MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Jakab István: Szlovák hatások a csehszlovákiai magyarok nyelvhasználatában

Deme László: A közigazgatási irat mint szövegmű

Fábián Pál: Akadémiai határozat helyesírási szabályzatunk 11. kiadásáról

Sipka László: A teljes magyar karakterkészlet szükségességéről

Herczeg Gyula: Polifon regényszerkezet, eseményesség és impresszionista jegyek mai prózánkban

Benkő László: Röpszótár Móra Ferenc műveiből

Szabó Zoltán: Szövegnyelvészet és a stilisztikai elemzés

A. Jászó Anna: Főiskolai hallgatók kiejtésének vizsgálata

Békési Imre: A mellérendelő kapcsolás konstrukcionális szerepe egy Németh László-esszében

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

106. ÉVFOLYAM 1982. JANUÁR—MÁRCIUS 1. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
BÁNRÉTI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, ILLYÉS GYULA, KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSZKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

Jakab István: Szlovák hatások a csehszlovákiai magyarok nyelvhasználatában ... 1
Deme László: A közigazgatási irat mint szövegmű ... 17
Akadémiai határozat helyesírási szabályzatunk 11. kiadásáról (Közzéteszi: *Fábián Pál*) ... 27
Sipka László: A teljes magyar karakterkészlet szükségességéről ... 37

Íróink nyelve

Herczeg Gyula: Polifon regényszerkezet, eseményesség és impresszionista jegyek mai prózánkban ... 40
Benkő László: Röpszótár Móra Ferenc műveiből ... 51

Nyelv és iskola

Szabó Zoltán: Szövegnyelvészet és a stilisztikai elemzés ... 62
A. Jászó Anna: Főiskolai hallgatók kiejtésének vizsgálata ... 73

A nyelvtudomány műhelyéből

Békési Imre: A mellérendelő kapcsolás konstrukcionális szerepe egy Németh László-esszében ... 88

Szó- és szólásmagyarázatok

Horgosi Ödön: Kacabáj ... 101
Sasvári László: A magyar nyelvű görög katolikus naptár ... 102
Gunda Béla: Adatok a bontófa tárgyi és nyelvi elterjedéséhez ... 104

Imre Samu
(1917–1990)

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
LŐRINCZE LAJOS

CVI. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1982

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1982-BEN

Achs Károlyné
Balogh Lajos
Bán Ervin
Bánréti Zoltán
Bartók János
Békési Imre
Bencze Lóránt
Benkő László
Benkő Loránd
Büky László
Dániel Ágnes
Deme László
Dobóné Berencsi Margit
Dóra Zoltán
Elekfi László
Észsiás Erzsébet
Fábián Pál
Fodorné Csányi Piroska
Fülei-Szántó Endre
Fülöp Lajos
Gunda Béla
Hangay Zoltán
Herczeg Gyula
Horgosi Ödön
Jakab István
A. Jászó Anna
Kabán Annamária
Kálmán Béla
Károly Sándor
Kemény Gábor
Kiss Jenő
Kiss Lajos
Kontra Miklós
Martinkó András
Máté Jakab
A. Molnár Ferenc
Molnár Ildikó
Nagy L. János
Németh G. Béla
Németh Károly
Ördög Ferenc
K. Palló Margit
Papp Ferenc
Papp László
Papp Mária
Pásztor Emil
Péter László
B. Porkoláb Judit
Pusztai István
Rozgonyiné Molnár Emma
Salga Attila
Sasvári László
Sipka László
Skripecz Sándor
J. Soltész Katalin
Sz. A.
Szabó Zoltán
Szemere Gyula
Szende Tamás
Szigethi Gábor Miklós
Szilágyi Ferenc
Temesi Mihály
Török Gábor
Tőzsér Ágnes
G. Varga Gyöngyi
Y.
Zilahi Lajos

Nyelvtudományi Intézet KÖNYVTÁR

A Magyar Nyelvőr 1982. évi, 106. évfolyamának tartalomjegyzéke, szó- és tárgymutatója

TARTALOMJEGYZÉK

Achs Károlyné: Penavin Olga: A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Ismertetés) ... 497
Balogh Lajos—Bartók János: Korai magyar beszédfelvételek ... 142
Bán Ervin: Az idegennyelv-oktatás új törekvései és az anyanyelvi nevelés ... 325
Bánréti Zoltán: Szabály és tendencia a szinkronikus grammatikában ... 301
Bartók János—Balogh Lajos: Korai magyar beszédfelvételek ... 142
Békési Imre: A mellérendelő kapcsolás konstrukcionális szerepe egy Németh László-esszében ... 88
Bencze Lóránt: „A metaforáló állat" ... 455
Benkő László: Röpszótár Móra Ferenc műveiből ... 51
Benkő Loránd: A név és az ember ... 391
Büky László: A *mély* főnév Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvének képalkotási rendszerében ... 310
Dániel Ágnes: Szaknyelv vagy szakmai nyelvhasználat ... 337
Deme László: A közigazgatási irat mint szövegmű ... 17
Dobóné Berencsi Margit: Költői eszközök Dobos Lászlónak Hólepedő című regényében ... 318
Dóra Zoltán: Kiszorulóban levő faipari szakszavaink ... 216
Elekfi László: Beszédütem, versütem ... 129
Verstani elemzések vitája és a Zrínyi-kutatás ... 374
Kelemen József ... 502
Ézsiás Erzsébet: A Szerb Antal-i irónia stíluseszközei ... 175
Fábián Pál (közzétevő): Akadémiai határozat helyesírási szabályzatunk 11. kiadásáról 27
Fábián Pál—Fodorné Csányi Piroska: A magyar kémiai elnevezés és helyesírás ... 410
Fodorné Csányi Piroska—Fábián Pál: A magyar kémiai elnevezés és helyesírás ... 410
Fülei-Szantó Endre: Tanácskozás a kétnyelvűségről ... 127
Fülöp Lajos: Papp István munkássága és az anyanyelvi nevelés ügye ... 183
Gunda Béla: Adatok a *bontófa* tárgyi és nyelvi elterjedéséhez ... 104
Hangay Zoltán: A szakmunkástanulók versenyének egri döntője ... 122
A szakmunkástanulók magyar nyelvi versenyének 1982. évi döntőjéről ... 382
Herczeg Gyula: Polifon regényszerkezet, eseményesség és impresszionista jegyek mai prózánkban ... 40
Dobos H. Magda: A nominális szerkesztésmód a magyar impresszionista szépirodalomban (Ismertetés) ... 114
Horgosi Ödön: Kacabáj ... 101
Jakab István: Szlovák hatások a csehszlovákiai magyarok nyelvhasználatában ... 1
A. Jászó Anna: Főiskolai hallgatók kiejtésének vizsgálata ... 73
Szende Aladár (szerk.): Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai (Ismertetés) ... 238
Kabán Annamária: A tudományos stílus fogalmának tisztázásához ... 343
Kálmán Béla: A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában .. 191
Károly Sándor: Modern magyar iskolai nyelvtan — Romániában ... 332
Kemény Gábor: A nyelvi képek szerepe a tömegtájékoztatásban ... 138
A „lelki táj" mint közlésforma József Attiláról ... 307
Szöveg és jelentés ... 465
Kiss Jenő: Kósa László: A burgonya Magyarországon (Ismertetés) ... 251
Kiss Lajos: Különös földrajzi nevek ... 219
Régi földrajzi nevek, régi térképek ... 477
Kontra Miklós: Nyelvpedagógiai írások és Siptár Péter: Nyelvészeti kisszótár (Ismertetés) ... 370
Martinkó András: Lóvá tettem Csinom Palkót ... 294
Máté Jakab: A felsőfokú hungarológiai oktatás és tudományos kutatás a Román Szocialista Köztársaságban ... 419
A. Molnár Ferenc: (Surjánfalva)~Sürgyefalu~Şurdeşti ... 358
Molnár Ildikó: A pedagógusjelöltek Kazinczy-versenye 1982-ben ... 377
Nagy L. János: B. Fejes Katalin: Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása (Ismertetés) ... 246

Németh G. Béla: A fragment fölénye 257
Németh Károly: Megnyitó beszéd (a Magyar Nyelv hetén) 386
Ördög Ferenc: A puszta helynevekből keletkezett családnevek kérdéséhez 484
K. Palló Margit: Kínál — Tárház, társzekér 357
Papp Ferenc: Temesi Mihály: A magyar nyelvtudomány (Ismertetés) 362
Papp László: Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata (Ismertetés) 367
Papp Mária: A szépség szomorúsága 439
Pásztor Emil: Az „Arany János Toldijának szótára" című könyv terve 266
„Ha fölébresszük Pistát . . ." 500
Péter László: Móra Ferenc stílusához 160
B. Porkoláb Judit: Debreceni nyelvészeti napok 253
Pusztai István: A szakszóalkotás határai 207
Rozgonyiné Molnár Emma: A szólások és közmondások szövegbe szerkesztése 352
Salga Attila: Lengyel Zsolt: Gyermeknyelv (Ismertetés) 494
Sasvári László: A magyar nyelvű görög katolikus naptár 102
A tolcsvai Constantin család nevének változásai 360
Sipka László: A teljes magyar karakterkészlet szükségességéről 37
Skripecz Sándor: Döfi 233
J. Soltész Katalin: Arany János névvilága 281
Sz. A.: Anyanyelv-oktatási napok Nyíregyházán 379
Szabó Zoltán: Szövegnyelvészet és a stilisztikai elemzés 62
Kelemen Péter: Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában (Ismertetés) 249
Békési Imre: Szövegszerkezeti alapvizsgálatok (Ismertetés) 487
Baróti Dezső: Árnyékban éles fény (Ismertetés) 489
Kántor Lajos: Líra és novella (Ismertetés) 492
Szemere Gyula: Ligeti Lajos—Terjék József (szerk.): Keleti nevek magyar helyesírása (Ismertetés) 236
Szende Tamás: A hangtani kutatások újabb eredményei és alkalmazási lehetőségeik a közoktatásban 444
(Szerkesztőség:) Száz éve halt meg Arany János 257
Pályázati felhívás 504
Szigethi Gábor Miklós: Az ormánsági nyelvjárás Kodolányi prózájában 431
Szilágyi Ferenc: Csetri Elek: Kőrösi Csoma Sándor indulása (Ismertetés) 119
Temesi Mihály: Rácz Endre és Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből (Ismertetés) 105
Török Gábor: Hozzászólás a készülő új helyesírási szabályzat néhány kérdéséhez ... 155
Tőzsér Ágnes: Szarvas Gábor akadémiai működése dokumentumokban 399
G. Varga Györgyi: Guszkova Antonyina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben (Ismertetés) 365
Y.: Tudományos ülésszak Sátoraljaújhelyen Kazinczy halálának 150. évfordulója alkalmából 124
V. Busa Margit: Kazinczy Ferenc Bibliográfia (Ismertetés) 372
Zilahi Lajos: Tájszavak, szólások Püspökladányból 200

Nyelvművelés 1—39, 129—159, 257—306, 385—430
Íróink nyelve 40—61, 160—182, 307—324, 431—443
Nyelv és iskola 62—87, 183—199, 325—336, 444—454
Nyelvjárások, szaknyelvek 200—218, 337—342
A nyelvtudomány műhelyéből 88—100, 343—356, 455—476
Szó- és szólásmagyarázatok 101—104, 219—235, 357—361, 477—486
Szemle 105—121, 236—252, 362—373, 487—499
A Nyelvőr postája 500—501
A Nyelvőr hírei 122—128, 253—256, 374—384, 502—504

SZÓMUTATÓ

Ez a szómutató nem tartalmazza a következő cikkek szavait: Benkő László: Röpszótár Móra Ferenc műveiből (51); Péter László: Móra Ferenc stílusához (160); Zilahi Lajos: Tájszavak, szólások Püspökladányból (200); Ligeti Lajos (szerk.): Keleti nevek magyar helyesírása (236); J. Soltész Katalin: Arany János névvilága (281); Dániel Ágnes: Szaknyelv vagy szakmai nyelvhasználat (337); Kabán Annamária: A tudományos stílus fogalma (343); Benkő Loránd: A név és az ember (391); Kiss Lajos: Régi földrajzi nevek (477); Ördög Ferenc: A puszta helynevekből keletkezett családnevek (484).

A, Á

ágentívusz 372
akcióminőség 108
alaklétűség 443
alinearitás 40
általánosíthatóság 75
anyagelviség 397
apostolok böjtje 104
áruterítés 210
aszenzualitás 40
atomcsend 388
avizualitás 40

B

bekerülés 'költés' 210
beszédírásmód 193
beszédegység 108
beszerkesztés 17, 352
betűejtés 195
beüzemel 388
binarizmus 446
bontófa 104
bőrdeszka 217
burgonya (szinonimák) 251
Bühnendeutsch 194

C

cékla 104
cirkula 217
consecutio actionis 108
conscriptus 120
Constantin 360
cüvek 104

CS

csángó 193
csarit 390
csikk 217
čin(om) 296
csina, csinó, csinu 298

D

Dicsőítsétek! 104
Dicsőség Jézus Krisztusnak! (köszönés) 104
Dicsőség mindörökké 104
dimenzióeltolás 139
doxológiás (ünnep) 103
döfi 233
dramaturgia 95
dugó 217

E

eláll 'kiből' 300
elektrofiziológia 449
elektromiográfia 450
elkeresztelés 299
Előkövet (Keresztelő Sz. János) 103
elszabadultság 95
eseményesség 40
esetgrammatika 372
explicitás 326

F

faktitívusz 372
Feltámadt Krisztus! 104
fényes hét 104
fiam! (feleséghez) 161
fókusz 71, 302
fosztó 104
fragment 257
fusizó 210

G

gáter 217
globalitás 63
gondolatiság 40
göröggyufa 117
grammatikalitás 302

H

halottak szombatjai 103
hangulat-líra 40
hangulatszerkezet 440
hangvétel 93
hántó 104
helyesejtés 74
hírérték 396
holisztikus 456
Hungarofruct 34
hunnopecsenyeg 406

I

idiolektus 334
ingyenorvosok 103
intoném 447
írógépszabvány 32
Istenszülő 103
izoglossza 193

J

jégszáj 118
jelleg 334, 335

K

kacabáj 101
kakofemizmus 178
kant 217
karácsonyi előböjt 104
karakterkészlet 37
kasztíliai 192
kattantyú 118
kereszthódoló (vas.) 103
kezdő-szó 297
kínál 357
kocér, kucér 104
kóda 265
kohézió 466
'komolyan vesz' 457
kontextus 47, 63, 64
korigény 257
közeg 334, 335
középtanoda 408
közléssíkválás 41
Krisztus születik! 104
kulcsszó 265

L

labdadobálás 190
labiográfia 449
-lak (bennfoglaló) 108
laska 'fahulladék' 217
látás-líra 40
láthatási ügy 22
Lázár szombatja 103
lealapbéresít 388
leppegés 75
levélregény 125
lingvográfia 449
litiás (ünnep) 103
lüktető 134, 135

M

meghallás 77
mellébeszélés 398

metanév 292
Mindörökké. Amen! 104
mintabetű 35
mondatéli (kötőszó) 20
mondatgrammatika 469
mozaikszó 33
műhelyzsargon 209

N

nagyvértanú 103
neocortex 459
népdalküszöb 297
neuroanatómia 459
neutrális rész 302
névesztétika 397
nominativus absolutus 50

NY

nyelvország 325
nyílásbélés 214
nyövező, nyüvedző 104

O

okcitán (provanszál) 192
okirattár 407
oszcilláció 457

Ö

önemlítés 281
önlény 257
önmegszólítás 281
Örömhírvétel (ünnep) 103
ötvened 104

P

pattogás 75
pecek 104
polifon 40, 43
polifónia 43
pszeudokommunikáció 139
pulyka 'farakás' 217

R

rácsvonzás 94
rákforma 265
rétegelt (struktúra) 64
ritmus 137
röpszótár 51

S

sablonok (a beszédben) 389
schwytzer dütsch 194
sokirgalmús (ünnep) 103
sorstárs 299
sortörés 136
spangli 217
splintes 218
stiléma 48
stóc 217
susnya 104
Sürgyefalu ~Şurdeşti 358

SZ

szabad hetek 104
száloptika 449
szeg 'bontófa' 104
szembeúszás 96
személyesség 266
szerkesztettség 4, 6, 8
Szindbád 441
színélmény 118
szintézisvers 308
szociolektális 306
szombatos (nyelvész) 409
szomoryzmus 47, 50
szonográf 450
szonogram 451
szórásnégyzet 118
szóványmagyar 1
szószerkezetbokor 109
szövegegész 63
szövegfonológia 447
szöveggrammatika 469
szövegkohézió 63, 64
szövegmű 313, 316, 318
szövegsajátosság 63
szurkáló 104

T

tantárgytörténet 238
tár 357
téliesített (sapka) 210
téma-réma 109
terminológiatan 208
terminus technicus 207
tételmondat 94, 99
textológus 64
tömb (mondategység) 90
tömbösödés 93
tömegtájékoztatás 138
tömött (benyomás) 259
tőr 104
törőszeg 104
törzsnemzet 406
trichotóma 459
triunista (elmélet) 459
tudatlira 40

U

újgazda 387
újráz 265
unterláng 218
úrjelenés (vízkereszt) 103
utrenye (reggeli ájt.) 103

V

vajhagyó (vas.) 103
Valóban feltámadt! 104
várháború 299
vezérszó 116—7
villanykörte 216

TÁRGYMUTATÓ

alakzatok 322
alapműveltség (helyesírásban) 30
állapotrajz 265
angol eredetű orvosi szavak 337
anyanyelv és idegen nyelv 325, két anyanyelv 371
anyanyelvi nevelés 185, 187, 189, 238, 240
anyanyelv-oktatási napok 377

babiloni grammatikai szövegek 371
beszéd és szöveg 334
beszédalkalmassági vizsga 80
beszéddinamika 89
beszédfelvételek 1912-ből 142
beszédhallás 77
beszédintonáció 130
beszédművelés 73, 74, 189, 240
betűszó 396
Bocskor-kódex 295, 298
V. Busa Margit: Kazinczy Ferenc Bibliográfia (Ismertetés) 372

centenárium Arany János halála alkalmából 257

Csetri Elek: Kőrösi Csoma Sándor indulása (Ismertetés) 119

egyenes beszéd / kapcsolt ~~165
egyeztetés 107
elektroakusztika 450
elemzés / elemszintű 97, funkcionális 107, globális 63, konstrukcionális 107, mondatszintű 97, stilisztikai elemzés 62
verselemzés / Ady: Favágó 62; Arany: Balzsamcsepp 259 és Még ez egyszer . . . 262
vita a verstani elemzésről 374, Krúdy Az ecetfák pirulása c. novellájának elemzése 439
emlékülés Kazinczy halálának 150. évfordulójára 124
értelmező főnév 117; előretett, különálló értelmező 118
exmetafora: megfakult met. 139
expresszionizmus 47

B. Fejes Katalin: Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása (Ismertetés) 246
finnugrisztika 184
fogalmazástanítás 240
fogalmazási tanácsadó 26
fonéma és beszédhang 445
fonográfra vett szövegek 1912-ből 147

gépirat 370
Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata (Ismertetés) 267
glosszéma 352
gráfelemzés 370
gramofonnal rögzített szövegek 149
Guszkova Antonyina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei (Ism.) 365

gyakoriság / átlaggyakorisági szám 368
gyermeknyelv 494

hanghatás 260
hangjellemző 448
hangsúly / osztott h. 134
hangtani kutatások 444
határozatlanság 458
határozó / jelzői értékű hat. 371
helyesírás / A helyesírás szabályainak 11. kiadásáról 27
hierarchia a szövegben 89
hun—magyar rokonság tudata 120

idiómák 352—6
igazság 455
igekötők használata Móránál 168
impresszionizmus 47, 472
információ-özön 395
interakcióstruktúra 370
interdiszciplináris 62
intertextus 315
írásgyakorlat 242
írásjelek / tipográfiai írásjelek 89
íráskép és kiejtés 198
íráskultúra 326
írásmód / magyaros, idegenes i. 414
írásváltozat 293
irónia / intellektuális i. 175, önirónia 176; Szerb Antal iróniája 175
iskolaelőkészítés 80
íz 'ütemrész' 130, súlyos, súlytalan íz 134, 135

jelentés / denotatív, konnotációs jelentés 287, 288
jelentéshalmozódás 471

Kelemen József 502
Kelemen Péter: Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában (Ismertetés) 249
kémiai elnevezés, helyesírás, nevezéktan 410
képalkotás 310, 471
képszerűség 319
képzavar 140
kétnyelvűség 127
kicsinyítőképzők Móránál 169
kiejtés 1, 73, 74
kód 334
kommunikáció 93, 188, 245, 269
konfliktushelyzet 257
kontrasztivitás 370
Kósa László: A burgony Magyarországon (Ismertetés) 251
Kossuth-beszéd fonográfon 147
köszönés 365
kötőszók helyes használata 21
közhely 139
kritikai kiadás 268

langue 302
lélek tevékenységei 460
lelki táj mint közlésforma 307
lemezre vett beszédek (Bródy, Rákosi Jenő, Herczeg, Kossuth Ferenc, Vázsonyi Vilmos . . .) 150
Ligeti Lajos—Terjék József (szerk.): Keleti nevek magyar helyesírása (Ismertetés) 236
líra és novella 492

magázás 366
magyar könyvkiadás Romániában 424
magyar nyelvtudomány Romániában 426
makaróni vers 279
makrokontextus 473
megszólítás 365
metafora 138, 312
metaforálás 456
metanyelv 329, 461
metszet 135
mítosz 461
mondat megszerkesztettsége 88, 487, értelmetlen mondatok 18,
mondatátszövődés 305
mondategész 129, 354
mondatminimum 114

mondatmodalitás 447
mondatmodell 114
mondatstilisztika 115,
mondattagolás / aktuális m. 108
monológ / belső monológ 117
művészet 461
művészeterkölcs 262

nagycsaládszervezet 497
nemzetiségi (kisebbségi) magyar 1
név 391; név és ember 391; beszélő név 290, fiktív név 288, 289, őrző név 397, szólító név 395, állatnév 291, kalotaszegi családnevek 367, csárdanév 292, gúnynév 290, keresztnév 291, óvónév 392, ragadványnév 289, vezetéknév 291
névanyag 391
névátvitel 4
névdivat 393, 398
névgyakoriság 299
névmisztika 392
névmódosulás 358
névözön 395
névtan 299
névváltozat 292
nominális szerkesztés 114, szintagma 117
nominalitás 48

nyelv és nyelvhasználat 337, második nyelv 325, költői nyelv 112
nyelvészeti kisszótár 370, napok 253
nyelvi képek 138, 140, nyelvi metafora 457
nyelvatlasz-módszer 185
nyelvhatár 192
nyelvhasználat 1, 190, 238, 246, 337
nyelvjárás 189, ormánsági nyelvj. 431
nyelvjárási alakok Móránál 167
nyelvjárástudomány 191
nyelvszemlélet 184, 188
nyelvtan tanítása 243, hagyományos, strukturális, transzformációs nyelvtan 107
Nyelvtörténeti Szótár 406

olvasástanítás 241
orrhangzósság 79

önkifejezés 307
összetétel / jelentéssűrítő ö. 29

palatográfia 449
pályakép 62
pályázat 384, 504
parole 301
pedagógusképzés Romániában 419
projekció 307
politikai publicisztika szóképei 140

Rácz Endre és Szathmári István: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből (Ismertetés) 105
redundancia 94
referencianyelv 326
regionális köznyelv 199
reptilia-komplexum 459
ritmus 69, 135

sarkítás 322
sólyom-elmélet 494
stílus 47, 70

szabad függő beszéd 40, 117, 322, 465
szabály és tendencia 301
szakasz / hanglejtési, hangsúlyozási, légzési szakasz 129, 130
szakaszelőző 132
szaknyelvművelés 208
szakzsargon 208
számítógép a nyelvészetben 37
Szarvas Gábor és a M. Nyelvőr 399
Szathmári István és Rácz Endre: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből (Ism.) 105
szemantikai mezőkapcsolat 317
szemantikai szennyezettség 209
személyiségformáló 238
Szende Aladár (szerk.): Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai (Ismertetés) 238
szerkezet / írásmű helyes ~e, 21, szimbolista versszerkezetek Kosztolányinál 249
szimbólum 462
szinesztézia 320, álszinesztézia 314
színnévhalmozás 51
szintaxis és szemantika viszonya 105
szójáték 141
szólamnyomaték 129
szólásglosszéma 353
szólásmondat 353
szólásszintagma 353
szótagolás 241
szótár / Arany Toldijának ~a 266, írói szótár 267
szövegelemzés 23, 88—100, 188
szövegnyelvészet 62, 63, 70, 97, 246, 447
szövegtípus (műfaj) 336
„szuk-szük" 500

tagoló vers 136
tájkép / ontológiai tájkép 308
tartalom és stílus viszonya 140
tegezés 366
Temesi Mihály: A magyar nyelvtudomány (Ismertetés) 362
tendencia / grammatikai ~k 301, 302
Terjék József—Ligeti Lajos (szerk.): Keleti nevek magyar helyesírása (Ismertetés) 236
terminologizálás 207
Thaly Kálmán 298
tipográfiai egység 97
tipografizálás 96
torzító híradás 139
tudomány 461
tudományos kutatóképzés Romániában 432
tulajdonnév 392

túláltalánosítás 139
túlzás 312
tökörszó, -kifejezés 4
tükrözés / inadekvát tükrözés 139

ütem 130
ütemegyenlőség 135
ütemelőző 132
ütemhangsúlyos 134
ütemhatár 135
ütemnyitó energia 134
ütemtag 130, 134, 135
üzenet / a vers ~e 308

valóság és igazság 455
válságperiódus 257
verseny / Kazinczy- ~ pedagógusjelölteknek 377, magyar nyelvi ~ szakmunkástanulóknak 122, 382
versépítés / deduktív, induktív ~ 308
Verstani Munkabizottság 374
vezérfőnév 118
visszaalkalmazás 248

zárt ë (1912-ben)

Összeállította: *P. Balázs János*

MAGYAR NYELVŐR

106. ÉVFOLYAM * 1982. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

Szlovák hatások a csehszlovákiai magyarok nyelvhasználatában

Köztudomású, hogy élnek magyarok nemzeti és nemzetiségi helyzetben, valamint szórványokban is. S a nemzetiségi és szórványmagyarok nyelvhasználatában előbb-utóbb megnyilvánul bizonyos eltérés a nemzeti nyelvhasználattól, s bennük is, de a nemzeti társadalomban élő magyarokban is felvetődik a kérdés: szükségszerű-e, helyes-e a közös anyanyelv különfejlődése, vagy ügyelni kell arra, hogy egységes, minden magyar számára egyformán érthető maradjon.

A válasz ismeretes és helyes is: egy magyar nyelv van; a közös magyar nyelv. Ezt használják anyanyelvükként más országok magyar nemzetiségei és szórványai. Fontos tehát, hogy ez a közös nyelv egységes legyen.

A csehszlovákiai magyar nyelvművelésnek alapelve is lett ez az álláspont: a közös magyar nyelv köz- és irodalmi nyelvi formája a norma, a követendő nyelvi eszmény. Ez az elv szolgál alapul az új nyelvi jelenségek értékeléséhez, a nyelvhasználati hibák megítéléséhez, az emberek nyelvszemléletének és nyelvhasználatának alakításához, alakulásához.

Szükség is van rá, hogy hangsúlyozzuk, tudatosítsuk a nyelv egységének fontosságát, mert bizony sok olyan elemmel találkozhatunk a fordítások miatt sajtónk nyelvében s mindennapi beszédünkben, amely csak formai tekintetben magyar, értelmi szempontból idegen. S ezek ma már általában felületességből, kényelemből vagy a nyelvi műveltség hiányos volta miatt kerülnek a közlésbe.

I. Szlovák nyelvi hatásra keletkezett nyelvhasználati hibák

1. Kiejtési hibák

A szlovák nyelvi hatásra keletkezett kiejtési hibák nem okoznak nekünk különösebb gondot. Léteznek ilyenek, regisztrálnunk kell őket, de hatásuk szerencsére csekély. Kettőt említhetünk meg közülük: a magánhangzók szlovákos képzését (különösen az *a* hangnak a palócos változatához hasonló, az *á*-nak a magyarénál kissé zártabb ejtését, s az *é* hangnak hol nyíltabb, az *ë*-éhez közel álló, hol zártabb, már-már *í*-be hajló ejtését) s a hosszú mássalhangzók rövidítését („kasai" = *kassai*, „halota" = *hallotta* stb.). Néha e két ejtési hiba együtt is jelentkezik („kásái", „hálotám"). Megjegyezzük azonban, hogy ezek az ejtéshibák általában csak azoknak a beszédében érezhetők, akik hosszabb ideje élnek szlovák környezetben, s keveset beszélnek magyarul.

Nyelvtudományi Intézet KÖNYVTÁR

2. Szóhasználati hibák

A) Szlovák kölcsönszavak használata a szóbeli megnyilatkozásokban. Különösen az 1940-es évek végén s az 1950-es évek elején lehettünk tanúi ennek a jelenségnek. Akkor még társadalmi okokkal is magyarázhattuk, mai, szórványosabb előfordulását azonban csupán lélektani, esetleg szociológiai okokra vezethetjük vissza.

A csehszlovákiai magyar nemzetiség gazdasági és társadalmi egységben él a szlovák nemzettel. Néha ugyanazon a munkahelyen együtt dolgoznak szlovákok, magyarok, így két nyelven érintkeznek egymással: a szlovákok a magyarokkal — némi kivételtől eltekintve — szlovákul, a magyarok egymással magyarul. De ha történetesen csupán magyarok dolgoznak is együtt, a rendeletek, utasítások, szabályzatok stb. nyelve, a felsőbb szervekkel való érintkezés nyelve a szlovák. S noha e dolgozók egymással (s magyar lakosságú vidékeken a felekkel is) általában magyarul beszélnek, a szlovák nyelvet is aktívan használják. Sok új fogalommal találkoznak, s ezeket szlovák néven ismerik meg. Különösen az említett években keletkeztek szinte tömegével az új fogalmak az új állami és társadalmi rendszerrel kapcsolatban. Ezeknek nem ismertük a magyar nevét, hiszen a magyarországiakkal való személyes érintkezés is korlátozott volt abban az időben, s a televízió, a sajtó útján sem értesülhettünk a magyarországi gazdasági és társadalmi fejlődésről úgy, mint napjainkban. Két lehetőség adódott: vagy a szlovák szó átvétele és felhasználása (természetesen csak a szóbeli megnyilatkozásokban), vagy a szlovák szó, kifejezés lefordítása, legtöbbször a szóelemek, illetve szavak szerint — ezt a módszert sajtónk is alkalmazta, s néha még ma is alkalmazza.

A negyvenes-ötvenes években tehát igen gyakori volt mindennapi beszédünkben a *predseda* (elnök), *účtovník* (könyvelő), *tajomník* (titkár), *pracovná jednotka* (munkaegység), *smena* (műszak, váltás), *súťaž* (verseny), *rozpočet* (költségvetés), *vedúci* (vezető), *výkaz* (kimutatás), *záväzok* (kötelezettségvállalás) és sok más szlovák szó. Kibontakozó nyelvművelésünk úgyszólván csak ezeknek a kiszorítására összpontosította figyelmét és igen gyenge erejét.

Részben a lapokban megjelenő nyelvművelő cikkeknek, részben a Magyarország és Csehszlovákia közötti gazdasági, társadalmi és egyéni érintkezés nagyfokúvá válásának hatására a legtöbb szlovák szót felváltotta már magyar megfelelője. Falvainkban örvendetesen elterjedtek a szövetkezettel és közigazgatással kapcsolatban az *elnök*, *könyvelő*, *titkár*, *munkaegység* stb. szavak, illetve szlovák megfelelőik már csak elvétve, szélsőséges esetekben fordulnak elő magyar nyelvű megnyilatkozásokban. A közigazgatási, gazdaságirányítási területeken is nagy változás tapasztalható, noha itt még gyakori vendég a *rozpočet*, *výkaz* stb., de inkább lélektani okokból (a szlovák szóhasználat hatására hamarabb jut az alkalmazottak eszébe a fogalom szlovák neve), esetleg szociológiai okokból (szlovák szakiskolát végzett vagy a magyar megfelelőket még nem ismerő tapasztalatlan alkalmazottról van szó stb.).

Néhány szlovák szó szélesebb körben is használatos még; különösen a kisebb nyelvi műveltségű emberek körében. Ilyenek: a *horčica*, *chrípka*, *malinovka*, *párky*, *platnička*, *súprava* és még esetleg mások is. Ha továbbélésük okát keressük, csaknem külön-külön kell ezt a kérdést vizsgálnunk az egyes szavak esetében. Csak a *horčica* (mustár), *párky* (virsli), *malinovka* (málnaszörp) használata vezethető vissza azonos okokra.

E három szó főként a falusi, valamint a szlovák vagy vegyes környezetben dolgozó, kisebb nyelvi műveltségű városi magyarok nyelvhasználatában fordul elő. Ez utóbbiak esetében előfordulásuk magának a környezetnek a szóhasználatával magyarázható a magyar beszédben is. A falusi magyarok pedig azért fogadták be ennyire e szavakat, mert úgyszólván ezekkel a nevekkel együtt, illetve ezek révén ismerték meg magukat a fogalmakat is. A *virsli* szót — ha hallották is az idősebbek — nemigen használták, s magát az általa kifejezett kolbászfélét sem ismerhették pontosan, hiszen a falusi ember régebben nemigen adott pénzt hentesáruért. A mustárt is csak esetleg ízesítő-illatosító fűszermagként használta, krém formájában aligha ismerte, s a málnaszörp sem volt számára annyira ismert üdítőital, mint napjainkban. Ezek a dolgok tehát szlovák nevükön kerültek közel hozzá. Bár a málnaszörp már ismert és közkedvelt ital falun, magát a sűrített szörpöt is általában *málnaszirup* néven ismerik a szlovák *malinový syrup* alapján, s nemcsak ennek hígított változatát nevezik *malinovká*-nak, hanem minden más szörpét is, mert a szlovákban is ilyen tág már a *malinovka* jelentésköre. A magyar köznyelvben ma már a *szirup* a sűrű cukoroldatot, az ilyen oldattal édesített kanalas orvosságot, átvitt értelemben a mézes-mázos magatartást vagy irodalmi alkotásban az émelyítő érzelmességet jelöli. Régebben jelentette a gyümölcsből készített édes sűrítményt is, ezt a jelentését azonban átvette a *szörpöl* igéből elvonással keletkezett *szörp* szavunk, de ez a neve e sűrítmény hígított, ihatóvá tett változatának is.

A *chrípka* szó elterjedését csak azzal magyarázhatjuk, hogy egyik magyar megfelelője: a *náthaláz* — a magyar köznyelvben is nagyon ritka éppen választékossága miatt, a másik megfelelője: az *influenza* — meg nehéz ejtésű idegen szó (egyszerűbb emberek *infulenzá*-nak is mondják ezért), s nem utolsósorban a *chrípka* szót hallják diagnózisként magyar vagy magyarul tudó orvosoktól, nővérektől is. De mivel ez is nehéz ejtésű a magyar anyanyelvűnek, általában a következő alakokban terjedt el: *hripka, kripka, ripka,* eredeti alakban csak a szlovákul jól tudók használják.

A 'lemezke' jelentésű *platnička* szó a szlovákban névátvitellel a csigolyaközti porclemezt is jelenti, sőt ennek az elcsúszásából származó betegséget is *platnička*-nak nevezik a kevésbé igényes nyelvhasználatban. Mindkét jelentésben sokan használják ezt a szót a csehszlovákiai magyarok közül is. Egyrészt azért, mert így hallják az orvosoktól, nővérektől, másrészt azért, mert nem is ismerik a magyar egészségügy szókészletében használatos nevet. Egy egészségügyi népszerűsítő kiadvány (dr. Helena Tauchmannová és dr. Miroslav Tauchmann: Beteg és egészséges hátgerinc edzése tornagyakorlatokkal; az Egészségnevelési Intézet kiadványa az Egészségügyi Időszerűségek sorozat 81. számaként; Bratislava, 1973.) magyar fordításában is hiába keressük a *platnička* megfelelőit, csak a *csigolyaközti porc* és rendellenességeként a *csigolyaközti porc előesése* kifejezések fordulnak elő benne. A magyarban az előbbinek a *porckorong*, az utóbbinak a *porckorongsérv* szó felel meg.

A *súprava* meg annak köszönheti elterjedését, hogy a szlovákban ez több jelentésű szó, s így a magyarban több szó lehet a megfelelője. A kisebb nyelvi műveltségűeknek nehézséget, a műveltebb, de felületes egyéneknek meg gondot okozna a szó alkalmas megfelelőjének megkeresése a magyarban, ezért egyszerűbb megoldásnak tartják a szlovák szó alkalmi használatát. A *súprava* megfelelője lehet a *készlet* (kávés-, boros-, teáskészlet; evőeszköz-

készlet; fehérneműkészlet; stb.), a *garnitúra* (hálószobagarnitúra stb.), *berendezés* (konyhaberendezés stb.), vonatokkal kapcsolatban meg a *szerelvény*.

Látjuk tehát, hogy nincs olyan általunk használt szlovák szó, amelynek ne volna magyar megfelelője: az idegen elemek használata még a szóbeli megnyilatkozás közvetlenebb formáiban sem tartható indokoltnak.

B) Tükörszavak és -kifejezések. Minden nemzetiség gazdasági, politikai és kulturális életében nagy szerepe van a fordításnak; ez alól a csehszlovákiai magyarság sem kivétel. A szlovák és cseh nyelven megjelent szakmai és szépirodalmi művek fordítás útján jutnak el az itteni (és magyarországi) olvasókhoz, s a nálunk (vagy Magyarországon) magyar nyelven kiadott munkák szintén ilyen úton kerülnek a szlovák és a cseh olvasók kezébe. Még a könyvkiadóinál is nagyobb szerep jut nálunk a fordításnak — a szlovák és a cseh szövegek magyarra fordításának — a tömegtájékoztatásban: a lapok és a rádió információs anyagának összeállításában, hiszen a híranyag nagy részét a Csehszlovák Sajtóirodából kapják szlovák nyelven, vagy a szlovák és a cseh lapokból veszik át, s ezt rendszerint nagyon gyorsan magyarra kell fordítani.

Mindemellett jelentős szerepet tölt be a fordítás a mindennapi életben: a munkában, a közéletben, tehát a szóbeli megnyilatkozásokban is. Bár dolgozóink — különösen a fiatalabbak — közül egyre többen ismerik meg és használják a szlovák nyelvet, ezt nem a magyaréval párhuzamosan sajátítják el, hanem általában a magyar nyelv megismerése után, így még a szlovákban gyakorlottabbaknak is elkerülhetetlenül „le kell fordítaniuk" egy-egy magyarul ismert formulát vagy magyarul megfogalmazott gondolatot szlovák nyelvre, de az sem ritka, hogy egy-egy új, a szlovák nyelv közvetítésével megismert fogalom nevét kell „lefordítaniuk" saját anyanyelvükre: magyarra. Ilyenkor döbbennek rá: a két nyelvnek olyan tökéletes ismerete, amely mellett az effajta „áttételek" nem okoznak gondot, igen ritka jelenség; más szavakkal: a fordítás — természetesen a jó fordítás — nagyon igényes, alapos képzettséget és gyakorlatot kívánó munka.

Miben áll a fordítás nehézsége; mi okozza fordítóinknak, de maguknak a két nyelvet beszélőknek is a legtöbb gondot?

Az, hogy nem lehet mindig sem a szavakat elemeik, sem pedig a szókapcsolatokat az őket alkotó szavak szerint lefordítani. A szóalak tükrözte szerkesztettségnek a hasonlósága ugyanis nem jelent megfelelést is a két nyelv szavai között: ehhez értelmi, tehát fogalmi (jelentéstartalmi) és stilisztikai megfelelésre van szükség, függetlenül a szerkesztettségi hasonlóságtól.

Kevés olyan szót találunk két nyelv, ez esetben a magyar és a szlovák nyelv szókincsében, amelynek jelentésköre pontosan megegyeznék, hiszen minden fogalomra nem alkot a társadalom új szóalakot, hanem egy ismert szónak az alakját viszi át megnevezésére valamilyen okból: tartalmi vagy hangulati rokonság, a fogalmak érintkezése, kapcsolata stb. alapján. Ezt a jelenséget, szóalkotási módot nevezzük *névátvitel*-nek. Még a névátvitellel keletkezett szavak is utalnak olykor szemléleti egyezésekre *(daru* 'madár' és 'emelőszerkezet' — *žeriav* 'madár' és 'emelőszerkezet'; *tyúkszem* 'a tyúk látószerve' és 'bőrkeményedés' — *kurie oko* 'a tyúk látószerve' és 'bőrkeményedés' stb.). Sőt az utóbbi időben közös szemlélet is tapasztalható a fogalmak megalkotásában nemzetközi viszonylatban: tükörszókat alkotnak

bizonyos fogalmak jelölésére*(casus* [latin] — *Fall* [német] — *págyezs* [orosz] — *pád* [szlovák] — *eset* [magyar] stb.; ha csak a magyar és a szlovák nyelvet vetjük össze, akkor is sok ilyen egyezést találunk: *vakbélgyulladás — zápal slepého čreva, dávka — adag, állampolgárság — štátne občianstvo, akadályfutás — prekážkový beh* (itt eltekintünk attól, milyen nyelvtani szerkesztéssel fejezi ki egyik vagy másik nyelv a fogalmat). Mégis a szavak jelentésköre között több az eltérés, mint az egyezés a két nyelvben. Minden társadalom elsősorban maga alakítja ki a fogalmait saját szemlélete alapján, hiszen maga járja meg az elvontabb gondolkodás kialakításának az útját.

S egy-egy több jelentésű magyar és szlovák szó csak annyi jelentésben és abban a jelentésben megfelelője egymásnak, ahányban, illetve amelyben pontosan egyeznek, ha stilisztikai értékük is hasonló. Ennek a ténynek a figyelmen kívül hagyása szüli a legtöbb fordítási hibát. S a fordító figyelmét e fontos tényről sokszor a szó alakjának vagy szerkesztettségének hasonlósága tereli el.

a) Alaki hasonlóság alapján fordítják az ún. idegen szavakat, függetlenül attól, hogy a két nyelvben élő alakok jelentés tekintetében is megfelelői-e egymásnak, illetve az idegen szó él-e még a magyar nyelvben. A *brigáda* szót így *brigád*-ra fordítják a *brigáda* mind a hat szlovák jelentésében. Csakhogy a *brigád*-nak a magyarban három jelentése van: 1. 'munkabrigád (vagyis munkacsoport)'; 2. 'katonai egység: dandár'; 3. 'önkéntes harcosokból, partizánokból álló egység'. A szlovákban is megtalálhatók a *brigádá*-nak ezek a jelentései, tehát ezekben egymás megfelelőjeként használható a két szó. Csakhogy a *brigáda* a szlovákban ilyen jelentésekben is él: 4. 'a tanulóknak, tömegszervezeti tagoknak és más szervezett közösségeknek a népgazdaság vagy valamely más nagyobb közösség javára díjtalanul, esetleg csekély bérért végzett munka'; 5. 'a nyugdíjasnak vagy a munkaadó vállalattal munkaviszonyban nem álló egyénnek a munkaformája'; 6. 'a diákoknak az ifjúsági szövetség által szervezett két-három hetes, valamelyik ipari üzemben vagy állami gazdaságban, szövetkezetben végzett munkája'. A *brigád* szó csak a szlovák jelentések (a *brigádos [brigádnik], brigádozik [brigádovať]* származékok meg a szlovák szavak) ismeretében érthetők meg; a magyar nyelv ugyanis a *brigáda* 4. jelentésének megfelelőjeként a *társadalmi munka*, 5.-éként az *idénymunka, alkalmi munka, szerződéses munkaviszony, bedolgozás* stb. 6.-éként meg az *építőtábor* szavakat, kifejezéseket használja. Tehát amikor „brigádon" van az osztály, akkor *társadalmi munkán* van, amikor „brigádozunk", akkor *társadalmi munkát végzünk*, ha valaki nyugdíja mellé „brigádban" keres, akkor *alkalmi munkában* keres, amikor „brigádosként" dolgozunk valamelyik szerkesztőségben, akkor *szerződéses munkaviszonyban* dolgozunk, amikor a diákok nyáron valamelyik konzervgyárba „brigádra" mennek, akkor *építőtáborba* mennek.

A hasonló szóalak csábít hibás fordításra a *metropola* szó esetében is, amikor ezt az idegen szót bármelyik jelentésében a megfelelőjének vélt *metropolis* (vagy *metropolisz)* szóval fordítjuk le. A régi történelmi jelentésüket ('anyaváros, városállam') most mindkét nyelvben figyelmen kívül hagyva, a *metropolis* (a magyarban) elsősorban a világvárost, másodsorban az olyan fővárost vagy világvárost jelenti, amely valamilyen fontos tevékenység (művészet, tudományművelés stb.) központjául szolgál. Az ÉrtSz. e második jelentésben a szóban forgó városnak a főváros-, az ÉKsz. a világváros-jellegét

emeli ki. Az első jelentésből következően a fővárosnak is világváros jellegűnek kell lennie.

A szlovák nyelvben nincs ilyen feltételhez kötve a *metropola* használata; fővárosnak vagy jelentős városnak kell lennie. A világváros-jelleg tehát nem fontos. Lapjaink nemegyszer nevezik Kassát (Košicét) *Kelet-Szlovákia metropolisá*-nak a szlovák jelentés alapján; ez a magyarban szerénytelenségnek hat. A szlovákban természetesen megszokott a kifejezés: *metropola východného Slovenska*. A *metropola* megfelelője ebben a jelentésben vagy a *székhely*, vagy a *központ* szó lehet.

Az *akadémia* szó azonos alakban fordul elő mind a szlovák, mind a magyar nyelvben. Jelentéskörük is megegyeznék nagyjából, ha a szlovákban nem volna egy olyan jelentése is, amely a magyarban ismeretlen: 'magas színvonalú ünnepély, rendszerint kulturális műsorral'. Ezzel magyarázható, hogy a magyarban is „rendeznek akadémiát" olykor. Már a szlovákban is vesztett fényéből az *akadémia*, hiszen gyakran használják (melyik ünnepély nem magas színvonalú?), így gyakran jelzőt is tesznek elé: *slávnostná akadémia*, s magyarra ezt így fordítják: *ünnepi akadémia*.

Elsősorban: a szlovákban ilyen értelemben előforduló *akadémiá*-t nem fordíthatjuk ugyanezzel a szóval, hiszen ezt a jelentését a magyar nem ismeri. Értelmező szótáraink szerint az *ünnepség*: 'ünnepi rendezvény, rendszerint beszéddel, kulturális műsorral'. Az *ünnepély*: 'nagyobb szabású, rendszerint műsoros ünnepség'. Ezek a szavak tehát tökéletesen megfelelnek a szlovák *akadémiá*-nak. A *slávnostná akadémia* kifejezésnek is megtaláljuk a magyar megfelelőjét, mert *díszünnepély* szavunk is van.

A csehszlovákiai magyarok szóhasználatában, szóban és írásban egyaránt előforduló elem a *promóció*, amely a szlovákos *promócia* megfelelőjeként terjedt el, szintén alaki hasonlóság alapján. A két szóalak között akad jelentéskülönbség is a két nyelvben. A szlovákban a *promócia* az egyetem vagy a főiskola elvégzéséről, illetve tudományos fokozat megszerzéséről szóló oklevélnek az ünnepélyes átadását jelenti, a magyarban a *promóció* elsősorban 'előléptetés', másodsorban 'tudományos fokozatról szóló oklevél ünnepélyes átadása' jelentésű, de ezekben a jelentésekben is nagyon ritkán használt szó. A magyarban tehát egyáltalán nem használatos az egyetemi és főiskolai (tanári, mérnöki stb.) oklevelek átadási ünnepségeinek jelölésére, de saját második jelentésében sem nagyon, mert onnan is kiszorította már az *avatás* szó *(doktorrá avatás* stb.). (Ugyanilyen ritkán fordul elő a *promoveál* ige, amelyet nálunk szlovákos formában, a *promovať* igéből magyarított *promovál* alakban használnak.) Megjegyezzük még, hogy a *promóció*-t többen próbálják *avatás*-nak fordítani, de ez sem helyes a szó minden jelentésében. Az *avatás* ugyanis (személyre vonatkoztatva) az illető személynek egy zártabb közösségbe való ünnepélyes befogadását is jelöli. *Avathatnak* tehát valakit doktorrá (a hagyomány alapján), hadnaggyá (tisztté), úttörővé; régen a falusi fiúkat legénnyé *avatták*, a római katolikus egyház bizonyos személyeket boldoggá, szentté *avathat* stb. Az egyetemnek, főiskolának az az ünnepsége tehát, amelyen tanári, mérnöki stb. oklevelet nyújtanak át a végzetteknek, nem *avatás*, hanem *oklevélátadás, diplomaátadás, oklevélkiosztás, diplomakiosztás, oklevélátadó ünnepség, diplomakiosztó ünnepség* stb., vagyis nem egy, hanem több neve is van.

b) A szlovák szavak szerkesztettségük szerinti fordítása még több hibának a forrása, mint az idegen szavak alak szerinti for-

dítása. E fordításmód abban áll, hogy a szlovák szót elemei, a kifejezést szavai szerint fordítják le, természetesen a magyar nyelv szerkesztési lehetőségeinek vagy az adott esetben megszokottabb szerkesztési módjainak felhasználásával. Tehát a lehetséges módon tükröztetni akarják a vélt magyar megfelelőben is a szlovák szó vagy kifejezés szerkesztettségét, abban a hiszemben, hogy fordításukat ezzel teszik pontossá.

Már előbb megállapítottuk, hogy két nyelv elemei csak a jelentésmegfelelések és a stilisztikai érték alapján lehetnek megfelelői egymásnak, ezért most is ezekből a szempontokból vizsgáljuk a vélt megfelelőket, nem a grammatikai szerkesztettségüket vetjük össze. A grammatikai szerkesztettség csak keretül szolgál a vizsgálathoz mint a hiba elkövetésének közvetlen oka, indítéka.

A szónak, kifejezésnek az alakja, szerkesztettsége a látható, tehát érzékelhető alkotórésze, a jelentése vagy jelentései csak a tudatban, teljes jelentéskörе sok esetben csak a köztudatban, a nyelvet beszélő társadalom tudatában él, az egyénében nem mindig, esetleg csak részben. Ezzel magyarázható, hogy az alaki hasonlóság — mint előbb láthattuk — és a szerkesztettségi megfelelés — mint látni fogjuk — gyakran félrevezeti a fordítót; a látható, érzékelhető tényező biztossá teszi, nem gondol a jelentésváltozás lehetőségére; nem támadnak kétségei munkája helyességével kapcsolatban; nem lapozza fel a kevés nyelvhasználati adatot tartalmazó kétnyelvű szótár mellett a két nyelv, de legalább az átvevő (ez esetben a magyar) nyelv értelmező szótárát is, amelyben mind a szavak jelentéseire, mind pedig stilisztikai használatára nézve eligazítást kaphatna.

Most pedig — nem a teljesség igényével, hanem a legkirívóbb esetekre szorítkozva — vizsgáljuk meg azokat a szlovák és magyar szavakat, amelyeket szerkesztettségük alapján egymás megfelelőinek vélünk, s nézzük meg, miért nem lehetnek valóban megfelelői egymásnak.

a) Legtöbbször mind a szlovák szónak, mind vélt magyar megfelelőjének több jelentése van, esetleg a szlováknak több, a magyarnak csak egy, s bizonyos jelentés(ek)ben egyezik is a két szó: ezekben valóban megfelelői egymásnak; az eltérő jelentésekben azonban nem. A hibát azzal követjük el, hogy a szlovák szót pusztán a szerkesztettségi megfelelés alapján akkor is ezzel a magyar szóval fordítjuk le, ha ez utóbbinak nincs meg az a jelentése, amelyben a szlovák elem az adott szövegben előfordul. Ilyenkor más, a szlováknak megfelelő jelentésű magyar szót kell keresnünk. Nézzünk meg erre az esetre részletesebben is egy példát!

A szlovák *rozobrať* igének is, a szerkesztettsége alapján neki megfelelő *szétszed*-nek is több jelentése van. Ebben a közös jelentésben: 'valamit alkotórészeire, darabjaira bont' — valóban megfelelője egymásnak a két ige, sőt 'az alkotórészekre, darabokra bontás' jelentésben a *rozbor* és a *szétszedés* főnév is. Az 'analizál' jelentésben azonban a *rozobrať* nem fordítható a *szétszed*-del, sem az 'analízis' jelentésű *rozbor* a *szétszedés*-sel (noha szóban fordítják így olykor őket), mert e magyar szavaknak nincs ilyen jelentésük. Ebben a jelentésben a *rozobrať*-nak az *elemez*, *boncolgat* stb., a *rozbor*-nak az *elemzés*, *boncolgatás* stb. felel meg. A *problémy rozobrať* kifejezés megfelelője tehát nem a *problémákat szétszed*, hanem a *problémákat elemez*, *problémákat boncolgat*, a *rozbor problémov*-é sem a *problémák szétszedése*, hanem a *problémák elemzése* vagy *problémaelemzés* és a *problémák boncolgatása* vagy *problémaboncolgatás*.

A szavak jelentéstartalma és szókapcsolatba (nyelvtani szerkezetbe) állíthatósága között igen szoros összefüggés van. A kapcsolatba állítás révén alakul ki egy-egy szó mellék- vagy átvitt jelentése, tehát a szójelentés egyben azt is meghatározza számunkra, mely szavak kerülhetnek egymással nyelvtani szerkezetbe. Pl. a *szétszed* nem veheti fel tárgyként akármelyik névszót, csak azokat a szavakat, amelyeknek fogalmára vonatkozhat az ige jelentése, vagyis csak az olyan dolgoknak a nevét, amelyeket „szét lehet szedni". A szlovákban sokkal több ezeknek a száma: nemcsak konkrét, hanem elvont fogalmak neve is szerkezetbe állítható a *rozobrať* igével (probléma, helyzet stb.), mert jelentései ezt lehetővé teszik.

Még a jelentésmegfelelésen belül és ennek ellenére is lehet kisebb-nagyobb, néha csak stilisztikai, máskor azonban hibás szóválasztásnak is beillő különbség a szavak szerkezetbe állíthatóságában a két nyelvben; a jó fordítónak erre is tekintettel kell lennie. A *rozbor* főnévnek — mint láttuk — megfelelője lehet az *elemzés* is, a *boncolgatás* is, amikor a *probléma* szóval állítottuk birtokos jelzős szerkezetbe, vagyis a *rozbor problémov* fordítható így is: a *problémák elemzése*, s így is: a *problémák boncolgatása*, sőt így is: *problémaelemzés, problémaboncolgatás*. De már pl. a *rozbor pôdy* szlovák kifejezésnek még talán a *talajelemzés*-nél is gyakoribb vagy legalább ugyanolyan gyakoriságú megfelelője a *talajvizsgálat*, a *talajboncolgatás* azonban szóba sem jöhet, mert ez teljesen szokatlan a magyarban. Szokatlan, mert a *boncolgat* igéhez nem szoktuk tárgyként a *talaj* szót tenni („talajt boncolgat"), így a *talajnak a boncolgatása* szókapcsolat sem él, amelyből ez az összetett szó keletkezhetett volna. Tehát egy magyar szó nem minden azonosfajta nyelvtani szerkezetben lehet megfelelője egy idegen, ez esetben szlovák szónak akkor sem, ha néhány ugyanolyanfajta nyelvtani szerkezetben az lehet is. Ennek a ténynek pedig arra kell ösztönöznie a fordítót, hogy még a megfelelőkként számon tartott szavakat se mechanikusan építse be mondatában az egyes szerkezetekbe, hanem válassza ki közülük a szerkezetbe illőt, vagyis ne szavakat, hanem szerkezeteket fordítson. Tehát mivel a *rozbor pôdy* szlovák kifejezés fordításában nemcsak akkor követhetnénk el hibát, ha szerkesztettségét tükröztetve *talajszétszedés*-nek fordítanánk le, hanem akkor is, ha a *rozbor*-nak más magyar szerkezetben helyes, de ide nem illő megfelelőjét használnánk fel („talajboncolgatás"), azt kell szem előtt tartanunk, melyik szerkezet vagy összetett szó felel meg neki nyelvünkben. Elsősorban a *talaj vizsgálata*, a *talaj* (vegyi) *elemzése*, illetve a *talajvizsgálat, talajelemzés* jöhet számításba.

Mindezeket a szempontokat figyelembe véve vizsgáljuk meg a többi olyan szlovák szót és kifejezést is, amelynek a fordításában hasonló hibát követünk el.

Csak a teljes szókapcsolat megértése és értékelése után fordíthatjuk helyesen magyarra a *prejsť niečo voľakoho, prejsť niečo voľakomu* kifejezést. A *prejsť* igének huszonkét jelentését tartja nyilván a szlovák nyelv értelmező szótára. Elemei ezt az értelmet sugallják: 'átmegy'. Ezzel magyarázható, hogy némelyek ilyen mondatokat szerkesztenek szóbeli közlésükben: „Már *átment rajtam* az idegesség"; „*Átment nekem* a fejfájás". Szlovákul ugyanis így hallják: „Nervozita ma už prešla"; „Bolesť hlavy mi už prešla". Azt még esetleg érzik, hogy a *ma* tárgyat nem fordíthatjuk az *engem*-mel, ezért határozói vonzatot *(rajtam)* használnak a tárgy helyett, egyéb körülmény azonban nem zavarja őket.

E szókapcsolat lefordításához tudnunk kell, hogy a *prejsť* igének tárgyas vagy részeshatározós esettel, ha az alany állapotot, érzelmet kifejező szó, ez a jelentése: 'elhagy valakit, elvész, eltűnik'. A magyarban azonban — ha álla-

potot, különösen betegséget kifejező szót állítunk vele szerkezetbe alanyként — az *elmúlik, megszűnik* igék lehetnek a megfelelői, s a tárgyi vagy részeshatározói vonzatokat nem fordíthatjuk; helyettük az alanyt látjuk el birtokos személyraggal: „Már *elmúlt* az idegességem"; „Már *megszűnt* a fejfájásom". Tehát ez esetben a *prejsť niečo voľakoho, prejsť niečo voľakomu* szerkezeteknek nem a szó szerinti *átmegy valami valakit, átmegy valami valakinek*, hanem az *elmúlik valamim, megszűnik valamim* szerkezetek felelnek meg.

A *doplniť* igének a szerkesztettségi megfelelője a *betölt*, de mivel e két igének alig van közös jelentése *(doplniť vek* = életkort betölt stb.), s a szlovák ige legtöbbször olyan jelentésben áll, amelyben inkább a *feltölt* alak felel meg neki *(doplniť stav* = állományt feltölt, *doplniť nádobu* = edényt feltölt stb.), főként ez utóbbit használják helytelenül megfelelőjeként akkor is, amikor a jelentésük eltérő: „feltöltik" a határozati javaslatot, a költségvetést stb. A *doplniť* magyar megfelelői ezekben az esetekben a *kiegészít, kibővít*, sok más esetben a *pótol* (hiányt), *kikerekít* (összeget), *kitold* (ruhaanyagot) stb.

A *pristúpiť* — hét jelentése ellenére — még egyben sem fordítható mindenkor a *hozzálép* igével, csak akkor, ha a szlovák ige 'a szóban forgó személyhez egészen közel lép' jelentésben fordul elő. Ugyanis ennek a magyar igének csak ez az egy „szűk" jelentése van. Már a dolgokhoz, tárgyakhoz való közellépést sem a *hozzálép*, hanem az *odamegy* (hozzá) igével fejezzük ki (ez még a szlovák igének az első jelentéséhez tartozik). Még kevésbé fordíthatjuk — noha olykor fordítjuk — a szlovák igét a következő nagyobb szerkezetekben a *hozzálép*-pel: *pristúpiť ďalšieho bodu programu našej porady (hozzálép az értekezlet programjának további [következő] pontjához), pristúpiť k riešení ďalšieho problému (hozzálép a további probléma megoldásához), pristúpiť k splneni ďalších úloh (hozzálép a további feladatok teljesítéséhez)* stb. A *pristúpiť* magyar megfelelői ezekben a *rátér, áttér, hozzáfog, nekikezd* stb. igék lehetnek: *rátér (áttér) az értekezlet programjának következő pontjára; hozzáfog (hozzálát, nekifog, nekilát) a másik probléma megoldásához (megoldásának); hozzáfog (nekifog stb.) az újabb (következő) feladatok teljesítéséhez vagy elvégzéséhez (teljesítésének vagy végzésének)*.

A *školenie* szót szinte automatikusan az *iskolázás*-sal fordítjuk magyarra beszédben és írásban egyaránt. Ez a szlovákban általában 'tanfolyam' jelentésben fordul elő, s ezt a jelentést mi is hozzákapcsoljuk az *iskolázás* szóhoz. Márpedig ha az *iskoláz* ige alapján meghatározzuk az *iskolázás* jelentéseit, megállapíthatjuk, hogy ilyen jelentése nincs is a magyarban. Az *iskolázás* szón általában ezt értjük: 1. 'ügyességi sportban alapismeretekre, fogásokra oktatás'; 2. 'fegyelmezés, fenyítés'; 3. 'iskolába járatás, művelődés' (tájnyelvi jelentés; ebben a jelentésben olykor a *školenie* is előfordul); 4. 'csemetét erősítés végett tömegesen átültet, szőlővesszőt hajtat'; 5. 'bort pincei műveletekkel kezel' 6. 'sportjáték neve'. A 'tanfolyam' jelentésű *školenie* tehát nem fordítható le az *iskolázás*, hanem elsősorban a *tanfolyam*, továbbá a 'tanfolyam' jelentésű *iskola* és *oktatás* szavakkal *(politické školenie* = *politikai tanfolyam, politikai oktatás; stranícke školenie* = *pártoktatás, poslať niekoho na polročné školenie* = *féléves iskolára* vagy *tanfolyamra küld valakit)*. Megjegyezzük, hogy az *iskola* szóval általában a hosszabb ideig tartó tanfolyamot jelöljük, s külviszonyragot kap *hol?, honnan?, hová?* kérdésre.

Hasonlóképpen egyetlen szóval, a *tanító*-val szoktuk fordítani az *učiteľ*-t is. Az *učiteľ* a szlovákban mindenkit jelölhet, aki foglalkozásánál fogva tanít, nevel, esetleg képesítése van erre, tehát elsősorban a tanerők teljes csoportját

jelöli. Ezen belül külön jelöli az alapiskolák 1—8. osztályainak tanerőit (beosztásjelölésként és megszólításként ez használatos itt). Jelöli továbbá az olyan személyiséget, aki beszédeivel, írásaival, egyszóval munkájával nagyobb közösségre hat. Ez utóbbi jelentés a *tanító* szóhoz is hozzákapcsolódik („Comenius, a népek nagy tanítója"), az első azonban nem. A magyarban *pedagógus* névvel jelölnek általánosságban mindenkit, aki foglalkozásánál fogva tanít, nevel, illetve akinek erre képesítése van, s ezen belül csak az általános iskolák 1—4. osztálya pedagógusainak beosztásmegjelölőjük és megszólításuk a *tanító* szó. A beosztásmegjelölésben található szóhasználati különbség nem nagy, s emellett nem is nyelvi, hanem elvi (jogi-közigazgatási) kérdés. Azt viszont határozottan helytelenítjük, hogy az *učiteľ*-t mint általános megnevezést *tanító*-nak fordítsuk. A magyarban nemcsak szokatlanok, hanem idegenek, sőt zavaróak az alábbi helyes szlovák kifejezéseknek ezek az erőszakolt megfelelői: *učiteľ škôl všetkých typov — minden iskolatípus tanítója* (helyesen: *pedagógusa); učitelia základných a stredných škôl — az alap- és középiskolák tanítói* (h.: *pedagógusai); učtelia gymnázií — a gimnáziumok tanítói* (h.: *pedagógusai* vagy *tanárai), učitelia vysokých škôl — a főiskolák tanítói* (h.: *a főiskolák és az egyetemek* vagy *a felsőoktatási intézmények oktatói;* ezekben ugyanis az *oktató* szó használatos külön általános megnevezésként); *deň učiteľov — tanítók napa* vagy *tanítónap* (h.: *pedagógusok napja* vagy *pedagógusnap); okresná porada učiteľov — járási tanítói gyűlés* (h.: *járási pedagógusértekezlet)* stb.

ß) Találunk példát arra a jelenségre is, hogy a szlovák kifejezésnek és vélt magyar megfelelőjének egyetlen jelentésmegfelelése sincs, noha maga a magyar elem élő és használatos szó.

A *záujmový krúžok* megfelelőjének az *érdekkör*-t tartották még az oktatásügyi szervek is, hiszen a kétnyelvű iskolai bizonyítványokon egymás egyenértékűjeként fordulnak elő, de a sajtó is sokszor kezeli így őket. A szlovák kifejezés jelentése ez: 'olyan személyekből álló csoport, akik a közös szakmai érdeklődés vagy kedvtelés alapján esetleg bizonyos tantárgyak szakmai kérdéseinek megvitatására, elmélyítésére tömörültek egybe'. Az *érdekkör* jelentése nyelvünkben ellenben ez: 'valamely személy, csoport vagy vállalat — főleg anyagi — érdekeinek kiterjedési köre'. Tehát a *záujmový krúžok* és az *érdekkör* — eltérő jelentésénél fogva — nem lehet megfelelője egymásnak.

A fordítási hibát természetesen itt is a szlovák szó szerkesztettségéhez való ragaszkodás okozta. A *záujmový* melléknév a *záujem* főnév származéka. A *záujem* jelentései ezek: 'érdeklődés'; 'érdek'; 'kedvtelés' vagy 'szenvedély'. A *záujmový krúžok* szerkezetnek szó szerint az *érdeklődési kör* legalább annyira, sőt ez esetben jobban megfelelt volna, mint az *érdekkör*, csakhogy ezt sem lehetett megfelelőjéül választani, mert a kifejezés már foglalt ebben a jelentésben: 'valamely személy vagy személyek érdeklődésének a kiterjedési köre'. Ezt a tényt — úgy látszik — hamarabb felismerték a fordítók, mint az *érdekkör* foglaltságát; más jelentésű mivoltának fel nem ismerése talán a szó ritkább előfordulásával magyarázható.

A *záujmový krúžok*-nak jelentés tekintetében a *szakkör* felel meg a magyarban *(fényképészeti szakkör, irodalmi szakkör* stb.).

γ) A következő csoportban azokkal a szlovák szavakkal, kifejezésekkel foglalkozunk, amelyek jelentésükben szintén nem egyeznek azokkal a magyar elemekkel, amelyeket szerkesztettségük szerint megfelelő·

jüknek vélünk, s e v é l t m a g y a r m e g f e l e l ő k rendszerint a m a g y a r b a n s z o k a t l a n (n e m h a s z n á l a t o s) s z a v a k, k i f e j e z é s e k.

A *nahrávať* szlovák igét a *feljátszik* igével fordítják legtöbben ebben a jelentésben: 'hangszalagra vagy lemezre vesz'. Másik jelentésében: 'valakire játszik', 'gyakran átadja a labdát valakinek' — esetleg az utóbbi időben használatos *rájátszik* felel meg neki.

A *na* igekötőnek sok megfelelője van a magyarban (leggyakoribb a *meg*, noha eredeti jelentéséhez inkább a *rá* áll közelebb), de ha az ige jelentésének konkrét vagy elvont felfelé irányulását fejezi ki, akkor nyelvünkben általában a *fel* a megfelelője *(nastúpiť na električku — felszáll a villamosra* stb.). Tehát a *nahrávať* igét is a *feljátszik* igével fordítják le a 'hangszalagra vagy hanglemezre vesz' jelentésében. Kétely még csak fel sem merül, hiszen az ellenkező műveletet a *lejátszik* igével jelöljük, vagyis a *játszik* igének az ellentétes jelentésű igekötővel ellátott alakjával. Csakhogy a magyar nyelvben a filmműveletek szavait vittük át a hangszalaggal végzett műveletek jelölésére, sőt a lemezzel végzett műveletek megnevezésére is rendszerint ugyanezeket a szavakat használjuk. Azzal általában mindenki tisztában van nálunk is, hogy a film anyagát *lejátsszák* ugyan, de nem *feljátsszák*, hanem *felveszik* (rögzítik stb.), azonban azt kevesen tudják, hogy a hangszalag és hanglemez anyagának rögzítését sem a *feljátszik*, hanem a *felvesz (rögzít* stb.) igével jelöljük, noha az ellentétes műveletet a *lejátszik* igével is megnevezhetjük. Helyes tehát mindháromfajta művelettel kapcsolatban a *lejátszik*, sőt az *átjátszik* igének (és származékaiknak: *lejátszás, lejátszani, átjátszás, átjátszani)*, de egyikfajtával kapcsolatban sem helyes a *feljátszik* igének vagy származékainak *(feljátszás, feljátszani)* a használata.

Szokatlan, a magyarban nem használatos szóval fordítják némelyek a *bezohľadný* melléknevet és a *bezohľadnosť* főnevet is. A *bezohľadný* tükörszava: a *tekintetnélküli*, a *bezohľadnosť*-é: a *tekintetnélküliség*. A *nincs tekintettel valakire vagy valamire* szerkezeteket ismerjük, de az említett szavak idegen elemek nyelvünkben. Megfelelőjüket aszerint választhatjuk meg, hogy milyen mértékben nincs tekintettel valaki valakire vagy valamire; ez a helyzetből vagy e szavak szerkezettagjainak jelentéséből rendszerint ki is derül. Például: a *bezohľadný* megfelelője a kifejezendő tulajdonság fokától függően lehet a *tapintatlan, érzéketlen, kíméletlen, könyörtelen, kegyetlen* stb., a *bezohľadnosť*-nak ugyanezeknek a mellékneveknek a főnévi származékai felelnek meg a már említett szempont alapján (pl. a fiúk *tapintatlansága* a lányokkal szemben; a munkatársak *érzéketlensége* a kolléga gondjaival kapcsolatban; az erősek *kíméletlensége* a gyengékkel szemben; a háború *kegyetlensége* vagy *könyörtelensége* stb.).

A *nadstavbová škola* olyan iskolatípust jelöl, amely a gimnáziumban végzetteknek kétévi szakképzés után valamilyen, a megfelelő szakközépiskoláéval egyenlő értékű végzettséget ad. Szó szerinti fordítása: *felépítményi iskola*. Mivel ez a típus nincs Magyarországon (a felsőfokú technikumok látták el ezt a feladatot, de azok a felsőoktatási intézmények sorába tartoztak), magunknak kell megkeresnünk az intézmény számára megfelelő nevet. Úgy véljük, a néhány évvel ezelőtt megalkotott *szakosító iskola* név megfelel e célra, csak az elterjesztéséért kellene többet tennie a sajtónak is, a pedagógustársadalomnak is. Ha valamelyik szakközépiskolához tagozatként tartoznak ezek az osztályok, akkor az illető szakközépiskola *szakosító tagozatá*-ról, *szakosító osztályai*-ról beszélhetünk.

C) Idegen szavak és utónevek szlovákos alakban.

a) Sajnos, a csehszlovákiai magyarok nyelvhasználatában nem fogytak, hanem szaporodtak az idegen szavak. A szlovákban ugyanis még sok az idegen elem, s a szlovák nyelv révén ismerik meg e szavakat a csehszlovákiai magyarok is. Mivel a magyarban szintén találkoznak idegen szavakkal, gátlás nélkül veszik át amazokat a szlovákból, sőt némelyek a műveltség jelének tartják használatukat. De nemcsak a felesleges idegen szavak szaporításával okoznak kárt nyelvhasználatunknak és gondot nyelvművelésünknek, hanem azzal is, hogy általában szlovákos alakban veszik át őket. Néhányan megpróbálják ugyan az eredeti alakhoz való közelítéssel, visszalatinosítással „megmagyarosítani" e szavakat, de nem mindig sikerrel. Nézzük meg, hogyan történik ez, s milyen buktatókkal megy végbe!

A szlovákban *-ia* végződéssel használt latin eredetű szavak nagy része *-ió* végződésű a magyarban: *ratifikácia — ratifikáció, rehabilitácia — rehabilitáció, televízia — televízió, transfúzia — transzfúzió* stb. Csakhogy ezek közül néhányat már nem az *-ió*, hanem magyarosabb végződéssel (ige- + névszóképzővel) ellátva használunk a magyarban: *ratifikálás, rehabilitálás* stb. Erre sokan nem is gondolnak.

Az *-ia* nemcsak a latin eredetű szavak szlovákos végződése lehet, hanem eredeti latin szavaké is. E magyarban használatos szavaké is az: *konferencia, evidencia, tendencia, szentencia, restancia* stb. Nagyon visszatetsző, amikor ezek közül néhányat így „latinosítanak vissza", illetve „magyarosítanak meg": *evidenció, tendenció, szentenció* stb.

A szlovák elhagyja az *-us, -ius, -um* végződést, a magyar használja. Csakhogy aki nem ismeri az idegen szavak eredeti vagy a magyarban használt alakját, a szlovákos alakból nehezen tudja kikövetkeztetni, melyik végződés maradt el mellőle; pl. a *delegát*-tól az *-us (delegátus)*, a *funkcionár*-tól az *-ius (funkcionárius)*, a *dokument*-tól az *-um (dokumentum)*. Mivel ez utóbbi *-um* végűek a szlovákban *-nt*-re végződnek, némelyek tévesen a következő csoportba tartozók szerint módosítják végződésüket *(„argumens")*.

Egy másik típushoz tartozó, a szlovákban *-nt* végű szavak ugyanis a magyarban *-ns* végűek: *ágent — ágens, docent — docens, transparent — transzparens.*

A szlovákban *-a*-ra végződők *-ás* végződéssel ismeretesek a magyarban: *univerzita — univerzitás, fakulta — fakultás, mentalita — mentalitás* stb.

A szlovák rövidíti a hosszú mássalhangzókat, a magyar szívesen használja; így ahol a latin eredetiben kettős mássalhangzó volt, általában meghagyja: *aparát — apparátus, aplikácia — applikáció* vagy *applikálás, kolektivizácia — kollektivizáció* vagy *kollektivizálás, profesor — professzor* stb.

A példaanyaggal természetesen csak a főbb típusokat szemléltetjük, de még e kevés példa között is akad olyan, amelynek már inkább a magyar megfelelője használatos *(evidencia — nyilvántartás, univerzitás — egyetem* stb.) de még nem ismeretlenek az idegen megfelelők sem. Akadnak viszont olyan idegen szavak is a visszaszivárgottak között, amelyeket ma már csak a régebbi irodalmi művekből ismerünk *(redakció — szerkesztőség, rekreáció — üdülés, exkurzió — kirándulás* (ez utóbbi főleg 'tanulmányi kirándulás' jelentéssel) stb.

Külön említést érdemelnek a *spartakiáda* és *olympiáda* görög eredetű szlovákos szavak, mert sokan nem tudják, mi a helyes megfelelőjük a magyarban. Az első *spartakiád* és *szaprtakiád* alakban is él, de a *spartakiád* terjedt el

jobban; ez a magyarosodottabb forma. Az *olympiáda* megfelelője az *olimpia*, nem az *olimpiász*, mint többen gondolják (ez utóbbi a két olimpiai játék között eltelő négyéves időszaknak a neve). Tehát nem a *matematikai, kémiai* stb. *olympiáda*, nem is a *matematikai, kémiai* stb. *olimpiász*, hanem a *matematikai, kémiai* stb. *olimpia* a helyes szókapcsolat.

Mivel a szlovák nyelv az idegen szavakat általában betű szerint, nem pedig a szóban forgó nyelv kiejtéséhez igazodva ejti, a szlovák ejtés alapján több idegen, rendszerint angol és francia eredetű szó a magyar nyelv számára idegen alakban fordul elő főként a beszélt nyelv alacsonyabb szintjén: *trolejbusz* (h.: *trolibusz)*, *bufet* (h.: *büfé)* stb.

b) Széles körben elterjedtek az idegen eredetű utónevek is szlovákos alakban. A szülők általában a szlovákos névformát ismerik, s nem tudják, hogy a magyarban milyen alakban használják a szóban forgó nevet.

A francia eredetű szlovákos *Adriena* női név is vagy ugyanebben, vagy a magyarosnak vélt *Adrienna*, illetve *Adrianna* alakban használatos. A helyes magyar megfelelője az *Adrienn.* (Az *Adrien* férfinév.) A latinos párja, az *Adriána* is előfordul a magyarban. (Az *Adrián* férfinév; magyarosabb változata az *Adorján.)*

Közkedvelt név az *Alica* is. A magyarban — a francia *Alice* (e. *Alisz)* alapján szintén *Alice* volt (így is ejtették), majd a francia kiejtéshez igazodva *Aliz* lett.

Az *Iveta, Henrieta* típusú franciásnak és latinosnak is beillő szlovák neveknek tetszés szerint két megfelelőjük is lehet: vagy a francia eredeti *(Yvette, Henriette)* alapján az *Ivett, Henriett*, vagy a latinos formájú *Ivetta, Henrietta.* Más azonos típusú nevek esetében is igazodhatunk ehhez az analógiához (pl. *Aneta* = *Anett* vagy *Anetta* stb.)

3. Mondatszerkesztési hibák

Két kérdést vizsgálunk meg: a szlovákos vonzatok használatát és a magyar szavaknak az elöljárós szlovák szóalakok viszonyjelentése szerinti ragozását.

a) Szlovákos vonzatok. Az erősebb szlovák nyelvi hatású közegben élő vagy dolgozó személyek nyelvhasználatában figyelhető meg ez a jelenség; némely magyar ige mellett a szó szerint lefordított szlovák vonzat jelenik meg: „vakbél*re* operálták" — operovali ho *na* slepé črevo (h.: vakbél*lel)*; „a máj*ára* kezelték (gyógyították)" — lečili ho *na* pečeň (h.: a máj*ával* vagy a máj*át*); „hívok *neked* telefonon" — zavolám *ti* telefonicky (h. felhív*lak* [téged] telefonon); „Jancsi megnősül (megházasodik) Margit*tal*" — Janko sa ožení *s* Margitou (h.: Jancsi *elveszi Margitot* vagy *egybekel Margittal*, ugyanis az *oženiť sa* ige szó szerinti megfelelője, a *megnősül*, nem vesz fel vonzatot [sem a *megházasodik*], ha tehát a szlovák ige mellett a nő neve is szerepel, akkor rendszerint vagy az *elvesz* igét használjuk tárgyas vonzattal, vagy az *egybekel* igét társhatározós vonzattal); „Jancsi és Margit elvették *egymást*" — Janko a Margita *sa* vzali (vagy *sa* zobrali; h.: Jancsi és Margit *egybekeltek* vagy *összeházasodtak;* az *elvesz* csak akkor használható, ha az alany a férfi, s cselekvése a nőre mint nyelvtani tárgyra irányul *(Jancsi elveszi Margitot);*

két alany esetén az ige nem állhat az *egymást* kölcsönös névmási tárggyal); „a tanár er*re* a tém*ára* adott elő" — profesor prednášal *na* túto tému (h.- er*ről* a tém*áról*; *írni* vagy *zenét szerezni* stb. lehet tém*ára*, de az *előad* ige partitivusi értelmű határozó esetén *-ról, -ről* ragos vonzattal áll; ha az *előad* jelentése a tárgy egészére vonatkozik, akkor tárgyas vonzattal: ezt a tém*át* adta elő).

b) Szlovákos ragozásmód. A helyhatározói kül- és belviszonyragok használata a magyarban sem választható élesen külön, nemcsak a helységnevek, hanem a köznevek ragozásakor sem („a sapka a fej*ében* v. fej*én* van"; „orr*ba* v. orr*on* vágja" stb.); néha területi használati különbség van a két alak között: a cssllóközi ember a temetőb*e* megy a sírokhoz, az északkeleti nyelvjárásterületi a temetőr*e* (a temetőb*e* már nem a saját lábán megy). De előfordul, hogy bár nem külviszony kifejezéséről van szó, mégis külviszonyragot használunk, mert a bel- és külviszonyragos alak között árnyalatni különbséget érzünk: az iskol*ába* jár (a gyermek), de iskol*ára* (tanfolyamra) küldik a tisztségviselőt; az erdőb*en* sétál, de az erdőn (mint munkahelyen) dolgozik; az irodáb*an* ül, de az irodán (mint munkahelyen) dolgozik stb. A szállodával kapcsolatban nemcsak a *szobában*, hanem a *szobán* alak is használatos. A szlovák is használja ilyenkor a *v izbe* ('szobában') mellett a *na izbe* ('szobán') szerkezetet; ezt a diákotthonok, kollégiumok szobáira is átvitte, sőt magukra a diákotthonokra, kollégiumokra is. Így nálunk a magyarban is gyakori, sőt általános a diákok között ezeknek a tükörfordítása: „a 328-as szobán fogunk tanulni" (budeme sa učit *na* izbe číslo 328); „az internát*on* lakik" - býva *na* internáte (h.: diákotthon*ban*, kollégium*ban*, esetleg internátus*ban*). Sőt a szlovák a *do školy* ('iskolába'), *v škole* ('iskolában') mellett a *na školu* ('iskolára'), *na škole* ('iskolán') szerkezetet a tanulók iskolába járásával, valamilyen iskolában való tanulásával kapcsolatban is gyakran használja, s ezeknek is gyakori a magyar fordításuk: „középiskol*ára* jár" (h.: középiskol*ába*); „gimnázium*on* tanul" (h.: gimnázium*ban*).

De nemcsak a tanulókkal, hanem a pedagógusokkal kapcsolatban is gyakran használatos a *na škole, na školu* szerkezet *iskolán, iskolára* megfelelője, amikor a munkahelyüket jelölik vele: „alapiskol*án*, középiskol*án* vagy gimnázium*on* tanít"; „alapiskol*ára*, középiskol*ára* vagy gimnázium*ra* megy tanítani". Sokszor védik is ezt a ragozásmódot, rámutatva arra, hogy a magyar nyelv is használja a külviszonyragos alakokat a belviszonyragosak helyett, ha ezek a munkahelyet jelölik (l. konyh*ában*—konyh*án*, irodá*ban*—irodán). Valóban így van, de az *iskola* szó ragozásában nem alakult ki ez a különbségtétel, illetve egy másfajta alakult ki (iskolán = 'tanfolyamon'). Csak a *főiskola* összetett szót látjuk el külviszonyragokkal hasonló viszonyok kifejezésére az *egyetem* ragozásának analógiájára. A megszokott ragozásmód tehát a belviszonyragozás ezekben az esetekben is (alapiskol*ában*, középiskol*ában*, gimnázium*ban* tanít; alapiskol*ába*, középiskol*ába*, gimnázium*ba* megy tanítani).

Még kevésbé menthető az oktatásügyi szervek felügyeleti vagy ellenőrző látogatásával kapcsolatban a külviszonyragos alakok használata: „ma egy középiskol*án* végez ellenőrzést" — dnes robí inšpekciu *na* niektorej strednej škole (h.: középiskol*ában*); „a tanfelügyelő holnap alapiskol*ára* megy" - inšpektor pojde zajtra *na* základnú školu (h.: alapiskol*ába*).

Megjegyezzük, hogy ezek a ragozási hatások általában az oktatás területéhez tartozó szavakkal *(iskola, internátus* stb.) kapcsolatban fordulnak elő. Amennyire örülünk annak, hogy másutt nemigen észlelhetők, annyira elszo-

morító, hogy éppen ezen a területen vernek gyökeret — ha hagyjuk —, amelyen a csehszlovákiai magyaroknak nemcsak egy szűkebb köre veheti át őket, hanem a jelen és a jövő ifjú nemzedékének minden tagja, hiszen az iskolával mindenki kapcsolatba kerül rövidebb-hosszabb időre. Egyébként a szlovákban is a belviszonyt kifejező elöljárós alakokat tartják választékosabbnak.

4. Helyesírási hibák

Abból a tényből indulunk ki, hogy iskoláinkban intenzíven folyik a szlovák nyelv keretében a szlovák helyesírás tanítása, de a magyar nemzetiségű felnőttek is olvasnak szlovák sajtótermékeket, hivatalos iratokat, s így — főként a fiatalabbak és a középkorúak — kétségtelenül kapcsolatba kerülnek a szlovák helyesírással, s ez gyakran hat is a maga sajátos szabályaival az illetők magyar helyesírására. Elsősorban a tanulók írásbeli munkáiban fordulnak elő az ilyen hatásra keletkezett hibák, de a szerkesztőségekhez beküldött kéziratokban sem ritkák.

E hatások főként három területen észlelhetők: 1. az ún. intézmény- és több elemű országnevek, valamint a lapcímek, 2. a köznévi betűszók helyesírásában s 3. az idézés formájában.

a) Az intézmény- és több elemű országnevek, valamint a lapcímek helyesírási hibái. Az *intézménynév*-en általában az intézmények, hivatalok, vállalatok, szervezetek stb. hivatalos nevét értjük. Mivel a szlovák helyesírás csak a tulajdonnevek első szavának kezdőbetűjét írja nagybetűvel, ezzel a helyesírásmóddal találkozunk olykor a tulajdonnevek magyar formájában vagy a magyar tulajdonnevekben is, noha a magyar helyesírás szerint minden lényeges szót nagy kezdőbetűvel kell bennük írni: „*Sz*lovák tudományos akadémia" — *S*lovenská akadémia vied (h.: *Sz*lovák *T*udományos *A*kadémia); „*M*agyar államvasutak" (h.: *M*agyar *Á*llamvasutak); „*Ny*ugat-szlovákiai kerületi nemzeti bizottság" — *Z*ápadoslovenský krajský narodný výbor (h.: *Ny*ugat-szlovákiai *K*erületi *N*emzeti *B*izottság); „*Sz*lovák statisztikai hivatal" — *S*lovenský štatistický úrad (h.: *Sz*lovák Statisztikai *H*ivatal); „Forradalmi szakszervezeti mozgalom" — *R*evolučné odborové hnutie (h.: *F*orradalmi *Sz*akszervezeti *M*ozgalom); „*Cs*ehszlovák szocialista köztársaság" — Československá socialistická republika (h.: *Cs*ehszlovák *Sz*ocialista *K*öztársaság); „*I*rodalmi szemle" (h.: *I*rodalmi *Sz*emle) stb.

b) A köznévi betűszók helyesírási hibái. A szlovákban nemcsak a tulajdonnévi, hanem a köznévi betűszókat is csupa nagybetűvel írják. Ezzel a gyakorlattal magyarázható a sajátos fogalmakat jelölő magyar köznévi betűszóinknak a csupa nagybetűvel írása: HNB—MNV (h.: hnb); JNB—ONV (h.: jnb); KNB—KNV (h.: knb); EFSZ—JRD (h.: efsz); stb. Ezeknek tulajdonnévi alakulatban is csak a kezdőbetűjük írandó nagybetűvel (Csilízközi *E*fsz; Nagyráskai *H*nb; stb.), mint bármelyik köznévnek, mivel a betűszókat is egyetlen önálló szónak minősítjük. Csupa nagybetűvel csak a tulajdonnevek (fontosabb) szavainak kezdőbetűiből létrehozott betűszókat írjuk: *SZTA* (*Sz*lovák *T*udományos *A*kadémia); *CSSZSZK* (*Cs*ehszlovák *Sz*ocialista *K*öztársaság); stb.

c) Az idézés helyesírási hibái. A magyar helyesírási szabályok szerint idézhetünk idézőjel között is, gondolatjel után (ha lezárjuk vele a sort) vagy között is (ha folytatjuk a sort). A szlovák rendszerint idézőjel között idéz, a gondolatjelet — mint olykor a magyar is — csak a különböző személyek egy sorba írt párbeszédének különválasztására használja (vö.: A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, 68—9 és 70—2, valamint Pravidlá slovenského pravopisu [A szlovák helyesírás szabályai] 111—3). Az eltérés tehát jelentős. Szokatlan — különösen regényekben — a gondolatjeles idézéshez szokott magyar szemnek, hogy az egyes személyek külön sorokba kerülő párbeszédei is idézőjelek között jelennek meg a magyar fordításokban, még szokatlanabb, sőt zavaró, hogy az idézőjel közé tett idézetbe nem gondolatjelekkel ékelik be az idéző mondatot, hanem vesszőkkel, miközben az idézetet a megszakítás után idézőjellel lezárják, illetve a folytatás előtt idézőjellel nyitják: *„Úgy nézett rám," panaszkodott a fiú, „mint a véres ingre."* Magyarosan: *„Úgy nézett rám — panaszkodott a fiú —, mint a véresingre."* Vagy idézőjel helyett gondolatjelet használva: — *Úgy nézett rám — panaszkodott a fiú —, mint a véres ingre.* Tehát a megszakított idézetbe csupán két gondolatjellel ékeljük be az idézőmondatot (idézőjeles idézet esetén sem zárjuk idézőjellel az idézetet a megszakítás végén, illetve nem nyitjuk a folytatás elején). Vesszőt csak akkor teszünk az idéző mondatot követő gondolatjel után, ha az idézet első és második része közé a megszakítás (idéző mondat) nélkül tennünk kellene, azaz ha az idézetet az idéző mondat vesszőnél vágja ketté.

II. A csehszlovákiai magyar nyelvműlés eredményei

Tudjuk, lehetetlen a nyelvművelő munka hatását teljesen felmérni, értékelni, de vannak olyan megnyilvánulások nyelvhasználatunkban, amelyekre mint objektív tényekre nyugodtan támaszkodhatunk munkánk értékelésében.

Már szóltunk arról, hogy huszonöt-harminc évvel ezelőtt nagyon sok szlovák szót kevertünk az élőbeszédbe. Nyelvművelésünk abban az időben úgyszólván csak a „keveréknyelv" bírálatával foglalkozott, s igyekezett elterjeszteni a szlovák szavak helyes magyar megfelelőit. Nem állítjuk, hogy ma már nem keverünk beszédünkbe szlovák szavakat. Néhány „kölcsönszó" még makacsul tartja magát nyelvhasználatunkban (mint pl. a *chrípka, horčica, párky, malinovka* stb.), de ezek sem egyeduralkodók már, mert váltakoznak a magyar megfelelőjükkel. Észre kell azonban vennünk azt is, hogy a *JRD, predseda, tajomník, učtovník* stb. szavakat már általában felváltotta a *szövetkezet, elnök, titkár, könyvelő* stb. S ha a *növénytermesztő, állattenyésztő* szavak nem terjedtek is el szövetkezeti tagjaink szóhasználatában, az addig használt *agronóm, zootechnik* ma már általában *agronómus*-nak, *zootechnikus*-nak hangzik. S találhatnánk több példát is, amely azt bizonyítja, hogy ha lassan is, de tisztult, javult a nyelvünk.

Sokkal jobban felmérhetők nyelvművelésünk eredményei a sajtó nyelvhasználatában. Itt amellett, hogy minden nyelvi hiba ellen harcolunk, néha „összpontosított támadást" is indítottunk egy-egy veszélyesebb nyelvhasználati jelenség ellen. Gondoljunk csak arra, hogy 10—15 évvel ezelőtt még a szlovák betűszók helyesírása szerint csupa nagybetűvel írták lapjaink a sajátos magyar betűszókat is: *HNB, JNB, KNB, EFSZ* stb. Egy, összes lapunkban egyidejűleg végrehajtott „támadás" után sikerült elérnünk, hogy legalább

a sajtóban a magyar helyesírásnak megfelelő kisbetűs formát kapjanak: *hnb, jnb, knb, efsz* stb. Ma is találkozunk a helytelen, csupa nagybetűs írásmódjukkal, de a lapok írásmódjára már nem az a jellemző.

A második „összpontosított támadást" a *brigád* szónak a magyartól eltérő használata ellen indítottuk. Nem állítjuk, hogy tanulóink — és sajnos, pedagógusaink — nem „brigádoznak" már, vagy az előbeszédben nem fordul elő a *brigád* szó akkor is, amikor a *társadalmi munka, idénymunka, alkalmi munka, szerződéses munkaviszony* vagy éppen az *építőtábor* volna a helyénvaló, de a sajtó nyelvéből sikerült e jelentésekben kiszorítanunk, illetve saját jelentéskörébe ('munkabrigád', 'dandár', 'partizánbrigád') visszaszorítanunk a *brigád* szót.

S 1979-ben újabb eredmény született: március 28-án már nem a *tanítók napját*, hanem a *pedagógusnapot* ünnepeltük. Sajnos, ezzel kapcsolatban is azt kell mondanunk, hogy még csak a sajtóban, nem pedig az iskolákban, vagy legalábbis nem minden iskolában. Sok pedagógus és tanuló talán fel sem figyelt még erre a változásra, s ha felfigyelt is, időbe telik, amíg elhagyják a megszokott kifejezést, illetve felcserélik a szokatlanabbal. Nem arról van szó, hogy a *tanító* most már fölösleges volna nyelvünkben, mert kiszorítja a *pedagógus*. Hanem éppen arról, hogy mindkét szóra szükségünk van, s mi csak az egyiket használtuk.

Az elért eredmények tehát — bár kimutathatók — még nem teljesek, nem általánosak. Egyelőre úgyszólván csak a sajtó nyelvére korlátozódnak, az általános nyelvhasználatban még meg kell küzdeni értük. Az újságok könnyebben váltják fel egyik szót a másikkal, mint maguk a beszélők, akiket köt a több évtizedes nyelvszokás. De azt is tudjuk, hogy a sajtónak igen nagy szerepe van a nyelvhasználat formálásában, sőt átformálásában is. Ezért merjük azt állítani, hogy az ott elért eredmény már fél siker. Csak idő és türelem kérdése, hogy az ott használt formák és jelentések közismertté, közhasználatúvá váljanak. A sajtó mellett sokat tehetnek a pedagógusok is, ha kellő figyelemmel követik nyelvművelésünk törekvéseit, s a fiatal nemzedék nyelvhasználatát már az iskolában helyes mederbe terelik.

Jakab István

A közigazgatási irat mint szövegmű

Több oldalú megközelítésünk mindig tartalom és forma egységének jegyében állt; csak épp más-más nagyságrendben mozogva, s hol az egyik, hol a másik oldalra vetve a hangsúlyt. Most a legmagasabb formát, a szövegegészt kell szemügyre vennünk még; korántsem függetlenül persze a funkciójától, amelyet be kell(ene) töltenie.

Induljunk onnan, ahová a korábbiakban (Nyr. 105: 406) elérkeztünk: a (belülről-alulról nézve) megszerkesztett, és (kívülről-felülről nézve) beszerkesztett m o n d a t szintjéről itt is. — Láttuk már: a mondat csak része a szövegnek, — de része. Ez észlelhető a felépítésén is: mind formájában, mind elrendezésében a szövegbe kell illeszkednie. S ebből az következik, hogy — épp mert rész — nemcsak m e g szerkesztett, hanem egyszersmind b e szerkesztett is. Beszerkesztett a szövegbe, amelynek része. S mit jelent ez a szövegre vonatkoztatva? Ha részei — a mondatok — beszerkesztettek, akkor a belőlük kikerekedő egész — a szöveg — e részek összeszerkesztettsége révén

maga is m e g szerkesztett; új nagyságrend, s ebben a minőségében — ha jól formált — maga is kerek egész. S persze ami egész, annak nemcsak (beilleszkedő) részei vannak, hanem saját felépítettsége, szerkezete is. (Aki most azt kérdezné; jellemző-e a szövegre a b e szerkesztettség is, amellett, hogy megszerkesztett, az gondoljon arra, hogy minden szöveg egyfajta közlemény, lánc, amely beszélőt és hallgatót — vagy írót és olvasót — hivatott összekötni; s akkor nyilvánvalóvá lesz számára: a szöveg is beszerkesztett, hiszen a közléshelyzet, a kommunikációs kapcsolat függvényében áll. Elvben még a hivatali szöveg is.)

De nézzük most a szöveg megszerkesztettségét, felépítését!

1. A közleményrészek sorrendbe állítása

Egy szabálysértési tárgyú iratból:

„Helyszíni megtekintés során megállapítottam, hogy Kovács Ferencné Borsosszállás, Tanya 536. sz. alatti lakos Erdőmellék, Fény utca 17. szám alatti telkének udvari lakásában lakó Kiss János építési engely nélküli garázs melléképületet épített, lakóépületétől 6,00 m távolságon belül, szabálytalan helyre."

Aki a kezébe veszi az iratot, természetesen az elsőnek megnevezett Kovács Ferencnét gondolja elmaraszaltnak. E tévedésében megerősíti a ragtalanul álló *lakos* szó; s nem ébreszt benne gyanút még a következő sor sem: azt hiszi, Kovácsné csinált valamint „. . . udvari lakásában". Csak a harmadik sorban zavarodik bele a szövegbe, s kezdi olvasni újból. — Utána ismét megzavarja, hogy az „engedély nélküli garázs melléképület"-ről nem tudni: természeténél fogva „engedély nélküli", azaz engedély nélkül építhető (s csak az elhelyezése szabálytalan), vagy pedig engedély nélkül építették, pedig kellett volna hozzá. S azt sem látja világosan: a „6 méteren belül" meg a „szabálytalan helyre" egyazon dolog-e vagy kettő; s ha kettő, a „6 méteren belül" hiba-e vagy sem. — Mindezt világosabbá tenné ez a felépítés:

„Helyszíni szemlén megállapítottam, hogy Kiss János engedély nélkül épített garázsépületet. (Kiss János Erdőmelléken, Fény utca 17. szám alatt lakik, udvari lakásban; a telek Kovács Ferencné tulajdona. A tulajdonos állandó lakása: Borsosszállás, Tanya 536.) A garázsnak az elhelyezése is szabálytalan, mert a lakóépülettől 6 m-nél kisebb távolságra esik."

A felépítés így alakult: *a)* a tett elkövetője és a legfőbb hiba; *b)* közbevetve — zárójelben — az azonosításhoz szükséges adatok; *c)* a további hiba, s a hibáztatás megokolása. Esetleg a *b)* alatti, közbevetett, azonosító rész kerülhetne hátrább, a mostani *c)* közléselemmel megcserélve. (Arról ne szóljunk most, hogy az eredeti egyetlen mondat, 2 tagmondatból áll, s az elsőben 4, a másodikban 33 tartalmas szó van; az átírt forma 4 mondat, összesen 7 tagmondatból, melyeket egyenként 3—11 tartalmas szó alkot!)

Egy fogolyőrző intézmény ki akarta vágatni kertjében a fákat, hogy a kerítést jobban figyelhessék. Ezt a választ kapta:

„Kérelmét Erdőkert megyei városi Tanács V. B. I. ker. Hivatala Műszaki Osztálya a 21/1970. (VI. 21.) Korm. sz. rendelet 3. § (1) bekezdés c) pontja és 4. § (1) bekezdés a) pontja, valamint a hivatkozott rendelet végrehajtására kiadott 28/1970. (XII. 3.)

MÉM sz. rendelet, továbbá azon megállapítás alapján, hogy a kérelem teljesítése a város faállományát 61 db fával csökkentené, elutasítja, az Intézetnek a falakon belüli őrzés hatékony biztosítása érdekében megfelelő mód keresésére való egyidejű felhívása mellett."

Hivatkozás és további indokolás előzi meg a döntés közlését, s a hozzá kapcsolt — eléggé zavaros — figyelmeztetés csökkenti tovább a súlyát. — Világosabb felépítésben:

„Kérelmét a Műszaki Osztály elutasítja, mert teljesítése folytán a város faállománya 61 db fával csökkenne. Javasolja az Intézetnek, hogy igyekezzék a falakon belüli őrzést más módon biztosítani. — Az elutasítás a 21/1970. (VI. 21.) Korm. sz. rendelet 3. § (1) bekezdésének c) pontjában, 4. § (1) bekezdésének a) pontjában, és az e kormányrendelet végrehajtására kiadott 28/1970. (XII. 30.) MÉM sz. rendelkezésben foglaltakra alapul."

Felépítése ez lett: a határozat és megokolása; egy további figyelmeztetés; hivatkozások. (Itt is csak zárójelben mondva: közben egy mondatból 3 lett, s bennük 2 tagmondatból 5; bár a tartalmas szavak száma megfogyatkozott a hivatal fölösleges megnevezésének elhagyásával.)

A közleményrészek megfelelő kapcsolódását — sorrendezésük mellett — jelzi és segíti megfelelő belső felépítésük is. A részek sorrendje helyes az itt következő értesítésben; ám hiányzik az egymásra — és egymásból — következésük éreztetése.

„Értesítem, hogy Kőszegi János építési ügyében 1973. május 16-án de. 10 órakor, Sánc u. 4. szám alatt levő épületben, illetőleg építési telken helyszíni szemlét tartok. Amennyiben azt — jogainak érvényesítése végett — szükségesnek tartja, a helyszíni szemlén személyesen vagy képviselője útján részt vehet.

Esetleges távolmaradása a helyszíni szemle megtartását nem akadályozza."

Válasszuk el most a három mozzanatot: az értesítést, a felhívást és a záradékot; de a részek belső fogalmazásával kapcsoljuk is össze őket:

„Értesítem, hogy Kőszegi János építési ügyében 1973. május 16-án de. 10 órakor, a Sánc u. 4. számú épületben, illetőleg építési telken *helyszíni szemlét* tartok.

A helyszíni szemlén módja van személyesen vagy képviselője útján *részt venni*, ha ezt jogainak érvényesítése érdekében szükségesnek tartja.

Ha nem jelenik meg, s nem is képviselteti magát, ez a helyszíni szemle megtartásának nem akadálya."

A dőltbetűs rész új közlemény, a ritkított ennek — továbbindulás céljából való — megismétlése. A szöveg így „teraszos" felépítést kapott: az új részben onnan indulunk, ahová az előzőben elértünk; a szerző tehát az olvasót folyamatosan magával tudja vinni, együtt halad vele a már ismertről a most újonnan megismerendőre.

2. A közleményrészek összekapcsolása

Már a „teraszos" felépítés is eszközül szolgál ahhoz, hogy a közlemény részei, elemei — amellett, hogy „közlésszerű" elrendezésben követik egymást, azaz tekintettel az olvasóra - a szöveg egészében valóban beépített tényezőkként álljanak. Van azonban a részletek egybeszerkesztésének — s persze viszonyuk jelölésének - még más, pontosabb eszköze is: a kötőszókkal és hasonló segédelemekkel való explicit, azaz kifejtett — sőt: kifejtő — összekapcsolás. — Igaz: van olyan babona, hogy kötőszóval nem kezdhetünk mondatot.

Ez nem sarkigazság; de aki ragaszkodik hozzá, még mindig találhat megoldást. A kötőszónak ugyanis nem kell föltétlenül a mondat élén állnia. Figyeljük meg: minden olyan kötőszónak, amely önálló mondatokat (is) kapcsolhat, kétféle típusa van.

Egy kis szójátékkal — hogy emlékezetesebb legyen — így mondhatnánk: az egyes kapcsolásfajtákra nemcsak „mondatéli", hanem „mondatbéli" kötőszók is vannak. A „mondatéli" legelöl áll (az összetett mondatok tagmondatai között ez nem zavaró); a „mondatbéli" pedig az első tartalmasabb szó vagy szerkezet után, tehát valóban beljebb a mondatban. Nézzünk ilyen párhuzamokat:

. . .a rám bízott feladatot teljesítettem. *És* most arra kérem a vezetőséget, hogy . . .

. . .a rám bízott feladatot teljesítettem. Most *pedig* arra kérem a vezetőséget, hogy . . .

. . .küldeményük, ha késve is, megérkezett. *De* meg kell jegyeznem, hogy . . .

. . .küldeményük, ha késve is, megérkezett. Meg kell *azonban* jegyeznem, hogy . . .

. . .s ez a mulasztás elsősorban a vezetőséget terheli. *Mert* nem elég kiadni a munkát a tagoknak . . .

. . .s ez a mulasztás elsősorban a vezetőséget terheli. Nem elég *ugyanis* kiadni a munkát a tagoknak . . .

. . .a tűzeset gondatlanságból eredt: *Így* azokat, akik felelősek érte . . .

. . .a tűzeset gondatlanságból eredt. Azokat *tehát*, akik felelősek érte . . .

Ne folytassuk! Talán ennyi is mutatja, hogy az önálló, de a környezetükbe mégiscsak beszerkesztett mondatok kötőszós kapcsolása megoldható úgy is, hogy a kötőszós kezdést elkerüljük. Ám érdemes e példákon azt megpróbálni: mennyire szétlazulna a szöveg, ha teljesen elhagynánk ezeket a fontos összetartó és eligazító elemeket. — Ezt is, és egyéb szövegszerkesztési eljárások figyelembevételének a fontosságát is, jól szemléltethetjük a következő beadványon. Az eredeti szövege ez (ügyintézési mintaként készítették):

„Tisztelt Titkár Elvtárs!

F. hó 5-én kérelemmel fordultam Önökhöz, és egy olyan tartalmú hatósági bizonyítvány kiadását kértem, amely — a Veszprémi Járásbíróságnál folyamatban levő peremben — alkalmas annak bizonyítására, hogy a KL-42-58 forgalmi rendszámú motorkerékpár 1973. május 4-től augusztus 20-ig ténylegesen birtokomban volt.

Minthogy a kérdéses időszak nagy részét az alsóőrsi hétvégi házamban töltöttem, úgy vélem, hogy az igazolni kért tényeket könnyebben tudnám bizonyítani ideiglenes lakóhelyemen. Kérem, hogy ügyemet ideiglenes lakóhelyemre, az Alsóőrsi Községi Tanács szakigazgatási szervéhez áttenni szíveskedjék."

Ez a beadvány valójában még a jobbak közül való. De az első mondat (illetőleg: tagmondat) teljesen fölösleges cikornya, majdhogynem „öngerjesztés". Akad a továbbiakban is néhány üresjárati vagy túlcifrázott részlet. Ha szövegszerkezeti szempontból nézzük, elsősorban az önálló mondatok egymáshoz való viszonyának tisztázását kell hiányolnunk. Nem világos a két bekezdés kapcsolata sem. A szövegbeli közlés menetét vizsgálva meg az tűnik fel: három súlypont van benne (mit kértem — miért kértem — mit kérek most), s az utolsóhoz egy indokolás tartozik. Az első súlypont azonban a bekezdés végére csúszott; a második előtte áll, mellékmondatba sikkasztva. A harmadik súlypont is a bekezdés végén lappang (a másodikén), indokolása eléje vetve áll, de mellékmondati helyzetben.

Mi volna a célszerű felépítése? Az eddigiekből is gondolhatjuk: előre helyezni az első súlypontot (mit kértem), utána elkülönítve a másodikat (miért kértem). Új bekezdés élén elmondani azt, ami új gondolatként fordulatot teremt az ügyben; majd mintegy záradékként elhelyezni az utolsó súlypontot (mit kérek most). S minthogy az első bekezdésben van tétel és megokolás, a másodikban megokolás és következtetés, a két bekezdés között pedig ellentét: tanácsos e tartalmi-logikai kapcsolódások megfelelő hordozóit (a kötőszókat és a visszautaló névmásokat) is kitenni. A szöveg tehát (az adott stílusnemben maradva) így alakulhatna:

„Tisztelt Titkár elvtárs!

F. hó 5-i keltezéssel hatósági bizonyítványt kértem Önöktől annak igazolására, hogy a KI-42-58 forgalmi rendszámú motorkerékpár ténylegesen birtokomban volt 1973. május 4-étől augusztus 20-áig. *Ennek* bizonyítása a Veszprémi Járásbíróságnál folyamatban levő peremben fontos.

A megjelölt időszak nagy részét *azonban* alsóőrsi hétvégi házamban töltöttem. *Ezért* úgy vélem: könnyebben tudnám ezt a tényt ideiglenes lakóhelyemen igazoltatni. Kérem *tehát:* szíveskedjék ügyemet az ideiglenes lakásom szerint illetékes Alsóőrsi Községi Tanács szakigazgatási szervéhez áttenni."

Az összekapcsolásban — főleg, ha kötőszókat használunk hozzá — vigyázni kell természetesen arra, hogy ne kövessünk el „nyelvtani" hibákat, mert azok bizony nemegyszer tartalmi horderejűek. — Egy határozat indokolási részét vehetjük erre példának. Az eredeti így szól:

„A fellebbező azon állítása, hogy az építést a vevője végezte, nem fogadható el, *mert* az adásvételi szerződés augusztus 25-én kelt, *a telekkönyvi átírás nem történt meg.* Néhány nap alatt *pedig nem lehet ilyen hétvégi házat felépíteni.* A fellebbező *ugyanis* azt állítja, hogy a szerszámkamra hétvégi házzá történt átépítése a szerződés megkötése után történt."

A szövegből az hámozható ki: azért nem (vagy egyik okként: azért sem) fogadható el a fellebbező állítása, mert a telekkönyvi átírás nem történt meg. Logikailag ez az érvelés sántítana: az önmagát új tulajdonosnak hívő személy akár jóhiszeműen is elvégezhette az építkezést, illetőleg átépítést. Henye kapcsolást eredményez a *pedig* kötőszó; a *márpedig* pontosabb volna, de még köznapibb ízű. Teljesen téves az *ugyanis* használata a rákövetkező mondatban; ha komolyan vennénk, azt jelentené: azt, hogy „nem lehet ilyen hétvégi házat felépíteni", az *magyarázza*, hogy a fellebbező azt állítja, hogy lehet!!

Próbáljuk meg most együtt érvényesíteni eddigi mondat- és szövegszerkesztési résztanácsainkat. A szöveg akkor így alakul:

„Nem lehet elfogadni a fellebbezőnek (de jobb volna a nevét írni ide!) azt az állítását, hogy az építést a vevő végezte el. Az adásvételi szerződés *ugyanis* augusztus 25-én kelt, a telekkönyvi átírás még meg sem történt. *S* ilyen hétvégi házat néhány nap alatt nem lehet felépíteni. *Hiába* állítja *tehát* a fellebbező, hogy a szerszámkamrát a szerződés megkötése után építették át hétvégi házzá."

3. A közleménynek mint egésznek felépítése

Az írásmű szerkezetére ezt a sémát ismerjük: bevezetés—tárgyalás—befejezés. Nem az a legfontosabb persze, hogy ez a három rész formailag meglegyen és elkülönüljön. Csak az, hogy az írásműnek valóban legyen egy olyan része, amely megteremti a kapcsolatot az olvasóval, s tájékoztatja: miről lesz

szó (= bevezetés); ez után következzék a kifejtés, részletezés, mégpedig az ismertről az ismeretlenre haladva (= tárgyalás); s végül legyen, ami lezárja a kettőjük kapcsolatát, vagy összefoglalóan visszamutatva, vagy a teendőket kijelölve, előre mutatva (= befejezés).

Ennek a hármasságnak a jegyében tagolódott három (bár egyenként csak egy-egy mondatos) bekezdésre egyik korábbi példánk szövege: a helyszíni szemléről szóló értesítésé. Egy másik azonban — a motorkerékpár tulajdonjogának igazolásával kapcsolatos beadvány — két bekezdéses maradt. Ám ebben is megvan az imént szükségesnek jelzett hármasság: mit kértem (= bevezetés), miért kértem akkor azt, s miért gondolok most más megoldásra (= tárgyalás), és végül: mit kérek most (= befejezés).

A hivatalos iratokban elég gyakori az is, hogy két — egymástól jellegükben is, de szerkezetükben is — elkülönülő részre oszlanak. Legjobb példájuk a „Határozat" és „Indokolás" fejezetekre oszló irattípus; amelyben — viszonylagos önállóságuk folytán — mind a két résznek külön-külön is fellelhető a maga belső szerkezete. Illetőleg jó, ha fellelhető; hiszen a „Határozat" rész is, az „Indokolás" rész is indul, kifejt, majd lezár.

Nézzünk példának egy eredetit:

„Határozat.

Csorba Péter balatonalmádi (Dűlő sor 10) lakost 200,— Ft, azaz Kettőszáz forint pénzbírsággal sújtom.

Határozatom ellen a kézbesítés napját követő naptól számított 15 napon belül a veszprémi járási hivatal igazgatási osztályának címzett és nálam benyújtott — 50,— Ft illetékbélyeggel ellátott — fellebbezésnek van helye.

Felhívom, hogy — amennyiben a határozat ellen fellebbezéssel nem él — a bírságot a mellékelt befizetési lapon, a fellebbezési határidő lejártát követő 8 napon belül fizesse be.

Indokolás.

Csorba Péter balatonalmádi lakost — a kiskorú Bálint Zsuzsa láthatási ügyében — 1973. szeptember 3-ára, valamint szeptember 10-ére szóló — szabályszerűen kibocsátott — idézéssel tanúként megidéztem. Mivel Csorba Péter az ismételt idézésre sem jelent meg és távolmaradását sem igazolta, ezért őt az 1957. évi IV. törvény 20. § (2) bekezdése alapján 200,— Ft bírsággal sújtottam."

Mindkét rész belső felépítésében megtalálhatjuk a korábban jelzett hibákat: fontos közleményrészeknek alárendelt szerkezetekbe (azaz „emlékeztető helyzetbe") zsúfolását, megokolások fölösleges előrevetését, s mindezzel a legfontosabb közlményrészek elsúlytalanítását. — Az eddigi tanulságokat figyelembe véve, a szöveg felépítése így alakítható:

„Határozat.

Csorba Péter balatonalmádi lakost (Dűlő sor 10) 200,— Ft, azaz kettőszáz forint pénzbírsággal sújtom.

Határozatom ellen a kézbesítést követő naptól számított 15 napon belül lehet fellebbezni. A fellebbezést 50,— Ft-os illetékbélyeggel kell ellátni. Az iratot a veszprémi járási hivatal igazgatási osztályának kell címezni, de nálam kell benyújtani. Ha határozatom ellen nem kíván fellebbezni, a bírság összegét a fellebbezési határidő lejártát követő 8 napon belül be kell fizetnie a mellékelt befizetési lapon.

Indokolás.

Csorba Pétert a kiskorú Bálint Zsuzsa láthatási ügyében szabályszerűen kibocsátott idézéssel megidéztem tanúként 1973. szeptember 3-ára, majd szeptember 10-ére. Csorba Péter azonban egyik idézésre sem jelent meg, és távolmaradását sem igazolta. Ezért sújtottam 200,— Ft pénzbírsággal, az 1957. évi IV. törvény 20. § (2) bekezdésében foglaltak szerint."

Ebben a formában — a teraszos felépítés megvalósítása és a szükséges kapcsoló elemek (kötőszók) beiktatása révén — a szöveg mindkét önálló részegysége lépésről lépésre viszi magával az olvasót, a közlemény megkezdésétől kifejtésén át a lezárásig.

A bonyolultabb ügyek szövegbe öntésekor még az sem elég, hogy az írásmű menete meglegyen, s a részletek kellően összeépüljenek. Ezekben a megszerkesztettséget támogatni kell a hosszabb szövegek másik kellékének: a tagoltságnak is. — Bármennyire hosszadalmas hát, érdemes még áttekintenünk azt az iratot, amelyet „Az ügyfél fellebbezési beadványa" címen mintaként közölt az egyik gyűjtemény.

Az eredeti szöveg:

„Járási Hivatal Pénzügyi Osztálya

Veszprém

Alulírott Bagi István raktáros nemesvámosi (Ady u. 16.) lakos a nemesvámosi községi tanács vb-titkára 832/1973. szám alatt 1973. szeptember 16-án kelt határozatát, amellyel terhemre 1973/74. évre házadó címén 200,— Ft községfejlesztési hozzájárulás címén 100,— Ft és házadóbírság fejében 20,— Ft összesen 320,— Ft fizetési kötelezettséget állapított meg, sérelmesnek tartom, miért is ellene törvényes időben *fellebbezést* terjesztek elő az alábbi indokok alapján:

A tulajdonomat képezett nemesvámosi 2692 tkvi betétben 5225/1. hrsz. alatt felvett, Nemesvámos, Szél út 64. sz. alatti házhely ingatlanomat eladtam Tusa Mihály és neje szül. Lénárt Eszternek 1973. augusztus 25-én kelt szerződéssel 40 000,— Ft, azaz Negyvenezer forint vételárért.

Az ingatlanon az eladás napjáig csupán egy szerszámkamra volt felépítve $2 \times 2{,}5$ m² alapterülettel, hidegpadlóval, bádogtetővel és vasablakkal, valamint ajtóval. Ez a felépítmény kizárólag szerszám tárolására szolgált, lakás céljára soha sem használtam, de nem is használhattam, mert arra alkalmatlan volt.

Hallomásból értesültem, hogy fent nevezett vevők az adásvételi szerződés megkötése után a szerszámkamrát átalakították, és ahhoz hozzáépítettek. Minthogy a szerszámkamra adómentes, és amíg az ingatlan a tulajdonomat képezte, azon más felépítmény nem volt, az házadókivetés alapjául nem szolgálhatott, miért is kérem a sérelmes határozat megváltoztatását, s mivel a terhemre sérelmesen előírt 320,— Ft-ot az ingatlan tulajdonjogának telekkönyvi bejegyezhetősége érdekében jogaim fenntartásával befizettem, kérem a határozat megváltoztatásával egyidejűleg a jogfenntartással befizetett házadó és a jelen fellebbezésem lerótt illeték összegének visszatérítését."

Bizony nem a legjobb „minta". A „bevezetés" hosszadalmas, zavarosan felsorakoztatott adatoktól terhes. Az ellenvetéseket tartalmazó „Tárgyalás" elég kusza, érvelése zavaros. A „befejezés" nem tudni, hol kezdődik, s pontosan miféle igényeket tartalmaz. — A szövegfelépítés hármasságának figyelembevételével — s az egyes részletek belső szerkezetének pontosabb és szemléletesebb felépítésével — ezt a formát ajánlhatnánk:

„A Járási Hivatal pénzügyi osztályának

Veszprém

Alulírott, Bagi István nemesvámosi lakos (Ady u. 16.), f e l l e b b e z e k a nemesvámosi községi tanács vb-titkárának 832/1973. számú határozata ellen. (Kelt: 1973. szeptember 16.)

E határozat a következő fizetési kötelezettséget állapítja meg a terhemre:

a) 1973/74. évi házadó címén	200,— Ft
b) községfejlesztési hozzájárulásként	100,— Ft
c) házadóbírság fejében	20,— Ft
összesen tehát	320,— Ft

A határozatot sérelmesnek tartom; s fellebbezésemet a következőkkel i n d o k o l o m :

1. Valóban tulajdonomban volt a nemesvámosi 2692 tkvi betétben 5225/1. hrsz. alatt felvett, Nemesvámos, Szél út 64. sz. alatt fekvő házhely ingatlan. Ezt azonban eladtam Tusa Mihály és neje (szül. Lénárt Eszter) nemesvámosi lakosoknak. Az adásvételi szerződés kelte: 1973. augusztus 25; vételár: 40 000,— Ft.

2. Az ingatlanon az eladás napjáig lakóépület nem állt. Egy szerszámkamra volt rajta, 2×2,5 m (= 5,0 m²) alapterülettel, hidegpadlóval, bádogtetővel, vasajtóval, vasablakkal. Ezt lakásra nem használtam, alkalmatlan is volt rá; kizárólag szerszámokat tároltam benne.

3. Hallomásból tudom, hogy a vevők a szerszámkamrát az adásvételi szerződés megkötése után átalakították, és hozzá is építettek. Ez azonban engem már nem terhelhet. Amíg az ingatlan az én tulajdonomban volt, csak a szerszámkamra állt rajta, az pedig adómentes. Így a házadó kivetése rám nézve sérelmes, a szerszámkamra erre nem szolgálhat alapul.

Meg kell jegyeznem: a terhemre — szerintem tévesen — előírt 320,— Ft-ot befizettem; de jogaim fenntartásával, s csak annak érdekében, hogy az ingatlan tulajdonjogának telekkönyvi átírását ezzel lehetővé tegyem.

Kérem azonban a következőket:

1. a sérelmes határozat megváltoztatását;
2. az annak alapján általam befizetett 320,— Ft visszatérítését;
3. az e fellebbezésre lerótt 50,— Ft illeték visszatérítését."

Az irat alig néhány sorral hosszabb így; de a javasolt változtatásokkal olyan szöveggé lett, amely valóban lánc: egészként alkalmas az író és az olvasó összekapcsolására, részleteiben pedig önmagukban is megszerkesztett s a szomszédosakkal is összekapcsolt részegészekből — láncszemekből, azaz mondatokból — áll.

4. Vissza- és előretekintés

Röviden summázva eredményeinket, közigazgatásunk nyelvi arculata a következő vonásokkal j e l l e m e z h e t ő :

1. Az iratok nyelvezete a gondolat k i f e j e z é s szempontjából sem tekinthető mindig pontosnak. Mint írásművek, felépítésükben, szerkezetükben, s még inkább megfogalmazásukban, sok nehézkességet, pontatlanságot, olykor kétértelműséget mutatnak. Általában — enyhén szólva — p o n g y o l á k.

2. Az iratok korántsem töltik be gondolat k ö z v e t í t ő szerepüket. Felépítésük, szerkezetük — s még inkább megfogalmazásuk — tekintetében a megfogalmazó szemszögét tükrözik, s nincsenek tekintettel a „címzettre", az ügyfélre, akihez szólniuk kellene. Hatásukban — enyhén szólva — „a n t i k o m m u n i k a t í v a k".

3. A „határozat" részek — amelyeknek feladata az ügyfél tájékoztatása volna — az általános képhez mérve is tagolatlanabbak, f e s z í t t e b b e k, zsúfoltabbak; de a magyarázatul szolgáló — „indokolás" részek sem közelítik meg eléggé a „címzett" nyelvi-nyelvhasználati kapacitását. Kitapintható a kisebb-nagyobb fokú eltérés az egyes o s z t á l y o k szövegszerkezeti mutatói között.

4. Az ügyiratok szerkesztését és fogalmazásformáját egy általános, tartalomtól, helyzettől és címzettől f ü g g e t l e n ü l t „hivatali" stílus jellemzi. Nyelvezetük tekintetében szinte teljesen e g y f o r m á k a (gyakran

hivatalokhoz és jogértőkhöz címzett) városi tanácsi, meg az (elsősorban magánfelekhez szóló) városi-kerületi, sőt a (még egyszerűbb polgároknak kiküldött) nagyközségi iratok is.

5. Ennek az „általános hivatali" nyelvhasználatnak szöveg- és mondatszerkezeti paraméterei tűrhetetlen mértékben meghaladják az érettségizett vagy középfokú szakképesítéssel bíró dolgozók (címzettek) szövegeiből származó mutatókat. Az összehasonlítások azt mutatják: távolabb állnak az átlagos állampolgár nyelvhasználati szintjétől, mint a politikai tájékoztatásnak, a hírközlésnek vagy a tudományos fejtegetésnek — önmagában is még javításra szoruló — fogalmazásmódja.

6. Ez a stílus a „fölülről lefelé" közlő, önmaga „fensőbbségét" éreztető, majdhogynem „kinyilatkoztató" magatartás érzetét kelti az olvasójában, akárha szándéktalanul is. Valami olyan elidegenedés pszichózisát tükrözi — és terjeszti —, amelynek folytán a személyiségét vesztett ügyfél egy személyekre bonthatatlan „hatalommal" kerül szembe, egyértelműen alája rendelve és kiszolgáltatva neki.

Nyilvánvaló: mindez örökség; de nagyon terhes. Ellene mond és ellene hat a termelési, közéleti és igazgatási demokratizmus felé törekvésnek: elkülöníti és szembeállítja az „igazgatókat" és az „igazgatottakat", s növeli közöttük azt a szakadékot, amelyet pedig fokozatosan szűkíteni, majd megszüntetni kellene.

Munkálatunk azonban arra is rámutat: van kiút is! Az a két iratminta-gyűjtemény, amelyet a témán dolgozó munkaközösség nyelvileg átdolgozott — s amelyek egyikének anyagát ebben a vizsgálatban is bemutattam —, ad némi biztatást a továbbiakra. Ennek nyelvi képlete a mennyiségi jellemzők tekintetében azt jelezte: elég jól sikerült megközelíteni benne az „átlagpolgár" nyelvhasználati jellemzőinek kb. másfélszeresét (szemben a hivatali stílus kétszeres-háromszoros mutatószintjével); a minőségi jellemzők vizsgálata közben pedig kiderült: nyelvi átdolgozásunk (melyből az „inkább ajánlott" formákat vettük) sem tartalmában nem torzította az eredetit, sem igényszintjében nem szállította lejjebb. A mintagyűjteményeket szerkesztő intézmények ezt az új nyelvi formát el tudták fogadni megfelelő mértékben „hivatalosnak"; — s akkor nyilván elfogadhatná a „közigazgatási közhasználat" is.

Az előzőekben vázolt helyzet megváltoztatására, az imént említett — talán nem is csak vigasztaló, inkább biztató — előjelek figyelembevételével, a következő teendőket gondolhatjuk célravezetőnek.

1. Első lépésként ezt a tanulmányt (s talán, ha megszerezhető, vele együtt kiküldve a Tanácsakadémia szervezési intézetének — átírásunkban — megjelent „Iratminta-gyűjteményét" is, mintegy gyakorlati mintaként) szakértői — persze nem nyelvi, hanem közigazgatási szakértői — körben megvitatásra kellene kibocsátani. Ez eldönthetné: helyes-e a diagnózis, és kidolgozhatónak majd megvalósíthatónak látszanak-e a terápiai javaslatok.

2. Ha a jelentést (s a célszerűen vele küldendő mintát) a szakértői testület hasznosnak látja, s a benne foglalt törekvésekkel és javaslatokkal egyetért, ezt a tanulmányt oktatási segédanyagként szélesebb kör számára is hozzáférhetővé lehetne tenni. Elsősorban az igazgatási káderek kiképzésében (az új államigazgatási főiskolán), de a szakmai továbbképzés kereteiben is, minél többeket érdemes volna a felvetődött kérdésekről elgondolkoztatni, s a velük való megbirkózás ügyébe bevonni. A nemzetnyi méretű

rossz beidegzések megváltoztatását elrendelni ugyanis lehet felülről, de megvalósítani csak a legszélesebb tanácsi dolgozórétegek aktivitása révén sikerülhet.

3. Ennek segítésére, az e tanulmányban elért eredmények, az itt közölt és az ehhez feldolgozott iratanyag tanulságai alapján, ki kellene dolgozni egy olyan kézikönyvet — „Közigazgatási fogalmazási tanácsadó" címen, illetőleg jelleggel — amelyik nem iratmintákat ad csupán (ezek persze továbbra is fontosak), hanem önálló iratkészítésre tanít, illetőleg erre segít nevelődni. A nyelvi elemek-eszközök felhasználására lexikonszerű tanácsadó született már (a Közigazgatási Szervezési Intézet kiadásában); de az iratok tartalmi és nyelvi megszerkesztésének a válogatáson túlmutató — nem kevésbé fontos — problémáira nincs még megfelelő eligazító. Ez a tanácsadó segíthetné a tapasztaltakat a beidegzett rossz sablonok elkerülésében, a kezdőket meg abban, hogy magukat a nemkívánatos sablonokat ne engedjék beidegzéssé válni.

4. Az alsóbb szintnek, a közigazgatásban dolgozók széles tömegeinek azonban a felsőbb szint mutatja a példát; vagy a rosszat, vagy a jót. Fontos volna tehát az igazgatási vonatkozású jogszabályalkotás nyelvi arculatát is hasonló módon megvizsgálni, s minden erővel arra törekedni, hogy nyelvében-stílusában (de azon át persze az „igazgatottakhoz" való viszonyában, a velük való érintkezés hangjában és szemléletmódjában) pozitív példává váljék a terepen dolgozók számára.

5. Áttekintően és összefoglalóan: mélyen meg kellene értenünk, hogy közigazgatás és közönség érintkezésének hangja — e hang kulturáltsága, de még inkább: hivatalosan is közvetlen, embertől emberhez szóló jellege — politikai kérdés: a szocialista demokratizmus szélesedésének terméke és mutatója, — de tényezője is. Ezért társadalmi fontosságú, s a legszélesebb társadalmi megmozdulást érdemlő feladat az, hogy a közigazgatásnak az ügyfél világától való elidegenedése feloldódjék, s a feudális és császári-királyi és mindenféle egyéb bürokratikus hagyományok helyébe a — más-más beosztású, de egyformán állampolgár rangú — szocialista emberek együttműködése teremtsen új hagyományt; aminek az újfajta nyelvi érintkezési forma a terméke, a hordozója, de egyben a segítője is.

Deme László

AKADÉMIAI HATÁROZAT HELYESÍRÁSI SZABÁLYZATUNK 11. KIADÁSÁRÓL

A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége 1980. október 28-i ülésén foglalkozott A magyar helyesírás szabályai 11. kiadásának ügyével. Az elnökségi határozatot, valamint a Helyesírási Bizottságnak a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályától elfogadott helyzetelemzését — mint nevezetes tudománytörténeti dokumentumokat — az alábbiak szerint tesszük közzé.

* * *

I.

A Magyar Tudományos Akadémia elnökségének 38/1980. számú határozata

(1980. október 28.)

Előterjesztés

A magyar helyesírás szabályai 11. kiadásáról

Az elnökség több ízben foglalkozott nyelvünk mai állapotával, anyanyelvi műveltségünk kérdéseivel, legutóbb 1979. december 18-i ülésén. Mint korábban, az ekkor lefolyt vitában is több olyan javaslat hangzott el, amely közvetlenül ad feladatot a nyelvtudománynak és az oktatásnak a nyelvi készség jobb megalapozása, az írás- és beszédkultúra fejlesztése érdekében. E célok megvalósításának egyik legfontosabb eszköze a korszerű helyesírási szabályzat.

A helyesírás csak akkor tudja jól betölteni társadalmi szerepét, ha folyamatosan gondozzák, ha bizonyos időközökben hozzáigazítják a változó nyelvhez, a tudomány eredményeihez, a közönség elvárásaihoz. A magyar helyesírás szabályai 10. kiadásának kibocsátása (1954) óta eltelt negyedszázadban végbement minden irányú fejlődés miatt elérkezett az ideje annak, hogy írásunk szabályainak rendszere a jelenleg érvényben levőnél célszerűbb elrendezésben, közérthetőbb formában, nyelvünk állapotához és közönségünk mai igényeihez szabva, modern tudományos felfogásban és egy-két ponton kissé módosítva tétessék közzé.

A helyesírási szabályzat korszerűsített kiadásának előkészítő munkálatait a Helyesírási Bizottság 1973-ban indította meg, és 1979-ben fejezte be. Tevékenységét a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya állandó figyelemmel kísérte, és a Társadalomtudományi Főosztállyal együtt anyagilag is támogatta.

Magának a szabályzatnak a kibocsátása azonban nem osztály- (még kevésbé bizottsági) feladat, hanem — a kiadványnak rendkívül nagy jelentősége miatt, másfél évszázados hagyomány szerint — a Magyar Tudományos Akadémia egészére tartozó ügy. Ezért szükséges, hogy (a bizottsági előterjesztést figyelembe véve) az elnökség döntsön A magyar helyesírás szabályai 11. kiadásának megjelentetéséről.

Az elnökség tagjai a vitában általában egyetértettek az előterjesztés főbb megállapításaival, a helyesírási szabályzat 11. kiadása előkészítésének elveivel. Felhívták azonban a figyelmet több fontos kérdés további vizsgálatára, árnyaltabb kezelésére. Így például javasolták, hogy az új kiadású szabályzat olyan legyen, amelynek az alapkérdésekben megkötő és szabályozó szerepe van, ugyanakkor követi a bekövetkezett nyelvi változásokat és elvégzi a szükséges módosításokat. Ennek érdekében gondosan meg kell vizsgálni az irodalmi, a köznyelv és a szaknyelvek területén végbement változásokat. Törekedni kell a bizonytalanságok és a következetlenségek kiküszöbölésére. Példának hozták föl az „egybeírás-különírás" és a „kötőjeles megoldás" kérdését. A nyelvművelőkkel, stilisztákkal való természetes munkamegosztás mellett a helyesírás szakembereinek a szabályozást itt és általában úgy kell megoldaniuk, hogy a jelentésárnyalatok megkülönböztethetősége által nyelvünk gazdagodjék, fejlődjék. Az „elválasztás" körül érezhető zavar kiküszöbölése szintén a megoldandó feladatok sorába tartozik.

A nyelvünkbe kerülő idegen szavak példaanyaga körül kibontakozott vita nyomán kialakult az az egységes álláspont, hogy a Helyesírási Bizottság nagy körültekintéssel járjon el a szabályzatban alkalmazott, ill. a szabályzathoz csatlakozó példaanyag kiválasztását illetően.

Az elnökség 38/1980. számú határozata

1. Az elnökség elfogadja a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és a Helyesírási Bizottság előterjesztését A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadásáról.

2. Felhívja az osztály és a bizottság figyelmét arra, hogy — a helyesírás stabilitásának helyes elve mellett — továbbra is vegye figyelembe az irodalmi nyelvnek, a köznyelvnek és a szaknyelveknek az utóbbi negyedszázadban beállott változásait, a nyelv objektív fejlődésének tényeit, valamint a szakemberek javaslatait és a nagyközönség részéről írásban érkezett kívánságokat is.

3. Munkája során és állásfoglalásainak kialakításában a Helyesírási Bizottság folyamatosan működjék együtt a tudományos osztályokkal, különösen a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya keretében működő Nyelvtudományi Bizottsággal.

4. A Helyesírási Bizottság még munka közben tartson kapcsolatot mindazokkal, akik a szaknyelv kérdéseiben érdekeltek, különösen az Akadémiai Kiadónál készülőben levő nagylexikon szerkesztőségével.

5. Az elnökség felhívja a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályát és a Helyesírási Bizottságot, hogy a kész kézirat elkészültével olyan jelentést adjon át az elnökségnek, amely tartalmilag megfelelő alapot és tájékoztatást nyújt az új kiadás konkrét kiadói munkálatainak megindításához.

II.

A Helyesírási Bizottság helyzetelemzése

1. A 11. kiadás megjelentetésének szükségessége

Amikor egy helyesírási szabályzat megjelenik, híven tükröződik benne a kiadás idejének nyelvállapota, összhangban van a nyelvtudomány általánosan elfogadott nézeteivel, és megfelel a társadalmi követelményeknek is. Idő haladtával azonban változik a nyelv, fejlődik a nyelvtudomány és módosulnak a társadalmi igények is; egyre nagyobb feszültség támad tehát a korábbi állapotot őrző helyesírási szabályzat és az új helyzet között, amelyben használják. Ez történt helyesírási szabályzatunknak 1954-ben kibocsátott 10. kiadásával is. Néhány példa elég ennek bizonyítására.

a) Nyelvünk (különösen a szókincs) napjainkban érthető gyorsasággal, egyetlen nemzedék életében is jól érzékelhetően változik, fogy és bővül egyszersmind. Ennek következtében az a példaanyag, amely az 1954-es szabályokban, illetőleg a szabályzathoz csatlakozó szójegyzékben van, több okból nem felel már meg mai igényeinknek. A példaanyagban egyrészt sok az időszerűségét vesztett szó; ezek helyett hasznosabbakra van szükség. Másrészt több szókategóriának nyelvünkbeli helyzete az elmúlt negyedszázad alatt jelentősen megváltozott, s ennek tükröződnie kell a szabályzatban is. Jogos igény például, hogy a köznyelvi szóállományon túl a szakszócsoportok is jelentőségüknek megfelelően szerepeljenek a szabályzatban és a szójegyzékben. Nyilvánvaló az is, hogy az idegen szavak magyaros írására napjainkban már nem az azóta teljesen meghonosult *aszfalt, beton, elektromos, kultúra, tenisz, molekula, nátrium* stb. szót kell felhozni, hanem olyan újabb keletű, de már magyarosan írható szavakat, mint a *kemping, komputer, lézer, tinédzser* stb.

b) Új szabályzat kibocsátásának második oka gyanánt a nyelvtudomány haladását, a nyelvről és a helyesírásról való felfogásunk módosulását jelöltük meg.

Az újabb helyesírás-elméleti munkák meggyőzően igazolták, hogy az egyszerűsítés elvének vissza kell kerülnie (negyedikként) a helyesírási alapelvek közé, az új szabályzat tehát nem három, hanem négy alapelvről fog szólni. — Egy másik példa: Bár az úgynevezett jelentéssűrítő összetételek *(vámvizsgálat, nyúlgát, teakonyha, testvérváros* stb.) régóta és egyre növekvő számban élnek nyelvünkben, nyelvtudományunk csak nemrég tisztázta mibenlétüket. Az 1954-i szabályzatban tehát nem szerepelhetett rájuk vonatkozó szabály; kötelező egybeírásukat most kell majd kimondani.

Nyelvünk és helyesírásunk módosult szemlélete azonban nem elsősorban szabálymódosításokra vagy új szabályok alkotására késztet. Sokkal inkább arra, hogy eddigi helyesírási szabályainkat másképpen, a tényeknek megfelelőbben rendszerezzük, egymáshoz kapcsolódásukat, belső logikájukat erőteljesebben kidomborítsuk. Ilyen tekintetben várható a 11. kiadástól a legtöbb újdonság. Így pl. hangsúlyozni kell helyesírásunk két fő elvének, a kiejtés szerinti írásnak meg a szóelemző írásnak egymást kiegészítő voltát, dialektikus egységét, küzdve ezzel ama régebbi, igen elterjedt szemlélet ellen, amely szerint ezek egymással szögesen ellentétesek.

c) A régi helyesírási szabályzatok, az emlékezetes kis szürke könyvecskék afféle „mindenes szabályzatok" voltak. Ezen az értendő, hogy iskoláknak és nyomdáknak, szerény műveltségűeknek és tudósoknak egyaránt szóltak. Ilyen jellegű még az 1954-i szabályzat is. Azóta közönségünk a helyesírási igények tekintetében is rétegeződött.

Jelenlegi szabályzatunk, bár minden elődjénél bővebb, teljesebb, nem elégítette ki a nyomdai és a kiadói igényeket. Ezért kellett kiadni a Helyesírási tanácsadó szótárt (1961), majd a nyomdák belső használatára a Helyesírási és tipográfiai tanácsadót (1971). A szaktudományok művelői és a nyelvészek közös erőfeszítéseként szakmai helyesírási szabályzatok és szójegyzékek is napvilágot láttak, illetőleg készülőben vannak. Ami azonban kevésnek bizonyult egyfelől, túlzásnak látszott másfelől: sokan és sokszor hibáztatták szabályzatunkat legfőbb erénye, részletessége miatt, amire — úgymond — a „közembernek" nincs szüksége. Ennek az ellentmondásnak a feloldását célozta a Helyesírásunk című iskolai szabályzat és szójegyzék (1978), mely tömören, egyszerű fogalmazásban tartalmazza a helyesírási alapműveltség anyagát.

Bizonyos, hogy az új szabályzat egymagában ugyanúgy képtelen lesz egyszerre kielégíteni az összes igényt, mint ahogy a jelenlegi sem tudja. Azt azonban joggal várja közönségünk, hogy a leendő szabályzat ne essen se a fölösleges „túlszabályozás", se az igénytelen „alulszabályozás" hibájába. A két szélsőség közül inkább az előbbitől lehet tartani: a szabályzatnak nem szabad apró részletekbe bonyolódnia, mert ezek elfödik helyesírásunk belső logikáját, rendszerének összefüggéseit. A felhalmozódott tapasztalatok birtokában bízvást remélhetjük, hogy akadémiai szabályzatunknak, helyesírásunk „alkotmányának" kibocsátása után hamarosan sor fog kerülni a fentebb körvonalazott igényeket kielégítő helyesírási kézikönyvek kiadására is. Az előzmények ugyanis rendelkezésre állanak.

Itt említendők meg a helyesírás egyéb társadalmi összefüggései is. A változó körülmények, a nyelv mozgása közben létrejött új helyesírási problémák egy korábbi állapotot tükröző szabályzat alapján már nem oldhatók meg, márpedig a közönség — joggal — ebben is igényt tart az útmutatásra. Különösen élesen vetődnek fel ezek a kérdések a szerkesztőségekben és a nyomdaiparban, ahol a bizonytalanság, a megfelelő ajánlások hiánya gazdasági síkon, jelentős többletkiadások formájában jelentkezik. Ezek csak egy korszerű helyesírási szabályozással csökkenthetők.

2. A 11. kiadás előkészítéséről

A Helyesírási Bizottság, amelynek kötelessége, hogy helyesírási közállapotainkat figyelemmel kísérje, már évekkel ezelőtt levonta a szükséges következtetéseket: 1973-ban elhatározta helyesírásunk állapotának és társadalmi helyzetének fölmérését és időszerű kérdéseinek tudományos feldolgozását, azzal a távlati céllal, hogy előkészítse a helyesírási szabályzat 11. kiadását. A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának, valamint a Társadalomtudományi Főosztálynak helyeslésével és anyagi támogatásával végzett munka 1979 tavaszán fejeződött be. A bizottság 21 tanulmányt vitatott meg, sorra véve helyesírásunknak mindegyik kérdéskörét, némelyiket többször. Voltak olyan témák is, amelyeket több részre bontva elemzett a bizottság. A tanulmányok írói mind a vonatkozó helyesírási szakirodalmat, mind pedig

a közönség köréből érkezett véleményeket feldolgozták. A bizottsági ülések vitáit magnetofonszalagra rögzítettük, s a felvételek alapján tüzetes jegyzőkönyv készült róluk. A tanulmányokat a bizottsági állásfoglalások után — átdolgozott formában — túlnyomórészt a Magyar Nyelv, egy-két esetben a Magyar Nyelvőr közölte, ill. közli, megadva a módot a bizottság elképzeléseinek megismerésére és róluk vélemények nyilvánítására.

Az I. osztály 1979. évi közgyűlési tudományos ülését a helyesírás ügyének szentelte. (Vö. Magyar Tudomány 1979: 638—45.)

Az Akadémia elnökének és az osztálynak az előkészítő munka befejezését 1979 júliusában jelentettük, s a bizottság ez után megkapta a felhatalmazást arra, hogy megkezdje a 11. kiadás kidolgozását.

3. A nagyközönség és helyesírásunk

A helyesírásról éppúgy mindenkinek van véleménye, mint ahogyan a nyelvhelyességi kérdésekről is, és ez természetes. Írás közben a „hogyan helyes?" kérdése előbb-utóbb mindenkiben felötlik, s az egyéni válasz, a megoldás nem mindig egyezik a helyesírási szabályzatéval. Az ellentét tudatosodása többféle reakciót vált ki az emberekből.

Legtöbbször levélben vagy telefonon megkérdezik a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatától, a bizottságtól, az egyetemi tanszékektől, a nyelvészeti folyóiratoktól stb. a szabályzatban ajánlott írásmód okát, s a válaszban megnyugszanak.

Gyakori azonban az is, hogy a más véleményt kifejtők rögtön javaslatot is közölnek a jelenlegi írásmód megreformálására. Az ilyen írásokat (magánleveleket, újság- és folyóiratcikkeket) az egyes problémakörök elemzői lelkiismeretesen feldolgozták, s javaslatukat a változtatásra vagy a jelenlegi írásmód megtartására ezeknek figyelembevételével tették a bizottságnak, amely tehát az összes felmerült vélemény tudatában foglalt állást. Beszámolónknak azokban a pontjaiban, amelyben ismertetjük az egyes fontosabb problémákat és a kialakított bizottsági felfogást, lényegében bennfoglaltatnak a javaslatok is, ezért itt most fölösleges külön szólni róluk. Érdemes viszont röviden kitérnünk a közönség hangulatának hullámzására, a fölvetett problémák gyakorisági arányaira; figyelembe véve természetesen nemcsak az írásos megnyilatkozásokat, hanem a szóban (pl. TIT-előadásokon) elhangzott véleményeket is, melyekkel éppúgy számolni kell, mint a leírtakkal.

Visszatekintve az utóbbi tíz-tizenöt évre, az figyelhető meg, hogy a közönség reformhajlandósága csökkent. Jellemző pl. az *ly* ügye. Míg korábban azt lehetett tapasztalni, hogy a helyesírási TIT-előadások közönsége, egyetemi hallgatók stb. nagy százalékban hajlottak az *ly*-nak *j*-vel való felváltására, addig ma ez az arány teljesen megfordult: a megkérdezetteknek túlnyomó többsége az *ly* megtartása mellett van. S érdekes, hogy kivált a fiatalság! (Vö. Pásztor Emil: Egy kis közvélemény-kutatás... Magyar Nyelvőr 1977: 423—36.) Nincs társadalmi hátterük a betűrendszerünk gyökeres megváltoztatására irányuló más javaslatoknak sem, bár ezeknek a száma elég nagy.

Gyakori újítói kívánság, hogy „egyszerűsítsük" helyesírásunkat. A jelszó természetesen népszerű, az ún. egyszerűsítési javaslatok azonban a valóságban gyakran keresztülvihetetlenek, vagy új, más bonyodalmakhoz vezetnének. — Ilyen pl. a szóelemző írás elvét alapjaiban megrendítő „takarékossági"

ötlet, amely szerint írjunk így: *könyvel* (= mit dem Buch), *kardal* (= mit dem Schwert); *javall, javallom*, de: *javalta, javalná; jobb, jobbat*, de: *jobra, jobnál-jobb*; stb. — Többen megpróbálkoztak a földrajzinév-írás rendszerének módosításával is, ám csak a kritikáig jutottak; senki sem tudott jobb, kifejezőbb, egyszerűbb és mindemellett teljes rendszert szembeállítani a jelenlegivel. — A különírás-egybeírás problémaköre állandó támadások kereszttüzében áll, a csöndes zsörtölődéstől kezdve a dühös támadásig (vö. Cs. Zs.: Cigányhelyesírás a magyar helyesírásban. Kritika 1980. 1: 9). Ezen a területen sem sikerült azonban senkinek olyan átfogó és egyszerű rendszert kidolgoznia, amely a nehézségeket megoldhatta volna. (Egyes példákban persze változtatnunk kell.)

Tüzes „reformer" egyébként kevés van, ám ez a néhány személy kitartóan levelez főhatóságokkal, szerkesztőségekkel, ötleteit újra meg újra megírja kisebb-nagyobb cikkek formájában, felszólal minden lehető alkalommal. (Jellemző ilyen eset a zárt *ë* hang távlati jelölésének bevezetésére irányuló igyekezet egyetlen személy és egy-két támogatója részéről.) Így aztán olyan látszat keletkezik, hogy „a széles tömegek" elégedetlenkednek, holott ilyesmiről nincs szó: társadalmunk nem kívánja helyesírásunk felforgatását.

Bár illő tisztelttel kell fogadnunk a különféle helyesírási reformgondolatokat, hiszen mindenki jót akar, mégis nyilvánvaló, hogy nem lehet mindenkinek a kedvére tenni, s az Akadémiának — az írásbeliség zavartalan funkcionálása, azaz a társadalom érdekében — nemcsak joga, hanem kötelessége is, hogy a mérleg nyelvének szerepét betöltse, vagyis: a teljes rendszert átlátva kinyilvánítsa, mi az, amit írásgyakorlatunkban célszerűnek, üdvösnek ítél, mi az, amit nem tanácsol, vagy éppenséggel helytelenít.

Ez a felfogás természetesen semmi esetre sem jelenti a jogos kívánságok elutasítását! Mindazok a módosítások, csiszolások, amelyeket a bizottság tervbe vett, kivétel nélkül a nagyközönség vagy a szakmai körök ésszerű óhajainak kielégítését célozzák.

4. Mi várható az új szabályzattól?

a) Hangjelölési rendszerünk gyökeres megreformálását többen kívánatosnak tartanák. Vannak, akik minden kétjegyű betűnket egyjegyű mellékjeles betűkkel váltanák fel, ahogy pl. a cseh helyesírásban van. (Persze a javaslatok véletlenül sem egyformák!) Egyesek szemében nagy szálka *s* betűnk, mert a más latin betűs helyesírásoktól eltérőleg nem az *sz* hang jele. — Ilyen reformra nincs szükség. Hangjelölésünk hagyományos rendszere olyan mélyen gyökerezik társadalmunk s a határainkon túl élő magyarság tudatában, hogy megváltoztatása súlyos megrázkódtatást okozna. Ezért látszik szükségesnek még az *ly*-nak *j*-vel való felcseréléséről is lemondanunk.

b) A kiejtés szerinti írás eseteinek körében közismerten sok gondot okoz a hosszú *í, ú, ű*. Ezt szüntetné meg egyesek szerint, ha e három betűnket kihagynánk az ábécéből, s mindig csak *i, u, ü*-t írnánk. — A javasolt „egyszerűsítés" azonban (más okokat most nem is említve!) súlyos kárt okozna irodalmi nyelvi kiejtésünknek, ezért el kell vetnünk. Sőt: végre megjelent az új írógépszabvány, mely 1980-tól az írógépeken is előírja az *í, ú, ű* elhelyezését.

Mivel irodalmi nyelvünk több nyelvjárás összeötvöződésének az eredménye, még ma is meglehtősen sok benne az alakváltozat. Bár voltaképpen nem helyesírási kérdésről van szó, a közönség joggal várja a mindenkori szabályzatokhoz csatlakozó szójegyzéktől, hogy ezek használhatósága tekintetében utat mutasson. Az 1954-i szabályzat ezért nem tartalmazott számos elavulónak mutatkozó variánst (*mindig, ákác, nehány, pósta* stb.). Most újra kellett mérlegelni, mely kettős alakok élnek valóban irodalmi nyelvünkben. A vizsgálatok azt mutatták, hogy az 1954-ben elfogadott kettősségek túlnyomórészt ma is megvannak; ezek tehát továbbra is fenntartandók. Az is igazolódott, hogy a szabályzat helyesen tekintett el számos alakváltozat felvételétől, és az esetek nagy többségében helyesen választotta ki a terjedő formákat. (Ezek az elmúlt negyedszázad alatt jelentősen meg is szilárdultak.) Néhány esetben mégis szükségesnek látszik a jelenlegi szabályzatbeli egyetlen forma mellett egyenrangú variáns létezésének elismerése. Ilyen a *levő, mienk, tied* (és még néhány) mellett a *lévő, miénk, tiéd* stb.; ezek ugyanis nemhogy visszaszorulóban, hanem inkább terjedőben vannak.

c) A különírás és az egybeírás talán legnehezebb területe a magyar írásgyakorlatnak, s közönségünk jogaal kérdezi, mit lehet tenni (s lehet-e egyáltalán tenni valamit) annak érdekében, hogy gondjaink kevesbedjenek.

Mivel az eddig született „rendezési" javaslatokról bebizonyosodott, hogy legalább annyi problémát vetnek fel, mint jelenlegi szabályaink, továbbra is a történetileg kialakult és mélyen meggyökerezett különírási-egybeírási rendszer mellett kell maradnunk.

Mód van azonban arra, hogy a szabályok áttekinthetőbb rendszerezésével lényegesen csökkentsük a bizonytalanság érzetét, fölfedjük a rejtett összefüggéseket, megtaníthatóbbá és megtanulhatóbbá tegyük, mit írjunk külön, és mit egybe. Különösen az alárendelő szókapcsolatok és összetételek körében van szükség a szabályok erős átrendezésére, összevonására, s ez meg is fog történni.

d) A tulajdonnevek körében a legtöbb problémát az intézménynevek írása okozza, elsősorban azáltal, hogy sokszor eldönthetetlen egy alakulatról, intézménynévnek tekintendő-e vagy sem. Így például egy életrajzban említve a *tihanyi általános iskolá*-t, nincs szükség a nagy kezdőbetűkre. Ám az iskola bélyegzőjén vagy az iskolától mint intézménytől kiadott iratokban joggal szerepelhet a név így: *Tihanyi Általános Iskola.* Az efféle ingadozásokat tudomásul kell vennünk, de a szabályzatnak az lesz a tanácsa, hogy ha választhatunk, ne erőltessük a nagy kezdőbetűket.

e) A mozaikszók (a betűszók és a szóösszevonások) viszonylag új fejleményei nyelvünknek: érthető, hogy írásmódjuk még nem kristályosodott ki teljesen.

Jelenleg az a szokás, hogy minden típusukat nagybetűkkel írjuk: *SZOT, KISZ, KGST; KERAVILL, RÖLTEX* stb. — Ezzel szemben két fontosabb módosítási javaslat vetődött fel.

Az egyik szerint a kétjegyű betűk második jegyét kisbetűvel kellene írni (pl. *SzU, CsKP* stb.), hogy egyértelműbb legyen az íráskép. — Bár az indítványnak van alapja, kérdés, megéri-e, szabad-e a mintegy félévszázados hagyományt (vö. *BSZKRT, IBUSZ* stb.), továbbá a kiterjedt, szilárd és következetes mai gyakorlatot (vö. *MSZMP, CSKP, SZTK* stb.) megbolygatni néhány, esetleg zavaró eset miatt. Úgy hisszük, nem: az esetek túlnyomó többségében nem szokott félreértés támadni.

Valószínűleg helyesléssel fog viszont találkozni, ha a hosszabb szóösszevonásokat csupa nagybetű helyett csak egy nagy kezdőbetűvel, de kisbetűs testtel írjuk. Ennek az eljárásnak megvannak már az előzményei (vö. *Kominter*n, *Komszomol* stb.), és terjedésének több példáját látni írásgyakorlatunkban: *Elektroimpex*, *Hungarofruct*, *Interker* stb., úgyhogy az új írásmódra való áttérés (ha az Akadémia így dönt) nem lesz nehéz. (A betűszók alakja természetesen nem változik: *MAV*, *MTA*, *IBUSZ* stb.)

f) A nyelvtudomány már régen tisztázta, hogy a *dz* és a *dzs* számos nyelvben, így a magyarban is élő, oszthatatlan, önálló hang, a zöngétlen *c* és *cs* zöngés párja. Ábécénkbe mindkettő századunk elején került be véglegesen, de (itt most nem részletezhető okokból) kettőzésük módját csak a 1954-i szabályzat igazította hozzá a többi kétjegyű betűéhez (pl. *eddzük*, *briddzsel* stb., mint *mászunk*, *lőccsel* stb.). Sor végi elválasztásuk azonban mind a mai napig következetlen: mássalhangzó után a *dz* meg a *dzs* együtt marad: *brin-dza*, *lán-dzsa;* magánhangzóközi helyzetben viszont *d* és *z*, illetőleg *d* és *zs* jegyekre bomlik: *bod-za*, *hod-zsa*. Új szabályzatunkban tovább kell lépni e két hányatott sorsú betűnk ügyében azzal, hogy az elválasztást is következetessé tesszük: *bo-dza*, *lopó-dzik*, *mahara-dzsa*, *brin-dza*, *lán-dzsa* stb.; mint *e-gyütt*, *ku-tya*, *an-gyal*, *len-cse* stb.

Voltaképpen ez az egyetlen jelentős módosítás (reform) az 1954-i szabályzathoz képest, amelyet a bizottság óhajt. A jelzett újítás várható fogadtatására irányuló felmérés ugyan azt mutatja, hogy közönségünk egy része a *dz*, *dzs* szétválaszthatatlanságának kiterjesztését értetlenül fogadja majd; ám ez esetben inkább vállalni kell a meggyőzés munkáját, mint a tudományos igazságnak meg nem felelő hagyomány előtti meghátrálást. Egyébként: a *dz*, *dzs* sor végi elválasztására csak elvétve kerül sor; és azt is tapasztaltuk hogy megfelelő magyarázat után az eljárás logikáját könnyű belátni.

Amint a fentiekből kitűnhetett, senkinek sem kell tartania attól, hogy a 11. kiadás megjelenése után egyszerre csak nem tud helyesen írni. Átfogó reformról nincs szó, csupán írásrendszerünk csiszolásáról, tökéletesítéséről. Ezért nem is egészen helyes „új" szabályzatról beszélni: a jelző félrevezető lehet, talán kerülni is kellene.

5. A szabályzat kidolgozásának módszere

a) A már említett tanulmányok és a bizottsági jegyzőkönyvek alapján meg lehet kezdeni a szabályzat kidolgozását. Az első megfogalmazás munkáját egy személynek (Fábián Pál bizottsági titkárnak) kell végeznie; a végleges szöveg elfogadása azonban csak testületi döntés alapján, a következőképpen történhet.

Mihelyt egy-egy fejezet fogalmazványa elkészül, kb. 200 példányban sokszorosíttatjuk, s a Helyesírási Bizottság tagjain túl véleménynyilvánításra megküldjük az elnökség és az I. osztály minden tagjának, a Nyelvtudományi Bizottságnak, könyvkiadóknak, hírlap- és folyóiratszerkesztőségeknek, nagyobb nyomdáknak stb., továbbá a kolozsvári, az újvidéki, a pozsonyi és az ungvári egyetem magyar tanszékének, a nyugat-európai és az amerikai magyarság néhány fontosabb központjának, s végül olyan magánszemélyeknek (íróknak, pedagógusoknak stb.), akikről tudjuk, hogy érdeklődnek a helyesírás iránt.

A beérkező válaszokat a titkár feldolgozza; a javaslatokat, ellenvetéseket a bizottság elé terjeszti. A végleges szöveget a bizottság alakítja ki

Az átdolgozott és összeszerkesztett szabályrendszert nyomdába adás előtt újra sokszorosíttatjuk (kb. 50 példányban), hogy a bizottság tagjai és más szakértők még egyszer, most már az egészről nyilatkozhassanak. — A javított kézirat megy a nyomdába.

A nyomda minden korrektúrafordulóból legalább 10—15 példányt készít, hogy minél többen láthassák a szedést. Ebben a kiadványban ugyanis hiba nem lehet!

b) A szójegyzéket szintén egy személy (Szemere Gyula bizottsági tag) állítja össze; elfogadása ugyanolyan módon történik, mint a szabályzati részé.

6. A remélt határidők

a) Az első szabályzati fejezetek fogalmazványa 1980 szeptemberére készülhet el. A technikai munkálatokhoz, a sokszorosított szöveg tanulmányozásához, a hozzászólások feldolgozásához szükséges időt figyelembe véve, kb. november végén kezdheti meg a bizottság a végleges szöveg kialakítását.

Mivel közben az újabb fejezetek fogalmazása is folyni fog, a bizottság 1981 júniusának végére valószínűleg be tudja fejezni a fejezetenként való megtárgyalást a fentebb vázolt eljárással.

A részfejezetek szükséges átdolgozása, a kéziratnak nyomdakész állapotba hozása 1981 nyarán történhet meg: ennek a változatnak bizottsági vitájára, ill. a végleges jóváhagyásra pedig szeptemberben kerülhet sor.

b) A szabályzathoz csatlakozó (az 1954-inél jóval kisebb terjedelműnek gondolt) szójegyzék mintabetűjének bizottsági vitájára 1980 júniusában fog sor kerülni; a teljes szójegyzék 1981 tavaszára elkészülhet, és végbemehet első bizottsági megvitatása is.

1981 nyarán kell megtörténnie a szabályzat és a szójegyzék összehangolásának, a szójegyzékbe a hivatkozott szabályzati pontok bevezetésének. A végleges jóváhagyásra szeptemberben, a szabályzati résszel együtt kerülhet sor.

c) Ha a nyomda a 12—14 ívnyi kéziratot 1981 októberében munkába veszi, a 11. kiadás 1982 őszére (iskolakezdésre) megjelenhet.

Szép lenne, ha az 1982-es dátumot tartani lehetne:* ez az év ugyanis az első akadémiai helyesírási szabályzat megjelenésének (1832) 150. évfordulója. Csak ezért az évszámért azonban nem szabad a munkálatokat a kiérleltség, a pontosság rovására erőltetni. Inkább jelenjen meg „A magyar helyesírás szabályai"-nak 11. kiadása valamivel később, de sikerét, kedvező fogadtatását semmiképp sem szabad kockáztatni.

7. A szabályzat akadémiai elfogadtatása

Az Akadémián mint helyesírás-szabályozó testületen hosszú ideig a minden osztály akadémikusait magába foglaló közgyűlés volt értendő. A javaslatok az akadémikusok grémiuma elé hosszadalmas procedúra után jutottak, ami egyre inkább akadályává lett annak, hogy ésszerű reformok idejében bevezethetők legyenek.

* A fentebb részletezett ütemezés eltolódása ellenére is remélhető az 1982 végi, ill. 1983 eleji megjelenés. *F. P.*

A felszabadulás után az Akadémia a helyesírás gondozására először egy nagyobb létszámú albizottságot, majd (1954-től) önálló bizottságot szervezett. Ezekben a testületekben már részt vettek a pedagógusok, az írók, a közoktatás, az irodalom, az újságírás, a nyomdászat képviselői is; az 1954-i szabályzat előkészítésének idején az I. osztály elnöke és titkára (Németh Gyula és Bóka László), továbbá az MTA alelnöke (Ligeti Lajos) is tagja volt a bizottságnak. Így a szabályzat gyorsan elfogadtatható volt.

A jelenlegi Helyesírási Bizottság már több ciklus óta komplex személyi összetételű testület: nyelvész szakértőkből, az akadémiai osztályok képviselőiből és a helyesírás ügyében érdekelt főhivatalok és más testületek kiküldötteiből áll. Ez az összetétel egyrészt biztosítja a helyesírás szabályozásának nyelvtudományi megalapozottságát, másrészt kifejezi azt, hogy a helyesírás ily módon nemcsak akadémiai belügy, hanem az egész magyar társadalomé. Ezt a hármasságot a most kezdődő ciklusban is fenntartva, s az I. osztályt és az elnökséget megfelelő szinten a bizottságban képviseltetve (mint 1954-ben is), megvan a biztosíték arra, hogy a szabályzat nemcsak formailag, hanem valóságosan is az Akadémiának a társadalom véleményét is figyelembe vevő állásfoglalása legyen.

8. A szabályzat bevezetése a közgyakorlatba

Az Akadémia helyesírási szabályzata nem törvény, soha nem volt az, és nem is kívánatos, hogy azzá legyen. Mindazonáltal az Akadémiának meg kell tennie a szükséges lépéseket annak érdekében, hogy a 11. kiadás megjelenése után azonnal a közgyakorlat iránytűjévé váljon. Ennek érdekében célszerű lesz, ha az elnökség a kellő időben azzal a megkereséssel fordul az oktatásügyi, a kiadói, a sajtóügyi, a nyomdaipari főhatóságokhoz (valamennyinek van képviselete a bizottságban !), hogy a maguk területén gondoskodjanak a szabályzat és szójegyzéke szerinti írásmód követéséről.

A közönség lehető legszélesebb körének tájékoztatása végett a szabályzat megjelenésével egy időben meg kell jelentetni a 11. kiadásról egy nagy példányszámú tájékoztatót, továbbá a cirillbetűs szláv nyelvek átírásának kézikönyvét; majd a különféle igények kielégítése céljából haladéktalanul el kell kezdeni a Helyesírási tanácsadó szótár és a Helyesírásunk (az iskolai szabályzat és szójegyzék) korszerűsítését. — Mivel „új helyesírásról" távolról sincs szó, ezek a munkák viszonylag gyorsan (kb. 1985-ig) elvégezhetők.

Budapest, 1980. május 20-án

A Helyesírási Bizottság nevében

Keresztury Dezső
elnök

* * *

Az MTA elnökének engedélyével publikált fenti dokumentumokat sajtó alá rendezte:

Fábián Pál
a Helyesírási Bizottság
társelnöke

A teljes magyar karakterkészlet szükségességéről*

A tudati és technikai kérdések közül a tudati kérdéseket tartom alapvetőnek, meghatározónak, mivel a teljes magyar karakterkészlettel[1] rendelkező eszközök megvalósítása nem okozhat különösebb technikai nehézséget — ennél bonyolultabb műszaki problémákat is megoldottunk már. Érdemes azt is hangsúlyoznunk — különösen a jelenlegi gazdasági helyzetben —, hogy a kérdés rendezésének pénzügyi vonzata elenyésző az eszközök árához viszonyítva.

Öt gondolattal szeretnék röviden foglalkozni.

1. Nyelvromboló hatás. Véleményem szerint alábecsüljük a hiányos karakterkészletű eszközök (írógépek, irodagépek, számítástechnikai eszközök) nyelvromboló, torzító hatását. Látnunk kell, hogy megváltozott a helyzet: korábban az emberek zöme alig találkozott ilyen eszközökkel előállított szövegekkel, ma már viszont szinte mindenki és egyre gyakrabban kénytelen olvasni — esetenként írni is — a hiányos betűkészletű szövegeket. (Amíg valaki magában vagy szűkebb körben használ ilyen eszközöket, addig ez szinte magánügynek tekinthető, ha azonban eláraszt másokat ékezet nélküli betűkkel írt dokumentumokkal, akkor ez már társadalmi kérdés.) Tudatosítanunk kellene magunkban, de a környezetünkkel is, hogy épp a tömegszerűség és a gyakoriság miatt lényegesen nagyobb a nyelvromlás veszélye, mint gondoljuk, és a torzító hatás — radikális intézkedések nélkül — egyre inkább fokozódik. Régebben „csak" a hiányos karakterkészletű írógépek okoztak problémát, most már, ezek mellett, a számítógépes dokumentumok is „besegítenek" és a közeljövőben megjelennek — ha nem vigyázunk, ugyancsak hiányos karakterkészlettel — a szöveges TV-rendszerek és az oktatógépek (iskolai számítógépek) is . . .

2. Gazdátlanság. A nyelvromboló szövegek beletörődő tudomásul vétele, az ezeket eredményező körülmények szótlan elfogadása, különösen pedig a helyzet rendezésére irányuló törekvések során tapasztalható

* A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottsága 1981. május 12-én, az előző évekhez hasonlóan, egész napos ülést rendezett az írás interdiszciplináris kutatásáról. Az ez évi ülés — a nagy érdeklődésre való tekintettel — teljes egészében a magyarországi magyar és egyéb nyelvű latinbetűs szövegek számítógépes ábrázolásának egységesítési feladataival foglalkozott. A programban a következő előadások, hozzászólások hangzottak el: Barát János: Helyzetkép a nyomdaipar szemszögéből; Ferenczy Pál: A magyarországi teletext és viewdata szolgáltatások bevezetésével kapcsolatos problémák; Sipos Márta: A Magyar Nemzeti Bibliográfia jelkészlete és a könyvtári betűrendezés problémái; Takács György: Szövegminták számítógépes előállítása vizsgálati célokra; Straub Elek—Tolnai György: A magyar és a kiterjesztett karakterkészlet számítógépes kezelése. Hazai helyzet; Füredi Mihály: A magyar ABC-be rendezés egyik számítógépes megoldása; Sipka László: A teljes magyar karakterkészlet szükségességéről; Győri János: Betűkészletek (kódtáblázatok) magyar szövegek számítógépes feldolgozásához. Érdekes előadást hallottunk az újvidéki Hungarológiai Intézet számítógépes szótárszerkesztési munkájáról is. Most részletesebben ismertetjük az egyik hozzászólást.

[1] Karakterkészlet: egy adott eszközzel megjeleníthető (kiírható, kijelezhető) jelek — betűk, számok, egyéb szimbólumok — összessége. A teljes magyar karakterkészlet az összes magyar betűt tartalmazza.

tehetetlenkedés, közömbösség valamennyiünkre (hiszen valamennyien érdekeltek vagyunk) rossz fényt vet. Példaként említhetem a teljes magyar karakterkészletű írógépek ügyében közel 15 éve folyó munkálkodást, amelynek hatása csak mostanában kezd jelentkezni.

Azért is különösen furcsa ez az eredménytelenség, mert más területeken a nyelvművelés, nyelvvédelem örvendetes fellendülésének lehettünk és lehetünk tanúi.

3. A felhasználók igényességének fontossága. Úgy vélem, hogy nekünk, mint felhasználóknak, „fogyasztók"-nek sokkal igényesebbeknek kellene lennünk!

Például a Neumann János Számítógéptudományi Társaság évente szétküldi a tagnyilvántartását aktualizáló számítógépes nyomtatványt, amelyben egyetlen ékezetes betű sem található. Küldjük vissza azzal, hogy a t. vezetőség vagy húzogassa be kézzel a hiányzó ékezeteket, vagy gondoskodjék a normális kiìratásról (ami egyébként nyilvánvalóan kötelessége). De ugyanígy meg kellene követelnünk a teljes magyar karakterkészlet használatát az átutalási betétszámláknál, a közüzemi számláknál, a könyvtári témafigyelő szolgáltatásoknál és általában minden olyan területen, ahol tömegesen születnek magyar nyelvű írásos dokumentumok vagy egyéb szövegközlések.

Figyelembe kellene vennünk azt is, hogy az új, korszerű technikai eszközökkel szemben természetes és indokolt ellenérzés ébred azokban, akik a betűhiányos, értelmetlen vagy félreérthető gépi szövegekkel kénytelenek foglalkozni.

4. A nyelvművelők szerepe. Világosan kell látnunk, hogy a teljes magyar karakterkészlettel rendelkező eszközök és az ezek felhasználásával nyújtott szolgáltatások létrehozása a műszakiak számára kisebb-nagyobb nehézséget, többletmunkát, kényelmetlenséget okozhat, tehát aligha várható, hogy éppen ők kezdeményezzék és tartsák napirenden (mindaddig, amíg szükséges) az ilyen ügyek elintézését. Ez — éppen úgy, mint az adott problémakör megoldatlanságában rejlő reális veszélyek kellő időben történő felismerése — véleményem szerint, anyanyelvünk hivatásos művelőinek a kötelessége, feladata.

Az írógépekkel kapcsolatos huzavona a példa arra, hogy itt egy sok összetevős, különböző területeket érintő folyamatot kell megindítani és kézbentartani. Évtizedes halogatás után született meg a billentyűzet szabványa. Az ennek megfelelő írógépek széles körű hazai alkalmazásához azonban szükség volt még arra is, hogy a külkereskedelmi vállalat (METRIMPEX) gondoskodjék arról, hogy az évente importált kb. 50 ezer darab írógép a szabvány szerint készüljön, és így kerüljön az országba, a hazai forgalmazók (MIGÉRT, ÁPISZ) a szabvány szerint rendeljenek, a hazai gyártó (IGV) eszerint gyártson, a szervízzel foglalkozó cég (ITV) vállalkozzon a meglevő írógépek szabvány szerinti módosítására, stb.

A számítástechnikai eszközök esetében is épp így szükséges, de messze nem elégséges a szabványosítás a problémák megoldásához. Itt is elő kell készíteni, meg kell szervezni és szervezett formában végig kell vinni az — írógépek eseténél összetettebb — hazai és nemzetközi együttműködési, szabványosítási, műszaki és kereskedelemtechnikai, pénzügyi, jogi stb. folyamatokat.

A hazai gyártók szerepe, szállítókészsége kulcsfontosságú. E tekintetben reménykeltő egyrészt az, hogy a VIDEOTON — az OMFB anyagi támoga-

tásával — létrehozott egy teljes magyar karakterkészlettel dolgozó kísérleti szövegfeldolgozó rendszert, másrészt az, hogy az 1981—85. évre várható számítástechnikai tervekben valószínűleg szerepelni fog az az előírás, hogy meg kell oldani a teljes magyar karakterkészlettel rendelkező sornyomtatók, kijelzők és billentyűzetek kidolgozását, sorozatgyártását és széles körű értékesítését. Sajnos azonban már most látható, hogy ezen célkitűzés maradéktalan megvalósítása a gyártók részéről problematikus.

5. További teendők. Megítélésem szerint ez a találkozó akkor lesz eredményes, ha az összejövetel nyomán, a közeljövőben intézkedési program születik. Célszerű lenne, ha ennek bevezetése, első pontja elvi állásfoglalást tartalmazna arra vonatkozóan, hogy — mivel a magyar nyelvben nincsenek fakultatív, tetszés szerint használható vagy elhagyható betűk — széles körű hazai felhasználásra csak a teljes magyar karakterkészlettel rendelkező (akár hazai gyártású, akár importált) számítástechnikai eszközök és szöveges szolgáltatások kerülhetnek.

A továbbiakban az intézkedési programnak tartalmaznia kellene (megfelelő részletességgel) azt, hogy

— az elvi döntésben foglaltak megvalósítása érdekében kiknek, mit kell tenniük és mikorra,

— ki és milyen módon fogja össze a különböző tevékenységeket,

— mikor és milyen fórumon kell legközelebb beszámolni az előrehaladásról.

Sipka László

Polifon regényszerkezet, eseményesség és impresszionista jegyek mai prózánkban

1. Általánosan elfogadott ma már, hogy a századforduló táján a magyar szépprózа fejlődésében stiláris, nyelvi forradalom megy végbe; megtörténik a második magyar nyelvújítás, mondja Király István.[1] Ebben jelen van az impresszionista-esztetizáló vonulat mellett egy mélyebb, előremutató stilárisnyelvi ág is, amelynek ihletője a gondolatiság, a gondolati igényesség. Lukács Györggyel vitázik itt Király István; Lukács szerint „a két nagy nyelvújítás (reformkorszak, Nyugat) (...), főleg a második, szinte érintetlenül hagyta a gondolati élet szavakba öntését. (...) Az igazi, a komoly, az objektív valóságot felkutató és általánosító gondolat számára (...) a Nyugat nyelvújítása nem jelentett semmit."[2]

Lukáccsal szemben Király István kiemeli a nyelvi-stilisztikai megújulásban a gondolatiság szerepét: „egy aszenzualitásra, avizualitásra és alinearitásra hajló nyelvi alakítás váltotta fel a *sicut pictura* elvére támaszkodó korábbi érzékletes líraformálást; a költészet elindult a hagyományos leíró és élménylírától egy új típusú líra: a hangulat-, látás-, illetve a tudat-líra felé."[3]

Hasonló úton haladt a próza is; formai síkon itt a gondolatiságot, a gondolati igényességet a szabad függő beszéd segítségével lehetett megvalósítani. A szabad függő beszéd alkalmazása módot adott a századelőn a polifon regényszerkezet kialakítására, a több szálon futó, több szereplős reflexiósor, ill. esetleg eseménysor egybeolvasztására.

Miről is van szó?

A szereplő gondolatai általában függő beszédben fejeződnek ki, ha nem túlságosan hosszú a gondolatsor; az író oratio obliquába foglaltan közli valaki gondolatát, hősei elmefuttatását; megjelenítheti hőseinek beszédét is oratio obliquában viszonylag szabályosan körülhatárolt nyelvi keretek közt. Ezek lazulnak fel a szabad függő beszéd alkalmazása esetén; formailag sokfajta változat lehetséges; ezek bemutatására itt nem térhetünk ki.[4] Annyi bizonyos: az oratio obliquától nehezen elszakadó, többé-kevésbé hagyományos szerkesztés is jelen van XX. századi prózánkban, míg pl. Móricznál a szerkezetileg leghatékonyabb megoldások találhatók: félbehagyott mondatok, elszigetelt szavak, felkiáltó és kérdő mondatok.

[1] Bírálói jelentés Herczeg Gyula „A modern magyar próza stílusformái" című doktori disszertációjáról. Kézirat 12—13.

[2] Lukács György: Magyar irodalom — magyar kultúra. Bp., 1970. 471. Idézve Király István után.

[3] Bírálói jelentés 11.

[4] L. bővebben: Herczeg Gyula: Móricz Zsigmond stílusa. In: Stilisztikai tanulmányok. Gondolat, 1961. 240—329.

A szabad függő beszéd megjelenése a színezés, élénkítés követelményének tett eleget; végtére is a kérdést stílustörténeti, mondattörténeti szempontból is lehet vizsgálni, s akkor a belső nyelvi fejlődés szempontjai nem mellőzhetők. A sok *hogy*, a velejáró alárendelt mondati hálózat s azzal összefüggésben a szerkezeti kötöttségek merevsége és hagyományos volta oldódik ilyenkor, hiszen a prózastílus felépítése a fejlődés során hajlékonyabbá és kifejezőbbé válik. Ezzel a szerkezeti újítással az írók kezébe a mű felépítését alapvetően megváltoztató nyelvi lehetőség került. Míg az oratio obliqua a gondolatok nem hosszú sorának ábrázolását engedi csak meg, a szabad függő beszéd révén a gondolataiba elmerülő hős több sínpáron futtathatja az átélt eseményeket, és mindegyikhez fűzhet reflexiót. Egymást kergeti ilyenkor a sok szereplő, és mindegyik cselekszik; minden cselekedet értékelve merülhet fel az elmélkedő tudatában, sőt a gondolati sorba beágyazottan a másodsorban, harmadsorban felvonultatott szereplők is töprenghetnek, értékelhetik tetteiket, emlékeiket.

Ennek a polifon szerkesztésnek a magyar prózában kevés képviselője van. Időnként felhasználja Móricz, főként az Erdélyben, pl. olyankor, amikor Bethlen Gábor a múltba réved, s politikai elmélkedését fűzi össze személyes reflexióival. Bethlen számos szereplőt vonultat fel gondolataiban; szereplői cselekszenek is, elmélkednek is, és írói beavatkozás nélkül mosódik egymásba a sok szálon futtatott előadás.

Kortársaink közül Jókai Anna kedveli, s bizonyos helyzetekben szívesen alkalmazza a polifon eljárást. Az 1977-ben megjelent A feladat című regényében az egyik főszereplő, Pásztor Panni külpolitikai tájékoztatón vesz részt az esti műszak kezdetekor.

Beszélhetnek akármit, arra nincs parancs, hogy oda is figyeljen – intonálja az írónő a szabad függő beszédet; a bevezető mondat még az írónő szava, de érződik, hogy közléssíkváltás készül. A következő négy és fél nyomtatott lapon az előadásra alig figyelő munkásnő csapongó gondolatai követik egymást szabad függő beszédben; ezt csak nagyon ritkán szakítja meg egy-egy tényközlő, az olvasót tájékoztató mondat. A csapongó gondolatokból általában eltűnik az eredeti hős; újabb és újabb szereplők bukkannak fel cselekményeikkel, gondolataikkal, reflexióikkal, s szorítják háttérbe az emlékezőt, a tulajdonképpeni főszereplőt.

Igen, odakünn is serked már a fű, már valódi tavasz, húsvét hete. Amikor Ottilia kislány volt, ilyenkor már festették a piros tojásokat, javában . . .

A rövid szakasz folytatódik; leányáról, Ottiliáról van szó, aki csak bírálja anyját, mert az befogadta lakásába külön élő férjét újdonsült élettársával.

A rákövetkező szakaszban váratlanul szóba kerül Flóra, a régész barátnő. Panni segítségére volt Flórának, időnként kosztot vitt fel neki, összemelegedtek. Szerkezeti törés, írói beavatkozás vagy közléssíkváltással együttjáró bezevető mondat nélkül a Flórára vonatkozó szakasz belesimul az Ottiliára vonatkozó szakaszba.

Örökké nem lakhat Flórikánál. A kempingágyon, az előszobában. Flórika tegnap úgyis elvitte magával a kempingágyat; az egyik beosztottja érte jött kocsival. Legalább nem a puszta földön töreti azt a vékony kis testét. (. . .) Tíz nap Lapos-bereken. Beleesik az ünnep. De Flórika lent marad. (. . .) Ez aztán a kemény asszony, még nem látott könnyet senki a szemében (. . .).

Ismét váltás következik, s ugyancsak szerkezeti törés nélkül, vagyis nincs a közlésre vonatkozó bevezetés; a két új szereplőt, a férjet és újdonsült élettársát felvonultató szakasz átmenet nélkül simul bele az előző, egészen másról tájékoztató, most idézett szakaszba.

De most már Panni is kemény lett. Kétszer-háromszor ellenőrizte: nem mozdít-e el valamint az a teremtés a helyéről (...) Feri kölcsönzött tegnap egy húszast, pedig még harminccal a múlt hétről tartozik. A koldusnak is ad az ember (...).

A szakasz folytatódik; amikor a férjjel s az élettárssal foglalkozó témakör lezárul, újra átmenet nélkül változás következik. A hősnő gondolatai visszatérnek Flórikához, mégpedig annak kapcsán, hogy Flóra segíthet neki új lakás szerzésében.

Minőségi csere, a pénzben is segítenek (...) hipp-hopp, meglesz a kiutalás, garzon, elég az, ketten pedig, azok leülhetnek az üres kockakőre (...).

A polifon szerkesztés sodrában az emlékezés szálán Panni egy alkalommal felidéz egy párbeszédet; a férjével vitázott, amikor a férj megjelent az új asszonnyal. A párbeszéd természetesen az emlékezés része, az az ismert jelenség, amikor a szabad függő beszéd átváltozik oratio rectává; ám a közlési síkban nem történik módosulás, az üzenet feladója a szereplő, Panni és nem az írónő. Bizonyítja a folytatás, amely ugyan témaváltással, de magától értetődően jelenik meg a Panni gondolatait tartalmazó szabad függő beszédben.

Tanulni kellett volna. Az előadó, lám, milyen gördülékenyen, olajozottan fűzi a szót. (...)

A gondolatsor ezután saját emlékeivel folytatódik; megismerkedünk anyja tragédiájával, aki házi dajka volt; a gazda elcsábította, otthagyta érte feleségét is, anyja mégis öngyilkos lett. Az anya története után apjáról és főként saját házasságáról elmélkedik.

Az első két év szép volt. Feri akkor még dolgozott, havonta egy-két hetet, a gyerek körül is szívesen elbabrált. Akkor kellett volna nekirugaszkodni az iskolának. (...) — Ki tanuljon, ha maga nem? — kérdezte a munkaügyis. (...)

A csapongás lassan lezáródik. Házassága története után gondolatai visszatérnek az előadóhoz, majd újra az apjához.

Apa kedves költője volt Petőfi, különösen a forradalmi verseit szerette (...) Szabadság, nagy eszme.

A befejező mondat lakonikus felkiáltás; a hosszú, polifon, sok szereplős eszmélkedésből s a hős megoldatlan, de megoldást áhító helyzetéből ez a mondat logikusan nő ki.

A sarkára kell állnia, igen. (Jókai Anna: A feladat. Szépirodalmi, 1977. 17—5.)

A bemutatott példában a központi hős bizonyos értelemben háttérbe vonul, jóllehet az világos, hogy az események vele történnek, a felvonultatott szereplők vele állnak kapcsolatban, s a reflexiók is megoszlanak a hős és az őt körülvevő szereplők között. A különböző témaköröket és a cselekményeket, szereplőket, reflexiókat felölelő szakaszok horizontálisan helyezkednek el,

átmenet nélkül egymásba mosódnak. Az írónő nem „veszi vissza" a fonalat, vagyis nem vezeti be a megváltozott közléstartalmakat valamilyen írói fogással, mondjuk egy testhelyzet megadásával, pl.: *Panni felvetette a fejét; most megfordult; felsóhajtott* stb. A szabad függő beszéd jelzésére ugyanis mozgásigék stb. igen alkalmasak; ezzel is egyszerűsödés következik be a mondatszerkesztésben, mert nem szerepel mondást jelentő ige s utána a mellékmondatot bevezető *hogy* (vagy hasonló értelmű) kötőszó. Egyetlen indítás van, ahogy mondottuk; az írónőnek egyetlen korábban idézett mondata jelzi a közléssíkváltást, vagyis hogy az auktorális előadás megszűnik, és a továbbiakban már a szereplő gondolkodik, az ő szövegét olvassuk.

Az újdonság lényege az, hogy a közléssíkok egymásbamosása villódzó, csapongó előadást eredményez; az a szerkezeti megoldás, amelyet szabad függő beszédnek nevezünk, lehetővé tette a polifon szövegszervezést. Ez lényegében véve Móriczra vezethető vissza, jóllehet a szabad függő beszédet nagyon kedvelő Móricz is csak alkalmanként élt ezzel a típussal; többnyire megelégedett néhány gondolatnak, vagyis néhány sornak az élénkítésével, s így a szabad függő beszéd viszonylag rövid s a fenti, Jókai Anna féle példához képest egysíkú volt. Természetesen az Erdélyben (de máshol is, pl. a Rab oroszlánban) akadnak példák a villódzó, sokrétegű szerkesztésre, azért elmondható, hogy a polifónia már Móriczzal kezdődik, mégpedig nem véletlenül. „A vívódó hősöket [Móricz] (...) hozta XX. századi irodalmunkba (...) Jókainál és Mikszáthnál is elképzelhetetlen Matolcsy-szerű hős (...)" (Czine Mihály: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Magvető, 1960. 494).

2. Egészen bizonyos, hogy a szabad függő beszéd s a hozzá kapcsolódó mondattani és szerkezeti, ill. lexikai jelenségek mögött a mélyben ható társadalmi, politikai mozgások fedezhetők fel; ezek nyomán megnőtt a gondolatiság jelentősége és nyelvi szinten az az igény, hogy a szereplő élethelyzetével kapcsolatban polifon emlékezések nyelvi, mondattani megformálása korszerű és élvezetes legyen. Ha a közlésformák megmaradtak volna az egyenes és függő beszéd sémái közt, ha nem következett volna be a Nyugat megjelenése körüli időkben a közlésrendszereket átalakító stilisztikai forradalom (tegyük hozzá, a „vívódó hősök" nyomán), akkor ma is az auktorális stílus segítségével volnánk csak képesek belső lelkitartalmakat, reflexiókat kifejezni. Tudományos értekezéseket írnánk; vagy ha a művészi intuíció s alkotó tehetség figyelmeztetné az írót az értekező modorból fakadó művészi unalomra, akkor lecsökkenne a belső gondolatiság részletező bemutatása, s az író a cselekményességre, a „sztori" előadására összpontosítaná képességeit.

Szemléltessük az elmondottat egy példával; ezt Kolozsvári Grandpierre Emil: A szerencse mostohafia című regényéből vesszük. A feszes, pontos, keménynek mondható stílus az írói előadáson alapszik; cselekmények sora áll előttünk; a reflexió, gondolati tartalom szükségszerűen korlátozott, s a hős esetleges észrevételeit is az író mondja el, vagyis az eseményekhez fűződő kommentár auktorálisan, írói közlés formájában jut az olvasóhoz.

Vezényszavak pattogtak, mint a jégeső, a hosszú szerelvény tunyán megmozdult, mozgása fokozatosan gyorsult, majd a szokott sebességnél megállapodott. Az ajtónál váltogatták egymást az emberek. A hangulat nyomott volt, bárhonnan indult a beszélgetés, előbb-utóbb szóba hozta valaki a gáztámadásokat, ilyenkor elhallgattak, és vala-

mennyien arra gondoltak, hogy talán megúszák élve, a szemük világát azonban elvesztik. Megfagyott szájukban a szó.

Akadtak a vagonban olyanok, akikkel Gyurka együtt szolgált az olaszországi hadjáratban, a többséggel azonban itt, a vagonban ismerkedett meg. Azt már tudta, hogy nem megy birka módjára a vágóhídra, de úgy érezte, nagyobb biztonságban van, ha nem egyedül szökik. (...)

Egyszer egyikkel, másszor másikkal beszélgetett, hogy kitapogassa, kiben mi lakozik. Ezenközben egyre közeledtek a fronthoz, az állomásokon, amelyeken megállottak vagy keresztülfutottak, mind őrültebb zűrzavar, fejetlenség fogadta őket, a bomlás megannyi jele. A távol fenyegetően morajlott, percről percre közeledtek a rekedten ugató ágyúkhoz.

Egy június végi este, alighogy a vonat befutott az állomásra, légi veszélyt jeleztek. Kikapcsolták a villanyvilágítást, elhunytak a fények, az állomás eltűnt az éjszaka fekete vattájában. Odafönt már berregtek a támadó gépek, idelent már robbantak az első bombák, a riadt futkosásba narancsszín lobbanások hasítottak.

Gyurka szótlanul ereszkedett le a vagonból a földre és elindult a szinte ellenálló vaksötétben arrafelé, amerre jövet a tehervagonokat látta (...).

(...) elérte a kiszemelt tehervonatot. Vakító fény gyúlt, bomba robbant a közelben, egy másodpercre az egész környéket bevilágította. Embert nem látott, csak a szerelvény hosszú testét (...) Nyitott vagonba mászott, onnan könnyebb a menekülés. Felhúzódzkodott (...) és óvatosan bebocsátkozott valami puha, omlatag anyagba, amely azon nyomban megindult alatta, mint az ingovány, s féig-meddig beborította. Páni félelmében alig tudta visszatartani a rémület kiáltását. Karját ösztönösen széttárta, tenyere megtelt száraz, szemcsés anyaggal. Ahogy morzsolgatta, ráeszmélt, hogy alighanem búza.

(...) Néhány erőteljes rázkódás tudósította, hogy a szerelvény elindult.

(...)

Harmad- vagy negyednapra megállott a vonat. Német földön, mint kiderült a közelben járkálók beszédéből. (...)

Újra tolattak, a levegő megtelt éles meg fojtott jajgatással, a tagolatlan panaszba magyar szavak keveredtek, értelmes mondatok. Sebesültszállító vonat, magyar sebesültekkel! Ha van vonat, amin hazaérhet, hát ez az.

Föltérdelt a búzában (...) Rézsút marhavagon állt, ajtajában vak katona üldögélt, világtalan szemét a semmibe függesztve, mögötte fekvő betegek. Egyetlen lendülettel átvetette magát a korláton, és minden feltűnés nélkül helyet foglal a vak mellett. Amaz tudomásul vette jelenlétét, de fáradtabb, törődöttebb volt, semhogy megszólaljon. (Kolozsvári Grandpierre Emil: A szerencse mostohafia. Magvető, 1976. 111—5.)

A bemutatott szemelvény az első világháború egy eseményét tartalmazza. A hős „Gyurka bátyám", az író rokona; szökése történetét olvassuk. Az író időrendi sorrendben rögzíti a cselekményeket: a szerelvény elindul, viszi a katonákat ismeretlen rendeltetéssel, minden bizonnyal egy távolabbi frontszakaszra. Az egyik állomáson tehervonat áll; Gyurka átszökik a sebesültszállító tehervonatra.

Ez a váz. Természetesen van kommentár is, gondolati tartalom: *a hangulat nyomott volt*, szóba hozta valaki a gáztámadásokat; arra gondoltak (...), *a szemük világát* (...) *elvesztik;* azt már tudta, hogy *nem megy birka módjára a vágóhídra*, de úgy érezte, *nagyobb biztonságban van, ha nem egyedül szökik;* beszélgetett, hogy *kitapogassa, kiben mi lakik;* magyar szavak keveredtek, értelmes mondatok. *Sebesültszállító vonat, magyar sebesültekkel! Ha van vonat, amin hazaérhet, hát ez az.*

Az utolsó kommentár az egyetlen a hosszú, kihagyásokkal idézett szemelvényben, amelyet szabad függő beszédnek lehet felfogni; a két mondat közül az első ige nélküli, névszói állítmányú mondat; a második ugyan összetett mondat, három tagmondattal, de mindössze nyolc szóból áll. Mindez lehetne végeredményben az író szava is, de éppen a mondatszerkesztés némileg szubjektív volta, a felkiáltó jelleg,

a *hát* használata arra utal, itt a szereplő gondolata közvetlenül, közlési átváltással rögzítődött.

Egyértelműen kitűnik a mondottakból, hogy a kommentár, a gondolati tartalom erősen háttérbe szorult, és a cselekmény került előtérbe. Lehetett volna másként szerkeszteni? Természetesen! Ugyanúgy fel lehetett volna építeni a szakaszok sorát, ahogy Jókai Anna tette a tőle idézett szemelvényben. Lássuk erre a szövegátalakítást, amely a fenti szemelvény szövegvariánsaként tekinthető.

Kell egy bevezetés, amely intonálja a meginduló belső monológot, és az esetünkben nem más, mint Gyurka bácsi visszaemlékezése élményeire. A bevezetés igen sokféle lehet. A korábbi Jókai Anna-példában egy értekezlet szolgált ürügyül a feltoluló emlékekhez, most választhatunk egy baráti összejövetelt, ahol hősünk felidézi a világháborút, mondjuk így:

Elkomorult, s hosszan maga elé nézett.

Vezényszavak, a hosszú szerelvény tunyán megmozdul, mozgása fokozatosan gyorsul, majd a szokott egyenletes sebesség. Megúszák élve? csak gáztámadást ne kapjanak! szemeviláguknak akkor vége! Fagyos csend. Birka módjára nem megy a vágóhídra, szökni fog; nem egyedül, nagyobb biztonság . . . De előbb kitapogatja, kiben mi lakozik. Sietni kell: a zűrzavar nőttön nő, fejetlenség az állomásokon, az ágyúk rekedt ugatása, ahogy közelednek a fronthoz.

Légi veszély, kihunyt fények, az állomás fekete tömbje . . . a támadó gépek berregése, bombarobbanás, narancsszín lobbanások . . . Most a kedvező alkalom, le a földre a vagonból, futás a tehervagonok felé . . . a szerelvény hosszú teste . . . fel az egyik nyitott vagonba . . . puha, omlatag anyag, mint az ingovány . . . visszafojtja a rémület kiáltását, páni félelem . . . szemcsés anyag ösztönösen kitárt tenyerében . . . alighanem búza . . .

A vagon rázkódása, indulás. Harmad-, negyednapra megállás; német szavak, járkálás, majd tolatás, éles, fojtott jajgatás, magyar szavak, értelmes mondatok; *sebesültszállító vonat, magyar sebesültekkel! Ha van vonat, amin hazaérhet, hát ez az.* Rézsút marhavagon, ajtajában vak katona üldögél. Egyetlen lendület, s máris a vak mellett ül. Az tudomásul veszi jelenlétét, de — fáradt, törődött ember — hallgat.

Az eredeti szövegből egyetlen rövid részt vehettünk át szó szerinti formában, azt a két mondatot, amely már az író szövegében is s z a b a d f ü g g ő b e s z é d b e n állott. Az írói eseményelmondásból átélt b e l s ő m o n o l ó g lett; a történést rögzítő egyes mozzanatok megszabadulhattak a redundáns nyelvtani kötőanyagtól (szóvégződésektől, igei szerkezetektől stb.) és az izolált főnevek, ill. szerkezetlen mondatok révén az előadás hajlékonyabbá és hatékonyabbá vált. Jobban kiemelődött a gondolatiság is; a szerkezetlenség csak jelzi a cselekményességet, míg a vázszerű struktúrában fokozottabb erővel jelentkezik a szereplő lelkiállapota. Érzései, gondolatai inkább kiemelődnek olyankor, amikor a cselekménysor nyelvi bemutatása rövid, tömör, kevéssé részletező.

Figyeljük meg az átalakítással élessé tett belső monológot; éles kontúrok, főmondati sorok, szerkezetlen főnevek.

Megúszák élve? csak gáztámadást ne kapjanak! szemeviláguknak akkor vége! (. . .) Birka módjára nem megy a vágóhídra, szökni fog; nem egyedül! nagyobb biztonság . . . De előbb kitapogatja, kiben mi lakozik.

Íme, milyen hatékony a gondolatiság, a belső vívódás ábrázolása ebben a kiemelő, főmondatos formában. A belső vívódást a legtermészetesebb módon lehetne bővíteni más zaklatott, főmondatokat, befejezetlen mondatokat, szerkezetlen mondattagokat, felkiáltásokat tartalmazó stílusban.

Az eredeti szövegben az átalakított szövegrész írói előadásként állt *hogy*-gyal bevezetett mellékmondatokban; oratio obliquaként a belső vívódás ereje megtört. Lássuk csak:

(...) valamennyien arra *gondoltak*, *hogy* talán megússzák élve, a szemük világát azonban elvesztik.
Azt már *tudta*, *hogy* nem megy birka módjára a vágóhídra, de *úgy érezte*, nagyobb biztonságban van, *ha* nem egyedül szökik.

Az első oratio obliquában a *gondolta* vezérigéhez *hogy* kezdetű kettős tárgyi mellékmondat csatlakozik. A következő oratio obliqua voltaképp egy összetett mondaton belül érvényesül hagyományos szerkesztéssel: *tudta, hogy* illetve: *úgy érezte (hogy)*. Ez utóbbi esetben a *hogy* elmaradt, valószínűleg azért, mert az első fokú tárgyi mellékmondathoz másodfokú, *ha* kezdetű feltételes mondat járul, s ez már az összetett mondat ötödik tagmonata. Az író legalább a bevezető kötőszók számát akarta csökkenteni.

A gondolatiság kifejezése, ahogy a bemutatott transzformációs eljárással bizonyítottuk, a század eleji stílusreform függvényeként kimunkált, szabad függő beszéd változatos felhasználásával inkább lehetséges, mint az auktoriális stílussal, amely kénytelen az oratio obliquával élni, s ritkán iktat be az írói előadásba egy-egy oldottabb, szabad függő beszédet tartalmazó mondatot.

Tudomásul kell vennünk mindazonáltal, hogy legjobb íróink egy része — s köztük Kolozsvári Grandpierre Emil — nem kíván eltávolodni az eseményes prózától és az azt hordozó auktoriális stílustól; inkább lemond a gondolatiságot könnyebben kifejező polifon szerkesztésről. Úgy véljük, az okát is meg tudjuk nevezni; Kolozsvári Grandpierre Emil esetében egészen bizonyosan a feszes, pontos, konkrét körvonalú, a XVIII. század intellektuális francia prózájára emlékeztető világosságról van szó. A polifon szerkesztés ugyanis kétségen kívül oldja a szövegépítkezést azzal, hogy a főnevet állítja előtérbe, és szakít a redundáns elemekkel; azonban — ahogy Jókai Annánál láttuk — éppen a közlési síkok váltásának hiányában összemossa a közléseket, s ez feltétlenül az áttekinthetőség s a világosság rovására megy. Az is nyilvánvaló, hogy az oldott, szerkezetileg azonban fellazult mondat sem rokonszenves mindenkinek; a kötés nélkül elhelyezkedő főnevek, a befejezetlen mondatok összekapcsolása, logikai sorrendbe állítása az olvasó feladata, aki sajátos feltételezett érzékenységével magára vállalja az író szerkesztő tevékenységét, hogy a szöveget felfogja. Sok író azonban nem szívesen engedi át ezt a szerepet az olvasónak; maga akarja — egyértelműen és mintegy befejezetten — szövegét megkomponálni, s nem rokonszenvez a sejtetéssel, kiegészítésekkel vagy irracionális belemagyarázásokkal.

A századelő stílusváltása nagy lehetőségeket nyitott meg a gondolatiságot megvalósító, polifon felépítésű próza számára a már ismertetett mondattani eszközökkel. De jóllehet hatása, ill. alkalmazása napjainkig töretlen, nem az egyedüli nagy igényű prózastílus: legnagyobb íróink egy része folytatja a valószínűleg Kosztolányiig visszavezethető, feszes, világos struktúrájú eseményes prózát, amelyben a gondolatiság szerepe korlátozott, s következésképpen korlátozott a szabad függő beszéd használata is, és jóformán nem fordul elő polifon szerkesztés.

3. Hogy kell — ezek után — értékelnünk a századforduló táján végbement stiláris nyelvi forradalom másik nagy mozgalmát, amelyet kissé leegyszerűsítve impresszionizmus-expresszionizmus címszó alatt szoktunk összefoglalni? Kétségkívül az utóbbi időben többnyire ezzel a stílusiránnyal kapcsolatban mutatkozik meg a kutatók érdeklődése, míg a gondolkodásra, a gondolatok kifejezésére, intellektuális mondanivalók hordozására alkalmassá vált, hajlékony próza stilisztikai jegyeit kevésbé vizsgálják.[5] Visszatérve Király István néhány megjegyzéséhez, hogy ti. a kutatók figyelmüket impresszionista és expresszionista sajátosságok feltárására összpontosítják, felvetődik a kérdés, nem teszik-e ki magukat annak a veszélynek, hogy esetleg múlékony, nem a leglényegesebb jelenségeket vizsgálják, s a dekorativitás aprólékos feltérképezésére figyelnek csupán.[6] Ez a fajta túlméretezett kutatás önkénytelenül támogatná — Király István szerint — Lukács Györgynek már idézett megállapítását. Lukács a Nyugat stilisztikai nyelvújítását egyoldalúan, éppen az impresszionista jegyek szempontjából ítélte értékesnek és hatékonynak. Vagyis ha impresszionista, netán expresszionista stilisztikai formákat „vadászunk", akkor a különöst, a specifikust, a dekoratívot, az ünnepit, a díszítő kultuszt túlságosan kiemeljük, jelentőségüket akaratlanul is nyomatékosítjuk, s úgy tűnhet, csak ezek határozták meg a századforduló korstílusát.

Dilemmának látszik, de nyelvészeti síkon feloldható. Lényeges, hogy ne a „szomoryzmusok" felől közelítsünk a kérdéshez, hanem a nominális stílus felől. Miről van szó?

Úgy gondoljuk, a névszói használat felerősödése (az azzal járó mondattani következményekkel) a huszadik századhoz felnőtt magyar nyelvnek másik döntő korstílusát jelenti a gondolatiságot hordozó prózaformák mellett, s a felgyorsult életritmussal, az újságíró nyelvvel, esetleg a tárcanovellával stb. lehet kapcsolatba hozni. Lényege a redundáns suffixumok elhagyása; ez megnyitja az utat sajátos értelmezők szerepeltetése felé; a mondathoz jel nélküli kiegészülések járulhatnak, és ezek külső, formai összekötése az előzménnyel nem észlelhető, a contextusra vagyunk utalva.

Kezdve az ige nélküli névszói állítmányú, illetve állítmány nélküli hiányos mondatokkal vagy az egy-egy főnévből álló tagolatlan mondatokkal egészen az értelmezők sajátos felhasználásáig, ezek az eljárások a mondatfelépítés megújulását és hajlékonnyá tételét szolgálják. Az egyes mondatszakaszok szerkezetileg fellazulnak, de az információk halmozódnak, mert a kis értékű vagy zérus információt tartalmazó nyelvtani kötőanyag eltűnt. A hagyományos mondatszerkesztés helyébe vezérszavakhoz kapcsolódó vagy esetleg másként szerveződő főnevek sora lép, a főnevek mintegy lebegnek a szövegösszefüggésben; ily módon azonban szemantikailag nyomatékosabbá válnak.

[5] Saját eredményeinkről nem beszélve, utalni kell a Szabó Zoltán szerkesztésében megjelent Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Kriterion, 1976; Dobos B. Magda: A nominális szerkesztésmód a magyar impresszionista szépirodalomban. Kriterion, 1979. című kötetekre, ill. Gáspári László: Adalékok a nominális stílus természetéhez. MNy. 73: 187—94 című cikkre, ill. néhány nyelvtudományi dolgozatra, pl. Szekér Endre: A nominális stílus jelentkezése Gárdonyi műveiben. 1975. vagy Biró Ágnes: Az értelmező szerepe Tóth Árpád költészetében. 1977. Magyarlakiné Gregor Etelka Zita: Kosztolányi Dezső lírájának mondatszerkezetei. 1978. című munkákra.

[6] Király István i. m. 12.

Mándy Iván sajátos használata, ahogy kimutattuk,[7] természetesen véglet, amely mutatis mutandis rokon a szecesszió dekorativitásával, díszítő kultuszával. Ha azonban megvizsgáljuk pl. Cseres Tibor nagysikerű, dokumentum jellegű regényét, a Parázna szobrokat, ebben többször találkozunk azokkal a nominális szerkezetekkel, amelyeket semmiképp sem lehet a dekorativitás körébe utalni; ellenkezőleg: ez éppen arra szolgáltat bizonyítékot, hogy az impresszionizmussal népszerűségre emelkedett nominalitás egyes fajtái továbbéltek, s beépültek több kortárs író prózájába mint kifejező erejű stiléma.

Kezdjük egy ún. inszcenáló főnévi sort tartalmazó példával.

Törekvő vidéki asszony lakása. Pára, csecsemőszag. Mosott pelenkák tiszta párája. Kétéves tipegő gyermek s egy csecsemő.

— Férje azt mondta, ön gyermekágyban.

— Ó, mikor volt már az! (Cseres Tibor: Parázna szobrok. Szépirodalmi[2] 1980. 116.)

A párbeszéd még hosszan folytatódik. Amint láttuk, az inszcenáló főnevek után átmenet s bevezetés nélkül indul a párbeszéd; a szereplőkre nincs utalás; a korábbi szövegösszefüggésből lehet és kell rájuk következtetni.

Az alábbi példában igét helyettesíti az elvont főnév:

— Őrnagy úr! telefonja süket!

Petraček elhitte.

— Micsoda jogon!?

— Jogunk nem volt ahhoz sem, hogy álmából fölébresszük.

— Igaz, igaz, igaz. *Kartárás, legyintés. Mosoly, fintor.* Micsoda szamár az ember (uo. 16).

Az író kifejező módon rövidített. A stílus hajlékonyságát, erejét bizonyára gyöngítette volna a négy szabályos igés mondat:

— Igaz, igaz, igaz — mondta az őrnagy. *Széttárta* karját, *legyintett.* Aztán *elmosolyodott*, s megbocsátó *fintort vágott:* Micsoda szamár is az ember.

Még hatékonyabb és sajátosabb az igét helyettesítő főnevek szerepe az alábbi szakaszban. A jelenethez tudni kell: a szlovák őrnagy, Petraček, Tömössy százados és Thormay hadnagy beszélget. Elsőnek Petraček szólal meg:

— Hősiességüknek sem volna sok értelme, kegyetlenségüknek sem. Mit akarnak maguk a szlovákokkal?

(...)

— Saját véleményemet mondom: semmit. Ha lehet, hagyjuk a maguk országában a szlovákokat. Amennyi magyar marad odaát, annyit tartsunk meg mink is magunknak szlovákot. Ha több van, máris vonuljunk vissza.

A hadnagy *mozgolódása?* Kezének babráló *indulásai* az asztal szeszélyes peremén? Csizmájának állhatatlan apró *súrlódásai* a szőnyeg hangnyelő bolyhai között? S a nyolcad és hatod *csavarások* fejével — nyakával? Az eltérő *vélemény* (uo. 17).

A párbeszédben a válaszokat Tömössy százados adta a szlovák őrnagynak; Thormay hadnagynak eltérő volt a véleménye; ezt nem szavakkal fejezte ki, hanem mozdulatokkal: kezével *babrált* az asztal szeszélyes peremén, csizmáját *súrolta* a szőnyeghez, *csavargatta* a fejét, s aztán a lezárás: eltérően *vélekedett.* Ám ha a fenti módon fogalmazott volna Cseres Tibor, kevéssé lett volna hatékony; a szövegösszefüggésből kitűnik, hogy izgatott, vitatkozó hangulatot kellett ábrázolnia. A szokatlanul ható, igékből képzett elvont főnevek sorával meggyőzően adja vissza a protestáló magatartást.

[7] Herczeg Gyula: A modern magyar próza stílusformái. Tankönyvkiadó.[2] 1979.

A nominális sorok egyébként gyakran lehetnek segítségére a gondolatiságot hordozó szabad függő beszédnek is. Más szóval: amikor a szereplők gondolatai egymást követik, nemegyszer kerülhetnek a többékevésbé szabályosan megformált mondatok közé szerkezetlen főnevek.

Az asztalfőn Borbás üdvözlő szavai. Hallgatni kell. Nagyon röviden be is fejezi. Asztalvégre int. — Megfigyelések a bevonulók magatartásáról. Thormay szomszédja áll fel, s kezdi mondani a tavalyi és idei újoncokat. Thormayt ez nem érdekli. Soha nem lesz újonckiképző. Otticsiba jár az eszébe. *Szőke-szőke rozstáblák*, a gyalogosok rettegésükben közéje feküdtek (...) rágcsálták, csemegézték a szemet, talán meg is nyugtatta őket. Meg is éhezhettek közben, a félelem negyedóra alatt kiürítő a gyomrot. „Páncélosok előre." Aznap már harmadszor üvöltötték. *Áttekinthetetlen terep, orrban az izzó gumi- és benzinbűzök között a folyó párája, egészen közel, a bokrok sűrűje*, s a fák alatt hömpölyög hallgatva a víz (uo. 63).

Néhány hasonló példában rövidebb-hosszabb nominális szerkezet áll a szabad függő beszédben.

Feltárcsázza Annát. *Felismerhetetlenül szürke hang.* Mit szürke! Szavainak most halmazállapota van. Pikkelyes, szálkás, hámló (uo. 61); Verejtékben ébred (...). Még egy órai heverészés. Már nem gondtalan. *Cipőszemle, cipőfényesítés, zubbonyszemle.* Vajon azt kell-e felvenni ma, amelyiknak váll-lapján napszítta, bronzra fakult a jelzés aranya — vagy az üde, idei aranysujtásút. Nem, ma a régit! Lássák, jusson eszükbe, milyen régen viseli ezt az egyetlenegy csillagot, az őrnagyit (uo. 188).

Az idézetekben a nominális sor része a szabad függő beszédnek, amely nyilvánvalóan teljes mondatokat is tartalmaz; főként a második példában tűnik fel az intonáció közvetlensége, a kiegészítésre váró mondattal *(Nem, ma a régit!)*, ill. a kérdés, felkiáltás szubjektivitásával.

A nominalitás egyik fontos változata a szabad függő beszéden kívül is az olyan főnévi sor, amelyik folytatja az előző mondatot, jóllehet elszakad a predikatív viszonytól, tehát a főnevek szerkezetlenül kapcsolódnak az előzményhez, vagyis pl. nem alkotnak értelmezőt. A logikai összefüggéshez szükséges lenne egy teljesebb mondatot megszerkeszteni, mint pl. az alábbi példákban is.

Egy ajtó nyílt, s csukódott önműködően. A fiú üvegezett nagy tálca két fülét markolva, óvatosan közelített. *Bolti sütemények s fakó aromájú, párolgó feketekávé.* Az alacsony asztalka szabad felületére. S árva szót sem ejtve, főhajtással, hátra arc után az ajtó felé. S az ajtó érintetlen nyílik előtte ismét (uo. 195); Érkezés után tea helyett most párolgó, kakaóscsészék érkeznek, házi sütésű kaláccsal.

Stoom hallgatott. Thormay nem kezdhette kérdéssel. Párhuzamosan futtatta gondolatát az öregúréval, s arca rándulásain figyelte, mennyire jutott. *Sóhajok s a gyorsuló légzés, meg az asztalon szétnyilalló s összeránduló ujjak* (uo. 288).

Cseres Tibor regényében nem hiányzik a nominális portré sem.

Ház, valahol az Alagút fölött.

Ősz ember tolókocsiban. *Sovány arc, fürkésző szem* (ua. 132); Az Alagút fölött, hegyre tekintő ablakok. Közbevetett napfény. Délelőtti. *Sovány arc, fürkésző szem.* Tolókocsi a cserépkályha mellett, hajtókerekét tükrösre koptatta az ősz ember keze (uo. 133); Szolgálati öltözetben —*csizma, derék- és vállszíj, rendjelek, fehér kesztyű* — adta elő jelentenivalóját (uo. 47).

Az újságok rövid szépirodalmi rovatai kedvelik az ilyenfajta tömörítéseket. A népszerű Bende Ibolya az Esti Hírlap 1980. dec. 8-i számában Utca-

képek című írást tett közzé; ez inscenáló főnevekkel kezdődik, s nominális portréval folytatódik.

Hóhullás, fagy, szél. A HÉV kocsijai csikorogva járnak a síneken. Soroksáron vidám társaság száll fel, *hátizsák, turistabot, tiroli kalap.* Nevetgélnek, topognak, aztán leülnek. Ősz hajúak, barázdált arcúak, hetvenesek.

Egy másik újságpélda:

Aztán a lárma elültével megszólal a bal oldali ágyon a felpolcolt törött láb, az állig húzott paplan, a fejre burkolt törülköző:
— Nem undorodsz?
Kopaszra borotvált fej, a már-már serkenő haj sötét árnyékával. *Halántéktól halántékig vastag, vörös varrat. Még így is gyönyörű fiatal női arc. Autóbaleset. Koponyaműtét. A másik lábán is széles sebek.* — Hát meg kell itt őrülni, majd meglátod, de meg is őrülök, ha nem mehetek haza! Ami itt van . . . (Beke Kata: Örökkön háborog a tenger. Élet és Irodalom. 1980. december 3.)

A portré egyébként azért is jelentős, mert a két értelmileg oda nem tartozó, de a sorba ékelt főnév: *Autóbaleset. Koponyaműtét.* jellegzetes szituációt ábrázol; a két főnévnek tkp. nincs köze a portréhoz, mert nem jelenít meg külső és belső személyi jegyeket. Ám mégsem lehet őket függetlenül szemlélni; Hadrovics László szavával élve, ki nem mondott tudati elemeknek van itt közlésformáló szerepe; a balesetet szenvedett nőbeteg nyilván megmagyarázta, azért került ilyen állapotba, s azért sérült az arca, mert *autóbaleset* (érte) és *koponyaműtét* (mentette meg az életnek).

Még az olyannyira tartózkodó és a nyelvi világosságot őrző Kolozsvári Grandpierrenél is akadnak a fentivel rokon megoldások; ezeket nem nevezném tisztán nominális portrénak, inkább az ún. nominativus absolutus egyik változatáról van szó, ez azonban közel áll a nominális portréhoz.

A „talyigások" abban a reményben halmozták egyre magasabbra a terhet, s kötözték át innen-meg-amonnan kötéllel, hogy mindazt, amit a katonai raktárakból szereztek meg, meg amit a magánházakból raboltak, békésen hazaviszik. *Púposra rakott taliga, dagadozó hátizsák, kenyérzsák, teli kulacs,* a katonák roskadozva tartottak a Piave völgye felé, miközben gondolatuk nem is a visszaúton kalandozott, hanem már odahaza (Kolozsvári Grandpierre Emil: A szerencse mostohafia, 103).

4. Úgy hisszük, hogy az impresszionizmussal kapcsolatba hozható nominális, tömörítő szerkezetek mai prózastílusunknak is részei, nem mindegyik típus természetesen. Sok kitűnő prózaírónk egyáltalán nem él velük, vagy ha használja is, ritkán s csak bizonyos alakzatokat. Az impresszionista prózának van több olyan mondattani és szemantikai eleme, amely erősen kötődik a századvéghez és az új század első két évtizedéhez. Nemcsak a „szomoryzmus"-ra gondolunk, tehát a hasonlatokat sűrítő, igéből képzett főnevekre, ill. főnévi szerkezetekre, mint: *egy gázlámpa virrasztásával,* hanem pl. az előre tett értelmezőkre is. A végeredményben visszafogott ízlésű, tartózkodó Kosztolányinál is találhatunk több, ma már divatjamúlt inverziót:

Reggeltől estig járt a szája. *Kedélyes bolond,* utánozta a kakaskukorékolást, kecskemekegést, kígyósziszegést (Nero, a véres költő. Szépirodalmi, 1972. 26 [1921]); A császár a hajtásban megerősödött. Arca lesült, bőrén nagy szeplők bújtak ki, és hasonlított társaihoz. *Vastag, zömök kis kocsis,* ő is lovakról, díjakról beszélt, és csak akkor érezte magát jól, mikor kocsiján állott (uo. 192).

Elavultnak hat már mai prózánkban a színhasználat a sajátos, impresszionista színnévhalmozással, ill. a kecsességet, finomságot felidéző szóválasztás is. Kaffka Margit alkotó korszakának első felében kedvelte ezt a stílust; Kosztolányi sem mentes tőle verseiben s a Neróban:

Későre járt. *Zöld holdfény* imbolygott a tengeren, végigcsorgott a fákon s ráfolyt Poppaea arcára is, aki beszélt, *hideg smaragdarccal.* (...) A hold világított, *meszes, lidérci lánggal. Fagyos fénye* hűtötte a császár homlokát. (...) már jött a reggel. Szél kerekedett. A víz *ólomfényűvé* vált. Aztán az ég utánozni kezdte a vizet, *áttetsző, üvegszerű fátyolokat* aggasztott magára, fellegeket hömpölyögtetett (i. m. 149—151).

Ez a stílusváltozat valóban a múlté; ez már időhöz kötött korstílussá változott. A nominális stílus korábban említett néhány sajátossága (több más mellett) azonban integrálódott — jóllehet különböző mértékben s csak egyes íróknál — napjaink prózájába.

Herczeg Gyula

Röpszótár Móra Ferenc műveiből

Móra Ferenc születésének századik évrodulója alkalmából tanulmányt készítettem az író nyelvéről, stílusáról (vö. Nyr. 1979: 303—10). Ennek keretében igyekeztem áttekinteni Móra szókincsét. A reális képhez kellő mennyiségű és filológiailag megalapozott tényanyagra volt szükségem. Ezt csak megfelelő szótározással biztosíthattam. Teljes áttekintést, pontos felmérést az egész életmű szókincsének számbavétele, vagyis írói szótár készítése eredményezhet. Erre azonban terjedelmi, időbeli és egyéb korlátok miatt nem vállalkozhattam. Meg kellett elégednem egy sokkal szerényebb, mintavételen alapuló, „szemelgető" szótárral. Igen ám, de mi legyen a szemelgetés alapja? Egy meghatározott szempontok, kijelölt célok nélküli, ötletszerű gyűjtés értéktelen volna. Ezért először körül kellett határolnom a szógyűjtés alapjául szolgáló szöveganyagot (korpuszt). Mintavételes eljárásról lévén szó, a korpuszt úgy kellett kijelölnöm, hogy különböző műfajokat képviselő írások szerepeljenek benne. Erre a célra „A világ így megyen" c., a legkülönfélébb művekből összeállított válogatás látszott alkalmasnak (Szépirod. Kiadó, 1956.; a továbbiakban: Vál.). Hozzávettem Móra két jelentős művét: „Ének a búzamezőkről" (1929-i kiad. I II; a továbbiakban: Én.) és „Aranykoporsó (1943-i kiad. I—II; a továbbiakban: Ar). Ezeket azonban csak kiegészítésül, mintegy ellenőrzésül használtam. Az így körülhatárolt anyag még mindig túlságosan terjedelmes volt egy mutatványjellegű szógyűjteménybe, félmilliót meghaladó szómennyiségével. A további szűkítést szótározási módszerrel alkalmaztam. Nem vettem figyelembe a köznyelvi szó- és kifejezéskészletet, hanem csak a nyelvi, stilisztikai peremrétegekbe tartozó szókat. Sőt ezeknél sem törekedtem teljességre, csupán arra, hogy a lehető legtöbb típus képviselve legyen a szógyűjteményben. Az ilyen módon feljegyzett, több száz cédulás szócsoportnak nyelvi, stilisztikai elrendezése után már egyszerű technikai módszerrel lehetett a szójegyzéket végleges méretre zsugorítani. Ehhez csupán a szótípusok egyenlő arányú csökkentése (azaz kb. minden második szó elhagyása) volt szükséges. (A kivitelezést csak a szógyűjtés során szövődött érzelmi szálak szétszakítása tette fájdalmassá.) Így alakult ki az alább következő kis röpszótár.

A szavak rendszerezéséről, az írói életműben elfoglalt szerepükről az említett Nyelvőr-cikkben tájékozódhat az érdeklődő; bár a röpszótárban közölt szövegkörnyezet a hozzácsatolt szótári értelmezésekkel — úgy hiszem — minden kommentárnál többet mond Móra Ferenc művészi alkotásmódjáról.

acat: „Hála érte annak a nagyon jó istennek, aki nemcsak magnóliát meg rózsát teremtett, hanem folyófüvet is, porcsint is, acatot is . . .” Vál. 194; ÉrtSz: (nép) 'aszat, bogáncshoz hasonló tüskés gyomnövény'; SzegSz: ua.*

acatoló: „. . .megállt egy-két percre a kezében az acatoló kés . . .” Vál. 295; SzegSz: 'kis nyélbe erősített elhasznált kasza hegye, amellyel kiszúrják a vetésből az aszatot'; ÉrtSz: vö. *aszatol*

acitofozán: „S így késtünk bele a köhögős őszbe az isteneimmel együtt, akiknek most muszáj ambrózia helyett acitofozánon élni, mert én is azt szürcsölök.” Vál. 288; 'meghűléses megbetegedések gyógyszere'

adresszál: „Tegnapelőtt megkaptam a memorandumot, amely a világ minden népeihez van adresszálva.” Vál. 398, ÉrtSz: 2. [biz] 'szóbeli v. írásbeli közlést intéz vkihez'

almáriom: „A koponyás almáriom fölé Klaatschnak az ábrája került . . .” Vál. 424; SzegSz: 'edényes szekrény'; ÉrtSz: (nép) ua.

ammen: „. . .így az ammenre érkeztünk.” Vál. 227; SzegSz: (imádságot befejező szó) 'vége van, nincs tovább'.

ángyó: „Ezzel elkattyogott Mák ángyó . . .” Vál. 324; ÉrtSz: (nép, kedvesk) 'ángy (idősebb férfirokon felesége)'; SzegSz: 'ángy, sógornő'

anzikszáruló: „Vettem az anzikszáruló rokkanttól egy ferdetornyos kártyát . . .” Vál. 387; 'képeslapot áruló (személy)'

apelláta: „. . .végzései ellen nincs apelláta . . .” Vál. 145; ÉrtSz: (biz) 'tiltakozás, föllebbezés'; SzegSz: ua.

bataille de fleurs: „. . .aki csak moziban látta a *bataille de fleurs*-t . . .” Vál. 471; (fr) 'virágcsata'

bakcs: „És vakogtak a bakcsok, vijjogtak a kékvércsék, burrogtak a vadgalambok.” Vál. 287; ÉrtSz: *bakcsó* (táj) 'vízimadár'; Szegsz: ua.

batáta: „. . .pálmalevelekkel betakarva, szép pirosra sültek a batátával garnírozott embercombok.” Vál. 390; (sp.) 'forró égövi növény, gumói ehetők'

bekallantyúz: „. . .nemcssk betette, hanem be is kallantyúzta az ablakot . . .” Vál. 485; ÉrtSz: *kallantyú* 'ajtóra, ablakra szerelt záró szerkezet'; SzegSz: ua.

bekeszegel: „. . .alig ismertem rá, mikor bekeszegelt hozzám.” Vál. 226; SzegSz: (tréf) 'bemegy, bekocog'

belegyőződik: „. . .nem mondok nekik ellent, ha Önök elhiszik, hát én belegyőződök abba is.” Daru utcától 383; SzegSz: 'beletörődik'

beleinstruál: „. . .annak az árát is beleinstruálta a gazdaságba: vett rajta egy szamárcsikót.” Vál. 245; 'belefektet'

beleparancsol: „. . .kétszer is beleparancsolt döntő módon az életembe.” Vál. 97; 'ellentmondást nem tűrően beleszól'

belevegyeledik: „Egy öregasszony . . . is belevegyeledett a beszédbe.” Vál. 279; (vleg tréfás szóvegyülés, ill. hangátvetés) *beleelegyedik* 'bekapcsolódik vmibe'

birtokleformtörvény: „. . .törvény adta neki a földet, a nevét is tudja, *birtokleformtörvény* a neve . . .” Vál. 243; (vleg népetim) 'birtokreformtörvény'

borágókék: „Lábánál a búzavirágkék tenger, fölötte a borágókék ég . . .” Vál. 473; *borágó* 'kék színű virág'

börzészhet: „. . .lehetsz pártelnök, lehetsz követ, exportálhatsz és börzészhetsz . . .” Vál. 333; SzegSz: *börze* 'tőzsde'

budlibicska: „. . .összenyaklik, mint a budlibicska . . .” Vál. 144; SzegSz: 'fanyelű, olcsó kis bicska'

* A szótári értelmezéseket rövidítve közlöm.

bukfenc: „. . .olyan birtok, hogy tíz bukfenccel át lehet érni . . .” Vál. 40; ÉrtSz: 'fejen és háton való átfordulás'; SzegSz: ua.

bundás: „. . .vacsorázott már. Még pedig bundás gombócot. (Az meg a hajába főtt krumplinak az ünneplős neve . . .)” Vál. 22; [ÉrtSz: 'nyers tojásban megforgatott, majd zsírban sütött (kenyér, zsemle); SzegSz: ua.]

burrog: l. *bakcs;* 'ilyen hangot hallat' (hangut)

bürge: „. . .hova lött tavaly a bürge, akirül azt hiszi, hogy cigányok sinkófálták el.” Vál. 253; ÉrtSz: (táj) 'birka'; SzegSz: ua.

campanile: „. . .a világhírű pisai ferde torony minden varázsát elveszítené. Olyan campanile lenne belőle, mint a többi” Vál. 388; (ol) 'harangtorony a székesegyházak mellett'

celleculla: „. . .aki a cellecullát majd fölrakja a kocsira, a végrehajtó intésére . . .” Vál. 249; ÉrtSz: *celecula* 'személyes holmi, főleg ruhaféle; cókmók'; SzegSz: *cele-cula* ua.

célszerű: „. . .elindult részt keresni, más célszerű szegény ember módjára.” (Tömörkénytől átvett kifejezés); vö. ÉrtSz: 'célnak megfelelő,alkalmas' (dolog, fogalom)]

centrifugál-regulátor: „Megvan a famasinádnak mindene. Lokomobilja, dobja, kosara, szalmarázója, törekrostája, centrifugál-regulátora, tengelye, csapágya, fogaskereke, transzmissziós szíja.” Vál. 330; 'gőzzel hajtott cséplőgép alkatrésze'

cókmók: „. . .helyet keres a cókmókjaiknak.” Vál. 249; vö. *celleculla*

colostok: „. . .nem volt colostokom, oszt csak úgy az ásónyélre jegyeztem rá a mélységet is, meg a hosszúságot is.” Vál. 380; ÉrtSz: (nép) 'mérő vessző'; SzegSz: *collstokk* ua.

cúgos: „Ugye, nincs ennél cúgosabb helyük?” Vál. 411; ÉrtSz: (biz) 'olyan (helyiség), ahol léghuzat van'; SzegSz: *cúg* 'léghuzat'

csentres: „. . .bevégezték a vacsorát és Márika összeszedte a csentrest . . .” Én. II. 190; SzegSz: *csentrös* 'konyhában levő apróbb cserépedény' (Bálint S. megyzése: „hibás *csentres* alakban Móra, Én.”)

cserepár: „Világos után . . . Pált becsípték cserepárnak . . .” Vál. 176; ÉrtSz: (Tört) 'osztrák hadseregbe tartozó katona'; SzegSz: 'német ezredbeli katona 1848 előtt'

csérog: „. . .Matyika . . . Gagyarászva, csérogva, vijjogva, a maga madárhangjainak örülve . . . ült a talicskában” Vál. 293; (hanguť) 'ilyen hangot hallat'; [Szegsz: 'pityeregve kér, nyafog']

csicsog: „. . .besodorja a szél a havat, máris csicsog a konyha földje az ember lába alatt.” Vál. 268; ÉrtSz: (nép) '(víztől átitatott föld) ránehezedő nyomásra cuppogásszerű hangot ad'; SzegSz: *csicseg, csicsög* ua.

csikó: „. . .csikónak teremtette ezt az Isten. [Bek] A kubikos nemzet nyelvén azt a gyereket hívják csikónak, aki a talicska elé van fogva, és segít azt húzni az apjának, mikor a gödörből kitalicskázza a földet a partnak támasztott deszkafeljáróhoz.” Vál. 292; SzegSz: 2. ua.

csillám: „. . .alszik a lelkükben, mint a tejútban a fény. Ha néha csillámot vetne is, a Jánosok rászorítják a nehéz tenyerüket . . .” Vál. 240; ÉrtSz: (rég, irod) 'fel-felvillanó, rövid ideig tartó ragyogás, csillogás'

csörtögés: „A füzfa-sövény felől csörtögés hallatszott.” Én. I. 11; (hangut) 'csörtetésre emlékeztető zaj'

csumiszoló: „. . .csúfolódott Mihály egy cefre-csumiszoló dorongra támaszkodva.” Vál. 237; SzegSz: 'szüreteléskor használt szőlőzúzó dorong'

darvadoz: „. . .nem álmos vénségek darvadoztak itt az ereszet alatt, hanem kurucok káromkodtak . . .” Vál. 487; ÉrtSz: 3. (táj) (több személy) barátságosan beszélget; SzegSz: 'darvadozva tölti az időt'

deleatur: „. . .a neve mellé a végzet már odaírta a *deleatur*-t.” Vál. 303; (lat) 'töröltessék, pusztuljon'

delektál: „. . .foglaljak helyet . . . és delektáljam magam az újsággal.” Vál. 468; 'szórakozik' SzegSz: *delektálozás* 'szórakozás'

disputál: „Erről nem lehet disputálni, mert ez kétszerkettő." Vál. 303; ÉrtSz: (biz) 'vitatkozik'; SzegSz: ua.

donációs: „befogta hízóba az első ludakat a donációs telken . . ." Vál. 496; ÉrtSz: *donáció* (Tört) 'adományba kapott birtok'

döföl: „Amit most méltóztatol döfölni." Vál. 463; SzegSz: 'szurkál, bökdös'; ÉrtSz: (nép) 'bököd'

dringend-sürgöny: „. . .ötvenöt millió kilométer távolságról dringend-sürgönyt küldtek a Földnek . . ." Vál. 395; (ném) 'nagyon sürgős'

dukál: „. . .én vidéki író vagyok és vidéki múzeumigazgató, azoknak pedig ez a klasszis dukál." Vál. 213; ÉrtSz: (biz) 'megillet vkit, jár neki'; [SegSz: 'illik]

durbincs: „. . .fogatik egy kétségbeesett tengeri durbincs is, amely öngyilkossági szándékkal a horogra akasztotta magát." Vál. 459; ÉrtSz: 'közönséges apró hal'; SzegSz: 'halfajta'

duttyán: „. . .mind megmérgesednek, akár a nemzetgyűlésben ülnek, akár a duttyánban. (A duttyán is igen komoly tanácskozóhely, noha itt csak kecskelábú asztalok vannak . . .)" Vál. 69; ÉrtSz: (táj) 'vásárok, búcsúk alkalmával felállított tágas sátor, ahol hurkát, kolbászt árulnak, bort mérnek'; SzegSz: ua.

elbujdoskál: „A többiek mind elbujdoskáltak tizenöt esztendő alatt, ki a temető fekete ciprusai alá, ki a görög templom kriptájába." Vál. 486; 'meghal'

eliminálás: „. . .Mars-adót kell szedni s abból nemzetközi pályázatot hirdetni a gravitációs törvény eliminálásának megoldására . . ." Vál. 398; ÉrtSz: *eliminál* (vál, sajtó) 'kiküszöböl, kirekeszt'

elkattyog: „Ezzel elkattyogott Mák ángyó . . ." Vál. 324; [SzegSz: *kattog, battyog* 'lassan, nehézkesen megy, ballag']

elnyiház: „Napszámba is azért szeretik mindenfelé, mert nem nyihározza el a napot, mint a többi nagylány . . ." Vál. 252; SzegSz: *nyiház* 'ihog-vihog (lány)'

előget: „. . .a régi magyarok ebbe fogták bele a befonott hajuk homlokba hulló tincsét . . . hogy ne előgessen a szemüknek." Vál. 380; (vleg) 'eltakar, elföd vmit'

előrikkant: „. . .a gyevi bíró mindjárt előrikkantotta a kisbírót . . ." Vál. 482; SzegSz: 'kurjant, egyet rikkan'

elösztökél: „Az ördög . . . belebújt a János malacába . . . és elösztökélte a zsadányi dűlőbe . . ." Vál. 245; SzegSz: *ösztökél* 'serkent, ösztönöz'

elvirdít: „Nagyon jó jelnek vette, mikor a gyerek először elvirdította magát." Vál. 292; 'ordít'

emberféreg: „Szegény, esendő emberféreg vagyok . . ." Vál. 395; 'gyarló ember, emberparány'

emberizink: „. . .a feleségem a lábát öltöztette a kis emberizinknek . . ." Vál. 312; 'emberke, emberparány'

érdemfityegő: „Ürgeti-forgatja, éremfénnyel csillan a napsütésben, mégiscsak érdemfityegő." Vál. 473; SzegSz: *fityegő* 'mindenféle lecsüngő dísz'

eredés: „Mári tanyai eredés . . ." Vál. 312; 'származék, származás'

ereszet: l. *darvadoz;* SzegSz: 'paraszthaz tornáca'

esőcsináló intézet: „Ez olyan szabályos időhatározás, mintha az esőcsináló intézet adná . . ." Vál. 319; (tréf) 'meteorológiai intézet'

eszefelejti: „. . .amilyen az ember, olyan az őrzőangyala. Az enyém egy kicsit bambácska és eszefelejti." Vál. 111; SzegSz: 'feledékeny, szórakozott'

excellenca: „Nemigen kellett attól félnem, hogy az excellenca meg fog hazudtolni." Vál. 413; (lat *excellentia)* 'őkegyelmessége'

ex ungue leonem: „Ebből elég is lesz, tanár úr, *ex ungue leonem!*" Vál. 431; (lat) 'körméről ismerni meg az oroszlánt'

fabulás: „. . .fabulás ember . . . és ha városi urak járnak idekint, elmulattatja őket a bolond beszédjeivel." Vál. 151; SzegSz: 'aki sokat tud, sokat beszél, de hozzá is költ'

felhőzik: „Inkább még felhőztem is tőle, hogy mi lesz velem, a szégyenlős természetemmel . . ." Vál. 471; [ÉrtSz: (táj)

'felhőként sötétlik'] 'szégyenkezve félrehúzódik' (?)

fellobbaszt: „. . .akit fellobbasztott is a hazavágyakozás, erőt kellett azon venni . . ." Vál. 488; SzegSz: *fellobban* 'hirtelen felgyúl'

fényehagyott: „. . .hátha visszafiatalodna tőlük a fehér haj és fényehagyott szem." Vál. 144; 'fátyolos, öreg emberre jellemző (szem)'

fenyér: „. . .a lengyel fenyéren hasrafekve várta a halált . . ." Vál. 240; ÉrtSz; (rég, irod) 'kopár, gyér fűvel benőtt sík terület'; [SzegSz: vékony szárú réti fű (elav)]

fenyőlevél-tobák: „. . .rajtakapják, hogy fenyőlevél-tobákkal veszejti meg a török muskotályt." Vál. 485; ÉrtSz: *fenyőlevél* (ritk) 'tűlevél'; *tobák* (ritk, nép) 'tubák, burnót'

fidélis: „. . .ezzel a fidélis hanggal végképp megvettem a szívét." Vál. 411; ÉrtSz: (rég, vál) 'meghitten bizalmaskodó, kedélyes, barátságos (személy)'

fittyfiritty: „Palkó abban az időben valamelyik újságosbolt fittyfirittye volt, aki a mi utcánkban beadogatta az újságokat . . ." Vál. 309; ÉrtSz: (kedvesk, tréf) 'apró, élénk, fürge gyerek'; SzegSz: *fityfiritty* ua.

forlána: „. . .járják a forlánát olyan szóles csípejű toscanai menyecskékkel . . ." Vál. 386; (ol) 'élénk ütemű tánc'

formáz: „Formázza az ő katonafiát, Rókust, de az emberformább, mert barna." Én. I. 21; ÉrtSz: 3. (nép) 'külsejét tekintve hasonlít vkihez'; SzegSz: ua.

fölhányásképpen: „Nem fölhányásképpen mondom, hiszen ez is elmúlt már . . ." Vál. 532; 'szemrehányásképpen'

fölkátyúsodik: „. . .az aszfaltra, amely fölkátyúsodott és porzik, mint az országút . . ." Vál. 332; SzegSz: *kátyusodik* 'kátyússá válik (út)'

fölmagzik: „Ezt a fölmagzott és kiművelt ember kettős gőgjével mondta . . ." Vál. 310; [ÉrtSz: (Növ) '(növény) annyira felnő, hogy magot hoz']; 'hirtelen felnőtt, felkapaszkodott (ember)'

frugális: „A frugális kosztból . . . mindjárt látja . . ." Vál. 385; (lat) 'mértékletes, szerény'

galvanizál: „Kis lelkében az apja kísérlete életre galvanizálja az eltemetett tudományt." Vál. 325; ÉrtSz: 3. (rég, irod) 'feléleszt; mozgékonnyá, cselekvővé tesz'

gamósbot: „Megállj, te gyerek, — akasztotta a gamósbotját a lábamszárába . . ." Vál. 175; SzegSz: 'bunkós, nagy bot'

gangos: „. . .gangosan járó javabeli menyecskék . . ." Vál. 303; ÉrtSz: (nép) 'büszke'; SzegSz: 'kényes, peckes'

gányó: „. . .azt se birná mögemelni az olyan ötödik dűlőbeli gányó, mint kend." Vál. 235; ÉrtSz: (táj) 'dohánykertész'; SzegSz: ua. (itt becsmérlő, pejoratív színezettel)

garníroz: l. *batáta;* ÉrtSz; '(ételt) körettel ellát'

gilicetüsök: „. . .a gilicetüsök akkora szuronyokat növesztett, mint a glédics tövise . . ." Vál. 244; SzegSz: 'Ononis spinosa'; ÉrtSz: *gilicetövis* (táj) 'iglice'

gomborrú: „. . .a könyv elején van egy gomborrú férfiú . . ." Vál. 180; (vleg) 'kis, tömpe orrú'

gregarina: „Én azonban se kövér sajtkukac nem vagyok, se okos pióca, se békába ágyazott gregarina." Vál. 395; (Áll) 'spórával szaporodó véglény'

gyujtóványfű: „A kígyószisz ölesre megnőtt, a gyujtóványfű kötésig ért . . ." Vál. 244; ÉrtSz: (Növ) 'sárga virágú, kórós gyomnövény'

hagymázos: „. . .förtelmes fegyvereikkel, amelyeket a természet hagymázos fantáziája szült . . ." Vál. 401; ÉrtSz: (rég) 'önkívületi állapotra valló (megnyilatkozás) (itt megnyilvánulás, jelenség)'

henyedolmány: „Csak a *henyedolmány*-t (így magyarosította Döbrentey spectábilis a schlafrokkot) cserélte föl a palatínus fehér kerek köpönyeggel . . ." Vál. 514; [SzegSz: *henye* 'lusta']

herberg: „. . .ötszáz esztendővel ezelőtt nagy herbergjük volt ezen a tájon a szárdkalózoknak . . ." Vál. 458; (ném) 'szálláshely'

herepfedény: „Te, Ferkóka . . . láttál-e te már herepfedényt?" Vál. 429; (jelentés, értelem nélküli halandzsaszó)

hidlás: „. . .hallotta vígan kornyikálni a két hízót a hozzájuk méltó ólban, amelynek még hidlása is lesz . . .” Vál. 222; ÉrtSz: (nép, rég) 'ólnak, istállónak alul üreges deszkapadlózata'; SzegSz: ua.

hieroglifa: „Vetélt verseket megmentegetett a gonosztevő, a hieroglifáim fölé aeroplánokat rajzolt az iromba ács-plajvásszal.” Vál. 327; ÉrtSz: 2. (átv, tréf) 'olvashatatlan, nehezen kibetűzhető írás'

hitel (ige): „Azzal nem szolgálhatok hirtelenében, hogy hol olvastam, de arról hitelek, hogy nem kitalálás.” Vál. 163; SzegSz: 'erősködik, bizonygat'

hogyishívjákcsak (fn): „Mintha nem is célszerű szegény ember volna Átokházán, hanem valami nagymájú hogyishívjákcsak Genfben.” Vál. 226; (rosszalló, lekicsinylő) 'vki, vmiféle személy'

holttetemkedik: „. . .ahol csak pióca termett, aztán egy kis vak-szik is holttetemkedett rajta . . .” Vál. 241; (vleg) 'holt, hasznavehetetlen állapotban van'

homo terrestris: „Talán csak az első tűzgyújtás volt ehhez fogható, mert azzal kezdődött a *homo terrestris*. Point-Gray-vel kezdődik a *homo coelestis!* Vál. 396; (lat) 'földi ember—égi ember'

hörcsögös: „Tudták róla, hogy összeférhetetlen hörcsögös természetű parasztpap . . .” Vál. 537; SzegSz: 'izgága, hirtelen haragú'

ijeszt (fn): „. . .ő volt az a bizonyos, akire a mezítlábas ántikrisztus ráadta az ijesztet.” Vál. 279; (vleg) 'ijesztés'

indigéna: „. . .azt hallottam róla, hogy valami olasz indigéna . . .” Vál. 413; (lat) 'bennszülött, őslakos'

in effigie: „. . .az élőkből kellett halottakat csinálni, legalább úgy in effigie.” Vál. 532; (lat) 'jelképesen'

infernális: „Bőgés, nyerítés, mekegés, kukorékolás, nyávogás fogadott, és a minden bűzök közt a leginfernálisabb emberbűz.” Vál. 447; (lat) 'pokoli, alvilági'

interes: „. . .már volt becsülete, és arra kapott *interes* pénzt.” Vál. 242; ÉrtSz: (nép, rég) 'kamat'; SzegSz: ua.

interstelláris (intersztelláris): „. . .ezek a reszketve tapogatódzó ujjak a világűrben, első nyomjelzéseit végzik az interstelláris közlekedésnek.” Vál. 396; (lat) 'csillagközi'

iszák: „. . .a gyereket beleültette a talicskába, az iszákot rászíjazta az asszony hátára . . .” Vál. 292; ÉrtSz: (nép) 'bőrtarisznya, átvető'; [SzegSz: 'hasítás nélkül lehúzott birkabőr, amelyben régi juhászok szárított húst tartottak']

iszalag: „. . .hősnőimet meg is itattam az iszalag levélről csorgatott harmattal . . .” Vál. 287; ÉrtSz: 'közönséges, felkapaszkodó cserje'

iszalagos: „. . .kinézett az iszalagos tornácra” Vál. 486; 'iszalaggal befutott'

jegyes ember: „. . .nem kellett volna annyit éltetni Kossuth Lajost. Akkor most nem volna maga olyan *jegyes ember.*” Vál. 41; ÉrtSz: 2. (rég) 'megbélyegzett' (ember)

jezsovita: „Hát nem láttad tavaly Ürge Ignácot, a kínai jezsovitát?” Vál. 428; ÉrtSz: (nép) 'jezsuita'; SzegSz: ua.

kakastejes kenyér: „. . .rántottát ettek kakastejes kenyérrel . . .” Vál. 481; ÉrtSz: (nép, tréf) 'elképzelt, különleges, csodálatosan jóízű kenyér' [SzegSz: 'ezzel szokták a vendéggyereket kenyérevésre biztatni']

kantáros: „. . .a cifra beszédhez is ért, ennélfogva ő a legkantárosabb legény az igehirdetésre.” Vál. 191; SzegSz; 'kész, kapható vmire' (Móra példájával)

kemencepárás: „. . .gyűlöltem az életet a kemencepárás, édes-káposzta szagú, beragasztott ablakú szobánkban . . .” Vál. 139; 'kemencétől párás' [vö. SzegSz: *kemencemeleg* 'kemencéből áradó meleg']

kerülközik: „. . .emberhúst ettek. Ellenséget, jóbarátot, rossz szomszédot, sógort, komát, atyafit, mikor mi kerülközött.” Vál. 390; ÉrtSz: (táj) 'alkalomszerűen akad, jut vkinek'; SzegSz: ua.

keszkenő: „Édesanyám sok keszkenőt telesírt, amíg bepakolta motyómat . . .” Vál. 96; ÉrtSz: b) (táj, rég) 'zsebkendő'; SzegSz: 'kendő'

kidűlőz: „. . .akiket én teremtek, ha az olimpusi internáltakkal nem tudok kidűlőzni.” SzegSz: 'dűlőre jut, boldogul' (Móra példájával)

kiguberál: „Magának ennyi meg ennyi nap után ez jár, — guberáltam ki a pénzét . . .” Vál. 224; SzegSz: 'kirak, körülményesen kitesz'; ÉrtSz: (biz, tréf) 'kellemetlenül előszámlál, kifizet'

kígyószisz: l. gyujtóványfű; ÉrtSz: (Növ) 'magas, útszéli gyomnövény'

kihujjant: „. . .kihujjantott az udvarra, hogy egy kanászgyerek hívja be a gulyától a számadót.” Vál. 407; 'kikiált' [vö. SzegSz: *hujánt]*

kiplajbászol: „Úgy plajbászolta ki János, hogy esztendő múltán a szomszéd tíz holdját is átveheti.” Vál. 247; SzegSz: *plajbászol* 'plajbásszal ír, jegyez'

kitli ”Egy kis jóvátételt — nyúlt a kitlije zsebébe . . .” Vál. 379; ÉrtSz: (táj) 'köpeny, zubbony'; SzegSz: *kitli* 'vászonkabátka'

klasszis: l. *dukál;* (lat) 'osztály'

kófic: ”Számmal írd a kettőt, te kófic.” Vál. 451; ÉrtSz: (tréf, rosszalló) 'haszontalan, hitvány, semmiházi ember'

kornyikál: l. *hidlás;* ÉrtSz: (hangf, rosszalló) 'fülsértő, hamis hangon, unalomig ismételve énekel'

köröm közül: ”. . . leül a *Battisteró* márványlépcsőire, és megebédel köröm közül . . .” (vleg) 'puszta kézzel, teríték nélkül'

kraniológiai: . . . behoztak a rókabögyösi járásból egy koponyát, amelynek az volt az egyetlen kraniológiai érdekessége, hogy még rajta volt az elrohadt sapkának a *simlidere.*” Vál. 422; (gör) 'koponyatani'

kurgat: ”. . . odajön az öreg Mák egy piszkafával, és elkezdi vele kurgatni az isten madárkáit.” Vál. 324; ÉrtSz: (táj) 'lármásan kerget'

küszent: ”A gyevi magyar itt árulja a sülttököt a kulturpalota töviben a két küszent lábánál . . .” Vál. 479; SzegSz: 'szentek kőből faragott szobra'

leff: A dudaembert szemlátomást fölfújta az indulat. Kinyitott két gombot a kislajbin, hogy szabadabban szedhesse a leffet.” Vál. 263; (vleg) 'levegő, lélegzet' [SzegSz: *viszi ám a lefföt* 'sietés közben lebeg a ruhája']

leffeg: „. . .előtte leffeghet a Mitvisz.” Vál. 242; ÉrtSz: 3. 'lomhán jár'; SzegSz: *leffög*

lekisebbítős: „Milyen szép nyaram volt... azért a másé is lehetett szép, nem vagyok én olyan lekisebbítős ember, aki azt hinném, hogy a más pipája nem szelelhet úgy, mint az enyém.” Vál. 284; SzegSz: *lekisebbít* 'leszól, ócsárol'

lekussad: „Lekussadt a feje. Alig értettem a szavát.” Vál. 225; SzegSz: „legörnyed, összehúzza magát'

lettyedt: „Kézfogásnál Mihály alig mert az ujjamhoz érni. Lettyedt tenyerű urak módjára kezelt velem.” Vál. 226; (vleg) 'elpuhult, elernyedt'

Lied vom braven Manne: „Cuci János klárafalvi tapasztó-emberről nem lehet több strófát írni, mert innen kezdve szomorúra fordulna a Das Lied vom braven Manne.” Vál. 382; 'dal a derék emberről' (Bürger híres balladájának címe)

lószaggató: „. . .este tizenegykor el kell indulni, hogy a lószaggató utakon idejében érjenek a piacra . . .” Vál. 254; 'lovat, szerszámot megkínzó, rossz (út)' [SzegSz: 'sziget a szabadkai határnál']

majoreszkó: „. . .a Báró cigány mezítláb is kieresztette a majoreszkót és a baronesszeket a hóba.” Vál. 437; (spanyol) 'első szülött fiú'

makulumák: „. . .ehol ez a kis makulumák gyerek, ez a Matyika, már ez is azt eszeli ki, hogy ellopja az öregapja papucsát . . .” Én. II. 181; (vleg) 'pöttömnyi, beszélni sem tudó'

markoláb: „A vad népek boszorkány mesterei . . . azzal mondják megengeszthetőnek a rettenetes markolábot, hogy . . . emberéleteket áldoznak neki . . .” Vál. 392; SzegSz: *markaláb* 'képzeleti lény'

materfamilias: „A rendes ember paradicsomvörösre mászkálta magát . . . a materfamilias pedig fújtat, mint egy óceán járó.” Vál. 458; (lat) 'családanya'

matriarchátus: „. . .a háború óta itt valóságos őskori matriarchátus keletkezett.” Vál. 265; ÉrtSz: (Tört) 'anyajogú társadalom'

megcickéz: „. . .rám nevetett . . . hogy megcickézi ő a négyökrösst!” Vál. 236; (vleg) 'megtréfálva fölingerli'

megfájósodik: „egész napra megfájósodott a feje . . .” Vál. 294; SzegSz: „fájóssá válik’

megképzik: „. . . .tudom, hogy . . . a holt se más, mint az élő, de azért mindig úgy megképzenek előttem a tetemek, ha kenyeret vágok a bicskával.” Vál. 381; ’képzeletben megjelenik’; [SzegSz: *megképzel* ’képzelődve megretten, kísértetet vél látni’]

megkonstruál: „. . . .Kemény Zsigmond regényében . . . egy talált harisnyakötőből megkonstruálja Dóra kisasszony alakját . . .” Vál. 461; ÉrtSz: (vál) ’vminek a szerkesztését, összeállítását elvégzi’

meglappad: „A csomó mintha meglappadt volna, fájni most se fájt . . .” Vál. 296; ÉrtSz: (ritk) ’laposabbá válik’; SzegSz: *lappad* ’lelapul’

mellékstallum: „Rám fért volna még valami mellékstallum.” Vál. 446; *stallum* (lat) ’állás, jövedelem’

ménta: „A gulyás csak a szemivel kérdezte, mi a ménta leli a tiszttartó urat . . .” Vál. 407; ’mi a csoda’; [ÉrtSz: (táj) ’illatos olajat tartalmazó növény’; SzegSz: *menta* ua.]

messer: „. . . .annak idején messer Bonannus és messer Guglielmo rosszul alapozták meg, és ezért lett belőle világhírű ferde torony?” Vál. 388; (ném) ’mérő ember’

metódus: „A tanítás metódusa talán nem felelt meg Pestalozzi szellemének . . .” Vál. 436; ÉrtSz: (rég) ’módszer’

mi a macskának: „Tudtam, hogy ez a tekintély rovására megy, de hát mi a macskának lett volna nekem a tekintély?” Vál. 438; ÉrtSz: (biz) (elhalványult jelentéssel a kérdés tréfás, enyhén bosszús nyomósítására)

miként (fn): „Nem tudtam kiegyenlíteni a napszámbeli miként . . .” Vál. 223; ’hogy hogyan és miképp történjék’

miszerintezik: „Ha az államformáról miszerinteznék, valószínűleg én is mérges lennék . . .” (vleg) ’hivataloskodik’

miszlik: „A cenzorok rendkívül vitéz emberek voltak, és a vörös plajbász mindig miszlikbe vágta a frontot az ólomszérűkön.” Vál. 432; TeSz: ’apró darab’

motyó: l. *keszkenő;* ÉrtSz: ’szegényes, apró, személyes holmi’; SzegSz: ’kis batyu cókmók’

muszájít: „Verskötetet, ha nagyon muszájítanak, adok.” Vál. 104; ’kényszerít’

nagyakaratú: „Nagyakaratú asszony volt az anyám.” Vál. 40; ’erős akaratú’

nekihörcsögösödik: „Nagytermészetű, nyers-nyakas ember hírébe keveredik . . . s ha úgy jön a sora, nekihörcsögösödik magának a püspöknek is.” Vál. 538; (vleg) ’dühösen neki támad’

népek (tbsz.): „Vasárnap délelőttönként körülveszik őket a népek . . .” Vál. 423; ÉrtSz: 8. (nép) ’emberek’; SzegSz: ua.

nyargaló: „. . . .Julis még örült is neki, hogy így nem hitölhettek meg. Legalább . . . kiadhatta a nyargalót a vőfélynek . . .” Vál. 264; ’kiadhatta az útját’; [SzegSz: ’pusztai rendőrféle a 18. sz-ban’]

ornitológiai kuriozitás: „. . . .szó nélkül lesem, mi lesz ebből. Biztos, hogy valami ornitológiai kuriozitás.” Vál. 325; (gör-lat) ’madártani különlegesség’

panoráma: „. . . .az urak már a templomból is panorámát csinálnak . . .” Vál. 29; ÉrtSz: (rég) ’(vásári) sátor, amelyben képeket mutogattak’

panyóka: „No-no — rántott a vállán András. Errefelé úgy mondják ezt, hogy panyókára rángatta a vállát . . .” Vál. 408; SzegSz: *panyókán* ’könnyedén, rendetlenül’; [ÉrtSz: *panyóka* (elav, irod) ’vállra vetett felső ruha’]

patronázs: „. . . .nincs beleszervezve semmiféle patronázsba . . .” Vál. 324; SzegSz: *patrontás* ’gyalogos polgárőrség viselete’

pedinter: „Jupiter összefüttyentette . . . mindenféle pedintereit . . .” Vál. 284; SzegSz: *pedintör* ’küldönc’

penna: „Ilyenkor magától szalad a penna a papíron . . .” Vál. 485; ÉrtSz: (rég) ’toll’; SzegSz: ua.

perseg: „A [dohány]por persegni kezdett, és a kis szoba egyszerre tele lett köhögtető, gyantaszerű füsttel.” Vál. 485; (vleg) ’sercegve, szállingózó szikrákkal ég’; [SzegSz: *persed* ’szakad, foszladozik’]

pice: „A kisasszonykák összeállítják a

picét, belevetik a tengerbe . . .'' Vál. 459; ÉrtSz: (táj) 'halfogó horog'; SzegSz: ua.

polités: „Palinak politéros bútor köll.'' Vál. 253; SzegSz: *politáros* 'fényezett (bútor)'

porcsin: l. *acat;* ÉrtSz: (Növ) 'apró, sárga virágú gyomnövény'

posza homok: „. . .isten ellen való vétek ezért a posza homokért holdanként három mázsa évi bért szedni . . .'' Vál. 244; SzegSz: *poszahomok* 'művelésre kevéssé alkalmas, laza homok'

próbált: „Én sokat próbált ember vagyok . . .'' Vál. 132; ÉrtSz: (nép, rég) 'jártas, tapasztalt (személy)'

procul negotiis: „A Matykó gyerek . . . tavaly kijárta már a negyedik osztályt a tanyai iskolában, s azóta procul negotiis legelteti a birkát . . .'' Vál. 325; (lat) 'távol a világ zajától'

proskripció: „. . .nagy proskripciót rendeztem a madárvilágban.'' Vál. 439; (lat) '(vagyonelkobzással v. száműzetéssel járó) törvényen kívül helyezés'

puruttya: „. . .valóban kegyes zarándokkal van dolga, nem valami puruttya szájtátóval . . .'' Vál. 285; SzegSz: 'hitvány, korcs'

quo usque tandem: „Mi lesz, mi lesz, méltóságos urunk? Quo usque tandem, kegyelmes urunk?'' Vál. 425; (lat) 'meddig tűrjük hát'

rabvallató: „Molnár János híres csendbiztos . . . rabvallató tekintete még akkor is kibírhatatlan volt.'' Vál. 504; 'olyan (szigorú nézés), amely a rabot vallomásra készteti'

rákurjant: „. . .egy-egy ködmönös ember mérgesen rákurjant az országúton az autóra . . .'' Vál. 208; ÉrtSz: *kurjant* (kissé rosszalló) 'durván egyet kiált'

reguláz: „Ezt kihúzott derékkal mondta, mintha már a gyerekeket regulázná.'' Vál. 246; ÉrtSz: *regula* 'szabály, rendszabály'

reprezentáns: „. . .végrehajtót bámultam, mint az úri társadalom reprezentánsát . . .'' Vál. 288; ÉrtSz: *reprezentál* 'képvisel'

ribillió: „A mi Jánosunk sem csinált soha semmiféle ribilliót.'' Vál. 240; ÉrtSz: 'zajos zűrzavar, lárma'; SzegSz: ua.

rögtönözés: „. . .kedvelik a röntgenezést, amit ők *rögtönözésre* magyarosítottak.'' Vál. 305

rugolódzik: „restellte ezt a gyerekséget, de hát kibe mit oltott az isten, az ellen hiába rugolódzik.'' Vál. 485; (átv) 'kapálódzik, tiltakozik'

rusnya: „. . .attól mind a tengernek szaladunk. — Az pedig rusnya pocséta. . .'' Vál. 487; ÉrtSz: 'csúnya, undok'; SzegSz: ua.

sarc: „. . .két esztendeig tartott a pör, addig föl volt függesztve a sarc.'' Vál. 246; ÉrtSz: (rég) 'pénzbeli szolgáltatás'; SzegSz: 'rendkívüli adó, beszolgáltatási kötelezettség'

saxa loquuntur: „a szentírásban is benne van, hogy saxa loquuntur . . .'' Vál. 387; (lat) 'beszélnek a kövek, sziklák'

sifonér: „Otthon aztán be lehet akasztani a sifonérba . . .'' Vál. 386; ÉrtSz: (nép, rég) 'fehérneműs szekrény'; SzegSz: 'szekrény'

simlider: l. *kraniológiai;* ÉrtSz: *simléder* (biz) '(sapkán) ellenző' SzegSz: *simli* ua.

soványol: „. . .a rozs bizony soványolta a fehér homokot . . .'' Vál. 244; 'soványnak, elégtelennek tartotta'

sömlyék < *semlyék:* „Itt teröm a sömlyékben.'' Vál. 281; „A semlyékek még álmukban se teremnek vadhagymát.'' Vál. 284; ÉrtSz: (nép) 'süppedékes, ingoványos, mocsaras hely'; SzegSz: ua.

spatni: „Tudja, igazgató úr, nekünk nem volt olyan kis spatnink, amivel maguk szokták a csontvázakat feltisztítani.'' Vál. 381; '(kőműveseknél) simító kanál'

srapnel: „. . .a srapnelek csipogása közben belemarkolt a föltúrt földbe . . .'' Vál. 240; ÉrtSz; '(első világháborúig) cél fölött robbanó tűzérségi lövedék'; SzegSz: 'robbanó lövedék'

sturm: „. . .kellett a sturmhoz a szíverősítő . . .'' Vál. 240; (ném) 'roham'

subapálinka: „. . .Pablónak csak kenyér kellett . . . és pálinka, borseprőből főzött, kutyának se való subapálinka.'' Vál. 469; SzegSz: 'hitvány pálinka'

sublót: „. . .a régi világból való búcsúfia foglalja el a díszhelyet a sublót köze-

pén." Vál. 222; ÉrtSz: (nép) 'fiókos szekrény'; SzegSz: ua.

surbankó: „Fiatal surbankó voltam, amikor írogattam a *Vasárnapi Újság*nak . . ." Vál. 99; ÉrtSz: (táj) 'kamasz, suhanc'; SzegSz: 'aki legénykorba lép'

sutulás: „Délután meg a másik szőlőbe kellett neki átmenni a sutuláshoz . . ." Én. II. 192; SzegSz: *sutul* 'olajat, bort sajtol, présel'

süt a hó: „. . .nem lehetett az utat látni, pedig sütött a hó midenfelé." Vál. 270; ÉrtSz: 7. c) 'világít'

szágó: „Étette, igenis, mégpedig bablevessel, hideggel, déli maradékkal. Ebben a tartományban ez helyettesíti a tápiókát meg a szágót . . ." Vál. 323; ÉrtSz: 'szemcsés v. lisztszerű tápszer'

szenvedelem: „. . .András szenvedelme a szalonna iránt tisztán platonikus vonzalom." Vál. 233; ÉrtSz: (elav, irod) 'heves érzelmi szenvedély'

szirtell: „Szemnek, orrnak kicsit szokni kell a . . .füstóceánhoz. Kofák, napszámosok, nincstelen kisparasztok szirtellenek ki belőle . . . Ahogy belépek, csakugyan egyszerre megmerevednek, mint a szirtek." Vál. 215; (vleg) 'szirtnek látszik; szirtként kiemelkedik'

szukszul: „Mit szukszulják őt, mikor ötödik esztendeje ez a bizonyos János élvezi a bérletet?" Vál. 248; (vleg) 'piszkál, bosszant'

szüle: „No csak pártold a muszkádat, — szaladt ki szüléből a szó . . ." Én. I. 71; ÉrtSz: 3. (táj) 'anyóka, nénike'; SzegSz: ua.

találtatódik: „Új-Guinea kormányzótanácsa, vagy mije, felköttetett egy tucat pápuát, akik nagy vétekben találtatódtak: emberhúst ettek." Vál. 390; (vleg) 'vétkesnek bizonyultak'

talitarka: „. . .a kis szakajtókat kék plajbásszal, piros plajbásszal kifestettem szép talitarkára . . ." Vál. 287; (vleg) 'élénk tarka' (vö. *tulipiros)*

tápióka: l. *szágó;* 'maniókából (trópusi cserje) készült liszt'

tasla: „. . .tasla kalapját megemelte a Bánatos Szent előtt." Vál. 51; SzegSz: 'konya, kajla'

tátorján: „S a pesti embernek a kerítés tövében kellett átvacogni a tátorján időt." Vál. 546; ÉrtSz: (táj) 'szélvész, orkán'

tedd-ide, tedd oda (mn-ként): „. . .mink ketten tudunk ám valamit, amiről sejtelme sincs a tedd-ide, tedd-oda világnak." Vál. 72; SzegSz: 'gyámoltalan, tehetetlen (ember)'

tergyedt: „Édös apám, mi szándékkal hozta ide ezt a tergyedt kemöncét?" Én. II. 198; (vleg) 'terjedelmes, elhízott (személy)'

testvéresítés: „. . .az adta nekem az eszmét a világ népeinek testvéresítésére." Vál. 397; (vleg) 'megbékéltetés, békés egyesítés'

tisztességtudás: „Nem csúfolódásból mondja, hanem atyafias tisztességtudással." Én. I. 27; (vleg) 'kellő, vkit megillető tisztelet'

tökszárduda: „. . .alkalmasabb tökszárdudát akkor se tudna szerkeszteni Ósikának . . ." Vál. 151; SzegSz: 'tökszárból készült tanyai gyerekjáték' (Mórától vett példával)

triangulációs: „. . .berajzoltam neki a tenyerembe a Mars triangulációs térképét . . ." Vál. 397; *trianguláció* (lat) 'háromszögelés (földmérő eljárás)'

túlatiszai: „. . .mikor egy túlatiszai nagy uradalomban loptam a napot . . ." Vál. 406; 'tiszántúli'

tüsténkedik: „. . .kezdhetjük-e holnap az ásatást. — Hát hogyne — tüsténkedett Mihály." Vál. 222; ÉrtSz: 'igyekszik'

uzovál: „Korosabb emberek azt is uzoválják, hogy Szent Mihály napkor felhúzzák a csizmát, és nem vetik le Szent György-napig . . ." Vál. 267; SzegSz: 'gyakorol, űz (mesterséget)'

üdvégy: „Az üdvégy erre is pézt kóstál." Vál. 246; 'ügyvéd'; [SzegSz: *ügyvégy]*

vajákos: „A vajákos ember tekintélyét — idekint így hívják a kuruzslót — roppant megnövelte az az idő, amit odabenn töltöttek vele a városi urak." Vál. 274; ÉrtSz: (nép, irod) 'kuruzslással, babonás gyógyítással foglalkozó (személy)'

vakog: l. *bakcs;* ÉrtSz: (ritk, hangut) '(állat) vakkantva, szakadékosan ugat';

SzegSz: 'makog, nehezen, összefüggéstelenül beszél'

varjúmák: „. . .a földjén elhervadt a varjúmák is . . ." Vál. 243; SzegSz: 'Hibiscus trionum (mezei növény)'

vékonyall: „Volt, aki megtapogatta a karomat, és aggodalmasan csóválta meg a fejét, mert vékonyallotta." Vál. 447; 'vékonynak tart'

vétkell: „Azt vétkelli a legény a fogadott öccsében, hogy még egy esztendő múltán se akarja elfelejteni az iskolát." Vál. 326; SzegSz: *vétkel, vétköll* 'véteknek, hibának tart'

viszem (fn): „. . .csináltak belőle úri erdőt, amelynek állaga van, nyiladéka van, sőt hozama is van, mint üzemnek. Nagy dolog ez a mai világban, mikor az üzemeknek csak viszemei vannak." Vál. 286; (vleg) 'kiadás, ráfizetés'

visszakushad: „Csak evvel a rongyos bérlettel vagyok bajban — kushadt vissza Pál az álmok világából a valódilagos életbe." Vál. 246; ÉrtSz: *kushad* 'félelmében összehúzza magát'; SzegSz: *kussad* ua.

visszatromfol: „. . .a város azzal tromfolt volna vissza . . ." Vál. 245; ÉrtSz: (biz) 'vkinek a sértését, bosszantását hasonlóval viszonozza'; SzegSz: 'visszafelesel, visszavág'

zsidócseresznye: „Van, akinek az sajog, hogy a könyv egyszerűen szarvasbogárnak nevezi a szarvas-*agancsár*-t . . . van, aki a zsidócseresznye mellé tesz a margóra mérges fölkiáltójelet." Vál. 439; ÉrtSz: (nép, rég) 'élénk piros bogyóterméső növény'; SzegSz: 'fafajta (Celtis orientalis)'

Benkő László

Szövegnyelvészet és a stilisztikai elemzés

(József Attila: Favágó)

1. Hogy az elemzés módszerei az elmúlt két évtized alatt sokat javultak, azt jórészt egy tudományos forradalmon áteső, a megújult nyelv- és irodalomtudomány újabb elméleteinek, elsősorban a strukturalizmusnak és szemiotikának, valamint a még újabb szövegnyelvészetnek köszönhetjük. Ez utóbbi jelentőségét az is bizonyítja, hogy mint tág területen ható, korán interdiszciplinárissá és feltűnően integráló erejűvé lett tudomány a korábbi kezdeményezések és elméletek jó részét magába olvasztotta, továbbfejlesztette.

Mindezek az eredmények azonban szélesebb körökben még mindig alig ismertek, hasznosításukra az iskolai oktatásban nemigen került sor. A középiskolai módszertani irodalomban, elemzési kötetekben — még abban sem, amelyik a különböző típusú és módszerű elemzéseket próbálja összegezni — semmi sem tanúskodik arról, hogy az újabb szempontokat alkalmazni próbálták volna. Továbbra is (1) az „elszigetelő" módszer az uralkodó: az egymást követő részletek, szavak közül többet-kevesebbet kiemelnek, magyaráznak, de nem törekszenek az „egész" megragadására, (2) főleg a mű külső kapcsolataival foglalkoznak (pl. az írói életrajz, a pályakép bizonyos mozzanatai, más alkotásokkal való összefüggései stb.), kevésbé azzal, ami az elemzendő mű szövegében benne van, emiatt a belső kontextus vizsgálata itt-ott elsikkad, vagy legalábbis arányaiban összezsugorodik.

Ez a körülmény azért is meglepő, mert a szaktudományi irodalomban nagyon sokat írtak már az elemzésről (pl. Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseihez. Bp. 1968.; Széles Klára: Kísérlet egy műelemzés-modell felállítására. FK. 1972, 1—2. sz., és nagyon sok jó és tanulságos elemzést közöltek is, mint amilyen például Ady: Szeretném, ha szeretnének (Király István: Ady Endre. Bp. 1970. 2: 144—51), Jókai: A kőszívű ember fiai (Miklós Pál: Olvasás és értelem. Bp., 1971. 193—215), Juhász Ferenc: A szarvassá változott fiú (Bonyhai Gábor: A szarvas-ének szerkezetelemei. Kritika 1968. 1. sz.), valamint a Hankiss Elemértől szerkesztett két kötet (Formateremtő elvek a költői alkotásban. Bp., 1971.; A novellaelemzés új módszerei. Bp., 1971.), Németh G. Béla elemzésgyűjteménye (11 vers. Bp., 1977.) stb.

Mindezeket a lehetőségeket — természetesen a stilisztikai elemzésre sarkítva — szövegnyelvészeti alapon szeretném megvilágítani, és egy József Attila-vers, a Favágó elemzésével példázni.

2. A szövegnyelvészet egyik legfontosabb feladata a szövegek leírása, az ehhez szükséges módszerek kidolgozása. Az elemzés tehát alapvető eljárás itt, és ahogy az erre vonatkozó szakirodalomból kiderül, már eddig is jelentős eredményeket értek el. Jó részüket produktív szempontként a stilisztikai

elemzésekben is hasznosíthatjuk, hisz amint Halliday állítja, „az irodalom nyelvtudományi érdekű tanulmányozása szövegleírás".[1]

Kiindulópontunk tehát az, hogy a stilisztikai elemzés számára jól hasznosítható a viszonylag jól kidolgozott szövegleírási technika sok szempontja.[2] Ezek egy része olyan módszeres alapelv, amelyeket a szövegnyelvészet a korábbi nyelvelméletekből, elsősorban a strukturalizmusból és a szemiotikából vett át és fejlesztett tovább. Más részük viszont — ilyen vagy olyan mértékben ugyancsak korábbi kezdeményezésekből kifejlesztve — sajátosan szövegnyelvészeti eljárásnak tekinthető.

A magam eddig kialakított gyakorlatában lényeges elv az, hogy az irodalmi alkotás szövegét szerves egészként fogjuk fel, és elemzésében négy olyan szempontot követhetünk, amelyek — ha részben más eredetűek is — a szövegnyelvészetben váltak produktívvá: (1) a globalitás, (2) a szöveg szervező (rendező) elvei, (3) a szövegkohézió, (4) a szöveg belső és külső kontextusai.

E négy szempont a stilisztikai elemzés egy általános elvében egyesül, abban, hogy a szerves egészet jelentő stílust a szerves egészként felfogott irodalmi mű (szövegegész) belső összefüggésrendjének a szerves részeként kell szemlélni és leírni.

Mindezt itt most nem részletezem, minthogy az idetartozó szempontok egy részét másutt már tárgyaltam.[3] De hogy a bemutatandó elemzés technikájának lényegét jelezzem, az elmondottakból levonható módszertani következtetéseket röviden összegezem.

1. Az irodalmi mű bonyolultan összetett jelenség. Vizsgálata, leírása interdiszciplináris (irodalom- és nyelvtudományi, stilisztikai és poétikai, szociológiai és lélektani, filozófiai, társadalom-, művelődés- és művészettörténeti stb.) feladat.[4] A stilisztikai elemzés az ilyen értelemben vett komplex műelemzésnek alárendelt vizsgálat.

2. Az irodalmi mű rétegelt és globális struktúra, ami Barthes analógiája szerint a végtelen sok levélből álló hagymához hasonlítható.[5]

3. Az irodalmi mű globális struktúra jellegének megfelelő, vele azonos értékű megközelítése csakis az egésznek, a szerves egységnek a leírását célzó, „globális elemezés"-nek nevezhető vizsgálat lehet, amelynek lényege az, hogy az egészet ragadjuk meg, mindig az egészből indulunk ki, a kisebb részek (rétegek), az alkotóelemek vizsgálatát is ahhoz viszonyítjuk. A részletezések tehát elsődlegesen bizonyítások, konkretizálások, példázások. Csak olyan részletek érdekelnek, amelyek az egész elemzése szempontból relevánsak, lényegesek, megvilágító erejűek. Az elemzés elvben a részletezések bármelyik „rangsorában", mélyebb vagy kevésbé elmélyített szintjén megszakítható, és mégsem csonka, mégsem tűnik befejezetlennek.

4. A globális elemzés a szövegszervező elvek felfedésével és érvényesítésével valósul meg. Ezek az elvek lényegében olyan átfogó szövegsajátosságok, amelyek az irodalmi mű egészére, valamennyi rétegére és azon belül is vala-

[1] Descriptive Linguistics in Literary Studies. D. C. Freeman (szerk.): Linguistics and Literary Style. New York, 1970. 67.

[2] L. tőlem: A stilisztikai elemzés az újabb szövegelméletek megvilágításában. MNy. 1974. 315—24; A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár, 1977. 185—93.

[3] L. a 2. al.

[4] Az elemzésben érdekelt diszciplínák csoportjait egy szövegszemantikai elmélet alapján S. J. Schmidt világítja meg; ismertetését l. MNy. 1974. 319.

[5] Style and Its Image. Seymour Chatman (szerk.): Literary Style: A Symposium. London—New York, 1971. 10.

mennyi alkotóelemére jellemzőek („a műalkotás a legkisebb elemében is műalkotás . . . a mű világának minden egyes ponja archimedesi pont" — József Attila). Így ezek az elvek az elemzés kiindulópontjául szolgálnak, de ennél is továbbmenően az elemzés keretét, alapját alkotják. Kiindulópontként való hasznosításuk következtében az elemzés deduktív jellegű (is).

5. Az irodalmi mű nemcsak globális, hanem rétegelt struktúra is. A rétegek számának megállapításában és elkülönítésében a vélemények egészen eltérőek. Szerintünk (elsősorban didaktikai, iskolai szempontból) a legjobbnak egy hármas felosztás látszik: (1) a tartalom (eszme, gondolat, érzés, hangulat), a „megjelenített valóság", (2) az ezt kifejtő, megjelenítő, közlő közeg, a „megjelenítő valóság" (pl. egy tájkép vagy a regény cselekménye, szereplői stb.), (3) a kifejtés, közlés, megjelenítés nyelvi formája, a stílus.

6. Az elemzést a szöveg különböző kontextusainak a figyelembevételével teljesebbé és jobban, világosabban rendezetté tehetjük. Magán a kontextuson, a szövegnyelvészet egyik kulcsfogalmán az azonos szinten levő, egymással összefüggő — jórészt azonos vagy hasonló természetű — kategóriák összességét értik. Számuk és jellegük megítélésében még nagyok a véleménykülönbségek. A textológusoktól különbözőképpen értelmezett és osztályozott kontextustípusok egy egészen nyilvánvaló kettősségbe, a belső és a külső összefüggésekbe illeszkednek bele.

a) A belső kontextus magába foglalja mindazt, ami benne van a szövegben (tehát a megelőző pontban említett három réteg alkotóelemei). Más szóval a belső kontextus tartozéka mindaz, amit a szövegből mint információforrásból közvetlenül megtudhatunk.

b) Ezzel szemben a külső kontextus az, aminek a három rétegnek megfelelő külső körökben (szférákban) — köze van a szöveghez, sőt bizonyos elemei meghatározó erejű tényezők, a szöveg létrejöttének feltételei, de a szövegben nincsenek benne, emiatt csak szövegen kívüli forrásokból (pl. az író életrajzából, más művekből, az irodalom- és a társadalomtörténetből és egyáltalán a valóságnak a szöveg tartalmával összefüggő részeit tanulmányozó diszciplínákból, pl. a filozófiából, szociológiából, lélektanból, továbbá más összefüggéseiben az esztétikából, a művészet- és stílustörténetből, a stilisztikából, a nyelvtudományból, pragmatikából stb.) ismerhetjük meg.

A szövegen belüli és azon kívüli kontextus számontartása és természetesen a vizsgálat során való egybekapcsolása hasznos elemzési szempont. Mindig tudnunk kell ugyanis — és ezt nyilvánvalóvá kell tennünk —, hogy állításaink belső vagy külső forrásból származnak. Világossá kell tehát tennünk, hogy mit állapíthatunk meg a tényleges szöveg alapján, és mit azon kívüli információkból.

7. A szövegkohézió felfedése és hasznosítása a globális elemzés alapja, feltétele (ugyanúgy, mint a szövegszervezési elvek), tehát szerencsés kiegészítője az elemzés eddig elmondott szempontjainak. Magáról a kohézióról alább (a 7. al.) szólunk részletesebben. Az említett szempontokat József Attila Favágó című versének az elemzésével példázzuk, világítjuk meg. Ehhez idézzük a vers szövegét is.

Vágom a fát hűvös halomba,
fényesül a görcse sikongva,
zúzmara hull szárnyas hajamra,
csiklándani benyúl nyakamba —
bársonyon futnak perceim.

Fönn, fönn a fagy baltája villog,
szikrádzik föld, ég, szem, a homlok,
hajnal suhint, forgács-fény röppen –
amott is vág egy s dörmög közben:
tövit töröm s a gallya jut.

— Ejh, döntsd a tőkét, ne siránkozz,
ne szisszenj minden kis szilánkhoz!
Ha odasujtsz körül a sorshoz,
az úri pusztaság rikoltoz —
a széles fejsze mosolyog.

(1929)

3. A vers szövegének szervező (rendező) elve egy valamilyen hármasság, ami egy ellentétből és az ellentét két végpontját összekötő fokozódásból áll. Az ellentét két végpontját mindig az 1. és a 3. szakasz képviseli, a fokozódás lényeges mozzanatait jelző átváltások pedig minden esetben a 2. szakaszhoz kötődnek:

$$1 \rightarrow 2 \rightarrow 3$$

Ez a szerveződési elv mint egy átfogó sajátosság a vers egészére és valamennyi alkotóelemére jellemző, a vers nagy, kisebb és legkisebb egységeiből egyaránt kimutatható. Mindennek konkretizálására a vers három rétegének az elemzésében kerítünk sort.

4. A vers tartalmának alapja a vers egészét átható forradalmi eszmeiség, amelynek lényege egyrészt a forradalmi felhívás, a közvetlen tett szükségességének állítása, a tőke megdöntésére való buzdítás („Ejh, dönst a tőkét"), másrészt pedig az eszmei tudatosság: az élet és a munka szeretete („bársonyon futnak perceim"), az ember erejébe, a forradalom győzelmébe vetett hit, ennek társadalmi fejlődési törvényként való felismerése (l. pl. az oknak, a bajok forrásának a magyarázatát: „tövit töröm s a gallya jut"), valamint a törvény felismeréséből fakadó történelmi optimizmus, fölényérzet („a széles fejsze mosolyog"). Mindennek szövegbeli jelzése az említett szervező elv (ellentét és egy közbülső fokozódást tartalmazó) hármasságának megfelelően, egyben szakaszok szerint így tagolódik:

elégedettség *(bársony)*	elégedetlenség *(dörmög)*	forradalmiság *(döntsd)*
derűs, játékos, hangulatos életkép	a társadalmi bajokról szóló panasz	forradalmi felhívás, a cselekvés szükségessége, harci elszántság; fölényérzet
az élet és a munka szeretete	az elégedetlenség oka: értéket hoz létre, kisemmizik	

A szövegből jól kivehető, hogy mindegyik szakasz utolsó sorának — gondolatjellel vagy kettősponttal és beütéssel amúgy is elkülönítve, és így még jobban kiemelve — fontos közlő szerepe van, amit csak a felszólítás („Ejh, döntsd a tőkét") közlő értéke múl felül. Mindhárom szakasz utolsó sora a vers már említett gondolati tartalmának, fontosabb részeinek legnyilvánvalóbb és legtömörebb megfogalmazása. A tartalom elemzése számára a felszólító mondat mellett ez a legjobb, a legtöbbet mondó szövegen belüli „információs" forrás.

A szakaszokon átvezető — a táblázatban jelzett — fokozódást egy soron, illetőleg szakaszon belüli ellentét, pontosabban ennek az ellentétnek a növekedése (egy zérus ponttól egy erőteljes szembeállításig való előrehaladása) is erősíti: „bársonyon futnak perceim" (soron belüli nyilvánvaló ellentét tulajdonképpen nincs) → „tövit töröm s a gallya jut" (az elégedetlenség oka, azaz: tövit töröm, *de* a gallya jut; a fa legnehezebben kivágható részét, a legjobb minőségű tüzelőt adja, de a legkönnyebben vághatót, a legsilányabb minőségűt kapja) → „a széles fejsze mosolyog (a forradalmi osztály optimizmusával, fölényérzetével szembeállítható a legyőzött osztály magatartása: „az úri pusztaság rikoltoz").[6]

A tartalom eddig elemzett részeihez hangulati aláfestésként érzéki benyomások társulnak, és így hatásukat erősítik, tartalmukat befolyásolják, színezik. Az érzéki érzetek és a nekik megfelelő hangulatok szintén fokozódóak:

kellemesség (kellemes puhaság: *bársony)* → kellemetlenség (a fagy kemény, metsző, bántó hidege: *a fagy baltája)* → kíméletlenség *(ne siránkozz, ne szisszenj)*

A tartalom egészének így felfogott lényegét, az első réteg elemzését sok és sokféle — de a globalitás szempontjából már nem elsődleges értékű — részletezéssel különböző irányokban tovább lehetne vinni. Ennél fontosabb azonban az, hogy a szöveg lényeges részletei alapján — és csakis szövegen belüli források figyelembevételével — elmondottakat külső kontextusokból, szövegen kívüli forrásokból származó ismeretekkel, a vers létrejöttét is meghatározó, tehát mindenféleképpen fontos tényekkel egészítsük ki.

Ennek az 1929-ben írt versnek az eszmeisége a gazdasági világválsággal és következményével, a munkanélküliséggel és az annak nyomán megerősödött forradalmi mozgalmakkal függ össze. József Attila, aki ekkor már a mozgalmi munkában, majd az illegális párt soraiban tevékenykedett, közvetlen közelből figyelhette a harc intenzitásának fokozódását. A Favágóban megfogalmazott eszmét sok más, ezekben az években írt versében megszólaltatta (pl. Akácok, Nyár, Egeres, Tömeg, Áradat, Munkások, Külvárosi éj), és ennek folytatói a későbbi nagy marxista gondolati versek (pl. A város peremén, Elégia, Eszmélet). Az ilyen és az ezekhez hasonló versekkel való egybevetés a Favágóról szóló ismereteinket gazdagíthatja.

5. A vers eszméjét kifejtő, közlő anyag, a második réteg (a megjelenítő valóság) három fogalomkörbe tartozó egységből áll. Az idetartozó fogalmakat jelölő szók három jelentésköre különíthető el:

1. a favágás (pl. *vág, sújt, dönt; balta, fejsze; tőke, forgács, szilánk* stb.) és a favágás ideje, a hideg téli hajnal (pl. *a hajnal, fagy, zúzmara* stb.);

2. a favágással és a favágás idejével, a téli hajnallal összefüggő érzéki érzetek (pl. látási: *fényesül, villog, szikrádzik, fény;* hallási: *sikong, szisszen, dörmög;* tapintási: *hűvös, bársony, csikland),* valamint mozgásképzetek (pl. *hull, benyúl, suhint, odasújt)* és testrészek (pl. *nyak, haj, szem, homlok);*

3. a tartalom bizonyos részleteit közvetlenül jelölő elvont szók (pl. *sors, pusztaság, úri),* valamint az első két jelentéskörbe tartozó konkrét szók elvont, gyakran metaforikus, metonimikus, esetleg szimbolikus jelentései (pl. *tőke*

[6] Az is látható, hogy a belső ellentét nyilvánvalósági foka szakaszról szakaszra növekszik.

„értéktöbbletet létrehozó felhalmozott érték; a tőkés rend", *balta* „a tőke megdöntésének eszköze; a forradalom szimbóluma", *fejsze* „a forradalmi osztály" stb.). De nemcsak egy-egy szó, hanem szavak kapcsolatai, sőt kisebb szövegrészletek is jelölnek elvont (mélyebb, társuló) jelentést. A *fagy baltája* „a hideg metsző, hasító, kellemetlen keménysége" jelentésű metafora. A második szakasz első három sora („Fönn, fönn . . . forgács-fény röppen") a jeges keménységű világ, társadalmi rend, valamint a hideg embertelenség kifejezője.

E három jelentéskör elemei a vers konkrét és elvont szemantikai síkját alkotják. Szakaszonkénti megoszlásuk eléggé eltérő. A konkrét és elvont elemek megoszlásában, aránybeli eltéréseiben a legfontosabb természetesen az, hogy a vers egészére jellemző fokozódásnak megfelelően az elvontság foka szakaszról szakaszra növekszik, és így az erőteljesebben konkrét 1. szakasz és az erőteljesebben elvont 3. szakasz ellentéte, valamint a 2. szakasz átmeneti jellege, a tulajdonképpeni fokozódást jelző mivolta itt, a vers második rétegében szintén nyilvánvaló:

Sok és sokféle tárgyias konkrétumot jelző szó.	Sok és sokféle tárgyias konkrétumot jelző szó.	Kevesebb a tárgyias konkrétumot jelző szó. Kevésbé változatos tárgykörűek.
Közülük nagyon kevésnek van elvont jelentése.	Közülük soknak van elvont jelentése is.	Közülük soknak van elvont jelentése is. Csak elvont jelentésben szereplő szók is vannak.

A versnek erre a második rétegére jellemző valóságkörök, szemantikai egységek (pl. az életkép, a derűs, idilli kép, a táj, a munka, a fagy, továbbá a kétféle, a konkrét és az elvont szemantikai sík váltakozása) József Attila sok más, ebben a szakaszban írt versének alkotórésze, sajátossága. Költői fejlődésének ebben a szakaszában „a valóságos külvilág mind realisztikusabb képe" jelenik meg (Tamás Attila: MIrT. 6: 347), és így alakul ki az embert és a tájat egybeolvasztó jellegzetes verstípusa (pl. Nyár, Határ, Esik, Holt vidék).

Hasonló a helyzet a képanyag néhány jellegzetes elemével és a nekik megfelelő képjelentésekkel is. Így például a forradalom harci eszközét jelentő és a forradalom szimbólumaként szereplő *balta* mellett hasonló a szerepe a *kaszá*-nak: „köszörülöm a kasza élit" (Végül), „Csattan a menny és megvillan . . . a kaszaél" (Nyár), a *kalapács*-nak: „az inas . . . kalapácsával odavág" (Szocialisták), valamint több vasból készült eszköznek: „olvaszd ki bennem a vasat . . . álló üllőt . . . kalapácsot . . . sikló pengét a győzelemre" (Külvárosi éj). Ilyen összefüggéseket példáz a téli hideg jelentésköre is. A *fagy baltája* metafora képanyagához és jelentéséhez közel áll a következő három kép: „ez a kovácsolt hideg, e villanó, e kés-idő" (Fagy), „az erkölcs hűvös, kék vasát megvillantja a fagy" (Fák), „A kék, vas éjszakát már hozza . . . lassúdad harangkondulás . . . Mintha a téli éj, a téli ég, a téli érc volna a harang" (Téli éjszaka).

Ami az elemzett versnek ebben a rétegében ennél is fontosabb, az a József Attilától is alakított, képviselt stílusirányzattal, a két világháború közötti korszakban jelentős tárgyias-intellektuális stílussal függ össze. Ennek egyik azonnal szembeötlő jellegzetessége az, hogy az író a közlést a tárgyi világ konkrét jelenségeire bízza, és hogy az általánosnak, a törvényszerűnek

a felfedésére törekszik.[7] Ezt figyelhetjük meg a Favágó konkrét és elvont szemantikai síkjainak váltásában, abban, hogy az elvontság foka, aránya növekszik, hogy az elvontsággal összekapcsolódó intellektualitás a 3. szakaszban a társadalmi fejlődési törvénynek, a forradalomnak a jelzésében, a cselekvés szükségességének a megállapításában csúcsosodik ki.

6. A harmadi réteg, a stilisztikai elemzés tárgya a vers nyelvi elemeiből, azok kifejező funkcióiból alakult stílus.

A Favágóban az azonnal feltűnő és a versszöveg egészén végigvonuló – valóban globális jellegű és értékű stílusalakító nyelvi jelenség – a sok és jellege szerint sokféle ige. Jelentőségüket az is növeli, hogy közülük több is metaforák, megszemélyesítések tagja (pl. *futnak perceim, hajnal suhint, a fejsze mosolyog).* Szereplésük, közlő funkcionálásuk szintén a fokozódással függ össze.

Jelentéstartalmukkal elsősorban azok az igék játszanak fontosabb szerepet, amelyek a favágás fogalmi körén belül az igei cselekvésnek az első szakasztól a harmadikig fokozódó intenzitását jelölik:

vág (közömbös, lassú) → *suhint* (szándékolt, határozott és hirtelen) → *dönt, odasújt* (céltudatos, nagy lendületű, megsemmisítő erejű)

És – mint ahogy a második rétegben láttuk – a favágás jelentéskörébe tartozó szókkal érzetekre utaló szók társulnak, itt a favágás különböző cselekvéseit kifejező igék hangulati társítás alapján szintén ilyen szókkal, az érzetek közül hallásiakkal, hangutánzó igékkel kapcsolódnak össze. A hanghatás a fokozódás elvének megfelelően szakaszról szakaszra előrehaladva fokozatosan növekszik (ezzel párhuzamosan a társuló kellemetlen hangulati tartalom szintén erősödik):

sikong (a közömbös görcs; valahogy úgy, mint ahogy az ember jókedvében aprókat sikolt) → *dörmög* (az elégedetlenkedő; hosszasan, erős, mély hangon) → *rikoltoz* (a legyőzött; erős érzelmi telítettséggel, éles, bántó, fülsértő hangon, többször ismétlődően)

De nemcsak az egyes hangutánzó igék jelentésintenzitása fokozódó erejű, hanem maguknak a hangutánzó (és a hangutánzó eredetű) igéknek szakaszonkénti viszonylagos értékű megoszlása is fokozódó növekedésről tanúskodik:

7 nem hangutánzó, 1 hangutánzó (12,5%) → 6 nem hangutánzó, 2 hangutánzó (25%) → 2 nem hangutánzó, 4 hangutánzó (66%)

Az igéknek más funkciójuk is van, aminek forrása egy nyelvtani jelentés, a történésminőség: az aspektus (befejezettség és be nem fejezettség) és a történéstartam (folyamatosság, többszöriség – pillanatnyiság, egyszeriség).[8] A vers igéinek egy része be nem fejezett történésű és folyamatos tartamú: *vág, fényesül, fut, dörmög, rikoltoz, mosolyog* stb. Más részük viszont befejezett történésű és az egyszeri, pillanatnyi történéstartamúak kategóriájába tartozik: *benyúl, suhint, röppen, dönt* (azaz: kidönt, megdönt), *szisszen, odasújt* stb.

[7] L. tőlem: Gondolatok a tárgyias-intellektuális stílusról. Nyr. 1980. 300–15.

[8] L. erről két tanulmányomat: A magyar igei aspektus kérdéséhez. NyIrK. 1959. 1: 81–9; Az igeképzők jelentése és az igék történéstartama. Nyr. 1960. 1: 78–80.

Ez a látszatra jelentéktelen nyelvtani jelentés a tartalom közlésével szintén összefüggésbe hozható. A be nem fejezett történésű és folyamatos tartamú igék (pl. *dörmög, vág)* egy állapotra utalnak. A befejezett történésűek és egyszeri, pillanatnyi tartamúak (pl. *suhint, odasújt)* viszont egy állapot megváltozását, egy cselekvés végbemenetelét, „megtörténését" fejezik ki (pl. *vág – levág, kivág; suhog – suhint, odasújt),* és így nemcsak a már fentebb tárgyalt — fogalmi, hanem nyelvtani jelentésükkel is a forradalmi változás érzékeltetői. Úgy is mondhatnánk, hogy másodlagosan, egy külön, rejtett információként ugyanazt a tartalmat közlik, mint amit elsődlegesen az igék és a többi szó fogalmi jelentése jelöl.

Az igéknek a történésminőség szerinti mennyiségi megoszlása, szakaszonkénti aránya és közlő ereje a versre jellemző ellentéteket összekötő fokozódásnak felel meg. A pillanatnyi tartamú igék nem abszolút, hanem viszonylagos (a folyamatos igék számához arányított) megoszlása a 2. szakaszban háromszor, a 3. szakaszban négyszer nagyobb, mint az elsőben:

7 folyamatos	→ 5 folyamatos	→ 3 folyamatos
1 pillanatnyi (12,5%)	3 pillanatnyi (37,5%)	3 pillanatnyi (50%)

Az igékhez hasonló, de még átfogóbb a szerepe a mondatfajták és mondatszerkezetek[9] megoszlásának, valamint az egymástól különböző mondatszerkezetekből fakadó, szakaszonként eltérő ritmusnak is. A mondatszintű nyelvi formák az igéknél is nagyobb mértékben és fontosabb szerepben a tartalom erősödésének az eszközlői, tehát szintén fokozódó intenzitásúak, annyira, hogy — mint eddig is minden esetben láthattuk — az intenzitásbeli különbségek következtében az 1. szakasz a 3. szakasszal ellentétes.

A tárgyalt szempontból a mondatszintű egységek közül lényeges (1) a kijelentő és a felszólító mondatok, (2) a nyomatékos és nyomaték nélküli mondatok, (3) a halmozott mondatrészű és a halmozott mondatok szakaszonkénti megoszlása, valamint (4) a ritmus módosulása, fokozódása.

A szakaszonként eltérő ritmus következménye, eredménye a felsorolt háromféle versmondattani egység elrendeződésének, de a stílushatás szempontjából ennél lényegesebb az, hogy ezek stiláris funkciói elsősorban a ritmusban és a ritmus révén realizálódnak, sőt ezen is túlmenően a többi stíluselemmel, valamint a másik két réteggel szintén a ritmus kapcsolja őket össze, hisz ez a szövegegész átfogó sajátossága, az ugyancsak fokozódó erejű zeneiség fő forrása. Szövegbeli „kiterjedtsége" az alacsonyabb szintű (tehát mondat-, szó- és hangtani elemekből alakult) stíluseszközök szerepének egyik nagyon, fontos meghatározó tényezője.

És mert itt a ritmus szövegnagyságú, az alkotóelemek közötti összefüggéseket realizáló stílusjelenség, tehát a globalitás szempontjából elsődleges értékű tényező, röviden jellemeznünk kell. Az első szakaszban a favágás lassúságához hasonlóan a ritmus csendes és egyenletes, ami abból is következik, hogy a szakasz öt mondatának a szerkezeti felépítése nagyjából azonos, hisz mindegyik kijelentő, nyomaték és halmozás nélküli. A második szakaszban viszont az első két mondat halmozásai („Fönn, fönn . . ." és „. . . .föld, ég, szem, a homlok") gyorsítják a ritmust, a változatos mondatformák fordulópontjain hirtelen vált át, emiatt pattogó is. Mindez összhangban áll a villogás,

[9] Ezek részletes elemzéséről l. Benkő László: A mondatszerkezet mint stíluselem József Attila Favágó című versében. Nyr. 1961. 446—8.

szikrádzás többszöriségével, valamint a suhintás és röppenés pillanatnyiságával, hirtelenségével. A harmadik szakaszban az első két sor nagy érzelmi telítettségű és a vers tartalmának lényegét magába sűrítő felszólításában („ejh, döntsd") és két halmozódó mondatában („ne siránkozz", „ne szisszenj") és tőlük meghatározottan a kitörő erejű ritmus a hangulati csúcs egyik legexpresszívebb érzékeltetője.

Az említett mondatfajták és szerkezetek, a felszólítás és a nyomatékosság, a ritmus a „kitörés" irányában fokozódik, szakaszonként erősödik:

Kijelentő Nyomaték nélküli Nincs halmozás Csendes, egyenletes ritmus	⟶	Kijelentő Nyomatékos (50%) és nyomaték nélküli Mondatrészhalmozás Gyorsuló, hirtelen átváltó, pattogó ritmus	⟶	Kijelentő és felszólító Nyomatékos (60%) és nyomaték nélküli Mondathalmozás (A hangulati csúcson) kitörő ritmus

A tárgyalt stílustények szerves egysége a Favágó stílusegyediségének a biztosítéka. De bármelyiket nézzük is, külön-külön (és természetesen másokkal összefonódva) József Attila sok más ekkoriban írt versében előfordul. Erről tanúskodik például a Nyár (1930.) szerkezetében az ellentét két végpontját összekötő fokozódás, az Eső (1932.) igebősége, valamint az erősödő, majd elcsendesedő hangulati tartalma, a Fagy (1932.) téli képei, a Határ (1932.) hangutánzó igéi és igei megszemélyesítései stb.

Különben a versszerkezetet ellentétre építő József Attila vallotta is, hogy „csak disszonancia által lehetséges alkotás" (ÖM. 3: 277). A szerkezet fontossága, a stílusban is tükröződő konkrét és elvont szemantikai minőségek a Favágóban a konstruktivizmus sok elvét és eszközét is hasznosító tárgyias-intellektuális stílusirányzatra vallanak.

7. Fentebb (a 3 - 6. al.) a globalitás elvének megfelelő, a szövegszervező elvekre építő, valamint a belső és külső kontextusokra egyaránt figyelemmel levő szempontok szerint elemeztük a verset, külön-külön is a három rétegét. Ez után következik a szövegkohézió felfedése és leírása, az erre alapozandó vizsgálat, amit akár külön, önálló(sítható) elemzésként is felfoghatunk, de talán helyesebb a megelőző továbbvitelének, kiegészítőjének, más szempontból való megvilágításának, esetleg próbakövének tekinteni.

A szövegkohézió nem más, mint a szöveg alkotóelemeit összetartó erő. Ez az összetartó erő biztosítja a szövegegész szerves egységét. Érthető, hogy a szövegnyelvészetben alapvető fontosságú kérdés a kohézió értelmezése és vizsgálata. Petőfi S. János szövegnyelvészeti modelljét a koherens viszonyok elméletének tekinti.[10] Valóban mindegyik szövegelmélet számol vele, mindegyiknek megvan a maga kohézióról kialakított felfogása. Egyszóval a szövegnyelvészetben nem lehet nem tárgyalni a szöveg alkotóelemeit összetartó erőt.

De bármennyire is fontos szövegsajátosság a kohézió, tartalma és jellege ma még nem egészen tisztázott. Értelmezésében még nagyfokú a tarkaság. Ahány szerző, annyiféle elgondolás. Jelentőségük, használhatóságuk a stilisz-

[10] A Formal Semiotic Text Theory as an Integrated Theory of Natural Language. Wolfgang U. Dressler (szerk.): Current Trends in Textlinguistics. Berlin—New York. 1978. 37.

tikai elemzésben távolról sem azonos.[11] A többféle lehetőség közül egyet — nem a legsajátosabbat, hanem didaktikai, iskolai szempontból egy könnyebben alkalmazhatót — emelek ki. Ennek lényege az, hogy az összetartó erő fókusz jellegű,[12] azaz a szöveg egy kis részlete, egysége magába sűríti a szövegegész különböző természetű (tartalmi, szemantikai, stilisztikai, nyelvtani stb.) elemeit, sajátosságait. Ebben a kis szövegrészletben — Julow Viktornak idevonható analógiája szerint — „mint magban a növény",[13] benne van az irodalmi mű egészének, mindhárom rétegének valamennyi alkotóeleme. Ezek belőle mind levezethetők.

Ez a kis szövegegység Mayenowa szerint lehet például egy integráló erejű vagy tematikai értékű mondat.[14] Fókusz értékű integráló mondat („Párisba tegnap beszökött az ősz") jelzi a kohéziót Ady Párisban járt az Ősz című versében.[15] Persze az is lehetséges, hogy az integráló erejű mondat nem tényleges szövegrészlet, hanem az elemzőtől bizonyos szempont alapján szándékosan, mesterségesen összeállított mondatértékű, hosszabb vagy rövidebb szósorozat. Így jár el Julow is Balassi Katonaénekének elemzésében. A gyakran ismétlődő, kulcsértékű szavakat *(vitéz, vég, mező, szép, minden)* egymás mellé állítja, és önálló, tömörítő erejű mondattá alakítja: „végek, vitézek, mező: szebb mindennél".[16]

Fókusz jellegű összetartó erőt, egy integráló erejű mondatot tekintünk ezután folytatandó elemzésünk alapjának.

8. A Favágóban fókusz jellege van a harmadik szakasz első mondatának: „Ejh, döntsd a tőkét". Ez a mondat ugyanis magába sűríti a vers valamennyi alkotóelemét, sajátosságát. Más szóval belőle (külön-külön mindegyik szavából) le lehet vezetni a versszöveg valamennyi közlő értékű szavát és velük alakított stíluseszközeit.

1. Az *ejh* a legátfogóbb erejű szó. Tagolatlan formájú, mondatértékű érzelemmegnyilatkozás. Felszólító ereje, erős érzelmi tartalma foglalata mindannak, ami a versben — jelölő (denotatív) vagy társuló (konnotatív) funkcióban — a forradalmi felhívásnak, a közvetlen cselekvésre való buzdításnak a kifejezője (de mint tagolatlan formájú megnyilatkozáshoz elemzésünkben nem kapcsolunk versbeli tényleges szókat).

Ami az alkotóelemekkel való kapcsolatait illeti, lényeges az, hogy a vers egész szerkezetére, mindhárom rétegére és valamennyi kifejezőeszköz szakaszonkénti megoszlására jellemző fokozódásnak fő vonzási pontja. Éppen ezért nem lenne túlzás annak az állítása sem, hogy egyedül csak az *ejh*-t is meg lehetne tenni fókusz értékű szövegegységnek.

Emellett stilisztikailag azért is jelentős, mert — mint a vers egészére jellemző sajátosságnak, a fokozódásnak a fő vonzási pontja — magához köti a fokozódás valamennyi (a 6. al. már tárgyalt) stiláris értékű elemét, azok

[11] L. az erről szóló összegezésemet: Az irodalmi mű stiláris kohéziójáról. Nyr. 1976. 163—72.

[12] Irodalomtudományi alkalmazásáról l. Széles Klára: Kísérlet egy műelemzésmodell felállítására. FK. 1972. 1—2: 130—46.

[13] Balassi Katonaénekének kompozíciója. ItK. 1972. 648.

[14] Spójnósc tekstu a podstawa odbiorcy [Szövegkohézió és a címzett beállítása]. Maria Renata Mayenowa (szerk.): O spójnosci tekstu [A szövegkohézióról]. Wroclaw, Warszawa, Kraków, Gdansk, 1971.

[15] Ilyen szempontú vizsgálatáról l. tőlem: Nyr. 1976. 168.

[16] L. a 13. al.

funkcióit, elsősorban (1) a fokozódó intenzitású cselekvést jelölő igéket *(vág → suhint → dönt, odasújt)*, (2) az erősödő hatású hangutánzó igéket *(sikong → dörmög → rikoltoz)*, (3) a kijelentéstől a felszólítás irányában erősödő mondatfajtákat, (4) a nyomatékos mondatok aránybeli és intenzitásbeli növekedését, (5) a hangulati csúcson kitörő ritmus gyorsulását, erősödését.

Persze a világosabb tagolás érdekében ehhez az összegezéshez feltétlenül hozzá kell tennünk azt, hogy az elmondottak egyféleképpen az *ejh* indulatszóval bevezetett mondat egészére is érvényesek, hisz a felszólítás az *ejh* szóval nem fejeződik be.

2. A *dönt* (kontextuális jelentése szerint; ledönt, kidönt, megdönt) „mágneses" erejét a nyilvánvaló szemantikai csúcsot jelentő, a legfontosabb igei jelentést kifejező funkciójának köszönheti, amit a már többször említett fokozódás érzékeltet a legjobban: *vág → suhint → dönt, odasújt*. Ez bizonyítja azt is, hogy a *dönt* magához vonzza a favágás konkrét értelmű igéit és azok elvont jelentéseit *(vág, suhint, tör, sújt* stb.).

Fogalmi jelentése mellett kohéziós erejét nyelvtani jelentése is erősíti. Mint befejezett történésű és egyszeri, pillanatnyi történéstartamú ige szemantikai góca az ebbe a nyelvtani kategóriába tartozó igéknek *(benyúl, suhint, röppen, jut, szisszen, odasújt* stb.), amelyek a történésminőségbe ágyazódó nyelvtani jelentésükkel egy cselekvés megvalósulását, tényleges „történést", állapotváltozást, az egyszeriségnek és pillanatnyiságnak megfelelő hirtelen átváltást fejeznek ki, és így a forradalmi változás érzékeltetői (természetesen az elsődleges, fogalmi jelentés „közvetlen" szemantikai szerepéhez viszonyítva csak másodlagos, „közvetett" közlési funkciójuk révén).

A *dönt* kohéziós szerepkörét az is növeli, hogy az ellentét erejénél fogva magához kapcsolja a vers be nem fejezett történésű és folyamatos történéstartamú igéit is *(vág, fényesül, sikong, hull, csikland, fut, villog, szikrázik, tör, dörmög, rikoltoz, mosolyog* stb.), és így a nyelvtani jelentés ellentétezésével, vagyis az egy meglevő állapotra, tehát nem „történésre" utaló *dörmög, siránkozik, vág* és társai mellett, azokhoz viszonyítva még jobban hangsúlyozódik az előbbi csoport igéinek az állapotváltozást kifejező jelentése.

3. A *tőke* két jelentésben szerepel: (1) „kivágott fának a földből kiálló része", (2) „értéktöbbletet létrehozó felhalmozott érték; a tőkés rendszer".

Az első, köznapi jelentéséből levezethetjük (1) a favágás fogalmi körébe tartozó (pl. *fa, halom, forgács, gally, szilánk, balta, fejsze, vág, sújt* stb.) és (2) a favágás idejére, a téli, hajnalra utaló szókat (pl. *zúzmara, fagy, hajnal)*. Ezen át kapcsolódnak hozzá a favágással és a cselekvés idejével összefüggő (3) érzeteket (pl. *hűvös, fényesül, sikong, bársony, villog, dörmög, szisszen* stb.), (4) mozgásképzeteket (pl. *hull, benyúl, röppen, suhint* stb.) és (5) testrészeket (pl. *haj, nyak, szem, homlok)* megnevező szók. — Ezek a szók, illetőleg szójelentések a vers második rétegének, a „megjelenítő valóságnak" az alkotóelemei. Mint ilyenek az első réteg, a gondolati tartalom közvetett megjelenítésének, „öltöztetésének" az eszközei.

A második, az elvont közgazdasági jelentése magához vonzza a vers (1) idevágó jelentésű elvont szavait *(úri, sors, pusztaság)*, valamint (2) a köznapi jelentésével összefüggő konkrét értelmű szók kontextuális elvont, gyakran metaforikus, esetleg szimbolikus jelentéseit (pl. *balta* „a tőke megdöntésének eszköze; a forradalom szimbóluma", a *fagy baltája* „a hideg metsző, hasító, kellemetlen keménysége"), valamint (3) kisebb szövegrészletek másodlagos, társuló (konnotatív), elvont jelentéseit (pl. *tövit töröm s a gallya jut* „értéket

termelek és kisemmiznek", a második szakasz első három sora „Fönn, fönn . . . forgács-fény röppen") a jeges keménységű világ, a hideg embertelenség kifejezője. — Ezek a szók, illetőleg elvont jelentések a tartalom közvetlen kifejezői, a vers első rétegének, a megjelenített valóságnak az alkotóelemei.

A *tőke* két jelentése lényegében szemantikai kétsíkúságot képvisel, azt, ami a képeknek is sajátja. Emiatt ide (is) kapcsolódik — mint már fentebb néhány példával jeleztük — a vers valamennyi szóképe (pl. metaforája: *hűvös halom, forgács-fény;* megszemélyesítése: a *görcs sikong, hajnal suhint* stb.).

9. A szöveg szervező elvére és a kohéziójára alapozó globális elemzés sok mindenben különbözik a hagyományos elemzési eljárásoktól, lényeges vonásaiban ellenlábasa a szövegmagyarázatnak a francia stilisztikai iskolától kidolgozott „elszigetelő", több-kevesebb részlet vizsgálatába elmerülő, de „egészet" szem elől tévesztő módszerének. Ennek hibái már korán — mindenekelőtt a prózaszövegek vizsgálatában — nyilvánvalóvá váltak, minthogy egy 300 lapos regény elemzésében megvalósíthatatlan volt az egymást követő szavak sorrendjében előrehaladó vizsgálat, amin lényegében még az sem sokat változtatott, hogy az egész regényt egy — mondjuk — féllapnyi részletével helyettesítették, az egész helyett azt elemezték.

Az újabb szövegelméletek alapján kidolgozott módszerek alkalmazhatósága szempontjából azonban nincs elvi, lényegi különbség egy három szakaszos vers és egy több száz lapos regény stílusának az elemzése között (persze a nagy terjedelmű szöveg egyidejű áttekinthetősége gyakorlatilag továbbra is nehezíti a prózaszövegek vizsgálatát).

Szabó Zoltán

Főiskolai hallgatók kiejtésének vizsgálata

„. . . kirakatba került a beszéd. Közszükségleti cikké vált, ennélfogva senki számára sem közömbös, hogy minősége javul-e, romlik-e. Égetően időszerű tehát az általános beszédkultúra megteremtése. Általános! Ez a lényeg."[1]

(Péchy Blanka)

Az utóbbi fél évszázadban a szép beszéd ügye többször is előtérbe került. Először Kodály Zoltán hívta fel a figyelmet kiejtésünk romlására,[2] az ő kezdeményezésére bontakozott ki a bölcsészkari szépkiejtési versenyek mozgalma. A hatvanas években a Péchy Blanka által megindított Kazinczy szépkiejtési versenyekhez, valamint az 1965-i egri konferenciához fűződik a helyes beszéd ápolása, a teendők megvitatása.[3] Végül a hetvenes években a kommunikációelmélethez kapcsolódó beszédkutatás[4] már azt eredményezte, hogy az 1978-as

[1] Péchy Blanka: Beszélni nehéz! Magvető, 1976. 10.

[2] Kodály Zoltán: Visszatekintés. Zeneműkiadó, 1974. benne: A jó magyar kiejtésért. 289—306.

[3] Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egri kiejtési konferencia anyaga. Szerkesztette: Grétsy László és Szathmári István. Tankönyvkiadó, 1967. 277 oldal.

[4] Anyanyelvtanítási kísérlet a kommunikációkutatás eredményei alapján (1971—1975.). Szerkesztette: Zsolnai József. Kaposvár, 1976. 254 oldal.

tantervben állandó feladatként szerepel a beszéd művelése. Ezáltal a szép beszéd kérdése előtérben maradt, most már sohasem vehetjük le a napirendről, hiszen társadalmi igényeket kell kielégítenünk. A demokrácia és a nyelvművelés (benne a beszédművelés) szorosan összefonódik, mint ahogy azt Aczél Györgytől is hallhattuk 1980 tavaszán, a magyar nyelv hetének megnyitóján.[5] Ily módon a beszédművelés szorosan hozzátartozik a Lőrincze Lajos által meghirdetett emberközpontú nyelvművelés széles körű programjához.[6]

A Budapesti Tanítóképző Főiskolán tíz esztendeje folyik beszédművelés külön tantárgy keretében,[7] már sok olyan tapasztalat gyűlt össze, sok olyan módszer alakult ki, mely az oktatási reform során közérdekű lehet. Tanulmányom megírására az ELTE-n 1980. november 11-én megrendezett beszédművelési tanácskozáson elhangzottak is ösztönöztek, elsősorban Polónyi Szűcs Szilárd hozzászólása, melyben a tanítóképzős kiejtéstanítás tapasztalatainak közzétételét javasolta. Dolgozatom első részében a kiejtés diagnózisával kívánok foglalkozni, második részében pedig a tanítás menetével és a módszerekkel.

I.

1. A beszédművelő munkának elengedhetetlen feltétele, alapja a diagnózis; ez határozza meg a további feladatokat: a terápiát és a fejlesztő, alakító munkát. Fischer Sándor soha sem mulasztja el hangsúlyozni a diagnózis fontosságát (ezt tette a fent említett beszédművelési tanácskozáson is), és hasonlóképpen vélekedik Zsolnai József is.[8] Ezeket az eredetileg orvosi műszavakat Nagy Adorján használta a leghatározottabban „Daignózis" és „terápia" a magyar kiejtés dolgában c. tanulmányában.[9]

A főiskolai beszédművelő munka megkezdésének a feltétele az I. évfolyamos hallgatók kiejtésének vizsgálata, felmérése. Ezt a feladatot minden oktató elvégzi, de különböző módon: a tanárok egy része feljegyzéseket készít, és a továbbiakban ezekre támaszkodik, másik része pedig méréses módszereket alkalmaz. Természetesen a feljegyzések is hasznosak, de a felmérésnek több szempontból megvan az előnye. A következőkben a felméréssel kapcsolatos problémákat ismertetem.

A kiejtés fogalmát tágan értelmezem: beletartozik a beszédhibák és a helyesejtés kérdésköre. Mindig a beszédhibák kiszűrése az első feladat, ezekkel aránylag könnyebb megbirkózni, mert többségük feltűnő, jól érzékel-

[5] Aczél György: Demokrácia és nyelvművelés. Édes Anyanyelvünk 1980. II. 3. sz. 1.

[6] Lőrincze Lajos: Emberközpontú nyelvművelés. Magvető, 1980. 251 oldal.

[7] A tanítóképzőkben 1970-ben vezették be a beszédművelést, egy féléves, heti kétórás tantárgyként. A félév gyakorlati jeggyel zárult. 1980 őszén változás történt: két féléves lett a tárgy, mégpedig az I. évfolyam első félévében heti 2 óra, a második félévben heti 1 óra. Mindkét félév végén gyakorlati jegyet kapnak a hallgatók. Ugyancsak ekkor került sor a csoportok bontására, így a tanárok kb. 12 tanulóval foglalkoznak egy órán. A tantárgy tematikáját annak idején Hernádi Sándor, a Budapesti Tanítóképző Intézet tanára dolgozta ki, ő írta meg a tankönyvet is: Beszédművelés. Tankönyvkiadó, első kiadása: 1976. 272 o. (Előtte a Beszédművelés c. jegyzetet használták, Tankönyvkiadó, 1970. 164 o.)

[8] Zsolnai József: Beszédművelés kisiskolás korban. Tankönyvkiadó, 1978. 191 o. (főleg 41—54.)

[9] Nyr. 79: 383—8.

hető, továbbá segítségünkre vannak a logopédiai szakkönyvek és felmérések. Nehezíti munkánkat, hogy az egyre szaporodó határeseteket nehéz észrevenni és minősíteni. A helyesejtés kérdésköre jóval tágabb, sokkal nehezebben mérhető, és csak egyetlen úttörő munka áll rendelkezésünkre ezen a területen. A helyesejtésnek vannak mérhetetlen részei, ezért minden efféle kísérletben vannak bizonytalansági tényezők, kritikus pontok.

Beszédtechnikai felmérést legutóbb Nagy József és munkacsoportja végzett a PREFER-vizsgálat keretében.[10] Az általuk alkalmazott teszt csak a beszédhibák kiszűrésére volt alkalmas, mégpedig a beszédhangok, a hangzódifferenciálás és a hadarás-dadogás vizsgálatára. Nagy gyermekanyagon, hároméves kortól nyolcéves korig vizsgálták az egyes beszédhibák alakulását, százalékarányát. Ugyanezt tesszük mi is, parányi anyagon, szerény keretek között, de éppen a méretek kicsinysége teszi lehetővé azt, hogy árnyaltabb eredményeket kapjunk. Természetesen ez a körülmény megkérdőjelezheti eredményeink általánosíthatóságát.

Helyesejtési felmérést jelenleg Zsolnai József és munkaközössége végzett és végez tantárgypedagógiai kísérlete részeként. A kísérlet eredményeit közzétevő könyv[11] külön fejezete szól a mérés módszeréről. A tanulók időre (1 perc) olvastak, majd megszámlálták, „hogy a tanuló által 1' alatt olvasott szövegben milyen típusú hibából hány követhető el . . . [továbbá], hogy a vizsgált tanuló hányat követett el típusonként", s azt kivonták az elkövetett hibák számából. Az artikulációs hibákat, valamint a pattogást és a leppegést ily módon nem tudták mérni: ezért ezekben az esetekben bizonyos pontszámot vontak le. Ez az eljárás – jobb híján — vegyessé teszi a módszert, de a kísérlet céljának megfelel: segítségével nyomon követhető az egyes tanulók kiejtésének fejlődése, bizonyítható vele a helyesejtés taníthatósága. Ezt a felmérést 1. osztályban végezték; 4. osztályban más volt az alkalmazott módszer. 5 perces felkészülés után kötött terjedelmű szöveget olvastak a tanulók. „Az értékelést a magnón rögzített szöveg többszöri visszahallgatásával, és a reprodukálás során elkövetett hibák hibatípusokba sorolásával végeztük" – írja a szerző.[12] A hibaszámmal való operálást a kötött terjedelmű szöveg tette lehetővé. Természetesen itt is a kiejtés taníthatóságának bizonyítása volt a cél, hiszen a kísérleti osztály tanulóinak hibaszázaléka jóval kisebb volt, mint a kontrollosztályé.

Ha nemcsak az egyes tanulók beszédállapotára vagyunk kíváncsiak, hanem az egyes hibák általános előfordulására is, akkor ez utóbbi módszerhez kell folyamodnunk. Ugyanis engem az összkép is érdekelt, a főiskolás korosztály kiejtésének jelenlegi állapota. (Itt jegyzem meg, hogy mivel 1975 óta nincsen alkalmassági vizsga, nem rendelkezünk a beszéd szempontjából válogatott anyaggal: tehát a főiskolán készített felmérések az egész korosztály beszédét tükrözhetik.) Erre az összképre egyrészt tudományos szempontból is szükség van, másrészt a tanmenet tervezése is nagyrészt tőle függ.

Módszerem a következő volt: néhány spontán bemutatkozó mondat után a tanulók egy 1,5 perces szöveget olvastak magnetofonba, egy részletet

[10] Nagy József: 5—6 éves gyermekeink iskolakészültsége. Akadémiai, 1980. 343 o. „Így tehát e könyvben az országos helyzetkép bemutatása és elemzése mintegy hétezer gyermek adatai alapján történik" (14). Benne: a beszédtechnika vizsgálata, 20—45.

[11] Anyanyelvtanítási kísérlet . . . 104—14. és 137—43.

[12] Uo. 137.

Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér c. művéből. A felolvasás szövege a következő volt. (Kriterion, 1972. 21.)

Jön az erdő

Az elemi iskolában osztálytársaimnál hamarább tanultam meg a betűvetést. A sikongó palatábla fölé hajolva, ebéd közben is mámorosan róttam a szavakat. Úgy éreztem: mindahánnyal egy-egy titkot csípek fülön. Még nem tudtam, mit kezdek majd velük, merre s mi végett indítok rohamot. De hogy leírtam a félelmetes szót: báró, máris többnek éreztem magam, majdnem egyenrangúnak a betűk rácsai mögé vetett fogalommal. A világ birtokbavételének illúzióját éltem át: szavaim egyes csapatának eszméltető, titkos erejét. Más örökségre — semmilyen ingó és ingatlan vagyonra — nem számíthattam. Az ősök tankönyvbe foglalt testamentumaira sem. Mivel sáfárkodtam volna? A magaméihoz tehát, közeli és távoli rokonoknál, új szavakat eprésztem. Degenyesek, fazekas vándorszékelyek szekere körül ólálkodva egy-egy friss jelzőt, igét, ikerszót dugdostam a nyelvem alá, s rohantam szívdobogva, mintha kancsót loptam volna: iafia, iafia! Anyám nevetett: pap lesz belőlem. Kérkedtem valósággal, mi mindennek tudom az elfelejtett — vagy soha meg sem tanult? — nevét.

Minden tanulóról készítettem egy (stencilezett) diagnosztikai lapot, melynek rovatait megterveztem. A rovatok a következők: Személyi adatok; I. Logopédiai hibák (a beszédhangok, a beszédfolyamat és a hangadás hibái); II. Helyesejtési hibák: *A)* A beszédhangok hibái, *B)* A hangok egymásra hatásából származó hibák (időtartamhibák és a hangkapcsolatok hibái), *C)* Mondatfonetikai hibák (hangsúly, hanglejtés, tempó stb.). A lapon megjelöltem a hiba előfordulását, majd a kapott adatokat hibatípusonként összesítettem. Ez az eljárás lényegében azonos a logopédiai statisztikák eljárásával melyeknek őse Sarbó Artur felmérése.[13] Ezzel a módszerrel jól kiszűrhetők a beszédhibák, valamint az artikulációs jellegzetességek és az időtartamhibák. Nehezebb a mondatfonetikai eszközök mérése, mivel ezek összefonódnak, sokrétűek, ezért ezen a ponton egyelőre problematikus a felmérés, megállapításai általánosságokban mozognak.

Már említettem, hogy minden kiejtésfelmérésben sok a bizonytalansági tényező. Nagy József igencsak szkeptikusan nyilatkozik erről: „. . .az ilyen vizsgálati eszközök validitása meglehetősen problematikus, reliabilitása (megbízhatósága) pedig alacsony színvonalú (ha egyáltalán értékelhető)."[14] Nézzük meg azt a kérdést közelebbről!

Minden helyesejtési felmérést kétségessé tesz az a tény, hogy nincs rögzített kiejtési norma. Ezzel a ténnyel számolnunk kell, ez azonban nem jelenti azt, hogy nem szabad vagy lehetetlen ilyen munkát végeznünk (akkor tanítanunk sem lenne szabad a kiejtést). A köztudatban létezik ugyanis egy kiejtési norma,[15] amelyhez mindenki viszonyíthat. Gondot okoz az a tény is, hogy a tanárok nem egyformán érzékenyek a különféle kiejtési jelenségekre: egyesek az artikuláció torzításaira lesznek figyelmesek, mások az intonáció

[13] A hibás beszédű tanulók statisztikája Magyarországon. Orvosi hetilap, 45. kötet, 1901. Ez a statisztika szerepel könyvében is: A beszéd összes vonatkozásaiban, különös tekintettel a gyerekkorra. Budapest, 1906. Sarbó kérdőíves módszerrel dolgozott, az ország minden 2000-nél nagyobb lélekszámú helységének iskoláiban vették fel az adatokat a tanárokkal. 213 468 tanuló adatát közlik.

[14] I. m. 20. (Igaz, ezek a sorok közvetlenül a beszédkészség felmérésére vonatkoznak, de hasonló megjegyzések a beszédtechnikai felmérést is kísérik.)

[15] Vértes O. András: A beszédhibákról. Nyr. 80: 343—54.

hibáira, vannak, akiknek az időtartam elleni vétségek tűnnek fel. (Ezt a tanítási órákon jól meg lehet figyelni; pl. láttam olyan órát, melyen a tanító csak intonációs hibákat javított, az időtartammal kapcsolatos vétségekre egyáltalán nem reagált.) A magnófelvételek többszöri lehallgatása lehetővé teszi, hogy sokoldalúvá tegyük beszédhallásunkat, ez ugyanis fejleszthető, és kötelességünk is fejleszteni. Azt hiszem, hogy a beszédművelést tanítók első problémája a „meghallás" kérdésénél vetődik fel. Akármilyen rutinosak vagyunk is, egyszeri meghallgatáskor nem tudunk mindenre figyelni; a szalagon megőrzött beszédet ezzel szemben többször, több szempontból meg tudjuk hallgatni, tudatosan figyelve a különböző területekre. Ezenkívül a felvételek és a diagnózisok nemcsak a tanár munkáját segítik, hanem a tanulókét is, de erről majd később lesz szó.

Az elmondottak alapján szükségesnek tartom a felmérést (azaz a házi használatra készült, szerény eszközökkel elkészített felmérést), de adatait csak tendenciaszerűen lehet általánosítani. Az így nyert adatok a tanításban kétségtelenül hasznosak. Minden bizonytalansági tényező ellenére általános szempontból is hozhat újat egy felmérés, mert mindig kiugorhatnak olyan jelenségek, amelyekre nem számítottunk! Ezekre eleve nem is figyelünk, az első meghallgatáskor nem is vesszük észre őket: ezért is fontos a beszéd rögzítése.

Sokak szerint a tanulók izgulása miatt nem a tényleges beszédet kapjuk, mindenkit elkap a mikrofonláz. Ez igaz, de ezt a tényezőt a magnetofon nélküli meghallgatás során sem lehet kiküszöbölni. Különösebb készülési időt sem szükséges adni, elegendő a szöveg átnézése, megértése. Az is probléma, hogy más a szabad beszéd és más a felolvasás „hangalakja". Egyelőre még az ebbeli jellegzetességek sincsenek feltárva, leírva, tehát a felolvasásnál kell maradnunk, ugyanis a felmérés miatt a szövegnek azonosnak kell lennie.

2. Az első felmérést 1978 szeptemberében készítettem egy 24 főnyi csoportban.[16] A következő két évben is elvégeztem csoportjaimban a felmérést, még 60 tanuló beszédét vizsgáltam meg. Összesítve közlöm a 84 tanuló adatát, hogy elkerüljek bizonyos ismétléseket. A vizsgált időszak különben is kicsi ahhoz, hogy a kiejtés alakulására vonatkozó következtetéseket vonhassunk le az adatokból. A táblázat csak azokat a jelenségeket tartalmazza, amelyek előfordultak.

Egy tanuló beszéde több szempontból is hibás lehet, ezt a táblázat nem tünteti fel. A funkcionális hanggyengeségben szenvedő (dysphoniás) tanuló még a tanév elején kimaradt, az összesített százalékban nem szerepel az adata. Csak azért említem meg, hogy felhívjam a figyelmet arra: előfordul, hogy a tanári pályára teljesen alkalmatlanok is bekerülhetnek a főiskolára. A táblázatban foglaltakon kívül szórványosan egyéb jelenségek is előfordultak: egy tanulónak feltűnően rossz volt a légzéstechnikája, egynek a beszédét gyakori nyögések kísérik, kettő pedig feltűnően „nyekereg".[17]

[16] Az 1978-as felmérés ismertetése már megjelent egy tanulmány részeként: Adamik Tamásné—Cs. Nagy Lajos: Tanítóképzős hallgatók kiejtésének vizsgálata. A Budapesti Tanítóképző Főiskola kiadványai 4. Tudományos közlemények I. Budapest, 1979. 80—90.

[17] Ferenczy Géza: Egy terjedő kiejtési hiba: a „nyekergés". Nyr. 86: 17—24. Erre a kiejtési hibára fel szoktam hívni tanítványaim figyelmét, rendszertanilag a hangadás hibái között tárgyalom.

I. Logopédiai hibák

Beszédhangok			Beszéd-folyamat	Hangadás	
s-hiba	*sz*-hiba	*r*-hiba	hadarás	hang-gyengeség	orrhangzós beszéd
7	2	5	1	1	9

II. Helyesejtési hibák

A) A beszédhangok hibái

magánhangzók		mássalhangzók	
a̋ (illabiális)	8	*s*-hiba (stiridens)	32
ą̄ (zártabb és hátrébb húzott	6	*sz*-hiba (ua.)	13
ę̄ nyelvvel képezve)	3	*r*-hiba (renyhe)	37
ą̊ (nagyon nyílt *e*)	1	*β* (*v* helyett)	19
e̊ (labializált)	5	*l, g, gy* elnagyolt ejtése	18
ę̄ (zártabb, *i*-be hajló)	2	*ţ* (hátrébb képzett)	1
ǫ (zártabb)	2	*k̇* (aspirált)	2
		χ (*h* helyett)	1

B) A beszédhangok egymásra hatásából származó hibák

rövidítés				nyújtás	hangkivetés	
mgh.			msh.	msh.	mgh.	msh.
totális	ebből *á, é* is	enyhe				*l*
42	14	40	24	17	25	5

C) A mondatfonetikai eszközök hibái

hangsúly		hanglejtés		egyéb	
nincs szólamh.	17	énekel, nem zárja le a mondatot	11	nem tart szünetet	4
névutót, kötőszót, összetett szót rosszul hangsúlyoz	5	kunkorít	30	gyors	21
		a mondat végét leejti	4	a hangfekvés a természetesnél magasabb	7
leppeg	2	vesszőnél zárja le a mondatot	2		
		egyáltalán nem érzékelteti a mondatot	2		
		rossz a kiegészítendő kérdés dallama	7		

A logopédiai hibákat elemezve a következőket állapíthatjuk meg. Ebben a rovatban csak azok szerepelnek, akiket a főiskola által másodállásban alkalmazott logopédus kezelt vagy kezel. (Innen az elnevezés a megszokottabb *beszédhiba* elnevezés helyett.) A határeseteket (vagy enyhébb eseteket) a helyesejtési hibákhoz vettem fel.

A 9 orrhangzós beszédűt nem kezelte logopédus, egyrészt azért, mert beszédhibájuk organikus eredetű volt, másrészt azért, mert beszédhibájuk enyhe fokú volt. Mindegyikük nyílt orrhangzós beszédű. Adataik nem szerepelnek az összesített statisztikában.

Minden enyhébb esetet leszámítva a logopédiai kezelésre utaltak száma magas: 13 tanuló (két tanulónál *s*-hiba és *sz*-hiba egyaránt előfordult), 15,47%. Arányuk 1978-ban volt a legmagasabb: 24 tanulóból 6 volt beszédhibás (25%): 3 szigmatizáló (1 interdentális, 1 laterális, 1 stiridens), 2 raccsoló (1 uvuláris, 1 organikus eredetű beszédhibás: kihagyta beszédében az *r* hangot, a lenőtt nyelvfék miatt nem tudta képezni), 1 hadaró. 1979-ben 12 tanulóból 1 volt szigmatizáló (stiridens), 8,33%; 1980-ban 3 tanuló szorult logopédiai kezelésre, 2 szigmatizáló (interdentális) és 1 raccsoló (renyhe képzésű az *r* hangja), ez 28 tanuló 10,71%-a. Meglepő, hogy az óvónős csoportban (1980.) — a beszédalkalmassági vizsga ellenére — 3 beszédhibás akadt, 1 szigmatizáló és 2 raccsoló, 15%. Hozzávetőleges adatok szerint a főiskolán a beszédhibás tanulók száma 10—12% körül mozog annak ellenére, hogy felvételi lapjukon jelezzük a beszédhibát. A beszédhibákban a szigmatizmus vezet: a selypes-raccsoló tanulók aránya 7 : 5. Kollégám, Cs. Nagy Lajos 1978-ban elvégezte ugyanezt a felmérést a speciális tagozaton, itt 25 tanulóból 8 szorult (32%) hosszabb-rövidebb ideig logopédiai kezelésre.[18]

Az adatokat olvasva több kérdés merül fel bennünk. Az egyik az, hogy vajon gyógyíthatók-e felnőttkorban a beszédhibák. Úgy vettem észre, nagyon nehezen, és csakis akkor, ha a hallgató átérzi a kérdés fontosságát, szorgalmasan gyakorol. Ez, sajnos, nem mindig történik meg.

A másik nagy kérdés az, milyen az alsó tagozatos gyerekek beszéde, mennyi köztük a beszédhibás, milyen szituáció vár a kezdő tanítónőkre?

A Nagy József-féle statisztika az iskolába lépő gyerekek 34,3%-át mondja beszédhibásnak. Ez a magas százalék az életkorral és a tanulmányokkal előre haladva egyre csökken. Sok hiba azonban makacsul „tartja magát", ilyen a nyílt orrhangzósság, a zöngétlenítés, a szigmatizmus (a *cs* kivételével) és a rhotacizmus.[19] A logopédusok felmérései ismeretesek: 1953-ban Kanizsai Dezső a budapesti tanulók 1,54%-át találta súlyosan beszédhibásnak. 1963-ban a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolának az egyik budapesti kerületben végzett felméréséből kitűnik, hogy a tanulók 15—20%-a beszédhibás. Az 1970—71-i tanévben a fővárosi beiskolázott első osztályosok 4,6%-a volt beszédhibás. Gacsó Mária logopédus 1977-ben a XII. kerületben a beiskolázandó gyerekek között 17,2% beszédhibást talált. Dr. Hajdu Erzsébet logopédus közlése szerint 5—7 éves korban 32—35% körül mozog a beszédhibás gyerekek aránya: 1975 őszén az első osztályosok 22,5% szenvedett beszédhibában (az óvodában 46,4%-ot találtak). Főiskolánk nyelvészeti diákkörében hallgatóink többször végeztek felméréseket egy-egy alsó tagozaton: 25%, 22,4%, 15%, 26,8%, 25,88% volt a vizsgált alsó tagozatokban a beszédhibás gyerekek

[18] I. m. 88.
[19] I. m. 39. és 36.

aránya.[20] Mindegyik tanítványom felmérésében több volt a beszédhibás fiú, mint lány, négy felmérésben a szigmatizmus vezette a listát, egy felmérésben azonban a rhotacizmus került az első helyre. Hozzávetőlegesen úgy tűnik, hogy 20% körül mozoghat az alsó tagozatokban a beszédhibások aránya, és az élettani pöszeség elmúltával megmaradt beszédhibákat nehéz korrigálni, ezek — Nagy József szavaival élve — tartják magukat.

Adatainkat régebbi felmérésekkel is összevethetjük, természetesen nagyon óvatosan, éppen a tájékozódás erejéig. Sarbó Artur a századforduló táján 3,6% beszédhibásról beszél.[21] Érdekes felmérésre bukkantam a Néptanítók Lapja 1891. évi számában.[22] Egy névtelen szerző felmérést végzett Arad összes iskolájában. 3153 tanuló között 247 hibás beszédűt talált, ez 7,84%. Tanítóképzőnk egykori igazgatója, Baló József, a századfordulón indult évkönyvekben közli a gyakorlóiskola beszédhibás tanulóinak statisztikáit. Az 1900—1901-i tanévben a 34 tanuló között 1 dadogót és 2 selypítőt talált (8,82%), az 1901/1902-i tanévben 35 tanuló között 1 dadogót és 6 selypest (20%), az 1902/1903-ig tanévben 36 tanuló között 1 dadogót (2,77%), az 1903/1904-i tanévben a 36 tanuló között nem volt beszédhibás, végül az 1904/1905-i tanévben 35 tanuló között 1 selypes volt (2,83%).[23] Az adatokból úgy tűnik, hogy eredményesen foglalkoztak a beszédhibák javításával.

Az kétségtelen, hogy ezek az adatok nem vethetők össze, sem a maiak a régiekkel, de a maiak sem egymás között (valószínűleg minden felmérő másképp ítéli meg a beszédhiba súlyosságát). Azonban az is kétségtelen, hogy a beszédhibás gyerekek száma megnövekedett, és valószínűleg állandóan növekszik. Ebben a szituációban pedig alaposan meggondolandó, hogy felvegyünk-e beszédhibás egyéneket a főiskolára, hiszen nagy a valószínűsége annak, hogy felnőttkorban, minden kényszerítő körülmény nélkül, saját felelősségükre ezek a hallgatók nem javítják ki beszédüket, és ezáltal újratermelik saját beszédhibájukat. Feltétlenül vissza kell állítani a tanítóképzőkben a beszédalkalmassági felvételi vizsgát.

A felmérésekből „novumként" még a következők derültek ki. 1. Az eddigi statisztikákban nagy százalékaránnyal vezetett a szigmatizmus. Főiskolai hallgatóim között a rhotacizmus erősen megközelíti a szigmatizmust (7 : 5 az arány), az egyik alsó tagozati felmérésben pedig vezet. Cs. Nagy Lajos ezt írja: „A raccsolás a legszélesebb skálájú. A torzítástól a hanghelyettesítéseken keresztül a kihagyásig mindenre akadt példa."[24] 2. Megnövekedett a határesetek száma. Ezeket a mássalhangzók helyesejtési hibáinál vettem fel. A sípoló *s*- és *sz*-hangoknak, valamint az egy pördületű, renyhe *r*-hangoknak

[20] Dr. Hajdu Erzsébet: Logopédiai ismeretterjesztés Orosházán. A tanító, 1978. 11. sz. 5—8. A diákköri dolgozatok szerzői: Laczik Éva, Bagi Zsuzsanna, Nagy Margit és Almási Gabriella. Gacsó Mária adatát Bagi Zsuzsanna közli. Patakfalvi R. és Lampé I. „A beszédhiba problémája, különös tekintettel a beiskolázásra" c. tanulmányukban a következő megállapításokat teszik: „A pöszeségnek a beiskolázás idejére eső kiugróan magas száma mutatja a beszédkultúra relatíve alacsony színvonalát hazánkban. Levonhatjuk a következtetést, hogy óvodáink nem mindig töltik be kellően az iskolaelőkészítés szerepét." (A beszéd és zavarai. Szerkesztette: Vassné Kovács Emőke és Subosits István. Tankönyvkiadó, Budapest, 1975. 73.) Nagy József is hasonló következtetésekre jut. I. m. 43.

[21] I. m. 202.

[22] Néptanítók Lapja 1891. 498—9.

[23] A Budapesti Állami Elemi Tanítóképző-intézet értesítője az említett tanévekről, 100, 94, 111, 89, 44.

[24] I. m. 86.

valószínűleg a zárt szájú ejtés, a lagymatag artikuláció az oka. A határesetek magas száma miatt úgy tűnik, hogy nehezebb diagnosztizálni az *r*-hibát, ugyanis a zárt szájú, renyhe beszéd következtében szinte egyformán hangzik az ép és a beteg *r*. Az egyébként ép, de a beszédfolyamatban eltorzult *r* hangot képesek önállóan is pörgetni, ezért szinte minden alkalommal meg kell hallgatni az *r*-et külön, elszigetelten ejtve. (Gondolom, ezzel magyarázható az a tény, hogy az óvónőkhöz a szűrővizsga ellenére bekerült a két raccsoló.)

A helyesejtési hibák között tehát az egyik legszámottevőbb az *s*, *sz* és *r* fent leírt hibája: 38,09%, 15,47% és 44,04%. Az *r*-hiba előtérbe kerülése figyelmeztető. Ezt a hangot Kodály a magyar artikuláció „sarokkövének" nevezte, mely ha meglazul, megváltozik az egész artikuláció. Tanítványaimnak csaknem a fele kevés számú pördülettel, lagymatagon képezi az *r*-et. Úgy észleltem, hogy főleg intervokalikus helyzetben vagy szó elején, tehát szótagkezdő helyzetben lagymatag az *r*: *örökségre, erejét, merre, érettségiztem; rohamot, rácsai, rokonoknál, rohantam, róttam.* Ezek a szavak csaknem minden renyhén ejtőnél megvoltak. Olykor szótagzáró helyzetben is hibás volt az *r*, pl. a *kérkedtem* szóban. Zöngétlen mássalhangzók mellett erőteljesebb a képzés, pl. *friss, eprésztem*, de egy tanuló beszédében itt is gyengült az *r*. Hangsúlyozom, mindegyik itt említett tanuló tudja önmagában pergetni az *r*-t, nem beszédhibás, de a beszéde hibásnak tűnik.

Nemcsak az *r* ejtése elnagyolt szótagkezdő helyzetben, hanem az *l, g, gy* hangoké is (20,23%), sőt az *l* olykor ki is esik. Hasonlóképpen viselkedik a *v* is, de mintha két ajakkal képeznék a rést (ezért használtam a táblázatban a bilabiális spiráns jelét), pl. *szaßaim, Éßa; ßagyok; hajolßa, szívdobogßa.* Szótagzáró helyzetben ez nemigen fordul elő. Olykor a *b* hangra is jellemző a résbe „gyengülés": *szívdoßogva, birtokßavételének.*

Ezt a kérdéskört lezárva, megemlíthetjük, hogy a Kazinczy-versenyek értékelésekor Wacha Imre is hasonló jelenségekre hívja fel a figyelmet. A versenyeken is a susogókkal és a sziszegőkkel volt baj; „Gyakori volt a raccsolás vagy ennek enyhébb változata: a lusta egy pergésű vagy mormolt, olykor *j*-szerű *r* ejtése." Egy másik jellegzetességre is felhívja a figyelmet: „A mássalhangzók ejtésében még általános és rendszeresnek mondható és hibás jelenség volt a zöngétlenedés — főleg a *b, d, g, z* hangoké." Nagy József is a makacsul megmaradó hibák között tartja számon a zöngétlenítést.[25] Ezt a vizsgált anyagban nem tapasztaltam, nem hallottam az említett hangok helyett azoknak zöngétlen párját, a fent leírt elnagyolt, résbe gyengülő ejtést viszont igen.

Érdekes az a tény, hogy a nyelvelsajátítási folyamatban később elsajátított hangok képzése gyöngül meg először, ilyen az *r, l*, a sziszegők és a susogók, Nagy József pedig megemlíti, hogy a zöngétlen hangok elsajátítása könnyebb, mint a zöngéseké.[26]

A magánhangzókkal kapcsolatos helyesejtési hibák nem számottevőek. Viszonylag sok az illabiális *á* (9,52%) az *á* helyett, de ez az egyes tanulók beszédében csak szórványosan fordul elő. Érdekes az *á*-nak (olykor az *é*-nek)

[25] Z. Szabó László—Wacha Imre: A Kazinczy-versenyek története. Győr, 1978. 93—4 és i. m. 36.

[26] I. m. 27: „A többi zárhang szembetűnő sajátossága, hogy a zöngétlenek *(p, t, k)* elsajátítása könnyebb, mint a zöngéseké *(b, d, g)*. Ez egyébként igaz az *f—v*, az *sz—z* és az *s—zs* viszonylatában is . . ."

zárt ejtése (7,14%), mely következetesen érvényesül az illetők beszédében. „. . . egyre gyakoribbá válik az *á* hangnak hátrább képzett, illetőleg kerekebb ajakkal és kisebb állejtéssel, valamint hátrább és feljebb tartott nyelvvel képzett változata. (Színészeink beszédében is egyre gyakrabban lehet ilyen színezetű *á* hangot találni!)" — írja Wacha Imre.[27]

A beszédhangok egymásra hatásával kapcsolatos helyesejtési hibák sokfélék. Nem vettem fel a táblázatba a mássalhangzókapcsolatok ejtésének problémáit, mert egyáltalán nem jelentkeztek tanítványaim beszédében, azaz egyetlen egy esetben sem észleltem betűejtést. Ezt a tényt a Kazinczy-versenyen is megállapították, és az iskolai tanítás eredményességeként értékelik.[28] Zsolnai József felmérései viszont azt mutatják, hogy az alsó tagozaton — az olvasástanulás kezdeti szakaszában — megvan ez a probléma: a szótagoló olvasás következményeként fellépő betűejtés.[29] Úgy látszik, ez a jelenség a későbbi években nyomtalanul eltűnik (amennyiben megvan, bizonyára felvett modorosság, a hivatalos stílus egyik jellemzője). Nem tapasztaltam a magánhangzóknak a köznyelvi kiejtéstől eltérő megnyújtását sem. A mássalhangzók nyújtása enyhe mértékben sok tanulónál előfordul (20,23%).

A legnagyobb gondot a hangok, elsősorban a magánhangzók időtartamának a megrövidítése okozza. Ezt a problémát mindnyájan ismerjük, már Éder Zoltán is a legaggasztóbb hibának látta,[30] jelezték a Kazinczy-versenyekről is,[31] sokan — köztük Montágh Imre is[32] — a magyar beszéd ritmusát látják nagy veszélyben emiatt; de hogy milyen súlyos a helyzet, azt az adatok szemléltetik igazán. Minden hosszú magánhangzót röviden ejt hallgatóim 50%-a, 42 tanuló. Közülük az *á*-t és az *é*-t is röviden ejti 14 tanuló, 16,66%. Enyhébb fokú röviden ejtés található 40 tanuló beszédében, 47,61%. Mindössze két tanuló beszéde volt ebből a szempontból kifogástalan. A speciális tagozaton egyetlen tanuló beszéde sem volt ebből a szempontból kifogástalan, 100%-os volt a röviden ejtés.[33]

A szavakban nemcsak az ingadozó tartamú *í, ú, ű* rövidül meg, hanem az *ó, ő*, sőt az *á, é* is,[34] pl. *erdö, uj, számithattam, csipek, leirtam, belölem, indittok, betüvetést, olálkodva, egyenrangunak, rottam, eszméltetö, szot, kancsot, báro, ösök, ingo, szivdobogva, jelzöt* stb. (A szavakat gyakorisági sorrendjükben soroltam fel, tehát az *erdö* szót ejtették a legtöbben röviden stb.) Egyelőre nem lehetett ezeket a szavakat sem a hangok szerint, sem a szavak hosszúsága szerint cso-

[27] I. m. 94. A kérdésre én is felhívtam a figyelmet: Mai magyar nyelvünk (ismertetés). NyK. 80: 231.

[28] I. m. 94.

[29] I. m. 107, 108, 143.

[30] Éder Zoltán: A fővárosi általános iskolások kiejtéséről. Nyr. 84: 337—45. A 342. l.-on írja: „. . . az időtartammal van a legnagyobb baj . . ."

[31] I. m. 95.

[32] Montágh Imre ezt írja: „Jó lenne a magyar beszéd ritmusát föltámasztani. Kár lenne Európa egyik veszendő értékét, a minden más nyelvtől elütő magyar beszédritmust a szomszéd nyelvek hatására elpusztulni hagyni. Figyelmes füllel hallgatva tragikus a folyamat, amely a magyar beszédritmust fenyegeti." Tiszta beszéd. Népművelési Propaganda Iroda (évszám nélkül), 118.

[33] I. m. 89.

[34] Az *á* és *é* hangot is röviden ejtők beszédét szoktam pattogónak minősíteni. Mivel ez a kérdés a szakirodalomban nincs kellőképpen tisztázva, nem tüntettem fel a táblázatban ezt az elnevezést.

portosítani. Úgy tűnik, általánosan ható tendenciáról van szó, mely a magyar nyelvnek mind fonémaállományát, mind ritmusát veszélyezteti. (Mindegyik tanuló a fővárosban vagy közel a fővároshoz él, így nyelvjárási sajátosságokról nem beszélhetünk.)

Zsolnai helyesejtési felmérésében is megvan ez a probléma, de nem a legsúlyosabb.[35] Egyik tanítványom diákköri dolgozatában a gyerekek 21,17%-nál van időtartamhiba, ezzel szemben a mássalhangzó-kapcsolatokat 38,82% ejtette betűejtéssel. Valószínűleg az alsó tagozatos gyerekek jobban ragaszkodnak az írásképhez, ezért jellemző rájuk a betűejtés és ezért kevesebb az időtartamhiba. Lehetséges, hogy szabad beszédük más jellegzetességeket mutatna. Ez a tény azt is bizonyítja, hogy felnőttkorban a felolvasás alkalmas a kiejtés mérésére, mert a felnőtt elszakad az írásképtől, úgy olvas, ahogy egyébként is beszél. Az alsó tagozatos gyerek esetében valószínűleg más a helyzet.

Az időtartam helyes érzékeltetése a helyesírást is befolyásolja, hiszen ezt a területet a kiejtés elve szabályozza. Több évi tapasztalatom azt mutatja, hogy tanítványaim helyesírási dolgozatai közül az időtartammal kapcsolatosak eléggé rosszul sikerülnek, pedig magyarázat után, a norma szerint, gondosan diktálom őket. A tanuló azonban azt hallja, amit megszokott.

A magánhangzó kiesése is eléggé jellemző: 25 tanuló beszédében jelentkezett kisebb-nagyobb mértékben (29,76%).

A mondatfonetikai eszközök hibái közül csak a jellemzőbb eseteket ismertetem. Nem olvas szólamokban 17 tanuló (20,23%), azaz nem érzékeltetik a szöveg értelmét, minden szót külön hangsúlyoznak. Ez azt jelenti, hogy olvasási technikájuk alsó tagozatos szinten van, de arra is gondolhatunk, hogy nem rendelkeznek hangos olvasási rutinnal: az iskolában kb. 10 éves koruk óta feltételezhetően nem olvastak hangosan. Természetesen a mondathangsúlyt sem érzékeltették. Meglepő volt, hogy egyes ritkább vagy régies szavakat nem értettek *(sáfárkodtam, testamentum)*, gondot okoztak a ritkább nyelvtani alakulatok *(magaméihoz)*, a metaforikus kifejezések *(új szavakat eprésztem)* (csak a tájnyelvi szavakat magyaráztam meg előre). Az a benyomásom, hogy az egész szöveg, Sütő „szó-cizelláló" stílusa nagyon távol állt tőlük. Nem tételeztem volna fel, hogy a XX. századi irodalom merész metaforáin felnőtt nemzedéknek ez a szöveg ennyire nehéz lesz. E miatt a körülmény miatt sajnos nemigen lehet értékelni a kiejtésnek a mondatfonetikát illető részét.

Mivel nemigen törekedtek a hangsúlyozásra, nem követtek el olyan speciális hangsúlyozási hibákat, mint a kötőszavak, ragok, névelők és névutók indokolatlan hangsúlyozása.

A hanglejtésre jellemző a mondat nyitva tartása, az éneklés (13,09%) és a kunkorítás (35,7%). A beszédtempó 23,80% esetében túlságosan gyors volt. A hangsúlyozás hiánya, a kántáló hanglejtés, a gyors beszédtempó, valamint hozzájuk társulva a zártszájúság miatti renyhe artikuláció és időtartam-rövidítés eredményezi a tanítványaim beszédére olyannyira jellemző monotóniát.

[35] L. m. 107, 108, 141—3. Zsolnai adataiból kiolvasható, hogy 4. osztályra — amikor már csökken a betűejtéssel olvasók száma — megnövekszik az időtartamhibák száma.

II.

1. A kiejtési hibák okainak feltárása speciális és sokrétű munkát igényel, logopédusok, orvosok, pszichológusok stb. feladata. Néhány olyan okra azonban, amelyeknek a megszüntetése elősegítheti munkánkat, felhívhatjuk a figyelmet.

A helyesejtési hibák zömének egyik fő oka a zárt szájú, renyhe artikuláció,[36] melynek során az ajkak nem távolodnak el egymástól, és nem is húzódnak össze kellőképpen. A minimális állejtéssel és merev ajkakkal végbemenő beszéd torzítja az *s-*, *sz-* és *r*-hangok képzését, előidézi egyes zöngés mássalhangzók elnagyolt ejtését, sőt a magánhangzók időtartamát is befolyásolja. Ugyanis a hosszú magánhangzók kiejtése erőteljesebb ajakartikulációt igényel.[37] Mindez pedig a beszéd ritmusát zilálja szét. A már-már generációs jelenséggé vált zárt szájú ejtésnek minden bizonnyal megvannak a további okai. Lehetséges, hogy egyeseknél összefügg a személyiséggel: szerepet játszhat benne a határozatlanság, esetleg valamiféle rosszul értelmezett szerénység vagy ellenkezőleg a túlzott közvetlenség, mely inkább közvetlenkedés, lezserség. Ezekre az összefüggésekre már Sarbó is felhívta a figyelmet, Büky Béla pedig részletesebben foglalkozik a problémával.[38] Megfigyelésem szerint határozott beszédű tanítványaim maguk is határozottak és fegyelmezettek, de ilyenek a rossz beszédűek között is vannak. Sokkal inkább az okok közé sorolható a beszédideál hiánya. Nem lehetünk afelől meggyőződve, hogy tanítványaink a helyes beszédet tekintik minden esetben követendő példának. Beszélgetéseinkből kiderült, hogy ideálisnak tartják pl. a zárt szájú, motyogó tévébemondónő beszédét, nyilvánvalóan azért, mert az ő beszédüket „realizálja". Sajnos, a nyilvános fórumokon sok a hibás beszédű, ez a tény pedig befolyásolja az ifjúságnak a helyes beszédről alkotott fogalmait. Olyannyira, hogy némely tanítványomnak különös elképzelése volt a magyar artikulációs bázis sajátosságairól. Az egyiket hosszú ideig nem sikerült arról meggyőznöm, hogy a magyar beszéd nem orrhangzós színezetű, magánhangzóink orális képzésűek. Minden bizonnyal sok ellenpéldát hallhatott, ami elképzelhető, hiszen táncdalénekeseink zömének a kiejtése orrhangzós színezetű. A zártszájúság okai közé tartozik az a szomorú tény is, hogy a gyerekek iskolai tanulmányaik során keveset beszélnek hangosan és összefüggően, verset pedig alig tanulnak.

A zártszájúságnak „anatómiai" okai is lehetnek. A tényleges anatómiai okon kívül ilyen az összevissza, ferdén nőtt fogazat elrejtése. A PREFER-vizsgálat készítői is gondoltak efféle tényezőkre, Nagy József megemlíti, hogy a felmérést ki akarták terjeszteni az érzékszervi és a beszédszervi elváltozásokra, de az orvosi vizsgálatot nem tudták megvalósítani.[39] Minden bizonnyal megtalálták volna néhány baj gyökerét, pl. azt sem tartom kizártnak, hogy a táplálkozási szokások megváltozása (a sok pépes étel, a kevés rágás) is befolyásolja a száj izomzatának alakulását.

[36] Ezt a kérdést már tárgyaltam „Megjegyzések a kiejtés tanításához" c. cikkemben, Nyr. 100: 316—9.

[37] Vö. Molnár József: A magyar beszédhangok atlasza. Tankönyvkiadó, 1970.; Gósy Mária: A magyar beszédhangok ajakartikulációja. Nyr. 100: 262—8, de legfőképpen: Magyar Fonetikai Füzetek 6, Bolla Kálmán: Magyar hangalbum, MTA Nyelvtudományi Intézete, 1980. 179 oldal.

[38] Sarbó id. könyvében megjegyzi, hogy a fegyelmezett környezetben élő katonaszülők gyermekei között alig van beszédhibás; vö. Büky Béla: A beszédtanítás pszichológiája. Tankönyvkiadó, 1977. 89—101.

[39] I. m. 45.

Felmerülhet az a kérdés, hogy vajon társadalmunkban az ember kulturáltságát, értékét a beszéde alapján ítéljük-e meg. Lényeges-e az emberek értékítéletében a beszéd szépsége, helyessége? Hernádi Sándor azt írja egy helyütt,[40] hogy a helyesírást – többek között – azért is nehéz megtanítani, mert a nagy tömegek lényegében közömbösek e tekintetben, vagyis az egyén értékében nagyon keveset számít az, hogy tud-e helyesen írni. Ha ez így van, akkor nehéz a helyesírás és a helyes kiejtés tanítása, és nagy feladat hárul a jövőben az óvodákra és az iskolákra.

Folytathatnánk még az okok felsorolását, például még nem ejtettünk szót a gyorsuló életünkkel együtt gyorsuló beszédtempóról, amelyet sokan alapvető oknak tartanak. Szerintem sokkal bonyolultabb okrendszerről van szó, a gyorsuló életre való hivatkozás inkább közhely: nem is olyan biztos, hogy minden tekintetben felgyorsult az élet. Annyira mindenesetre nem, hogy például az óvónőképzésben bevezették volna az anyanyelvi nevelés (benne a kiejtéstanítás) tantárgypedagógiáját (az óvónőképzésben mindennek van módszertana, csak a nyelvi nevelésnek nincs!).

A felsorolt okok közül sokat meg tudunk szüntetni. A zártszájúság sok-sok gyakorlattal javítható. A közömbösség ellen felvehetjük a harcot, a helytelen fogalmakat tisztázhatjuk, a gyerek személyiségét alakíthatjuk; de ez az utóbbi egész iskolarendszerünk dolga. Most csak azt tekintsük át, mit tehetünk a főiskolán, a beszédművelés tantárgy keretében!

2. A beszédművelés tanításának általános menetét és módszereit a használatban levő szakkönyvek határozzák meg. Alapvetően Hernádi Sándornak Beszédművelés c. tankönyvét használjuk, melynek felépítése a következő: a légzés, a hangindítás, a beszédhangok képzése, a hangkapcsolatok ejtése, a mondatfonetikai eszközök alkalmazása. A tankönyv fejezetei elméleti részre és gyakorlatokra tagolódnak, a gyakorlatok színesek, változatosak, jól használhatók. Ezenkívül foglalkozunk még az artikulációs bázis jellemzőivel, a beszédhibákkal és Zsolnai könyve alapján a beszédtanítás módszertanával.

Az eddig elmondottakból, vagyis a felmérésből következik, hogy a kijelölt tananyagot rugalmasan kell kezelni: egyrészt különös gondot kell fordítani az általánosan előforduló hibákra, másrészt meg kell tervezni és be kell építeni a közös foglalkozások menetébe az egyéni gyakorlatokat. Az általánosan előforduló hibák arra figyelmeztetnek, hogy vannak olyan területek, amelyekkel nem végezhetünk a kijelölt órán, hanem állandóan a felszínen kell tartanunk őket.

Folyamatosan, minden órán foglalkozunk tehát légzési, artikulációs, hangképzési és rezonanciagyakorlatokkal. Ezeknek a gyakorlatoknak szisztemetikus rendszerét Fischer Sándor: A beszéd művészete c. könyve tartalmazza.

A légzési gyakorlatok rendszerét teljes mértékben átvettem Fischer könyvéből. Azt azonban hangsúlyozni kívánom, hogy ezt a szisztémát szigorúan be kell tartani (tapasztaltam ugyanis, hogy olykor csak kiragadnak a könyvből egy-egy gyakorlatot): azaz fokozatosan növelni kell a belégzési és a kilégzési időt, majd az előzőt fokozatosan csökkenteni kell, mivel az a célunk, hogy minél rövidebb idő alatt nagy levegőmennyiséghez jussunk.

[40] Hernádi Sándor: A helyesírás tanításának problémái. Tankönyvkiadó, 1973. 48. Itt jegyzem azt meg, hogy minden bizonnyal a pesti nyelv jellegzetességeit is konstatáltam a felmérésben (vö. G. Varga Györgyi: Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Akadémiai, 1968. 258 o.).

Fischer anyagához hozzávehetők Montágh Imrének légzéstechnikai és artikulációs szempontból összeállított szövegei, melyek a már idézett Tiszta beszéd c. kötetben találhatók meg.

A felmérésekből nyilvánvaló, hogy fokozott gondot ajánlatos fordítanunk az artikulációs gyakorlatokra. Mivel az artikulációs hibák legfőbb oka a zárt szájú kiejtés, nagyon sok gyakorlatot végzünk ennek a kiküszöbölésére: állejtési gyakorlatokat, nyílt magánhangzókat tartalmazó szavakat, szövegeket mondatunk, tükör előtt, összehasonlítva a szájtartást akár „A magyar beszédhangok atlasza", ábráival akár a Gósy Mária által közölt felvételekkel. Mindig ügyelni kell a kritikus mássalhangzók: az *s*-, az *sz*-hangok és különösen az *r* képzésére, s ugyancsak figyelnünk kell a *v*, a *b* és az *l, g, gy* gondos ejtésére. Sosem szabad elhagynunk az időtartam- és a ritmusgyakorlatokat. Időtartamgyakorlatot sokféleképpen, bármilyen szövegen végezhetünk, ritmusgyakorlatot pedig versek mondásával. Mind Fischer, mind Montágh sok, jól felhasználható verset közöl, de ezt a gyűjteményt magunk is kiegészíthetjük.

A zárt szájú beszéd feloldásában nagy segítségünkre vannak a szabad produkciók, a memoriterek. Ugyanis megfigyelhetjük, hogy a szabad beszéd közben nyíltabb az artikuláció, mint felolvasás közben. Olyan verseket szoktam kiválasztani, amelyek az időtartam és a ritmus gyakorlására is alkalmasak, és az alsó tagozatos tananyagban is szerepelnek (nagyon sok Weöres-vers van köztük). De nemcsak ez a szempont vezérel: a lágy hangindítás gyakorlására például kiválóan alkalmas József Attila Mama, Altató c. verse. Rónai Béla az így összeválogatott versanyagot célirányos memoriternek nevezte a fent említett beszédművelési tanácskozáson. Ezeket a verseket mindig kórusban is gyakoroljuk: ilyenkor mindenki bátrabb, jobban érzi a ritmust, és sok különleges megoldás is adódik (természetesen, a szöveget nem szabad nézni, így az, aki nem tudja a verset, hamar lelepleződik).

Az első félév végén a nyílt, tiszta artikuláció elérése a cél. Ekkor a hallgatóknak elő kell adniuk a megtanult verseket, be kell mutatniuk egy rövid mesét, valamint egy szép felolvasást kell produkálniuk. Ismerniük kell néhány mondókát, nyelvtörőt is.

A mondatfonetikai eszközök gyakorlása a második félév feladata, de problémáit nem lehet teljesen kikerülni az első félévben sem. A felmérésből kiderült, hogy milyen nagy gond a hangsúly elhagyása, rossz alkalmazása. Ezen a területen nagy segítséget jelent Deme László és Péchy Blanka közös műsora a rádióban, a Beszélni nehéz. A műsor feladványait mindig megoldjuk. Csoportjaimban van egy felelős, aki kazettára veszi az adás anyagát, így ellenőrizzük saját megoldásunkat, majd a kidolgozott mondatot többször felolvassuk. Mind a feladványok, mind a hozzájuk fűzött magyarázatok gondolkodásra tanítanak, kialakítják a hallgatókban a hangsúly kérdései iránti érzékenységet, egyszóval követésük nagyon hasznos. Egyébként ehhez hasonló gyakorlatokat találhat a tanár mind Péchy Blanka könyvében, mind Wacha Imrének a győri versenyekről szóló, sokszor idézett kötetében.

A második félév végén hallgatóinknak különböző stílusú szövegeket és verseket kell előadniuk, illetve felolvasniuk; pl. mesét, ünnepi beszédet, fogalommagyarázatot stb.

Módszertani szempontból — az említett munkákon kívül — Zsolnai József: Beszédművelés kisiskolás korban c. könyve lehet segítségünkre. Részletesen és szisztematikusan foglalkozik a helyes légzés kialakításával; a helyesejtés fejlesztésére a következő gyakorlattípusokat ajánlja: hangadástechnikai

gyakorlatok, artikulációs gyakorlatok, gyorsasági gyakorlatok, időtartamgyakorlatok, a hangkapcsolatok gyakorlása és ritmusgyakorlatok. Véleményem szerint ezekkel a gyakorlatokkal — kivéve a hangkapcsolatokat — minden órán foglalkoznunk kell.

Az elmondottak alapján egy beszédművelési óra felépítése vázlatosan a következő: kb. 10—15 percet vesznek igénybe az ismétlődő rutingyakorlatok (természetesen a nehézségi fokozatok szerint felépítve). Mindig légzési gyakorlatokkal kezdünk, majd hangadási és rezonanciagyakorlatok következnek, utána időtartam- és ritmusgyakorlatok, melyek egyúttal artikulációs gyakorlatok is. Ez utóbbiak hol kórusban, hol egyéni előadásban hangzanak el, egyszer memoriter segítségével, másszor olvasott szöveggel. A bevezető gyakorlatokat rövid egyéni számonkérés követi, hiszen mindig van feladva egy vers, néhány mondóka vagy nyelvtörő, esetleg felolvasás. Ha szükséges, megvitatjuk egy-egy szöveg előadásának különböző lehetőségeit. A következő 20—25 perc az óra speciális anyagára fordítandó. Itt arra kell törekednünk, hogy a hallgatók pontosan tudják a gyakorlatok célját. Változatossá kell tenni a gyakorlatsorokat, ezenkívül egyeseknek speciális feladatokat kell adni, a diagnózistól függően. Olykor játékokkal, versenyekkel is lehet tarkítani, élénkíteni az órát. Az óra utolsó percei az otthoni feladatok megbeszélésére maradnak. A gyakorlóórákat néha előadások váltják fel, néha pedig szakcikket megvitató szemináriumok. Arra törekszünk, hogy a gyakorlati munka legyen előtérben.

A tudatos munka szempontjából fontosnak tartom, hogy a hallgatók ismerjék saját beszédüket. Ezért az év elején készített felvételt — az elméleti ismeretek elsajátítása után — visszahallgathatják úgy, hogy közben nézhetik a diagnosztikai lapjukat. Otthon is, az órákon is van alkalmuk magnetofonnal dolgozni. A félév végi produkciókat ismét magnetofonra vesszük, meghallgatjuk, elemezzük.

Kérdés, hogy a beszédművelésnek milyen területein érhetők el eredmények a reform ellenére is szűkös időkeretben. Némileg javítható a zártszájúság, feltétlenül javítható az időtartam- és a ritmushiba. A félév végi produkciók ebből a szempontból lényegesen jobbak voltak az év eleji felmérésnél. A beszédhiba ennyi idő alatt nem javítható, az idén a logopédus fél év alatt az előkészítő mozgások beidegzéséig jutott el. Nemigen korrigálhatók az artikulációs modorosságok, pl. az illabiális *á*. A sípoló *s*-, *sz*-hangokat alig lehet javítani, az *r* viszont megfelelően pörög, ha ügyelnek rá. A szövegnek megfelelő hangsúlyozás tanítható, viszont nagyon nehéz a hanglejtés hibáiról leszoktatni a hallgatókat. Nagy a valószínűsége annak, hogy magánbeszélgetésekben vagy a tanítási gyakorlatok izgatott légkörében visszatérnek a régi, megrögzött beidegzések. Eredménynek tarthatjuk már azt is, ha hallgatóink megismerkednek a beszédművelés problematikájával, és ha felébred bennük az igény és a szándék a szép beszéd kialakítására.

Nem szóltam még a tanári munka egy speciális területéről: a bemutatásról. Ugyanis jó példával kell elöl járnunk: be kell mutatnunk a vegyes mélylégzést, a jól pörgő *r*-nagot, a nyílt, szabályos *á*-t, a helyes intonációt, a mondókákat és a verseket. Tanítványaink is csak így dolgoznak majd eredményesen a kis gyerekek között; akkor követik majd példájukat, ha árad. belőlük a sok szép vers, mondóka, játék. Nagyon sokat várunk ettől a tárgytól az iskolákban, egy azonban bizonyos: önmagában nem old meg semmit (1. osztályban évi 18 órában), csak az integrált anyanyelvi nevelés egészében. *A. Jászó Anna*

A mellérendelő kapcsolás konstrukcionális szerepe egy Németh László-esszében

1. Mivel az alábbiakban főleg a mellérendelő, azaz a tartalmi-logikai kapcsolás áll a vizsgálat középpontjában (vö. E. Lang: Semantik der koordinativen Verknüpfung. Berlin, 1977.), nem árt figyelmeztetőül előre bocsátanunk, hogy a mondategész rész volta (önállóságának viszonylagossága, a szövegbe való beágyazottsága) nemcsak mellérendelő viszonyaiban nyilvánul meg, hanem belső megszerkesztettségében is. Sőt, egy mondat megszerkesztettsége többféle módon (például szórendjével, a benne ismétlődő lexikai-szemantikai elemekkel, szerkesztettségbeli és tartalmi hiányaival stb.) részletesebben és pontosabban mutathatja a beszerkesztett állapotot, mint a gyakran kötőszó nélküli (s még kötőszóval sem mindig egyértelmű) mellérendelő kapcsoltság.

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a gondolat fontossági tagolódását, illetőleg a széttagolt gondolatrészek közötti tartalmi-logikai összefüggéseket a költészet, de még a szépprózа is gyakran leplezi (pl. Joyce, Szentkúthy): tipográfiai és központozási jelek hiányával vált ki művészi hatást; vagy ha használ is bekezdéseket a szöveg tagolásához, nem vagy nem mindig azokon a helyeken, ahol a gondolat valóságosan tagolódik.[1] A mondat végi írásjeleket sem mindig grammatikai szabályok szerint tesszük ki, hanem olyan információrészek határaira is, amelyeket szerkezetükre való tekintet nélkül érzünk kommunikatíve teljesnek, relatíve önállónak, azaz mondatnak.[2]

Mindebből legalább két módszertani következtetés adódik. Vagy elméleti úton kell megközelíteni a mellérendelés lényegét, hogy a felsorolt (s az itt nem említett egyéb) felszíni jelenségek ne zavarjanak,[3] vagy pedig, ha mégis jelenség szintű vizsgálattal kezdünk — ami új tudományszak indulásakor különösen ajánlatos —, bizonyos fenntartással kell kezelnünk a szöveg írói szegmentálását, mivel ez nemcsak szövegen belüli kapcsolatokat tükrözhet, hanem a kommunikáció tágabb összefüggéseit is. Ezért egyik első kérdésünk mindenképpen az, hogy a vizsgálat anyaga (a kiválasztott szöveg) mennyire tisztán, megbízhatóan tartalmazza vizsgálatunk tárgyát:

[1] A szöveg bekezdéstagolásának s általában a szegmentálás stilisztikai vonatkozásainak a szlovák kutatók már évek óta nagy figyelmet szentelnek. Így F. Miko, N. Krausova, J. Findra és V. Marčok a Litteraria XV. (Segmenty a kontext) Bratislava, 1973. évi kötetében; E. Bajzíkova és J. Oravec a Slovenska reč. c. folyóiratban (1973. 154, 1975. 80, 1976. 312, 1977. 75 és 153) közölt hasznos elemzéseket. Ehhez a kérdéskörhöz tartozik még H. Liebsch tanulmánya is a Studia Grammatica XVIII. (Probleme der Textgrammatik II. Berlin, 1977. 197) kötetéből is.

[2] Erről a jelenségről lásd J. Mistrík: Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Philologica XXIII—XXIV. 1972. 271; Szathmári István: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Tankönyvkiadó, 1977. 189.

[3] Pap Mária: Generatív grammatikai vázlatok a koordinációról. NyK. LXXIII (1971.) 113; F. Kiefer: Coordination within sentences and sentence combinality within 'texts': Style and Text. Skriptor, 1975. 349; I. Bátori: Syntaktische und semantische Studien zur Koordination. Studien zur deutschen Grammatik 2. Tübingen, 1975. 1—43.

a) az elemzendő szöveg kommunikációs körülményei (a partnerek közötti viszony, a szövegben megvalósult gondolat intellektuális vagy emocionális természete, a műfaj stb.) mennyire kívánják meg a közlés gondolati (tartalmi-logikai) tagolását;

b) a beszélő jelzi-e beszéddinamikai tényezőkkel (alaphangra való visszatéréssel, szünettel stb.), az író tipográfiai eszközökkel (beljebb kezdett sorral, mondat végi írásjelekkel) gondolatmenete részeinek összetartozását-elkülönülését, fontossági hierarchiáját, vagy sem; s ha nem, akkor önkontroll hiánya miatt nem, vagy éppen szándékosan (például művészi hatásra törekedve) hagyja el vagy használja szokatlan módon a kommunikációs intenciókat.

A téma, a műfaj s az írói szándék sokfélesége a szöveg mondat feletti szintjén is megnehezíti a tartalmi-logikai viszonyítás feltárását, a vizsgálat legbizonytalanabb szférája azonban nem a mondat fölött van, hanem magában a mondatban, mégpedig akkor, ha a mondat mellérendelt viszonyú mondategységekre tagolódik. Ilyenkor ugyanis a kutatónak kell felismernie, hogy a mondategészen belül jelölt tartalmi-logikai kapcsolás a mondategész szerkezeti „belügye"-e, vagy szerepe van a szövegkonstrukciós forma felépítésében is, esetleg csupán az utóbbihoz tartozik (vagyis mondategészen belüli elhelyezése tudatos vagy véletlen szabálysértés következménye).[4]

A kérdés hármasságából talán kitűnik, hogy a problémát nem a vizsgálati alapegység — a mondategész — helytelen kiválasztása okozza. A kérdés akkor is megmaradna, ha a szöveg alapegységének a predikatív mozzanatot, vagyis a mondategységet jelölnénk ki. A szövegszerkezeti kutatásnak nem a vizsgált szövegegység s nem is a vizsgálati alapegység nagysága adja fel a leckét, hanem a konstrukciós forma különféle szintű egységei között viszonyító tartalmi-logikai kapcsolás, vagyis az a helyzet, hogy ugyanaz a viszonyító rendszer szerepel a fontossági hierarchia különféle szintjein.

2. Ebben a dolgozatban — mint egy távolabbra tekintő vizsgálat példaelemzésében — ilyen meggondolások alapján fogjuk vallatóra a mellérendelő (tartalmi-logikai) kapcsolás természetét és konstrukcióalkotó szerepét. Vizsgálatunk anyaga Németh Lászlónak egy olyan esszéje, amelyben a mellérendelő kapcsolás pontossága és fegyelme szinte grammatikai erejű. Mivel itt feltételezhetjük, hogy a beljebb kezdett sorok, a pontok, pontosvesszők és a vesszők a gondolategész valóságos hierarchiáját tükrözik,[5] figyelmünket a mellérendelés legkritikusabb szintjére, a mondategészen belüli, azaz a tagmondatok közötti kapcsolásra fordíthatjuk. Elemzéssel választ kaphatunk, hogy ebben az esszében van-e konstrukcionális különbség a mellérendelés tagmondatok, illetőleg mondategészek közt kapcsoló szerepe között; megsérül-e a szövegben megvalósuló gondolat, ha a tagmondatok közötti mellérendelést mondatok közöttivé értékeljük át.

3. Németh László: Levél az Ibsen-tanulmányok írójához. Megmentett gondolatok. Magvető—Szépirodalmi Kiadó, 1975. 593—5.

3.1. Első bekezdés:

(1) Örülök, hogy mostani leveléhez kéziratot is mellékelt. (2) Azt az ifjúkori válságot, amelyet zaklatott levelei mögött érzek, vagy megoldja élet és akarat, ahogy az én ifjúságomban — szinte ajándékszerűen — megoldotta vagy vállalni kell a létünkben hordott seb művészi, gondolkozói, magatartásbeli feldolgozását, ahogy például Pilinszky János — a legmagasabb

[4] E kérdés kidolgozásának a fontosságára — opponensi véleményében — Rácz Endre hívta fel a figyelmem.

[5] A *hierarchia* szövegen belüli értelmezését — Deme László nyomán — az Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában (OPI, 1980.) c. kötetben (45—8) kíséreltem meg.

szinten feldolgozta. (3) Én mint tanácsadó, barát akkor sem tudnék, mernék belenyúlni, ha erre egyáltalán módom volna. (4) De írásaival szívesen foglalkozom s minthogy ezek az írások úgyis pedzik már a „technológiát", amellyel a boldogtalanság örvényei malomlapátot tanulnak forgatni, a művek kritikája tán mond a vergődőnek is valamit.

E bekezdésnyi gondolatrészlet belső tagolódását s a tagolásban szereplő kapcsolásfajtákat az alábbi leírás szemlélteti:

KAPCSOLÁSOK	
a mondatok (szöveg-egységek) között:	a mondategységek (tömbök) között:
(1) ---	F/h_1
(2) [*Ugyanis*]	$[\widehat{F/j_1 \backslash F/h_1}]$ *vagy* $[F/h_1]$
(3) [*Ezért*]	F/h_1
(4) *De*	$F\ s\ [(h_1/j_2)\backslash F]$

Jelmagyarázat:
F=főmondat, h =az alárendelés első szintjén álló határozói mellékmondat, j =az alárendelés második szintjén álló mellékmondat. /és\=alárendelő viszony, —=mellérendelő viszony.
A zárójelpárok a mondaton belüli tömbösödést, a sorvégi kapcsok pedig a bekezdésen belüli tömbösödést, vagyis a szövegegységeket jelölik.
Közbeékelődés: $F/j_1 \backslash F$

Ha végigtekintünk a négy mondat szerkezetén, látjuk, hogy mondategészen belül (vagyis tagmondatok között) mindössze két helyen kapcsol tartalmi-logikai viszony. Közülük (a 2. mondatban) a páros *vagy*-gyal kifejezett választás a legszorosabb mellérendelő viszonyfajta, azaz eleve mondaton belülre való,[6] így itt csupán a negyedik mondat első tagmondatának van reális esélye arra, hogy önálló mondattá különítsük el: *De írásaival szívesen foglalkozom.*

Az elkülönítés lehetősége azonban csak grammatikailag reális, logikailag már számottevően módosítaná Németh László szándékát. Nemcsak jó irányban, tudniillik, hogy nyomatékot kapna az író *munka*készsége (ez még nem torzítana), hanem más logikát adna az üzenetnek — ami viszont megengedhetetlen. A folytatásától elkülönített első tagmondat jelentéséből ekkor ugyanis az a szál erősödnék fel, ami az előzményhez kapcsol, így a mondattá önállósított tagmondat az előtte álló mondattal alkotna szövegegységet: *Én mint tanácsadó, barát akkor sem tudnék, mernék belenyúlni* [ifjúkori válságába], *ha erre egyáltalán módom volna.* D e *írásaival szívesen foglalkozom.* Ábrázolva: [F/h_1) *De* F].

Hát nem erről van szó? — kérdezhetnénk. Nem, vagy legalábbis csak a felszínen. Az így átszegmentált szöveg ugyanis ezt jelenti: „*Csak* az írásaival vagyok hajlandó foglalkozni." Az üzenet viszont ennél biztatóbb, igenlőbb: „Ifjúkori válságába közvet-

[6] Cseh nyelvű szövegek elemzéseiben ugyanerre a következtetésre jutott J. Bečka is: Stylistická syntax a kompozice projevu. Statni Pedagogické Nakladelstvi. Praha, 1970. 130.

lenül *nem*, de minthogy ez a válság — már munkára fogva — írásaiban is megjelent, műveinek kritikáján keresztül mégis, azaz *igen*." A bekezdésnyi gondolat utolsó szakaszában tehát nem a *De* kötőszóban kifejeződő ellentét a legfontosabb logikai elem, hanem az o k s á g (a *minthogy)*, ez hangolja át a semleges *s* kötőszót m a g y a r á z ó v á, ezáltal épül gondolati híd a negyedik mondat két vége közé, így valósul meg az *írásaival* = *vergődővel* szegmentumok metonimikus azonossága. Mindez vizuálisan is szemlélhető, ha összehasonlítjuk a bekezdés két utolsó mondatának eredeti kapcsolását és megkísérelt átszegmentálását:

(4) De írásaival szívesen foglalkozom . . . [hisz] *a művek kritikája tán mond a vergődőnek* i s *valamit.*

	(3)	(4)
	$[F/h_1]$	$\langle F\ s\ [(h_1/j_2)\backslash F]\rangle$
Átszegmentálva:	$[(F/h_1)$	$-\ De\ F] - S - [(h_1/j_2)\backslash F]$

Nem véletlen tehát a *De*-vel kezdődő tagmondat konstrukcionális helye, nem lehetne gondolati torzulás nélkül a negyedik mondatból mint relatív egészből kiszakítani és önállósítani; e szegmentum tagmondat léte (szerepe) nem önmagából, hanem a gondolatmenetből ráeső feladatból következik.

3.2. Második és harmadik bekezdés

3.2.1. A második és a harmadik bekezdés egy gondolati szakaszt alkot: az ösz tönző humánum s a hibákat is már-már értéknek tekintő tapintat szándéka fogja egységbe őket:

(1) A két tanulmány közül az Ibsent tartom a fegyelmezettebbnek; egy kis iskolásság, vázlathoz, kerethez ragaszkodás, úgy érzem, nem árt az akusztikát számba nem vevő gondolatugrásainak. (2) A négy nő — Solvejg és Ágnes, Rebekka és Hilda képe vagy inkább ibseni funkciójuk jellemzése kitűnő s ha a címben jelzett Gondolatok Ibsenről inkább csak Ibsen nőalakjairól gondolatok, ez a leszűkítés, amely mögött az író személyes érdekeltsége érzik, csak szebbé teszi a tanulmányt.

(1) A másik írás gazdagabb s még Ibsenről is többet mond, mint a korábbi, de nem olyan tiszta és világos; a célzások, idézetek kellő pedagógiai „tálalás" nélkül vesznek a szerző olvasottságába s mintha a két író egymás mellé állítása is zavaró reflexeket vetne. (2) Persze vannak ebben is nagyszerű mellékmondatok; amit például a Rosmersholmról mond („ebben az Arany János-i Ibsen balladában, hol mint Vörös Rébék köröz a fejek fötött károgva a Múlt") vagy ahol Gróti Ágnest veti egybe Ibsen megfelelő nőalakjaival s regényeim hősnőit idézi fel. (3) Általában itt is az asszonyokról szóló rész — a III. fejezet — a legjobb, az ember érzi, hogy a szerző a maga egyik lehetőségét éli meg, mintegy a szerepek közt válogatva — a különböző nőtípusokban. (4) S ha a tehetség legalábbis az ibseni s Németh László-i tehetség, a műben bizonyos fajta katharzist keres s az ábrázolt bukásokban és győzelmekben a maga egyensúly-keresését dolgozza fel, akkor ezeknek az írásoknak folytatását tán nem is az ilyenféle magunkat is felmérő tanulmányokban, hanem szépirodalmi művekben kellene keresni; nem durván lirizáló, hanem erősen áttételes művekben, ahol a szellem magas feszültsége távolról látott, hideg körvonalú alakokon süthetne át.

A két Ibsen-tanulmányt értékei előrebocsátásával méltatja Németh László: a szerkesztés hangsúlyozott párhuzama (az egyik *fegyelmezettebb*, a másik *gazdagabb)* inkább összevon, mint széttagol; a gondolati összetartozás tehát nem kívánja, hogy a II. bekezdés — pontosvesszővel kellően távolságtartó — indítását hangsúlyos tételmondattá, ponttal különítsük el *(A két tanulmány közül az Ibsent tartom a fegyelmezettebbnek;)*. Annyi távolságtartás, amennyit a pontosvessző jelez, itt éppen elegendő.

[7] Vö. Inczefi Géza: A pontosvessző használatáról. Nyr. 97: 272.

A második mondatban levő kapcsolatos viszonyt sem lenne ajánlatos lezárt hanglejtéssel interpretálni („. . .*kitűnő, s . . . ez a leszűkítés* . . ."). A főmondatok szintjén az elismerés halad; s az elismerés súlypontjához, a Németh László-i összetett mondat „utolsó kártyalap"-jának értékéhez nemcsak — a feltételes megengedésként becsempészett — tapintatos bírálatra van szükség, hanem az *s* előtti részre is.

De ha ennyire erős az információrészek közötti kohézió, miért indítja Németh László a „másik írás"-ról szóló fejtegetést új bekezdéssel? Nyilván nem formai okból, hanem azért, mert itt már „mélyebbre szalad a kés"; ebben a részletben már nemcsak Ibsenről gondolkodott az Ibsen-tanulmányok írója, hanem Németh Lászlóról is. Ebben a „másik írás"-ban kerülnek felszínre azok a párhuzamok, amelyek Németh László figyelmét az Ibsen-tanulmányok írójáról fokozatosan önmaga felé fordították, azok az ibseni—Németh László-i párhuzamok, amelyek az eddigi tapintatos, segítő szándékú, másra figyelő szakmai megjegyzéseket Németh László egyik legmélyebb önelemző írásává változtatták át.

KAPCSOLÁSOK	
a mondatok (szöveg-egységek) között	a mondategységek (tombok) között

II. bekezdés "az Ibsent tartom a . . . fegyelmezettebbnek . . "

(1) ---	F [*ugyanis*] $(h_1\widehat{F/h_1})$
(2) [*És . . . is*]	F *s* $(m_1\widehat{F/j_1}\backslash F)$

III bekezdés "A másik írás gazdagabb"

(1) [*meg*]	[(F *s* F)/h_1] *de* F-[F *s* F]
(2) *Persze*	F - ⟨[F]/a_1⟩ *vagy* ⟨[F]/(h_1 *s* h_1)⟩
(3) *is*	F [*ugyanis*] (F/t)
(4) *S*	[(f_1 *s* f_1)\F] *mégpedig* [F/j_1]

3.2.2. A III. bekezdésben is még elsősorban a tanulmányíróra figyel Németh László, de a problematika elmélyülése (Ibsen és Németh párhuzamba állított nőalakjaiban a tanulmányíró saját egyensúlykeresése) bonyolultabbá formálja a levél mondatait is. A bonyolultság nem többszörös alárendelésekben, hanem a mondategészek hosszúságában nyilvánul meg: a bekezdés négy mondata húsz mondategységre tagolódik. A mondategységek közötti 16 kapcsolásból mindössze 6 rendel alá (ezek is közvetlenül főmondatokból válnak ki), ezért itt már valóban okkal kérdezhetjük meg, hogy a további 10 mellérendelés között nincsenek-e olyanok, amelyek mentén mondategésszé különíthetnénk szét tagmondatokat.

A tíz mellérendelő kapcsolás közül kettő mellékmondatok között szerepel, így ezek eleve kiesnek figyelmünk köréből: (2) *. . .veti egybe . . ., s idézi fel;* (4) *. . .katharzist keres, s . . . egyensúly-keresését dolgozza fel;* ugyancsak nem lehetne lezárni a szorosan kapcsoló *vagy* előtt: (2) *amit például a Rosmersholmról mond . . ., vagy ahol Gróti Ágnest veti egybe . . .*

A további 7 tagmondatkapcsolás szerepelhetne mondategészek között is, de e 7 elvi lehetőség realitása nem egyforma.

Az első mondatban szereplő ellentét sokkal inkább előtagja a rá következő megokolásnak, mint ellentmondó utótagja az előtte megfogalmazott elismerésnek — l o g i k a i l a g tehát indokolt lenne vessző helyett a pont a *de* kötőszó előtt. Ábrázolva:

Az eredetiben: ⟨[F — (F/h_1)] *de* F⟩ *[ugyanis]* ⟨F — F⟩
Átszegmentálva: [F — (F/h_1)] *[de* F *[ugyanis]* (F — F)]

A logikánál azonban itt fontosabb a h a n g v é t e l : a levél műfajából s Németh László tapintatából következő (emberi és stiláris) m a g a t a r t á s. A *de* elé kitett ponttal ugyanis fölerősítenénk az elismeréssel együtt mért kritikát, gyengítenénk az előtagban adott értékelést, kétségessé tennénk az író eddigi tapintatának őszinteségét: (1) *A másik írás gazdagabb . . .* D e *nem olyan tiszta és világos.* Így szinte felkiáltana, elítélésnek hatna az egyébként nem bántó szándékú megállapítás. A g o n d o l a t m e n e t l o g i k á j a tehát — bár alapvető összefüggéseket meghatározó szabályrendszer — m a g a i s a b e s z e r k e s z t e t t s é g f ü g g v é n y é b e n á l l ; vagyis nem a logika vezérel mindenekelőtt, hanem a kommunikáció: a helyzet, a partnerek közti viszony, a beszélő — partnerre figyelő — szándéka.[8]

Távolról sem okoznánk ilyen mértékű hangnem- (tehát kommunikációs) torzulást, ha egy kitett ponttal elkülönítenénk folytatásától az első mondat első tagmondatát: (1) *„A másik írás gazdagabb. S még Ibsenről is többet mond, mint a korábbi, de nem olyan tiszta és világos;"*. Ezzel az átszegmentálással „csupán" a hasonlító mellékmondatot szigetelnénk el egyik fölérendelt tagjától. Az eredeti tagolásban ugyanis a kapcsolatos viszonyú két főmondat tömbjének van közös mellékmondata, s ezzel az együttessel áll szemben a megszorító utótag:

[(F *s* F)/h_1] *de* F,

az első tagmondat önállósításával viszont az alábbi darabokra hullanék szét az ép konstrukció:

F. *S* (F/h_1) *de* F.

E mondaton belül — elvileg — gondolhatunk még az 5. tagmondat elkülönítésére is: (1) *„. . .S mintha a két író egymás mellé állítása is zavaró reflexeket vetne."*, de erről az ötletről gyorsan le kell mondanunk. Nem vállalhatjuk azt a disszonanciát, amely a *mintha* módosító szóban kifejeződő enyhítő szándék, valamint az elkülönítéssel bekövetkező kiemelés, hangsúlyozás között keletkeznék.

A megmaradt négy mellérendelő kapcsolásból három esetben maga az író jelölte pontosvesszővel a többszörösen összetett mondatok tömbösödését, az e helyekre kitett pontokkal tehát nem hamisítanánk meg a gondolatmenet logikáját, s nem torzítanánk el az írás hangvételét sem. Más kérdés, hogy egyéb, kisebb jelentőségű módosításokat mégiscsak előidéznénk. Így leginkább a 4. mondatban, ahol a kívánatosnál erősebb feszültség támadna a főmondat szerkezeti hiányossága és szerepének önállósága között: (4) *„Nem durván lirizáló, hanem erősen áttételes művekben* [kellene keresnie], *ahol . . ."*

Az első mondatban a ritmus zökkenne meg a negyedik tagmondat önálló indításával: (1) *„. . ., de nem olyan tiszta és világos. A célzások, idézetek kellő pedagógiai tálalás nélkül vesznek a szerző olvasottságába . . ."*

[8] A beszerkesztettség függvényében álló megszerkesztettséget Deme László vizsgálja több oldalról is. Vö. A szöveg alaptermészetéről: MNyTK. 154 (1979.): 57.

A második mondategész kettétagolásával azt érnénk el, hogy hiányoznék egy vagy két utalószó, amely a szorosabban kapcsolt eredeti szerkezetben fölösleges: (2) *Ilyen* például *az*, „amit Rosmersholmról mond". Itt tehát bizonyos redundanciát vállalnánk a pontosvessző helyén elkülönített mondattal.

Ha a 3. mondat nem volna eredetileg is a bekezdés legrövidebb mondata, leginkább ezen belül tehetnénk ki úgy a pontot, hogy erősítenénk a gondolatmenet logikáját, sőt még az író elismerő szándékát is. Az első és a második tagmondat között tudniillik kötőszó nélkül is nyilvánvaló az okadó magyarázó viszony: (3) *. . .a III. fejezet a legjobb.* [Ugyanis] *Az ember érzi, hogy a szerző a maga egyik lehetőségét éli meg, . . .*

3.3. Negyedik bekezdés:

(1) De azonkívül, hogy egy fiatal olvasó s az irodalomban élete irányát kereső nő szívében összekerültek, van-e valami igazán közös a norvég s a magyar író közt? (2) Kétségtelen, hogy Ibsen drámái engem már egész fiatalkoromban foglalkoztattak; első világirodalmi tanulmányomban, a Pirandello színpadá-ban őt neveztem meg, tán nem is egész igazságosan, mint akinek a drámairói nagyságához Pirandello minden parabolaköltői furfangja ellenére sem ér föl; később azzal a szándékkal, hogy tanulmányt írjak róla, első történeti drámáitól a Solnessig minden művét végigolvastam, de ami ennél is fontosabb, a görögök s klasszikus franciák módszere felé hajló dramaturgiám is az övéhez áll a legközelebb; nem azért mert tőle tanultam, hanem mert drámai mondanivalóim, rácsvonzásuknak engedve, ebben kristályosodtak ki. (3) A hasonlóság azonban, amely az Ön olvasói élményében is összehozott minket, mégiscsak az lesz, hogy mindkettőnk műve erkölcsi ihletésű, egy ember s egy kor erkölcsi vívódása szól belőlük.

A IV. bekezdés jól láthatóan két fő részre tagolódik, de nem logikai szálon, hanem a kérdés — válasz összetartozása szerint; a válaszban aztán újra a logika fogja össze a gondolat részeit.

Ha a 2. mondattal kezdődő válasz első mondatát önmagában vizsgálnánk, legalább egy helyen kitennénk a pontot. Ez lehetne mindjárt az első pontosvessző helyén, s ezzel a bevezető szerepű összetett mondatot tételmondattá különítenénk el: „*Kétségtelen, hogy Ibsen drámái engem már egész fiatalkoromban foglalkoztattak.*" Ekkor persze észrevennénk, hogy az *egész fiatalkoromban*, továbbá a következő mondategység *első világirodalmi tanulmányomban* szegmentumai szerkezetileg párhuzamosak s ezáltal szorosabb egységben vannak egymással; ezért esetleg nem itt, hanem a második pontosvesszőnél próbálkoznánk a hanglejtés lezárásával. A *később* határozószó így természetesen vihetné tovább a visszaemlékezést: (1) „. . .*Ibsen drámái engem már egész fiatalkoromban foglalkoztattak. Később . . . minden művét végigolvastam.*" De pontot tehetnénk a harmadik pontosvessző helyett is. A kizáró ellentét előtagjának határozói részét gyakran függetlenítjük így a predikatív viszonytól, mint itt: „. . .*dramaturgiám is az övéhez áll legközelebb.*" *Nem azért, mert, hanem mert . . .*

Végeredményben tehát akár három (egymással kifejtő magyarázó, illetőleg kapcsolatos viszonyban álló) mondatra is széttagolhatnánk a válasz első mondategészét; de ha ennek közvetlen folytatásából, a második mondatból nézünk vissza az elsőre, akkor látjuk, hogy az elképzelt széttagolás nemcsak fölösleges lenne, hanem rontana is a gondolatmenet logikáján. A válasz két mondatából ugyanis igazán csak a második fontos. Formailag egyszerű szembeállításnak tűnik *(azonban)*, de a később jövő *mégiscsak* megengedő előtaggá süllyeszti le az elsőt. Nem az az „igazán közös" Ibsen és Németh László művei között, amit 14 mondategységen át — a tanulmányíró iránti tapintatból vagy a filológiai hűség miatt — az első mondategész tartalmaz. Az „igazi hasonlóság" a válasz végén fogalmazódik meg: *mindkettőnk műve erkölcsi ihletésű, egy ember és egy kor erkölcsi vívódása szól ki belőlük.*

Ábrázolva (a hozzá tartozó V. bekezdéssel együtt):

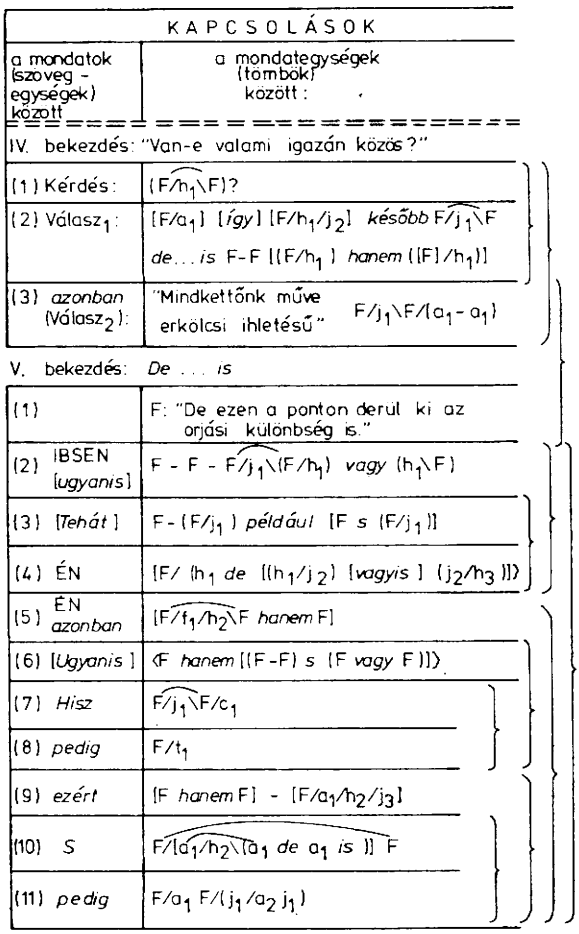

3.4. Ötödik bekezdés

(1) De ezen a ponton derül ki az órjási különbség is. (2) Ibsen egy szigorú szokásjogú, vidékiesen korlátozott társadalomban az egyén felszabadulásáért küzd; nemcsak a Nóra, de valamennyi darabja az erkölcsi emancipálódás folyamatát s következményeit mutatja be, az a négy nő is, akiket a partnerre néző tanulmányában kiemelt, vagy (mint Rosmer Rebekkája) a férfi emancipáció szilárd sarkallója vagy (mint Peer Solvejgje) a föl- sőt elszabadultság tévelygőjét ölébe fogadó örök asszonyi szeretet. (3) Ezzel hatott ő korára, olyanokra is, akikről nem gondoltam volna; Joyce dublini ifjúságának például ő volt szellemórjása s a világ nagy írói közül az első, aki róla írt tanulmányára reagált is. (4) Én Ibsen történeti szerepét annak idején épp abban láttam, hogy a XIX. századi individualizmusnak nemcsak az indulatait, érveit vitte a színpadra, de kelepcét, magányt is, amelybe ezek a hősök beleestek; olyanformán, ahogy Shakespeare is egyszerre volt az olasz ördögöket termő machiavellistává vált reneszánsz Anglia indulatainak az igazolója s a büntető bíró is felettük. (5) Az én erkölcsi küzdelmem azonban, ha egészében nézzük (mint ez mostanában feladatom is) nemcsak más

természetű, de épp ellenkező irányú. (6) Hőseim nem a „felszabadulásért" küzdenek, hanem egy erkölcsileg túlságosan is emancipálódott világban egyre „idejét múltabb" gúzsokba kötve jelennek meg, érdekükkel, hajlamukkal szembenálló terheket vállalnak magukra, s ebbe rokkannak bele vagy ezek alatt vívnak ki inkább jelképes, mint valóságos győzelmeket. (7) Hisz még az Iszony hősnője is, aki e terhet, házasságát, ösztönei vad lázadásában ledobja magáról, egy hosszú vívódás önfeledt percében jut ide, az iszonytató vállalást új s új eltökéléssel támogató alkalmazkodások után, hogy a végén egy új, artemiszi természetéhez illőbb vállalásban találja meg „szabadságát". (8) A többiek pedig, a dráma, de regényhősök is, gúzsbakötött táncukkal mind azt bizonyítják, próbálják bizonyítani, hogy az erkölcsi harcnak a legmostohább körülmények közt is van értelme, méltósága. (9) Az én műveim épp azért nem is esnek a század sodrába, hanem szembeúsznak vele, sajnos, nem olyan mértékben s szerencsével, mint Albert Schweitzer munkássága, amely ennek az erkölcsi szembeúszásnak századunkban a legnagyobb példája. (10) S az, hogy ez olyan hatáselharapózások után, mint amilyet a harmincas években s 56 körül megért, ma nemcsak egyre népszerűtlenebbé válik, de lényegében meg nem értetté, inspirációjában némává is, ennek a következménye. (11) Az pedig, hogy Magyarország után Európának sem kellettek, annak a jele, hogy amihez szól, hazánkban s civilizációnkban is sorvadóban van. (1968)

Mivel az V. bekezdés jóval hosszabb, mint az előzőek, s logikai tagolódása is, ha lehetséges, még markánsabb is azokénál, érdemes megvizsgálni e 11 mondatnyi szövegegység tipográfiai egységének okait: nem lehetne-e — ritmikai okokból vagy az olvasó dolgát megkönnyítendő — legalább két részre tagolni a bekezdést?

Tagolási szándékunkhoz legkézenfekvőbb megoldásnak az kínálkoznék, hogy a tételmondatot kifejtő magyarázat második alegységét (5—11) különítsük el:

1. mondat: A két író erkölcsi vívódásának a különbsége

2—4. mondat: Ibsen erkölcsi küzdelme

5—11. mondat: Németh László erkölcsi küzdelme

Miután azonban elkülönítettük az (5—11) mondatok alkotta szövegegységet, látjuk, hogy ha nem sokat is, de rontottunk a gondolatmeneten. (5) *Az én erkölcsi küzdelmem*-mel kezdődő alegységet formailag kivontuk a tételmondat érvényességi köréből, ott így csak az Ibsenről szóló rész maradt meg. Az eredeti konstrukciós formának s az átszegmentált alakulatnak a különbségét a két séma jól szemlélteti:

⟨1—[(2—4)—(5—11)]⟩

[1—(2—4)]—[5—11]

A sémákon kifejeződő tagolási különbség az első mondategész konstrukcionális szerepére hívja fel a figyelmet. Ha nem a (2—11) tételeként, hanem az előző, a IV. bekezdés végkövetkeztetéseként fognánk fel az Ibsen—Németh László-szembeállást, akkor helyreállna a (2—4) és az (5—11) szerkezeti egyensúlya: [(2—4)—(5—11)]. Ezzel az ötlettel viszont oda érkeztünk vissza, ahonnan elindultunk. Az V. bekezdést nem szabad két részre tagolni, mert ennek a bekezdésnek éppen a belső szerkezeti egyensúly a lényege. A (2—11) az 1. mondaton keresztül épül be a szövegegészbe, az V. bekezdés 1. mondata egy tipikus konstrukciós forma[9] ellentétes utótagjaként fordul szembe az állító minőségű előtaggal:

[A *de* (B *ugyanis* C)]. Szövegünk IV—V. bekezdéseiben:

⟨IV. *de* [V/1. *ugyanis* V/(2—11)]⟩

A [IV—V] bekezdés összefüggéseiből nézve tehát el kell fogadnunk az V. bekezdés írói tipografizálását. Bármilyen hosszúnak tűnik is az V. bekezdés, bármennyire kínál-

[9] Békési Imre: Egy konstrukciótípus megjelenési formái. Nyr. 99: 424.

kozik is a beljebb kezdett sor az (5) mondatnál, mégis az (1—11) tipográfiai egysége tükrözi híven az V. bekezdés konstrukcionális helyzetét. S ebben a következtetésünkben csak megerősödünk, ha most már a szövegmű egészét tekintjük át:

1. bekezdés: V á l l a l k o z á s („. . .írásaival szívesen foglalkozom, . . .a művek kritikája tán mond a vergődőnek is valamit.")

II—V. bek.: A v á l l a l k o z á s m e g v a l ó s í t á s a

II. bekezdés: „. . .az Ibsent tartom fegyelmezettebbnek". III. bekezdés: „A másik írás gazdagabb . . ."

IV. bekezdés: „De van-e igazán közös a norvég és a magyar író között?" Filológiailag — és igazán: „mindkettő műve erkölcsi ihletésű".

V. bekezdés: „De ezen a ponton derül ki az orjási különbség is" [ugyanis]. . .

Ábrázolva:

⟨I—[(II—III)—(IV—V)]⟩

Innen, a szövegegész közvetlen széttagolódása felől nézve már nemcsak hogy nem tűnik hosszúnak az V. bekezdés, hanem fel sem merül a hosszúság-rövidség kérdése. Egy szövegszerkezeti egység hosszúsága ugyanis általában nem „belügy", elsődlegesen az egészben elfoglalt helyétől s az azzal összefüggő szerepétől függ.

A h e l y meghatározó szerepe az V. bekezdés esetében különösen jól szemlélhető: a benne kifejtett gondolatrész „utolsó aduként", mindent lezáró magyarázatul jön, ezért meggyőzőnek és teljesnek kell lennie. A teljesség hatását Németh László nemcsak az érvek mennyiségével s tisztaságával (szövegen kívüli ellenőrizhetőségével) éri el, hanem azzal is, hogy érveit egy okadó szerepű szövegszerkezeti egység szokatlan mértékű, tízmondatos kiterjesztéseként sorolja fel. A 2.-tól a 11.-ig húzódó mondatsor összetartó erejét így a közös s z e r e p : az 1. mondatban megfogalmazott szembenállás megokolása adja.

3.5. A megokoló-kifejtő szerep s z e r k e z e t i megvalósulása (hosszúsága-rövidsége, tagoltsága-tagolatlansága, logikai irányának egyenessége-fordulatossága stb.) természetesen nem független a szöveg l e x i k a i - s z e m a n t i k a i síkjától, sőt, ha a tartalmi-logikai kapcsolást együtt vizsgáljuk a lexikai-szemantikai síkkal, láthatjuk, hogy a szöveg szerkezeti (tagolási-kapcsolási) pontjait a lexikai-szemantikai elemek tömörülése-ritkulása jelöli ki (l. a táblázatot a 98. oldalon).

A fenti vázlat az elemzett szövegrészlet szerkezeti összefüggései mellett képet ad a szövegszerkezet jelenségszintű kutatásának két irányáról: a mondatszintű, illetőleg az elemszintű szövegfeldolgozásról is.[10] A m o n d a t s z i n t ű, azaz a mellérendelő kapcsolás konstrukcionális szerepére építő szövegszerkezeti elemzés elsősorban a viszonyokra s a viszonyfajták tipikus együttlétére figyel; a viszonyban álló tagok lexikai-szemantikai töltését csak annyira veszi figyelembe, amennyire a szegmentálás pontosságához szüksége van rá. Az V. bekezdés elején például észre kell venni, hogy a 2—3. mondatot nem annyira az *Ibsen* témája vonja szorosabbra, mint inkább a 4. mondat, amelynek indításaként az *Én* különül el: [(2—3)—4]. Erről az *Én*-ről rugaszkodik el a gondolatmenet végére komponált szövegszerkezeti alegység, Németh László itt fordul az Ibsen-tanulmányok írójától s Ibsentől teljesen az én felé: „*Én* . . . azonban . . .", „Az *én* műveim . . ."

Az e l e m s z i n t ű kutatás a kapcsoló-tagoló szerepű közös, illetőleg nem közös részeket vizsgálja, és az előző irányzatéénál konkrétabb, részletesebb megállapításait ellenőrzi a mondatszintű elemzés tapasztalataival. Az elemszintű feldolgozás hasznos fogódzókról mondana le, ha például az V. bekezdés vizsgálatakor nem venné figyelembe az

[10] Vö. Magyartanítás 20 (1977.): 124.

IV/1.: Van-e valami igazán *közös* a norvég s a magyar író között?
IV/3.: Mindkettőnk műve erkölcsi ihletésű.
V/1.: De ezen a ponton derül ki az órjási *különbség* is:

$$\{(2 - 3) - 4\}\ \textit{azonban}\ \{5 \to \langle[6 \mapsto (7 - 8)] - [9 - (10 - 11)]\rangle\}$$

	IBSEN			ÉN	(= NÉMETH LÁSZLÓ)					
Kora, társadalma	szigorú szokásjogú, vidékiesen korlátozott				erkölcsileg túlságosan is emancipálódott					(erkölcsisége) sorvadóban van
Erkölcsi küzdelme	az egyén felszabadulásáért		(de) kelepcét, magányt is színpadra vitte (= nincs értelme)	Épp ellenkező irányú	nem a felszabadulásért: „gúzsokba kötve"		van értelme, méltósága			
Hősei, művei	Nóra, Rebekka, Solvejg					az Iszony hősnője	a többiek is	nem esnek a század sodrába	egyre népszerűtlenebbé válik	
Hatása		Hatott korára: Joyce	Én épp abban láttam							hatáselharapózásokután... nem kellettek

(5—11) szerkezeti alegység erős logikai vázát. A 6 mondategész közül 5 kötőszóval is jelzi beépülésének logikai természetét, s maga az alegység is kötőszóval *(azonban)* épül be a magasabb szövegegységbe. Az egyetlen helyen (a 6. mondat élén) azért nincs kötőszó, mert a 6.-kal kezdődő rész megokoló szerepe nyilvánvaló; a 6—11. mondatsor együttesen fejti ki az alegység tételmondatát: [5—(6—11)]. A (6—11)-en belül aztán már mindegyik kapcsolási helyen ott találjuk a viszonyítás egyértelműségét biztosító kötőszót: (6) *hiszen . . . is*, (7) *pedig*, (8) *épp azért*, (9) *S*, (10) *pedig*. Távolabbi-közelebbi összetartozásukat is jelölve: 5—⟨[6—(7—8)]—[9—(10—11)]⟩.

E részlet elemzésének tanulságai alapján talán nem indokolatlan mindkét kutatási irányt arra biztatni, hogy építsenek többet egymás tapasztalataira, illetőleg vizsgálati anyaguk egy-egy alkalmas szegmentumát dolgozzák fel a másik fél apparátusával is.

4. Elemzésünk konkrét kérdése az volt, hogy a mellérendelő tagmondatkapcsolásokat át lehet-e értékelni mondatok közötti kapcsolásokká: a mellérendelő tagmondatkapcsolások mentén tagolhatnánk-e a szövegművet több mondategészre, mint ahányra az író tette. Ha úgy ítélnénk meg, hogy igen, akkor ez azt jelentené, hogy a mellérendelés konstrukcióalkotó szerepének vizsgálatában nem a mondategészek, hanem a mondategységek közti mellérendelést kell a kutatás alsó szintjének tekintenünk. Az itt vizsgált Németh László-esszében azonban azt tapasztaltuk, hogy — egy-két közömbös helyzettől eltekintve — nem lehet átértékelni az író központozási jeleit; el kell fogadnunk, hogy a tagolás fontossági hierarchiájában nem véletlenül szerepel az egyik mellérendelő kapcsolás mondategészen belül, míg a másik mondategészek, illetőleg mondat fölötti szövegegységek között.

Más kérdés, hogy a mondatok közötti és a mondaton belüli mellérendelésnek itteni, ebben a szövegben tapasztalt határozott elkülönülése minden Németh László-esszében, Németh László minden egyéb műfajú írásában, illetőleg más írók más műfajú írásaiban is ugyanilyen tisztán jelenik-e meg, vagy éppen az itt elemzett szöveg tekintendő kivételesnek.

Más írók különféle műfajú írásaira itt még korai lenne hivatkozni, Németh László szerkesztési: szöveg- és mondatformálási tudatosságára azonban két tényt már itt is megemlíthetünk. Az egyik a közismert levél Timár Józsefhez, a színészhez, aki a Széchenyi mondatait mondhatatlanul hosszúnak érezte. Még az író családtagjai is ajánlották Németh Lászlónak, hogy bontsa fel a túl hosszú mondatokat. „Nos, ez a felbontás — nem nagy munka, s akárki elvégezheti" — válaszolta az író. „De én úgy hiszem, ha a kezdeti durva munkánál könnyítenénk is vele a színészen, a későbbiekben, a jellem finomabb kidolgozásában soktól fosztanánk meg. Mert ha valakire igaz, hogy az ember: a stílusa — hát Széchenyire." (Megmentett gondolatok 257.)

A másik tényből látszólag éppen az ellenkező tanulságot lehetne levonni. A mondathatárokat olyannyira tisztelő Németh László az Anna Karenina egyik többszörösen összetett mondatát nem kevesebb, mint öt mondategészre tagolta szét.[11] Ebben a példában az írói ösztönösség és a műfordítói tudatosság szembesülne egymással? Vagy az orosz és a magyar nyelv mondatalkotó természetének különbsége mutatkoznék ki? Tolsztoj szövegének mely mondathatárait őrzi meg a fordító Németh László, s hol értékeli át? A német, az angol és a francia, valamint a századforduló elején készült Ambrozovics-féle magyar szövegben milyen szerepet kapnak a mellérendelő kapcsolások: melyek maradnak meg mondaton belül, melyek kapnak szövegépítő szerepet?

[11] Vö. Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában. OPI, 1980. 41.

És az egyes viszonyfajták? Mindegyik egyformán alkalmas mindenféle szerepre? Tekintsük át az V. bekezdés mellérendelő kapcsolásait, a kitett és a [kitehető] kötőszók szintbeli elhelyezkedését:

De (1) *[Ugyanis]* (2.....11)
...*[Ugyanis]* (2—4) *azonban* (5.....11)
...*Tehát* (3—4) *[Ugyanis]* (6—8) *Ezért* (9—11)
...*Hisz* (7—8) *S* (10—11)

Láthatjuk, hogy a gondolatmenet fontossági tagolódásának alsó, egyre konkrétabb szintjeiről elmarad a provokáló, nyitó szerepű ellentét; a kapcsoló szerepet itt a befejezésre alkalmasabb magyarázó, következtető, kapcsolatos viszonyfajták veszik át. S ez a megfigyelés, valamint néhány korábbi vizsgálat eredménye[12] már alapot ad arra, hogy három hipotézist az itt elemzett esszénél általánosabb érvényűnek gondoljunk el.

4.1. Megengedve, hogy egy szövegben bármelyik mellérendelő viszonyfajta után bármelyik másik (beleértve önmagát is) következzék, feltételezhetjük, hogy bizonyos szövegekben bizonyos viszonyfajták gyakrabban következnek egymás után. Az ellentétes kapcsolást például valószínűbben követi a magyarázó, mint a következtető vagy a kapcsolatos viszony, ami azt jelenti, hogy az ellentétre épülő szövegkonstrukciós forma viszonylag gyakran bővül magyarázó utótaggal.

4.2. Ha bizonyos szövegszerkezeti egységeket — a bennük tipikusan együtt szereplő logikai viszonyfajták alapján — szövegkonstrukciós formáknak tekintünk, feltételezhetjük, hogy e formák gyakoribb használata jellemző lehet műfajra, fróra.

4.3. Ha a szövegkonstrukciós formákat a gondolat vagy gondolatrészlet megvalósulási formáinak tekintjük, a g o n d o l a t o t pedig — Vigotszkij és Piaget nyomán — külső, „tárgyi" cselekvések belsővé válásából származtatjuk; feltételezhető, hogy az egyes szövegkonstrukciós formák gyakoribb használatában — közvetve vagy tettenérhetőbben — a korra és a társadalomra jellemző magatartásformák ismerhetők fel.

Békési Imre

[12] Vö. Szövegszerkezeti alapvizsgálatok. Akadémiai Kiadó. 1982.

Kacabáj. Herman Ottó A magyar pásztorok nyelvkincse (Budapest, 1914.) c. monográfiájában sokat foglalkozik a magyar pásztor legjobb barátjával és segítőjével, a kutyával. Megállapításait a kutyanevekről különböző formában felhasználták már (vö. a folyónevekből lett kutyanevekről szóló szómagyarázatokat: Nyíri: Nyr. 87: 351—4, Implom—Kőhegyi: Nyr. 88: 203—6). Herman Ottó idézett művében a kutyaneveknél az egyebek között a következőket találjuk: *Akármi, Hallgass, Hallode, Jeszesz* (valami Jézust emlegető németre szabva), *Kabát, Kacabány (orosz téli felöltő)*, az Alföld fő helyein *Kacabáj* . . . (i. m. 17—8, kiemelés tőlem*). Az egyes kutyaneveket magyarázó részben pedig a következőket olvashatjuk: *Kacabány:* Ada, Bács m. Nyr. 28: 480; Tulajdonképpen 'kacabajka' felöltő a múlt század első felében, női viselet" (i. m. 609). Itt tehát megtudjuk, hogy Herman Ottó adatát Csefkó Gyula: Állatnevek (Nyr. 28: 480) c. ismertetéséből vette. Bennünket az érdekelt, hogy Herman Ottó 'kacabány, kacabáj, kacabajka' = „orosz téli felöltő" meghatározása mennyire helytálló.

A múlt század utolsó évtizedéből származó Magyar Tájszótár (Szinyei J., Budapest, 1893. 1: 1001) a vizsgált szóról a következő meghatározást adja: „kacabáj: női kabát, női dolmány, női télikabát (Baranya m., Alföld, Kecskemét, Szeged stb.)." Az MTSz. szócikkének a forrásai között (Nyr. 9: 91, 14: 95, 15: 469, 18: 236) csak a 8: 91 tesz említést a szó 'télikabát' jelentéséről' „Bács m. női, téli posztó felöltő." Újabban megjelent szótáraink nem regisztrálják a Herman Ottótól idézett jelentést, pl. TESz.: „J: 1. 1851: egy fajta (rövid) női kabát, 2. 1864: 'mandli, zeke', 3. 1897: női kötény, 4: 1928: idomtalan lompos ruha" (II. 293—294). Míg az ÉrtSz.-ban a következőket olvashatjuk: „1. Különféle szabású, a felső testen viselt könnyű női ruhadarab, kül. kabátka, rékli, otthonka; < . . .Alkalomszerűen magára kapott, rendsz. ócska v. rikító színű ruhadarab. 2. *(ritk)* Mindenféle holmi, cókmók, lim-lom". Az ÉKsz. a következőket tartalmazza: „1. rég Derékig érő könnyű női ruhadarab, 2. biz (Hirtelen feltöltött) ócska v. rikító ruhadarab [szláv < ném]."

Herman Ottótól indítatva az orosz szótárakat vizsgáltuk meg: az orosz Akadémiai nagy szótár (1908., 1950—1965.), USAKOV (1934.), OZSEGOV (1949.) értelmező szótára (DAL — nem említi) egybehangzóan a кацавейка szót: „[Распашная] короткая кофта (кофточка), подбитая [или отороченная] мехом или на вате"-ként határozzák meg, azaz a szótárak 'prémes, sujtásos (vattás) rövid női kabátnak' mondják. Szinte szó szerint megegyezik a fenti meghatározással a Puskin-szótár szócikke is: „Распашная короткая кофта, подбитая или отороченная мехом". (Словарь языка Пушкина, т. II. Гос. Изд. Иностр. и нац. Словарей, Москва, 1957. 308—9). Érdekes számunkra a szótár példamondata is egy Puskin-levélből: „Теперь послушай с кем я путешествовал, с кем провёл я 5 дней и 5 ночей. То-то будет мне гонка! С пятью немецкими, в жёлтых кацавейках и черных вуалях," [Пс. 769. IO. (Пс.=письма)] (Egyébként A. Sz. Puskin összesen kétszer használja a vizsgált szót, mindkétszer levélben.)

Az orosz szótárak adatai világosan mutatják, hogy az orosz nyelvben a használt 'kacabajka' (pontosabban: кацавейка) szó elsősorban női télikabát — felöltő (pl. Goncsarob Oblomovjában is), de használatos a 'mindenféle holmi, lim-lom' jelentésben is (pl. Tolsztoj Háború és békéjében olvashatjuk: „С раннего утра в куцавейке, она занималась домашним хозяйством."). A szótárak az utóbb idézett variációt kizárólag tájszónak minősítik* (Vö. német: *Kutzboi.)* A közforgalomban lévő hazai Orosz—magyar szótár (Hadrovics—Gáldi, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959. 564) a vizsgált szót a következőképpen mutatja be: „nép rövid prémeskabát; kacabajka".

A szót a TESz. szláv eredetűnek mondja, majd később hozzáteszi: „A magyarba többszörös átvétellel kerülhetet át . . . a *kacabáj*-féle rövidebb alakok jöhettek a szlovákból, de kialakulhattak a magyarban is a *kacabajká*-ból a kicsinyítőképzőnek felfogott szóvégi *-ka* elhagyásával (erre l. a *kadarka* szócikkét). A jelentések közül az 1. az eredeti [lásd fentebb — tőlünk], a többi belőle fejlődött. Német származtatása téves.

A szláv nyelvek szótárainak a vizsgálata azt mutatja, hogy a vizsgált szó elsősorban a nyugati és a keleti szláv nyelvekben szerepel. A déli szláv nyelvekben vagy egyáltalán nem szerepel (bolgár), vagy csak későn jelenik meg (szerb-horvát, Claić — 1966.). Például az Orosz—bolgár szótárban (Moszkva, 1965. 360) a következőket találjuk: „кацавейка ж. разг. антерия, кожухче, с., елек м." ,ugyanakkor a XIX. és XX. sz. bolgár irodalmának ritka, elavult és nyelvjárási szavait tartalmazó szótár egyetlen adatát egy rövid ideig publikált folyóiratból (1870—75.) meríti, célozva a szó orosz eredetére (Речник . . . Szófia, 1974. 198). A *kacabajka* szó legrégibb regisztrációit a lengyel nyelv mutatja (az orosz szótárak adatait már bemutattuk), amely nemcsak a képzős formákat ismeri *(kacabajka—kaczabaika)*, hanem az eredeti rövidebb formákat is: *kucaba, kucbai, kuczaba, kuczbay, kuczbaia* stb. (vö. lengyel akadémiai szótár 1961. 454, lengyel szótár 1806. 380, Sławsky Et. Sz. 2: 11).

Kniezsa István A magyar nyelv szláv jövevényszavai c. művében a szót a kétes eredetű szavak között említi, s valamennyi adatát a „1. Frauenmantel, Jäckchen; női kabát" alatt adja, s elkülöníti a szótól a 'kacamajka, kacsamajka' szavakat (Bp., 1967. 657).

Véleményünk szerint a magyar *kacabáj, kacabajka* vándorszó jelentéstanilag — Herman Ottó adatával is alátámasztva — inkább az ukrán (az orosszal szemben itt szerepel a szó „bés" variánsa: кацабайка: 'egy fajta kabát') és [vagy] lengyel eredetre mutat. A szó elterjedésében és használatában — kutyanévként is* — a szó játékosnak tűnő hangalakja és a „lomposággal" kapcsolatos jelentéstani motiváltsága is közrejátszhatott.

Horgosi Ödön

A magyar nyelvű görög katolikus naptár. A magyar görög katolikusok mise- és énekeskönyveinek elmaradhatatlan függeléke a szeptember 1-ével kezdődő és az augusztus 31-ével végződő egyházi naptár. A hazai görög katolikusok használatában közel 150 éve vannak magyar nyelvű szertartási könyvek. Ezek feldolgozása, összehasonlítása hosszú tanulmányt igényelne. Részben már tettünk ilyenre kísérletet (Sasvári L.: A Tokaj térségében élt görögök [és rácok] nyelvi emlékei. Bp., 1975. 57—64), valamint volt alkalmunk egyházi életük sajátos szavait összefoglalni (MNy. 1977: 325—35). Ebben a dolgozatunkban a naptárról, az ünnepnevekről kívánunk összegzést adni. Nem vesszük számba mind a 365 napot — hisz az szintén egy hosszabb lélegzetű írást igényelne — csak a főbb jellemzőket említjük. (A naptár minden évben a nagyközönség számára hozzáférhető a Katolikus Szó naptára című kiadványban, amelyben egymás mellett szerepel mind a római, mind a görög katolikus.)

Elöljáróban meg kell említenünk, hogy a magyar görög katolikus egyházi naptár, ha tartalmazza is a napi szentek neveit, ez nem jelenti azok elterjedt tiszteletét. Mind az ortodox egyházban, mind a római katolikusban igen nagyfokú a szentek tisztelete, ám a magyar görög katolikusok körében nagyobb mérvű kultuszról nem beszélhetünk. Ennek az oka részben az, hogy 1646, az unióra lépés ideje után megindult az eretneknek vélt ortodox szokások visszaszorítása. Ez a folyamat szinte a közelmúltig tartott. Egy még ma is használatos énekeskönyvben arról olvashatunk, hogy nem ajánlott, hanem egyenesen tiltott Palamita Gergely tisztelete (Dicsérjétek az Úr nevét. Miskolc, 1934. 666). Az ortodoxok körében igen népszerű szent tisztelete ugyanis az egyik magyar görög katolikus énekeskönyvbe is „becsúszott". (Palamita Szent Gergely már jóval a nagy skizma — 1054 — után élt!)

Sajátos, szentekre vonatkozó elnevezés azért akad: *Előkövet* = Keresztelő Szent János; *isteni ősök* = Joákim és Anna; *Istenszülő* = Szűz Mária, *ingyenorvosok* = Szent Kozma és Damján, Pantaleimon stb.; *nagyvértanú* = Szent Demeter, Szent György stb.; vagy egész hosszú, szólásszerű kifejezéssel: *a liciabeli myrai érsek, csodatevő Szent Miklós atya* (Dicsérjétek. 121), mely a megfelelő egyházi szláv nyelvű kifejezés tükörfordításának tartható: Svjataho Otca našeho Nikolaja Miir-Likijskich Čudotvorca (Nikolaj Čoma: Malyj Izbornik. Užhorod, 1924. 184). Az *ingyenorvosok* szó megalkotásában pedig a múlt századi liturgiafordítókat az ünnepi énekeik vissza-visszatérő gondolata, az „ingyen vettétek, ingyen adjátok a gyógyulást" ihlette. (A megfelelő görög, illetve annak egyházi szláv nyelvű tükörszavát magyarul a *pénztelenek* szóval lehetne visszaadni!) Feltűnő, hogy a magyarban meghonosodott *Vazul* név helyett pedig a *Bazil* használatos. (Valószínűleg görögös hangzású névre törekedtek a fordítók.)

A szentek emléknapjainál jelentősebb az egyes ünnepek megülése. Sok ünnepnevet átvettek a római katolikus naptárból: *karácsony, húsvét, nagyboldogasszony, gyertyaszentelő* stb. Néhány helyen az öregek még ismerik az egyházi szláv nyelvű ünnepneveket: *obrazovanie* 'január 1.', *uszpeszenie* 'augusztus 15.'. Vannak azonban csak görög katolikusok használta ünnepnevek is. Így a *vízkereszt* mellett él az *úrjelenés*, de idős hajdúdorogiak egykor *epifánia* néven is emlegették. Az *áldozócsütörtök* teljes megnevezése: *a mi Urunk Jézus Krisztus mennybemenetele;* de használatos röviden: *mennybemenetel* (Dicsérjétek 369). A március 25-e neve pedig — a *gyümölcsoltó* mellett — az *örömhírvétel.*

Az ünnepek rangsorolásukat különböző előírások alapján kapták: *lítiás, sokirgalmús, doxológiás ünnep.* A karácsony háromnapos, de mindegyik nap rangsorolása más. Az első nap, *Jézus Krisztus születése, lítiás,* a második az *Istenszülő emlékezete,* ez *doxológiás,* a harmadik *Szent István fődiakónus és protomartír, sokirgalmús.* A *lítia* a régi virrasztó szertartásokból származik, mai alakjában a régi agapékra emlékeztető *kenyéráldás.* A *doxológia* (Glória) a Dicsőség a magasságban kezdetű ének, míg a *sokirgalmú ének* arról kapta a nevét, hogy refrénje a következő: „Mert örökké való az ő irgalmassága." Mindkét ének a reggeli istentiszteleten *(utrenye)* szerepel, s az ünnepi szertartási előírások határozzák meg használatukat.

A görög katolikus naptár egyes vasárnapjai is külön neveken szerepelnek. Ezt nyerhetik a felolvasott evangéliumi szakaszról: *Tamás-vasárnap* (a húsvét utáni); vagy az ünnep tárgyáról: *kereszthódoló vasárnap* (nagyböjt 3. vasárnapja). A húshagyó vagy farsangvasárnap neve a görög katolikus naptárban *vajhagyó vasárnap,* míg a *húshagyó* nevet az egy héttel korábbi kapta. A görög katolikus ünnepek között nem található meg a hamvazószerda, az úrnapja és a november 1-i mindenszentek, némelykor még egyes közismert szentek neve is más napon van, pl. *Szent Mihály* november 8-án.

Van néhány jeles szombat is. Ilyenek a *halottak szombatjai* (a húshagyó vasárnap előtti, nagyböjt 2., 3., 4. szombatja és a pünkösd előtti). Neves szombat *Lázár szombatja* (a virágvasárnap előtti, mely nevét szintén evangéliumi történetről kapta).

Kiemelkedő időszakok is vannak. Ilyenek elsősorban a bőjti idők: *nagybőjt, apostolok bőjtje* (Péter-Pál előtt), az *Istenszülő bőjtje* (augusztus 1—14.), *karácsonyi előbőjt* (november 15-től december 24-ig — az *advent* szót nem használják!). Vannak időszakok, mikor nem bőjtölnek még pénteken sem, ezek a *szabad hetek*, ilyen például a húsvét utáni, a *fényes hét*. A húsvétvasárnaptól pünkösdig tartó 50 napos időszak neve: *ötvened*.

Az egyes időszakokhoz különböző köszönések is kapcsolódnak. Húsvétkor: *Feltámadt Krisztus! — Valóban feltámadt!* Karácsonykor: *Krisztus születik! — Dicsőítsétek!* Míg az elsőnek sok helyen még az egyházi szláv nyelvű, román és esetleg a görög változatát is tudják, az utóbbi ma már csak karácsonyi játékok beköszöntőjében él. Az általános görög katolikus köszöntés: *Dicsőség Jézus Krisztusnak! — Dicsőség mindörökké!* Újabban azonban használatos a *Mindörökké. Amen* válasz is.

Az egykori nemzetiségi etnikumok népi kultúráját átörökítő, zömében ma is földműves hazai görög katolikus vallású lakosság szokásai, nyelvi fordulatai még ma sem egészen ismertek. Még olyan kiváló és nagytudású nyelvész, mint Kniezsa István munkájába is becsúszott nemismerésből adódó hiba. Ő a *cékla* szó szláv származtatását ismertetve írja: „legvalószínűbb az EtSz. szerint, hogy az egyházi szláv *svekla* átvétele (de mi köze a céklának a görög keleti egyházhoz?)" (SzlJsz 114—5.) — Hadd adjuk meg itt a választ: az egykori Kárpátalján igen fontos bőjti étel volt a céklaleves!

Sasvári László

Adatok a *bontófa* tárgyi és nyelvi elterjedéséhez. Balassa I. A magyar kukorica (Bp., 1960.) c. munkájában ismertet egy — zsineggel, bőrszalaggal az ujjra vagy a csuklóra húzható — rövid cöveket, amellyel a kukoricacsövet burkoló száraz leveleket fellazítják. A fellazítás után a csőről könnyen lehúzhatják a csuhét. A cövek neve *hántó, nyövező, szurkáló, tőr*. Balassa I. *bontófa* néven foglalkozik vele. Szerinte a Tiszántúlon, a Duna—Tisza közének északi részén és a Dunántúlon használják. A bontófáról a múlt század végénél korábbi feljegyzések nincsenek, de ettől az időtől kezdve a nagygazdaságok szorgalmazzák a csuhé nélküli törést s ezért alkalmazták a bontófát (i. m. 208—15; l. még Magy. Népr. Lexikon). Ez az egyszerű — az észak-amerikai és mexikói indiánoknál is használatos eszköz — a Szeged—Baja vonaltól délre is előfordul. Pénovátz A. a fenti két típusát mutatja be a bácskai Pacsérről (A pacséri földművelés és állattartás szótára. Ujvidék, 1975. 66) s *fosztó* néven szótározza, de az öregek még *nyüvedző* néven is ismerik. Általános a bontófa használata a szerémségi magyaroknál. 1981 márciusában Ürögön (Irig) *törőszeg* néven jegyeztem le a nevét. A kukorica *susnyát* ('csövet burkoló levél') hasítják, lazítják fel vele mielőtt a csövet letörnék a szárról. Satrincán (Šatrinci), Dobrodolon, Maradékon (Maradik), Herkócán (Hrtkovci), Platicson (Platičevo) szintén *törőszeg/törőszög* a neve. Napjainkban nemcsak fából készítik, hanem közönséges nagyobb szegből is. A Titeli fennsík szélén fekvő Vilovon a szerbek *prljak*, a titeli magyarok *cüvek* néven ismerik. Mindezeken a helyeken a Pénovátz A. által bemutatott, a jobbkéz mutató és középső ujjára húzható típusok ismeretesek (Balassánál l. a 93. b. képet). Penavin O. a kórógyi magyaroktól *szeg* néven említi (Szlavóniai szótár 3: 99). A *bontófá*-val foglalkozik Szolnok megye néprajzi atlasza is (I.1. 152—3, I. 2. 59). A megyében *cövek, fosztó, kocér, kucér, pecek, tőr* néven általános a használata, de a jászsági részeken nem ismerik. Elterjesztésében a termelőszövetkezetek is közrejátszottak. Ez a széles körű földrajzi elterjedés azt sejteti, hogy parasztságunk kezén már jóval a múlt század vége előtt meghonosodott.

Gunda Béla

Szemle

Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Szerkesztők: Rácz Endre és Szathmári István. Budapest, 1977. Tankönyvkiadó, 216 oldal

1. A nyelvleírásnak ma kétségtelenül reneszánsza van a magyar nyelvtudományban is. A hagyományosnak mondott és az újabb megközelítésű, korszerűbbnek tartott nyelvtani feldolgozások egyúttal figyelembe veszik, hogy nyelvünk minden leírásának feladata van az anyanyelvi nevelés, a nyelvoktatás más-más szintű és különböző szervezeti formáiban. Nyelvtanaink anyagában a legtöbb nyelvtaníró szerint nyelvünk rendszerének bemutatása meghatározott fonológiai, morfofonematikai, orthoepiai, szemantikai, morfológiai, szintagmatikus és szintaktikai szinteken már megoldottnak tekinthető, — pedig még megfogalmazásra vár a használt kifejezések és feltevések explicit meghatározása, az osztályozás alapját képező kritériumok maximális elhatárolása, a nyelvtények funkcionális és szerkezeti elemzése kiinduló, releváns korrelációs egységeinek megállapítása. Az ötvenes évek mélypontja után az akadémiai nyelvtan elkészülte lehetővé tette, hogy a nyelvleírás elvei és eljárásai egyértelműbbé válhassanak, és különösen a nagyobb részrendszerek elemzésében eredményeket érhessenek el. A funkcionális szemlélet előtérbe kerülésével és a mondatoknak a közvetlen összetevők szerinti elemzésével, valamint a transzformációs analízis egyes tényeinek figyelembevételével „A mai magyar nyelv" című egyetemi tankönyv koncepciójához vezetett. (Bp., 1968. — 2. kiad. 1971. stb.) Az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének leíró nyelvtani munkacsoportja több, segédkönyvül ajánlott tanulmánygyűjteményben és Rácz Endre kritikai hangvételű kongreszusi előadásában (vö. A magyar leíró nyelvtani kutatások helyzete és feladatai. Nyelvtud. Ért. 104. sz. Bp., 1980. 61—75) feltárta a korszerűsítés érdekében végzett kutató-feldolgozó munkálatainak eredményeit. E tanulmánygyűjtemények és Rácz Endre előadása is igazolják, hogy az egyetemi tankönyv szerzői munkaközössége megállapodott ugyan a mai magyar nyelv leírásának alapvető elméleti kérdéseiben, de még nem tisztázták egyértelműen a nyelvtan fogalmát, tárgyát, felosztását, és nem határolták megfelelően körül a nyelvi jel (morfematikus és szemématikus) fogalmát, fajtáit, s így számomra még nem világos, szerintük mi a jelentéstan, hol és hogyan tárgyalható, hiszen a szótanukban lesz külön szójelentéstani fejezet, a szintaxis rendező elve viszont az alaptagok szófaja, a mondatjelentéstan lényegi kérdéseinek kereteire azonban nem utalnak, és nem tisztázott, hogy a leíró magyar nyelvtanban a szöveg műveleti törvényeinek szabályait egy átalakított, kiterjesztett mondatgrammatikában is modellálni lehet-e, vagy pedig a szövegtant a kidolgozandó egyetemi tankönyvben a nyelvi szinteknek megfelelőbb elkülönítettséggel tárgyalják-e? A szöveg nyelvi jellemzőit számbavéve ugyanis egyértelműen megállapítható, hogy a szintaxis és a szemantika viszonya megfordul a szöveg szintjén, hiszen egy mondat jelentését és referenciáját szintaktikai szerkezete és a benne kombinált morfémák határozzák meg, a szöveg központi szervező elve viszont a szemantika.

A magyar nyelvleírás elvi és gyakorlati kérdéseit összegező tanulmányában Szathmári István törekedett ugyan már a nyelvészet, az oktatás és a tankönyvírás problematikájának vázolására (Leíró nyelvészet — leíró nyelvtani tankönyv: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Bp., 1974. 5—20) —, de mert elsősorban csak módszertani összefüggéseket tárt elénk, és nem válaszolt a nyelvleírás érdemi problémáira, nem tarthattam feleslegesnek, hogy a nyelvtanelmélet néhány kérdését ne érintsem, hiszen a tankönyv újraírása előtt még ezekben is állást kell foglalniuk, mégpedig a tudománytörténet tanulságait is figyelembe véve. Szerencsére a most ismertetett kötet tudománytörténeti és az újabb nyelvleírások eljárásait is alkalmazó tanulmányai több vonatkozásban túlmutatnak az előzményben megfogalmazottakon. E kötet tanulmányait olvasva, bízhatunk abban, hogy a kidolgozandó tankönyv nyelvünk nyelvhasználati törvényeit rendszerezett egészben leíró szerkezeti-műveleti grammatikában olyan szabályrendszereket tár elénk, amelyek képesek nyelvünk valamennyi morfológiai és szintaktikai szerkezetét reprodukálni, és egyúttal alkalmasak nemcsak bármely szerkezet, mondat újraalkotására, kreatív alkalmazására, hanem a jól rendezett közlésegységek helyesen szervezett láncából alkotott szövegek kifejezésére-közlésére is.

2. Tompa József leíró mondattanunk tudománytörténeti kérdéseit elemző tanulmányában joggal teszi szóvá egyes irányzatok képviselőinek türelmetlenségét a hagyományos nyelvleírást képviselő nyelvészeinkkel szemben, mégha ma is találunk a hagyományos nyelvészeten belül olyanokra, akik nem vesznek részt a dialógusban, mert kutatási területükön az újabb irányzatok alig vagy semmi segítséget sem adnak. Nem értek mégsem egyet tanulmányában a „hagyományos" és a „modern", a „korszerű" minősítések hangsúlyozott ellentétezésével, hiszen éppen Tompa József szerző-szerkesztő teljesítményeként a mai magyar nyelv rendszerének hagyományos (klasszikus) leírásában az akadémiai nyelvtan munkaközössége az újabb hazai és külföldi szaktudományi eredményeket nemcsak lehető teljességgel hasznosítja, hanem egyes kérdésekben új utakat tör, újszerűen rendez, nagy gondot fordítva a vitatható határesetekre. Voltak és vannak e munkával kapcsolatosan is fenntartások, ellenvélemények, kritikai észrevételek, de még évtizedekig minden összefoglaló munka vagy részlettanulmány nemcsak az említés, hanem a figyelembevétel szintjéig ebből indul ki, erre utal vissza: helyesli vagy cáfolja megállapításait, mégha az akadémiai nyelvtan és a továbbfejlesztésére vállalkozott egyetemi tankönyv nem nyitott is korszakot, hanem lezárt, egységbe foglalt több évtizednyi feldolgozó munkát.

Az 1945 előtti törekvések összegezésében elismerést érdemel, hogy egykori tanára, Gombocz Zoltán cikkeinek elvi megállapításait oly részletességgel taglalta, ugyanakkor kár volt Klemm Antal és Laziczius Gyula idevágó megjegyzéseit mellőznie, hiszen pl. Klemm már 1927-ben, akadémiai székfoglaló előadásában messze meghaladta mindazt, ahová Gombocz a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén elmondott, majd megjelentetett előadásaiban eljutott (vö. Klemm Antal: A mondattan elmélete. Bp., 1928. 20, 87, 100). — Lotz János „Das ungarische Sprachsystem"-jét pedig aligha készítette Gombocz hatására, hiszen Lotz akkor már két éve benne élt a Jespersen, Noreen, Hjelmslev, Brøndal fémjelezte strukturális nyelvészet sodrában, elszakadva az őt indító szellemtörténeti iskolától. E könyvét egyébként nemcsak az új irányban felébredt érdeklődés, hanem a Stockholmban vállalt oktatási feladatok is indikálták.

Rendkívül jelentős viszont az 1945 utáni első próbálkozásainkról adott hű és tárgyilagos tudománytörténeti áttekintése, még ha saját szerepét a kelleténél nagyobb mértéktartással jellemzi is. Valójában Tompa Józsefnek az akadémiai nyelvtani munkálatokat indító vitákon, majd a feladatok teljesítése során nem volt sem akadémiai tanácsadója, de még háttért biztosító fedezete is alig. Amit „A mai magyar nyelv rend-

szere: Leíró nyelvtan" két kötetében nyelvtudományunk ma is használ, elsősorban saját és közvetlen munkatársai kutató-feldolgozó tevékenysége eredményeként értékelhetjük. A magyar nyelv strukturális leírásában korszerűnek ítélt „transzformációs nyelvtan" elméleti kérdéseiről megjelent ismertetések és problémafelvető tanulmányok, főként azonban e nyelvleírás bírálatára és továbbépítésére vagy helyettesítésére vállalkozó munkák, tanulmányok sora jelzi, hogy hazánkban az akadémiai nyelvtan és az egyetemi tankönyv megjelenése előtt szervezeti keretekben nem vagy alig voltak ilyen strukturális kutatások, s így csak kisebb részrendszereket sikerült ilyen szemlélettel leírni. Éppen ezért ma az egzakt célú nyelvleírás látszik annak a diszciplínának, amelyben a különböző felfogású nyelvészeink közeledhetnek egymáshoz, feltéve, ha ismerik és becsülik egymás munkáját. Az egzakt célú leírás perspektívájára utal a hazai hagyományos nyelvészet fejlődése is, ezért fontos nekünk az egzakt elméletet képviselő prágai, párizsi, koppenhágai strukturális nyelvészet hagyománya és szembesítése a korabeli és a mai hazai koncepciókkal, — s így a magyar nyelv tényei taxonomikus listái és rendszerezett bemutatása helyett az eddigi előtanulmányok figyelembevételével gondoskodhatunk a magyar nyelv kommunikációs szabályrendszerrel kibővített strukturális grammatikája megalkotásáról.

3. Nagy Ferenc tanulmányában abból indul ki, hogy a transzformációs elemzés nélkül szegényebb lenne a nyelvi struktúrák vizsgálata, de a nyelvtan oktatása sem nélkülözheti az ilyen irányú kutatások bemutatását. Szakirodalmi utalásokkal ismerteti e szerkezeti-műveleti nyelvtan „transzformációként" megjelölt strukturális átrendeződés, átalakítás fogalmi jegyeit, noha az alapfogalmak meghatározását nem tartja ma sem problémamentesnek. Igaza van, de ellenvetéseiben ugyanakkor utalhatott volna arra is, hogy a gyakorlatban a m o n d a t a nyelvtudomány egyik legvilágosabb, megfelelő biztonsággal körülhatárolható kategóriája, mégis évezredek óta nem dőlt el, hogy a mondat lényegi jegyeinek meghatározásában a funkcionális vagy a konstrukcionális megközelítés célravezetőbb-e! A szakirodalomból ugyanis megállapítható, hogy nyelvünk szintagmatikus leírásának máig több nyílt kérdése van, és nemcsak a beszédmű meg a mondat viszonya tisztázatlan, hanem a mondatról és szintaktikai szerkezeteiről szólva nem számolnak az „összetett mondattal" sem. Ugyanakkor kiemelésre kívánkozik, hogy a „közvetlen összetevők szerinti elemzés szándékosan nem vesz tudomást a szószerkezetekről és csoportjaikról, ezáltal a szófajok és a mondategész közti átmenetet nem tárja fel. Gazdagabb tematikájú viszont a transzformációs nyelvtan a hagyományosnál a tekintetben, hogy a morfémákat (töveket és toldalékokat) mikrostruktúráknak tekinti, azaz szintaktikai-szemantikai jegyek halmazaként írja le" (i. m. 27 l.). A tanulmányában bemutatott szerkezeti átrendeződések nagy része egyaránt tanulságos a hagyományos és a szerkezeti-műveleti grammatikák számára, hiszen legtöbbjével éppen azt igazolja, hogy az ilyen vagy ehhez hasonló leírásnak nincs feltétlenül szüksége egy előzetesen megismert nem strukturális hagyományos nyelvtanra, hanem a korszerű hagyományos nyelvtan is csak a szerkezeti átrendeződés, átalakítás, vagyis a bővítés és szűkítés transzformációi felhasználásával valósulhat meg.

4. Rácz Endre az egyeztetés főbb kérdéseit összefoglaló tanulmányában helyesen állapítja meg, hogy az egyeztetés a mai magyar nyelvben nemcsak a mondat, hanem olykor a szöveg két tagja között meglevő szerkezeti vagy legalábbis értelmi összefüggést mindkét tagon megjelölő szerkesztésmód. Hangsúlyozza, hogy ebben a szerkesztésmódban a szintaktikai egyeztetés alaki rendszerének megfelelően az azonos vagy rokon jelentésű morfémák gyakran alakilag is egybevágnak, illetőleg hasonlítanak egymáshoz. Nagy nyelvi anyagot feldolgozó tanulmányában nemcsak a hazai (Klemm Antal, Tompa József, Lotz János, Károly Sándor stb.), hanem a kérdéskört érintő külföldi szakirodalom

lényegesebb megállapításait egységbe ötvözve tekinti át a mai magyar nyelv egyeztetési problémáit. Egyúttal rámutat arra, hogy a régi magyar nyelvtanoknak ezzel az egyik fő fejezetében részletezett szabályrendszerrel a maga összefüggésében a mai nyelvleírásnak is foglalkoznia kell, még ha a mondattan anyaga átalakulásával, az ún. „mondatrészek" bevezetésével háttérbe is szorult, illetve az egyes szószerkezettípusok műveleti szabályai nak bemutatásához kötődött. Rácz Endre kiemeli azt is, hogy az egyeztetés eredményeként a beszéd megnyilatkozásaiban megteremtett alaki egyöntetűség, összhang felhívja a beszédtárs figyelmét a tagok összefüggésére, és ezzel megkönnyíti a mondatszerkezetnek, sőt néha a mondatkapcsolatoknak az áttekintését, megértését is. Minthogy e tanulmánya lapalji jegyzetében jelzi, hogy „nagyobb értekezésének" ez bevezető fejezete csupán, bízunk benne, hogy nemcsak az egyeztetés klasszikus kategóriáival foglalkozik majd, hanem az idegen nyelvek elsajátításában is lényeges összevetésekkel az ún. „consecutio actionis" (és nem „temporum") anyagában, s itt Gyomlay Gyula, Klemm Antal és mások kérdésfelvetése alapján áttekinti az igék objektív és szubjektív akcióminőségének idői vonatkozásait, de egyúttal pontosítja az igei és a névszói személyragozás alapvető típusainak terminusait, függetlenítve magát a hazai és a külföldi szakirodalom gyakran ellentmondásos terminológiájában kifejezett kategóriáitól és ezek fogalmi jegyeitől. Erre Lotz Jánosnak a határozott és az általános ragozásról angol nyelven közreadott tanulmányai is jó mintát adhatnak, így pl. The place of the implicative *-lak* form in the conjugational pattern of Hungarian. Ravila-emlékkönyv, Helsinki, 1962. SUS. Toim. CXXV, 317–27. stb.

5. Berrár Jolán a „hagyományosnak" nevezett nyelvtan „pontosabbá, következetesebbé, árnyaltabbá s ugyanakkor strukturálisabbá és formálisabbá" tételéhez fejti ki felfogását az alany és az állítmány egyes vitatható kérdéseiről. A mondat „aktuális tagolásáról" közreadott régebbi és újabb szakirodalmi anyaga figyelembevételével az alany és állítmány témakörből kizárja nemcsak a logikai és a lélektani szempontokat, hanem azokat a „kétségtelenül nyelvi (szemantikai és pragmatikai) tényeket, amelyek jogtalanul hordozták, illetőleg hordozzák ma is az *alany* és az *állítmány* nevet".

Már másutt is utaltam rá, hogy aligha érthetünk egyet a grammatikának azzal a szűkebb értelmezésével, hogy ez a „grammatika (= szerkesztéstan) két részből áll: a morfológiából és a szintaxisból". Semmiféle nyelvtan felépítése, anyaga sem teljes, ha nem tartalmazza a nyelvi alsóbb és a felső szintek mindegyikének szabályrendszerét egy szemantikai alapú morfológiai és paradigmatikus, szintagmatikus és szintaktikai szintézisben, hogy eljusson a szöveg műveleti szabályrendszerének feltárásáig. Berrár Jolán már régebbi tanulmányaiban is állást foglalt abban, hogy a „szintaxis nem vizsgálhatja a szavak 'mondattá szerkesztését'. A mondat nem valami új, magasabbrendű szerkezeti egység. Egyáltalán nem szerkezeti egység, bár kétségtelenül megvannak az egyes mondatfajtáknak a maguk tipikus szintaktikai jegyei". Úgy véli, hogy a mondat a szűkebb értelemben vett grammatikán kívül álló, magasabb szintű „nyelvi" egység, és nem sorolható be egyetlen szerkesztéstani kategóriába sem, és ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a mondat „b e s z é d e g y s é g", hiszen a szintaxis csak a „mondatbeli szóalakok (helyesebben szóelőfordulások) jelentése kapcsolataival" foglalkozik, a mondattan pedig a „mondatot, mint egészet tekinti, mint beszédegységet vizsgálja". Elfogadva az általa már régebben is kifejtett és itt összefoglalt felfogását a szintaktikai szerkezet, a szintagma fogalmáról, világosan kell látnunk, hogy a kifejtetlen ún. nyelvtani alany és állítmány kapcsolatát is n y e l v i m ű v e l e t i t ö r v é n y e k s z a b á l y a i b a n írhatjuk le, és ez a kifejtetlen alany- és állítmányból szerkesztett szintagma egyúttal mondat, vagyis a nyelv és a beszéd egysége egyszerre, és érvényes rá a szintagmát definiáló behelyettesíthetőség, a kihagyhatóság, a kérdezhetőség, sőt a kiegészíthetőség

kritériuma is. Talán egyértelműbben adhatjuk meg egy-egy nyelv szerkezetének elméletét feltáró szabályrendszert, ha a grammatika érvényességi körét nem szűkítjük le az általa javasolt összefüggések leírására.

Minthogy pedig a szóalakok (a szóelőfordulások) jelentéses kapcsolataival foglalkozó szintaxisában a jelentésviszonyokból kiinduló vizsgálat hatékonyságát csökkenti, hogy a mondatbeli szerep meghatározásában a szófaji értékeknek csak az egyik kritériumát veszi figyelembe, noha a közlési transzformációkat meghatározó közlési jegyek a szintaxisban nemcsak szemantikai összefüggéseket jeleznek, — ezért a kidolgozandó tankönyvben az ismert és újszerű (téma—réma), az egyedi és nem egyedi, ezen belül a határozott és nem határozott, az előzményekre utalás (anafora), a viszonyított és nem viszonyított, a tulajdonítás és az azonosítás, a totális és nem totális stb. közlési viszonyok hangsúlyozottabb használatára lenne szükség. E közlési szabályok ugyanis a közlési szituációnak megfelelően rendezik a közlési egységek elemeit, megállapítva sorrendjüket, hangsúlyozásukat, mondatfonetikai eszközeiket és meghatározva a nyelvrendszeri viszonyokat kifejező alaktani elemeket. — A közlésforma ugyanis a szintagma és a mondattípus alaki megformálásának, ismert és újszerű egységekre tagolódásának, ezek belső elrendeződésének, a kategóriák sorrendjének, a hangsúlyviszonyoknak stb. meghatározója, és ennek megfelelően az alapvető közlésformák mindig csak egy viszonyt fejeznek ki; ha viszont több viszonyt kifejező mondatot kívánunk alkotni, akkor el kell döntenünk, melyik viszonyt tartjuk fő-, és melyiket mellékviszonynak, hogy a szinonim mondatformák közül a legmegfelelőbb változatot emelhessük ki. Meggyőződésem, hogy a közlési jegyek és szabályok egyértelműen megadják a közlés mondatformájának típusát, ennek alaki realizációját, a kategóriák sorrendjét, a nyomaték és a szünetek eloszlását. Berrár Jolán tanulmánya bevezetőjében ugyan hangsúlyozta, hogy nem tér ki „olyan vitatható kérdésekre, bármilyen lényegesek is, ahol csak kérdéseket" vethetne fel, de szerencsére sok olyan problémát érintett — még ha nem adott is mindenkor megnyugató választ —, amelyekre a tankönyv szerzői munkaközösségének további beható részletkutatásokkal kell megkeresnie a helyes választ, de a probléma felvetése, a legszükségesebb összefüggések vázolása e tanulmány érdeme.

6. G. Varga Györgyi az egy közös alaptaghoz kapcsolódó két vagy több különnemű determináns szintagmaszövedékét vizsgáló tanulmányában a szószerkezetbokor tagjai között Károly Sándor megfogalmazásával egyezően „közvetett heterogén viszonyt" állapít meg. A témát érintő szakirodalom ismeretében abból indul ki, hogy a szintaktikai és szemantikai struktúrák összefüggéseinek vizsgálata a mai magyar nyelv korszerű leírásában világossá tette, hogy bármely ige vagy névszó összes lehetséges bővítményeinek egymáshoz és az igéhez, illetve az adott bővített taghoz való viszonya értelmezésére a bővítményhalmaz nem foglalható bele egyetlen struktúrába, hanem csoportokra tagolódva. E csoportok azáltal különíthetők el egymástól, hogy mindegyiknek van olyan tagja, amelynek használata egy másikban tilos, illetve mindegyik csoportra vonatkozik valamilyen használati tilalom, amely egy másik csoportban fel van oldva. A csoportok tehát bizonyos oppozícióban vannak egymással, de ezeknek a struktúráknak kölcsönös feltételezettségi viszonyait az eddigi vizsgálatok még nem világították meg teljes egészükben. Az egyes struktúrák megkülönböztetésében a releváns függő szerkezeti tagokat átfogóbb értelmezéssel nevezik, ideértve az alanyt és a tárgyat is, noha ezeknek a szószerkezetek bővítményi tagjai között történő elhelyezésére szükségtelen az ún. grammatikai eseteknek (a nominativusnak, accusativusnak és genetivusnak) a többivel mint lokális esettel való szembeállítása. E függő eseteket ugyanis az igei állítmány, illetve a bővített tag jelentésétől meghatározott bináris oppozíciós párokban különíthetjük el egymástól. G. Varga Györgyi különféle megfontolás alapján az alanyt nem vonja be

a szintagmabokor vizsgálatába, nem tekinti a szószerkezetbokor részének, ugyanakkor nyilvánvaló számára, hogy „nemcsak adverbális (ill. igenévi) szintagmabokor létezik, hanem névszói alaptagú is". Ebben az összefüggésben csak a „jelzős szószerkezetbokor" lehetőségét veti fel, de nem taglalja még az eddigi szakirodalom szintjén sem a deverbális névszók (mégpedig nemcsak az igenevek) jelzői bővítményként és többszörös bővített tagként ismert szintagmaszövedékeit, noha elismeri: „. . .nincs elvi akadálya annak, hogy a mondat bármely szintjén szintagmabokor jöjjön létre, ha megvan a feltétele."

A tanulmánynak a szintaktikai szerkezetek határkérdéseit és a bővítmények szorosabb vagy lazább kapcsolódását, egymáshoz való viszonyát összefoglaló anyagában a szerző figyelembe vehette volna a standard műveken, cikkeken kívül a szakirodalomban a 60-as évektől többféle megközelítésben taglalt összefüggéseket is. Nyelvünk szintagmatikus leírásának újabb eredményeiből mindinkább világos, hogy gazdag szemantikával és fejlett morfológiával rendelkező nyelvünkben a szemantikának és a morfológiának sajátos szerepe van a szintaktikai jegyek kijelölésében. A mondat szerkezetes egységei ugyanis nem merev, egymástól élesen elkülönülő kategóriák, hanem fokozatosan kialakuló, változó, sokszor még ma sem lezárt osztályok, s köztük gyakori és természetes az egybeolvadás, az átcsapás. Minden szintagmatípusnak megvannak ugyan a csak rájuk jellemző sajátságaik, de mert a szószerkezetek rendszerének minden tagját számtalan szál köti nemcsak a maga szintagmatípusához, hanem a rendszerhez mint egészhez és a rendszer hozzá közelebb vagy távolabb eső többi tényéhez, ezért az adott mondatok egyes szerkezeteiben, szószerkezetbokraiban gyakran két vagy több szintagma jellemző sajátságai egyszerre és együtt is meglehetnek. A tartalmi és funkciós viszony komplexitása ilyenkor egyetlen alaki szerkesztettségben jelentkezik, és kettős-hármas szószerkezeti egységeket hozhat létre. — Ugyanakkor gyakori az is, hogy a nyelvi rendszer öncsiszoló mozgása eredményeként az alaki szerkesztettség komplexitásával azonos vagy hasonló tartalom kifejezésére, ún. összekapcsolt szerkezetes tagokat formál nyelvünk is. — Egyes szintagmatípusokon sajátos alaki különbségek nélkül, de tartalmi és funkciós kötöttséggel egyszerre és együtt jelentkező különböző szószerkezeti értékek az alapvető szintagmatikus kategóriákat keresztező osztályokat (alosztályokat) is alkothatnak. — Ha viszont a szintagmatípusok műveleti törvényei a szószerkezeti értékek változásával olyan sajátos tartalmi, funkciós és alaki szerkezetes egységeket eredményeznek, amelyben logikai kategóriák fonódnak együvé szintagmatikus viszonyok kategóriáival, ilyenkor átmeneti szintagmatípusról beszélünk. Ha tehát a szerző pontosan akarja megvilágítani a szószerkezetbokor körében a bővítményt vonzó és a bővítményt nem vonzó bővített tagokat (igéket stb.), nemcsak a valenciaelmélet eljárásait kell alkalmaznia, hanem figyelembe kell vennie a szintaktikai jegyeknek és közlési szabályoknak szemantikai és morfológiai (paradigmatikus) kötöttségű szintagmatikus vonatkozásait is.

•

7. Keszler Borbála „az egyszerű és az összetett mondat határsávjában" a szintaktikai viszony lezártságára, a predikatív szerkezetek számának megállapítására a szakirodalom felhasználásával és saját példatára átgondolt elemzésével figyelmet érdemlő szempontokat vet fel, és egyúttal a problematika végleges megoldásának igénye nélkül összefoglalja a nehezen besorolható és az átmeneti jellegű mondatokra vonatkozó vizsgálatainak eredményeit is. A szerző abból indul ki, hogy nyelvünk szintagmatikus leírásában és mondattanában zavart okozhat, hogy gyakran a szintagmák közé vonják a mellérendelő szókapcsolatokat, máskor pedig megelégszenek a predikatív viszonyok odavonásával, ha viszont kirekesztik, minden egyéb szintaktikai viszonyt ide sorolnak, illetve csak a nem mondat szintű részek közötti kapcsolatokat tárgyalják. Világos pedig, hogy a mondat a nyelvnek és a beszédnek kommunikatív, konstrukcionális és kontextuális jegyekkel jellemzett láncszemnyi egysége, vagyis nemcsak a mondategészt kell felfelé

a beszédműtől elhatárolni, hanem lefelé is a nem kifejező-közlő funkciójú morfémakapcsolatoktól, de ugyanakkor el kell határolnunk a mondategységeket is egymástól és a több mondategységből szerkesztett mondategészeken (összetett mondaton) belül is.

A halmozott szószerkezetes mondatokkal foglalkozva megállapítja, hogy az egyszerű mondat alanyi-állítmányi alapszerkezete nemcsak a tárggyal, a határozóval és a jelzővel bővíthető, hanem úgy is, hogy az alaptagokat vagy bármely bővítményi tagot halmozzuk. Ilyenkor sajátos átmeneti szószerkezet keletkezik, minthogy a halmozott szerkezettagok egymással mellérendelő, egy további taggal együtt és külön-külön is kölcsönös vagy alárendelő viszonyú szószerkezetet alkotnak. Azért nevezzük az ilyen szerkezetet halmozottnak, mert a másik jellege, ti. a mellérendelő csak a szerkezet egyik tagjának részei között áll fenn, s csak a szerkezetnek a mondattól független szemlélete esetén lehet nyelvi realitás, mondatösszefüggésben pedig grammatikai absztrakció, mert minden része a szerkezettagnak egy másik taggal tartalmi, funkciós és nyelvi szerkezetes viszonyban áll. Hangsúlyozza, hogy „a halmozott alanyt, tárgyat, határozót nem tekinti önmagában mondatértékűnek, akkor sem, ha azok extraponáltak. Ha azonban a szórend megváltoztatásának, illetőleg az extraponált rész beolvasztásának morfológiai vagy szemantikai korlátai vannak, akkor a mondatot valóban összetettnek kell tekintenünk".

A mondathoz lazán kapcsolódó értelmezőszerű határozók, a mondatszót és megszólítást tartalmazó mondatok, az igeneves szerkezetek, a *mint* kötőszós szerkezetek, a módosító értékű mondatrészleteket tartalmazó mondatok a halmozott szószerkezetes mondatokkal együtt is csak a leglényegesebb összefüggések vizsgálatára adhatnak lehetőséget az egyszerű és az összetett mondat határsávjában — hangsúlyozza Keszler Borbála, vagyis nem mentheti fel a mai magyar nyelv leírására vállalkozó szakembert a további vizsgálatok teljesítése alól. Egyetértünk tehát a szerzővel abban, hogy a szervetlen mondatrészletek nyelvi megformáltság tekintetében kihagyásos szerkezetek, illetve mondatok, de funkciójuk, tartalmuk alapján mondatértékűek, mert önállóan, anélkül a mondat nélkül, amelyhez szervetlenül kapcsolódnak, a beszédhelyzetből adódó predikatív szintagmatikus visszonnyal egységes, teljes gondolattartalom kifejezői lehetnek. Az a mondat viszont, amelyhez a szervetlen mondatrészlet kapcsolódik, tartalmi, funkciós és nyelvi szerkeztes viszony szempontjából egyaránt több az egyszerű mondatnál. Minthogy azonban így kiegészítve is csak egyetlen egységes gondolatot fejez ki, csak egy alanyi-állítmányi predikatív alapszerkezete van, nem összetett mondat, hanem csak átmenet az egyszerű és az összetett mondat között. Az olyan szószerkezet pedig, melynek egyik tagja magában is egy névszó és egy igenév alárendelő szerkezetes kapcsolata, igeneves szerkezetként az egyszerű mondat mellékmondattal egyenértékű szószerkezete, de semmiképpen sem összetett mondat.

Az egyszerű és az összetett mondat határsávja szerkezetes kapcsolatainak részleteket is feltáró vizsgálata egy teljesebb szerkezeti-műveleti leíró magyar nyelvtan kidolgozásának előfeltétele. A szerző érdeme, hogy e problémakörre irányította figyelmünket.

8. Radics Katalin a mellékmondatok hagyományos osztályozásának kritikai megközelítéséhez kapcsolódik „A vonatkozó mellékmondatokról" megjelent tanulmányában, s olyan eljárások bemutatására vállalkozik, amelyeket a transzformációs (generatív?) grammatika művelői alkalmaznak a mondatszerkezeti jellemzők vizsgálatában. Úgy véli, hogy a vonatkozó névmás, illetve határozószó jelenléte megbízható fogódzó a mellékmondatok egyik típusának elhatárolására, ugyanakkor fontosabb feladat az így kijelölt mellékmondatok mondatszerkezeti és jelentésösszefüggéseinek feltárása. Meggyőződése, hogy a vonatkozó névmásítás a pronominalizációs transzformációk közül abba a csoportba tartozik, amelynek feltétele értelmi, lexikai és nem referenciális azonosság, és ezt egészíti ki a funkcióváltó transzformációsorok többféle megjelenésének lehetősége. A hagyomá-

nyostól eltérő megközelítés jogosultságát kívánva igazolni, bemutatta azt a folyamatot is, ahogyan elemző munkával eljutunk a szintaktikai szerkezet alapvető összefüggéseinek feltárására. Nem fordított azonban kellő figyelmet a grammatikai levezetés elvégeztével a vonatkozó mellékmondatok jelentése alapján fajtáinak csoportosítására, az egyeztetés, a szó- és a mondatrend problematikájára, valamint az igealakok használati szabályaira abból kiindulva, hogy a transzformációs grammatika keretében elsődleges cél a mondatok lényeges belső összefüggéseinek ábrázolása, felismerése — pedig tanulmányának több részletében megállapításai érintkeznek, néha még meg is egyeznek Klemm Antal „Magyar történeti mondattan"-ában olvasható fejtegetésekkel. Tanulmányában két rövid fejezetet szánt a vonatkozó mellékmondatok más aspektusai leírásának, szétválasztva a kompetencia, illetve a performancia szintjére tartozó kérdések némelyikét, — a mellérendelő tartalmú mondatokban pedig mondatszerkezeti vonatkozású jelentéstani kérdéseket vizsgált.

9. Berrár Jolán a „sajátos jelentéstartalmú mellékmondatokkal" foglalkozó tanulmányában a szakirodalom teljesebb ismeretével taglalja, hogy a közelmúlt évtizedek leíró mondattani kutatásaiban egymástól függetlenül, de nagyjában egy időben többen vizsgálták a „sajátos jelentéstartalmú" összetett mondatokat, megállapítva, hogy a vonatkozást, a hasonlítást, a megengedést, a feltételt, a következményt kifejező mondategységek nemcsak határozós, hanem más alárendelő szintaktikai viszonyt is tartalmazhatnak. Klemm Antal már a 30-as évek közepén — meghaladva az 1928-ban lezárt „Magyar történeti mondattana" kéziratának anyagelrendezését és megállapításait — hangsúlyozta egyetemi előadásaiban és néhány cikkében, hogy az alárendelt összetett mondatok osztályozásának az csak az egyik szempontja, hogy mellékmondatuk az egyszerű mondat melyik szerkezetes tagját fejti ki valamely mondategész mondategységében. Minthogy a mellékmondatok lehetséges szintagmatikus szerepük mellett ssjátos tartalmat is kifejezhetnek, és voltaképpen e tartalmak kifejezésére törekvés járult hozzá a mellékmondatok kialakulásához, ezért foglalkozott részletesebben a mellékmondatok e szerepéből eredő kétarcúsággal, hiszen több olyan mondattípusunk van, amelyek mellékmondatában a szószerkezetet kifejtő funkció háttérbe szorul, és a felsorolt tartalmak valamelyikének kifejezése válik uralkodóvá. Ezt a megközelítést fogadta el az akadémiai nyelvtan munkaközössége, de ezt alkalmazta már Berrár Jolán egyetemi előadásaiban, jegyzetében és vele egyidőben a tanárképző főiskolák anyaga, majd Rácz Endre több jelentős tanulmányában és az egyetemi oktatást szolgáló jegyzetében, tankönyve fejezeteiben. E „sajátos tartalmú" mellékmondatok (mondategységek) sokrétű vizsgálatával világossá vált, hogy az általánosságban helytállónak tetsző feltevés részletekbe menő igazolása nemcsak a fejlődési törvényeket mutatja be, hanem feltárja a mai magyar nyelv e mondattípusokra jellemző közlésformáit, még ha nem fogalmazza is meg e közlésformák létrejöttét irányító releváns közlési szabályokat, noha Bánréti Zoltán a „megengedő" mellékmondatokról szóló kéziratos és már megjelent tanulmányaiban e kapcsolt struktúrák sorrendjére, közlési viszonyaira vonatkozó szabályokat összefoglalta.

10. Szathmári István a nyelv (és benne a mondat) újabb költői stílusunkban jelentkező „felbomlásának" (sic!?) vizsgálatára vállalkozik, jellemezni kívánva a mai magyar költői „nyelvet és stílust", bemutatva a legjellegzetesebbeknek vélt alkotó-, illetőleg alkotástípusokat. Minthogy a nemzeti nyelv eszményi és normatív egységes típusának a közlésmód alapján és a műfaji jellemzők szerint elkülöníthető nyelvváltozatai a nyelvréteg síkján megállapítható részrendszerek, szókészleti és frazeológiai egységek anyagával együtt él és működik a magyart anyanyelvként beszélők és írók mindennapos gyakorlatában, — a nyelvváltozatok normatív jellege szoros kapcsolatban van a fejlődés folya-

mán létrejövő elemek és elemváltozatok kiválasztódásával, megszilárdulásával, közhasználatúvá válásával. Világosan kell látnunk az e témakörben megjelent legjobb szakirodalom ismeretében, hogy a magyar nyelvkincs és nyelvi rendszerünk szerkezeti-műveleti törvényeinek megfelelően alkotott „mondatok" felbomlásának nem lehetünk sem tanúi, sem részesei, még ha vannak is irodalmunk múltjának és jelenének olyan alkotó- és alkotástípusai, akiknél és amelyekben leírhatunk sajátos és nem mindig elismerést érdemlő nyelvi-stilisztikai vonásokat. Elképzelhető ugyan, hogy a „modern" költészet többet akar közölni a köznapi nyelven elmondhatónál, de ha lényegéhez tartozik a nehezebb megközelíthetőség, a homályos fogalmazás, a kiszámíthatatlan logika, a hangsúly stb. átrendeződése, akkor a modern költők köztársaságában nem „új nyelvet beszélnek", a mondanivalót nem „új szintaxis új logikája szerint formálják", hanem tájékozatlanok a „magyar nyelvkincs" hatalmas anyagában, és nem ismerik megfelelően nyelvünk rendszerének szerkezeti-műveleti törvényeit. A nyelvi játékokat, a nyelv anyagát felhasználó „költői" kísérleteket, ritmusnyomósító, ritmuspótló hangsorokat, a szokásos grammatikától eltérő, de azon alapuló alkotástípusokat költészetünk jól ismeri és értékelhetően el is ismerheti igényes megjelenésükben, de a „nyelvi bukfencek" legtöbbje már nem kaphatja meg ezt az értékrendet. Ugyanakkor tényként kell elfogadnunk, hogy a szavak szabálytalannak vélt átlépése egyik szófajból a másikba, a mondaton belüli variációs lehetőségek, átrendeződések felhasználásával létrehozott sajátos, gyakran groteszk jelentésvonatkozások, a mondat leegyszerűsödése és „elburjánzása" lehet elismerést érdemlő értéke költőink nyelvhasználatának, hiszen ennek megvannak az alapjai nyelvünk szerkezeti-műveleti törvényeiben, — ha viszont ettől eltérő tényekkel találkozunk egy-egy költőinek vélt próbálkozásban, ne csak a nyelvészek, hanem nyelvünket értők és használók is nyelvkincsünk és nyelvi rendszerünk ismert tényei alapján ítéljék meg. Martinkó Andrással és Tompa Józseffel értek egyet, hogy a stilisztikum, a stílushatást kiváltó legelemibb mozzanat keletkezése a legszorosabban összefügg a nyelvi jel funkciójában, illetőleg a jelentés struktúrájában létrejövő módosulással, valamint a nyelvi rendszer működésében, változását, fejlődését irányító mozgásában érvényesülő törvényekkel. A nemzeti nyelv egységes típusa egyes beszélők (írók) számára elérhetetlenül gazdag, képességeinket meghaladó mértékű nyelvkincsével és a nyelvi rendszer szerkezeti-műveleti törvényeit csak megközelítően ismerők számára is a nyelv kreatív használatának olyan lehetőségeit tárja elénk, amelyeknek töredéke is elegendő lenne a „modern költészet" kiteljesítéséhez. A tanulmány záró bekezdésében Béládi Miklóstól idézett megállapítás csak annyiban helyes, hogy sokan beszélnek és írnak, sőt költőnek is képzelik magukat, de nem ismerik és nem használják jól, igényesen és művészien a magyar nyelvet.

11. Juhász József az 1970-ben megjelent akadémiai orosz nyelvtan ismertetését folytatva „Módszer és szemlélet próbája a nyelvtanírásban" címen a mondattani részről tár elénk figyelmet érdemlő összefüggéseket. Tanulmányából világossá válik, hogy az orosz irodalmi nyelv grammatikája voltaképpen az orosz nyelv rendszerszerű kapcsolatainak elmélete. A korábbi orosz nyelvtanok eljárásainak, szemléletének és gyakorlatának bírálatából az orosz akadémiai nyelvtan munkatársai is arra a következtetésre jutottak, hogy a mondat szintű szintaktikai és a mondaton belüli szintagmatikus viszonyt kifejező szókapcsolatok nem mindig két szóból vagy szó értékű szórészből, paradigmatikus alakból épülnek, hanem annyiból, amennyi szükséges az egymással tartalmi, funkciós és nyelvrendszeri szerkezetes viszonyban levő két gondolatrész nyelvi jelkapcsolatokkal történő megformálására. Hangsúlyozza a szerző, hogy az előző akadémiai orosz nyelvtannak fontos újítása volt a szószerkezetek típusainak leírása, a mostani pedig mindenekelőtt a mondatmodellek leírásának bevezetésével igyekszik újat adni a mondattanban. A szó-

szerkezetek leírását is elvégzik, de a mondatmodellt tekintik a mű szerkesztői a mondattan alapegységének és a strukturális mondatleírás kiindulópontjának. A mondatmodell a konkrét mondat elvont sémája, amely lexikálisan különböző, de egyébként szerkesztettségében hasonló mondatok egész sorában invariáns módon jelen van. A nyelv beszélt vagy írott változatának valóságos mondatai nagyobb halmazából a mondatok redukciója útján általában több mondatmodell vonható el. A szakirodalomban máig vitatott, mely kritériumok alapján lehet a nyelv valóságos mondataiból elvonni azt az értelmi-tartalmi vonatkozásban is egységet alkotó szerkezeti vázat, amelyre a lehetséges mondatok ráépülnek, és milyen szerkezetes (alap- és bővítményi) tagok lehetnek alkotói ennek a „mondatminimumnak". A szerkezeti zártság és az értelmi-tartalmi teljesség követelménye szorosan összefügg a mondatmodellen belül a kötelező és a fakultatív tagok lehetséges szerepének elismerésével, s így a szerkezeti alapon kapott mondatmodelleknek — invarians voltuk sérelme nélkül — a séma keretei között bizonyos mértékű variabilitásuk is van, s ez teszi lehetővé szabályszerű realizálódásukat, mégpedig a mondat alakrendszerének, a mondatparadigmának törvényei szerint. A mondatparadigma ugyanis a mondatmodellen belül lehetséges szintaktikai jellegű hierarchikus elrendeződésű módosulatok rendszere. Az egyszerű mondat leírásában helyet kap a kommunikatív aspektus bemutatása, és ezt a mondatséma paradigmatikus realizációjával, valamint a szerkezeti tények tartalmi szempontból értékelhető variálódásával összefüggésben tárgyalja a nyelvtan. Az összetett mondatok tárgyalásában az akadémiai orosz nyelvtan nem szakít oly gyökeresen a hagyománnyal, vagyis az összetett mondatot a szerkezeti és a jelentésviszonyok egységeként kezelik, és a mondat szintagmatikus-szegmentális képleteihez hozzárendelve ily módon mondattípus- vagy mondatformatárat írnak le. *Temesi Mihály*

Dobos H. Magda: A nominális szerkesztésmód a magyar impresszionista szépirodalomban. Bukarest, 1979. Kriterion 142 oldal

1. „Dolgozatom összeállításához Babits Mihály, Juhász Gyula, Kaffka Margi Kosztolányi Dezső és Tóth Árpád hét verses- és nyolc prózai kötetének teljes nominális szerkezet-anyagát használtam föl (mintegy 2500 adatot)" — mondja a szerző Előszavában. Nézzük meg közelebbről a műveket amelyeket „kicédulázott". Ez fontos szempont a későbbi kutatás szempontjából is; mint látni fogjuk, a szerző jelentékeny adalékkal gazdagította a magyar mondatstilisztikai irodalmat, de hagyott még jócskán munkát magának, esetleg másoknak is.

Babits összegyűjtött verseit és három regényét vizsgálta. Ezek: A gólyakalifa; Kártyavár; Halálfiai; mint látjuk, a Timár Virgil fia, az Elza pilóta és a novellák részletes elemzése még hátravan. Juhász Gyulától a versekben előforduló nominális szerkezeteket tárgyalta, és nem vette figyelembe a költőnek 1926-ban írott Orbán lelke című kisregényét, holott az Kosztolányi Pacsirtájának (1924.) és Aranysárkányának (1925.) idején jelent meg. Ezzel már azt is megmondtuk, hogy a szerző Kosztolányinak ezt a két regényét és háromkötetes novellagyűjteményét (Szépirodalmi 1957.) választotta, és nem vizsgálta, sajnos, a nominális szerkezetek szempontjából igen lényeges Nero, a véres költő című regényét, amely 1921-ben jelent meg először a Nyugatban, és elhagyta az Édes Annát (1926.) is. Tóth Árpádnál valamennyi versével és kilenc novellával teljességre törekedett.

A válogatás szűkítő és ezért torzító hatása leginkább Kaffka Margit esetében mutatkozik meg; a szerző megelégedett az 1912-ben megjelent Színek és évekkel, ill. a Hangyabollyal (1917.) Így a Lírai jegyzetek egy évről (1915.), a Két nyár (1916.),

az Állomások (1914., 1917.) és főként több, mint száz novellájának feldolgozása várat magára, pedig főként a novellák (de az író minden más prózája is) gazdag lelőhelye a nominális szerkezeteknek.[1] Kaffkának egyébként verseit, sőt publicisztikai írásait is lehetne vizsgálni. Említsük meg ehelyütt, hogy a választott szerzők különféle mértékben, de mind művelték a nem szigorúan vett szépprózát is: esszéket, tanulmányokat, ill. hírlapi cikkeket írtak. Egy későbbi kutatásnak lesz feladata ezeket is tanulmányozni; nagyon valószínű, hogy a nominális szerkesztés az említett szerzőknek nemcsak regényeiben, novelláiban jelentkezik, hanem hozzátartozik teljes prózájuk kelléktárához; a szerző éppen ennek a teljességnek a jegyében tárgyalta együtt a szépprózát és a költeményeket.

Babits, Juhász, Kaffka Margit, Kosztolányi, Tóth Árpád: és hol a többi? — kérdezheti valaki, ha a címre gondol: „impresszionista szépirodalom". Szerencsére a szerző nem vállalkozik a magyar impresszionista szépirodalom időbeli meghatározására, s arra sem, hogy akár csak felsorolja is a neveket, kiket tart magyar impresszionista szerzőknek. A vizsgált írókat, költőket nyilvánvalóan annak tartja; de nem tudjuk meg, mit gondol pl. Szomory Dezsőről, Krúdy Gyuláról, Szabó Dezsőről, Ady Endréről s a kisebbekről, mondjuk Malonyay Dezsőről, Pekár Gyuláról, Szini Gyuláról stb. Az említett íróknál különféle arányokban, de előfordulnak nominális szerkezetek; a későbbi kutatók foglalkozhatnak velük, ha kedvük tartja. A szerzőnek egy elejtett mondatából arra kell következtetnünk, hogy ő a k i v á l a s z t o t t szerzőket sorolja az impresszionistákhoz, a többieket nem: „[A nominális fordulatok] leginkább az impresszionista szerzőknél van[nak] jelen, de ez nem jelenti azt, hogy a nominális szerkesztésmód az impresszionizmushoz kötődő mondattani eljárás" (11. lap). Másutt meg azt mondja, hogy ezt a mondatstilisztikai jelenséget a Nyugat öt reprezentatív szerzőjének életművében kívánta kutatni (10).

A fenti megállapításokból az tűnik ki, hogy a szerző inkább megérzései alapján állított fel egy filozófiainak nevezhető kategóriát; a 9. lapon Hauser Arnold szavaival kísérli meg jellemezni az impresszionizmust; ebbe a kategóriába sorolta be az öt szerzőt; őket — egyébként igen vitathatóan — a Nyugat „reprezentatív" szerzőinek tartja.

Mondatstilisztikai műről lévén szó, nem sok értelme van a filozófiai, elméleti kötözködésnek; az alkotás értékét végül is az dönti el, végzett-e a szerző alapos feltáró munkát, s hogy bánt anyagával. Részünkről úgy ítéljük meg, hogy nehézségek jelentkeztek az írók, költők kiválasztásánál. Ha túlságosan emeli a számukat, a munka elhúzódik; tekintettel kellett lennie a Kriterion kiadó ívterjedelmére is; a mű tartalomjegyzékkel együtt 142 lap, tehát alig kilenc ív. Ezért korlátozta a számot; öt, valóban kitűnő írót, ill. költőt választott; ha akarom, nevezhetem őket impresszionistáknak; de minden más besorolás is lehetséges. A nominális szerkesztés jelentkezik náluk, ám igen különféle mértékben; mit több, egy író sem egységes.[2] Ezt maga Dobos B. Magda állapítja meg abban a részben, amelyikben külön-külön foglalkozik szerzőivel.

Magunk részéről — és ez a módszertani eljárást is megkönnyíti — a nominális szerkezeteket a szélesebb körű, impresszionistának i s nevezhető stilisztikai jegyek egyikének tartjuk; a szerző dolgozatát úgy értelmezzük, hogy vizsgálta az említett öt írónál, költőnél ezeket a sajátos jegyeket. Nem az volt a feladata, hogy a kiválasztott írók,

[1] A könyv megjelenése óta a jelen sorok írója két tanulmányban is foglalkozott Kaffka Margit stílusával és nominális mondatszerkezeteivel (Nyr. 1981/4; MNY 1982/1).

[2] Hogy mennyire nem az, bizonyítja Móricz Zsigmond. Irodalomtörténetileg, műfajelméletileg, filozófiailag valószínűleg minden más kategóriába be lehet őt sorolni, csak impresszionistának nem lehet nevezni. És mégis, e sorok szerzője bizonyítani tudta nyelvi tényanyag alapján, hogy Móricz Zsigmond főként a tízes-húszas évek novelláiban élt a nominális szerkesztés változatos formáival. Nyr. 103 (1979/4).

költők irodalomtörténeti vagy akár stilisztikai besorolásával bajlódjék; nem lehet ugyanis vitás, hogy például Kosztolányi és Kaffka Margit prózája stilisztikailag is erősen különbözik egymástól. Mégis kutathatunk nominális szerkezeteket mindkettőnél; van is belőlük; Kaffkánál bővebben, Kosztolányinál visszafogottabban.

2. Melyek tehát a tanulmányozott nominális szerkezetek? Két nagy csoportra oszlanak, s a tárgyalás világossága szempontjából ezzel a felosztással egyet lehet érteni. Az első csoportban szerepelnek a mondathoz hasonló, rövidebb-hosszabb névszói sorok: *Csöndes falu, bús őszi este* / Már alszanak a barna asztagok (Juhász Gyula: Petőfi). Fóris egy szegényesen bútorozott szobát bérelt. *Mindenütt példás rend. Az asztalon tálca, rajta horgolt terítő, három lefelé borított pohár.* Vaságya ragyog a tisztaságtól. *Alatta két súlyzó a svédtornához. A falon egy Kossuth-kép.* (Kosztolányi: Aranysárkány.)

A két idézett példa közül az első az ún. tagolatlan, nemegyszer egy-egy szóból álló, tehát a határozós bővítményeket nélkülöző főnevek sorát tartalmazza. Emotív hatásuk olyankor van, amikor az egymást követő főnevek száma viszonylag sok, a puszta főneveket legfeljebb jelzős szerkezetek egészítik ki. Dobos B. Magda szűken bánik az első típussal, s minthogy többségben verspéldákat idéz, ezekben csak egy-két, ún. inszcenáló főnév szerepel, mint a fenti Juhász Gyula példában. Az alábbihoz hasonló példa kellene több; ezekben ui. a tagolatlan főnevek sora erősen kifejező jellegű éppen azért, mert s z á m o s állítmány nélküli főnév sorakozik egymás után, szinte véget nem érően: „Már alacsony házak közt haladnak a Duna felé. (...) — A kikötő! *Hajók, kémények fehér, fekete színe. Por, széntörmelék, zsákok. Füst! Búcsúzó napfény.* Avult köveken nagy vaskarikák piszkos ágya. A földön egy drótkötél számára való óriási faspulni, meztelen. *Girbe fatörzsek, koromtól feketén, silány folt füvek, keményre taposott hepehupás talaj. Egy nagy gyár, gyárépületek csupasz falai,* elfeketült, törött ablakokkal" (Babits: Kártyavár).

A példát e sorok írója is idézte A modern magyar próza stílusformái című, 1975-ben megjelent művében; erről, úgy látszik, Dobos B. Magda nem tudott, jóllehet az említett műre többször hivatkozik. A tájat, vidéket bemutató példa (a tagolatlan mondatok felsorolása gyakran szolgál erre) egyébként tartalmazza a rövidebb-hosszabb nominális sorok másik típusát is, azt, amelyiket a korábbi Kosztolányi-példa szemléltet, és amelyet a szerző *határozóba sűrített állítmányú* nominális szerkezetnek nevez; ilyenkor a főnév mellett határozó áll, de nincs igei állítmány, vagyis az ilyen mondatokat hiányos, nem teljesen megformált mondatoknak kell felfognunk (l. A mai magyar nyelv. Szerk. Rácz Endre. 1968. 212).

Az első csoport két típusa: a tagolatlan mondati felsorolások és határozóba sűrített állítmányú nominális szerkezetek tárgyalása mind abban a részben, amelyben a szerző a nominális szerkesztésmód főbb mondatfajtáit mutatja be (24—44), mind abban, amelyben sorra veszi az egyes írókat, költőket (ezt csak nagy vonalakban teheti a 80—124 lapokon) csak nyert volna, ha a szerző mindenekelőtt a f e l s o r o l á s t, tehát a s o k egymást követő tagot állította volna előtérbe. Mert kétségkívül ez is nominális tag: „*Komisz, kemény idő.* Még a vér is megfagy [állatban, emberben]" (Babits: Karácsonyi lábadozás), meg az is, hogy: *A vállamon egy rongy köpeny* (Kosztolányi: A rossz élet), de az ilyen példák bizony nem relevánsok, a magyar prózában vagy versben időtlen idők óta léteznek, főként az utóbbi. Impresszionista jellege az említett típusoknak akkor van, ha f e l s o r o l á s t alkotnak, és amikor a határozóba sűrített állítmányi tagok is részt vesznek a felsorolásokban.

3. Mint említettük, Dobos B. Magda két nagy csoportba osztotta a nominális szerkezeteket. Az első csoportot most mutattuk be. Lássuk a másodikat. Ez az érdekesebb, — a dolog természeténél fogva —, mert itt a központi i r á n y í t ó főnevet vagy vezér

szót követő (esetleg megelőző) r a g t a l a n (kissé hozzávetőlegesen) é r t e l m e z ő f ő n e v e k r ő l, főnévi sorokról van szó. A csoportosítás alapja a grammatikai függőség kisebb-nagyobb volta. Az alábbi példában a függőség viszonylag erős, s nyomban felismerhető; a *mezőkön* vezérszót részletezik a nominális szintagmák: „Most már mezőkön mentem át, poros és füstös mezőkön: *girbegurba föld, gyér gyep, vérszegény akácok. Egy nagy pocsolya, egy rideg épület a mező közepén*" (Babits: Gólyakalifa).

Ha a vezérszó a szövegrész végén áll, vagy éppen el van rejtve benne, a logikai kapcsolat felismerése már nem olyan egyértelmű. Méginkább nehézség merül fel, amikor a nominális sor eléggé elszigetelődik a vezérfőnévtől: „Otthon a gyermeke várta, s egy rideg anya, s elégedetlen testvér, akiknek a nyakán élt gyermekestül . . . *Szemrehányások, furdalások* . . . Oh, hisz igazuk van: asszonynak az uránál a helye" (Babits: Halálfiai); „Azt is hallottam, hogy építkezni akar jövő esztendőre az öreg; lám, így újít, ezért kell neki asszony a házhoz, *rend, csinosság, reprezentálás*" (Kaffka Margit: Színek és évek).

Ez lényeges típus. Magyarázatot nem itt kapunk, a nominális mondatformák fejezetében, hanem az V. fejezetben; ennek címe: „A nominális szerkesztésmód és a szövegkörnyezet kapcsolata." A 2.1.2—2.1.5. pontokban esik szó azokról az esetekről, amikor a nominális szerkezet lezár egy hosszabb szövegrészt, vagyis — tegyük hozzá — t o l d a l é k k é n t szerepel. A szerző szerint nyomatékosítás, általánosítás, összefoglalás lehetséges. Ez nem elégséges, s említeni kellett volna pl. az előző mondatból levonható következtetést, megállapítást is: vagyis a nominális sor és az előzmény közti logikai összefüggés különféle fajtáit kellett volna vizsgálnia. Az idézett két példa minősítése is elmaradt, pedig szükséges lett volna. Több hasznos szempontot vet fel idevágóan Gáspári Lászlónak Adalékok a nominális stílus természetéhez (MNy. 73 [1977.]: 87—95) című, a szerzőtől figyelmen kívül hagyott tanulmánya.

Itt foglalkozik Dobos B. Magda a nominális szerkezetek és a szabad függő beszéd közti összefüggéssel: „a nominális szerkesztésmód — a szabad függő beszéddel együtt — belső monológok kialakításában is szerepet vállal" (64). Ez helyes, így van; mi több, az írói stílus minősítése, osztályozása szemáontjából sem közömbös, szabályosan szerkesztett-e a szabad függő beszéd, avagy éppen a nominális sorok folytán (és sok más, a szerző dolgozatán kívül eső szerkezeti okok miatt) szaggatott, szerkesztetlen. Éppen ezért szívesen láttunk volna olyan statisztikát, amely kimutatta volna, melyik író milyen arányban használja a belső monológokban a fellazító nominális sorokat.

Meg is mondjuk, miért lett volna ez használható statisztika. Kosztolányi prózáját főként későbbi regényei alapján konzervatívnak ítéljük; úgy találjuk, hogy pl. az Édes Annában szabályosan szerkeszt; minden esetben formailag, logikailag is lezárt, pontosan körvonalazott egyszerű és összetett mondatokkal építkezik; sehol sincs félbemaradt, tagolatlan mondat, sehol nem látunk nominális sorokat. Nem hisszük, hogy változtatnunk kellene ezen a megítélésen, de Dobos B. Magda dolgozata arra figyelmeztet, hogy főként a novellákban Kosztolányi sem vonhatta ki magát az impresszionista nominális sorok hatása és használata alól, ahogy egyébként a tőle stilisztikailag távolálló Móricz sem. Meglepő s értékes lelet az alábbi példa, amelyet a szerző tárt fel, s amelyik egy korai Kosztolányi novellából származik: „Ekkor váratlanul fölemelte két karját, mintha láthatatlan alakok jelennének meg előtte s ő visszaparancsolná őket, tiltakozó mozdulattal. Mit akartok? Menjetek innen. *Mosókonyha, nedves, hideg leheletű. Délutáni gyermekek.* Ő is köztük. (. . .) Végigmegy egy kis erdőn, meggyújt egy göröggyufát, *fény, furcsa és szép*, a piros cikkázásban a lombok szénfeketéék. *Korcsolyázásról hazajövet méz, dió, uzsonna. Torokfájás* (. . .) *Öreg cseléd*, akit elfelejtett, *üvegajtó régi lakásukban, egy kutya, vasút, hajó, láz, tüdőcsúcshurut, szemerkélő eső*, (. . .) *kávéház, kártya, egy iskolatárs, egy nő, egy másik nő, semmi, napok, hónapok, év, pénz, egy könyv, elkésett levél, egy rossz éjszaka,*

egy nyári reggel a zenede előtt (...) Még tovább folyt volna ez sokáig, de ő összemorcolta szemöldökét, véget vetett neki. Nem, nem kell tovább" (Kosztolányi: Hogy is történt. Novellák I., 1957. 337—8).

A szövegrész szabad függő beszédben tartalmazza az öngyilkosságra készülő hős kapkodó, kusza gondolatait; a nominális sor szaggatott, a rendszerező nyelvtani környezettől elszakadó, szinte staccatoszerű ábrázolása nyilván a lényegre töréssel, a lényegkiemeléssel van összefüggésben; de meg kell mondanunk, mennyire szokatlan ez Kosztolányi visszafogott, szabályos stílusában. Egy összefoglaló műben ilyenkor kell a statisztikai elemzés, sőt még az ún. szórásnégyzet sem volna felesleges, hogy az egy novellán vagy regényen belüli arányokat érzékeltessük. Impresszionista „betörés" ez a nominális sor a Kosztolányinál nem gyakori szabad függő beszédnek máskor egyébként igen csak szabályosan szerkesztett, hagyományos stílust tükröző mondataiba. Ne csodálkozzunk: az idézett novella (erről a szerző nem beszél) tele van színélményekkel. Mindjárt az elején: „Künn a kert a nyári délután *aranyában* aludt (...) *Zöld, kék* legyek a szagos levegőben, a pókok *ezüst* hálóikon (...) Kerti golyók közt jázminok nyíltak. Méhek csüggtek rajtuk, mint *sárga* mézcsöppek. (...) elfordította a villany kattanyuját. *Citromszín* fény ömlött szét, végigcsorgott a *tinta*csöppes asztalon" (uo. 335).

4. Érdekes és új példák találhatók éppen Kosztolányinál a vezérfőnevek utáni nominális főnév sorokra. Ez az a típus, amikor főnévi sorok portrét, öltözéket, szobabelsőt szemléltetnek. Ilyen példákat a IV. fejezetben találunk, de csak egy lapnyi terjedelemben, elszakítva a III. fejezetben foglalt, a mondatformákkal kapcsolatos fejtegetésektől. Hasonló példákat bőségesen idézett e sorok szerzője is különféle munkáiban. Dobos B. Magdáé az érdem, hogy talált Kosztolányinál is, nyilván Kosztolányi impresszionista korszakában; a legszebbek egyike az alábbi: „Az íróasztalnál Portella hercege, Metternich Kelemen, a kancellár. *Kemény, fiatalos arcél. Erőszakos áll. Keskeny jégszáj. Remek római orr. Csigás haj*" (Petőfi Sándorka. Novellák III. 61).

A mű legjobb része a különálló értelmezős szerkezetek tárgyalása. Versmondatban, ill. újabb prózánkban az értelmező elszakadhat az értelmezett fogalomtól, s önállósulhat. A szerző bőséges példaanyaggal szemléltet, s példáit több alcsoportba osztja. Igen jó a jelzett szótól messze kerülő értelmezők bemutatása; lássunk egyetlen kifejező példát: „Bordám közül a nehéz / Szív is elgurul, / Imbolyog még, menni fél, / Majd gyáván, után, / *Bíbor labda*, útra kél / Tűnő nap után" (Tóth Árpád: Április).

Fontos az az alcsoport, amelyben az értelmezős szerkezet az értelmezett fogalom előtt áll. Százalékos számításai alapján Dobos B. Magda Juhász Gyulánál találja a legtöbb előretett értelmezőt, míg Kosztolányinál a mutató 0,65, a legalacsonyabb. Babitsnál 3,04, Tóth Árpádnál 2,10; Kaffka Margitnál nem is talált. Az arányok megváltoztak volna, ha a szerző foglalkozik a fiatal Kosztolányinak Nero, a véres költő c. regényével is. Csak mutatóban hozunk néhány, erősen Babitsra emlékeztető, előre tett értelmezőt tartalmazó példát: „Reggeltől estig járt a szája. *Kedélyes bolond*, utánozta a kakaskukorékolást, kecskemekegést, kígyósziszegést" (26); „Róma, óriási, ordító város, nem pihen el. *Világ csodája, kiabáló, ki nem fulladó és el nem rekedő*, reggeltől estig hirdeti az életet, mely emberhangokból (...) tevődik össze" (107); „Az embereket mélységesen megvetette. *Okos fő*, szívósan védekezett" (170); „*Vastag, zömök kis kocsis*, ő is a lovakról, díjakról beszélt" (192).

5. A szerző a kolozsvári nyelvészek vezetésével dolgozott; műve beletartozik abba stilisztikai iskolába, amely Szabó Zoltán körül alakult ki, s amely a szépírói stílus vizsgálatát tűzte ki célul. Emlékezetes a Szabó Zoltán szerkesztésében megjelent Tanul-

mányok a magyar impresszionista stílusról (Kriterion, 1976.) című gyűjteményes kötet, amelyben a szerző Kosztolányiről szóló dolgozatát tette közzé. Ezt beolvasztotta most bemutatott művébe. Tudjuk, a sor folytatódik: alig másfél éve , 1980 végén jelent meg Murvai Olgának Szöveg és jelentés című, a szabad függő beszédet tárgyaló könyve (Babits, Kaffka Margit, Kosztolányi Dezső és Krúdy Gyula műveiben). Úgy gondoljuk, óriási feladatot vállalt magára ez az iskola: a magyar szépírói stílus nyelvészeti vizsgálatát; szinte végeláthatatlanul sok itt a teendő, az út elején vagyunk. Dobos B. Magda könyve is fontos eleme a nagy vállalkozásnak, amelynek továbbépítését annyira szükségesnek tartjuk, s amelyhez sok sikert kívánunk.

Herczeg Gyula

Csetri Elek: Kőrösi Csoma Sándor indulása. Bukarest, 1979. Kriterion, 307 oldal + 53 kép

Idestova csaknem 200 éve, hogy Duka Tivadar jóvoltából a nagy Tibet-kutató tudós születésének százados évfordulójára angol és magyar nyelven megjelent az első, alapvető Csoma-monográfia (Life and Works of Alexander Csoma de Kőrös by Theodore Duka M. D. London, 1885., illetve: Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai. Kiadta és bevezette: Duka Tivadar. Budapest, 1885). A közben eltelt időszak alatt számos kisebb-nagyobb tudományos mű látott világot a Kelet-kutatás nagy magyar tudósáról, de új tényeket, adatokat feltáró irodalom csak kevés.

Maga az is kivételes szerencse, hogy annyi is ránk maradt, amennyit az Indiába szakadt 48-as magyar honvédorvos (az M. D. a „medicinae doctor" rövidítése az angol kiadás címlapján) a huszonnegyedik órában megmenthetett. (Egy kis vasládikó például, Csoma személyes okmányaival, amelyeket Duka még látott, néhány év múlva örökre eltűnt Kalkuttában.) Nem csoda, hogy éppen egy magyar utazó írta meg nagy honfitársa alapvető monográfiáját: Csoma indiai kollégái írtak szép megemlékezéseket halálakor, de a részletes önéletrajz megírása magyar kutatóra várt.

Dukát Magyarországtól való távolsága is akadályozta abban, hogy a hazai adatokat kinyomozza (erre vonatkozóan Akadémiánktól kért adatokat; Gyula Pál és Hunfalvy Pál erre vonatkozó levele meg is található az MTA Könyvtárában); ezért írta monográfiájában: „Kőrösi Csoma Sándor gyermekkori éveiről sokat mondani nem tudunk" (i. m. 4—5). Azon sem csodálkozhatunk, hogy a hiánypótlást e tekintetben Csoma közvetlen földije, a székelyföldi Orbán Balázs végezte el nagy néprajzi monográfiájának Kőrösről szóló fejezetében, majd teljes részletességgel, önálló munkában, a szintén székelyföldi Debreczy Sándor (Kőrösi Csoma Sándor csodálatos élete. Sepsiszentgyörgy, 1938., 1942.) — amint Kőrösi Csoma Sándor hazai útja (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 1. Bp., 1966.) című munkámban is rámutattam.

Bár Csoma erdélyi és göttingai éveiről magamnak is sikerült több új adatot felszínre hoznom (az idézett munkán kívül l.: Adatok Kőrösi Csoma Sándor életrajzához. I. OK. XXI, 1—4. sz. 267—91), a részletes feltáró munkát, az üj eredményeket ez esetben is a Csoma szülőföldjén végzett levéltári kutatásoktól várhattuk.

Ezt a fontos levéltári kutatást végezte el s adta közre Csetri Elek, a kolozsvári egyetem professzora, Kőrösi Csoma Sándor indulása (Bukarest, 1979.) című munkájában, számos új adattal egészítve ki s helyesbítve az eddig tudottakat.

Csetri olyan forrásokat kutatott föl, amelyek megvizsgálását eddig elhanyagolta a Csoma-kutatás, noha majd másfél száz év állt rendelkezésére. Vigaszul elmondhatjuk, hogy most Csetri Elek ezt olyan példamutató alapossággal végezte el, hogy aligha hagyott tallózni valót a későbbi kutatóknak.

Mint maga írja: „Minden hozzáférhető anyagot felkutattunk" (7—8), s a nagyobb levéltárakon kívül (amilyen az Erdélyi Református Főkonzisztóriom Levéltára, az Erdélyi Unitárius Püspökség Levéltára, a nagyenyedi Bethlen Könyvtár Kézirattára, az Erdélyi Múzeum Levéltára, a Kolozsvári Állami Levéltár stb.) olyan kisebb gyűjteményekből is jelentős adatokat tárt fel, mint a máramarosszigeti, a dési, a szászvárosi református egyházközségi levéltárak, az Orbaiszéki Ref. Egyházmegye levéltára.

Melyek azok a területek, ahol Csetri Elek könyve új adatokkal gazdagította ismereteinket, s melyek új fölfedezései?

Részletesen ismerteti egyházi vizitációs jegyzőkönyvek s egyéb kéziratos források alapján a kőrösi falusi iskola helyzetét, tananyagát és tanítóit Csoma idejében, sokban helyesbítve s számos új adattal egészítve ki Debreczy idevágó megállapításait (31—45). Ehhez, a „Kőrösi gyermekkor" című fejezethez kéziratos források mellett fölhasználta a szerző a Körösön élő szájhagyományt is: a székelységnél élő hun hagyomány, a hun—magyar rokonságtudat bizonyítására idézte pl. a 76 éves Dancs Sámuelné s a 75 éves Rab József emlékezetében máig élő mondákat.

A nagyenyedi évekről szóló következő fejezetben a legfontosabb újdonság Csoma katonai határőri kötelezettségének, illetve fölmentetésének okiratokon alapuló végleges tisztázása. Mint Csetri írja: „már 1807-től, deákká avatása óta nyilvánvalóvá vált, mint conscriptus székely ifjút őt is végig fenyegette a határőrségi szolgálat" (88). Csak a lelkészi pályára készülők — közülük is csak a jeles osztályzatúak — kaphattak a Generalcommandótól felmentést. A szerző közli az enyedi rektorprofesszor, Benke Mihály 1813-i átiratát a Főkonzisztóriumhoz, amelyből a család vagyoni helyzetére is fény derül: „Az Édes Attya Orbai széki Körösi Csoma András meg halolozva ugyan, de Sándoron kivül maradott még Gábor nevü fia, ki fegyvert visel és most a háboruban vagyon. Jószágais a két testvérnek igen kevés ugy hogy eggyis szükön élhet belölle" (89). A professzorátus kéri a kiváló előmenetelű diák fölmentését, „a ki tudománya által a Statusnak sokkal hasznosabb polgárja lehet, mint az ellenkező, reá nézve felette szomoru esetben katonáskodás által . . ." (uo.). Ennek köszönhető, hogy 1814. április 10-én a Generalcommando megadta a fölmentést: így kerülhetett sor az akadémita diák göttingeni tanulmányútjára. (Mikor tehát 1819-ben a szebeni katonai hatóságoktól útlevelet kért, már nem kellett tartania attól, hogy katonaszökevényként kezelik: azért kényszerült „üzleti utazás ürügyével" utazni Bukarestbe, mivel valódi céljához hiába kért volna ún. „birodalmi útlevelet".)

Enyedi professzorairól, tananyagáról is számos új adatot tárt fel Csetri Elek: megtudjuk, hogy 1811—1815-ig Csoma „poeseos praeceptor", a poétai osztály tanítója volt, s mint korábban ismeretlen dokumentumot közli a könyv a professzorátus 1815. jún. 16-i igazolását Csoma szigorlatáról, amelynek eredményeképpen a göttingeni ösztöndíjat megkapta (138—9). A göttingai évekről a „Georgia Augusta" szellemi légköréről, tanárairól is sok új mozzanatot tudunk meg, s részletesen foglalkozik a szerző — új források alapján — az ún. Kanyaró-üggyel: a Kanyaró Mihálynak kölcsönzött száz arany történetével is, ami Csomát valóságos anyagi (és lelki) válságba sodorta (195—201). Ugyancsak új okiratok fényénél mutatja be a könyv Csoma máramarosszigeti lelkészi és tanári meghívatását (202 kk.). „A nagy út előtt" címet viselő utolsó, negyedik fejezet a Göttingából történt hazatéréstől (1818 vége) az elindulásig (1819 novembere) eltelt hónapok történetét tárgyalja, s a Csorja Ferenchez írt elfelejtett Csoma-levelek alapján bővebben foglalkozik a tudós bánsági, szerémségi (karlócai) és horvátországi szláv nyelvtanulásával (227—9).

A munka „Postscriptum"-a az életpálya európai szakaszain túl eső ázsiai kutatóútról, Csoma elért tudományos eredményeiről ad átpillantást, s ismerteti a legfontosabb szak- és szépirodalmi méltatásokat, értékeléseket.

A kitűzött célnak, Kőrösi Csoma „hazai-európai évei" tárgyalásának, mégpedig „szigorú történeti forráskritika" alapján (8) való tárgyalásának a munka derekasan megfelelt, s úgy, hogy egyaránt szóljon „az »értő«-hoz és az »élvező«-höz, a szakemberhez és a nagyközönséghez". A filológiai igényesség, a szigorú történeti forráskritika igénye jogosít föl arra, hogy a következőkben néhány ponton helyesbítsük, illetve kiegészítsük a mű megállapításait, a megérdemelt újabb kiadásokra is gondolva.

A Csoma születési évével kapcsolatos kérdésben, amelynek irodalmát a jegyzetekben (287) közölte is a szerző, nem foglalt határozott állást; ennek ellenére Csoma útlevelét „megszépítve", korrigálva közli, ahogy a későbbi Csoma-irodalom is: „Esztendeire nézve 32 esztendős" — pedig az eredetiben, P. Szathmáry közlésében 35 áll, s ezek szerint nem 1784-ben született a tudós, hanem 1787-ben, amint érveimben kifejtettem (Magyar Nemzet. 1978. júl. 11.).

A Csoma diákkori török nyelvtudásáról szóló anekdota nem Baktaynál bukkan föl először, ahonnan a könyv idézi (112), hanem Debreczynél (55—6), aki a második kiadásból — helyesen — kihagyta, mivel alighanem csupán regényesítő képzelete teremtette meg.

Turkolly Sámuel levelének adatai hitelesek, arról azonban nem ír az egykori pataki diák, amire Csetri hivatkozik, hogy ti. „a *mogul* (mongol) tatár nyelven *mogor*, *modjar*-nak hangzik, a tatár hordák egyike pedig a magyarral hasonló nyelvet beszél". (Vö. cikkemmel, amely elsőként foglalkozik az MTA Könyvtárának Kézirattárában őrzött eredeti levél alapján Turkolly útjával: Magyar Nemzet. 1979. jan. 16. 9.)

Csoma 1820. dec. 21-i teheráni levelét a szerző Baktay alapján idézi (233—4), holott az eredetileg latin nyelven íródott, s már a múlt században közreadták eredetiben s egykorú magyar fordításssl. S itt megjegyzést kell fűznünk ahhoz a megállapításhoz is, hogy „Klasszikus műveltsége és kötődése az antik világhoz abban is megnyilvánult, hogy legszívesebben latinul levelezett . . ." (194). Ezt többnyire kényszerűségből tette, hogy a külföldi hatóságok gyanakvását elkerülje, amit számukra ismeretlen anyanyelvével kiválthatott volna. (Mikor nem kellett ettől tartania, pl. Csorja Ferenccel levelezve, anyanyelvét használta.)

Robert Browningnak egy filológus halálára írt verse nem „a dardzsilingi temetőben fogant", mint ahogy a könyv írja (177), s ahogy a köztudatba tévesen átment: a szép vers nem Csomáról szól, csupán alkalmazható alakjára.

Mindezek a jelentéktelen hibák eltörpülnek a munka gazdag új fölfedezései mellett, s értékét növeli tudományosan pontos s mégis eleven, szemléletes stílusa.

Mint örömmel értesülhettünk, a szerzőnek az a szándéka, hogy a nagy tudós születésének közelgő 200. évfordulójára elkészítse Csoma életrajzának befejező részét (L.: Beke György: a Csoma-kérdés korszerű vonatkozásai. Beszélgetés Csetri Elek professzorral. A Hét [Bukarest]. 1979. júl. 13. 4.)

Várakozással nézünk a készülő új munka elé, amely egyben a hazai Csoma-kutatást is ösztönzi, hogy az évfordulóra méltó új művel adózzon a Kelet-kutatás magyar hősének.

Szilágyi Ferenc

A szakmunkástanulók versenyének egri döntőjéről

A szakmunkástanulók országos magyar nyelvi tanulmányi versenyének 1981. évi egri döntőjén kiderült, hogy csak az élmezőny mutat fel megnyugtató nyelvhasználati kultúrát. (L. Magyartanítás 1981. 5 sz.) Ezt a képet mutatja a *j* hang helyes jelölését kívánó egyik (2.) feladat megoldása is.

A *j* és az *ly* megkülönböztetését nem csupán helyesírási kérdésnek, hanem nemzeti műveltségünk szerves tartozékának tekintem. Előfordulási arányát tekintve egyáltalán nem nehezedik rá helyesírásunkra, hisz a jelenlegi szabályzatban az alapelvek kifejtésével foglalkozó 98 szabály közül 45 a kiejtés szerinti írásmódot, 49 pedig a szóelemző írásmódot rögzíti, s csak 4 szabály szól a hagyományos írásmódról, ahová az *ly* jelölése is tartozik. Az *ly*-os szavak egy olyan tisztes csoportot alkotnak szókészletünkben, amely egy olvasó népben természetesen rögződik az adott szóképekben. Az *ly* tehát a szükséges ismeretanyagnak abba az adatszerű részébe tartozik, amelyet nem megtanítani vagy megtanulni kell, hanem a felébresztett műveltségigény alapján önállóan dolgozva természetesen kell magunkévá tennünk. Tehát a hatékony ismeretszerzés hasznos melléktermékeként kell jelentkeznie a *j* és az *ly* biztos megkülönböztetésének.

Nézzük meg, hogy mennyiben érvényesült az ilyenfajta képzettség az egri versenyen!

A feladat így szólt:

Pótold a kihagyott „ly" vagy „j" betűket az alább felsorolt szavakban!

petrezse...m	*perse...*	*tá...ékozódik*
tége...	*tá...ogos*	*terebé...es*
ma...om	*téve...eg*	*imbo...og*
pa...tás	*kedé...es*	*fahé...*
mo...talanít	*ha...ós*	*támo...og*

Csak négy szó *(fahéj, pajtás, majom, tájékozódik)* „úszta meg szárazon", esetükben mind a 27 versenyző helyesen *j* betűt írt. Megdöbbentő az ötödik *j* betűs szónak, a *hajós*-nak az elhibázása, még akkor is, hogy csak egyetlen esetben fordult elő.

A többi tíz szó *ly*-os kiegészítést kívánt, s nem akadt egy sem, amelyet valamennyien hibátlanul írtak volna le. Egy-egy versenyző hibázta el a *persely* és a *terebélyes* szót. Kétszer tévesztették el az *imbolyog*, a *kedélyes* és a *petrezselyem* szót. Hárman nem tudták jól leírni a *tégely*, négyen pedig a *molytalanít* szót. Tömegesen hibázták el a *tályogos*, a *támolyog* és a *tévelyeg* szavakat (8—8—10 esetben!).

Végeredményben csak az első hat helyezett rendelkezik avval az anyanyelvi műveltséggel, amellyel nemcsak az országos döntő valamennyi résztvevőjének, hanem a megyei, a városi, az iskolai, sőt az osztályversenyek legjobbjainak rendelkeznie kellene.

Az első hat közül négynek volt hibátlan ez a feladata, s ketten a *tályogos*, a *támolyog* és a *tévelyeg* szót hibázták el. A többiek közül csak hatan oldották meg hibátlanul a fel-

adatot, s valamennyi *ly*-os szó szerepel a hibajegyzékükön, s hibázásuk aránya az első haténak (8,3%) több mint kétszerese: 17,6%.

Az eredmények ilyen alakulásáért nem a szakmunkosképzőket hibáztatom, hanem az általános iskolai képzést, amely alapos megjavításra szorul. Félő, hogy ezt nem segíti elő az általános iskola alsó tagozatában a magyar nyelv és irodalom elnevezés alatt integrált anyanyelvi résztárgyaknak, az olvasásnak, az írásnak, a nyelvtan és helyesírásnak és a fogalmazásnak egyetlen osztályzattal való értékelése, a felső tagozatban pedig az osztályzatskálának a tankötelezettség minden áron való teljesítéséből fakadó torzulása. A színvonal emelése sürgető társadalmi érdek. Ha a szülők látni fogják, hogy egy bizonyos szintre el kell jutniuk gyermekeiknek, nyilvánvalóan egyéni érdekeik rangsorában ezt fogják az első helyre tenni, s több energiát fognak gyerekeik rendes tanulására fordítani.

A feladatlap további anyaga egy rosszul válogatott szólásmagyarázatot leszámítva felölelte mindazt, ami a helyes nyelvhasználatból, nyelvi ismeretekből és helyesírásból elvárható volt a mezőnytől.

A feladatok közül még az igen sikerült 6.-at mutatom be:

6. Légy döntőbírája Illyés Gyula és tanára vitájának!

Indokold meg szövegesen, hogy kinek volt igaza!

„Még az első évben egy dolgozatomban a *jobbágy* szót választottam el úgy, hogy az egyik »b« a sor végén maradt, a másik »b« a következő sor elejére került. Ő alápirosozta, de amikor megkérdeztem, hogy a szó miből van összetéve, belezavarodott, majd dühösen leültetett — azt történelemből kellene tudnod — kiáltotta, hogy a megszégyenítést legalább hanggal visszaverje. Nem tudom, feleltem nyugodtan és tapintatlanul . . ."

A legjobb eredményt, 87%-ot a mássalhangzók időtartamát feldolgozó helyesírási totó (3. feladat) és az igekötők pótlása (5. feladat) hozta.

A feladatok megoldásában legjobbnak bizonyult hat versenyző került a szóbeli fordulóba, ahová pontjait is magával vitte. Hogy kellő magabiztossággal szerepeljenek, első szóbeli feladatukat át is gondolhatták, s miután erről felkészülten, összefüggően beszámoltak, a szóbeli további részében inkább beszélgetett velük a zsüri.

Mind az első, mind a harmadik hely megszerzéséért szoros küzdelem folyt ilyenfajta kérdések megbeszélésével:

Mi a véleménye kortársai anyanyelvi műveltségéről?

Említsen olyan intézményeket, amelyeknek a működése, tevékenysége a szakmájával kapcsolatos! Milyen helyesírási probléma vetődött fel velük kapcsolatban?

Milyen toldalékokkal van ellátva és mit jelent az *embereimé* szó?

A győzelmet immár harmadszor kereskedelmi és vendéglátóipari szakiskolai tanuló szerezte meg.

A verseny végeredménye: 1. Farkas Gábor (Kereskedelmi és Vendéglátóipari Szakiskola, Tatabánya. Tanára: Grimm Jánosné), 2. Máté Irén (Békés Glass Élelmiszerkeresk. Szakmunkásképző Intézet, Budapest. Tanára: GrétsyLászlóné), 3. Hadzsi István (101. sz. Intézet, Miskolc. Tanára: Seregély Györgyné'), 4. Herr Ildikó (Kereskedelmi Szakmunkásképző Intézet, Kaposvár), 5. Tóth Károly (625. sz. Intézet, Kisújszállás), 6. Juhász Mária (Irinyi János Élelmiszeripari Szakközépiskola és Szakmunkásképző Intézet, Debrecen).

Hangay Zoltán

Tudományos ülésszak Sátoraljaújhelyen Kazinczy halálának 150. évfordulója alkalmából

(1981. okt. 16—18.)

Porkoláb Albert üdvözlő szavainak elhangzása után Tolnai Gábor köszöntötte a helyi vezető szervek képviselőit és Kazinczy megjelent leszármazottait, majd kiemelte: Kazinczy egyetemes személyiség volt, aki „mindenre figyelt, mindenre ügyelt", s jelezte: az ülésszak azt tekinti feladatának, hogy minden eddiginél szélesebb körűen mutassa be Kazinczy életművét.

Október 16-án du. elsőként Wéber Antal Kazinczy példája című előadása hangzott el. Az előadó Kazinczy szellemi magatartását (előbb tanulni, azt begyakorolni, utána önállóan alkalmazni !) vázolta, majd kiemelte Kazinczy patriotizmusát (bár „tüzes nacionalistá"-nak vallotta magát, de ez nem azt jelentette, hogy a magyar nyelvet más nyelvek rovására, azok elébe helyezve kívánta fejleszteni), helyzetfelismerő képességét (a fogságban eltöltött évek alatt megváltozott az országos helyzet), költői öntudatát (nem a maga, hanem a magyar költészet dicsőségét kereste), igényességét (folyton javította, csiszolta írásait), kiadói tevékenységén is lemérhető széles körű tájékozottságát, egyéniségének rendkívüli voltát (a köz- és a magánéletnek mondhatni minden vonatkozása érdekelte), s abban foglalta össze az elmondottakat, hogy Kazinczy példája nélkül valamennyien szegényebbek lennénk.

Fried István — A neoklasszicista fordulat című korreferátumában — arra mutatott rá, hogy bár alig volt visszhangja, Kazinczy Poetai berke fordulatot hozott költészetünkben, de közben e mű történetét, valamint Goethének Kazinczyra tett hatását is vázolta, s azt is felvillantotta: Kazinczy fordításába mennyire belejátszottak személyes (fogságával kapcsolatos) élményei, sőt Kazinczy fordítói tevékenységének egyikét „műhelytitká"-ba is beavatta a hallgatóságot.

Margócsy István — Kazinczy irodalomtörténeti tudata címen — először azt hangsúlyozta, hogy Kazinczy a literatúrát átfogóan értelmezte, majd a nyelvi szempont elsődlegességét taglalta Kazinczy irodalmi szemléletében (a művek az ő számára elsősorban nyelvi dokumentumok voltak, s ha nyelvi szempontból figyelmet érdemeltek, akkor az egyébként kifogásolható műveket is mentegette), végül azt fejtette ki — kritikai észrevételeket is téve —, hogy Kazinczy mindent csak a „nagyok"-hoz mérve értékelt, s hogy figyelmét elsősorban nem a művekre összpontosította, inkább a szerzőkről, azok tevékenységéről, erkölcsi magatartásáról stb. adott képet irodalomtörténéti tárgyú megnyilatkozásaiban, az ízlés és a nyelvi szempont előtérbe helyezésében megnyilatkozó „történietlenség"-ével az utókorra is hatást gyakorolva.

Csetri Lajos Kazinczy irodalomszemléletének néhány kérdéséhez címen korreferált, s — amint Tarnai Andor az ülésszak első szakaszának elnökeként kiemelte — a recepciókutatás módszerével közeledett a fölvetett kérdésekhez: Kazinczy harcosságában, „elit öntudat"-ában Goethe és Schiller hatása ismerhető fel; bár hangoztatta, hogy a klasszicista íz az ő költészetén ömlött el leginkább, Kazinczy verstani nézetei mégsem gyökeresen újak, ő csak a tisztán klasszicizáló elemeket tudta befogadni; Herder organikus műszemléletére nem figyelt fel, ebben hagyományos retorikai felfogása megakadályozta; célja a jól differenciált nyelvszintek kialakítása volt, s egyetemes érvényű humanista nyelveszményén alig változtatott, erre akarta „kaptázni" az irodalmat, s a némettel és latinnal is ennek jegyében keresett „rokonságot" (értsd: ugyanolyan fejlettségi szintet); az írói szabadság, valamint a klasszicista ízlés kérdésében képviselt nézetével közvetett előkészítője volt a magyar romantikának.

Mezei Márta Kazinczy és levelezése címmel tartott korreferátumot, s a Tarnai által szociokulturálisnak nevezett kutatási módszerrel, amelyet alkalmazott, először Kazinczy „vezéri szerepé"-re keresett magyarázatot, majd Kazinczy levelezésének jelentőségét elemezte: a levelek a tanácsadás, a véleménynyilvánítás, a tájékozódás és a tájékoztatás, a kapcsolatteremtés s a közösségi tudat formálásának eszközei, bennük öltenek testet a tervek, általuk terjednek a hírek, s a kritikák, amelyek megfogalmazódnak bennük, nemcsak a művek sorsát döntik el, hanem a „szabadság előiskolájának" szerepét is betöltik, folyamatosan, a folytonosság fenntartásával.

Szilágyi Ferenc korreferátuma a Kazinczy ismeretlen levélregénye címet viselte. Az előadó azzal a korábbi nézettel szemben, amely szerint Kazinczy leginkább a fordításai révén gazdagította szépprózánkat, Németh László, Féja Géza, Halász Gábor, Kosztolányi Dezső, Szerb Antal, Nemes Nagy Ágnes, Szabó Magda ide vágó megnyilatkozásait is felsorakoztatva arra az álláspontra helyezkedett, hogy Kazinczynak a legfontosabb szépprózai alkotásait a levelei alkotják, sőt hogy leveleiben az irodalmunkban hiánycikknek számító levél-, illetőleg családregény is benne lappang, megformálatlanul vagy többé-kevésbé megformáltan.

Z. Szabó László korreferátumában, amelyben a költő Kazinczyról szólt, először is rámutatott: ha nem volt is Kazinczy kiemelkedő tehetségű költő, mégis egyik úttörője volt megújuló költészetünknek, aztán — értékelése terén fennálló „adósságainkat" törlesztendő — néhány költői alkotást (pl. a Vallástalan című episztolát, a Kazinczy hitvallásának számító Szabadság című ódát, Az én boldogítóm, Az ő képe című szonettet stb.) részletesebben is elemezve felvázolta: mikor és miben hozott Kazinczy újat költészetünkbe, esztétikai, műfaji, költői nyelvi stb. vonatkozásban.

Az ülésszak második része (okt. 17. de.), amelyen Kálmán Béla elnökölt, Benkő Loránd Kazinczy egész nyelvszemléletét bemutató előadásával vette kezdetét: Kazinczy Ferenc és a nyelvtudomány. Bevezetésül Benkő leszögezte: a nyelvújítás nem merült ki a szókincs gazdagításában, sokkal átfogóbb jelenség volt, az ortográfiától a stílusig mindenre kiterjedt. Kazinczy nem „belülről", hanem „kívülről" közeledett a nyelvhez; nézeteiben nem volt mindig eredeti, szívesen merített Bessenyei, Révai stb. műveiből, és sokat ültetett át nyugati szerzők gondolataiból is, mégis, sok olyan tételt kimondott, amely még ma is korszerű, sőt újszerű, sokoldalúsága pedig szinte elkápráztat. A nyelv kettős (kommunikatív és esztétikai) funkciójából indult ki, hangoztatta, hogy a nyelv folytonosan fejlődik, észrevette, hogy a nyelv mennyire összetett jelenség; a nyelvek sokféleségében az egyetemes emberi kultúra sokrétegűségét látta, tudata előterében mégis a magyar nyelv állt: bosszankodott Herder jóslatán, érdeklődött a magyar nyelv múltja iránt, becsülte Pázmány, Káldi, Zrínyi nyelvét, másolgatta a kódexeket s a régi kéziratokat, kiadta Sylvester grammatikáját. Külön figyelmet érdemlően megkülönböztette a nyelvi szinteket (az élet és a könyvek nyelvét, a prózai és a poétai nyelvet), a nyelvhasználat befolyásolását illető nézeteivel pedig mintegy előfutára volt a szociolingvisztikának. Kétségtelen, hogy volt benne bizonyos nyelvi arisztokratizmus (a provinciálisnak tartott írókat kíméletlenül megbírálta, a maradiság fő fészkét pedig Debrecenben látta), de ez azzal is magyarázható, hogy a szépirodalom felől szemlélte a nyelvet. A nyelv fejlesztésében az ízlés szerepét hangoztatta, az ízléstől tette függővé azt is, hogy az idegenektől mennyit és mit lehet átvenni. A korabeli szótáraktól, grammatikáktól, noha a teória fontosságát elismerte, féltette a nyelvet, nehogy a tényleges nyelvállapot rögzítésével gúzsba kössék a nyelvfejlődést; azt vallotta, hogy a nyelvet az írók s költők viszik előre, stiláris vonatkozásban pedig a sokszínűséget hirdette. Hangtani-helyesírási tekintetben nagy gonddal óvta az egységet, a szókészlet terén viszont az újítást szorgalmazta.

Éder Zoltán Tudósi mérséklet érvényesülése a nyelvújítási harcban című

korreferátumában azt mutatta be, hogy Teleki László és fia, József annyira tekintélynek számítottak Kazinczy előtt, hogy hatásukra feladta kezdeti „harcosságát" és eljutott a „fogjunk kezet és dolgozzunk együtt" elvig, s ez elv legszebb dokumentumáig, az Orthologus és Neologusig.

Ruzsiczky Éva Kazinczy tájnyelvi szemlélete címen korreferált, vázolva: Kazinczy mindvégig érdeklődött a különféle vidékek sajátos kifejezőeszközei iránt, de ezeket nyelv- és stílusújító programja szemszögéből szemlélte és értékelte; állásfoglalásával — elsősorban hangalaki vonatkozásban — előmozdította az irodalmi nyelvi szókincs egységesülését, ugyanakkor azzal, hogy az irodalmi nyelv és a nyelvjárások nyelvváltozata között határvonalat húzott, annak is megteremtette a lehetőségét, hogy a tájszók irodalmi használatban stíluseszközzé váljanak; mindamellett Kazinczy tájnyelvi sajátságokat illető nézetei s feljegyzései nyelvjárás-, illetőleg nyelvjáráskutatási szempontból is figyelmet érdemelnek.

Szathmári István a funkcionális stilisztika, valamint a szövegtan oldaláról, tehát modern szempontok szerint közelítette meg korreferátumában Kazinczy stilisztikai nézeteit, kiemelve, mennyire korszerű még ma is Kazinczy állásfoglalása, így pl. a különféle nyelvi szintek és stílusfajták megkülönböztetése vagy a szöveg egésze szem előtt tartása, a kompozíció megkövetelése terén.

Kulin Ferenc Kazinczy ízléséről beszélt korreferátumában, előre bocsátva, hogy az ízlés művelődéstörténeti és személyiséglélektani fogalom, ezért nehéz értelmezni, majd kifejtve: Kazinczy olvasmányai (egyfelől az érzékletes Ézsaiás próféta, aki félelmet keltett és másfelől a szeretetet hirdető Pál apostol, akit Kazinczy tárgyiasnak, hidegnek érzékelt) hogyan hatottak épp ellentétességük révén Kazinczy ízlésének fejlődésére, morális szükségből fakadó „szép eszményének" kialakulására.

Kováts Dániel Kazinczy Ferenc hatása Zemplén szellemi életében című korreferátuma a genius locit idézte: képet adott róla, milyen feladatokat vállalt Kazinczy a megye, a helyi református egyházközség életében, milyen kapcsolatot tartott a sárospataki kollégiumi tanárokkal stb., majd vázolta, milyen módon és keretek közt ápolták és ápolják Sátoraljaújhelyen és Sárospatakon a Kazinczy-hagyományokat.

Az ülésszak harmadik részében (okt. 17-én du.) az „egyéb" szaktudományok képviselői adták elő Kazinczy-kutatásaik eredményeit: Vörös Károly Kazinczy és a magyar múlt című előadásában Kazinczyról mint levéltárosról, sőt levéltáralapítóról nyújtott képet, a feldolgozott levéltári anyagból adódó következtetéseket is levonva, sőt annak is szerét ejtve, hogy az „ellentmondásos" részletekre kellő magyarázatot keressen, ezáltal számos új írással gazdagítva Kazinczyról alkotott képünket. — Rózsa György előadásából Kazinczy művészetek iránti fogékonyságáról és szeretetéről kaptunk képet (a kertművészetet is beleértve), majd megismerkedhettünk Kazinczy és neje portréinak, valamint Kazinczy Messiás-fordítása illusztrációjának történetével s művészi értékeivel, úgy, hogy közben arra is fény derült, hogy Kazinczy kikkel miért, milyen értesülések alapján dolgoztatott. — A korreferálók közül Sinkó Katalin — Kazinczy helye a magyar gyűjtéstörténetben címen — Kazinczynak a Sárospatakon és Sátoraljaújhelyen őrzött, illetőleg a Széchényi Könyvtárba került, eredeti szempontok szerint gyűjtött metszeteiről, az általa rendelt vagy vásárolt tájképekről, a tőle magától származó árnyékrajzolatokról, valamint a más gyűjtőkkel fenntartott kapcsolatairól számolt be. — Szabó Péter Kazinczynak a festett és a rajzolt portrékra vonatkoztatott nézeteit mutatta be korreferátumában a Levelezés adatai alapján, kiemelve, hogy a hangsúlyt Kazinczy a formára vetette, hogy az utókort tartotta szem előtt, az utókorra akarta mintegy „átörökíteni" még mielőtt meghaltak volna az élőket, mégpedig lehetőleg ifjú korban. — Szauder Mária Fried István által felolvasott beszámolójából (Kazinczy hagyatékának történetéhez) arra derült fény, hogyan került

elő 1960-ban Kazinczy művei katalógusának egy része, amely hozzásegíthet ahhoz, hogy végre világos képünk legyen: mit, mennyit írt s adott közzé. — Haiman György korreferátuma Kazinczy és a könyvművészet címen hangzott el, s Kazinczy könyvművészeti tájékozottságát és igényességét vázolta: sokszor pontosan előírta a tipográfiát, a sorközt, a betűtípust, a margót stb. — Végül Belitska-Scholtz Hedvig — Kazinczy és a színház címen meghirdetett korreferátumában — Kazinczy színházi kultúránk történetében játszott szerepét méltatta, kitérve a felvilágosodás kora színházi eszményére éppúgy, mint Kazinczy drámafordításaira és színtársulat létrehozására vonatkozó terveire.

A zárószóban Pándi Pál, aki az ülésszak harmadik részén elnökölt, kiemelte annak jelentőségét, hogy az ülésszakon több szakterület képviselője méltatta Kazinczy munkásságát, anélkül, hogy egyik is kisajátította volna magának, vagy hogy az erényei mellett a tévedéseit elhallgatta volna, leszögezve: Kazinczy „mert", tehát tévedett is, hiszen csak az nem téved, aki gyáva ahhoz, hogy valamit tenni is merjen. Befejezésül hangsúlyozta: ha Kazinczy művei kritikai kiadásának, amelynek szükségességét többen is szóvá tették, nincsenek is meg a feltételei, kívánatos volna, hogy az Akadémia legalább Kazinczy tanulmányainak, illetőleg verses műveinek kritikaival egyenértékű, színvonalas kiadásának megteremtse a lehetőségét, az illetékes szakemberek bevonásával.

A rendező szervek (a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság stb.) képviselői az ülésszak résztvevőinek jelenlétében okt. 17-én reggel megkoszorúzták Sátoraljaújhely Tanácsa udvarán Kazinczy szobrát, okt. 18-án pedig Széphalmon koszorút helyeztek Kazinczy sírjára.

Y.

Tanácskozás a kétnyelvűségről

Kétnyelvűségről sokan szólhatnak, empirikus pontossággal, elméleti igényességgel is. A Közgazdaságtudományi Egyetem Nyelvi Intézetének vezetői 1981. május 20—22. között ezt a sokhangúságot igyekeztek megszólaltatni.

Intézetünk tudományos bizottságát nem „felülről lefelé" szervezték meg. Egy „félkemény társadalomtudomány", a közgazdaságtan gyakorlati területén élő alkalmazott nyelvészek, nyelvpedagógusok, írók és tudománynépszerűsítők hozták létre, hogy az unos-untalan hangoztatott és mindjobban elcsépelt „továbbképzés" terminusnak élő és együttesen folyó műhelymunka tartalmat adjanak. Az orosz irodalomtudós, a költő és műfordító, a pszichológus és a nyelvmester fogott össze, hogy a tapasztalat mindennapi kincstárát és a jó spekulációt egyesítse. Nos, ez a tudományos bizottság javasolta az állami szerveknek a tanácskozás megszervezését és engedélyezését.

A kétnyelvűségnek ugyanolyan sok fokozata van, ugyanolyan sokféle a terjedelmi és mélységi változata, mint az egyetlen nyelvet beszélő ember nyelvi műveltségének. A piramis legalsó szféráiban találkozhatunk Békés megye kétnyelvű szlovákjaival, Baranya „Ungarnschwaben" elnevezésű lakosaival, vagy akár New Brunswick „második és harmadik generációival". De kétnyelvű a svájci vonat kalauza is, sőt talán az író is, aki szellemi művességének életrajzában lengyelből francia, majd angol író lett. A régi és mindmáig nem eldöntött vita, hogy igazán csak egy nyelvet lehet-e tudni, vagy egyforma érték-e a bilingvis ember mindkét használt nyelve, álprobléma, mert a mélység és terjedelem igénye, valósága a személyiség belső erejétől, felépítésétől függ. Az egyén ismert szókincsének nagy része is ugyanúgy árnyékban van sokszor egész élete során, mint a Lévi-Strauss megállapította távoli keleti népeké. Maga a társadalom, annak dinamikája, a környezetek változó sora is belenyúl szó- és beszédhasználatunkba. A teljesség csak távoli és halvány norma. Senki még nem érte el.

A kétnyelvűség lehet természetes és boldogító, természetes és védekező státusú, a magas műveltség fényűzése, ám lehet mesterséges termék is, megtanult nyelvek igen magas szintjének beépülése a személyiségbe.

A nyelvészet, a nyelvlélektan, a szépirodalom tanúságtétele, a történelem ilyen irányú vizsgálata, a modern nemzetiségi államok nyelvtervezési — „language planning" — vágya és tevékenysége; mindmegannyi szempont, amely e nagyon is humán tudatállapot megértéséhez közelebb visz.

Egy egész nap szolgált a nyelvtudósok gondolatainak kicserélésére. A nyelvi kontaktusok elemzése során Nyugat-Szibéria, Csehszlovákia, a magyarországi cigányság, a szovjetunióbeli magyar emigráció, Norvégia és végül egy elméleti indo-uráli bilingvizmus egyaránt szerepelt a programban. Hajdú Péter, Máté Jakab, Banczerowski János és Teveli Ferencné vállalták az elvontabb mondanivalót: kommunikációelméleti, nyelvtörténeti, tipológiai keretek felvázolását. Emil Skála, a Károly egyetem ismert germanistája a cseh—német bilingvizmus elemzése során jókora adag művelődéstörténeti információt is szolgáltatott.

A tanácskozás második napján azok az írók és költők, irodalomtudósok szólaltak meg, akik vagy maguk kétnyelvűek, vagy a problémának elkötelezett szerelmesei. Kalász Márton, Kocs Valéria, Thinsz Géza (Svédország), Kerényi Grácia és Takács Zsuzsa — versről, versfordításról, az írói tudat nyelvi állapotáról beszélgettek. A szenvedés éveiben megszületett lengyel—magyar kétnyelvűség tárgykörét is nagy érdeklődés kísérte, nemkülönben Páskándi Géza dolgozatát, amelyből az derült ki, hogy a teljes kétnyelvűség akár félszázadokon át tartó állapota is reakcióállapot a veszélyhelyzetben.

A leglényegesebb mondanivaló talán Gereben Ágnes előadásában villant fel: két nyelv két műveltséget is jelenthet, de éppen ebben a fogalmi négyesben csonka tudatállapot is alakulhat ki. Ez az igazság szinte a hétköznapok műhelyébe ható tanulságot is jelölt meg: a nyelv úgy összefonódott a műveltséggel, hogy még elemzésükben sem választhatók szét.

Kétnyelvű-e az az ember, aki az egyik nyelvet tanulta, pontosítsunk: iskolában tanulta? Külön fórumon vitatták meg ezt is, és kiemelkedő előadásnak lehettünk tanúi a lipcsei Johannes Wenzel meghallgatásakor, aki a finn és a német nyelv egybevetésének elegáns példáit mutatta be. Jarowinski Alexander gyermekpszichológus a szigorú és kísérletes tudomány eredményeit általánosította.

Ám mint ahogyan a „műves irodalom" is ki-kitekint a dokumentumok realitása felé, akként az egyetem nyelvtanárai is egy asztal köré ültették az évtizedek óta hazánkban oroszt oktató orosz anyanyelvű tanárnőket, francia és magyar kétnyelvű pedagógusokat, a hazánkban megházasodott német ajkúakat és a szinte kétnyelvű ösztöndíjasokat. Ez a kollektív riport a fel-felhangzó félmondatok és „beleszólások" igazoló közegén át bepillantást adhatott egy-egy olyan tudatállapotba, amely a nyelvi azonosulás fájdalmas vagy izgalmas folyamataiból villantott fel egy-egy vallomást.

Végül Moszkva, Berlin, Pozsony és Bécs közgazdászokat oktató orosz tanárai számoltak be a felső szintű nyelvoktatás módszertani kérdéseiről.

Fülei-Szántó Endre

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. VII. 28. — Terjedelem 11,2 (A/5) ív

82.9910 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szemle

Rácz Endre és Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből (Ismerteti: *Temesi Mihály)* 105
Dobos H. Magda: A nominális szerkesztésmód a magyar impresszionista szépirodalomban (Ismerteti: *Herczeg Gyula)* 114
Csetri Elek: Kőrösi Csoma Sándor indulása (Ismerteti: *Szilágyi Ferenc)* 119

A Nyelvőr hírei

Hangay Zoltán: A szakmunkástanulók versenyének egri döntője 122
Y.: Tudományos ülésszak Sátoraljaújhelyen Kazinczy halálának 150. évfordulója alkalmából 124
Fülei-Szántó Endre: Tanácskozás a kétnyelvűségről 127

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215–96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215–11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza:* A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos:* Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai" tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László:* Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 Ft
4. *Bárczi Géza:* Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 Ft
5. *Vértes O. András:* A beszédhibákról ..... 1 Ft
6. *Ferenczy Géza:* Arany János, nyelvünk búvára és művelője ..... 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László:* Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre:* A műszaki nyelv művelése ..... 5 Ft
9. *Deme László:* Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc:* O. Nagy Gábor emlékének ..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor:* Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában ..... 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára: 13,— Ft
Évi előfizetés: 52,— Ft

INDEX: 25 550
ISSN 0025—0236

Nyelvészeti kiadványok

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7

Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története.* 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9

Études Finno-Ougriennes. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klinckseck, Paris)

Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8

Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó.* (Übers. von István Tóth.) 1975 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6

Hadrovics László: *Szavak és szólások.* 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3

Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata.* 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7

Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda.* (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2

Jel és Közösség. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3

Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)

Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4

Magyar értelmező kéziszótár (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5

A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2

Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval

Modern Linguistics and Language Teaching International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval

Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatikus rendszere.* (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265. l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43

Researches in Altaic Languages Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4

Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten.* Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2

Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte.* Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.

Zsilka János: *A jelentés szerkezete.* A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Elekfi László: Beszédütem, versütem

Kemény Gábor: A nyelvi képek szerepe a tömegtájékoztatásban

Balogh Lajos—Bartók János: Korai magyar beszédfeltételek

Török Gábor: Hozzászólás a készülő új helyesírási szabályzat néhány kérdéséhez

Péter László: Móra Ferenc stílusához

Ézsiás Erzsébet: A Szerb Antal-i irónia stíluseszközei

Fülöp Lajos: Papp István munkássága és az anyanyelvi nevelés ügye

Kálmán Béla: A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában

Zilahi Lajos: Tájszavak, szólások Püspökladányból

Pusztai István: A szakszóalkotás határai

Dóra Zoltán: Kiszorulóban levő faipai szakszavaink

Kiss Lajos: Különös földrajzi nevek

Skipecz Sándor: Döfi

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

106. ÉVFOLYAM 1982. ÁPRILIS–JÚNIUS **2.** SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
BÁNRÉTI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, ILLYÉS GYULA, KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSZKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

Elekfi László: Beszédütem, versütem 129
Kemény Gábor: A nyelvi képek szerepe a tömegtájékoztatásban 138
Balogh Lajos – Bartók János: Korai magyar beszédfelvételek 142
Török Gábor: Hozzászólás a készülő új helyesírási szabályzat néhány kérdéséhez 155

Íróink nyelve

Péter László: Móra Ferenc stílusához 160
Ézsiás Erzsébet: A Szerb Antal-i irónia stíluseszközei 175

Nyelv és iskola

Fülöp Lajos: Papp István munkássága és az anyanyelvi nevelés ügye 183
Kálmán Béla: A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában 191

Nyelvjárások, szaknyelvek

Zilahi Lajos: Tájszavak, szólások Püspökladányból 200
Pusztai István: A szakszóalkotás határai 207
Dóra Zoltán: Kiszorulóban levő faipari szakszavaink 216

Szó- és szólásmagyarázatok

Kiss Lajos: Különös földrajzi nevek 219
Skripecz Sándor: Döfi 233

Imre Samu
(1917–1990)

MAGYAR NYELVŐR

106. ÉVFOLYAM * 1982. ÁPRILIS–JÚNIUS * 2. SZÁM

Beszédütem, versütem

(A Magyar Tudományos Akadémia verstani munkabizottságában 1981. szeptember 25-én elhangzott előadás alapján)

1. Ha a népköltési gyökerű magyar nemzeti verselésre nézve elfogadjuk azt, hogy a szólamnyomatékos ritmuselven alapszik, a szólamnyomaték pedig a magyar beszédnek is egyik alapjelensége, akkor nemzeti verselésünk alapegysége, az ütem is nyilván visszavezethető beszédünknek hasonló nagyságrendű ritmikai alapegységére. Ritmus minden biológiai lény cselekvéseiben, tehát az emberi beszédben is van. A kötetlen beszéd, a művészi próza és a vers ritmusa közt az a különbség, hogy a versben metrikai kötöttségek szabályozzák a kisebb egységek nagyságát és rendjét, az írott prózában, szónoki beszédben a nagyobb egységek hullámzásában és elrendezésében vannak szabályosságok, a teljesen kötetlen beszédben pedig a nagy egységek hullámzása még szabadabb, és a kisebb egységekben sem előre kiszámított módon, hanem ötletszerűen jelennek meg olykor különféle szabályosságok.

2. Kötetlen beszédünkben a legkülönfélébb rendben sorakoztatjuk mondatainkat. Van, aki hosszú, van, aki rövid mondatokban beszél. Van, akinek mondatai nagyjából egyforma hosszúak, és van, aki váltogatja a hosszabb és a rövidebb mondatokat. Írástudó, fegyelmezett beszédű ember szövegében általában könnyebb megállapítani, hol van vége egy teljes mondatnak (azaz mondategésznek), mint egy rendszerint csak szóban megnyilatkozó, az egyszerű parasztihoz közel álló, csevegő típusú ember beszédjében. Mégis minden mondatban vannak kisebb és nagyobb hangsúllyal kezdődő szakaszok. (Még az elmebetegek szeszélyes és eloszló kis hangsúlyú beszédjében is; vö. Bartók János: On Phonetic Features in Schizophrenic Speech. Proceedings of the Speech Symposium Szeged, 1971. Magyarul: A beszédszimpozion magyar előadásai. Szerk. Molnár József és Wacha Imre. Bp. 1976. 7—11.) A szünetek és a hangsúlyok által a beszédfolyamat különféle nagyságrendű szakaszokra tagolódik. E szakaszok bármelyik fajtáját nevezhetjük hangszakasznak (a hangsúlyozástól függetlenül pedig a mondatnak bármekkora összefüggő darabját mondatszakasznak). Három- vagy négyféle nagyságrendű szakaszt szokás megkülönböztetni.

A beszéd szakaszolásának legnagyobb egységei a légzési szakasz és a hanglejtési szakasz. Két belégzés közé esik egy légzési szakasz; a hanglejtési szakasz egyénileg nagyon különböző lehet: egybeeshet a légzési szakasszal, tágabb értelmezése szerint kivételesen több légzési szakaszt is magában foglalhat, gyakrabban pedig (elsősorban szűkebb értelmezése szerint)

Nyelvtudományi Intézet KÖNYVTÁR

a légzési szakasz állhat több hanglejtési szakaszból. Általában beszédszünetig tart egy lejtési szakasz, tehát a beszédnek egybemondott része. (Ezeknek az olykor kereszteződő nagyobb egységeknek a vizsgálata és a velük kapcsolatos terminológia még igen kezdeti fokon áll; fontos lépés eddig a beszélt szövegek feltárása és hangsúlytípusainak rendezése szempontjából Bartók János kéziratos kandidátusi értekezése: A beszédintonáció eszközei a sárréti nyelvjárásban. Bp. 1971. 19, 23—6, 51—2; a hangsúlyokról különösen: 62—90, a hanglejtési szakaszról — mint szünet nélkül egybeejtett szakaszról — és a szakaszolás sajátos problémáiról: 94—122. További lépéseket próbáltunk tenni Wacha Imrével a készülő kiejtési kézikönyv mondatfonetikai előtanulmányában. Az egységesülő terminológia irányába mutat az akadémiai nyelvtannak Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet c. nagy fejezete, mely Deme László munkája, továbbá a Nyelvművelő kézikönyvnek néhány nagyobb cikke, melyet végleges megszövegezése előtt Wacha Imrével is megbeszéltünk.)

Kisebbrendű egység a hangsúlyozási szakasz (vagy röviden: hangsúlyszakasz). Hosszabb mondatban egy légzési szakasz több hangsúlyozási szakaszra oszlik, mert a mondatban több nagyobb hangsúlyú (ún. szakaszhangsúlyos) szó is van. (Itt nem csak az ún. mondathangsúly vagy a kiemelő hangsúly számít nagyobb hangsúlynak.) A hosszabb hangsúlyszakaszokat a kisebb hangsúlyok, mellékhangsúlyok beszédütemekre tagolják. A rövidebb, 4—5 szótagnyi hangsúlyozási szakaszok egyúttal ütemek is. Ütemnek tekinthető minden mondatnak minden olyan szakasza, mely szünetre következik, vagy legalább nyomatékkal, ill. hangsúllyal kezdődik.

Az ütem a folyamatos beszéd szakaszolásában a legkisebb rendű alapegység. Kiejtési kézikönyvünk számára ezt így fogalmaztuk meg: „A beszédütem a magyar beszédnek azon a szinte kényszerítő sajátságán alapul, hogy beszéd közben gyakran erős szükségét érezzük annak, hogy nagyjából azonos időegységek után egy-egy hangsúly következzék be, egyenletes közökben mintegy ritmikusan, lüktetésszerűen ismétlődjék a nyomaték. Ez azt jelenti, hogy beszéd közben általában három-négy szótagos vagy annál hosszabb szó, szókapcsolat elhangzása után az átlagos természetes beszédben rendszerint egy-egy enyhe, olykor alig-alig észrevehető hangsúly vagy mellékhangsúly következik." Pl.: *no*vellát | olvas; *tü*zelő|utalvány; *pro*letari|átus. A második ütem hangsúlya szándékosan jelöletlen, hiszen sokkal kisebb, mint a szókapcsolatnak (szólamnak) kezdő hangsúlya. Több szó is alkothat ütemet, ha egytagú hangsúlyos szóra hangsúlytalan rövid szavak következnek: *Ne* félj ! *Ő* volt itt.

Ez még nem jelenti azt, hogy az ütem oszthatatlan egység. Mivel 1-től 5 szótagig terjedhet, már 3 szótagos ütemben is előfordulhat olyan gyenge mellékhangsúly, mely az ütemet két ütemtagra, ízre osztja. Utóbbi példánknak is előfordulhat ilyen változata: *Ő* volt|itt. 4—5 szótagnyi ütemben gyakori az ütemtagokra oszlás, sőt vannak olyan határesetek, melyekben kettős vagy összetett ütemekről beszélhetünk, mert a két ütemtag akár két ütemnek is tekinthető. Nyelvjárási szövegben fordult elő az *odahaza* szó a második tagján erősebb mellékhangsúllyal, úgyhogy a szünet nélkül ejtett négy szótag kettős ütemnek, akár két szóból álló szókapcsolatnak minősült: *oda|haza*. (Elekfi: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. Bp. 1962. 30—3.)

A régebben (Brassai óta) és némely fonetikusunk által még napjainkban is használt *szólam* szakszó egyaránt jelölhette a hangsúlyozási szakaszt és az egy nagyságrenddel kisebb beszédütemet, és már csak ezért sem alkalmas a megfelelő akusztikai mondatszakasz pontos jelölésére. Nem kifogásolható

azonban olyan értelemben való használata, melyben nem a fonetikai alapú szakaszolás, hanem az értelmi összetartozás a döntő: tehát a szólam olyan beszédütem (vagy hangsúlyozási szakasz), mely egyúttal a beszédfolyamatban is összetartozó nyelvi egység, szókapcsolat.

Ha az ilyen értelemben vett *szólam* 'értelmi egységet alkotó rövidebb mondatszakasz' fogalmát egybevetjük a beszédütem fogalmával, azt látjuk, hogy a beszédütem egybeeshet egy szólammal, pl. *Hazamennék* (mely mai helyesírásunk szerint egyetlen szó is), de lehet egy szólamnál hosszabb is: „de *nem* tudok", ahol a *nem tudok* kétségtelenül egy szólam, a megelőző kötőszóhoz azonban valamivel lazábban tartozik, hiszen szólam belsejében nem lehet értelmi hangsúly. Itt rá kell mutatnom arra, hogy a *szólam* szakszót sokkal szűkebb, korlátozottabb értelemben használjuk, mint Brassai, Arany János vagy Horváth János (pl. Horváth: Magyar ritmus, jövevény versidom 10). Végeredményben Kecskés András is majdnem úgy értelmezte a szólam fogalmát 1981 júniusában tartott (verstani) bizottsági ülésünkön, ahogy én használom és ezúttal is javaslom: egyrészt jelentésbeli egység, másrészt időben folyamatos, tehát a szólam folyamatos szószerkezet. Én mégis leszűkíteném ennek a Horváth János szerint is (Magyar ritmus, jövevény versidom 119—20) sokszor fölösleges — és a zenei *szólam*-mal való egybeesése miatt zavaró — szakszónak a használatát. Eszerint szólam belsejébe nem, de ütem belsejébe eshet hangsúly, ha az említett típusú (akár egy, akár két szólamból álló) kettős ütemet is beszédütemnek tekintjük: összetett ütemnek. (Ezzel az értelmezéssel egybevág az, amit Horváth — i. h. — Arany Jánostól idéz, hogy ti. a versütem első tagja nem szükségképpen hangsúlyos, — hiszen a versütem lehet összetett ütem is.) A *de* kötőszóval nem azért kezdődik új ütem, mert előtte vessző van, hanem mert ott ér véget az előző, 4 szótagból álló beszédütem: „Hazamennék |"

A vessző nem szünetjel, sokszor csak értelmi, de nem mondatfonetikai tagolójel. Sem vesszőnél, sem kötőszó előtt nem tartunk értelmes beszédben automatikusan szünetet; a szünet tartásának sokkal bonyolultabb szövegösszefüggésbeli, sőt olykor szubjektív okai lehetnek. A következő (Horváth János elemezte) példában nem okvetlenül szükséges a szünet a *de* kötőszó előtt: Nem tudom, de | azt hiszem, hogy | eljön. A szünet hiányának az egyik — fonetikai — oka az, hogy a *Nem tudom, de* mondatszakasz együtt 4 szótag, márpedig több irányban végzett megfigyelések igazolják azt, hogy beszédünk (s alighanem általában az emberi beszéd) könnyen tagolódik 4—5 szótagnyi szakaszokra. A másik — értelmi — oka pedig talán az, hogy a *Nem tudom* olyan tagadó szerkezet, mely után szinte várjuk az ellentétes kötőszót. A *Nem tudom, de* egyetlen beszédütem, de két szólam. Hasonló a helyzete az *azt hiszem, hogy* mondatszakasznak. Mondatjelentéstani vizsgálatok igazolják, hogy a *hogy* kötőszó éppúgy tartozik a főmondathoz, mint a mellékmondathoz, csupán helyesírásunk szabálya választja el vesszővel a kötőszót a megelőző főmondattól. Az esetek nagyobb részében nem tartunk szünetet a *hogy* előtt. Itt sem. Maga Horváth János azt írja a vizsgált mondat ilyen gondolatszakaszairól (Magyar ritmus, jövevény versidom. 1922. 16): „*Nem* tudom, — de *azt* hiszem, — hogy *el*jön.", hogy ez csak elvont tagolás. Hozzátehetjük: hagyományos nyelvtani tagolás. A korábbi mondattani elemzések ui. rendszerint a mondategységből, a predikatív viszonyt tartalmazó tagmondatból indultak ki, azt nézték, hogyan épül fel az egyszerű mondatokból az összetett mondat. (Példánkban: *Nem tudom; Azt hiszem; Eljön.)* Jelenlegi kutatásaink középpontjában inkább a szöveg egésze, legalább is annak nagyobb részegysége, a mondategész áll,

jobban figyelemmel vagyunk a beszéd egész folyamatára. Ilyen értelemben a *Nem tudom* mondategység ugyan, hiszen alany—állítmány viszonyt tartalmaz, mégis csak része egy nagyobb egésznek: utána *de* kötőszó jelzi, hogy folytatás következik. Ugyanez a szerepe az *azt hiszem* utáni *hogy* kötőszónak: jelzi, hogy a mondategység csak tagmondat, és mint ilyen csak része a nagyobb mondategésznek. A mondategésznek így tekintett tagolódásában tehát a kötőszók inkább az előző tagmondathoz tartoznak, és ha az a tagmondat egy ütem, annak az ütemnek része lehet a következő tagmondatot bevezető kötőszó is.

Tudjuk, hogy a határozott névelőt a múlt század magyar versprozódiája kettős értékűnek tekintette: rövid is, hosszú is lehetett, hiszen a rövid *a* forma alig egy-két századdal korábban egyszerűsödött az *az*-ból, eredetileg mutató névmási értékben. Népköltészetünk prozódiájában ez a névelő ma is kettős értékű, olyan értelemben, hogy hosszú is, rövid is, meg hangsúlyos is, hangsúlytalan is lehet. (Pl. *A* csitári | hegyek alatt | régen lee|sett a | hó.) Hangsúlyos helyzetben még őriz valamit egykori mutató névmási értékéből: 'ama bizonyos (csitári hegyek alatt)'. (Gábor Ignác nem vette észre ezt a versben még élő hangsúlytörténeti hagyatékot, hanem a verset a közönséges beszéd értelmi hangsúlyozásával ejtette.)

A mondatkezdő hangsúlyos (vagy legalábbis kissé hangsúlyozható) névelő hozzátartozik a mondat első üteméhez. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy minden határozott névelő ilyen. A hangsúly valami érzelmi telítettséggel jár, ezért népdalban, lírai mondatban, versmondatban számolnunk kell a hangsúlyozható névelővel is. De egészen prózai mondanivalót tartalmazó, logikai típusú mondatban ez a hangsúlyozás nem helyénvaló. „Az *em*ber | *ha*landó." Ez a mondat két olyan ütemből áll, melyek közül az első nem egyszerű ütem, bár ugyanúgy három szótagú, mint a második. Tekinthetjük összetett ütemnek, vagyis olyannak, amely egy hangsúlytalan tagból (ízből) és egy hangsúlyos ütemtagból áll. De tekinthetjük a névelőt ütemelőzőnek is. A magyar beszédtől, mióta kialakult a határozott és a határozatlan névelő, nem idegen az ütemelőző jelensége (csupán a népköltészeten alapuló ütemes verseléstől idegen).

Ugyanígy tekinthető az egy szótagú hangsúlytalan kötőszó is mondat elején ütemelőzőnek, és ez sem jelenti azt, hogy minden egytagú kötőszó ütemelőző. Kötőszó is kaphat hangsúlyt, pl. az ellentétet élező *de*, a feltételt nyomatékosító *ha*, mert ezek egyúttal érzelmi töltéssel járhatnak.

Ha a mondatban a szakaszhangsúlyok nagyjából egyformák, a hangsúlyozási szakaszokon belül nem különböztetünk meg ütemeket, hanem azt mondhatjuk, hogy a szakaszok egyúttal ütemek is. Pl. „A | *tra*fikba megyek, | *gyu*fát veszek." Ez a mondat ütemelőzőből és két szakaszból áll. Ilyenkor az ütemelőzőt ugyanolyan joggal szakaszelőzőnek is nevezhetjük.

Hasonló szakaszokra oszlik a legtöbb időmértékes metrumú versmondatunk is, de hozzátehetjük, hogy költeményben általában sűrűbben vannak a hangsúlyok, ezért itt gyakoribbak a rövid szakaszok és a szakaszokkal egybeeső ütemek. „*Sötét* a | *város*, | *rá*feküdt az | *éj*." Ez a tíz szótagú (vagyis ötös) jambusi sor 3 | 2 | 4 | 1 szótagos hangsúlyszakaszokra s egyben ugyanezekre az ütemekre oszlik. A névelő itt is, mint a közönséges beszédben, az előző hangsúlyos szóhoz tartozik. Ebben a verssort alkotó mondatban tehát két helyen is eltér az ütemhatár (a hangsúlyszakaszok határa) az értelmi szakaszokétól. (Az értelmi szakasz fogalma nem azonos a szóláméval, mert szólamnak csak a

hangsúllyal kezdődő értelmi szakaszt nevezem. Egyébként ha jelző nélkül mondjuk a *szakasz*-t, az az akadémiai nyelvtan terminológiája szerint hangsúlyszakaszt jelent. Ez a szűk értelmű használata azonban nem mindig célszerű; többnyire világosabb és egyértelműbb, ha *hangsúlyszakasz*-nak nevezzük.)

Verscím vagy bármilyen más cím is állhat több (hangsúly)szakaszból. Pl. két szakaszra (s egyúttal két ütemre) oszlik ez: *A*nyám *tyúk*ja. Legalábbis így hangsúlyozzuk, ha ezzel vezetjük be a vers elmondását, hiszen akkor még a jelző is, a jelzett szó is új mondanivalót akar közölni. Ha az egész címre mint ismertre hivatkozunk, akkor a második, a jelzett szó nem kap szakaszhangsúlyt, legfeljebb kisebb ütemhangsúlyt. „A gyerek | elszavalta az | *A*nyám tyúkját." Ilyenkor az *Anyám tyúkját* egy hangsúlyszakasz s egyúttal egy vagy esetleg két ütem.

Lássunk bővebb és világosabb példát arra, hogy mikor oszlik egyetlen hangsúlyozási szakasz több ütemre. „*N*eki is | szüksége van | magára." A *neki* okvetlen erősebb hangsúlyú szó, az egész mondaton uralkodik. Ilyen értelmű hangsúlyozással az egész mondat egy szakasz. De a *szüksége*, a *magára* is kaphat kisebb hangsúlyt, és a szakasz akkor három ütemre oszlik.

Nézzünk meg egy bonyolultabb mondatot:

Egy | **Bu**dapesten | aláírt | *e*gyezmény | értelmében a | **Ma**gyar | *K*ereskedelmi | *Ka*marában | **o**lasz, || az **O**lasz | *Kül*kereskedelmi | *Hi*vatalban | **ma**gyar tagozat | *a*lakul.

Az egész mondat két légzési szakasz. A felénél valamivel hosszabb első légzési szakasz után szünet következik (ezt jelzi a kettős vonal). Az első légzési szakasz egy ütemelőzőből és három hangsúlyozási szakaszból áll (a kövér szedés jelzi a szakaszhangsúlyt), az első hangsúlyszakasz négy, a második három ütemre oszlik, a harmadik szakasz egyetlen ütem; az ütemhangsúlyok igen különbözők: három közülük egyúttal szakaszhangsúly, de a hosszabb első szakasz négy üteme közül csak a harmadik kap érezhető ütemhangsúlyt. A második légzési szakasz ütemelőzőből, egy három és egy két ütemre oszló hangsúlyozási szakaszból áll. (Más, jobban tagoló olvasási mód szerint az *értelmében* szó után kis légzési szünet és ütemelőző következik; az egész mondat akkor három légzési szakaszra oszlik.)

Ez a példa szépen szemlélteti azt is, mennyire különböznek a beszédütemek a versütemektől. Valamiféle kiegyenlítődés a beszédütemekben is van, de ez korántsem olyan szabályos, mint az ütemegyenlőségre, ismétlésekre törekvő versekben. Ha felírjuk a mondat ütemeinek szótagszámát (az ütemelőzőt is ütemnek véve), a következő szabálytalan sort kapjuk:

1 | 4 | 3 | 4 | 5 | 2 | 5 | 4 | 2 || 1 | 2 | 6 | 4 | 5 | 3

A szaggatott vonal utáni ütemeknek olyan gyönge a hangsúlyuk, hogy akár összetett ütem második tagjának is tekinthetők. De a 6 szótagú *külkereskedelmi* szót ebben a szövegben már összetett ütemnek sem merném venni (4 | 2 vagy 3 | 3 tagolással), mert a nagy lélegzetű mondat olyan tempógyorsításra késztet, hogy itt elsikkad az Arany László óta tudatosuló 4 | 2 ütemtagolás is. (Az ütemekkel és ütemtagokkal kapcsolatos ritmikai hangsúlyra először Fogarasi János hívta föl a figyelmet: Hangsúly vagy is nyomaték a magyar nyelvben. Akadémiai Értesítő 1860. 100, 105—9, 221, 238—9.)

Hanglejtésgörbével ábrázolt hanglejtési csúcsokról is leolvashatjuk a beszédütemekre tagolódást. Példát Bartók János ad: Élet és Tudomány XXXV (1980), 265.

3. Hogyan viszonyul a beszédütemhez a versütem? Mivel többféle versrendszerünk van, előre kell bocsátanunk, hogy más a szerepe az ütemnek az ütemhangsúlyos (népköltési gyökerű) magyar verselésben, más az időmértékes verselésben és a kettőnek szimultán ötvözeteiben, valamint a szabad vers különféle változataiban. Nemzeti verselésünkben a metrum az ütemekre épül, időmértékes versformáinkban a versütemek valamivel közelebb állnak a beszédütemek rendezetlenségéhez, mégis sokkal szabályosabbak annál, szabadverselésben pedig az ütemek rendjét sokszor alig lehet megkülönböztetni attól, ami a prózaritmusra és a kötetlen beszéd ritmusára jellemző.

a) Ha elfogadjuk mindazt, amit a beszédütemről kifejtettem, akkor igen találóan nevezhetjük nemzeti versidomunkat Szerdahelyi István kifejezésével ütemhangsúlyos versmértéknek. Az ütemhangsúly ui. nem mindig azonos az értelmi hangsúllyal, de valami kis nyomaték olyankor is van az ütem élén, ha az ütemet a belsejében hangsúlyozott szó ütemtagokra osztja: de ¦ *nem* tudok. Ez a Szerdahelyi-féle szakszó magában foglalja a Vargyastól származó *ütemes verselés* terminust és a László Zsigmond által megfigyelt *ütemnyitó energiá*-t. (Az ütemhangsúly és az értelmi hangsúly egybe nem esését László Zsigmond magyarázatára építve Kövendi Dénes *osztott hangsúly*-nak nevezi; de ezt az elnevezést kevésbé tartom szerencsésnek. Vö. Irodalomtört. Közl. 1977. 547.)

Ebben az ütemhangsúlyos mértékrendszerben a versütem ugyanolyan nagyságrendű egység, mint a kötetlen beszédben a beszédütem, de egymás melletti sorakozásuk sokkal nagyobb rendet mutat: vagy szótagszámbeli huzamosabb egyezést, vagy időtartamban az ütemegyenlőség majdnem teljes megközelítését, vagy ütempárokba rendezést, vagy kettőnél több heterogén szótagszámú ütem ciklikus ismétlését, vagyis sorképzést, vagy a sorok, sorfajták ciklikus ismétlődését, azaz strófaképzést, vagy gyakran akár többet is e szabályosságok közül. (Példákat most nem adok, csak utalok Kecskés András júniusi beszámolójára és az akkor közreadott táblázatokra, melyek rendszerben mutatják be nemzeti verselésünk sok tipikus ütemkombinációját.)

A versütem fogalmát Gáldi (Ismerjük meg a versformákat. Bp. 1961. 19) a zenei ütemmel egybevetve határozza meg, mégpedig úgy, hogy az ütemnek legalább két kisebb része, íze van: egy súlyos és egy gyönge íze; a gyönge íz helyett szünet is állhat. Ez az értelmezés csupán abban különbözik attól, amit a beszédütem oszthatóságával kapcsolatban ütemtagnak vagy íznek neveztem, hogy a versütem szükségszerűen ízekből áll, a beszédütem csak alkalmilag oszlik ízekre. A beszédnek ütemekre tagolódásában nincs lényeges szerepük a súlytalanabb szótagoknak, a versritmus hullámzását ellenben a súlyos és a súlytalan ízek szabályos váltakozása adja. Hozzá kell azonban tennünk, hogy Gáldi úgy értelmezi a versütem fogalmát, hogy abba a szótagok időértékviszonyain alapuló versláb is beleférjen. Ebben a tágabb értelemben l ü k t e t őnek nevezi a magyar nemzeti verselés ütemhangsúlyát éppúgy, mint az időmértékes verselésnek rendszerint hosszú szótagra eső súlyosabb ízét.

Az iktusnak *lüktető*-re magyarításában teljesen egyetérthetünk Gáldival, mert ezt a versmérték általános értelmezésébe dolgozza bele, nem csupán a magyar nemzeti verselésébe. És ezzel rá is térhetek arra, hogyan jelentkeznek az ütemek az időmértékes magyar verselésben.

b) A magyar nyelv artikulációs prozódiáját ismerve tudomásul kell vennünk, hogy minden időmértékes metrumú magyar vers egyúttal ütemekre is tagolódik, és ezeknek az ütemeknek egymás utáni rendje sokszor nem egyezik a nemzeti verselésünkben kialakult ütemrendekkel, jóllehet vannak tipikus egybeesések, pl. a trocheusi lejtésű sorokban. A Csongor és Tünde ismert sora: „*Sem*mi földön | *nem* találtam" 4 + 4 szótagú ütemekre oszlik és ugyanakkor trochaikus lejtésű. (Hogy a metrum 4-es trocheus vagy 8 szótagú ütemes vers-e, az ebből az egyetlen sorból még nem állapítható meg.) Mármost ha a lüktetőket nézzük, ebben a sorban a lábakat számolva négy, az ütemeket számolva csak két lüktető van. A lüktetőnek, iktusnak a fogalmát tehát a magyar időmértékes versre nézve kétféleképp értelmezhetjük: 1. a versláb súlyos íze, 2. a versütem súlyos íze. Ezzel eleve feltételezzük azt, amit most nyomatékosan ki szeretnék emelni: a versláb nem ütem. (Ezt szükségesnek látom hangsúlyozni olyan kiváló verselemzőkkel szemben is, mint Horváth János, Péczely László vagy Szuromi Lajos, akik — mellékesen bár — a verslábat az ütem egyik fajaként mutatják be.) Csak némelyik fajtája esik egybe az ütemmel, pl. a daktilus, mely hosszabb két szótagnál.

Mindebből két további dolog következik. 1. Az *íz* is kisebb versrészt jelent, ha a verslábról beszélünk, mint a versütemről szólva. Verslábnak — ti. a magyar verselésben általánosan ismert 2 és 3 szótagú lábaknak — a súlyos íze után 1—2 szótagnyi lehet a súlytalan íz, a versütem súlytalan íze pedig 3, esetleg 4 szótagból is állhat. — 2. A magyar időmértékes vers kettős lüktetésű: akár egyértelműen, akár mellékesen rendező elv benne az időmérték, együtt van meg benne a hangsúlyok (pontosabban: ütemek) szerinti lüktetés és az időmérték, a lábak szerinti lüktetés, bár ez utóbbi nem egyformán dominál mindegyik versben, sőt sokszor egészen alárendelt szerepű lehet.

Mivel az *íz*-nek ezzel a kettős jelentésével a metrikában is számolni kell, célszerűnek tartanám, ha a beszámolóm elején tárgyalt összetett ütemekben nem is ízekről, hanem ütemtagokról beszélnénk, akár kötetlen szövegről, akár versről van szó. A több mint száz év óta vitatott Czuczor-sor: „*Ha*zamennék, | de ¦ *nem* tudok" második üteme két ütemtagra oszlik. Az ütemtagokra (tehát az ütemen belüli hangsúly szerinti megoszlásra) nem érvényes az ütemegyenlőség törvénye; az ütemtagok időbeli egyenlősége nem törvényszerű.

Felhívnám még a figyelmet egy alig alkalmazott módszerre, kapcsolódva ahhoz a gondolathoz, melyet júniusban Kecskés András oly tisztán megfogalmazott, hogy ti. egyfelől a ritmuselv hangzó jelenségeiből juthatunk el az elvont versmértékhez, másfelől az elvont képlettől a ritmuselv hangzó jelenségeihez. Az időmértékes metrumot alkalmazó magyar vers mondatai is ütemekbe rendeződnek, tehát az időmértékes vers elemzésében is rendszeresebben kellene dolgozni az induktív módszerrel, vagyis nem mindig a skandálással megállapítható metrumból kiindulni, hanem a valóságban hangzó ütemekből, és azt vizsgálni, az ütemeken belül milyen rendben sorakoznak a hosszú és a rövid, a hangsúlyos és a hangsúlytalan szótagok. Amit a klasszikus verstan metszetként, cezúraként tárgyal, az a magyar időmértékes versben mint ütemhatár jelentkezik. Pl. ezt a sort Kisfaludy Mohács-ából:

Birtok | nem vala ¦ már, | idegen ¦ lett a | magyar ¦ otthon

a skandálástól függetlenül először úgy érzékeljük, mint négy ütemből álló mondatot, melyben a 2., 3. és 4. ütem két ütemtagra oszlik. A ritmusélményt

az fokozza, hogy a két első ütem hosszú, a két második pedig rövid szótaggal kezdődik. A metrum felől nézve lábmetszetnek értelmezett jelenség a hangzó ritmus felől érzékelve az ütemkezdő szótagok megváltozott időértékeként jelennek meg.

Azonos ritmusképletet fedezhetünk fel egészen eltérő verselésű strófákban:

Ronthat s teremthet száz világot (Berzsenyi: Fohászkodás)

ʊ́ — | ʊ́ — ʊ̱ | –́ ʊ — ʊ
S eggyé fonódott minden ága (Arany: Letészem a lantot)

Mindkét sorban váltogatják egymást a hosszú és a rövid szótaggal kezdődő ütemek, és részben ez is a lábmetszet alkalmazásának eredménye. Más sorrendben Katonánál:

ʊ́ — ¦ — — | –́ ʊ ʊ̱ | ʊ́ ʊ̱
Világot érő szép szemed berogy (Bánk bán)

Itt az első ütem kezdődik rövid szótaggal. A két utóbbi példa azt is szemlélteti, hogy az időmértékes versben korántsem érvényesül úgy az ütemegyenlőség, mint az ütemhangsúlyos versben. Legutóbbi példánkban az ütemek fokozatosan csökkenő terjedelműek, az előbbiekben pedig növekvők. Van tehát rend időmértékes verselésünk ütemeiben is, de nem az egyenlőség, nem is a szigorú sorozatosság elve. Inkább csak a verssoron belüli ütemszámot mondhatjuk viszonylag állandónak.

Ez az állandóság is megbomlik ott, ahol sűrűn követik egymást az áthajlások. Az enjambement, a sortörés eluralkodása az egyik döntő lépés a szabad vers felé. Erről itt nem szólok bővebben, mert inkább sorelméleti és mondattagolási kérdés.

Ki kell azonban térnem az ütemezés kapcsán néhány szóval arra a ritmusfajtára, amit Németh László és nyomában mások is tagoló versnek neveznek. A tagoló vers a sorok szótagszámában többnyire következetes, de ahol időmértékes metrumon alapul (különösen Ady verselésében, jambusi metrumban) az időértékviszonyokat többé-kevésbé elhanyagolja; ellenben a verssorok ütemeiben nagyobb a szabályszerűség, mint a tiszta időmértékes formák ütemeiben, bár az ütemrend csak közelít az ütemhangsúlyos vers ütemeihez, teljesen nem azonosul velük. Újabb fajtájának pontosabb jellemzését Ady szimultán ritmusa címmel Szuromi Lajos adta meg alapvető tanulmányában (Irodalomtörténeti Közlemények 1969. 671—91). Ady előtt a 15—16. századi versekben, majd Berzsenyi időmértékes formáiban jelentkezik erőteljesebben ez a tagoló (voltaképpen: sortagoló) ütemrend, utána megtaláljuk a nyomát Vörösmarty, nagyobb mértékben Petőfi és Arany verselésében. Kiss József jelenti a fordulatot, Ady költészete a klasszikus és utolérhetetlen betetőzést, de a tagoló verselés Ady nyomán továbbra is befolyásolja nem egy jelentős költőnk verselésmódját, különösen József Attiláét.

4. Az ún. szabad vers sokféle változata legalább is két nagy csoportra osztható. A régi típusúban, melyre az időmérték még valamennyire jellemző, van valami szabályosság a sorokon belüli ütemek számában; ilyen pl. Petőfitől A helység kalapácsa, vagy akár Kosztolányitól: Zászló.

Szeretnek az | istenek| engem,	3
Rémítő | módra | szeretnek:	3
Megajándé|koztanak ők	2
Oly ritka | tüdővel	2
Melly a | csatavészek	2
Világ|rendítő | dúlako|dásit	4
Illendőn | elkur|jantani | képes	4

Két-három sorban azonos az ütemek száma, bár a szótagszámok is, a verslábak is szabadon váltakoznak.

Csak \| bot és \| vászon,
de \| nem bot és \| vászon,
hanem \| zászló.

Két első sora ütemelőző utáni két ütem. Utána sorozatosan kétütemű sorok következnek, de a vers első fele egyetlen ütemmel végződik: „rajongva". Aztán megjelenik egy négyütemű sor, majd párosával két- és négyütemű sorok váltakoznak, utánuk két- és együtemű sor következik, majd megint 4 és 1 ütemű sor, a befejezés előtt pedig 3 ütem alkot egy sort: „Lelkem \| te is \| te is".

Ez a vers már a típus szélső változata, alig tudjuk elhatárolni az újabb típusú, teljesen kötetlen verstől. A kötetlen verset, melynek talán Kassák és Füst Milán a legnagyobb mestere, sokan már nem érezzük versnek, hanem ritmikus prózában írt költeménynek.

5. Nem szándékozom annak a taglalásába belebocsátkozni, hogy milyen sajátságok jellemzők a ritmikus próza különféle fajtáira, mert az jóval túlmegy a beszédütem fogalmi tisztázásán. Csak annyit említek, hogy ritmikus prózának az olyan szöveget nevezzük, amelynek ütemeiben nagyobb a szabályosság, a rendezettség, mint általában a próza ritmusában. És ha a prózát mint műfajt, műformát (főleg mint írásbeli formát) megkülönböztetjük a közönséges beszédtől, akkor azt mondhatjuk, hogy a próza ritmusa is több — de legalábbis másféle, művészibb — rendjét tartalmazza az ütemekre tagolódó mondatoknak és mondatszakaszoknak, mint az egyszerűen közlő szándékú beszéd. A szabályosság azonban többnyire nem az ütemek, hanem a nagyobb egységek (szakaszok, mondatok, mondatkapcsolatok, bekezdésnyi gondolati egységek) rendjéből adódik. A *ritmus* szónak is tágabb és szűkebb jelentésével kell számolnunk, ezért van az, hogy pl. Horváth János szerint a prózának nincs is ritmusa, mások — újabban pl. Wacha Imre — egész tanulmányokat írnak a próza ritmusáról.

6. A tárgyunkhoz közvetlenül tartozó problémát magában az ütemekre való tagolódásban látom, és ez a probléma egyaránt megvan versben és prózában, beszédben és írott szövegben: Milyen kritériumok alapján dönthető el, hogy hol kezdődik új ütem? Noha meglehetős részletességgel jellemeztem, mit tekinthetünk ütemnek, nem fogja mindenki egyformán ütemekre tagolni ugyanazt a szöveget. Vannak egyértelmű és vannak vitatható ütemhatárok. Irott szövegben (versben is, prózában is) elég sok ütemhatár vitathatatlanul megállapítható. Élőnyelvi szövegben viszont még a mondatok határa is vitat-

ható. Regionális köznyelvi szövegek gyűjtőinek (akárcsak korábban a nyelvjárási szövegekének) külön meg kellett állapodniuk, hogy hova tegyenek pontot. És az egy hallgatás alapján leírt szövegekben (pl. Varga Györgyi: Szövegmutatványok Hatvan regionális köznyelvéből. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 4. Bp. 1980.) a határokat jelző virgulák a szüneteket vagy éppen a lélegzetvételt, a légzési szakaszok határát jelölik, de mivel a hangsúlyozásra nézve semmilyen adatot nem tartalmaznak, csak utánérzéssel, a szöveg értelmes elolvasásával — vagy a felvétel újrahallgatásával — dönthető el, ütemekre oszlik-e, ill. hány ütemre oszlik egy-egy jelölt szakasz. A fölösleges viták megelőzésére tehát ajánlatos elfogadnunk a következő megállapításokat:

1. Írott szöveget minden elemző a saját maga olvasásmódjában hangsúlyoz, bár fölteszi, hogy ez a szövegnek legmegfelelőbb olvasásmód.

2. Vita esetén célszerű hangfelvételen rögzíteni az akárcsak árnyalatban eltérő olvasásmódokat.

3. Olykor még a hangfelvétel elemzése sem egészen egyértelmű, mert a hallásmódunk sem teljesen egyforma, és hajlamosak vagyunk a saját elképzelésünket belehallani a hangzó szövegbe.

Elekfi László

A nyelvi képek szerepe a tömegtájékoztatásban

A szó — vagyis a beszéd, a nyelvhasználat, a kommunikációs folyamatok — válságáról számot adó könyvében két metaforafajtának: a költői (ismeretközlő) és a köznyelvi („elleplező") metaforának a megkülönböztetésére építi fel a „Metafora" alfejezetet Szende Tamás. E két típus szemantikai működés és stiláris funkció szempontjából egyaránt diametrális ellentétben van egymással: „A költészet szóképei, különösen a metafora ... a kifejezendő jeltárgy [egyes] fogalmi jegyeit kiemelve felnagyítja, s ezáltal többletinformációt ad." A köznyelvi metafora viszont „elsötétít, a sarkító lencsék fényszűrő hatásához hasonlóan, a jellemzőket »egyirányúsítva« engedi át, nem felfed, hanem kiszűr a valóságból, egyszóval információcsökkenést eredményez" (A szó válsága. Budapest, 1979. 173—4). A példákból világosan kitűnik, hogy ez utóbbi csoportba, a köznyelvi metaforák közé sorolja a szerző a publicisztikai stílus szóképeit is, ráadásul éppen ebből a nyelvi rétegből veszi azokat a szemelvényeket, amelyeken ennek a — kevésbé értékes, sőt a megnyilatkozás hírértékére, információban való gazdagságára nézve egyenesen káros — képfajtának az „elleplező" jellegét demonstrálja.

Énbennem ennek az invenciózus és szándékában vitathatatlanul rokonszenves gondolatmenetnek az olvastán a következő kétely fogalmazódott meg: Szükségképpen mindig elleplező-e a tömegtájékoztatás nyelvében létrejött vagy felhasznált szókép? Vagy ha nem az, hanem éppen ellenkezőleg: egy lényeges mozzanatot fejez ki szemléletes formában, és ezzel segíti a megértést, akkor már költői? E szándékosan abszurd kérdésfeltevéssel csak azt akarom érzékeltetni, milyen nehézségekbe ütközne egy ilyen dichotómia következetes érvényesítése a metaforák értékelésében. Egy kissé túlpolarizáltnak tűnik ez a költői ↔ köznyelvi szembeállítás. Én úgy látom, hogy a köznyelvi (illetve szűkebb témánknak megfelelően: a sajtónyelvi) metafora önmagában, szövegkörnyezetétől függetlenül se nem „jó", se nem „rossz", nem is értékes, de nem

is értéktelen. Hanem egy igen nagy nyelvi-stiláris lehetőség, amellyel lehet élni, de — sajnos — visszaélni is.

Az kétségtelen, hogy például politikai publicisztikánk hemzseg az exmetaforáktól, ismétlések által rögzült szószerkezetektől. E közhelyszerűség nemcsak stilisztikai probléma, noha első pillantásra annak — és csak annak — látszik. A közhelynek ugyanis — amint ezt Hernádi Miklós tömör definíciójából is tudhatjuk — az alaki oldalán (a sztereotip alkatelemek ismételgetésén) kívül van egy funkcionális oldala is: az inadekvát tükrözés (vö. Hernádi Miklós: A közhely természetrajza. Budapest, 1973. 20). Az erejüket vesztett, megfakult szóképek alkalmazása elsősorban nem azért kifogásolható, mert színtelenné teszi a stílust, hanem azért, mert eltorzítja a konkrét szituációk konkrét és árnyalt elemzését. Többnyire nem szándékosan, hanem pusztán azáltal, hogy egy sztereotípia soha nem illik rá pontosan egy tényleges élethelyzetre. De ez nem menti a közhely használóját! A torzítás attól még torzítás marad, hogy akaratlanul követték el. A következőkben a nyelvi igénytelenségből (is) fakadó inadekvát tükrözés néhány tipikus megnyilvánulását próbálom bemutatni, az „indíték—jelenség—rendeltetés" hármas megvilágításában.

Nem szükségszerű velejárója a tömegkommunikációs nyelvhasználatnak, de nagyon gyakori ebben a stílusrétegben — főleg bizonyos közleménytípusaiban, pl. hírmagyarázatban, glosszában stb. — a Szende Tamástól asszociációs dimenzióeltolás nak nevezett eljárás. Ennek az az eredménye, hogy a közleménybe nemcsak maga a tényállás, hanem a közlőnek a tényállásra vonatkozó véleménye is bele van kódolva, mégpedig a tényállás részeként. A szöveg a benne előforduló szavak célzatos megválasztása révén a tényállást ferdítő szubjektív töltetet kap. A tárgyi mag köré „egy érzelmiszuggeráló erőtér teremtődik" (i. m. 131). Szélsőséges esetben a sajtónyelvi szöveg már nem is a voltaképpeni tárgyáról informál, hanem a megnyilatkozónak ahhoz való értékelő viszonyáról. Az ilyen fogalmazás bő teret nyújt a direkt és az indirekt manipuláció számára, és valójában már az úgynevezett pszeudokommunikáció kategóriájába sorolható (vö. T. P. Moran: Propaganda as pseudocommunication. ETC. 1979: 181—97). Valami hasonlóval találkozhatunk a tudományos nyelvben is. Gondoljunk Fónagy Iván példáira, melyekkel a „szelíd" és az „agresszív" fonetikus stílusát szemlélteti: „Még folyik a vita a két felfogás képviselői között" — „Még javarészt *áll a harc* a két *tábor* között"; „kitart igaza mellett" — „a maga igaza mellett *kardoskodik*"; „az affrikátákat vizsgálja meg" — „az affrikátákat *fogja vallatóra*" stb. A jakobsoni terminológiával úgy mondhatnánk, hogy ilyenkor az emotív funkció kerül előtérbe a referenciálissal szemben. A beszélő nemcsak közöl, sőt nem is az az elsődleges célja, hogy közöljön, hanem egy bizonyos magatartást juttat kifejezésre az iránt a téma iránt, amelyről beszél. A szóválasztás járulékos többletközleményként adódik hozzá a tulajdonképpeni közleményhez. A célzatos, manipulatív rendeltetésű dimenzióeltolás — megítélésem szerint — ott kezdődik, ahol ez a másodlagos közlemény fontosabbá válik, mint maga a főközlemény: nem az a lényeg, mi történt, hanem az, hogy hogyan vélekedünk róla. (Vö. Fónagy Iván: A stílus hírértéke. ÁNyT. 1 [1963.]: 116.)

A sztereotípiákra hagyatkozás azért sem kívánatos, mert elmélyíti publicisztikai stílusunknak egy másik kedvezőtlen sajátosságát, a túláltalánosítást is (l. Szende i. m. 201). A közlő, amikor a szóban forgó dolog vagy esemény néven nevezése helyett valamilyen hajánál fogva előrángatott metaforához folyamodik, nemcsak a stílus eleganciája ellen vét, hanem a minél

pontosabb és részletdúsabb tájékoztatás elemi követelménye ellen is, amennyiben egy konkrétumot mellőz egy üres általánosság kedvéért. Az általánosabbal való helyettesítés következtében elhomályosulnak a kifejezendő tényállás egyedi-egyszeri, sajátságos vonásai, s ez óhatatlanul leegyszerűsítésekre vezet. A jelentésbeli kiüresedést azután megint csak egy fajta stiláris felcicomázással, bombasztikus hangszereléssel próbálják ellensúlyozni, s ezzel a bűvös kör (vagy inkább a circulus vitiosus) bezárul. Szemléltetésül hadd utaljak némelyik külpolitikai kommentárunk „harcias" exmetafora-anyagára: Edward Kennedy belép „egy másik *»hadműveleti területre«:* az elnökválasztási *harc arénájába*" (Magyarország 1979. máj. 20. 11); „A latin-amerikai politikai *küzdőtéren* jó néhány *mérkőzést vívott* már Vance, az USA külügyminisztere. Az elmúlt évek *csatározásaiban* megedződhetett volna. De gyors távozása a La Paz-i *»ringből«* nem ezt bizonyítja" (uo. 1979. nov. 18. 11) stb.

A képekben való gátlástalan tobzódás szükségszerűen kitermeli a maga selejtjét is. A képzavarokra gondolok. Minél elkoptatottabb, homályosabb egy metafora, annál könnyebben zavarodnak össze az alkotóelemei. Az előbbi idézet ökölvívó-allegóriája például így torzul el egy másik hírmagyarázatban: Carter elnök „Megrémült az olajlobbytól, és *bedobta a törülközőt*, még mielőtt *belépett volna a szorítóba*" (uo. 1979. máj. 20. 11). Először is: a törülközőt nem a szorítóba lépő versenyző dobja be, hanem az edzője. Azonkívül a feladást jelző törülközőbedobásra csak mérkőzés közben kerülhet sor, előtte semmiképp. (Persze meglehet, hogy ezt a bizarr képzettársítást szándékosan, a tréfa kedvéért kockáztatja meg a cikkíró. Ha csakugyan így van, elnézést kell kérnünk tőle humorérzékünknek csökevényes volta miatt.) Következő példánkban azonban már ezzel sem menthető a képzavar: Zimbabwe-Rhodesiában „három színesbőrű politikus lépett az ország *választási szorítójába*" (Esti Hírlap 1980. márc. 4. 5). Egy választási küzdelem lehet háromesélyes, a bokszmecsnek azonban csak két résztvevője van: az ökölvívó-szorítóban ugyanis a bíróval együtt vannak hárman. Aligha vonható kétségbe, hogy a szerző „lelki szeme" előtt semmiféle vizuális kép sem jelent meg, amikor mondatát papírra vetette.

Higgadt elemzés helyett ötletparádé — így vonja meg könyvében Szende Tamás ennek a „lármás" stílusnak a mérlegét. „Igen gyakori közöttük az olyan — állapítja meg a politikai publicisztika szóképeiről —, amely harci jelenetek csinnadrattáit idézi. Kozmikus természeti jelenségek lármáinak visszhangjai verik föl a higgadtan elemző tárgyszerűség csendesebb, ám mélyrehatoló előadásmódját. Minden túlméretezett bennük, s miközben az olvasó kutatva keresi a nagyítás által remélt részletdúsabb ábrázolást, legfeljebb elmosódott foltokat lát maga előtt, hacsak a színek és harci zörejek túlságosan el nem kápráztatják a szemét, és süketté nem teszik" (i. m. 174).

Befejezésül vessünk egyetlen futó pillantást a tartalom és a stílus viszonyára. Van-e valamiféle megfelelés e között a két tényező között? Függ-e a metaforák száma, jellege a cikk témájától? Erre a kérdésre minden különösebb vizsgálódás nélkül rávághatnánk az igent. Vegyünk szemügyre mégis egy példát, amely — legalábbis számomra — nagyon meggyőzően tanúsítja, mennyire igazodik a stílus (közelebbről: a metaforahasználat) a tárgy természetéhez. A Magyarországnak ugyanabban a számában, ráadásul egymás tőszomszédságában, szemközti oldalakon jelent meg az a két külpolitikai kommentár, melynek stílusát összehasonlítottam, elsősorban a képgyakoriság szempontjából. Az egyik cikk a két német állam kapcsolatáról és az NDK békekezdemé-

nyezéseiről szól, a másik a nyugatnémet belpolitikai helyzetet elemzi egy évvel a választások előtt. Az előbbi szöveget a stiláris visszafogottság, óvatosság, már-már kopárság jellemzi. Ez a fejtegetés szigorúan fogalmi nyelven van megírva. Egyetlen igazi metaforát vagy hasonlatot sem találunk benne, legfeljebb ilyen, teljesen kiürült exmetaforákat, amelyek nem rendelkeznek semmiféle tényleges képszerűséggel, képfelidéző erővel: „különböző *hőfokú* feszültségek megvitatását és leszerelését"; „a két állam megkülönböztetett felelősségét *aláhúzva*"; „aligha értik a valóságos helyzet *súlyát*" stb. A szerző, úgy gondolom, tudatosan mellőzött mindenfajta stiláris díszítést. Képek nélkül, szolidan, megbízhatóan s az igazat megvallva egy kissé unalmasan gombolyítja az elemzés fonalát a megnyugtató befejezésig: „Az NDK—NSZK érintkezések látható gyarapodása, újabb megállapodások születése joggal táplálhat óvatos derűlátást, korántsem keltheti azonban a továbblépés problémamentességének illúzióját. De talán Bonnban is győz a felismerés, hogy a leszerelés, a biztonság, a katonai enyhülés most érdemi téma a két német állam számára is" (Magyarország 1979. nov. 18. 8).

A másik cikk, az NSZK-val foglalkozó kommentár merőben ellentétes stílusvilágba kalauzolja a meghökkent olvasót. Itt egyre-másra pufognak az ötletpetárdák: mindjárt egy politikai viccel indul a szöveg, és utána is egymást éri a sok ötletes és kevésbé ötletes, nemritkán erőltetett szójáték és képes kifejezés. Csak találomra szemelgetek belőlük: „mindenki *helyezkedik*, *pontokat gyűjt*, *előcsatározásokat folytat*"; „Az ellenzék ... keresi a hibákat, a *réseket* a hatalmon levők *bástyáin*. A *manőverezés* néhány politikus személyiség körül *csúcsosodik ki*. ... a parlamenten kívüli ellenzéknek elege van a polgári pártok *meddő köldöknézéséből*"; „A szociáldemokratákat *a naptár is kötelezi* a fokozott aktivitásra"; „A *felállás* a korábbi évek kongresszusairól ismerős"; „A konfliktus *töltete* a szokásosnál is *élesebb*"; „A koalíciós partner szabaddemokratáknak más belső »*robbanóanyaggal*« van dolguk"; „magasra *korbácsolja* az érzelmeket"; „korai választási harcot provokál, hogy Schmidtet *a kancellári bársonyszék viszonylagos magasságából* »*lehozza*« *a propagandakampányok* »*alagsori*« *szintjére*"; „*végsőkig feszíti a húrt* a belpolitikai csatározásokban"; „igyekeztek *kifogni a szelet* a környezetvédők *vitorláiból*"; „létezésükkel végül is a kereszténypártok *malmára hajtják a vizet*"; „A belpolitikai *színképben* így keveredik 1979 őszén *a színskála megannyi alapszíne és számlálhatatlan árnyalata* egymással" (uo. 9).

Hát ilyen „színes", metaforikus, képekkel teletűzdelt, szellemes és szellemeskedő írásmód ez. Igyekszik maximálisan kiaknázni a nyelvi humorban rejlő lehetőségeket. Ha a saját stílusában akarnám jellemezni, azt mondanám, hogy lépten-nyomon *cigánykereket hány*, akár van oka erre, akár nincs.

E két szorosan összefüggő tárgyú, de stílusában, hangütésében mégis gyökeresen eltérő jellegű újságcikk szerzői más-más kommunikációs stratégia jegyében formálták meg anyagukat. A nagy stiláris különbségben a cikkírók közti ízlésdifferencia is közrejátszhatott, de alapjában véve mégiscsak arról van szó, hogy a különböző kommunikációs stratégiáknak különböző nyelvhasználati módok, stiláris struktúrák felelnek meg. És azt, hogy mikor melyik stratégiához — és stílushoz — folyamodik a kommentátor, gyakorlatilag az szabja meg, miről ír.

Kemény Gábor

Korai magyar beszédfelvételek

1. „Századunk harmincas éveinek az elején egy berlini újság szellemes áprilisi tréfát követett el. Álszent komolysággal, alapos részletességgel, ami az egész hírnek dokumentum jelleget adott, a lap szenzációs régészeti leletről számolt be: megtaláltak egy tökéletesn sértetlenül fennmaradt régi egyiptomi vázát. A tréfa tulajdonképpen ezután kezdődött. A híradás szerint ezt a vázát tetejétől az aljáig körbefutó spirális vonal díszítette, amelyet a forgó fazekaskorongon a fazekas keze vésett be a nedves anyagba. A régészek egyikének az a nagyszerű ötlete támadt — szólt tovább a híradás —, hogy ennek a vonalnak a fonográf viaszhengerének klasszikus elve szerint mint hullámbarázdának, őriznie kell mindazokat a hangokat és zajokat, amelyek a váza készítése közben, háromezer évvel ezelőtt, a kézműves műhelyét betöltötték. Ez a logikusnak látszó feltevés a lelettel végzett próbán ragyogóan igazolódott. A vázát ismételten leforgatták, a bekarcolt spirálvonalat alkalmas berendezéssel letapogatták, és az általa keltett impulzusokat hangszóróba vezették —, és lám, ha erősen torzítva is, a mellékzörejektől fedve is, de egy ó-egyiptomi dal hangzott fel, az a népdal, amelyet a fazekas akkor énekelhetett, amikor keze háromezer évvel ezelőtt a forgó váza nedves agyagába ezt a vonalat belekarcolta."[1]

Az a hír azonban nem volt tréfa, amely a Nemzet című budapesti napilap 1889. november 9-i számában jelent meg.[2] Arról tájékoztatja az olvasókat, hogy Edison képviselője, Wangemann úr, egy magas, rendkívül megnyerő külsejű, előkelő férfiú felesége és egy német technikus társaságában Budapestre érkezett. A Hungária szálloda helyiségében mutatták be a magyar közönségnek az évtized nagy technikai újdonságát, a fonográfot. A készülékbe helyezhető különféle hengerekről többek között Bismarck német birodalmi kancellár hangját is hallhatták az érdeklődők, akiknek egymás után, kisebb csoportokban kellett belépniük a fonográfot rejtő terembe. A meghívott előkelő vendégek egyike Herbert Bismarck gróf volt, aki meghatódottan hallgatta, hogy mit beszél atyja, a birodalmi kancellár. Jelen volt a bemutatón Wekerle pénzügyminiszter, Falk Miksa, ifj. Ábrányi Kornél, Benitzky intendáns, gr. Széchenyi Imre, Lévay Henrik, Harkányi Frigyes, báró Fiáth Miklós, Bezerédy Victor, ifj. Cséry Lajos, Ráth Károly főpolgármester, Gerlóczy Károly alpolgármester, Pinkovich József, Schönberger Henrik, a művészvilágból pedig Blaha Lujza asszony, Odry Lehel, Ujházy Ede, Vizváry Gyula és még sokan mások. Puskás Tivadar igazgató külön felkérésére Blaha Lujza hangját és énekét is megörökítették a fonográf segítségével. Blahánén kívül még Odry Lehel énekelt egy dalt a Carmenből a fonográfba, Vizváry Molière-től szavalt egy részletet, Ujházy pedig a Bölcs Náthánból adta elő a gyűrűkről szóló mesét. Wangemann azonban nem elégedett meg a színészi szavalatokkal és az énekekkel, odakérette Berkes cigánybandáját, és több magyar dalt is felvétetett velük. A gép négy percig tartó műsort tudott befogadni. A vendégek valamennyien el voltak ragadtatva. Amint az újságíró írja, Edison „e találmányával egészen új világot nyitott meg. Egy olyan új világot, melynek gyakorlati értékét ma még kiszámítani is alig lehet."

[1] Heimar v. Ditfurth: A világegyetem csodái. Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1973. 142.

[2] Edison phonographja Budapesten — Szerző nélkül.

A bemutatón nyilvánvalóan jelen volt tudósító szerint a már meglevő felvételek meghallgatása és az új felvételek készítése igen parádés körülmények között zajlott le. A hangrögzítésnek ekkor még nem volt különösebb célja, csupán az, hogy valami különöset, technikai érdekességet mutassanak be az egybegyűlt előkelő közönségnek.

Nem tudjuk, hogy mi lett a felvételek további sorsa, megvannak-e még valahol a fonográfhengerek, amelyek Blaha Lujza, Odry Lehel, Ujházy Ede és Vizváry Gyula hangját őrzik. Ha például Vizváry és Ujházy felvételei előkerülnének, ezek lehetnének a hangzó magyar beszéd első emlékei, mert az aradi vértanúszobor leleplezésére készült Kossuth-beszéd megmaradt töredéke egy évvel későbbről, 1890-ből származik. Az újságíró nem említi, esetleg nem is tudott arról, hogy a fonográfot már tíz évvel előbb, 1879-ben bemutatták Budapesten,[3] többek között magyar beszédről készült felvétellel is. Ennek a lehető legkorábbi magyar beszédfelvételnek a meglétéről sincsen tudomásunk. Viszont van érdekes hírünk Wangemann úrról egy évvel budapesti látogatása után.[4] A Pesti Hírlap szerint „Wangemann ... kisérletet tett, hogy nagy hazánkfia szavait is megörökitse. El is utazott hozzá Turinba, de hasztalan igyekezett őt rábeszélni, Kossuth sajátságos módon idegenkedett az uj találmánytól..."

Alig telt el pár esztendő az említett előkelő bemutató óta, Vikár Béla még a századforduló előtt a fonográfot a tudomány szolgálatába állította. Első néprajzi felvételei már a millenniumi kiállításon hallhatók voltak. A fonográffal történő gyűjtőmunkához Bartók Béla és Kodály Zoltán csatlakozott az 1900-as évek elején, és több ezer felvétellel gyarapították a Vikár által felállított magyar népzenei archívumot. Nem csupán azért énekeltették viaszhengerekre a népdalokat, hogy azokat zeneszerzői céljaiknak megfelelően könnyebben át tehessék hangjegyekre. A két zeneszerző zenetudós is volt, az archiválás jelentőségét kellő időben felismerték. Századunk elején a világ nagy városaiban — Berlinben, Párizsban, Szentpéterváron, Bécsben stb. sorra alakulnak a fonogramarchívumok, amelyek tudományos vizsgálat és az utókor számára való megőrzés céljából rögzítették a beszédet, énekelt dallamokat, hangszeres zenét és egyéb hangjelenségeket.

Korai magyar beszédfelvételek után kutatva érdemes meghallgatnunk Vikárék fonográffelvételeit, mert a dalok között néha beszédtöredékek is vannak, egy-két mondatos prózai szöveget is gépbe mondtak olykor az adatközlők. Ezek a beszédtöredékek híven tükrözik a korabeli tájnyelvi állapotokat, töredékességük ellenére is becses élő nyelvi emlékei a történeti nyelvjáráskutatásnak. Annál is inkább, mert az élő beszéd gépi rögzítésének jelentősége és lehetősége ekkor még a magyar nyelvészek, irodalomtörténészek figyelmét elkerülte. Pedig egy közvetlen közeli intézmény, a Phonogramm-Archiv der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien követésre méltó példát mutatott: már az 1910-es években irodalmi nyelvi és nyelvjárási szövegek gyűjtését is szorgalmazta. A különféle vidékek tájszólásának rögzítése a bécsi archívum tudatos kutatási programjává vált. Magyar vonatkozásban is figyelemre méltó az Osztrák Tudományos Akadémia Fonogramarchívuma, amely magyar beszédfelvételeket is készíttetett.

[3] R. A. L.: A phonograph. Természettudományi Közlöny XI., 1879. június. 235—8.

[4] Kossuth és a fonográf. Pesti Hírlap, 1890. október 4.

1912 nyarán Biró Ányos bencés szerzetes és gimnáziumi tanár a nyugatmagyarországi német nyelvjárások tanulmányozása céljából eljutott Bécsbe. Ott-tartózkodása alatt azt a megtisztelő feladatot kapta a fonogramarchívum vezetőjétől, hogy készítsen az archívum számára magyar beszédről és éneklésről felvételeket. A szorgalmas és lelkiismeretes magyar kutató a legjobb tudása szerint igyekezett eleget tenni a kérésnek, és 15 magyar fonográffelvétellel gyarapította az archívum gyűjteményét. A 15 felvételből 9 beszédszövegeket tartalmaz, mégpedig 4 köz- és irodalmi nyelvi felvételt, 5 henger pedig különféle magyar nyelvjárásokat mutat be. Készült 6 énekfelvétel is, magyar nóták, és népi dallamok stb. hangzanak el hivatásos és amatőr előadók tolmácsolásában.

Az egész vállalkozásról Biró Ányos Magyarische Sprach- und Gesangaufnahmen címen egy kis füzetecskét jelentetett meg Bécsben, 1913-ban a fonogramarchívum közleményeinek 31. számaként.[5] Ebben a kiadványban a szerző nemcsak a felvételkészítés körülményeiről számolt be, hanem közzétette a felvett szövegeket is, mégpedig három változatban: először kiejtés szerinti pontos fonetikus átírásban, majd magyar köznyelvi formában és végül német nyelvű fordításban. Fonetikus lejegyzése az akkor már terjedőben levő és nemzetközinek számító Setälä-féle hangjelölést alkalmazta.

A felvételek eredeti példányai jelenleg is megtalálhatók az Österreichische Akademie der Wissenschaften Phonogrammarchiv-jában. 1979-ben az intézmény vezetőjének, dr. Dittrich Schüllernek előzékenysége folytán sikerült másolatokat készíttetnünk Biró Ányos felvételeiről, ezeket a másolatokat az MTA Nyelvtudományi Intézetében őrizzük. A felvevő anyagnak az idő múlásával járó romlása hallatszik a lejátszáskor, de ez az érthetőséget szerencsére nem korlátozza.

Az alábbiakban röviden ismertetjük a felvételek nyelvi vonatkozású részét, és megkíséreljük összefoglalni, hogy mit mondanak ezek a több mint fél évszázad előtti élőbeszéd-közlések a mai kutatónak, irodalmárnak és nyelvésznek egyaránt.

Az irodalmi nyelvi szövegek egy kivételével vers elmondására korlátozódnak. Vadász József szombathelyi gimnáziumi tanuló részleteket ad elő Ábrányi Emil A magyar nyelv c. költeményéből, Kántor Irma ceglédi gimnáziumi tanárnő Petőfi Sándor Szeptember végén című versét szavalja, dr. Justin János türjei tanár pedig Arany János Toldijának előhangját eleveníti fel.

Érdemes lenne ezeken és a még ezután felkutatandó régi felvételeken a századeleji előadóművészi stílust részletesebben is megvizsgálni. Noha nem hivatásos művészek szavalnak verseket, teljesítményükből — kellő óvatossággal — következtethetünk a szecesszió korabeli átlagos versmondási felfogásra. A valószínűleg már akkor is inkább avultnak számító patetikus előadásmódot szinte már túlzásba viszi a türjei tanár, dr. Justin János. Mai füllel hallgatva mindenképpen komikusnak hat produkciója, ahogy nemzeti múltunk emlékein elmerengve, remegő hangon szólaltatja meg a Toldi előhangját. Ennek a stílusnak két legfeltűnőbb jegye a szélsőségesen visszatartott tempó, és az egyéni hangterjedelem felső harmadában egyszinten tartott szakaszok gyakorisága; afféle népszínműves fennhangon való szavalás, a sorzáró szakaszok utolsó szótagjának olykor nagy hangközű leejtése. Így halljuk Ábrányi versét is.

[5] Egy rövidebb beszámolót magyarul is közreadott: A bécsi Phonogramm-Archív és magyarnyelvű fölvételei. Magyar Nyelvőr 42 (1913): 218—22.

Ebben a szomszédságban a Szeptember végén „modernül" hangzik. A tempó friss, az egész vers tartama mindössze 92", amely egyezik nagyjából a mai átlagidővel. Az alábbi intonációs ábrán soronkénti párhuzamos elhelyezéssel bemutatjuk Petőfi költeménye első versszakának századeleji (A) és mai (B) előadását műkedvelői teljesítmények alapján.[6]

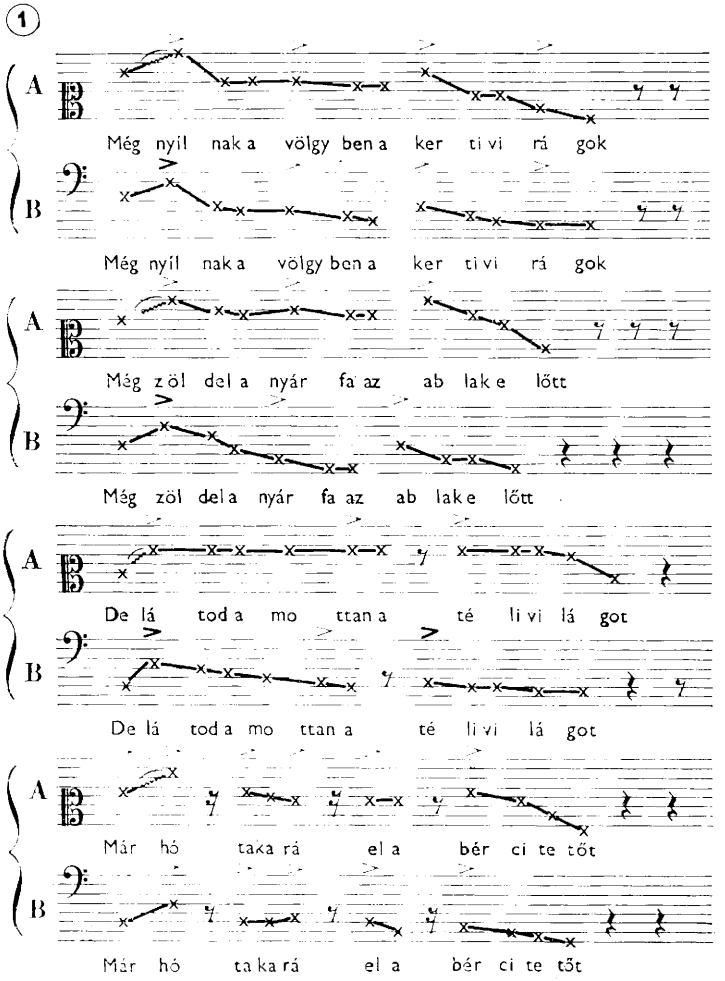

[6] A nyolcvonalas rendszer a hagyományos zenei ötvonalas rendszertől elsősorban abban tér el, hogy nem alkalmaz félhangos süllyesztést (b), illetve emelést (♯) jelző módosító jeleket, mert itt a vonalról közvetlenül a szomszédos vonalközre, illetve a vonalközről közvetlenül a szomszédos vonalra lépés egységesen egy zenei félhangintervallumnak felel meg. Az egyes szótagok magánhangzójának magasságát ×-k jelölik. Ennek megfelelően az (A) szavaló egymástól öt félhang távolságban hangzó *Még nyíl* szomszédos szótagjainak egy zenei kvárt, a (B) szavalónál ugyanezen szótagoknak egy kis terc a hangköze. Ezek a hangközök rendszerben kifejezve természetesen körülbelüliek, mert a beszédben nem léteznek állandó viszonyszámú hangközök. Az egyes magassági pontoknak egymástól való változó távolsága a horizontális tengelyen a szakaszok (szavak) ritmusát jelzi. A szakaszokat — a szavaló által egybemondott szótagokat, illetve szavakat — az egyes

Az intonálás egyszerűbben ábrázolható eszközei közül a magassági mozgás (hanglejtésmenet) mutat lényeges különbségeket. Hasonlítsuk össze a sorok utolsó szakaszának lejtésmenetét. Az (A) előadásban a *télivilágot* kivételével mindenhol nagyobb hangközökkel meredek (\) a levezérlés a (B) előadás fokozatos (\) ereszkedésével szemben. A csekély tényanyagra való tekintettel csak feltevésként állíthatjuk, hogy a sor végi meredek levezérlés XIX. századi stílusjegy. Viszont túl gyakori használata — mint itt is — valószínűleg elterjedt modorosság volt a maga korában. A *télivilágot* szakasz mozgása az (A) előadásban tulajdonképpen szintén ide tartozik, azzal a különbséggel, hogy a nagyobb hangközű lelépés az utolsó előtti és az utolsó szótag között történik. Egyébként a teljes sornak *(Delátodamottana télivilágot)* a /‾‾\ hanglejtése az indulatos állapot egyik állandósult kifejezése egy mai előfordulás bizonysága szerint.[7] További lényegesebb különbség a kétféle intonálás között a hangsúlyozásban nyilvánul meg. A Szeptember végén első versszakában a költői kifejezés sehol sem kíván meg feltűnően kiemelkedő nagyobb hangsúlyt. A felugrással elért *nyíl* szótag az (A) előadásban is fényesebben hangzik; ez azonban itt a beszédhangképzés élettani λelejáǫıja, szemben a (B) *nyíl* szótagjának szinte kellemetlenül vastag meglökésével. A (B) előadás híven szemlélteti a jelenkori átlagos versmondás egyik legnagyobb hibáját: az indokolatlan nagy hangsúlyokat. Sztereotip módon nagy hangsúlyokat kapnak az 1—2—3. sor második szótagjai, csupán a *télivilágot* kiemelő hangsúlyának van tartalmi fedezete, de ez is jobban hangzana más és mindenesetre finomabb árnyalással. Az (A) változat előadója egy kicsit siet, szünetei főleg az egyes sorok között általában kisebbek. Ettől eltekintve ritmus és szakaszokra tagolás szempontjából különbség a két előadás között nincsen. Példánk egyik tanulsága az, hogy a műkedvelő kis művészek követik a saját koruk átlagos stílusát.

Megszólal a felvételek között gróf Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter is. Valószínűleg előre megírta vagy megírták neki azt a szép, zengzetes szöveget, amelyet a magyar nyelv jövőjéről elmond az élő beszéd megörökítésének kapcsán. Üdvözli a tudományt, amely lehetővé teszi, hogy érclemezeken fennmaradjon a magyar nyelv, de arra kéri a mindenható istent, hogy magyar hazánk nyelve a jövő évezredekben necsak érclemezeken legyen meg, hanem a nép ajkán is éljen és viruljon.

A miniszter mint adatközlő, nem a gyűjtő vagy valamelyik tanácsadójának az ötlete volt, hanem a megbízó kívánságának a teljesítése. Szó szerint idézzük Biró Ányost: „az archívumszokás akkori eljárása szerint a minisztert kértem meg". Ugyanis a bécsi Phonogrammarchiv vezetője, Sigismund Exner az egyes nyelvek standard minőségű köznyelvi változatának rögzítésére munkatársaival minden országban a kultuszminiszter beszédét vétette fonográfra. Ez az utasítás abból a magától értődőnek tekintett feltevésből származott, hogy a mindenkori kultuszminiszter élőbeszéde minden országban kifogástalan reprezentánsa a művelt társalgás nyelvének. A tisztes osztrák tudós nem gondol-

magassági pontokat összekötő vonallal jelezzük. A ˃ kishangsúlyt, a ˃ kiemelő hangsúlyt jelöl. A szünetjeleket, a fél, egy és két szótagnyi időket jelző 𝄾 𝄿 𝅀 jeleket a zenei rendszerből kölcsönözzük. A zenei kulcsok a sorok elején nem valamilyen intonálási sajátosságot, hanem az előadók személyes hangtartományát jelzik.

[7] Ugyanezzel a hanglejtéssel hangzik a „felháborodás" egyik színészi előadása: *„Nahát, ilyen arcátlanságot!* Fónagy Iván—Magdics Klára: A magyar beszéd dallama 1967. c. munkájában (588. kotta).

hatott arra, hogy Magyarországon ez nem egészen így van. Ezért annak beszámításával is, hogy a politikusok és a közéleti szónokok nyelvtudása abban az időben a maival szemben magasabb szintű volt, szerencsés véletlennek tekintjük, hogy a gyűjtőnek sikerült Zichy János nyilatkozatával nyelvileg és technikailag az egyik legjobb beszédstílust megszereznie. Részletes elemzésébe itt nem bocsátkozhatunk, csak azt jegyezzük meg, hogy műfajával előfutára a térben és időben nem jelenlevő hallgatóknak-nézőknek szóló ünnepélyes jellegű közlésnek. El kell ismerni, hogy e sajátos műfajhoz fölényes tudással választja meg a legalkalmasgbb tagolást, hangsúlyozást, tempót, sebességváltást stb.; mindezt egy 60″ tartamú zárt formában.

Nem tehetjük meg, hogy legalább egy-két mondat erejéig ne szóljunk a négy nem nyelvjárási szövegfelvétel egyetlen hangtani problémájáról, a mostanában sokat vitatott zárt *ë* hang meglétéről. Mind a négy beszélő használja ezt a középzárt magánhangzót, és ez a tény nemcsak annak tulajdonítható, hogy vidéki származásúak, illetve *ë*-ző nyelvterületen nevelkedtek. Sokkal inkább következik ez abból, hogy a század elején a zárt *ë*-zés a nem nyelvjárási nyelvváltozatokban sokkal elterjedtebb lehetett, mint napjainkban. Meg kellene hallgatni egyéb 1930 előtti felvételeket, de enélkül is gyanítjuk, hogy a zárt *ë* a magyar köznyelvből a tömegkommunikációs eszközök, a hangosfilm, a rádió és később a televízió fokozatos térhódításával szorult vissza. Ezek a felvételek a század eleji irodalmi és köznyelvi kiejtésünkben az *ë* hangnak még eléggé általános használatáról tanúskodnak. Példának idézzük Zichy János beszédének első mondatát:

A | tudomány || ajövő | év|századok || és | év|ezredëk | számára || érc|
lemezëkën | akarja | më|görökíteni || a magyar | nyelvet

A miniszter *ë*-ző nyelvjárásterületen született (Nagyláng, 1868.), beszédében ezt a hangot anyanyelvi sajátosságként őrizte meg.

A mondat másik intonációs érdekessége az egyes szavak egymástól elkülönített hangoztatása, szemben a mindennapi beszédgyakorlattal, amelyben két, három vagy több szót egyben (egy szakaszként) mondunk ki, mintha egy szó lenne. Példánkban a szakaszhatárokat egy, illetve két (| ||) függőleges vonallal jelöltük meg. A kettő között az a különbség, hogy az egyiknél igen csekély, a másiknál nagyobb szünet van a két szakasz között. A rövid szakaszok általában az egész beszédre jellemzőek. A mondatilag összetartozó beszédszelvények szavankénti hangoztatása nem Zichy János egyéni intonálásának egyik jellemzője, hanem stíluseszköze a kinyilatkoztató közlésnek. Kossuth Lajos fonográfra vett és máig fennmaradt beszédének[8] első mondata is ezzel az intonálással hangzik:

A | világ |bírája || a | történelem || fog | e | kérdésre | felelni

A tájnyelvi felvételeket illetően talán nem is annyira a felvett szöveg érdemel figyelmet, hanem inkább az a szemlélet és a módszer, ahogy a század elején a korabeli nyelvtudomány népnyelvi adatokat gyűjtött. Az öt különböző vidékről származó beszélőtől felvett hanganyag tulajdonképpen olyan

[8] Bartók János: Kossuth-beszéd — fonográf hengeren. Magyar Tudomány 1981. 5. 393—402.

hangtani és egyéb nyelvi sajátságokat tartalmaz, amelyek öreg, archaikus adatközlőknél lényegében még ma is megtalálhatók. Azt mondhatnánk tehát, hogy fél évszázad alatt a nyelvjárások nem sokat változtak. A változás valójában nem a nyelvjárási alaprétegben következett be, hanem abban, hogy csökkent a tájnyelven beszélők száma, a felnövekvő új nemzedék falun is elsajátította a köznyelvet és egy sajátos belső bilingvizmus alakult ki: az alkalomnak megfelelően képesek ma már a falusi emberek hol nyelvjárásban, hol köznyelven, regionális köznyelven beszélni.

Ma nyelvjárási adatokat leginkább parasztemberektől gyűjtünk, mert Magyarországon ez a társadalmi réteg a tájnyelv fő hordozója. Biró Ányos szerint viszont nem a parasztember a legjobb adatközlő, hanem a nyelvjáráskutató, a dialektológus, mert csak az tudja tisztán, minden zavaró körülmény kizárásával közvetíteni a nyelvjárási sajátságokat. Ezért arra törekedett — ellentétben a mai felfogással —, hogy szakemberek vagy legalábbis iskolázott emberek szólaltassák meg a nyelvjárásokat a fonográfon. Így lett egyik adatközlője a székely származású Erdélyi Lajos egyetemi tanár, dialektológus; a Győr megyei, a palóc, a göcseji és a kecskeméti ö-ző nyelvjárás képviseletében pedig egy-egy egyetemi hallgatót, illetőleg gimnáziumi tanulót szólaltatott meg. Egy-két helyen tanulatlan emberek beszédjének felvételével is kísérletezett, de visszautasították az ajánlatot azzal a megjegyzéssel, hogy mi nem beszélünk olyan bugris parasztosan, mint ahogy azt a felvételező kívánta tőlük.

Mivel egy fonográfhenger mindössze két-három percnyi szöveg felvételére alkalmas, ezért az idővel is nagyon takarékoskodnia kellett. Valószínűleg előre megírták a nyelvjárási szövegeket, és ezeket olvasták be a gépbe. Az előre megírt szövegbe aztán minél több tájnyelvi sajátságot beleraktak, olyan lett, mint az a bizonyos kísérleti ló, amelyen mindenfajta állatbetegség tanulmányozható.

A hat énekfelvétel is eléggé vegyes mind a tartalom, mind az érték szempontjából. Egy győri énektanár, Fritz György a Himnuszt énekelte el.[9] Aztán Fráter Lorándot is hallhatjuk, az „Őszi szellő lengeti a levelet" kezdetű népdallal és a „Szomorú a nyárfaerdő" kezdetű magyar nótával szerepelt a műsorban. A másik három hengeren paraszti adatközlők szólaltak meg. Skerlanitz Katalin győrpázmándi szolgálólány eredeti népi stílust képvisel, bájosan hajtogatja a dallamvégeket a „Szombat este kimentem a kútra" kezdetű népdalban. Nem hagyta ki Biró Ányos a nyugat-dunántúli népi kultúra sajátosan szép alkotását, a regöséneket sem. A Sopron megyei Bő és a Vas megyei Pósfa községekből egy-egy parasztfiút kerített elő, akik az ősi dallamnak két különböző szövegváltozatát örökítették meg; az egyiknél a regöléshez tartozó lármahangszer is hallatszik.

A bécsi Phonogrammarchiv megrendelésére készült magyar hangfelvételeket természetesen nem szabad mai mércével értékelnünk sem technikai, sem tartalmi vonatkozásban. A magyar irodalom- és nyelvtudomány csak hálával emlékezhet az osztrák tudósokra, akiknek gyűjtői érdeklődése a magyar szellem megnyilvánulásaira is kiterjedt. Nélkülük az archivált beszédanyag még szűkösebb lenne, mert Magyarországon sokáig sem intézményes, sem magán szinten nem merült fel a beszélt nyelvi jelenségek rögzítésének kívánsága.

[9] Erkel Ferenc Kölcsey Himnuszát eredetileg 3 szólamú női karra zenésítette meg. Később különböző együttesekre írták át. Énekelhették unisonoban is, de mint szólóének nem ment át a gyakorlatba. Biró Ányosnak ez a felvétele félrevezető tévedés.

Nyelvjárási beszédet kb. 1950 óta gyűjt a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete; Az ember tragédiájának egyik előadását 1937-ben az ODEON-gyár vette hanglemezre. Beszédfelvételeket őriz még a Magyar Rádió és a Magyar Filmtudományi Intézet archívuma a 20-as évek végétől. Ami előbbről származik, az mind szerencsés lelet és meg nem köszönhető érdeme készítőinek.

Biró Ányos legjobb igyekezettel teljesített vállalása nem keltette fel az illetékes körök érdeklődését. Egyedül Balassa József méltatta[10] elismerően a magyar beszéd rögzítését a felvételek meghallgatása és Biró Ányos Bécsben kiadott ismertetése alapján. Szövegkritikai megjegyzéseket tesz, de írásának aktuális értékét inkább szakmai rosszallásában találjuk meg: „az orvostudomány s az élő emberrel foglalkozó elméleti tudományok versenyezve értékesítik a kutatás számára a fényképezés és a fonográf-felvétel minden tökéletesedését, csak a nyelvtudomány kullog lassú léptekkel utánuk". Meg kell jegyeznünk, hogy Balassa a „lassú léptekkel"-t valószínűleg a külföldi nyelvtudományokra értette, mert Magyarországon Balassa korában és azután is még sokáig ezen a téren semmi sem történt. Mint már említettük fentebb, az osztrák felvétel kivételével tudományos kutatás céljából csak 1950-ben indul meg a hangos beszéd rendszeres rögzítése, illetve archiválása.

Egy másik folyóirat munkatársa a szerkesztőségbe küldött munkák csoportos ismertetései között 15 soros híradással tájékoztatja az olvasókat Biró felvételeiről.[11] Ám, itt szempontunkból igen becses észrevételeket olvasunk: „A Szeptember végén szavalója hol *ä*-t, hol meg *e*-t mond: *leviszem, tevēd*, de *säm, näm*. Persze nem állítom, hogy az átírásban van a hiba; valószínűbbnek tartom, hogy a szavaló keverte bele *e*-ző nyelvjárásába az irodalmi (színpadi) nyelv *ä*-s alakjait." Az ismertetés írója (valószínűleg Gombocz Zoltán) tehát azt a nézetét hangoztatja, hogy a Petőfi vers szavalójának szövegében a zárt *ë* következetes használatát az irodalmi (színpadi) nyelv zavarhatta meg, vagyis valamiféle visszaszorulás folyamatának lehetünk a tanúi. Ennek ellenére Biró Ányos felvételei mégis arról győznek meg bennünket, hogy a zárt *ë* hangot a század elején még sokkal többen ejthették, használhatták, mint napjainkban. Ezt bizonyítja az archív beszédfelvételeknek egy másik csoportja is, amelyeket az alábbiakban ismertetünk.

2. A Magyar Rádió Kossuth adója „A beszélő század — Hangos újság — 1913" címmel két részletben (1977. nov. 28. 21.30; dec. 19. 21.32) sugározta századforduló körüli közéleti személyek beszédét. A rendkívül érdekes műsorszámot Boros János, Szabó Miklós és Vörös Károly szerkesztették.

Az egy bemondóval együtt tizenöt különböző közreműködőtől származó, mintegy 43 perc össztartamú teljesítményt az eddig felmerült leggazdagabb beszédnyelvemlékként tartja nyilván a tudomány. A korábbi felvételekkel (Kossuth-töredék, népzenei fonográffelvételeken megőrzött néhány mondat stb.) szemben felbecsülhetetlen előnyük, hogy a technikailag sokszorosan fejlettebb gramofonnal rögzítették a felvett anyagot, és mai megszólaltatásuk nem elkopott lemezek restaurálásával, hanem a jó állapotban megmaradt lemez-

[10] Balassa József: Magyar fonogramm-felvételek. Magyar Nyelvőr 43 (1914.): 272—3.

[11] G. Z.: Magyarische Sprach- und Gesangaufnahmen. XXXI. Mitteilung der Phonogramm-Archivs-Kommision der kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien. 1913. 38 l. Egyetemes Philologiai Közlöny 38 (1914.): 246—7.

nyomó matricákról való közvetlen átvétellel történt. Ha egy pillanatra elfelejtjük a mai fejlett elektrodinamikai hangrögzítéssel elért minőséget, bátran állíthatjuk, hogy az egyes felvételek a beszélő hangba átvitt egyéniségét hiánytalanul közvetítik számunkra az akkori gramofónszinten.

Keletkezésük körülményeiről nagyon keveset tudunk. A matricákra középen bekarcolt adatok szerint 1913 május—decembere között készültek a felvételek, nyilvánvalóan valamelyik gramofónlemezt gyártó vállalkozás stúdiójában. Esetleges megrendelőről, végrehajtási tervről mit sem tudunk, viszont a kiválasztott, illetve felkért közreműködők névsorából arra következtethetünk, hogy a vállalkozó figyelembe vette a közvéleményt, azaz hogy kit tartottak abban az időben jó szónoknak. Emellett azonban a hatalmi-politikai mérlegelés is érvényesült. — Az archív anyag a rádió pincéjéből került elő, és ma a Magyar Rádió Történeti Gyűjteménye őrzi.[12]

A felkért politikusok és írók kivétel nélkül férfiak és idősebb emberek; átlagos életkoruk a felvétel idején 50—70 év. Beszédük tehát a XIX. század utolsó két évtizedének nyelvi állapotát mutatja.

A műfaj nem változatos, Bródy Sándort kivéve mindenki szónokol. A szónoklásról meg tudjuk, hogy a közéleti szónoki beszéd tudatos nyelvi kimüveléséről semmiféle intézmény vagy magániskola nem gondoskodott. Az egymást követő politikus szónokok hagyományszerűen alakítottak ki egy nagyjából közösnek mondható dinamikai stílust, amelynek fő jellemző jegyei igen könnyen felismerhetők a felvételeken. A fő jellemző jegyek: *a)* „fennhangon" való beszéd, vagyis a mondatoknak-szavaknak jelentős hányada a beszéd felső sávjában hangzik, és ott legtöbbször egy szinten; *b)* a kiemelés talán leggyakrabban használt eszköze a hangsúlyok mellett az amúgyis magasra vetett hangsor még magasabbra vetése közvetlenül a tagmondathatár előtt; *c)* a záró tagmondat utolsó szavának kiemelő hangsúlyozása.

Ezzel szemben az íróknál közös stílust nem találtunk, viszont előadásmódjuk a politikusokkal szemben egységes olyan értelemben, hogy tartózkodva, vagy egyáltalában nem követik azok modorosságait. Másrészt magasabb fokon rendelkeznek a nyelvvel, és ezért nemcsak ügyesebb technikával beszélnek, hanem változatos és mindenekelőtt kifejező árnyalással használják a dinamikai eszközöket.

A következőkben megkísérlünk néhány írót beszédmódjukkal — vázlatosan — jellemezni. Kiegészítésül egy-egy politikusra is kitérünk; azokra, akiknek — véleményünk szerint — hatásuk volt a maguk korában — az írók mellett — a későbbi beszédstílusok kialakításában.

Rákosi Jenő részben még csatlakozik a régi vágású szónokláshoz annyiban, hogy szereti egyik-másik mondatának utolsó szavát erősen hangsúlyozni. Az ilyen hátulról nyomatékoló nagy hangsúlyok nyelvileg hol indokoltak, hol nem. Az alábbi példánknak az az érdekessége, hogy a záróhangsúly — egy súlytalan névelőt nem számítva — az összetett mondat legmélyebb pontjára került:[13]

[12] A felvételek keletkezésének eddig felderített körülményeiről Boros János tájékoztat a RÁDIÓ- ÉS TELEVIZIÓÚJSÁG 1977. 48. számában. A lemezek valószínűleg kereskedelmi forgalomba kerültek, és a sorozat egy-egy részlete a rádió korábbi műsoraiban is szerepelt.

[13] A szövegek írásában a helyesírást követjük azzal a különbséggel, hogy jelöljük a zárt *ë* hangot, és mellőzzük a vesszőt és pontot tagmondathatáron, illetve abszolút mondatvégen. Utóbbiak helyfoglalásukkal adott esetben félrevezetők lehetnek, egyébként nélkülözhetők, mert az intonálás legtöbbször jelzi a mondati tagolást is.

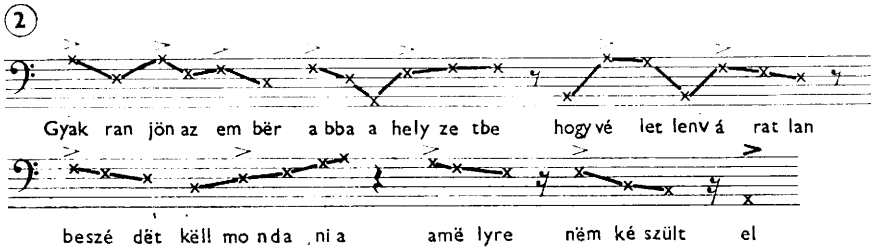

A sebesség igen mérsékelt, 180 szótag egy perc alatt. A lassú tempó főleg a sok szünet következménye. Ehhez társul a gondosan előkészített és feleslegesen sok nagyobb hangsúly. Rákosi stílusa kissé kioktató, fontoskodó, szinte követeli a hallgató figyelmét. A kötőszavakat, névelőket stb. szereti az előző szakaszhoz csatolni. Igen jól értékesíti a nem első szótagi hangsúlyokat, amelyek indokoltak a maguk helyén:

> Ellenbenha ˌ arrólvanszóhogy ˊ hogykiről beszélëk ˊ ëgyharmadikszëmëlyről ˊ aztmárnyilván ˊ ismerik ˌ mert közönségës embërrőlnëmszoktunkbeszélni ˌ Ennélfogva ottmárvigyáznom ˊ këll ˌ és ˌ főleg szükségës ˊ hogy 7 ilyen 7 alkalommalcsak 7 jót ˊ ésszépëtmondjak 7 róla ˊ mindaztarosszatamitesetleg tudok ˊ magamban tartom

Ha a *beszélni* szó nem abszolút mondatvégen állna, kiemelő hangsúlyát hibának kellene minősítenünk, mert a tagadott szó hangsúlya nem lehet nagyobb a tagadó szó hangsúlyánál.

Hogy egy nyelvemlék jellegű beszédteljesítményben mit kell intonálási hibának tekintenünk és mit nem, arra nézve a kevés tényanyagra való tekintettel egyelőre csak kevésbé határozottan nyilatkozhatunk. Ezektől eltekintve azonban biztonsággal kimondhatjuk, hogy Rákosi Jenő beszédmódja a maga korában a legjobb minőségű szóbeli előadásokhoz tartozott.

Kiss József születésének hetvenedik évfordulóján rendezett ünnepség egyik szónoka Herczeg Ferenc volt.[14] Herczeg is szónokol — még akkor is, ha feltételezhetően felolvassa előre megírt ünnepi köszöntőjét —, de nem veszi át a politikus szónokok intonálási sablonjait. Nyoma sincs a mondatzáró utolsó szó nyomósításának és a sűrű kiemelő hangsúlyozásnak. A felső zónában hosszan kitartott hangsorok helyett zöngéje a mindennapi beszédhez közeledően változatosan süllyed-emelkedik. Átlagos sebessége 250 szótag/1′, amely megfelel a mai átlagos élénkebb iramú tempónak. Herczeg Ferenc a maga korában a modern beszélők közé tartozott; a mai fül számára esetleg feltűnő archaizmusok ellenére is. Ilyenek például a *világra szóló; össze hord; össze gyülekezik;* — ezeket külön mondja, ahogyan itt jegyezzük, de nem tudjuk eldönteni kéziratának ismerete nélkül, hogy külön is írta-e őket. A külön hangoztatás meggyőző, az összetételek második tagját is hangsúlyozza.

[14] Kiss József hetvenedik születésnapján. A Petőfi Társaság ünnepi közgyűlésén elmondta Herczeg Ferenc, in (némileg módosítva): Új Idők 19. (1913. december 7.): 607—8.

Rákosival és másokkal szemben beszédhangzása folyékony. Szervezete erős, zökkenő nélkül állítja elő az olykor hosszabb szakaszokat, illetve az egymástól szünetekkel el nem választott szakaszok sorát:

Szédítő magasságbanaföldrajziMagyarország göröngyeifölött ˌ afantázia ölyvei ˌ össze hordtakmáregyegészújországot ... Haegy 7 világra 7 szóló 7 végítélet ˌ elsöpörnéaföldszínérőlapolitikai Magyarországot ˌˀ aköltők-Magyarországa azértmég évszázadokigfolytatnámagányoscsillagéletét

Annak jeléül, hogy Herczeg Ferencnek csak második nyelve a magyar, ugyanis gimnáziumi éveiben tanult meg magyarul,[15] fel-feltűnnek nála bizonytalan magasságú magánhangzók *pulitikai* politikai helyett; *kereng* kering helyett stb. Viszont elsajátította a zárt *ë*-t: *Amagyar 7 költészetnemcsak 7 ékësségë ˀ de erősségëisanemzetnek.* Ez a hang nála nem rendszerszerűen fordul elő, innen-onnan véletlenül vette át az akkori köznyelvi beszédből. Azt azonban megjegyezzük, hogy német anyanyelve következményeként sok helyen az *e* hangok a normál magyar nyílt *e* hangnál legalább egy harmad fokkal zártabban hangzanak (ę). — Az *r* hangoknak mintegy fele uvularis képzésű.

A felvételsorozat évében, 1913-ban Kossuth Ferenc egészsége már nem kifogástalan. Zöngéjén gyengeség érződik, a beszéd hallhatóan is fárasztja. Míg mások 200—225 másodpercig beszélnek, ő már 88" után abbahagyja. Nagyon sajnáljuk, mert intonálása a legjobbak közül való annak ellenére, hogy negyvennégy évi külföldi távollét után csak 1894-ben tért vissza véglegesen Magyarországra. Beszédében zárt *ë*-t ritkán hallunk, azonban valószínűleg az idegen nyelvek hatására az *e* hangjai helyenként zártabbak a szokásosnál:

Századunkata létértvaló küzdelemjellemzi ˌˀ Eküzdelemben jaja gyengéknek ˌˌ Erőt nękünkcsaknęmzetadhat ˌ

A szervezettel öröklődő hangszíne apjáéra emlékeztet az egyes beszédhangok mindenkor ép képzésével együtt. Esetleg a mérsékelt magassági mozgást is családi hagyománynak tekinthetjük:

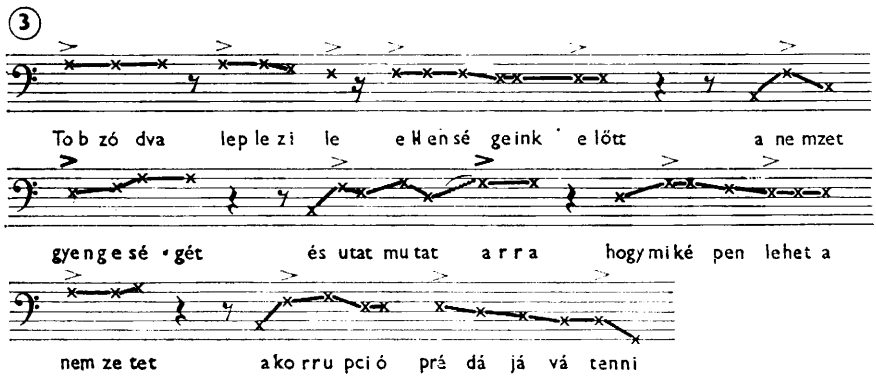

[15] Surányi Miklós: Herczeg Ferenc. Életrajz 1925.

A szakaszok és a mondatok is kossuthi méltósággal követik egymást; kiemelő hangsúlyok vannak, de ezek is mentesek a dinamikai szélsőségektől. Mindehhez alkalmazkodik az alacsony sebesség: 190 szótag/1'.

A felolvasás a rögtönzött beszédnél sokszorosan kényesebb feladat, mert a beszélőnek a rögtönzés benyomását kell keltenie. A ‚saját szöveg' kevesebb segítség, mint gondolhatnánk. Ugyanis az írásba foglalás az élőbeszéddel szemben megfagyott nyelvi közlés, és hangos beszéddé való visszafordításakor a beszélőnek fel kell támasztania a szöveg keletkezésekor végbement lelki folyamatokat. Bródy Sándornál nyoma sincs az efféle igyekezetnek, természetes könnyedséggel adja elő a történetet, mintha éppen most írná le gondolatait, amelyeket írás közben hangosan is kimond. Hallhatóan benne van Ádám Anna című regényének hangulatában; egyébként előre be is jelenti, hogy ezt a regényét szereti a legjobban. Idegi és organikus szempontból szerencsés alkat, hangjai még a mondatok utolsó szótagjában is teljesen ép képzésűek. A hangsorok világos képzését támogatja az inkább rövidebb szakaszok gyakorisága és az azokkal járó sok kisebb-nagyobb szünet:

Vad | vágtatással | szelték | kërësztül | kasul | atənyákat |
árkokonát | azőszivetésënát || állatok | embërëk | mënekültek ||
előlük || aparipákról | szakadta | tajték

A magyar nyelv természetének megfelelően csak igen indokolt esetben emelünk ki itt-ott egy szót nagy hangsúllyal. Bródy tudja ezt, és ezért váltogatja a kiemelés különböző eszközeit, nagy hangsúlya kevés van. Hangszínskálája nem különösebben változatos, de a meglevő lehetőségeit más intonáló eszközökkel erősítve hatásosan érvényesíti a felolvasott részletben szereplő három különböző egyéniség jellemének és egymáshoz való viszonyuknak az ábrázolásánál.

Bródy Egerben született és élt egy ideig,[16] ezért őnála a zárt *ë*-t nyelvjárási, illetve anyanyelvi sajátosságként értékeljük, mint az acsádi születésű Rákosi Jenőnél vagy a Sümegről származó Vázsonyi Vilmosnál. Beszéde máskülönben vidéki köznyelvi, amelyet egy-egy archaikus fordulat átszínez. Ilyen például egy szakaszhatár, amely lexémát hasít szét:

Azbiz | igaz || mëgkérhetëdanagyság | gos | urat | hogy | adjon

Az eldöntendő kérdésnek a hangsúlyos szótagnál kezdődő hanglejtésíve néhány esetben feltűnően nagy szótagszámú hangsort fog át:

Nëmakarmagavalamitkérnitőlem?
Nëmgyünvelemanagyságosasszonyëgykicsitkocsikázni?

E hosszabb szakaszoknak itt is nagyobb a sebessége az átlagos 4—10 szótagot tartalmazó szakaszok sebességével szemben.

Többször is hallunk egy sajátos figyelemkeltő lejtésmenetet (•＼•／•) tagmondathatáron (l. a 4. ábrát).

Az *úgytëtszëtt* lejtésmenete mint az egyszinten-tartás egyik változata, folytatást jelez. Ezen a helyen viszont a *Lázár* jól hangzó hangsúlyával együtt az

[16] Juhász Ferencné: Bródy Sándor 1971.

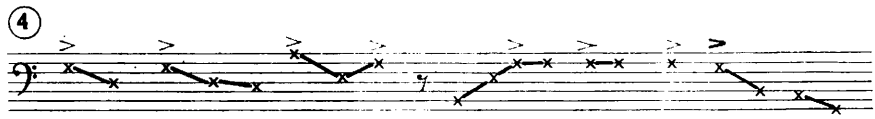

elkáprázottság állapotát is érzékelteti a hallgatóval. Az intonálást Bródy itt úgy használja, mint a festő az ecsetjét, amellyel adott esetben két-három egyszerű vonással a valóságot drámai rövidséggel jeleníti meg.

Ha figyelmen kívül hagyjuk Kossuth művészi előadású beszédtöredékét 1890-ből, akkor egyelőre Bródy Sándor olvasata az első, illetve legkorábbi a szépirodalmi műfajban, amelyet a szerző ad elő, értelmez a saját hangos beszédével.

Vázsonyi Vilmos beszédével ezen a helyen csak azért foglalkozunk, mert a maga korában teljesen eredeti dinamikus előadásával sokkal inkább az írók beszédmódjához tartozik, mint a kortárs politikusok már említett retorikai sztereotípiáihoz. Teljesítménye eredetileg bírósági helyiségben előadott hosszabb védőbeszéd, amelyből mintegy 200" tartamú részt vont össze a gramofónfelvétel számára.[17]

A szenvedélyes hangzású beszédének korlátlan ura; sehol nem siet (sebessége 225 szótag/1′, sehol nem torzít, egyes szótagjai és hangjai mind világosak. Természetesen nem állíthatjuk, hogy a kifejező szótaghanglejtést, az egy szótagon belül jól kihallatszó magassági mozgást ő használja először, de e sorozatban szereplő intonálásmódok tekintetében egyedüli a maga nemében. A legfeltűnőbb szótaghanglejtéseket jobb jelzőeszköz híján egyelőre betűháromszorozásokkal jelöljük:

Apanamaokozza ˀ hogymindën erkölcsijavunk ˀ mindën erkölcsi érdëkünk ˀ mindenvagyonunk ˀ elpusztul ˀˀ Apanama okozza ˀ hogyabecsület menekülni kéé nytelen ˀ hogyabecsület ˀ széééegyënkëzikés fééélrevonul ˀ abűűűnpedig kacag ˀ abűn ˀ hetvenkëdik ˀ abűn üldöz

3. A bécsi Phonogramm-Archiv 1912-ből származó és az egy évvel későbbi budapesti felvételek beszédanyagai együttvéve sem alkalmasak arra, hogy általuk felidézzük a beszélt magyar nyelv kb. egy évszázaddal ezelőtti állapotát. Hogy összefoglaló tanulságokat mondhassunk, ahhoz nemcsak nagyobb, hanem elsősorban változatosabb beszédstílusokra van szükség. Semmi hangos konkrét bizonyítékunk nincsen arra vonatkozólag, hogy milyen volt az emberek egymás közti mindennapi társalgása, telefonpárbeszéde, az iskolai oktatás stílusa. Csupán egy tény tisztázódott; a század eleji beszédben nem halljuk azokat a súlyos intonálási hibákat, amelyek a jelenkori beszédre általánosan jellemzők. Még ha idővel fel is bukkannának további beszédemlékekben szórványosan, az már bizonyosnak tekinthető, hogy a mai beszédhangzás megrongálódott állapota újabb fejlemény. Egyébként az itt röviden ismertetett beszédanyagok gyakorlatilag is értékesíthető tanulságát abban látjuk, hogy számottevő tipikusan magyar intonáló eszköz meglétét egy évszázadra visszamenően ki tudjuk mutatni.

Balogh Lajos—Bartók János

[17] Az 1913. június 3-án elhangzott teljes beszéd címe: A bűn üldözi az erényt. Lásd: Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. Budapest, 1927. 507—13.

Hozzászólás a készülő új helyesírási szabályzat néhány kérdéséhez

1. Hivatkozva Fábián Pál közleményének felhívására (Nyr. 104: 148), amely kéri a folyóirat olvasóinak „akár helyeslő, akár elutasító" véleményét, küldöm a magamét, a kategorikusan elutasítót. Nem hiszek benne, hogy bármi foganatja lenne; csakis a magam lelkiismeretének megnyugtatására, hogy én megtettem a tőlem telhetőt. Küldöm az egész Helyesírási Bizottság címére. Szükségesnek tartom fölvetni: átgondolták-e a Bizottság tagjai, hogy k i k n e k és milyen hosszú időre készítik az új szabályzatot? Tudják-e, mi a gyorsuló időben a következő húsz-harminc esztendő?

Tetszetős válasz, hogy a szabályzat az „egész művelt magyar társadalomnak" készül. Ez azonban nem lehet igaz, mert már bebizonyosodott, hogy a szabályzatnak — többek között — az egybe- és különírási része is m e g t a n u l h a t a t l a n. Tanúsíthatják ezt a felelősséggel szóló pedagógusok is, ezt látjuk a szépprózaírók gyakorlatából is. Ez utóbbiak nagy többségükben egyáltalán nem holmi szándékos poetica licentiából térnek el a szabályzattól, hanem tudatlanságból. Nem tudja a szabályzat egybe- és különírási részét maguknak a nyelvészeknek jó része sem!

Ismertem kandidátus helynévkutatót, aki meg sem próbálta követni tudományos közleményeiben a szabályzatnak földrajzi nevekre vonatkozó előírásait. Tudok olyanokról, akik a Gyakorisági Szótár gyűjtéseit ellenőrizve s o r o z a t o s a n „nem veszik észre" a szabályzat szerint helytelenül egybevagy különírt szókapcsolatokat, amelyeket pedig a gyűjtésben jelölniük kellene. Egyelőre nomina siant odiosa, de a bizonyítást nem mellőzhetem.

Egyetlen kétezer szavas szövegrészletben a következő nyomtatott hibák maradtak jelöletlenek: *szalvéta-papíron* (fölösleges a kötőjel!), *kulcs-csörgést* (szintén!), *jószagú* (konkrét jelentésben; külön kell írni!), *„dohány szaga* volt" (egybe!), *Dunaparton* (hiányzik a kötelező kötőjel!). — Egy másik ugyanekkora forrásrész jelöletlen hibái: *cigaretta maradványt* (egybe!), *sajátmaga* (külön!), *mégegyszer* (mindkét jelentésében külön!). — Egy harmadik forrás kétezer szava közül: a foglalkozásnévi *kiszolgálólány*-t (egybe kell írni e jelentésében!) hol egybeírják és egy szóban hagyják a gyűjtők és ellenőreik, hol külön, teljesen rendszertelenül, ötletszerűen. Különírva hagyják a *villamos sínek, szekrény ajtót* adatokat, meghagyják a *tölgyfaasztalt* alak hibás egybeírását, a tévesen különírt *függöny nyílásban* formát úgy „helyesbíti" az ellenőr, hogy k ö t ő j e l e t rak a két szó közé...

Ha a tíz l e g j o b b magyar szakos egyetemi hallgatónak negyven problematikus szókapcsolatot — mondatba foglalva vagy anélkül — diktálnék, és negyven példám közül nem hibáznak el legalább négyet, ha tehát hibaszázalékuk az i g e n m a g a s tíz százalék alatt marad, a nagy nyilvánosság előtt vallom be töredelmesen, hogy é n tévedtem. De ha ez a hibaszázalék magasabb lenne tíznél a Bizottságnak kell elismernie, hogy a szabályzatnak ez a része valóban megtanulhatatlan. Gondolni kell a megtanulhatóságra, a most felnövő általános és középiskolások tömegeire, az anyanyelvi oktatás óraszámainak máshol bővebben gyümölcsöző szűkösségére, nem pedig csakis a „szent" folyamatosságra. Minden fejlődés — még az állítólag igen lassan fejlődő helyesírásé is! — folyamatosság É S m e g s z a k í t o t t s á g dialektikája; vállalni kell nemcsak a kényelmes folyamatosságot, hanem a hagyomány megszakításának a kisebb-nagyobb konfliktusait is!

2. K i f o g á s a i m. — Nem a szabályzat rendjét követem, nem is Fábián javaslatáét, hanem súlyossági sorrendben adom elő őket.

2.1. Az ö s s z e r á n t á s i ü g y e k.

2.1.1. E g y b e r á n t - e a r a g? — Ilyen elméletről még nem olvastam. Ezzel szemben mi a helyzet a jelenlegi szabályzatban? Miközben a bizottsági tagok némelyike is háborog szóban és írásban egyaránt Antal László magyar esetrendszere ellen, helyesírási döntnökként elfogadja, hogy a *-nként* olyan csodabogár toldalék, amely egyberánt: *háromnaponként, kéthetenként, ötesztendőnként, ötévenként.* Nyilván kinevezi ezeket — teljességgel önkényesen! — határozószóknak. Vagy ama „szent" összeszokottság volna az ürügy (mert ok nem lehet!) az indokolatlan egybeírásra? Ha igen, ezen az alapon egybe kell írni a még szokottnak tekinthető *száznaponként* szókapcsolatot, de egybe kell-e a nem megszokott *öt dekádonként* vagy akár *száz hetenként* szintagmát is, amelyek mindenek, csak nem „megszokottak"?!

Véleményem: sem szintaktikai, sem szemantikai ok nincs az egybeírásra, tehát m i n d e n ilyen szókapcsolatot k ü l ö n kelljen í r n i! (A múlt századi hagyomány nekem n e m érv!) Baj-e, hogy az idősek, akik bemagolták az illogikus megoldásokat, egy ideig (akár holtukiglan) el fogják téveszteni ezeket írásukban? Nem az. Előny viszont, hogy az általános iskolákban jó néhány hibalehetőség kiküszöbölődik, s nem csábulnak a tanulók arra, hogy a ritkább ragokat Antal módjára képzőnek érezzék.

2.1.2. E g y b e r á n t ó k é p z ő k. — El kell fogadni, hogy határozós szintagmákat egyberántson a felsőfok (Fábián: *legfigyelemreméltóbb).* Semmi szükség sincs viszont a G) pont alatt felsorolt képzők (143) felemás egyberántó hatására, ti. egyszerű szót egyszerűvel összevonnak, de ha már összetett valamelyikük, az egybeírás elmarad. Rég tudjuk, hogy nem szavakat írunk vagy mondunk, hanem mondatokat. Az a hajdani együgyű érv, hogy más a *tízemeletes ház,* mint *tíz emeletes* ház, visszájára is fordítható, mert akkor állítólag jelentéskétségünk támad, ha *tizenegy emeletes* házról olvasunk (tizenegy darab-e vagy egy, de magas?).

A G) pont kérdésének megoldására a következetes, nem ingadozó különírást javasolom! (Még a *jószívű — jó szívű*-féle esetek jogosultságát is megkérdőjelezném, hisz a szövegösszefüggésből úgyis kiderül, melyik jelentésről van szó. Ez utóbbi esetekben azonban még lehet vitáznunk.)

A józan eszére támaszkodó „civil"-nek semmiféle támpontja nincs, vajon miért kell a deverbális nomen utótagú, egyszerű szókból álló határozós szerkezetek egyik részét egybeírni, mint: *férjhezmenetel, mennybemenetel, igénybevétel, hatálybalépés,* másikukat külön, pl. *hatalomra jutás, holttá nyilvánítás, dühbe gurulás, forgalomba hozatal.* A legingoványosabb szubjektivitásba téved a Bizottság, ha itt is holmi „összeszokottsággal" próbálna érvelni! A laikus érvelése ez a „nyelvérzékére", amely „egy fogalomnak érzi" azt a két szót, kettőnek emezt...

Javaslatom: ahol súlyos (!) jelentésváltozás nem gátolja, az egyetlen logikus megoldás m i n d e g y i k kapcsolat különírása.

Nem kifogásolom a névutóra tapasztott kettős képző egyberántó hatását (pl. *társadalmonkívüliség).* Szerencsétlennek tartom viszont a már korábban is felhozott példát *(egymásmellettiség):* mivel az *egymás* összetett szó, a példa megérdemelne egy kis magyarázatot: „a névutói melléknév továbbképzése — többnyire *-ság, -ség* képzővel — akkor is összeírásra kényszerít, ha az előtag összetett szó." Ennyi elég is volna.

2.2. Alárendelő jellegű, alanyos és minőségjelzős szókapcsolatok. —

2.2.1. Nem látok rá okot — a megszokásnak ama „szentségén" kívül —, hogy néhány szemantikai megokolású kivételt mellőzve — miért kellene bármely alanyos kapcsolatot egybeírni. Tehát így javaslom: *dér csípte levelek, nap sütötte táj, moly rágta szövet, vér áztatta föld;* de *magvaváló szilva* (mivel a *váló* igekötő nélkül m a már nem lehet a *magva* alany hiteles állítmánya). Így nem lesz nehezítő kontraszt a *vízmosta* és az *árvíz mosta* (töltés) írásformák között.

A nagyobb jelentésváltozást nem mutató minőségjelzős szerkezetekben sem látom szükségét az egybeírásnak, tehát két szóba írnám azt, hogy *jóízű, fiatalkorú* (mn.; főnévként már lehetne egybe is), *légitér*. Ezekben jóval kisebb szemantikai indítékot találunk az egybeírásra, mint a jelenleg különírandó *szabad idő, szabad vers* szókapcsolatokban. (A bizottság irodalmi érdeklődésű tagjai észre is vehetik, hogy a szakírók „fellázadtak": igen gyakran egybeírják a fentieket a Helyesírási tanácsadó szótár tanácsai ellenére is.)

Egy megjegyzés: Fábián szóban közölt véleményével ellentétben a *jókívánság* n e m jelöletlen tárgyas összetétel, hanem minőségjelzős. Elvszerűen külön kell írni, mivel jelentésbeli ok sincs az összevonásra. (Tudnánk-e más *-ság, -ség* képzős deverbális főnevet felhozni, amelynek világosabban tárgyi az előtagja? Aligha. Biztos-e, hogy a *kívánság* maga: nomen actionis, nem pedig nomen acti? Ugyanis az előbbinek még inkább lehetne tárgya, az utóbbinak azonban nemigen! Tehát: két szóba!)

2.2.2. Anyagnévi minőségjelzőjű szókapcsolatok. — Fábián javaslata itt „továbbfejleszt" — rossz irányba.

Ha a Bizottság elfogadja (és sajnos ez várható...), ilyen helyesírási kép fog kialakulni:

alumíniumedény	*bronz csapágy*
platinatégely	*műbőr kabát*
mahagóniburkolat	*kősó kristály*
celluloidbabácska	*műkő lap*

És ezt tanítsák meg szegény pedagógusok... Javaslatom: minden anyagnévi jelzőt külön kell írni jelzett szavától, ha nem kényszerít az egybeírásra jelentésváltozás; tehát: *vas kanál, vas vödör, vas lemez,* sőt *vas izmok,* de: *vasvilla, vaskancellár* (kisbetűvel — sőt talán még ezt is: *kis betűvel,* mivel kicsi a jelentésváltozás).

Szokatlan lesz a *kő fal, réz üst, bőr kabát* íráskép? Meddig? — kérdezem vissza én. Két-három évig, tovább nem. Ennyi idő pedig nem idő a helyesírástörténetben.

2.2.3. F o l y a m a t o s m e l l é k n é v i i g e n e v e k m i n ő s é g j e l z ő k é n t. — Ha Fábiánt követjük, ez a kép:

felezőegyenes, mérőműszer, mozgókórház: összekötő híd, előhívó oldat, visszaható ige.

Nincs ok az előbbiek egybeírására: hiszen *felező egyenes* = egyenes, ami felez; *mérő műszer* = *műszer, amelyik mér, mozgó kórház* = *kórház, amelyik mozog.* Különírásukat javasolom! (Más kérdés a *hálószoba, főzőkanál, keverődob,* ezek ugyanis jelöletlen helyhatározós összetételek, és c s a k i s azok! Kacifántos érveléssel ugyanis azt is mondhatná valaki, hogy *felezőegyenes* = amelyik*kel* felezünk...)

Látszólag ragyogóan cáfolja javaslatomat Fábiánnak 11. C) pontja: az igenév nem folyamatot, hanem képességet, rendeltetést fejez ki. Csakhogy akkor egybe kellene írni az *iható viz*-et, *ehető gombá*-t is, vagy legalább egy megjegyzést szerkeszteni a *ható igék* (lám, ezt külön íratja a Bizottság!) folyamatos melléknévi igeneveinek a fenti pontban vázoltaktól eltérő írásmódjára nézvést...

Elvszerű döntést hozni itt — elismerem — nehéz, de ha az elegendő jelentésváltozás ismérve az alapunk, sikerülhet. Elegendő a jelentésváltozás — talán nem kell részleteznem, hogy miért — a *költőpénz, eladólány, kiképzőtiszt, felvonóhíd, belépőjegy* esetében.

2.3. Szófajváltás? — Fábián szerint összeírásra kényszerít, ha az utótaghoz képest (ritkábban: a teljes alakulathoz képest) megváltozik a szókapcsolat szófaji jellege. Végeredményben nem is volna ez rossz érv — ha az a szófajváltás valóban mindenütt végbemenne, ahol ő egybeírást javasol.

2.3.1. Határozószók? — Az ÉrtSz. és az ÉKsz. közös betegsége, bár az utóbbinak már kevésbé, hogy sok olyan kapcsolatot minősít határozószónak, ami nem az, és nem is várható, hogy azzá váljon. Vajh miért volna határozószó az *éjféltájban?* Mást jelent-e, mint az *éjfél tájban?* (A *tájban* névutó jellegére l. Sebestyén Árpád monográfiáját!) Javaslatom: *dél tájban, dél tájt, éjfél tájt; ember számba vesz, kitüntetés számba megy, hét számra, mázsa számra* stb. (Ne tessék félni! A *hét számra* poliszémiája, illetve: leíró tekintetben hononímiája nem fog félreértést okozni a szövegösszefüggésben!)

2.3.2. Melléknevek? — Indokolt, hogy a *földalatti* főnevet egybeírjuk. Viszont a jelentéstani folyamat félreértésének tartom, hogy az 'illegális' jelentésű, képszerű *föld alatti* szókapcsolatot egybe kell írni. Nincs rá okunk. Így az ifjúság egybe fogja írni a képszerűen, de átvitten használt *fal mögötti*-t, a sportriporter a *fű alatti*-t.

2.4. Mellérendelő összetételek. — Elismerem, hogy (6. a) és 8. a) pont) a lazább és az összeforrt tapadásos, illetve a lazább és összeforrt ikerítéses mellérendelések nem különülnek el egymástól élesen. Fábián megoldása azonban azt sugalmazza, hogy ezekben az esetekben egyenként kell megtanulnom, hogy használjak-e kötőjelet vagy sem.

Fábián javaslata helyett vagy mellett egy betoldást javaslok a szabályzatba ilyesféle szöveggel: „ha a csak utótagjukon toldalékolható tapadásos mellérendelő összetételek kötőjel nélküli egybeírása jelentésbizonytalanságot okoz, kötőjelet használunk: *szoba-konyha, szoba-konyhás* (mivel a *szobakonyhás* írásmód azt is sejtethetné, hogy egyetlen, két funkciójú helyiségről van szó), *sík-domború, síkdomborúra csiszolt* (mivel a *síkdomborúra* írásmód azt sejtetné, hogy két oldal helyett egyetlen oldalt csiszolnak alig domborúra), viszont *édesbús, édesbúsan, rablópandúr, rablópandúrt, sakkmatt, sakkmattot,* mivel ezekben nincs igazi veszély rá, hogy félreértsük őket." — Mindebből következik az is, hogy nem fogadom el a javasolt *csihi-puhit, csinn-bummja* formákat. Helyettük a kötőjel nélküli egybeírás mellett török lándzsát.

2.5. Többszörös összetételek. — Kötőjelezésüket nem a szótagszámlálásra alapítanám, hanem rábíznám az íróra. Segít-e a szemnek szóló tagolásban is, az értelmezésben is az efféle alak: *igazgatóhelyettes-nő, finomkerámia-gyár?* Legalábbis kétséges. — Előre látható, hogy itt a nyomdászok: szedők, korrektorok képviselői kardoskodnak majd az „egység" mellett, az egyértelmű, „fent" eldöntött megoldások mellett. Emlékeztetni kell őket, hogy bármily tiszteletre méltó a szakmájuk (valóban tisztelem is őket!),

csoportérdekeiket alá kell rendelni a közoktatásnak, a helyesírás általános gyakorlatának.

2.6. Íróiszabadság. — Sem a jelenlegi szabályzat nem szól róla, sem Fábián tervezete. Okvetlenül megérdemel egy passzust. Valami ilyesfélét: „A szépirodalom művelői nyilván áttörhetik a szabályzatban rögzített egybe- és különírási szabályokat. Ennek azonban csakis akkor van funkciója, ha a szabályostól való eltéréssel stiláris hatást kívánnak bizonyos irányban kelteni. A poetica licentia nem jog az önkényeskedésre, hanem magasabb kötöttség, művészi szükségszerűség felismerése." (Juhász Ferenc jelentős költő, de az ő egybe- és különírásai negatív példák: nagy többségükben az ösztönszerű önkényeskedés szüleményei. Költeményei nem ezek miatt az önkényeskedések miatt jók, hanem ezek ellenére.

3. Jelenlegi körülményeim ilyen terjedelmű hosszászólás megfogalmazását tették lehetővé. Ha több időm, több energiám, egészségem volna, megtöbbszörözném hozzászólásom terjedelmét is.

Hadd jelezzem: ha javaslataim hasonlítanak Deme Lászlóéhoz, ez csakis véletlen egybeesés lehet. Van viszont negyedszázados pedagógiai gyakorlatom az oktatás minden szintjén (általános iskola, gimnázium, főiskola). Ismétlem: Fábián Pál javaslatait is, a jelenleg érvényes helyesírást is a megtanulhatóság szempontjából támadom. Amit Deme emleget (Helyesírási rendszerünk logikája. MNyTK. 110. 5), ti. hogy aki fölismeri a rendszer logikáját, aki ezt a logikát elsajátítja, az a kérdéses szókapcsolatoknak 80—85 százalékát helyesen fogja írni, azzal azt vallja be, hogy a kérdéses szavak írásának 15—20 százalékát egyenként kell elsajátítaniuk a tanulóknak. Tanúsíthatom, hogy így is van.

Ezt az egyenként való megtanulást kellett volna csökkentenie a most készülő szabályzatnak. Félős, hogy ezt a nemcsak tudományos, hanam lelkiismereti feladatot nem fogja elvégezni az új szabályzat!

Török Gábor

Móra Ferenc stílusához

„Jegyzetek Móra nyelvéről" címmel az író születésének centenáriuma alkalmából ezen a helyen igyekeztem bemutatni Móra nyelvművészetének tudatosságát, nyelvszemléletének jellemzőit és nyelvművelő nézeteinek néhány példáját (Nyr. 103: 310—25). Ezt mintegy folytatva az alábbiakban ennek a részben hazulról, Félegyházáról hozott, részben olvasmányaiból tudatosított nyelvszemléletnek az író nyelvében, jellegzetes stílusában érvényesülő következményeit, stílusának főbb sajátosságait kísérlem meg fölsorakoztatni. (Az utalások módjára nézve l. Nyr. 103: 310.)

Jelentéstani észrevételek

„Az úr mint olyan" címmel kétszer is írt; 1909-ben és 1. 19-ben. Az előbben azt a sajátságos jelenséget tárgyalta, hogy a puszta névhez csatolt *úr* szó — sértő. Amíg az országgyűlésben a képviselők csak nevükön emlegetik egymást, mondja, nincs baj. „Hanem ha egyszer Andrássy azt találja mondani, hogy Justh Gyula *úr* tűrhetetlenné teszi a helyzetet, és Justh Gyula úgy nyilatkozik a folyosón, hogy Ugron *úrnak* nagyon sok tarka macskája van, és Ugron Gábor azt írja a lapjában, hogy jó lenne már leszámolni Holló *úrral:* akkor aztán már nemcsak jön, hanem itt is van a legkomolyabb válság" (9: 280).

A húszas évek elején *paraszt* helyett a politikusok *kisgazdát* kezdtek mondogatni. Móra különbséget tett. „A kisgazda más. Az nemzetfönntartó elem, bőrszivart szív, tükörből fésülködik, újságot olvas, és szíve mélyén lenézi a parasztot... A tanyán nincsenek ilyen kisgazdák, ott csak parasztok vannak, akik búzát vetnek, fát ültetnek, borjút nevelnek..." (1: 137.) Vezércikkben is kitart a *paraszt* elnevezés mellett, még ha félreértés vagy fölszisszenés támad is utána. Nem szükséges új elnevezést kitalálni: „Akár paraszt, akár kisgazda, akár kistermelő — mert most ez az elnevezés kezd forgalomba jönni — a lényeg egy" (13: 529). Ezzel függ össze *a nagyatádi kocsi* elnevezés is. Nem volt ugyan semmi köze Nagyatádi Szabó Istvánhoz, az ellenforradalmi korszak jellegzetes kisgazda-politikusához, mégis jellemző, hogy tőle kapta a nevét. Makó környékén jött divatba „a kor képére és hasonlatosságára": öszvér járművolt, a parasztkocsi és a hintó összeházasítása. De kudarcot vallott, mert egyiknek sem volt jó: a rúgós kocsin vagy násznépet nem lehetett hordani, vagy tapasztóföldet, holott az élet mind a kettőt megkívánta. „S ezért a *Nagyatáder* éppúgy kiment a divatból, mint a paraszt, aki körül tíz-tizenkét esztendővel

ezelőtt forgott minden..." (1: 231). Az a paraszt, akit kisgazdának hívtak akkor, amikor szükség volt rá, de menten kitessékelték a hatalomból, mihelyt megszilárdult az ellenforradalmi rend. Az Ének a búzamezőkről Mátyása is azon évelődött, miért lett oda hirtelenében a hajdani úri barátság: „Hát akkor miért lett most abból *hallja kend*, aki ezelőtt *kedves barátom* volt, meg *édes bátyámuram?*" (14: 354.) Móra kitűnően megfigyelte a megváltozott szavak mögött a társadalomtörténeti mozgást.

Nagyon tüzetesen rögzítette az utókor számára a Horthy-korszak rangkórságának tüneteit, a megszólítások pontos megkülönböztetésének fontosságát. Mátyást a báró figyelmezteti, hogy a miniszter nem tekintetes úr ám.

„— Hát az baj, de csak az ő baja — sajnálkozott Mátyás a miniszter úron, aki olyan sokra vitte, mégse lett belőle *tekintetes* úr.

— Se nem *nagyságos*, mint a polgármester úr, se nem *méltóságos*, mint én vagyok.

— Hát akkor mi a ménkű löhet, kéröm szépen?

— A miniszter úr *kegyelmes* úr. Ke-gyel-mes. Nem felejti el kend?

— Már hogy felejteném, kéröm szépen. Egy szóval, mint az Úristen.

— Hogyhogy mint az Úristen?

— Azt szoktam én emlögetni, mikor mögmérgesítenek. A kögyelmes Istenit neki — így mondják ezt" (14: 319).

Mátyás aztán — az asszociáció kényszere folytán — valóban így is köszönti a kultuszminisztert, akitől a tanyai iskola államosítását kérik: „Adjon Isten, miniszter úr, *álmosítani* köllene mán az iskolát, *a kögyelmes Istenit neki*, mert eztet kívánják *a nemzetföltartó elemök*, mind az egész" (uo.).

De ismerte a paraszti házastársak közötti nyelvi formákat is. Etel nem kendezi Ferencet, mint a többi hasonló parasztembert, hanem magázza, akár a papot vagy a kántort (14: 94). Ebben részint a tisztelet, részint a hagyományos parasztformákból a polgárosodás felé vivő fejlődés tükröződik. Tegezni egyetlen egyszer tegezte az urát: erős fölindulásban, amikor Ferenc meggyónta neki, hogy Rókust, Etel első férjét, veszni hagyta (14: 279).

Megfigyelte Móra, hogy a *kend* használatával fölszólító módban iktelen igék is ikessé válnak, és érzelmi többlettel telítődnek. Ferenc dühösen kiált a csőszre: „*Mönjék kend!*" Móra magyarázattal szolgál: „mikor ikes ragozással szólítják föl az embert a menésre, az már több, mint ultimátum. Az már az első ágyudördülés a háborúban" (14: 127).

A családjának életéből hozhatta magának a tapasztalatot, hogy a férj feleségét *fiamozza* (14: 261, 275, 279). Sőt ő maga is élt ezzel a nyelvi alakkal. Regénybeli mása szintén így szólítja meg Etelt (14: 300).

Súlyos betegségéről beszámoló cikksorozatában említi, hogy vérvizsgálatot végeztek rajta. „Megnyugtattak, nincs semmi baj. Legalábbis annyi piros vérsejtem van, mint a leggazdagabb szegedi embernek. (Szándékosan mondok *piros* vérsejtet a hivatalos *vörös* helyett. Vörös a naplemente, a hajnal piros)" (11: 443).

Ifjúkori gyermekmeséjéből, „Az aranyszőrű bárány"-ból daljáték lett; bemutatója után vita kerekedett, jó-e a címe: nem volna-e helyesebb aranygyapjasnak nevezni a bárányt? Móra megfelelt: „Igen, a juhnak gyapja van, de csak akkor, mikor nem ő viseli. Míg az ő bőrén tartózkodik, addig szőr" (11: 264). E ragyogóan szellemes válaszát Mészöly Gedeon nyelvtörténeti adalékokkal tökéletesen igazolta (NNy. 1930. 47).

A stílusművész

Író, aki a nyelv kérdései iránt ilyen föltűnő érdeklődést tanúsít, ilyen pompás nyelvérzékről tesz tanúbizonyságot, nyilvánvalóan nagy tudatosságú stílusművész is egyben. Bár azt, hogy Móra műveiben milyen arányban ötvöződött a gyermekkorából magával hozott népnyelv eredendő tisztasága és egyszerűsége a tanult művész gondosan kiérlelt mívességével, lehetetlen kielemezni; kétségtelen, hogy mind e kettőnek nagy szerepe volt az író sajátos, őt annyira jellemző művészi nyelvének létrejöttében. A harmadik tényező, amely az előbbi kettőn nyugodott: az élőbeszéd szinte változatlan átmentése a látható nyelv, az írás mezejére.

Kortársai egyöntetűen hangsúlyozzák, hogy Móra utolérhetetlen csevegő volt; szabadelőadásai elbűvölték hallgatóit; derűje, finom gúnya, kedveskedő modora minden tárgyat különlegesen élvezetes mázzal vont be, és kínált rendkívüli csemegéül közönségének. Még életében megállapította ezt róla barátja, Tonelli Sándor: úgy ír, mondta róla, mintha nem írna, hanem beszélne. „Még Mikszáth volt az, aki legjobban megközelítette az élő nyelvet. Móra maga az élő nyelv. Írásának, stílusának ez a legnagyobb erőssége. Ebben az egyben bármelyik írónkkal hasonlítjuk össze, akár a régiek, akár a most élők közül, az összehasonlítás feltétlenül az ő javára üt ki." „És ha valamikor, száz, kétszáz vagy háromszáz esztendő elmúltával a filológusok és a szóhullák egyéb anatómusai a ma élő magyar nyelvet akarják a betűkön keresztül megismerni, azt bizonyára nem az akadémiai emlékbeszédekben, nem a divatos regényírók könyveiben és nem is a nyelvészek értekezéseiben, hanem Móra Ferenc írásaiban fogják megtalálni. Mert Móra Ferenc csak jobb és tökéletesebb közvetítő eszköz hiányában rója a betűket, csak kénytelenségből ír; ő igazában nem az olvasókkal, hanem a hallgatókkal áll szemben; ő tulajdonképpen mindig beszél..." (Móra Ferenc beszél... Literatura, 1932. 471). Két héttel Móra halála után elmondott emlékbeszédében ugyanezt a gondolatot így fogalmazta meg: „Stílusművészeket nagy számmal mutat fel a magyar irodalom, és Móra Ferenc mint stílusművész a legelsők közül való. Egyben azonban még a legelsők közül is kiemelkedik. Ez hangjának abszolút őszintesége és közvetlensége. Nála különösen mi, akik személyesen ismertük őt, s akik össze tudjuk hasonlítani írását élő beszédével, mindig azt érezzük, mintha nem az ólombetűk barázdáját szántanók végig a szemünkkel, hanem mintha ő maga állana a betűk mögött, és úgy beszélne mihozzánk. Nincs magyar író, akinek az írása közelebb állna az élő beszédhez, mint az övé. Senki se mondja, hogy ez csak külsőség. Ez egy olyan mélyen fekvő titoknak a megnyilatkozása, mint az az erő, amely a fát növekedésre és a virágbimbót kifeslésre készteti. Ez maga a *lényeg*" (Móra Ferenc emlékezete. 1934. 8—9).

Halálakor a virágok és könyvek másik nagy szerelmese, a növénytannak és a művelődéstörténetnek Mórához hasonlóan fáradhatatlan búvára, a szegedi főrabbi, Löw Immánuel, ezeket írta barátjának nyelvművészetéről: „Mi mindnyájan tanuljuk a nyelvet, őbenne termett a nyelv. Mintha a kiásta ősmagyarok lelke szállotta volna meg. Élt benne nyelvkincsünk úgy, mint Arany János óta senkiben. Tömérdek tudománya és nyelvismerete nem apasztotta el az élő nyelv bőséges forrását. Fordulatos írásait szellemességük és utolérhetetlen bájuk fenn fogja tartani. Az Akadémia szótárgyűjtőinek gazdag kincs kínálkozik összegyűjtött és — ahogy ő humorosan mondotta minap — hátrahagyott munkáiban. Szegeden Mikszáth után Tömörkény jött, Tömörkény

után Móra. Ki van, aki Móra nyomába léphetne?" (Móra hangja. Délmagyarország, 1934. febr. 9.)

A búcsúztató nyelvtudós, Mészöly Gedeon ugyanezt írta: „Nincsen senki régi nagyjaink között, kinek prózaíró stílusa magyarabb és ízlésesebb volna; élő íróink közül senki nincs, kiben ama két erény úgy együtt volna" (NNy. 1934. 49).

Maga Móra is azt tartotta saját stílusa legjellemzőbb vonásának, hogy az élőbeszéd látszatát kelti. Amikor egy olvasója elküldte neki kivágott tárcáját, aláhúzogatva benne a szerinte való nyelvi hibákat, szabálytalanságokat, pongyolaságokat, Móra előbb tréfával ütötte el a dolgot, de komolyan is állást foglalt. „Megpróbáltam összeolvasni a rovást, de csak százhuszonnyolcig jutottam el, aztán már akadoztam, mert rossz számoló vagyok, s úgy feletáján abba is hagytam a nem nekem való munkát. Gondolom, százhuszonnyolc hiba is elég szép teljesítmény ilyen igénytelen skriblifex részéről, aki se tudósa, se művésze nem vagyok a magyar nyelvnek, csak úgy írom és beszélem, ahogy otthon tanultam" (7: 196). Igaz, hogy a hibák fele sajtóhiba vagy a nyomdai és az akadémiai helyesírás közötti eltérés következménye, de marad olyan is, amiért Móra vállalta a felelősséget. „Például a bűnvizsgáló szerint magyar író nem kezdheti a mondatot *ugyan*-nal, *hát*-tal kezdeni meg már nem is pongyolaság, hanem valóságos neveletlenség. *Hát* én erre azt felelhetném, hogy: *ugyan* ne tessék már ilyent mondani" (uo.). „Én is tanultam a stilisztikában, hogy a szép stílusnak elengedhetetlen követelménye a választékosság. De az ördög vigye el azt a stilisztikát, engem még az se tudott leszoktatni arról, hogy úgy beszéljek, ahogy az édesanyámtól tanultam. Csak az az egy mentségem van, hogy nem is nagyon kívánom én irodalomnak vétetni, amit írok" (11: 325). Jacques Cossin kérdőívének a mesterkéltséget a közvetlenséggel szembeállító pontjára felelte ezt: „Hát kinek hogy. Mindig lesznek emberek, akik nem engedik el a koturnust az írónak, s azt tartják, hogy ami irodalom, az nem beszélhet azon a hétköznapló nyelven, amin az élet" (11: 325). Ő a maga álláspontját már idézett Nyelvrontás című írásában adta meg: „Attól félek, hogy halálos holtomig inkább az élet nyelvén fogok beszélni, mint a szabatos irodalomén" (7: 197).

Néhány nyelvi szeplőjét is az élőbeszéd közvetlen írásba tételével tudom magyarázni. A legföltűnőbb: *amely* helyett is többnyire *ami*-t használt. Nyelvművelésünk újabban elnéző ez iránt; a nyelvfejlődés holmi természetes, „demokratikus" folyományának véli; szépirodalomban, újságnyelvben is megengedi. Magam — Komlós Aladárral (Kritikus számadás. 1977. 513) értve egyet — szigorúbb vagyok: igényes értekező prózában, a tudomány nyelvében változatlanul helytelenítem. Regényben, elbeszélésben — az élőbeszéd tükreiben — nem kifogásolom. Így ítélem meg gyakori használatát Móra tárcáiban, ritkábban regényeiben, s nem rovom meg értük, mert stílusértéket hordoznak: a beszélgető társ közvetlenségének varázsát fokozzák.

Másik jellegzetes lazítása a nyelvi szabályokon, hogy ritkán jelzi a birtokost a főnévi igeneveken. Rengeteg példát hozhatnék: abból kellene *állani*[a] (5: 167); percekig kell *várni*[a] (7: 81); A vezetéknévnek manapság valószerűnek kell *lenni*[e] (8: 109); Muszáj egy kicsit *kifújni* [kifújnom] a bosszúságomat (8: 190) A virágoknak be kellett *érni*[ük] a harmattal (8: 192); És hogy neki kell majd engem Nikomédiába *kísérni*[e] az udvarhoz (10: 403); Galeriusnak be kell *látni*[a] (10: 404); Quintiporra kellett neki *vigyázni*[a], és hetenként jelentést *küldeni*[e] a császárnak (10: 411); kellett neki húst *tartani*[a] a ház-

nál (14: 54); el kell *venni*[e] Etelt (14: 56); baltával kellett *kifeszegetni*[e] (14: 63); ki kell *önteni*[e] a szívét (14: 67); be kellett *látni*[a] (14: 94); kellett volna *csodálkozni*[a] szülének (14: 96); ennek nem szabad volna így *lenni*[e] (14: 134); csak neki kell *szégyellni*[e] magát (14: 170); még Ferencnek kellett *vigasztalni*[a] (14: 171); miért kellene másnak *lenni*[e] Ferencnek? (14: 172); Etelnek kellene *átvenni*[e] (14: 175); a bárónak kellett *közbenjárni*[a] (14: 176); Mátyásnak is be kell *ismerni*[e] (14: 227); neki is csakugyan *menni*[e] kell (14: 264); arról is *értesülni*[e] kellett Ferencnek (14: 331).

Néhány szóban Móra nem érezte meg, hogy mélyhangú toldalékot kíván. A *férfi* szóhoz *-hez* ragot (14: 119, 299), a *szuszék*-hoz *-re* és *-et* ragot (14: 69) illesztett. A *pálinkafőzőhez* (14: 226) nyilván vándorló sajtóhiba.

A maga korának nyelvi gyakorlatát, elsősorban a hivatalos nyelvet követi ösztönösen, amikor az *érteni* igének németes vonzatát használja: Értendő *alatta* a pocakja (1: 72); aki *alatt* a nádor értendő (1: 75); A méhecske *alatt* se valami pocakos tőzsdés értendő (13: 436). Ámbár ezt Lőrincze Lajos nem tartja germanizmusnak.

Akár számos mai író, bizonyára ő is népnyelvinek vélte, ezért a maga szövegében lehetőleg mellőzte a *-stul, -stül* képzőt: *ajtóstól* (1: 299), *fülestől* (14: 41), *házastól, földestől, kutyástól, macskástól* (14: 134). Ritkán, paraszttárgyú írásaiban mégis: *nyulastul* (14: 356), *tanyástul* (14: 365).

Idegen szavai

Látszatra Móra több idegen szót használt, mint amennyit ma elfogadhatónak tartunk. Ez nemcsak a korával függ össze; gondoljunk Jókaira, a latinos műveltség szókincsére. Móra majdnem mindig valami hangulati többlettel látja el szövegében az idegen szót. Ha gyerekkori barátjáról, Zsibrita Jóskáról azt mondja, hogy vele egyidős *gentleman* (1: 7), akkor itt ennek a szónak éppen „a Daru utcai társadalommal" való furcsa ellentéte hordozza az olvasó élvezetét növelő jelentésárnyalatot. Csakúgy, mint ha azt olvassuk Móra Márton foltozó szűcsről, hogy „kissé *doktrinér* ember volt" (1: 21). A polgári radikális Móra eleget hallhatta, hogy elvbarátait, nemes eszmék megszállottjait, a hatalom és a vagyon képviselői gyakran illették az élettől elszakadt álmodozóknak, valóságtól elrugaszkodott elméletieskedőknek kijáró jelzővel. A Mátyás királyhoz menesztett Gergő gyerek szintén így lett nem egyszerűen küldött vagy megbízott, hanem „dorozsmai *deputátus*" (1: 46). Ha a szélroham kapja az *illojális* jelzőt (1: 105), ebben is a groteszk ellentét hat: egyszersmind jellemzi is az elbeszélés tárgyának környezetét, légkörét. Hiszen az egyik főszereplő itt Habsburg főherceg: Erneszt — a nép ajkán *Ernec* (1: 103) — alattvalóitól megkapja a lojalitást; a szélroham azonban nem tiszteli a hatalmat, és kikapja a szájából a pipát.

Legtöbbször éppen ez utóbbit, a környezet hangulatát erősíti az idegen szó. Hogy ugyanennél a novellánál maradjunk: itt a *diszciplinának*, a *fidibusznak*, a Galíciában tomboló *burának*, a hózivatartól fölborult *telegáknak*, a *lágerozásnak*, a *polyáknak* légkört sugalló szerep jutott (1: 102—105). A költözni készülő fecskék is hadrakelt katonai alakulathoz hasonlók, ezért kerül leírásukba jó néhány műszó a Monarchia hadseregének nyelvéből: „Az öregek *asszentálták* a fiatalokat, s egy gubbaszkodó fecskefiút alighanem gyöngéllettek a *menetszázadba*. Az anyafecske jajveszékelve ugrálta körül a kis *maródit*..." (14: 26.)

A templomi környezet teszi természetessé, hogy az író *porticus*-t mond előcsarnok helyett (1: 17); *egzámen*-t a régi iskola világának idézésekor (1: 27); *spájz*-ot, amikor olyan prózai dologról ad számot, hogy az éléskamra zárjába beletört a kulcs (1: 32); *civitás*-t és *kommunitás*-t, amikor Mária Terézia korába helyezi vándoranekdotáját a hivatali sikkasztásról (1: 81, 82). Orosz hangulatot kelt a szánkóút a téli ködben; ezért nevezi a bakon ülőt *imsik*-nek (5: 121).

Ilyen különleges hangulatfestés híján is többnyire a kort jellemzi idegen szavaival: a korabeli társalgási vagy hivatali nyelvet tükrözi vissza. Amikor azt mondja, hogy a vidéki múzeumigazgatóknak a vasúton a harmadik osztály, „ez a *klasszis dukál*" (1: 36); amikor a *kvalifikált* jelzőt (1: 36), a *rekompenzáció*-t (1: 37), történelmi *reminiszcenciá*-t (1: 42), *uzurpátor*-t (1: 51), *ordré*-t (1: 58), *antant komiszáros*-t (1: 97) emleget.

Fölöslegesnek csak néhányat érzünk, mint mikor ezt az aforizmaként is megálló mondatot olvassuk: „Nem az asszonnyal való összeveszés *ruinálja* az embert, hanem a kibékülés" (1: 14). Vagy ebben a mondatban: „Pedig a kend dohánya is fán termett — mondom neki félvállról, *orientálódván* az illat után" (1: 41).

Tömörítő idézés

Elbeszéléseinek, regényeinek legföltűnőbb sajátossága, hogy alakjainak beszéltetésekor megtakarítja a *mondja* és rokon értelmű változatainak kitételét; mintha valamely más, cselekvést jelentő igével vonná össze. Akárhol ütjük föl könyveit, ha párbeszédet látunk, lépten-nyomon erre a tömörítő, egyszersmind Móra stílusát egyénítő megoldásra bukkanunk. Elég egyetlen idézet „A gyevi törvény" című novella egyetlen lapjáról:

„— Itt van Gyevi egy miatyánknyira — *emelte meg* a süvegét az ispán.
— Ott meghálhatunk, reggel aztán majd megkereshetjük a többieket.
— Okos embernek adsz kenyeret, ispán — *biccentett rá* Mátyás a tanácsra.
— Csak adnék, királyom, ha volna — *mutatta* mosolyogva az ispán az üres tarisznyát.
— No, annál szaporábban mehetünk, legalább nem viszünk terhet — *nevetett* a király" (1: 75).

Mintha tehát Móra összesűrítené a cselekvést: *mondta, és megemelte* süvegét az ispán; *szólt és rábiccentett* Mátyás; *jegyezte meg* mosolyogva az ispán; *kiáltotta és nevetett* a király...

Átképzeléses előadásmód

Kevésbé gyakori, és jobbadán csak a paraszt tárgyú írásaiban fordul elő az átképzeléses előadásmódnak, a kapcsolt egyenes beszédnek az az írói lélektanra is világot vető jellegzetessége, amelyet Herczeg Gyula éppen Móra — és ebben, úgy látszik, mintája — Tömörkény műveiben figyelt meg (Nyr. 1954: 203). Az elbeszélés vagy regény paraszti hőseivel való ösztönös azonosulásnak, a velük való együttgondolkodásnak, sőt szinte az ő eszükkel való vélekedésnek nyelvi következménye ez. Arról van szó, hogy az író észrevétlenül, minden átmenet nélkül és anélkül, hogy idézőjellel vagy más, külső, alaki eszközzel érzékeltetné, talán öntudatlanul is, ösztönösen átvált saját szavaiból

hősének, hőseinek szavaira vagy gondolataira. A legjobb példák az „Ének a búzamezőkről" című regényből emelhetők ki dőlt szedéssel:

„Mikor a német katonák itt mentek keresztül a télen, mind fölégették még a templompadokat is. *Mindössze egy éjszakát töltöttek itt a pokolravalók, de azalatt is mennyi garázdaságot csináltak!* Vagy tíz háznál rátörték az asszonyokra az ajtót, sok helyen kifolyatták a hordókból a bort, és a plébánia előtt leütötték a bánatos Mária-szobor fejét. Pedig úgy mondták, hogy a németek is keresztények, *ugyan a tisztelendő úr kikiabált rájuk az ablakból, hogy rosszabbak, mint a krími tatárok. Ebbül ugyan nem lett volna baj, mert ezt vagy értették, vagy se, hanem a tisztelendő úr a puskáját is rájuk fogta, akibül a seregélyeket szokta ijesztgetni. Ebbül lett aztán a nagy kavarodás...*" (14: 28.)

„Inkább szomorúan beszélt, mint haragosan. Az öregek szép szóval békítették. *Nagyon tisztelik, nagyon becsülik, mindég jó menyük volt. Világért meg nem válnának tőle. Éppen azért szeretnék, ha Ferenccel köttetné be másodszor a fejét, mert akkor együtt maradhatnának, osztán mégiscsak lenne ember is a családban, aki az öregekről is levenné a gond nehezit, meg akire Etel is támaszkodhatna, ha nekik halomásuk történne*" (14: 99).

„Az öregeket a csősz tartotta szóval. A keresztdűlői pálinkafőzőnek fia, *az a kőműveslegény, emlékezhetnek rá, kutya rossz kölyök volt, de a lélekváltság harangját senki se tudta olyan szépen csendíteni, hát az most majdnem főispán a városban, olyan kormányi biztos, osztán őt is állásba akarja tenni, ő lenne a főcsősz a város kertjében, de nem tudja ő, hogy vállalhatja-e ezt a nagy hivatalt*" (14: 124).

„De persze az emléknél nem ezt beszélik, mert mit is beszélnének ezen, hanem olyan szép szavazatokat tartanak, hogy azt meg se lehet érteni, és nemcsak az asszonyok fakadnak sírva, hanem még az emberek is a szemüket törölgetik. Már az öregebbjei, akik még hallottak az apjuktól, öregapjuktól azokról az időkről, mikor még nem volt se finánc, se zsandár, se a porció nem volt ilyen kibírhatatlan. Uram, teremtőm, de csak szép idő lehetett, *ugyan visszajön-e még valaha?*" (14: 130.)

„Mentőtanúja lett volna Ferencnek elég, mert Etel meg Mátyás föllármázták az embereket. *Hát csak nem hagyjátok elveszni, aki megszabadított benneteket a veszedelemtől?* Nem, nem hagyják elveszni, *nem engedjük a magunk közül valót!* Ferencnek már nagy volt a tekintélye, gépes gazda volt, új tanyát épített, szavas ember volt, el lehetett menni a tanácsán, mindenki leteszi rá az esküt, hogy részeg volt. Még a hatökrű is verte a mellét. *Nem olyan világ van most, hogy egy tisztességes gazdaembert elnyomhassanak az urak, csak azért, mert az csizmában jár.* Nem Ferenc volt a bűnös, hanem az a mezítlábas csoze, a napszámos, ő is hitet tesz rá" (14: 175—176).

Ferencet azért fenyegeti büntetés, mert 1919-ben, áradáskor, átvágta az urasági tó gátját, hogy ezzel megmentse tanyai gazdatársainak vagyonkáját, házát, jószágát. Móra, amikor erről számot ad, mintegy azonosul azokkal a tanyaiakkal, akik Ferencet a magukénak érzik, és megvédelmezésükre készülnek; egyetértését is ezzel a stílusfogással sugallja az olvasó tudatalattijába: „nem engedjük a magunk közül valót!" Akár ilyen heves, indulatos formában, akár szelídebben, de mindenképpen bizonyos érzelmi túlfűtöttséget vezet le a kapcsolt egyenes beszédnek effajta váratlan alkalmazása.

„Etel előtt ilyenkor mindig elfeketedik a világ, és lám, most is a fa mellé vágott a kis baltával, még jó, hogy csak éppen érte az ujját, *hamar egy kis sót rá!*" (14: 189.)

„Ferenc megy előre, *menjen csak*, Etel mindjárt utoléri" (14: 189—190).

„Jött volna is Ferenc előbb, de először a borokat kellett eladni, az őszit is elvetni, mert elég engedelmes volt az idő, takarni, nádat vágni, *hiszen tudja az igazgató úr, hogy van az a gazdaembereknél*" (14: 281).

„Mátyás is látja a kútja gémét, és hogy még többet lásson, egy kicsit megemeli magát az ülésen. Így végig lát a kékpermetes szőlőpásztákon, a megtámogatott ágú almafákon, a gyönge szélben szőke hullámokat vető rozsokon, az egész földön, ami kenyeret termett az apjának, az öregapjának, a szépapjának, aminek nincs egy porcikája, hogy arra az ő verejtéke ne hullott volna; amin nincs egy vakondtúrásnyi folt, hogy ő annak a színit, szagát, fogását ne ismerné. Elég baj, hogy csak ennyi maradt abbul, ami régen volt — *hát ő most ezt elprédálja, kiváltsa rajta a fiát, és vele együtt beálljon öreg napjaira béresnek, napszámosnak, zsellérnek, más keze-lábának? Hogy őtet ne ebből az öreg tanyából temessék? Amelyikbül az apját, anyját, feleségét kikísérte a pap?' Nem, ezt az Isten se kívánhatja tőle*" (14: 368).

A népnyelv ihletései

Ezzel a jelenséggel függ össze, talán ennek válfaja, hogy Móra a maga szövegében is használt népnyelvi alakokat. *Ebbül, akibül, osztán, őtet* — ilyen alakok fordultak elő az átképzeléses előadásmódú részben. De ilyen a *színit* is a legutóbbi idézetben *színét* helyett. Az „Ének a búzamezőkről" lapjain nemcsak a párbeszédekben, hanem Móra saját, leíró szövegében is, rengeteg ilyen alakot találunk: *béresinek; bőribül, bőribül; csücskit; éliből; életire; érésiben; eszibe, eszivel, eszit; ezrivel; fejivel; feleségit; fészkit; fülibe, fülit; gödrire; hegyit; helyibe, helyiben; hírit; hitiből; jegyiben; kebeliből; képire; kezibe, keziben, keziből, jobbkezinél, kezire, kezit, kezit-lábát, kezivel; körmire; lelkiben, lelkit; létire; mejjin, melliben, mellin; menyinek, menyivel; naplementibül; nehezit; nyelvin, nyelvit; pénzit; szélibe, szélire; szemibe, szemiből, szemit, szemivel; személyiben; szépit; színiben; szívibe, szívibül, szívire; telkivel; végihez, végit; véribe, vérivel; vizitől, vizivel; zsebiből.*

Ám gyakori nemcsak alakjainak beszéltetésében, hanem saját szövegében is a birtokos személyrag egyes számú harmadik személyű alakjának *(-é)* ilyen zártabb változata, amint ez a népnyelvben, sőt a köznyelvi élőbeszédben máig él. Az még népi ejtést tükröz, amikor idézi az édesanyjának válaszát gyermekei kérdésére, hogy mit vacsoráznak ma: „*Háromfélit:* kenyeret, haját, *bélit*" (1: 8). De ismétlem, Móra saját szövegében is él ezzel: *végire* (1: 96), *szemivel* (1: 96), *fejibe* (1: 118; sajtóhibából van ebben a kiadásban *fejébe!*), *szélire* (1: 131), *létire* (7: 113), *tövibe* (8: 194), *éliből* (10: 8), *szisszenésit* (10: 358), *szívi-ből* (11: 86) stb.

Ugyancsak zártabb változatban írja ezeket: *esténkint, lassankint, járó-földenkint* stb.

A népnyelv számos csatornán át táplálta stílusát. A tájszavak használatán kívül a köznyelvi szavak népi ejtését tükröző alakváltozatainak kedvelése is idetartozik. A félegyházi ház nem nádtetős, hanem *nádtetejes*. Nem restell ilyen alakokat leírni: *mink* (mi), *elejbe* (elébe). Ilyenkor még az *ami*-ből is *aki* lehet („olyan mértani testet értek, *akin* a kisdiákok a kristályalakokat tanulmányozzák" 1: 24). Többnyire *mért*-et ír *miért* helyett; *ilyent, olyant* ilyet, olyat helyett; *még*-et 'míg' értelemben. Paraszti alakjainak beszédében természete-

sen használja az ilyen egyes szám harmadik személyű alakokat: *kapari, húzati, fölásati, vizslatik.*

Szereti a hangátvetéses alakokat *(megtörleni, mércsikél, jelzette, őrlöttek, őrzögetöd, rezgette, söprötte, szerzette)* és az affrikátákat. Ritka, hogy nem az ilyen változatot használja: *aggatódzott, acatoló, bepillédzett, belefogódzott, csikódzott, csókolódzni, formádzok, hibádzott, hallgatódzott, kapálódzó, kínálgatódzni, kivakaródzik, lopództam, lekapálódzik, mentegetődzött, nyújtódzott, ringatódzás, szerbuc, szurkálódzott, takaródzik, tapogatódzik, uradzik.*

A legtöbb népnyelvi sajátságot tükröző Ének a búzamezőkről kapcsán mutatott rá Prohászka János Móra stílusának az igekötők fölcseréléséből adódó jellegzetességére. Prohászka ezt palóc nyelvjárási sajátosságnak ítélte (Nyr. 1934. 54), de részben ismeri ezt a szegedi nyelvjárás is (vö. SzegSz), részben pedig némelyik ilyen alak kapcsán az az érzésem, hogy Móra analógiát érzett a népi ihletésű ilyen alakok és a köznyelv romlásának eredményeként keletkezett hasonlók között, s ezért használta őket szívesen. Előbb hadd sorolom föl a népnyelvi eredetűeknek tartottakat: *belegyőződött* (14: 318, 337); a SzegSz. éppen Mórának ezt a helyét idézi, de használta Tömörkény is (Barlanglakók. 1959. 280); *elálmodik* (340) Nátly József 1825-ből sajátos jelentésben ('magáról megfeledkezik') közli (SzegSz); *elöregszik* (226); *elszűköl* (53); a SzegSz. ugyan csak ezt a Móra-helyet idézi 'takarékoskodva mér' jelentésben; nem vagyok biztos népi eredetében; *elszűveskedett hozzám* (139, 140): a 'szíves volt eljönni' összevonása; *fölgondol* (290, 367) 'végiggondol, alaposan átgondol'; *fölkérdöz* (155, 245) 'kivallat' (SzegSz.); *fölköszönt* (131, 166) 'fölhagy valamivel (barátsággal, szolgálattal)'; *föltekint* (134) 'számba vesz, megszemlél' (SzegSz.); Tömörkény is szívesen használta (Az üsző *föltekintése); kiszól* (196) 'megszól' (SzegSz.); *kitestvériesedtek* a népek (48): alighanem Móra leleménye; *kitűrőbb* (228) 'eltűrőbb' (SzegSz.); *lemúlt* (49) 'elmúlt, letelt' (SzegSz.); *megvigyázta* (244) 'szemmel' tartotta (SzegSz.); *megképzik* (267, 285, 299) 'elképzel, képzelődésként látszik' (SzegSz.); *megfelejt* (16) 'elfelejt × megfeledkezik' (Nyr. 1934. 54); *nekiörült* (355) 'megörült neki'; *rákívánt* (226, 261) 'megkívánt × rákívánkozik' (Nyr. 1954. 54). Prohászka a *megszégyellte* magát (242) kifejezést is ide sorolta *(elszégyellte* helyett), de az én nyelvérzékem szerint ez természetes köznyelvi jelenség.

Alig hiszem azonban, hogy népi eredetűek az ilyenek: *behasználni* (földet) (117); Prohászka a *beültetni* és a *kihasználni* kontaminációjából magyarázza, nyilván helyesen, de aligha helyesen: azaz a magyarázata helyes lehet, de a keletkezése szokatlan, magyartalan. Hasonlónak érzem az *elbékíteni* (meg-, ki-) szót (285); egészen szokatlannak a *kibocsátani* igét (218, 234) 'megbocsátani' értelemben. Németesség a *lecáfol* (39), s nyelvi szeplő, mégha a népnyelvben gyakori is, és Móra is nagyon sokszor, szívesen él vele: a *lecsökkenteni* (49, 168, 333).

Bőséggel használta Móra a kicsinyítőképzős alakokat. Maga írta, hogy ez családi — tágabban félegyházi — öröksége. „Az édesanyám sohasem mondta másképp, csak úgy, hogy napocska" (7: 11). „Mink, kiskunok, különben a telet is telecskének mondjuk, meg a napot is napocskának, sőt az Istent is Istenkének, tehát minden jussunk megvolt hozzá, hogy a kőolajat is petróleumocskának becézzük. (Olyan emberrel nem beszéltem, aki kőolajnak mondta volna.) Ez a becenév azonban hosszú egy kicsit, azért Borbás keresztapám lecsökkentette [!] petrómocskára. Borbás keresztanyám csinált belőle petrómacskát, s Kis Eszik Imre szomszéd száján abból lett a szép értelmes pétermacska, amit

már csakugyan nem lehet tovább magyarosítani" (7: 116). A népetimológia folyamatának pompás leírása is ez.

A „Véreim — Parasztjaim" című kötet első lapjairól való ez a néhány bizonyító példa: *nagyocska* (7), *malacka* (9, 12), *papsajtocska* (12), *vacsorácska* (12), *sárgarépácska*, *krumplicska* (13), *sajtocska* (13), *kabátka* (16), *Istenke* (16), *tányérka* (17), *angyalka*, *felhőcske* (31) s így tovább. Az „Ének a búzamezőkről" lapjairól is néhány mutatvány Móra e mértéktelen kicsinyítési hajlamára: *hajacska*, *szemecske*, *orrocska* (87), *földecske* (116), *fürjecske* (180), *harangocska* (134).

Alighanem összefügg ez a sajátosság Móra érzelmességével, amelyet bírálói kifogásolnak. Egyfelől ez a kedveskedő ösztön teremtette meg e szertelen kicsinyítési törekvést, másfelől a kicsinyítőképzős alakok eluralkodása az írói nyelvben tovább fokozta az írói alkatban eredendően bennerejlő érzelmességet, hogy az ő szavával nevezzem: a negédet. Erre a — nem vad, inkább szelíd — negédre Móra írásaiban, kivált azonban leveleiben találunk bőségesen példát. (Szereti pl. a *cirógat* szót: szóval, virággal cirógat ő is, cirógatták őt is.)

Hasonlatait majdnem mindig abból a tárgyi vagy hangulati körből meríti, amely leginkább illik mondanivalójához. A gyevi bírónak akkora a füle, *mint a szentesi korsónak* (1: 77); Messzi keresztapjának gyomra úgy össze volt szorulva, *mint a rossz bocskor* (1: 179); tapasztása azonban oly sima, *mint a nyers pite a tepsiben* (1: 181). A szüle oly csöndes volt, *mint kaszaharsogáskor a fürj* (14: 95). A városi népek lótnak-futnak, *mint az őrlősök* [molnárok] *kutyája* (102). Etel válogat, *mint tót a körtében* (117). A csősz ingatta a fejét, *mint a ló a zabos tarisznyában* (123). A tanyák úgy lapulnak a sötétben, *mint a héja elől szétgurult csirkék* (135). Etel hallgatott, *mint nagypénteken a harang* (144). A kislány okos, *mint a tordai malac* (154); Mátyás tévelygett, *mint vak légy az ablak közt* (154). Aki nagyzol: hányja-veti magát, *mint a poltúrás malac garasos kötélen* (183). Mátyás a két tanyán, kétfelé él, *mint a nyakavágott légy* (227). Ferenc úgy állta Etel rajongó szeretetét, *mint kőszent az imádságot* (227). Szüle halála után Mátyás magára maradt, *mint a szedett szőlő* (237). Móra önmagát is kifigurázza, mikor Mátyás szemében úgy ábrázolja magát, mint kéneső-természetű embert, aki az egyik sírgödörtől szaladozik a másikhoz, *mint jászok ebe a homokon* (250). Ugyancsak Mátyással mondatja ki magáról, hogy korához képest még fürge: úgy ugrál, *mint a tökbe esött cinöge* (254). Amikor Ferenc lelkében összeomlott, Móra úgy jellemzi: összekushadt, *mint olaja végére ért lámpabél lángja* (334). S végül ő is úgy hallgatott, akár valamikor a szüle: *mint tyúk a gyomban* (344).

Az „Ének a búzamezőkről" tele van szólásokkal: 34 közmondást, metaforát, állandósult kifejezést jegyeztem ki. De — az Aranykoporsó kivételével, természetesen — Móra többi írása is sok hasonlót tartalmaz, ha a dolog természetéből következően nem annyit is, mint a teljesen paraszti világban játszódó regénye. Még kevésbé lehet számba venni azokat a jóízű, hangulatos kifejezéseket, amelyekről el sem dönthető első látásra, hogy népi eredetű-e, vagy már Móra alkotta a népnyelv ihletésében. A java nyilván a néptől való. Gyakran használja pl. ezt a kifejezést: *jóba foglalhatnád magad* (8: 357, 14: 198, 233, 369); a nép őrizte meg ezt a régiséget: Szegedi Lőrinc leveléből, 1588-ból ismerjük (SzegSz.).

Csak ízelítőül még néhányat ezekből. *Aki fölmarkolta* (14: 151) szitkozódás (vö. Csefkó: Nyr. 1949. 376); *bekeszegel* (1: 426, 8: 357) 'bekocog' (SzegSz.); *elkelletlenedett* (14: 259) 'elvesztette a kedvét'; *elkendőzte magát* (4: 33, 14: 321)

'eljegyezte magát'; *elszemetödik* (a pénz) (14: 113) 'értékét veszti'; a száját *értette* a pohárhoz (14: 120) 'érintette'; *fogtomra vette* (14: 96) 'felelősségre vonta'; *fúróval ültetett* bajuszú (14: 185) 'ritkás'; *hallatlanná* vette (8: 190) 'úgy tett, mintha nem hallaná'; *hamarliszt* (14: 136) 'gyorsan elővett, gyorsan fölhasznált liszt'; *harangozópénz* (14: 112): Dugonics följegyezte szólás: „A harangozásnak pénzét látni ki szeméből" — 'akinek már nem sok van hátra' (SzegSz.); *háromszázig való* (14: 17) 'mintegy háromszáz'; *helyit is megfújta* (14: 227): 'lefújta a port a székről, amelyet kínált neki, a nagy tisztelettől'; *kénytelenkedik* (14: 93) 'kínlódik, erőlködik' (SzegSz.); *köröm közé való* (14: 246) 'hideg étel (szalonna, sonka, kolbász s hasonló), amelyet kézből, bicskával lehet fogyasztani'; *lébe hajtani* (14: 168) 'használatba venni' (?); *lórugta orrú* (14: 370) 'tömpe'; *megtelt az oldalköz* (14: 123) 'jóllakott, tele a hasa'; *messzillette* a tanyát, és *bizonytalanotta* szülét (14: 209); *nyakban van* (14: 122): „Aki nyakban van, az még nem részeg, csak kapatos." *Pogácsaalmaképű* (1: 168, 14: 330) 'teltarcú'; *sátoros* fehér szemöldök (14: 12) 'hosszú, nagy szőrökből álló'; *szent heverdel napok* (14: 112) 'ünnepek, esős, munkátlan napok'; *szó, szellő* (14: 51): Tömörkény is ismeri, s így folytatja: kontraktus: papiros (SzegSz.), azaz a szóbeli egyezség érvénytelen (másként Bálint Sándor: SzegSz.). *Szűrik* ám a ruhámat (14: 153): 'a szél keresztülfúj rajta'; *tárogatta* a karját (14: 127) 'széttárta'; *tükrösködsz* (14: 95) 'nézegeted magad a tükörben'; *úgy látta, mint most látja* (14: 313): tréfás meseformula, ti. ahogy a meséléskor nem látja, ugyanúgy nem látta korábban sem. *Véskél* (14: 82) 'véseget'.

A törökök *kitátogtak* a várból (1: 71); a tanyai ember — Tömörkénytől tanult kifejezéssel — *bekövetkezett* a városba (1: 86). Ali papucsos szakálla munka közben hátra volt vetve a vállán, különben *előgetett* volna, és beleragadt volna a csirizbe (1: 56). A kikapós menyecskét *lepködik* a szomszédok (1: 127); a zárba tört kulcs nem fordult *se té, se tova* (1: 34). Gyakran használta Móra a vendégnek gyorsan készített ételre ezt a hangulatos kifejezést: *hirtelenhamarjó* (1: 57). Szegedi tájszó a *molnárszemű* — 'pislákoló' — csillag (7: 436).

Valószínűleg nem népnyelvi, de a népi szóalkotás mintájára Móra agyában keletkezett az ilyesfajta jelzős szerkezet: *menyecskeszemű* parázs (1: 105); *lánybögyű* alma (1: 65) (lány*csöcsűt* ismer a SzegSz., Móra eufémizmusa kitűnő).

A fölakasztás két eufemisztikus szólása egymáshoz közeleső helyeken: *lajtorján ment a sírba* (14: 149); *a szárító fára tették ki* (14: 145). A készséges együtthálás szellemesen megfinomított két kifejezése: *a menyecske már rég megigazította volna a fejealját a szomszédnak* (14: 102); *örülhetne neki, ha ű kereshetné az ágyában a bolhát* (14: 195).

Stílusos is, szemléletes is, ahogyan kétszer egymás után más-más szóképet talál ki Móra egyazon cselekvés kifejezésére. *Balázs a bürgével* úgy fültövön csapta a tucatszor kérdezősködő Csökmedzsit, hogy egyszerre *arcra borulva imádta Allaht* (1: 71). S amikor ezt a jámbor török elpanaszolja a basának, Móra így fordít a szón: *kiesett mind a két papucsából* (1: 72).

Móra tudta, hogy az általános alanynak milyen jellegzetes szerepe — titkolózás, célzás — van a népnyelvben. Hogy a birkanyíró olló *beleejtődött* a tóba (14: 27), azt jelenti, hogy Márika ejtette ugyan be, de szerencsére ezt senki sem tudja. S ha Kossuth apánknál 1849-ben aranypénz lett volna, s ő is az alsótanyákon bújdokolt volna, ő is *agyonverődött* volna (14: 130); a három bújdosó honvédtiszt gyilkosai ugyanis mindörökre ismeretlenek maradtak.

Népmesei hangulatot áraszt Mátyás király kérdése: hova bujjunk éjszakára, hogy *el ne kapjon a réztollú bagó* [bagoly] (1: 75).

Móra azt is tudta, hogy a népnyelv fölcseréli az okhatározó *miatt* és célhatározó *végett* névutókat: asszonyi baj *végett* (14: 282) van — szintén átképzéléses — szövegében okhatározói értelemben.

Móra nyelvének népi ihletettségével függ össze a mondókák, rigmusok gyakori fölhasználása szintén főként a paraszti tárgyú novelláiban. Lőrinczy Attila (Néprajz és Nyelvtudomány, 1963. 9: 85) szép csokrot állított össze ezekből, sőt megfigyelte, miképpen szolgálják az író jellegzetes, ironikus ábrázolásmódját, szemléletét. Azt is észrevette, hogy az ezekben a népi mondókákban munkáló ritmusösztön át- meg átjárja Móra saját szövegeit is, tehát azokat, amelyek nem a népköltészetből vett idézetek, hanem az író saját fogalmazásai.

Sajátos prózaritmus figyelhető meg Móra írásaiban. Egyik gyermekmeséje, amelynek helyet adott fölnőtteknek szánt kötetében is, a „Királyok kenyere", szinte egészében makáma, teleszórva Mórának a népköltészet módjára alkotott mondókáival: *Van már kis szék, csak lába kék: Uram, király, tisztel a pék* (5: 196). *Hej, szegény világ, vetett ágy* (uo.). *A fejemnek grácia: üres a ládafia* (5: 197). *Nagy pénznek kis helye: csak azzal van tele* (uo.). *Uram, király, az adó; úgy elolvadt, mint a hó!* (Uo.) S így tovább. A népmesei hármasságnak megfelelően három változatban kerül elénk ez a makáma:

1. *Egyszeri királynak | könnye harmatozott, | selyemkötős kukta | hamar rostát hozott, | könnyeit a király | abba ejtegette, | úgyhogy az udvarát | árvíz fenyegette.*

2. *S mint a sebes eső, | könnye záporozott, |selyemkötős kukta | lyukas vödröt hozott, | könnyeit a király | abba eregette, |már az egész várost | árvíz fenyegette.*

3. *S könnye még százszorta | jobban záporozott, | hamar a kis kukta | lyukas hordót hozott, | könnyeit a király | abba zuhogtatta, | már egész országát | árvíz riogatta.*

Érdemes a három változatot mondatrészről mondatrészre összevetni, hogy az azonosságnak és a különbözésnek kölcsönhatását, a cserélődő igékkel, jelzőkkel sugallt fokozást *(harmatozott, záporozott; rostát, lyukas vödröt, lyukas hordót; ejtegette, eregette, zuhogtatta; udvarát, várost, országát; fenyegette, riogatta)* tudatossá tegyük. „Néha irónia, máskor játékosság kifejezése a célja, de mindig valamely helyzetnek az atmoszféráját teremti meg ezzel az eszközzel" — állapítja meg Lőrinczy Attila (i. m. 91).

A népi mondókák válfaja az állatok, sőt a tárgyak hangjából kihallható és őket jellemző, emberire fordított szó. A sánta holló („csakugyan bölcs madár") azt hajtogatja: *Urak a papok* (1: 99). A sárgarigó szerint: *Huncut a bíró!* (8: 207.) A bíbic keresi elrejtett aranykrajcárját, de nem találja, ezért folyton sír-rí utána: *kiévitt, kiévitt?* (4: 181, 14: 133.) A varjú, mint pap a circumdederuntot, természetesen azt mondja: *Kár, kár...* (5: 111.) A vakvarjú meg éppenséggel azt: *látlak!* (14: 312.) A cinegék, ahogy Móra bájos szellemességgel mondja, a cipészipárról hangoztatják téli véleményüket: *Kis cipő! Kis cipő! Kicsit ér! Kicsit ér!* (14: 104.) A kutya, ha barátságos a vendéghez, így szól: *ele, bele, befele!* (14: 121.)

Nem tagadja meg politikai alkatát az író még ebben sem. A háború előtt, mondja, az aranymálinkó azt hirdette: *Tillió, tillió, rongybul lesz a millió!* A háború utáni nyomorúságban, példátlan pénzromlásban meg ezt hirdeti: *Tillió, tillió, ronggyá lett a millió!* (12: 467.)

A fészkét építő fecskepár szinte verset mond egymásnak feleselve:

— *Csicseri-ficseri!*
— *Sebesen gyere ki!*
— *Szalma, pép, van-e még?*
— *Van elég!*
— *Add errébb!*
— *Hozom én izibe!*
— *A sarat add ide!*
— *Lesz ebéd, menyecske?*
— *Ne búsulj, férjecske!*
— *Mi lesz az, menyecske?*
— *Amit szeretsz, fecske:*
Szunyogocska, bogaracska, legyecske! (9: 135.)

A más földjén járó csizma unottan, *kölletlenül* szól: *Má-sé, má-sé.* „De amikor a tulajdon földjén érzi magát a csizma, akkor mindjárt frissen koppan, és vígan csikordul, mintha ráncába külön csikorgót tett volna a varga, *itt-hon, itt-hon*" (14: 77).

Az ecsedi láp környékén a faluk harangjai így feleselnek egymással: *Ecet, olaj, paszuly; ecet, olaj, paszuly!* — mondogatja vékonyan a románok harangja. *Háj, zsír, szalonna; háj, zsír, szalonna!* — vágja rá vissza a vastag nyakú kálomista magyar falu vastag szavú harangja (2: 35). Hajnal András homokkal viaskodó talicskájának kereke meg mindig azt kérdezte: *Ki rí? Ki rí? Ki rí?* (6: 432.)

Móra saját szó- és szólásalkotásai csak teljes szótári földolgozása révén volnának biztonságosan kiszűrhetők a népi vagy régi szavak közül. De talán kedvelt szava, a *tiedel* (1: 388), a lopás eufemisztikus egyenértékűje, az ő leleménye lehet. Ilyennek érzem a *faalja* összetételt is: nemcsak egyéninek, de egyedinek is: a karácsonyfa alatti ajándékok hangulatos, szép kifejezése (6: 189). Szakmai, régész szakszót is alkotott: az *aknasírt* ő találta ki (11: 460). Azóta a régészek *fülkesír*-nak nevezik.

A gyermeknyelvből is merített. Panka szava volt a *sakaló:* a szoba sarkát jelentette (5: 105). A tanyai Ósika Kiss Ferenc főerdőtanácsost, Móra barátját és vendéglátóját, a főerdészből ugyancsak elváltozott *pöleldös* névvel emlegette (5: 44). Az első unokának, Ferencnek, „a vadembernek" szókincséből országvilág megismerhette *apapát* (nagyapát) (6: 9), de az olyan sajátságos ragozott alakot is, mint a *tiémbőj* (6: 71). Ez jellegzetesen sűríti egybe az enyém és tied fogalmát. Ferenc ugyanis azt kívánta nagyapjától, hogy úgy egyék együtt, kanalanként fölváltva a cukrozott málnát, hogy *egyszer az enyémből, aztán meg a tiémből.* „Egyszerre reformálja meg a nyelvtant és a nemzetközi jogot."

Kedvelte Móra a hangutánzó szavakat is. Megint főként az „Ének a búzamezőkről" lapjairól ízelítő belőlük: *csérog* (27), *ficserkél* (26), *hötyög* (85, 315) 'szaggatottan sír, hüppög'; *hurukkol* (231) 'lélegzéskor zörög a tüdeje' (hurukkolt, mint a pulyka); *elkattyog* (23), *krasnyogó* 'rossz papucs' (93), *lajhog* (224) az őszi eső: „nem zuhog, nem kopog, hanem lajhog"; *leffeg* (11) a puli hangja; *nyihározott* (326) 'vihánccolt'; *pittyedő* (94) „pittyedő piros szájjal"; *prusztihaházott* (8: 355) 'sajátságosan nevetett'; *rárottyant* (228), *előresuttyant* (11), *szószogott* (262), *tottyantotta* (195), *eltötyögtek* (299), *viritykelni* (15) 'lefetyelni'.

Még mindig a népnyelvi hatás körébe tartozik az ikerszavak különös, ritka fajtáinak gyakori használata. A *bicebóca* éppen Móra kedves gyermek-

meséjéből, a „Kincskereső kisködmön" fejezetcíméből vált országosan ismertté (vö. 14: 191). A *hegyin-hátán* (285) a köznyelvben is szokott. A *hímelt-hámolt* (243) is. De az *igrül igre* (265), az *ing-leng* (369), *sergett-pergett* (136), *szösze-pösze* (86), *trücsköm-prücsköm* (172), *ürgeti-forgatja* (12) már kevésbé. A *mellesbegyes* (326), *nyalják-falják* egymást (196), *szögrül-végrül* (219) ismét közkeletűbb.

Az írói tudatosság tanulságos ismertetőjegye a szövegben egymásra utaló kifejezések használata. A félegyházi Lacika szabónak *fehér fércek akadoztak a szakállába* (1: 10); öregedését ezzel a szövegkörnyezetbe pompásan illő kifejezéssel jelzi az író. Még érdekesebb, amikor az egymásra utaló szavak, kifejezések távolabb kerülnek egymástól, és ezért csak utóbb vesszük észre, hogy az első előfordulás („a hívószó") nem véletlen, hanem már előrevetette árnyékát a később történendőknek. A Harmadikon vasúti kocsijában a kofák, napszámosok, nincsetlen kisparasztok a füsttengerből *szirtellenek ki*. Csak öt sorral később jövünk rá a *szirt* kettős értelmére. Előbb csak úgy értjük, hogy a füstből a fejük látszik ki csupán. De Móra mást is beleért a szóba: „Ahogy belépek, csakugyan egyszerre *megmerevednek, mint a szirtek*" (1: 39). Ez különösen akkor méltánylandó stílusbravúr, ha tudjuk, hogy Móra műveit javítás, törlés nélkül, egyvégtiben írta. (Igaz, ha rontott, eldobta az egész kutyanyelvet, s újrakezdte.)

A város lúdját Bécsbe vivő szegedi kisbíró az aggályoskodókat így nyugtatta meg: „Nem köll engöm félteni, nagy jó uraim ! Nem öszi mög a lúd Szépenlévő Hevér Mátyást !" (1: 83.) Itt még csak egyszerű tréfaszónak véljük a nyugtató szavakat; az elbeszélés végén döbbenünk rá, hogy valóban tréfaszó volt, de nem egyszerű, hanem célzatos: nem a lúd ette meg persze Hevér Mátyást, hanem Mátyás a ludat.

Az ö-zés buktatói

Móra a népnyelvet, a félegyházi nyelvjárást kitűnően ismerte, de a szegedi nyelvjárás legfőbb sajátosságával, az ö-zéssel holtáig sem tudott tisztába jönni. Különös ez, s azt igazolja, hogy az ö-zés szabályokba nehezen foglalható rejtelmeit csak az sajátíthatja el, aki ha nem ö-ző vidéken született is, de gyermekkorát, ifjúságát ilyen városban, faluban töltötte. Tömörkény István és Juhász Gyula biztonsággal beszélte a szegedi nyelvet, nyelvjárási szövegük sohasem téves, legföljebb a fonetikai jelölés nyomdai tökéletlensége folytán (elsősorban a rövid zárt *ë* és a pótlónyújtásos *ē* és *ā* jelölhetetlensége miatt) felemás. Móra azonban úgy járt, ahogy később Móricz Zsigmond a Rózsa Sándor-regényeiben: el-elvétette, hogy hova tegye az ö-t. Így találunk azután Móra írásaiban is a szegedi szem s főként fül számára képtelen alakokat: *Ammön* (14: 207, 275) helyesen: ammen; *amölyiköt* (14: 115, 247) amelyiket, amíket; *bennünköt* (1: 68, 14: 154, 215) bennünket; *egyiköt* (1: 60, 14: 235) ëgyiket; *ecöt* (14: 193) ecet; *egyenösen* (14: 293), *egyönösen* (14: 72, 199) ëgyenösen; *föcskefiók* (14: 217) fecskefiók (legföljebb Dugonics idejében mondhattak még *föcskét*, vö. SzegSz. *fecskefészek* címszóval); *érkezött* (1: 84) érközött; *helyünköt* (14: 375) helyünket; *jéruzsálömi* (14: 194) jëruzsálemi; *képömet* (14: 42) képemet; *löhetett* (14: 150) löhetött; *métöly* (14: 166) métej; *mindögy* (14: 143, 162, 182) mindëgy; *mienköt* (14: 151) mienket; *minisztörök* (7: 310) miniszterök; *minköt* (1: 68, 14: 162, 277, 283) minket; *möggy* (14: 168) meggy; *népeköt* (1: 380) népeket;

nyelvömön (14: 95) nyelvemön; *pénzüköt* (14: 149) pénzüket; *régöbben* (1: 74) régebben; *röszkessönek* (14: 297) röszkessenek; *szömedöt* (1: 64) szömödet v. szömedet; *kéröm szépön* (14: 251) kéröm szépen; *szervöket* (14: 149) szerbeket; *szívömet* (14: 286) szívemet; *elszívösködött* (14: 140) elszívesködött v. elszűvesködött; *szögénykéköt* (14: 109) szögénykéket; *szömeköt* (14: 171) szömeket; *szöröncsétlön* (14: 248) szöröncsétlen; *istenterömtötte* (14: 349 (istenteremtötte; *tessönek* (1: 93) tessenek; *tizönkettő* (1: 96) tizenkettő; *töhetötlen* (14: 275) töhetetlen. Még ilyen szörnyszülött alakot is leírt: *dörökát* (3: 505) dërëkát helyett.

Szinte következetesen *gyön, gyönnek, gyött, gyöttünk, gyöttem, gyöttibementibe, gyöjjön* alakokat ír a gyün, gyünnek, gyütt stb. helyett. Érdekes egy kivétel: *gyün* (14: 91). A mögyök vagy mék, mögyünk helyett is ilyeneket ír: *mönök, mönünk*. Alighanem az izraelitáknak is csak ő csavarta ki a nevét *izrámölitákra* (14: 297).

Mindezen Móra hozzáértő szövegkiadóinak kellene segíteniük, ahogy Móricz *Rózsa Sándor*-ával kapcsolatban is javasoltam (Tiszatáj, 1952. 3. sz. 152—161). Móricz is, Móra is azzal, hogy tanújelét adta törekvésének az *ö*-zés alkalmazására, följogosított bennünket, utókort, hogy szeplőiket a szándékaik szellemében, mintegy akaratukat megvalósítva eltüntessük. Móra műveinek legterjedelmesebb válogatásában (Tápéi furfangosok. 1962.) már a jelölések említett korlátai (az *ë, ē, ā* jelöletlensége) között meg is tettem. Semmi visszhangja nem volt. Szívesen értelmezném ezt úgy, hogy a hallgatás beleegyezés, de azt hiszem, inkább az a magyarázata, hogy senki sem vette észre.

Ez a kötetcím egyébként még egy másik helyi sajátság mellőzésére is világot vet. Juhász Gyula Tápé *-i* képzős jelzői alakját következetesen *tápai*nak írta *(A tápai Krisztus, Tápai dél, Tápai nóta, Tápai lagzi, Tápai nóta)*. Móra ezt sohasem használta *(Tápéi diplomaták, Tápéi furfangosok, A tápéi törvény)*.

Ezzel függ össze a *fel* és a *föl* igekötő használatának ingadozása írásaiban. Tömörkény és Juhász — hacsak a pesti szedők nem gátolták meg — következetesen *föl*-t használtak; Juhász még a *fölfödöz* egyhangúságát is vállalta. Ady, bár *e*-ző volt az anyanyelve, tudta, hogy a *föl* stilisztikai többletet hoz verseibe. Móra *ë*-ző anyanyelvet szívott magába, ezért írásaiban — megint a dolog természetéből adódóan, a tudatos *ö*-zésre törekvő *Ének a búzamezőkről* kivételével — váltakozva használja mind a kettőt. Nyilván nem tudatosan. Megszámoltam néhány találomra kiválasztott írásban a két változat arányát. Az *Aranykoporsó* első fejezetében 10: 7, 20. fejezetében 17 : 7 az arány a *fel* javára. Érdekes, hogy a 31. fejezetben 12 : 6, a 40. (utolsó) fejezetben pedig 7 : 4 az arány a *föl* javára. A *Hannibál föltámasztása* 4. fejezetében 5 : 4 az arány megint a *fel* javára. *A világító szeretet* című írásban (13: 673) 7 : 2 a bátyjának 1913. okt. 16-án írt levélben (Móra Ferenc levelesládája. 1962. 59—62) 4 : 1, az *Istenkeresés* című, tárcájában (Daru utcától a Móra Ferenc utcáig. 1936. 1: 53—67) 10 : 8 az arány ugyancsak a *fel* javára. Összesítésben tehát 59 : 47 az arány az *e*-ző változat előnyére. Az *Ének a búzamezőkről* című regényében egyik helyen sört (136), a másikon sert (176) írt. Az utóbbit kétszer is leírta *(sárga* sörnek nevezve a világost, *feketének* a barnát), mintegy Mátyás átképzeléses előadásában, tehát jellemfestő, uradzó jelentőséget adva ennek az ejtésváltozatnak.

Nemcsak az *ö*-zésben követett el hibákat. Más nyelvjárásokból is áttett — akár Móricz az *í*-zőből — alakokat: ezek a maguk helyén jók lehettek, de a szegedi nyelvjárásban helytelenek. A szegedi nyelvjárásban a ly-t j-nek ejtik,

nem mondanak tehát *királt* (14: 52, 53, 195, 374), hanem kirájt, sem *fehérszömélt* (14: 195), hanem fehérszöméjt. Nem *siket* (14: 17), hanem süket; nem *elhívesöl* (14: 189) vagy *híveses* (14: 153), hanem elhűvösöl, hűvösses. Nem mond a szegedi ilyeneket sem: *ehün* (14: 98) helyesen ehun; *nehángy* (14: 155) néhány; *tészön* (14: 232) tösz; *subádot* (14: 120) subádat; *szádot* (14: 151) szádat.

Az inetimologikus bővítésnek érdekes típusát is rögzíti: *oldalvást* (14: 122) e helyett: oldalt; *távolast* (14: 59) kissé távolabb; *sérvést* (14: 149) sérvet. Az utóbbi nincs ugyan a SzegSz.-ban, de azért hitelét nem vonom kétségbe.

Régies stílussajátságot is megőrzött az ilyen ragkapcsolásokban: *bűneért* (14: 85), *feleségeé* (20), *gyümölcseért* (373), *kenyereért* (346), *tűjeért* (146), *üdvösségeért* (350). Föltesszem, hogy több is volt ilyen írásaiban, de áldozatául esett a szedők szokványának.

Péter László

A Szerb Antal-i irónia stíluseszközei

Szerb Antal írásművészetének két legfőbb összetevője: a hatalmas méretű tudásanyag és a sziporkázó szellemesség. Franciás csípősség és angol fanyarság e sajátos ötvöződése ritka hang a magyar irodalomban. Bár a szemlélet, amely Szerb Antal életművének sajátosságát, stílusának karakterét meghatározza — az irónia — tulajdonképpen nem idegen a magyar írók alkatától (Mikszáth Kálmán, Nagy Lajos, Gábor Andor, Karinthy Frigyes).

Mi az i r ó n i a? Legrégibb jelentése: 'tettetés, színlelés'. Az irónia a komikum legbizonytalanabb, legvitatottabb, legpontatlanabbul körülhatárolt területe. „Az iróniát általában a humor vagy a szatíra változataként ítélték meg . . . Hegel elemzi az irónia schlegeli megfogalmazását. Eszerint az irónia a dicső, a nagyszerű, a derék önmegsemmisítésében rejlik . . . a jogossal, az erkölcsössel, az igazságossal nemcsak hogy nem bánik komolyan, hanem: a magasztos és a legjobb is semmi, mivel amint egyénekben megjelenik, önmagát cáfolja és semmisíti meg, így az irónia önmaga felett áll" (Szalay Károly: Szatíra és humor. Bp., 1963. 274).

Egyértelműbb az irónia stiláris oldalról való megközelítése, helyét itt a nyílt gúny és a szarkazmus (keserű gúny) között jelölik meg. „Az irónia a bírálat, a gúny, a csúfolódás egy sajátos, burkolt, leplezett formája, amelyben az alkotó, az ironizáló éppen az ellenkezőjét fejti ki annak, amit gondol, vagy helyesnek tart, de oly módon, hogy eltitkolt gondolata, véleménye nyilvánvalóan kivehető" (Szalay i. m. 275).

Szerb Antal iróniája jellegzetesen i n t e l l e k t u á l i s i r ó n i a. Műveltségélményeit írta meg, és személyes tapasztalatai is ezeken keresztül szűrődtek irodalommá. Minden műve — nem túlzás: minden mondata — kultúrtörténeti ihletettségű. Szemléletmódjának lényegét és célját pontosan megfogalmazza: „Az irodalomtörténésznek elsősorban propagandistának kell lennie, a régi nagy értékek reklámfőnökének. Természetesen ez kétélű dolog. Az emberek nálunk megszokták, hogy a tudományos könyveket nem lehet elolvasni, amiből azt a logikailag helytelen következtetést vonják le, hogy amit el lehet olvasni, az nem lehet igazán tudományos könyv. Több bírálóm kifogásolta könyveim könnyed és sokszor gúnyos hangját, és azt állította, hogy nem tisztelem az irodalmat, tekintettel arra, hogy ilyen barátságosan beszélek róla . . . az olvasóra bízom: ha mindenáron ragaszkodik hozzá, hogy az író „tudományosan", tehát felülről, ex cathedra beszéljen hozzá, vágja földhöz könyvemet.

Én jobban szeretek úgy beszélni hozzá, mint ember az emberhez, barátokat és közösséget keresve" (A királyné nyaklánca. Bp., 1975. 9).

Szerb Antal iróniája ugyanakkor önirónia is. Hősében, az örök filoszban, „Don Quijote szellemi-lélektani ikertestvérében", Bátky János doktorban — akinek élményei műveltségélmények és szerelmei kultúrtörténeti szerelmek — önmagát ábrázolja. Ő az a „históriai ember", akit történelmi érzékenység, a letűnt korok iránti nosztalgia, a könyvek bűvölete és a gyakorlati élet hiánya jellemez, párosulva egy ironikus-deheroizáló látásmóddal. Iróniájának természetét Illés Endre jellemezte legtalálóbban: „Nehéz súlyokat fel lehet emelni akrobata gesztussal is, de elegánsabb úgy tenni, mintha csak egy női zsebkendőt kapnánk fel a földről" (Krétarajzok. Bp., 1970. 397).

Nem áll módunkban Szerb Antal életművének teljes stilisztikai keresztmetszetét adni, csak iróniájának sajátos stílusjegyeit, nyelvi-stiláris eszközeit vizsgáljuk prózai művei alapján. Az idézett művek: A Pendragon legenda. Bp., 1974. Magvető (a továbbiakban = P.), az Utas és holdvilág. Bp., 1974. Magvető (= U.), A királyné nyaklánca. Bp., 1975. Magvető (= K.), a VII. Olivér. Bp., 1966. Magvető (= O.), valamint a novellák, amelyeknek legteljesebb gyűjteménye a Szerelem a palackban című kötet (Bp., 1963. Magvető). E prózai művekben a leggyakrabban használt nyelvi-stiláris eszközök a következők: alkalmi és állandósult szókapcsolatok, szóképek, hasonlat, eufemizmus, nagyítás, túlzás, ellentét, szójáték, mondatszerkezet.

1. Szókapcsolatok. — A szókapcsolatok szuverén alkalmazása adja a stílus eredetiségét. Az alkalmi szókapcsolatokban lehetősége van az írónak a szabad képzettársításokra. Olyan eredeti párosításokat hozhat létre, amelyekkel előtte senki sem élt. Szerb Antalra igen jellemző ennek a stíluseszköznek a használata, különösen a szokatlan jelzős szerkezeteket kedveli: *nyárspolgári csámcsogás* (K. 175); *tragikus libácska* (P. 245); *ófrancia kutyanyakörv* (Cynthia, 118); *erotikus messzeség* (Nell Gwynn csókja, 196); *kecses, váratlan és heroikus hülyeség* (Cynthia, 117); *kedves, becézett, felesleges here* (K. 173). Ide tartoznak azok az alkalmi szókapcsolatok, amelyekben az egyik tag idegen szó; ezekkel többnyire a túlzott választékosságot, a finomkodást figurázza ki: *ködös preegzisztenciák* (Cynthia, 117); *delikát szívem* (Nell Gwynn, 174); *foxterrieri grácia* (Nell Gwynn, 178); *antikul kéjelgő habok* (Nell Gwynn, 188). Az irónia forrásai lehetnek az állandósult szókapcsolatok: a szólások, szóláshasonlatok is. Ezek komikus hatását az adja, hogy az író szándékosan felcseréli őket, vagy egyéni bővítéssel használja: „Nagyon *távoli* medvék bőrére iszunk" (P. 143); „port kell hinteni az emberek szemébe, de *finomabb minőségű port*" (K. 78); „Temessük el Einsteint, mint valami *rosszul sikerült* csatabárdot" (O. 129).

2. Szóképek. — Közülük legfontosabb a metafora. Tudjuk róla, hogy hasonlóságon alapuló szókép, amely az egyezést azonosítással fejezi ki, ezért nyomatékosabb stíluseszköz a hasonlatnál: „Végignézem *lelki gardróbom* gazdagságát" (Cynthia, 116); „*minden kávéház az Abbázia* tulajdonképpen, és az emberek alapjában véve mindenütt pestiek" (Nell Gwynn, 173). Szerb Antalnál a teljes metaforák komikumát az összeegyeztethetetlen, azonosíthatatlan fogalmak azonosítása adja: „*kézikönyvvé* varázsolt *királyfi*" (Gondolatok a könyvtárban, 210); „A *történelem* számára *erotikus világ* volt" (Madelon, az eb, 165). Leghatásosabbak a hangulati kontraszttal bíró szóképek, amelyek

emelkedett, fenséges dolgot azonosítanak kisszerűvel: „Az élet az inasok dolga" (O. 244); „Az ember melegszívű vasárnapi iparoslegény lesz, ha megfogja egy lány kezét" (Gondolatok a könyvtárban, 205).

A szimbólum elsősorban a lírának gyakori kifejezőeszköze. Szerbnél kevés az ilyen típusú költői kép: „A hegyek ormán hervad továbbra is végtelen szeretőnk, a *Kék Virág*" (Nell Gwynn csókja, 176); „... fütyültek a *sors lokomotívjai*" (St. Cloudban, egy kerti ünnepélyen, 142). Hiszen az irónia akkor éri el célját, ha ellentétes, ellentmondó fogalmakat fűz egybe: „Ha a bátorság jelképes szobrát kellene elkészítenünk, ennek a sarokba szorított macskát kellene ábrázolni" (K. 282); „... *kutyává* zsugorodtak lelkem *oroszlánjai*" (St. Cloud-ban, egy kerti ünnepélyen, 137).

A megszemélyesítés ugyancsak a szemléletességnek az eszköze. A komikum forrása ilyenkor az, hogy milyen élőkre jellemző képességekkel ruházzuk fel a tárgyakat vagy elvont fogalmakat. „Az *érzelmek* az emberben valószínűleg *női lények*, és teljesen kiszámíthatatlanok" (St. Cloud-ban, egy kerti ünnepélyen, 137); „Nagy nyögéssel átdobtam magam az *álomba*, ami az ágy másik felében *feküdt*" (P. 146). Sajátosan Szerb Antal-i humort árasztanak a mesés-irracionális megszemélyesítések: „Ott ült a Szerelem lovaglóhelyzetben Lancelot hátgerincén és egy kicsi tollseprűvel csiklandozta... Nem volt szép a Szerelem... a sok erőlködéstől kidagadtak ez erei. De ő nem látta, hogy milyen csúnya, mert köztudomású, hogy a Szerelem vak" (Szerelem a palackban, 218).

3. Hasonlat. — Egy kicsit részletesebben foglalkozunk vele, mint a többi képfajtával, mert rendkívül erős ironikus hatás érhető el általa. A hasonlító és a hasonlított összekapcsolása ugyanis a szerző fantáziájára, asszociációs képességére van bízva: „Egy fiatalember, aki *szép és nagy fenekű volt, mint egy idősebb hivatalnoknő álma*" (St. Cloud-ban, egy kerti ünnepélyen, 130); „Olyan lehettem, mint *Schlesinger, az állatkerti fecskendőcső*, mikor megtudta, hogy *csörgőkígyó*" (P. 160). Szerb Antal nagy leleménnyel hasonlít élőlényt tárgyhoz vagy fogalomhoz: „*Doktor*, maga olyan, mint az *Encyclopaedia Britannica*" (P. 95); „*Millicent* nem több, mint egy *hasonlat*, ami véletlenül eszébe jut az embernek" (U. 102). A hasonlat fordítva is erőteljes: tárgyat vagy fogalmat élőlényhez hasonlítani. „A vörös borba curacaót lehet önteni, és ez *olyan volt, mint egy* 16 *éves kislány, aki azóta már biztosan férjhez ment*" (Madelon, az eb, 163); „Az elkövetkező hetek és hónapok, amelyeket a kéziratok tanulmányozásának fogok szentelni, megjelentek előttem, mint megannyi *tudományos bacchánsnőnek* a táncos menete" (P. 137). Hasonlóképpen komikus az elvont fogalmaknak tárgyakhoz való hasonlítása: „... magára vehesse a *művelt nők attitűdjét*, mint egy *estélyi köpenyt*" (P. 96); „Rohan lába alatt mint *széttört üveg* recseg és csikorog az *Ancien Régime*" (K. 266). A legötletesebbek és legváratlanabbak azok a hasonlatok, amelyekben egy komoly, magasztos dolog valamilyen hétköznapi jelenséggel párosul: „A *végső szerelem* úgy gyulladt fel bennem, mint a *Citroën-plakát az Eiffel-tornyon*" (Nell Gwynn csókja, 182); „Olyan boldog voltam, mint *Schwarz Bertalan* lehetett, mikor felfedezte a puskaport" (Nell Gwynn csókja, 194).

Külön kell tárgyalnunk azt a csoportot, amelyet összefoglaló néven kultúrtörténeti hasonlat nak nevezhetnénk. A szerző rendkívüli műveltsége, filozopter látásmódja gyakran szerepel az önirónia tárgyaként. Ezért eredetiek, egyéniek, igazi „filológus-hasonlatok" az alábbiak: „II. József

azt mondja királyi sógoráról, hogy *olyan, mint az ősanyag, mielőtt elhangzott a Fiat lux*" (K. 290); „Kézfogás nélkül eltűnt, *mint a cheshire-i macska az angol mesében*" (P. 39); „az út véges-végig kanyarodós volt, *mint az angol individualizmus*" (Cynthia, 119); „Vad hujhujjal magamban, *mint egy nagy volgai lovas a Beöthyből*, felugrottam..." (Nell Gwynn csókja, 190). Példáink végére hagytunk egy jellegzetesen Szerb Antal-i hasonlatsort, amelyet hosszan lehetne elemezni: „Minden női testnek ... egészen más íze van a kezünkben ... vannak nők, akiket érinteni olyan, mintha virágot tartanánk a kezünkben, mások, mintha valami rögtön felrobbanó masszát, mások égetnek, vannak, akik sonkás-vajas kenyérre emlékeztetnek, és a legtöbben egyáltalán semmire sem" (St. Cloud-ban, egy kerti ünnepélyen, 142). Ebben az összetett mondatban benne van az író hasonlatszerkesztésének minden fortélya: az emelkedett, amelioratív hangulat (nők = virág), a pejorativitás (nők = felrobbanó massza), a váratlan érzékletes kép (nők = sonkás-vajas kenyér). Mindezt az első mondat száraz tényszerűségéből bontja ki, és az egészet úgy fokozza, és egy kontraszttal úgy semmisíti meg, hogy a mondanivaló sajátos ironikus töltést kap.

4. E u f e m i z m u s. — Lényegét az adja, hogy valamely fogalom nevét társadalmi illendőségből, babonából, szeméremből, tapintatból nem mondjuk ki, hanem szépítő, enyhítő kifejezéssel helyettesítjük vagy körülírjuk. Az ironikus eufemizmus csak látszólag szépít, valójában még erősíti is az eredeti jelentéstartalmat. Hatása így végtelenül komikus és erőteljes: „a pszichoanalízis olyan illetlen dolog, hogy csak egészen fiatal lánykáknak érdemes elmagyarázni" (P. 113); „Párizsban, Bécsben és egyéb jó helyeken hallgatott féléveket, de semmi sem fogott rajta. Megőrizte szellemének amerikai romlatlanságát" (U. 94). A túlzott választékosság is lehet az eufemisztikus humor forrása: „Hízelgek magamnak azzal, hogy két hét múlva lesz részem ebben a megtisztelteltetésben" (ti. hogy Rohan-utódot hoz a világra; K. 39). Jellegzetes példái a Szerb Antal-i iróniának az alábbi körülírások: „Nem tudtam volna franciául másképp mondani, hogy »je m'en fous«; ami szép finom kifejezés a nemtörődés jelzésére, de magyarul csak igen póriasan tudnám átültetni, ezért elmellőzöm delikát szívemmel" (Nell Gwynn csókja, 174); „Les filles, a francia, mint tudjuk, ilyen kedves szóval illeti azokat, akiknek életpályája garancia arra, hogy már nem lányok" (K. 120).

Az eufemizmus ellentéte a k a k o f e m i z m u s, amikor pejoratív jelentéstartalmú kifejezést használunk a közömbös helyett. Kevésbé fér össze az iróniával, mivel hatása durvább, mint amennyit a rejtett gúny elviselhet. Ezért ilyen eszközt csak elvétve találunk az elemzett művekben. „Mit akar, hiszen egészen értelmes tekintete van... én mindig azt hittem, hogy az ilyen régi családok teljesen *idióták*" (P. 229).

5. N a g y í t á s, t ú l z á s. — „Ez a stíluseszköz a felhevült lelkiállapot szülötte, amelyben már nem elégszik meg az ember a fogalmak, a jelenségek közönséges, valódi mértékével, hanem felnagyítja, túlozza azokat, sokszor egészen a határtalanig, a lehetetlenig" (A magyar stilisztika útja. Szerk. Szathmári István. Bp., 1961. 484). Láttuk, hogy az ironikus stílus egyik jellemzője éppen az, hogy a komikussá tétel érdekében a képtelenségig megnöveli, eltúlozza a jelenségeket. Szerb Antal ezt a stiláris eszközt néha már az abszurdig fokozva alkalmazza: „Egy ilyen hölggyel az oldalamon *minden pillanatom jótékonysági akció volt* a szenvedő emberiség javára" (Nell Gwynn

csókja, 184); „Testének közelsége ... *egy múmiából is barátságos érzelmeket váltott volna ki*" (P. 159); „Ez volt az a pillanat, amikor *átélte, hogy nem jött hiába a világra*" (K. 190). Gyakori a nagyítás, túlzás a viszonylagosságot és az összehasonlítást kifejező szerkezetekben. Ilyenkor hasonlító vagy következményes mondat formáját ölti *(ahhoz, hogy...; olyan, hogy...; olyan, mint...)*: „Ahhoz születni kell, hogy az ember az angol sajtótermékeket olyan mikroszkopikus terjedelműre tudja összehajtani" (P. 149); „Belgraviában lakik, egy olyan előkelő utcában, hogy mindig könnyes szemmel mentem végig rajta" (P. 50); „Bezárták az Angyalvárba, amelyhez képest a Bastille igazán tengerparti üdülőhely volt" (K. 353). A nagyítás, túlzás történhet fokozással, szóhalmozással, mondatrészhalmozással, ismétléssel: „Ennyi idő alatt már egy francia király mindenható maîtresse-e lehettem volna... Ennyi idő alatt három mozitörzsfőnököt megfőzhettem volna és két nagykövetet" (P. 240); „Még sose volt viszonyom tenoristával. Se Hohenzollernnel. Négerrel is csak egyszer. Még igazán nem mehetek férjhez" (P. 242).

A nagyítás ellentéte a kicsinyítés. Ironikus hatását az adja, hogy mindig magasztos, emelkedett dolgokat fokoz le, gyakran módosítószók segítségével: „álmaim királynője, *enyhén szólva*" (Nell Gwynn csókja, 181); Ön *többé-kevésbé* mégis férfi" (uo. 185).

6. Ellentét, kontraszt. — Az irónia természetéből következik az ellentét stíluseszközének kedvelése. Kontraszthatás többféle módon érhető el: váratlansággal, az amelioratív és pejoratív minősítések felcserélésével, a látszólagos ellentmondással és a látszólagos képtelenséggel, a paradoxonnal. Példáinkat kezdjük a klasszikus antitézissel: „Autóbuszok, taxik, metrók rohanva hordják, transzparensek üvöltik az élet piszkos anyagcseréjét — a könyvtár a tisztaság" (Gondolatok a könyvtárban, 202). Két világosan elhatárolható, egymással szemben álló dolog, nincs is ironikus töltetük. Ezt ugyanis két egymásnak ellentmondó fogalom szokatlan összekapcsolása teremti meg: „Valami *könnyed, közös témát* keresve, *Aquinoi Szent Tamás időelméletét* magyarázgattam" (St. Cloud-ban, egy kerti ünnepélyen, 124). Látszólagos ellentmondás okozza az alábbi példa ironikus hatását: „A XVIII. században azt találták rendkívülinek, csaknem *illetlennek, ha a házastársak forrón szerették egymást*" (K. 185). A poláris kifejezés két végletet kapcsol össze: „rám nehezedett *kicsiny voltom* és a *világ nagysága*" (Cynthia, 116); „A legnagyobb közelségben is több fényév távolságát tudta közénk rakni" (Cynthia, 120). Ezzel a jelenséggel rokon a különböző stílushatású fogalmak meghökkentő párosítása. Olyan amelioratív-pejoratív tartalmú kontrasztokról van szó, amelyek éppen szokatlanságuk vagy összeférhetetlenségük miatt fakasztanak derűt: „*ordinárének lenni* sokszor a legnagyobb *kecsesség*" (Nell Gwynn csókja, 174); „Ami itt történt, nem a *szabadság* jele, hanem az *impotenciáé*" (K. 317). Sokszor már nem is valóságos ellentétről van szó, hanem egy magasabbrendű szféra és a kicsinyes, köznapi világ sajátos stilisztikai kontraszthatásáról: „*Transzcendens hangulatomban* csak néhány *osztrigát ebédeltem*" (Cynthia, 118); „Fontos *összeesküvői megbízatásában* az ember igazán nem mehet *helyiérdekűn*" (O. 28). Hatásos módja az ellentétnek a látszólagos képtelenség, a paradoxon: olyan szavak, gondolatok összekapcsolása, amelyek kizárják egymást: „Mindazonáltal *a franciák* közül legszimpatikusabbak *az amerikaiak*" (Nell Gwynn csókja, 173); „Vannak pillanatok, amikor a *nők* teljesen úgy viselkednek, mintha *emberek* lennének" (P. 96).

7. Szójáték. — „Különbséget kell tenni a között a komikum között, amelyet a nyelv kifejez és a között, amelyet teremt. Az elsőt tulajdonképpen más nyelvre is le lehetne fordítani... De a szavak játékát nem lehet lefordítani. Minden értékét a mondatszerkezetnek vagy a szavak kiválasztásának köszönheti... Maga a nyelv válik komikussá" (Henri Bergson: A nevetés. Bp., 1971. 99). A nyelv teremtette komikumnak fontos elemei a szójátékok, amelyek nélkülözhetetlen tartozékai a szatirikus-ironikus stílusnak. Szerb Antal utolérhetetlen mester a szójátékalkotásban: „én *neofrivol* vagyok" (P. 214); „Mi *idegenforgalomban* dolgozunk. *Kiforgatjuk* a Velencében *forgó idegeneket*" (O. 97); „Ő egy *oldalág*... Egészen *szélső oldal*. De nagyon *előkelő oldalról*" (O. 218). Ide tartozik a paronomázia, amely hasonló hangzású, de különböző jelentésű szavak egymásutániságából fakad: „A *magányosság magánügy*, úriembereknél" (Gondolatok a könyvtárban, 203); „Az *apokaliptikus* lovasok érkeztek meg... honnan lehet tudni, hogy *eukaliptusok?*" (P. 69). Játékos névképzések az alábbi példák: *Madame Etiquette* (K. 154); *Mopszli-Rend* (K. 85). Karinthy Frigyes népszerűsítette nálunk a halandzsát. Ezzel a játéklehetőséggel Szerb is él: „Milyen betegsége van? — Nem lehet biztosan tudni, olyan *sporadikus-kataleptikus-apodiktikus* dolog" (U. 104). A legerősebb humoros-ironikus hatása a játékosan eltorzított szólásoknak van: „És a nagy *sic transitban* Boehmeréknek *új gloria mundi* után kellett szétnézniük" (K. 14).

A nyelvi komikum közismert eszközei az aforizmák. Szerb Antal a legtöbbet szó szerint idézi, és forrását is megadja: „Aki nem élt az Ancien Régime alatt, nem ismeri az élet édességét" (Talleyrand); „Senki sem nagy ember a lakája szemében" (Hegel); „Három nem van: hím-, nő- és angol" (Morand). Természetesen maga is gyártott hasonlókat: „Igen sok szellemesség kell ahhoz, hogy az ember elviselje másnak a nagyfokú szellemességét" (K. 170); „Bármilyen rosszat is gondol egy férfi egy nőről, nincs olyan nő, aki ne gondolna még rosszabbat" (K. 238).

8. Mondatszerkezet. — Aránylag ritkán vált ki ironikus hatást, de erre is akad példa. Különösen az ellentétes mondatokban vagy mondatszerkezetekben: „Szerettem, mert a könyveket nem szerette, és engem mégis szeretett, ezzel mintegy igazolva, hogy van bennem valami, ami nem könyvszerű" (St. Cloud-ban, egy kerti ünnepélyen, 125); „Nem jönne el hozzám teára? Ó nem — felelte Jenny halálraváltan, *mint mindig*... Aztán elmentek Bátkyhoz teára, *mint mindig*" (Madelon, az eb, 164). Az alábbi példában a humor forrása az igekötők különbözősége: „*Fel*álltam. *Bele*estem egy fotelba, és *ki*ittam a whiskyt" (Nell Gwynn csókja, 187).

Hatásos stiláris eszköz az elhallgatás, kihagyás, amely a kétértelműséggel teremti meg az iróniát: „Ó, doktor, milyen boldog vagyok, hogy itt találom. Magának olyan gazdag lelki élete van. Okvetlenül beszélnem kell magával" (P. 230).

A közbevetés lehetőséget ad az írónak arra, hogy kommentálja az eseményeket, elmondja véleményét a történtekről. Hangvétele ezért rendkívül személyes, szubjektív. Szerb Antal esetében természetesen gúnyoros, csipkelődő megjegyzésekről van szó: „Te kedves olvasóm túl is tennéd magad a királynéi kegy elvesztésén... De te kedves olvasóm, gyakorlatiasan gondolkozol, frankban, pengőben... és el sem tudod képzelni, mi volt az udvari századok emberének az uralkodó kegye" (K. 59); „Az előkelő autók sora siklott el mel-

lettünk, mesebeli hölgyekkel. Ó, London... De ezt most mondom, hogy Ó, London, akkor nem értem rá" (P. 226). Az alábbi közbevetések kicsit a szerző műhelytitkairól, alkotómódszeréről is árulkodnak: „A hold olyan, mint... de ki tud ma egy új hasonlatot a holdról. A hold olyan, mint a hold" (P. 145); „Az író, kedves olvasó, bizonyos elfogódottságot érez, amikor történetének legfontosabb mozzanatához közeledik. Igyekszik elhalasztani, sokáig másról beszél és közben reménykedik, hogy valami csoda fog történni, valaki más megírja helyette. Az író sem szereti a felelősséget, és a Nagy Jelenet előtt csaknem összeroppan" (K. 189).

9. Egyéb stíluseszközök. — Ide soroljuk a Szerb Antal műveiben ritkábban előforduló stilisztikai fogalmakat: allúziót, frázist, anakronizmust. A **célzás** vagy **allúzió** az eufemizmussal, a körülírással rokon stiláris eszköz. Hatása abból adódik, hogy a célzás tartalmát ki kell találni: „Aki a kiránduláson részt akar venni, úgy öltözzék, hogy leeshessen a csacsiról" (K. 154); „A nevét nem írom ide, mert intimitásokat fogok mesélni róla, de színházi lap nem vagyok" (Nell Gwynn csókja, 174); „Rétaux de Villette Jeanne bizalmasa, valószínűleg a szó valamennyi értelmében" (K. 118).

A **frázis** a dagály vagy a szóvirág egy fajtája, a tautológiával és a közhellyel rokon fogalom. Stiláris hatása rendkívül erős, a gúny, az irónia kifejezésére kiválóan alkalmas. Szerb is ilyen minőségben alkalmazza: „Éreztem, hogy maga *egy Esemény* lesz" (P. 246); „A királynénak nem az a dolga, hogy ember legyen... Hogy ebbe érzékeny lelke tönkrement volna? *Minden hivatásnak vannak mártírjai*" (K. 164).

Az **anakronizmus** sajátos eszköz a korszerűtlenség, a kortévesztés kifejezésére. Meghatározása Szigetvári Iván szerint: „Az anachronismusban olyan képzetek társíttatnak, amelyek a valóságban összeférhetetlenek, de logikailag nem" (A komikum elmélete. Bp., 1911. 233). Szerb Antal szándékosan használja ezt a kifejezésmódot a logikai összefüggések érzékeltetésére: „Ha volnának már romantikus drámák, azok hősei jutnának eszébe (ti. Rohan bíborosnak; K. 117); „Marie Antoinette ha ma élne, ő volna a színházi hetilapok legbuzgóbb olvasója" (K. 156).

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Szerb Antal stílusa ironikus stílus. A klasszikus irónia jegyeit viseli magán: „komikum, bírálat, az elutasítás mozzanata és természetesen a fölény jelenléte, amely az alkotó és a megbírált jelenség között az író javára alakul ki" (Szalay Károly i. m. 278). Ez a fölény az irónia feltétlen sajátja. „Ez minden humor bázisa. Valakin nevetünk, s érezzük, hogy mirajtunk nem nevethetnek, valamit komikusnak találunk, s biztosan tudjuk, hogy mi egy igazság vértezetében megtámadhatatlanok vagyunk, a mi szempontunk igazabb, a mi kilátótornyunk magasabb" (Kosztolányi Dezső: A fölényről és a torzképről; Szalay Károly: A komikum breviáriuma. Bp., 1970. 299).

Láttuk, hogy az iróniának az a lényege, hogy az író az ellenkezőjét fejti ki annak, amit gondol, de úgy, hogy valódi véleménye nyilvánvalóan kivehető. A klasszikus irónia eltúlozva jót mond rossz helyett. Ellentéte, az **enyelgés** látszólag rosszat mond jó helyett: „Az embert láttam, akinek Adamis 1930-ban mond valamit, az embert, aki felett nyom nélkül múltak el az épeszű századok" (Cynthia, 117); „A Pendragon-ház sötét örökségéhez hozzátartozik, úgy látszik, az intelligencia is" (P. 65).

Ettől a hangtól — mint elemzéseink során láttuk — Szerb Antal ritkán tér el. Ha igen, akkor az abszurd humor irányába. Játékosságot kedvelő stílusa ilyenkor Karinthyval, Örkénnyel rokon: „Bánatos gesztussal Cynthia nevű barátnőmnek ajándékoztam a reflexeket a tavon... magamnak mit sem tartva meg, legfeljebb az alabárdosokat, mérhetetlen sznobizmusomban" (Cynthia, 116); „Holnap elutazom Franciaországba, ahol az apám toronyőr a Notre-Dame-ban" (Madelon, az eb, 171).

Egészen ritka Szerb Antal stílusának az az árnyalata, amely a szarkazmus, a keserű gúny körébe tartozik. Bár iróniáját sokszor csak egy hajszál választja el ettől a határtól, szinte mindig aggályosan vigyáz arra, hogy át ne lendüljön ezen a választóvonalon. Ha mégis megteszi, hangja keserűvé, keménnyé válik: „Az édesanyja taníthatta meg... arra a középosztálybeli babonára, hogy az intelligencia érték és hogy mindenki ember" (P. 213); „Hány éve már, hogy mikroszkóppal sem lehet bennem semmit sem kimutatni, ami nem volna mindennapi" (U. 30). Ezek azonban ritka példák. Valójában az írónak a fenyegető világgal szemben éppen erre a szellemi fegyverre, az iróniára volt szüksége. Még életének legdrámaibb, legvészterhesebb időszakában, a balfi haláltáborból küldött utolsó életjeleiben sem tagadja meg ezt a sajátos látásmódot: „... holnap reggel bevonulok és inkább testi, mintsem szellemi munkával fogok foglalkozni, ami igen egészséges... Gondolj rám sokat, és ha majd sor kerül rá, ápold szeretettel tudományos emlékemet"; „Javíthatatlan vagyok, és ez a rendkívül szimpatikus bennem"; „... ma fát rakodtunk ki egy dunai uszályból, a Margitszigettel szemben, úgy hogy láthatom a hegyeinket, és ez nagyon jólesik. És azt is jó ómennek veszem, hogy a sienai dómnak nem történt semmi baja" (Levelek feleségének és Zolnai Bélának; Poszler György: Szerb Antal. Bp., 1973. 436).

Miért nem lendülhetett át humora a szarkazmusba, stílusa a szatírába? Erre a kor viszonyaiban kell keresnünk a választ. Irónia vagy akkor jön létre, amikor a társadalmi helyzet még nem elég érett a szatíra fölényére, vagy akkor, amikor a társadalmi közeg átmenetileg megint lehetetlenné teszi a szatíraírást (vö. Szalay Károly i. m. 288). Szerb Antal iróniája tehát egyrészt a társadalmi helyzet következményeképpen, az előretörő fasizmus árnyékában jött létre. Másrészt azonban alaptermészete volt az irónia: lényének legmélyéről fakadó természetes látásmód. „Szerb Antal a mosolyával lélegzett. A mosolyába öltözött. Azzal vértezte magát... Mosolya meleg irónia volt. Mindig tisztelte, akit megcibált. Nagyon ismerte az embert, tudta a nagyság és a törpeség tolvajnyelvét, sok mindent tudott, de még szívesen tanult — ez a mosoly fáradhatatlan ismerkedés is volt. A jóismerőst mosolyogva üdvözöljük. A pózokat, a pátoszt, a hazugságot, az emberi lét görcseit, bonyodalmait, magasztosságát és komikumát ő visszájáról ismerte — mosolygott... Ezt a mosolyt a legnemesebb anyagból keverték: a szellemi ember derűje, szelídsége, iszonyodása volt. Alapanyaga az emberi méltóság tudata... S hadd mondjam ki a döntő szót is: boldog volt. Mindenki boldog, aki megtalálja életformáját. És Szerb Antal megtalálta a műfajt, a hangot, a munkát, amellyel kifejezhette magát" (Illés Endre i. m. 397).

Ézsiás Erzsébet

Papp István munkássága és az anyanyelvi nevelés ügye

„Ámde mégis, mindhiába,
Csapát törtem új danákra,
Csapát törtem, gallyat szeltem,
Ágat nyestem, útat leltem;
Innen megy az út ezentúl,
Az új ösvény innen indúl..."
(Kalevala. Vikár Béla ford.)

1. Papp István nyolcvan évvel ezelőtt, 1901. szept. 12-én született, és tíz esztendeje, 1972. ápr. 11-én halt meg. A kettős évforduló számadásra késztet: ebből az alkalomból idézzük most fel életművének főbb összetevőit, nézeteit az anyanyelvi nevelés ügyéről — és emberi alakját. Ő ugyanis nemcsak munkásságával, hanem egyéniségével is hatott ... Lehetetlen volt oda nem figyelni rá! Az ember egyenességére, a tudós eredetiségére, a pedagógus igényességére. Tiszteletére — egy Bóka László-i fordulattal — el kellene zarándokolni Kisvárdára, meglátogatni a gyermekkor és a pályakezdés színhelyét; fel kellene eleveníteni a Mester, Pápay József emlékét; végigbarangolni a vidéki tanársors állomásait: Sopront és Hatvant; felkeresni az egri öreg lyceumot — és persze Debrecent, az álmok városát; sétálni egyet a Darabos utcában vagy

a Nagyerdőn; beülni az egyetem XI-es vagy XII-es tantermébe, bekopogni a III. emeleti dolgozószobába; sorokat mormolni a Kalevalából, és elnézni messze északra, Suomi felé, kéklő tavak és zöldellő fenyvesek honára ... Ez lenne igazán méltó hozzá!

2. Tudományos pályája 1929-ben indult a Debreceni Szemlében megjelentetett Nyelvkritika című közleményével, amelyben a nyelvvizsgálat igen figyelemreméltó módszerét vázolta fel, hogy azután a magyar nyelvtudományban — mind leíró, mind történeti vonatkozásban — a hangtantól a jelentéstanon és a alaktanon át a mondattanig, majd az általános nyelvészet és a finnugrisztika legfontosabb kérdéseiig járatlan utakat törjön. Főiskolai és egyetemi jegyzetei, mintegy tíz önálló kötete és körülbelül másfélszáz tanulmánya bizonyítják ezt. (Lásd Papp István tudományos munkásságának bibliográfiáját; összeállította Kornya László és K. Szoboszlay Ágnes, MNyj. 17: 21—8.)

A stafétabotot Gombocz Zoltántól vette át, aki a Magyar Nyelvtudományi Társaság XXXII. közgyűlésén elmondott elnöki beszédében (Funkcionális nyelvszemlélet. MNy. 30: 1—7) új utakat és módszereket ajánlott a nyelvtani rendszer felépítéséhez. Gombocz váratlan halálával a magyar nyelvtudomány egyik legkiemelkedőbb egyénisége dőlt ki a sorból, hátrahagyva a megkezdett munkát, sírjába víve a szép terveket. A csak nagy vonásaiban felvázolt rendszert főként Papp István fejleszti tovább, és körültekintő vizsgálat után teszi nyelvi szemléletének alapjává. Nyelvelméletének körvonalait A nyelvtan lélektani alapvetése (Papp Károly Emlékkönyv 1939. 354—96) című tanulmányában fogalmazta meg, amelyhez A nyelvtudomány módszertanához (BpSz. 1931. 92—112) című írásától egyenesen vezetett az út. Elképzeléseire (a nyelvlélektani módszer kritikai alkalmazása, a nyelvi funkciók vizsgálata) külföldi irányzatok is hatással voltak, elsősorban Wilhelm Wundt, Karl Bühler és Ferdinand de Saussure felfogása. Ezeket az elméleteket azonban Papp István sohasem másolta, hanem — eredeti elméhez méltóan — továbbfejlesztette.

Fonetikai és fonológiai nézeteinek összefoglalása a Leíró magyar hangtan (Bp., 1966) című egyetemi tankönyve, amelyben a hang kettős arculatára mutat rá. A hangjel funkcióját a jelentésmegkülönböztető erőben látja. Tanulmánya, amely eredetileg a pedagógiai főiskolák számára készült jegyzet, még 1951-ben jelent meg. Szemléletmódja azóta már jórészt a köztudatba is átment. A rendszerezés legnagyobb értéke az, hogy a tudomány igényeit tartja szem előtt, ugyanakkor az oktatás gyakorlatából nőtt ki. Az elméletnek és a gyakorlatnak az ilyen összekapcsolása módszertani szempontból is példamutató.

Szótani vonatkozásban a Mi a szó funkciója? (MNy. 38: 178—91, 272—6) című írása a szó képzeteket és viszonyokat egy névbe sűrítő szerepét vizsgálja. Hangsúlyozza, hogy a szót éppen ez a funkció különbözteti meg a szószerkezettől. Ehhez kapcsolódik A szó nyelvtani jellege (MNy. 49: 359—70) című dolgozata, melyben a járulékelemek funkcionális vizsgálatát adja. Igen tanulságos A szóalkotás problémái (MNyj. 9: 3—31), valamint Csűry Bálint, Pais Dezső és Paavo Ravila felfogásának a továbbgondolása alapján Az ősi szófajok (Pais-Eml. 29—35) és Az igenevek helye a nyelvtan rendszerében (MNyj. 8: 61—81) című munkája is.

Mondattani szempontból elsősorban A mondat funkciója. Út a nyelvi valóság felé (MNy. 48: 89—102) és A mondat fogalmának tanítása (Nyr. 76: 99—107) című írásait idézhetjük. Ezekben a tanulmányokban a mondat funkcionális magyarázatával foglalkozik. Említsük még meg Az állítmányi szer-

kezet őstörténete (MNyj. 3: 3—28) című dolgozatát (voltaképpen Paavo Ravila elképzeléseinek a továbbfejlesztését), avagy gondoljunk a nyelvtörténeti nézeteit összefoglaló Unkarin kielen historia (Helsinki, 1968) című finn nyelven megjelent munkájára, a magyar nyelv történetének modern kézikönyvére. (Az utóbbit — tudomásunk szerint — nemsokára magyar fordításban is olvashatjuk majd K. Szoboszlay Ágnes tolmácsolásában.)

Papp István szemléletmódjának fényében egyre világosabb előttünk a nyelv és az élet összetartozása. Egy sajátos „grammatikai realizmus" indult útjára, amely a legfontosabb kérdésekben máris tisztázott, s ez a felfogás további igazságkeresésre sarkallhatja a nyelvi törvények kutatóit. Azok között a nyelvtudósok között szoktuk említeni a nevét, akik életet leheltek a sokak által száraznak, élettelennek tartott nyelvtudományba. Munkásságának talán a legfontosabb tanulsága számunkra éppen az, hogy a tudomány nem lehet öncélú, és csak akkor, csak úgy lehet jogosultsága, ha elszakíthatatlan kapcsolatban van az élettel.

Vázlatos megemlékezésünkben nem térhetünk ki Papp István valamenynyi jelentős hang-, szó- és mondattani tanulmányának az ismertetésére, ugyanígy magyar irodalomtudományi munkásságára sem. Különben is: ezt már megtette előttünk — a hetven éves Papp Istvánt köszöntve — Jakab László alapos és szép összegzésében (MNyj. 17: 5—20). Csupán olyan pályarajzot kívánunk itt adni, amely a főbb állomásokat és az életmű eredményességét jelzi.

Folytassuk ezért vizsgálódásunkat egy adósság felemlítésével. Ismeretes, hogy dialektológiai szempontból ma már természetes eljárásnak számít a nyelvatlasz-módszer. Nos, ezen a téren még szakembereink is (tisztelet a kivételnek) hajlamosak arra, hogy megfeledkezzenek Papp István ez irányú első hazai kísérletéről, úttörő próbálkozásáról (lásd Magyar Nyelvatlasz. DebrSz. 1929. 145—50, 235—49; A világ nyelvatlasz-munkálatai. BpSz. 1933. 226—45; A területi elvek és a magyar nyelvjárások. BpSz. 1935. 342—64; Piano d'un Atlante linguistico ungherese, Boll. dell'Atl. Lingu. it. 2: 1—16), pedig a tervezet a maga korában itthon is, külföldön is egyaránt nagy figyelmet keltett. Ennek hangsúlyozásával tartozunk a magyar dialektológiának, — és természetesen Papp István emlékének is.

S ha már az adósságnál tartunk, ne hallgassuk el azt sem, hogy — harminc év után — Általános nyelvészet (Bp., 1950[1], 1952[2]) című főiskolai jegyzete (valójában kéziratos anyaga) is megérdemelte volna már a nyomdai kiadást.

A továbbiakban szóljunk arról a munkálkodásról, amelyet Papp István a nyelvművelés, az anyanyelvi nevelés terén kifejtett. (Ezzel a kérdéssel a következő pontban részletesebben is foglalkozunk.) Az a véleménye, hogy nyelvi műveltségünknek, a helyes, a szép magyar beszédnek és írásnak az ügye elsősorban is az iskolában dől el. Az iskola nevel az anyanyelv szeretetére, tudatosítja a helyes és a helytelen nyelvhasználatot. Ebből következik, hogy a nyelvtantanításban és a nyelvi népművelésben nemcsak nyelvtisztaságra, a hibák üldözésére kell törekedni, hanem pozitív nyelvművelést, nyelvi nevelést kell végezni, színessé, elevenné, hatékonnyá kell tenni a nyelvtanórát és a felvilágosító tevékenységet (vö. A nyelvtisztító mozgalom és az iskola. Protestáns Tanügyi Szemle. 1934. 369—77; A magyar nyelvtan nevelőereje. Bp., 1935.; A nyelvi nevelés kérdései. Acta Univ. Debr. 1954. 55—72. stb.).

Nem lenne teljes a képünk, ha megfeledkeznénk Papp Istvánnak a finn nyelvvel kapcsolatos munkásságáról. Ide tartozik Finn nyelvtan (Tankönyvkiadó. Bp., 1956[1]. 1958[2]) című könyve, amely a leíró nyelvtan mellett nyelvtör-

téneti utalásokat is tartalmaz, példaanyaga pedig önálló szöveggyűjtés eredménye. Emellett hivatkozhatunk Finn nyelvkönyv (Tankönyvkiadó. Bp., 1957[1], 1962[2], 1967[3]) című gyakorlati jellegű kiadványára is. Ez utóbbihoz kapcsolódik Kulcs a Finn nyelvkönyvhöz (1959[1], 1962[2]) című munkája. A sort a Finn olvasókönyv szójegyzékkel (Bp., 1959) folytatja, végül megjelent hatalmas, hiánypótló műve a Finn—magyar szótár (Akadémiai Kiadó, Bp., 1962[1], 1970[2]). Ez a kiadvány is nagyobb részben önálló gyűjtés eredménye, egyben példamutató módszerességgel, hallatlan gonddal megszerkesztett alkotás. Igaza van Lauri Hakulinennek: „E mű elkészültét történelmi eseménynek kell tartanunk az országaink között fennálló kulturális kapcsolatok terén..." (Uusi Suomi, 1962. június 3., id. Jakab László i. m. 13). Rendkívül sajnálatos, hogy a szerző a szótár magyar—finn párjának a megjelenését (melynek anyaggyűjtését és szerkesztését is megkezdte) már nem érhette meg. Reméljük, hogy — Jakab László szerkesztői vállalkozásával — ennek az adósságnak a törlesztése sem várat magára sokáig.

3. Papp István negyvenöt esztendőt töltött a katedrán. Ebből huszonkét évet középiskolában, huszonhármat pedig főiskolán, illetve egyetemen. Becsületére legyen mondva — s ezt munkásságának bibliográfiája is mutatja — középiskolai tanárkodása idején is folyamatosan végzett tudományos munkát. Az iskolai nyelvtantanítás, az anyanyelvi nevelés iránti érdeklődés meg végigkísérte szinte egész pályáját... A gyakorlat embere rendkívül fogékony volt az elméletre, de a megállapítás fordítva is érvényes.

Köztudomású, hogy nyelvtantanításunk korábbi szemléletét a tudományok fejlődése, a pedagógia elméletének gazdagodása és a társadalmi igények ma már több vonatkozásban megkérdőjelezték. Változást sürgetett az a felismerés is, hogy ezt a tevékenységet egyre inkább a nevelés, a személyiségfejlesztés szolgálatába kell állítani. Természetes, hogy ilyen körülmények között keressük azokat a haladó didaktikai hagyományokat, amelyeket a reformtörekvések kapcsán hasznosítanunk lehet.

Ebből a szempontból különösen figyelemre méltó Papp Istvánnak néhány már említett munkája, elsősorban is A magyar nyelvtan nevelőereje és A nyelvi nevelés kérdései. E tanulmányokat forgatva elsősorban is az tűnik fel, hogy a szerző — négy-öt évtizeddel ezelőtt — milyen tisztán, világosan látott és ítélt az anyanyelvi nevelés dolgaiban. Egy rövid bemutatás keretében természetesen nehéz körvonalaznunk Papp Istvánnak az anyanyelvi nevelésről vallott valamennyi nézetét, azonban legalább azt próbáljuk érzékeltetni, hogy milyen összefüggés (párhuzam) található mostani didaktikai törekvéseink és Papp István felfogása között.

Mai nyelvtantanításunk egyik legfontosabb kívánalma — a megújított klasszikus grammatikára alapozva — az, hogy az anyanyelvi oktatást az anyanyelvi nevelés szintjére igyekezzék emelni. Papp István már a harmincas években következetesen anyanyelvi nevelésről beszél, és így fogalmazza meg véleményét: „... égető szükség van ... annak a kérdésnek a fölvetésére: maradjunk meg továbbra is a hagyományos, száraz nyelvtani fogalmak lélekgyötrő tanítása mellett, vagy lépjünk már egyszer a reformok terére. Kétségtelen, hogy van a nyelvtanban nevelő erő. Ezt azonban csak úgy fejtheti ki, ha a hagyományos nyelvtani anyagot a nyelvtudomány újabb eredményeivel pótoljuk, a régi grammatikai fogalmakat átértékeljük, s így a magyar nyelvtant arra a helyre állítjuk az iskolai tárgyak összességében, ahová egész belső

alkata predesztinálja: központi tantárggyá, a nevelő oktatás tengelyévé" (A magyar nyelvtan nevelőereje, 6).

Ez a vélemény is mutatja, hogy kevés új van a nap alatt... Ismerjük ugyanis Fabricius-Kovács Ferenc dohogásait a hatvanas évek végén (vö. Valóság 1969, 2: 67—74) az anyanyelv iskolai nevelési koncepciójának a megújítása érdekében. Lám, Papp már egy negyedszázaddal ezelőtt kezdte sürgetni azt, ugyanolyan megokolással. (Ezzel persze Fabricius-Kovács érdemeit egy pillanatra sem kívánjuk megkérdőjelezni.)

Az új törekvések fényében azt is látjuk, hogy az iskolába kerülő tanuló nyelvi tudata nem „tabula rasa", vagyis: az anyanyelvet nem úgy sajátítja el, mint bármely más közismereti tárgyat (például az idegen nyelvet); tanulmányait az anyanyelv használatának már bizonyos szintű ismeretével kezdi meg. Ez a nyelvismeret azonban még ösztönös, fogyatékos, számtalan hibával teli. Hogy nyelvhasználatát megalapozzuk, tudatossá tegyük, meg kell ismertetni a helyes és a szép nyelvi kifejezés szabályaival, normáival. Erre szolgál a leíró nyelvtan — a szükséges nyelvhelyességi és helyesírási ismeretekkel.

Mit tanít erről Papp István — még az ötvenes évek elején? „Számolnia kell minden nevelőnek azzal, hogy a növendéknek már van bizonyos — többékevésbé gazdag — nyelvtudata. A feladat éppen az, hogy felszínre hozzuk és tudatosítsuk a növendék magával hozott nyelvkincsét. Ezt a nyelvkincset sohasem tekinthetjük olyan szegényesnek, amelyre ne lehetne építeni; de sohasem tekinthetjük olyan tökéletesnek és lezártnak, amelyre már nem lehet vagy nem szükséges tovább építeni" (A nyelvi nevelés kérdései, 57).

Változatlanul szükség van tehát az anyanyelv rendszerére vonatkozó ismeretekre: fogalmak, kategóriák, szabályok elsajátíttatására, hiszen nyelvet tudatosan aligha lehet nyelvtan nélkül tanítani és tanulni. Más kérdés, hogy a szerepe, funkciója a kommunikáció, a nyelvhasználat eredményessége érdekében módosul; vagyis használati grammatikát igyekszünk tanítani.

Papp István is azt vallotta, hogy az iskolai, tehát a nevelő célú nyelvoktatás nem képzelhető el nyelvtan nélkül. S amikor főbb vonásaiban felvázolja egy újabb középiskolai nyelvtani tananyag tervezetét, mintegy a várható kifogásokra válaszolva (hogy tudniillik a javasolt anyag nehéz), megjegyzi: vajon nem állítja-e nehezebb feladat elé a tanulót például a matematika, a fizika vagy éppen a kémia. Egyébként is „... sokan gondolkoznak úgy, hogy a tudományt csak úgy lehet bevinni az iskolába ..., a nyelvtant csak úgy lehet megkedveltetni, ha nem a teljes igazságot nyújtjuk, hanem egyfajta felhígított, elsekélyesített igazságot..." (i. h. 55).

Ugyanerről a gondolatsorról más helyen meg így nyilatkozik: „A nyelvtan elvont tudomány. Azonban éppen elvontságában rejlik nevelőereje... arra szoktat és arra képesít, hogy az egyestől, a konkréttól fel tudjunk emelkedni az általános, az elvont dolgok világába. A gondolkozásnak ez az útja: az egyesről az általánosra, a konkrétról az elvontra eljutni — és viszont. S erre semmi sem képesít jobban, mint a nyelvtan tanulmányozása (Nyr. 76: 99).

Papp István didaktikai rendszerében az anyanyelvi nevelés céljai között tehát kitüntetett helye van a gondolkozás fejlesztésének. De nemcsak a gondolkozás formája tudatosul a nyelvi nevelés során, hanem a forma tartalmat is nyer, a gondolat- és érzelemvilág is gazdagodik. Vagyis: „Amikor mi a magyar szót elemezzük — írja —, akkor nem az üres hangformát tekintjük, hanem a Zrínyiek, a Vörösmartyak, a Petőfiek, Aranyok, Ady Endrék, Móricz Zsigmondok lelke szól felénk abban a szóban" (A nyelvi nevelés kérdései, 58).

Az anyanyelv tanulmányozásának az elméleti célok mellett azonban van gyakorlati célja is. A nyelv ugyanis nemcsak a gondolat formálója és hordozója, hanem egyúttal az élet építésének is eszköze, illetve ahogyan Papp István megfogalmazza: „Azért tanuljuk... anyanyelvünket, hogy ezt az ősöktől ránk szállott drága örökséget jól tudjuk használni... a nemzet fennmaradásáért és a haladásért vívott küzdelemben" (uo. 59).

Hogy milyen nagy érték számunkra az anyanyelv, azt szinte lírai ellágyulással érzékelteti. Íme: „Az a bölcsőtől a sírig hűséges kísérőnk, amelyre legszentebb érzéseinket, legmerészebb elképzeléseinket, legmélyebb lényeglátásunkat, legelhatározóbb akarásainkat rábízzuk. Ez az a jóbarát, akitől az élet legmaradandóbb hatásait, az élet minden szép üzenetét kaptuk: az édesanyánk életet adó és életet áldozó szeretetét, az élet porondjáról az elmúlás szakadékába süllyedő ősök üzenetét, a szerelmes enyelgő suttogását, a barát erőfeszítésekre edző hívását, az eljövendő nemzedékek bizakodó életigényét és a halál komor szózatát" (i. h. 56).

Papp István már a harmincas években a funkcionális nyelvszemléletet képviseli: nem véletlen, hogy elméleti munkáiban is elsősorban a hang, a szó és a mondat funkcióját vizsgálja, a nyelvi jelek „mirevalóság"-át hangsúlyozza. Erről a kérdésről, vagyis a grammatika funkcionális jelentőségéről ma sem vélekedünk másképpen. De folytathatjuk a sort a kommunikációs tényezők szerepének a feltárásával is, amely abban az időben különösen előremutató volt. A nyelvi tényeket mindig a valóságra, vagyis a konkrét beszédhelyzetre vonatkoztatta. Magyarázatainak lényege az volt, hogy „... a beszédhelyzet nem egyéb, mint a nyelvi valóság... A nyelvi valósághoz, vagyis a beszédhelyzethez pedig három dolog szükséges: 1. kell valaki, aki beszél; 2. kell legalább egy másik, aki hallgatja a beszédet; 3. végül kell valami beszédtárgy, amiről folyik a beszéd... Ebben a hármasságban benne van, vagy legalább is belefér az egész világ ... a valóság sajátos szerkezetét azonban nyelvileg formáljuk ki" (Nyr. 77: 103—4).

Mai nyelvtantanításunkban a kommunikáció legnagyobb, egyben legfontosabb egysége a szöveg, s a szöveg egészének vizsgálatából való kiindulás is a nyelvhasználat fejlesztését szolgálja. Mi a véleménye Papp Istvánnak a szövegmunkákról az ötvenes évek elején? „Nálunk szövegelemzés, szövegmagyarázat — írja — még elég ritkaság az iskolában. Franciaországban az anyanyelvoktatásnak régóta kikristályosodott alapformája, amelyen nemzedékek nőttek fel, s amely nagy mértékben egyik fő ható tényező a franciák magas nyelvi műveltségének megteremtésében. Nálunk ha többen el is ismerik, ... nevelőink egy része nem tud vele mit kezdeni, s vagy a száraz, üres, régimódi grammatizálás hibájába esik, vagy pedig a szöveg tárgyi elemzésévé egyszerűsíti feladatát. Pedig a szövegelemzésnek éppen az volna a feladata, hogy megmutassa, a szöveg grammatikai sajátosságai, a stílussajátságok és a szerkezeti-tartalmi vonások elválaszthatatlan kapcsolatban vannak: mind a nyelvi kifejezés megnyilatkozásai (A nyelvi nevelés kérdései, 62—3).

Tanterveink egyik fontos újítása a beszédművelés előtérbe helyezése. Nem úgy, hogy az írásbeliséget elhanyagoljuk, hanem úgy, hogy a szóbeliség gondozását erősítjük. Papp István mindig különös gondot fordított a beszédtechnika tanítására, elsősorban is a helyes hangképzésre. Úgy gondolja, hogy „... a beszéd fonetikai, fiziológiai lefolyásának megismerése nagy haszonnal jár ... Ráeszmél a tanuló a beszélőszervek fontosságára, s a grammatika útmutatásai alapján igyekszik azok helyes gyakorlásáról és épségben tartásáról

gondoskodni. A hangok képzésének törvényeit megismerve, törekedni fog a hangos, érthető... hangképzésre, a pontos előadásra. Igyekezni fog leszokni esetleges kiejtési hibáiról, melyekre a tanár esetről-esetre felhívja figyelmét (A magyar nyelvtan nevelőereje, 40). — Nem véletlen, hogy éppen Papp István írta meg a mai napig is egyik legnépszerűbb és leghasználhatóbb hangtanunkat.

A beszédművelés mellett foglalkoztatja őt a nyelvi rétegződés problémája is. Ezen belül különösen a köznyelv és a nyelvjárások viszonya, a tájnyelv és az iskola kapcsolata. Nézetének rövid summázata a következő: az iskola nem üldözheti a nyelvjárási beszédmódot, ellenben éreztetni kell a növendékekkel, hogy a nyelvjárásoknak a köznyelv felé való közeledése természetes és szükségszerű folyamat; olyan változás, amely társadalmi életünk fejlődésével van szoros kapcsolatban. A nyelvjárási jelenségeket — ahol ez lehetséges — összehasonlító vizsgálódással hasznosítani kell a nyelvtanórán. Az ilyen egybevetéssel tanulóink jobban megismerhetik nyelvünk sajátosságait, törvényeit, s fogékonyabbak lesznek a nyelvhelyesség kérdései iránt is. Nem szólva arról, hogy a nyelvjárási alakoknak, mint megőrzött régiségeknek nagyon sok a nyelvtörténeti tanulságuk. Ezek a szempontok mind oktatási, mind nevelési szempontból nagy jelentőségűek. „A nyelvjárások iskolai megbecsülése — írja Papp — arra vezeti a tanulót, hogy szeretettel csüngjön otthonának, szülőfalujának beszédmódján és minden lelki megnyilatkozásán; hogy ragaszkodjék ahhoz a földhöz, melyhez gyermekkorának első emlékei és szavai fűződnek; hogy megértéssel és szeretettel közeledjék e haza minden vidékéhez s annak embereihez, akiknek beszédmódja ugyanannak a magyar népnyelvnek egyik hajtása" (i. h. 47).

Leíró nyelvtani szempontból különösen sokat foglalkozik a mondat fogalmának a tanításával. A nyelvi jelek értelmezése után azt bizonyítja, hogy a mondat több mint nyelvi jel, mindig a valóságra vonatkozik, élményjellege van, szerkezetét tekintve pedig tagolt egység. Tanulságos megállapítása, hogy a mondattani elemzésben a gondolatok valóságra vonatkozását s a gondolattagok egymással való kapcsolatát kell megfogni, azaz mindig viszonyokkal, szerkezetekkel foglalkozzunk. Hogy függnek össze a mondanivaló gondolatelemei egymással, hogyan határozzák meg ezek a gondolatösszefüggések a beszédhelyzet valóságát: ennek megmutatása kell hogy legyen a mondattani elemzés fő feladata.

Elemzési problémák az iskolában című cikkével (Nyr. 77: 114—9) a Nyelvőr Nyelv és iskola rovatában tanulságos vitát indított el, amelyhez még két alkalommal hozzászól (Az elemzés kérdéséhez. Nyr. 79: 15—21; Még egyszer az elemzés. Nyr. 80: 15—8).

Módszertani kérdéseket fejteget A magyar mondattan egyetemi oktatásának kérdéseihez (MNyj. 6: 23—31) című cikkében is. Itt írja a következő sorokat: „A tudomány és a tanítás céljait ... csak úgy szolgálhatjuk igazán, ha a szinkrón és a diakrón szemléletet igyekszünk összeegyeztetni egymással ..." (i. h. 23). Felfogásában figyelemre méltó a mondatalaktan és a mondatjelentéstan értelmezése, valamint az egyetemi tankönyvvel, a vizsgaanyaggal és az óraszámmal kapcsolatos megállapítása.

Nyelvhelyességi szempontból Lőrincze Lajos felfogásához áll közel: helyesnek tartja a nyelvi értékek megőrzését, ugyanakkor nem ellenzi a nyelv továbbfejlesztését sem a nyelvi funkció tökéletesebb érvényesülése érdekében. „Ha a nyelvközösség elfogadta, és állandó használatába ment át valamilyen kifejezésmód, akkor az valódi hiányt pótol, igazi szükségletet elégít ki ..., de

ha csak azt tartanánk nyelvileg megengedhetőnek, amit már a közösség elfogadott, akkor ezzel lehetetlenné tennénk a meglevő nyelvkincs minden további fejlődését, gazdagodását ..." (A nyelvi nevelés kérdései, 67).

Fontosnak tartja tehát az úzust mint normát, de hangsúlyozza, hogy ez önmagában még nem elegendő. Nagy szerepet tulajdonít az esztétikai, a logikai és az etikai nyelvi értékeknek, és sürgeti ezek tudatosítását a nyelvtantanításban.

Helyesírási kérdésekről szólva elítéli az iskolatípusok közötti szokásos labdadobálást, és levonja a megfelelő következtetést: „Égbekiáltó hanyagság az általános iskola magyartanárától, hogy botrányos helyesírással engedi át a növendéket a középiskolába — zúgnak a magyartanárok a középiskolák tanári szobáiban ... Az egyetemi oktatók sem fukarkodnak szemrehányásaikkal a középiskola ... felé, amikor kiderül, hogy nem egy egyetemi hallgató műveltsége helyesírás dolgában a nullával azonos ... Nem akarjuk azt mondani, hogy senki sem felelős a helyesírásért a felelősség áthárításának ebben a végetnemérő láncolatában. Mindenki felelős — a maga posztján. S mindenki tegyen meg mindent régi, idegen mulasztások pótlása terén is úgy, mintha csak ő egyedül volna kénytelen hordozni a felelősség egész súlyát" (i. h. 59).

Ami pedig a gyakorlást illeti, nem részletszabályok rengetegének a tudatosítására gondol, hanem a helyesírási rendszer szemléleti megalapozottságú, értelemtükröző jellegű megismertetésére. Vagyis: „A helyesírás oktatásának legcélravezetőbb útja ... az, ha elevenné tesszük az írás társadalmi szerepét és a gondolatközlésben betöltött funkcióját. A helyesírás alapelveinek és az egyes helyesírási eseteknek a problémásítása nemcsak az írás lényegének megragadásához fog elvezetni, hanem ... nyelvi érdeklődést támaszt ..." (uo. 62).

A leíró szempontok mellett fontosnak tartja a középiskolában is a történeti szempontok érvényesítését. Véleménye szerint: „Mód és lehetőség van arra, hogy ... a nyelv életét fejlődésében ragadtassuk meg: funkcionális mozgásában és történeti alakulásában, azaz a tudomány szemléletmódjának megfelelően. Csak a fokozatosság elvéről nem szabad megfeledkeznünk ..." (Nyr. 79: 17).

Módszertani tekintetben ma egyik legfőbb alapelvünk, hogy a nyelvi ismereteket az élő nyelvi anyagból és a tanulók meglevő nyelvtudásából kell kibontani, az öntevékeny ismeretszerzésre építve. Ebből következik, hogy az anyanyelvi nevelés alapegysége a feladat, az eljárás lényege pedig a felfedeztetés. Papp István úgy vélekedik, hogy a régi nyelvtan első dolga volt a nyelvtani fogalmak, törvények meghatározása. Pedig jóval fontosabb a tanuló érdeklődésének felkeltése, valamely jelenség önálló megfigyelése, s csak ezután következhet a meghatározás. „A baj az, ha nem várják meg, hogy ő, a diák szerkessze meg, alakítsa ki a folytonos felismerések és alkalmazások révén a végső tételeket, hanem készen nyújtják neki ... Így a régi nyelvtan az öntevékenységet nyomja el a tanulókban ... pedig a nevelő tanítás főcélja mégis csak az öntevékenységre való szoktatás volna" (A magyar nyelvtan nevelőereje, 16).

Arra is manapság kezdünk rádöbbenni igazán, hogy az anyanyelvi nevelés sokrétű kívánalmainak teljesítésére egyetlen tantárgy (a magyar nyelvtan) a többi segítsége nélkül aligha képes, s hogy ebből a szempontból különösen fontos a tantárgyi koncentráció fokozása. Papp István — említett tervezetében — már a harmincas évek derekán így foglal állást: „Az új magyar nyelvtan végigkíséri a tanulót középiskolai évei alatt, a többi tárggyal való folytonos kapcsolataival megteremti a középiskola nyújtotta tudás és műveltség egysé-

gét, s egyengeti az egységes, de nem egyoldalú világnézet kialakulásának útját (uo. 49).

A továbbiakban beszélhetnénk még Pappnak arról a javaslatáról, amely — több szempontból — ugyancsak hasznos a nyelvtantanításban, ez pedig a tanult idegen nyelv (akkor főként a latin) tényeivel való összevetés, a kontrasztív vizsgálódás; szólhatnánk — felfogása szerint — a közlés etikai kívánalmairól, a beszédillem szabályainak tudatosításáról, azonban talán ennyi is elegendő ahhoz, hogy összefoglalólag megállapítsuk: Papp István az anyanyelvi nevelésről előremutató, kellő megfontolással követhető elveket vallott, és didaktikai útmutatását, örökségét bátran fel lehet használnunk az iskolai gyakorlatban.

4. Megemlékezésünk zárásaképpen idézzük még fel Papp István emberi alakját: magas, egyenes termetét, ezüstösen csillogó rövid haját, fürkésző, okos tekintetét, derűs mosolyát és zengő, meleg hangját ... Hogy csodáltuk őt mindig! Emberségét és közvetlenségét, tárgyszeretetét és felkészültségét, logikáját és szenvedélyességét. Tekintélyes tanáregyéniség volt, aki tekintélyét tudásának, igazságosságának és személyes varázsának köszönhette. Órái különleges élményt jelentettek, hallgatói a szó erejétől megbűvölten figyelték fejtegetéseit. Mindig szembenézett velük, nem akadt takargatnivalója sem az életben, sem a tudományban. Igényes volt tanítványaival szemben, de a legigényesebb elsősorban önmagával szemben. Nemcsak mintaszerű előadásokat tartott, hanem írásai is — mindmáig — érdekes, élvezetes olvasmányt jelentenek. Azért szépek, mert igazak... A kettős évforduló alkalmából gondoljunk rá tisztelettel! Megérdemli.

Fülöp Lajos

A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában

1. Mint mindenütt, minden tudományban nehéz a legegyszerűbb alapfogalmakat pontosan meghatározni, körülírni — gondoljunk csak a „tér" és „idő" fogalmára — a nyelvtudományban is ez a helyzet. A *nyelv* fogalom meghatározása is nehéz, bár a mindennapi életben nem okoz nehézséget, hogy a nyelvet megkülönböztessük az egyéb jelrendszerektől, a nemzetközi útjelző tábláktól vagy a légvédelmi sziréna-jelektől. Nem nehéz általában megkülönböztetni sem beszédben sem írásban az egyes irodalmi nyelveket sem egymástól. Nem is kell minden előforduló nyelvet beszélnünk vagy értenünk, hogy egy soknyelvű prospektusban vagy egy konzervdoboz feliratairól megállapíthassuk, vajon az illető szöveg vagy felirat magyar, angol, francia, spanyol, olasz, svéd, orosz, cseh, bolgár vagy finn nyelvű-e. A kínai és japán írásjeleken persze kellő tájékozottság híján már nehezebben igazodunk el. Ha a Balaton mellett vagy a budai várban nyáron hallunk turistacsoportokat beszélni, a jellegzetes hangokról, beszéddallamról a jó fülűek az illető nyelv értése nélkül is hamarosan rájönnek, vajon az illetők finnül, svédül, lengyelül, csehül vagy olaszul beszélnek-e, nem is szólva a jobban ismert oroszról, angolról, franciáról vagy németről. Aki viszont elég jól tud angolul, hamarosan azt is meg tudja mondani, vajon az illetők a brit vagy amerikai változatát beszélik-e az angolnak, a német nyelvben jártasabbak pedig könnyen megkülönböztetik a bajorosztrákot a svájcitól, a szásztól vagy az északnémettől.

Már ez is mutatja, hogy két nagy nyelvi fogalom, a nyelv és nyelvjárás nem különböztethető meg egyszerűen egymástól, és nemcsak szinkrón, hanem diakrón fogalmak is.

2. Ha csak Európában maradunk, megfigyelhetjük, hogy nem is egy nyelv neve azonos egy törzs vagy tartomány nevével. A spanyol *(español)* nyelv egyenértékű elnevezése a *castellan*, vagyis kasztiliai (egy tartomány nevéből). A francia *(français)* a Párizs környéki *Ile de France* terület nevére utal. Az angol *(english)* egy germán törzs nyelvét jelentette, a finn *(suomi)* pedig csak a *Varsinais-Suomi* tartomány törzsi nyelvét. Az olasz *(italiano)* Itália félszigetére utal, szűkebb tehát, mint a szigetek és az Alpok vidékét is magába foglaló ország.

Könnyű a nyelveket egymástól elkülöníteni, ha nem — vagy csak távolról — rokonok egymással. Így éles a francia—német, az olasz—német, az olasz—szláv, az albán—szerb, a magyar—német, magyar—szlovák, magyar—délszláv és magyar—román nyelvhatár. A nyelvhatárokon gyakran fordulnak elő kevert nyelvű városok vagy községek, de nincsenek átmeneti nyelvek vagy nyelvjárások. Érsekújvártól délre általában magyar nyelvű községek vannak, tőle közvetlenül északra szlovák nyelvűek, Érsekújváron (szlovákul Nové Zámky) a lakosság magyar és szlovák, a magyarok többsége szlovákul is tud, de nincs átmeneti nyelv vagy nyelvjárás a magyar és a szlovák közt.

A közeli rokon nyelvekkel azonban más a helyzet. A spanyol nyelv átmeneti nyelvjárásokkal válik katalánná, a katalán okcitánná (vagy provanszállá), az okcitán franciává, a francia-okcitán szavojai átmeneti nyelvjárásokkal olasszá. A romanisták máig is vitatják, vajon a szárd külön újlatin nyelv-e vagy nevezhető-e olasz nyelvjárásnak. Itt — mivel sziget Szardínia — még átmeneti nyelvjárások sincsenek a parti olasz nyelvjárásokkal.

Hasonlóképpen elég nehéz megvonni a német—dán vagy a belorusz—orosz nyelvhatárt az átmeneti nyelvjárások miatt. A macedon átmeneti nyelv vagy nyelvjárás a bolgár és a szerb között, közelebb a bolgárhoz. A bolgárok bolgár, a szerbek szerb nyelvjárásnak tekintették. Ma irodalmi nyelvvel rendelkező külön nyelvnek számít.

Hogy mennyire történelmi fogalom a nyelv és a nyelvjárás, arra a következő példákat hozhatjuk:

Az egységes német irodalmi nyelv kialakulása (16. század) előtt már volt jelentős német nyelvű irodalom és költészet nyelvjárásokon, volt felnémet (déli) és alnémet (északi) fő típus, de mellettük még sváb, alemann és szász nyelvű írásbeliség is. Mikor az alnémet nyelvterület egy része független államma vált (a mai Hollandia és Belgium flamand része), a helyi nyelvjárásból irodalmi és hivatalos nyelv lett, az államhatárokon kívüli hasonló nyelvjárásokban pedig többé-kevésbé egységes német irodalmi nyelv vette át ugyanezt a szerepet, a helyi nyelv nyelvjárási szintre süllyedt. Így történhetett meg, hogy ma a holland—német határ mindkét oldalán szinte azonos nyelvet-nyelvjárást beszélnek; de mivel Hollandiában holland a hivatalos nyelv, a határfalu nyelvjárása holland nyelvjárás, a német oldalon pedig német a hivatalos nyelv, tehát a nyelvjárás németnek számít.

A mai Svédország déli-délnyugati része 1658-ig Dániához tartozott. A terjeszkedő svéd nagyhatalom néhány szigettel együtt ezt a területet is Svédországhoz csatolta a brömsebroi béke alapján. A lakosság azonos maradt,

de míg régebben dánoknak számítottak, azóta nemcsak svéd állampolgárok, hanem nyelvüket is a svéd nyelvjárások közé számítják.

Közismert tény, hogy vannak nyelvcsaládok, ezeken belül nyelvek. Terület szerint a nyelv nyelvjárásokra tagozódik. Ott, ahol van írásbeliség, van nyelvjárások fölötti nyelv, amelynek írott alakját nevezhetjük irodalmi nyelvnek, beszélt alakját pedig köznyelvnek. A nyelvjárástól többé-kevésbé színezett köznyelvet, vagy fordítva a köznyelvhez közelítő, csak bizonyos nyelvjárásias vonásokat őrző nyelvjárást mondhatjuk regionális köznyelvnek. Egy többé-kevésbé egységes nyelvjárás rendszerint csak egy, esetleg néhány falura terjed ki, és rendszerint fokozatosan megy át más nyelvjárásba. A nyelvjárások határai csak elvétve élesek; rendszerint egy széles vagy keskenyebb sáv választja el őket egymástól. Az eltérő jelenségek határai is csak ritkán azonosak. Az egyes hangtani vagy alaktani sajátságok előfordulási pontjait összekötő képzeletbeli vonalak — az ún. izoglosszák (nyelvi térképeken az azonos helyi nyelvi jelenségeket összekötő görbék) — csak kivételesen esnek egybe. Természetesen egyazon falun belül is lehetnek különbségek, főleg az olyan községekben, ahol az őslakosság mellé települt valamikor máshonnan esetleg egy más vallású csoport. A második világháború után kerültek az egykori Felvidékről, a mai Szlovákiából kitelepített magyarok olyan falvakba, amelyekből a német vagy szlovák lakosság — amely addig vegyesen lakott magyarokkal — kiköltözött Szlovákiába vagy Németországba. Tolna megyében a kiköltözött vagy kiköltöztetett németek egy részének helyére bukovinai székelyek vagy csángók telepedtek meg.

Mióta magyar nyelvjárásokkal tudományosan foglalkoznak, azóta — már kétszáz esztendeje — a kutatók egyre panaszkodnak, hogy a nyelvjárások kétféleképpen is pusztulnak: egyrészt közeledik a nyelvjárás a köznyelvhez, fakulnak a színei, másrészt egyre kevesebben lesznek a nyelvjárást még jól ismerők és beszélők.

Mégis, az 50-es és a 60-as években, mikor a Magyar Nyelvjárások Atlaszának a gyűjtései folytak, még szinte minden kutatóponton nagyobb nehézség nélkül sikerült a viszonylag régies, „romlatlan" nyelvjárást beszélőket kifaggatni, és a nyelvjárási alakokat följegyezni. Analfabéta adatközlőt alig találtunk, de a természetes beszédet az írás és a televízió hatása, a betűejtés akkor még alig veszélyeztette.

Ma már viszont — a mezőgazdaság gépesítésével, a mezőgazdasági üzemek létrejöttével — fokozatosan kihal az a réteg, amely a nyelvjárást beszélte, hordozta: a parasztság és a falusi kisiparosok.

A nyelv beszélt formája azonban ma sem teljesen egységes egy-egy nyelvterületen, még ott sem, ahol hagyományos parasztságról már évtizedek óta nem beszélhetünk, mint Hollandiában, a skandináv országokban és Angliában. Reméljük, nem is lesz nálunk sem.

Az írásnak többé-kevésbé egységesnek kell lennie egy-egy nyelvterületen belül. Az európai írások egy része történelmi, tehát az írásmód egy többszáz évvel ezelőtti nyelvállapotot tükröz, mint az angol, az ír, a francia vagy a portugál. Más nyelvek helyesírása más-más módon, de igyekszik közelebb kerülni a mindenkori kiejtéshez, mint az olasz, a cseh vagy a horvát meg részben a magyar is. Az angolban az írott nyelv annyira eltávolodott a beszélt nyelvtől, hogy azonos módon írt szavakat más-más módon ejtünk, ha más a jelentése, pl. *gill* (gil) 'kopoltyú', *gill* (dʒil) űrmérték (kb. 1,5 dl) vagy többféle írású szót ejtünk azonos módon, még akkor is, ha írásképük alig hasonlít egymáshoz,

mint *ewe* (ju:) 'anyajuh', *you* (ju:) 'te, ti, ön', vagy *gene* (dʒi:n) 'gén' és *jean* (dʒi:n) 'pamutszövet'. A franciában is van számos másként írt, más-más latin szóból származó alak, mint a *sain* (< *sanus*) 'egészséges', *saint* (< *sanctus*) 'szent', *sein* (< *sinus*) 'kebel', *seing* (< *signum*) 'aláírás', a közös kiejtés (sɛ̃) — vagy *cou* (< *collum*) 'nyak', *coup* (< *colaphus*) 'pofon, 'ütközés, rúgás, lövés stb.' *coût* 'ár' (*coûter* < *constare*). Így az angol, kisebb mértékben a francia szinte a kínaihoz közelít, ahol ugyanaz az írásjel (a 'tea' jelentésű) az északi kínai nyelvben *csa*, a déliben *the* ejtésű. A kétféle (történeti és fonetikus) helyesírás (a történetihez hasonló a fogalom-írás) más és másképpen viszonyul a kiejtéshez. A történeti helyesírás évszázadok óta alig változik, tehát nem követi a nyelv változásait. A fonetikus helyesírás viszont időről-időre változik, mert igyekszik igazodni a nyelv változásaihoz.

3. A nyelv írásos formája (irodalmi nyelv) minden írással rendelkező nyelvben többé-kevésbé egységes. Így is kell lennie, hiszen másképpen nem szolgálná azt a célt, hogy egy nyelvközösségen belül a beszélt változatok fölé emelkedjék, hogy mintegy közvetítő legyen az egymástól erősen eltérő nyelvjárások között is. A nagy irodalmi múlttal rendelkező és több országban beszélt nyelvek valóban csak írásban azonosak. Több ún. világnyelvet olyan területen és olyan sokan beszélnek, hogy a különböző vidékeken kialakultak erős regionális változatai. Noha a brit szigeteken sem azonos teljesen az angol köznyelv, de már lényeges különbség van a brit angol és az ugyancsak nem egységes amerikai angol között. Az angolban jártasak meg tudják különböztetni a kanadait és ausztráliait is. Ugyanígy a kasztiliai spanyoltól hangzásban és szókincsben is némileg eltávolodott a latin-amerikai spanyol, az európai portugáltól a brazíliai. Noha a francia az iskola, a rádió, a televízió és a katonaság nyelveként eléggé visszaszorította a nyelvjárásokat, és a svájci vagy belgiumi franciák beszéde nem különbözik lényegesen a francia főváros környékének nyelvétől, de például a kanadai franciák vagy méginkább Haiti lakói olyan franciát beszélnek egymás közt, amelyhez még a franciának is tolmács kell. A német és olasz európai nyelvek. Európában azonban területük hosszú évszázadokig számos kisebb államra tagozódott, és csak a 19. század második felében egyesültek többé-kevésbé, mert továbbra is külön maradt Németország, Ausztria és a német többségű Svájc. A hosszú széttagoltság lehet az oka annak, hogy a legtöbb német és olasz csak az iskolában tanulja meg a német, ill. olasz irodalmi nyelvet, de azt csak külföldiekkel vagy a nagyon távoli nyelvjárásúakkal való érintkezésben használja. Svájcban például egymás közt csak az alemant vagy schwytzer dütschöt használják a német anyanyelvű értelmiségiek is, noha a Basler Nachrichten és a Neue Züriche Zeitung irodalmi német nyelven ír, a rádió és televízió is irodalmi nyelven sugároz, a svájci német iskolákban is az irodalmi nyelvet tanulják, de nem hallottam még két svájci németet egymás közt német irodalmi vagy „színházi német" (Bühnendeutsch) nyelven beszélni. Idegenekkel természetesen egy ehhez közeli nyelvi változatot használnak, de idegen jelenlétében sem tartják udvariatlanságnak, ha egymás közt csak az alemannt beszélik. Viccet még a rádió is csak alemannul mond el. Ha nem is ilyen mértékben, de az olasz értelmiség is erősen ragaszkodik a helyi beszédváltozathoz, ha nem idegenekkel beszél.

A teljesen egységes köznyelvi kiejtéshez leginkább azoknak a kisebb nemzeteknek egyes rétegei ragaszkodnak, amelyeknek nincsenek elég régi irodalmi nyelvi hagyományaik. A magyar, a cseh, a román, a szlovák, albán

közvéleményben „műveletlenség"-nek számít minden nyelvjárásiasság, vidékiesség, és francia mintára a főváros: Párizs, Budapest, Prága, Bukarest, Pozsony vagy Tirana kiejtése az elérendő eszmény.

Magyarországon is a rádió és televízió hangja a kiejtés eszménye. Mivel a legtöbb közleményt felolvassák, erősen közeledik a betűejtéshez. Tudomásom szerint (bárcsak rosszak volnának értesüléseim !) a színészeket és bemondókat igyekeznek leszoktatni az illető főiskolán és tanfolyamokon a még nyomokban meglevő „alantasabb" vagy „vidékies" beszédről. Nemcsak a nagyon feltűnő nyelvjárási sajátságok, mint az *ö*-zés, *í*-zés, a diftongus, a *v* zöngésítő hatása *(od vót, gyögvonás)* sérti a fülüket, hanem még a kétféle (nyílt és zárt) rövid *e* megkülönböztetése is. Ezért színészeink is ettől igyekeznek minél előbb megszabadulni, csak komikus hatás elérésére „vetik be" ezt a fegyvert. Nem térek ki a zárt *ë* köznyelvi vagy nyelvjárási voltára vonatkozó szinte áttekinthetetlen irodalomra. Egyes neves nyelvművelők (Kodály Zoltán, Bárczi Géza, Bodolay Géza) esztétikai okokra hivatkozva a kétféle rövid *e* (zárt és nyílt) írásos megkülönböztetését és kötelező iskolai oktatását javasolták. Ugyanakkor Papp István jeles magyar nyelvészünk több helyen nyelvjárásinak tekinti a két *e* megkülönböztetését, és csak szűk területen meglevőnek véli: „A finnben két *e*-féle hangot ejtenek: az egyik a középső nyelvállással képzett, zártabb *e*, a másik az alsó nyelvállású, nyíltabb *ä*. A finn zárt *e* nagyjából megfelel a magyar nyelvjárásokban itt-ott (! K. B.) ejtett zárt *e* hangnak, bár a finn *e* nem annyira zárt, mint a magyar nyelvjárási *ë* pl. a palóc *lëány, embër, mëmmontam* szavakban..." (Finn nyelvtan, Tankönyvkiadó, 1956. 8). Hangtanában a hangok táblázatában bekarikázva közli az *ȧ, ā, ë, ē* hangokat: „A táblázatban szerepel néhány nem köznyelvi, hanem csupán nyelvjárási hang. Ezeket bekarikázással választottuk külön a köznyelvi magánhangzók sorától ... A két ponttal megkülönböztetett *ë* hang zártabb egy fokkal a köznyelvi *e* kiejtésénél. Régebben általánosabban használt hang lehetett, ma már elsősorban nyelvjárási ejtésben hallható — például a nyugati nyelvjárásterületen" (MNyelvj. 5: 62).

Az igazságnak tartozunk viszont azzal a ténymegállapítással, hogy ma a magyar nyelvterületnek van *ö*-ző, *e*-ző és *ë*-ző területe, és ez utóbbi nagyjából akkora, mint a két előbbi együtt. Népességben elég nehéz megállapítani az arányt, mert az *e*-ző északkelet és az ugyancsak *e*-ző kétmilliós főváros — ahol a második nemzedék már nem *ë*-ző és *ö*-ző — módosíthatják lélekszámban a területi arányt. Még egyes Vas megyeiek (Sinkovits, Kabos) is felülnek annak a nyugati nyelvjárásterületet nem ismerő elméncségnek, amely szerint ők tudnak „vazsmegyeiesen" beszélni. Akinek viszont valóban anyanyelvjárása a Vas megyei (a jelenség egyébként megvan Zalában, Somogyban, Veszprém egy részén és az egykori Sopron megyében), az tudja, hogy a „Vazs megye" éppen olyan nyelvjárási analfabétizmus szüleménye, mint a *„szögödi"* tájszólás vagy a „szüröti" mulatság. Mint ahogy nagy délkeleti városunk helyi neve *Szöged* (a „Szegöd" és a „Szögöd" egyaránt képtelenség, mint ahogy a leginkább *ö*-ző nyelvjárásban is csak *szüret* van, „szüröt" az egész nyelvterületen nem található). A tévedés gyökerét abban kereshetjük, hogy a zöngésítő *v* területén valóban *Vazs vármegye* és *Vazsvár* hallható, mint ahogy *od vuot* (ott volt), *mëg vót ködvö* (meg volt kötve). A Vas megyében járt vándor piciny eszecskéje nem fogván fel a jelenség lényegét, Pap Jancsi módján mesélte el élményeit. Így lett a *Vazs vármegyé*-ből a soha sehol a nyugati nyelvjárás területen nem használt „Vazs megye", hiszen a *m* sehol sem zöngésít, sehol sincs „kéd malom".

4. Mielőtt az írásbeliség kialakult volna, csak hallás útján volt lehetséges a nyelvi kommunikáció, a népköltészet is — amely valószínűleg egyidős a nyelvvel, énekkel-zenével és tánccal — csak szájhagyomány útján öröklődött. Az írásbeliség kialakulása azonban nem a költészet, irodalom szükséglete volt, hanem a gazdaságé, hatalomé. Az első sumer, akkád és egyiptomi feljegyzések, az inka csomóírás egy-egy templom kincseinek, a behajtott adóknak számbavétele, tulajdonjegy, adósság feljegyzése, tehát szigorúan a „piszkos anyagiak", esetleg még a mágia szolgálatában állt.

Nálunk az írásbeliség a szórványos görög írású emlékeken kívül latin nyelven és latin betűs írással fejlődött ki. A költői, sőt még az egyházi jellegű írásbeliséget is megelőzte azonban az államhatalom írásbelisége. Mikor a király és megbízottai még személyesen járták az országot és gyakorolták a bírói hatalmat, jutalmaztak, és büntettek, intézkedtek, adót szedtek, akkor még kevés volt az oklevél. A 12. századtól kezdve azonban egyre sokasodnak az oklevelek. A birtokadományozásokat oklevéllel erősíti meg az uralkodó, a határokat a helyszínen állapítják meg pontosan, és okmányban rögzítik. Az ítéletekről jegyzőkönyvet vezetnek (Váradi Regestrum), a gonosztevőket „levelesítik", azaz megfosztják állampolgári jogaiktól, bárki büntetlenül elbánhat velük, sőt segítésük bűnpártolás. Az írásbeliség tehát kezdetben főleg államigazgatási, jogi és gazdasági jellegű. Egyéb használata: vallási, levelezésbeli, irodalmi és költészeti későbbi.

Ott azonban, ahol az írásbeliség kialakul, a betűkkel együtt valamilyen szent vagy hivatalos nyelv is privilegizált helyzetet foglalhat el. Így Indiában hosszú ideig a szanszkrit írás és nyelv (ez már i. e. 400 körül nem volt beszélt nyelv) volt az „írásbeliség" a sok beszélt nyelvváltozat (hindi, urdu, bengáli) közt a közvetítő nyelv és írás. A héber írás és nyelv hosszú ideig csak liturgikus használatban élt, de héber írással írtak jiddis (germán) nyelvű szövegeket is. A héber nyelvet aztán a 20. században tették hivatalos, tehát beszélt, élő nyelvvé. Számos afrikai országban az írásbeliség azonos egyben az egykori gyarmatosítók (angol, francia, portugál) nyelvével is, noha a mindennapi életben a törzsi nyelveket használják. Ugyanilyen közvetítő nyelv és írás északafrikai mohamedán néger területeken az arab.

A magyar nyelvű írásbeliség a közép-európai történelmi és művelődési viszonyok miatt csak egy vékony hajtása volt a magyarországi főleg latin, 17—18. századtól kezdve latin és német írásbeliségnek. Az arab-török írásbeliség és nyelv nálunk nem terjedt el széles körökben a másfél évszázados török hódoltság alatt sem, de a szükség természetesen kitermelt elég nagy számú törökül is tudó tolmács réteget. Ugyanez a helyzet a szomszédos nyelvekben a csehben, szlovákban, románban, szlovénben is.

Első szövegemlékünket, a Halotti Beszédet a 12. század végétől a 15. század második feléig csak gyéren követik a magyar nyelvű vallásos szövegek, a Szabács viadalával megindul a világi irodalom is. A magyar nevek írásában már kialakult egy bizonyos hagyomány és egység a királyi kancelláriában még a teljesen latin nyelvű írásbeliség idején is. A 16—17. század eléggé gazdag magyar írásbeliségében a vallásos és hitvitázó irodalmat művelő papok mellett már számos magyar nyelvű íródeák működött, a nemesség egy része is írástudó volt. Így levelek, végrendeletek, leltárak igen nagy számban maradtak fenn, noha a szinte állandó háborúskodások miatt többségük elpusztult. A 16—17. század írásbelisége is általában kerüli a kirívóan nyelvjárásias jelenségeket, de szó csincs még egységes irodalmi nyelvhasználatról sem írásban, sem beszéd-

ben. A 18. században a magyar nyelvű írásbeliség mintha visszaszorulóban volna az előző két századhoz képest, és a meglevő túlzsúfolódik idegen (latin és német) elemekkel. A 18. század végi irodalmi fellendülés és nyelvújítás már előkészíti a magyar nyelvet arra, hogy átvehesse uralmát az iskolákban, a sajtóban, a törvényhozásban és a közigazgatásban egyaránt. Helyesírásunk az egységes szabályozás előtt bizonyos fokig szerzőtől és nyomdától függött, 1832 óta pedig a Magyar Tudományos Akadémia (akkori nevén Magyar Tudós Társaság) szabályozza. Ezt a helyesírást használják a határunkon túl megjelenő magyar nyelvű nyomdatermékek is.

Helyesírásunk — mint közismert — csak részben fonetikus. Számos zöngésségi és képzéshelyi hasonulást nem jelöl, pl. *kapdos* (kabdos), *szedtem* (szettem), *Debrecenbe* (Debrecembe), *gyöngyös* (gyönygyös), *mondjuk* (monygyuk), *hangok* (haŋgok) stb. Iskoláink, illetve pedagógusaink egy része (csak a múltból vannak emlékeim) az olvasás tanulásakor szótagolva és betűk szerint olvastatott, ahol természetesen a hasonulás nem érvényesül: *kap-dos, szed-tem, Deb-re-cen-be, gyön-gyös, mond-juk, han-gok.* De amikor a szótagokat egybe kellett már olvasni, folyamatosan, akkor nem figyelmeztettek a hasonulásokra, és így természetesen betű szerint olvastunk. Egyesek büszkén ma is mondják, hogy ők helyesen úgy ejtik a szavakat, ahogy le vannak írva.

Mikor nyelvatlaszgyűjtő úton jártam 120 faluban a magyar nyelvterületen, sok helyen hallottam iskolában nemcsak a betű szerinti olvasást, hanem azt is, hogy a nevelők egy része igyekezett leszoktatni a gyerekeket a nyelvjárásias ejtésről, az *í*-zésről, a kettőshangzókról, az *ö*-zésről, *ë*-zésről, a palóc *á*-zásról, és *ā*-zásról, az *i* előtti lágyításról stb. Egy palóc kislány, mikor a köznyelvi *á*-t próbálta neki a tanító megtanítani, leszegte a fejét, és így válaszolt: *minek tātognyi?!* Egy erősen *í*-ző Heves környéki faluban mesélte a tanító, hogy egyik elődje azt magyarázta a gyerekeknek: „ahol *í*-t mondtok, ott *é*-t kell mondani és írni." Így aztán nem csoda, ha a gyerekek a házi dolgozatban „zséros kenyeret" hoztak „tézóraira". Egyszer egy tanítónő egy dunántúli faluban (a tanítónő valószínűleg nem helybeli volt) kifogásolta egy kislány olvasását, aki a *nëm lëhet* szavakban szabályosan zárt *ë*-ket ejtett: „Marika, ne úgy olvasd, hogy *ném léhet*, hanem egyformán mondd az *e* betűket, ahogy a könyvben van!"

Már az általános iskolában is meg lehet mondani a gyerekeknek, hogy sokszor így írjuk, de másképp mondjuk, vagy legalábbis mondhatjuk. Az *í*-zés és *ö*-zés esetleg zavarhatja a helyesírást, hiszen itt az egyes fonémák megterhelésében van különbség a nyelvjárás és a köznyelv közt. Ilyenkor megmondhatjuk, hogy a magyar nyelvterület egy részén a köznyelvi *é*-k egy részét (amely nem váltakozik nyílt *e*-vel) *í*-nek ejtik, mint a *szíl* (asztal széle), de *szél (szelet, szeles), íg* a tűz, de tiszta az *ég* (vö. látod a csillagos *eget?*). Az *ö*-zéssel kapcsolatban is meg lehet említeni, hogy a helyi *ö* hangok egy részét *e* betűvel írjuk. Az *ë*-zés (a kiejtésben) pedig nem nyelvjárásias ejtés, hanem a köznyelv *ë*-ző változata, csak az írás nem tesz a kétfajta *e* közt különbséget. Palóc vidéken bele lehet nyugodni, hogy a rövid *a* hangértéke ajakréses, a hosszú *á*-é pedig ajakkerekítéses. Azt persze megemlíthetjük, hogy a nyelvterület délebbi részein egy kissé másképp ejtik ezeket a hangokat.

Nagyon súlyosan vét az a pedagógus emberileg, aki az írástól eltérő vagy a nyelvjárásias beszédet „helytelen, rossz" vagy „parasztos, műveletlen" jelzők egyikével bélyegzi meg.

Tárgyilagosan sem igaz, hogy a nyelvjárás rossz, romlott, helytelen vagy műveletlen magyar ejtés — a rádióban, a televízióban hallott vagy a betű szerinti ejtés pedig a jó, helyes, művelt beszéd. Lélektani szempontból meg egyenest romboló, ha a gyerek úgy érzi — esetleg naponta hallja —, hogy szülei, rokonai és ismerősei rossz, helytelen, műveletlen nyelven beszélnek. A nyelvjárás nem rossz, helytelen, hanem egy természetes beszélt változata a magyar nyelvnek, amelynek írása egységes, de beszélt változatában számos különbség lehetséges. A színház, a mozi, a televízió, a közélet beszélt nyelve bizonyos mértékig közelebb áll az írott nyelvhez, de nem azonos vele.

Embertelen — és fölösleges — energiát kellene pazarolnunk az „egységes" kiejtés tűzzel-vassal való megtaníttatására. Csak arra emlékeztetek, milyen nehéz egy idegen nyelv hangképzési rendszerét elsajátítani. Gondoljuk meg, hogy mennyi véres verejtékkel tanuljuk meg az idegen nyelv mienktől eltérő hangjainak kiejtését. A német *Theater* (színház) szót a magyar anyanyelvű hajlandó *teáter* (esetleg *tëátër)* alakban kimondani, pedig a német szóban egyetlen hang sem egyezik tökéletesen a magyarral. Mindkét *t* hang ugyanis hehezett (aspirált) a németben, majdnem olyan, mintha *th*-t mondanánk. Az első *e* nagyon zárt és rövid, tökéletlenül képzett (redukált). Az első két magánhangzó a németben nem folyik egybe, köztük gégezár van (a zönge egy pillanatra megszűnik). Az *á* hosszú, de magasabb nyelvállással képződik, mint a magyar. A szóvégi *-er* kiejtése egy redukált *a*-szerű hang: *thəāthv.* (fordított *a)*. Ha ilyen nehézségeket okoz idegen nyelvben a hangképzőrendszer lazább vagy feszítettebb volta, az ún. artikulációs bázis, akkor azt is megérthetjük, milyen nehéz egy palóc kisgyereket a faluban minden nap hallott ajakréses (illabialis) *à* és ajakkerekítéses (labialis) *ā* helyett a nagyobb területen elterjedt labialis *a* és illabialis *á* ejtésére megtanítani! Éppen olyan nehéz, mint nekünk a német, francia, orosz vagy angol nyelv egyes hangjainak kiejtése.

Ha voltak írók (pl. Mikszáth), akik palócos *a*-kat ejtettek vagy tudósok (pl. Bálint Sándor), akik *ö*-zve beszéltek, ettől még nem volt beszédük rossz, helytelen, műveletlen, csak nyelvjárásias. Sőt, még írott nyelven is mit veszítene bájából Tamási Áron Ábelje, ha a „rengetegben" apjával és a falubeliekkel köznyelven beszélgetne!

Ha valakiről azt mondjuk, hogy szépen, ízesen beszél, abban már az is benne van, hogy valami különös fűszer, zamat van hangjában, nem a megszokott, mindennapi szürkeség, tehát nem a kaptafára húzott egyformaság.

Megdöbbentett az is, mikor egy előadásban egy csehszlovákiai magyar „nyelvművelő" a csehszlovákiai magyar nyelvművelés egyik legfontosabb feladatát a palócos kiejtés köznyelviesítésében látta.

Egy amerikai magyar pedig azon kesergett, hogy a második, már Amerikában született nemzedék nem ejti a *-ban, -ben* rag *-n*-jét. Nem akarta elhinni, hogy a Magyar Nyelvjárások Atlasza szerint a közvetlen beszédben az egész magyar nyelvterületen egyetlen kutatóponton (a 395 közül) sem ejtik e ragban az *-n*-t. Hogy ez a tény mennyire nem veszélyes az irányhármasság érzékelésében, azt az bizonyítja, hogy írásban gyakoribb az a hiba, mikor a hova? kérdésre felelő *-ba, -be* raghoz biggyesztik a nem odavaló *n*-et. Még jobban megütközik az ember, ha beszédben hallja. Akkor már inkább sehol se ejtse az *n*-t, az senkinek sem bántja a fülét.

5. A magyar nyelvtudomány egyik fontos ága, a magyar nyelvjárástudomány vagy dialektológia — időnként hullámvölgyekkel ugyan — de

rendszerint elérte a világszínvonalat, néha egészen az élvonalban járt. Büszkék lehetünk Vörösmarty és Szinnyei tájszótáraira, valamint a most B. Lőrinczy Éva szerkesztésében megindult új tájszótárra, Csűry, Kiss-Keresztes, Bálint szamosháti, ormánsági és szegedi szótárára, Balassa, Horger, Laziczius és Imre nyelvjárási összefoglalóira, a hat kötetes pompás nyelvjárási atlaszra és tanulmánykötéteire, valamint az itt fel nem sorolt számtalan közlésre, adalékra, monográfiára.

Nyelvjáráskutatásunk egyik újabb ága a regionális köznyelv kutatása is szép eredménnyel biztat. Nélkülözhetetlen a nyelvjáráskutatás legfontosabb eredményeinek ismerete a nyelvtörténetben, a nyelvszociológiában, a néprajzban és hasznos még számos más tudományágban.

A nyelvjárások átalakulóban, ha úgy tetszik, pusztulóban vannak. Egyrészt a városokba való tömörülés, a hagyományos mezőgazdaság és állattenyésztés megszűnése, a nyelvjárás legfőbb hordozó rétegének, a parasztságnak és a falusi kisiparosságnak erős megritkulása és kiöregedése kedvez a nyelven belüli különbségek fokozatos elhalványulásának. Az iskolákban természetesen a köznyelvet tanítjuk. Ne jelentse azonban ez azt, hogy élőszóban a teljes egyöntetűséget próbáljuk minél hamarabb elérni. A beszédmód, hang a legegyénibb tulajdonságok közé tartozik, hiszen egy ismerőst megismerünk hangjáról, ha nem is látjuk.

A nyelvjárás nem rossz, nem csúnya, mert természetes fejlődmény, egy olyan forrás, amelyből az irodalmi nyelv keletkezett, és amelyből folytonosan merít később is. Minden nyelv, amelynek van írásbelisége, az egységesedés felé halad, de teljesen egységes sohasem lehet, mindig voltak és lesznek helyi és egyéni változatai. Eredeti és elsődleges célja a gondolat és érzelem közlése a nyelvi közösség számára. Azt is tudjuk, hogy a nyelv egyik lényeges eleme a változékonyság időben és térben, hiszen alkalmazkodnia kell a változó világhoz, környezethez, helyhez és időhöz.

Ajánlott irodalom

Benkő Loránd: Magyar nyelvjárástörténet. Tank., 1957.
Deme László: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Ak., 1953.
Deme László: Nyelvatlaszunk funkciói és további problémái. Ak., 1956.
Deme L.—Imre S. (szerk.): A magyar nyelvjárások atlasza I—VI. Ak., 1968—1978.
Deme L.—Imre S. (szerk.): A magyar nyelvjárások atlaszának elvi-módszertani kérdései. Ak., 1975.
Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Ak., 1971.
Kálmán Béla: Nyelvjárásaink. Tank. 1966.

Tájszavak, szólások Püspökladányból

A püspökladányi nyelvjárásból közzétett első adatok még a múlt századból valók (Káplány József: Nyr. 6: 173—4; 568—9). A Káplány-közleményeket viszont századunkban kevés számú adat követte, nyelvjárási szöveg lejegyzéséről pedig egyáltalán nem tudok. A 30-as években a Népünk és Nyelvünk kérdéseire érkezett néhány ladányi válasz (Koós Róza NéNy. 5: 148; Rettegi Istvánné: 5: 196). A század elejétől polgárosodó Ladány nem volt elég érdekes terep a kutatás számára: nem kutatópontja a Magyar nyelvjárások atlaszának, a Sárrét-kutatás is kihagyta tájékozódásából. Nem véletlen tehát, hogy a nagy anyaggal dolgozó szakmai bibliográfiában (vö. Lőrincze—Benkő: NyjBibl. 79) és az Új Magyar Tájszótárban kevés ladányi hivatkozást találunk. Csenki Imre népzenei gyűjtésének szövegei és a község földrajzi neveit megvallató helytörténeti monográfia a helyi nyelvjárási leletmentésnek is fontos gyűjteménye (Kecskés Gyula: Püspökladány Újkori története helyneveiben. Püspökladány, 1974.).

Saját gyűjtésem csak töredéke a nyelvjárás gazdag szó- és szóláskincsének. Zömét az 50-es években gyűjtöttem. Nem tájszógyűjtés volt az elsődleges célom: az *í*-zést tanulmányoztam Püspökladány nyelvjárásában. Az itteni szóanyag egy része szerepel az *í*-zésről készített dolgozatomban (NytudDolg. I. ELTE, 1970.), nagyobb részét passim adatként találtam meg kéziratainban. Így együtt hasznosnak látom ezt a szó- és szólásanyagot, mert kiegészíti azt a kevés számú nyelvjárási gyűjtést, amit 1872 óta Püspökladányból a szakfolyóiratokban közzétettek.

A korábban gazdag, színes nyelvjárási szó- és kifejezéskincs napjainkra megrostálódott: a nyelvjárást beszélőknél is, a regionális köznyelvi használatban még inkább. Egy részüket a társadalmi fejlődés elsodorta vagy a szókincs passzív rétegébe szorította *(árënda, baktër, cseléd)*, másokat a korszerűbb használati- és munkaeszközök szorítottak ki *(dikóu, kasõrnya, kötőülik, szërëdás)*, megint más csoportjuk meg azért tűnt el vagy húzódott vissza, mert napjainkra különböző régi szokások is eltűntek *(csigát tapos, dobol [a baktër], kántál* stb.). Nem jelentéktelen azon — főleg idegen eredetű — szavak száma sem, amelyeket a köznyelv szorított ki a használatból *(fírhang, kaszrõj, muszáj, sifon* stb.).

Tanulságosak azon kifejezések, amelyek nem „osztályidegenek", hangzásukkal, eredetükkel sincs baj, amelyeket az életmódváltozás tesz folyamatosan fölöslegessé. Nézzünk néhány példát! A szobákat ma már padlózzák, parkettázzák: nem porol *a húsz főűggye*, nem kell *tehénszarossal fëlmázolni;* a lakások nagy részében hűtőszekrény van, a húst nem kell *lëjereszteni a kútba;* többnyire kocka alakú házak épülnek, ezért a *ház vígibe* kifejezés nem igazán szemléletes már stb. Nem nehéz megjósolni, hogy a városiasodás előrehaladásával elvesznek olyan, a régi falusi élethez kötődő fogalmak, mint a *vájogvető gödör, járdás óudal, kútra mëgy.*

A változások sem kevésbé érdekesek. A mezőgazdaság, az állattenyésztés szókincsét nézve például azon szavakra gondolunk, amelyeket a mindennapi használat őriz, erősít, amelyek jelentése viszont azzal módosul, hogy az általuk jelölt munkákat nem

hagyományosan, kézi erővel végzik, hanem gépek segítségével *(fej, nyír, szánt, töm* stb.). Ezeket nem kezdte ki a korszerűbb, a művelet maradt, csupán a munkavégzés eszközei cserélődtek ki.

A köznapi beszéd mindezek mellett sok helyi tájnyelvi szót őriz még *(paszúj, përgël, tengiri, tippan* stb.). Ezen szavaknak nagy szerepük van abban, hogy a nyelvjárási hangjelenségeket csak ennyire kezdte még ki a köznyelv, az iskolázottság nagyfokú emelkedése. Ma jól érzékelhető még a diftongusos ejtés, általános a zárt *ë* (a regionális köznyelvben is), megfigyelhető az *l, r, j* nyújtó hatása. A nyelvjárás pusztulása mégis megfordíthatatlannak látszik: az említett kiejtésbeli, szókincsbeli jellegzetességek ugyanis elsősorban az idősebbek nyelvhasználatában figyelhetők meg. Egyes szavak, kifejezések is ennek a korosztálynak az emlékezései során kerülnek elő. A vallási különbségnek, a nemek közötti különbségnek nincs már jelentősége.

A ladányi tájszavak között valódi tájszavak, jelentés szerinti és alak szerinti tájszavak egyaránt megtalálhatók. A társadalmilag lejáratott szavak — a nyelvjárási szavak bármelyik rétegéhez tartoztak — több jelentés esetén is kihulltak a nyelvhasználatból *(cseléd* 'szolgáló, ember'; *kúdus* 'koldus, szegényember'; *pucër* 'beosztott, szolga' stb.). A valódi tájszavak nagy részének eltűnése szembetűnő.

A jelentés szerinti tájszavakat a bizalmas köznapi beszéd esetenként felfedezi, a regionális köznyelv is erősíti *(malac* 'karizom, biceps'; *szé̯l írte* 'agyvérzést kapott'; *tök* 'éretlen dinnye' stb.). Hasonlóak a szólások között is akadnak *(kin hál az idő̯ü; húzza ja kutyárúl a bűrt* stb.).

Az alak szerinti tájszavak száma nem jelentős *(gácsír, giga, indërkëdik, kani, mënygyëk).*

A ladányi városiasodás, a művelődés sok formája nem kedvez a nyelvjárás megmaradásának. Hasznos lenne a település nyelvjárásának és regionális köznyelvének szinkron tanulmányozása. Püspökladány ugyanis sajátos helyzetben van: városiasodik (a városiasodás különböző vonása jól is látszik a helybeliek tervszerű törekvése nyomán), ugyanakkor járási székhely lévén intenzív kapcsolatban van a szomszédos kisebb-nagyobb települések még élénk nyelvjárásaival. Ez a kapcsolat lassítja a helyi nyelvjárás felszívódását, de az utóbbi évtizedekben felgyorsult eltűnés láttán, hosszú ideig tartó megmaradásra nem számíthatunk. További adatgyűjtésre azonban még van egy kis idő.

Adattáram a szócikket (a származékokkal), a jelentést és egy vagy két példamondatot tartalmaz.

ácsigóu̯dzik ('valamit kíván, szeretne vmit': „Mindíg más után *ácsingóu̯dzik*"

agacsi 'akácvirág': „Gyerëkkorungba rengeteg *agacsit* mëgëttünk"

agyusztál mëg- 'megver, megjavít': „Nem oja rosz mé̯g az a cipő, hogy më̯g në lëhetne *agyusztálni*"; „Mëkkapta oszt a magájé̯t, jóu̯ *mëgagyusztálták*"

áncvájra 'egykettőre, gyorsan': „Ahogy odaírtünk a laktanyába, *áncvajra* kiengettík"

ārafël mëgy 'a falu központi részébe megy, ahol a községháza, templom, iskola van': „*Ārafël* vóu̯tam, vëttem eszt-aszt"

árënda, árënaás(fő̯ü) 'bérlet': „A Makkodom vóu̯t ëty kis *árënaásfő̯ü̯ggye*"

aszott -as 'aszat, szúrós gyomnövény': „Nehéz vóu̯t aratni is, më̯g mancsolni is, ha sok vóu̯d benne ja *zaszott*"

átalvető̯ü, -s: 'ruhából, saját anyagából készített nadrágtartó kisfiúknak': „Láttam é̯n is aszt a *zátalvető̯üs* nadrágot rājta."

baktër 'községi altiszt, hivatalsegéd; vasúti altiszt' „Bisztos ismeri, *baktër* a vasútnál"; „Felénk átajjába Lakatozs *baktër* járt"

barcsi 'a lapu gömb alakú termése': „Szët ki ja *barcsit* a kutyábúl!"

bebugyolál 'ruhával becsavar, beköt': „Jóu̯ *bebugyoláltam*, hogy më̯g në fázzon"

bëtyáros 'bográcsban főtt sűrű lebbencstészta': „Mink krumplival mëk szalonnáfősztük a *bëtyárost*"

bibircsókos 'pattanásos, rücskös, himlőhelyes': „Tiszta *bibircsókos* a kípe"

bicska: 'kisfiú hímvesszője': „Vigyáz mer mëkhúzom a *bicskádat!*"

bíjog -s, mëgbíjogoz 'bélyeg, jel vmin': „Mindëm bírkájám *bíjog* va̯"

bikacsök 'gumibot': „Még neki ált föjjebb, eme oszt odahajított neki ja *bikacsökkel*"

bìrbitél 'párzásra készül, erőtlenül párzik': „Mijóu̯ta *bìrbitéli* mán aszt a tyúkot"

bugyëlláris 'pénztárca': „Eriggy mám vissza, ot hattam a *bugyëllárist* a zasztalon"

bugyli 'olcsó, fanyelű bicska': „Eszt a *bugylibicskát* még nekët hosztam"

butykos 'fonott borosüveg; iszákos ember': „Pont öt litër fér ebbe ja *butykozsba*"; „Részëgëzs *butykos* vóu̯t annak az apja is"

cibëre 'gyümölcsleves': „Nyárom melegbe nagyo szeretëm a *szilvacibërét*"; „Csinájj ëty kis *vízicibërét*, a hamar mëgva̯"

citërázik a zina: 'fél vmitől, remeg': „Montam neki, hogy ne fíjjën, nagyo̯ *citërázott a zina.*"

culáp 'fából készült kerítésoszlop': „A *culápot* lëálítottam ém még a zőu̯szö̯"

csálé 'állatterelő szó: balra, tehénnek vagy ökörnek szólva': „*Csálé*, te !", „*Csálé*, te ne !"

csājla 'lefelé álló szarvú állat; ócska elhasznált kalap': „*Csājla* is vóu̯t, mëg el is vóu̯t tö̆rve a szārva"; „Ne sajnáld mán aszt a rossz *csājla* kalapot !"

cseléd 'szolgáló; ember': „Idësanyád S. álatorvoséknál vóu̯t *cseléd*"; „Nem rossz *cseléd* vóu̯t, nem bántott a sënkit"

csëpëgőu̯ 'az eresz alatti rész, ahová az esővíz, hólé lecsöpög, a víz által kivert kis csatorna': „Mos tët ki a *csëpëgőu̯be* a virágokat, minygyán esik"

csëplesz 'húrkatöltésre használt hártya, a beleken levő háj': „Elfogyott a bél, *csëplezbe* tőu̯ttyük"

csĕrdít 'karikásostorral csattogtat', *odacsĕrdít* 'odasóz': „Na, *csĕrdíccs* ëgyed, de vigyász hogy még në üss valakit !"; „*Odacsĕrdítëttem* a nyaka közzé"

csetkël 'kaszál, életlen szerszámmal sarlóz': „Mír nem fenëd még az élit, ity csak *csetkëlsz*"

csëtrës 'bögre, csésze, edény': „Annyifene *csëtrës* vam mán itt, a fele së kéi̯k"

csicsés ~ *csicsás* 'díszes, színes': „Nekëm nem teccik mer nagyo̯ *csicsás*"

csigát tapos 'lakodalmi csigacsinálás után táncol egyet': „Ifélig a fijatalok méi̯k *tapostáik a csigát*"

csikaróu̯dzik a hasa 'fáj a hasa, hasmenése van': „Egísz nap rosz vóu̯t a gyomrom, mëk *csikaróu̯dzott a hasam* is"

csiricsáré ~ *csiricsári* 'rikító, nagyon tarka': „Nem vëttem mëg, nagyo *csiricsáré*"

csivejëg 'tétlenkedik, céltalanul összevissza járkál, lézeng': „Ics csívejgëtt egíssz nap, montam is néki"

csömörík 'ízetlen; túlságosan zsíros étel': Mëkkóu̯stöltam, de nekëm nem kël, tiszta *csömörík*"; „Csicsog benne ja zsír, éi̯ nem szeretëm, *csömörík*"

csuhéi̯ ~ *csuhéj* 'a kukoricacső tokja': „Rígën is csináltak láptöllőu̯t *csuhéi̯ból*"

csupor 'pléhbögre, nagyobb bögre, csésze': „Nem ëttem méi̯g mámma csak ëty *csupor* tejet ittam"; „Kim van a zsír a *csuporba*"

degesz 'has, pocak': „Níz mëg mekkora *degessze* va̯"; *degeszre eszi magát* 'nagyon sokat eszik, jóllakik'

dërce 'korpás liszt': „Idësanyám a zelsőu̯ világháború alatt sokszor csak *dërcepogácsát* sütött"

dikóu̯ 'fából készült egyszerű heverő': „Ot hevert a *dikóu̯m*, mikor éi̯n odaírtem"

dobolás, dobol 'közhírel, közhírelés a faluban': „A *dobolást* hālgattam, mos mënt ēl Lakatozs baktër"

ēlcsap vmit: 'elsöpör port, havat, udvart'; „*Elcsaptam* mán *a havat*, māj féi̯lmétërës vóu̯t mán."

ēlcsapta ja hasát: 'elrontotta a gyomrát'; „Mëgëtte jaszt a sog zsíros valamit, oszt *ēlcsapta ja hasát.*"

eléi̯be járt: 'X, Y tanító tanította'; „Akkor méi̯g nem vóu̯t ije̯ sok iskola, éi̯ három évig Hegedűs tanítóu̯ *eléi̯be jártam.*" —

elemóu̯zsija 'élelem, ennivaló': „Bepaköltam ëty kis *elemóu̯zsiját* a szërëdázsba, oszt indúltam kifele a Hatodig düllőu̯be"

ēltángál ~ *mëktángál* 'megver, elpáhol': „Ëccër emlíkszëk ēlcsavargott, az annya osztán jó̱ *ēltángálta*"

fënhorgya a zó̱rát 'gőgös, öntelt': „Úty *fënhorgya a zó̱rát*, mintha ja zövéi̯ vó̱na a fél falu"

fëlkonytyojják 'éjfél után átöltöztetik a menyasszonyt': „*Fëlkonytyojják* a mënyasszont oszt mëgyën a tánc tovább"

fëlmëgy a ziskolába: 'megkezdi az elemi iskolát'; „Úgy vó̱t, hogy éi̯n is *fëlmëntem iskolába*, de nem vó̱t ruha, oszt a jó̱ időj̱j̱ bejáltájig nem jártam."

feszt 'mindig, folyamatosan': „*Feszt* csak eszt hallom tűlled"

fijó̱kol 'a kukorica vadhajtásait leszedi': „Egíssz nap kim vó̱tunk tengirit *fijó̱kōlni*"

fírëg 'kukac; rágcsáló; ragadozó': „1944-be rengeteg *fírëg* vó̱t a határba"; „Valami *fírëg* lehet a szālmába, mám mëgim mëkfōjtott ëty csírkét"

fírhang 'függöny': „Úgy láccik méi̯g nem kēltek fël, mēr be van nállunk *fírhangozva*"

fitymál le- 'lekicsinyít, megszól': „Azír së attam neki, ne *fitymájja*"

fröstök, fröstököl 'reggeli, reggelizik': „Haja zembër *befröstökölt* könyírrel, szalonnával, akkōr bírta a munkát"

fűkötűj̱j̱ ~ *fíkötőj̱j̱* 'idős asszonyok könnyű sapkája, fejkötő': „Idësanyám méi̯g aludni is *fűkötőj̱j̱be* alutt"

gácsír 'hím kacsa': „Jó̱ a *gácsírotok?*"

gányol 'rossz munkát végez, elnagyol, összecsap vmit': „Mid *gányolod*, mír nem csinálod rendësen!"

gebe: 'sovány ló; sovány ember'; „Ëty kehës, roz *gebéi̯t* akārt írte jadni."; „Ëgyéi̯l, ne lëgyéi̯l ije̯ *gebe!*"

gërággya 'határmezsgye': „Kiszëttem három szílvafát a *gërággyából*"

géi̯va 'kelés, furunkulus': „Naty sárga *géi̯va* vó̱t a kezefejin"

giga 'gége': „Lë këllët vágni ëty kacsát, tengiri mënt a *gigájába* oszt nem bírta tovább"

gilingó̱dzik 'kapaszkodik vki vmire': „A gyerëkëk a vendígrúdra *gilingó̱ctak*, a szālma tetejirűl éi̯ nem láttam űket"

girhës 'sovány, nagyon sovány'; „Nem láttuk mán ëty hete, na oszt vígül előgyött öt kizs *girhës* macskával."

gödíny ~ *gödí̯* 'iszákos ember': „Annyit iszik a ha ëty kis píszhë jut, mint a *gődíny*"

gōrhe 'kukoricapogácsa': „Nekëm nem këll, ëttem éi̯ *gōrhéi̯t* ippen elëget"

hājja 'személytelen megszólításforma': „*Hājja*, aggya ide ötszázír!"

hálni jár belé ja lilek: 'beteg, nagyon gyenge'; „Nem sokájig bírja mán, csak *hálni jár belé ja lílek.*"

hám 'lószerszám': „Akaz be a *hámot* a zistállóba!"

hátűl kötöm a sārkad: 'haragszom, megverlek, megbüntetlek'; „Most a zëccër nem bántalak, de lekközelep *hátűl kötöm a sārkad.*"

(a) *hász háta mëgëtt* 'a szomszéd portán, a ház mögött': „A szomszít tyúkjaji tējjese̯ lëszëttík a falat a *hász háta mëgëtt*"

(a) *ház vígibe* 'a régi téglalap alakú paraszthház udvar felőli végén': „Hosz csag be ja lapátot, ot va̯ a *ház vígibe*"

hencsër 'fából készült heverő': „Van ëty *hencsër* az istállóba, azon ālszik"

hencsërëg 'fekszik, lustálkodik': „Kin láttam a zuccán, ot *hencsērgëtt* a zárokpartǫ"

hérísz 'lakodalomkor a vőlegénynek a lányos házhoz érkező vendégei': „Mënynyünk kifele, mëggyött a *hérísz*"

héi̯t ágra süt a nap: 'nagy meleg van, erős verőfény'; „Nem akar esni, napok úta *héi̯t ágra süt a nap.*"

híbe-hó̱ba ~ *híbe-korba* 'alkalmanként, ritkán': „*Híbe-hó̱ba* találkozok Bözsi nénëddel a pijaco̱"

hó̱kom vág 'fejbe vág': „Verekëdís közbe *hó̱kom vákta*, amëg mingyán összeesëtt"

hombár 'búzásláda': „*A hombár* ājjám mán zsizsikës vó̱t a búza"

hó̱tt 'nagyon' — fokozáskor: *hó̱tkoszos; hó̱tríszëg; hó̱tszëgíny*

hőj̱köl, hőj̱k! 'hátrafelé megy; állatterelő szó: hátra!': „*Hőj̱költezsd* hátrafelé, könnyebbe̯ kimozdúl!"

húrol 'disznóöléskor a kolbászhoz belet tisztít': „Ha kísz lësztëk a *húrolással*, utánna tőj̱thettyük"

(jóut) *húz belőülle* 'jóízűt, nagyot iszik' (borból, vízből): „Mijelőütt elindúltunk vóuna, méigëccër jóut *húsztunk* a borbúl"

húzza ja kutyárúl a bűrt: 'alszik, pihen'; „Berugott a lakodalomba, most oszt *húzzaja kutyárúl a bűrt.*"

ibrik 'edény': „Vidd el aszt a *zibrikët* is, nem këll mán az itt ! '

írkilís 'érzékeny, hamar indulatos lesz': „Oja̱ vaty te, mint az *írkilís*" [olyan, mint az érett kelés, hamar kifakad]; írik (a géi̱va, a zárpa a szëmëdë̃ stb.)

istráng 'lószerszám, hám': „A *zistrángot* is akasz fël az istállóuba !"

ívőüdik 'töpreng, emészti magát': „Ki nem mozdùl a házbúl, fesz csak odabe *jívőüdik*"

ízíkël, ízík 'a száraz kukoricaszárat kiszedi a jószág elől a jászolból': „Mingyám mëgyëk csak *kijízíkëlëk* a jóuság előül"; „A *zízík* még jóu lësz tüzelőünek"

kājtat 'jár vki vagy vmi után': „Mijúta *kājtat* mán utánna, de nem kap sëhun"

kalëndárijum 'naptár, könyv': „A *kalëndárijumba* ólvastam róulla"; „Nem *kalëndárijum* a zéi̱ fejem"

kanális 'csatorna': „Gyerëkkoromba sokat legëltettem a makkodi *kanális* pārtyán"

kani 'hím': „Mennyír mëntel a *kani?*"

kántál 'ünnepet köszönt; énekel': „Rígë̃ ijenkōr má̃ jöttek a *kántálók*"; „Mit *kántálsz* egíssz nap !"

karatyol 'közbeszól, fecseg': „Ne *karatyój* mán annyit !"

karisztol 'összevissza járkál': „It *karisztōlt* egíssz nap, ahejjët hoty csinált vóuna valamit"

kasōrnya 'ételhordó': „A zasszonyok aratázsba *kasōrnyába* vittík az ítelt a zembëröknek"

kaszroj 'vaslábas': „Ot van az a örek *kaszroj*, tëd bele"

kehël, kehës '(átv. értelemben emberre vonatkoztatva is) köhög, köhögős': „Tanálkosztam Janibátyáddal, nincs jóu, *kehëlt* a héi̱tën"

kenceficél 'összeken, beken, bemázol': „*Bekenceficélte* zsírral, de nincs abba köszönet"

kibírja újig 'elég lesz aratásig, az új kenyérig': „A vetőümagọ kívűl nem sog búzám vammán, de *kibírja újig*"

kifojik a húrkád: 'kifolyik a véred'; „Ne jáccál avval a késsel, mër ëlvágod a kezed, oszt *kifojik a húrkád*"

kifútta a széi̱l 'kirepedezett a bőre, a vizes bőr a széltől, naptól kicserzett': „De csúnya a lábad szára, tán *kifútta ja széi̱l*"

kin hál az időü: 'éjszaka nagyon hideg lesz'; „Hozog be ëty kis tűzrevalóut, mer a zíccaka *kin hál a zidőü.*"

kípesfele 'arca, képe': „Mijúta nem dukta mán ēre a *kípesfelit*"

kiszíkesëdëtt a szájja: 'kipállik a szája'; „Húzgáld mëg a zújaddal a szát sarkát, ha hatytad, hogy *kiszíkesëggyën a szád.*"

kojtol 'füstöl, rosszul ég': „Nem akar ígni, csak *kojtol*"

komëndál 'javasol, közvetít, összehoz': „*Komëndájjọ* hát néki is ëgy mënyecskét !"

komja 'komája, barátja': „A zidőüsebbik fijam a *komja* vóut, ismërtem jóul"

komóutosan 'lassan, kényelmesen, nyugodtan': Ráírëk, *komóutosan*, a magam csëndessígíbe maj mëkcsinálom"

koncsorog 'céltalanul járkál': „Nindzs dóugot, hoty feszt a zuccán *koncsoroksz?*"

kotlóajja: '20—25 csirke: általában annyi csirke, amennyit egy kotló egyszer kikölt, amennyit be tud takarni'; „Ez a kendërmagos mëgin előgyött ëty *kotlóajja* csírkével."

kóutog 'dübög, zörög, kalapál': „Szóujjál néki, hogy ne *kóutogjọ!*"

köblös (főüd): 'egy nagyhold föld'; „Ëty *köblös* tengirim vóut a Bámfiba, asz kéi̱ne hazahozni."

köpcös: 'testes, zömök'; „Bisztos ismeri maga, a negyedik uccán az a *köpcös* kis ember"

kötőülík 'gazból, sásból sodort kötél': „Të csak rakjad a *kötőülíkët*, ne beszíjj annyit !"

kúdba ugrott 'öngyilkos lett; az udvaron, legelőn levő ásott kútba ugrott és megfulladt': „A tesvírit nem ismertem, de hallottam rúlla, hogy a *kúdba ugrott*"

kúdús 'koldus; szegényember': „Daraji mënt itt, a *kúdús*"; „Mindíg ije̱ *kúdúsok* vóutak, de nem is szerettek dóugozni"

kukóu: 'a tojás héjja, amit feltörtek és kivették belőle a hasznos részt'; „Tüzeld ẽl, minek ez a sok *kukóu!*"

kulimáz 'festék, zománc; a bőr felső rétege': „Elējtéttem, nem tőrt ẽl, csak lëmënt rúlla ja *kulimáz*"; „— lesëtt oszt lë ‚mënt a zarcárúl a *kulimáz*"

kunnyóu ~ *kunyhóu* 'mezei, kerti szállás, tanya': „Ëty pár hóut főüdem van ott, mëg ëty kis *kunnyóum*"

kupuja: 'tökhéjból készített tojástartó'; „Níz mám mëk, hoty hán tojás van a *kupujába!*"

kúrta 'rövid, kicsi': „Ijekor mán ëgyre *kúrtabbak* a napok"

lábravalóu 'hosszúgatya': „Ad ideja *lábravalóumat!*"

ládafija 'a tulipánosláda vagy ruhásláda oldali fiókja': „Hosz csak a gyűszűmet. odatëttem a *ládafijába!*"

lājbi 'mellény': „A *lājbizsebbe* is vam méjg valamennyi píz"

lëeresztí a kúdba 'hűtés céljából kannában vagy vászonruhában húst, tejet a víz fölé ereszt': „Meleg van, a húst *lëeresztëm a kúdba*"

lëfagy hóuttig: 'nagyot fagy az éjjel'; „Mán is hideg va, rëggerre mëgin *lëfagy a hóuttig.*"

lëkóukkad: 'a nagy melegtől a növény levele, virága lehajlik'; „A napraforgó jis tejjese *lëkóukkadtt* mán a forróusáktúl."

lelencës 'állami gondozott': „Néjkik nem vóud gyerëkük, de *lelencës* mindíg vóut nálluk"

lërottyan 'megbetegszik; hirtelen megérik a gyümölcs': „Ebbe ja zéjvbe nagyo *lërottyant* a zöreg"; „Ëty héjt alat *lërottyant* a szílva"

lúëtetőü kosár 'nagy vesszőkosár': „Hozzál csag be ëgy *lúëtetőü kosár* csutkatövet"

lóugër 'szérű': „Csíplískor kinn aluttunk a *lóugërbe*"

lóugároz 'munka nélkül cselleng, „lóg"': „Montam neki, hoty ha csak *lóugározol*, abbúl nem ílsz mëg"

maga szopta ja zannyát: 'erős, nagy'; „Na, je jóu naty tuskóu vóut, bisztos *maga szopta ja zannyát.*"

malac 'karizom, biceps': „Erőüzs gyerëk vagy, jóu nagy *malacod* va"

mancsol, mancsos 'aratáskor kévét szed': „Évekën át ëggyüt *mancsoltunk*"

maróudi 'nem egészséges, lábadozó': „Nem mëgyëk sëhova së, egíssz héjtëm *maróudi* vóutam"

mëkhány 'megver, elpüföl': „A zannya mëgvárta míg hazagyött, oszt jóu *mëkhánta*"

mënygyëk, mënygyën 'megyek, megy': „— Hová mígy? — *Mënygyëk* árafël"

merevül 'teljesen, egészen': „*Merevül* fölszántották aszt a zegísz ríszt"

mohos 'mohó, falánk': „Mindíg ijem *mohos* vóut, íl-hal a hasájír"

móuringol 'hozományt kap': „Akkor méjg nem úgy *móuringoltak*, mint mámma, kaptak két ágyat, ëgy asztalt mëg nígy széjkët"

muszáj 'kell, szükséges': „Nem ëszik a malac *muszáj* lëvágni"; „Kimëgyëk a *Muszájba*, ot van ëty kis főüdem"

nadáj 'pióca': „Ha nagyo fájt a Júcsa néném feje, *nadájt* ragasztott a tarkójára"

níp 'emberek, tömeg': „Temérdek *níp* van a vásárba"

ojam, mint a kërge bírka: 'nem ott jár az esze, kapkod'; „Napok úta *ojam, mint a kerge bírka.*"

orjára bont 'hagyományosan, parasztosan bontja fel a disznót': „Hogy *boncsuk* akkor? — Ahoty szoktuk, *orjára*"

óuj! 'fel!, kelj fel!, auf!': „*Óuj*, mer indulunk!"

őüdöng 'bizonytalanul, nehezen megy': „Láttam éjm mámma is, a gyerëkkel *őüdöngött* a zuccán"

őügyelëg 'járkál, sétál': „Mit *őügyelëksz* itt, eriggy a dóugodra!"

pákosztos: 'falánk, nyalakodó'; „Zavaft ki eszt a macskát, nem szeretëm, mër *pákosztos.*"

pad 'padlás': „— Apád mëre van? — Fëm van a *padon*", de: *pallás, pallásol!*

paksus 'járlatlevél': „Ki kéjne váltani mán a *paksust*, anéjkül nem lëhet eladni"

pászol, passzos 'méretes, megfelelő, rávaló': „Nagyom *passzos* a cipőd, nem szo-

rít?"; „Jóu̯ lësz az a dugó? — Jó, ippem *pászol* bele"

paszúj 'bab; a kisgyerek penise': „Nem sokat ír a *paszúj* hús néikül"; „Nekëd mëg kim van a *paszújod*" (összetételekben: *száraszpaszúj, tarkapaszúj, zöu̯tpaszúj*)

pëckës 'egyenes tartású, merev': „*Pëckësem* mënt a jány melett, mintha fẽhordaná az óu̯rát"

pekk 'bosszúság, kár'; *pekkës* 'bosszús, kárvallott': „*Pekkës* vóu̯t mijóu̯ta kimënt a tanyára, minden éi̯vbe beütöt nálla valami baj"

pëndëj 'hosszú, bő ing, gyereking': „Az éi̯ gyerëkkoromba ahogy begyött a jóu̯ idöü̯, a kizsgyerëkẽ csak ëty *pëndëj* vóu̯t"

përgël 'hagymát, lebbencset enyhén megsüt': „íppe *përgëltem* a lebbencsët, mikor apád gyött" (lásd még: *përgëltleves*)

pilís 'karéj, szelet': „Naty *pilíst* vágott, oszt jóu̯ mëgzsíroszta"

pìrgál 'ruhát, papírt megéget, megsárgít': „Vasalás közbe *pìrgáltam* mëg eszt a ruhát"

piszkosùl 'nagyon' (fokozásra): „*Piszkosùl* lëb..., mikor hazaírt, messzirűl látta rajta, hogy ivott"

pitéi̯l 'párzik (a kakas)': „Nísz csak hoty *pitéi̯l* a kendërmagos"

pocos 'meztelen; toll nélküli madárfióka'; „Mír nem vëszël magadra valami ruhát, mit járkálsz itt *pocosan*"; „Mit fogdosod aszt a kis *pocos* verebet!"

pocskondijáz 'gyaláz, becsmérel': „Nem szeretëk éi̯m beszílgetni véi̯lle, mindík plëtykál mëk *pocskondijáz* valakit"

pohos 'nagyhasú, kövér'; „Alik féi̯r mán a nadrágba, ojam *pohos*, mint ëgy bíróu̯"; *Pohos* Szilágyi

pont 'éppen': „*Pont* akkor gyöd be, mikor összeszóu̯lálkosztak"

pucër 'altiszt, szolga'; „A katonatisztnek akkor mëgvóu̯t a maga *pucërja*."

pukkancs 'hirtelen haragú, mérges természetű': „*Pukkancs* vóu̯t világíletibe"

pusmog 'fecseg, pletykál'; „Mindík *pusmog* valamit, ahejët, hogy a dóu̯gára mënne."

pustol 'hordja a havat a szél': „El kéi̯ne hánni, mëgin ide pustölta ja zajtóu̯ elébe"

redves 'rücskös, cserzett': „Ínnye, de *redves* a lábat szára, tán kifútta a széi̯l"

retkës 'piszkos, sáros, koszos': „Asz kérdeszte tűlle ja kedvesnőü̯vér, hogy mikor mosot lábat, hogy ije *retkës* a sarka"

réi̯zeleje: 'a kisüsti pálinka nagyon erős eleje'; „Mos hoty főü̯zettem a pájinkát, mëkkóu̯stöltam a *réizelejit*. Piszkos erőü̯s vóu̯t."

rigli 'az ajtó, a kapu zárjának retesze': „Belürrűl *riglivel* izs be lëhed zárni ja zajtóu̯t"

rocska 'fejőkanna, fejőedény': „Ot van a tej még a *rocskába*"

sápítozik 'síránkozik': „Haggyad mán ne *sápítozz* egíssz nap!"

seggdugacs 'kicsi, alacsony személy' (lásd még: *vakarcs*): „Nem ismerëm, de a szomszíd aszonygya, hogy kis *seggdugacs* az egíssz embër

sifon ~ *sifony* 'szekrény': „A ruhákat betëttem a *sifomba*"

sinkóu̯zik 'csúszkál a jégen'; „Addik *sinkóu̯zol*, hogy a bakkancsod mëk tejjese szítmëgy."

sívóu̯ 'egészen, teljesen': „*Sívóu̯* víz aza egíssz rísz, abba mán nem lësz sëmmi az idéi̯n"

sőü̯re, sőü̯réi̯s 'lábasjószág, szarvasmarha': „Csontos Pali foglálkozot *sőü̯réi̯kkel*" (lásd még: *Sőü̯refőüd* [hn.])

sróu̯fol 'szorít, csavaroz, emel': „*Sróu̯folt* fël nagyobra ja lámpát!"

surgyéi̯: 'szalmazsák'; „Annak idejin a zösszes pízit a *surgyé* jalá dukta."

szamártövis(k) 'útmenti, tüskés gyomnövény': „Nyárọ játík közbe rengetegët belelíptünk a *szamártövizsbe*"

szëdeget 'elszórt gabonafejeket gyűjtöget'; „Kettem méi̯g máj féi̯l szekérdëríkravalóu̯ búzát *szëdëgettünk*."

szekéi̯rdëríkra valóu̯ 'annyi (pl. kukorica), amennyivel a szekér közepe megtelik': „Nem sok lët belűlle, tán ëty *szekéi̯rdëríkra valóu̯*"

szëdőü̯: 'átvevő személy'; „Lëjattam a tojást a *szëdőü̯nek*."

széi̯l írte 'szívszélhűdést, tagelesést kapott': „A tavasszal *széi̯l írte*, azúta nem bírja a féi̯l óu̯dalát"

szëmrevalóu 'jóképű, helyes': „*Szëmrevalóü* legím vóut katonakorába"

szërëdás 'bőrből készült táska a kenyérnek, szalonnának': „A *szërëdást* mëk fënhatytad a szekéjrën"

szerelëmgyerëk 'házasságon kívül született gyermek, lányanya gyermeke': „Ű *szerelëmgyerëk* vóut, nem izs beszílt sosë a zapjárúl"

szìlke 'kis cserépedény, cserépfazák: „A kasõrnya fokta jössze a kéjt *szìlkét*"

szívanóu 'szénvonó a parázsnak a kemencéből való kihúzásához': „Ki kéjne mán cserélni a *szívanóu* fejit, mër nagyon elígött"

nagy benne ja szufla 'nagytermészetű, haragtartó, akaratos': „Kutyatermészete vóut, oja szufla vóud benne, hogy na"

szutykos 'piszkos, ápolatlan': „Tá kutyát szoptál, hogy ije *szutykos* vagy"

szütyő: 'szatyor'; „Nem sok a zegíssz, beletér ebbe ja *szütyőbe.*"

tagbaszakatt 'nagytermetű, erős testalkatú': „Nem gondõltam vóuna, hogy az a *tagbaszakatt* nagy embër ije könnyen lërottyan"

takar, takarás 'szénát gyűjt': Emlíkszëk rá tavaj íppe *takaráskor* gyöt ránk az a zítíletidőü"

takaros 'megfelelő, pontos, rávaló; hozzávaló, helyes': „*Takaros* csizma, csak nehoty kicsi lëgyën"; „Jóu jár véille, *takaros* mënyecske"

talpalávalóu 'tánc, csárdás': „Vacsora utá ëtyfõjtába húszták a *talpalávalóut*"

tarisznya 'vászontáska; élelem': „A ronygyot idësanyám ëty *tarisznyába* gyűjtötte, oszt beraktaja ládába"; „Hát a *tarisznyárúl* ki gondoskodik?"

tehéjszarossal fëlmázol 'a szoba földjét tehénszaros sárgafölddel simítja, tömöríti': „Tavasszal mëg a zünnepëk előütt átalába fëlmázõltam *tehéjszarossal*"

tengiri (-dara, -csutka, -fõüd, -kása) 'kukorica': „Hosztam ëty kis *fõüznivalóu tengirit*"

tippan 'tippanfű, összekötve meszelésre használták': „Kírjéjl mán ëgy meszelőüt, a zenyimből kihúlt a *tippan*"

tök: 'éretlen dinnye'; „Jóu vóut a színe, nem gondõltam, hoty *tök* lëssz."

újjas 'kiskabát, zakó': „Rövid *újjazsba* mám most hideg va"

vakarcs 'kistermetű gyerek vagy jószág': „Ez nem nőüt mëg, ije *vakarcs* maratt"

vígit járja: 'rosszul van, halálán van'; „Szëgíny ű mán a *vígit járja.*"

kinyomta ja vőüggyit 'kivette, kinyomta a furunkulus közepét': „Ki kël nyomni ja *vőüggyit,* máskípp újra mëggyűlik"

zabigyerek 'házasságon kívül született gyermek' (lásd: *szerelëmgyerëk):* „Mán akkor vóut ëgy *zabigyereke,* mikor hozzámënt ehë ja zembërhë"

zsizsik, zsizsikës 'a búzában kárt tevő apró bogár': „A hombárt jóu ki kël takarítani, mër máskípp a *zsizsik* tavaszra naty kárt tësz a búzába"

Zilahi Lajos

A szakszóalkotás határai

1. A szavak úgy alakulnak át terminus technicusszá (szakszóvá, szakkifejezéssé, szakmai megnevezéssé, de semmi esetre sem „műszóvá", mert ez utóbbi a mesterséges nyelvre utal), hogy jelentéstartalmukat a szakmai közösség a fogalomra szűkíti. A terminologizálás tehát mindenképpen szándékos beavatkozás, nem spontán folyamat. A szakmai jelentést a definíció fejezi ki, amely egyszersmind kijelöli a fogalom helyét a szakmai fogalomrendszerben. A terminus technicus ún. egy-egyértelműségét a nyelvi alak és a definíció összerendelésével érjük el. A nyelvi alaktól elvárjuk, hogy legyen pontos (maga is utaljon a fogalom rendszerbeli helyére), rövid (vagyis gazdaságos, kényelmes) és lehetőleg általánosan érthető. Ez utóbbi a köznyelvi beszélő és más szakmabeliek igénye.[1]

[1] A terminologizálás elméletéről és módszertanáról részletesen l. Pusztai István: A bécsi terminológiai iskola elmélete és módszertana: Nyr. 104 (1980.): 3—16; uo. bő hazai és külföldi irodalom.

A terminologizálás tehát nem egyszerű feladat. A laikus (köznyelvi beszélő) és a szaknyelvművelő is elfogadhatja Elfriede Beier (tudtom szerint ő vizsgálta először a nyelvtudós módszerességével a terminológiaszabványosítás nyelvi—társadalmi következményeit) figyelmeztetését: „Tisztában kell lennünk vele, hogy milyen szörnyű átalakításra és milyen mély beavatkozásra van szükség ahhoz, hogy a köznyelv eszközeivel szakterminológiát építsünk... Ez csak akkor lesz igazán kifogástalan, ha a nyelvtudomány figyelemmel kíséri a technikában a nyelvi munkát, és kutatja az ilyen irányú tevékenység elé állított vagy állítandó határokat."[2]

A szaknyelvművelés tehát folyamatos munka. Megállapításait újra meg újra szembesíteni kell az egyes szakmák vagy éppen a laikusok új igényt bejelentő értékelő, esetleg preszkriptív nyilatkozataival. Ezek — mint Rudolf Beier írja — általában „a szakszó kincset vagy a szaknyelvben előnyben részesített szintaktikai eszközöket kritizálják, a más kommunikációs területre behatoló tipikusan szaknyelvi jelenségeket egyenesen a nyelvrendszer fenyegetéseként vagy nyelvromlásként fogják föl, és a szakembert olyan ajánlásokkal és nyelvi szabályokkal állítják szembe, amelyeknek a dolog- és terminológiaszabványosításhoz semmi közük nincs. Nem az újabb lingvisztika biztos ismeretei és eddigi megállapításai szerint tájékozódnak a tudományos-technikai területen tényleg szokásos nyelvhasználatról (a »stílusnormáról« mint a feltárható nyelvstatisztikai szabályszerűségről); átsiklanak azon, hogy a szaknyelv sokrétegű állandóan fejlődő kommunikációs eszköz, és figyelmen kívül hagynak olyan mércéket, amelyek ezekhez a tényekhez kísérelnek meg igazodni."[3]

Az idézetben jellemzett felfogás meglepően hasonlít ahhoz, amelyet nálunk Kolozsvári Grandpierre Emil hangoztat két kis könyvecskében összefoglalt korábbi folyóirati cikkeiben és azóta is (Négy-öt magyar összehajol. 1976. és Herder árnyékában. 1979.; a továbbiakban ezekre évszámmal és lapszámmal hivatkozom). Még világosabb a hasonlóság, ha pontosabban utánanézünk a helyzetkép kialakításához vezető egyikmásik megjegyzésnek. A német szerzőtől való és a szaknyelvművelést ismertető fent idézett cikk egyrészt olyan nézetre utal, amely a műszaki zsargon más nyelvhasználati területre való behatolását bírálja, mondván, hogy ez a fejlődés az egzaktságot, információt és emberiességet illetően veszteséggel jár; másrészt olyan véleményt is említ, amely a tudományos-technikai szókincs növekedésében a nyugati civilizáció pusztulását sejti.[4]

2. A fentiekben a nyelvromláson mint okozati tényezőn kívül okként felmerült a szakzsargon. Ha ennek szerepét helyesen akarjuk mérlegelni, tisztáznunk kell erről alkotott nézetünket. Valószínű, hogy ebben nemcsak nyelvi, hanem szociológiai problémákkal is szembekerülünk (szociolektus). Ezeket azonban ebben a dolgozatunkban nem részletezhetjük.

A terminológiatan, bár tárgya a terminusalkotás elmélete és módszertana, a szaknyelvet nem korlátozza a szakszókincsre (vagyis arra, amit általában terminológiának szoktak nevezni), mint azt a MMNy. teszi.[5] A szaknyelv — a sajátos szókincs és a köznyelv grammatikai eszközeinek együttese — a terminológus számára ugyanúgy rendszer, mint a köznyelv: ezen is beszélnek, írnak, azaz szöveget alkotnak. A szakmai, tehát a köz-

[2] Elfriede Beier: Grenzen der Sprachnormung: Muttersprache 71 (1961.): 194—5.
[3] Rudolf Beier: Zur Theorie und Praxis der Fachsprachenarbeit in der DDR: Muttersprache 88 (1978.): 257.
[4] Rudolf Beier: uo.
[5] MMNy.: „Éppen ezért tartjuk szükségesnek megjegyezni, hogy a szakszókincsek nem nyelvek, jóllehet szokás műszaki nyelvről, orvosi nyelvről, diáknyelvről beszélni" (472; hasonlóan: NytStSz. 230).

nyelvitől elsősorban funkciójában különböző szövegben, bár az esztétikai semlegesség itt követelmény, olyan stílusjegyek is akadnak, amelyek stílusrétegeket, sőt stílusnemeket és fajtákat engednek megkülönböztetni. A szaknyelv vertikálisan így tagolható: tudományos-értekező szaknyelv, műhelynyelv, műhelyzsargon.[6] Ebből az következik, hogy a szaknyelvet nem lehet azonosítani a szakzsargonnal, mint ahogy a nemzeti nyelvet sem annak valamelyik rétegével. A szaknyelv tudományos rétegének struktúrája bárki számára nyitott, vagyis felismerhető. A szakzsargon viszont strukturálatlan (emiatt nem is lehet tudományos) és zárt (akár az argó).

A szakzsargon pontosabb megfigyeléssel még tovább is tagolható. Veszedelmesebb változata az áltudományoskodó, mely a laikus közönségre idegen szavak fölösleges használatával vagy köznyelvi szavak különös, de ki nem fejtett értelmű használatával akar hatni. Egyáltalában nem „veszedelmes" változata a műhelyzsargon. Ez a csoporttudat megnyilvánulása, és a műhely falain kívül nem él (szívesen használja a hagyományosnak és meghittnek tűnő régi szakmai megnevezéseket; példák az öntészek műhelynyelvéből: *auszcúg* 'peremkihúzó', *cunderos* 'salakos', *fándli* 'kézi öntőüst' stb.). Ha ennek egyikmásik ízes fordulata bekerül a köznyelvbe, azt csak színesíti (például: *rövidzárlatot kap* 'megakad a gondolkodásban', *felment a pumpa* 'mérges lett' stb.).

3. A szaknyelv elsősorban az egyes szakmák ügye, hiszen a szakmai tárgyú kommunikációt kell elősegítenie. Mégsem húzható éles határvonal a szaknyelv és köznyelv közé, mert a szakmai ismeretek jó részét a köznyelvi beszélők is felhasználják, illetőleg „fogyasztják", vagyis a szaknyelv a köznyelvet is gazdagítja vagy kevésbé szerencsés esetben szegényíti (illetőleg rontja). Ennek megfelelően a szaknyelvművelésnek két csoport: a szakmailag érdekeltek és a teljes nyelvközösség szempontjából kell mérlegelnie a szaknyelvi jelenségeket.

Nézzük meg először, hogyan ítéli meg a szakma a magyar szaknyelv helyzetét. Czúni István 1973-ban ilyen helyzetképet fest: „A szaknyelv — mint élő rendszer — elvesztette stabilitását, e »hömpölygő áradat« vize hordalékos, zavaros, szennyes. Itt sincs messze az a kritikus időpont, amikor a szemantikai szennyezettség olyan mértékűvé lesz, hogy a nyelv megújhodó, öntisztuló képessége már nem bír vele, és a szomszéd határba kell járni tiszta vízért... A szaknyelvben — ideális esetben — a jelentés és a nyelvi kifejezés között kölcsönös és egyértelmű vonatkozás van (szemantikai ekvivalencia). Ennek hiánya okozza a szemantikai zajt... A magyar szaknyelv ügye rosszul áll. Előfordul egy-egy próbálkozás az egységesítésre, de ezek meddők..."[7]

A szakember (szakma) tehát úgy látja, hogy a szaknyelv romlásának oka a bevezetésben vázolt terminológiai követelményrendszer figyelmen kívül hagyása.

És hogyan ítélkezik ugyanebben a kérdésben a köznyelvi beszélő? Pontosan fordítva: nem a terminológiai követelmények megvalósulását keresi a szaknyelvi megnevezésekben, hanem azokét, amelyeket a köznyelvi szavaktól elvár, vagy amelyeket azokban megvalósulni képzel. Ha a szakkifejezések ezeket az elvárásokat nem elégítik ki, a köznyelvi beszélő előtt rossznak minősülnek még akkor is, ha köznyelvi normát nem sértenek, és szaknyelvi funkcióikat megfelelően ellátják. Ezt a véleményt nem kis mértékben a szaknyelv különös megjelenési formája: a szakzsargon indokolja. Közönségünk egy része (különösen, ha jobbára csak ezzel találkozik) azonosítja a szaknyelvet a szakzsargonnal, és ha úgy érzi (és joggal!), hogy a szakzsargon veszélyezteti nyelvünk épségét, akkor ezért a szaknyelvet szőröstül-bőröstül felelősnek tartja.

[6] Pusztai István: Szaknyelv és műhelyzsargon: Nyr. 99 (1975.): 395—404; a (szak)zsargonra vö. Szende Tamás: A szó válsága. 1979. 221—6.

[7] Czúni István: Korunk és a szaknyelv: Nyr. 97 (1973.): 404—5.

Nálunk ennek a véleménynek — mint már jeleztük — Kolozsvári Grandpierre Emil adott hangot. Szerinte „... a belső veszedelem ... a szakmai zsargonok oldaláról fenyeget" (1979: 70).

Azzal a tételével, hogy a szakzsargon a köznyelvet veszélyezteti, egyetérthetünk. Egynémely később ismertetendő tételével azonban azt a látszatot kelti, hogy a szaknyelvet azonosítja a szakzsargonnal. Az indokolatlan, talán nem is szándékos azonosítás viszont a szaknyelvművelésre tűnik veszélyesnek: olyan szabályok elterjedéséhez vezethet, amelyek a szaknyelv fejlődését nem segítik, hanem gátolják.

Kolozsvári Grandpierre Emil gondolatokban és példaanyagban gazdag cikkeinek, bár „... a sok felvetett részletből szinte az olvasónak magának kell ... összeraknia a mondanivaló alapvető egységét",[8] ezúttal csak három tételszerűen megfogalmazott és nyilván szabálynak szánt megállapítása köré csoportosítjuk mondanivalónkat. Ezek (egyelőre saját fogalmazásunkban): *a)* a szakmáknak nincs joguk köznyelvi szavakat szakmai jelentéssel megtölteni; *b)* nincs joguk köznyelvi szavakat metaforikus értelemben átvenni; *c)* nincs joguk köznyelvi szavak kombinációjával (hosszú) szakkifejezéseket alkotni.

És most szembesítsük ezeket a köznyelvi (vagy a szerző személye miatt inkább szépirodalmi?) elvárásokat a terminológiai követelményrendszerrel, de úgy, hogy közben a köznyelv szabályait és tendenciáit se veszítsük szem elől.

4. Szerzőnk egyik szabályát így próbáltuk megfogalmazni: A szakmáknak nincs joguk a köznyelvi szavakat szakmai jelentéssel megtölteni. — Saját szavaival: „A nyelvgyalázás bűnében mindenekelőtt a szakemberek, a szakmai nyelv önkényes kotyvasztói vétkesek. Abban, hogy a legkülönfélébb szakmák művelői, sőt szakmanélküliek gátlástalanul rekesztenek ki némely szót a használatból s ruháznak föl az eredetitől eltérő jelentéssel másokat, nemcsak a műveletlenségnek van része, hanem a nyelvújítás kritikátlan dicsőítésének... A szakma nem talál szót erre vagy arra a munkafolyamatra, eszközre, s ahelyett hogy a fejét törné, átvesz egy köznyelvi szót, s megváltoztatja a jelentését" (1979: 156, 162). Példák: *állatok háziasítása* állatszelídítés helyett, *elkövető* tettes helyett (1976: 12, 72), *kontár* (1979: 53; vajon miért maradt ki a *kontár* szó és a helyette ajánlott *üzletszerű fusizó, jogtalan munkavégző, adócsaló, katonaszökevény* a Kortárs 1977. évi 8. számában közölt vitaindító cikk 1979. évi kiadásából? Pedig ott lett volna a helye a 162. lap alján az ugyancsak nagy vihart kavart *ük*-val együtt!), *tábori ágyú* gyalogsági ágyú helyett, *áruterítés* áruelosztás helyett, *kiszerelés* csomagolás helyett, *göngyöleg* csomag helyett, *hatályos* érvényes helyett (1979: 162), *műtárgy* (a művészettörténetben: műalkotás → a műszaki életben: híd, aluljáró stb.; 1979: 163), *alkoholos befolyásoltság* ittasság helyett,[9] *bekerülés* költés helyett, *jegykezelő* kalauz helyett, *német juhászkutya* farkaskutya helyett, *délies szél* déli szél helyett, *téliesített sapka* bélelt sapka helyett, *száras férfi túracipő* bakancs helyett, *nyereségvágyból elkövetett emberölés* rablógyilkosság helyett[10], *üzletszerű kéjelgés* fajtalankodás helyett.[11]

A szakmai szókészlet gyarapításának kétségtelenül legegyszerűbb és legkézenfekvőbb módja a köznyelvi szavak átvétele. Erre szükség van Elfriede Beier szerint is, aki azzal érvel, hogy a tudományok és szakmák többsége nem tud magának olyan nómenklatúrát alkotni, mint a botanikusoké vagy a zoológusoké és olyan jelrendszert sem, mint a kémikusoké. Egyéb egyezményes jel híján a szakmai nyelv anyaga a már „jelentéses

[8] Benkő Loránd: Kortárs 1977. 12. sz. 1956.
[9] Kritika 1980. 3. sz. 14.
[10] Kritika 1980. 4. sz. 27.
[11] Kritika 1980. 10. sz. 23.

szó", amely évezredes szellemi tevékenység eredménye. A szinonimia és poliszémia megszüntetése azonban a köznyelvi beszélő számára egy addig szilárd tulajdontól való megfosztást jelent, és a meg nem értés az „átképzéssel" járó erőfeszítést követeli meg tőle.[12]

Elfriede Beier úgy gondolja, hogy ez a feszültség határt szab a terminológiaszabványosításnak. A terminologizálás határait szerinte ott kell keresnünk, ahol a kitűzött célokat (ti. a terminologizálását) nem lehet elérni, vagy ahol nem kívánatos hatások lépnek fel. Végül is arra az eredményre jut, hogy „az anyanyelvi hangalakok külsőleg változatlan átvétele a legnagyobb nehézségeket akkor támasztja, ha hozzájuk olyan szakmai jelentést rendelünk, amely ellenkezik az anyanyelvi renddel".[13]

Hasonló feszültséget érez a köznyelvi szavak familiáris, hagyományos jelentése és szakmai definíciója között, de ezért el is marasztalja a szaknyelvet Kolozsvári Grandpierre Emil. Az ő példáit fentebb felsoroltam. Súlyuk azonban nem egyenlő, és legalább két csoportra különíthetők el.

Az első csoportba sorolom azokat, amelyeket valamelyik szakma terminologizált, azaz legalább szakmai szinten kötelező érvényű szakmai definíciót fűzött hozzájuk: *állatok háziasítása, elkövető, kontár, tábori ágyú, göngyöleg, hatályos, érvényes, műtárgy, alkoholos befolyásoltság, jegykezelő, német juhászkutya, délies szél, téliesített sapka, száras férfi túracipő, nyereségvágyból elkövetett emberölés, üzletszerű kéjelgés.* Ezek jó részéről a szerzővel vitatkozó szakemberek bebizonyították, hogy szakmai jelentésük nem áll szemben köznyelvi vagy hagyományos jelentésükkel, abból mintegy levezethető (pl. *kontár, üzletszerű kéjelgés)*, vagy szakmai szempontból indokolt a köznyelvben szinonimaként használt szavak fogalmi elhatárolása (pl. *hatályos, érvényes; állatok háziasítása, szelidítése; elkövető, tettes; nyereségvágyból elkövetett emberölés, rablógyilkosság).*[14] Meg kell jegyeznem, hogy szerzőnk a felemlített terminus technicusokkal kapcsolatos véleményét nem adta fel.[15]

Van a kifogásolt szavak között természetesen olyan is, amelyikről szakember segítsége nélkül is tudjuk, hogy nem felesleges kettőzés, mert jelentése a köznyelvi beszélő számára észrevehetően eltérő: aki például *száras férfi túracipő*-t és *téliesített sapká*-t óhajt venni, az nem elégszik meg a közönséges bakancsal és a bélelt sapkával. A *göngyöleg* sem fölösleges kettőzés a csomaggal szemben, hiszen a benzineshordó vagy a savaspalack összefoglaló fogalmát mégis csak jobb göngyölegnek nevezni, mint csomagnak. Az ÉrtSz. nem is vonja kétségbe léthez való jogát (ugyanis nem csillagozza meg). Egyébként a kifogásolt szó legalább 1529 óta hasonló jelentésben, 1838 óta pedig mai jelentésében él nyelvünkben (TESz.), így hát az ETO névtelen szerkesztőinek „torzszüleménye" — szerzőnk véleményétől eltérően — nem lehet (1979: 11, 71). A *délies szél* (ha ez egyáltalában szakkifejezés) sem fölösleges kettőzés a déli széllel szemben, hiszen jöhet északról is, mert „olyan mintha déli lenne" (ÉrtSz.), míg a déli szél a meteorológusok számára egyetlen irányt tesz elképzelhetővé (de ugyanígy van ezzel a köznyelvi beszélő is). A *jegykezelő* pontosabb felvilágosítást ad az ehhez a foglalkozáshoz kapcsolódó feladatokról (és ezt jó, ha tudja az utas is), mint a régi *kalauz* szó. Ugyanígy a gyalogsági ágyút sem kereszteltethette ok nélkül a régi „HM. úr" (K. G. E. jele) *tábori ágyú*-ra (egyébként ma is ez a neve; vö. Műszaki Lexikon IV. kötet: *ágyú* címszó alatt). Könnyű az okot felismerni:

[12] Elfriede Beier: i. h. 195, 196.
[13] Elfriede Beier i. h. 272.
[14] Szádeczky—Kardoss Irma: Kortárs 1978. 2. sz. 310—15; Buvári Márta: Kortárs 1978. 5. sz. 812—5; Karcsay Sándor: Élet és Tudomány 1977. 52. sz.; uő.: Jogtudományi Közlöny 1981. 4. sz. 337; Grétsy László: ÉS 1978. április 15. 2; Hampel Tamás: Kritika 1980. 9. sz. 13—4.
[15] Kortárs 1979. 1. sz. 80—9; Kritika 1980. 3. sz. 14; 1980. 4. sz. 27; 1980. 10. sz. 23—4.

ezt az ágyúfajtát többé nemcsak a gyalogság használja, tehát a régi megnevezés pontatlanná vált.

Másik csoportba sorolom a kimaradókat: *áruterítés, bekerülés, kiszerelés*, és ezeket, ha valóban fölösleges kettőzések, a szakzsargonba utalnám. Némi bizonytalanság azért él bennem. Nem vagyok meggyőződve ugyanis arról (ennek eldöntéséhez kereskedelmi szakember kell), hogy az *áruterítés* nem jelent-e valami mást a szakmai nyelvben, mint az áruelosztás, illetőleg nem fűz-e a szakma hozzá valamilyen eltérő jelentést. Némi óvatosság nem árthat! Abban már biztosabb vagyok, hogy a *bekerülés* nem azonos a költséssel (nem sajtóhiba ez *költség* helyett?). A *bekerülési ár* ugyanis összefoglaló fogalom neve, és ez lehet több is, kevesebb is, mint a dolog megszerzésére fordított (elköltött) pénz. A *kiszerelés*-sel némiképpen más a helyzet. Ennek 'becsomagol' jelentésben való használatát az ÉrtSz. is elítéli. De itt is ajánlatos az óvatosság: a kiszerelés nemcsak becsomagolásból áll; a tengeren túlról érkező szállítmányok kicsomagolóit is meg kellene kérdezni, hogy mit csinálnak (ti. kicsomagolnak-e vagy kiszerelnek). A gyártósorokat és gyárakat nem papírzacskóban szállítják!

A szakszók fogalmi tartalmának nem pontos ismerete általában nem okoz kellemetlenséget a laikusok gyakorlatában. A kontár és az üzletszerű kéjelgő, bár — nem lévén jogász — nem ismeri tevékenységének jogszabályi definícióját, mégis legalább sejti, hogy gyakorlatával valamilyen (erkölcsi vagy jogi) szabályt sért (egyik sem veri nagydobra hivatását); az a különbség pedig, ami a jogszabály *érvénye* és *hatálya* között van, a laikust alig érinti, viszont a jogalkalmazó szempontjából nagy fontosságú. Ezek a példák (de a többiek sem) nem győznek meg arról, hogy a köznyelvi gondolkodásba jól beágyazott jelentésű szavakat nem szabad terminologizálni, de arról igen, hogy a terminológus sem rugaszkodhat el a köznyelvi szó jelentésmagvától. Abban mindenesetre egyetértünk Kolozsvári Grandpierre Emillel, hogy „Az semmiképpen nem nyelvfejlődés, ha valaki kierőszakolja, hogy a mészárost ezentúl asztalosnak nevezzük, a tehenet kocsmárosnak, a kocsmárost asztronautának" (1979: 10), és örülünk, hogy a magyar nyelvművelést hasonlóan túlzó stílusban elítélő nyilatkozatai között akad elismerő is: „Grétsy sok érdekes megállapítása közül hadd emeljem ki a következőket: Az olyan szakszó, amelynek megértése nehézségbe ütközik, már eleve nem érdemel kíméletet. Igaz." (1979: 23). Nyilvánvaló, hogy Grétsy is a köznyelvi jelentés gyökere körül keresi a terminologizálás határát a nyelvtudomány más jeleseivel együtt. Idézzük közülük Lutz Mackensent: A tecnika „kiizzítja belőle [ti. a szóból] a jelentés magvát, majd úgy kikovácsolja, hogy az mint a »fogalom fogalma« a lehetséges felhasználók egyéni felfogásának helyet nem ad, esetleges azonos jelentésű testvéreit kigyomlálja, és jelentéstartalmának a technikától megszabott leírását teszi minden egyébként érvényesülő mérce helyére."[16]

5. Kolozsvári Grandpierre Emil második szabályát így fogalmaztuk meg: A szakmáknak nincs joguk köznyelvi szavakat metaforikus értelemben átvenni. — Saját szavaival: „Egyszóval a tudósok csak a legszükségesebb esetben gyártsanak a szakmán kívüliek számára érthetetlen szakszókat, s akkor sem kificamult s képzeletet megbénító metaforák segítségével" (1979: 73). Példák: „a »lepény épületben« architekturális és kulináris elemek keverednek, a »torokgerendás fedélszék«-ben viszont egy anatómiai fogalom lép kentaurfrigyre két építészeti és egy berendezési tárggyal" (1979: 56).

A két példából és a szerző hozzájuk fűzött értelmezéséből nem tudom megállapítani, miért volnának ezek „kificamult és képzeletet megbénító" metaforák. Éppen szemléletességük következménye az, hogy a laikus valamit megsejt a szakmai fogalom tartalmából!

[16] Lutz Mackensen: Sprache und Technik. Lüneburg, 1954. 7.

A metafora a poliszémia veszélyét hordja magában, következésképpen a terminológiának kellene idegenkednie tőle, de nem teszi,[17] legfeljebb a *vízi erő* helyett használt *fehér szén* típusú metaforák kerülésére int.[18] Az ok nyilvánvaló: ez a megnevezés pontatlan, nagyon is elrugaszkodik a jelölt valóságtól (illogikus), ennek megfelelően félreérthető. Nem így Kolozsvári Grandpierre Emil példái, amelyek egyáltalában nem érdemlik meg ezt a jellemzést: „A szakmák nyelvi erőlködéseinek gyászos eredménye, hogy olyan szavakat gyártanak, amelyek megbénítják a képzeletet, mert olyasminek a látására kényszerítik az olvasót, amit látni, következésképpen láttatni sem lehet" (1979: 56). Ezt az ítéletet szem előtt tartva, meglepő, hogy néhány oldallal odébb megdícséri Czúni Istvánt, mert „Joggal ítéli el, hogy a szemléletes *bogárhát* helyett domború keresztszelvényt vagy konvex szelvényt írnak" (1979: 67; kiemelés tőlem — P. I.). A *bogárhát* valóban „telitalálata" lehetne szaknyelvünknek — ahogy Czúni írja[19] —, de azt is meg kellett volna mondania, hogy ha a domború keresztszelvény helyett *bogárhát*-at írunk, akkor hogyan nevezzük meg a homorú keresztszelvényt (ti. némiképpen a rendszerszerűségre is ügyelni kell a terminológiában!).

Nézetem szerint a metaforák azok, amelyek lebontják a köznyelv és szaknyelv közti határokat. Szemantikai motivációjukat a terminológia módszertana — mint láttuk — olyan értékesnek tartja, hogy esetleges poliszémiájuktól eltekint. Elfriede Beier, a nyelvész egyenesen aggódik attól, hogy a terminológia túlzott racionalizmusa kiirtásukhoz vezet.[20] Erről persze nincs és nem is lehet szó. Gondoljunk csak arra, hány szaknyelvi megnevezésben találkozunk ilyesmivel: *bütyök, csiga, fej, fül, koszorú, könyök, köpeny, láb, palást, sisak, szem, torok, villa* és hasonlókkal. Vajon mivel pótolnánk őket, és a bennük őrzött hagyományt, amelyet Kolozsvári Grandpierre Emil annyira sajnál? A metafora tilalmazása nem sokban különbözik a köznyelvi szavak terminológiai tilalmától, mivel a felemlített metaforák is köznyelvi szavak. Az előbbi szabály ellentmondásossága e szabály tükrében még élesebben kitűnik.

6. A szerző harmadik szabályát így értelmezzük: A szakmáknak nincs joguk köznyelvi szavak kombinációjával hosszú szakkifejezéseket alkotni. — Saját szavaival: „[A nyílászáró szerkezet] a hármas követelménynek semmiképpen nem felel meg. Azt, hogy nem rövid, fölösleges bizonygatni. Egyértelműsége ugyancsak vitatható, hiszen az a valami, amibe például az ajtót, az ablakot, a kéményt, a konvektort elhelyezik, sokkal közelebb áll a kerethez, mint a szerkezethez, noha szerkezet, mert megszerkesztették. Másfelől nem zárja a nyílást, hanem foglalatul szolgál valamely más tárgynak, amit beléje illesztenek, de ami ugyancsak nem zárja a nyílást; ha a nyílást be kellene zárni — akkor befalaznák... Csúnya szó, nehézkes szó, rossz szó, pontatlan szó, következésképp nemcsak fölösleges, hanem káros" (1979: 25).

A szerző érvelése nyilvánvalóan önkényes. Önkényes, mert pontosan tudja, hogy a ny. sz. („ismételni is undorodom" — mondja; 1979: 26) ajtót-ablakot jelent. Mindkettő szerkezet (vö. Műszaki Lexikon), de semmi esetre sem lehet a keret értelmet ráerőltetni, mint ahogy azt sem, hogy „nem zárja a nyílást hanem foglalatul szolgál valamely más tárgynak, amit beléje illesztenek, ami ugyancsak nem zárja a nyílást." Bőven elegendő annyit tudni az értelméről, hogy az ajtó, ablak és kapu összefoglaló fogalmának megnevezése. Igaz, így viszont egyértelműségét kifogásolni nem lehet. Még mindig megmaradhat azonban az, hogy „csúnya, nehézkes, rossz' (ez ugyanis szubjektív ítélet), de az, hogy

[17] ISO R 704—1968: Naming principles. 12.
[18] DIN 2330—1979: Begriffe und Benennungen. Allgemeine Grundsätze. 12.
[19] Czúni István i. h. 413.
[20] Elfriede Beier i. h. 202.

„pontatlan, fölösleges, káros" már bizonyítást is érdemelne, mint ahogy az is, hogy az ajtót és ablakot jelentő nyílászáró szerkezet helyett milyen logikai megfontolás alapján lehetne akár a *zárótok, toktöltés, tokzáró* (1979: 25), akár a *nyílásbélés* (1979: 166) megnevezést bevezetni. Ha sikerülne is valamelyiküket áterőszakolni a szabványosító (általában a szakmájukhoz jól értő tagokból álló) bizottságon, legfeljebb egy pontatlan (illogikus) szakkifejezésre tennénk szert, és ami a legnagyobb baj: a fogalmat pontosan tükröző, nem kiejthetetlenül hosszú szakkifejezés helyett. Mi a meglepő azon, hogy a nyelvész (ezúttal is Grétsy László) a szakmai tényeket figyelembe véve, a *ny. sz.*-et a szerzővel együtt nem ítéli el egyértelműen (1979: 24)?

Sokkal hatásosabban lehet példázni a szakkifejezés kezelhetetlenségét a *folyékony tüzelőanyaggal működő háztartási fűtőkészülék* megnevezéssel, de ezt Kolozsvári Grandpierre Emil nem hosszúsága miatt rója meg, hanem mert az *olajkályha* megnevezés fölösleges megkettőzésének tartja.[21] Itt megint valami félreértés van, ugyanis sem a szakember, sem a laikus nem nevezi az olajkályhát úgy, ahogy szerzőnk állítja. A hosszú megnevezés ugyanúgy, mint a *ny. sz.*, az összefoglaló fogalom és nem az alárendelt olajkályha megnevezése. Igaz, a nem szakember előtt túl pontos, hosszú is, de se nem fölösleges, se nem illogikus.

A terminus technicustól megkövetelt pontosság és rövidség egymást keresztező követelmények. Sokszor nagyon nehéz a hosszabb vagy a rövidebb megnevezés között választani. Elfriede Beierrel egyet kell értenünk abban, hogy az összetételek és szócsoportok a fogalom több ismertetőjegyét ragadják meg, és ezáltal olyan „önleírásokat" adnak, amilyeneket éppen a technika kíván.[22] Legyen erre példa a következő: *egy vastestű egy tekercselésű áramátalakító váltóáramról egyenáramra* 100 *V-ról* 230 *V-ra.*[23] Ennél is elrettentőbb ez a laikus számára teljesen értelmetlen megnevezés: *Tö. fk.* 32–10 *MSZ* 8282 (32 kp/nm² szakítószilárdságú, 10% nyúlású fekete temperöntvény a 8282. sz. szabvány szerint). Ezek valóban nehezen kezelhető szakkifejezések, de az ilyenek aligha kerülnek a laikus közönség elé, ezért a köznyelvet nemigen rontják.

A szakma is védekezik a „hosszúra szabványosított" megnevezések ellen. Ahol lehet, megrövidíti őket, illetőleg annyit hangoztat vagy ír le belőlük, amennyire az adott kontextusban vagy szituációban szükség van. Példa: a szabványosított *villamos izzólámpa* helyett sok esetben elegendő csupán az *izzó* ejtése is.[24]

7. Végül ejtsünk néhány szót arról is, hogy mi a hatása a terminologizálásnak — hangsúlyozva, hogy azt mi is mesterséges beavatkozásnak tartjuk — az össznemzeti nyelvre. Szerzőnk a terminologizálásban feszültségforrást lát.

Vajon miféle feszültség keletkezik a köznyelvi szavak és a szakmai definíciók önkényes összerendelése folytán? E. Beier így válaszol: „... a zavar abból keletkezett, hogy figyelmen kívül hagytuk az ember nyelvvel szembeni magatartását: a nyelvi alakra való hagyatkozást ... káros következmények nélkül nem tehetjük túl magunkat az anyanyelvi tartalmon, és ... nem »egyedül a definíció a fontos a szaknyelvben«".[25]

És miben látja jelentkezni a feszültséget Kolozsvári Grandpierre Emil? Erre is néhány idézet: „... lépést csak akkor tarthatunk a fejlődéssel — annyira amennyire —, ha az információk kavargó áradatában görcsösen kapaszkodunk a szavak megállapodott, lehiggadt jelentésébe, mint a hajótörött a roncsba; ő az életét, mi a műveltségünket akar-

[21] Kritika 1980. 3. sz. 14.
[22] Elfriede Beier i. h. 202.
[23] Ipari termékek jegyzéke. 1967. 132.
[24] MSZ 9620/6–73.
[25] Elfriede Beier i. h. 200; a célzás E. Wüster dolgozatára irányul: Die terminologische Sprachbehandlung: Studium Generale 6 (1953.): 214–9.

juk megmenteni (1979: 63) ... a tudományok ... megakadályozzák a nagyközönséget abban, hogy betekintsen egy-egy szakma, tudomány műhelyébe. Valamennyi tudománynak van olyan rétege, amely közkinccsé válhat, ha mesterségesen nem gátolják meg ebben. Például köznyelvi szavak jelentésének önkényes és fölösleges megváltoztatásával (1979: 71). A nyelv mint minden élő szervezet változik... a változtatás viszont szándékos, hiszen a szakmák, tudós vagy technikuscsoportok szüleményei, önkényes alkotások, nem spontán erők termékei... minél több a voluntarista változtatások száma, annál zavartabban működnek a nyelvben végbemenő folyamatok, köztük az öntisztítás. Meggyőzően bizonyítja ezt a nyelvújítás."[26]

Próbáljuk felvázolni a két szerző idézett megjegyzései alapján a terminologizálás várható következményeit: *a)* a hagyományok feladása, *b)* a tudományos eredmények hozzáférhetetlensége, *c)* a nyelv öntisztításának megszüntetése.

A hagyomány valóban nagy úr. Nem egy köznyelvi kifejezést őrzünk új tartalommal. Ma is azt mondjuk, hogy *a nap felkel*, illetőleg *lenyugszik;* vannak, akik a golyósirónt és a filcirónt *toll*-nak mondják, holott mindenki tudja, hogy ezek illogikus kifejezések. Pontatlan kifejezés mögött is lehet tehát pontos fogalom (de fordítva nem, mert akkor a kifejezés is pontatlan).[27] Ha azonban a hagyományra való tekintettel legalább újonnan keletkező fogalmaink kifejezésének pontosságával nem törődünk, akkor egyre több kifejezésünk válik pontatlanná, illetőleg nem lesz többé alkalmas arra, hogy grammatikai vagy szemantikai struktúrájával hozzásegítsen a fogalmi tartalom kihámozásához. A hagyományhoz való túlzott ragaszkodás bizonyos esetekben hátrányosabb következményekkel jár, mint a nyelv fejlődési törvényszerűségeinek ismeretében vezetett változtatás. Bizonyára nem kell ecsetelnem, milyen következményei lennének annak, ha a gazdasági-technikai életben (például egy vállalkozási szerződés megkötésekor) úgy kezelnénk a szakmai megnevezéseket, mint írónk: „S ha egyszer nagyjából megtanultuk, mi a vasbeton építkezés, tökéletesen mindegy nekünk, hogy a falakban alumínium vagy esetleg rézhuzalok szövik át meg át a betont" (1979: 62). Ilyen módon újratermelnénk a feszültséget.

Nehéz, s talán reménytelen vállalkozás lenne megvonni azt a határt, ameddig az időközben pontatlanná vált kifejezések a köznyelvben megőrizhetők. A szaknyelvben azonban sorsuk nem függhet a véletlentől. A beavatkozás elkerülhetetlen.

A bármely időponthoz tartozó, hagyományosnak tűnő össznemzeti normák is spontán folyamat és mesterséges normalizálás kölcsönhatásában keletkeznek.[28] A hagyományra való hivatkozás éppen a mesterséges beavatkozást (a nyelvújítás óta már ez is hagyomány !) igazolja (és nemcsak a magyar nyelvre, hanem minden nyelvre nézve; vö. a nyelvi tervezést a gyengén fejlett új államokban).[29]

Az ismeretek számának gyarapodása és hozzáférhetetlensége nem a terminologizálás következménye, hanem fordítva: a szakszóalkotás célja az ismeretek könnyebb felhalmozása, rendszerezése, megőrzése és továbbadása. A szakmai ismeretek közvetítőitől mindenesetre elvárható, hogy a „fogyasztóik" ismeretéhez alkalmazkodva fejtsék ki a gondolataikat.

Kolozsvári Grandpierre Emil szerint a terminologizálás korlátozza a „nyelv öntisztulását" is. (A gondolat valószínűleg Czúni Istvántól származott át.)[30] A terminologi-

[26] Kritika 1980. 3. sz. 14.

[27] Lubomír Drozd: Zur formalen und inhaltlichen Charakteristik des Fachwortes: Muttersprache 88 (1978.): 284.

[28] Voproszi formirovanyija i razvityija nacionalnyih jazikov; Trudi insztyituta jazikoznanyija Akademii nauk SZSZSZR. H. Moszkva, 1960. 302; idézi: Heinz Ischreyt: Studien zum Verhältnis von Sprache und Technik. Düsseldorf, 1965. 121.

[29] A nyelvi tervezésről, azon belül a magyar nyelvújításról vö. Walter Tauli: Introduction to a Theory of Language Planning. Uppsala, 1968.

[30] Czúni István i. h. 404 (l. a 7. sz. jegyzethez tartozó idézetet).

zálás azonban éppen ennek a képességnek a felhasználása! Jól emlékszünk még gyermekkorunk „meghitt" megnevezésére: a *villanykörté*-re. Helyette a szakmai fogalmat pontosabban tükröző *villamos izzólámpa* kifejezést szabványosították (MSZ 9620/6 — 73). Ma már mindenki ezt használja (legfeljebb lerövidítve *izzó*-ra). Mi más, ez mint az öntisztulást előmozdító tudatos tevékenység? A tudatos magatartás még nem voluntarizmus!

8. Nyilvánvaló, hogy a dolgozatom 4., 5. és 6. pontjában részletezett „szabályok" a terminológizálás gyakorlatában nem alkalmazhatók, mert szinte minden nyelvi eszközt kivennének a terminológus kezéből, holott a terminológiatan öt évtized alatt kimunkált és mai megállapodott elmélete a természetes nyelv eszközeire támaszkodik: „A terminologizáláshoz — L. Drozd szerint — felhasználható valamennyi nyelvi eszköz, az egyszerű szó, az összetett szó, a szócsoport, a fogalomszó, a segédszó, sőt a mondat is. ... A terminológiai és nem terminológiai egység között csak funkcionális oppozíció áll fenn ... A terminologizálás révén az érthetőség és a definiáltság is oppozícióba kerül."[31]

Drozd, a nyelvész terminológus maga is oppozícióról beszél, s ezzel mintegy igazolja azokat az ellentmondásokat, amelyeket szerzőnk éles szemmel felfedezett a szaknyelv és köznyelv viszonylatában. Az persze ebben az idézetben sincs benne, hogy a szaknyelv romlással fenyegeti a köznyelvet, de az igen, hogy a szakszóalkotáshoz oppozíció ide, oppozíció oda, szükség van minden nyelvi eszközre. Ezek szerint a szaknyelvművelés feladata azoknak a nyelvi eszközöknek a feltárása, amelyek a szakmai kommunikációt elősegítik, nem pedig a kizárás. A szaknyelvi jelenségek megítélésében rendkívül fontos szerep jut az érthetőségnek és gazdaságosságnak, kevesebb az expresszivitásnak, még kevesebb a hangulati elemeknek. Egyet kell értenünk Benkő Loránd megállapításával: az érthetőség (szakmán belül és kívül) megköveteli a nyelv és társadalom, a nyelv és gondolkodás viszonyának alaposabb vizsgálatát.[32] Ebből valóban hasznot húzhat az, aki a magyar szaknyelvek ügyét szívén viseli. Ehhez azonban a szaknyelvművelés semmiképpen sem fogadhat el ilyen kiinduló tételt: „A szakmai nyelvek egészséges fejlődésének a tudományos gondolkodás az akadálya" (1979: 59), mint ahogy kellően meg nem alapozott nyelvhelyességi szabályokat sem kodifikálhat.

Ennél mindenesetre hasznosabb az így megfogalmazott, kevésbé hangzatos programot követni: „Optimizmust terjeszteni, a »nyelvromlás« legendájával szembeszállni és a szakembereket sajátos kifejezésformáik használatára bátorítani."[33]

Pusztai István

Kiszorulóban levő faipari szakszavaink

Gyermekkoromat és az ifjúkor néhány évét a mai Egerhez tartozó Felnémeten, a fűrészüzemben töltöttem. Szüleim lakása az üzem területén volt, ugyanis édesapámat az Egri Erdő- és Faipari Rt. majd a jogutód, az Észak-magyarországi Fűrészek alkalmazta.

Magam is dolgoztam az üzemben mint diák a nyári szünetekben, az érettségi után pedig egy évig folyamatos munkaviszonyom volt itt.

Amikor a felnémet fűrészüzemben egykor használt szavak jelentéstani magyarázatára teszek kísérletet, egyúttal édesapámra és munkatársaira is emlékezem.

Az összegyűjtött szavakat a magyar ábécé szerint szedtem betűrendbe. Ebbe a rendszerbe kerültek a jellegzetesen idegen szavak is. Jelentésük feltárásához felhasznál-

[31] Lubomír Drozd i. h. 283.
[32] Benkő Loránd: Kortárs 1977. 12. sz. 1959.
[33] G. Möller: Praktische Stillehre. Leipzig, 1968. 8.

tam az Erdészeti vadászati faipari lexikont (Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1964.). Erre az EVFL rövidítéssel hivatkozom. A német szavak jelentésének forrása Halász Előd Német—magyar szótára. A szavak értelmezésénél a TESz. és az ÉrtSz. megfelelő címszavai segítettek.

Bőrdeszka. Az EVFL-ben csak a *széldeszka* szót találjuk meg. Így: „a rönk közép vonalától a legnagyobb távolságra levő két legkülső deszka." *Bőrdeszká*-nak azt a gyengébb minőségű *széldeszká*-t nevezték, amely jelentős mértékben tartalmazta a fa kérgét. A szó előtagjában szereplő *bőr* tehát hasonlóságon alapuló névátvitel.

Cirkula. A TESz-ben a közhasználatú *cirkulál* szó 3. jelentése 'körbe jár'. A cirkula nem más, mint a *körfűrészgép*. Ez 'tárcsa alakú kerületén fogazott forgácsoló szerszám'.

Csikk. Jellegzetesen népies szó. Az említett nyelvközösség nyelvhasználatában a talpfa méretre vágásakor az abból leesett véget jelentette, illetve a hézaglécek (spangli) 20—30 cm-es darabjának volt a neve. A TESz. a '〉kialudt vagy eldobott〈 cigaretta- vagy szivarvég' jelentésű *csikk*-et az „argó illetőleg az alacsonyabb szintű köznyelv szavá"-nak minősíti.

Dugó. Az EVFL-ben a *betéttuskó* címszó alatt találjuk: 'vasúti vasbeton aljakba beépített, sínek rögzítésére szolgáló faválaszték'. Csonkagúla alakú test, mely a *dugó* nevet onnan kapta, hogy alakja bizonyos dugóra hasonlít, illetve felhasználása a dugóéhoz hasonló. A betéttuskó nevezetessége, hogy kezdeti gyártásával épp az Észak-magyarországi Fűrészek foglalkozott. Termelési szempontból Eged András felnémeti körfűrészes neve érdemel említést, ugyanis az ő újítása alapján vált a gyártástechnológia a faiparban közhasználatúvá. Édesapám, idősebb Dóra Zoltán pedig ezzel kapcsolatosan értékes számításokat végzett vállalata számára.

Gáter. Az EVFL *Keretfűrészgép* (gatter) címszava szerint: „A magyar fűrészipar alapgépe. Alternáló főmozgású keretfűrészlapokkal fogácsoló, gépi előtolású szerszámgép." Miután a *gatter* az EVFL-ben is szerepel, csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy egy közismert hangtani törvény érvényesül az ejtésformában.

Kant. Ez a szó valószínűleg a *Kante* német szóból származik. A német szó jelentése 'él(e vaminek)'. Halász Előd szótárában szerepel az 'elvágólag egymásra rakva' (auf übereinandergeordnet) példa. Feltehető, hogy ebből vették át a *kant* szót, amely azt jelentette, hogy a deszka vagy palló szélességének mérésekor a szélesebb oldalra kellett fordítani a fűrészárut. A *kant* felszólító értelemben szerepelt. Mondatban így is hallottam: „Kantoljuk meg, fiúk!"

Laska. A betéttuskó készítésekor keletkező él alakú hulladékfát nevezik így. Alakja az ÉKSz.-ban szereplő 'metélt' szóval teremt hasonlóságot, metaforikus szóhasználatra utal.

Pulyka. A deszkák, pallók kézi kérgelésekor keletkező fakérget a dolgozó bérkiegészítésképpen megkapta az üzemtől. Ezt jellegzetes kúpszerű rakásba rakták össze. A hosszabb, tetszetősebb darabokból készült a külső váz, míg az apróbb törmelék ennek belsejében volt. Az így elkészült máglya v. rakás onnan kapta a nevét, hogy jó „kövér" volt, akár a pulyka.

Spangli. Az EVFL-ban *hézagléc* a neve, jelentése 'fűrészelt áruk tárolásánál az egymásra kerülő rétegeket elválasztó léc'. Eredetét tekintve a német *Spanglied* 'feszített betét'-re vezethetjük vissza. E formájának kialakulását talán az segíthette elő, hogy a nyelvérzék birtokos személyjelnek fogta föl a szóvégi *d*-t, és elvonással alakította ki az általa szótőnek vélt alakot.

Stóc. Az ÉrtSz.-ban *stósz*-ként találjuk, melynek 2. jelentése 'rakás, csomó, nyaláb'. A szó fölötti csillag jelzi, hogy nyelvhelyességi szempontból kifogásolható szóval van dolgunk. Az adott közösség nyelvhasználatában a *máglya* szót jelenti. Az EVFL-ban

a máglya meghatározására a következőt olvashatjuk: „Iparifa-választékok készletezési formája. A választékok hossztengelyükkel párhuzamosan, oldalkitámasztás nélkül feküsznek egymáson."

Splintes. A *splint* tulajdonképpen a szíjács. Ez 'a gesztfa és a kambium közötti farész'. „Ipari szempontból kevésbé értékes, mert sok tápanyagot tartalmaz, ezért a gombák és a rovarok ezt a részt támadják meg." (EVFL). *Splintes*-nek azt a faipari terméket nevezték, amelynek egy része a szíjácsot tartalmazta. A splintes parkettát például egy időben külön minőségi osztályba sorolták, eladási ára alacsonyabb volt.

Unterláng. Német megfelelője az *Unterlage* 'alátét, alj(zat), alap(zat), talapzat' jelentésű szó. Az *alátétfa* jelentéséről az EVFL így ír a *máglya* címszó alatt: „A *M* alá a földre fa v. betontuskókra fektett ászokfát (alátétfát, párnafét, vánkosfát) helyeznek."

A bemutatott szavak csupán töredéke annak a gazdag szókincsnek, amely az erdő- és faiparban egykor közismert volt. Úgy vélem, hogy jelentős részük kihalóban van, hiszen már mintegy két-három évtizeddel ezelőtt is kiszorította őket a hivatalos szóhasználat, amely részint a nyelvnek az idegen szavaktól való megtisztításával magyarázható, másrészt azzal, hogy az üzem egyre szélesebb körű termelési, kereskedelmi kapcsolatai révén, a hivatalos szavak beáramlásának mind nagyobb lehetősége nyílott meg. Az idegen szavakat felváltó új nevek általában alkalmasak voltak a pontos megnevezésre.

Ennek ellenpéldája azonban a *rönk* szó kiszorítására tett kísérlet. Helyette a *gömbfá*-t akarta bevezetni a faipar hivatalos nyelve. Ez esetben a szó hangalakja nem arra a jelentésre utal, amit meg akarunk nevezni. Lásd erről a Ny. 1978: 231-ben Kiss Lajos szómagyarázatát: Nyr. 102: 231.

Néhány szónak a kihalását az is magyarázza, hogy az adott faipari termék gyártását a fűrészüzem beszüntette *(dugó, laska)*. A fakéregből rakott *pulyka* pedig a szociális viszonyok megváltozása miatt homályosult el. Fakéregre mint tüzelőanyagra ma már nemigen van szükség.

Érdemes lenne a faipar kihalóban levő szavait felkutatni, és a különböző üzemek sajátos megnevezéseit összehasonlítani az azonos fogalmakra vonatkozóan.

Dóra Zoltán

Különös földrajzi nevek

A különösség nem névtudományi, hanem esztétikai, filozófiai kategória. A névtani kutatónak egyforma érdeklődést kell mutatnia minden név iránt függetlenül attól, hogy a névadás szempontjából szokványos, unalomig ismétlődő, vagy pedig a sablonostól meggondolkoztatóan elütő, furcsa, különös jelenséggel van-e dolga. A nem szakember képzeletét főleg a furcsaságok foglalkoztatják.

Bemutatok most egy kisebb gyűjteményt olyan földrajzi nevekből, amelyekben van valami szokatlanság, különösség. E helynevek különössége többnyire abban áll, hogy olyan köznevek fordulnak elő bennük, amelyek egyébként nem igen szoktak földrajzi nevekben szerepelni. Ilyenek pl. a következők: *bank, bíróság, bocsájtó, böngyöle, burnót, bűz, dohogó, dög, durrogós, duzzogó, emberfő, eming, ezer, félszer, halál, hallgató, hideglelős, holdvilág, ijesztő, kókusz, kortyogó, koporsó, könyök, lakodalom, merítő, mise, napfény, naplás, pipis, pite, pohár, rekesztő, rikató, romlott, szárazvám, tehéntánc, telelő, tizenhárom, torok, túrószsák, üstök, üvegcsűr* stb. Gyakran eredményez furcsa, bizarr névalakot a népetimológia, pl. *Átokháza, Földszin, Keserűs-hegy, Nadrág, Pilátus, Sörkút, Tejfalusziget, Vércsorog* stb. esetében. Olykor a földrajzi névben megtalálható személynév *(Angyal Bandi, Forintos, Pénzverő* stb.) tér el a sablontól. Sajátos csoportot alkotnak a csárdanévből alakult helynevek *(Csokoládépuszta, Háromrózsa, Betekints-völgy* stb.). Felbukkan egy-egy olyan helynév is, amely természetfölötti erőknek tulajdonított jelenségekkel kapcsolatos *(Istenkas, Ördög lakodalma)*. Figyelmünkre méltó az *alig* határozószó helynévi alkalmazása *(Aligvár)*.

Agártorok 'völgy a Gerecsében Tarjántól keletre'. Az 1800 (MNyTK. 132. sz. 59) óta adatolt völgynév az *agár* 'karcsú törzsű vadászkutyafajta' és *torok* 'a szájüregből a garatba vezető nyílás' összetétele. Efféle nevet a völgyek összeszűkülései szoktak kapni. Hasonló szerkezetű a középkor óta kimutatható és ma is többfelé használatos *Farkastorok* helynév. L.: 1337: *Farkasturuk* 'falu Valkó megyében' (AnjouOkm. 3: 358; l. még Csánki 2: 308 és ComSirm. 49); 1769: *Forcas Torok* 'Nagyveleghez tartozó határrész' (FMTÉ. 6: 304); stb. L. még *Bikatorok* 'futóhomokos terület Izsáktól északra' (MoFnT. 1: 15). A tizenöt éves háború lezárásaként 1606. november 11-én a Zsitva torkolatának közelében, Vértpusztán megkötött békét *zsitvatoroki*-nak [1618: *zsitvatorokbali:* Borsos: Vás. 134] nevezik. Itt a *torok*-nak 'folyótorkolat' az értelme. (Irodalom: Hefty: NyF. 66. sz. 45.)

Aligvár 'Szemenyecsörnyéhez tartozó település Alsószemenyétől északkeletre' [1882: *Aligvár:* Hnt. 11, de l. 1862: „*Aligvár:* népes puszták, Somogy és Zala vármegyékben": CzF. 1: 116 is]. Az ország különböző részein található *Aligvárda* (Hnt. 1863. 122), *Aligvárdi* (Hnt. 1882. 11), *Aligvári* (Pesty: MoHn. 5), *Aligvárom* (SMFN. 124), *Alivárpuszta* [1913: *Alivár:* Hnt. 324, de l. 1852: *Alig vár:* SMFN. 592 is]-féle földrajzi nevekkel együtt az *alig* határozószónak és a *vár* igének az összetételeként alakult. E helynév-

csoport egy része távolabb eső településre vonatkozik („alig várja az ember, hogy odaérjen"), más része pedig olyan határrészt jelöl, amelynek gazdája nehezen várja a termést („alig várom, hogy teremjen"). A névadásnak más efféle indítékai is lehettek. Egyes esetekben az utótag a *vár* 'erősség' főnévnek és származékainak az analógiás hatása alá került. — Az *alig* határozószónak helynévben való szerepléséhez l. a FNESz.-ben *Balatonaliga* szócikkét. (Irodalom: SMFN. 120, 124.)

Almakerék 'romániai helység Erdélyben Erzsébetvárostól délkeletre'. Az 1305-(MagyRom. 1: 247) óta adatolható helységnév az *alma* 'vadalma' fanévnek és a régi *kerek* ~ *kerék* 'körhöz hasonló alakú erdő' főnévnek az összetétele. Kerek vadalmásnál települt falut jelöl. (L. a FNESz.-ben *Csipkerek, Monyorókerék* szócikkét.) Az *Almakerék* helységnévből a németben *Malmkrog* lett, ez pedig a románban *Mălîncrav*-ként honosodott meg. (Irodalom: Kniezsa: MagyRom. 1: 247.)

Angyalbandi 'helység a jugoszláviai Bácskában Topolyától (Bačka Topola) nyugatra'. Az 1894 (VajdFN. 1: 27) óta adatolható helységnév a legrégebbről ismert betyárról, *Angyal Bandi*-ról kapta nevét, aki a hagyomány szerint itt húzódott meg társaival együtt. A felvidéki nemesi családból származó betyár igazi neve Ónody András (1760 k.— 1806) volt; betyárnevét kedvesétől kapta. — A szerb-horvátban Angyalbandinak *Gornja Rogatica* [1776: *Roglaticza:* VajdFN. 1: 27] a neve. Ennek második néveleméhez l. szerb-horvát *rog* 'szarv': > *rogalj* 'csücsök, sarok, szöglet' és *rogat* 'szarvat viselő, szarvas'. (Irodalom: VajdFn. 1: 27; NéprLex. 1: 103.)

Átokháza 'Ruzsához tartozó határrész a község belterületétől délnyugatra'. Az 1642 (NytudÉrt. 22. sz. 10) óta adatolható helynév minden bizonnyal összetartozik az 1446: „*Althokzallasa* in sede Kechkemeth" (Bártfay Szabó: Pest m. 189) helynévvel úgy, hogy az elsődleges *-szállása* utótag helyébe idővel a *-háza* lépett. Az előtag a régi *Oltuk* [1393: „circa Nicolaum *Oltuk* dictum Comanum": ALingu. 7: 77] személynévvel azonos. Ez török, közelebbről kun eredetű. Köznévi előzményéhez l. ótörök *artuq* 'nagyobb; túlságos, fölös' (DTS. 57). Később az előtagot az *átok* 'vak indulatból mondott rossz kívánság' főnév magához hasonította. E népetimológiás átformálást a valóság is alátámasztani látszott: a határrész talaja rossz futóhomok. (Irodalom: Rásonyi: ALingu. 7: 76; Inczefi: NytudÉrt. 22. sz. 10.)

Bagó-hegy '343 m magas hegy a Gerecsében Gyermelytől nyugat-délnyugatra'. Az 1864 (Pesty: Kom. 198) óta adatolt hegynév előtagjaként a *bagoly* madárnév nyelvjárási *bagó* változata szerepel. Azzal lehet kapcsolatban, hogy a névadáskor bagoly vonta magára a figyelmet a hegyet borító erdőben. A köznyelvi *bagó* 'dohánymaradék a pipa alján; rágni való dohány; dohányáru' származását tekintve más szó, mégpedig az északkeleti olasz nyelvjárásokból való jövevény (Benkő: MNy. 77: 203—6). A *Bagó-hegy*-et hallva a legtöbb nem helybeli ember bizonyára erre a köznyelvi *bagó*-ra gondol. (Irodalom: TESz. 1: 217 *bagoly* a.; FNESz. 73 *Baglyaskő* a.)

Bakbűz 'határrész Iszkaszentgyörgy belterületétől délre'. Az 1743 (FMTÉ. 6: 260) óta adatolható határrésznév köznévi előzménye a *bakbűz* 'a bakból kiáradó csípős, kellemetlen szag' (NySz. 1: 335). Olyan helyet nevezhettek el így, ahol a névadás idején orrfacsaróan büdös volt. A *bakbűz* főnév helynévi alkalmazására már a középkorból is van adat; vö. 1329: „ad pirum *bokbyz* nominatum" (AnjouOkm. 2: 436). A szóban forgó körtefa az Ipoly menti Szécsényhez tartozó Pösztyénpuszta környékén állott.

Bankfalu 'Kiskunfélegyháza városrésze a központtól északkeletre'. A *bank* 'pénzintézet' és a *falu* összetételeként alakult helynév a Félegyházi Öreg Takarékpénztárra emlékeztet, amely 1911-ben a várostól másfél kilométerre levő földjén parcellázásokat kezdett. A parcellázott telkeket előbb *Bankföld*-nek [1926: Hnt. 163] hívták, majd a családiház-építés előrehaladásával a *Bankfalu* [1937: Hnt. 307] névváltozat kerekedett felül. (Irodalom: Fekete: Kisk. 20.)

Békaríkató 'mocsaras határrész Csákvár belterületétől kelet-északkeletre'. Az 1839 (FMTÉ. 6: 244) óta adatolható határrésznév a *béka* állatnévnek és a *ríkat* 'ríni késztet' ige folyamatos melléknévi igenevének az összetétele. Olyan területet jelöl, amelyen békák brekegnek, kuruttyolnak. Másfelé is előfordul helynévként; Balatonszabadi Bem utcájának *Békaríkató* (SMFN. 136) a népi neve. Sümeg vidékén köznévi szerepű *béka-rékató*-t (ÚMTsz. 1: 394) is feljegyeztek 'mocsaras, vizenyős hely' jelentéssel. — Ingoványos helyen épült falu szintén kaphat 'békaríkató'-féle alapjelentésű nevet. Jó példa erre a Turócszentmártontól délre fekvő *Zsámbokrét* [1282: *Zabakrek:* Úrhegyi: MNyTK. 45. sz. 12]. Ennek szlovák előzményét, a többes számú *Žabokreky* helységnevet a *žaby kŕkajú* 'kuruttyolnak a békák' (SlSJ. 1: 774) szószerkezet alapján érthetjük meg. A csehben is van *Žabokrky* (Profous 4: 799) és *Žabovřesky* (Hosák—Šrámek 2: 805) helységnév, amely ugyancsak békabrekegéses helyen épült falura utal.

Betekints-völgy 'a Séd völgye Veszprémben a Vártól nyugatra'. A völgyet a Séd bal partján épült *Betekints csárdá*-ról (1927: Dornyay: Bakony 179) nevezték el. A másfelé is előforduló (Kreszn. 2: 250; CzF. 1: 623; SMFN. 708, 805; MNy. 72: 215; stb.) csárdanév a *betekint* 'benéz, bepillant' ige felszólító módjának egyes szám második személyű alakjából való. Betérésre buzdít

Bika-rét 'Balatonkilitihez tartozó rét a község belterületétől délnyugatra'. Az 1858 (SMFN. 152) óta adatolható határrésznév a *bika* 'hím szarvasmarha' és a *rét* 'kaszáló' összetétele. A névadás hátterét ekként világítja meg Paládi-Kovács Attila (A magyar parasztság rétgazdálkodása. Bp., 1979. 101): „A kisebb falvak községi használatban hagyott rétjei gyakran csak akkorák voltak, hogy a falu egy-két bikáját eltartsák . . . A *Bika-rét, Bikakert* típusú helynevek csaknem minden magyar falu földrajzi nevei között megtalálhatók . . . A Bika-rét rendszerint a falu legjobb kaszálója, közel esik a faluhoz, szomszédságában áll a bikaistálló és a csordás háza. Kaszálása sok vidéken még a második világháború után is közmunkában történt, legfeljebb áldomást fizetett a község vagy a közbirtokosság."

Birósági-dűlő 'határrész Dad belterületétől nyugatra'. Az 1864 (Pesty: Kom. 107) óta adatolt határrésznév első néveleme a nyelvjárási *bíróság* 'községi bírói tisztség' főnévnek az *-i* képzős melléknévi származéka. Azzal kapcsolatos, hogy a szóban forgó föld mint községi birtok a mindenkori községi bírónak volt a használatában. (Irodalom: Pesty: Kom. 107, Tolna 3: 281.)

Bocsájtó-völgy 'az agostyáni arborétumtól Agostyán belterülete felé húzódó völgy a Gerecsében'. Az 1864 (Pesty: Kom. 57) óta adatolt völgynév első eleme a *bocsát* ~ *bocsájt* 'ereszt' ige folyamatos melléknévi igenevéből való. Tulajdonképpeni jelentését az a földrajzi köznév világítja meg, amely a *bocsát* szinonimájának, az *ereszt* igének a származéka: nyelvjárási *eresztő* 'még nem meredek, de már lankás part, oldal' (Maácz: FöldrTsz. 12), *eresztős* 'ereszkedő, lejtős' (uo.).

Böngyölös 'rét és erdő Szabadi belterületétől délre'. Az 1852 (SMFN. 487) óta adatolt határrésznév alapszava a magyar nyelvjárási *bengyele* ~ *böngyöle* 'a gyékényfélék keményítőtartalmú, lisztes gyökértörzse, amelyből ínség idején lepénykenyeret, pogácsát lehetett sütni' (MTsz.). Gyékényfélével benőtt helyre utal, ahol böngyölét szedtek. Györffy István (A szilaj pásztorok. Karcag, 1928. 27—8) érzékletes leírásából tudjuk, hogy különösen nagy bengyelefogyasztók voltak a pásztoremberek: „A szilaj pásztor kenyere a gyékény lisztes gumója, a gyékényböndő vagy bengyele volt. A gyékényböndő kotús földben termett, a szilaj csikósok, gulyások magok ásták ki vagy tépték fel, a szilaj kanászok ellenben a nyájjal dúratták ki, s mikor a disznók feldúrták a gyökeret, elverték róla. Egyszóval mással kapartatták ki a gesztenyét. A böndőt vagy böngyölét sülve is, főve is egyformán ették, mint mi most a krumplit. Ha megsült vagy megfőtt, széthasogatták. Belől olyan volt, mint az ikra. A pásztorok módfelett szerették. Volt olyan, aki böndőérés idején a kenyérre rá sem nézett! Nagy aszályok idején, mikor semmi gabona nem termett, még a városi szegény lakosság sem vetette meg a gyékényböndőt. Bementek a rétbe s zsákszámra ásták fel a lisztes gumójú gyökeret. Azt mondják, akik ették, hogy kissé fanyar volt, de meg lehetett rajta élni." (Irodalom: EtSz. 1: 358 *bëngyële* a.; SzegSz. 1: 186; Gunda: NéprLex. 1: 253.)

Bumbum-kút 'forrás a Concó bal partján Ács belterületétől északra'. Az 1864 (Pesty: Kom. 44) óta adatolt forrást a hagyomány szerint egy Argay nevű ácsi tiszttartó foglaltatta, akinek „Bumbum teremtette" volt a szavajárása. Argay szavajárásáról nevezték el a forrást. (Irodalom: Pesty: Kom. 44.)

Burnót-patak 'Ábrahámhegynél a Balatonba ömlő vízfolyás'. Legkorábbi ismert előfordulása 1884-ből (Nagy-Vázsony és Badacson-Tomaj. 1: 75,000-es térkép) való *Burnóti-p.* alakban. A patak átfolyik a Kővágóörshöz tartozó, *Burnót*-nak [1864: „*Burnót.* Ingoványos rét": Pesty (Zala m.)] hívott ingoványos, tőzeges határrészen, s róla kapta nevét. A határrésznév köznévi előzménye a magyar *burnót* 'szárított és finom porrá őrölt dohány, tubák'. A névadást a burnótnak és a tőzegtalajnak bizonyos fokú hasonlósága magyarázza. (Irodalom: Pesty: MoHn. 51; Jankó: BNépr. 58; DornyVigy. 180; TESz. 1: 392 *burnót* a.)

Cikmántor 'romániai helység Erdélyben Erzsébetvárostól északkeletre'. Az 1325 (Csánki 5: 873) óta adatolt helységnév a német *Zuckmantel* átvétele. A német nyelvterületen sokfelé előforduló *Zuckmantel* helynévhez l. középfelnémet *zucken* 'elragad, elrabol' és *mantel* 'felsőkabát, köpeny'. Olyan helyre utalhat, ahol tanácsos a köpenyt szorosan fogni, nehogy az útonállók lehúzzák az emberről. L. német *Zuckmantel* ~ *Zückmantel* ~ *Zickmantel* [tkp. 'útonálló, rabló'] családnév (Brechenmacher 2: 868) is. Kevésbé meggyőző feltevés szerint a *Zuckmantel* helynév előtagjában a középfelnémet *zwik* 'ék', utótagjában pedig a *mantel* 'erdeifenyő' rejlik, s olyan, útkereszteződésnél álló erdeifenyőre vonatkozik, amelynek kérgébe útbaigazító jelzést róttak. (Irodalom: Kniezsa: MagyRom. 1: 287; Profous 5: 145; Bach: DtNam. 2/1: 309; Hosák—Šrámek 1: 147, 171.)

Csokoládépuszta 'település Hosszúhetény belterületétől dél-délkeletre'. A név 1780 körül bukkan fel egy csárda jelölőjeként „Diversorium *Tsokoládé*" (Reuter: Hosszúhet. 27) alakban. Olyan magát kellető csárdanévvel van itt dolgunk, amelyet minden bizonnyal a figyelemfelkeltés, vendégcsalogatás szándéka sugallt. Idővel a csárdanevet egy major örökölte.

Dohogó-hegy '257 m magas domb Bokod belterületétől nyugatra'. Az 1864 (Pesty: Kom. 91) óta adatolt helynév első eleme a *dohog* 'csendesen mérgelődik, bosszú-

san morgolódik, zsörtölődik' ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult. Feltehetőleg a dombon telepített szőlővel, annak bizonyára gyakran elmaradó termésével van kapcsolatban.

Döglött-kúti-dűlő 'határrész Dunaföldvár belterületétől délnyugatra'. Az 1865 (Pesty: Tolna 1: 329) óta adatolható dűlőnév előtagja a nyelvjárási *döglött kút* 'bedőlt, beszakadt kútgödör' (ÚMTsz. 1: 1013) szószerkezetnek az *-i* képzős származéka. A nyelvjárási *dögkút* 'állati hullák megsemmisítésére való mély gödör' (ÚMTsz. 1: 1012) főnévhez nincs köze.

Dögmező 'romániai helység Erdélyben Déstől északkeletre'. Az 1456 (Suciu: DicţIstTrans. 1: 214) óta adatolható helységnév arra a mezőre emlékeztet, amelyen a Dög-patak folyik át. A *Dög-patak* (MNy. 21: 202) víznév előtagjának 'romlott, ártalmas vizű' az értelme. Etimológiailag azonos a *dög* 'állati hulla' főnévvel. (Irodalom: S. R. : MNy. 21: 202.)

Durrogós-tető '414 m magas hegy a Bakonyban Ugodtól délkeletre'. Az 1864 (Hunfalvy J.: MBir. 2: 448) óta adatolható hegynév első eleme a *durrog* 'pattogva ég, ropog' ige folyamatos melléknévi igenevének a *-s* képzős melléknévi származéka. A löszdombokból kiemelkedő hegy mészkőből és ez alatt fekvő krétamárgából áll. Mindkét kőzetet mészégetésre használják. A krétamárga az égetéskor erősen pattog és durrog. Innen kapta nevét a hegy. (Irodalom: Dornyay: Bakony 238.)

Duzzogó 'taváról nevezetes lakott hely Iszkaszentgyörgy belterületétől északra'. A XIX. század első fele (FMTÉ. 6: 261) óta adatolt helynév a *duzzog* 'durcáskodik, dohog, pufog' ige folyamatos melléknévi igenevéből keletkezett. Elsődlegesen a tavat tápláló forrást jelölte, amelynek vize erősen bugyborékolva („duzzogva") buzog fel. L. még nyelvjárási *duzzogó* 'szilárdnak látszó, könnyen beszakadó veszedelmes hely a lápon és az erekben' (Ecsedi-láp melléke: MTsz. 1: 446). (Irodalom: Dornyay: Bakony 62; Strömpl: HidrK. 9: 117; FMTÉ. 6: 261.)

Ebijesztő-tető '400 m fölötti magasságú hegy a Vértesben Vérteskozmától északra' Az 1864-ben *Ebéjesztő bükk* (FMTÉ. 6: 268) alakban felbukkanó helynév első eleme az *eb* 'kutya' főnévnek és az *ijeszt* 'rémít' ige folyamatos melléknévi igenevének a jelöletlen tárgyas összetétele. Elsődlegesen egy — bizonyára magában álló — öreg bükkfára vonatkozhatott, amely az időnkénti villámcsapástól eltorzult, alaktalanná vált. Ilyen volt a budai Normafa is, amit — a ném. *Wetterbaum* (tkp. 'viharfa') alapján — *viharbükk*-nek (Siklóssy: Svábh. 95, 101) is neveztek. A köznévi használatú *ebijesztő*-re l. nyelvjárási *ebijesztő-péntek* 'húsvét utáni péntek' (MTsz. 1: 450). Szerkezeti felépítéséhez l. nyelvjárási *kutyaijesztő* 'szódavíz' (SzegSz. 1: 859).

Emberfő 'romániai helység Erdélyben Déstől észak-északkeletre'. A helység elsődleges neve *Ambrus* [1370: BánffyOkl. 1: 291] volt. Ez a magyar *Ambrus* [1202—3 k./15. sz.: *Ambreus:* Sztp. KritJ. 1: 63] személynévből alakult. A későbbi *Emberfő* [1553: SzDMon. 3: 381] névalak azzal kapcsolatos, hogy a falu mellett levő hegynek olyan az alakja, mint egy emberfej. A névadáshoz l.: 1688: *Emberfő* 'Huszt várának egyik bástyája' (Radv: Csal. 2: 393; NySz. 1: 957); 1808: *Emberfő* '1269 m magas hegy az Alacsony-Tátrában Vernártól északnyugatra; Človečia hlava' (Lipszky: Rep. 1: 166).

Evetes-völgy 'Hidegkút felől Balatonfüred irányában húzódó völgy'. Az Árpádkor [+1093/1274/1365/1399: „ad *vallem*, que dicitur *Euetes*": PRT. 10: 497] óta adatol-

ható helynév a régi, nyelvjárási *evet* 'mókus' állatnév *-s* képzős melléknévi származékának és a *völgy* főnévnek az összetétele. A névadáskor a völgyben feltűnően sok lehetett a mókus. (Irodalom: Jankó: BNépr. 62; EtSz. 2: 104 *evet* a.; TESz. 1: 813 *evet* a.)

Ezerlovas 'erdős, dombos határrész Kistolmács belterületétől észak-északnyugatra'. Az 1964 óta (ZMFN. 470) adatolt dűlőnév az *ezer* számnévnek és a nyelvjárási *lovas* 'lóerős' melléknévnek az összetétele. Az magyarázza, hogy az olajbányászat egy ezer lóerős transzformátort működtetett itt, amely hamar tönkrement. Neve azonban megmaradt mint a zalai olajbányászat történetének a nyelvi nyoma. (Irodalom: ZMFN. 470.)

Félszerfalva 'ausztriai helység Burgenlandban Kismartontól dél-délnyugatra'. Az 1609 (Kázmér: Falu 134) óta adatolt helységnév a régi és nyelvjárási *félszer* 'fél sor, egy sor ház' (vö. *Duna melletti félszer, Kertek alatti félszeren lakni:* CzF. 2: 777) és a *falu* főnév összetétele. Olyan településformát jelöl, amelynek az utca fél oldalán álló házsor a jellemző vonása (egysoros falu). Hasonló helységnévvel a magyar nyelvterület más részén is találkozunk; vö.: 1302: *felzerfolua* (MNy. 10: 41); 1441: *Felzerfalu* (Csánki 3: 119 *Ujfalu* a.).L. még ném. *Halbseit* [tkp. 'az országút fél oldalán települt falu'] > cseh *Holba* (Hosák—Šrámek 1: 271) is. (Irodalom: KranzmBürg. 72.)

Féltorony 'ausztriai helység Burgenlandban Nezsidertől délkeletre'. Az 1487—8 (Csánki 3: 680) óta adatolt helységnév a *fél* számnévnek és a *torony* főnévnek az összetétele. A falu egy félbemaradt vagy félig leomlott toronynál települt. A névadás szemléleti hátteréhez l. a FNESz.-ben *Félhalom* és *Kiskunfélegyháza* szócikkét. A német *Halbturm* (1493: Csánki 3: 680) 'Féltorony' a magyarral párhuzamos névadás eredménye. (Irodalom: Schwartz: NyNH. 128; Moór: Westung. 238, 270; KranzmBürg. 68; Kónyi: Nyr. 103: 475.)

Forintosháza 'lakott hely Nagykapornak belterületétől északra'. Az 1412 (Csánki 3: 54) óta adatolt településnév a *forint* főnév *-s* képzős melléknévi származékából alakult *Forintos* [1403: Anthonio *Florentos:* OklSz. 259] családnévnek és a birtokos személyraggal ellátott *ház* 'lakóhely, otthon' főnévnek az összetétele. (Irodalom: EtSz. 2: 386.)

Földszin 'romániai helység Erdélyben Segesvártól délnyugatra'. Az 1304 (MagyRom. 1: 247) óta *Földszintelke* alakban adatolható helységnév a *Felicián* [1111: *Felicianus:* CDES. 1: 64] személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *telek* 'szántásra alkalmas, trágyázott föld' főnévnek az összetétele. Idővel az előtag a *földszín* 'feketés szín' (NySz. 3: 248) főnévhez hasonult, az utótag pedig elmaradt. (Irodalom: EtSz. 2: 197, 452; Kniezsa: MagyRom. 1: 247.)

Gazdag-rét 'nagyrészt beépítetlen terület Budapest XI. kerületében a Budaörsi úttól északra'. Az 1847 (Életképek 1847. 2: 55) óta adatolható határrésznév a német *Reiche Ried* 'Gazdag-rét' pontatlan tükörfordítása. A mintául szolgáló német határrésznév második eleméhez l. ausztriai német *Ried, Riede* 'szőlőhegy lejtője' (DudenÖst. 189). A *Reiche Ried* tehát voltaképpen a szőlőhegy gazdagon termő lejtőjét jelöli.

Görgényüvegcsűr 'romániai helység Erdélyben Szászrégentől északkeletre'. Az 1760—2 (Suciu: DicţIstTrans. 1: 266) óta adatolható helységnév utótagja a régi *üvegcsűr* 'kisebb üveggyártó üzem, üveghuta' (NySz. 1: 474) főnévből alakult. A helyneveknek ahhoz a csoportjához tartozik tehát, amelyhez a *Háromhuta, Kishuta, Nagyhuta, Répáshuta, Vágáshuta* (FNESz.), illetőleg a *Csehbánya, Németbánya, Óbánya* (FNESz.),

E helyeken egykor üveget gyártottak. A megkülönböztető szerepű *Görgény-* előtag a Görgényi-havasokkal kapcsolatos.

Hallgató 'erdős domb a felsőgallai Kálvária-hegytől északkeletre'. Az 1864 (Pesty: Kom. 129) óta adatolt helynév a *hallgat* 'nem szól, csendben van' ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult. Tulajdonképpeni értelme 'hallgatag, csendes, zajtalan, néma'. Olyan szálerdővel kapcsolatos, amelyben valóságos templomi csend szokott lenni. L. még: *Hallgató-hegy* '377 m magas domb Rudabányácskától nyugatra'; *Nagy-Hallgató* '542 m magas hegy Vágáshutától kelet-északkeletre' [1390: „ad magnum montem *Halgatoheg* appellatum": ZsigmOkl. 1: 171]; *Kis-Hallgató* '493 m magas hegy a Nagy-Hallgatótól délnyugatra'; stb.

Halrekesztő 'határrész Ásványráró belterületétől északra'. A *Halrekeső*-ként 1856-ból (MNyTK. 95. sz. 23), *Halrekesztő*-ként 1864 (uo.) óta adatolható helynév a *hal* állatnévnek és a régi *rekesztő* 'a víz medrét elrekesztő, kerítésszerű ősi halfogó' főnévnek az összetétele. A Szigetközben ekként folyt a rekesztés: „Alacsony vízálláskor a keskeny oldalágakban megszorultak a halak. »Pőskévéket« [= kétméteres rőzsekötegeket] karóztak le, és keresztbe zárták el velük a medret. A mélyebb részekre sövényfalat vertek le. Ez két méter hosszú és másfél méter széles fűzsövénydarabokból állt, két végükön hegyes karókkal. Középütt nyílást hagytak, ebbe varsákat állítottak, vagy kocahálót feszítettek ki. Ezután ladikból zavarták a halakat: csáklyákkal kavarták, botokkal verdesték a vizet. A menekülő halak a résen át a varsákban vagy a hálókban akadtak fenn." (Timaffy László: Szigetköz. Bp., 1980. 20—21.) (Irodalom: Kázmér: MNyTK. 95. sz. 23.)

Háromrózsa 'lakott hely Etyek belterületétől észak-északnyugatra'. Az 1783 (EKF. 12: 19) óta adatolható helynév a *három* számnévnek és a *rózsa* növénynévnek az összetétele. Minthogy a Budáról Győr felé itt vezető régi országútnak, az egykor nagy forgalmú Mészárosok útjának a túlsó oldalán csárda állott (l. 1887: Umgebungskarte von Budapest), valószínűnek látszik, hogy eredetileg a csárdát hívták *Három Rózsá*-nak, s a csárda nevét őrizte meg a major. A vendéglők cégérnevében gyakran szerepelt számnévvel *(két, három* stb.) is összekapcsolható virágnév *(rózsa, liliom* stb.). L. Gundel Imre—Harmath Judit: A vendéglátás emlékei. Bp., 1979. 57.

Hideglelős-kereszt 'egy 114 m magas sziklafokon álló kereszt a Hosszú-hegy északi oldalán Pilismaróttól északnyugatra' [1864: Pesty: Kom. 191]. A keresztet 1784-ben emelte Nagy Mihály szentgyörgymezei lakos a dunai hajósok ájtatosságának növelésére. Nevét onnan kapta, hogy a néphit szerint a kereszt megkerülésével hathatósan gyógyítható a hideglelés. A német *Fieberkreuz* 'Hideglelős-kereszt' (1887: Umgebungskarte von Budapest) magyar mintát tükröz. (Irodalom: Thirring: BpKörny. 243; MTurLex. 86; Dely—Mezei 239.)

Holdvilág 'romániai helység Erdélyben Erzsébetvárostól keletre'. Az 1332—7 (Ortvay: EgyhFöldl. 2: 651) óta adatolható helységnév a *holdvilág* 'holdfény' főnévből alakult. A névadás szemléleti hátterét a német *Mondschein* 'holdvilág, holdfény' segít megérteni. E német főnévből ugyanis többfelé vált határrésznév ott, ahol a megnevezendő földdarabnak holdsarlóhoz hasonló az alakja (Bach: DtNam. 2/2: 557). Feltehető hogy a *Holdvilág* is egy határrésznek, földdarabnak az alakjával van kapcsolatban. L. lentebb *Túrószsák* magyarázatát. (Irodalom: Kniezsa: MagyRom. 1: 247.)

Istenkas 'erdő Vereb belterületétől délre'. Az 1888 (Pesty: MoHn. 142) óta ismert határrésznév az *Isten* 'a legfőbb természetfölötti lény' és a *kas* 'nagyobb kosár; szal-

mából font méhlakás, méhkas' összetétele. Másfelé is előfordul (IMFN. 384; MNy. 26: 308). A *kas* utótagnak 'talajmélyedés' az értelme. Az *Isten-* előtag szerepében vö. *istengyalulta tök* 'Cucurbita ficifolia' (Csapody—Priszter: MNövSz. 85) nyelvjárási *istengyümölcse* 'galagonya' (uo.), *istensöprűje* 'istenfa; seprűfa' (uo.).

Iván halála 'völgy a Gerecsében Neszmélytől dél-délkeletre'. Az 1864 (Pesty: Kom. 178) óta adatolt név olyan helyre utal, ahol egy *Iván*-nak hívott férfi halálát lelte. A hirtelen halállal kapcsolatos eseményneveknek a típusára l.: 1368/1421: *Chatyanushalala* (OklSz. 337, 425); 1887: *Simon halála* '688 m magas nyereg a Pilisben Pilisszentlélektől dél-délkeletre' (Umgebungskarte von Budapest); 1980: *Német gyerek halála* 'völgy a Pilisben Pilisszentkereszttől északra' (A Pilis turistatérképe). Régente az ilyen helyen útmenti keresztet állítottak; vö. *Foltán-kereszt* 'a Csóványostól kelet-délkeletre 706 m magas helyen állított kereszt, ahol egy *Fultán* nevű erdőőr kötelességének teljesítése közben életét vesztette' (1900: Thirring: BpKörny. 341). (Irodalom: Jakó: BNépr. 65 *Halála* a.)

Kásafőző 'völgy Tabajd belterületétől északkeletre'. Az 1775 (FMTÉ. 6: 297) óta adatolt völgynév a *kása* főnévnek és a *főz* ige folyamatos melléknévi igenevének az összetétele. Olyan helyet jelöl, ahol meleg ételt főztek a mezőn dolgozók számára. A névadás indítéka szempontjából figyelmet érdemel a Parádóhutától délnyugatra levő erdős határrész *Haluskás* [1864: MNyTK. 125. sz. 142] neve, amelyet azzal hoznak kapcsolatba, hogy egykor a szénégetők e helyen főzték a galuskát. L. még orosz nyelvjárási *кашеварня* [tkp. 'kásafőző hely'] 'gödör alakú főzőhely a dinnyeföldön' (SlRNG. 13: 149.).

Kenyérváró-hegy 'domb Alsónémedi belterületétől északkeletre'. Az 1842 (AlsTörtNépr. 222) óta adatolt határrésznév első eleme a *kenyér* főnévnek és a *vár* ige folyamatos melléknévi igenevének a jelöletlen tárgyas összetétele. Arra az emelkedésre utal, amelynek közelébe a külső (szilaj vagy félszilaj) pásztor részére a felfogadó gazdaközösségek tagjaitól kijáró sorkenyérnek időben meg kellett érkeznie, s ahonnan a kenyérből kikopott pásztor sokszor türelmetlenül leste, hozzák-e már a faluból a kenyeret. (Irodalom: Tálasi: Kisk. 178; Balassa: AlsTörtNépr. 222.)

Keresztény-havas '1804 m magas hegy Erdélyben Brassótól délre'. Az 1873 (Orbán: Szék. 6: 354) óta adatolt hegynév Keresztényfalvától délkeletre emelkedik, és a faluról kapta nevét. (E hegynévadási módra l. a FNESz.-ben *Gerlachfalvi-csúcs*, *Kazbek*, *Körtvélyes*, *Lomnici-csúcs* szócikkét.) A *Keresztényfalva* [1362: Kázmér: Falu 164] helységnév a magyar *Keresztény* (tkp. 'Jézus tanítását valló, megkeresztelt személy') [1400/1403: „Petri *Kerezthyen* dicti": OklSz. 483] személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falu* főnévnek az összetétele. — A német *Schuler* 'Keresztény-havas' előzménye a személynévként is használatos erdélyi szász *Schuler* 'iskolamester, tanító' (Brechenmacher 2: 569). (Irodalom: Kniezsa: MagyRom. 1: 206.)

Keserűs-hegy '611 m magas hegy a Visegrádi-hegységben Dömös belterületétől dél-délkeletre'. Az 1729 *[Keserühegy:* MNyTK. 123. sz. 164] óta adatolt hegynév elsődleges alakja *Keselyűs* [1864: Nagy- és kis *keselyüs:* Pesty: Kom. 114] volt. Ez a *keselyű* madárnév *-s* képzős származéka. Olyan helyet jelöl, ahol keselyű szokott tanyázni. Idővel a *Keselyűs*-ből a *keserű* melléknév közrejátszásával *Keserűs* lett.

Két malom utca 'a Bem teret a Kút utcával összekötő utca Debrecenben'. Az 1810 (HBKT. 45, 247) óta adatolható utcanév azzal kapcsolatos, hogy a névadáskor az utcá-

ban két szárazmalom működött. A körben járó lótól hajtott szárazmalom [1412: „Molendinum per tractus pecorum volwens wlgariter *Zarazmalum* dictum": OklSz. 887] főleg a kevés vizű vidékeken volt elterjedve még a XIX—XX. században is. (Fényképét l. NéprLex. 3: 512.) Debrecen egykori szárazmalmainak nagy számára következtethetünk abból a tényből, hogy az 1719. évi tűzvészkor 400 ház és 10 szárazmalom égett le. Az 1799. évi debreceni „Tűz ellen való rendelések" külön is intézkedtek a szárazmalmok tűzvédelméről: „Minthogy sok Száraz-malom vagyon a Városban, és többnyire szoros helyekenn vagynak építve, tehát a' hol egy, vagy két ötszveragasztott Malom vagyon, legalább egy, a' hol pedig három, vagy több Malom is vagyon egy rakásonn, legalább két lajtorja légyen a' Malmokhoz támasztva" (Sápi: DebrTel. 105). A debreceni szárazmalmok emlékét őrzi a *Két malom utcá*-n kívül az *Egy malom utca* (1810: HBKT. 45, 233) és az *Öt malom utca* (1810: HBKT. 45, 250) is. (Irodalom: Balogh: Debr. 23.)

Kókuszmajor 'település Gyepükaján belterületétől délnyugatra'. Az Indiai-óceánban levő és Ausztráliához tartozó *Kókusz (keeling)-szigetek* neve az ottani kókuszpálmaligetekkel kapcsolatos. De mit keres a *Kókuszmajor* [1962: Hnt. 278] Gyepükaján határában, hiszen a Déli-Bakony növényvilágára éppen nem jellemző a trópusi kókuszpálma? A feleletet megadja az 1933. évi Helységnévtár (235), ahol a következő névalakot találjuk: *Kókuszfonó- és szövőgyár*. A szóban forgó helyen tehát egy olyan gyár működött, ahol a kókuszdió középső terméshéjáról leválasztott erős rostokból szőnyeget, lábtörlőt stb. állítottak elő. A gyár idővel megszűnt, de neve fennmaradt *Kókuszmajor* alakban, ipartörténeti emlékként.

Kortyogó 'határrész Makó városközpontjától nyugatra'. Az 1811 óta (Inczefi: Makó 191) adatolt határrésznév a nyelvjárási *kortyog* 'kortyol, kortyolgat' (TESz. 2: 584 *kortyant* a.) folyamatos melléknévi igenevéből alakult. Elsődlegesen szőlőskertre vonatkozott. Ez teszi érthetővé a poharazgatásra utaló nevet. (Irodalom: Inczefi: Makó 191.)

Kőkoporsó 'határrész Császár belterületétől délkeletre'. Az 1864 (Pesty: Kom. 93) óta adatolt dűlőnév köznévi előzménye a *kőkoporsó* 'kőből készült díszes koporsó, szarkofág' főnév. Azzal a (római kori) kőkoporsóval kapcsolatos, amelyet itt találtak, majd Tatára szállítottak. (Irodalom: Pesty: Kom. 93.)

Könyök '1960-ban Nyitrához csatolt helység a város belterületétől nyugat-északnyugatra'. Az 1246/1271-ben *Kuniuk* (ÁÚO. 7: 208) alakban felbukkanó helységnév az 'éles kanyarulat, hajlat' (Maácz: FöldrTsz. 18) jelentésben is használt magyar *könyök* testrésznévből 'keletkezett. Ennek helynévi alkalmazásához l.: 1256/1284/1294/1572: Koppan*kwnek* 'Koppány-patak Mezőtelegd határában' (Györffy 1: 675); 1407: „ad montem vulgariter *Kwnywk*hegh sclauonicum vero Lokech vocatum" (ZsigmOkl. 2/2: 101). Arra, hogy 'könyök' alapjelentésű főnévből földrajzi név alakulhat, idegen nyelvekben is találunk példát; vö.: szerb-horvát *Lakat* (ImMesta. 1973. 227); cseh *Loket* ~ német *Elbogen* 'város Csehországban Karlovy Varytól nyugat-délnyugatra; az Ohře könyökszerű kanyarral veszi körül' (Profous 2: 655); német *Ellenbogen* 'félsziget Sylt északi végén' (DudenGeogrN. 166); angol *Elbow See* 'tó Oregon államban (USA)' (AmPlN. 149). (Irodalom: Kniezsa: SztIstván-Eml. 2: 377, MNny. 6: 28.)

Kőpite-hegy '292 m magas domb Dunaalmás belterületétől délre'. Az 1864 (Pesty: Kom. 116) óta adatolható hegynév a *kő* 'szikla' és a *pite* 'lepényszerű sült tészta' összetétele. A hegynek szép sziklaalakulatai vannak.

Kutyavár '141 m magas domb Érdnek Diósd felőli részén'. Az oszmán-török fordításban 1686 előttről *(Köpek hiszár:* BpTört. 2: 358), *Kutyavár*-ként pedig 1818 (MNyj. 22: 54) óta adatolható helynév a *kutya* állatnévnek és a *vár* 'erősség' főnévnek az összetétele. Az itteni épületromról azt tartja a hagyomány, hogy egykor Mátyás király pecéreinek és vadászebeinek volt a tanyája. Vö. inkább *Bagolyvár, Békavár, Macskavár, Ürgevár* stb. (Irodalom: Pesty: MoHn. 185; Vigyázó—Strömpl: BudH. 118; Fekete—Nagy: BpTört. 2: 358.)

Liebling 'helység a romániai Bánságban Temesvártól dél-délkeletre'. A falu elsődleges neve *Briszt* [1597: Milleker 170] volt. Ez szláv eredetű; vö.: bolgár *Брест* hn. (ImSelBъlg. 43); szerb-horvát *Brest* hn. (ImMesta. 1973. 76), *Brist* hn. (i. m. 80). Tkp. értelme 'szil(fa)'. Az 1786—8 körül protestáns németekkel újratelepített falunak Vecsey Miklós kamarai kormányzó a német *Liebling* (tkp. 'kedvenc') [1799: Vályi 2: 519] nevet adta, minthogy — saját szavai szerint — „die Protestanten sind meine Lieblinge" [= a protestánsok a kedvenceim]. (Irodalom: MVV. Temes vm. 63; Bodor: Délm. 22.)

Lófar-völgy 'völgy a Vértesben Mórtól keletre'. Az 1887-ben *Lófark-völgy* (FMTÉ. 6: 276) alakban felbukkanó helynév előtagja a *lófark* 'a ló farka' főnév, amely növénynévként is használatos; vö. nyelvjárási *lófark* 'spárga, Asparagus officinalis' (Csapody—Priszter: MNövSz. 119), *lófarkfű* 'zsurló, Equisetum' (uo.), *vízi-lófark* 'Hippuris vulgaris' (i. m. 206). Mégis valószínűbb, hogy afféle metaforikus domborzati névvel van dolgunk, mint a *Lófarkú-hegy* 'Ipolypásztóhoz tartozó határrész' [1780: *Lófarkú hegy:* Fodor: MTérk. 1: 144] esetében. L. még: *Lófar-tető* '375 m magas domb a Bükk északi részén Tardonától észak-északkeletre' [1942: *Lófar-t.:* Miskolc. 1: 200,000-es térkép, de l. 1886/1925: *Lófark:* Miskolcz. 1: 75,000-es térkép is], valamint *Lófingató-far* 'hegyi út meredek kaptatója Mónosbél belterületétől délnyugatra' (MNyTK. 125. sz. 67) is. Idővel a *Lófark-völgy*-ből *Lófar-völgy* [1979: MoFnT. 2: Fejér m. 14] lett.

Malomtelelő 'határrész a Rezéti-Holt-Duna mentén Decs belterületétől délkeletre'. Az allegró kiejtést tükröző *Melentő* (1864: Pesty: Tolna 1: 314) alakban felbukkanó helynév a 'hajómalom' értelmű *malom* és a *telelő* 'a téli időjárás viszontagságai ellen védelmet nyújtó hely' főnév összetétele. Századunk közepéig nagyszámú hajómalom működött a Dunán kívül a Tiszán, Szamoson, Marosun, Körösön, Vágon, Murán és Dráván is. Téli időszakban a hajómalmokat jégzajlásmentes kikötőbe kellett vinni vagy partra kellett vontatni. Ilyen telelőhely emlékét őrzi a *Malomtelelő* határrésznév. (Irodalom: NéprLex. 2: 402 *hajómalom* a.)

Merítőpuszta 'lakott hely Csór belterületétől délnyugatra'. Az 1863 (Hnt. 234) óta adatolható helynév előtagja a *merít* 'márt' ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult. A Sárrét szélén levő határrészre utal, amely időnként víz alá merült. Vö. *Merittő* 'határrész Bakháza belterületétől délnyugatra, amely a Rinya áradásakor víz alá merült' (SMFN. 750). L. még székelyföldi nyelvjárási *merittő* 'folyóvízbe benyúló kis hidas, lépcsőzetesen vagy padoltan készített hely, amelyen állva merítenek vizet' (MTsz. 1: 1441).

Miseúti-dűlő 'határrész Tikos belterületétől északra'. Az 1862 (SMFN. 100) óta adatolható dűlőnév előtagjának alapszava a nyelvjárási *miseút* 'a szomszédos faluba (toronyiránt) vezető gyalogút, amelyen misére szoktak átjárni onnan, ahol nincs katolikus templom' (Maácz: FöldrTsz. 21; SMFN. 40). Arra a gyalogútra vonatkozik, amelyen a szomszédos Vörsre jártak át misére.

Nadrág 'romániai helység a Ruszka-havasban Lugostól kelet-délkeletre'. Az 1364-től (Csánki 2: 15) adatolt és Kniezsától (MagyRom. 1: 233) ismeretlen eredetűnek mi-

nősített helységnév valószínűleg szláv személynévből keletkezett magyar névadással. Vö. szerb-horvát régi *Namdrag* személynév (Schlimpert: SlPn.[2] 93), cseh régi *Nedrah* < R. **Nedrag* személynév (StčSl. *na—obijęti sę* 458). E szláv személynevek utótagja azonos a magyar *drága* melléknév szláv előzményével. A helységnevet a magyar nyelvérzék a *nadrág* főnévhez hasonította, amelyhez etimológiailag nincs semmi köze.

Nagy-Eménkes '525 m magas hegy a Gerecsében Lábatlan belterületétől délre'. Az 1800 *[Nagy Enikos:* MNyTK. 132. sz. 46] óta adatolható hegynév második elemének alapszava a nyelvjárási *eming* ~ *emink* 'sajtból kisajtolt sós savó' (MTsz. 1: 489; TESz. 1: 643) főnév. Lehet, hogy elsődlegesen az *Eménkes kútja* (1967: Holényi: Ger. térképmelléklet) nevű kút vizének sajátos ízére vonatkozott, s a kútról vonódott át a hegyre. A névadáshoz l. *Savóskút* 'erdő Hajdúhadház belterületétől délkeletre' (1815: HBKT. 61); a névadó egy savanykás vizű kút volt (É. Kiss: HMJ. 147). — A *Nagy-* előtag *Kis-Eménkes* (1864: Hunfalvy J.: MBir. 2: 415) előtagjával van korrelációban.

Nagyfény 'helység a jugoszláviai Bácskában Szabadkától délre'. Az elsődleges *Napfény* (1462: Csánki 1: 682) névalak a *napfény* 'a nap sugarainak fénye' főnévből alakult. A talaj feltűnő színével, fényes voltával lehet kapcsolatos. Bizonyára ez volt az indítéka a somogyi és baranyai *Verőfény* (Csánki 2: 467, 656) helységnévnek is. Idővel az előtagot a *nagy* melléknév magához hasonította; l. 1808: *Nagy-Fény* (Lipszky: Rep. 1: 444). (Irodalom: Pais: MNy. 12: 15; EtSz. 2: 208 *Fény* a.)

Naplás-tó 'kis tó Mezőfalva belterületétől északra'. Megértéséhez a következő szövegrészlet adja meg a kulcsot: 1753: „*Katona Naplás* nevü völgy . . . kitis Ráczul Danistyenek neveztek" (FMTÉ. 6: 258). A *Naplás* helynév a szerb-horvát *Danište* helynévnek a tükörfordítása. Ennek köznévi előzménye a szerb-horvát *dànīšte* 'nappali tartózkodóhely'. A *Naplás* < *naplás* alapszava a régi *napol* 'időt eltölt, elveszteget (pl. a régi vármegyei rendszerben a beparancsolt előfogatos jobbágyok néha három-négy napig vesztegeltek a vármegyeház udvarán)' (vö. CzF. 4: 731 *napol* és *napoló* a.). Az 1753. évi adat arra mutat, hogy katonák egykori nappalozási helyével van dolgunk.

Óceán-árok 'Dunakeszi területén eredő és Káposztásmegyeren jobb felől a Szilas patakba ömlő vízfolyás'. Mit kereshet a világtenger neve egy ásott medrű kis vízfolyás nevében? Érseki György szíves közléséből tudom, hogy a dunakeszi gyümölcs- és zöldségkonzervgyárnak egykor *Óceán* volt a neve. E sok vizet felhasználó gyár építtette ki azt a levezető árkot, amely a gyárról kapta az *Óceán-árok* [1973: Budapest atlasz 4. sz. térkép] nevet.

Ördög lakodalma '1463 m magas hegy az Alacsony-Tátrában Breznóbányától északkeletre'. Az 1736-ban *Ördök Menyegzője* (Bél: NotHung. 2: 513), 1808-ban *Ördög lakodalom* (Lipszky: Rep. 1: 110) alakban feltűnő hegynév a szlovák *Čertova Svadba* [1736: *Czertowá Swadba:* Bél: NotHung. 2: 513] tükörfordítása. A névadás szemléleti hátterét abban a szlovák néphitben keresik, hogy viharos, hófúvásos időben az ördög tartja itt a lakodalmát. E tekintetben figyelmet érdemel az a tréfás magyar szólás is, amelyet akkor szoktunk mondani, ha egy időben süt a nap és esik az eső: *veri az ördög a feleségét.* (Irodalom: Bél: NotHung. 2: 513.)

Öt-rendes 'rét Kötcse belterületétől délre'. Az 1864 (SMFN. 207) óta adatolt határrésznév az *öt* számnévnek és a *rend* 'egy kaszavágásnak megfelelő szélesség' *-s* képzős származékának az összetétele. A rét nagyságát határozza meg. (Irodalom: Kázmér: MNyTK. 95. sz. 58.)

Pápalátó-kő 'sziklás kilátóhely a Bakonyban Fenyőfő belterületétől kelet-délkeletre'. Az 1957 (Dornyay: Bakony² 162) óta adatolt hegynévnek nincs köze a római katolikus egyház fejéhez. A *Pápalátó* olyan jelöletlen tárgyas összetétel, amelynek előtagja a *Pápa* városnév, utótagja pedig a *lát* ige folyamatos melléknévi igeneve. Azzal kapcsolatos, hogy az így jelölt szikláról tiszta időben el lehet látni a nyugat felé mintegy 24 km-re levő Pápáig. A hegynév szerkezeti felépítéséhez vö. *Egerlátó* 266 m magas domb Egerszalók belterületétől kelet-északkeletre' [1435: *Egerlatohegy:* MNy. 25: 235]. (Irodalom: Dornyay: Bakony² 162.)

Pénzverő-völgy 'völgy a Székesfehérvárhoz tartozó Csalától északnyugatra'. Az 1759 (FMTÉ. 6: 281) óta adatolható helynév bizonyára a *Pénzverő* (1453: Martinus *Penzwereu:* OklSz. 766) családnévnek és a *völgy* főnévnek az összetétele. A *Pénzverő* családnévhez l. a *Forintverő* (1489: Johannes *Forynthwerew:* OklSz. 259) családnevet is. Némelyek szerint a *Pénzverő-völgy* azzal kapcsolatos, hogy Szent István király Székesfehérváron pénzt veretett „Regia Civitas" felirattal (Pesty: MoHn. 255).

Pilátus '2129 m magas hegy Svájcban a Vierwaldstätti-tótól nyugatra'. Magyar szövegből 1816 óta adatolható, s első magyar előfordulásakor megtudjuk etimológiájának lényegét is: „*Pilatus* hegye . . . Neve deák eredetű, 's jó a' *mons pileatus* szavakból, mivel tetejét szüntelenül felhők, mint valamelly kalap, fedezik" (Hübner: Lex. 4: 173). A magyarba a német *Pilatus* hegynév átvételeként került. Ennek forrása a latin *Pileatus* hegynév, amely a latin *pileatus* 'nemezkalapot viselő' melléknévből alakult. A névadást a nemezkalapnak és annak a ködsüvegnek a hasonlósága magyarázza, amely gyakran borítja az időjelzőnek tekintett hegycsúcsot. A *Pileatus* hegynév idővel hasonult a bibliai *Pilatus* [< latin *pilatus* 'dárdával ellátott, lándzsás, kopjás'] személynévhez. A néprege szerint a Krisztust keresztre feszíttető Poncius Pilátus lelke a hegy szakadékai között bolyong. (Irodalom: Egli² 723; Bach: DtNam. 2/2: 541.)

Pipis-hegy '389 m magas hegy Mátrafüredtől délre'. Az 1864 (Pesty [Heves vm.]) óta adatolható hegynév előtagja a népnyelvi *pipis* 'búbos pacsirta'. A kicsinyítő képzős *pipiske* alakban is használatos madárnév számos hegynévben szerepel különböző vidékeken (l. Hnt. 1973. 213, MNyTK. 125. sz. 20, 113, 122, 161, 167, MNyTK. 144. sz. 22 stb.). Legkorábbi előfordulásaiként l.: 1486: *Pypys* '266 m magas domb Noszvajtól délre' (BorsOkl. 241); 1630: *Pypyske hegi* 'hegy a Gömör vármegyei Rudna határában' (IIa 3: 349); 1720—50: *Pipis hegy* 'szántóföld a Gömör vármegyei Alsóbalog határában' (IIa 2: 26). Nem feltétlenül szükséges minden esetben a búbos pacsirta fészkelési vagy tartózkodási helyére gondolnunk. Néhol a *Pipis-hegy* kúp alakú magaslatot jelöl, olyat tehát, amely bizonyos mértékben a búbos pacsirta bóbitájára emlékeztet. (Irodalom: Stanislav: SlovJuh. 2: 412; MNyTK. 125. sz. 161; MNyTK. 144. sz. 22; TESz. 3: 204.)

Piripócs 'lakott hely az Előszálláshoz tartozó Kisszentmiklóstól keletre'. A *Piripócstelep* alakban 1926 (Hnt. 230) óta adatolható helynév az elmaradottság, kisszerűség megtestesítőjének számító képzeletbeli *Piripócs* [1863: Szigligeti: Fenn az ernyő 13: NSz.; l. még PallasLex. 14: 14] helységnévből jött létre. Előzményének, a képzeletbeli *Piripócs* helynévnek a megalkotója előtt talán *Máriapócs* lebegett példaként: az utótagot onnan vehette, előtagként pedig a népnyelvi *piri* 'kicsi, pirinyó, parányi' (CzF. 5: 239) melléknevet használhatta fel. Kevésbé valószínű, hogy az előtag a *piros* melléknévből való játszi képzéssel. (Irodalom: Horger: MNy. 39: 379.)

Pohár-hegy 'szőlőhegy Mórtól keletre'. Az 1864 (FMTÉ. 6: 276) óta adatolt hegynév a *pohár* 'ivóedény' és a *hegy* 'szőlőhegy' összetétele. Arra emlékeztet, hogy a hegynek

szőlővel való betelepítése előtt sorshúzással döntötték el, melyik parcella kié legyen, s a sorsjegyeket egy pohárból húzták ki. (Irodalom: FMTÉ. 11: 242.)

Romlott 'romániai helység a Szilágyságban Zilahtól délkeletre'. Az 1408 (ZsigmOkl. 2/2: 164) óta adatolható helységnév a *romlik* 'erjed, rothad; omlik, törik, töredezik' ige befejezett melléknévi igenevéből alakult. Ennek helynévi használatához l.: 1266: *Rumluthpatak* 'az Ipoly mellékvize' (ÁÚO. 3: 134; Ortvay: Vízr. 2: 176); 1314: *Rumluthegház* 'hely Szentkirályszabadja környékén' (OklSz. 816). (Irodalom: Pais: MNy. 4: 319.)

Rosszderekú-dűlő 'határrész Alsónémedi belterületétől kelet-északkeletre'. Az 1859 (AlsTörtNépr. 227) óta adatolható dűlőnév *Rosszderekú* eleme a *rossz* 'silány' melléknévből és a *derék* 'középső (fő) rész' főnévből álló jelzős szerkezetnek az *-ú* képzős származéka. Olyan szántóföldre vonatkozik, amelynek két vége jó, a közepe vagy dereka viszont sovány homok. (Irodalom: Balassa: AlsTörtNépr. 227.)

Sörkút 'szlovákiai helység a Szepességben Késmárktól észak-északnyugatra' [1907: *Sörkút:* Hnt. 939, de l. 1289: *Birburn:* Fekete Nagy: Szep. 231 is]. A helységnév elsődleges alakja a német **Birnbrunn* (tkp. 'körtefás kút, forrás') volt, s ebből — népetimológiás alapon — *Bierbrunn* (tkp. 'sörkút') fejlődött. A magyar *Sörkút* tükörfordítás, a szlovák *Výborna* pedig átvétel a németből. (Irodalom: Melich: Jegyzetek [Szepes vm.].)

Szárazvám 'ausztriai helység Burgenlandban Kismartontól nyugatra'. A falu elsődleges neve *Kövesd* [1270: Csánki 3: 620] volt. Ez a *köves* melléknév *-d* képzős származéka. Minthogy a faluban a XIV. század óta útvámot *(tributum viaticum)* szedtek, a *Kövesd* név a *Szárazvám* [1641: Schwartz: NyNH. 102] névvel cserélődött fel. Ennek köznévi előzménye az 1360 (OklSz. 887) óta adatolt *szárazvám* '⟨a híd- és révvámtól való megkülönböztetésül⟩ az a vám, amelyet az utazók, szállítók szárazföldi útvonalakon fizetnek; útvám' (CzF. 5: 1065). Az Urb. (834) ekképpen tájékoztat a régi vámszedésről: „Vámokat eredetileg vízi átkelőknél állítottak fel, ahol a közlekedés biztosítása valamilyen berendezésnek: hídnak, kompnak fenntartását tette szükségessé, és a beszedett vám ezeknek a karbantartási költségét volt hivatva fedezni. A földesurak azonban az idők folyamán állandóan több hasznot igyekeztek kisajtolni vámszedési jogukból és egyre-másra állították fel a vámhelyeket ott is, ahol erre semmi szükség nem volt. A XVI—XVII. században úgyszólván minden országgyűlésen hoztak törvényeket az ilyen »száraz vámok« (telonium siccum, aridum) megszüntetésére, de nagyon kevés sikerrel." (Irodalom: Schwartz: NyNH. 102; Kranzmbürg. 105.)

Szartos 'a Fekete-Körös bal oldali mellékvize' [1865: Hunfalvy J.: MBir. 3: 395]. Hasonló víznév a magyar nyelvterület más részén is van vagy volt: *Szartos* 'Hidasnémetinél jobb felől a Hernádba ömlő vízfolyás' [1255: Györffy 1: 39, 75]; *Szartos* 'esőzéskor víz alá kerülő határrész Poroszló belterületétől északkeletre' [1427: Kniezsa: ErdVízn. 20; a lokalizáláshoz l. MNyTK. 144. sz. 109]. Talán a *szarat* [<: *szarik*] ige folyamatos melléknévi igenevének *-s* képzős származékával van dolgunk. Eredetileg olyan folyó- vagy állóvízre vonatkozhatott, amelynek vize gyakori székletürítést (hasmenést) okozott a jószágnak.

Szoba-kő 'barlangjáról ismert hegy a Keszthelyi-hegységben Balatongyöröktől északra'. Az 1902 (Jankó: BNépr. 70, 79) óta adatolható hegynév a *szoba* 'lakóhelyiség; (régi) kemence' és a *kő* 'szikla' főnév összetétele. Tulajdonképpeni értelme 'olyan sziklahegy, amelynek oldalában szobára (esetleg: kemencére) emlékeztető sziklafülke, szikla-

barlang van'. (A névadáshoz l. a FNESz.-ben *Istállós-kő* és *Pes-kő* szócikkét.) Kevésbé valószínűen értelmezik némelyek a *Szoba-kő*-t olyan helynek, ahol kemenceépítésre való kő található. (Irodalom: Bátky: MNy. 23: 216, NéprÉrt. 28: 108; DornyVigy. 222.)

Tehéntánc 'dombos határrész Gyöngyöspata belterületétől északra'. *Tehéntáncos* alakban 1743 (Sugár: GyFN. 108), *Tehéntánc*-ként pedig 1840 (uo.) óta adatolható. E helynév másfelé is előfordul csárda (Emőd: 1808: *Tehéntáncz:* Lipszky Rep. 1: 674), dombos legelő (Balaton, Heves m.: 1864: MNyTK. 125. sz. 26), dombos határrész (Bélapátfalva: MNyTK. 125. sz. 58), dombos szőlőterület (Ostoros: MNyTK. 125. sz. 156; Sátoraljaújhely: Népszabadság 1979. okt. 14. 9), sík legelő (Eger: BakFek. 1: 114), sík szántóföld *(Tehēn-táncos:* Besenyőtelek: MNyTK. 144. sz. 98) stb. jelölőjeként. Köznévi előzményéről, a népnyelvi *tehéntánc*-ról a következőket olvashatjuk 1874-ből: „*tehéntáncz* . . . A tehenek ficzkándozó ugrálása, midőn jó kedvök van, pl. tavaszkor, midőn az akolból a mezőre szabadulnak. Van ilyen nevű csárda Borsod várm. A *táncz* szót némely más állatokra is alkalmazza a népnyelv, pl. *borjutáncz, darutáncz, szarkatáncz*" (CzF. 6: 164).

Tejfalusziget 'település Dunakiliti belterületétől délkeletre'. Az 1784 (EKF. 7: 9) óta adatolt helynév a Szigetköznek arra a szigetére utal, amely az első világháború végéig a csallóközi Somorjától délkeletre fekvő Tejfalu községhez tartozott, s róla kapta nevét is. A *Tejfalu* ~ régi *Tejfalva* [1298: *Theyfalua, Teyfalu:* VSOS. 2: 257; 1345: *Theifalu, Villa Lactis:* Száz. 81: 130, de l. 1237: *ville Timothei:* ÁÚO. 7: 48 is] helységnév a magyar régi **Tej* személynévnek és a *falu* főnévnek az összetétele. Az 1237. évi adat (l. fent) azt bizonyítja, hogy a **Tej* személynév a régi *Timotej* 'Timót' [1237—40: *Tymotey:* PRT. 1: 785] személynévnek a csonkulással keletkezett becéző alakja. A latin *Villa Lactis* névalak tanúsága szerint azonban már 1345-ben a magyar *tej* 'emlőben képződő fehér folyadék' főnévvel azonosították. A népetimológiás alapon így átértelmezett *Tejfalu* tükörfordítása a szlovák *Mliečno* és a német *Milchdorf.* (Irodalom: OklSz. 970 *tej* a.; Melich: SzlJsz. 1/2: 207; Makkai: Száz. 81: 130; Stanislav: SlovJuh. 2: 345, SR. 13: 95; Kázmér: Falu 285; Majtán 273; VSOS. 2: 257.)

Testhalom 'lakott hely Ópusztaszer belterületétől dél-délkeletre' (l. Hnt. 1952. 237 *Sövényháza* a.). A többfelé, így Felsőzsolca (Ipolyi: MMyth.[2] 2: 336), Hajdúböszörmény (1786: MNyTK. 102. sz. 110), Csongrád (Pesty [Csongrád vm.]) határában is előforduló helynév köznévi előzménye a népnyelvi *testhalom* 'tömegsír; (régi) hullarakás' főnév. Ehhez l. Tinódi Sebestyénnek „Szegedi veszedelem" című krónikás énekéből a következő részletet: 1552/1554: „Az ſoc holt teſt ſzéllel ot fekőſzic vala | Ket *halmot az teſtben* nagyot raktac vala" (Tinódi: Cronica 42). A XVI—XVII. századi csatározások után a halottak eltakarítása gyakran úgy ment végbe, hogy a meztelenre vetkőztetett holttesteket nagy halomba rakták, s a halmot sövénnyel körülfonták, hogy a farkasok és a kóbor kutyák a tetemeket széjjel ne hordják. Az efféle nyílt katonatemető a vadmadaraknak lett a prédája, és idővel fehér csontrakássá változott. Balassi Bálintnak „Vitézek, mi lehet e széles föld felett" kezdetű katonaénekében olvashatjuk:„ Viadalhelyeken véressen, sebekben halva sokan feküsznek, | Sok vad s madár gyomra gyakran koporsója vitézűl holt testeknek" (Balassi: ÖM. 1: 112). A *Testhalom*-hoz hasonló szemléletű névadás eredménye a *Tetemvár* (Eger: BakFek. 1: 66: Miskolc: Hunfalvy J. MBir. 1: 311) helynév is. (Irodalom: Inczefi: SzegPedFőiskÉvk. 1958. 143; Takáts Sándor: Bajvívó magyarok. Képek a törökvilágból. B., 1963. 223; NéprLex. 2: 434.)

Tizenháromváros '1902-ben Sárvárhoz csatolt település a város belterületétől délkeletre'. Az 1639 (SárvMon. 260, 272) óta adatolt helységnév a *tizenhárom* számnévből

és a *város* főnévből tevődött össze. Azzal kapcsolatos, hogy a névadáskor a „város" mindössze tizenhárom házból állott (Pesty: MoHn. 395). Vö. *Hetesváros* 'hosszú ideig csupán hét házból álló településrész Felsőőrben' (FTsz. 79), 1616: *Tizenhárom város* 'Nagykálló egyik településrésze' (MNyTK. 132. sz. 99).

Túrószsák 'szántóföld Szentgáloskér belterületétől északra'. Az 1852 (SMFN. 367) óta adatolható határrésznév köznévi előzménye a nyelvjárási *túrószsák* 'hegyes vászonzacskó, amelyet aludttejjel megtöltve felakasztanak, hogy a savó kifolyjon, a túró pedig visszamaradjon'. A határrész azért kapta ezt a nevet, mert olyan az alakja, mint a túrószacskóé. (Irodalom: SMFN. 367).

Üstök-hegy '497 m magas hegy a Visegrádi-hegységben Dömös belterületétől déldélkeletre'. Az 1864 (Pesty: Kom. 114) óta adatolt hegynév előtagja a nyelvjárási *üstök* 'erdős hegynek meredeken leszakadó vége' (NyF. 66. sz. 45). Az elsődlegesen 'a fej elülső részén nőtt hosszú haj'-at jelölő üstök főnévnek ez a domborzati jelentése hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett a másodlagos 'nád- vagy zsúptetőnek az oromfal fölé ernyőként lenyúló része' (MTsz.) jelentés alapján. (Irodalom: Hefty: NyF. 66. sz. 45; Barcza—Thirring: BpDJK. 202.)

Vércsorog 'romániai helység Erdélyben Élesdtől délnyugatra'. Az 1492 (Jakó 388) óta adatolható helységnévnek semmi köze sincs a vér csorgásához. Román eredetű; vö. román *Vîrciorog* 'Vércsorog'. Ennek előzményeként l. román népnyelvi *vîrciolog* [< **vîrciorog]* 'örvény, forgatag' (Petrovici: StDialTop. 221). Kevésbé meggyőző feltevés szerint a román *vîrfşor* ~ nyelvjárási **vîrfcior* 'kis hegy, kis csúcs' szláv *-ov* képzős származékából keletkezett képzőcserével. (Irodalom: Karácsonyi: MNy. 4: 353; Iordan: TopRom. 481; Petrovici: StDialTop. 221.)

Vasláb 'romániai helység a Székelyföldön Gyergyószentmiklóstól délre' [1750: Suciu: DicţIstTrans. 2: 257]. A falu telepítőjét **Vasláb*-nak hívhatták vasból való műlábáról, s róla vehette nevét a község. 1864-ben a telepítőről annyit tudtak, hogy „hallomás szerint egy sánta Vaslábu ember Román nemzettségből és Később egy Grofnak szolgájából Szárhegyről" (Szabó T. A.: Gyergyói hn. 65).

Kiss Lajos

Döfi. (Magyarázata és szótározása). „Ez már döfi!" stb. — az élőbeszédnek ezt a kedvesen emfatikus, kissé csibészes szólását mindenki ismeri, bár a városi köznyelvből kezd kiszorulni. (Így például a Juhász József által feldolgozott frazeológiai egységek között nem fordul elő.) Összes változataiban egyértelműen ugyanazt fejezi ki: valaminek az élvezhetőségét vagy alkalmasságát kimondó értékítéletet; állítmányi, ritkábban jelzői funkcióban. Közhasználati szótáraink általában az „ez már döfi!" alakot adják meg, mégpedig — egy kivétellel — a *döf* ige cikkében:

ÉrtSz.: **döf** . . . **Sz.:** *(biz, tréf) ez már ~i:* ez olyan, hogy kívánni sem lehet jobbat v. többet.

ÉKsz.: **döf** . . . **Sz** *biz tréf: ez már ~i!* ez igen, ennél már kívánni sem lehetne jobbat! [?].

Hasonlóan járnak el nagyobb fordítási szótáraink, nevezetesen Országh L. Magyar—angol, Eckhardt S. Magyar—francia, J. Reychman Magyar—lengyel, Halász E. Magyar—német, Koltay-Kastner J. Magyar—olasz és Hadrovics L.—Gáldi L. Magyar—orosz szótára, valamint a moszkvai Russzki jazik kiadónak az Akadémiai Kiadó közre-

működésével szerkesztett, nagy szótár jellegű magyar—orosz szótára. (A célnyelvi ekvivalensek idézését mellőzhetjük.)

Ez a besorolás is híven tükrözi e kifejezéseknek a mai magyar köztudatban uralkodó magyarázatát, amellett megvan ez az előnye, hogy a legtöbb szótárhasználó — akár magyar, akár nem magyar anyanyelvű, de képes felismerni ragozott szavainkat — először ott fogja keresni. (A kétnyelvű lexikográfiának különben is elve, hogy bizonyos esetekben utalásként fiktív alakokat is ajánlatos a betűrendbe beiktatni.)

Nyilván mint teljes mondatot nem illeszthette be rendszerébe a Magyar Szinonomaszótár, amely viszont felvette a *döfi* főnevet mint a 'kenyér' argó megfelelőjét. Ez a másik *döfi* tehát legalább is ennyiben homonimája a szólásbelinek.

Nem véletlen, hogy a szoros értelemben vett tudományos, nem a nagyközönségnek szánt szótárak többnyire önálló címszónak veszik fel. Annál is inkább, mert ezek közölnek olyan, többé-kevésbé hasonló, nyelvjárási szavakat is, amelyek már aligha függhetnek össze a „döfni" igével. Így Szinyei Magyar Tájszótárában: „1. DÖFI: alkalmas. E má döfi: ez már megjárja (Nagy-Kunság); 2. DÖFI: ügyetlen;" továbbá DIFI, valamint a 'finom, fájn' változatainak tekintett *difinya* stb. Igaz, a Szamosháti szótár a **döf**höz sorolja: „E' mán dö'fi (= ez már teszi! ez már beszéd! helyben hagyás módja)". Az Új Magyar Tájszótárban ismét egy **döfi** címszót találunk „⟨nagy hasú gyerek tréfás megszólításaként⟩", mn v. fn szófajjelöléssel, azonkívül több **difinyás, difinyos** stb. változatot, szép, jó, finom, ügyes stb. értelemben.

Az, hogy a szólás hallatára elsőnek jóformán mindenki az igére gondol, elég természetes, hiszen a *döfi* hangsornak mai köznyelvünkben csak igei értelme van; a *döfi* mint 'kenyér' nem oly általánosan ismert, ill. főleg argó szó. Még erősebb ok lehet a hasonló, közérthetőbb kifejezések analógiája: „ez már/aztán teszi/megjárja/beszéd/igen!, ezt már nevezem!" stb., ami feledtetheti azt az ugyancsak természetes kérdést, hogy tulajdonképpen mi köze lehetne pont a — ma inkább kellemetlen képzeteket keltő, egy hirtelen, erőszakos cselekvést jelölő — *döfni* igének az élénk helyesléshez, elismeréshez? (Talán ezért, ill. ezzel összefüggő óvatosságból meg sem említi a TESz.) A régiségben vagy valamelyik tájszólásban lappanghat ugyan egy kellemesebb asszociációjú használata (az ÚMTsz. ismer is egyet: „kalácsbul döfjön a tarisznyába"). Erős fantáziával elképzelhető elliptikus szerkezetnek; valami ilyesféléből: „döfi (a szemem? szám?) ez a . . .!", esetleg egy hasonló értékű ige helyettesítésével, mint pl. a már elfogadhatóbb *csíp* vagy *szúr* (vö. „csípem ezt a csajt!"). Sőt, még valami eufemisztikus — vagy éppen drasztikus — jelentést is lehetne erőltetni. Eléggé közelfekvő a vadásznyelv hatása, vagy az, hogy a falusi böllérek, mészárosok, a pásztorok szóhasználatából terjedt volna el. A kártyások mindenre képes nyelve is tekintetbe jöhetne.

Van azonban még egy igen nyomós érv az igei magyarázat (és következőleg az igekénti szótározás) ellen, tetézve a világosan főnévi használaton alapuló kételyeket. A szólás e feltételezett igei eleme feltűnően merev, semmi változást nem mutató (és nem tűrő) volta kétségessé teszi, hogy egyáltalán igével van-e dolgunk. A vele szinonim szerkezetek idő, mód és szám szerint — szűk határok közt ugyan, de igeragozással — transzformálhatók. Legközelebbi rokona — az ÉrtSz.-ban kissé bővebbre fogott — *ez már teszi* alapján megállnak ilyenek is: „ez már megtenné!", „ez aztán megtette!", „ez már megtette volna!" De már „ez aztán döfi lesz/volt!" helyett komolyan senki sem mondaná: „ez aztán döfni fogo" vagy „ez aztán döfötto" . . . Többes számban viszont még elmegy: „ezek (a . . .-k) aztán döfik!", de persze nem: „ezek aztán döfnek!"

Nem is kevés az olyan mellékneveink száma, amelyeken jól felismerhető az igei eredet, pl. a régi *csali, játszi*, a nyelvújításkori *maradi*, a tréfás *becsali, beszari*, vagy a legközönségesebb: a *kíváncsi*. Általában ragozhatók, fokozhatók; a *döfi* inkább ezekhez tartozik. Az elöljáróban említett kivételként a Halász-féle Magyar—német kéziszótár nem

is a **döf**-nél hozza a **döfi**-t, hanem külön címszóvá lépteti elő. Érdekes különben ennek a magyar—német megfeleltetésnek a „fejlődéstörténete". Halász Előd kétkötetes nagyszótárában (1957.) még a **döf** cikkébe vétetett fel, a kéziszótár 1957-ben átdolgozott kiadásában már egy önálló **döfi** *(inv)* címszót találunk, **ez már** ~! *(szólás)* das will was heießno ekvivalenciával, ami a kilencedik, átdolgozott és bővített kiadásban (1973.) „das ist prima!"-ra finomul. (Bár, mint látni fogjuk, még ez sem tökéletes.) A szót egyébként ragozhatatlan melléknévnek minősíti, ami a szótár koncepciójából fakadóan helyeselhető. Ez ui. talán az egyetlen hazai kétnyelvű szótár, amely szűkre szabott keretei közt nemcsak a magyar, hanem a német anyanyelvű használó igényeivel is számol (ezért is vette át a Langenscheidt kiadó). A középfokú nyelvtudás szempontja, a ritka esetek figyelmen kívül hagyása menti, ill. indokolja a kategorikus *(inv)* minősítést.

Végeredményben meg lehetne talán konstruálni egy jelentésfejlődést, amely, mondjuk, a *döf* igének valamilyen periferikus jelentéséből egy „játszi" névszóképzésen keresztül elvezetne a kenyérhez — aminthogy az eleve főnévnek ható argó *döfi* eredete sincs egyelőre tisztázva (az ÉKsz. meg is kérdőjelezi). Sokkal reálisabb azonban a szó ismeretlen eredetét feltételezni, ami nem zárja ki okvetlenül a népetimológia, valamint többféle tényező érvényesülését, a több ágból való eredetet.

Van mindenesetre egy nyom, amelyen bizonyossággal lehet elindulni. A szlengbe hajló (észak)német közbeszéd kedvelt szava a berlini tolvajnyelvi *dufte* melléknév. A népszerű nyelvművelő könyvek, szótárak mind közlik (mind az NDK-, mind az NSZK-beliek), „umgangssprachlich" stílusjelöléssel, és ugyancsak egybehangzóan a jiddisből, ill. a héberből eredeztetik. Erősen terjed és köznyelvivé fejlődik (nem „árja" származása ellenére az 1942-es Duden is jónak látta felvenni; akkor még „Gaunersprache" minősítéssel . . .) Magyar ekvivalenseit megtaláljuk az expresszív helyeslő melléknevek széles skáláján, a köznyelvi *remek, pompás*-tól a diákos, jasszos, *klassz, állati, oltári* stb. stb. sz nonimákig — és ezek között az egyik legfontosabb: a *döfi!* A *dufte* predikatív használatának — *das ist dufte!* — pontos megfelelője a magyar *ez aztán/már döfi!, hát ez döfi!* (amellett persze az újabb *(de) klassz!, kassa!, fasza!, szuper!* stb.). Jelzői szerepben ritkább a *döfi*, pl. *ein dufter Kunde* v. *eine dufte Marke* = nagy vagány, dörzsölt fickó'. A ma tán leggyakoribb kapcsolata: *dufte Biene/Puppe* adekvát fordítása: *jó nő/csaj* és — ami a *döfi* etimológiája szempontjából szinte perdöntő — az argó *döfi csaj*. Ez utóbbi példa azért is érdekes, mert jóllehet mindenki ismeri, csupán egy, újabb keletű szakszógyűjtésben van felvéve, mégpedig a *döfi* = kenyér adat mellett (Dr. Kiss Károly: A mai magyar tolvajnyelv. Kriminalisztikai sorozat 18. Kiadja: BM Tanulmányi és Módszertani Osztály 1963.) — A korábbi tolvajnyelvi gyűjtések és tanulmányok — ha egyáltalán — a *döfi* főnevet vették inkább figyelembe.

Tévedés ne essék: a magyar *döfi* a német *dufte*-nak nem leánya, hanem testvére. Mindkettőnek közös őse a 'jó' héber, ill. jiddis szava, amely sok más zsidó szóhoz hasonlóan, zömét alkotja a német és részben a magyar argónak. A Wolf-féle Wörterbuch des Rotwelschen **tof** címszó alatt a következő változatokat adatolja: *toff, tov, toiw, tuf, dov, dof, doff, doft, duft*, végül *dufte*. Feltehető magyarországi (askenázi) kiejtése kb. *tajv, tajf* lehetett (Scheiber Sándor szíves közlése). A *dufte t*-je nyilvánvaló német fejlemény, talán a *duftig*, de még inkább a *deftig* ('jókora, alapos, „tüchtig"') interferenciás hatására.

A *döfi* 'jó, finom' alapjelentésében rejlik talán a főnévi 'kenyér' jelentés kulcsa is. Hiszen a kenyér mindenképpen valami „jó", s mintha a „döfi" néven kért vagy adott kenyér mindig egy kissé jobb ízű volna, mint a „brugó", vagy pláne a „komisz".

Skripecz Sándor

Keleti nevek magyar helyesírása: Főszerkesztő: Ligeti Lajos, szerkesztő: Terjék József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 960 oldal

Aki helyesírás-történeti szakirodalmunkat tanulmányozza, meggyőződhet róla, hogy az idegen szavak és nevek írásmódját ortográfiánk szabályozói mindenkor fontos kérdésnek tartották. Megkülönböztetett érdeklődésüknek természetes magyarázatát adja az említett szó-, illetőleg névkészleti kategória sajátos jellege. Már a legkorábbi szabályzatok megalkotói különbséget tettek egyfelől az „életnyelv" részeivé vált, „polgári jus"-t nyert és a közkeletűvé nem lett, szűkebb körben használt idegen szavak, másfelől a latin betűs és a nem latin betűs írású népek tulajdonnevei között. Az írásmód ehhez igazodó kétféleségének — a közkeletű szavak és a nem latin betűs írású nevek „magyaros", a többi szó és név „idegenes" írásmódjának — elve lényegét tekintve változatlanul érvényesült a későbbi szabályzatokban is. Tartalmi gazdagodással először az AkH. 1950-ben találkozunk: az orosz szavak és tulajdonnevek magyar átírásának szabályai új életünk írásgyakorlatának egységességét biztosították számos fontos területen. Az AkH. 1954. ezeken kívül a görög és — „A kínai nevek és szavak magyar átírása" című 1952-ben megjelent akadémiai kiadvány alapján — a kínai tulajdonnevek átírásának legfontosabb tudnivalóit is közölte.

De már 1954-ben is — és azóta egyre fokozódó mértékben — érezhető volt egy olyan kézikönyv hiánya, amely az egész Kelet nem latin betűs írású népei szavainak és neveinek magyar írásformáira ad megbízható tájékoztatást. Ennek a hiánynak a megszüntetésére vállalkozott most a Ligeti Lajos főszerkesztő irányításával és harmincnál több munkatárs közreműködésével készült, az alábbiakban ismertetendő 60 íves kötet, a „Keleti nevek magyar helyesírása".

Mindenekelőtt a mű címéről. Ebben — mint látjuk — a keleti neveknek nem a magyar átírásáról, hanem a magyar helyesírásáról van szó. Ez pedig lényeges különbség. Nem is részletezve azt a nagyon súlyos körülményt, hogy az említett nevek tudományos átírására sokféle eljárás van forgalomban, kétségtelen, hogy bármelyiket választva is, csupán az orientalisták igen szűk körének tett volna szolgálatot a tudós szerzőgárda. Márpedig — mint a főszerkesztői előszó félreérthetetlenül közli — a munkatársak nem a kevesekhez, hanem mindenkihez kívántak szólni, mégpedig „olyan egyszerű írásmóddal, amelynek megértéséhez anyanyelvünk ismerete egymagában elégséges". Ezért a keleti szavak és nevek magyar írásformáinak létrehozásában csupán a magyar ábécé betűit használták fel, a nyelvünkből hiányzó hangok jelölésére pedig a hozzájuk közel álló magyar megfelelőket alkalmazták. Ily módon nemcsak a helyes írásmódot rögzítették, hanem lehetővé tették a szavak és nevek helyes magyar kiejtését is.

Nehéz feladat sikeres megoldását jelentette az óriási szó- és névanyagnak olyan rendszerben történő bemutatása, amely a különféle írásmódokra vonatkozó tájékoztatáson kívül további értékes ismereteket is nyújt az olvasónak. A rendszerezés gondját elsősorban az okozta, hogy a keleti nyelvek nagyon különböző eredetűek, típusúak, karakterűek lévén, csoportosításukat nem lehetett egyetlen szempontból elvégezni. Fokozta a nehézséget, hogy a feldolgozás az élő nyelvek lexikáján kívül a kihaltakéra is kiterjedt.

Ilyen körülmények között az anyag elrendezését három szempont irányította: a történelmi, a rokonsági és a területi. A történelmi szempont érvényesítésével kerültek egy fejezetbe az ókori Kelet (kihalt) nyelvei; a rokonsági kapcsolat alapján sorolódtak egy-egy fejezetbe a sémi, az iráni, a török és a mongol nyelvek; végül a földrajzi elhelyezkedés, a nagyobb tájegységekhez kötöttség szerint alakult a dél-ázsiai, a délkelet-ázsiai, a távolkeleti, valamint a szovjetunióbeli keleti nyelvek egy-egy fejezetének tartalma. A könyvnek így létrejött kilenc fejezete az odasorolt nyelvekre vonatkozó általános tájékoztatás után több-kevesebb alfejezetben tárgyalja az egyes nyelvekkel kapcsolatos tudnivalókat. Ismerteti jellegzetességeiket, szól rokonsági viszonyaikról, történetükről, nyelvjárásaikról, hangrendszerükről, irodalmukról (ha van ilyen) s legfőképpen azokról a szabályokról, amelyeket szavaik és neveik magyar írásformájának létrehozásakor szem előtt kell tartani. Minden alfejezethez terjedelmes szó- és névjegyzék csatlakozik, melynek egységei olyan esetekben is eligazíthatnak, amikor a leírandó szó vagy név nem szerepel a listába foglaltak között.

Igen nagy mértékben növeli a kézikönyv használhatóságát a kötetet záró két mutató, mely 12 000-nél több földrajzi nevével és 33 000-nél több egyéb tulajdonnevével és közszavával az egyes alfejezetekben közölt szó- és névanyagot egyesíti. A címszavak utáni rövidítések segítségével a szó vagy név visszakereshető a megfelelő fejezet, illetőleg alfejezet jegyzékében, ahol részletesebb információ olvasható róla. (A második mutatóból azt tudjuk meg például az *araikkál* szóról, hogy Dél-Ázsia valamelyik mai nyelvének szava; az ezeket a nyelveket tárgyaló alfejezet szójegyzékéből pedig már arról is értesülünk, hogy az Indiában beszélt tamil nyelv szókincsébe tartozik, és mértékegység neve.)

Köztudomású, hogy a keleti nyelvek szavai és nevei közül igen sok nem közvetlenül, „egyenes úton", hanem valamely európai nyelv írásbeli közvetítésével került a magyarba. Ez pedig azzal a következménnyel járt nemegyszer, hogy a keleti lexikális elemet nem eredeti, hanem a közvetítő nyelvbeli írásképtől befolyásolt hangértékben kezdtük használni. Főleg földrajzi és személynevek, de közszavak esetében is gyakran előfordult ez a jelenség. Ha például a közvetítő nyelv a maga hangjelölési szokásainak megfelelően *a*-val jelölte a keleti nyelv *á* hangját, akkor mi is *a* betűvel írtuk, s röviden ejtettük — mondjuk — az *Ibráhim* személynév, az *Iszlámábád* helynév vagy a *sáh* köznév mély magánhangzóját. Vagy például *ssz* értékben vettük át a közvetítő nyelvbeli magánhangzóközi *ss*-t, melynek feladata ott csupán a *z*-vel való ejtés megakadályozása volt. Ekként lett az arab *Huszein* és *Aszad* a magyarban *Husszein* és *Asszad*. És így tovább.

A keleti nevek magyar helyesírását rögzítő munkaközösségnek természetesen állást kellett foglalnia az efféle „anomáliák" kérdésében. Aligha vitatható, hogy döntésében bölcs józanság érvényesült. Úgy határozott ugyanis, hogy a gyökeret vert, szélesebb körben ismert és használt „hibás" formákon nem változtat, hanem hagyományos kivételeknek tekinti őket. Továbbra is helyesnek minősül tehát — többek között — a *banzáj*, *gésa*, *jóga*, *mameluk*, *sah* köznév, a *Bejrút*, *Bombay*, *Ceylon*, *Delhi*, *Himalája*, *Kuvait*, *Peking*, *Tokió* földrajzi név, a *Jasszer Arafat*, *Nasszer*, *Szadat* személynév és számos más. — Nem kívánatos ellenben, hogy egyrészt a nem közkeletű földrajzi nevek idegen (pl. angol) helyesírású alakjait használjuk a magyar írásban — vagyis hogy „Jessore"-t írjunk a bangladesi *Dzseszúr*, „Mysore"-t az indiai *Maiszúr*, „Hyderabad"-ot a pakisztáni *Haidarábád* helyett stb. —, másrészt hogy újabb hibás alakok szaporítsák a helyesírási kivételek számát. „Khomeini ajatollah" helyesen: *Homeini ajatolláh* — az iráni nyelvekben sem szókezdeten, sem a szó belsejében nem írunk *kh*-t, a *sah* pedig nem szolgálhat analógiául az „ajatollah"-nak. A néhai *Szadat* elnök neve „hibás" formában vert gyökeret a magyar publicisztikában — a helyes alak „Szádát" lett volna —; talán még nem késő az a kívánság, hogy utódának neve ne a „Mubarak", hanem a helyes *Mubárak* formában jelenjen meg az újságokban.

A „Keleti nevek magyar helyesírása" ortográfiai irodalmunknak nagy nyeresége. Anyagának, tartalmának jellegénél fogva nem sorolhatjuk ugyan azok közé a kézikönyvek közé, amelyekhez gyakran fordul tanácsért a mindennapi író-olvasó, jelentősége mégis elvitathatatlan. Kettős hivatást tölt be. Egyrészt nélkülözhetetlen segédeszköze lesz a sajtó minden olyan munkásának, aki nem közömbös írásgyakorlatunk egysége iránt, másrészt megbízható forrása az ismeretszerzésnek mindenki számára, akit érdekel a keleti népek élete, nyelve, kultúrája. Melyik szerepe a fontosabb? Nyilván egyaránt fontos mind a kettő.

Szemere Gyula

Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai. Tanulmányok, tervezetek, szakvélemények, javaslatok. Szerkesztette Szende Aladár. Tankönyvkiadó, 1981. 355 olda

I. Az ismertetendő kötet — melyet színéről „kék könyv"-nek nevezhetünk — az öt évvel ezelőtt megjelent „sárga könyv" folytatása (Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért. Szerkesztette Szépe György, Tankönyvkiadó, 1976., 363). A sárga könyvet annak idején bemutattam a Nyelvőr olvasóinak (101 [1977.] 76—84), most pedig megbízást kaptam a kék könyv elemzésére. Mivel tantárgytörténettel foglalkozom, mérlegelhetem az „innováció" lehetőségeit is.

„Jelen kötet az Anyanyelvi Oktatási Munkabizottság hároméves működésének (1974—76) anyagát tartalmazza, de magában foglal néhány olyan tanulmányt is, amelyek korábbi időszakban keletkeztek..." — írja az előszóban a szerkesztő. A kék könyvben tehát öt évvel ezelőtti állapotokat tükröző dolgozatokat olvashatunk, melyeknek nagy része már vesztett aktualitásából, hiszen 1978-ban megjelent az új tanterv, folyamatban van az új tankönyvek kibocsátása: 1976-hoz képest megváltozott a helyzet. Ismeretesek a Tankönyvkiadó gondjai, egy ilyen jellegű kiadvánnyal mégis siethettek volna, ugyanis így nem valósulhat meg a tanulmánygyűjtemény egyik célja: az elképzelések nyilvános megvitatása, a szakemberek minél szélesebb köreinek meghallgatása.

Az elmondottak ellenére a kötet tudománytörténeti szempontból feltétlenül hasznos dokumentum: fényt vet a különféle bizottságok munkájára, a koncepciók alakulására. Tanulságos volna a tervezeteket összevetni az azóta megjelent tantervvel, tankönyvekkel, kézikönyvekkel, útmutatókkal — mint azt a szerkesztő is megjegyzi —, de ez a feladat egy recenzió kereteit mindenképp szétfeszíti; ennek ellenére megpróbálok helyenként összehasonlításokat tenni. A dokumentumjellegen kívül van a kék könyvnek egy nagyobb haszna: sok probléma nyitva maradt benne is, az új tantervben is, így valóban „együttgondolkodásra serkentheti mindazokat, akik szívükön viselik az anyanyelv iskolai gondozásának ügyét" (8).

II. A könyv élén három tervezet áll, melyek alapul szolgáltak az új tanterv kidolgozásához: Szende Aladár—Hernádi Sándor—Szépe György—Takács Etel—Temesi Mihály: Az anyanyelvi oktatás tantervi megújításának irányelvei; Az anyanyelvi műveltség tartalma; Az iskolai anyanyelvi nevelés távlati fejlesztése. Ezután négy átfogó témájú dolgozat következik: Honti Mária: Az anyanyelvi követelményrendszer kidolgozásának néhány tantárgypedagógiai kérdése; Kecskés András: Megjegyzések és javaslatok az anyanyelvi képzés átformálásához; Nemesszeghy Lajosné: A zenei nevelés hatása az anyanyelv oktatására; Szende Tamás: Az anyanyelvoktatás valóságfüggéséhez. Ezen tervezetek bázisa, a személyiségformáló, nyelvhasználat-központú anyanyelvi nevelés alapelve azóta átment a köztudatba, áthatja az iskolai munka egészét.

A további tanulmányok áttekintik az anyanyelvi nevelés egész területét az óvodáskortól a tanárképzésig, sőt továbbképzésig.

1. Az óvodai nevelés középpontjában a minden tevékenységet átható anyanyelvi nevelés áll. A jól megszerkesztett 1971-es óvodai nevelési programra épül Losonc Mihályné tervezete, melyhez Iványi Gergely hozzászólása csatlakozik. Iványi a legnagyobb problémát nem az óvodai munkában, hanem a jelenlegi óvónőképzésben látja. A gondot az a tény okozza, hogy a felsőfokú óvónőképzésben minden területnek van módszertana, csak az anyanyelvi nevelésnek nincs! Arról sincs tudomásom, hogy lépések történtek volna e hiány pótlására. Annak idején az illetékesek úgy gondolkoztak, hogy az anyanyelvi nevelés úgyis átfog minden egyéb területet, tehát szükségtelen a külön módszertan; megfeledkeztek a speciális feladatokról. Ilyen feladatokra (a gyermek nyelvének tanulmányozása, a nyelvfejlesztés lehetőségei, logopédiai természetű munka) hívja fel a figyelmet Iványi. Javasatai ma már könnyebben megvalósíthatók, ugyanis egy leendő módszertan írói támaszkodhatnak Nagy József kitűnő könyvére (5—6 éves korú gyermekeink iskolakészültsége, Akadémiai, 1980.), figyelembe vehetik az újabb gyermeknyelvi kutatásokat (Lengyel Zsolt, Gósy Mária, Kassai Ilona tanulmányait), Sugárné Kádár Júlia kísérleteit, a logopédusok kiadványait. Azt hiszem, ebben a munkában elődeink is segíthetnek bennünket, feltéve, ha hajlandók vagyunk tudomást venni róluk. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a század elején megindult pedológiának, elsősorban Ranschburg Pálnak az eredményeit. (A Nemzetközi Neveléstörténeti Konferencia negyedik ülésszakát 1982 szeptemberében Budapesten tartja, témája az óvodai nevelés története lesz; minden bizonnyal felszínre kerül majd néhány olyan tapasztalat, melyet a szakemberek felhasználhatnak.)

A felsőfokú óvónőképzésben — az új igényeknek megfelelően — meg kellene változtatni a nyelvészeti stúdiumok jellegét. A tanterv három féléven át leíró nyelvtant és beszédművelést ír elő, mereven ragaszkodva a nyelvtan régi tanterveihez. A Budapesti Tanítóképző Főiskolán megpróbáltunk az óvoda követelményeihez alkalmazkodni: fokozottabb mértékben tanítunk beszédművelést, logopédiai alapismereteket közlünk, és tárgyaljuk a nyelvfejlesztés lehetőségeit, eszközeit. Ez a felfrissített, praktikusabb tematika hozzájárulhat egy új tanterv kialakításához.

Egyetérthetünk a szerzőkkel abban, hogy — mind az óvónők, mind a tanítónők munkájának megkönnyítése céljából — minél előbb meg kellene állapítani az iskolaérettség kritériumait, továbbá nem időszerű az olvasás- és írástanítás óvodai megkezdésével foglalkozni. (Ez a törekvés egyébként ellentetben áll az írástanításnak újabban szorgalmazott iskolai — egyébként szerintem felesleges — késleltetésével.)

A kék könyv tanulmányait olvasva, olykor — intézménytípustól függetlenül — vissza-visszatérő megállapításokra bukkanunk, pl. a 133. oldalon ezt látjuk: „A nyelvi játék — változatos eszköztár felhasználásával — valóban pergő játék legyen, nem pedig unalomba fulladó, érdektelenséget kiváltó, merev és mechanikus grammatizálás." Hát már az óvodában is előfordul a bűnös grammatizálás? Erről eddig nem tudtunk. Esetleg léteznek kötelező sztereotípiák? Ilyennek tűnik a technikai segédeszközök — lemezjátszó, magnó — fokozottabb óvodai alkalmazásának ajánlása, holott mindenki tudja, hogy a kisgyerekre legjobban a közvetlen kapcsolat, a személyes példa hat.

2. Az alsó tagozat anyanyelvi nevelésének kérdéseivel Bellyei László, Király Lajos, Lovász Gabriella, az OPI Alsó tagozati Tanszéke, Szabó Balázsné, Szende Aladár, Vargha Balázs és Xantus Gyuláné foglalkozik.

Az anyanyelvi nevelést az integráció jellemzi, mely már megvalósult az új tantervben. Az egyes részterületek (olvasás, írás, nyelvtan, fogalmazás) szoros egységet alkotnak,

a tantárgy közös neve: „magyar nyelv és irodalom". Az engedélyezett óraszám osztályonként 315, 320, 320 és 256. Látható, hogy a 4. osztályban jelentős óraszámcsökkentés történt, mely az anyanyelv vonatkozásában akadálya lehet a 4. és 5. osztály közötti kapcsolatnak.

A beszédfejlesztés áll a középpontban, átszövi a négy év munkáját (ötletes megvalósításáról tanúskodnak Lovász Gabriella feladatai). Új terület a beszédtechnika, melyre az új tanterv az 1. osztályban évi 18 külön órát engedélyez. Ehhez a tanítók számára ismeretlen tárgyhoz példamutató gyorsasággal jelentek meg a segédletek, módszertani útmutatók, a kiképzés a főiskolákon a beszédművelés keretében folyik, a továbbképzésről is gondoskodtak. A beszédfejlesztés tartalmi oldalát már nehezebb megvalósítani. Vargha Balázs a lényegre tapint, amikor a szóhasználat fejlesztésének fontosságára hívja fel a figyelmet, nem kevésbé megszívlelendők Szabó Balázsnénak a képzőhasználat tanítását célzó javaslatai. Az új alsó tagozatos nyelvtankönyvek a szóhasználat fejlesztése terén valóban előrelépést jelentenek a régi tankönyvekhez képest, és minden bizonnyal jól szolgálják ezt a célt a tartalmas, történelmi olvasmányokra és mesékre épülő új olvasókönyvek is.

Az elmondottak ellenére a fogalmazástanítás megoldatlan, a legtöbb a tennivaló a mondatszerkesztés és az összefüggő beszéd fejlesztésének területén. A kék könyv 190. oldalán az OPI óratervjavaslatában egyáltalán nem szerepel (mindössze ezt olvashatjuk: 1. Beszéd (szóbeli kifejezés), olvasás, 2. Írás, helyesírás (írásbeli kifejezés), 3. Nyelvtan). Tudjuk, hogy az 1905-ös tanterv nagy vívmánya a fogalmazástanítás előtérbe helyezése volt, ugyanis a megelőző időszakban a nyelvtanhoz csatolták. Teljes mértékben egyetérthetünk Bellyei László azon megállapításával, miszerint „részletesebben kellene kidolgozni azt a tantervi feladatrendszert, amit korunkban a „nem hivatalos írói tevékenységre" való felkészítés tantervi feladataként jelölhetnénk meg" (154). A tanterv már változtatott az óratervjavaslaton: 4. osztályban már szerepelteti a fogalmazást, az alsóbb osztályokban megjelöli a fogalmazást előkészítő műveleteket, de nem lép túl a régi igényeken (változatlanul az elbeszélést, a leírást és a levelet tanítja; 59—60). Mindezt pedig a 4. osztályban erősen lecsökkentett óraszámban kívánja megoldani.

A jelenlegi törekvések nem teljesen újak, inkább „innovációk", ezért tanulságos lehet az alsó tagozati anyanyelvoktatás múlt század végi alakulásának tanulmányozása, ugyanis 1868-tól 1905-ig hasonló utat tettünk meg, mint 1950-től mostanáig. Az 1869-i tanterv felszámolta a módszertelen grammatizálást, és megteremtette — id. Nagy László révén — a módszeres nyelvtantanítást. A századvég felé közeledve egyre inkább jelentkezik a fogalmazástanítás iránti igény, Böngérfi János nyelvtanai már első osztálytól kezdve ügyelnek a fogalmazási készség fejlesztésére, később Weszely Ödön nagy gondot fordít a szójelentésre és a szókapcsolatok tanítására (vö. Bellyei javaslatával a 155. oldalon). A Bellyei által is dicsért 1905-ös tantervi koncepció a gyakorlatban elő volt készítve, minden bizonnyal lehet ezekre a hagyományokra építenünk. De nem is kell olyan messzire mennünk! A jelenlegi szakirodalomban alig említik Baranyai Erzsébet és Lénárt Edit közös művét (Az írásbeli közlés gondolkodáslélektani vonásai, Akadémiai, 1959.), mely olyan fontos kérdéseket tárgyal többek között, mint a kapcsolás és a függő beszéd. Ez a munka — az új szövegtani és egyéb kutatások mellett — egy új fogalmazástanítási módszertan alapját képezhetné.

Az utóbbi években a viták fókuszába került az olvasás és az írás tanítása. A tanterv egy globális előprogrammal rendelkező, lényegében hangoztató — elemző — összetevő módszert javasol (ehhez készült el a Meixner—Romankovics-féle ábécé), de 1981 szeptemberétől választható a globális (Ligeti Róbert—Kutiné-féle) program is. „Lehetővé kellene tenni, hogy a kezdő olvasás ... tanulásához legalább k é t t a n í t á s i m ó d s z e r (egy analitikus és egy szintetikus jellegű) közül választhassanak a nevelők, figyelve

a tanulók sajátosságaira, szükségleteire" — olvashatjuk az OPI tervezetében (189). Ehhez a javaslathoz két megjegyzésem volna.

a) Nem értek egyet az elnevezésekkel, ugyanis tudomásom szerint a szintetikus módszereket (azaz pusztán összetevő módszereket, amilyen a silabizáltató — betűztető és szótagoltató — eljárás volt) ma már a tömegtanításban sehol nem alkalmazzák. Úgy gondolom, hogy mindkét ajánlott módszer bont és összetesz, vagyis analitikus és szintetikus, csak nem egyforma módon: a hangoztató-elemző-összetevő módszer aprólékos, fokozatos, a globális bonyolultabb, merészebb.

b) Az olvasástanítás történetének tanulmányozása során (vö. Pedagógiai Szemle, 1982. 1. sz. 20—32, 2. sz. 119—130) azt figyeltem meg, hogy a globális módszerek múlt századbeli útja (melyről a módszer mai feltalálói mit sem tudnak) a hangoztató-elemző-összetevő módszerű írvaolvastató eljárással való kombinációhoz vezetett. Ennek oka a következő volt: 1. a globális eljárás biztosította azt, hogy ügyeljenek az egész szóképre, az értelemre, ne vesszenek el a részletekben; 2. mindig kettős célt kellett megvalósítani: az olvasás és az írás megtanítását; az írás szempontjából pedig szükség van a fokozatos, aprólékos, hézagot nem tűrő analízisre és a lassabb haladásra. Ezek a célok, nem pedig a tanulók egyéb sajátosságai határozhatják meg a módszer kiválasztását. (Ebből a szempontból indokoltnak tartom Fábián Pál aggályait a globális módszer és a helyesírástanítás összehangolását illetően, vö.: Nyr. (104 [1980]: 476.). A kék könyvben Lovász Gabriella ismerteti ún. intenzív-kombinált eljárását, mely engem nagyon emlékeztet a jénaiak módszerére (vö. pl. Pethes János ismertetése, Magyar Paedagógia, 1901. 270—83.), minden bizonnyal célravezető, de a tempója hihetetlenül gyorsnak tűnik.

„Az olvasástanításban szótagoló olvasást egyáltalán nem alkalmazunk" — írja Lovász Gabriella (174); hozzátehetjük: nem alkalmazza a szótagolást a két másik új ábécé sem. Az értelmes olvasásra való törekvés hozta létre ezt a hagyományokkal való merész szakítást, mely a legtöbb vitát keltette a tanítóság körében. Vizsgáljuk meg egy kicsit alaposabban ezt a kérdést, mégpedig a fent említett kettős cél, az olvasás- és az írástanítás vonatkozásában.

A magyar ábécék érdekesen alakulnak a szótagolás szempontjából. Túlnyomó többségükben fellelhető a szótagolás tanítása, de korántsem erőltették egy egész éven át. A legtöbb ábécé csak az először előforduló szavakat vagy a hosszabb szavakat közli szótagolva. Például a múlt század hatvanas éveiben Árvay József ábécéje szótagolva és megszakítás nélkül is közli a szót egymás mellett, Gönczy Pál vezérkönyve foglalkozik a szótagolással, de ábécéjében nem tartotta szükségesnek a szótagolás jelölését. A legtöbb ábécé rugalmasan kezelte a szótagolást. Ezt a józan gyakorlatot a nyolcvanas években írt Fuchs—Szép-féle ábécé, majd később a Drozdy—Quint-féle ábécé merevítette meg azáltal, hogy a kisbetűket tanító részben végig szótagolva közölték a szavakat. Ezt a gyakorlatot vette át az 1950-es tanterv utáni ábécé, és ez ellen a merev gyakorlat ellen tiltakoznak az új ábécék.

Úgy gondolom, hogy a szótagolás erőltetése a tanév végéig valóban természetellenes, felesleges, viszont rugalmas alkalmazására három okból szükség van. 1. Segítség lehet a kisebb látószöggel rendelkező gyermek számára. A Tanító c. folyóiratban megjelent módszertani cikkek egy része azt bizonyítja, hogy bizonyos fázisban kénytelenek a szavakat felbontani, mert a gyerek nem tudja egyszerre elolvasni őket. Ekkor — mivel az ábécében megszüntették a szótagolást — megengednek mindenféle ún. „szót-tagolási stratégiát", pl. a kisgyerek így is olvashat: *mot-or* (vö.: Romankovics András: Az olvasástanítás betűismertető szakaszának tapasztalataiból, II. A Tanító, 1978. 10. sz. 4—7). 2. Ha valóban szükség van a szótagolásra, akkor miért nem történhet a megszokott ritmusnak megfelelően, az elválasztás szabályai szerint? A szótagolás eltörlői azzal szoktak érvelni, hogy ritkán van szükség elválasztásra, tehát nem középponti kérdés a szótagolás.

Megfeledkeznek arról, hogy a szónak természetes, apróbb egységekre való felbontása segíti az aprólékos munkát igénylő írástanítást, ez pedig a kezdetektől fogva helyesírástanítás is! (Jó volna az ábécék szerzőinek azt a tényt megfontolniuk, hogy a magyar helyesírás átfogó alapelve a fonematikus elv, vö.: Deme: Helyesírási rendszerünk logikája, Nyr. 1964. 3. sz.) 3. Szükség van a szótagolásra a magyar nyelvre oly jellemző tiszta szótagejtés szempontjából is (vö. Kecskés András, 93).

Helyeselhető az a — csaknem valamennyi dolgozatban hangoztatott — törekvés, amely az írásgyakorlatot az értelmes munka szolgálatába igyekszik állítani. Az új tanterv eltörölte a betűalakításra vonatkozó sok megkötöttséget. A baj csak az, hogy az ideálistól való eltávolodás, az alacsonyra tett mérce néha olyan torz írást eredményez, amely a kommunikáció akadályává válik. S. Kis Lajosné reprezentatív felmérése (vö. A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei, III. 1982, 100—107) arra hívja fel a figyelmet, hogy a betűtévesztés mértéke igen nagy, a rendetlen írás pedig többnyire együtt jár a rossz helyesírással.

Az alsó tagozatos nyelvtan céljáról, jellegéről, tananyagáról, módszeréről több szót kell ejteni. Az OPI tervezetében ezt olvashatjuk: „A nyelv elem- és szabályrendszerének elsajátítását az 1—3. osztályban az alkalmazott beszédben gyakoribb mondattani, szótani és hangtani jelenségek felfedeztetésével alapozzuk meg. Kifejezettebb nyelvtani ismereteket csak a 4. osztályban tanítunk" (188), majd: „A 3—4. osztályokban már fokozatosan beléptetnénk a nyelvtani ismeretekre épülő helyesírási tudatosítást is" (190). Ezen az oldalon a közölt óratervben csak a 4. osztályban szerepel heti 2 óra nyelvtan. A tervezet 192. oldalán ez áll: „A nyelvtan oktatása elsődlegesen a felső tagozat feladata lenne. Az alsó tagozat csak bizonyos elemek tudatosításáig jutna el", végül a problémafelvetés következik: „A komplex matematika keretében a magasabb absztrakciós szint igen korán megjelenik. Ezzel ellentétes a nyelvtani ismeretek visszaszorítása." Takács Etel az 5. osztályos nyelvtant a 3—4. osztály anyagának ismétlésével kezdené (238). Szende Aladár a 198. oldalon — utalva arra, hogy az olvasástanulás során alkalmazott analízis nem egyéb, mint nyelvtantanulás — ezt állapítja meg: „Nyelvtan és helyesírás tanítása pedig fölöttébb hasznos, hiszen a tudáselemek kezdettől fogva alkalmazást nyerhetnek a beszédművelésben, a nyelvhelyesség tanításában, a fogalmazásban." Bellyei László álláspontja a következő: „Tekintettel a nyelvtani ismeretek alapozó jellegére, valamint arra, hogy az anyanyelvi oktatás-képzés nagy szerepet játszik az idegen nyelvek tanulásában is, javaslom már az alsó tagozatban a leíró nyelvtan kategóriáinak alkalmazását és a leíró magyar nyelvtan szilárd ismereteinek megtanítását, illetve elsajátítását" (162).

A nyelvtan alsó tagozatos tanításáról mindig voltak viták. A tantárgy története arról győz meg bennünket, hogy minimális nyelvtani ismeretekre az első négy évben is szükség van. Voltak időszakok, amikor kiküszöbölték a nyelvtant, de mindig visszatértek a tanításához, és hosszú folyamat eredményeként kialakult egy minimális, megtanulható, a 5—10 éves gyermek értelmi szintjéhez igazodó nélkülözhetetlen tananyag. Teljes mértékben igaz Rácz Endre megállapítása: „Nyilvánvaló, hogy itt szó sincs — és nem is lehet — rendszeres nyelvtani oktatásról, hanem csak néhány grammatikai alapfogalom megvilágításáról s ezek fokozatos tágításáról. Ez utóbbi szempontból az 1963-i tanterv helyesebben jár el, mint a korszerűsítés középtávú, 1977-i tanterve, amely egyébként nem sokban tér el elődjétől. Leglényegesebb, de nem szerencsés újítása az, hogy a szófajok tanulását nem koncentrikusan tervezi meg, hanem a 3. osztályba tömöríti a névszók taglalását, s az igével való részletesebb megismerkedést a 4. osztályra hagyja. Ám ugyanakkor a 3. osztályban az elbeszélés kerül a fogalmazástanítás középpontjába, s így a tanulóknak ugyancsak szükségük lenne az igék használatával és helyesírásával kapcsolatos alapvető ismeretekre" (Nyr. 1980. 456—7). Ez az eljárás az integráció elvével is el-

lenkezik: egyszerűen szétszakítja a mondatot alkotó két legfontosabb szófajt. Van még a tantervnek egy másik újítása, de erről az összegezésben szólok.

Az új alsó tagozatos nyelvtankönyvek sajnos vitathatók tartalmi és módszertani szempontból egyaránt. A 4. osztályos tankönyvben sok a pontatlanság, pl. a 39. oldalon ez áll: „S mit mondunk, ha tagadjuk, hogy valami létezik, él? Így fejezhetjük ki magunkat: *nincs, nem volt, nem lesz* — vagyis nem létezett. *Ezek a szavak is igék.*" A kiemelés nem tőlem származik, de a *nem* tagadószóról még sehol se olvastam azt, hogy ige. A 3. osztályos nyelvtankönyv II. része az 58. oldalon a határozatlan számnevek között tárgyalja a *néhány*-t, a 74. oldalon pedig ezt a „szabályt" olvashatjuk: „Az *én, te, ő, mi, ti, ők* névmások személyek neve helyett állnak, személyek tulajdonnevét helyettesítik. Az elnevezésük *személyes névmás.*" A módszertani probléma az, hogy a tankönyv elegendőnek tartja a fogalmak tartalmi jegyeinek felsorolását, nem jut el mindig az általánosításig, lényegében azonosítja a két műveletet, ez pedig mind logikai, mind filozófiai szempontból helytelen. Méltán lát problémát ezen a ponton az OPI tervezetének készítője (192), csakhogy ezzel a kijelentéssel önmagával kerül ellentétbe. A kék könyv tanulmányainak szerzői ugyanis szükségesnek tartják a nyelvtan tanítását — mint az kiviláglik a fentebbi idézetekből —, a tanterv és annak nyomán a tankönyvek az OPI irányításával készültek, tehát a probléma ott keletkezett, gondolom, a megoldás is ott fog megszületni.

3. A felső tagozaton „az új tanterv négy területen tervezi a tananyag továbbfejlesztését: 1. új témák bevezetésével; 2. a nyelvtani és helyesírási anyag célszerűbb elrendezésével; 3. a szóbeli és az írásbeli nyelvhasználat szempontjának fokozottabb érvényesítésével; a fogalmazás műfajainak és témaköreinek meghatározásával" — írja Takács Etel (234). Tervezetében a tananyag felépítése logikus, különösen tetszik a szófajoknak az élő nyelvhasználat alapján történt csoportosítása: ige, igekötő, határozószó; főnév, névelő, melléknév, számnév, névmások; igenevek. Ezzel a szerző egy régi, jól bevált gyakorlatot elevenített fel (vö. pl. Simonyi Zsigmond: A beszédrészek. Magyar Tanügy, 1876. 300—4). A helyesírás tanítása a helyesírási rendszer belső logikáját követi. Gondolom, azt világosan kell látni, hogy a nyelvtan és a helyesírás tanítása, sőt megtanítása jelenleg a helyesírásnak az alsó tagozaton történő teljes elnagyolása miatt a felső tagozat feladata. Újszerű a tervezetben az olvasás gondozása és a fogalmazási témák megadása. Hoffmann Ottó, a felső tagozatos anyanyelvi nevelés tapasztalt szakembere tartalmas, szép tananyagot állított össze tervezetében, sok szövegalkotási gyakorlattal, csak azt lehet kívánni, hogy mindez elvégezhető legyen.

4. A középfokú anyanyelvi nevelés szerteágazó; sokféle iskolatípus tartozik ide, mindegyiknek mások az igényei. A szakmunkásképzőkben — igen nehéz körülmények között — folyó anyanyelvtanulásról Janda Géza számol be.

A szakközépiskolák heterogén területét Szépe György tekinti át. Itt az a tény nehezíti a helyzetet, hogy figyelembe kell venni a különféle iskolatípusok eltérő igényeit. Vannak olyan szakközépiskolák, amelyekben mélyebb anyanyelvi képzésre van szükség, ilyenek az óvónői, a közgadasági, a nyomdaipari és a művészeti szakközépiskolák. A tantervjavaslat — Viskovits Erzsébet munkája — követi a gimnáziumi tanterv felépítését, melyet Jobbágyné András Katalin és Honti Mária alakított ki.

A gimnáziumi koncepciót a szerzők már több fórumon ismertették. A nagyobb egységtől halad a kisebb felé: szövegtan, mondattan, szótan, hangtan felépítésű, mindvégig nagy gondot fordít a szövegalkotásra. A 3. év második félévében stilisztika, a 4. évben ismét szövegtan, valamint nyelvtörténeti ismeretek kerülnek sorra. Három évfolyam számára már megjelentek a valóban új koncepciójú, érdekes, teljesen friss példa-

anyaggal dolgozó, új forrásokból merítő tankönyvek. Két tényező okozhat csak gondot, az egyik az óraszám csekély volta, melyre a szerzők is hivatkoznak (308), a másik a középiskolába felvett tanulók előképzettsége.

A Fiatal Nyelvészek is közlik tervezetüket, mely közel viszi a modern nyelvtudományhoz a gimnáziumi anyagot, pl. nagy teret biztosítanak a transzformációs mondattannak. Tervezetük — mint arra a szerzők is utalnak a 297. oldalon — valóban elméleti jellegűnek látszik, úgy tűnik, hogy a gimnáziumi anyag — a funkcionalitás megvalósítása, a szövegtan eredményeinek alkalmazása következtében — sokoldalúbb, praktikusabb, korszerűbb.

5. A felsőfokú képzésről többen szólnak, a cikkek az iskolatípusok fokozatbeli sorrendjében helyezkednek el.

Hernádi Sándornak a tanítóképzésről szóló háromoldalas áttekintése olyan állapotokat tükröz, amelyeket rég el is felejtettünk. A beszédművelést már az 1976—77-i tanévtől az első évfolyamon tanítjuk, nem a harmadikon, sőt az 1980—81-i tanévtől — ekkor lépett életbe az új tanterv — két félévben, osztott csoportokban, logopédiai és retorikai ismeretekkel kibővítve. 1980 tavaszán új programot dolgoztunk ki a nyelvészeti stúdium számára: egy év helyett két éven át tanítjuk, és szigorlattal fejezzük be. Nagyon sokat segítene az oktatóknak — és a mindenkori kisgyerekeknek —, ha az illetékesek visszaállítanák az 1975-ben eltörölt alkalmassági vizsgát és nyelvtani felvételit; pillanatnyilag a beszédhibás nemzedék újratermelői vagyunk, mivel tanítványainknak kb. 20%-a beszédhibás. Helyeselhető Hernádi Sándornak az a javaslata, mely szerint a tanítóképzőknek kellene gondoskodni a tanítók továbbképzéséről, így szorosabb kapcsolatban volnánk a gyakorlattal, és kialakulhatna valamiféle szemléletbeli, módszerbeli egység. (Egyébként a budai Paedagogiumban ez volt a gyakorlat.)

A főiskolai tanárképzésről Temesi Mihály, a tudományegyetemek problémáiról pedig Benkő Loránd ír.

Temesi Mihály szerint „múlhatatlanul szükséges az általános iskolai tanárképzésben oktatandó tananyag világos körülhatárolása" ... „ezért legfontosabb iskolapolitikai feladataink egyike, hogy ne lexikális ismeretekkel telített anyanyelvi műveltséget, hanem olyan alapvető gondolkodási és ítélőképességeket, jól működő készségeket, gyakorlati orientációt formáljunk, amely biztosítja hallgatóink tanári személyiségének kifejlődését" (316). A felsőfokú képzés a személyiségen már keveset alakít, a tanári személyiség lényege pedig a tudás. Ha valahol, akkor a tanári szakon kell elsajátítatni a szakmát, a lexikális ismeretekkel együtt. A fenti célmeghatározás inkább az alsóbb fokú iskolatípusokra illik, félő, hogy anyagcsökkentést von maga után, ami már csak azért is célszerűtlen volna, mert a felső tagozatos anyag új területekkel bővült. Ebből a szempontból Benkő Loránd tervezete harmonikusabb, egyensúlyban vannak benne a szorosan vett szakmai és a pedagógiai-didaktikai ágazatok: a „minőségileg lényegesen magasabb fok legfontosabb elemei: az anyanyelvi ismeretanyag jelentékeny növekedése, a nyelvi kérdések tudományos problematikaként való kezelése és a tananyagnak átadási készségbeli, didaktikai átszövődöttsége" (322). Úgy vélem, ezekben a sorokban az is benne van, hogy nem lehet szétválasztani a tanárképzést és a tudósképzést. Manapság gyakran hallani különféle vitákról, melyek a két terület szétválasztását sürgetik; nézetem szerint ez álprobléma. Ugyanakkor a mindennapi munkában sűrűn emlegetik a „tudós tanár" követendő ideálját, helyesen, hiszen a tanár tevékenységét csak pozitívan befolyásolhatja a tudományos érdeklődés; ugyanakkor soha egyetlen tudósnak sem ártott, ha jó előadó, jó tanár volt. Benkő Loránd is azokat az egyetemi oktatókat tartja a legjobbaknak, „akiknek szaktudományos felkészültségük mellett pedagógus vénájuk és pedagógiai ismeretkörük is van..." (324). Ebben a kérdésben nemcsak az igényesebb tanárképzésről

van szó, hanem annak megakadályozásáról, hogy a tudomány arisztokratikussá, elzárkózottá váljon.

III. Az iskolákban végrehajtott reform, nemcsak a felsőfokú oktatás tananyagának reformálását vonja maga után, hanem felvetette a már működő tanárok továbbképzésének szükségességét. „A minden pedagógusra (meghatározott időben) kötelező, szervezett továbbképzést az egyetemek és főiskolák, valamint tanítóképzők illetékes tanszékei ... irányítanák, illetőleg végeznék" — javasolja Szathmári István (329). A speciális és alkalmi tájékoztatásokat a jövőben is a jelenlegi továbbképzési szervek (OPI, megyei kabinetek stb.) végeznék. „Elengedhetetlen a továbbképzésben részt vevő tanárok anyagi és erkölcsi megbecsülése" — hangsúlyozza a szerző. Terts István tanulmánya terjedelmes szakirodalmat közöl a továbbképzés számára. Ezt átlapozva döbben rá az olvasó arra, hogy ha komolyan vesszük a továbbképzést, az csak egy hosszabb szabadság alatt oldható meg.

IV. Összegezésként, áttekintve az egész kék könyv igen szerteágazó problematikáját, a következőket kívánom megjegyezni.

Az új tantervek készítői megpróbálták kiküszöbölni a régi tantervekre jellemző átfedéseket, ismétléseket, üresjáratokat (erre a gondra a Fiatal Nyelvészek utalnak is). Mi történt? Minden iskolatípusba bevezettek egy új ismeretkört: az általános nyelvészeti, kommunikációelméleti, szövegtani, jelentéstani ismereteket, lényegében ugyanazt, a megfelelő életkorra lebontva. Pl. az ábécéskönyv a jelek észrevétetésével kezdődik (közlekedési lámpa stb.), ez több alsó tagozatos tankönyvben megismétlődik, a tervezetekben szerepel bevezetésként 5. általánosban, összegezésként 8.-ban, ugyanez megismétlődik 1. gimnáziumban és a negyedik osztályban. Ez az eljárás érthető, hiszen minden szerző korszerű kíván lenni, mindenki azonos forrásokból merít. Az is érthető, hogy az általános iskola felső tagozatából nem tanul minden gyerek tovább, tehát átfogó tananyagot kívánnak itt is nyújtani. Vajon nem volna-e célszerű előbb az iskolastruktúrát felülvizsgálni, azután törekedni az átfedések megszüntetésére? Akárhogy is alakul a jövőben a helyzet, az átfedések szempontjából alaposan át kellene vizsgálni a tanterveket.

Hasonló a helyzet a tananyag sorrendjének meghatározásával: a gimnáziumi oktatásban megfordították a hagyományos sorrendet, ennek nyomán minden iskolatípus úgy érzi, hogy akkor modern, ha szövegtannal és mondattannal kezd, majd hangtannal végez. A gimnáziumban és a szakközépiskolában elfogadható ez a koncepció akkor, ha az elsős gyerekek megfelelő készségszinten vannak, tehát ha az általános iskolában megtanultak olvasni és helyesen írni. De az alsó tagozat második osztályában már gondot okozhat a mondattannal való kezdés, sőt megtöri az integráció alapelvét, mint ahogy azt Hangay Zoltán kifejtette (Pedagógiai Szemle, közlés alatt). Arról van szó ugyanis, hogy a kicsik első osztályban már elsajátítják a szükséges ismereteket az alapvető mondatfajtákról, ehhez képest másodikban újat nem taníthatunk nekik. Ezzel szemben megtörjük az olvasástanítás folytonosságát, ugyanis ekkor még nagy szükség van az olvasási készség gyakorlására, az írástechnika kialakítására, az alapvető helyesírás megtanulására: ehhez pedig jobban illik az elemi hangtannal való kezdés.

Ez a probléma a tanítóképzős anyag elrendezésekor is jelentkezett, az egyik képzőben úgy vélték, hogy a korszerűség a tananyag sorrendjének megfordítását jelenti, a budapesti képzőben pedig úgy gondoljuk, hogy a korszerűség nem sorrendi kérdés. A minisztérium jóváhagyásával jelenleg két program van érvényben: egy szövegtannal kezdő és hangtannal záró, és egy általános bevezetéssel és hangtannal kezdő és féléves, megalapozott, komoly szövegtani stúdiummal záródó (vö. a főiskolák programjával, Temesi Mihály dolgozata, 320).

A továbbhaladás egyik feltétele volna az új tankönyvek alapos bírálata. Célszerű lenne, ha olyan gyakorló pedagógusok nyilatkoznának, akik problémafelvető módon, a régi és az új eredményeket összehasonlítva tennék meg észrevételeiket. Bellyei László utal arra (153), hogy a tantervben körvonalazni kellene a tankönyvek szerkesztésének legfőbb elveit; a gimnáziumi tankönyvek szerzői is hangsúlyozzák: „Rövidesen szükséges körvonalazni és megvitatni az új, korszerű tankönyvmodellt" (310). Úgy vélem, hogy Jobbágyné András Katalin és Honti Mária egy tanítható és tanulható tankönyvmodellt alakított ki, melyben megtalálhatjuk az ún. munkáltató részt, de nem hiányoznak a szükséges kifejtések és általánosítások sem.

A kék könyv címe igazolja tartalmát: valóban „változatoknak néha tarka összképe bontakozik ki a tanulmányokban, javaslatokban" (7). Ez annak a bizonyítéka, hogy a munkabizottság „körültekintéssel vette számba a különféle lehetőségeket, és vitában alakította ki álláspontját." Kívánatos, hogy ez az őszinte vitaszellem a továbbiakban is segítse az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének, azaz hatékonyabbá tételének folyamatát, hiszen a vita léte az oktatás színvonalának és tudományosságának is biztosítéka, mert a tudományt és a pedagógiát a vita teremtette meg.

A. Jászó Anna

B. Fejes Katalin: Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása. (Szövegvizsgálat 3—5. osztályban) (Budapest, 1981. Tankönyvkiadó, 156 o. (A tanítás problémái)

1. B. Fejes Katalin sajátos anyagon (9—11 éves tanulók írásbeli munkáin) végzett mondatszerkezeti kutatásai önmagukban is figyelemre méltóak, új megállapításaikkal önmagukért is helytállnak, ezért talán nem csökkentjük jelentőségüket annak előre bocsátásával (amit persze a szerző maga is kellően hangsúlyoz), hogy itteni könyvecskéjében mindenekelőtt Deme László tíz évvel korábbi alapmunkájának ösztönző hatását kell nyugtáznunk (vö. Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai, 1971.). S ha meggondoljuk, hogy 1971 óta Békési Imre, Szabó József, R. Molnár Emma és M. Korchmáros Valéria is közelebbről vagy távolabbról, de ugyancsak Deme László parole-lingvisztikai kutatásaiból indul ki, vagy azokhoz kapcsolódik, indokoltnak tekinthetjük a Rácz Endrétől több alkalommal hallott s z e g e d i i s k o l a elnevezést (így Szépe György is: ÁNyT. 11: 376).

B. Fejes Katalin munkája Deme László alapkutatásainak folytatásaként, de egyúttal már az anyanyelvi nevelésben épít erre — a szintaxisban tudtommal egyedülálló — komplex vizsgálati apparátusra. Tanulmányokban és előadásokban már korábban is jelezte a szerző, hogy a nyelvhasználat fejlődésében a szintaktikai sajátságok érdeklik elsősorban. Egzakt módszereket keresett annak feltárására, hogy a nyelvhasználat fejlődése miként függ össze az életkorral; megbízható alapokat keresett tankönyvírói munkájához (vö. Anyanyelvünk 2. osztály), illetőleg az anyanyelvi készségfejlesztés koncepcionális megalapozásához (vö. Tankönyvhasználati útmutató. Anyanyelvünk 2. osztály. Tankönyvkiadó, 1979.).

Az új tanterv bevezetése az általános iskolákban 1978-ban kezdődött. Ekkoriban az országos napilapok is, a pedagógiai irodalom is foglalkozott az új tankönyvekkel, mégpedig nemcsak tartalmukkal, hanem azzal is, ahogyan szövegezik a tartalmat. B. Fejes Katalin azért vizsgálja a tanulók írásbeli nyelvhasználatát, mert a tankönyvszöveg csak akkor szólhat a gyermekhez, ha az ő nyelvén fogalmazták. (Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a tankönyvíró valamennyivel fejlettebb szintű szövegeket ad, hogy nyelvi-gondolkodásbeli fejlesztő hatásuk is legyen; a „valamennyinek" a mértékét csak kutatás tárhatja fel.)

2. A könyvecske módszertani bevezetésében a szerző bemutat néhány ismert nyelvhasználat-fejlesztő eljárást, majd az így készült fogalmazások elemzésében felhasználja azokat a mutatókat (a szöveg egyes mondatszerkezeti sajátságai közül az itt legalkalmazhatóbbakat), amelyeket Deme László említett munkájából ismerhetünk.

A szerkesztettségi mutató megadja, hogyan aránylik a mondategységek száma a mondategészekéhez. (Az első példában a mondategységek száma: 14, a mondategészek száma: 10; a szerkesztettség: 14/10 = 1,40.)

A mélységmutató tizedes törtben azt fejezi ki, hogy a fogalmazás mondategységei milyen arányban találhatók a főmondatok szintjén (1. szint), a közvetlenül a főmondatnak alárendelt mellékmondatok szintjén (2. szint) stb. (Pl. a 28. o. fogalmazásában a 22 mondategység közül 15 főmondat vagy egyszerű mondat, 7 pedig közvetlenül főmondat alá rendelt mellékmondat; összesen 29 a szintjeik száma. Ezt elosztjuk a tagmondatok vagy mondategységek számával, 22-vel, s így a mélységmutató: 29/22 = 1,31.)

A szintnépességi mutató százalékosan tükrözi, hogy mennyi a mondategységek közül a főmondat. Az előző példában 15 főmondat volt, így 15/22 = 68,18% főmondat, 7/22 = 31,82% mellékmondat.

A mondategység tagoltságának mutatója számszerűen megadja, hogy átlagosan hány mondatrész jut egy mondategységre. A 30. o. mondategészének 2 mondategységében összesen 8 mondatrészt találunk, így 1 mondategységre 8/2 = 4 mondatrészt kapunk.

A mondatrészek átlagos zsúfoltságát úgy számíthatjuk ki, hogy a tartalmas szavak számát elosztjuk a mondatrészek számával. (Deme László nyomán itt sem számít tartalmas szónak a névelő és a valódi kötőszó.) Az előbbi példában 8 mondatrész, 14 tartalmas szó volt; a zsúfoltsági mutató: 14/8 = 1,75. Ha viszont csak a szerkezetes mondatrészek zsúfoltságát tekintjük, akkor figyelmen kívül hagyjuk az elemi mondatrészeket. Ekkor a szerkezetes mondatrészek átlagos zsúfoltsága: 10 szó/4 szerkezetes mondatrész = 2,5.

A telítettségi mutatók azt adják meg, hogy hány tartalmas szó jut egy mondategészre, egy mondategységre. Így a tartalmas szavak számát el kell osztani a mondategészek számával, illetve a mondategységek számával.

A legegyszerűbb a hosszúsági mutató, a mondategészek, illetve a mondategységek száma. Pl. a 28. o. fogalmazása 22 mondategésznyi, 29 mondategységnyi.

3. Egy-egy vagy néhány fogalmazás mondatszerkezeti mutatóiból természetesen nem lehetne következtetéseket levonni. A második fejezetben összesen 685 db fogalmazás feldolgozása alapján osztályonként közli a szerző a tanulók képleírásainak mint alapfelmérésnek a jellemzőit a fenti mutatók tükrében (3. osztály); az elbeszélő, jellemző és leíró műfajú fogalmazások sajátságait (4. osztály); az elbeszélő, leíró és fejtegető írások számszerű adatait (5. osztály). A kétéves tervszerű készségfejlesztés tényeit osztályonként is, összevontan is táblázatokban láthatjuk.

Természetesnek tekinthetjük, hogy az egyes műfajok szövegeinek mutatói valamelyest eltérnek egymástól. Így a szövegfajtákon belüli összehasonlítás adatai relevánsak elsősorban. Ezeket vizsgálva érdekes összefüggéseket tár fel a szerző: nem elsősorban több mondatot, hanem leginkább több tagmondatot írnak a tanulók, gyakoribb a mellékmondat. Átlagosan kétszer annyi a tartalmas szó a fogalmazásokban, mondategészenként 1/3-dal többet találunk belőle, a mondategységben viszont alig növekszik a tartalmas szavak száma. Itt tehát „a mondategész közvetlen tagolódása, tagmondatosodása van a középpontban" (58). A fejtegető jellegű feladat („Mit jelent neked, hogy ötödikes lettél?") tényei a mondatszerkezeti sajátságok egymás közötti kapcsolatára, kölcsönös meghatározottságára hívják fel a figyelmet.

4. A következő fejezetben a szerző meggyőzően mutatja be — s ebben új kutatási irányt nyit —, hogy az egyes mondatszerkezeti sajátságok között kölcsönös összefüggés van. Ellentétes tendencia figyelhető meg pl. az apátfalvi fogalmazások hosszúsága és szerkesztettsége között. A legfőbb tanulságot így szűri le: „a fogalmazás szövegminősége a benne érvényesülő mondatszerkezeti sajátságok harmóniája" (87. l.).

A szóródások statisztikai gyakoriságban kiemelnek egy szöveghosszúsági csoportot, B. Fejes Katalin ezt „optimális sáv"-nak nevezi. A részletes vizsgálatból ezt látja: a hosszúság vagy telítettség fontos mutatója sosem önmagában értékelendő; a 6—15 mondatos hosszúságban a tízéves gyerekek megfelelően tudnak bánni mondataikkal. Megállapítja, az optimális sávról: „Valószínű, hogy az írásbeli nyelvhasználatnak van életkortól és műfajtól meghatározott, alsó és felső terjedelmi határtól közrefogott optimális sávja. Ezen belül keletkezhet jól formált szöveg. A mennyiségi határ alatt még nem — ez a szövegminőség követelménye; fölötte pedig már nem — ez meg az életkori fejlettség függvénye ... az összehordott túl nagy anyagot a tanuló nem tudja szöveggé formálni" (100).

5. Ugyanebben a fejezetben veti össze a szerző saját anyagának vizsgálati eredményeit Orosz Sándor kutatásának korábbi megállapításaival. (A fogalmazástechnika mérésmetodikai problémái. Tankönyvkiadó, 1972.) A tájékozódásra szolgáló 716 db fogalmazás feltáró vizsgálatának, adatainak műfajonkénti összevetése nem hoz markáns különbségeket. Mihelyt azonban csupán az optimális sáv mutatóit hasonlítja össze, releváns eltéréseket jeleznek a jellemzés műfajának szóátlagai. A jellemzés mutatja a legmagasabb szerkesztettséget s a legalacsonyabb szóátlagokat. Tanulságos, hogy az átlagok az optimális sávban a legmagasabbak.

A településszociológiai szempont érvényesítésekor meggyőző a szerkesztettség és a hosszúság ellentétes tendenciája. Bebizonyosodik az is, hogy az átlagos szószámot érdemes elkülöníteni a tartalmas szavak számától.

6. A feltárt összefüggések „visszaalkalmazását" tárgyalja ezután B. Fejes Katalin mint tankönyvíró. A legfontosabbnak a mondategység belsejének mutatóit ítéli ebben a korosztályban: „a szöveg akkor könnyíti meg a hordozott információ átvételét, ha a szerző érzi a mondategység belső (mondatrészi) és külső (tagmondatok közti) viszonyainak optimális arányát" (145).

7. Nem lehet említés nélkül hagyni, hogy ebben az írásjelérzékeny szövegben igen sok szedési hiba található (a 145 lapnyi szövegben 40). Ezek megnehezítik a gondolatmenet követését is, a képletek megértését is. Az alárendelést jelző ferde vonal például — hibásan — akkor is előre dől, amikor az alárendelt mondategység vagy mondatrész megelőzi főmondatát, illetve az állítmányt.

8. Örömmel mondhatjuk el B. Fejes Katalin könyvéről, hogy jó segítője lehet az anyanyelvi készség fejlesztésében munkálkodó pedagógusoknak és a tankönyvíróknak egyaránt. Mivel ebben a kis kötetben csupán a feltáró vizsgálat anyagát és tanulságait láthatjuk, kíváncsian várjuk a reprezentatív anyagon végzett számítógépes elemzés eredményeit.

A gyermeknyelv szintaxisának itteni komplex vizsgálatára nyilván nemcsak a nyelvtudomány, hanem a gyermeknyelv-kutatás és a fejlődéslélektan is fel fog figyelni.

Nagy L. János

Kelemen Péter: Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 322 o.

Kelemen Péter könyvének mind a témája, mind pedig a benne alkalmazott módszere érdekes és tanulságos. Tartalmának interdiszciplináris változatossága, sokoldalúsága, a nyelvtudományból átvett módszerbeli eljárásai és újításai, valamint sajátos („monistá"-nak nevezhető, a tartalom és a forma elemeinek egy egységben való) szemlélete miatt mindenféleképpen megérdemli, hogy nyelvtudományi folyóiratban (is) ismertessék, népszerűsítsék.

Ahogy könyvének címéből is kiderül, Kosztolányi szimbolista versszerkezeteivel foglalkozik. Mint sok más irodalmár (de távolról sem mindegyik), Kelemen is a vizsgált kor, a századforduló stílusegységét, „az egy-egy korra jellemző, többé-kevésbé egységes kortudat feltételezésé"-t (8) tekinti munkahipotézisnek, bár óvatosan elismeri, hogy a kortudat „egységes volta semmiképpen sem jelentheti azt, hogy egy történeti korszakban egyetlenegy világkép egzisztált volna" (8). Ez a stílusegység, ez az átfogó korstílus nem más, mint a szimbolizmus. Erről szólva arról is tájékoztat, hogy korábban a szecesszió felé hajlott (l. idevágó tanulmányát: A szecesszió végső fázisa. A novellaelemzés új módszerei 1971.), de a félreértések miatt szakított vele. Számol persze azzal is, hogy a szimbolizmus „tartalma nem azonos a különböző kutatóknál" (8). Felfogásában megvan tehát a mindenféleképpen értékelendő óvatosság és megfontoltság. És talán éppen ezért megkérdezhetjük, hogy egy vélt egység helyett miért ne lehetne kiindulópont a századforduló három stílusának (az egymással amúgy is összefüggő, nagy mértékben kereszteződő szecesszionak, impresszionizmusnak, szimbolizmusnak) az elismerése. Szerencsére azonban — ha szabad így mondani — Kosztolányi korai verseinek szimbolista sajátosságaiként olyasmiket tárgyal, amelyek valóban azok, amelyek a szimbolizmus szűkebb értelmezése alapján is szóba kerülnének (pl. a korreszpondencia vagy az olyan érzések és hangulatok, mint például a tárgytalan rettegés, a környezet nyomasztó, félelmetes rajza, az árnyékos szoba borzongása, egy kis gyermek rémüldözései, ideges benyomásai stb.). Egy többektől vallott felfogás szerint ezek Kosztolányi impresszionizmusában megnyilatkozó szimbolista sajátosságok. Persze e második felfogás sem kevésbé vitatható, mint az első. Még nagyon távol vagyunk attól, hogy több és jobb érvet tudjunk csak az egyik mellett felsorakoztatni.

Az irodalmár Kelemen látszatra a jobb megalapozás, a nagyobb fokú egzaktság érdekében jut el a nyelvi formák vizsgálatáig, a nyelvtudományi módszerek alkalmazásáig. Valójában azonban ennél többről van szó. A tartalomnak és a formának a módszerekre is kiható egysége követeli meg a nyelvi formák vizsgálatát. Ezt az összefüggést a szerző a Hankiss Elemértől származó strukturalista szempontok (fogalmak és műszavak) alapján világítja meg. Eszerint az irodalmi mű mint struktúra két különböző minőségű rendszert jelent: erőrendszert (a struktúraalkotó elemek összefüggését) és törvényrendszert (a struktúraszervező erők összességét, pl. a világnézetet, életérzést, szemléletet, a nyelvi jellegzetességeket szabályozó ízlést). A törvényrendszer a hagyományos esztétika kategóriái közül a tartalomnak, az erőrendszer pedig a formának felel meg. A kettő egységét egy analógiával így világítja meg: „a tartalom nem úgy van benne a formában, mint a pohárban a víz, hanem ... mint egy kődarabban a tömegvonzás" (10).

A szerző számára ez az elv alkotja a műelemzés esztétikai alapját. Maga a műelemzés a korstílus, a szimbolizmus produktívabb vizsgálatát szolgálja. A szimbolista sajátosságokat ugyanis nem szöveg feletti minőségnek[1], hanem tényleges konkrétumnak tekinti

[1] L. tőlem pl. Történetiség és stilisztika. MNy. 1971. 280—8 (főleg: 285); A stílustörténet elmélete és módszertana. MNy. 1979. 283—98 (főleg: 289—90).

(ami módszertanilag éppúgy lehetséges és jogosult, mint az előbbi). A korstílus és a műalkotás ilyen szempontú összefüggését így értelmezi: „Természetesen nem arról van szó, hogy a korstílus bizonyos mozaikszerűen felsorakoztatott »jellemvonásait« kell fölfedeznünk a műben: hanem annak teljes hierarchiáját mint esztétikai rendszert fogjuk fel, s az egyes alkotásokban ugyanezt a hiánytalan rendszert kell megkeresnünk" (10—1). Ezt az összefüggésrendszert a műalkotás strukturális megszerkesztettségének nevezi, és ennek feltárását tekinti elemzései céljának.

A strukturális megszerkesztettség az elemeknek a tartalomtól meghatározott összefüggésrendszere. Ennek rendelődik alá a műalkotás funkcionális megszerkesztettsége, a forma belső összefüggéseinek a rendszere. A fentebb említett cél (a szimbolizmusnak a művekből való kiemelése) a tartalom formaszervező erejeként konkretizálódik. Ennek vizsgálatához a szóba jöhető nyelvi formák elemzését, új eljárásként pedig nyelvtudományi (elsősorban matematikai nyelvészeti) módszereket hasznosít.

Ezekben a vizsgálatokban hét elemzési szempontot alkalmaz: (1) motívumszerkezet — megterheltségi index (az azonos képzetkörbe tartozó, egymás mellett álló szövegszavak egy motívumot alkotnak; a mindent egyesítő képzetkör maga a szimbólum; az asszociációs sorok alapján állítja fel a vers valóságos szerkezeti modelljét, amelyet a mellékletekben gráf formájában rajzol fel); (2) akusztikai index; (3) dallamossági index; (4) rímelési index, (5) intonációs index, (6) variabilitás (az akusztikailag érzékelhető elemek általános ritmikai elrendezése), (7) magánhangzó-változatosság. E hét szempont a (8)-ban, az értékszempontban összegeződik és csúcsosodik ki.

A szempontokból jól kivehető, hogy az (1)-t nem számítva jellegük szerint mind a zeneiséggel függnek össze. Ennek oka az, hogy a rendezetlen világnak formát adó korreszpondencia alapja Kosztolányi szerint a zene: két fogalmat „nem az okság törvényeinek, de egy magasabb elvnek, a minden dolgokat átható zenének alapján" kötünk össze (Rímkovács. Ábécé 230; az idézés helye: 106). Vagyis — ahogy Kelemen a következtetést levonja — a korreszpondenciában „az okságot a »zene« helyettesíti mint rendező elv" (106).

Az elemzési szempontok ismertetése után rátérhetünk a tárgyalás rendjére. A vizsgálat alapkategóriája a címbeli „versszerkezet"-tel összefüggő „struktúra" (nem derül ki azonban világosan, hogy a két szakszó ugyanazt a fogalmat jelenti-e). Ez a struktúra esztétikai értéket alkot: „Az újabb, formalistának vagy strukturalistának nevezett irányzat ... azt a művet nyilvánítja esztétikailag értékesnek, amely egységes, minden elemet hiánytalanul megszervező struktúrát alkot" (34—5). Ennek lényegéről még a következőket tudjuk meg: (1) „egységes struktúrát csakis olyan esztétikai tartalom tud maga köré szervezni, amely valamilyen — bonyolult és közvetett — módon tükrözi a társadalmi mozgás törvényszerűségeit" (35), (2) „az értékelés szervesen következik az elemzésből" (35), az elemzés és értékelés „az egész művet figyelembe veszi, annak minden rétegét, nem korlátozódik egy-egy részjelenségre" (35).

A könyv nagy részét az elemzéseket tartalmazó fejezetek teszik ki. A fejezetek és alfejezetek a szimbolizmus alapjául szolgáló szemléleti tartalmak, életérzések, illetőleg irányzati sajátosságok szerint különülnek el. Mindegyik fejezet tartalmát egy-egy verssel és tüzetes elemzésével világítja meg, és főbb következtetéseit a már jelzett struktúraelv alapján fogalmazza meg. Mindezt itt természetesen nem részletezhetjük. Tájékoztatóul felsorolásszerűen jelzem az egyes fejezetek főbb témáit és utánuk az elemzett vers címét: (1) kifelé a századvégből, a századvég érzelmes dezillúziója (Üllői-úti fák), (2) a rendezetlen világ, a tárgyatlan rettegés, az álom belső összefüggései (Apámmal utazunk a vonaton), (3) a halál igazi arca (Múlt este én is jártam ottan), (4) a jelenségek dallama, a romlás vonzása és taszítása (A hosszú, hosszú, hosszú éjszakán), (5) rendkívüli a mindennapokban, a csoda mélységei és határai (Mostan színes tintákról álmodom), (6) művész

a megváltozott világban, a költő züllése és apoteózisa, szerep és hivatás (Ördöngösök), (7) az avantgarde felé, a tudattalan mítosza (Szeszélyes futamok a holdról).

Ahogy az eddig elmondottak is jelzik, Kelemen könyvének sok a pozitívuma. Mindennek értékéből mit sem von le az, hogy az olvasóban itt-ott kételyek merülnek fel: érdemes volt-e, feltétlenül kellett-e a szimbolizmus körét kitágítani, korstílusnak megtenni? nem kellett volna még több nem hangtani jelenséggel (is) foglalkozni? Releváns-e a szimbolizmus és a vers elemzése szempontjából megvizsgált mindegyik jelenség? Mindezen túlmenően azonban állíthatjuk, hogy munkája kedvezően segíti mind a stílustörténeti kutatások, mind pedig a műelemzések technikájának fejlesztését. Legnagyobb érdemének és egyben a legtanulságosabbnak, a leginkább követésre méltónak azt a törekvését tarthatjuk, hogy az irodalom- és a nyelvtudomány érdekeit, vizsgálati elveit és módszereit összekapcsolja, a kutatás tárgyát, tartalmi és formai elemeit, sajátosságait nem elszigetelve, nem a két tudomány egyikének szférája szerint elkülönítve, hanem osztatlan egységként vizsgálja.

Szabó Zoltán

Kósa László: A burgonya Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 254 oldal + 51 fényképmelléklet

Kósa László a címül írt monográfiában a burgonya magyarországi meghonosodását és elterjedését mutatja be sokoldalúan, kellő részletességgel és alapossággal. — Külön foglalkozik a burgonyatermesztés alakulásával az 1850-es évektől napjainkig, a burgonyatermesztő tájakkal (Nyírség, Dél-Somogy), a burgonya paraszti művelésével, fogyasztásával és felhasználásával. Említésre méltó a szerző világos stílusa, terjengős kifejezésektől, bonyolult mondatszövevényektől mentes fogalmazása. A monográfia nyelvi vonatkozású részei és a szakirodalmi hivatkozások azt mutatják, hogy Kósa a nyelvészet vonatkozó eredményeit is jól feldolgozta.

Melyek a szóban forgó munka nyelvi-nyelvészeti szempontból fontos, illetőleg értékesíthető részei? Egyrészt azok a nyomtatott és kéziratos forrásokból származó történeti és nyelvjárási adatok, amelyeket a szerző a burgonya elnevezéseiként közöl (negyvenkettőt: 24—30), éspedig az első adat évszámának és lelőhelyének, valamint a név szóföldrajzának, illetőleg etimológiájának a megadásával. Másrészt azok a részben saját gyűjtésű, részben barátok, kollégák gyűjtötte népnyelvi adatok, amelyek a burgonyával összefüggő mezei és házi munkákra, illetőleg a burgonyából/burgonyával készített ételekre és játékokra vonatkoznak (például a sorhúzó 149, a kapálóeke 156, az ételek 210 elnevezései). A burgonyaelnevezések közül csupán a *burgonya* és a *krumpli* közmagyar név, a többiek nagy része szűk területen élő nyelvjárási szó. Ami a tömör etimológiai minősítéseket illeti, egyetérthetünk a szerzővel. Az erdélyi köznyelvi *pityóka* legjobb eredetmagyarázata a szerzőé megítélésem szerint. Úgy vélem, az ugyancsak erdélyi *pityirkó* (l. TESz. *pityóka* a.) és *pityere*, amelyeket a szerző ismeretlen eredetűnek jelez, összefüggnek a *pityóká*-val: ugyanannak a passzív tőnek a tréfás-játszi, kicsinyítő képzővel létrejött alakulatai. A *gruja* alakváltozatait, nyelvföldrajzát és etimológiáját l. Kiss Lajos: NytudÉrt. 71. sz. 33—4, a *burgonya* etimológiájához l. uő: i. m. 18—9. Kósa munkájának írásakor még nem jelent meg az ÚMTsz. első kötete, emiatt e szótár gazdag anyagát a szerző nem használta föl. Érdemes lett volna pedig a vonatkozó szóanyagot az ÚMTsz. céduláiközött is megnézni: a burgonyaelnevezések szóföldrajzára és változataira több új adat található (l. például *bandurki, baraboly, bolyóka* és *burgundi* a.). Érdemes lesz a jövőben — hasonló jellegű néprajzi monográfiákban — tekintettel lenni a földrajzinév-anyagban rejlő tanulságokra is (l. például a Zala és Somogy megyei kötetet).

A monográfiában közölt szóanyag jó lehetőséget ad egy fontos újkori növény magyar elnevezéseinek az onomasziológiai vizsgálatára. A nyelvi neologizmusok tanulmányozását (vö. Bakos Ferenc: MNy. 1954: 94—105; Imre Samu: MNy. 1981: 1—20) ebben az esetben megkönnyíti az, hogy Kósa a gazdaságtörténeti és néprajzi hátteret részletesen földolgozta. E tény a még ismeretlen eredetű burgonyanevek szófejtőinek is fontos segítséget jelent. S végül a burgonyaelnevezések nyelvjárási, köznyelvi és szaknyelvi történetére is kapunk információkat.

Mindazok számára, akik a burgonya, illetőleg a burgonyával összefüggő munkaműveletek, eszközök, ételek megnevezéseit gyűjtik, vizsgálják, nélkülözhetetlen forrás és munkaeszköz Kósa László monográfiája.

Kiss Jenő

Debreceni magyar nyelvészeti napok

(1981. november 12—14.)

Összefogott Debrecenben a KLTE Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke, a Debreceni Akadémiai Bizottság nyelvészeti munkacsoportja, a TIT Hajdú-Bihar megyei Szervezetének nyelvészeti szakosztálya és a városi tanács művelődési osztálya, hogy emléket állítson négy nagy nyelvészegyéniségnek: Pápay Józsefnek, Csűry Bálintnak, Bárczi Gézának és Papp Istvánnak. Mind a négy tudós — vagy pályája elején, delelőjén, vagy betetőzéseként — kapcsolódik Debrecenhez. 1981-ben érkeztünk el Pápay József halálának 50., Csűry Bálinténak 40. évfordulójához, Bárczy Géza 10 éve nem munkálkodik már köztünk, Papp István pedig, aki 1972-ben halt meg, most lenne 80 éves. Emlékük előtt a ma nyelvészeinek egész sora tisztelgett harminc előadással, sokszor szenvedélyes hozzászólásokkal, baráti, mégis heves és mindvégig tudományos igényű vitával.

Pápay József, Csűry Bálint és Papp István sírjának megkoszorúzásával kezdődött november 12-én az ünnepségsorozat. Ezt követte délután az emlék-könyvkiállítás megnyitása. Orosz István, a KLTE Bölcsészettudományi Kar dékánja beszédében megidézte nagy professzorainkat, akik sokat tettek anyanyelvünk ügyéért. Emlékeztetett az évfordulókra és a jelen kötelességeire a magyar nyelv megtartásában.

Az előadások még aznap délután megkezdődtek. Sebestyén Árpád tanszékvezető egyetemi tanár megnyitójában elmondta, hogy a mai debreceni Nyelvtudományi Intézet munkáját meghatározta és mindig meg is fogja határozni ez a négy tudós tanár, akiknek szellemében kezdődik a mostani tudományos ülésszak. Tehát a hagyományápolás és a megújulás igénye hozta össze az előadókat és a hallgatókat.

Ezután Balassa Iván Csűry Bálint életcéljáról tartott előadást a dialektológiáról, a népnyelvkutatásról. A magyar tájszók összegyűjtésében módszere elindító és meghatározó volt. (Fogalmakat tisztázott, mese- és egyéb népi szövegeket gyűjtött, és a tájszavakat szövegkörnyezetükben elemezte.) Hozzá kötődnek a Civis szótár munkálatainak első mozzanatai is. S neki köszönhetjük többek között a Szamosháti Szótár két kötetét és a Magyar Népnyelv folyóiratot.

Penavin Olga egyetemi tanár Újvidékről a szlavóniai nagycsalád-rendszerről szóló könyvéből olvasott fel. Történeteiben a falusi ember hétköznapi szokásai, nyelvi hagyományai elevenedtek meg. (Kutatásaiban Csűry Bálint hatásának megfelelően közel került egymáshoz a nyelvjárásvizsgálat és a néprajzi szempont.)

Kovács István beszámolt a Csűry-iskola tevékenységéről a mai napig. (Érzékeltette azt, hogy milyen nagy felelősség továbbfolytatni a nyelvjárásgyűjtésben a nagy elől munkáját.)

Végh József történetiségében idézte fel a magyar nyelvjáráskutatás korszakait, nagy egyéniségeit. Felvetett vitás kérdéseket is ízelítőt adva a nyelvjáráskutatás műhelytitkaiból.

Emberközelségbe tudott kerülni Csűry tanár úr a tanítványaival — emlékezett Szabó István. Arra nevelt, hogy a népnyelvben benne rejlik a magyar nyelv íze, zamata. Kálnási Árpád előadásában a tájszógyűjtés eddig nem említett mozzanatára irányította a hallgatóság figyelmét: Csűry Bálint munkásságáról beszélt. A hozzászólások közül kiemelkedett Achs Károlyné é, aki édesapjának nyelvészeti tevékenységében a barát Csűry Bálint hatására mutatott rá. Közreadott levélváltásukból néhány megható részletet. A hallgatóság nemcsak ebből alakíthatta ki magában Csűry Bálint arcvonásait, etikai tartását, hanem Bartha Katalin, Balassa Iván, Jakab László mondataiból is. Az ülésszak bebizonyította, hogy a vitaszellem mennyire tovább él ma is: Imre Samu és Végh József a tájnyelv fonémarendszeréről cserélt eszmét.

Debrecen utcanévben is őrzi Csűry Bálint emlékét — mondotta É. Kiss Sándor. Ezzel a gondolattal zárult le az első nap.

Más tudósegyéniség jellemrajza formálódott ki a hallgatóságban a november 13-án folytatódó előadások alapján. Az alaphangvételt Szathmári István adta meg. Három irányba vetítette elénk Bárczi Géza életét és eredményeit: időszerűsége, követhető és követendő vonások egyéniségében, nyelvszemlélete. Egész nemzeti műveltségünk anyanyelvünkön alapszik — idézte a nyelvtudóst, hűen és jól kell sáfárkodnunk tehát ezzel a kinccsel. D. Bartha Katalin úgy rendszerezte az *-ít* és az *-ul, -ül* képző alakváltozatainak nyelvjárási megoszlását az ómagyar korban, hogy egyként tudott kap- csolódni Csűry Bálint és Bárczi Géza nyelvjárásszemléletéhez. E. Abaffy Erzsébet is Bárczi-tanítvány volt. Előadása a *teszen : tőn* típusú gékről az ősmagyar kor szinkronrendszerében nagy vitát váltott ki. Feltevéseit bizonyos tőbeli hangok történeti fejlődésével igazolta, nemcsak a magyar nyelvből hozva példát, hanem a rokon nyelvekből is. A hozzászólásukban Benkő Loránd, Nyíri Antal, Vértes Edit néhány bizonyítónak szánt hangfejlődési tendenciát megkérdőjeleztek.

Más irányban gazdagította Bárczi Gézáról a megemlékezést Végh József. Mennyi mindent tanult ő a tanártól, aki nemcsak a saját kutatásait érezte fontosnak, hanem azt is, hogy kineveljen egy olyan újabb generációt, amelyiknek legalább olyan szívügye a magyar nyelv, mint neki! Ehhez a tanárportréhoz újabb jellemzés járult: Nagy János, Bárczi egykori ingyenes gyakornoka úgy idézte meg tanárának alakját, hogy szinte magunk előtt láttuk.

Szende Aladár Bárczi Géza nyelvoktatási elveiről beszélt személyes emlékek alapján. Együtt tanítottak a Trefort utcai gimnáziumban. Ő mint tanárjelölt, Bárczi Géza mint tanár és a próbatanítások jegyzője. A tanár Bárczit izgatta, hogy nincs elegendő óraszám az iskolában arra, hogy a tanulók nyelvszemlélete az ösztönös nyelvérzékből tudatossá váljon. Elgondolásai voltak az anyanyelv és a tanult idegen nyelv összevetésére. Az előadó idézte Bárczinak azokat a törekvéseit, amelyek ebbe az irányba akarták fordítani az anyanyelv oktatását (1972. Anyanyelvoktatási Napok Nyíregyházán, V. Nevelésügyi Kongresszus, tankönyvsorozatok előkészítése stb.). Mindenütt ott volt, ahol úgy gondolta, van alkalom nézeteinek kifejtésére. S végrendeletnek is felfoghatjuk az 1974-ben megjelent Nyelvművelésünk című kis könyvét.

Hajdú Mihály Bárczi Géza névtani munkásságát méltatta. Bachát László a „pesti nyelv", az argó és az ifjúsági nyelv egymásra hatását, alakulását nyelvlélektani és -szociológiai alapon fejtegette. Bánréti Zoltán előadásának bevezetőjében hivatkozott Bárczi Géza Bevezetés a nyelvtudományba című könyvére, jelezve, hogy mostani önálló és modern nyelvészeti kutatásainak megindulásában szerepe volt a nagy elődnek.

November 13-án délután Pápay József professzorra emlékezett a tudományos ülés. Kálmán Béla jellemzéséből kiformálódott a hallgatóság előtt az a tudóstípus, aki tudományos elképzeléseiért nem kíméli egészségét sem. Kitartó kutatásai az osztjákok, nyelvrokonaink között rendkívüli gyűjtési eredményeket hoztak: 5 hősének 6283 sorban stb. Méltó helyének kijelölésére az előadó Csűry Bálintot idézte, ezzel teremtve kapcsolatot az ülésszak megidézett nagy alkotói között. Megállapításait megerősítette Vértes Edit előadása: „Pápay József életműve az osztjákológia mai állapota alapján". Megfogalmazta sok mai nyelvész kívánságát is, hogy közkinccsé kell tenni a még ki nem adott, Pápay által gyűjtött osztják anyagot. (Szemléltetésül saját gyűjtéséből is felolvasott néhány osztják szövegrészletet. Bennük feltárult rokon népünk különös és számunkra mégis közeli mítoszvilága.)

A Pápay József által megkezdett út célja, hogy egyre mélyebben kell behatolnunk nyelvünk titkaiba, sok kutatót lelkesített régen és lelkesít ma is. Ezt bizonyította Dienes Erzsébet korrekt fejtegetése az Érdy Kódex *-sz/-v* változatú igetöveiről. Szabó Géza: Egy jelentéstani kategória körvonalai a mai magyar nyelvben. (Távollétében írását Hoffmann István adjunktus olvasta fel.) Gáspári László a könyvméretű írásosság, a kódexek és az egységesülő irodalmi nyelv viszonyát elemezte. Ennek a délutánnak két érdekes színfoltja volt a Herder-díjas néprajztudós, Gunda Béla előadása az *abronica* szó „útjáról" a közép-kelet-európai és a Balkán vidékén, bizonyítva ezzel a fejtegetéssel a tudományok egymást kiegészítő jellegét. Lőrincze Lajos a nyelvművelés dialektikájának feltárásával ismét meggyőzte a hallgatóságot mai nyelvművelésünk elveinek helyességéről. Idézte a nagy elődöket — többek között Bárczi professzort—, akivel nemegyszer vitába is szállt a nyelvművelési elvek tisztázásáért.

November 14-én délelőtt gazdagodva a három nagy tudós pályájának, munkásságának és azok mai hatásának az ismeretével, egészen más emberi és nyelvészegyéniség portréja rajzolódott ki az előadásokból. Papp István szigorú, következetes kutatási módszerét, igényességét idézte fel Rácz Endre. Témája: Az állítmány egyeztetése a többes számú birtokszóval, a *fáj a lábaim* típus. Gazdag nyelvjárási példaanyaggal szemléltetett és idézte Papp István dialektikus felfogását a tudományos kutatásban, jelezve, milyen nagy segítséget jelentett számára pályáján a Papp István-i példa.

A tanítvány, Jakab László életrajzi mozzanatokra építette emlékezését tanáráról, Papp Istvánról. Tisztelettel szólt munkáiról, a finn—magyar szótárról, az általános nyelvészeti tanulmányokról, a finn nyelvkönyvről. S arról is, hogyan törekszik arra, hogy méltón fejezze be a tanára által félbehagyott munkát. Békési Imre Magatartásforma—gondolatforma—szövegforma címmel tartott előadást. Fülöp Lajos pedig minden ma munkálkodó nyelvésztanár gondjairól, aggodalmáról beszélt: anyanyelvi nevelésünk ügyéről. Papp Istvántól azt tanulta annak idején, hogy a magyar nyelvtan tanításának mekkora a nevelőereje. Mai anyanyelvi nevelésünkben a gimnáziumban és a szakközépiskolában már sok megvalósult az elképzeléseiből.[1]

Kornyáné Szoboszlai Ágnes Papp István egyetemi tankönyveit elemezte, és kimutatta ezeknek úttörő jellegét. Kis Antal Papp István Finn olvasókönyvét mutatta be.

A tudományos ülésszak utolsó napjának hozzászólásai hitelesítették a tudósi arcéleket. Így Bán Imre Papp Istvánról mint barátjáról emlékezett, Nagy Mihályné pedig a tanítvány szemével láttatta őt.

[1] Előadásának kibővített változatás e számunk 183—91. oldalán közöljük. (*A szerk.*)

Sebestyén Árpád jó érzéssel nyugtázta, hogy a Debreceni Nyelvtudományi Intézet elképzeléseit valóra váltotta ez a három nap. Felszólalásában egy jövőbeli újabb megemlékezéssorozat tervét is felvetette.

Kálmán Béla összegezte a tudományos ülésszak egészét. Örömét fejezte ki, hogy az egyes tudósportrékról alkotott kép nem vált egysíkúvá, egyoldalúvá. A kaleidoszkópszerű előadásokból szintézis teremtődött. Akikre emlékeztünk, a négy tudós nemcsak Debrecené, hanem az egész országé. Munkásságuk pedig még nemegyszer az ország határain is átível. Jól kell sáfárkodnunk a ránk bízott örökséggel.

Szathmári István idézte Bárczi Gézára emlékezve a ma élő költő, Juhász Ferenc szavait. Összefoglalásul az egész tudományos ülésszak záró akkordja is lehet ez az idézet: „Nekem mindig természetes volt és ma is az, hogy jelen nincs múlt nélkül."

B. Porkoláb Judit

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1982. I. 20. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

82.10438 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szemle

Ligeti Lajos—Terjék József szerk.: Keleti nevek magyar helyesírása (Ismerteti: *Szemere Gyula)* 236
Szende Aladár szerk.: Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai (Ismerteti: *A. Jászó Anna)* 238
B. Fejes Katalin: Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása (Ismerteti: *Nagy L. János)* 246
Kelemen Péter: Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában (Ismerteti: *Szabó Zoltán)* 249
Kósa László: A burgonya Magyarországon (Ismerteti: *Kiss Jenő)* 251

A Nyelvőr hírei

B. Porkoláb Judit: Debreceni magyar nyelvészeti napok 253

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215–96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21, telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215–11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza:* A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos:* Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai" tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László:* Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 Ft
4. *Bárczi Géza:* Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 Ft
5. *Vértes O. András:* A beszédhibákról ..... 1 Ft
6. *Ferenczy Géza:* Arany János, nyelvünk búvára és művelője ..... 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László:* Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre:* A műszaki nyelv művelése ..... 5 Ft
9. *Deme László:* Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc:* O. Nagy Gábor emlékének ..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor:* Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában ..... 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára: 13,— Ft
Évi előfizetés: 52,— Ft

INDEX: 25 550
ISSN 0025—0236

Nyelvészeti kiadványok

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7

Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története.* 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9

Études Finno-Ougriennes. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksеck, Paris)

Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8

Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó.* (Übers. von István Tóth.) 1975 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6

Hadrovics László: *Szavak és szólások.* 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3

Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata.* 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7

Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda.* (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2

Jel és Közösség. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3

Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)

Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* 1975. 230 l. 12×18 cm, Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4

Magyar értelmező kéziszótár (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor. Kovalovszky Miklós. 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5

A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2

Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval

Modern Linguisties and Language Teaching International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatikus rendszere.* (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265. l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43

Researches in Altaic Languages Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4

Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten.* Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2

Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte.* Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.

Zsilka János: *A jelentés szerkezete.* A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

SZÁZ ÉVE HALT MEG ARANY JÁNOS

Németh G. Béla: A fragment fölénye

Pásztor Emil: Az „Arany János Toldijának szótára" című könyv terve

J. Soltész Katalin: Arany János névvilága

Martinkó András: Lóvá tettem Csinom Palkót

Bánréti Zoltán: Szabály és tendencia a szinkronikus grammatikában

Kemény Gábor: A „lelki táj" mint közlésforma József Attilánál

Büky László: A *mély* főnév Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvének képalkotási rendszerében

Dobóné Berencsi Margit: Költői eszközök Dobos László Hólepedő című regényében

Bán Ervin: Az idegennyelv-oktatás új törekvései és az anyanyelvi nevelés

Károly Sándor: Modern magyar iskolai nyelvtan — Romániában

Dániel Ágnes: Szaknyelv vagy szakmai nyelvhasználat?

Kabán Annamária: A tudományos stílus fogalmának tisztázásához

Rozgonyiné Molnár Emma: A szólások és közmondások szövegbe szerkesztése

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

106. ÉVFOLYAM 1982. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
BÁNRÉTI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, ILLYÉS GYULA, KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSZKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

SZÁZ ÉVE HALT MEG ARANY JÁNOS 257

Németh G. Béla: A fragment fölénye 257
Pásztor Emil: Az „Arany János Toldijának szótára" című könyv terve 266
J. Soltész Katalin: Arany János névvilága 281

Martinkó András: Lóvá tettem Csinom Palkót 294
Bánréti Zoltán: Szabály és tendencia a szinkronikus grammatikában 301

Íróink nyelve

Kemény Gábor: A „lelki táj" mint közlésforma József Attilánál 307
Büky László: A *mély* főnév Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvének képalkotási rendszerében 310
Dobóné Berencsi Margit: Költői eszközök Dobos László Hólepedő című regényében 318

Nyelv és iskola

Bán Ervin: Az idegennyelv-oktatás új törekvései és az anyanyelvi nevelés 325
Károly Sándor: Modern magyar iskolai nyelvtan — Romániában 332

Nyelvjárásaink, szaknyelveink

Dániel Ágnes: Szaknyelv vagy szakmai nyelvhasználat? 337

A nyelvtudomány műhelyéből

Kabán Annamária: A tudományos stílus fogalmának tisztázásához 343
Rozgonyiné Molnár Emma: A szólások és közmondások szövegbe szerkesztése 352

Szó- és szólásmagyarázatok

K. Palló Margit: Kínál — Tárház, társzekér 357
A. Molnár Ferenc: (Surjánfalva) ~ Sürgyefalu ~ Şurdeşti 358
Sasvári László: A tolcsvai Constantin család nevének változásai 360

Imre Samu
(1917–1990)

MAGYAR NYELVŐR

106. ÉVFOLYAM * 1982. JÚLIUS–SZEPTEMBER * 3. SZÁM

SZÁZ ÉVE HALT MEG ARANY JÁNOS

I.

A fragment fölénye

1. Az az ember, aki olyan erkölcsi normák szerint kíván élni, cselekedni, alkotni, amelyeket egy közösség történeti fejlődése szükségleteinek számbavétele nyomán vélt megformálni és kitűzni, gyakran kerülhet saját pszichológiájával ellentétbe, rejtett küzdelembe vagy éppen nyílt harcba. Fenyeget ilyenkor mindig az a veszély, hogy az erkölcsi akarat és a pszichikai ösztön összeütközése darabokra töri, szétporlasztja, szkizoiddá betegíti az egyéniséget, a személyiséget. Egy olyan tragikus körforgás jöhet ekkor létre, amelyből roppant nehéz kitörni; mert magányossá, bizonytalanná, idegenné lesz általa a maga világában az ember, s így egészen elveszíti ennek a világnak a segítségét; aminek következtében viszont a kívül rekedtség, a kívül zártság, az elveszettség érzete lehet rajta úrrá, melynek okát, felelősét keresve, egyszer agresszívan világa, másszor – s a szellemi-lelki embernél gyakrabban –: önmaga ellen fordulhat váddal.

Írónál, művésznél, kivált lírikusnál különösen könnyen jöhet létre ilyen ütközéses helyzet. Főleg válságperiódusokban, akár a költő közösségének, akár egyedi életének válságáról lett légyen is szó, akár – mint erkölcsi embernél többnyire – mindkettőről együtt és egyszerre. Ennek a konfliktushelyzetnek egyik leggyakoribb átélője a magyar irodalomban Arany, akinek erőfeszítése a műben való feloldásra nem egyszer maradt sikertelen vagy csupán félsikerű; gyakran azonban sikeres, magának is, olvasójának is valódi tisztulást, teljes katarzist, igazi emelkedést hozó. Az első esetre példa lehet a sajátosan felemás Balzsamcsepp, a másodikra a feledhetetlen Még ez egyszer . . . Dal tehát mindkét esetben, azaz olyan műforma, mellyel szemben Arany többnyire bizonyos tartózkodást, elhárítást mutatott. Egymás mellett való vizsgálatuk tanulsággal járhat hát a műforma tulajdonságaira is s Arany alkotásmódjára is, a kor világára is s a költő szemléletére is, egy sajátos konfliktushelyzetre is s annak feloldási kísérletére is. Főleg és mindenekelőtt azonban e fontos versek jelentésére és esztétikai hatóeszközeikre.

2. Arany indulásának idején a reformkori verses epika jogigénye az elsőbbségre a többi verses műfajjal szemben még erősen élt és uralkodott, jóllehet az érzékenyek egyre erősebben sejtették a líra társadalomlélektani szükségletének előretörését. Arany, mint jónéhányszor maga is utalt rá, föllépte idején, a művelődési élet peremén élve, a köztudat késedelmes, vidékies rásugárzása következtében, hátrébb állott a korigény érzékelésében és vállalásában nagy kortársainál, Petőfinél és Vörösmartynál. Ennek következtében is, önlénye visszahúzódó, rejtőzködő, biztonsághiánnyal küzdő alkatjegyeinél

fogva is, meg későn megszólaló költősorsánál fogva is az epikát vélte s szánta a maga igazi területének. Még 1856-ban is, Elegyes költeményei előszavában, a magyar líra egyik leginkább időtálló s egyik legnagyobb fordulatot jelentő műve birtokában is azt írta: „így lettem én, hajlamom, irányom, munkaösztönöm dacára, szubjektív költő, egyes lírai sóhajokba tördelve szét lelkemet."

A kortársak nagyobb része úgy is tekintett rá, mint epikus költőre, aki csak mintegy mellékesen, esetlegesen alkot lírát is. Gyulai lett e felfogás kanonizálója, s őt követve Riedl legfőbb átszármaztatója. Mélyebb hangoltságú s korszerűbb érzékenységű késő kortársi befogadói azonban, Arany Lászlótól Péterfyig, Endrődi Sándortól Reviczkyig, a lírikus Aranyt legalább oly jelentősnek tudták önmagában is, a maguk számára is, mint az epikust. Míg aztán Babits a maga s kora igénye szemszögéből, már-már túlzóan és kihívóan, a lírikus Arany mellett döntött. Jellemző ez új korigény tekintetében, hogy az az Ady is, akinek Aranyról való ismerete az iskolától közvetítetthez állt közel, és semmiképpen sem volt Babitséval egyenlő terjedelmű és mélységű, a lírikust hiányolta, illetőleg a lírikus félékeny önfeladását sejtette, meg az epikus túlsúlyát fájlalta Aranyban.

Valójában a lírikus egyenrangúként volt jelen Arany szubjektív költői ösztönében s lelki szükségletében, mégpedig kezdettől fogva, a nagyszerű s önmagát is kifejteni hívatott Byron-fordítástól, a Szigethazám, szigethazámtól s A rab gólya csodálatos remeklésétől fogva az ötvenes évek hatalmas, korfordítóan újszerű teljesítményein át a Mindvégig megrendítő, öregkori számvetéséig.

S ha a lírától mégis kezdettől s lelke indítása ellenére óvakodott, még inkább ezt tette az ötvenes években; s ha az „elégiko-ódai" hangnemű verset mégiscsak elfogadta, a daltól végképp vissza akart húzódni. Úgy vélte, a nemzetnek soha nem volt annyira szüksége az epika józan, tartózkodó, okos, ideált állító tárgyszerűségére, mint ez időben, és soha nagyobb önmegtartóztatásra az érzelmek spontán, rögtöni, reflektálatlan kiömlésének vágyával szemben. A magyar irodalom e legnagyobb poétikai eszmélkedője ezúttal elméleti gondolkodásában sem tudott szabadulni — bár akart — a dal egy bizonyos fajtájának sugalmától. Jól igazolja ezt számtalan bírálata, főleg híres programcikke, az Irányok, de Béranger-ről írt verse s róla való véleménye is. A dalt nemcsak spontán, rögtöni, reflektálatlan érzelemkiömlésűnek vélte, hanem egyrészt közvetlenül életrajziasnak, helyzetdal- és életképkeretűnek is, másrészt olyan befejezett, lezárt, összhangosra érett érzelem kifejezésének is, amely csak ritka harmonikus korok és egyéniségek, illetőleg kevéssé differenciált, válságtól mentes, egynemű lelkiállapotok terméke lehet. Erősítette félelmét a dallal szemben az a vélekedése is, hogy a dal hazai, azaz népies formáját Petőfi egészen kiteljesítette, s egy időre ki is merítette, s így e műfajban csak epigonizmus következhet utána. Annál is inkább, mert — mint a petőfieskedők tanúsítani látszottak számára — a megváltozott politikai–társadalmi–lelki viszonyok között ez a válfaj nem tűnt alkalmasnak bonyolult jelentések hordozására. „. . . körülbelül itt feneklettünk meg: a vers = líra, mégpedig leginkább dal. ‚Vágni' egy verset, Petőfinek volt kedves szavajárása (tudott is hozzá); mi sem teszünk . . . (hohó ! az első személy nem formál ily ambitiót) . . . ti sem tesztek különben; ‚vágtok' egy verset, ha éppen kedvetek csosszan". (Irányok).

Mégis nem szabadulhatott a dal ősi igézetétől, nélkülözhetetlenségének személyes érzetétől. Szinte nincs éve az ötvenes évtizedben, amelyben ne írt

volna néhányat, sőt, olyan éve is van, amelyben szinte csak azt írt, például az 1857-es esztendőben, amelyből a Balzsamcsepp is származik.

3. Arany nem kedvelte a biedermeyerbe csúszott német másod, német pszeudoromantika érzelmes, közhelyes dalvilágát. A hazai dal megújítását, átalakítását elsősorban mégis oly tulajdonságok fölvételével kísérelte meg, amelyek a német klasszika és romantika — igaz első vonalának dalkultuszát jellemezték, s amely tulajdonságokra az Arannyal kortárs francia szimbolista-impresszionista líra is vágyakozó csodálattal tekintett. Goethe, Novalis, Hölderlin, Brentano, Eichendorff költészetében s vele a klasszika és romantika zenéjében, tudjuk, oly magasra emelkedett a dal jelentéshordozó esztétikai képessége és értéke, hogy a műfajt a világ legtöbb nemzetének irodalomtudományában fordítás nélkül máig *Lied*-ként szokták (szoktuk) emlegetni.

S éppen ama vonások tették oly teherbíróvá és magas színvonalúvá a Liedet, miket Arany különösen megkövetelt a lírai verstől, „Goethe népiességének" „egyetemességét", lírai gondolatképző erejét, ősi jelképfelhozó képességét állította szembe a Petőfi-utánzók és kortársak cifrázatos, „ékesgető", üres népiességével; s a hangvegyítés adományát, a többszólamúság harmonizálását, az „összetettség", a „ruganyosság", a „tömöttség" megvalósítását s a szerkesztés változtathatatlanra formáló „szigorát" (Irányok). S a Lied jelentésösszetettsége, stíltömöttsége, formaruganyossága, szerkesztésszigora nagy alkotóinál éppen ama két hangnemnek dalba való ötvözését végezte el legtökéletesebben, melyekről Arany még költői föllépte előtt azt írta Szilágyi Istvánnak, hogy ezek versen belüli egybefogása, egybeszervítése az ő igazi vágya a hangnemet illetően: az elégiai- s az ódainak.

4. A Balzsamcsepp első két versszaka — ha szabad egyáltalán egy versből részt kikülöníteni — a költő legnagyobb remeklései közé tartozik.

Szív, örömtől elszokott szív,
Multak gyászos özvegye!
Meghervadtál, meghajoltál —
Áz vagy-é még, aki voltál,
Arva szivem, az vagy-e?

Ó, neked már fáj a bú is,
Az öröm is fáj neked!
Bánt az árnyék, a derű is,
Bánt az édes, keserű is,
Mint a szegény beteget.

Az első két sor egy megszólítás, egy vocativus („Szív") kettős értelmezője. Lehet tehát fölfogni állítmány nélküli, puszta értelmezős szószerkezetnek, de lehet állítmányt s alanyt is megjelölni benne („elszokott": állítmány; mi elszokott?: a „szív": alany; „multak özvegye": állítmány, mi a múltak özvegye?: a „szív": alany). Ez a kettős lehetőség, ez a „ruganyosság" fölerősíti az olvasónak, a hallgatónak azt az „összetett" érzését, azt a „tömött" benyomását, hogy itt egy általánossá lett életatmoszféráról, egy egyetemes állapottá lett érzésminőség megnevezéséről van szó. E minőség egyetemessé lett állapot jellegét húzza alá a két sorban található két befejezett melléknévi igenév,

melyek közül az egyik állandósult tulajdonságot jelentő melléknévként, a másik életidőt jelentő főnévként szerepel („elszokott", „múltak").

Ezzel a grammatikai fölépítéssel a lehető legszorosabban egybevág a retorikai, a stilisztikai, a poétikai s ezen belül a verstani elemek funkciója. Megszemélyesítést hordozó, pars pro totos, ismétléssel nyomatékosított alakzattal állunk szemben, amely a vocativus („Szív") éles fölütésétől fogva a hangmagasság folytonosan eső, a hangerő halkuló, a hangmenet fáradó benyomását hozza magával. A 8-as 7-es, a trochaikust hangsúlyosba, a hangsúlyost trochaikusba játszó sorpár Arany egyik igen kedvelt, melankóliát sugalló sorkombinációja. Végül a mondatnak, a szószerkezetnek a vonatkoztatott személyt illetően itt még bizonytalanságban tartott formája tovább fokozza ez érzelmiség egyetemes állapottá lett jellegét:

Szív, örömtől elszokott szív,
Multak gyászos özvegye!

S hogy csakugyan egy nyomasztó állapottá lett érzésfajta megjelenítéséről van szó, a harmadik sor csodája igazolja:

Meghervadtál, meghajoltál —

Egy mondatrész s egy mondatformula ismétlése ez; két múlt idejű, az igekötővel végleg befejezetté tett állítmány, melyek az állapotot létrehozó folyamat képét is, de lezárt következményét is elénk hozzák. Mégpedig nagyon konkrét, szinte naturális hasonlatszinten: a növény, amely *meghervad*, *meg* is *hajol;* s ugyanakkor nagyon is elvont, szellemi-érzelmi szinten is, hisz mindez a szívre vonatkozik. Az ismétléssel együtt járó hanghatásjáték itt még az előző két sorhoz képest is erősbül.

A negyedik s ötödik sor aztán ez állapot kifejezését egy roppant súlyú, egyetemes érvényű, filozófikus költői gondolattá, lelki kérdéssé emeli, pontosítja: az identitásvesztés kérdésévé, a személyiség azonossága elvesztésének fájdalmas problémájává.

Az vagy-é még, aki voltál,
Árva szivem, az vagy-e?

Négy alkotói mozzanatára különösen érdemes itt figyelni. Először is a létige, vonatkozó, ill. mutató névmással kapcsolatos, múltat s jelent szembesítő ismétlésére („Az vagy-é", „aki voltál", „az vagy-e"). Másodszor az időbeliség, a folyamatszerűség hangsúlyozására („még", „vagy" — „voltál" — „vagy"). Harmadszor arra, hogy az egyetemessé emeléssel együtt, s azt kiegyenlítve, végbemegy a teljesen egyedivé konkretizálás folyamata („Árva szivem"). Negyedszer a sorkombináció változására: a harmadik sor („Meghervadtál, meghajoltál") nyolcasára itt nem 7-es következik, hanem 8-as, párrímmel („Az vagy-é még, aki voltál"), s ez a rákövetkező 7-esben foglalt kérdést a sor éles cezúrájával erősen kiemeli („Árva szivem) (— *az vagy-e?*").

Az egész versszakkal kapcsolatban pedig azt kell aláhúznunk, hogy igen magas fokú retorizáltságának, stilizáltságának, poétizáltságának, egyszóval megalkotottságának eszközei az elégikus-melankólikus hangnemmel együtt ódaias pátoszt is sugallnak (pl. ismétlések, megszemélyesítés, költői kérdés, felkiáltás, megszólítás stb.).

A második versszak ezt az általános állapottá lett érzelemfajtát, illetőleg az identitásvesztés személyiségbomlasztó, szkizoid hatását bontja ki az elsőéhez hasonló művészettel. Részletes elemzése helyett utaljunk mindössze arra, hogy éppen a szkizoid, a személyiségbomlasztó folyamat és a következményeként létrejött állapot érzékeltetésére olyan párhuzamos ellentétek kerülnek előtérbe, amelyek ellentétes voltuk ellenére, sőt, éppen azáltal, egymást hatványozva, ugyanazon végjelentés felé mutatnak. A felé a végjelentés felé, amelyet az ötödik sorban hasonlat formájában mond ki, bár tiszta fogalmisággal is ezt mondaná:

Ó, neked már fáj a bu is,
Az öröm is fáj neked!
Bánt az árnyék, a derü is,
Bánt az édes keserü is,
Mint a szegény beteget

A harmadik versszaktól – bármily fájdalmas vagy tiszteletlen is ezt kimondani – egyre esik a vers. Megbomlik hangnemének, modalitásának, kifejezésmódjának egysége; az előzőkkel össze nem férő stílrétegbe vált át, az előzőkből nem következő magatartásfajtába lép át. A harmadik versszakban mindez még kevésbé feltűnő, kevésbé érzékelhető. Életrajzias, narratív előadásmód, modor lép be, fogalmian magyarázó, okadó – mint mondani szokták –: literálisan értelmező magatartás tűnik föl.

Nem a régi fájdalom már,
Évek folytán ami rág:
Csupán mérgét hagyta benned,
S minden illetésre szenved
A túlérző fájvirág.

Jer! a multak hüs derével
A jelent tovább ne öld.
Mi okod van új panaszra?
Nézz a kikelő tavaszra:
Ege fényes, lombja zöld.

Jer! az áldott szép természet
Enyhe öle hivogat;
S temetőn bárha bolyongok,
Eltakarják üde lombok
A sötét sirhalmokat.

A negyedik s ötödik szakasz viszont már a krízishelyzet, a válságállapot föloldására tett utasítást foglal magába, egyfajta közvetlen, nyílt didaxist. Igaz, önmagának szól továbbra is, s metaforikus megformálást igyekszik biztosítani a didaxisnak is. Csakhogy a feloldás tudatszintje, a didaxis történeti eszmeisége nem azonos szintű és történeti szakaszú a konfliktushelyzet kifejezésével. S nem is azonos összetettségű és reflektáltságú. Visszafog a másodromantika biedermeieres változata által annyira kedvelt panteisztikus természetreligió vigaszához, magyarázatához, föloldásához. Így aztán érthető, ha e biedermeieres romantika jellegzetes szcenikája (pl. temetőn bolyongás), ellen-

tétezése (pl. tavaszi lomb sírhalom), kép-, fordulat- és szókincse is (pl. a szép természet enyhe öle hivogat, eltakarják üde lombok a sötét sírhalmokat, a kikelő tavasz) visszatér s keveredik, össze nem illően, a két első versszak alkotó elemeivel és eljárásmódjával.

Röviden, Arany itt a maga korszakának amaz elterjedt művészeterkölcsi felfogásával küszködött, amely szerint a költőnek a nemzet e tragikus helyzetében a maga tragikus konfliktushelyzetét csak úgy szabad ábrázolnia, kifejeznie, ha nemcsak e válsághelyzetet s nemcsak annak legyőzésére tett vágyát és erőfeszítését érzékelteti, de egyben konkrétan megfogalmazott tanácsot is ad a megoldásra, a magatartásra, magának is, másoknak is. A vers így a retorika értelmében bár inkább az értekezői beszéd retorikája értelmében — nagyon is kerek egység lett, a költői közlés nyitottsága, másképp is átélhető lehetősége, tudatmozdító indítása tekintetében azonban megcsökkent.

5. A másik vers, a Még ez egyszer . . . kezdetű egyik leghibátlanabb lírai remeklése Aranynak. Pontos keletkezési dátumát nem tudjuk. Keresztury Dezső, az 1975-ös kiadásban 1878 elejére, az Ez az élet . . . c. ismert keserű számvető verse elé teszi. Az év valószínű is, de, úgy tetszik nekünk, inkább az említett vers után született, mint előtte. Inkább szelíd-szomorkás, monológszerű utóhang ahhoz képest, mint előlegezés. Még valószínűbb, hogy az a súlyos megbántottság is benne munkál, amely a Tölgyek alatt c. költeményét egy éretlen, karikaturisztikus kritikai versezetben érte. Az erre való — sérelmét túlságosan is éreztető, megmutató s ezért nem különösebben sikerült — szatirikus válaszverse után már szinte csak lírai töredékek kerültek ki keze alól (epigrammatikus apróságokat nem számítva). Ez mintegy nyitányuk is lehet. Mindez azonban alig érinti e vers jelentését, értékét. Az viszont kevésbé látszik közömbösnek, hogy az Őszikék csodatermékenységű nagy esztendeje, 1877 után keletkezett, mint az említett Ez az élet . . . című is; mintha abban is, mint ebben is, még 1877 terméséhez mérve is, keveslené lírai személyességét, érzelmi nyíltságát és közvetlenségét; és sajnálná vállalt kötelmei visszatartó, elfojtó hatását érzelmi megnyilatkozásában. Olyan mélységű s olyan takaratlan föltárulkozást, mindenesetre, kevésszer adott, mint ebben a két versben, kivált az általunk vizsgáltben.

A Még ez egyszer . . . ugyanúgy 8-as/7-es trochaikus-nemzeties sorváltakozással dolgozik, mint a Balzsamcsepp, csakhogy egyszerűbben: minden páratlan sora nyolcas, s minden páros sora hetes; rímelése is különbözik némileg, amennyiben félrímes és keresztrímes részek váltják egymást. Ami azonban sokkal fontosabb, egyenesen meghatározó különbség, hogy ez a dal műfaján belül fragment, töredék. Az Arany-irodalomból ugyan nem derül ki egyértelműen, töredéknek maradt vagy töredéknek akart darabról van-e szó, bár az utóbbi mellett szól több érv. Az esztétikai vizsgálat azonban mindenképpen az utóbbit valószínűsíti.

Még ez egyszer . . .

Még ez egyszer, még utószor
Hadd zendüljön meg dalom;
Mért sebeim rejtegetni?
Szégyen-é a fájdalom?
Tán könnyebbül a nyilt érzés,
Ha sohajban rést talál:

Oh, ez örök benső vérzés;
Oh, e folytonos halál!

Egyedül a társaságban,
Ezerek közt egyedül . . .

A vers abban is alkalmazkodik a dal műformájához — mint egyébként jónéhány öregkori dal- és egyben töredékszerű verse a költőnek —, hogy nincs külön címe, kezdősora és címe egybeesik. Erre az első sorra nyelvi, stilisztikai, poétikai tekintetben az jellemző, hogy csupa szótári jelentéssel, fogalmi jelentéssel alig rendelkező szóból áll. Egy kivétellel csupa határozószó, idő-határozószó, jövőre utaló idő-határozószó.

„Még ez egyszer, még utószor"

Ez a kivétel is fogalmi jelentés nélküli, közelre mutató névmás („ez"). Érzelmileg azonban így együtt, kivált e mutatónévmással, annál gazdagabb e határozószó-halmaz. Nagy erővel jelez egy lélektani helyzetet s egy magatartásfajtát: valami utolsó elszánás, végső erőfeszítés, még egyszeri kísérlet ez. A második sor aztán hallatlanul megtelíti, megvilágítja, megemeli ezt az első sort. Az a folyamat megy itt végbe, ami az igazán nagy költői szövegekben oly gyakran megfigyelhető: a fogalmi jelentéssel nem rendelkező szavak a kontextustól kapott jelentést, funkciót nagyobb erővel képviselik, mint fogalmi jelentéssel rendelkező társaik; a szótári jelentések lehetséges asszociációi, emlékképzetei őket ugyanis nem zavarják.

A második sor az elsőben előre jelzett élmény tartalmát tehát nemcsak konkréttá és pontossá teszi, hanem hatalmasan föl is erősíti. Egy olyan köznyelvi, közbeszédbeli megengedő, felszólító, feltételes igével kezdődik („hadd"), amelyben a megengedő, a feltételt szabó, a felszólító személye határozatlan, s így érvénye általános, egyetemes is. S ami nem kevésbé fontos, ez az igealak igei jelentése mellett mindig hordoz magában módosító szói funkciót is. Ezúttal a türelmetlen, a kirobbanó szabadulásvágyét, s a türelmetlen, a kirobbanó kimondásvágyét. Fokozza ezt a jelentésmódosulást az, hogy a tulajdonképpeni ige igekötőjének („zendüljön meg") hátravetése ún. befejezett jelenné, azaz megingathatatlan elszánásúvá teszi a cselekvés akarását. Újabb fokozó elem az is, hogy bár az elszánás kimondója egyértelműen a költő, a mondat alanya mégsem ő, hanem az elszánás eredménye: a dal. Arany korszakfordító lírai stílusának egyik jellemző mesterfogásával találkozunk itt: nem az állítmány első személyével s nem a cselekvés alanyaként jelzi jelenlétét, centrális szerepét, hanem a birtokragokkal („hadd zendüljön meg dalom"). Oly eljárás ez, mely tartózkodásával a vers tárgyiasított szubjektivitását erősíti föl, igen nagy hitellel és igen nagy mértékben. Mennyire következetes és tudatos eljárás ez, mutatja, hogy a költő ez egyik legszemélyesebb megnyilatkozású s ez egyik legrejtetlenebb fájdalmú versében egyetlen egyszer sem fordul elő alanyként maga a költő, s így egyetlen egyszer sem első személyű állítmánnyal. S gondoljuk meg, már az ötvenes évek legelején is gyakran alkalmazott eljárása volt ez.

Hives borongó őszi nap beült hozzám az unalom
Mint a madár, ki bus, ki rab, hallgat, komor fázik dalom
Mit van tenni? olvasni tán? — és így tovább

Ezt a távolított s tárgyiasított s e szoktatlan mód által hangsúlyozott személyességet emeli tovább versünk következő két sorának kérdő mondatformája, költői kérdése

Mért sebeim rejtegetni?
Szégyen-é a fájdalom?

Az első sornak főnévi igeneves szerkezete azonban nemcsak a tartózkodó személyességet emeli, hanem előrejelzi azt a magatartást, amelyet most immár végre vállalni kíván. Nagy érzelmi hatást fejt ki azáltal, hogy a kérdő szó, a kérdésessé tevés lesz az állítmány („mért"), a kérdésessé tett magatartás pedig ,a gyakorító alak következtében bizonyos kicsinylő hangnemben, az alany („rejtegetni"). A második kérdés aztán e személyes elszánás mögé egy egyetemes filozófikus-szociálpszichologikus kérdést helyez:

„Szégyen-é a fájdalom?"

A szentimentalizmus, s annak korábbi és későbbi rokonai ugyan egyértelműen a fájdalom megnyilvánítása mellett szóltak. A 19. század második felének s a 20. első felének pszichológiája azonban az ellenkező magatartás mélyebben gyökerező voltára mutatott rá: az életatmoszférává lett, a léthelyzetté merevedett, a lélekállapottá állandósult elesettség, boldogtalanság, fájdalom rejtésének ösztönére, az elesettek, a boldogtalanok, a fájdalommal eljegyzettek egymástól való ösztönös menekülésére vagy éppen irtózására. Már Nietzsche viszolygása a kölcsönös részvéttől jórészt ebből a menekülésösztönből táplálkozik. S mint mondottuk, a népies-nemzeti irány felfogása meg a tragikus korszakra és a sebzett nemzetre való tekintetből is igyekezett a feloldatlan és feloldhatatlan fájdalomtól távol tartani. S Arany férfias tartózkodása még erősítette is ezt az elvet. Ne feledjük, Tompa verseiről kritikát írván egykor maga is ezt mondta: „. . . . oly mélység fölött lebeg, hol féltjük az — embert. Állítson a *költő* keresztet az ily örvény fölé, s óvakodjék ott járni". Most azonban ő is ott járt, s nem akart többé óvakodva keresztet állítani.

Ha eddig az elszánás ódai pátosza volt a hangnem domináns vonása, a negyedik sorral a vállalt új magatartás reménykedésének elégikus, rezignált, nosztalgikus hangja lép be. Feltételesre módosító és feltételes kötőszók, feltételes és megengedő mondatfajták, enyhülést félve remélő igejelentések együtt, egymásba fonódva sugallják ezt a hangnemet:

Tán könnyebül a nyilt érzés,
Sohajban ha rést talál

S ha eddig csak azt láttuk, mint igyekszik szabadulni egy eddigi „rejtegetett" lélekállapottól, egy eddigi, föltárulást elfojtó magatartástól, ezután takaratlanul kimondja, összefogja ez állapot lényegét. Merészen abszurd, önellentmondásos jelzőszerkezeteket használ: az egyszerit, a sokáig nem tarthatót egy életre vagy azon túlra általánosítja, s így magát az élet fájdalmát is abszurd mértékűre növeli:

Oh, ez örök benső vérzés,
Oh, e folytonos halál.

Az első sor képével, metaforájával kapcsolatban nemcsak arra érdemes figyelni, mily odaillően használ egy friss orvostudományi fogalmat, hanem arra is, a

testit egyetlen hangváltoztatással, mint lényegíti át lelkivé, mondván a „belső" helyett „benső"-t. S ha most mintegy visszamenőleg is takaratlanul kiszolgáltatja lelki-érzelmi lényét, ugyanakkor a két párhuzamos, felkiáltásszerű csonka mondattal (esetleg névszói állítmányos mondattal: „örök", „folytonos"), amelyből immár a birtokos személyragok közvetetten jelzett szubjektivitását, elsőszemélyűségét is újra kiejti, látszólag ismét eltávolítja magától ezt a rajzolt lényeget; látszólag, mert a közelmutató, „ez" névmás, sokkal áttettebben ugyan, de valójában sokkal egyértelműbben megint csak határozottan őreá mutat.

6. Ha itt lezáródnék a vers, akkor is tökéletes állapotrajz volna. A költő azonban többet tud, többet és tökéletesebbet akar: két lenyűgöző, „összeszorított" sorral, kódával nemcsak fölidézi, megismétli, összefoglalja az eddigiek lényegét, de összegzi is: a külső formához belső folyamányt kapcsol, a társas okhoz egyedi következményt fűz, a környezeti indításhoz lelki okozatot kapcsol.

Egyedül a társaságban,
Ezerek közt egyedül . . .

Mindezt a líra nyelvén, az értekezői közlés árnyéka nélkül. Mert ha érzelmi-lelki motívumkincsében összefoglalás és összegezés e két sor, — még inkább az művészi alkotásmódjában, ódaias-elégikus hangnemében. Újra két párhuzamos egyetemes kijelentésű s egyedi kiáltású csonka mondat, ismétléssel, variációs, fokozó, tárgyiasító ismétléssel, zenei rákformával (Egyedül→ ←egyedül), s olyan hangmenettel, mely örökre bevési a vers végső kulcsszavát: „*egyedül*". E kulcsszó azonban már nem a romantika, nem a szentimentalizmus, nem a biedermeier magáramaradottságának, egyedül-ségnek panaszát foglalja magába. A modern nagyvárosi ember kiált itt; a neologiában még nem vált el a *társaság* és a *társadalom* szó jelentése; Arany ezt a kettősséget használja föl egyedül-ségének, idegenségének közeli s távoli, egyedi s egyetemes voltának jelzésére, s a következő sor *ezerek* szavának archaizálásával ezt húzza ódai s elégikus módon alá.

Még ez egyszer, még utószor
Hadd zendüljön meg dalom;
Mért sebeim rejtegetni?
Szégyen-é a fájdalom;
Tán könnyebbül a nyilt érzés,
Ha sohajban rést talál:
Oh ez örök benső vérzés;
Óh e folytonos halál

Egyedül a társaságban,
Ezerek közt egyedül . . .

7. Arany a dalon belül a töredék műformáját választotta. S nemcsak versegész szerkezetében, hanem egyes részleteiben, kombinációiban, mikrokozmoszában is ezt újrázta ismét és ismét. Verse töredékekből fölépített töredék. Mint e műforma legnagyobb mestereinél. E nagyon fontos lírai műforma ama mestereinél, akik éppúgy tudták, mint ahogy tudta ő is, hogy bizonyos helyzetek megoldhatatlanságának, magatartás-bizonytalanságának elmagányo-

sító, személyiségtörő hatása kifejezésére a fragment nemcsak alkalmasabb, de mélyebb indítást is sugallhat a megoldás vágya irányába a lehetetlenség látszata ellenére is, mint bölcs tanáccsal teljes, kerekre zárt társai. A romantika eredményeit, értékeit úgy vette át, használta föl, vitte tovább, hogy általa egy új típusú személyesség, egy tárgyiasabb megnyilvánulású, de mélyebb általánosítású személyesség kifejezését segítette elő. Egy olyan személyességét, mely nem volt azonos, de sok vonásában mégis rokon nagy nyugati kortársaiéval, akiknek személyességét ugyancsak az idegenség, az egyedülség, a kizárultság érzése motiválta. Zenetörténészeknél gyakran, s joggal, olvashatni, hogy a dal, a Lied a klasszika öröklött műformáinak előíró műfaji zártságát, mesterségbeli szigorát úgy oldotta föl, hogy helyébe a művek megalkotottságának egyedi fegyelmét és szigorát állította. Valami hasonló ment végbe a lírában is; s ezt az egyedi szigort és fegyelmet vitte tovább a romantika utáni nagy újító nemzedék ,köztük Arany is.

Németh G. Béla

II.

Az „Arany János Toldijának szótára" című könyv terve

Arany Toldija 1879 óta, vagyis már több mint száz éve iskolai olvasmány Magyarországon. Jelenleg az általános iskola 6. osztályos magyar irodalmi anyagának a Toldi a középponti része; teljes szövege ott van minden tanuló olvasókönyvében, és tanári vezetéssel több hónapon át tanulmányozzák. E mű ismerete és nyelvi gazdagságának valamelyes birtoklása vitathatatlanul beletartozik a magyar általános műveltségbe. Keresztury Dezső méltán említi, hogy „apáink nemzedékei rajta nevelődtek", s „a Toldi valóban a lángelme kivételes műve" (A Toldi néhány tanulsága. Kortárs, 1965. 6. sz.).

Benne Arany János nyelvének és a magyar nyelvnek gazdagságát, szépségét egyaránt csodáljuk és szeretjük. Sütő András az Anyám könnyű álmot ígér című könyvében, elemi iskolás korára emlékezve, így ír róla: „Téli estéken Arany Toldija tartott ébren . . . Újra meg újra visszatértem a Toldihoz. Nyelvünk erdőzúgását hallgattam benne. Miután végigborzongtam a réti farkasokat, és Bence hűségében apámra ismertem, miután karizmaimat a Miklóséival összemértem, azzal kötött le tizedszer is, ami a kielégített kalandvágy helyén egyre növekvő hiányérzetemet enyhítette: beszélni tanított. A lehetetlen sajogó kísértéseit éreztem: fölszippantani szavanként az egészet, utolsó jelzőjét is eltárolni az üres kamarákban" (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970. 21 – 22. o.).

Az erdélyi Sütő András szavai eszünkbe juttatnak egy nagy adósságot: száz év óta nem jelent meg nálunk olyan nagyobb mű, önálló könyv, amely részletekbe menően foglalkozott volna Arany Toldijának n y e l v é v e l. A legutóbbi ilyen mű Lehr Albert nagy Toldi-kommentárja (Toldi, nyelvi és tárgyi bő magyarázatokkal). Ez 1882-ben jelent meg 472 oldal terjedelemben. Abban az évben ez a munka nyerte a Magyar Tudományos Akadémia nagy jutalmát. Azóta több száz cikk és tanulmány foglalkozott Arany János nyelvével, nyelvművészetével, de Arany és a Toldi szókincsének szótárszerű számbavétele máig sem történt meg.

Eddig két magyar írói szótárunk van: 1. Juhász Gyula költői nyelvének szótára (szerk. Benkő László; Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972) és 2. a Petőfi-szótár: Petőfi Sándor életművének szókészlete (Gáldi László irányításával szerk. J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre; I–II. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973–1978). Korábban egy József Attila- és egy Kölcsey-szótár készüléséről is olvashattunk, de újabban nincs hírünk e munkák előrehaladtáról. Nagy szükség volna Arany János és Jókai Mór életművének szótározására is, a teljes Arany- és Jókai-szótár azonban — a feldolgozandó anyag óriási volta miatt — egy-két évtizeden belül aligha fog megvalósulni. A magyar írói szótárak kérdéséről legutóbb Benkő László írt, főleg háromnak a megalkotását sürgetve: „. . . egyrészt el kell készítenünk a múlt századi nagy klasszikusok életművének szótárát (legfőképp Arany Jánosét), másrészt megalkotásra vár a huszadik század nagyjainak szótára, elsősorban Adyé és József Attiláé" (Magyar Nyelvőr, 1977: 94).

Néhány évtizede Viski Károly próbálkozott Arany nyelvének szótározásával, de Viskinek a kéziratos Arany-szótára inkább csak néprajzi szempontú, többé-kevésbé ötletszerű válogatás Arany János műveinek szókincséből, a teljesség igénye nélkül. E szótárnak *a–á* betűs részét 1948-ban közreadta a Magyar Nyelvőr. Hogy ez a szógyűjtemény mennyire távol állt a teljességtől, és milyen keveset ölelt föl Aranynak *a–á* kezdőbetűs szavaiból, azt jól érzékeltetheti, hogy az egész elfért hét folyóiratoldalon. Viski szógyűjteményében hiába keressük például a Toldi *a–á* betűs szavai közül a következőket: *a* (Arany leggyakoribb szava ez a névelő), *abrak, adomány, aggódik, agyonver, ahogy, ajánlás, ajtócska, újulás, akaratlan, akármerre, akképp, akkor* stb. Az ő szógyűjteménye nem volt igazi szótár, mert nem felelt meg a korszerű írói szótárak legfontosabb három követelményének: 1. nem törekedett teljességre, 2. szócikkeiben nem adott gazdag idézetanyagot Aranytól, 3. nem jelölte meg, hogy Arany János egyes szavai hányszor fordulnak elő a műveiben.

Minthogy teljes Arany-szótárunk (amely az író egész életművének a szókészletét feldolgozná és közreadná) még hosszú ideig nem lesz, nagyon fontosnak tartom, hogy legalább Arany legismertebb nagy elbeszélő költeményének, a Toldinak minél előbb elkészüljön a szótára. A magyar költészet nagy alkotásai közül a Toldi az a mű, amelyet iskoláink révén minden magyarul olvasó ember a legjobban ismer, s amelynek szókincse egy modern írói szótárban feldolgozva legjobban elősegítheti egyrészt Arany János nyelvének és szókincsének tanulmányozását, másrészt a szép és jó magyar nyelvhasználatot s az iskolákban folyó anyanyelvi nevelést. E munkának nem kell kiterjeszkednie az egész Toldi-trilógiára, csak az első Toldira: annak a Toldi Miklósnak történetére, kinek „még legénytoll sem pehelyzik állán". Aranynak ez a műve magában is zárt egészet alkot, és a trilógia három része közül ez a reformkori (1846-ban írt) elbeszélő költemény az, amelyet — mint irodalmi és nyelvi remekművet — minden művelt magyar ember ismer és szeret. A trilógia két későbbi tagjának (Toldi estéje, Toldi szerelme) szókincse is igen érdekes: ezeknek feldolgozása a nagy Arany-szótár majdani elkészítőire vár.

Egyelőre a Petőfi-szótár sem teljes, mert befejező, III. kötete csak ezután fog megjelenni. A Juhász-szótár teljes ugyan, de ez — a Petőfi-szótártól eltérőleg, mely az egész életműre kiterjed — Juhász Gyulának csak a költeményeit dolgozza fel, prózai munkáinak és levelezésének szavait nem. (E két írói szótárunk rövidítése a továbbiakban: PeSz., JuSz.) Az „Arany János Toldijának szótára" (a továbbiakban: ATSz.) lenne a harmadik magyar írói szótár.

Arany Toldijának nyelvét már majdnem negyed évszázada tanulmányozom. (Vele kapcsolatos nagyobb cikkeim: 1. Arany János „Toldi"-jának nyelvi gazdagsága. MNy. 1964: 68–80; 2. Toldi Miklós megjelölései Arany „Toldi"-jában. MNy. 1970: 250–256, 359–367; 3. Hogy is írta Arany János? Szövegeltérések a Toldi régi és újabb kiadásaiban s a kritikai kiadások helyesírási problémái. Nyr. 1980: 68–84.) Régóta foglalkoztatnak az írói szótárak kérdései is. (Lásd tőlem: Petőfi Sándor életművének szókészlete a Petőfi-szótárban. Nyr. 1974: 440–446.)

Az 1970–71-es tanévtől kezdve sok elsőéves tanárképző főiskolai hallgatómmal készíttettem — a szókincstanhoz kapcsolódó házi gyakorlómunkaként – egészen kis írói szótárakat egyes szabadon választható kisebb költeményekről (Petőfi: A nép nevében, A téli este'k; Arany: A walesi bárdok; stb.). Javaslatomra egy negyedéves hallgatóm 1977-ben a Toldi, egy másik tanárjelölt pedig 1981-ben a Toldi estéje szótározásával is megpróbálkozott, szakdolgozat keretében. Ezek a nagyrészt az én terveim alapján, illetve az én javaslataim szerint megvalósított kéziratos irodalmi nyelvi szótárak a tanárjelölteknek a magyar nyelvtanban és szókincsben való elmélyedését szolgálták. Az ifjú „szótárkészítők" a választott mű minden szavát kicédulázták, és betűrendbe szedve őket, szócikkeket alakítottak belőlük. Minden címszó után feltüntették annak szófaját és azt, hogy a kérdéses szó hányszor fordul elő a mű egészében, azután a műből vett egy vagy több (legföljebb öt) idézettel mutatták be a szó ottani felhasználását. Szóértelmezést és stílusminősítést nem kértem. Az említett 1977. évi Toldi-szakdolgozatot (Krezingerné Fábián Teréz kísérleti szótárát) végiglapozva megállapíthattam, hogy a jövőbeli tudományos Toldi-szótár szerkesztőjének mintegy háromezer szócikket kell majd összeállítania, de ezekhez a cédulázást több okból is új alapokra kell helyeznie, felhasználva az eddig megjelent értelmező és írói szótárakkal kapcsolatos tapasztalatokat is.

Így alakult ki bennem hosszú évek során egy nagyon gyakorlatias, de egyben a tudományos igényeket is kielégítő Toldi-szótárnak a terve, amelyet a következőkben ismertetek, s amelyet hamarosan el szeretnék készíteni. A tervek szerint 1985-ben jelenik meg ez a szótár a Tankönyvkiadónál.

A jó írói szótárnak az alapja a megbízható írói szöveg. Sajnos, Arany Toldijának Voinovich Géza által sajtó alá rendezett kritikai kiadása (Arany János összes művei. II. kötet; Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952) nem pontos szövegű. Ebben és az ezen alapuló újabb Toldi-kiadásokban nemrég kilencvenegy kisebb szöveghibát számoltam össze, s ezeket publikáltam is a már említett cikkemben (Hogy is írta Arany János? Nyr. 1980. 1. sz.). Minthogy a költő a Toldi szövegében még évtizedekkel a megírás után is végzett apró javításokat, szerintem a leghitelesebb szöveg a hatodik kiadásé, amely néhány hónappal Arany halála után jelent meg, de amelyben még helyet kaptak a költő utolsó javításai (Arany János összes munkái. Második kötet. Elbeszélő költemények. Budapest. Kiadja Ráth Mór. 1883). Az előbb-utóbb elkészülő j ó kritikai kiadásnak és az ATSz.-nak is — úgy hiszem — ezen az 1883. évi szövegen kell alapulnia; „modernizálni" ennek a helyesírását sem a különírás–egybeírás, sem a kis vagy nagy kezdőbetűk, sem a hangok rövid vagy hosszú voltának jelölése, sem az írásjelek használata tekintetében n e m s z a b a d . A szövegközlés korszerűsítése csak annyiból állhat, hogy 1. a szavak *cz* betűit mai *c* betűk váltsák fel, 2. az *aranynyal, iszszuk* típusú ragos szóalakokat egyszerű-

sített kettőzéssel írjuk *(arannyal, isszuk)*, és 3. a néhány nyilvánvaló kis sajtóhibát kijavítsuk.*

Tiszteletben kell tartanunk, hogy Arany nagyobb mértékben alkalmazta a szóelemző írást, mint mai helyesírásunk. Gondoljunk csak a Toldinak ilyen mondataira: „Kérdi Laczfi *hegykén*" (1. ének, 9. versszak; vö. *hegyesen*); „György van *itthonn*" (2 : 5; vö. Vörösmartynál: „*Honn*-e, vagy tán messze költözötten Jár az őzek hűvös rejtekén?"); „Minden ág megtépte, tüske *megszakgatta*" (4 : 1; vö. *szakad, szakít*); „Jaj, hát látlak ismét! be *sohse*' gondoltam" (6 : 10; Arany írásmódja a *sohasem*-ből való eredetre utal, Voinovichnak kár volt átírnia így: *sose*); „*Férjfiak* kiáltják: elébe, elébe!" (9 : 7; Voinovich átírása — *férfiak* — elhomályosítja, hogy a *férfi* szó eredeti alkotóelemei: *férj*+*fi*); „. . . tán bolond vagy? nem *látd* A dühös bikát, hogy jön egyenesen rád?" (9 : 8; Voinovich a kiemelt igealakot így írta át: *ládd*, pedig ez félrevezető, mert a jelentése nem 'lásd', hanem 'látod'); „Erre a cseh nyujtá *vaskeztyűs* tenyerét" (11 : 15; vö. *kéz, keze*).

Voinovich Géza a Toldi verssorainak belsejében az idézetek Arany János-i kis kezdőbetűjét mindenütt nagybetűre változtatta, például: „Felelt a nagy király: »*N*e légy olyan gyermek . . ." (12 : 14); szerintem a kritikai kiadásban és az ATSz. idézeteiben meg kell tartanunk Arany kis kezdőbetűjét: „*n*e légy olyan gyermek . . ."

Ha a felsoroltakat és az egyéb modernizáló átírásokat (*a ki* helyett *aki*, *a mely* helyett *amely*, *boszú* helyett *bosszú*, *köny* helyett *könny* stb.) nem számítjuk hibának, akkor is a felsorolt kilencvenegyen túl még jó néhány hiba található a Toldi 1952. évi kritikai kiadásában. Újabban még a következőket találtam benne: 92. „Ott fejét a *térdén* tenyerébe hajtá" (2 : 16; az 1883. évi kiadásban: *térdin* – már csak a sok *é* miatt is *i*-vel írta Arany); 93. „*Símogatta* a két árva kis jószágot" (5 : 3; az 1883. évi kiadásban rövid *i*-vel: *simogatta*, mint ahogy a versszak utolsó sorában Voinovichnál is: „A komondor kölyköt végig *simogatja*"); 94. „Kár volt *símogatni*" (5 : 4; a Ráth-féle szövegben itt is rövid *i*-vel: *simogatni*); 95. „A nap . . . Elérte, elhagyta; *otthagyta* magában" (7 : 3; Arany különírta, s mai helyesírásunk szerint is külön kell írni: *ott hagyta valahol*; az egybeírt *otthagyta* jelentése a HTSz. szerint 'elhagyta, elveszítette', márpedig a nap nem veszítette el Miklóst, csak ott hagyta magában, „A barátságtalan nedves éjszakában"); 96. Voinovichnál a hetedik ének 6. versszakában az 1. és a 3. sor végéről — nyilván nyomdai hibából — hiányzik az írásjel; 97. „Duna szigetében öklelődzik egy cseh, S *szörnyüképpen* szolgál neki a szerencse" (7 : 11; az 1883-i kiadásban hosszú *ű*-vel és egy *p*-vel van írva: *szörnyűképen*; Voinovich másutt nem modernizálta a Toldi *-kép*, *-képen* ragjainak írásmódját, csak itt); 98. „Hát előbb *mint* Miklós, ő [= Toldi György] is Budán termett" (8 : 1; itt a *mint* kötőszó előtt hiányzik a vessző, pedig a Ráth-féle kiadásban még megvolt); 99. „A *jó szivü* bátya" (8 : 8; az 1883-i kiadásban *jó szivű* van írva, rövid *i*-vel és hosszú *ű*-vel); 100. „Barna zsindelytetők *hunyászkodnak* alább" (9 : 1; Arany régiesen, így írta: *hunnyászkodnak*;

* Az *a*- előtagú vonatkozó névmásokról és vonatkozó határozószókról — korábbi véleményemmel (Nyr. 1980. 70. o. 1—3. sor) ellentétben — úgy gondolom, hogy a kritikai kiadásban és az ATSz.-ban ezeknek is megtartandó az Arany János-i különírása, tehát: *a ki, a mely; a hol, a mikor;* stb. Ehhez azért kell ragaszkodnunk, mert néhol a ritmus is megkívánja, hogy érzékeljük és érzékeltessük, a Toldi írója így beszélt: *akki, ahhol.* Például: „*A ki* meg se halt még, minek azt siratni" (6. ének, 16. versszak); „. . . nagysebesen méne, Hogy keressen olyat, *a mi* neki kéne" (11: 3).

ezt a szót Czuczor és Fogarasi nagyszótára is csak *hunnyászkodik* alakban ismeri, nem úgy, mint mai szótáraink).

Összesen száz ilyen, bármennyire is apró szövegeltérés az utóbbi száz év Toldi-kiadásai között: egy kicsit sok!

Már szóvá tettem (Nyr. 1980 : 80), hogy a Voinovich-féle kritikai kiadás — Arany Jánossal és mai helyesírásunkkal ellentétben — helytelenül alkalmazott egybeírást a Toldinak ebben a mondatában: „Egy szomjú kútágas ácsorgott előtte [= a csárda előtt], Bence nyerges lovát *amellé* kötötte" (10 : 15). A Toldi-szótár szempontjából egyáltalán nem mellékes kérdés, hogy például ezt az *a mellé* szókapcsolatot egyetlen vagy két külön szócikkben dolgozom-e fel. Ha a Voinovich-féle kritikai szövegkiadásnak hiszek, akkor az *amellé* egyetlen szó, mégpedig határozószó; ha ellenben Arany Jánosra és a Ráth-féle Toldi-szövegre hallgatok, akkor két szót kell szótároznom *(a, mellé)*, s a szófajuk is más (mutató névmás, illetőleg névutó).

Arany Toldija (a trilógiának ez az első része) 1674 verssor és összesen körülbelül tízezer szó terjedelmű. Benne a különböző szavak száma mintegy háromezer. Ezeknek talán a fele csak egyszer fordul elő a szövegben, a többi szó többször. Az ATSz. a tízezer szavas korpusznak természetesen minden szavát feldolgozná a háromezer szócikkben. A betűrendbe szedett szócikkekben megjelöli a címszavak szófaját, megadja a gyakorisági számukat (a műben való előfordulásuk számát); a homonimákat kis indexszámokkal különbözteti meg egymástól (pl. *ég*[1] ige, *ég*[2] főnév), ugyanazon szónak összefüggő jelentésű elkülönülő szófajait pedig római számokkal (pl. *magyar* I. melléknév, II. főnév).

Lényeges különbség az eddigi két magyar írói szótárral szemben, hogy az ATSz. nemcsak tudományos célt akar szolgálni, hanem olyan szótár szeretne lenni, amelyet egyaránt haszonnal forgathat (noha más-más módon) 1. a tanulóifjúság, 2. a felnőtt olvasóközönség és 3. Arany János nyelvművészetének tudós kutatója.

Igen sajnálatos, hogy eddigi két írói szótárunkat tulajdonképp csak nagyon kevesen tudják használni, mert használatukat nehézzé teszi az adatok zsúfoltsága, a szócikkekben levő sok nyelvtani felsorolás, a stílusminősítés, szóértelmezés meg a rövidítések sokasága. Úgy látom, a nyelvészektől eltérőleg az elsősorban irodalommal foglalkozók nem tartják fontosnak, hogy az írói szótárak a szavaknak az írónál előforduló minden ragját és jelét (tehát az úgynevezett nyelvtani szerelését) külön is felsorolják szócikkeikben. Martinkó András például megjegyzi a PeSz.-ról írt részletes elemzésében, hogy aligha érdemes annyi vesződséggel felsorolni minden szónak minden előforduló toldalékos alakját és róluk statisztikát készíteni. Szerinte elég volna csak a maitól eltérő vagy a korban váltakozó formákra utalni: *ad* ~ *ád*, *adott* ~ *ada*, *ajándék* ~ *ajándok*, *csillaga* ~ *csillagja* stb. Elmarasztalja a PeSz.-t „a rengeteg fölösleges és gyakran suta szóértelmezésért". Martinkó szerint Petőfi szóhasználatában kevés a magyaráznivaló; úgy látja, hogy e szempontból az Arany-szótár sürgősebb volna, mint a PeSz. Úgy tapasztalja, hogy a szavak stílusminősítése rengeteg csapdával, leszűkítéssel és szubjektivizmussal jár, és némi csalódottsággal jelenti ki: „A kétféle — szókészleti és stilisztikai-poétikai — szótár egybeházasítása, tudtommal, még senkinek sem sikerült." (Martinkó András a PeSz. I. kötetéről az Irodalomtört. Közleményekben írt — 1975: 94—98; a PeSz. II. kötetéről az Irodalomtörténetben — 1979: 667—673.)

A JuSz. nehézkességét elsősorban a kiadó túlzott takarékoskodásának számlájára kell írnunk. A hellyel, illetve papirossal való káros takarékosko-

dásnak elriasztó példája a Juhász Gyulánál 7 helyen előforduló *részvét* főnév szócikke. Ez egyetlen idézettel sem mutatja be a *részvét* szó költői felhasználását, de → jel után azt közli az érdeklődőkkel, hogy egy-egy idézetet találhatnak hozzá a JuSz. három más helyén: a *költözik* ige, a *gyöngeség* főnév és a *visszanéz* ige szócikkében. Aki a többi négy példára is kíváncsi, az a szócikk számadataiban azt a tanácsot kapja, hogy a „Juhász Gyula összes művei" című sorozat köteteiben lapozza fel a 912., a 984., az 1024. és az 1079. számú verseket. Ezért a nehézkességért — hangsúlyozom — nem a nyelvész szerkesztőt, hanem a szótár kiadóját hibáztatom.

A PeSz. is sok fáradságot követel a használójától. Ennek is számos példája csak a szótáron kívül, a „Petőfi Sándor összes művei" című könyvsorozatban található meg, amelynek kötet- és oldalszámaira a szócikkekben számok utalnak. A PeSz.-t a teljesség elvének érvényesítése néha egészen formális megoldásokra is kényszeríti. Nyilvánvaló, hogy például a Petőfinél 500-szor előforduló *ég* főnévre a szótár nem közölhet 500 idézetet Petőfitől, mégis furcsálljuk, hogy az *ég* valamelyik jelentésének egy-két példája után már csak számok felsorolásában nyilvánul meg a teljességre törekvés, valahogy így: *5 : 84 (+ 55)*. Azaz: további példát találhat, aki nem sajnálja a fáradságot, „Petőfi Sándor összes művei"-nek 5. kötetében a 84. oldalon és még 55 egyéb helyen.

Az ATSz. szerkesztője könnyebb helyzetben lesz, mert jóval kisebb anyagot kell feldolgoznia, melyben az *ég* főnév például csak 11-szer fordul elő, s így a szótár mind a 11 előfordulást magának az *ég* főnévnek a szócikkében, a Toldiból vett idézetekben mutathatja be. Ezt a szót szerintem nem is kell értelmezni, mert aki tud magyarul, annak számára az idézetek egészében többnyire megvilágosul a címszó ottani értelme. Kapjon tehát minél nagyobb teret a szótárban — az értelmezésekkel szemben — maga az Arany János-i szöveg!

Az ATSz. nem akar az agyonmagyarázás hibájába esni, ezért nem tekinti feladatának, hogy minden szót értelmezzen. Minthogy a Toldi-szótárt a művelődő emberek széles rétegeinek szánom, a szavak többértelműségét sem tüntetem föl benne az értelmező szótárakban szokásos arab számú elkülönítéssel. Köztudomású, hogy például a *had* főnév mást jelent a *Laczfi nádor hada* és mást a *bőgölyök hada* szókapcsolatban, de nem szeretnék bárkit is azzal riasztani el az ATSz. használatától, hogy külön „skatulyát" állapítok meg az egyik *had*-nak meg a másiknak. A *nádor* és a *bögöly* szót természetesen értelmezni kell a saját szócikkében.

A JuSz.-ban és a PeSz.-ben funkciójuk van a mindenre kiterjedő szóértelmezéseknek, de a nagyon gyakorlatias célú ATSz.-t fölöslegesen terhelné az, ha Arany Toldijából például az *ablak* és az *ajtó* főnevet, a *négy* számnevet és a *zöld* melléknevet a JuSz. módján értelmezném. Vagyis: *ablak:* „Falnyílás világosság bebocsátására"; *ajtó:* „Épületben bejárásra szolgáló nyílás nyitható, csukható része"; *négy:* „Háromnál eggyel több (személy, dolog, időszak stb.)"; *zöld* melléknév: „Olyan (tárgy, dolog, állat, testrész), mint a friss fű színe". A PeSz. még részletesebben értelmezi a szavakat, pl. az *ablak*-ot így: '(épületek falában) fényt és levegőt átbocsátó (üvegezett szárnyakkal ellátott) nyílás'. Az ATSz.-ban fölösleges lenne az ilyesmi, hiszen minden általános iskolás gyerek is tudja a mindennapi életből, hogy mi az *ablak* és az *ajtó*, mennyi a *négy*, és milyen az, ami *zöld*. A szavaknek aprólékos, tudományos értelmezése helyett Arany János szavait és mondatait szeretném a középpontba állítani: a szócikkekben övék lesz a fő szerep.

A Toldi olvasói a szöveg szavainak 80 százalékát jól megértik, ezeket egy ilyen szótárban nem kell magyarázni, az ilyen szavakat csak idézni kell a szöveg megfelelő mondatában. Például az *ablak* szócikkében ilyen módon: „Az is megeshetnék, hogy ha így fölverné [Miklós az édesanyját], *Ablakát*, ajtóját megnyitni se merné" (6 : 3). A kerek zárójelbeli kettőspont előtt az ének számát, utána a versszak számát adja a lelőhelyre utaló jelzet. Szögletes zárójelben közbeékelve rövid szerkesztői megjegyzés világítja meg a szituációt: kikre vonatkozik az idézet.

Az ATSz. háromezer címszava közül csak mintegy öt-hatszázat szükséges értelmezni, például a *cs* és a *d* kezdőbetűsek közül az ilyeneket: *csaplár, csapszék, csecsszopó, cseléd, csihés, csiholni, csimpalyogva, csobolyó, csoroszlya, dalia, daliás, dárda, Dárius, delel, délibáb, deszkabástya, dibdáb, dolmány.* Itt jegyzem meg, hogy az ATSz. természetesen az összes t u l a j d o n n e v e k e t is szótározza. A *felült Lackó a nyakára* szólás értelmezése például a *Lackó* szócikkében kap helyet. Lesz néhány kétszavas címszó: *Laczfi Endre, Toldi György, Toldi Lőrinc, Toldi Lőrincné, Toldi Miklós*, helytelen volna ugyanis a családnév és az utónév külön kezelése.

A JuSz.-ban az idézetek egésze dőlt betűs, a PeSz.-ban az idézetek egésze álló betűs; tőlük eltérően az ATSz. úgy közli az idézeteket, hogy álló betűs szövegükben dőlt betűs szedés emeli ki a címszó mondatbeli alakját, például a *megoldik* ige szócikkében így: „Hogy' kinyilt a szíve ! hogy' *megoldott* nyelve !" (4 : 13) Ez a kiemeléses megoldás azért is célszerű, mert szembetűnően mutatja, hogy a címszót milyen nyelvtani alakban (milyen jellel, raggal) használja a költő.

Mindnyájan emlékszünk az elbeszélő költemény következő mondatára: „*Jaj-keserves* annak, a ki jut [Toldi] kezébe, Meghalt anyjának is *visszarí* ölébe" (1 : 12). Itt oly csodálatos költőisége és nyelvi ereje van a kifejezésnek, hogy nemigen érdemes prózai (tudományos) módon értelmezni, mi az, hogy *jaj-keserves* és *visszarí*. Azzal, hogy a szerkesztő az egyes szócikkekben — a mű egészéből kiemelve — mintegy reflektorfénybe állít egy-egy mondatot s abban egy szót, megtette a legfontosabbat; a további tudományoskodás talán inkább akadályozná, mint segítené a szótár használóját a Toldi szókincsének és nyelvi gazdagságának élvezetében. Idézhetem az édes álom megszemélyesítésének mondatait is: „Akkor lelopódzott a fiú fejére, Két *szárnyát terité* annak két szemére; Aztán *álommézet csókolt* ajakára, A kit mákvirágból gyüjte éjszakára; *Bűvös-bájos mézet. . .*" (4 : 5) Itt is fölösleges volna magyarázni, mit jelent a *terít* és a *csókol* ige meg az *álomméz* főnév, hiszen a mondatok és a mondatokon belül a szavak egymást is magyarázzák Arany Toldijában. Engedjük, hogy inkább a szóhasználat e s z t é t i k u m a hasson a szótárban, mint a tudományoskodás ! Érdemes megfigyelnünk például, hogy Arany még a közhasználatú szavakat is milyen meglepő, egyéni szókapcsolatokba állítja: *kinyílik a szíve, szárnyat terít, álommézet csókol, bűvös-bájos méz* stb.

Bizonyos szavakat Arany maga magyaráz meg rövid lapalji jegyzeteiben, ezeket többnyire szó szerint átveszi tőle az ATSz., például így: *toportyán 'réti farkas' (A. J.)*. Gyakran elég magyarázatul a szerkesztőnek egy-két, az Arany János-i idézetbe szögletes zárójelben ékelődő szava: „Toldi György . . . Egy *öreg* [= nagy] karszékbe úr-magát vetette"; „S *nagy fejű* [= boros] legényit ily szókkal biztatja" (3 : 2); „Miklós a kudarcon 'búskodik' *felette* [= nagyon]" (3 : 4); „Minden élő *állat* [= élőlény: ember és állat] elpihent ott, kinn, benn" (6 : 4); „Bátyád urad itt a másik *házban* [= szobában] vagyon" (6 : 10). Így teszem pontos értelművé a mai szótárhasználók részére az

összes elbeszélő múlt igealakokat is, nehogy jelen idejűnek fogják fel őket: „Ugy *bolyonga* [= bolyongott] Miklós" (4 : 1); „Farkasait ... *Letevé* [= letette] a kertnek harmatos gyepére" (6 : 2); „Pedig ő is szörnyen meg *vala* [= volt] indulva" (6 : 11); „*Elmondá* [= elmondta] Toldi György" (8 : 12); „Lódobogás *hallék* [= hallott, hallatszott]" (10 : 2); „Aztán *széttekinte* [= széttekintett] Pesten és Budában" (11 : 2); „Nem is *lőn* [= lett] asszonnyal tartós barátsága" (12 : 19); stb.

Az idézetekben a verssorokat kezdő nagybetűket mindenütt megtartom, mert ilyen módon elkerülhető, hogy a szemet bántó ferde törtvonalakat alkalmazzam a verssorok határán. Például: „Hárman sem birnátok sulyos buzogányát, Parittyaköveit, öklelő kopját" (E : 2). Az *E* jelzés a Toldi e l ő h a n g j á r a utal. Esztétikai és helykímélési okból az idézőjelekkel nagyon takarékoskodom. Mivel az idézet(ek) kezdetét a szócikkekben bekezdés jelzi, két idézet között pedig mindig ott van a zárójeles helyjelölést követő pontosvessző, az idézeteket fölösleges idézőjelek közé tenni, hacsak nincs magán az idézeten belül is idézés. A kihagyást mindenütt két ponttal [. .] jelzem majd.

Az igekötős szót — a JuSz. és a PeSz. eljárásmódja szerint — akkor is egyetlen szónak számítom, ha az igekötő a hátravetése miatt vagy más szó közbeékelődése miatt nincs egybeírva az igéjével. Például ebben a sorban: „Nem azért *megyek el*, hogy *vissza* ne *jőjek*" (6 : 14) — nem nyolc szó van, hanem csak hat; a két ige címszava: *elmegy, visszajön*. Az igeneveket *(jönni, susogó, eltaposva* stb.) és a ható igéket *(mondhat, lehet* stb.) alapszavukhoz képest külön szavaknak tekintem, de *vö.* jellel mindig utalok alapigéjükre, ha az külön is előfordul a Toldi szövegében. Azért is célszerű elkülöníteni az igeneveket az igéjüktől, mert így jobban tudja dokumentálni a szótár, hogy milyen szófajokat és milyen sokféle szófajt használ művében a költő. Főképp a határozói igenevek elkülönítése fontos, ezek ugyanis ma már közelebb állnak a határozószó, mint az ige kategóriájához (pl. *nyitva).*

Az *az, ez* mutató névmás mellett külön szótári egységeknek tekintem ezeknek alakilag elkülönült formáit: *abban, ebből, addig, ehhez, annak, erről, attól, evvel* stb., de azokat a ragos alakokat nem, amelyeknek egyes számában változatlanul ott van a *z*-s tővég: *azért, ezért, azon, ezen, azt, ezt, azzal, ezzel.* Két szónak tekintem a két határozott névelőt *(a, az),* s ugyancsak két szónak az *ő* meg az *ők* névmást. (Érdekes, hogy a Magyar értelmező kéziszótár ezeket e g y szónak veszi, az *övé*-t meg az *övék*-et azonban kettőnek.) A *fiú* főnévnek és a személyragos *fia* főnévnek szintén külön-külön szócikke lesz.

A Toldi nyelvében nagy jelentősége van a szavak többalakúságának. Külön-külön szócikkbe kerülnek az ilyenek: *amely* ~ *mely* vonatkozó névmás, *arc* ~ *orca, ellenkedik* ~ *ellenkezik, engem* ~ *engemet, estenden* ~ *estve* határozószó, *gyerek* ~ *gyermek, ily* ~ *ilyen, két* ~ *kettő, más* ~ *másik, mért* ~ ~ *miért, rá* ~ *reá* személyragos határozószó, *talán* ~ *tán, vala* ~ *volt* stb. Mindegyikük címszavánál *vö.* jellel utalok a másikukra. Azonos szócikkbe kerülnek az olyan szavak, amelyek egymásnak csupán hangzásbeli alakváltozatai, vagy amelyek régibb és újabb alakban is előfordulnak a Toldiban: *aztán* ~ ~ *oztán, csepp* ~ *csöpp, fehér* ~ *fejér, felett* ~ *fölött, felleg* ~ *fölleg, ismer* ~ *ösmer, jő* ~ *jön, kel* ~ *kél, kinn* ~ *künn, kölök* ~ *kölyök, meghal* ~ *meghol, megtöröl* ~ *megtörül, mindég* ~ *mindig, neki* ~ *néki, restell* ~ *röstell, temérdek* ~ *tömérdek, vele* ~ *véle, veres* ~ *vörös* stb. Ha az egyik alak többször fordul elő a szövegben, mint a másik, akkor kettejüknek a szócikkében a gyakoribbnak a címszava kerül az élre (pl. *ismer, ösmer),* s a másik szóalaknak saját

szótári helyén csak utalás lesz erre a szócikkre. Nem kapnak azonban külön címszót a puszta helyesírási változatok *(avagy ~ avvagy, be ~ beh* határozószó stb.); ezek csak az idézetekben különülnek el egymástól az írásmódjukkal.

Eltérően a JuSz.-tól és a PeSz.-tól, a Toldi-szótár nem ad stílusminősítéseket, sem külön nyelvtani paradigmafelsorolást, ugyanis véleményem szerint ilyenekre itt nincs is szükség, illetőleg a szócikkek idézetanyagát tanulmányozva a szótár használói — mivel egyetlen és jól ismert műről van szó — maguk is rájöhetnek mindarra, amit ilyen szempontból a szerkesztői „tudomány" készen nyújthatna nekik.

A valamilyen szempontból rokon címszavak *vö.* jellel fognak utalni egymásra (pl. a *csepp* a és *könnycsepp* vagy az *elmegy* és a *megy).* Lesznek „tartalmatlan" szócikkek is, amelyek csupán arról tájékoztatnak, hogy a keresett címszó melyik „tartalmas" szócikkben található meg (pl. *veres* ld. (= lásd) *vörös).*

A címszók helyesírása az ATSz.-ban a mai helyesíráshoz igazodik, az idézeteké azonban Arany János helyesírását követi az 1883. évi Ráth-féle kiadás szerint, figyelembe véve „A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata" szövegközlési elveit. Tehát például lesz ilyen címszó: *szénásszekér;* de a hozzá tartozó idézet megtartja ennek eredeti különírását: „Nagy *szénás szekerek* álldogálnak ottan" (1 : 1).

A Toldi tízezer szavas szövegének egyik felét kb. 150 gyakori, 10-nél többször előforduló szó alkotja, másik felét a többi kb. 2850 ritkább szó (1—10 előfordulással). Az utóbb említett kb. 2850 szónak a szócikkében minden szónak minden előfordulását a Toldi-ból vett idézetekben mutatom be. A 10-nél többször használt szavakat a szótári dokumentálás szempontjából két csoportba lehet sorolni. Kb. 100 „tartalmas" szó (ige, igenév, főnév, melléknév, számnév, névmás és személyes jellegű határozószó) van közöttük, ezek általában raggal-jellel toldalékolhatók, s az ebből is adódó sokféleségük miatt általában szintén teljes idézetes bemutatást érdemelnek. A kb. 50 egyéb, raggal-jellel nem toldalékolható, de általában nagyon gyakori szónál egyenként bírálom el, hogy kapjanak-e 10-nél több példát szócikkük idézetanyagában. A többségüknél meg lehet elégedni 10 példával, de a példatár kiválasztásában arra kell törekedni, hogy a szó használatának minden típusa és minden szójelentés helyet kapjon az idézetekben, és minél több ének legyen képviselve bennük. Pl. a Toldiban mintegy 160-szor előforduló *nem* határozószó tíz példájának idézeteiben be kell mutatni a különféle szófajokkal kapcsolatos tagadást, a tagadó formában való állítást („Hányféle dolgok *nem* jutottak eszébe!"), a *nem ~ hanem* kapcsolatot stb. Az ilyen szócikkekben a tízen felüli előfordulás többi, nem idézett esetére utalni lehetne az énekek és a versszakok számadatainak felsorolásával, de nem hiszem, hogy érdemes volna ezzel terhelni a szótárt.

Egyébként ugyanolyan sorrendben közlöm a szócikkek idézeteit, ahogyan a Toldi szövegében követik egymást. Úgy gondolom, hogy ez a természetes sorrend jobban dokumentálja a szónak a mű egészében való szerepét, mint ha megbontanám ezt a sorrendet a különböző szójelentések szerinti csoportosítással.

Az ATSz. fő célja: Arany Toldiját m i n d e n s z a v á b a n is közkincscsé tenni, s elősegíteni a mű nyelvi gazdagságának és változatosságának élvezését, iskolai vagy tudományos vizsgálatát. Minthogy e szótár segítségével a Toldinak bármelyik szava és mondata pillanatok alatt megtalálható lesz, az ATSz. lehetővé teszi majd az elbeszélő költemény nyelvi és tartalmi világában való alaposabb elmélyedést, a nyelvi szépségek és értékek jobb megismerését. Ilyen módon nyelvművelő és emberművelő szerepet is szánok neki. Ami

Finnországban a Kalevala, az nálunk a Toldi: nélküle nincs igazi anyanyelvi műveltség. Ismernünk kell és pontosan kell értenünk minden szavát, gazdagodnunk kell minden kifejezésével, minden sorával. Ez, úgy hiszem, csak az ATSz. segítségével valósulhat meg, s ezért lenne jó eljuttatni e szótárt a tudományos kutatók szűk körén kívül a pedagógusok, a tanulók és a mindenféle olvasó-író emberek tízezreinek kezébe. Ne várjuk meg az ezredfordulóig talán elkészülő teljes Arany-szótár megjelenését, a Toldi-szótárra már ma is égető szükségünk van! Az is bizonyos, hogy egy ilyen aránylag kis szótárban könnyebb tanulmányozni az író szókincsét, mint a teljes szókincset felölelő és ezért nehezebben kezelhető szótárakban.

Könnyen megfigyelhetjük például az ATSz. szócikkei alapján, hogy Arany a Toldiban a *mindig* ~ *mindég* határozószó egyik vagy másik alakját milyen szövegkörnyezetben használja. Általában — három alkalommal — a *mindig* formával él: „Igy sirattad *mindig*" (2 : 11); „*Mindig* megolvasta titkon a kortyokat" (10 : 18); „Bence *mindig* mondta: »megárt a bor, vigyázz.«" (10 : 19) Egyetlenegyszer azonban, a mezőnek vadjáról szólva, *mindég*-et ír: „Megkiméli *mindég* a maga fajtáját" (5 : 13). Egy kis összehasonlítás révén a szótár használója maga is rájön, miért jobb itt a *mindég*. Nyilván azért, mert a másik szóalakkal sok *i*-hangú szótag kerülne egymás közelébe, s annak kevésbé volna szép a hangzása („megkiméli mindig"). Persze, sok egyéb példával is szemléltethetném, mi mindenre lesz jó az ATSz. szócikkeinek gazdag idézetanyaga.

Hogyan található meg az ATSz. segítségével a Toldinak valamelyik mondata? Például ezt keressük: „Dolmányán a szabó parasztot nem hagyott . . ." Válasszuk ki ennek bármelyik ún. tartalmas szavát *(dolmány, szabó, paraszt, hagy)*, mindegyiknél ott lesz ez a mondat az idézetek közt, az utána álló jelzet (11 : 4) pedig azt is közli, hogy melyik ének melyik versszakát kell fellapoznunk, ha az egész versszakot vagy az egész éneket föl akarjuk eleveníteni. Előfordul, hogy valaki nem emlékszik jól, hogy is írta Arany János: „melyik út *megyen*" vagy *vezet* „itt Budára". Az *út* vagy *Buda* szócikkében meg fogja találni az egész mondat helyes szövegét: „Hé, paraszt! melyik út *megyen* itt Budára?" (1 : 9) Arany semmiképp nem írta volna ezt a *vezet* igével, mert úgy a három *t* végű szó egymás után *(út vezet itt)* rossz hangzatot adna.

Arany Toldijának leggyakoribb szava — mint talán minden XIX. és XX. századi magyar szövegnek — az *a* névelő. Még nem céduláztam ki az egész művet, de sok szó adatait összegyűjtöttem az eddigi végigolvasások során, néhány gyakori szónak pedig a szöveg különböző részein alapuló statisztikai becsléssel állapítottam meg a megközelítő pontosságú előfordulási számát. A Toldiban kb. 660 *a* és kb. 150 *az* névelő van. Ha az utóbbiakhoz a kb. 75 *az* mutató névmást is hozzáadjuk, azt mondhatjuk, hogy a Toldi második leggyakoribb szava a kb. 225-ös előfordulású *az*. Harmadik a gyakorisági sorrendben a 161 *nem* (160 határozószó és 1 főnév), negyedik a kb. 135 *s* kötőszó, ötödik a kb. 125 *is* kötőszó és határozószó. Az ilyen rövid szavak sokkal gyakrabban fordulnak elő a Toldi szövegében, mint a hosszabb, két-három-négy szótagosak.

Az ATSz.-ból azt is könnyű lesz megállapítani, hogy milyen szavakat nem használ egyáltalán Arany a Toldiban. Ilyen például az *év* szó, helyette mindkét alkalommal *esztendő*-t ír.

Az ATSz. két szempontból is teljességre törekszik: egyrészt tartalmazni fogja a Toldinak minden szavát (minden tulajdonnevét is), másrészt

— a szócikkek idézetanyagában — minden szónak a Toldiban előforduló minden nyelvtani alakját. Itt jegyzem meg, hogy a kötőjeles összetett szavakat (pl. *szálfa-öklelés)* egyetlen szónak tekintem, a kötőjellel kapcsolt *-e* szócskát (pl. *mentek-e?)* azonban külön szónak.

A könyv elején tájékoztatást adok a szótár jellegéről, a benne való eligazodásról s arról is, hogy mi mindenre alkalmas ez a szótár (gondolva a tudományos munkára, az irodalomszerető olvasók igényeire, az iskolai anyanyelvi nevelés feladataira). A szótári rész *(a-tól zs-ig* a kb. 3000 szócikk) után statisztikai összesítés lesz a címszókról: hány *a—á, b, c* stb. kezdőbetűs címszó van a Toldiban, és hogyan oszlik meg ez a szókészlet a különféle szófajok szerint (mekkora az igék, főnevek stb. száma és százalékos aránya). Hasonló áttekintést akarok nyújtani a szövegről is, hogy — a szavak többszöri felhasználását is számítva — kitűnjék, hogyan oszlik meg a korpusz tízezer szava kezdőbetűk és szófajok szerint. Egy másik táblázat a Toldiban 10-nél többször előforduló szavakat gyakorisági sorrendben fogja felsorolni, ilyen módon:

1. a (névelő)	660	
2. az (névelő és névmás)	225	[Az előfordulási indexszá-
3. nem (határozószó és főnév)	161	mok még nem véglegesek!]
4. s (kötőszó)	135	
5. is (kötőszó és határozószó)	125	Stb.

Említettem már, hogy a 10-nél többször előforduló szavak (címszók) száma csak kb. 150. A többiekről e táblázat végén csupán összesítő adatokat közlök: hány szó fordul elő a szövegben 10-szer, 9-szer, 8-szor . . . 2-szer, 1-szer. Érdekes lesz valaha összehasonlítani, hogy Petőfi, Arany és Juhász Gyula szótározott szókincsében mekkora az 1-es előfordulási indexszámú, azaz egyszeri szavak (hapaxok) százalékos aránya.

Amit a PeSz. elején levő szerkesztői tájékoztatóban olvasunk, hogy „e munka segítségével sikerül Petőfinek nemcsak nyelvét, stílusát, hanem gondolat- és érzésvilágát, emberi egyéniségét is jobban megvilágítanunk", (7. o.), azt Arany Jánosra gondolva az ATSz.-ra is érvényesnek hiszem. S az is bizonyos, hogy e szótár kiadása jelentős lépés lesz az egykori teljes Aranyszótár felé, elő fogja segíteni annak megvalósulását. Úgy gondolom, méltán esett a választásom Arany Toldijára, mert Kosztolányi is talán elsősorban erre a műre gondolva írta Arany Jánosról: „Soha nem találkoztam még költővel, aki a nyelvvel ily csodát művelt volna. Nála nyelv és érzés, eszköz és cél, szándék és kifejezés döbbenetesen egy . . . Ő maga a magyar nyelv" (Kosztolányi Dezső: Látjátok, feleim. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 145. o.). Maga Arany is így emlékezett öregkorában a Toldira: „Oh, ha még egy olyat énekelni tudnék!" (Toldi szerelme, első ének)

Összefoglalóan azt mondhatom, hogy az ATSz. újfajta írói szótár kíván lenni: egy nagy költő egyetlen nagy műve szókincsének teljes, de mindenki számára könnyen használható feldolgozása. Hazánkban ez lenne az első ilyen jellegű írói szótár. Az ATSz. terjedelme kb. 32 ív lesz.

A következőkben válogatást mutatok be az ATSz. első felének szócikkeiből. A címszók sorában a szófajjelölés után álló számok (amelyek azt jelzik, hogy melyik szó hányszor fordul elő a Toldiban) még nem egészen véglegesek. ' . . . ' jelek között (önálló sorban, bekezdéssel nyomtatva) szóértelmezéseket közlök, ahol szükség van rájuk.

a[1] mutató névmás 3 (vö. *az*[1], *e*)
Rozmarin bokor van [Toldiné] gyászos ablakában: *A* körül leskődik a fiú magában (6 : 1); [A századik aranyat] Megisszuk, mivel most magas kedvem vagyon. . . Nem is messze kellett fáradni *a* végett; Csak közel találtak egy szegény csapszéket . . Egy szomjú kútágas ácsorgott előtte, Bence nyerges lovát *a* mellé kötötte (10 : 14—15)

a[2] határozott névelő kb. 660 (válogatott idézetekkel; vö. *az*[2])
A fehér cseléd közt *a* beteg se lomha: Holmi kis vásárnál népesebb *a* konyha (2 : 1); . . látszik *a* György ágya: Hosszu fejér kendőt terít *a* hold rája (6 : 4); Nagy erőt érezek mind *a* két karomban (6 : 15); Jaj ! hogy ily panaszra kell nyitnom *a* számat (8 : 6); Egy nagy szilaj bika fut *a* keskeny utcán (9 : 3); . . *a* szó nem akart *a* nyelvére jönni (12 : 15)

abrak főnév 2
'szemes vagy egyéb nem szálas takarmány'
Bence egy *abrakot* adott a lovának, *Abrak* is, kenyér is volt a kápa mellett (10 : 8)

áll[1] tárgyatlan és tárgyas ige 5 (vö. *álldogál, eláll, feláll, fel-feláll, jótáll, kiáll, megáll, meg-megáll, nekiáll*)
Szép öcsém, miért *állsz* ott a nap tüzében? (1 : 4); Azzal *álla* [= állt] boszút . . (3 : 6); Nyitva *áll* az ajtó (6 : 4); . . ne legyen nekem az Isten Istenem, Ha boszút nem *állok* érettök (7 : 10); Drága karos rengők . . *Álltak* a sátorban (11 : 8)

áll[2] főnév 2 (vö. *állcsont*)
. . még legénytoll sem pehelyzik [Toldi] *állán* (1 : 3); . . benszorult a pára [a nőstényfarkasban], A hogy eltátotta, úgy maradt az *álla* (5 : 9)

állcsont főnév 1 (vö. *áll*[2])
[Sámson] ezer pogányt vert egy *állcsonttal* agyon (3 : 5)

álldogál tárgyatlan ige 1 (vö. *áll*[1])
Nagy szénás szekerek *álldogálnak* ottan (1 : 1)

alszik, aluszik tárgyatlan ige 5 (vö. *elalszik, elolt*)
. . a kutyák is *alusznak* egy színben (6 : 4); Minden *alszik* (6 : 5); „Hé ! kocsmáros ! hol vagy? a teremburádat ! *Alszol*, vagy meghaltál? mért nem gyújtsz világot?" „Dehogy *alszom* . . (10 : 16); Már *alutt* [a cimbalmos], de fölkelt, hallva, hogy vendég van (10 : 19)

általvető ld. *átalvető*

aprómarha-nyáj főnév 1 (vö. *nyáj, szöcskenyáj*)
'aprójószág, baromfi sokasága'
Aprómarha-nyáj közt van szörnyű itélet (2 : 1)

árva melléknév és főnév 8
I. melléknév 5
Nincs egy *árva* fűszál a tors közt kelőben (1 : 1); Széles e világon nincsen *árvább* nála [= Miklósnál] (4 : 3); Simogatta a két *árva* kis jószágot (5 : 3); Miklós a tizedik esztendőben járván, Kimúlt szegény apánk s ő elmaradt *árván* (8 : 4); *Árván* maradt öccsét [György] parasztnak nevelte (12 : 8)
II. főnév 3
. . hiszem az Istent, az *árvát* sem hagyja, Mert azért az *árvák* gondviselő atyja (4 : 15); Sok bajnok kiment már életre, halálra, Özvegyet, *árvát* és jajszót hagyni hátra (7 : 11)

asztal főnév 6
Fölkelvén . . jó Toldi György *asztala* [= asztaltársasága]: 'Vitéz ő szolgái rudat hánynak vala' (3 : 1); [Bence] *Asztalt* is terített . . az üres tarsolyból meg a födeléből (4 : 10); . . *asztalnál* ült [Miklós] anyja gyász ruhába': *Asztalon* két öklét egymásra fektette, Búbánatos fejét arra eresztette (6 : 7); . . ezek történtek a felső *asztalon* [= asztalnál] (10 : 19); Toldi is belé unt a mulatozásba, *Asztalon* leborult két izmos karjára (10 : 23)

átalvető főnév 1
'olyan kettős tarisznya vagy közepén átkötött zsák, amelyet úgy hordoznak, hogy egyik fele elül, másik hátul lóg, vagy az állat hátán átvetik'
Az öreg csodálta: „ejnye ! hogy a kőben Fútta úgy meg a szél [a cipót] az *átalvetőben!*" (10 : 10)

avas főnév 1
'régi, korhadt növényzet, bozót'
Messze az *avasba* esik a vad állat (5 : 6)

avval névmás és határozószó 7 (vö. *az*[1], *azzal*)
I. határozóragos mutató névmás 4
Oh mikép víhatnék holnap én *avval* [= a cseh bajnokkal] bajt? (9 : 15); A játszi reménység . . Álmot küld szemére, kecsegtető álmot, *Avval* édesíti a nyomorúságot (10 : 1); Árt, nem árt [a bor], én *avval* keveset gondolok ! (10 : 20); . . a mely kardot ő az álnok csehtől elvett, *Avval* adott néki örökös kegyelmet (11 : 20)
II. mutató határozószó 3
Avval [= akkor, azután] oda adta az edényt Bencének (10 : 18); . . *avval* kezét összetette (11 : 14); . . megszerezi kar-

dom, A mire szükségem leszen, *avval* tartom [= azt tartom, úgy hiszem] (12 :13)

az[1] mutató névmás kb. 75 (válogatott idézetekkel; vö. *abban, abból, ahhoz, annak, arra, arról, attól, avval, ez*)

. . *az* a veszedelem Mindenik bajtársnak fájt (3 : 8); Harmadik nap a nád megzörrent megette, *Azt* gondolta, farkas, . . Pedig Bence volt *az* (4 : 8); A mi volt, *az* nincs már (4 : 15); . . hogy itt is voltam, *azt* adom tudtodra (6 : 6); A ki meg se halt még, minek *azt* siratni . . (6 : 16); Merre? vagy hová fut? *azt* egyik sem tudja (6 : 20); Csak testvér marad *az*, a ki egyszer testvér (8 : 2); [Miklós] A mészárosokat előkiáltotta, Nagy sokára el is jöttek *azok* oztán (9 : 10); . . Toldi Miklós megfogá a csehet, És *az* ijedtében legott térdre esett (12 : 1)

az[2] határozott névelő kb. 150 (válogatott idézetekkel; vö. *a*[2])

Toldiról beszélnek *az* egész táborban (1 : 13); Szeme, mint *az* acél, a szikrát úgy hányja (2 : 14); Bujdosik *az* ‚éren', bujdosik a ‚nádon' (4 : 2); . . ha példát farkasokról vészen: Ott is a roszabbik *az* ő bátyja lészen (5 : 13); . . a két farkast *az* ölébe vette, *Az* öreg nyoszolya szélire fektette (6 : 7); Érzi Miklós, hogymint reszket [anyja] *az* ölében, Tán lerogyna, ha ő nem tartaná szépen (6 : 11); O jaj! senki sincsen, *Az* én keservembe ki belé tekintsen (7 : 9); Jaj! hogy ez *az* öröm is elpártolt tőle (9 : 17); Felhajtá majd félig *az* öt pintes pohárt (10 : 17)

bakacsin főnév 1

'ravatal bevonására használt fekete vászon vagy posztó'

Az eget, a földet *bakacsinba* vonta [az éj] (5 : 1)

bátor[1] melléknév 2

Ily *bátran* beszéle Miklós a királynak (12 : 6); . . szemébe mondom neki *bátran* [= egyenesen, kereken] (12 : 8)

bátor[2] kötőszó 1

Messze kiösmerszett [a király sátra] a többitől, *bátor* [= noha] Egymást érte ottan a sok úri sátor (11 : 7)

Bence tulajdonnév 30

. . *Bence* volt az, régi hű cseléde (4 : 8); S mily örömmel nézte *Bence*, a hű szolga! (4 : 11); *Bence* a kulacsnak nyakát kitekerte (4 : 12); Nagyon elbusúla *Bence* e beszéden (4 : 17); [Miklós] Nem felelt sokáig *Bencének* szavára (4 : 20); . . *Bencéhez* ily szavakkal fordult: „Mondd meg ezt, jó *Bence*, az édes anyámnak . . (4 : 21); Nem hitt a szemének, Midőn abban [a lóhátasban] a vén *Bencét* ismeré meg: „Hé! ki az? hová mész? te vagy, öreg *Bence?* . . (10 :2); Bezzeg mondhatná is már a tisztes szolga, Hogy nem a vén *Bence*, hanem ez s ez volna . . (10 : 3); *Bence* mind ebből egyebet nem értett, Csak hogy sírból ugrott reá egy kisértet (10 : 3); . . értésül adta *Bence* a fiúnak . . (10 : 6); Ezt mondotta *Bence* s ezenkivül mennyit! (10 : 7); *Bence* egy abrakot adott a lovának, Abrak is, kenyér is volt a kápa mellett, Nem röstelte *Bence* az efféle terhet (10 : 8); Könyökig nyult *Bence* a nagy tarisznyába (10 : 8); Felvette a vasat lába mellől *Bence* (10 : 11); *Bence* . . tartá a két markát neki [= a pénznek]. És így szóla *Bence* . . (10 : 13); Most hallgass szavamra, jámbor szolga *Bence* . . (10 : 14); *Bence* nyerges lovát a mellé [a kútágas mellé] kötötte (10 : 15); *Bence* a tarisznyát béhozá . . (10 : 17); *Bence* megsokalta . . (10 : 17); [Miklós] oda adta az edényt *Bencének* (10 : 18); *Bence* mindig mondta: „megárt a bor, vigyázz." (10 : 19); *Bence* a pintesből iszogatott renddel (10 : 20); Rázta fejét *Bence* . . (10 : 22); Felborult ültéből, úgy elgyengült *Bence* (10 : 23); *Bence* könyes szemmel ballagott utána (11 : 6); . . az öreg *Bence* rítt a hátok megett (12 : 16)

csak határozószó kb. 50 (válogatott idézetekkel)

Aztán *csak* néz, *csak* néz előre hajolva . . (1 : 5); Már *csak* arra várok, hogy bealkonyodjék (4 : 16); Egy helyütt a zsombék *csak* lesüpped véle (5 : 3); . . vizzé *csak* nem válik a vér, *Csak* testvér marad az, a ki egyszer testvér (8 : 2); Toldi nem futott el, *csak* felállott szépen . . (9 : 8); Nem is repeszté meg [Toldiné] szivét a nagy bánat; *Csak* látni szeretné Miklóst minden áron (10 : 6); Mi történt ez alatt a budai szélen? Hallgassatok rá *csak*, azt is elbeszélem (11 : 7); Bátyám birtokára egy cseppet se vágyom; . . *Csak* azon könyörgök mostan felségednek: Vegyen be sergébe . . (12 : 13)

csecsszopó főnév 1

Még a *csecsszopó* [= csecsemő] is álmélkodik rajta (4 : 22)

csimpalyogva határozói igenév 1

[A Miklós] nyakán *csimpalyogva* [= csimpaszkodva] ajkán [édesanyjának] csókja égett (9 : 14; vö. 6 : 9—13)

dandár főnév 1

Most van a *dandárja* [= halmaza, csoportosa; A. J.] réten a munkának (2 : 10)

három-négy határozatlan számnév 1

. . György úr nem sokára, *Három négy* nap mulva, visszamegy Budára (4 : 18)

holdvilág főnév 3 (vö. *holdfény, napvilág, világ*)
Pest város utcáin fényes *holdvilág* van, Sok kémény fejérlik fenn a *holdvilágban* (9 : 1); Feltekinte Toldi a szép *holdvilágon* (10 : 2)

hopp mondatszó 1
Akkor *„hopp!"* s mint a szél, a ki most szabadúl, Vitte Toldit a ló . . (11 : 6)

ilyenforma mutató névmás 1 (vö. *olyanforma*)
Ilyen forma Toldi Miklós gondolatja (1 : 7)

imette határozószó 1
'ébren, nem álomban' (A. J.)
. . *imette* A boldogtalannál hitelét vesztette [a reménység] (10 : 1)

ismer, ösmer tárgyas ige 3
De ki az a bajnok? nem *ösmered* Toldi (György)? ki *ismeri?* . . Nincs egy jóravaló vitéz országomban, A kit ne *ismerjek* (12 : 2)

istenigazában határozószó 1
'alaposan, amennyire csak lehet'
Mondja el a dolgot [az asszony] *Isten igazában* (7 : 10)

játszi melléknév 1
A *játszi* [= játékos] reménység . . imette A boldogtalannál hitelét vesztette (10 : 1)

jó melléknév és főnév 35 (vö. *jobb, jobban, jobban-jobban, jókor, jól, legislegjobban, legjobban*)
I. melléknév 32
Boglyák hűvösében tíz tizenkét szolga Hortyog, mintha *legjobb* rendin menne dolga (1 : 1); [György] Gőgösen fordul el *jó* atyjafiától (2 : 9); Fölkelvén pedig *jó* [= vitéz] Toldi György asztala . . (3 : 1); Jaj ! eszem a lelked, beh *jó*, hogy meglellek (4 : 9); Toldi a *jó* késsel a cipót fölszelte (4 : 11); . . a mi *jó* volt, elmult; . . Gyilkosságba estem, lettem bujdosóvá, Hej, ki tudja, mikor leszek bele *jóvá?* (4 : 15); . . drága *jó* testvérem [Miklós mondja gúnyosan Györgyről] (4 : 15); Látod *jó* kis gazdám . . [Bence szavai Miklóshoz] (4 : 18); Ne taszítsd a sírba *jó* édes anyádat (4 : 19); Mondd meg ezt, *jó* Bence, az édes anyámnak (4 : 21); . . *jót* kanyarít véle [Toldi a legyőzött farkassal] (5 : 10); Mért feni agyarát [György] *jó* atyjafiára? (5 : 12); Nem csillapul másképp, csak vérével, szomja? Vagy ha birtokából *jó* öccsét kinyomja? (5 : 14); . . csak *jó* idő mulva [felelt Miklós] (6 : 11); . . felfogja ügyét a *jó* Isten (7 : 1); Tudom én sajnálni a *jó* özvegy asszonyt (7 : 10); Nem volt a világon olyan két *jó* gyermek (7 : 12); Apja helyett apja én akartam lenni, S belőle . . *jó* vitézt nevelni (8 : 4); Felelt a *jó* király . . (8 : 5); Köszönöm, köszönöm felséged **kegy**elmét, Méltatlan öcsémről ily *jó* **hie**delmét (8 : 6); Él-e, hal-e már most? a *jó* Isten tudja (8 : 9); Egy *jó* darab májat kilöktek elébe (9 : 12); Az öröm, a panasz *jó* sokáig tarta (10 : 5); . . *jó* volna, ha összeragadna [az eltört kés a darabjával] (10 : 10); [Toldi] Széles *jó* kedvében kurjantott nagyokat (10 : 22); [Az öreg szolga] dolgát végzi *jó* Rigó lovánál (11 : 1); Cifja új szerszámot [keresett Toldi] *jó* Rigó lovának (11 : 3); Vett . . mindenféle fegyvert, Melyeket Budán a *legjobbik* kovács vert (11 : 4); [A Rigónak] hátára ült *jó* gazdája Toldi (11 : 6); Nem volt az [a birtok], mióta megvan, *jobb* gazdánál (12 : 11); *Jó* az Isten . . (12 : 13)
II. főnév 3
[Miklósnak György szerint] *jóra* semmi kedve (8 : 4); [Bence] kenyerének *javát* már megette [= élete nagyobb részét már eltöltötte] (10 : 11); Jó az Isten, *jót* ad: megszerezi kardom, A mire szükségem leszen . . (12 : 13)

jobb melléknév 2 (vö. *jó*)
A fa dárda vígan perdült *jobb* kezökben (3 : 1); [Bence a bort] a fiúnak nyujtá *jobb* kezével (4 : 12)

jobban-jobban határozószó 1
Miklós . . Magát *jobban-jobban* a nádasba fúrta [= mind beljebb hatolt a nádasba] (5 : 2)

karikára határozószó 1
. . a veszett állat *karikára* [= körös-körül] forgott (9 : 6)

kegyelmed személyes névmás 5
Édes anyám asszony, ne féljen *kegyelmed* (6 : 9); Hagyjon fel *kegyelmed* kicsinyég a csókkal (6 : 13); Jöttem *kegyelmedhez* búcsuvevő szóra (6 : 13); *Kegyelmedet* . . áldja meg az Isten (6 : 17); Ne sírjon *kegyelmed* . . [Toldi szavai a pesti asszonyhoz] (7 : 10)

kel, kél tárgyatlan ige 5 (vö. *átkel, fölkel, jár-kel*)
Bőgölyök hadával [az ökrök] háborúra *kelnek* (1 : 2); Büszke fegyver csillog, büszke hadsereg *kél* [= jön, előtör]. És a mint sereg *kél* szürke por ködéből, Úgy *kel* a sohajtás a fiú szivéből (1 : 5); Őrállók ruháit földre szegzi vélek [a lándzsákkal Miklós], Hogy ne kelhessenek, majd mikor *kelnének* (6 : 5)

kelhet tárgyatlan ige 1 (vö. *átkel, fölkel, fölkelvén, kel*)
. . ne *kelhessenek* [az őrállók] (6 : 5)

kelmed személyes névmás 1
. . ne búsuljon *kelmed* [Miklós mondja az édesanyjának] (6 : 14)

kenni főnévi igenév 1
Egy ilyen testvérre annyi rosszat *kenni* [= ráfogni] (12 : 9)

kenyér főnév 6
Kenyeret hoz amaz bükkfa tekenőben (2 : 3); . . Györgyöt e csapással hűs verembe [= sírba] tennék, Isten *kenyeréből* hol többé nem ennék (2 : 15); [Miklósnak] Kebelén *kenyere*, hátán volt a háza [= mint a csigának: őneki sem volt hontalanságában egyebe, mint a rajtavalója] (7 : 13); Abrak is, *kenyér* is volt a kápa mellett (10 : 8); . . Miklós bizony nem esett kétségbe, Hogy éhen hal, midőn *kenyér* van kezébe' (10 : 10); [Bence] *kenyerének* javát már megette [= életének java részét már eltöltötte] (10 : 11)

kietlen melléknév 1
'sivár, elhagyatott'
Ki volt [Miklós] utitársa a *kietlen* pusztán? (7 : 3)

kilát tárgyas ige 1 (vö. *kitalál, lát*)
A király *kilátta*, mi szándéka légyen [Toldi Györgynek] (8 : 12)

kiszakad tárgyatlan ige 1 (vö. *elszakad*)
[Miklós anyjának] Lelke volt talán a lánc közöttük, a ki Nem kikapcsolódott: tövestül *szakadt ki* [a búcsúzáskor] (6 : 18)

komor melléknév 1
'rosszkedvű, bús tekintetű, mogorva'
Mint *komor* bikáé, olyan a [hazafelé ballagó Toldi] járása (1 : 14)

köszönt tárgyas ige 1
György az édes anyját hidegen *köszönté* [= köszöntötte] (2 : 7)

között névutó 2 (vö. *közötte, közt, közte*)
Béresek *között* is től [= tettél engem] cudar csihésnek (2 : 12); Nem születtem arra, . . Hogy itt béka módra káka *között* lakjam (4 : 16)

közötte személyragos határozószó 1 (vö. *között, közt, közte*)
[Miklós anyjának] Lelke volt talán a lánc *közöttük* [= az anya és fia között] (6 : 18)

közt névutó 5 (vö. *között, közötte, közte*)
Nincs egy árva fűszál a tors *közt* kelőben (1 : 1); Aprómarha-nyáj *közt* van szörnyű ítélet; A fehér cseléd *közt* a beteg se lomha (2 : 1); [Miklós] a töretlen nád *közt* elenyészett (4 : 23); Ropogott [Toldi] keze *közt*, elolvadt a [cseh bajnok] teste (11 : 17)

közte személyragos határozószó 1 (vö. *között, közötte, közt*)
Hej ! ha én is, én is *köztetek* mehetnék, Szép magyar vitézek . . (1 : 6)

lát tárgyas ige 27 (vö. *ellát, kilát, láthat, látni, látszik, meglát, megláthat*)
Rémlik, mintha *látnám* [Toldi Miklósnak] termetes növését . . (E : 1); *Ládd* [= látod] a többi horkol boglya hűvösében (1 : 4); . . soha sem *láttál* olyan forgó szelet, Mint az, a ki mindjárt megbirkozik veled . . ? (1 : 4); Nádor ispán *látja* Toldit a nagy fával [= rúddal] (1 : 11); No s fiúk, birokra, hadd *lássuk*, ki áll ki? (1 : 11); A mint *látja* [Miklós] Györgyöt hirtelen, váratlan, Karja ölelésre nyílik akaratlan (2 : 9); Hé, fiúk ! amott ül egy túzok magában, . . *lássuk*, fölrepül-e? (3 : 3); *Látod* jó kis gazdám: György úr nem sokára . . visszamegy Budára (4 : 18); Egykorig nem *látja* [Miklóst az édesanyja] (4 : 21); Senki sem *látott* már dühösb vadat nála [= az anyafarkasnál] (5 : 5); Ne félj, fenn az Isten; ő majd igazat *lát* [= igazságot tesz, igazságosan ítél] (5 : 15); Jaj, hát *látlak* ismét ! (6 : 10); Bámult Miklós, mert ő olyat soh'sem *látott* (7 : 4); . . kérem szépen (s *látja*, nem hiában), Mondja el a dolgot Isten igazában (7 : 10); Hozd fel őt, hadd *lássam* [a király mondja Miklósról Györgynek] (8 : 5); Toldi György . . Homályosan *látott* a szép napvilágnál (8 : 14); Mészáros legények merre *láttak*, szélyel Iramodtak . . (9 : 4); . . nem *látd* [= látod] A dühös bikát, hogy jön egyenesen rád?" *Látta* Miklós bizony, hogy ne *látta* volna? (9 : 8); Sok helyen *látott* még [Miklós] egy-két emberképet (9 : 13); *Látta*, hogy hiában minden akaratja . . (9 : 18); Feltekinte Toldi a szép holdvilágon, Messze *látott* volna . . (10 : 2); Annyit [annyi aranyat Bence] soh'sem *látott* (10 : 11); [A hajnal] csak a cimbalmost *látja* benn egy padon (11 : 1); . . udvaromnál többé ne *lássalak* [a király szavai Györgyhöz] (12 : 12); [Toldi] Anyját *látja* jőni a korlátok felől (12 : 16)

láthat tárgyas ige 1 (vö. *ellát, kilát, lát, látni, látszik, meglát, megláthat*)
Csakhogy szép orcádat még egyszer *láthatom* (12 : 17)

lecsókol tárgyas ige 1 (vö. *csók, csókvetés*)
. . minden port *lecsókolt* [Miklós a vén Bencének] ráncos orcájáról ! (10 : 3)

legénytoll főnév 1
[Toldi Miklósnak] még *legénytoll* sem pehelyzik állán [= még a szakálla sem serkedez, olyan fiatal] (1 : 3)

Pásztor Emil

III.

Arany János névvilága

1. Egy költői életmű szókincsében a valóságos tulajdonnevek a költő érdeklődésének, ismereteinek, vonzódásainak irányáról és kiterjedéséről tanúskodnak, a fiktív tulajdonnevek — az úgynevezett „irodalmi névadás" — pedig nyelvi fantáziájáról, alkotó és jellemző erejéről. Az irodalmi névadást inkább regény- és novellaírók műveiben, a valóságos tulajdonnevek felhasználását inkább lírai költőkében érdemes vizsgálni; a lírikus és epikus Aranynál mindkét terület vizsgálata érdekes tanulságokat nyújt. Egy folyóiratcikk keretében azonban le kell mondanunk a teljes adatfelsorolásról.

2.1. A költő saját nevének előfordulása a versben mindig feltűnő, mert az önemlítés vagy az önmegszólítás különleges szituációiból fakad. Arany szerzőként nevezi meg magát — archaizálva, a régi énekszerzőket utánozva — a TSz.* végén („én ezt írám [. . .] Zárt sisakon s pajzson kézbe' kivont kardú | Nagyfalusi *Arany*, szalontai hajdú"), némely köszöntőben, verses levélben (Lévay Józsefnek), humoros formában is („*Aranyszájú János*": Szent Pál levele; „*Jean d'Or*": Episztola Petőfihez, *Sándor*-ra rímelve; „*János mester* [. . .] *Arany* mostanában": Névnapi köszöntő Mentovich Ferencnek). Öngúnnyal szövi be nevét a „Sír-vers" prózai szövegrészébe („Itt nyugszik *Arany János* szerkesztő"), „A csillag-hulláskor" 7. darabjának kortesnóta-paródiájába és ebbe az apróságba:

Disznairól hajdanonta
Konya fülü nyájról,
De ma híres Nagy-Szalonta
Az ő *Aranyáról.*
(Disznairól hajdanonta)

2.2. A hozzátartozók, családtagok, barátok neve a versben bensőséges, meghitt hangulatot teremt. Lírai költők gyakran említik kedvesük nevét; Arany költészetéből a szerelmi tematika csaknem teljesen hiányzik, feleségét csak a harmincadik évforduló tiszteletére szólítja „*Julim édes*"-nek (Nőmhöz). Többször említi gyermekeit, *Lackó*-t (Szemere Miklósnak) és *Juliská*-t (Juliska elbujdosása, Juliskához), különösen ennek korai halála alkalmából (Juliska sírkövére, Juliska emlékezete, Vágy [töredék]); *Laci* és *Julcsa* névváltozat szerepel a Tompa Mihálynak szóló verses levélrészletben. Unokája, *Piroska* („ki nevét a költő álmaiból vette") a TSz. VI. lírai kitérőjében és a *"Piroska* betegségében" verscímben jelenik meg névvel.

Eredetileg nem a nyilvánosság elé, csak baráti körnek szánt tréfás versek örökítik meg Arany szalontai és nagykőrösi társaságát. A szalontaiak: *Szilágyi*

* Rövidítések: BH. = Buda halála, BI. = Bolond Istók, Cs. = Csaba-trilógia, DI. = Daliás idők, EA. = Az elveszett alkotmány, LI. = Losonczi István, MO. = Murány ostroma, NC. = A nagyidai cigányok, ÖA. = Öldöklő angyal, SMD. = Stanzák „Mátyás dalünnepe" eposzi kísérletből, SzE. = Széchenyi emlékezete, TE. = Toldi estéje, TSz. = Toldi szerelme, UM. = Az utolsó magyar, VAP. = Vojtina ars poeticája, VL. = Vojtina levelei öccséhez.

István, Csere [József], *Zvikkel* [József], a rímjáték kedvéért eltorzított nevű *Pap Emere [= Imre]* és *Rozvány Endere [= Endre ~ András*, akinek haláláról is megemlékezik az idős költő, a verscímben névbetűkkel jelölve ifjúkori pajtását: Kortársam *R. A.* halálán] (Szilágyi István nevenapjára), valamint *Borbély Pál* főjegyző (Szent Pál levele). A nagykőrösi köszöntőkben *Mentovich Ferenc, Szász Károly, Szilágyi Sándor, Weiss* [János] tanárkollégák és *Fodor Gerson* birtokos szerepelnek (Névnapi köszöntő Mentovich Ferencnek, Köszöntő vers Szász Károlynak, Alkalmatosságra írott versek, Weiss barátom . . . , Névnapra). E köszöntőkbe és a Lévaynak, Szemerének írt verses levelekbe más tanártársak, *Jánosi* [Ferenc], *Csikai* [Imre], *Losonczi* [László], *Obernyik* [Károly] nevét is belefoglalja. „A tanári kar" teljes névsorát az ilyen című, 1856-ban kelt disztichon skandálja el:

Lengyel, Arany, Kiss, Nagy, Weiss, Pajzán, Mentovich, Ádám,
Varga, Szilágyi, Szabó, Szarka, Losonczi, Deák.

Ehhez hasonló később a „Pohárköszöntő a *Csengery* családra":

Mint nevök e versben, oly símán folyjon az éltök:
Antal, Róza, Loránt, Olga, Leona, Eti

és rímes formában — tréfás kínrímekkel — „A Csikyek": *Sándor, Kálmán* és *"Gergel,* | Ki Pegazust nyergel". Magánéletbeli ismerősöknek, azok hozzátartozóinak nevét örökítik meg a sírversek: *Baranovszky Miklós, Bartos Gábor, Knócz József* és *László, Kupai Kovács Mihály, Károlyi Sámuel* stb. (címekben).

A maga körében nevezetes személyiség volt *Tüge Sándor*, a nagykőrösi „levelész", azaz postás, akinek nevében Arany „Újévi köszöntés"-t írt (jegyzetben hozzáfűzte: „az illetőnek nem tetszett"), *Marci bácsi* (A vén gulyás, A vén gulyás temetése), teljes nevén Csonka Márton, Farkas Elek földbirtokos inárcsi pusztáján (vö. ÖM. 1 : 490), valamint Bernát Gazsi halhatatlanná vált famulusa, *Vojtina* [Mátyás].

2.3. A z o l v a s ó á l t a l i s i s m e r t k o r t á r s nevének a versben nagyobb a rezonanciája. *Petőfi* neve kívánkozik az első helyre, már csak azért is, mert maga Arany „Válasz *Petőfinek*" című versét tette elsőként közzé kisebb költeményei közül. „*Sándor* vitéz"-nek szólítja a sokáig kiadatlan, enyelgő hangú „Episztolá"-ban. Az eltűnt Petőfi emlékét azonban mindig névemlítés nélkül idézi meg, az elnyomatás éveiben politikai óvatosságból, később talán valamiféle kultikus színezetű tartózkodásból. (Petőfi „istenűlve" jelenik meg a „Harminc év mulva" látomásában.) *Tompa* említése már a Petőfinek szóló „Válasz"-ban megteremti a triumvirátust; Szemere Miklósnak többek között *Tompa Miská*-ról ír; epigrammát készít „*Tompa* sírkövére" és egy rezignált-ironikus verset „Szegény *Miska* sírkövére", ebben „amice *Tompa*" megszólítással illeti az elhunytat. További költő-, írótársak: *Lévay József* (~ „*Józsim*"), *Szemere Miklós* („*de genere Huba*"), humoros verses levelek címzettjei; *Jókai* (~ „édes *Mórom*": Szerkesztői levél, VL., címben is), *Lisznyai Kálmán* (~ „*Kálmusom*": címben), *Czakó* [Zsigmond] (címben), akinek halálára Petőfi is írt verset, *Iduna* (Szász Károlyné írói neve, címben); szerkesztők: *Frankenburg, Vahot* (VL.), *báró Kemény Zsigmond* (címben); kiadók, könyvkereskedők: *Trattner, Nagy Ignác* (EA. I.), *Julius Müller* (BI. II.).

Akadémiai hivatala révén Arany tudósokat is megismert; ezek nevét többnyire csipkelődő versikékben említi: „Igazi vasfejű székely a *Bálint* [Gábor, orientalista], | Nem arra megy, amerre *Hunfalvy Pál* int" (Akadémiai papírszeletek [1878.]); „Oh *Búdenc, Búdenc!* magad is már mennyire túlmensz! | Nézd fiadat, *Simonyit:* Elhagya, rád se' konyit" (Az orthologusokra). Különösen azokra a nyelvészekre bosszankodott, akik a magyar nyelv jövevényszavait kutatták: *Miklosich, Dankovszky, Leschka* és a [Munkácsi] *Bernátok*, úgy vélte, „elkótyavetyélik" nyelvünket (uo.). A művészeteket a (gúnyosan említett) „mennyei *Fánni* [Elssler]" táncosnő (EA.I.), *Egressy Gábor* színész, *Hollósy Kornélia* énekesnő, *Reményi* [Ede] hegedűművész (címekben), *Farkas Józsi* népzenész (VL.) és *Ferenczy* [István] szobrász (BI. II.) képviseli.

Arany korántsem zárkózott elefántcsonttoronyba a politika elől. Szabadságharcos verseiben *Kossuth, Görgei,** az ellenséges vezér *Henczi [= Hentzi]* neve fordul elő (Rásüt az esthajnal, Van-e olyan); verset ír a hősiesen harcoló *Rózsa Sándor*-ról. A szabadságharc leverése utáni megtorlás és elnyomás vezéralakjai: *Haynau, Bach* (Hinc illae, Az alkotmányos sarjadék), *Coronini* (cím is; szójáték a *koronáció*-val); *Schmerling* nevét tettetett óvatossággal kipontozza, de a rímmel mindjárt el is árulja:

Egész ország csendes, nyúgodt,
Csupa boldogságban elring:
S hogy ne ébredjen, ne ríjon,
Legyezi *Ritter von Sch.* . . . . . .
(Szerkesztői levél)

A kiegyezés korának politikusai: *Deák Ferenc, Tisza* [Kálmán] (Demokratanóta, Rangos koldus); egy „akadémiai papírszelet" tréfás képviselő-választási rigmusa: „Balassagyarmaton aszonták, | Nem kell nekünk *Greguss*, csak *Szontágh*"." A „Hirlap-áruló" által kiabált *Gorcsakoff* orosz hadvezér; az 1877-ben folyó orosz—török háború Arany műveiben másutt is nyomot hagyott.

2.4. Arany költészetének fő ihletője a magyar történelem és a tőle alig elválasztható mondavilág. A magyarok történetét *Hunor* és *Magyar* mondájával kezdi, sőt ezek szüleivel, *Ménrót*-tal és *Enéh*-vel meg *Belár* és *Dúl* királyok lányaival (BH. VI.) A történelmi *Attila* (TSz. IV.) a hun mondán alapuló epikai művekben főleg *Etele* névalakkal szerepel; elődei: *Keve, Béla, Kadosa, Bendegúz, Rof, Buda*, feleségei: *Ildikó, Ríka, Észka, Mikolt*, fiai: *Aladár* és *Csaba* mondai alakok, akárcsak *Detre*, akiről a BH. III. jegyzete leszögezi: „A historia Theodorich-jának semmi köze a regebeli, Detrével" és a Nibelung-mondának a Cs.-töredékekben említett szereplői, *Gunter, Gernot, Gizelher, Hágen* és *Szigfrid, Szigmund* fia. De történelmi nevek is megjelennek: a római *Makrinusz, Oresztesz, Augusztulusz, Aétiusz*, a germán *Odoáker, Edekon, Ardarik, Valamér* stb.

Az Árpád-kor vezéreit és királyait többnyire csak röptében említi: *Álmos* (UM.), *Árpád* (Él-e még az Isten?, Furkó Tamás, A sárkány, A tetétleni halmon), *Zalán* (A tetétleni halmon), *Lehel, Bulcsu* ~ *Vérbulcsu, Botond, Taksony, Zsolt*, [I]. *István, Péter, Salamon* (TSz. III.), [I.] *Endre*, [I.] *Béla*,

* Ebben a korszakban Petőfihez hasonlóan szívesen írja kiejtés szerint a régies helyesírású, illetve idegen neveket.

Dicső [= I. *Géza]*, [I.] *László* (uo. és UM.). A *Szent István*-ról szóló két költemény: „*István* örökje" és „*Csanád*" töredék maradt; az utóbbiban Csanádon kívül *Gyula* és *Doni-Csaba [= Thonuzoba]* is szerepel. Nagyobb, befejezett művek csak *Szent László*-ról szólnak: „*Szent László* füve" és a TE. V. énekébe is beillesztett „*Szent László*", de ezek nem történelmi eseményt, hanem legendát beszélnek el. [II.] *András* királyt (SMD.) *Szent András* néven említi az EA. IV. kortesbeszéde, célzással a nemesi kiváltságokat szentesítő aranybullájára. [IV.] *Béla* neve a TSz. VII.-ben, [V.] *István*-é a DI.[2] IV.-ben kerül elő; „*Margit*, a királyi szűz" emléke az apácák szigetén bukkan fel (TSz. VIII.) Befejezetlen költői beszély címadó hősnője *Édua*, [IV.] *László* király kun kedvese.

Legrészletesebben a régi Magyarország fénykorával, az Anjou- és a Hunyadi-korral foglalkozott a költő. A IV. századi feudális anarchia átmeneti korszakából „[Csák] *Mátyus* uram"-at említi a TSz. XII.-ben. Lajos atyja, *Károly* [Róbert] (TSz. V.) a név nélkül említett király *Zách Klára* és *Felicián* tragikus, *Pázmán lovag* derűs balladájában. *Nagy Lajos*, *Károly* cseh király császár, *Kelemen* pápa korába helyezi — forrása nyomán — *Toldi Miklós* mondai alakját, és körülveszi történelmi nevekkel *Laczfi Endré*-től és *Hédervári Kont*-tól *Durazzó Károly*-ig és *Taránti Lajos*-ig. A TSz. VII. színpompás seregszámlája 68 különböző nevet sorakoztat fel: *Geréni s Homonnai Druget, Budaméri Konya, Szécsényi, Bánfi* stb.

A két korszakot mintegy összekötő *Zsigmond* király két versben jelenik meg: egyszer a galambóci ütközetben *Murad* szultán ellen, amikor *Rozgonyi* [István] és hitvese, *Cicelle, Szentgyörgyi* leánya menti meg (a költő *Rozgonyi Cicellé*-nek is nevezi *Rozgonyiné*-t), más alkalommal látogatóban *István* szerb vajdánál, „kinek apja *Lázár*": itt fedezi fel a *Szibinyáni Jank, Jánk, Janko Szibinyáni* néven apródi szolgálatot teljesítő ifjú *Hunyadi János*-t. A Hunyadi-balladakör és a SMD. magán Hunyadi Jánoson kívül felvonultatja édesanyját, „*Both* bajnok özvegyé"-t (Teleki József „A Hunyadiak kora Magyarországon" című műve alapján), feleségét, *Szilágyi Örzsébet*-et, fiait, *László*-t és *Mátyás*-t (V. László, Mátyás anyja, Kapisztrán, Hunyadi csillaga), Mátyás fiát, *Korvínusz János*-t (SMD.). Mátyásnak *Corvin* mellékneve a SzE.-ben fordul elő, a *Hunyadiak*-at összefoglalva a „Van-e olyan. . ." című szabadságharcos vers és a „Testvéri ünnep" allegóriája idézi meg. A kor egyéb szereplői: a címadó *Kapisztrán* és *V. László*, a fogságból megszökő *Kanizsa* és *Rozgonyi* (V. László; Turóczi krónikájában „Sebastianus de Rozgon et Ladislaus de Kanysa", vö. ÖM. 1 : 469). Még egy *Rozgonyi* tűnik fel, a fényes palotájú „*Rozgonyi* püspök", „*Simon* püspök", akinek egri lakomáján a magyar és lengyel vitézek *Hunyadi* mellett *Ulászló*-t éltetik; ugyanőt *Lengyel László*-nak is nevezik (Az egri leány).

A török időkből választott hősei: *Török Bálint* („jó vitéz, *Enyingi*"), *Losonczi István* és *Szondi György*. A nevükkel címzett költemények az ellenséget is megnevezik, *Szolimán*-t, *Amhát* basát, illetve *Ali*-t; a „Török Bálint"-ban szerepel *Izabella* királyné, *György* barát, *Verbőczi* István, a LI.-ban számos harcostárs, pl. *Milák, Kis Kampó*, az „espanyol" *Don Gáspár* stb. Szondi két apródjának nincs neve, csak a parlamenternek, *Márton* papnak (Istvánffy nyomán, vö. ÖM. 1: 498). *Szondi*-t és *Zrinyi Miklós*-t említi a lelkesítő „Van-e olyan. . .", az utóbbit a „Testvéri ünnep" is. Helyi jelentőségű, szalontai mondákban megörökített törökverők *Varga Mihály* (cím is; töredék) és *Győri Jakab*, akinek históriáját a költő a TSz. VI. énekébe illesztette betétként.

A függetlenségi harcok hőseire, *Bátori*-ra, *Bocskai*-ra, a *Bethlenek*-re, *Rákócziak*-ra és ellenségeikre, *Leopold*-ra, *Karaffá*-ra hivatkoznak a szabadságharcos versek (Erdély, Van-e olyan). Ebből a korból veszi tárgyát a MO., amely *Veselényi Ferenc, Szécsi Mária, Rákóczi György, harmadik Ferdinánd* stb. mellett még nagyszámú történeti személyt vonultat fel. *Rákóczi Ferenc* és társai, *Csáki* [Mihály], *Zai* [András], *Mikes* [Kelemen], *Pápai* [Gáspár], *Radulovics* pap „A rodostói temető" szellemalakjai (forrása Horváth Mihály: A magyarok története. 1844, vö. ÖM. 1: 418). Idealizált hősnővé válik *Rákóczi-né* (cím). A Rákóczit követő évszázadból a költő nem talált megdalolni méltó történelmi személyiséget (csupán a helyi néphagyományban emlegetett *Márkus*-t, „A hamis tanú"-t és *Vörös Rébék*-et) egészen *Széchenyi*-ig, aki még kortárs, de már történelem (SzE., Széchenyi tiszai oszlopára).

2.5. A világtörténelmet főleg hasonlatokban, példázat gyanánt említett ókori hősök és uralkodók képviselik, akiknek egy része szintén inkább mondai alak: *Leonidás, Xerxes, Tyrtaeus* (A dalnok búja), *Alkibiad, Fülep, Brutus, Tarquinius* ~ *Tarquin* (EA. VI., SzE.), *Cáto* (TSz. IX.), *Caesar* (Furkó Tamás), *Cleopátra* (EA. VI.), *Néró* (TSz. IX.), *Trajánusz* (SzE.). A korai középkor legendáiból: *Rusztem* (Szondi két apródja), *Cid* (TSz. IX.). „*Edward* király, angol király" az egyetlen, akiről egész történetet mond el a költő aktuális politikai vonatkozású allegorikus balladájában, „A walesi bárdok"-ban. Protestáns neveltetésénél fogva jön tollára *Luther* (Hatvani), *Kálvin* neve (Bl. I.). *Katalin cárné* gúnyos hasonlat az EA. II.-ben. *Napoleon* a „Hídavatás" őrültjének fantazmagóriájában jelenik meg; a NC. III. csatajelenetének egy hasonlata *Bónapárté*-t idézi komikus anakronizmussal.

2.6. Ennél nagyobb számban szövi be Arany költeményeibe az irodalom- és művelődéstörténet nagy neveit *Homér*-tól és a legendás *Osszián*-tól kezdve (Ősszel, Kosmopolita költészet, BI. II., Párviadal) a közvetlen közelmúltig. Mint lapszerkesztő és kritikus fontos feladatának tekinti a magyar irodalom folytonosságának ápolását, egészséges fejlesztését. Megbecsüléssel említi a régi elődöket, *Illosvai Péter*-t (TSz. VI.) és *Tinódi*-t (~ „Barátom *Sebestyén*"; címben is), csipkelődve a helytelen irányban kísérletezőket: *Gyöngyösi* [Jánost,] „a rímes"-t, *Édös-Gergöly*-t, *Mátyási*-t (EA. VI.), „néhai professor *Varjas*"-t (Báró Kemény Zsigmondhoz); *Kovács* [a „rímkovács"] neve e két helyen kívül a BI. II.-ben is előfordul. Követendő példákként sorakoznak a közelmúlt nagyjai: *Kazinczy* (EA. I., Írjak? . . .), *Berzsenyi* (VL., VAP.), *Csokonai* (Báró Kemény . . .) ~ *Vitéz* (EA. I., BI. II.), *Kölcsey, Szemere* [Pál], *Kisfaludy* [Károly] (VL., Báró Kemény . . ., A Három-pipa utca), *Vörösmarty, Bajza, Garay, Petőfi* (Írjak? . . . VL.).

Ókori görög és latin költők és bölcselők neve — Homéroszén kívül —: *Socrates* ~ *Szokratesch, Platón, Diogenes, Virgilius* ~ *Virgil, Horác, Ovid* főként tréfás és szatirikus művekben kerül elő (Szilágyi István nevenapjára, EA., A poloska, BI. II.); talán a klasszicista műveltségeszmény bizonyos fokú kritikájára lehet ebből következtetni. Középkori szerzők: *Albertus Magnus* (Hatvani), *Dante* (cím) ~ *Aldighieri* (BI. II.). Arab író — mint az 1100 körül élt *Abu-Mohammed Kazim Ben-Ali Ben-Mohammed Ben-Olhman Hariri* (A poloska) — ismeretével nem sokan dicsekedhettek Aranyon kívül. Az újkoriak száma viszonylag csekély: *Shakespeare* (VL., Írjak? . . ., BI. II.), *Milton* (EA. I.), *Tasso* (BI. II.), *Byron* (BI. I.), „*Burns Róbert*, a skótok Petőfije"

(VL.). Filozófusok: *Spinóza* (BI. II.), *Kant* (uo., A poloska). Az EA. VI. említ klasszikus képzőművészeket is: *Phidias, Apelles, Rafáel;* ezek közül is a két ókori inkább monda, mint élő kulturális hagyomány. A természettudományokat két olyan név képviseli, amely a hozzá fűződő népszerű elmélet, illetve eljárás révén vált közismertté: *dr. Gall* (BI. II.) a koponyavizsgálat, *Priznitz [= Priessnitz]* (EA. II.) a vízgyógymód révén.

2.7. A helynevek nyomán bejárhatjuk szinte az egész történelmi Magyarországot a középkori hűbéres tartományokkal (*Kunország, Moldva, Havas-el* stb.: SMD., Szent László), de be kell érnünk rövidített felsorolással. Megjelenik a szűkebb és tágabb szülőföld, *Szalonta* ~ *Nagy-Szalonta* (Szent Pál levele, Szülőhelyem, Szülőföldemhez, Az ó torony, Disznairól . . . , TSz.), *Bihar* (Tájkép, TSz. XII.), a *Körözs* vidéke (A hamis tanú, Édua). Szalonta környékét (*Csere, Szigettó, Őrhalma, Testhalom, Kölesér, Kender-ér* stb.) a „Tájkép", a „Varga Mihály" és a TSz. Győri Jakab-betétje térképezi fel; az utóbbi elpusztult helységeket is felsorol: „*Keszi, Kéza*, két *Vásári*, | *Gyarak, Vímer, Simonkerék* [. . .]". Biharban volt Toldi *Nagyfalu*-ja és névadó *Told* pusztája (DI. III.) meg az a három falu, amelyet Pázmán lovag kapott három kiütött fogáért: *Som, Somogy, Pósa*. A Tiszántúl fontos városai: *Várad* ~ *Nagy-Várad* (Szent László, Édua, TSz. VI.), *Debrecen* (Kedves barátom, Rásüt az esthajnal, A hegedű, Hatvani, BI. II., A kép-mutogató), [Hódmező-] *Vásárhely* (Rásüt az esthajnal). *Nagy-Kőrös*-t „A vén gulyás" nótaidézete és a „Névnapra" említi, környékét „A *tetétleni* halmon" tekinti át: *Alpár, Abony, Törtel. Pest* és *Buda* számtalan helyen fordul elő (már a „Toldi" IX. énekében *Budapest* néven), a *Duna* is; Buda látképét a pesti partról nézve a *Duná*-val, a *Gellért*-tel és a *Tabán*-nal megkapóan festi le a VAP. A kedves Margitsziget nevével furcsa módon csak németül találkozhatunk: „Auf der *Margarethen-Insel* | Raucht Tabak der alte Pinsel [. . .]" (Magamról).

Tovább utazva: *Szent-Endre* (Népdal), *Visegrád* (SMD., Pázmán lovag, TSz.), *Esztergom* (TSz. VIII.), *Drégel* (Szondi két apródja), *Pozsony* (EA. II.), *Trencsén* (TSz. III.), *Vág, Fátra* (Katalin) vagy *Mátra, Bükk* (BH.), *Eger* (Az egri leány), *Baradla-ür* (Édua), *Sajó* (TSz. VII.), *Hernád* (NC. I.), *Kassa* (Az egri leány), *Nagy-Ida* (NC., BI. II.), *Murány* (MO.), *Gömör, Jolsva* (Népnevelés, Tompa sírkövére) útvonalon juthatunk el a *Kárpát* (TSz. IV.) vonulatáig, a *Királyhágó*-n (Eldorádó, Szent László) vagy a *Szilágyság*-on, *Kusaly*-on át (Tinódi redivivus) *Erdély*-be (Szibinyáni, SMD., cím is) egészen *Hunyad* váráig, a *Cserna* vizéig (Both bajnok . . .), *Temesvár* (LI.) vagy *Galambóc, Lászlóvár* felé (Rozgonyiné) a *Vojvodiná*-ba (Furkó Tamás), *Csáktornyá*-n keresztül (TSz. XII.) fel a Dunántúlra, *Segesd, Somogyvár*, a *Balaton, Fehérvár* érintésével (uo.) *Torbágy*-ig (Török Bálint), *Tata* felé (EA. V.) Széchenyi *cenki* sírjáig.

Magyarország határán túl a költő csak „*Karlsbad* szép tájá"-ig jutott el (Búcsú a fürdőtől), de alakjait nemegyszer hosszú útra viszi. Az EA. hőse a *Kolozsvár, Szeben, Brassó, Jasszi, Bukarest, Galac, Fekete-tenger* útvonalon utazott *Konstantinápoly*-ig (tulajdonképpen *Bécs*-be, *Párizs*-ba készült), vissza pedig a *Drinápoly, Viddin, Belegrád, Bánát* útvonalon (II.). Török Bálintot *Mohács, Eszék, Nándor*[fehérvár] felé viszik fogságba a török fővárosba. A TSz. *nápolyi* hadjárata *Sztíriá*-tól *Calábriá*-is és a *Cserríti hegyek*-ig több mint 50 megnevezett olasz helységet, folyót, hegyet érint. Toldi eljut *Morvá*-n keresztül *Prágá*-ba (TSz. IV.), a DI. VI. énekében *Krakó*-ba és *Lemberg*-be is.

Az *Urál* hegység *Iremel* nevű csúcsa (UM.) és *Velsz*, a *Milford-öböl* között (A walesi bárdok) szóba kerül még *Moszkau* (Szemere Miklósnak), a *Visztula*, az *Etel(-víz)* ~ *Don*, *Etelköz*, *Bizánc* (Cs., BH.), a *Mármora* [= Márvány-tenger] (A rodostói temető), *Ciprus* (A dalnok búja), *Hellas* (Testvéri ünnep), *Athene* (Alkalmatosságra . . .), *Plevna* (cím), a *Haemus* (uo.), *Alexinác*, *Knyazevác* (Népdal; az előbbiekkel együtt az orosz – török háború helyszínei, vö. Kovács József: Adatok Arany János Őszikéjéhez. Studia Litteraria KLTE Debrecen. VI. 1968. 106), *Álpok*, *Appennin* (Hollósy Kornéliának), *Milánó*, *Kremóna*, a *Rajna*, *Burgundia* (Cs.), *Albion* (Kosmopolita költészet), *London* (A walesi bárdok), *Caledonia* (Ősszel) szinte egész Európa.

Erős stílusértékük van az irodalom nyelvében az olyan helyneveknek, amelyeknek konnotációs mozzanatai fontosabbak a denotatív jelentésnél. Ilyenek a bortermő helységek nevei: *Tokaj*, *Ménes* (Köszöntő vers Szász Károlynak), *Eger* (TSz.) vagy *Magyarát* (LI.) „nedvé"-nek említése nem a földrajzi hely képzetét idézi fel, hanem a 'jó bor' fogalmát. Történelmi eseményekről, különösen csatáktól nevezetes helységek neve gyakran metonimikus használatú, pl. „Áldozni *Szigetvárt* s új *Thermopylaeket*" (Álom való) vagy a közmondássá vált refrén: „több is veszett *Mohácsnál*" (Népdalok). Hasonlók még: *Marathon*, *Spárta* (A dalnok búja), *Muhi* (TSz. VII.), *Várna* (Rangos koldus), *Rodostó* (címben is), *Győr* (EA. I.), *Lipcse*, *Waterloo* (A Jóka ördöge), *Világos* (BI. II.). Más fogalomkörbe tartozó metonimikus jelentés fűződik *Homburg*-hoz: az ottani játékkaszinó, a szerencsejáték, amely „a rozsda és aszály" mellett a „Rangos koldus" tönkrejutásának egyik oka.

2.8. A valóságos személy- és helynevekhez hasonlóan a kisebb jelentőségű egyéb tulajdonnevek is a hitelesség eszközei. Csillagnevek: *fiastyúk*, *göncölszekér* (Az alföld népéhez), *Sirius* (BI. II.) Utcanevek: a pesti *Váci utca* (Lévay Józsefnek) és *Három-pipa utca* (cím), a költő pesti lakóhelye, amelyet Kisfaludy Károlyról akartak elnevezni – ebből az alkalomból keletkezett a vers –, aztán mégis Erkel utca lett belőle; a budai *Szentgyörgy tere* (Török Bálint); a debreceni *Harmincados köz* (BI. II.) és *Csapó utca* (Vándor cipó); a bécsi *Judenplatz* (EA. I.). Épület- és építménynevek: *Balogvár*, *hóhérbástya* (MO.), *Budetin*, *Oroszlánkő* (Katalin), *szombati kapu*, *Héttorony* (Török Bálint), *Montgomery* vár (A walesi bárdok), *Hradsin* (TSz. IV.), *Szűz-Szent-Margit* híd (Híd-avatás), *Vendôme-oszlop* (Párviadal). Intézménynév: *Komló*, a Petőfinél is szereplő pesti vendéglő (Dal és öt forint). *Athén* és *Róma* államnév a SzE.-ben („Ki győzni *Athént* csellel is szorítja [. . .] Ki *Róma* buktán keblét felhasítja"). *Izrael* és *Mohammed* népnév („Költözik, bujdosik a szegény *Izrael*" = 'a zsidóság', DI. VI.; „Fut *Mohammed* földön, vízen" = 'a török', Kapisztrán). Számos könyv- és lapcímmel találkozhatunk: *Zend-Aveszta*, *Korán* (BI. II.), *Mondolat* (EA. VI., Báró Kemény . . .), *Hitel*, *Világ*, *Stádium* (SzE.), *Maróti* (tkp. a szerző neve, matematika-tankönyv, VL.), [Hármas] *Kis Tükör* (BI. II.); *Vasárnapi ujság*, *Honderü* (VL.), *Nemzeti ujság*, *Spi-egel* (így, a hibás kiejtés érzékeltetésével, EA. II.), [Szépirodalmi] *Figyelő* (Arany saját lapja; Szerkesztői levél, Tompához), *Március* [Tizenötödike], *Fővárosi* [Lapok] (Hírlap-áruló), *Allgemeine* [Zeitung] (Cynismus). *Nyelvőr*-ünket — tisztesség ne essék szólván – nem éppen hízelgően említi: „*Nyelvőr!* nem nyelv-őr vagy te, ha' nyelvi malheur" (Az orthologusokra). Egy zeneműcíme tréfás anakronizmus a NC. III. énekében: a *Rákóczi-mars*-ot trombitálják.

3.1. A mitológiából, bibliából, legendákból kölcsönzött tulajdonnevek gyakran fiktív létezőre vonatkoznak ugyan, de jelentésük — mint kollektív tudattartalom része — valóságos, konnotációs tartalmuk pedig igen gazdag. A görög-római mitológiai apparátus — „a *Hóra, Flóra, Grácia, Pszüché*", ahogy a VAP. ironikusan felsorolja — nélkülözhetetlen kelléktára volt a klasszicista ízlésű költészetnek, de képanyagként Arany is szívesen használja. Az „Ártatlan dac" metaforájának: „dísze nekem *Dejanira*-palást" szinonimája az „Epilogus"-beli hasonlat: „pályám bére | Égető, mint *Nessus* vére". *Prometheus* a lázadást személyesíti meg (Gondolatok a béke-congressus felől), *Antigoné* a hűséges kegyeletet (Emlények), *Tantalus* a csillapíthatatlan sóvárgást (Örökké!); *Ganymed*, az istenek pohárnoka az „Öreg pincér" humoros metaforája. Hagyományos megtestesítője a művészetnek *Apolló* (Poétai recept), a múzsák (a BI. II. önparódiájában: „*Pieri* szűzek"): *Thalia* ~ *Thálja* (uo.), *Klió* (A jóságos özvegynek), a szárnyas *Pegazus* ~ *Pegaz* (Barátomhoz, Szemere Miklósnak, A csillag-hulláskor, Éjnye!, Végpont) és a helynevek, amelyek valóságos földrajzi területet jelölnek, csak konnotációjuk — a mitológiai lényekkel való kapcsolatuk — fiktív: *Parnasszus* (VL., VAP., A kis pokol, Alkalmatosságra . . .), *Helikon* (VAP.), *Pindus* („A tölgyek alatt"), *Arkádia* (címben is).

A germán mitológia istenségeit, *Odin*-t és a *Norná*-t emlegeti a szász Detre (BH. III.). A hunok hitvilágára a magyar romantikában fogant isteneket, *Hadúr*-t és *Ármány*-t (a „Keveházá"-ban *Manó* néven) vetíti vissza a költő.

3.2. A 64 görög-latin mitológiai névnél kevesebbet, 52-t kölcsönzött Arany a keresztény hitvilágból. Ennek nagyobb része, ahogy protestánshoz illik, ótestamentumi: *Ádám* (BI. I., ÖA.), *Éva* (TSz. II.), *Noé* (Újévi köszöntés), *Ábrahám* (DI. VI.), *Izsák, Ézsau* (Névnapra), *Mózes* (A dalnok búja), *Sámson, Délila* (Toldi III., NC. III., BI. II.), *Jerémiás* (Juliska emlékezete), *Dániel* (TSz. V.) stb.; helynevek: *Ararát-hegy* (NC. III.), *Vörös-tenger* (TE. III.), *Ninive* (Próféta-lomb), *Szion* (Honnan és hová?) stb. A *Jézus* (Szondi két apródja) és *Krisztus* (A hegedű) néven kívül a polgári családoknak karácsonyi ajándékot hozó *Jézuská*-t is emlegeti (Almanach 1878-ra). Újtestamentumi tárgyú, a *bethlehemi* gyermekgyilkosságról szól, de allegorikus értelmű a „*Ráchel*" és a „*Ráchel* siralma", amelyben a „vérszopó *Heródesz*" neve is előfordul. Jelképes egy újtestamentumi eredetű verscím: „*Mária!* bűneid meg vannak bocsátva" [= Mária Magdolna].

A szentek közül *Szent Pál* a szalontai „druszájának", Borbély Pálnak szóló humoros névnapi „levél" írója. *Szent-Péter* „A hegedű" című „víg legenda" főszereplője; ugyanőt említi — komoly utalással — a „Rendületlenül", *Szent-György*-öt „A sárkány", *Szent Január*-t, Nápoly védőszentjét a TSz. XI. Arany cigányai különös „szentekhez" fohászkodnak: „*Szent Pilátus!*" (A bajusz), „*Szentséges Pilátus!*" (NC. IV.), „Oh te *szent Habakuk!* cethalas *szent Jónás!*" (NC. II.)

A törökök természetesen *Allah* nevét kiáltják (LI., NC. III., TSz. VI.). Egy ördög neve: *Asmódi* (Hatvani).

A mitológiai és a bibliai apparátus másodlagos voltát mutatja, hogy gyakran keveredik egymással, nemcsak a „Szilágyi István nevenapjára" tréfás fohászkodásában:

Óh én bölcs *Apollóm*, tündöklő *Fébuschom!*
Óh én Szokrateschem és *Jérémiásom*,

Óh én *Jóel*, *Ámos*, *Vendel-Habakukom*,
Óh *Bálámot* hordó szerelmes állatom!

hanem a SzE. patetikus képanyagában is:

S midőn a harc dúlt, mint vérbősz *Kain*,
Hogy álla tört szívvel, merev hajakkal —
Egy új *Kasszándra Trója* lángjain!

3.3 Olvasmányemlékeket idéznek fel a mesékből és szépirodalmi művekből vett személy- és helynevek: *óperencjás tenger* (A Jóka ördöge), *Akastyán hegy* (TSz. V.), *Tündér-Ilona* (TSz. VII.), *Markalf és Salamon* (EA. VI.), *Eldorádó* (cím is), *Macbeth* (SzE.), *Orlando* (Ariosto eposzából, TSz. IX.), *Bradamante* (ugyanonnan, NC. III.), *Don Quixote* (A csillag-hulláskor), vele lovának neve is: *Rozinánte*. A magyar irodalomból: *Tiborc*, *Bánk* (VAP.), *Kont* (Arany jegyzete: „A bujdosók, Vörösmartytól", BI. II.), *Iréne* [Kisfaludy Károlytól] (uo.). Néhány ponyvahős: *Angyal Bandi*, *Zöld Marci*, *Sobri* (A lacikonyha, BI. II.), *Fra Diavolo* (BI. II.)

Itt említhető a Budai Krónika és Turóczi krónikája óta hagyományozódott *Keveháza* helynév (BH. I., cím is), amelyben csak 1865-ben ismerte fel Mátyás Flórián a Kézainál olvasható *Cuve azoa* > *Kőaszó(ja)* > *Kajászó* eltorzult olvasatát (vö. ÖM. 4: 215—216; FNESz.: *Kajászó*).

4.1. A költött alakok és helyszínek fiktív neveinek száma és szerepe Arany műveiben a valóságos nevekéhez, illetve a regény- és novellaírók névfikcióihoz képest kisebb, de korántsem jelentéktelen vagy érdektelen. Epikai hitelre törekvő elbeszélő költeményeiben is szerepelnek költött alakok a történelmi és mondai személyek között, pl. a Toldi-trilógiában a két *Bence*, György leánya, *Anikó* (a DI.-ben még *Etelke;* a Dugonics alkotta név anakronizmusát a költő később kiküszöbölendőnek vélte), a többször is felhasznált történelmi családnevet viselő *Rozgonyi Pál* és leánya, *Piroska*, a Zách nemzetségbeli, születése napja után *Szeredai* álnevet használó kobzos, *Barkócz* fia (TSz. IX., XII.), *Jodok* és *Jodovna* (TSz. V.), *Hincz* és *Kuncz* (TSz. VI., VIII.) stb. A hun eposz költött személyeinek régi magyar neveket ad: *Szalárd*, *Bulcsu*, *Szömöre*, *Álmos* (BH.), *Szabolcs* (Cs.²III./III.); *Gyöngyvér* nevét — mint a BH. III. jegyzetében feltünteti — a Váradi Regestrum *Gyöngy*, *Gyönyörü* stb. nőnevei nyomán szerkesztette. Szuggesztív nevet kapott *Cerkó*, az udvari bolond (< cerkófmajom?) és *Kanyaró*, a barbár bandavezér (BH. XI.). A Cs.²-ban Hunor neje *Hajna* (Vörösmarty „Zalán futásá"-ban szereplő név), Magyaré *Tavaz* (I./II.), Mikolt húgai pedig *Mirha* és *Lele* (III./II.).

A középkori mondavilág hangulatát idézik a költői beszélyek és lovagi tárgyú balladák költött, illetve szabadon választott nevei: *Bor vitéz* (cím is), *Ogmánd*, *Dengeleg*, *Szerind* (UM.), *Bay* és leánya, *Anna* (ÖA.; a vőlegény neve anakronisztikus: *Jenő*, amit talán meg is változtatott volna Arany, ha befejezte volna a művet), *Bárczi Benő*, *Kund Abigél* (Tetemre hívás), *Bende* vitéz, *Robogány* (Éjféli párbaj). A népmesei ihletésű „*Rózsa* és *Ibolya*" nyomán egy másik, töredékben maradt mese alakjai is virágneveket kaptak: *Estike* és *Liliom* (Az özvegy ember árvái; *Liliom* fiú, mint *Rózsa*). De ahhoz is ért Arany, hogy a névválasztással a személyek társadalmi hovatartozását érzékeltesse. Parasztok: *szőke Panni* (cím is; a *szőke* nem vezetéknév, hanem ragadvány-

névszerű állandó jelző, a mondat belsejében kis kezdőbetűvel), *Csongorádi Pista* (A betyár), *Pityeri Erzsók* (BI. I.), *Ágnes asszony* (cím is), *Pál* gazda, *Péter* gazda (A fülemile), a ragadványnévvel kitüntetett *Kopasz-szájú Szűcs György* (A bajusz), *Jóka* (címben is; forrása egy délszláv eredetű mese, amelyben a *Joka* név annyi mint „Jankó", vö. Voinovich Géza, Arany János életrajza II., Bp. 1931. 97–98. jegyzet), *Dalos Eszter*, *Tuba Ferkó* (Tengeri-hántás; a vers ionicus a minore lejtésébe illeszkedő nevek), *Pörge Dani*, aki elvette a *Sinkóék* leányát, a *Terát* (Vörös Rébék). Kurtanemes a paradox beszélő nevű *Gazdag Imre*, „aki e név mellé | Egy járomszeget se' örökölt apjától" (Az első lopás). *Furkó Tamás* (cím is) mintha csak Petőfi maradi táblabírójának, *Fegyveres Tamás*-nak folytatása lenne; a *furkó* a *fegyver* karikatúrája, azonkívül mindkét nemesi portán *Borbála* a házsártos úrnő neve. Városias divatnevek: *Adél*, egy parodizált fiktív versrészletben aposztrofált „hókebelű" hölgy (Téli vers), *Irén*, a falun unatkozó széplelkű asszonyka (Év kezdetén), *Klárcsi*, a színésznő („azelőtt *Boris*", BI. II.; feltehetőleg valóságos személy), az előkelősködő *Bonczék* (cím), az apa és fia, *Náci;* a „Rangos koldus" kitörölt strófájában említett „*Pepi* báró, *Aladár* gróf" (vö. Kapcsos könyv, hasonmás kiadás, 19). A „Híd-avatás" haláltáncában eljajdított név: „Én hű valék a kézfogásig | S elvette *Alfréd* a hugom!" pontosan kijelöli az ismeretlen öngyilkos helyét a suszterinastól milliomosig terjedő társadalmi skálán a vagyonos polgárságban.

Legbővebben árad Arany névalkotó fantáziája a nagy szatírákban: A karikaturisztikus beszélő neveknek gyakran idézett példái az EA.-ból a „maradandó párt" tagjai: *Rák Bende*, *Nyakaló*, *Maradossy*, *Olmody*, *Holnapi*, *Szűzváll*, *Nemadózy*, *Doronghy*, *Nemdy*, *Aggdy*, *Ónapy*, *Patvardy*, *Majdosi*, *Tagadó* és *Koloczintos Gábor* [< gör. *kolokünthosz* 'tök'], a „szaladandók": *Parázsi*, *Hamarfy*, *gróf Lánghy*, *Rohanász*, *Borzond*, *Lepkefy*, *Pörgedy Mátyás*, a középutasok: *Langyi*, *Ingady*, a kereskedők: *Rőfész* és *Singhy*. A nagyidai cigányoknak jellemzően egyelemű, gúnynévszerű ragadványnevük van: *Akasztó*, *Nyúlláb*, *Degesz*, *Vigyori*, *Kolop*, *Gyügyü*, *Nyeszegi*, *Toportyán*, *Bugyi*, *Káka*, *Habók*, *Irha*, *Diridongó*, *Dundi* asszony, *Süsü*, *Juhgége*, *Kajsza*, *Laboda* (Vörösmarty-reminiszcencia? vö. Vörösmarty: Laboda), *Hubi*, *Csucsuj*, *Mokra*, *Csimaz*, *Hagymaszár*, *Kongó*, *Kanálos*. *Csóri* vajda a III. énekben *Csóri Ferenc* néven szólítja önmagát (méghozzá kendezve); rajta kívül csak *Vaczok Peti*-nek van kételemű neve. *Pityké*-nek másodlagos gúnyneve is van: *Híves* (I.) ~ *Hűvös* (IV.) Stílusban semmit sem különböznek ezektől az ellenségnek adott nevek: *Puk Mihály* (az egyetlen kételemű; valódi nevét — *Pucheim* — a BI. II. közli), *Héring*, *Czibak*, *Kusztora*, *Burgonya*, *Zeller*, *Harizsnya*, *Mócsing*, *Hubli*, *Salavári*, *Ráspoly*, *Mismás*. Gúnyneve van ezenkívül a „Pázmán lovag" udvari bolondjának: *Rikkancs*.

Ezek mellé sorolhatók a „Szentivánéji álom" névfordításai: a tündérek, *Babvirág*, *Pókháló*, *Moly*, *Mustármag* és a mesteremberek, *Vaczkor*, *Zuboly Miklós* takács, *Dudás Ferenc* fúvó-foldozó, *Ösztövér Róbert* szabó, *Orrondi Tamás* üstfoldozó és *Gyalu* asztalos. E halhatatlan nevek közül *Zuboly* — a Burns „Tam o'Shanter"-éből magyarított *Kóbor Tamás*-sal együtt — önálló életre kelt mint írói álnév.

4.2. Költött alakjai számára némelykor más irodalmi műből, mondából, hagyományból ismert nevet vesz kölcsön Arany. A már említett *Hajna* és *Laboda* mellett *Hábor* is Vörösmartyra utal (EA., ill. Zalán futása); párja,

Armída pedig Tasso „Gerusalemme liberata"-jából származik. *Holubár* és *Tar Lőrinc* más mondákból kerültek a Toldi-trilógiába. A „Párviadal" modern házaspárja *Meneláosz* és *Helén*, a csábító *Paris*, de ezen – szójátékosan — *Párizs* városát, a divat, a nagyvilági élet csábítását érti a költő. *Bolond Istók* szólásbeli nevét csak a II. énekben ruházza fel önéletrajzi mozzanatokkal; Arany realizmusára jellemző, hogy a III. ének tervvázlatában a *Bolond* nevet a családnévszerűbb *Borond* gúnyos elferdítéséből származtatja.

4.3. Feltűnő a névanyagban bizonyos keresztnevek ismétlődése. *Sára* a majdani Bolond Istók nagyanyja, a haldokló csőszné és nevelőanyja, az orgazda felesége; így hívják – Arany János édesanyjának és testvérnénjének nevén – a „Családi kör" eladó lányát is. *Anna* egy történelmi személyen, *Pekri Anná*-n kívül (LI.) az ÖA. menyasszonya, továbbá Toldi *Anikó* (*Anna* néven említi a TSz. VIII.-ban), szőke *Panni* és Pázmán lovag *Panni* szolgálója. Pázmán felesége *Éva*; ez a neve a BI. I.-ben egy cigányasszonynak, a NC.-ban kettőnek is (Toportyán anyjának és Csóri feleségének). Ismétlődő cigánynév *Dámi* (< *Ádám*), ugyancsak két különböző személy a NC.-ban és muzsikus „A lacikonyhá"-ban. „A lacikonyha" hurkasütő asszonya *Júdit*, ugyanolyan tiszántúlias névalakkal, mint Jóka zsémbes felesége, akit *Jutka*, *Juci* néven is emleget; *Juci* még „A betyár" csárdásnéja. *Kósza Bandi* (A falu bolondja) és *Bóka Bandi* (cím is) modellje valószínűleg azonos személy lehetett (vö. Voinovich i. m. 37–38); *Bandi* vagy *Andris* Vojtina verselgető öccse, leveleinek címzettje is, a *Kósza* ragadványnév vagy vezetéknév pedig a *Kóbor* előzményeként tűnik fel a „Tam o'Shanter"-fordítás címében (vö. ÖM. 1: 523). A Vörösmartytól kölcsönzött *Hábor* az EA. után a Cs.-töredékben mint a „Keveházá"-t elregélő énekmondó neve jelenik meg. Rák *Bende* keresztneve (< *Benedek* vagy *Endre*, vö. Magyar Utónévkönyv) visszatér az „Éjféli párbaj" *Bende* vitézében. Érdekes, hogy a balladai lovagok neve, *Bende*, *Bor* és *Bárczi Benő* alliterál a történelmi *Both bajnok*-éval.

4.4. Néhány f i k t í v h e l y n é v is előfordul, főleg az EA.-ban. A *Sárfalva* ~ *Sárfalu*, *Vízmente*, *Felső-járás*, *Mező-járás*, *Alsó-járás*, *Bakhát*, *Rókacsapás* teljesen realisztikusak, *Üsdi* ellenben a karikaturisztikus beszélő nevek típusába tartozik. Önkényesen módosított névalak a *Bárczi* családnévből visszaképzett *Bárc*; az Abaúj megyei „*radványi* sötét erdő"-től (a mai Füzérradvány) viszonylag nem nagy távolságra *Bárca* (= *Barca*, Szlovákia) nevű helység található.

4.5. A fiktív nevek között kell szólnunk az á l l a t n e v e k r ő l ; ezeket a költő valódi névanyagból választotta ugyan, de szabadon ruházta többnyire költött szituációban szereplő állatokra – egy kivétellel, ez pedig saját *Bodré* kutyája (Háziuraság). Ez a gyakori kutyanév ugyanebben a szokatlan alakváltozatban fordul elő a „Tengeri-hántás"-ban, a *Lombár* ökörnévvel együtt. Toldi ökre is *Lombár*, a *Bimbó* „hajszása" (Toldi IV.). Lova *Rigó* (XI.), a DI.-ben *Pirkó*, a TSz.-ben *Pejkó*. „*Rigó* lovam" szerepel a „Népdalok" 1. darabjában is. Lajos király lova *Tündér* (DI.[2] III.), Mátyásé *Kánya* (SMD.), Csabáé *Fecske* (Csaba királyfi II.), Rózsáé és Ibolyáé *Szellő*, Rozgonyinéé *Muci* — ezzel a játékos becenévvel mintha a csatába induló páncélos amazon gyöngéd nőiességét kívánná jellemezni a költő. Még két állatnevet találtam: *fráter Mikola* „a barátok vízhordó szamara" (TSz. VIII.; a név félrevezető volta

szerepet kap Toldi viselkedésének motivációjában), *Turul* pedig Gyöngyvér sólyma (BH. VIII.)

5.1. A tulajdonnév nem mindig egyedi létezőt jelöl: olykor *általánosító, tipizáló szerepű*. Amikor a költő így beszél a pénzről: „Neked, *Pál*, van [. . .] Neked, *Péter*, nincs" (A kincskeresők), a nevek nem valamely létező vagy költött egyént jelölnek, hanem 'egyik ember', illetőleg 'másik ember' a jelentésük. Hasonló jelentésfunkció: „Melyik háznál van eladó | *Sári, Panni, Zsuzsi, Kató*" (A bajusz), azaz 'lány'; a XIX. század elején a tiszántúli református lakosság körében valóban ezek voltak a leggyakoribb női nevek (vö. Kálmán Béla, A nevek világa. 1967. 60, 62); mint részben láttuk, Arany is többször használja őket. Vojtina ezt az ironikus tanácsot adja öccsének: „Te mindig olyan szót válassz, csinálj, | Amit ne értsen *János* vagy *Mihály*", azaz 'akárki'. Ugyanezek a nevek szlovákos változatban a tót napszámosok típusnevei a kertész panaszában: „[az eső] Hétszámra meg nem áll, | S nem mondhatom: no zárd el a csőt, | Te *Janó*, te *Mihál!*" (Semmi természet!). *Icik* ~ *Icig* a zsidó kocsmáros típusneve (Falusi mulatság, Magyar Misi). Maga a *Magyar Misi* név is típust jelöl, amelyet az ugyanilyen című vers és a „De gustibus" jellemez (az utóbbiban *Magyar Miska* névváltozattal; az itt szereplő *János deák* szintén típus, de talán maga a költő).

Általánosító szerepű *helynevek*: „*Cenken, Igaron* | Hogy ment a színdarab, táncvigalom?" (VL.), nem okvetlenül Széchenyi Nagycenkjén, hanem általában 'vidéken', ahonnan a kor szokása szerint „levelezők" tudósították a divatlapokat a társadalmi eseményekről. A Lévay Józsefnek szóló verses levélben a közmondásos *Baranya és Tolna* 'messze vidék'-et, 'országvilág'-ot jelent. Általánosító *állatnevek*: „egy vén fogatlan farkas, | Kit megűz a *Bodri*, megkerget a *Talpas*" (NC. II.), vagyis 'minden kutya', ezért a szokottabb *Bodri* névváltozat a másutt használt tájnyelvi *Bodré* helyett. Ugyanilyen szerepűnek tekinthetjük a *Dübögő* *csárdanevet* (Magyar Misi).

5.2. Ugyancsak nem egyedi létezőt jelöl a név, amikor metanyelvi síkon önmagát jelenti: az *autonim jelentésű metanév*, pl. „*Piroska* . . . ez a név! jaj nekem, ez a név!" (TSz. VI.). Saját nevét a rímjáték kedvéért német alakban szövi a versbe: „Ma hatvankét esztendeje annak, | Mikor engem megtettek *Johannak*" (Évnapra [1879.]). Gyakran kerülnek szóba a *naptári névnapok*, főként névnapi köszöntések alkalmából: „*István* napjá" [így!] (Szilágyi István . . .), *Domokos* napra (cím), „*Cyrillus, Kajetán, Sz. Eulália* | Nekünk mind *Ivó*-nap és *Leokádia* [. . .] Mi mindegyik szentre ráfogjuk, hogy *Egyed.* | Hozzanak borocskát [. . .] Akkor mindenik szent lészen *Bibiána*" (Köszöntő vers Szász Károlynak; eredeti kiemelések hívják fel a figyelmet a szójátékokra), de gyakran dátum szerepében is: *Szilveszter*-éjen (cím), *László* napja (Szent László), *Emil, Fridrik*, ill. *Dániel* napja (Lévay Józsefnek), *Péter és Pál* (A fülemile, DI.²III.), *Mátyás, Gergely, Simplicius* napja (Almanach 1878-ra), *Szent Lőrinc* nap (TSz. III.), *Szent-Jakab* (TSz. VII.). Az untig magyarázott „felült *Lackó*" kifejezés is (Toldi I.) a forró nyári László-napra utal.

6. Arany nyelvi gazdagsága mutatkozik meg a *névváltozatok* sokaságában, amelyekre már eddig is láttunk néhány példát, teljes felsorolásra

azonban itt sincs elég helyünk. Az *Attila* ~ *Etele* névnek *Atila* ~ *Átila* ~ *Átilla* ~ *Etel* változatai is vannak, *Ildikó*-nak *Ilda* ~ *Hilda* ~ *Krimhilda* ~ *Krimhild* ~ *Krimhilde*, *Mikolt*-nak *Mikolta*; a BH. elején említett *Rof* a Cs.²I./I.-ben *Réva*; *Réka* asszony (Cs.²III./I.) az utolsó dolgozatban *Réka*. A DI.²III., illetőleg a TSz. VII. seregszámlájában *Gyeleti* ~ *Giléti*, *Frangyepán* ~ *Frangepán*, *Zokoli* ~ *Szokoli*, *Dersfi* ~ *Derzsfi* névalakok és írásváltozatok felelnek meg egymásnak. A bibliai *Nebukadnézár* (EA. V.) a „Párviadal"-ban *Nabuchodonozor*. Az öreg *Bencé*-t fia *Benedek* néven említi (TE. I.). A különböző névalakok hangulati értékét tükrözi egy töredéknek maradt verskezdet: „Kósza *Bandi* (mert nem *András*) | Nem olyan ember ő, mint más" (ÖM. 1: 439).

A helynevek alakváltozatai közül is csak mutatóba említek néhányat: *Körözs* ~ *Kerezs* (Édua), *Visegrád* (Pázmán lovag) ~ *Vizsegrád* (TSz.), *Esztergom* (TSz.) ~ *Isztragom* (Csanád), *Oroszi* (Szondi két apródja) ~ *Oroszfalu* (Szondi, töredék), *Kevi* ~ *Kevi-Rác* (Népdal).

Arany szívesen használ idegen nevek helyett magyar vagy magyarított névváltozatot. Így tette magyarrá az *Ildikó* nevet („Krimhilda volna másképp, de tetszősb így a szó", írja a Cs.²III./I.-ben). *Leó* pápa „a főpap *Oroszlán*" (Csaba királyfi I.). *Cola Rienzi* nevét *Miklós Lőrinc*-nek fordítja (TSz. IX.; helyesen „Lőrinc Miklós"). A messze tájakra kalandozó TSz.-ben, illetve DI.-ben önkényesen magyarított helynevekkel is találkozunk. A jó magyarosan hangzó *Gyulavásár* (DI. III., TSz. VII.) minden bizonnyal egyéni lelemény az észak-itáliai *Friuli* < lat. *Forum Iulii* lefordítására. Délebbre van a *Rontó* vize (DI. uo.); a kevésbé naiv hangú TSz. visszaállítja az olasz *Trontó*-t. A csehországi *Loket* várának „A neve »*Könyökvár*« (így jő ki magyarban)" (TSz. IX.); itt kapcsolódik össze Toldi története a karlsbadi forrás felfedezésének mondájával.

7. Lássunk végül néhány számadatot. A személynevek száma — történelmi, mondai, mitológiai és költött személyeké együtt — 865, ebből családnév 332. 347 helynevet, 16 állatnevet (a mitológiai *Pegazus*-sal és *Cerberus*-sal — az utóbbi lelőhelye: BI. II. — és az irodalmi *Rozinánté*-val együtt) és 47 egyéb tulajdonnevet sikerült összeszámolnom Arany eredeti költői műveiben. Némelyik tulajdonnév persze többször fordul elő (a *Toldi* pl. több százszor); némelyiknek alakváltozatai vannak, mint már láttuk, sőt a *Rébék* ~ *Rebi*, *Szalonta* ~ *Nagyszalonta* típusú névváltozatok inkább szinonimáknak tekinthetők, akárcsak pl. a *Rácország* ~ *Szerbhon* megfelelés. Egy-egy tulajdonnévnek lehet több jelentése (pl. a különböző személyeket jelölő *Sára* vagy *Rozgonyi* névnek), átvitt jelentése is (pl. *Ganyméd* = 'pohártöltögető'); tulajdonnévi homonimia viszonyában áll a bibliai, palesztinai *Ráma* (Ráchel) és a balkáni *Ráma*, az egykori hűbéres tartomány (SMD.). Mindezeket egy írói tulajdonnév-szótár szemléltethetné legjobban.

J. Soltész Katalin

Lóvá tettem Csinom Palkót

És persze vele együtt Csinom Jankót is. A dolog megértéséhez hozzátartozik, hogy nemrégiben a Rádió egyik „Társalgó" műsorában mintegy húsz alkalommal beszélgetést folytattam a műsorvezetővel ilyen címen: „Értjük vagy félreértjük a költő szavát?" E beszélgetések során arra akartam rámutatni, hogy nagyon sok magyar költeményt, köztük a legismertebbeket sem, nem értjük n y e l v i l e g, máskor lényegbe vágóan félreértünk egy-egy szót, fordulatot, kifejezést. Mivel a műsorszerkesztőség kívánsága az volt, hogy először lehetőleg a legismertebb, az általános- és középiskolában tanított költeményekre kerítsünk sort, egyszer természetesen sor került a Csinom Palkóra is.

És akkor már a címnél (helyesebben — mivel a kéziratban a versnek nincsen címe — a költemény első szavánál) fennakadtam. Meghökkenve láttam be, hogy immár hosszúnak mondható életem és oktatói munkám során ügyet sem vetettem rá: mit jelenthet a megismételt „csinom" szó (s következőleg ki vagy mi a „Palkó" és a „Jankó"), de még ebben az életkorban sem késő megtanulni valamit, elő hát a történelmi szótárakkal, szójegyzékekkel, a szöveggyűjteményeket, szakfolyóiratokat kísérő „név- és tárgymutatókkal" — s az eredmény: az egész magyar nyelvtörténet folyamán (az átfutott anyag alapján) sehol máshol nem fordul elő a *csinom* szóforma, csak a szóban forgó, ún. kuruc költemény elején! A nyelv-, irodalom- és történettudomány mulasztását pótlandó, az ember nekiáll, és saját kútfejéből próbál valami többé-kevésbbé elfogadható magyarázatot előteremteni. Akkor még három magyarázat kínálkozott (később hozzájuk egy negyedik csatlakozott). 1. A „csinom" egy „csinos"-féle tőből a *finom* analógiájára alakult szóforma. A *finom* egy latin tőre (a *finis* ‚vég, határ', illetve *finire* ‚bevégezni, egy határig elérkezni') visszavezethető melléknév — melynek leszármazottjai a francia: *fin*, *fine*, az olasz *fine*, a német *fein*, s melynek a magyarban *finum* formája is élt (vö. Finum Rózsi Tóth Edének A falu rossza c. népszínművében). Igen ám, de a *csinom* előd jeként nem lehet felmutatni semmiféle magyar vagy idegen szót, a *csinos* > *csinom* változás pedig egyedülálló lenne az egész magyar hangtörténetben. (Bár igéből és főnévből sok *-om* képzős főnév alakult: *álom*, *fájdalom*, *vigalom* stb.) 2. Nézzünk szét az idegen, elsősorban a szomszédos nyelvek területén. Kniezsa István (A magyar nyelv szláv jövevényszavai. 1955.) szinte tálcán kínál egy — látszólag — kézenfekvő megoldást. A Nyelvtörténeti Szótártól s más, tájjellegű régebbi szótáraktól támogatva, felhívja a figyelmet egy cseh – szlovák eredetű *csín* ~ *csíny* szóra, melynek a XVII. század elején ilyen jelentései is voltak (magyarul írom ide a szokásos latin – német helyett): ‚összeillőség', ‚dísz, ékesség', ‚elegancia', ‚csinosság, takarosság' stb. Ez a *csin* a XVIII XIX. század fordulóján sok vitára adott alkalmat (Gyarmathi S.,

Sándor István s az ő nyomán haladó Kresznerics Ferenc, majd Kassai József között). Legjobban Kassai foglalja össze a kérdést: szerinte a *tsin* (csin) gyökérnek három fő jelentése van (ismét magyarul adom): 1. ‚rend, módja valaminek'; 2. ‚tisztelet, dísz, ékesség, elegancia'; 3. ‚tett, csíny'.

Már-már úgy tűnik: megvan a rejtély kulcsa, hiszen ha az emlegetett jelentések közül a ‚dísz'-t, ‚ékesség'-et választom, egy „Ékességem Palkó, szépségem Jankó" akár bele is illeszkedhet a versbe . . . Hogy mégsem álltam meg ennél a megoldásnál, annak már nem nyelvi, hanem lírai-logikai oka van. Ha ugyanis elolvassuk versünk 2 4. sorát, az kell megállapítanunk, hogy egy (tiszti rangban levő) kuruc vitéz büszkélkedve, dicsekedve s egyben szinte szeretettel simogatva sorolja fel h a d i f e l s z e r e l é s é n e k , h a r c i ö l t ö z e t é n e k néhány darabját, *tárgyát:*

Csontos *kalabérom,*
Szép selymes *lódingom,*
Dali pár *pisztolyom.*

Ezek kétségkívül magán viselt t á r g y a k (karabély, töltény- vagy puskaportartó, páros pisztoly), az ő személyes holmijai, birtokai, ezt emberről akárha közvitézek is — senki se mondhatja. Pedig — a köztudat Csinom Palkót, és Csinom Jankót embereknek, vitézeknek tartja. Erre vonatkozólag hadd idézzek Jani Jánosnak a „Társalgó" műsorvezetőjéhez intézett leveléből: „Egy hosszú életen keresztül abban a tudatban éltem, hogy Csinom Palkó és Csinom Jankó élő emberi személyek voltak, és emberi mivoltukban szólítgatta őket a dal ismeretlen szerzője 1705 őszén. Érdekessége a dolognak, hogy ez a hiedelem annyira beivódott a köztudatba, hogy még napjaink általános iskolai könyvei is . . . a szövegmagyarázatot a »kalabér«-nál kezdik. — Ugyancsak ebből az értelmezésből fogant Farkas Ferenc Csinom Palkó c. daljátéka is . . ." Itt Csinom Jankó Palkónak a testvére, s „A labanc földesúrtól megszökött jobbágyfiúk felcsapnak kuruc katonának stb. — A Társalgó 1980. május 5-i műsorában Szigeti József is említi a Csinom Palkó c. dalt, de úgy érzem, ő is emberi lényekre gondolt, mikor a dalról beszélt . . ." A továbbiakban Jani János barátom — elfogadva az én (később kifejtendő) feltevésemet — azt javasolja, hogy a jövőben az iskolákban annak értelmében magyarázzák a „Csinom Palkó, Csinom Jankó" megnevezéseket, sőt: „széles körű irodalmi vitát kellene indítani a Társalgóban, ahol dr. Martinkó András még egyszer és teljes részletességgel fejtené ki kutatásainak eredményét, de megszólalna a többi illetékes irodalmi tudós [?] is." (A kérdőjel csak rám vonatkozik.) Jani János bizonnyal nem tudta, hogy a Rádiónál nekem rövidesen kitelik a szolgálat, de az kétségtelen, hogy „A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei" címen 1974-ben Pécsett tartott tudományos tanácskozáson a jelenlévő kitűnő tudósok, kutatók mindegyike kuruc vitéznek tartotta Csinom Palkót és Jankót — csak ezen az alapon lehetett egyik központi kérdés az, hogy versünk toborzó ének-e vagy táncnóta. (A többség az előbbi felfogás mellett tört lándzsát, s ezt a nézetet fogadta el Varga Imre kitűnő jegyzetes válogatása is: A kuruc küzdelmek költészete. 1977. 817.) A kérdéshez l. még Rákóczi-tanulmányok. Szerk. Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes. Akad. K. 1980.

Mindennek kapcsán én egyelőre csak azt jegyzem meg: ha valaki a költemény kéziratát (Bocskor-kódex, a kolozsvári egyetemi könyvtárban, mikrofilm az Orsz. Széchényi Könyvtárban, 86a—89b l.) megnézte volna, meggyőződ-

hetett volna róla, hogy a „csinom" legalább annyi, sőt több joggal olvasható „csinóm"-nak, s ez esetben szinte automatikusan merülhetett volna fel benne az én (rövidesen következő) hipotézisem. — Egy másik (ugyancsak ide tartozó) tézissel is vitatkoznék egy-két mondat erejéig. A Thököly-, Rákóczi-kor irodalmár és történész kutatói szívesen sorolják a Csinom Palkót a népi hazafiság, forradalmiság megnyilatkozásai közé. Valójában költeményünkben — egy-két nyelvi fordulaton kívül — nincs semmi osztályszemléletű „népi", a szerző sokkal inkább egy nemzeti, németellenes, nemesi szemléletnek ad hangot, keveset törődik az ide-oda hullámzó harcokban megnyomorodott kézműves és paraszti tömegekkel, sőt a vers vége felé ilyen gyakorlati tanácsokat ad a kuruc tiszt szájába:

„Az paraszt embernek
Fogd meg az szakállát,
Hajtsd el az marháját,
Verd pofon őmagát!"

Azt hiszem, az előzőkben legalábbis valószínűsíteni tudtam, hogy sem a „csinos"-rokon „csinom", sem a birtokjeles „csin-om" nem fogadható el Palkó és Jankó jelzőjének avagy családi nevének. Mielőtt azonban saját feltevésemre rátérnék, kötelességemnek érzem, hogy általam csak a legutóbbi időkben megismert megoldáskísérletről ejtsek egynéhány szót. Amikor nagy bizonytalankodásaim közepette Varga Imre említett gyűjteményében a Csinom Palkóhoz adott (140. sz.) jegyzetét fellapoztam, egy kissé meghökkenve olvastam a (Varga Imrétől is szemmel láthatólag elfogadott) magyarázatot, mely szerint a „csinom" a szlovák *čin* (tett, cselekedet) eszközhatározói esete — *činom* —, s abban az értelemben szerepel versünk indító szavaként: „tettre", rajta! Gyorsan fellapoztam az említett pécsi tanácskozásról kiadott füzetet, s abban R. Várkonyi Ágnes második hozzászólásában (egyebek közt) ezt olvastam (159 60.): „[A] További lépés szempontjából lényegbevágó [,] amit Käfer István hozzászólásában nem mondott el, de a szünetben beszélgetvén a kérdésről [,] igen . . . ő egy nagyon lényeges mozzanattal tovább építi ugyanezt a tételt (ti. a vers toborzó jellegét) . . . Mit jelent a Csinom Palkóban a *csinom* szó? Senki se tudja. A saját előadásában Esze Tamás kifejtette, hogy akkor léphetnénk tovább, ha meg tudnánk állapítani, hogy mi is az értelme ennek a kifejezésnek: »csinom«. Käfer István véleménye szerint ez valószínűleg [!] szláv szó, és azt jelenti, hogy »tettre Palkó«, vagyis a kuruc »talpra magyar«. Egyelőre azonban megelégedhetünk annyival: Käfer feltevése további bizonyíték rá [?], hogy a Csinom Palkó toborzó ének."

Bár kezdettől fogva nem éreztem megalapozottnak ezt a feltevést, azért — nem tartván magamat tévedhetetlennek — utánanéztem a kezem ügyébe eső szlovák—magyar és magyar-szlovák szótárakban, többek között Ján Hvozdzil-nak 1937-ben kiadott, máig legjobb szótárában is, de a *čin*-nak ténylegesen meglévő *činom* esete mellett sehol sem találtam a hozzáillő ‚tettre' jelentést. Pedig a magyar frazeológiai kifejezés megvan Hvozdzilnál (Szlovák—magyar rész): „(po)hotovy k činu: tettre kész", „majte sa k činu: lássatok hozzá, fel a tettre!". De tovább is mentem: felhívtam, megkérdeztem kitűnő szlavistákat, szlovakistákat (talán nem követek el nagy méltánytalanságot, ha nevüket itt nem említem), egyöntetű, határozott válaszuk az volt: a *činom* nem jelentheti azt, hogy „tettre". A méltányosság azonban azt is megkívánta: kérdezzem meg Käfer Istvánt is. Ő kijelentette, továbbra is

helytállónak tartja Pécsett említett ötletét, s felhívta figyelmemet arra, hogy a közelmúltban két alkalommal írásban is kifejtette felfogását. Először az Orsz. Széchényi Könyvtár 1972-es Évkönyvében (egy más tárgyú, hosszabb tanulmány keretében, a 187. lapon): de ott mindössze ennyi olvasható: „minden bizonnyal [?] szlovák eredetű a Csinom Palkó című [= kezdetű] dal *csinom* szava . . . , ami megközelítően a ‚tettre', ‚férfias tettre' (čin = cselekedet, tett) adverbiális-instrumentális alakra vezethető vissza." Utóbb levélben tájékoztatott felfogása legbővebb kifejtésének helyéről és idejéről. Ez az 1975 októberi, Békéscsabán tartott, „Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencián" történt meg (ezúttal is egy hosszabb előadás keretében), nyomtatásban az említett konferencia anyagának a Magyar Néprajzi Társaság, TIT Békésmegyei szervezete által közzétett kötetben olvasható (1976. 195–311.). A Csinom Palkó *csinom* szavával kapcsolatos magyarázat nem különbözik az eddigiektől, de talán új az a kiegészítés, melyről — az idézőjel bezárásának elmaradása miatt — nem tudtam megállapítani: elhangzott-e Békéscsabán, vagy csupán levélbeli közlés. Ez a kiegészítő így hangzik: „E feltételezés [ti. a csinom = szlovák *čin* > *činom:* ‚rajta, tettre cselekedetre'] szerint a magyar ének [?] szlovák népdal-küszöbbel kezdődik, ami más esetben is előfordul [! például?]. Nyomatékosítani látszik e feltételezés valószínűségét az is, hogy a magyar népköltészetben szokatlan forma a *Jankó, Palkó* névváltozat. E két név röviden [?], szlávosan ejtve és a szlávnak tűnő [!] kezdő-szó mindenesetre figyelemre méltó, annak ellenére, hogy a *csinom [činom]* kifejezést az általunk vélt értelmezésben eddig nem sikerült megtalálni egykorú szlovák, illetve cseh frazeológiai elemekben." Csak néhány rövid megjegyzés: 1. Eddig senki se tud olyan magyar költeményről, mely „szlovák népdal-küszöbbel kezdődik". (Magyar–szlovák — ahogy magyar–latin, magyar–német — makaróni versek vannak, de ezekben az idegen elem sosem korlátozódik egyetlen, kezdő szóra.) 2. A Csinom Palkó nem népköltészeti, nem folklór alkotás, hanem a nemesi kuruc költészetnek egy ismeretlen szerzőjű terméke. (De az akkori műfaji megjelölés szerint nem „ének.) 3. Ennek következtében semmi különös nincs a Palkó, Jankó „névváltozat" használatában. 4. Nem értem: mért kellene a két nevet „röviden, szlávosan" ejteni, illetve hogy a (gondolom, erről van szó) a Palko, Janko mért szlávos. (L. alább.) 4. A *rajta-*, *nosza*-féle kifejezés ismételten előfordul a versben („Nosza *rajta* jó katonák", „*Nosza* most is űzzük . . .", „*Rajta*, Miska, rajta", „*Nosza* tehát, hadnagy uram . . .") de sehol sincs „*či*nom"-mal fordítva, egyáltalán az egész költeményben a kezdő két „csinom" lenne egyedül szlovák szó! 5. A „činom" = ‚tettre, cselekedetre, rajta' megfelelés sem egykorú, sem későbbi „szlovák, illetve cseh frazeológiai elemekben" soha, sehol nem fordul elő.

*

Gondolom, ezek után nyugodtan mellőzhetjük a „szlovák népdal-küszöböt", de az általam eddig felvetett megfejtési kísérleteket is. A „csinom Palkó"-hoz és „Csinom Jankó"-hoz olyan jelentést kell találni, amely beleillik a következő három sor lírai és logikai paradigmáiba, azaz beleilljék a kedveskedve–becézve–dicsekedve megszólítható személyes tárgyak, birtokok, hadi kellékek kategóriájába. Arról már meggyőződhettünk, hogy a *csinom* nem melléknév (‚csinos'), nem is szláv felszólító-határozó (‚rajta'), de ‚szépségem, ékességem' jelentésű főnév se lehet, mert a *Palkó* és *Jankó* nem lehetnek embe-

rek. De ha a *csinom* szót nem *csin-om*, hanem *csino-m* szerkezetnek fogjuk fel, egyszerre az ismerős szavak egész sora kerül elő a nyelvtörténetből (1211 óta), a történeti, etimológiai, kétnyelvű, értelmező és tájszótárakból, sőt sokunknak mai élőnyelvi emlékeiből is. Nem ugyan mindig *csino* alakban, hanem sokkal gyakrabban *csina, csinó, csinu* formában. (Egy könyv Molnár Nándor: A magyar emlős háziállatok történetéből. 1960 — a Barkóságból a *csena* alakot is megemlíti. Saját emlékem alapján igazolom az adatát.) Mindezek közös jelentése azonban: kedveskedve, becézve megnevezett *ló*, különösen *csikó*, s nagyon gyakran szerepel állathívogató, illetve -elkergető szóként, vagy tovább becézve: *csina-te, csinukám* stb. (L. az emlegetett szótárakat egészen az Új Magyar Tájszótárig és az Új Etimológiai Szótárig meg a nyelvészeti folyóiratok szómutatóját.)

Minket ezúttal a *csino* érdekel elsősorban. Minden bizonnyal sokaknak szokatlannak („szlávosnak") hangzik a szóvégi rövid *o*. Pedig – ha valóban *o* áll a vers szövegében – az sem lenne éppen szokatlan, sem „szlávos" végződés. A magyar nyelvterület sok helyén, elsősorban a Székelyföldtől a Csallóközig ívelő, általában palócos kiejtésű területen megszokott dolog a szóvégi rövid *o* akár a tőhöz tartozik, akár előhangzó vagy rag. Így az én szülőföldemen (a régi Borsod megye északi részén) még ma is hallani ilyen paradigmákat: *lábom, lábod, lábo;* a kiejtésben rövid *o*-val hangzanak az ilyen köznevek: *vaskó, kiló*, vagy az ilyen családnevek: *Taskó, Szopkó, Svidró* (inkább: *Sidro*), *Martinkó* stb. Sőt (a később még idézendő) Gálffy Mózes a Kolozsvárhoz közeli Borsavölgye falvaiból idéz ilyen keresztneveket: *Palko* (!), *Ferko* (és *Feriko*), *Aniko, Ildiko, Lászlo* stb. (Keresztneveink becéző alakjai a Borsa völgyében. Kolozsvár, 1944.) – A már említett Varga Imre-féle összeállításban is százszámra fordulnak elő ilyen formák: *országodot, lovakot, magyor, lábóját, futnok* stb.

De lehet, hogy nem is kell „mentegetni" a *csinom o*-ját, lehetséges ugyanis, hogy *csinóm* a helyes olvasat. Ehhez annyit röviden el kell mondanom, hogy a *Csinom Palkó* kézirata az ún. Bocskor-kódexben van (l. előbb). E „kódex" kéziratos anyagát 1716 1739 között Csíkszentléleken korabeli (XVII. század végi, XVIII. század legeleji) népszerű versekből állította össze Bocskor János. Bocskor elég gyenge lábon állt a (különben is akkor változó-keveredő) helyesírással, teljesen ötletszerűen rakja fel az ékezeteket, alkalmazza a központozást, a kis és nagy kezdőbetűt. Még a verssort is gátlástalanul átviszi a következő sorba (ha nincs hely), s ott közvetlenül a következő sorral folytatja. (A vers egyébként nála szakozatlan.) Szemléltetésül – és érvül – ide másolom a Csinom Palkó első sorait (az Orsz. Széchényi Könyvtár mikrofilm-másolata alapján).

Csinom Palko Csinom Janko
csontos Kalaberom Szep sejlmés
Lodingom dali par pistajom
Nosza rajta jo katonak igyunk egészseget
[egy kis jóakarattal lehet „egészsegel" is]
menyen tanczba ki ki köztünk az ő jegesevel

Amikor Thaly Kálmán a költeményt lemásolta „Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez" c. kétkötetes kiadványába (Pest, 1872.), teljesen önkényes (azt hiszem: sokszor téves) átírást alkalmazott, így a *Palko, Janko, szep, par* stb. fölé hosszú ékezetet tett, de a *csinom*-hoz (nyilván már ő

se értette) nem nyúlt. Az adatok szerint azonban Erdélyben csak a *csinó* forma járja, Bocskor János is így gondolhatta.

Azzal persze, hogy a *csinom* ~ *csinóm* szót megfejtettük, még nem válaszoltunk minden (ténylegesen elhangzott vagy elhangozható) fenntartásra. Ezeket a következő pontok alá lehetne csoportosítani: 1. Hogy lehet egy (kedves, becézett) l ó n a k emberi keresztnevet adni? 2. Itt főleg Käfer István szavaira emlékeztetnék: nem nagyon fordul elő a *Palkó* és *Jankó* név párosítása. 3. Egy kissé szokatlan a ló „státusa" – a ló neve sorrend, azaz a „Lovacskám Palkó" a „Palkó lovam" helyett. 4. Mi az oka a *csino* (~ *csinó* ~ *csina* ~ *csinu*) főnév ritkaságának a magyar szövegekben?

Az állatnevek „adományozásának" szokása, divata egy külön nyelvészeti tudományágnak, az ún. névtannak vagy névtudománynak (onomatológiának, onomasztikának) az illetékessége alá tartozik. Ennek nálunk egyik kiváló művelője Hajdú Mihály, aki sok mindenben segítségemre volt, sok ilyen tárgyú munkára, közleményre, előadásra felhívta a figyelmemet, a kezembe adott néhány példányt az általa és munkaközössége által sokszorosított formában szerkesztett „Névtani Értesítő"-ből. Ezek egyikében (éppen Hajdú Mihály tollából) olvasható egy cikk: „Békés megyei apaállatok 1925 és 1934 között", melynek II. része (éppen ez került a kezembe) a bikaneveket sorolja fel, s van ott *Ábel*-től, *Ádám*-tól *Vilmos*-ig és *Zoltán*-ig minden, *Jancsi—János* meg *Pali Palkó* is. Az Értesítő egy másik számában Dégi Zoltán közli névtani kutatásainak eredményét „Állatnevek Ordascsehiben és környékén" címmel, a közlemény 2. szakaszában a szerző lóneveket sorol fel, ahol 26 férfi- és nőnévvel ellátott lovat említ meg . . . De ezt a szokást talán nem is kellene bizonygatni, annyira nyilvánvaló mindenki számára, akinek „lóismerősei" vannak. Az is bizonyított tény, hogy a lónak (kiscsikónak) gyakran adja gazdája a saját vagy valamely családtagja, kedves ismerőse, komája nevét. Még Márton Gyula is, aki pedig azt írja, hogy: „A falusiak [ti. az általa feltérképezett falvak lakói] véleménye szerint . . . nem valami hízelgő az illetőre nézve, ha állat is viseli a nevét", hozzáteszi: „az egy ló kivételével" (A Kolozs megyei Borsavölgy állatnevei. Kolozsvár, 1945. 13). Sajnos, a mai felmérések már nem tükrözik a névgyakoriság számait, sem a névadás indítékait, hiszen a ló egyre inkább a kihaló állatfajok közé tartozik, és mindenképpen megszűnt az a „családias" kapcsolat gazda és ló között, mely a feudális korban oly természetes volt. (A mai lónevek „elidegenedését" jól szemlélteti J. Soltész Katalin: Lónevek c. cikke, Nyr. 1976. 144–54; a cikk ugyan még tud *Palkó-*, *Bandi*-féle lónevekről, de a versenylovak „elkeresztelésében" már egészen más indítékok játszanak szerepet.)

A kuruc—labanc küzdelmek idején egészen más volt a katona és ló viszonya. A várháborúk végeztével, a nehezen mozgó tüzérség csökkent, illetve modern formában kialakulatlan szerepével a portyázó jellegű háborúban újra a lovas csapatok váltak a csaták döntő erejévé. A ló és lovas ekkor a szó szoros értelmében sorstársak, szinte barátok, testvérek lettek. Elsorolhatatlanul sok az olyan kuruckori vers, melyben a szerző lováról is megemlékezik: dicsekedve, büszkélkedve a harcok felfelé ívelő ágában, saját nyomorúságába, rongyosságába, kiéhezett görcsösségébe belevonva a kurucok csillagának lehanyatlásakor keletkezett palinódiákban, kesergésekben, bujdosó és öncsúfoló dalokban . . . Jó, jó, de itt k é t , „egyenrangú" lóval dicsekszik a kuruc tiszt. Persze, a lovas katona számára a második, a vezetékló életfontosságú volt. Sőt Dálnoki Veres Gerzson „Kuruc krónikā"-jában szemére vetve

sok katonának, hogy lovát nem gondozza, nem eteti rendesen, miért is azok „elállnak", azaz kidőlnek — ezzel dicsekszik: „Nekem öt paripám volt, de el nem állatt. | Mert hátán mindenkor hordozott abrakot" | (Varga I. i. m. 673).

2. Miután így — gondolom — valószínűsíteni tudtam, hogy a „nyalka kuruc" legelőször két kedves lovát említi fel hadi kellékei közt, röviden felelni szeretnék arra az ellenvetésre: hogy kerül egymás mellé a *Palkó* és a *Jankó*. A felelet rövid lesz: Hajdú Mihály egyik érdekes könyvéből — Magyar becéző-nevek (1770—1970) Akad. K. 1974. — kiderül, hogy a XVIII. század végén, a XIX. század elején a két legnépszerűbb férfi becéző́név a *Palkó* és a *Jankó* volt. (Márpedig az emberek a népszerű, divatos neveket adták a lovuknak is.) Az sem lehet véletlen, hogy az „Archivum Rákóczianum" c. kiadványsorozat névmutatójában csak keresztnevén csupán *Palkó* (Bercsényi szolgája, 10: 183) és *Jankó* (muzsikus Bercsényi udvartartásában, 8: 374) szerepel!

3. Megfontolandóbb a „Csinom Palkó" („Lovacskám, kedves lovam, Palkó) sorrend. Ma már általában így beszélünk: Bodri kutyám, Pejkó lovam stb., vagyis előbb jön a név, aztán a „status", a gazda és jószága közti viszony megjelölése. A régebbi megszólításformák azonban egyformán megengedik az „András fiam" és „Fiam, András" formát. Gondoljunk csak népköltészetünk ilyen formáira: „Viszi haza ő *fiának, Fejér Andrásnak*"; „*Anyám, anyám,* édös *anyám.* | *Gyulainé* édös anyám"; „Nem engedöm, édes *fiam, Gyula Márton*"; „Lányom, édös *lányom,* | *Bodor Katalina*"; „Ne halj, *fiam,* ne halj, *Bertalaki László*" stb. Sőt, mivel a „status", a viszony, a személyes kapcsolat érzelmileg telítettebb, legkorábban a „Csinóm, Palkó"-féle sorrend volt a kedveltebb: „Uram király", s „Uram Isten", „Asszonyunk [= kb. királynénk], Szűz Mária" (külön is figyelemre méltó ez az ősi affektív forma, hiszen a latinban csak ennyi van: „Sancta Maria"). Ló esetében is ismeretes — a nem pontosan velük egybevágó — „Fakó *lovam* a *Murza*" verssor (a „Balogh Ádám nótájá"-ban). Ez ugyanis már kifejtve adja azt az értelmezős szerkezetet, melyet az „Asszonyunk Szüz Mária"-féle, szintén értelmezős formák az érzelmi, áhítatos-tisztelő viszony és megnevezés egységében mutatnak fel. Nem hiszem, hogy a maga korában a „Csinóm Palkó" forma valakinek is szemet szúrt volna.

4. Végül pedig a *Csinom*, illetve a *csina, csinó, csino, csinu* szavak ritka előfordulásának kérdése. Ennek megértéséhez tudni kell, hogy a *csina* és társai tulajdonképpen nem fogalomszavak, nem szinonimái a *csikó*-nak, *ló*-nak, hanem jelentéstartalmukat a kedveskedés, becézés, az érzelmi viszonyulás határozza meg (a nyelvtudomány nyelvén: konnotatív funkciójuk jóval fontosabb a denotatív funkciónál). Az állatokat jelölő fogalmi szavak közt ilyenek még a *cocó, boci, csacsi, cica, csibe* (elképzelhető, hogy valamikor ilyen viszony volt az *eb* és a *kutya* között is). Ez azt jelenti, hogy a vásáron senki sem adott—vett „cocót", „bocit", szerződésben, leltárban, végrendeletben ilyen szavakat nem használtak, és a kotlós sem „csibéket" költött ki (hanem „kiscsirkét"). Bizony utána kellene járni, hogy magyar köznyelvi szótárakban mikor jelent meg pl. a *boci*, vagy a *cocó, cica.* Az ilyen, kedveskedő, becéző funkciójú vagy hívogatásra, megszólításra szolgáló szavak sorsa aztán két irányban fejlődik tovább: teljesen visszaszorul a csak konnotatív jelentésű szavak közé — s ezzel együtt rendszerint egy szűk körű nyelvhasználatba vagy a tájnyelvbe. Kassai József a „Nyelv-tanító könyv"-ben (1817.) és nyomában a Czuczor—Fogarasi a *tsinu* elnevezést már „hegyaljai szó"-ként jelöli meg (ami persze akkor még erős túlzás volt). De fordított is lehet a fejlődés: az eredetileg csak kedveskedő, becéző tartalmú szó megtelik fogalmi jegyekkel, s az eredeti fogalmi szót szorít-

ja egy szűk körű nyelvhasználatba, esetleg mindenestül a helyére lép. Ez lett a sorsa pl. a *csibé*-nek a „kiscsirké"-vel (vö. naposcsibe), az *eb*-nek a „kutyá"-val szemben. A *csina, csinó, csino, csinu, csena* az előbbi csoport szavainak sorsában osztozott.

Csak mint hangtani érdekességet említem, meg, hogy az *-a* végű becéző-nevek (köztük az állatnevek is) gyakran elvesztik, vagy kezdik elveszteni érzelmi töltésüket, s ilyenkor további kicsinyítő-becéző képzőt kapnak. A különös azonban az, hogy ezek a képzők rendszerint nem a szóvégi *-a*-hoz kapcsolódnak, hanem — különösen az *-i, -ó, -u(s)ka* esetében – helyébe lépnek: *Ila* > *Ilus; Anna* > *Annus, Anni; anya* > *anyó* stb. Kétségtelen, hogy szavunk esetében a *csina* a legősibb forma, a *csinó, csino, csinu-csinus-csinuska* a későbbi, „kiegészítő" becézés során alakult ki. A magam gyermekkori emlékét megerősíti Kelemen József kitűnő könyve (A mondatszók a magyar nyelvben. Akad. K. 1970. 350–1), mely a *csina* becézéseként, hívogatójaként ilyen alakokat ad: *csinuska, csinuskám.* (De ugyanígy vagyunk a *cicá*-val, *kutyá*-val, esetükben is a *cicácska, kutyácska* helyett általában: *cicus*-t, *kutyus*-t mondunk.)

Végezetül hadd fejezzem ki azt a (nem ide tartozó) óhajtásomat, hogy a „Csinom Palkó"-nak mielőbb adják ki kritikai, a korabeli nyelvtan és helyesírás elveit érvényesítő, legvalószínűbb olvasatát. Meggyőződésem, hogy — egyéb félreértések kiküszöbölése mellett — versünk így fog kezdődni: „Csinóm Palkó, csinóm Jankó".

Martinkó András

Szabály és tendencia a szinkronikus grammatikában*

Bárczi Géza emlékének

A címben jelzett problémával a ‚Fejezetek a strukturális magyar mondattanból' című, nyelvtudományi intézetbeli tervmunka közben találkoztam. Néhány alá- és mellérendelő kötőszó (illetve a megfelelő mondattípus) szintaxisának és szemantikájának jellemzése a feladatom. Mielőtt a szabály és tendencia kérdésnek a munkában való felmerülésére térnék, szeretném jelezni, milyen szálakon kapcsolódik ez Bárczi Géza általános nyelvészeti munkásságához.

A törvény és tendencia kérdése, különös tekintettel a hangváltozásokra, jól ismert vitatémája volt a történeti nyelvtudománynak. Bárczi a Bevezetés a nyelvtudományba című, 1953-ban megjelent egyetemi tankönyvében,[1] sok más tudóshoz hasonlóan az újgrammatikusok (különösen Hermann Paul) hangváltozási törvény fogalmával szemben, a hangváltozási tendencia mellett érvelt (62–6). Érvei egy részében kimutat olyan történeti változásokat, melyek jelzik, hogy a hangváltozások lehetővé tesznek kivételeket, ellenkező irányú tendenciákat, sőt a régi megmaradását is. Másrészt – és a mi szempontunkból most ez a lényeges — utal arra, hogy a hangváltozási tendenciák keletkezése, megindulása nem szükségképpen és kizárólag parole jelenség, és el-

* A Debreceni Nyelvészeti Napokon 1981 november 12-én elhangzott előadás írásbeli változata.

[1] Bárczi Géza: Bevezetés a nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Bp., 1953.

[2] Meillet, Antoine: L'état actuel des ètudes de linguistique générale (Linguistique historique et linguistique générale). Paris, 1921. 1–20.

indítóik nem szükségképpen egyes beszélők által véletlenszerűen produkált módosulások, hibák. Bárczi véleménye szerint vannak tendenciák, amelyek a langue-hoz, a nyelvi rendszerhez tartoznak. Ezek nem kizárólag individuális eltérésekből keletkeznek, hanem szociális jellegűek, tehát nagyobb, gyakran térben nem összefüggő szociális csoportokban, illetve rétegekben, nagyjából egyidőben jönnek létre. Ezt a lehetőséget már az újgrammatikusok egy része is megengedte, Meillet pedig, mint köztudomású, a nyelv társadalmi intézményként való felfogása oldaláról alapvető bírálatban részesítette Paul felfogását a nyelvi változások okairól.[2] Bárczi a szociális tényezők és mozgások szerepét, valamint a nyelvi/nyelvtani rendszer szerkezetét, működési módját egyaránt lényegesnek tartotta a nyelvi változásban.

Amennyiben elfogadjuk, hogy a történeti változásokban a nyelvi rendszer szintjéhez köthető tendenciák vannak, akkor ennek következményeivel a szinkronikus leírásban is számolnunk kell. Ez azt jelenti, hogy elismerve a stilisztikai, csoportnyelvi, nyelvjárási és más nyelvi tendenciák létezését, a nyelvi rendszer szinkronikus leírásában – az előbbieken túl – kifejezetten nyelvtani viszonylatokban is találkozhatunk tendenciának minősíthető jelenségekkel. A szinkronikus tendenciák a mondatok grammatikalitásának (nyelvtanszerűségének) kérdésével függnek össze. Vannak olyan szerkezetek, melyek grammatikálisak abban az értelemben, hogy nyelvtani szempontból kifogástalanok és szembeállíthatók olyan szerkezeti változatokkal, melyek elfogadhatatlanok. Az első változatot szabályos szerkezetnek nevezik, a másodikat meg szabálytalannak, rossznak.

A tudományos grammatikát olyan elméletnek tekintjük, amely a nyelvi rendszer modellje. Ezt a modelláló szerepét úgy teljesíti, hogy a benne foglalt szabályrendszer elvileg képes az adott nyelven alkotható összes jól formált (grammatikus) mondat jellemzésére, és egyben kizárja az adott nyelven létre nem hozható, rosszul formáltnak tekinthető (nem grammatikus) szerkezeteket A szabályos/szabálytalan megkülönböztetése ebben az összefüggésben nem normatív jellegű, hanem az a m ó d , ahogyan a tudományos grammatika jellemzi a nyelv rendszerét.

Vannak azonban olyan szerkezeti változatok, melyek nem a szabályos/szabálytalan viszonyában állnak egymással, hanem a szabályosabb/kevésbé szabályos, a jobb/kevésb – jó (de elfogadható) viszonyaiban. Ezek tehát a nyelvtanszerűség (a grammatikalitás) különböző, gyakran k ö z b ü l s ő fokán állnak. Egy adott mondatszerkezet átalakításai közben, a nyelvtanszerűség (grammatikalitás) különböző fokai közti relációkat mostantól *grammatikai tendenciák*-nak fogom nevezni. A szabályokat pedig olyan viszonyoknak fogom tekinteni, amelyek a nyelvtani szempontból tökéletes szerkezetet jellemzik és kizárják a nyelvtani szempontból elfogadhatatlant.

Nézzünk néhány példát ! Egyes megengedő kötőszók mondatbeli pozíciói részben szabályos, részben tendenciális összefüggéseket mutatnak a mondatok aktuális tagolódásával. É. Kiss Katalin terminológiáját használva[3] a mondatok főhangsúlyos elemét fókusznak, az előtte található elemet vagy elemeket topiknak, a fókusz utániakat pedig neutrális résznek fogom nevezni. Az ezekkel kapcsolatos további kérdéseket most nem tárgyalhatom, csak egy példát adok,

[3] É. Kiss Katalin: A magyar mondatok egy szintaktikai modellje, NyK. 80: (1978.) 261–86

a kezdőbetűikkel jelölve a megfelelő részeket:

[$_{T}$Vali] [$_{F}$gyorsan] oldotta meg [$_{N}$a példát.]

A vizsgált kötőszókat illetően az első grammatikai szabály abban áll, hogy a sztenderd (tehát a nem metanyelvi vagy nem speciális helyesbítést tartalmazó) mondatokban nem lehetnek sem topicok, sem fókuszok, hanem ezek előtt, között vagy után állhatnak, különféle megoszlásban. Már tendencia, hogy jobbak a neutrális rész előtt vagy után, mint benne. Tehát az elvileg lehetséges helyzetek a következők: (Ø = a lehetséges helyzetek)

Ø Topik Ø Fókusz (Ige) Ø Neutrális rész Ø.

Vegyünk egy összetettmondat-típust és vizsgáljuk meg benne a megengedő kötőszók közül ezúttal a *habár, noha, jóllehet* és *bár* szintaktikai viselkedését.[4] Szabály, hogy a topik előtt, (a mondatélen) valamennyien tökéletesen grammatikusak:

$$\left\{\begin{matrix}\text{Habár}\\ \text{Noha}\\ \text{Jóllehet}\\ \text{Bár}\end{matrix}\right\}$$ [$_{T}$Vali] [$_{F}$gyorsan] oldotta meg [$_{N}$a példát], Bálint türelmetlen volt.

Szabály, hogy a fókusz és az ige közé nem kerülhetnek (feltéve persze, hogy a fókusz maga nem ige):

! [$_{T}$Vali] [$_{F}$gyorsan] $\left\{\begin{matrix}\text{habár}\\ \text{jóllehet}\\ \text{noha}\\ \text{bár}\end{matrix}\right\}$ oldotta meg [$_{N}$a példát], Bálint türelmetlen volt.

Amennyiben a mondatélről a topik utánra, de a fókusz elé helyezzük a kötőszókat, a mondat grammatikalitásának mértéke csökken, de azért még elfogadható. (A tesztelt anyanyelvi beszélők ezt úgy szokták kifejezni, hogy a mondat már nem annyira jó, mint a korábban.):

[$_{T}$Vali] $\left\{\begin{matrix}\text{noha}\\ \text{habár}\\ \text{jóllehet}\\ \text{bár}\end{matrix}\right\}$ [$_{F}$gyorsan] oldotta meg [$_{N}$a példát], Bálint türelmetlen volt.

A két szintaktikai helyzet közötti viszonyt, miszerint ezek a kötőszók a mondatélről a topik utáni helyre mozgatva kevésbé jó, de elfogadható mondatot eredményeznek, tendenciának nevezem.

A fókusz és az ige utáni pozícióit illetően, a kötőszók különbözőképpen viselkednek. A *noha* és a *habár* kötőszókat mondatélről erre a helyre mozgatva, a l i g elfogadható, lényegében rossz formájú mondathoz jutunk. Tehát szabály,

[4] A többi megengedő kötőszóra és más mondattípusokra l.: Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. Nytud. Ért. 118. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.

hogy ők nem kerülhetnek ebben a mondattípusban a fókusz és az ige után: Először az eredeti helyzet:

{Habár / Noha} [$_{T}$Vali] [$_{F}$*gyorsan*] oldotta meg [$_{N}$a példát], Bálint türelmetlen volt.

A mozgatás után:

! [$_{T}$Vali] [$_{F}$*gyorsan*] oldotta meg {habár / noha} [$_{N}$a példát], Bálint türelmetlen volt.

A neutrális rész u t á n ezek a kötőszók rossz formájú mondatot eredményeznek, szabály tehát, hogy nem kerülhetnek erre a helyre:

[$_{T}$Vali] [$_{F}$gyorsan] oldotta meg [$_{N}$a példát] {noha / habár}, Bálint türelmetlen volt.

A *jóllehet* számára a fókusz és ige utáni, de a neutrális rész előtti helyzet lehetséges. A mondat grammatikalitása csökken a kötőszó ide mozgatása miatt, de azért még elfogadható marad. Az eredeti helyzet:

Jóllehet [$_{T}$Vali] [$_{F}$gyorsan] oldotta meg [$_{N}$a példát], Bálint türelmetlen volt.

A mozgatás után:

[$_{T}$Vali] [$_{F}$gyorsan] oldotta meg jóllehet [$_{N}$a példát], Bálint türelmetlen volt.

A *noha* és *habár* esetében tapasztalt szabály tehát a *jóllehet* számára tendencia. Ugyanakkor a *jóllehet* sem grammatikus a neutrális rész után:

[$_{T}$Vali] [$_{F}$gyorsan] oldotta meg [$_{N}$a példát] jóllehet, Bálint türelmetlen volt.

Vagyis a *noha* és a *habár* szabálya a *jóllehet* számára is szabály e b b e n a relációban.

A *bár* esetében más a helyzet. Az összes előbbiekben jelzett szabály a *bár* számára tendencia. Tehát a mondatélről a fókusz és ige után, a neutrális rész elé helyezve, vagy a neutrális rész utánra mozgatva csökken ugyan a mondat grammatikalitása, de nem válik elfogadhatatlanná. Ugyanakkor a mondatéli helyzet mindig jobb, grammatikusabb:

Bár [$_{T}$Vali] [$_{F}$gyorsan] oldotta meg [$_{N}$a példát], Bálint türelmetlen volt.

[$_{T}$Vali] [$_{F}$gyorsan] oldotta meg bár [$_{N}$a példát], Bálint türelmetlen volt.

[$_{T}$Vali] [$_{F}$gyorsan] oldotta meg [$_{N}$a példát] bár, Bálint türelmetlen volt.

Végül tendencia, hogy az aktuális tagolás fő részei k ö z ö t t jobbak a kötőszók, mint a fő részeken belül, amennyiben azok többeleműek. Ez különösen a neutrális részre áll. Növeljük meg a terjedelmét!

A kötőszók a neutrális részen belül:

[$_{T}$Vali] [$_{F}$gyorsan] oldotta meg [$_{N}$a példát $\left\{\begin{matrix}\text{bár}\\ \text{jóllehet}\end{matrix}\right\}$ tegnap az órán], Bálint türelmetlen volt.

A neutrális rész előtt:

[$_{T}$Vali] [$_{F}$gyorsan] oldotta meg $\left\{\begin{matrix}\text{bár}\\ \text{jóllehet}\end{matrix}\right\}$ [$_{N}$a példát tegnap az órán], Bálint türelmetlen volt.

A *bár* a neutrális rész után:

[$_{T}$Vali] [$_{F}$gyorsan] oldotta meg [$_{N}$a példát tegnap az órán] bár, Bálint türelmetlen volt.

Összefoglalva a példa tanulságait: Volt egy állandó szerkezeti környezetünk, az adott mondat. Ebben különböző szintaktikai pozíciók, helyek egy kötőszóosztály tagjai számára. Egyes helyek, illetve mozgatások valamennyi esetben kötelezők, illetve tiltottak voltak, tehát mindig szabállyal jellemezhetők. De voltak olyan helyek és mozgatások, amelyek a kötőszóosztály egyes tagjai számára szabályosan lehetetlenek, mások számára viszont fakultatívok, lehetségesek. Az utóbbiak a mondat grammatikalitásának mértékét változtatták a jobb/kevésbé jó relációiban. Ezeket neveztük tendenciáknak. A szabályok és a tendenciák párhuzamosságokat mutattak abban az értelemben, hogy változatlan szerkezeti kontextusban, ugyanazon nyelvi elemosztály különböző tagjaira, ugyanazon szintaktikai–pozicionális viszonylatokban voltak érvényesek a szabályok és a tendenciák.

Ilyen összefüggéseket a szintaxis számos más területein is találhatunk. Például az ún. m o n d a t á t s z ö v ő d é s e s szerkezetekhez vezető szintaktikai mozgatások nagy része nem hoz létre a kiinduló szerkezettel a z o n o s grammatikalitású mondatot, hanem csökkenti az elfogadhatóság mértékét. További feltételek állapíthatók meg arra, hogy közülük melyeket lehetne tendenciának tekinteni, és melyeket tiltó szabálynak. Például a kiinduló mondatszerkezet legyen ez:

[$_{T}$Vali] [$_{F}$azt] hiszi, hogy [$_{T}$Tibor] [$_{F}$a filmről] beszélt:

A mondatátszövődéses forma:

[$_{T}$Vali] [$_{F}$a filmről] hiszi, hogy [$_{T}$Tibor] beszélt.

Az átalakítás abban állt, hogy a mellékmondat fókuszát a főmondatbeli, fókuszált utalószó helyére tettük úgy, hogy a mellékmondat fókusza korábbi esetét megtartotta. Az eredményül kapott mondat elfogadható, de grammatikalitása alacsonyabb, mint a kiinduló mondaté.

Amennyiben a mellékmondat fókuszát úgy tesszük az utalószó helyére, hogy e n n e k az esetét veszi át, és a korábbi helyét névmás jelzi, az eredményül kapott szerkezet grammatikalitása még tovább csökken, sőt a tesztelt anyanyelvi beszélők többsége szerint nem fogadható el:

! [$_{T}$Vali] [$_{F}$a filmet] hiszi, hogy [$_{T}$Tibor] [$_{F}$róla] beszélt.

Az első esetben tehát a kiinduló mondatszerkezet és az átszövődéses változat a kifogástalan/elfogadható viszonyában volt egymással. Ezt a relációtípust tendenciának nevezem. A második esetben egy kifogástalan mondatból elfogadhatatlant hoztunk létre. A kettő közti viszony tiltó szabállyal jellemezhető. Ennek megállapítása azért nem fölösleges, mert segítségével jellemezni, korlátozni tudjuk azokat a szerkezeti feltételeket, melyek mellett az első átalakítás, mint tendencia elfogadható.

A szabály és a tendencia fogalmaival tehát mondatszerkezeteket jellemeztünk a nyelvtani rendszer szempontjából. Ezért a tendencia fogalma nem azonosítható egy szabály (egyéni) változatának fogalmával. A tendencia révén ugyanis azon szerkezeteket tudjuk jellemezni, melyek a nyelvtani rendszerhez (az előbbiek szerinti értelemben) másképpen viszonyulnak, mint a szabállyal levezethetők.

Említettem: azt a felfogást fogadom el, amely a grammatikát modelláló eszköznek tartja, és olyan szabályrendszerré kívánja építeni, melyből az adott nyelv mondatai és csak azok levezethetők. Ennek részleteit illetően a különböző irányzatok eltérően fogalmaznak. De abban általában megegyeznek, hogy a grammatika mint modell létrehozásához el kell tudnunk dönteni, mely szerkezetek tekinthetők az adott nyelv mondatainak, és melyek nem.

A grammatikai tendenciák létezése némileg változtathat ezen a kérdésföltevésen. Elvileg ugyanis három osztály elkülönítését teszi lehetővé. Azoknak a szerkezeteknek az osztályát, amelyek biztosan az adott nyelv mondatai, azokét a szerkezetekét, amelyek biztosan nem mondatai az adott nyelvnek, és azoknak a szerkezeteknek az osztályát, amelyek lehet, hogy az adott nyelv mondatai, illetve nem abszolút biztos, hogy mondatai az adott nyelvnek. Véleményem szerint a grammatikának valamiképpen az utóbbi szerkezetosztályra vonatkozó ismereteket is tartalmaznia kell. Ennek lehetséges módja, hogy a szabályokon kívül a tendenciákat is a nyelvtan részének tartsuk. Pontosabban szólva a grammatikai tendenciákat, tehát azokat, melyeknek azonos feltételek mellett van szabályszerű változatuk is. Ez a korrelativitás különbözteti meg a grammatikai tendenciát a szociolektális, stilisztikai, műfaji, dialektális és más tendenciáktól. Az tehát, hogy a grammatikai tendenciának, egy közös osztályon belüli másik nyelvi elem/struktúra alosztályra van szabály megfelelője is, változatlan szerkezeti környezetben. Ez természetesen hipotézis, melyet még empirikusan részletesen igazolni kell. jóval nagyobb anyagon.

Visszatérve kiindulópontunkhoz, a langue, a nyelvi rendszer szintjéhez köthető tendenciákhoz. Bárczinak az ilyen jellegű, de történeti tendenciákról tett megállapításai annyiban is tanulságosak, hogy föltételezhető: a szinkrón nyelvtani tendenciák léte és a nyelvtani szabályokkal való párhuzamosságaik maguk is történeti folyamatokra utalnak. Egy grammatikai tendencia valójában a párhuzamos szabály kiterjedésének vagy leépülésének fázisát jelzi. Hogy a kettő közül melyiket, azt egyes esetekben nehéz eldönteni. Például azt, hogy a *noha* szabálya fog-e hatni a *bár* tendenciájára, vagy a *bár* tendenciája fog-e hatni a *noha* szabályára. Valószínű, hogy az ilyen változások irányát az adott nyelv szerkezeti (pl. szórendi, mondattani) típusa változásának keretein belül értelmezhetjük. Így ezen a ponton már nem annyira az egy nyelvet szinkronikusan leíró nyelvész, hanem a történeti folyamatokat is vizsgáló nyelvtipológus az illetékes.

Bánréti Zoltán

A „lelki táj" mint közlésforma József Attilánál

József Attila „tájleírásai" valójában p r o j e k c i ó k (lelkiállapotok kivetülései). Hogy a tájnak — elsősorban a külvárosok sivár, elidegenedett tájainak — lelki, szellemi önarcképként való megfestése tudatos és szándékos volt nála, azt többek között abból a leveléből tudjuk, melyet Halász Gáborhoz intézett 1935-ben, amikor az a Medvetánc kötetről írott Nyugat-beli kritikájában „szemére hányta egyes túlságosan propagandaízű verseit" (l. Halász Gábor: Válogatott írásai. Bp., 1977. 769; a szóban forgó kritika: Nyugat 1935/1: 324–5). A költő ebben a levelében mintegy „védelmébe veszi" ezeket a költeményeket, de nem csupán a polgári kritika fanyalgásával, hanem a másik oldalról, a politikai baloldalról jövő elismeréssel szemben is. Ugyanis mind a fanyalgás, mind az elismerés félreértésen, mégpedig ugyanazon a félreértésen alapul: azon, hogy tartalomnak nézik, és eszerint ítélik meg azt, amit ő csak formának szánt. „Én a proletárságot is formának látom — szögezi le —, és ilyen értelemben élek motívumaival. Pl.: Nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé, s kifejező szándékom . . . számára csupán »jól jön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jóllehet engem, a költőt csak önnön sivársági érzésemnek formába állása érdekel" (idézi Halász Gábor uo.). Vagyis a tájleírás, a város peremének, a külvárosi éjnek és a többi nevezetes motívumnak a megjelenítése alapjában véve nem cél az ő számára, hanem eszköz: az önkifejezésnek az eszköze. Joggal kockáztathatja meg tehát Halász Gábor azt az esszéisztikusnak tűnő, de valójában nagyon is megalapozott és helytálló észrevételt, hogy „a külváros ő maga volt" (uo.).

Rónay György A regény és az élet című művében „lelki táj"-nak nevezte Krúdy tájait, amelyek a belső és a külső, a pszichikai és a fizikai közt teremtenek – vagy pontosabban: ismernek fel és mutatnak be – korrelációkat (i. m. 285). Szerintem l e l k i t á j a k József Attila tájai is. Azonban van egy számottevő különbség is köztük: József Attila számára a leírás nemcsak pszichikai tartalmak, lelkiállapotok kivetítésének az alkalma, hanem éppígy szolgál gondolati műveletek, felismerések, absztrakciók megérzékítésére is. Ezért a kutatónak a pszichológia és a pszichiátria szempontjain kívül a filozófiára, sőt a közgazdaságtanra és a politikára is tekintettel kell lennie ezeknek a „tájleírásoknak" az elemzésekor. Talán elég, ha most csak az Eszmélet különleges „filozófiai tájképeire" utalok (pl. a VIII. részben a *csillagok* és a XII.-ben a *vonat*). Ezekben a leírásokban a táj funkciója nem merül ki a szemléltetésben, az érzékletes megjelenítésben. Ezek a tájak s z e l l e m i f o l y a m a t o k k í s é r l e t i t e r e p e i, ahol az „odakint"-nek és az „idebent"-nek —

a társadalomnak és az egyéni pszichikumnak — egyaránt antagonisztikus ellentmondásai objektiválódnak és eközben (vagy mondjuk így: ezáltal?) értelmeződnek is. Máskülönben nehezen érthetnénk meg, miért épp a harmincas évek első felében, József Attila „mozgalmi" korszakában válik uralkodóvá ez a verstípus. Márpedig kétségbevonhatatlan irodalomtörténeti tény, hogy az ilyen jellegű és rendeltetésű leíró vers éppen ekkor tesz szert nála központi jelentőségre. Ennek az időszaknak a tájleíró szintézisvers a vezető műfaja, az ilyen típusú, „létösszegező"-nek is mondott nagy költemények hordozzák a legfontosabb mondanivalókat.

Ennek a reprezentatív verstípusnak, a tájleíró szintézisversnek két fő válfaját különböztethetjük meg aszerint, hogy honnan, milyen logikai-gondolati szintről indul a vers, és azután merrefelé halad. Az egyik gyakori versépítési mód, az induktív versépítés konkrét valóságelemektől, egyesektől rugaszkodik el, hogy valamely általános felé lendüljön. A másikfajta szerkezetű vers az általánosból indul ki, és az egyes felé halad. Ez utóbbit deduktív versépítésnek nevezhetjük.

E két szerkesztésmód közül az előbbi, az egyestől az általános, a képitől a fogalmi felé mozgó, tehát az induktív a gyakoribb. Ebben a vizuális megjelenítés — a szó szoros értelmében vett leírás - áll elöl, az tölti ki a vers nagy részét. Ebből a szemléletes valóságanyagból vonja el, következteti ki József Attila a záró formulát, a vers „üzenetét". E fogalmi szintű közlés csak a szöveg vége felé, a gondolati és indulati csúcsponton jelenik meg. Hatása katartikus, mert formába kényszeríti és ezzel fel is oldja azokat a feszültségeket, amelyek már-már szétrobbanással fenyegették a költeményt. E katartikus hatású lezárás nem éri váratlanul az olvasót, sőt kielégíti annak várakozását, oly logikusan folyik az előzményből. Ekkorra érik be és bizonyul lényeginek a panorámaszerűen felvonultatott tájképi elemeknek fokozatosan erősödő másodlagos, mögöttes értelme, hogy végül a befejező sorokban „a mennyiségi felhalmozódás minőségi változásba csapjon át", s a konkrét élettények, valóságszegmentumok egymáshoz súrlódásából villamos szikraként pattanjon ki a gondolati általánosítás, a gyakorta mozgósító hevületű szentencia, formula.

Hogy néhány példával is jelezzem, milyen versekre gondolok, amikor induktív versépítésről beszélek, ebbe a szerkezeti típusba sorolom a Munkások (1931.), a Külvárosi éj (1932.), A város peremén (1933.) és az Elégia (1933.) című költeményt, hogy csak a legismertebbekre utaljak. Ezekben a műveiben a tájélménytől eljut József Attila a vallomásig, a törvényig, sőt a próféciáig. A szentenciózus lezárás a szó jó értelmében retorikus, anélkül hogy csattanóízű volna. Akár felhívással, akár fogalmi összegezéssel ér véget a szöveg, ez az általános szervesen nő ki a megelőző egyesekből.

Másképpen, épp ellentétes módon épül a deduktív versszerkezet: itt az általánostól haladunk az egyes felé, a szentencia megelőzi a panorámát. A verstípus mintapéldánya a Téli éjszaka, amelyben az elvont posztulátum, a „Légy fegyelmezett!" elhangzása után a reális tájmozzanatok szükségképpen túlmutatnak önmagukon, többet jelentenek önmaguknál. „Ontológiai tájkép" ez, ahogy a versnek egyik elemzője találóan megállapította (Pór Péter: ItK. 1975: 78). Ez a jelentésbeli többszörösség, többszintűség, polifónia annak tulajdonítható, hogy a filozofikus hangütés már eleve meghatározza - de legalábbis befolyásolja — a költemény olvasásmódját, „olvasási utasításul" szolgál a befogadó számára (vö. Török Gábor: Költői rébuszok. Bp., 1974. 33). Egy „hieroglifikus" valóság képe rajzolódik ki előttünk: mindaz, amit a maga

anyagi konkrétságában látunk, valójában valami másnak, egy nála fontosabbnak a jele, jelképe.

. . . Egy ember ült a porban
s eltűnt a *kifeslő jegyek* közt.
(Ritkás erdő alatt, 1932.)

E valóság-hieroglifák mögöttes értelmét, ill. az irányt, amerre értelmezőjüknek el kell indulnia, a versindítás szabja meg. De ez megfordítva is igaz: ahogy a folytatás a kezdet felől értelmeződik, úgy a nyitó szentenciának is a kifejtés, a tájkép adja meg a teljesebb jelentését. A „Légy fegyelmezett!" igazából csak abban a kozmikussá táguló természetélményben szemléltetődik, konkretizálódik és igazolódik, amelyet az utána következő tájleírás elénk tár. „Ennek a felszólításnak a szigorát a leírás nyomán kibontakozó hatalmas körkép érteti meg fokról fokra" (Tamás Attila: A költői műalkotás fő sajátságai. Bp., 1972. 252).

Később, az 1935 körüli korszakhatár után háttérbe szorul ez a verstípus és a vele járó „közvetlen miliőjelenlét" és „közvetlen életrajziság" (Németh G. Béla: Új Írás 1980: 6. 6). Részlegesen azonban megőrződik mint versindító kép, ill. helyzet. Tájleírással indul pl. a Levegőt! (1935.), A Dunánál (1936.) és a Hazám (1937.), megint csak a legismertebbek közül válogatva.

Voltaképpen mi is a vershelyzet ezekben a nyitásokban? Nem az, hogy a lírai szubjektum ténylegesen mozog vagy akár csak szemlélődik a tájban, hanem az, hogy visszaemlékezik erre. Jól mutatják ezt többek között a múlt idejű igealakok: „Ki tiltja meg, hogy elmondjam, mi *bántott* | hazafelé menet? | A gyepre éppen langy sötétség *szállott*, | mint bársony-permeteg"; „A rakodópart alsó kövén *ültem*"; „Az éjjel hazafelé *mentem*, | *éreztem*, bársony nesz inog"; stb., összevetve pl. egy ilyen nyitóképpel: „Itt *ülök* csillámló sziklafalon". Ebben csakugyan a tájban való hic et nunc jelenlét a tényleges vershelyzet, ill. az ebbe beleolvadó versíró helyzet. (A vershelyzet, versíró helyzet, versmagatartás stb. fogalmáról vö.: Hankiss Elemér: Magyar Műhely 1968: 27. 43–58; Török Gábor: A líra: logika. Bp., 1968. 178–87; Németh G. Béla [szerk.]: Az el nem ért bizonyosság. Bp., 1972. 130–1, 182, 349–50.)

Az utolsó két-három év reprezentatív verseit a lényegre csupaszított, gnómaszerű, szentenciózus-axiomatikus beszédmód jellemzi (vö. Németh G. Béla: Új Írás 1980: 8. 3–19). Van ugyan néhány korábbi példa is erre a „kinyilvánító" verstípusra — így az 1934-ben keletkezett Számvetés —, de igazán gyakorivá csak a harmincas évek közepétől, uralkodóvá pedig a legvégső periódusban válik (1936: Biztató, Irgalom, Kiáltozás, Kész a leltár; 1937: Nem emel föl, Bukj föl az árból, Tudod, hogy nincs bocsánat, Négykézláb másztam, Le vagyok győzve . . . , Karóval jöttél . . . , Talán eltűnök hirtelen, Íme hát megleltem hazámat). Még ezekben a segélykiáltásszerű vagy komoran ítélkező művekben is felvillannak olykor tájmotívumok, de jobbára csak képi síkon, pl. hasonlatok képi elemeként: „*Mint fatutaj a folyamon*, | *mint méla tót a tutajon*, | száll alá emberi fajom | némán a szenvedéstől" (Kiáltozás); „Úgy leszakadtam minden más világról, | *ahogyan lehull a gyümölcs az ágról*" (Le vagyok győzve . . .); „. . . most itt csücsülsz, || *mint fák tövén a bolondgomba*" (Karóval jöttél . . .); stb. Ám ebben a korszakában már nem formateremtő elve, nem fókusza verseinek a tájleírás.

A költő, aki néhány évvel korábban még úgy próbált úrrá lenni saját lelkének és az őt körülvevő „vas világnak" a rettenetein, hogy f e l m é r t e , l e í r-

t a ezt a külső-belső tájat, „mint birtokát a tulajdonosa", — nos ez a költő ekkor már a k i m o n d á s , a k i n y i l v á n í t á s , az í t é l e t m o n d ó k i j e l e n t é s meztelen kardjával és mérlegével száll szembe mindazzal, ami végül is meg fogja ölni.

Kemény Gábor

A *mély* főnév Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvének képalkotási rendszerében

1. Füst Milán költészetének hatásáról így írt Bori Imre: „. . . ki nem mondottan is az a szerepe volt a modern magyar lírai nyelv és vers kialakításában, mint Apollinaire-nek a franciában, bár az egy Weöres Sándoron kívül alig tudta magyar költő ezt az örökséget termékenyítően kamatoztatni, függetlenül attól, hogy szinte az egész modern magyar líra tanult tőle" (Az avantgarde apostolai. A magyar irodalmi avantgarde III. Füst Milán és Kassák Lajos. Újvidék, 1971. 8). Ehhez a gondolathoz Rákos Sándor hozzáteszi: „amit ő [Füst Milán] annak idején elkezdett, annak folytatása van a jelenben, s láthatóan átível a jövőbe" (Naplóföljegyzések Füst Milán világáról. Új Írás 11 [1971.]: 111). Mivel volt kritikus, aki Füst Milán költészetének nagyságát a nagy és töretlenül kitartó stílusban látta — Keszi Imre: Füst Milán költészete. In: Uő.: A sziget ostroma. Budapest, [1948.] 142) — mindenképpen indokolt ennek a lírának a nyelvi stílusával részletezőn foglalkozni (vö. Kardos László: A hetvenéves költő. In: Uő.: Vázlatok, esszék, kritikák. Budapest, 1959. 333). A jelen dolgozat a Füst Milán egyéni stílussajátosságait mutató és megvalósító nyelvi elemek közül a *mély* főnévvel kapcsolatosakat arra is figyelve tekinti át, hogy a nyelvi elemekben és felhasználásukban milyen egyéni jellemzők mutatkoznak (l. Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. [KMStilTört.] Bukarest, 1970. 14). Azoknak a tanulmányoknak nyomán, amelyek a Füst Milán-i stílus egyéni sajátosságait igyekeztek megtalálni, kitűnt: a költő képalkotása és -rendszere eredményesen csak együttesen írható le. Így a mostani vizsgálat további adalék a Füst Milán-i költői nyelv képalkotásának és -rendszerének megismeréséhez, valamint ahhoz: egyediek-e a század eleji költészetünkben a Füst Milánnál tapasztalható stílusjegyek. Ennek megállapítására Karinthy Frigyes költői nyelvének párhuzamos tanulmányozását vonja be a dolgozat a kutatás körébe. A Karinthy Frigyes írásművészetét tanulmányozók korán észrevették, hogy jóllehet az formai tekintetben nem ad újat — így: Dr. Boross István: Karinthy Frigyes. Mezőtúr, 1929. 33 —, hogy: „. . . mert nem igen él »eszközökkel«; mert saját eszköztelenséget teremt" (Tandori Dezső: „Volt valami példátlan izgalom és remény a levegőben . . ." It. 61 [1979.]: 836), vagyis a Füst Milán-i stílustól mindenképpen elütő a jellege. Minthogy Füst és Karinthy lírai termése nagyságban közeles, ezért a mennyiségi különbségek nem fedhetik el a minőségieket.

A *mély* főnév jelentései az ÉrtSz. 4: 1246 helyéről vannak idézve a rövidítések feloldásával.

A versidézetek forrásai: Karinthy Frigyes: Nem mondhatom el senkinek. Versek. Budapest, [1977.]; Füst Milán: Összes versei. Budapest, 1969. (csak az oldalszám megadásával jelölve); Uő.: Napló I—II. Budapest, 1976. (N. I—II);

Nyugat (Ny.); Az elmúlás kórusa [Budapest, 1921.] (ElmK.). — Az idézetekben két pont jelzi a szöveg megszakítását.

2. A *mély* főnév első főjelentése:
„1. *(választékosan)* Valamely magasabb helytől lefelé terjedő tér; mélység." (= *mély 1*) Az ide vonható Füst Milán-i előfordulások a következők.

(1) Hős, ki a láthatár peremén a sötétbe zuhantál,
Mint csúcsokról a *mélybe* köd-görgeteg gomolyog .. (120)

(2) ... Ki a *mélybe* nézel s nem látsz .. (Ny. 1921. I, 514)

(3) Néha hallom őket sírni,
A *mélyből* sírásuk felbuzog. (N. I, 250)

(4) És kiáltanék a *mélyből*, hogy megismerd szavam! ... (ElmK. 19)

(5) .. És *mélyről* hangzó szavad lehúnyt szemem mögűl [új versszak]
Majd ismét előcsalja régi könnyeim ... (ElmK. 20)

A (3), (4) és (5) jelzetes helyen előforduló *mély* főnevek bizonyos szimbolikusságot hordoznak, amely a vershelyzetből származik. A Síri kórus és a Zsoltár című versekből való szövegdarabokban ugyanis a *mély* egyaránt az a hely, ahol a meghaltak, illetve a költői én tartózkodik, szemben valamely emelkedettebb, Istenhez közelebbi hellyel. Nyilván mitologikus—biblikus megfelelés munkál a *mély* efféle használata mögött, de — éppen a szimbolikus beépítettség miatt — mégsem volna helyes az egyértelmű 'alvilág; pokol' értelmezés. Különösen az (1) idézete mutatja, mennyire nem szabad erre gondolni, hiszen a hős halálának körülírása — „a láthatár peremén a sötétbe zuhantál" — a rákövetkező hasonlattal éppen a *mély 1* jelentés elsőbbségét sugallja.

2.1. A *mély* főnév második főjelentése az ÉrtSz. idézett helyén: „2. (csak egyes szám 3. személyű birtokos személyraggal) *(átvitt értelemben is)* Valaminek lejjebb vagy leglejjebb, illetőleg beljebb vagy legbeljebb eső része" (= *mély 2*). Ennek a jelentésnek felelnek meg Füst Milán költői nyelvéből a következők.

(6) — Ó te ... ki a sír *mélyén* még most sem nyughatol ... (Ny. 1925. III, 448)

(7) [Ha jön az alkony] a végtelen és nagytömegű tenger *mélye* pirosan tükörzik. (128)

Ezek a *valaminek a mélye* fajtájú szókapcsolatok szokásos használatának a példái. A következőben viszont már a közvetlen szövegkörnyezet szóképei ezt a használatot megváltoztatják:

(8) [Az édeságyú-vágyú Pergola] öle négy ölnyi mély, mint a tenger,
Nem leli *mélyét* semmi utazó,
Ott mily veszélyben vagy, nincs arra szó! (70)

Egy **valami mély, mint a tenger* feltételezett alaphasonlatból származik az idézetben levő hasonlat, amelyben a tenger képzetet az **öle mélye* metafora

folytatja. Ennek az egységes szemléleten nyugvó képépítkezésnek a közös előismeretekben kell okát keresnünk. A tengeri utazás és veszedelmei az a közös előismeret, amelyet mintegy allegorikus részletezettséggel rámond a költő a Pergola asszonnyal kapcsolatos szerelem veszedelmeire (persze az utóbbi veszedelmekhez is szükséges némi előismeret . . .), a közös előismeret szerepéhez l. Deme László: A szöveg alaptermészetéről. In: Szathmári István – Várkonyi Imre [szerk.]: A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Kaposvár, 1979. 60. — Ugyancsak a közös előismeretek függvényében áll a következő szövegdarabban a **mező mélyei* kifejezés:

(9) Copperfield: rézföldeket jelent, tán gyöngyszin, szikes mezőt,
Amelynek *mélyeiről* a szerencsefiak hirtelennőtt, nagy indulatával
Emelted volna ki s mutattad volna fel a nagy Isten előtt
Gyarapodásod biztos zálogát, a barackszín, sárga fémet. (30)

A megfogalmazott ismeretek és a meg nem fogalmazott előismeret kettőssége munkálja ezt a teljes képet. Az előbbi a *Copperfield* név etimologikus—metaforikus magyarázata — úgynevezett kifejtett metafora (J. Soltész Katalin: Nyr. 83. [1959.]: 184; Uő.: Babits Mihály költői nyelve. Budapest, 1965. 275; Kemény Gábor: A teljes metafora nyelvtani szerkezetéről. NyelvtudÉrt. 104. sz. [1980.]: 461—2), az utóbbi a **gyöngyszín, szikes mező mélye* alapmetafora. Ez is sajátos fajtájú: körülíró metafora (vö. Szathmári István: MStilV. 118) 'bánya' jelentéssel, s a későbbi — ugyancsak körülírás — *barackszín, sárga fém* lelőhelye. A **mező mélye* azért is metafora, mert beletartozik a *Copperfield: rézföldeket jelent* kezdetű magyarázó, kifejtő sorozatba: **Copperfield mezőt jelent.* A *valaminek a mélye* szerkezet tehát csak közvetve van a képalkotásba bekapcsolva.

(10) Lóháton álldogálsz s tünődöl társtalan: —
Hogy réges-rég az évezredek *mélyén* volt-e gyermeked? (42)

A sokszor emlegetett Füst Milán-i időtlenség itt az *évezredek mélye* metafora révén keltődik, amely a *réges-rég* mellett nem fölösleges szószaporítás, hanem a túlzás (hiperbola) eszközének alkalmazása. A túlzás könnyen társul a halmozással, ezáltal is a tartalmi erősítést szolgálva. Az idézett rész a versben — Egy magános lovas — éppen a befejezés, így helyzeténél fogva is nagyobb súlyú, s ez ugyancsak a tartalmi erősítést szolgálja.

2.2 A *mély* főnév fentebb idézett jelentése mellett két jelentésárnyalatot is leír az ÉrtSz. Az egyik: „2. || a. (csak egyes szám 3. személyű birtokos személyraggal) *(átvitt)* Valaminek a lényege, veleje". Füst Milán költői nyelvében a *mély* szó legtöbbször e csoportba sorolódik.

(11) S álmaid *mélyén*
Megsimogatsz-e majd érte [ti. szomorú szívem dobogásáért] vagy átkozol?
(N. II, 110)

(12) Több rejtély volt a lét nekem s több édesség: oly jó volt álom *mélye*
meleg köpenyed! (34)

A köznyelvi *mély álom* szókapcsolatra (ÉrtSz. 1: 178) megy vissza mindkét kép. Míg abban az *álom* 'alvás', a költői használatban az ÉrtSz.-ban meg-

adott 4. jelentésre kell gondolni: „*(átvitt értelemben)* A szabadjára engedett képzelet képei; ábránd, képzelődés, elképzelés". Ez a jelentés jól beleillik a (11) jelzetes szövegrészbe, amelyikben a versben megszólítottat kérdezi a költői én. (A versben megszólított személyre l. Hankiss Elemér: Kihez szól a vers? In: Uő.: A népdaltól az abszurd drámáig. Budapest, 1969. 115–30.) A *mély álom*-nak mégsem csupán genitivus partitivusszá alakítása az **álom mélye*, hiszen a költő ezt mint valóságos helyet jelentő szerkezetet (is) beépíti a képbe, tehát a *mély 2* jelentésre is gondol:

$$\left.\begin{array}{l} *\textit{mély erdőben} \\ *\textit{az erdő mélyén} \end{array}\right\} \textit{megsimogatsz valamiért}$$

„. . álmaid mélyén | Megsimogatsz-e érte . . "

Ezek után kérdéses, minek értelmezhető voltaképpen az *álom*. A teljes verset — Hull az aranyalma — olvasva megtudhatni a versben megszólítottról: „Halott vagy . .", vagyis az *álom* 'halál; halott állapot' (ÉrtSz. i. h. 2. || a.) is. A stílushatás ennél a képnél onnan van, hogy Füst Milán — a költői szövegmű (Deme László műszava, i. h. 65) egészét is figyelembe véve — a két szó között a következő jelentések azonosítását (jele: Y) hozta létre:

$$\text{álmaid} \left\{\begin{array}{c} 2. \\ \textit{álom}\ 2.\ ||\ a. \\ 4. \end{array}\right\} \text{Y} \left\{\text{mélyén} \left\{\begin{array}{c} 2. \\ \textit{mélye} \\ 2.\ ||\ a. \end{array}\right\}\right.$$

A (12) jelzetű helyen levő teljes képben az *álom mélye* egy meleg köpeny birtokosa, s nyilvánvaló a közös előismeretek alapján, hogy az *álom* itt 'alvás', ugyanis a *meleg* minőségjelző az *alvás* és az *álom* szavak szemantikai mezőkapcsolataként szerepel: a jó alvás egyik feltétele a meleg takaró. Az sem véletlen, hogy a költő köpenyről beszél. Ennek alkotáslélektani oka van. Füst Milán verseiből sajátos középkori hangulat árad, s ennek nemritkán az egyes szavak érzelmi-hangulati velejárói a forrásai a jellemző cselekvések, történések mellett. Így a köpenybe burkolózó ember képe a régmúlt időket képes fölidézni a *köpeny* szó asszociációs köre következtében. — A szóban levő teljes kép egy **oly jó volt a mély álom* ~ *alvás a meleg köpenybe burkolózva* alapképből eredeztethető. A költői megfogalmazás nemcsak tömörebb, nemcsak az *álom mélye[,] Y meleg köpenyed* azonosítással létrehozott megszemélyesítő metaforával gazdagabb, hanem — a versegész idevonásával belátható — valamiféle transzcendens állapotról is tájékoztat (vö. Rába György: Füst Milán lírája, mint az Ezeregyéjszaka utóhangja. Jelenkor 21 [1978.]: 726–34; Uő.: Az objektív líra jelensége a Nyugat hőskorában. ItF. 100. sz. [1980.]: 65).

(13) Ó végső koppanás a szíven: végső döbbenet: halál!
Ó minden szédületek *mélye:* régen várt magány!

Itt is a halál kérdésével foglalkozik a költő. „Nehéz a valóság nekem . . ." — mondja ugyane versben — Epilógus: O beata solitudo! O sola beatitudo! —, ezért kívánja: „Add a kezedet úgy, mint a halottnak, kiről álmodék!" Füst Milán lírájában ugyanis az igazi lét — saját szavával szólva — az elmúlásban

teljesedik ki. A fent írt „régen várt magány" a halál körülírása. A *szédületek mélye: Y régen várt magány* olyan metafora, amely két elvont fogalmat azonosít. A *szédület* ugyanis „2. *(átvitt, irodalmi nyelvben használatos)* Fokozott érzelmek, indulatok következtében létrejövő kábultság, elragadtatás, rajongó csodálat" (ÉrtSz. 6: 120). Ez a jelentés a *mély 2.* || *a.*-val együtt alkalmas a *régen várt magány*-nyal való azonosításra, hiszen a *magány* 'egyedüllét' bizonyos érzelmi—lelki állapot is.

(14) Te voltál rossz óráim vigasztalása,
S a sírás *mélyén* te voltál a forró enyhülés,
Emlékkép, — álomkép, most tőled búcsuzom . . . (N. I, 244)

A *forró enyhülés* álszinesztézia látszólagos képtelensége, oxymoronja az a metafora, amelyik a versben megszólított álomkép-személyt jellemzi: „. . . te voltál a forró enyhülés . . " Ennek a metaforának a képisége az *enyhül* ige jelentésének, mint előismeretnek a beépítésével szerkesztődött. Ez a jelentés: „1. *(választékos)* ⟨Valamely fájó, kellemetlen érzés⟩ gyengébb fokúvá, mértékűvé, enyhébbé lesz" és: „2. ⟨Valaminek foka, mértéke, ereje⟩ érezhetően, megkönnyebbülést előidézve csökken", az *enyhülés:* „Az *enyhül* igével kifejezett folyamat; gyengülés, csillapulás, csitulás; az a tény, hogy valami enyhül" (ÉrtSz. 2: 393). Az ige — a ( )-ben levő választékos stílusra jellemző használatot és az ⟨ ⟩-ben levő használatköri megszorítást nem feledve — köznyelvi felhasználása a következő:

enyhül 1 a { *kín* / *fájdalom* / *szenvedés* / **sírás**

enyhül 2 a { *hideg* / *meleg* / **forróság**

Következésképpen: **a sírás enyhülése; *a forróság enyhülése* é. í. t.

A *forró enyhülés* metafora a *forró* jelentései közül a következőkkel van megalkotva: „2. || a. A szokásosnál jóval magasabb hőmérsékletű, felhevült vagy lázas ⟨test⟩" és: „4. *(átvitt)* Igen erős, heves ⟨érzés, lelkiállapot⟩" (ÉrtSz. 2: 902).

A szó köznyelvi fölhasználásának példái:

forró 2. || *a.* { *kéz* / *homlok* / **arc**

forró 4 { *érzelem* / *indulat* / *szerelem* { *kín* / *szenvedés* / **sírás** / **fájdalom**

A teljes kép kialakulása így vázolható:

az erős, heves érzelmi állapotú ember* **arca *kipirosodik*
a* **síró *ember* **arca** *kipirosodik*
a kipirosodott* **arc *meleg* ∼ *forró*
a* **síró *ember* **arca** **forró** *(∼ meleg)*
↓ ***forró** *arcú a* **síró** *ember*
***a sírás forró**
↓ ***a forró sírás mélyén** *te voltál az enyhülés*
↓ „. . . a sírás mélyén te voltál a forró enyhülés . ."

Az *enyhül* ige és a *forró* melléknév használatánál, valamint a teljes kép levezetésének vázlatában a kiemelés a közös előismeretből mozgósított domináns tudati tartalékot (Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai. Budapest, 1969. 51) szemlélteti, azt, amelyet a képépítkezés minden bizonnyal felhasznált. S mi ezek után a *mély 2.* || *a.* jelentésárnyalatú szó szerepe? Az, hogy a **sírás mélye* metaforában a *sírás* metonímiát (mint okozatot) úgy állítsa az olvasó elé, hogy az annak a lelkiállapotnak, történésnek látsszék, amelyik a költői én szempontjából a leglényegesebb. Így a 'sírás lényege' jelentéssel a lelki történést tovább nem fokozható leírási módozattal ragadja meg — s a mennyiségében fokozhatatlan történés minőségében változik: bekövetkezik az 'enyhülés', a pszichikai feszültség feloldódik.

(15) Egy szóval mondom: hol a szív pihen
S a láz elült, a láznak vége már
S a hajnaloknak nem kell prédikátor,
Mert rémek nem leselkednek a *mélyükön.*
De hol van ilyen ország . . (72)

(15a) . . Mert nem leselkedik rém a *mélyükön,* —
De hol van ilyen ország . . (N. II, 380)

Sem a közös előismeretek, sem magának a szövegnek, kontextusnak tüzetes elemzése nem nyújt elégséges fogódzót a **hajnalok mélye* immár eredeti, költői metaforához, amelyikben a *mély 2*-vel is számolnia kell az értelmezésnek a (12) jelzetes előfordulással kapcsolatban leírt módon. A Füst Milán-i líra egésze azonban a maga szövegek közötti összefüggésrendszerével, intertextusával segíthet az eligazodásban. (A szövegek közötti összefüggésre és általában a kommunikáció alapkérdéseire l. Deme László: A szövegalkotás szerkezeti—szerkesztési kérdései. In: Uő. [szerk.]: Szónokok, előadók kézikönyve. Budapest, 1974. 118—21; Uő.: Az ember és a nyelv. In: Fülöp Lajos [szerk.]: Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában. Budapest, 1980. 9—36.)

Füst Milán lírai világának történései, eseményei az *éj* ~ *éjszaka* ~ *éjfél* ~ *éj zenithje* ~ *éjközép* é. í. t. időszakában mennek végbe, az *éjszaka* szó és (konnotációs) szinonimái mintegy a lét fogalmának metaforáiként hatnak, és nemegyszer ténylegesen is metaforába vannak építve (l. Büky László: Egy szókép világa. Nyr. 105 [1981.]: 185—93). Úgy lehet: felfogásában a lét igazi megvalósulásának ideje az éj, amint a boldogság, az igazi lét állapota is — föntebb említődött — a halál. Az 'éj'-hez képest a 'hajnal' tehát az az időszak, amelyikben a költői énnek az objektív valóságot — tehát nem a lírában tükrözöttet — el kell viselnie. A „Nehéz a valóság nekem . . " korábbi idézet mellett Zsoltár című verse jól ismert e tárgyban: „Mért kell hát érintkeznem, mért kell élnem, mért nem bontják | Hűs, tiszta, örök-ágyam tiszta angyalok?" (Válogatott versek. [Budapest, 1934.] 119) Mindezeket szövegek közötti összefüggésként számba véve kialakul az olvasó és az író között az a közös előzményűség, amelyik alapján a **hajnalok mélyén rém leselkedik* kép létrejöhet. Erre itt is megvan a közös nyelvűség megszabta keret — ahogyan a (11) jelzetnél már vázolódott —:

↓ **valaminek a mélyén valaki/valami leselkedik*

**a hajnalok mélyén rém* { *leselkedik* / *nem leselkedik*

Nyilvánvaló: a *rém leselkedik* a közös előismeretekből való olyan tudattartam, amilyen a „Nehéz a valóság nekem"-féléknek felel meg, igaz: elsősorban hangulati szinten. S a *hajnalok* a költői szövegművek, a Füst Milán-versek közötti összefüggésből következően a nehéz valóság kezdetének idejére vonatkoznak. S a *mély* szó szerepe — amellett, hogy metaforaalkotó — voltaképpen megvalósító, performatív jellegű: a szövegek közötti összefüggés alapján (itt és most: költői) hatás kiváltója. (A perlokúcióra l. John L. Austin: How to Do Things with Words. Cambridge. Mass., 1962.; J. Verschueren: Some Basic Notions in Speech Act Theory. ALingu. 28 [1978.]: 78 kk.) A *mély* szó hiánya puszta konstatálást, megállapítást vonna maga után: **a hajnalokon rém nem leselkedik*. A (15a) variációja mutatja, hogy a költő a korábbi megfogalmazásban még közelebb volt ehhez a fajta kijelentéshez, s a *rém* szó többes számba tételével tágította a valóságra való vonatkozás körét.

(16) Oh holdözön, te végtelen!
Nem ér föl hozzád értelem.
Miféle bűn a léted *mélye*,
Hogy jussod földünk annyi kéje? — (23)

(17) . . — Vagy a jó Megváltó figyeli tán? valahol a lét *mélyén*
Vajjon hova ered a nyáj? — (N. II, 242)

A (15) és (15a) jelzetes helyek vizsgálata után ezekben az előfordulásokban a létnek, mint a tudattól független valóság fogalmának besorolása végzendő el a Füst Milán-i szövegművek összefüggésrendszerébe, ami tulajdonképpen az előzőknél meg is történt. Ezért itt legfeljebb a *lét mélye* képi beszerkesztettségét érdemes megemlíteni. A (17)-ben ugyanis a nyáját a hegytetőről figyelő pásztor — hagyományos — szimbolikája is érvényesül. A (16)-ban viszont a *léted mélye* helyi értékéből és beszerkesztettségéből kevésbé adódhat hatásmozzanat, inkább a közös rendszerbe tartozás sugároz e helyre ilyet. Ugyanez mondható el az utolsó Füst Milán-i előfordulásra:

(18) A szív *mélyéből* [verscím] (N. I, 206)

Ennél a köznyelvi szókapcsolatnál nemcsak a *mély 2.* || *a.* képrendszerére, hanem a *szív* szó Füst Milán-i használatára, a *szív* főnévvel alkotott képrendszerre is szükséges a figyelmet irányítani. A költő képalkotásának és -rendszerének ugyanis az jelentős vonulata. (Részletesen l. Büky László: „A szív idézete: líra" — A *szív* főnév használata Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében. Népr. és Nyelvtud. 24—25 [1981—1982.]: 205—36.)

3.1. Karinthy Frigyes lírájában a *mély 1*-re a következő előfordulások adódnak.

(1) Mihály a *mélybe* mered elködlő béna szemekkel
Valami Atlantis tornya felé hunyorog . . (121)

(2) A *mélybe* néztem s menten észrevettem
A lelket, mely most kínjában tekergő
Tagokkal kúszott . . (177)

(3) Isten balekje: szivem, az éjbe
Hadd abba tremoló táncod —

Hogy dübörögnek a láncok
Ott lent a biborszinü *mélyben!* (51)

(4), (5), (6) . . Midőn a *mélyből,* a *mélyből,* a *mélyből* egy vékony
Csendes hang nevetett fel . . (65)

A (3) jelzetű helyen a *szív mélye* köznyelvi állandó szókapcsolat megújításával számolhatunk. A *szív mélyén* levő érzelmek akarnak kitörni rabságukból, amire a *lánc* metonímia utal. Karinthy költői nyelvében azonban a *szív* főnév használata nem mutat a képalkotásban olyan fokú rendszeres beépítést, mint arra Füst Milánnál a (18) jelzetes előfordulás kapcsán utalás történt. — A (4) (6) jelzetes helyen pedig a *lélek mélye* szókapcsolat fölbontása eredményezi a *mély 1* főnév megjelenését. A halmozás a *mély* jelképes-metaforás voltát erősíti.

3.2. A *mély 2* Karinthy Frigyesnél a következő helyeken van meg.

(7) . . erdő *mélyén,* kit elhagyott,
A szép, csukottszemű, halott
Mosolygó, édes, édes Évát. (38)

(8) Fiatal kis erdő volt ott mindjárt a ház tövében
Katlan *mélyén* . . (97)

(9) Madártestvérek, az emberszív
Őserdeje *mélyén* . . (160)

(10) Micsoda korallkincseket akartam felhozni harmatosan
A nyelvtenger *mélyéből* ahol a szó gyökeredzik . . (113)

Ezek az előfordulások részben megfelelnek a köznyelvi használatnak, részben attól csupán azáltal térnek el, hogy a (9)-ben az *Őserdeje mélyén* birtokos szerkezet az *emberszív*-vel alkot teljes alakú metaforát egyébként ugyancsak birtokos jelzői szerkezetben; a (10)-ben pedig egy összetett szóból álló metafora, a *nyelvtenger* birtokosaként él vele a költő. Utóbbi a *tenger mélye* köznyelvi szókapcsolat metaforásra való átalakítása. Mindkét előfordulásban a szövegkörnyezet alakítása ezekhez a metaforákhoz van igazítva az egységes szemlélet jegyében.

3.3. Karinthy verseiből a *mély 2.* || *a.* jelentésű előfordulásra nem adódott példa. Van ellenben — a Füst Milánnál hiányzó — második jelentésárnyalatra, ez: „2. || b. *(átvitt) Valakinek a szíve, a lelke, a keble mélye:* az ember legbensőbb, legőszintébb érzésvilága".

(11) Kit lelkem *mélyében* elrejtve hordok
A gyermek mostanában nyugtalan . . (31)

A szókapcsolat köznyelvi, a szövegbe való beszerkesztése az egész költemény — A gyermek mostanában nyugtalan — szimbolikájának szolgálatában áll a *hord* ige szemantikai mezőkapcsolatai révén: *magában hord valamit* (gondolatot, érzést), *szíve alatt hordja a magzatát* stb.

4. A *mély* szó előfordulásai a két költő nyelvében közelesen azonos mennyiségűek, szembetűnő viszont, hogy a Karinthy Frigyes-i használat zömében a *mély 1*- és a *mély 2*-re esik, a Füst Milán-i a *mély 2*-re és *mély 2.* || *a.*-ra összpontosul, s ami még figyelemre méltóbb: a Füst Milán-i használatban a *mély* főnév a képalkotás egyik szervezője. A költő a szóhoz olyan metaforás azonosításokat kapcsol, amelyekkel a lét, az álom, a hajnal, a sírás és más fogalmaknak saját, költői értelmezését képes megvalósítani. Ezek az értelmezések nem ötletszerűek, nem „pillanatnyi szándékos amnézia váltja ki" a metaforikus folyamatot — így tartja Fónagy Iván: A kifejezés mint tartalom. In: Telegdi Zsigmond [szerk.]: Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet. Budapest, 1972. 117 –, hanem a költő rendszeres, következetes gondolkodásának képi megnyilvánulása csapódik le abban. A nyelvre, a köznyelvre támaszkodik ebben a költő Füst Milán: a *valaminek a mélye* szókapcsolatot egyedi stiláris sajátossággá fejlesztve (l. KMStilTört. 16) a természet, a társadalom és a gondolkodás egyes jelenségeinek ábrázolásakor.

A Karinthy-párhuzamok jól szemléltetik a Füst Milán-i egyéni stílust jellemző eme sajátságot. Karinthy ugyanis nem a szó és (metaforikus metonimikus) kapcsolataira összpontosítja stílusformáját, hanem az ábrázolt dolgok, jelenségek nyelvi leírására. A Roman Jakobson-i poétikai funkció fogalmát alkalmazva: Karinthy Frigyes stílusában kisebb a „közleményre mint olyanra való »beállás«, a koncentráció a közleményre magáért a közleményért" (R. Jakobson: Nyelvészet és poétika. In: Uő.: Hang– Jel Vers. Budapest, 1969. 221), mint Füst Milánnál, aki a költői szövegműben (közleményben) egyszer megalkotott eszközeivel az azonos vagy hasonló helyzetekben rendszeresen, sőt: rendszerszerűen él. Természetesen ezeknek az egyéni stíluseszközöknek a megalkotása csak a nemzeti nyelv teljes eszköztárának felhasználása alapján történhet.

Bülý László

Költői eszközök Dobos László Hólepedő című regényében

Dobos László regényeit nemcsak a szlovákiai szépprózа kimagasló alkotásaiként tartja számon az irodalmi köztudat, hanem az egyetemes magyar irodalom, sőt a kelet-közép-európai áramlat jelentős műveiként is. Ennek oka nem csupán az író igazságkereső szenvedélyében, a nehézségekkel szembenéző szemléletében, témáinak bátorságában és általános érvényűségében keresendő: Dobos László prózája esztétikai, nyelvi szempontból is különleges teljesítmény. Olvasóit lebilincseli a kavargó élményekkel telített, feszült atmoszférájú, katartikus cselekmény, a feszes regényszerkezet, az idősíkok váltogatása (és egymásba játszása), lélekábrázolásának gazdag eszköztára, érzékletes nyelve. Ezek a megállapítások egyaránt vonatkoznak valamennyi Dobos-regényre: a korábban megjelenő Messze voltak a csillagok (1963.), a Földönfutók (1970.), az Egy szál ingben (1976.) című írásokra, a legutóbbira, a Hólepedőre (1979.) pedig különösképpen.

Az első három mű történelmi, társadalmi, szociális kérdéseket állít középpontba, a Hólepedő viszont erkölcsi és pszichológiai vonatkozású. „Az emberinői társtalanság okait, viszonyait, kísérő árnyékait" fogalmazza meg benne az író (Irodalmi Szemle 1979. 5. sz. 428). Hősét a legérzékenyebb rétegből emelte a

regénybe, a pedagógus nők köréből, ráadásul kisebbségi sorsból. A társadalmi, közösségi anomáliák őket érintik legmélyebben. Ezért válik rendkívül alkalmassá a regény szereplője, nagyon sok szituációja erkölcsi kérdések felvetésére s igen finom lélektani ábrázolásra.

A főhős, Erzsébet, ízig-vérig mai fiatal lány. Vágyai messze röpítik családjától, környezetétől, de életét nem tudja tartalmassá tenni, önmagát nem képes megtalálni, megvalósítani. Korábbi élményeinek, tapasztalatainak hatására lelke becsukódik, magányos marad. Helyzetét megoldhatatlannak látja, s az egyedüllét szorításából menekülve felelőtlenül rohan kocsijával a céltalanságba, a majdnem-halálba. Erzsébetnek a betegágyon, a gipszteknőben kell újjászületnie. Összetört testtel, roncsolt arccal, lassan gyógyuló lélekkel kell ráébrednie élete és hivatása értelmére. A kórházban emberfeletti harccal győzi le félelmeit, tanulja meg az életbe visszavezető mozdulatokat, s készíti fel szívét a várható örömökre.

„Küzdelem – e regény lényege ez a szó. Mindenkinek meg kell küzdenie az életéért, a saját életéért. Élet és halál mezsgyéje a Hólepedő. Innen kell visszajönni, újraélni, kapaszkodni, megmaradni, az emberek közé emelkedni," – vallja az író (Irodalmi Szemle, 1979. 5. sz. 428).

A regényhős elszántsága, hihetetlenül nehéz harca, további életének vállalása az ő szánalmas helyzetében heroizmus. Dobos László egyik legnagyobb írói teljesítménye, hogy ezt a folyamatot nagyszerű lélekrajzzal, meggyőzően ábrázolja.

A szívszorító élmények választékos, expresszív nyelvi formát öltenek. Hatalmába kerít a regény költőisége, érzelmi és képi gazdagsága, érzékletessége. Dobos László igen jó érzékkel használja fel a nyelvünkben rejlő ősi erőt: a képszerűséget. Stílusának szépségét elsősorban egyéni szóképei adják. Nemcsak a prózában szokatlan – gyakoriságukra figyelhetünk fel, hanem azokra a szubjektív hangulatokra, élményekre, merész asszociációkra, amelyekkel az író megtöltötte a sokszor már-már versbe illő képeit. Használatuk mindig indokolt. Így a mai olvasó egyszerűbb, dísztelenebb stíluson nevelkedő ízlése is elfogadja, sőt meggyőzőnek, hitelesnek tartja ezeket az újszerű, a legbensőbb – sokszor legintimebb – érzelmeket közvetítő stíluseszközöket. A regény általuk nemesedik magával ragadó szépprózává.

A jellegzetesen XX. századi, tömör, metaforikus cím is e képes beszéd ízét előlegezi. A kórházi ágy fehérsége, *hólepedője*, a betegség, a bénaság legyőzésének vágya eleveníti fel a regény egyik régi emlékét, s készteti a hőst nehéz küzdelemre. Míg egészséges volt, csak gondolatban jutott fel a havas csúcsokra, a téli táj, a fagy, a hideg, az elérhetetlennek látszó magasság mindig visszatartotta a kockázatos úttól. Jól tudja azonban, most nem rettenhet meg, most bizonyítania kell. Ezen a *hólepedőn* az élet és a halál tusakodik egymással: „Mezővé csendesülnek a havasok: hólepedő, s alatta testem domborulatai. Mozdulatlan téli táj vagyok . . . Be kell járnom e fehér pusztát minden irányban. Ez talán nehezebb lesz, mint a csúcs megmászása . . . A bal kezemmel kezdem . . . mellem dombjáig akarok elérni . . . Összegyűrődik a vászon, tolom magam előtt a havat, mellemre lassan teher nehezedik . . . Elernyedek az erőlködéstől . . ." (98–9).

A jelképes cím példázata annak, hogy a legtragikusabb helyzetből, a legsúlyosabb testi-lelki válságból, a legmélyebbről is fel lehet emelkedni. Erzsébet önmagát megváltva, bénaságát legyőzve bizonyítja: az ember amíg él, a jóért, a szépért, az értelmes életért való küzdelmet fel nem adhatja.

Az író tragikusra, fájdalmasra hangolt, sajátos regényvilágba vezeti olvasóját. A megrázó élmények hatását a gondosan megválasztott szóképek is erősítik. Ezért érezhetjük joggal a regény legjellemzőbb nyelvi sajátosságának a költőiséget. A metaforák és a megszemélyesítések elsősorban érzelmi, hangulati erejükkel vonják magukra a figyelmet. Emocionális töltésük — más prózai művekhez viszonyítva — szokatlanul magas hőfokú. Így a regényt olvasva, nem külső szemlélőként gyönyörködünk az író stiláris találékonyságában, a Dobos László-i szóképekben — amelyek közül sok felér egy-egy költői neologizmussal —, hanem a szereplőkkel együtt éljük és szenvedjük a regénybeli helyzeteket. Ezek a szóképek nem üres díszítmények, nyelvi bravúrok, hanem az emberi lélek legmélyebb rétegeiből felszínre hozott gyötrelmek megrendítő közvetítői. Hatásuk titka ebben rejlik. Az író különböző trópusok segítségével hozza mozgásba képzeletünket, teszi „láthatóvá" a hangulatot, illetve kapcsol be bennünket regényének érzelemvilágába.

A kórház légkörét, a főhős súlyos — sokszor az álom és ébrenlét határán lévő — állapotát, gyógyulása iránti kétségeit, szenvedését elsősorban a metaforahalmazok — különösképpen pedig a szinesztéziák — éreztetik meg velünk legtökéletesebben: *Körülötte fehér csendben folyik az idő* (94); *Tekintetek koszorúja a csend, templomi gyülekezet az orvosok köre* (101); *Nézik kezének útját, s nemsokára erre a pontra melegszik szemük* (158); *Közéjük törik a szavak melege* (154); — *zsibbad szájára a szó* (55); *Hívja a szendergés puha melegsége* (74); *A rövid hajú orvos nézését keresi a lány, s a fehér ruhás testek utat engednek: elé kínálkozik, belekapaszkodik, magához öleli, rágörcsölődik alakjára, ahogy a vízbe fúlók szállnak a mélybe* (102); stb.

A hangulatteremtéshez, a regénybeli szituációk megérzékítéséhez azonban az író nemcsak ezeket — a hangalakilag is figyelemreméltó, szinte már költői — képeket alkalmazza, hanem bátran felhasználja a kevesebb stílusértéket hordozó szavakat is. Képeinek anyagát nemegyszer köznyelvi kifejezések adják. S míg az előbbiek a kórház nem mindennapi, kissé félelmetes és titokzatos, templomi atmoszféráját idézik fel, addig az utóbbiak a szenvedések színterét, a gyógyulni vágyó emberek nyomorúságát, reményeit érzékeltetik. A kórház valódi légkörét együttes használatuk adja meg. A köznyelvi szavakból építkező szóképek a szövegkörnyezet hatására rendkívül szemléletessé válnak. Szuggesztív erejüket újszerűségüknek, egyszeriségüknek és egészséges realizmusuknak köszönhetik. A betegek gondolatai, vágyai, félelmei tárgyilagos, díszítetlen képek formájában lépnek elénk. Néha egy találó metafora, máskor egy hosszabb gondolatsort ábrázoló képhalmaz foglalkoztatja képzeletünket. Pl. Erzsébet a kórházban orvosi vizitre vár: *Az ajtót nézi sokáig, várja, hogy bevonuljon a fehér libasor* (68); *Összeérnek az ujjak, Az érintés alig érezhető: rideg viaszgyertyák egymásba fogózása* (89); *Nem szűnik a víz csepegése . . . makacs, kitartó menetelés. Vízcseppkatonák jönnek sorban, feszesen. Ki akar térni a szigorú oszlop elől, borzad az egyszerre lépésektől*, . . . (74); stb.

A szóképek a regényben legtöbbször a lelkiállapotok differenciált rajzának hordozói. Dobos László műve több, összetettebb, megrázóbb információt közöl az ember félelmeiről, szorongásairól és vágyairól, mint sok lélektani szakkönyv. A lélek rejtelmei a képi eszközök révén bomlanak ki igazán előttünk. A szereplők gondolatait, érzelmeit, belső küzdelmeit és gyötrődéseit a tömör, művészi metaforák hordozzák. Általuk válik elképzelhetővé a legelvontabb pszichológiai folyamat, a legtitkosabb belső rezdülés is. Az író mellőzi a lélektani regények fejtegető, boncolgató — sokszor a stílust ellaposító — módszerét,

a legbonyolultabb lélekelemzést is a finom megfigyeléseken alapuló szóképek segítségével végzi el. Egész kis pszichológiai szótárt lehetne összeállítani a drámai hangulatokat, a feszült helyzeteket és a sokféle lelki folyamatot megjelenítő metaforáiból, megszemélyesítéseiből. Lássunk közülük néhányat: *. . . a meghatottság érzése görcsölődik a torkába* (82); *A lány előtt már várakozó figyelés ül az orvosok szemében* (101); *De a lányt megérintette a kétségbeesés* (195); *Nyüszítve, fájdalommal jönnek a szavak, anyja arca sok ráncba törik, és így marad* (172); *Elhal a várakozás is, belemerevedik a lány lelkébe* (26); *Félelem nyílalt testébe, lába alatt reszketni kezdett a föld . . . , . . . éledő öröme félelemmé roppan* (177); *Ijedt szárnycsapkodás, a lány nézése* (76); *Tekintete tiszta, tudata kerekedő tükör* (79); *Akarata ösztönösen parancsol, s bal keze útra indul a fehér mezőn* (97); *A lány esetlen mosollyal állt a komor szó-kövek útjába* (112); stb.

Fontos feladatot töltenek be a szóképek a szereplők jellemzésében. Dobos László kitűnő érzékkel alkalmazza őket. A megjelenítő szándék, a több jelentésre való törekvés, a kifejezések mögött álló asszociációk sokfélesége ezekben a legerősebb. A különböző társadalmi rétegekhez tartozó — a regényben erősen háttérben mozgó — hősök megjelenítésére más-más anyagú, nyelvi megformáltságú szóképeket alkalmaz az író.

A lányáért aggódó édesanya gondolkodásmódjának bemutatására az állandó szókapcsolatokat, szólásokat használja fel stíluselemként. Ezek éppen népies hangulatuk, tömörségük, képszerűségük révén válnak alkalmassá a vidéki hivatalnokfeleség észjárásának hiteles ábrázolására, ugyanakkor igen találóan utalnak a főhős leglényegesebb tulajdonságaira is. Az anyja ekképpen zsörtölődik Erzsébettel: *Az ördöggel tojós, leánysága már árnyékot vet, mégse tudja eligazítani a feje alatt a párnát . . . Bármit mondok is, elmegy . . .* (8).

A másik vidéki asszonyt, a keresztanyát, a főhős — a tanárnő — szemével láttatja az író. Erzsébet beszél róla édesanyjának nem kevés iróniával. A képalkotásban sajátos módon keveredik a népies szemlélet és kifejezési forma az irodalmi tájékozottsággal, Gyulai Pál versének ismeretével, illetve felhasználásával: *Moha nő a vállamra, mire szóhoz jutok mellette, Megfojt a tanácsaival. Legszívesebben valami gyógyteába mártana. Szarka tanítja madártársát fészekrakni, ahogy ő beszél velem: csak így, csak úgy; nekem, a gerlicelánynak csak annyit kell mondanom: tudom, tudom* (8).

Az apa kishivatalnok, a kisebbségi sorsot, a történelem fordulatait megpróbált, állandó rettegésben élő, örökösen védekezésre kárhoztatott ember. Elbizonytalanodását, befeléfordulását, félelmeit érezzük meg azokból a jellegzetes képszerű kifejezésekből, amelyeket használ, illetve amelyekkel lánya jellemzi őt. Mindkét megoldához a köznyelv ízeiből — s ha az apát beszélteti —, közhelyszerű szóképeiből merít az író: *. . . apám beszéde monoton vízfolyás, az élete taposta medréből képtelen kimozdulni. Egyensúlyát vesztené. Eldőlne, s vele zuhannának a testére égetett szavak is — Rájöttem* (mondja az apa), *hogy a kis kör biztonságosabb, mint a nagy. Legyen az embernek egy kis szigete, ami minden oldalról védve van, védekezésre kell berendezkedni* (65).

Erzsébet kolléganőjének, egy 50 éves zsidó lánynak a jellemzése során az író a balladai tömörséghez folyamodik: a koncentrációs tábort megjárt s rokonait elvesztett tanárnőt nem lehet múltjáról faggatni. Fájdalmához Erzsébet sem férkőzhet közel. Titkát szigorú hűséggel őrzi. Szűkszavúsága miatt a körülötte élők csupán jelenét ismerik: a szenvedések tisztítótüzében megedződött ember sugárzó jóságát. Ő maga azonban zárt világ marad. Csak annyit tudat róla az író, amennyit a lány környezete, a külső szemlélő érzékel. A szabad

függő beszédbe szőtt szóképekkel tömör jellemzést kapunk erről az értékes emberről s a hozzája kapcsolódó értelmiségi létről. Ehhez alkalmazkodik Dobos László igényes egyszerűségre törekvő szóválasztása is: *Szerelmek, házasságok vigyázója lett, jóérzések egyengetője, esküvők tanúja. Mint a folyók révészei szüntelenül újrafordult másokért, mosolyogva őrölte önmagát, némán ismételgette élete monológját* (21).

A szóképekhez szorosan kapcsolódó nyelvi-stiláris eszközök, a hasonlatok, a regényben szintén figyelmet érdemelnek, bár belőlük lényegesen kevesebbet alkalmaz az író, mint a metaforákból, illetve a megszemélyesítésekből. Igen gyakran együtt jelentkeznek a többi szóképpel, ilyenkor hatásuk megsokszorozódik. Nyelvi megformáltságukat tekintve két típussal találkozunk: a kötőszóval kapcsolt mellékmondatokkal és a ragos névszóval kifejezett határozókkal. Az előzőek oldottabbak, részletezőbbek, az utóbbiak metaforaszerűen tömörek. Valamennyien frissek, egyéniek és természetesek. Hasonló feladatokat töltenek be a regényben, mint a szóképek: hangulatteremtő, környezetet felidéző, jellemet ábrázoló, érzelmeket megérzékítő szerepük vitathatatlan.

Íme néhány példa a gazdag választékból: *A képzelt képek sora messzi harangszóként pereg a semmibe* (26); *A kezek fagyott ágakként esnek a hólepedőre* (106); *Ha megfogódzik az emberben a közöny, egybefolynak a dolgok, mint mikor összeöntik a színeket* (50); *Olyan őszinte, mint a fájdalmas kiáltás* (115); *Szerelmes lettem, jött, mint a váratlan zuhanás, földre törő fakorona temetheti így maga alá az embert* (120); stb.

A hatásos, tömörítő eszközök, a szóképek és a hasonlatok mellett jelentős szerephez jutnak a regényben az alakzatok. Ezek közül elsősorban az ismétlést, a halmozást és az ellentétet kell kiemelnünk. Önmagukban is megtaláljuk őket, többnyire azonban egymás mellett, sőt sokszor a szóképek társaságában fordulnak elő. Dobos László szívesen elidőzik egy-egy olyan gondolatnál, amelyet fontosnak tart, s ehhez a legalkalmasabb nyelvi eszközt, az ismétlést és a halmozást használja fel. Ezáltal tudja az olvasó figyelmét tartósan ráirányítani arra a problémára, amely őt (illetve a regényhőst) foglalkoztatja. Ugyanakkor szívesen fordul a sarkításhoz, a helyzetek finom kiélezéséhez is. Ezért kapcsolja a halmozásokhoz igen sokszor az ellentéteket. Így válik a regény nagy feszültségeket hordozó, élénk, fordulatos stílusúvá. *A város: több lehetőség, több ember, több élet . . . Nem értem én ezt. Falun is vannak emberek, utcák, szép házak . . . Azelőtt, ha elment valaki a faluból, legalább emléke maradt. Ezek után meg semmi. Levedlenek magukról mindent: ruhát, nótát, mesét, ismerősöket, barátokat . . . Utóbb a nyelvüket is . . . Aki egyszer fölvitte a nyoszolyáját a lépcsőn, más ember lesz* (96); *Törött test szemeiben a világ kéréssé és felkínálkozássá alázkodik. A lány bizonyítani akarja életét . . . Megható látvány, megdöbbentő is. Rövidke mozdulataiban az élet tusakodik a halállal: a béna pusztulás még közelebb van, mint az élet, a rút vigyor közelibb, mint a szépség. Megrendülés, fájdalom és öröm egyszerre tükröződik az orvosok tekintetében* (102); stb.

Dobos László igényes nyelvhasználata a kifejezések gondos megválasztásában is nyomon követhető. Ebben a szándékában azonban véletlenül sincs semmiféle keresettségre, mesterkéltségre való törekvés. A felhasznált szavak tartalmasak, sokat mondóak, lényeget hordoznak. Jól példázza ezt a megállapítást az író stílusának egyik kiemelkedő jellegzetessége, kulcsszavainak alkalmazása. A *csend* 45-ször, *a szó* (a beszéd) 32-szer, a *fehér* 26-szor, a *köd* 18-szor tölt be jelképes funkciót. A felsorolt szavak regénybeli használata egyrészt meghaladja köznyelvi elfordulási átlagukat, másrészt jelentéskörüket is nagy

mértékben kitágítja. Ezeket – a vezérmotívumoknak is tekinthető kifejezéseket — konkrét jelentésben ritkábban, metaforikusan annál többször szerepelteti az író. Rugalmas jelentéstartalmuknál fogva rendkívül alkalmasak arra, hogy átvitt értelemben, költői képként funkcionáljanak, esetleg a szótári alakjukban már meglévő gazdag és árnyalt hangulati hatásukat a szövegkörnyezet felerősítse. Dobos László mindig megtalálja azt a stilisztikai szituációt, amelyben a kiemelt szavak leginkább érvényesülnek.

A *csend* szóra különösképpen vonatkoznak a fent említett képességek. Alapjelentésének és kellemes hangzásának hasznosítása mellett különböző érzelmek, hangulatok hordozójává teszi az író. Számtalan asszociáció húzódik meg mögötte, ám szinte valamennyi bizonyos fokú rokonságot mutat egymással, így legtöbbje egy tágabb értelembe vett szinonimakörbe kapcsolható, s ezáltal tökéletes összhangot alkot.

A regénybeli *csend*, némaság, békés állapot még akkor is látszólagos, ha környezetfelidéző szerepet szánt neki az író (pl. a falu és a kórház hangulatának érzékeltetése). A nyugalom mélyén tragikus események, szomorúságok érlelődnek: *Falun születtem, de a várost szeretem. A falunak egyedül a csendjét kedvelem. Ott minden hang külön születik, és megsemmisülve csenddé válik* (78); *A csendbe itt bele lehet feküdni . . . Úgy érezte, hogy a csend az égig ér* (25); stb.

Ez a szó a magány, a társtalanság, a bezárkózás elviselhetetlen állapotának bemutatására is igen alkalmas. A főhős életének állandó velejárója a *csend*. Mindenhová elkíséri, még a társaságba is. Hiszen Erzsébet lélekben mindig magányos marad: a férfiak között, az iskolában az erdei menekülés közben, sőt sokszor a kórházban is: *Hallotta, hogy a koccintások beleszúrnak a csendbe. Férfiak állják körül . . .* (26); *Talán ez a legszörnyűbb csend, ellobban mellőlem az öregasszony kíváncsisága* (150); *A csendnek válaszolni nem lehet* (145); *A férfi nézte a lányt, nem mert megmozdulni, félt, hogy elriad a csend. Megérezte, hogy most a csend az a vékony ösvényke, amelyen elindulhatnak visszafelé* (37–8); stb.

Erzsébetet szorítja a magány, menekül a csendtől, a bezárkózottságtól, a befelé fordulástól. Nehéz harcot vív önmagával, hogy legyőzze, hogy megszabaduljon tőle. *A csendből most letörik egy darab, belső remegéssel elönt a testi nyugtalanság első hulláma* (24); *Eltaszítom magamtól a csendet, mert nyugalmat sugall, Mélázásra csábít, ezért kell folyton beszélnem, ha nincs ember, a falakhoz, a székekhez . . .* (158); stb.

De van a regényben — igaz, ritkán — jótékony *csend* is: az együttérzésé, a megnyugvásé, a szerelemé, az iskolában pedig az érdeklődésé, az osztály figyelő csendje. A szó változatos alkalmazását az egyik kórházi jelenet is szépen példázza: *Az orvos távozása után csend marad . . . S akármi történik is, csend jön az injekció után, a megválaszolt kérdések után, csendje van a reménynek s a félelemnek. Mindennek van egy csend-kísérője: a kórház árnyéka a csend* (114); stb.

A *csend* ellentéte a regényben a *szó*, a beszéd, a nyelv: a lélek megnyilatkozása, az emberi kapcsolatok megteremtője és megőrzője, a magány, a társtalanság feloldásának, a kitárulkozásnak, a közösséghez való kötődésnek, a lelki gyógyulásnak a szimbóluma. Megléte és hiánya különböző pszichikai állapotok, érzelmek, lélektani szituációk kifejezője. Legtöbbször metaforaként vagy a rá vonatkozó metaforával együtt szerepel. Igen erős stílushatása többrétegű jelentés- és hangulati tartalmában, a megszokottól némileg eltérő funkciójában, valamint a szövegkörnyezetben keresendő: *. . . torkomba szárad a szó* (160); *Üres szavak, érzem, vékony remény, nem bírná el a madár testét sem* (154); *Csend reked közéjük, amit a biztató szó képtelen átlépni* (127); *. . . úgy lesz jó, ha egy*

párnán egy nyelven szólunk, ha a szerelem nyelve megegyezik az anyáméval . . . (145); *Az akadozó beszéd fertőzése bennem van. Az elhallgatott és ki nem mondott szavak fertőzőek. Ezekből nő a bizonytalanság, a félelem. Az én beszédem az emberek irányába szűkülő tölcsér* (161); stb.

A változatos jelentésárnyalatban szereplő *szó* igen sokszor jelzős szerkezet alap- vagy meghatározó tagja. A gyakori jelzőhasználat azonban itt nem a díszítés eszköze. Megszokottabb, bizalmas hangulatú, hozzátartozik az igényes beszélt nyelv kifejezéskészletéhez. Éppen ezáltal válik megnyerővé, hitelessé, szívhez szólóvá: az orvosok *rövid, pontos, tárgyilagos, találó, tömör* szava; a tanár a *szavak magaslatára, a nehéz szavak fokára* vitte tanítványait; vannak a regényben *megszokott, vigasztaló, nagy, eligazító, szép, hízelgő, elszánt, félelem nélküli, ki nem mondott* szavak stb.

A *köd* és a *fehér*(ség) regénybeli jelentése a *csend* tartalmával mutat szoros rokonságot. Az író a főhős elbizonytalanodását, félelmeit, az emberektől való eltávolodását a *köd* jelképes használatával érezteti meg velünk leginkább. Ez a megfoghatatlan, áttekinthetetlen, fojtogató, alattomos jelenség mindig Erzsébet mellé szegődik, amikor emlékeit idézi, ábrándozik, a társtalanságtól szenved, vagy menekülni próbál nyomasztó érzéseitől, magányától.

A legszorosabban a *fehér* szín kapcsolódik a köd képzetéhez. Nem véletlenül szerepelnek együtt olyan gyakran, hiszen hasonló szimbolikus tartalom hordozói: a *csend*, a *köd*, a *fehér* szavak együttesen az egész regényt, Erzsébet egész életét átszövő szimbólumrendszert alkotnak: *Ahogy ereszkedett lefelé, egyre mélyebben merült a ködbe. Előbb a lába tünt el, a dereka, majd nyakig ért a fehérség. Fehér pokol* (40); *Megállt, hallgatózott, az még rosszabb volt, a csend most bénította. Hirtelen mindennek súlya nőtt, legszívesebben letépte volna magáról gondolatait, a folyton kísértő emlékezést, . . . de már közel volt ahhoz, hogy . . . menekülni kezdjen, hogy elérje a köd, a zürzavar szélét* (48); *A köd ellenség, magányom érzése itt sokszorosan felfokozódik: félek. Ebben a fehérségben meg lehet őrülni . . . Minden a ködön kívül van, a hajók, a harangok, az emberek, mintha a föld túlsó oldalán élne mindenki más* (15); stb.

A fent említett három szó szoros összefüggése, egymásra utaltsága, nem zárja ki, hogy mindegyiknek külön is érvényesüljön a sajátos, egyéni arculata, jelképes funkciója. A *fehér* szín így lesz az élet és a halál mezsgyéje, az a legtávolabbi pont, ahonnan még vissza lehet térni az életbe, amibe Erzsébet meg tud kapaszkodni, ahol a küzdelmét megvívhatja megmaradásáért: *. . . jó a fehérség látása, a tisztaságé, aminek el lehet indulni a széléről . . .* (67); *Nem tudom elképzelni a halált, fehér fal nő elém, szélesedik, tornyosul* (86); *Deréktól lefelé ilyen fehér lehet az én bőröm is . . . átvette a vászon színét. Az emberi test hasonulni képes* (98); *S hómező, fehér mező, fehér puszta* a kórházi lepedő is, amelyen a béna kéz a gyógyulás első mozdulatait próbálgatja.

Folytathatnám az író versbe illő nyelvi eszközeinek sorolását, hiszen a metaforáktól a szavak hangtestének felépítéséig gazdag példatárral szolgál a Hólepedő. De nem ez a célom. Vizsgálódásommal arra kívántam rámutatni, hogy Dobos László nyelvteremtő erejének igen szép bizonyítékát adta a regényben. A líránál objektívebben ábrázoló műfaj szavaiban, kifejezéseiben szabadította fel a szunnyadó, eddig ismeretlen energiákat, lehetőségeket. Segítségükkel formálta meg azokat az egyéni szóképeket, amelyek írói szenvedélyét és tapasztalatait hordozzák. Ezért tudja üzenetét olvasói elé tárni olyan regénybeli szituációkban, amelyben a beszélt nyelv költészetté válik.

Dobóné Berencsi Margit

Az idegennyelv-oktatás új törekvései és az anyanyelvi nevelés

I. Az idegennyelv-tanítás elméletében és szakirodalmában 1975 után radikális változások jelentkeztek. Hírük egyelőre alig-alig jutott el hozzánk. Korábban általánosan elfogadott elvek váltak kérdésessé vagy vesztették el a hitelüket. Már a hatvanas évek óta reálisabban ítélték meg az anyanyelv szerepét, mint korábban, a legújabb kísérletek pedig az alapvető tényezők között veszik számba az anyanyelvet és az általa hordozott nemzeti kultúrát. A magyarok idegennyelv-oktatásában tehát a stratégiát főként az szabja meg, hogy a nyelvtanulónak magyar az anyanyelve, annak segítségével szerzi meg és tárolja a világról szerzett ismereteit, a magyar kultúra felől közeledik az idegenhez; nyelvi fogalmait kizárólag vagy elsődlegesen a magyar nyelvtan alakította ki; egyszerű szavakkal: másként kell tanítani, mint a hollandot vagy japánt. A kidolgozásra váró stratégia azonban sokkal bonyolultabb, mint a szavak.

II. Az anyanyelv tanításának sikere és az idegennyelv-oktatás termelékenysége között egyértelmű kapcsolatot szoktak feltételezni, nemcsak a laikusok, hanem a tanárok és a szakírók is. „Magyarul nem tud egy birtokviszonyt felismerni, hogyan tanítsam meg az orosz (angol, francia stb.) birtokos szerkezetet?" — kiált fel elkeseredetten a nyelvtanár. Aki a korszerű nyelvoktatási elveket ismeri, valami gyanúsat hall ki ebből a panaszból: a tanár stratégiájában a nyelvtan a fő harcvonal, sőt alighanem a t é t e l e s nyelvtan, ez pedig a tegnap, ha ugyan nem a tegnapelőtt hagyatéka.

Vizsgáljuk meg alaposabban, hogy a magyar nyelvtan iskolai tanítása mennyire befolyásolja közvetlenül és mennyire közvetve az idegennyelv-tanítás eredményét. Előre megmondhatjuk: az általánosan elfogadott véleménytől több tekintetben eltérő eredményhez fogunk jutni.

Először is tisztázzunk néhány alapelvet. A tanítás iskolában folyik, tantárgyszerűen, ezért az iskolai törvényszerűségek érvényesek rá. A nyelvtanfolyamok nagy többsége szintén iskolaszerű. Lehet más formában is tanítani, példa rá a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítása. Mindenképpen idegen nyelvről van szó, nem a nyelvországban folyó oktatásról, mert akkor a célnyelvnek *második nyelv* a neve.

Az anyanyelv több szempontból szükségszerű előzménye és feltétele az idegennek. A legnyersebb formájában: „On ne peut apprendre une autre langue que parce que l'on sait déjà la sienne" (Charles P. Bouton: Les mécanismes d'acquisition du français langue étrangère chez l'adulte. Paris, Klincksieck, 1969. 164). Az olyan embert, aki anyanyelvén hibásan beszél, hadar, dadog, rosszul artikulál stb., nehéz vagy nem is lehet idegen beszédre megtanítani.

Nem tudja az idegen nyelvet használni, aki magyarul nyelvi sablonokban beszél, nem képes igazi nyilatkozatokat szerkeszteni. Ezért a fiatalság körében megfigyelhető nyelvi elszegényedés az idegennyelv-tanítás sikerét is veszélyezteti. A veszély akkor is megvan, ha a módszer mellőzi a fordítást, vagy jelentéktelen szerepet ad az explicitásnak. Az olyan egyént, aki nem tud folyékonyan írni-olvasni magyarul, nem taníthatjuk meg más nyelv írásos használatára, még a mienktől teljesen eltérő írásrendszer esetén sem. Ha valaki nem tud anyanyelvén fogalmazni, nem tanulja meg az idegen nyelvű fogalmazást. Általában az íráskultúrát csak a magyartanítás alapozhatja meg, az idegennyelv-oktatás legfeljebb olyan körülmények között, amilyeneket a magyar iskola nem tud biztosítani.

A szakirodalom gyakran nem anyanyelvről, hanem referencianyelvről beszél. A nyelvtanuló a referencianyelvhez fordul segítségért, ha az idegen nyelv használata közben akadályba ütközik. A magyar tanulónak azonban nyilvánvalóan a magyarhoz kell segítségért fordulnia. (A francia iskolába járó kameruninak valószínűleg nem a törzsi nyelve, hanem a francia a referencianyelv, mikor például angolul tanul.)

De vajon ezeken az általánosságokon túlmenően van-e egyértelmű kapcsolat a magyar nyelvtan ismerete és az idegennyelv-tanulás sikere között?

Statisztikai vizsgálatot végeztem a Budapesti Műszaki Egyetemen, 115 hallgató adatait jegyeztem fel: az érettségi magyar osztályzatot összehasonlítottam az egyetemen kapott idegen nyelvi (50 orosz, 40 angol, 25 francia) osztályzattal. Az egyetem azért alkalmas vizsgálati terep, mert hallgatósága az ország különböző részeiből verbúválódik, és sok iskolából, többféle iskolatípusból jön. Előljáróban megjegyzem, hogy a 115 hallgató között csak négyet találtam, akinek idegen nyelvi osztályzata (3 francia, 1 orosz) jobb volt a magyarnál.

Az oroszt tanulók magyar átlaga 4,0, orosz átlaga 2,8, az idegen nyelv hátránya 30%. Az angoloktatásban végzett vizsgálat 4,2 és 2,5 átlagot állapított meg, az angol szintje 40,5%-kal alacsonyabb. A francia statisztikája: 4,56 és 3,68, a francia eredmények 19,3%-kal alacsonyabbak, mint a magyaré.

Magyar	Francia átlag
5	3,8
4	3,8
3	3,0
2	—

Magyar	Orosz átlag
5	3,4
4	2,6
3	2,3
2	3,0*

* Egyetlen hallgató

Magyar	Angol átlag
5	3,1
4	2,2
3	2,0
2	1,0*

* Egyetlen hallgató

Az angol osztályzatokat csak olyan hallgatóktól kértem, akik a nyelvet az egyetemen kezdték, tehát a korábbi angoltanulás az eredményt nem befolyásolhatta. Összesítve: a magyarból jelesek idegen nyelvi átlaga 3,68, a jóké 2,56, a közepeseké 2,33, az elégségeseké 2,00. Feltűnő a négyesek kudarca.

A számok bizonysága látszólag teljesen világos: aki jobb eredményt ér el magyarból, statisztikai törvényszerűséggel jobb eredményt ér el idegen nyelvből is. A francia esetében a kettő közötti viszony nem annyira egyértelmű, mint a másik két nyelvnél, ennek valószínűleg szociális okai vannak. Csakhogy az osztályozásnak sem a középiskolában, sem az egyetemen nincsenek tudományos alapjai, tehát tudományos hitelű következtetést nem lehet levonni belőle. Jogos viszont egy másfajta következtetés: az iskolai idegennyelv-tanítást olyan módon alapozták meg és végzik, hogy az rá van utalva az anyanyelvi grammatikára. Ezt a pedagógiai h a g y o m á n y ereje tartja fenn. Az idegen nyelv — mint kommunikációs rendszer — nem tantárgyszerű, éppen úgy nem, mint a sport vagy a hangszeres zene, az iskola azonban tantárgyi keretbe kényszeríti. Nyelvészetileg ez úgy értelmezhető, hogy különleges szerepet kap a nyelv rendszerének az ismerete, nem a n y e l v h a s z n á l a t kerül előtérbe. (A tantermi nyelvhasználat egyébként viszonylag ritkán valóságos, többnyire szimulált.) A magyar nyelvtan eredményes tanítása tehát m e g k ö n n y í t i az idegen nyelvi stúdium során mind a tanuló, mind a tanár munkáját, a könnyebbség azonban még nem biztosítéka az eredményességnek. Természetesen kellemes nyelvet tanítani grammatikailag művelt diákoknak vagy felnőtteknek, és ennek a t a n u l á s l é l e k t a n i e l ő n y é t senki nem vonhatja kétségbe. De a szociális hátrányát sem: az anyanyelvben gyönge tanulók eleve rosszabb esélyekkel indulnak a nyelvtanulásban, és ha a magyartanulás gyönge sikerének a hátrányos helyzet az oka, akkor az idegen nyelv növeli a tanuló hátrányát, rontja tanulmányi esélyeit. Ehhez járul a nyelvileg szegényes környezetben élő gyerekek általában gyengébb motiváltsága. (L. Clara Burstall: Factors affecting foreign-language learning: a consideration of some recent research findings. In: Language teaching and linguistics: surveys. Edited by Valerie Kinsella. Cambridge University Press, 1978. 5–6.) Ha ellentétes tendencia jelentkezik, az csak az egyéni tehetség vagy szerencse szűk keretei között érvényesül.

Pedig vannak ilyen tendenciák. Nickel professzor írja, hogy olyan emberek, akiknek szegényes az anyanyelvi kultúrájuk, és emiatt kisebbrendűségi érzésük van, gyakran az idegen nyelv alapos elsajátításában keresnek kompenzálást. (Gerhard Nickel: Objective and Subjective Difficulties in Connection with Foreign-Language Acquisition. In: Modern Linguistics and Language Teaching. Akadémiai Kiadó, Budapest.) Bouton sem tartja az anyanyelvi műveltség szerepét egyértelműen pozitívnak; szerinte nem a legműveltebbek vannak leginkább védve az interferencia veszélyeitől, bár ez semmiképpen nem jelenti, hogy a műveletlenség előny (i. m. 167).

Ha alapigazságnak fogadjuk el az ilyen nyelvészeti nézeteket: „. . .each separate language . . . should be looked upon as an organic whole, different from all the rest" (Jespersen; idézi: Stephen Ullmann: Semantics. Basil Backwell, Oxford 1962. 244), éppen azok az emberek vannak hátrányos helyzetben, akiket erős és tudatos kapcsolat fűz anyanyelvükhöz, meg azok a diákok, akik alaposan megtanulják a magyar nyelvtant. Ma már azonban a szakemberek többsége szkeptikus a nyelv „külön glóbus" jellegének humboldti eszméjével szemben (Wolfgang Butzkamm: Das Prinzip der Einsprachigkeit. Dissertation.

März 1973. 190). A különbségek mellett, sőt azoknál inkább mérlegelik az egyezések szerepét: „A nyelvekben több az, ami közös, ami egymáshoz hasonló, mint ami eltérő." (Szépe György: Nyelvi, kommunikációs nevelés. Magyar Tudomány 1975/3. 131.) Sokan vallják együtt Dávid Andrással: „Anyanyelvünk arcélének minél pontosabb és erőteljesebb tudatosítása ... egyúttal megbízható alapul szolgálhat minden más nyelv tanulásánál ..." (Nyelv és varázs. Tankönyvkiadó, Bp., 1980.).

Szóba kerülhet még a magyar nyelv nem indo-európai szerkezete. Véleményem és tapasztalatom szerint azonban csak a nyelvi tevékenység egyikmásik különleges területén van nehezítő szerepe (fordítás idegen nyelvre, természettudományos-műszaki szövegek), emlegetése egyébként csak a tanulási restség és a tanítási kudarc mentegetésére való. A „mentalité européenne", amelyet Ballyra hivatkozva Gáldi László említ, jobban hozzákapcsolja anyanyelvünket az európai nyelvek közösségéhez, mint amennyire örökölt szerkezete elválasztja tőle. (A magyar és a francia nyelv összevetésének módszertanához. In: Összevető nyelvvizsgálat és nyelvoktatás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1972. 349–53.)

Az „igen" és a „nem" egyaránt nyomós érvekre támaszkodik. Hogyan tegyünk igazságot? Úgy vélem, felesleges az elméleti erőpróba; a gyakorlat, a várható eredmény oldaláról kell a kérdéshez közeledni.

Az idegen nyelv, bármennyire nem illik is bele az iskola hagyományos kereteibe, mégis tantárgy, és a magyar nyelvtan is az. Két rokon tárgy között pedig szükségképpen kölcsönhatás van. Csakhogy ezt nem szabad a régi, konzervatív módon elképzelni. Az „anyanyelvre való támaszkodás" az úgynevezett – az ötvenes években hivatalos rangra emelt – kombinált módszer alapelve volt, s erről Budai László teljes joggal állapította meg, hogy a fordítógrammatizáló módszer álcázott formája (Grammatikai kontrasztivitás és hibaelemzés. Tankönyvkiadó, Bp., 1979. 30).

Feltételezzük, hogy a tanítás súlypontja a nyelvi rendszer mechanizmusának bemutatásáról a nyelvhasználat irányába tolódik el, amennyire ez az iskolai oktatás rendjében lehetséges. A súlyponteltolódás szellemében kell átfogalmaznunk a magyar grammatika és az anyanyelvi nevelés szerepével kapcsolatos véleményünket.

1. A magyart az idegennyelv-tanítás elmélete és gyakorlata kétféleképpen szokta számításba venni: mint a gyermekkorban automatikusan elsajátított kompetenciát és mint az iskolában megtanult, rendszerezett nyelvszerkezeti ismeretet. (L. Hársné Kígyósi Edit: A magyar mint az idegennyelvoktatás alapnyelve. In: Alkalmazott nyelvtan és nyelvoktatás. BME Nyelvi Intézet, 1980. 43–53.) Általában a másodikat vizsgálják, arról írnak, az elsőt adottnak veszik. Pedig az első is nagyon fontos, sőt, talán az a fontosabb. A nyelvileg ingerszegény környezetben felnövő gyermek nemcsak az anyanyelvével hadakozik, az idegen nyelvet is nehezebben tanulja. A kisiskolások nyelvoktatásában még nem lehet a magyar nyelvtant felhasználni, de a gyerekek anyanyelvi kompetenciája elsőrendűen fontos tényező. A pincért sokkal könnyebben meg lehet tanítani a külföldi vendég rendelésének megértésére, az ételekkel, italokkal kapcsolatos idegen nyelvű információ sémáira, mint a New Present Day English angolságára.

2. A legújabb törekvések a kommunikációs kompetenciát állítják a nyelvi kompetencia helyére (a nyelvet 'langue' értelemben véve). Ennek előzménye az egyén teljes nyelvi élménye, a következménye a kreatív nyelvhasználat.

A nyelvi élményhez az anyanyelv használatán kívül hozzátartozik a korábban tanult idegen nyelv (elsősorban mint kommunikációs eszköz és csak másodsorban mint rendszer), továbbá a nyelvi nevelésnek az a formája, amelyet szabályozásnak nevezhetnénk (pl. a fizika- és kémiaórákon megkövetelt – vagy meg nem követelt – szabatos természettudományos nyelvhasználat).

Ebből a szempontból az anyanyelv és az idegen nyelv között kétirányú a kapcsolat. Jean-Pierre van Deth belga szakíró igen meggyőzően hívja fel a figyelmet arra, hogy mennyire serkenti az anyanyelvi önkifejezést az idegen nyelv tanulása, főként a gyerekeknél. (L'enseignement scolaire des langues vivantes dans les pays de la Communauté Européenne. AIMAV-Didier, Bruxelles, 1979. 69.) Szociális szempontból tehát nagyon előnyös lenne az anyanyelvet szegényesen használó, ún. szűkített kóddal beszélő általános iskolás gyerekek közül minél többnek az átirányítása az idegen nyelvi szakosított tantervű osztályokba. Jelenlétük azonban visszafogná a többiek haladását, és tanításuk akkora energiát követelne, amelyre jelenleg nincs pedagógiai fedezet.

3. A szemiotikai érzékenység. Ha a tanuló a tanár közelre mutató g e s z t u s á b ó l nem érti meg, hogy a *this* 'ez', a *here* 'itt', a távolra mutató mozdulatból pedig, hogy a *that* 'az', a *there* 'ott', nincs meg a nyelvtanuláshoz szükséges szemiotikai felkészültsége. A hiányt előbb pótolnia kell az anyanyelvi nevelésnek, csak azután lehet idegen nyelv tanulására gondolni. Nélkülözhetetlen a k é p s z e m i o t i k a iránti fogékonyság is. A tanterv a magyartanítás jogkörébe utalja a film- és televízióesztétikát, így a vizuális jelentéshordozók egy része is a magyarnak mint tantárgynak a hatáskörébe került. Igen jelentős az irodalom szerepe. Bár eszköze a nyelv, sajátos szemiotikai rendszert képvisel, amelynek megragadásához nem elég a nyelvtan, és amely a szemiotikai fogékonyságra jelentős hatással lehet.

4. A tanításnak metanyelvre van szüksége. Ezt pedig az anyanyelvi oktatásnak kell megadnia. A gyakorlatban az orosztanár kizárólag, a nyugati nyelvet tanító nevelő részben a magyart használja metanyelvként.

5. Sem a magyar, sem más nyelv nem tanítható anélkül, hogy a tanuló ne tudna önállóan összefüggéseket felismerni, vagyis ö n m a g á n a k e x p l i c i t á l n i. Ezt a készséget az anyanyelvi nevelés alapozza meg.

6. Az iskolai rendszerű tanításban alapvető tényező, hogy a két nyelv nem egyenrangú; a tanulás felső szintjét kivéve, az idegen nyelvi ismeret és kompetencia sokkal kisebb, mint az anyanyelvi. Ha azonban az anyanyelvi műveltség szegényes, kétféle baj jelentkezhet. *a)* Megmarad a szükségszerű szintkülönbség, vagyis az idegen nyelvvel nem haladnak. *b)* Az intenzív tanítás, a nyelvhasználatnak biztosított több idő, több alkalom miatt mégis előbbre jutnak, de ha a két kompetencia idő előtt közel kerül egymáshoz, a tanuló fejében zavar keletkezik. (L. Mogens Jansen: Die Fremdsprachunterricht und die Muttersprachliche Bildung. Danmarks Pedagogiske Institut, København, 1976. 10.) Ezt a zavart rendszerint az anyanyelv is megsínyli. Ha pedig az idegen nyelv az iskolán kívülről is támogatást kap, esetleg a magyar fölé kerekedik. A Fräuleinek sok neveltjének a magyar tulajdonképpen csak m á s o d i k nyelve volt.

Az elmondottak szerint az anyanyelvi grammatika szerepe, a hagyományos nézetekkel ellentétben, jórészt k ö z v e t e t t, és a nyelvi, szemiotikai kultúra más részterületeivel szövetségben segítheti az új, az egyénnek addig ismeretlen jelrendszer birtokba vételét. Gyönge ismerete, bizonytalan használata nem teszi eleve reménytelenné az idegennyelv-tanulás vállalkozását, de

számolnunk kell azzal, hogy iskolai rendszerű oktatásban alig elkerülhető buktatókat rejt, és nehezíti a tanár dolgát. — Az írott nyelv elsajátításában nagyobb és közvetlenebb szerephez jut az anyanyelvi iskolázottság, mint az oralitásban. Az írásbeliségnek vannak ugyanis közös, történelmi alapjai, legalábbis az európai művelődési hagyományok területén.

A magyar nyelvtan szabályai nem sok segítséget adnak az idegennyelv-oktatásnak. Sokkal fontosabbak azok az általános nyelvészeti vonatkozások, amelyeket a tanuló az anyanyelvi grammatikában észrevesz, akár tanári útmutatással, akár a saját eszével.

Nincs meggyőző indoka annak a kívánságnak, hogy a magyar nyelvtan tanítása alkalmazkodjon az idegennyelv-oktatás szükségleteihez. Maradjon meg az anyanyelv szolgálatában. De adjon az anyanyelvi műveltséggel együtt minél több általános nyelvészeti kitekintést, és foglalkozzék módszeresen azzal a kérdéssel, hogy miként, miben különbözik anyanyelvünk a széles körben tanított európai nyelvektől. A látókör ilyen bővítése az anyanyelvi nevelésnek is érdeke.

A középiskolai magyar nyelvtankönyvben van rövid tájékoztatás azokról a jellegzetességekről, amelyek anyanyelvünket a világnyelvektől megkülönböztetik. Ekkor azonban a diákok már jó néhány évi idegennyelv-tanuláson túl vannak. Segíteni aligha tudnánk rajta, nem lehet ezt a kis rendszerezést előbbre vinni, az általános iskolában nem értenék meg. Célszerű lenne azonban a magyar nyelv bizonyos jellegzetes szerkezeteinek tanításakor utalni a különbségre, más nyelvek párhuzamos rendeltetésű, de másként felépülő szerkezeteire, ilyen utalások helyenként a MMNyR-ben is vannak.

Elképzelhető, hogy egy-két magyar mondattani és szemantikai részismeret közvetlenül felhasználható egy vagy több idegen nyelv tanításában, és ezért esetleg kissé részletesebben érdemes foglalkozni vele (különösen abban a szerencsés esetben, ha a magyart és a másik nyelvet ugyanaz a tanár tanítja), mint amennyire a nyelvtani tanterv előírja. Tanári tapasztalataim alapján ilyennek tartom a függő kérdést és a nemzetközi szókincset.

Az általános és középiskolában mind a magyar, mind a többi nyelv alapvető célja a kommunikációs kompetencia mint a személyiségformálás egyik nagyon fontos tartozéka, pedagógiai szempontból tehát egy irányban haladnak. Ez a lényeges, nem pedig az, hogy a diák meg tud-e szerkeszteni egy, a kommunikáció folyamatától önkényesen elkülönített birtokos szerkezetet.

III. Eddig iskoláról, főleg középiskoláról volt szó. Kimaradt a szociológiai, szociolingvisztikai aspektus. Pedig napjaink nyelvoktatásának legfontosabb kérdése így hangzik: „L'efficacité, pour qui?" (Questions-réponses sur l'audio-visuel à l'école. ESF, Paris, 1980. 143).

A legújabb nyelvoktatási kísérletek azon az elven alapulnak, hogy legyen a lehető legkevesebb a „szempont", lehető legnagyobb mértékű az alkalmazkodás a nyelvet tanuló közönséghez. A középiskolás anyanyelvi nevelésben részesül, ezt az idegennyelv-oktatásnak integrálnia kell.

Ám mostanában egyre több olyan ember jelentkezik nyelvtanulásra, aki nem végzett középiskolát. A TIT nyelvtanfolyamaira munkások, szakmunkástanulók járnak. Néhány szakmunkásképzőben kötelező egy idegen nyelv, főleg a francia (szakácsok, cukrászok). A szakmunkásképzőbe, mint tudjuk, jórészt közepes és annál gyöngébb tanulók iratkoznak be, magyar nyelvi műveltségükre alig lehet számítani. A metanyelvet nehezen értik, in-

kább akadályozza, mint segíti a haladásukat. Még inkább így van ez a felnőtt fizikai dolgozóknál, akik hosszú évekkel előbb elhagyták az iskolát.

A tanárok nem ilyen feladathoz szoktak. De nem lehet ezeket az embereket eltiltani a nyelvóráktól. Részben, mert a tanulás mindenki számára az alkotmányban biztosított jog. Részben, mert a szakmunkások egy részének szüksége van a mesterségéhez nyelvtudásra (a szakma nemzetközi nyelve, külföldi munkamegbízás stb.).

Két irányban próbálkozhatunk.

1. A funkcionális nyelvoktatás a teljes alkalmazkodás jelszavával olyan stratégia kidolgozását indítványozza, amely az „input"-ból kihagyja az anyanyelvi képzettséget. (A nyelvtanulásnak van kibernetikai modellje.) Ám csak szűk körű, a mesterségbeli vagy minimális napi szükségletet kielégítő, ún. instrumentális nyelvtudást adhat.

2. Nyomárkay István egy előadásában azt mondta, hogy az általános iskolai anyanyelvi nevelés tíz-tizenöt év múlva biztosítani fogja a tömegeknek a nyelvi képzettség olyan szintjét, amelyre a nyelvoktatás építhet. Nem tudjuk, így lesz-e, de tudjuk, hogy a nyelvismeret-igény sürgető, ilyen hosszú ideig nem várhatunk.

A kevés iskolázottságú ember serdülő vagy felnőtt, nem lehet tehát a kisiskolásoknál sikeresnek bizonyult módszerrel tanítani. Van egyfajta kompetenciája, ti. anyanyelvi. A stratégiát valamiként erre kell alapozni; a hogyan már nem tartozik ennek az írásnak a kereteibe. Csak annyit jegyezzünk meg, hogy vannak külföldön sikeres kísérletek. Annyiban sikeresek, amennyiben az egyén nyelvi mozgásterén belül maradnak.

Összefoglalva: a nyelvtanítás érdeke kettős feladatvállalást kíván. 1. A jelenlegi bírálható, de egyelőre még alig változtatható — helyzetben a magyar nyelvtan színvonalas tanítását úgy, hogy a szabályok és készségek a nyelvhasználatot szolgálják, s „transzferábilisak" legyenek, megmaradjanak a felnőtt évekre. 2. Az idegennyelv-tudáshoz vezető új utak keresését olyanok részére, akik ilyen tudás és készségek nélkül kerülnek az életbe vagy a szakmába.

IV. Ha már ennyi szó esett a nyelvtanulóról, befejezésül gondoljunk a tanárra is. Az ő tudásában nagy felületen érintkezik közvetlenül is a magyar és az idegen nyelv; alaposan ismernie kell anyanyelvünk lingvisztikáját, akár magyar a másik szakja, akár nem. A nyelvoktatástudomány újabban szükségesnek tartja, hogy a tanár ismerje a tanulók anyanyelvének struktúráját nyelvészetileg akkor is, ha neki magának más az anyanyelve, tehát pl. orosz anyanyelvű pedagógus tanít magyarokat oroszra. A szakszerű oktatómunkához szükség van a kontrasztív nyelvészet eredményeinek következetes figyelésére. Nem lehet közömbös a tanár a nyelvművelés feladatai és érdekei iránt.

Több szakíró megjegyzi, hogy az idegen nyelv tanulása közben az értelmes tanuló felfedezi az anyanyelvét: sok mindent megért a struktúrájából, amit a nyelvtanórán nem tanult. A nyelvi nevelés sikere, ha felfedezésével kapcsolatban kérdést tesz fel a tanárnak, jobb azonban, ha a kérdés megvitatása a magyaróra marad. Ott van helyén. A kontrasztív nyelvészet nem az idegennyelv-oktatás tárgya, de a magyar nyelvtan keretében nagyon hasznos, ha a tanulók észrevételeit megvitatják: voltaképpen pedagógiai érdekű információt közölnek a tanárral, és termékeny információcserére kerülhet sor.

Bán Ervin

Modern magyar iskolai nyelvtan — Romániában

Szilágyi N. Sándor: Magyar Nyelvtan. Bukarest, 1980. Editura Didactică şi Pedagogică

1. Az anyanyelvi oktatás megreformálásának jelenlegi szükséglete és — mondhatjuk — mozgalma nemcsak hazánkban eredményez kísérleteket és új tankönyveket. Ezúttal a szomszédos Románia magyar nyelvű lakosságának az iskolásai számára készült új szellemű magyar nyelvtanról adhatunk hírt. A könyv modern, színes borítólapja megfelel a tartalomnak, új, friss levegő árad belőle. A tankönyv a pedagógiai líceumok IX—X. osztálya és a filológia – történelem szakprofilú líceumok I. osztálya számára íródott.

Mielőtt a könyv bemutatásához fognék, néhány szót kell szólnom szerzőjéről. Szilágyi N. Sándor fiatal nyelvész, aki a bukaresti Kriterion Könyvkiadónál dolgozik, s ha valaki vette magának a fáradságot, hogy az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár két megjelent kötetének az utolsó, számozatlan lapján a könyvre vonatkozó kiadói közléseket is megnézze, ott találhatta az első sorban: „A könyv szerkesztője: Szilágyi N. Sándor." Már tíz éve végzi a szerkesztői munkát a Kriterionnál, s a kiadó nem választhatott volna jobb gondozót Szabó T. Attila nagy művéhez; Szilágyi e nem látványos munkát rendkívül lelkiismeretesen végzi, a szótári kötetek anyagának végső nyomdai előkészítésében, az egyes szócikkek egységesítésében és egyeztetésében fáradhatatlanul részt vesz. Nem kétséges, hogy közben tájékozott lexikográfussá vált. Pályájának kezdetén, kolozsvári egyetemi évei alatt a szó alaki oldala, a fonetika, a fonológia és a morfológiának a fonológiával érintkező része érdekelte. Ez utóbbi tárgykörben jelent meg Módszertani észrevételek a kötőhangzó-vitához című dolgozata (NyIRK. XXI. 1977. 145—60), amelyben az alapos tárgyismeret kitűnő elemzési készséggel párosul.

Harmincéves korában már arra is vállalkozott, hogy a nyelvről népszerű könyvet bocsásson közre (Világunk, a nyelv. Bukarest, 1978. Kriterion. Ismertetése: Nyr. 104: 378—81). Ez a munka olyan műfaj, amelyre hazai könyvkiadásunkban sincs példa: népszerű általános nyelvészeti kézikönyv. E könyvecske a maga nemében páratlan, mert egyrészt alapos szaktudást közvetít nagy nyelvhasonlító anyaggal (mintegy félszáz nyelvből idéz példákat), másrészt mindezt egyénileg átgondolt felfogásban adja elő, sokszor merészen eltérve az átlagos nézetektől. S harmadszor, a bonyolult összefüggéseket a legközvetlenebb nyelven, a legszemléletesebb módon, szinte beszélgetve hozza közel az olvasóhoz. (Kár, hogy e könyv nálunk nem hozzáférhető!) Szerzőnkről még azt is tudni kell, hogy a bukaresti egyetem magyar tanszékén a finnugor nyelvek oktatását is vállalta egy időben.

2. E tudományos és tudománynépszerűsítő előzmények után Szilágyi most egy új típusú nyelvtankönyv megírására vállalkozott. Nem is csodálkozunk a „Világunk, a nyelv" után, ha nyelvtani munkájának előszavában azt mondja, hogy könyve ezt az alcímet is viselhetné: Bevezetés a nyelvről való gondolkodásba. Ez a célkitűzés sejteti, hogy nem megszokott, nem szabványos nyelvtankönyv áll előttünk.

Az említett célkitűzés a nyelvtannak egy olyan felfogását vallja, amely a nyelvtanírókat és a nyelvtan használóit — egy szempontból — eleve két táborra osztja: az egyik tábor a nyelvtant önmagában is értéknek, nevelő

értékű ismeretanyagnak tekinti. Használhatnánk azt a szót is erre, hogy öncélúnak, de ez a kifejezés többféleképpen volna értelmezhető, s esetleg félreérthető volna. Ez a nevelő értékű, mert a nyelvről és működéséről átfogó és lényegi ismeretek közlését célba vevő „nyelvtan" sohasem lehet egy szűken értelmezett grammatikai szabálygyűjtemény, hanem a „nyelv tana", s ma már mindig egy tágabb fogalomba ágyazva: a kommunikáció tana. A másik tábor a nyelvtantól közvetlenül gyakorlati célkitűzést vár: a helyes beszédre való nevelést. Ez a tábor fogalmazási készségünk és nyelvtantudásunk között közvetlen oki összefüggést vél felfedezni. A két tábor célkitűzésének az eltérésében fontos szó a *közvetlen* és a *közvetett*. A végső célban a két tábor nem különbözik. De míg a nyelv tanát önmagában értéknek elismerők a nyelvről való tudásunk és beszédkészségünk közötti kapcsolatot a szemléletmódnak és a konkrét cselekvésnek a közvetett összefüggésében tartják valósnak, a nyelvtant a beszédnevelés közvetlen eszközének tartók a konkrét nyelvtani és nyelvhelyességi szabályok megtanításával és emlékezetbe vésésével vélik a beszédnevelést szolgálni. Szilágyi N. Sándor világosan kimondja, hogy melyik táborba tartozik, azaz inkább negatívan határolja el magát a másik tábortól: „Van, aki azt várja a nyelvtankönyvtől, hogy miután végigtanulmányozta, szépen és helyesen fejezze ki magát anyanyelvén, lehetőleg minden további erőfeszítés nélkül. Ez az igény tiszteletreméltó, de ... ilyen nyelvtankönyvet nem lehet írni. ... A nyelvtani szabályok megtaníthatók, de a szép, helyes beszéd nemcsak ezek ismeretén vagy nem ismeretén múlik." E felfogás — amelyet én is vallok —, a szerző előbb említett általános nyelvészeti munkájában is megtalálható: „A nyelvnek ... megvannak a saját működési szabályai, a nyelv használója, az egyes beszélő pedig ... csakis akkor használhatja célszerűen, eredményesen, ha beszédében követi ezeket a szabályokat, megvalósítja érvényesülésük feltételeit. Ő maga azonban nem ezek alapján beszél, ezekről az összefüggésekről, a nyelvi szabályok meglétéről ő még csak nem is tud, nem is kell tudnia, és ha tudna is róluk, akkor sem ezek alapján beszélne (i. m. 103)."

A másik gondolat, amelyet szeretnék kiemelni a tankönyv bevezetőjéből, hogy d i n a m i k u s n y e l v s z e m l é l e t e t akar elsajátíttatni. Ez sokszor bonyolult összefüggések megismertetését kívánja. „A nyelv meglehetősen bonyolult rendszer, ezt a tankönyvnek természetesen nem kell a teljesség igényével bemutatnia. De ha lemond arról, hogy ezt a bonyolultságot legalább érzékeltesse, akkor épp attól fosztja meg a leírást, amitől érdekessé válhatna az egész, aminek megértése szellemi gyönyörűséget okozhatna a tanulóknak." A bonyolultság elleni feltételezhető kifogásokra ugyanazt válaszolja, amit itt Magyarországon is m á r h ú s z é v v e l e z e l ő t t é v e n k é n t e m l e g e t t ü n k: más tantárgyak óráin sokkal bonyolultabb dolgokat tanulnak a gyerekek. „Vajon nem volna-e különös, ha azoknak, akik megbírkóznak a matematikai analízis cseppet sem egyszerű problémáival, akik differenciálegyenleteket oldanak meg ... éppen csak a nyelvtant nem lehetne megtanítani ... A nyelvi folyamatok bonyolultak és működésükben, dinamikájukban érdekesek igazán."

Az előttünk fekvő nyelvtankönyv két fő fejezetből áll. Az első fejezet címe: A beszéd és a szövegek (11—64). Ez az egész nyelvtankönyv kommunikációelméleti bevezetője. A második nagyobb fejezet: Hangtan (65—165). A könyv tehát korántsem teljes nyelvtan. Sőt, a tulajdonképpeni nyelvtant majd csak az ezutáni kötet(ek)ben fogjuk (remélhetőleg minél előbb) kézhez kapni.

3. A beszéd és a szövegek. Ez a nagy bevezető fejezet a modern anyanyelvi oktatásnak az irányát, célját, kereteit jelzi: nem a szűkebb értelemben vett nyelvi egységek (a hang, szó, mondat vagy akár fordított sorrendben a mondat, szó, hang) bemutatásával kezdi, mint ahogy régebben szokták a nyelvtanok, hanem egy tágabb keret fölvázolását adja meg. Tágabb keretből indul el kétszeresen is: először annyiban, hogy nem az eddigi nyelvtanok legnagyobb egységét, a mondatot választja kiindulópontul, hanem ennél is átfogóbbat és már minden tekintetben a beszéd egységét, a szöveget. Ez a kiindulópont, ez az alapállás a kor sugallata: hazai legújabb középiskolai tankönyvünk hasonló keretet választott bevezetőnek. (Vö. Honti Mária—Jobbágyné András Katalin: Magyar nyelv a gimnázium I. osztálya számára. 1979.)

Az első alfejezet, „A beszéd mint közlésfolyamat," a kommunikáció alapfogalmával ismertet meg. S ahogyan ezt teszi, az mindjárt jellemző az egész könyvre: a modern nyelvészeti ismeretanyagból a céljának megfelelő lényeget kiválasztja, ezt világosan, a részeket mindig az egész összefüggésében jól elhelyezve, a kevésbé lényegeset mellőzve adja elő, ahol szükségét érzi, a szokásostól eltérő hangsúlyokkal. Így a kommunikációs tényezők összefüggését bemutatva *kód*[1]-ről, *kód*[2]-ről . . . *kód*[n]-ről is beszél, s ezzel az idiolektusok jelentőségére is rámutat. (Reméljük, a könyv folytatásában ki fogja használni a kommunikációs modellnek ezt az igen hasznos mozzanatát.) Legalábbis erre enged következtetni az alábbi megjegyzése: „Magyar nyelv viszont csak egy van, ezt jelzi a fenti vázlatban a *KÓD*. Az ábra azt is mutatja, hogy a szöveg létrehozása és megértése nem a *KÓD* alapján, nem *a* nyelv alapján, hanem az egyéni nyelvismeret révén történik. A *kód*[1] és *kód*[2] azonban szoros kapcsolatban van a *KÓD*-dal: ez a kapcsolat biztosítja, hogy a sok-sok egyéni nyelvismeret nagymértékben hasonlítson egymásra, s ezáltal a kölcsönös megértés megvalósulhasson. (Ez egy egészen nyilvánvaló körülménnyel magyarázható: egyéni nyelvismeretünkre az illető nyelven elhangzó szövegek elemeinek és nyelvtani szabályainak megismerésével tettünk szert, e szabályismeretet pedig a szövegekből hámoztuk ki.) A kommunikációs modellnek és magyarázatának a most ismertetett részlete alkalmat nyújt a szerzőnek arra, hogy a nyelvtankönyv témáját is levezesse belőle: „A *KÓD* a szövegben megnyilvánuló nyelvi rendszer — s mi e tankönyvben elsősorban ezzel fogunk foglalkozni, ezt tekintjük a magyar nyelvtan elsődleges tárgyának. Ha fentebbi vázlatunkat figyelmesen megnézzük, láthatjuk, hogy ezzel az elhatárolással tulajdonképpen kimetszettük a szöveget a közlési folyamatból: eltekintünk, elvonatkoztatunk a nyelv beszélőitől és egyéni nyelvismeretüktől. Amivel foglalkozunk, az csak a közlemény és a *KÓD*, mely szervező elvként van jelen a közleményben. Ezt a kettőt együttesen szövegnek fogjuk nevezni, függetlenül attól, hogy hangzó, vagy írott szövegről lesz-e szó." Az itt most bemutatott könyvrészlet számomra jól szemlélteti a szerző nagyvonalú és mégis aprópénzre váltható, gyakorlatias felfogását (amely összhangban van a nyelvtudomány mai eredményeivel), világos és mégis egyéni fogalmazásmódját és hangsúlyait. Az is kiderült belőle, hogy a nyelvről és a beszédről való felfogása mennyire korszerű és reális: úgy veszi számba mindkettőt, hogy a szövegben a kollektív kötöttség és az egyéni szabadság is megkapja a neki kijáró helyet.

A bevezető fejezet alegységei: A beszéd és a közlési folyamat; — A szöveg és a közléshelyzet; — A szövegek osztályozása. A szövegtípusok. — Ez utóbbi fejezet részei a szöveget meghatározó tényezők: 1. A nyelv. 2. A közlemény közege. 3. A közlemény célja és szerepe. 4. A közlemény jellege. 5. A közle-

mény tárgya. 6. Az adó és a vevő. Mindebből csak három dolgot szeretnék kiemelni. Az egyik a közeg jelentőségének a hangsúlyozása. Szilágyi a *közeg* szóval jelöli azt, amit az angol szakirodalomban *medium*-nak neveznek. S e témakörön belül azt is világosan megtudjuk, hogy „. . . az írás nem egyszerűen a hangos beszéd áttétele betűkbe. Mindegyik közeg sajátos közléshelyzetet teremt: mindegyiknek mások a lehetőségei . . . az irodalmi nyelvi norma követése nem jelenti azt, hogy úgy kellene beszélnünk, mintha írnánk. A szép, szabatos nyelvhasználat azt jelenti, hogy szóban és írásban egyforma biztonsággal tudjunk élni nyelvünk lehetőségeivel, mégpedig úgy, hogy mindegyik közegben az ennek megfelelő nyelvváltozatot alkalmazzuk." A jó elméleti alapvetésből így következnek a hasznos praktikus tanácsok. A könyv kérdései és feladatai is ilyen hasznosan szolgálják a nyelvi nevelést. A másik részlet, amire szeretném felhívni a figyelmet: a közlemény jellegéről írottak. Itt a szerző szembeállítja a köznapi és a poétikai jellegű szöveget. E szembeállítás külön szempontja mögött megint csak ott érzem Szilágyi N. Sándor találó egyéni problémalátását, azt az észrevételt, hogy a művészi szöveg alapvetően másképpen szerveződik, mint a nem művészi. S az még ezen kívül egy további jó megfigyelés, hogy a poétikailag szervezett szöveg nem mindig művészi is egyúttal. A harmadik figyelemreméltó anyagrész a közlemény tárgyáról szólva: a nyelv mint a közlemény tárgya s a metanyelvi szöveg. „Az *és* kötőszó." E mondatban rejlő ellentmondás megvilágítása jól érzékelteti a problémát. Az első fejezetből említsük még meg a kapcsolatteremtő szövegeknek mint az ismeretközlő, az érzelemkifejező és a felhívó szövegek melletti negyedik szövegtípusnak a tárgyalását és „A magyar nyelvű szövegek főbb típusainak összefoglalása" című fejezetben adott tipológiai jellegű osztályozást,mint a könyv figyelemreméltó újításait.

4. Hangtan. - A szerző szerint: „Minden olyan jelenséggel, ami a hanggal, illetve a hangalakkal közvetlenül és szervesen összefügg, a hangtan foglalkozik." Ennek megfelelően a hangtannak a morfológiával érintkező része, a morfofonematika, valamint a morfémák hangszerkezetével foglalkozó morfonológia a szerző tárgyalásában a hangtanban kap helyet. Az itteni hangtan nagy része tehát a hagyományos magyar nyelvtanokban az alaktan fejezetében került bemutatásra. A szerzőnek ezzel a felfogásával és indokolásával egyetértek. „A nyelvi elemkészlet és szabályrendszer tagolódása a szöveg két — egymással összefüggő, de jól megkülönböztethető és elhatárolható — szintjét határozza meg: a hangkészlet a hangtani szabályokkal együtt a szöveg hangtani szintjét, a jelentéses elemek készlete pedig a nyelvtani szabályokkal együtt a szöveg nyelvtani (grammatikai) szintjét."

A hangtan tárgyalása három fokozatban történik. Először a hangok jellemzése és a hangtani rendszer bemutatása, másodszor a hangoknak a szövegben való szereplése, a szó hangszerkezete és a szótagok, harmadszor pedig a hangalakváltozások. A modattan hangtani oldalára, a hangsúlyra és a hanglejtésre is kitér a szerző, de ezeknek nagyon kis teret szán. Annál tüzetesebben foglalkozik a hangváltozásokkal a szótő és a toldalék határán. A toldalékokat három típusba osztja a tőhöz való kapcsolódás módja szerint, ebben az akadémiai nyelvtan példája is lebeghetett a szerző előtt, bár az ő toldaléktípusai nem egyeznek az előbb említettekkel. A hangváltozásokat 42 szabályba foglalja, s ezek a szabályok formailag a generatív fonológia szabályaira emlékeztetnek. A hangtani fejezet igen komoly nyelvészeti ismeretek elsajátítását

teszi lehetővé, a bonyolult összkép bemutatása világos módszerrel történik. Nem kétséges, hogy a magyar hangtant ilyen mélyrehatóan középiskolában még nem tanították eddig. A módszer sikerességéről mindamellett a tanítási gyakorlat tapasztalata nélkül nehéz véleményt mondani. A kísérlet tiszteletreméltó.

5. Összefoglalóul a következőket mondhatom SzilágyN. Sándor nyelvtanáról. 1. A könyvnek nagy nevelőértéke van. Ezt mind tartalmának korszerűsége, mind előadásmódjának világossága, módszeressége biztosítja. Ezenkívül írója nagyszerűen tud bánni a nyelvvel. A kérdéseket átfogni tudó, ugyanakkor praktikus érzékű szerző egyéniségét érezzük a munka mögött, amely lebilincselő olvasmány és olvasója el is felejti, hogy tankönyv van a kezében. 2. A kommunikációs bevezető fejezettel annyira azonosítottam magam, hogy sok helyen úgy éreztem, mintha én írtam volna a könyvet. Egyes dolgokat inkább hiányoltam, vagy elvétve a terminológiánk között találtam különbséget. Például a szövegtípust én műfajnak nevezem, de ez a szó hiányzik e munkából. 3. Nagyon hasznosnak találom a könyvet hazai anyanyelvi oktatásunk számára is. Minden hazai tankönyvírónak és oktatási szakembernek meg kellene ismernie, bár a szerző tankönyvírói eljárása nem utánozható, csak követhető. 4. A hangtani rész sikeres vagy sikertelen voltához csak tanítási tapasztalat után lehet hozzászólni, de így is merész kísérlet, amely feltétlenül figyelmet érdemel. 5. Elismerés illeti a tankönyv kiadóját a kellemes és jó áttekintést nyújtó tipográfiai megoldások miatt. 6. Végül hangsúlyozni szeretném, hogy ez a tankönyv csak töredék. Minél előbb várjuk a folytatását.

Károly Sándor

Szaknyelv vagy szakmai nyelvhasználat? Szakszöveg vagy szaktudományos szöveg?

1. A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel »elangolosodó« orvosi nyelvünkre címmel jelent meg Kontra Miklós dolgozata (Nyelvtudományi Értekezések 109. sz. Budapest 1981.).

Olvasása nem arra késztetett, hogy ismertetést írjak róla, annak rendje és módja szerint. Inkább arra, hogy ha témaválasztását nem is, de címválasztását, főképpen pedig a cím választása mögött felsejlő szemléletét szóvá tegyem; egyik-másik megállapítását megkérdőjelezzem, és más összefüggésből gondoljam végig.

2.1. Már a bevezetésből is megtudjuk, hogy a szerző „elangolosodó" orvosi nyelvünkön valójában szókészletünk angol eredetű elemeit érti. A dolgozat egyik célja „szókészletünk angol eredetű elemeinek leírása", a „szókészletünk e részrendszerének szinkrón metszetéről" adott kép megrajzolása (6). A zárófejezet pedig leszögezi, hogy „a vizsgált (potenciális) kölcsönszavak legnagyobb része természetesen a magyar peremszókincshez tartozik, csupán orvosaink körében használatos" (54). (Az eredeti szövegben nincs kiemelés.)

A tanulmány a kölcsönzés különféle kérdéseiről szól, a kölcsönszavak beilleszkedéséről, végül néhány szókészleti kérdésről. Egyetlen pillanatig sem kételkedem abban, hogy Kontra Miklós nagyon jól tudja, mi a különbség nyelv és szókészlet között. Mégis nyugtalanító, hogy nyelvészeti tanulmányban, és nemcsak a cím második felében, hanem a dolgozat utolsó fejezetében is (50—5) úgy beszél orvosi nyelvről, hogy a metaforának is felfogható főnevet még idézőjelbe sem teszi. Jóllehet idézi Szépe Györgynek a „szakmai nyelvhasználat"-ra vonatkozó megállapítását (19), szóhasználatát mégsem veszi át. (Az eredeti szövegben nincs kiemelés.)

Egyre gyakrabban találkozunk a *szaknyelv*, *tudományos szaknyelv* megjelöléssel ott, ahol szakmai, tudományos nyelvhasználatról van szó. Sajnos, még azoknak a körében is, akik pedig a nyelv természetét és használatát vizsgálják. Ez a pongyola szóhasználat olyan általánossá vált, hogy a hibás gyakorlatnak még az sem tud ellenállni — miként a példa is mutatja — aki éppen a szakszókkal foglalkozik. (Pedig a dolgozat zárómondata igencsak tanulságos idézet. A terminológiai bizonytalanságnak ugyanolyan káros hatása van a tudományos kutatásra — így az angol szerző — mint a ködnek a hajózásra.)

2.2. A *nyelv* és *nyelvhasználat* szavak közléstartalmának e mögött a bizonyára akaratlan egybemosása mögött azonban végül is két téves általánosítás rejtőzködik.

A *szaknyelv* megjelölés, úgy ahogy Kontra Miklós ismételten használja az „orvosi nyelvünk" szókapcsolatban, azt a benyomást kelti, mintha a nyelv azonos volna alkotóelemeinek összességével. De e mögött a jelölés mögött olyan elgondolás is megbújhat, amely szerint az úgynevezett szaknyelveket — műszaki, közgazdasági, jogi, orvosi stb. — más nyelvtani szerkesztettségű rendszernek lehetne tekinteni, mint az egysé-

ges köznyelvet. Ezért fordulhat elő, hogy az idegen nyelvek tanításával foglalkozó felsőoktatási tanszékeken, intézetekben, lektorátusokon szaknyelvkutatás és szaknyelvoktatás elnevezéssel olyan témákat vizsgálnak, mint például „a tudományos-műszaki funkcionális stílus" vagy „a műszaki nyelv és stílus műfaji változatai és grammatikai szintjei".

Mind a két törekvés: a szaktudományos nyelvhasználatnak szókészleti kérdéssé egyszerűsítése illetőleg önálló rendszerré deklarálása tulajdonképpen egyazon okra vezethető vissza. Mindkét felfogásban elsikkad a lexika (a frazeológia) illetőleg a grammatika és a szövegtan közötti alapvető különbség.[1]

3.1. Az elmúlt évek szövegtani kutatásainak szinte egyértelmű megállapítása szerint a szöveg a gondolatközlésnek és kapcsolatteremtésnek (a kommunikációnak) természetes nyelvek közbejöttével realizálódó szóbeli és/vagy írásbeli terméke.

A szöveg kivételesen egy, általában több mondatból áll. És bár a szöveget mondatokra, a mondatokat pedig jelekre lehet bontani, a szöveg maga nem jel. Nincs disztribúciója és nincs jelentése. Csak mondanivalója, csak tartalma van. A szöveg mondatainak elrendeződését nem olyan természetű szabályrendszer határozza meg, mint a mondathatárokon belüli egységekét: nincs a szó hagyományos értelmében vett szintaxisa. A mondanivaló szerveződését (szerkezeti felépítését) és nyelvi realizációját a közlési helyzet határozza meg. A szöveg alkotója ehhez képest aktualizálja a birtokában levő nyelvi eszközkészletet és szabályrendszert. Ezért leírására nem alkalmas a nyelvészet hagyományos fogalomkészlete.

A szakirodalomból jól ismert gondolatmenet szerint a szöveget úgy jellemezhetjük, mint az aktualizált nyelv alapformáját, amely

— az emberek közötti érintkezés ott és akkor adott szűkebb (egyéni, személyes) és tágabb (társadalmi, közösségi, kulturális, szakmai stb. körülmények által meghatározott) kontextusának,
— a mondanivaló tárgyának és
— orientációjának (nyílt vagy burkolt szándékának, céljának)

kölcsönhatásában alakul ki.

3.2. A szövegnek ebből a leírásából viszont az következik, hogy mindenféle nyelvhasználat csak a diskurzus, a szöveg szintjén ragadható meg. Pontosan és kimerítően csak azoknak az ismertetőjegyeknek az alapján vizsgálható, amelyek a szöveget jellemzik. A gondolatmenet folytatásaképpen azt kell mondanunk, hogy nincs se (az idegen nyelvi vizsgakövetelmények között gyakran szereplő) általános szöveg, se közgazdasági, se jogi, műszaki, kémiai stb. szöveg, és nincs olyan szövegcsoport sem, amely csupán „orvosaink körében használatos". A szövegek osztályozását, csoportosítását úgy kell elvégeznünk, hogy egyazon műfajba, típusba azokat a

[1] A nyelvészet fejlődésével párhuzamosan tanúi vagyunk a nyelv tudományos meghatározása folyamatos módosulásának. Másképpen határozzák meg lényeges vonásait a logikusok, a szemiotikusok, másképpen a kommunikációelmélet hívei. A sokféle megközelítésmód abban mégis megegyezik, hogy a nyelvet szókészlete sajátos szabályoknak alávetett egybeszerkesztése jellemzi (illetőleg ez is). A nyelvhasználatot viszont az jellemzi, hogy a beszélő a nyelv szókészletéből és szintaktikai szabályrendszerének összességéből milyen jeleket válogat ki és fűz egybe az adott beszédhelyzetnek és a maga társadalmilag, kulturálisan és/vagy szakmailag meghatározott kifejező szokásainak, gyakorlatának megfelelően. A *szakmai/tudományos nyelvhasználat*on nemcsak a szókészlet bizonyos elemeinek jellemző szelekciója értendő, hanem a nyelvi rendszer egyes struktúráinak jellemző alkalmazása is. A nyelvhasználat sem redukálható tehát szóhasználati kérdéssé. Erre a gondolatra még az 5. pont kifejtése során visszatérek.

szövegeket soroljuk, amelyek egyneműek mind a kommunikáció adott összefüggésszövedékének, mind a mondanivaló konkrétan meghatározott tárgyának, mind orientációjának szempontjából. Más szóval: a szövegek nómenklatúrájának kidolgozásához nem elegendő annak a meghatározása, hogy mi a szöveg jellemző, tágabb fogalomvilága, vagy hogy ennek a fogalomvilágnak az ismerete általánosan elvárható-e olvasójától, hallgatójától.

3.3. Kontra Miklós olyan korpusszal dolgozott, amelynek szöveganyaga csak annyiban homogén, amennyiben a forrásmunkák orientációja hasonló: orvosi tankönyveket vizsgált. A korpusz minden egyéb ismertetőjegye különnemű.

Még ha ugyanarról a tárgyról ír is tankönyvet több szerző (vö. az átvizsgált orvosi tankönyvek jegyzékében (56—7) felsorolt III—IV; VII—VIII; XIV—XV; XXI—XXXII. sz. alatt idézett műveket), mindegyiküknek más a nyelvhasználata (és mindegyikük másképpen struktúrálja szövegét). Talán nem szorul bizonyításra, hogy a szerzők nyelvi nevelése; továbbá szövegezésbeli (és szakmai) tapasztalatuk összetétele, mennyisége és minősége függ személyiségüktől, és függ életkoruktól, a megírás időpontjától és — szövegpragmatikai szempontból — a megírás és a befogadás között eltelt idő tartamától. A szaktudományos nyelvhasználat, az angol eredetű kölcsönszók vizsgálatának folyamán ezeket az összefüggéseket jól lehetett volna hasznosítani. A medicina területén az északamerikai kutatók közismerten vezető szerepet játszanak már évtizedek óta. Évről évre új összefüggéseket tárnak fel. Új fogalmakat bocsátanak útjukra. Jelölésükre új elnevezéseket alkotnak, s ezeket a más nyelvű szakirodalom, kivált az első években, változatlanul veszi vagy veszi át, nemcsak nálunk, hanem más nyelvterületeken is. (A feldolgozott tankönyvek kiadási ideje az 1958 és 1972 közötti durván másfél évtized. Egy olyan gyorsan fejlődő tudomány esetében, mint a medicina, talán helyes lett volna tisztázni, hogy a szinkrón vizsgálat milyen időszakot ölel fel.)

A felsorolt művek tárgya is csak annyiban hasonló, amennyiben valamennyi a medicina tudományába sorolható. Nyilvánvaló viszont, hogy eltér az orvosi mikrobiológiáról, a stomatológiáról vagy az egészségügyi szervezéstanról (társadalomorvostanról) szóló művek szakmai nyelvhasználata és szókészlete. Mindegyikbe más és más társtudományok, tudományszakok fogalmi apparátusa, következésképpen szakszóállománya épül be.

Igaz, hogy azoknak az összefüggéseknek a szempontjából, amelyek szerint Kontra Miklós a nyelvek közötti kölcsönzés sajátosságait vizsgálja, többé-kevésbé mindegy volna, milyen nyelvhasználati közegből emeli ki példaanyagát. Csakhogy ő „orvosi nyelv"-ről beszél, és az angol lexikai hatás alaki vizsgálatába (50—1) nemcsak a *lower nephron nephrosis* szakszót foglalja bele, hanem a *létért folyó küzdelmet* is, a tükörszók csoportjában. (Kiegészítő forrásmunkái között találunk egy 1864-ben(!) kiadott Fajkeletkezés című művet.) Márpedig nyilvánvaló, hogy itt különböző szövegvilágokról van szó, és az átvétel eltérő időpontját még a laikus olvasó is érzékeli.

Az ugyanebben az alfejezetben bemutatott, más-más alaki jegyek szerint csoportosított példaanyagának egy részét éppúgy megtalálhattuk volna más tárgyú, orientációjú, a személyközi érintkezés különnemű helyzeteiben fogant sokféle szövegben. Például a felsorolásban szereplő *feedback, kód, standard, stress, teszt, infravörös, festékpróba, jéghegyjelenség, minden-vagy- semmi tétel* stb. kölcsön-szakszók szignifikáns gyakoriságát is ki lehetett volna mutatni más szaktudományos nyelvhasználat szerint megírt szövegben.[2]

[2] Vö. különösen: Beneš, E.: Die Fachsprachen. Deutschunterricht für Ausländer, 18 (1968.) 124—36; Benveniste, E.: Les niveaux de l'analyse linguistique, Problèmes de linguistique générale I. Párizs, 1966. 119—31; Brinker, K.: Zum Textbegriff in der heutigen Linguistik, Sitta, H.—Brinker, K. (szerk.): Studien zur Texttheorie und zur deutschen

4.1. A tanulmánynak — legalábbis számomra — legvitathatóbb része „A tudományos szaknyelvek jellemzése" című alfejezete (49—50). Közel 40 sorában magáról a „tudományos szaknyelv"-ről nem is esik szó: mindvégig csak a terminus technicusokról olvashatunk, mintha a tudományos nyelvhasználat egyetlen differentia specificája a szakszók használata volna.

4.2. A szerző bizonyára nem hajózott volna bele ebbe a csali ködbe, ha nem elégszik meg A. I. Mojszejevnek azzal a (49. oldalon idézett) megállapításával, amely szerint a terminus technicusok nyelvi természete „nem ismert (legalábbis a nyelvészek számára)". Ha a nyelvészet tárgya a mondaton belüli hang- és jelállomány morfonológiai, paradigmatikus és szintagmatikus vizsgálata, a műszót — a nyelvészet szempontjából — valóban semmi sem különbözteti meg a többi, azonos alaki csoportba tartozó szótól. A vizsgálat ellenben az „orvosi nyelv"-re terjed ki, ezúttal általában a „tudományos szaknyelvek"re, azaz aktualizált használatra. Ennek a szempontjából viszont a meghatározó a műszónak a funkciója, nem pedig a nyelvi természete.

Nem vállalkozhatom arra, hogy a terminus technicusokkal foglalkozó gazdag szakirodalomnak — a terminológiatannak — akár csak fő kérdéseit ismertessem. A műszó/szakszó funkciója viszont megközelítő pontossággal tisztázható: színezéstől, mellékértelemtől mentesen, ideális esetben egyértelműen jelöli az ember külső és belső világának valamely valóságmetszetét. Létezését, használatát denotatív, kognitív jellegének, referenciális funkciójának köszönheti.

A műszók/szakszók azért fordulnak elő többé-kevésbé gyakran a szaktudományos szövegekben, mert funkciójuk egybeesik a tudományos szövegek funkciójával. Ezek abban különböznek a más műfajú, típusú szövegektől, hogy realizációjukban elsődleges szerepe a referenciális funkciónak van. Ezért élnek a nyelvnek valamennyi olyan eszközével, amely a közlés denotatív, kognitív jellegét, a referenciális funkciót erősíti. Ezért szövik át őket a grammatikai és/vagy lexikai eszközökkel jelölt kontextuális vonatkozások, utalások; ezért struktúrálják őket a gondolat menetének — logikájának — megfelelően a különféle kapcsoló és elválasztó funkciójú csuklóelemek; ezért épülnek bele olyan nyelvi elemek, amelyek (lehetőleg) egyértelműen jelölik a valóság valamely metszetét. Ez utóbbiak lehetnek valóságos, szabványosított terminus technicusok, de lehetnek — a nyelvi jel kontextuskötöttségéből következően — a műszó/szakszó funkcióját csupán aktuálisan betöltő elemek is. A terminus technicus előforulása, gyakorisága tehát korántsem egyedüli, hanem csak egyik ismertetőjegye a tudományos nyelvhasználatnak.

A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdése és egyes angol eredetű szakszók feldolgozása szempontjából az elmondottaknak megint csak semmi jelentőségük nem volna,

Grammatik. Düsseldorf, 1973. 9—14; Dressler, W.: Modelle und Methoden der Textsyntax. Folia Linguistica IV (1971.); 64—71; Hartmann, P.: Probleme der semantischen Textanalyse, Schmidt, S. J. (szerk.): Text—Bedeutung—Ästhetik. München 1970. 15—42; Jakobson, R.: Die Linguistik und ihr Verhältnis zu anderen Wissenschaften. Raible, W. (szerk.): Aufsätze zur Linguistik und Poesie. München 1974. 150—225; Lefèbvre, H.: Le langage et la société. Párizs, 1966.; Mounin, G.: Linguistique et philosophie. Párizs, 1975.; Provost-Chauveau, G.: Problèmes théoriques et méthodologiques et analyse du discours. Langue Française 1971. 9,6—21; Růžička, R.: Sprachwissenschaft und Wissenschaftssprache, Neubert, A.—Růžička, R. (szerk.): Verständlichkeit, Verstehbarkeit, Übersetzbarkeit—Sprachwissenschaft und Wissenschaftsprobleme, Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften der DDR, Berlin, 1975. 18—33; Slama-Cazacu, T.: Langage et contexte. Hága, 1961.; Viehweger, D.: Zur semantischen Struktur des Textes, Studia Grammatica XI (1977.): 103—17.

ha a szerző nem akart volna metaforikus szóhasználatának, a tárgynál maradva, denotatív, kognitív jelleget, referenciális funkciót tulajdonítani.[3]

5. Befejezésképpen a gondolatmenetet egy olyan témával szeretném lezárni, amelynek Kontra Miklós dolgozata csupán az ürügye: a szöveg és a funkcionális stílus összefüggésének kérdésével.

Ha a tudományos nyelvhasználatot, a tudományos szöveget denotatív, kognitív jellege, referenciális funkciója határozza meg, úgy tetszik, félreértésen alapul a tudományos-műszaki funkcionális stílusnak legalábbis az elnevezése.

A szóhasználat ugyanis azt a képzetet kelti, miszerint a szöveggé szerveződés rendjét, a nyelvi eszközkészlet kiválasztását és egybeillesztését elsődlegesen a beszédmű tárgya határozza meg, nem pedig a funkciója. De tegyük gyorsan hozzá azt is, hogy a „tudományos-műszaki" tárgymegjelölés szinte semmitmondóan általános. A kutató a „tudományos-műszaki" szövegek korpuszát még összeállítani is nehezen tudná az egyes szakterületeken megjelenő közlemények mennyiségének (?) vagy a szakterületek fontosságának (?) megfelelő arányban. (A mennyiség és fontosság szókat megkérdőjeleztem: vajon helyes szempontok-e? És mire terjedjen ki a válogatás? Csak nyomtatásban megjelent szövegekre-e vagy belső használatra szánt tanulmányokra is? Ha igen, milyen jegyek alapján? De releváns ismertető jegy-e a mennyiség? És ki állapítja meg az egyes szakterületek fontossági sorrendjét? Milyen kritériumok alapján? És így tovább.) Egy ilyen korpusz feldolgozása még nehezebb volna, mint az összeállítása. Egyrészt heterogén összetétele miatt; másrészt nyelvi kategóriák Prokrusztész-ágyába kényszerítene nyelven kívüli és sokszor az egyes nyelvektől független olyan sajátosságokat, amelyek a gondolkodás jellegéből, a szöveg orientációjából vagy funkciójából adódnak.

A „tudományos-műszaki" gyűjtőcím alá sorolható egyes szövegvizsgálatok ennek ellenére eredményesek. Ennek az az oka, hogy bár az elemzést végző személy kimondva csak a szöveg tárgya szerint állítja össze az elemzés alapjául szolgáló korpuszt, intuitíve mégis egynemű szöveganyagot válogat egybe: hasonló kommunikációs összefüggés-szövedékben, azonos orientáció szerint aktualizált azonos vagy hasonló tárgyú beszédműveket.

A különféle műfajú, típusú szövegek nyelvi-funkcionális vizsgálata bizonyára érdekes és hasznos eredményekhez vezetne. Tanulságos lenne nemcsak a szövegtan számára. Hasznát láthatná az írásbeli és szóbeli fogalmazás tanítása, sőt

[3] A kérdéssel összefüggő, eltérő és sokszor ellentétes nézeteket tartalmazó művek közül l. különösen: Ахманова О. С.—Глушко М. М.: Функциональный стиль общенаучного языка и методы его исследования. Москва, 1974.; Бархударов С. Г. (отв. ред.): Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. Москва 1970.; Darot, M.: Discours mathématique et discours didactique. Études de linguistique appliquée 22 (1976.;) 68—99; Chomsky, N.: La forme et le sens dans le langage naturel, Jakobson, R.—Halle, M. —Chomsky, N. (szerk.): Hypothèses. Párizs, 1972. 127—50; Heltai P.: Poliszémia a terminológiában, Nyr. 105 (1981.); 451—62; Kielar, B.: Language of the Law in the aspect of translation. Varsó, 1977.; Klaus, G.: Sprache der Politik. Berlin, 1971.; Marcus, S.: Az emberi nyelv két pólusa, A nyelvi szépség matematikája. Budapest, 1977. 191—232; Mariet, F.: Épistémologie et apprentissage du langage scientifique. Études de linguistique appliquée 23 (1976.); 18—28; Petőfi, J. S.: Fachsprache, Umgangssprache, Texttypen, Texttheorie, Petőfi, J. S.—Podlech, A.—Savigny, E.: Fachsprachen—Umgangssprache, Kronberg/Ts 1975. 103—9; Saile, G.—Kegel, G.: Textsemantik—Verbindung der referenz- und sinnsemantischen Komponente, Linguistische Berichte. Berlin, 34 (1974.): 40—54; Швейцер А. Д.: Перевод и лингвистика. — О газетно-информационном и военно-публицистическом переводе. Москва, 1973.; Szőllősy-Sebestyén A.: Szempontok a szakszöveg meghatározásához, Gárdus J.—Sipos G.—Sipőczy Gy. (szerk.): Szaknyelvkutatás—Szaknyelvoktatás. FPK, Budapest, 1980. 243—50.

valószínűleg a szövegértési képesség fejlesztésének módszertana is (vázlatkészítés, jegyzetelés, kivonatolás stb.).

Nemcsak a referenciális funkciójú tudományos szakszövegeket és típusait lehetne pontosabban meghatározni, hanem a *konatív funkciójú technikai* és általában szélesebb értelemben gyakorlati szakszövegekéit, vagy a fatikus funkciójú beszédművek különböző típusait, amelyek a köznapi érintkezés közlési helyzeteit aktualizálják. Egyszóval: meg lehetne, meg kellene kísérelni, hogy az egyéb funkciójú, típusú szövegek stíluselemzését kissé felzárkóztassuk a poétikus funkciójú szövegek stiláris elemzésének szintjéhez, gazdagságához.

Pontos és kielégítő választ kellene keresni számos olyan kérdésre is, amely eddig kiesett a szövegvizsgálat — legalábbis hazai — érdeklődésének középpontjából. Például arra, hogy milyen összefüggés van/lehet a szöveg ismertetőjegyei és szerkezeti felépítés között, vagy egyszeri és egyedi tartalma és jellemző (elsődleges) funkciója, szerkezeti felépítése, tárgya és nyelvi realizációja között.[4]

Dániel Ágnes

[4] A forrásművek alábbi — nagyon vázlatos — jegyzéke csupán arra szolgál, hogy ízelítőt adjon a szöveg és a stílus vizsgálatának különféle újabb módszereiből. Elsősorban olyan tanulmányokat sorolok fel, amelyek nem kizárólagosan a poétikus funkciójú szövegek elemzésével foglalkoznak. van Dijk, T. A.: Some aspects of text grammars — A Study in theoretical linguistics and poetics. Hága, 1972.; Dubsky, J.: The Prague conception of functional style, Fried, V. (szerk.): The Prague School of Linguistics and Language Teaching. Oxford U. P. 1972. 112—27; Митрофанова О. Д.: Научный стиль речи. Москва, 1976.; Papp F.: A stíluselemzés egy mennyiségi mutatókra épített módszere, FK VII (1961.): 69—84; Péter M.: Az irodalmi nyelv és stilisztika kérdései a Prágai Nyelvészkör tanításában. NyTK 78 (1976.): 409—16; Szabó Z.: A szöveggrammatika stilisztikai jelentősége. Nyr 101 (1977.): 468—81; Terestyéni T.: A szemantikai szövegelemzés útjairól. Nytud. Ért. 75 (1971.): 55—66.

A tudományos stílus fogalmának tisztázásához

(Kommunikációelméleti és szövegnyelvészeti megközelítés)

1. A kérdés felvetése. — Az általános tudományelmélet (tudományfilozófia) alapkövetelménye, hogy pontosan meghatározott és egységes szemléletet tükröző fogalmakkal és terminológiával dolgozzunk. A tudományos stílus funkcionális stílusként való megközelítése még sok kérdést vet fel, sőt a funkcionális stílusok fogalma még ma sincs kellőképpen tisztázva. Az erre vonatkozó szakirodalomban is a legkülönbözőbb vélemények alakultak ki, nem beszélve arról, hogy még kevés nyelvnek dolgozták ki a teljes funkcionális stilisztikáját. Ezért tágabb teret kell szentelnünk e fogalmak tisztázásának.

2. A funkcionális stílusok. — A funkcionális stílus szakszó nem egyértelműen elfogadott. Vannak akik *nyelv*-nek, *nyelvezet*-nek, *belső nyelvtípus*-nak, *szaknyelv*-nek, *műnyelv*-nek nevezik. A továbbiakban mi a *funkcionális stílus* szakkifejezést használjuk. A fogalom tisztázáshoz pedig szükséges a nyelvi rendszer felől közelítenünk a tőlünk vizsgált szűkebb fogalomhoz, s elhelyezni a funkcionális stílusokat a stilisztika vizsgálódási körébe, s csak ezek után keríthetünk sort a javasolt szemiotikai, kommunikációelméleti, szövegnyelvészeti megközelítés fölvázolására.

Közismert, hogy minden nyelv belsőleg tagolódik. E belső nyelvtípusokat Benkő Loránd szerint[1] két tényező határozza meg: a típusoknak a társadalomhoz való viszonya és e típusok belső nyelvi jellege. Ilyen értelemben ezek a belső nyelvtípusok egyrészt külső okokra visszamenő fejlődés eredményei, s így a nyelvközösségnek bizonyos csoportjaihoz, mégpedig földrajzi, gazdasági, társadalmi, műveltségi szempontból tagolódó csoportjaihoz kapcsolódnak, másrészt viszont ezek a típusok egymáshoz, illetve a fölébük tartozó nyelv egészéhez viszonyítva bizonyos nyelvi sajátosságokat mutatnak.

E nyelv belső tagolódását Ion Coteanu felosztása szemlélteti a legjobban[2]. Eszerint minden nyelv kettős rendszer (diaszisztéma), amely irodalmi nyelvre és népnyelvre tagolódik. Mindkettő tovább tagolódik művészi és nem művészi változatokra. Az irodalmi nyelv nem művészi változatai közé sorolja a tudományos és a hivatalos stílust. A bennünket érdeklő funkcionális stílusok tehát az irodalmi nyelv keretében vizsgálhatók.

Az irodalmi nyelvek lényege és története iránti érdeklődés azonban viszonylag új keletű, s még ma sincs egységes elképzelés az irodalmi nyelv fogalmáról. A magyar szakirodalomban is nagyon különbözőek a vélemények.[3]

[1] A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960. 29—30.

[2] Stilistica functionala a limbii romane. Bukarest, 1973.

[3] L. pl. Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960. — Károly Sándor: Az irodalmi nyelv, köznyelv írott nyelv elnevezésekről. Nyr. 4. — Mészöly Gedeon: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 254—5. — Szabó Zoltán: Megjegyzések az irodalmi nyelv fogalmának vitás kérdéseiről. NyIrK. 1962. 1. — Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968.

3. Korábbi értelmezésük. — Az irodalmi nyelv belső tagolódása folytán kialakult nyelvi alakulatoknak stílusbeli változatokként való felfogására már a XX. század elején történtek kísérletek. Kretschmer például az „Umgangssprache" (köznyelv) nyelvváltozaton belül három stiláris fokozatot különít el: 1. szónoki, előadói nyelv; 2. társalgási, mindennapi érintkezési nyelv; 3. familiáris köznyelv.[4]

De igen nagy ösztönzést jelentett ilyen téren a funkcionális szemléletű stilisztika kialakulása, amelyben elsősorban Ballynak és tanítványainak (Marouzeau, Cressot) volt fontos szerepe. Számunkra a szemléletmód a jelentős. A nyelvi valóságra épít, azaz központba helyezi a nyelvi, stiláris és nyelven kívüli eszközöknek a mondanivaló kifejtésében játszott funkcióját. A stílust pedig a nyelvi-stiláris variánsok közötti különböző tényezőktől függő válogatás eredményének tekinti.

A nyelvnek mint funkcionáló egésznek változati vizsgálatát elsősorban a prágai nyelvészeti iskola képviselői, az orosz stilisztika művelői, a román szakirodalomban Coteanu alapozta meg. A prágai iskola hívei szerint a funkcionális stílusok az irodalmi nyelv változatai, amelyeket a társadalom különböző tevékenysegi szféráiban betöltött funkciójuk különböztet meg. Ezeknek a stílusoknak a nyelvi jellegzetességei több tényezőtől függnek: a közlés céljától, tartalmától, feltételeitől és formájától.

Havránek osztályozását továbbfejlesztve Vachek az irodalmi nyelv funkcionális stílusait a következő szempontok szerint különíti el:[5]

(1) az üzenet közléséhez szükséges közeg kiválasztása,
(2) a beszélő (közlő) viszonya a címzetthez,
(3) a beszélő (közlő) viszonya az üzenet tartalmához.

Az (1) szempont alapján elkülöníti az írott és a beszélt változatot, a (2) szempont szerint pedig ható és nem ható változatot. A ható változat pedig tovább csoportosítható propagandisztikus (szónoki) és nem propagandisztikus (utasítási stílus, pl. törvények, rendeletek stílusa) változatokba. A (3) szempont tulajdonképpen az üzenet megszervezésének formájára vonatkozik. Ilyen értelemben elkülöníti: (a) az egyszerű közlő stílust (pl. egyszerű elbeszélés, narráció vagy leírás), (b) az érvelő (argumentatív) stílust, amely pontosságra, teljességre törekszik, (c) újságírói vagy informáló stílust, amely kevésbé törekszik pontosságra és teljességre, tulajdonképpen az első kettő közötti átmeneti kategória, (d) a tartalmat háttérbe szorító formákat (pl. a dekadens és formalista stílusokat). Sajnos Vachek nem törekszik teljességre, csak az elveknek megfelelő példák erejéig megy el, s ezért nagyon sok nála az átmeneti kategória.

A prágai nyelvészeti iskolához közel áll a szovjet nyelvészek felfogása is. A Szovjetunióban már az 1920—30-as években jelentkeztek e kérdéskör kutatói (Jakubinszkij, Szergijenszkij, Zsirmunszkij és mások), de a funkcionális stilisztika csak a 40-es—50-es évektől került vizsgálódásuk középpontjába.

Közismert a szovjet nyelvtudomány elméleti folyóiratának, a Voproszi Jazikoznanyijának hasábjain 1954—55-ben kirobbant stilisztikai vita.[6] Szorokin azt az álláspontot képviselte, miszerint a mai orosz irodalmi nyelvben nincsenek zárt rendszert alkotó, elkülönült stílusok, csupán bizonyos stilisztikai lehetőségek vannak, amelyek különbözőképpen öltenek testet egy-egy megnyilatkozás szövegében. Természetesen ezt a nyelvészek nagy többsége nem fogadta el. Így például Vinogradov szerint is léteznek nyelvi

[4] Wortgeographie der hochdeutschen Umgangssprache. Göttingen, 1966.
[5] Some Remarks on Functional Dialects of Standard Language. Stockholm, 1975.
[6] L. NyIK. V. 2—3.

stílusok[7]. Riesel pedig határozottan kijelenti, hogy a stilisztika vizsgálódási körébe a nyelv valamennyi funkcionális stílusának a vizsgálata beletartozik[8].

Galperin az angol irodalmi nyelvnek hat stílusát különíti el: a művészetit, a társalgásit, a publicisztikait, a szónokit, a tudományost és a hivatalost[9]. Budagov szerint pedig csupán két stíluspár létezik: beszélt—írott illetve szépirodalmi—tudományos[10].

A román szakirodalomban a legtöbbet Coteanu foglalkozott idézett művében a funkcionális stílusokkal. Meghatározása szerint a funkcionális stílusok a nyelv részrendszerei. A román irodalmi nyelvnek három stílusát különíti el: a művészit, a tudományost és a hivatalost. Nagyobb érdeme azonban, hogy a funkcionális stílusokat a nyelv stilisztikai hierarchiájának megfelelő pontján helyezi el:

diaszisztéma
↑
stílusok
↑
szövegek

Fábián Pál, Szathmári István és Terestyéni Ferenc jórészt a szovjet funkcionális stilisztika eredményeit veszik alapul. Elfogadják Rieseltől a funkcionális stílus meghatározását és osztályozását.[11]

A funkcionális stílusok osztályozásában mutatkozó eltérések elsősorban a fogalom túlzottan egysíkú megközelítéséből adódnak. A szerzők hangsúlyozzák ugyan, hogy ezek a stílusok a nyelv részrendszerei, az osztályozásban mégis csupán a felhasználás területét veszik alapul, s elhanyagolják a funkcionális stílus fogalmának sokkal komplexebb megközelítését.

4. Kommunikációelméleti és szövegnyelvészeti megközelítésük. — A funkcionális stílus fogalmának további tisztázásához célszerűnek látszik tágabb szemiotikai, kommunikációelméleti, szövegnyelvészeti megközelítése. Ezekben a stílusokban olyan szabályszerűségek mutatkoznak, amelyek nem vezethetők vissza a grammatika rendszerére, és amelyek nem vizsgálhatók csupán nyelvészeti eszközökkel, mert bennük épp olyan momentumok játszanak fontos szerepet, mint a kommunikációs helyzet adta sajátosságok, egy meghatározott kommunikációs célra irányuló stratégia.

Ha általánosabb keretbe próbáljuk elhelyezni a nyelv stílusait, a szemiotikai rendszerből kell kiindulnunk, és megkeresnünk saját funkcióit. A nyelv (mint általános szemiotikai rendszer) és a nem nyelv oppozícióban a nyelv alapvető funkciója a közlés. A nyelv — más szemiotikai rendszer oppozíció mindkét tagjának közös funkciója marad a közlő funkció, de emellett a nyelvnek sajátos funkciói is kialakultak. Jakobson a közlési folyamat minden eleméhez meghatározott nyelvi funkciót rendelt. Minden egyes közlemény nyelvi megszerkesztettségét az uralkodó funkció szabja meg.[12]

Végül pedig a nyelv — funkcionális stílus oppozícióban, ahol a funkcionális stílus a nyelv részrealizációja, a Jakobson-féle funkciói mellett vannak sajátos szerepei is, ame-

[7] Balázs János: A stílus kérdései. In: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Bp., 1956.
[8] Stilistik der deutschen Sprache. Moszkva, 1963.
[9] Ocserki po sztilisztike anglijszkovo jazika. Moszkva, 1958.
[10] Problemele studierii limbilor literare romanice. Bukarest, 1962.
[11] A magyar stilisztika vázlata. Bp., 1977.
[12] Hang—Jel—Vers. Bp., 1969. 216—224.

lyeket a kommunikáció konkrét társadalmi helyzete határoz meg. Ezért ilyen vonatkozásban sokkal többet ígér Dell Hymes modellje.[13]

Tehát egy nyelvi közlemény teljes megértése feltételezi bizonyos kommunikációs célra irányuló stratégia megértését is. Vagyis egy nyelvet anyanyelvi fokon ismerő beszélő kompetenciájának nemcsak grammatikailag helyes mondatok képzésére és megértésére kell kiterjednie, hanem arra is, hogy az illető mondat vagy szöveg megfelelő helyzetben került-e fölhasználásra. Ezt nevezi Hymes nyelvszociológiai kompetenciának, Wunderlich pedig kommunikációs kompetenciának.[14] Wunderlich szerint ez nem más, mint azoknak a társadalmi követelményeknek és előírásoknak a rendszere, amelyek a beszélő kommunikációs magatartását irányítják. Ez teszi lehetővé, hogy a célnak megfelelő beszédhelyzetet létesítsünk. Ideális beszédhelyzet szerinte csak a tudományos közlés esetében létezik. Hiszen csak ebben az esetben rendelkezik föltétlenül az adó és a vevő azonos képességgel.

Mindebből természetszerűleg következik, hogy a nyelvészeti vizsgálatot ki kell egészítenünk elsősorban pragmatikai és szövegnyelvészeti szempontokkal.

A pragmatikai alapsémának megfelelően a meghatározott nyelvszociológiai szerepben fellépő adót és vevőt, a nyelvi kódot és közléshelyzetet kell megvizsgálnunk. Eszerint a nyelvi stílusok között az adó, a vevő és a kommunikációs helyzet által meghatározott fonológiai, grammatikai és szemantikai eltérések mutathatók ki. Ezek az eltérések az adott variáns vonatkozásában nyelvszociológiai normának számítanak. S így egy nyelvszociológiai variáns nyelvi részrendszernek számít, amelyet egy meghatározott társadalmi helyzetben használnak. A nyelv tehát ilyen alkódok rendszere.

Ezek az alkódok vagy funkcionális stílusok bizonyos szociális viselkedési normától függnek. Ezt nevezi Fishman szerephelyzetnek.[15] Minden egyes kommunikációs tett során a beszélők között meghatározott viszony, szerep alakul ki, amely befolyásolja a nyelvi megnyilatkozást.

Montague megtette az első lépéseket a pragmatikai tényezők formális leírása felé.[16] Ebben a következő kontextusmutatók figyelhetők meg: a beszélő (én/mi), a hallgató (te/ti), a kommunikáció helye (itt), ideje (most, tegnap), és a rámutatással, utalással jelzett tárgy (ez a szék) a megfelelő nyelvi kontextus.

Ezeknek a pragmatikai tényezőknek fontos szerepük van egyes funkcionális stílusok jellemzése szempontjából, minthogy egy megnyilatkozáshoz csak akkor tudunk denotátumot rendelni, ha tudjuk, hogy a lehetséges világok melyikéhez (a reális, a hitt, a tudott, elképzelt) és ott milyen kontextushoz tartozik.

A közléshelyzetet meghatározó pragmatikai tényezőket Ervin—Tripp háromra csökkenti: hely, idő és szerep.[17]

Fishman szerint a szerep, a hely, illetőleg az idő megváltoztatásával egészen megváltozhat a közlemény jelentése.[18] Ugyanaz a nyelvi közlemény a szereptől, helytől, időtől függően más-más stílushoz tartozhat. Tehát az egyes stílusok magatartástípusok, társadalmilag kialakult, de állandóan változó beszédtett-rendszerek.

[13] Etnografia vorbirii. In: Sociolingvistica. Bukarest, 1975. 54.

[14] Relatii intre notiuni in cadrul sociolingvisticii. In: Sociolingvistica. Bukarest, 1975. 180.

[15] Sociologia limbii: o stiinta sociala interdisciplinara pentru studiul limbii in societate. In: Sociolingvistica. Bukarest, 1975. 153.

[16] L. Petőf S. János: A mondatgrammatikától egy formális szemiotikai szövegelméletig. Magyar Műhely 1970. 50.

[17] Sociolinguistics. In: Advances in the Sociology of Language. Vol. I. The Hague—Paris, 1971.

[18] I. m. (l. a 17. al.).

Így az egyes stílusok pragmatikai vizsgálata a beszédtett-elmélettől is kaphat segítséget. Az ilyen jellegű vizsgálatok szintén intézményesült konvenciókra, mégpedig a beszédtettekkel kapcsolatos konvenciókra irányították a figyelmet. S így a lokucionáris, illokucionáris és perlokucionáris tettekkel kapcsolatos konvenciók elemzésével foglalkoznak. Vagyis eszerint a nyelv eszköze például az állításnak és felhívásnak, a meggyőzésnek és a parancsnak, a tiszteletadásnak és a sértésnek. S e szerepeket „nem valamilyen külső folyamat, társadalmi beilleszkedés folytán tölti be, miután kikerült a nyelvész kezéből, hanem olyan tulajdonságok folytán, amelyek részben specifikusan erre szolgálnak, s olyan jegyek és alakzatok segítségével, amelyek e jelenségeket szolgálják, s amelyek úgy fejlődnek és adaptálódnak, hogy a nyelv ezeket a funkciókat betölthesse.[19] Vagyis itt a közléshelyzetet meghatározó nyelven kívüli tényezők által meghatározott nyelvi ismérvekről van szó.

Összegezve, tehát a nyelv a közléshelyzettől függően átalakítható rendszer. Vagyis mindig a kommunikáció társadalmi érdeke alakítja a felhasználását. Így alakulnak ki az egyes funkcionális stílusok. Stílus itt meghatározott módon átdolgozott rendszert jelent. Tehát ezek a nyelv aktualizált részrendszerei. S már Hjelmslev fölhívta a figyelmet, hogy a legkisebb részrendszer is teljes egészet alkot, természetesen nem elszigetelt rendszert. Minden egyes részrendszer léte csak a többihez viszonyított sajátos funkciójával igazolható. Szemiotikai elméletében fölvázolja azokat a konnotatív tényezőket, amelyek az egyes részrendszereket jellemzik.[20]

A funkcionális stílusok problematikájának másik fontos kérdése a vizsgálandó nyelvi megnyilatkozások nagyságrendjére vonatkozik.

A szemiotikai és kommunikációelméleti megközelítésből természetszerűen következik, hogy a funkcionális stílusokat szövegnyelvészeti szempontból közelíthetjük meg a legjobban, hiszen a közlés szempontjából a szöveg a teljes egység, s a stílus is csupán a szövegek alapján vizsgálható.

Az újabb szövegelméletekből világosan kiderül, hogy a stílus jellegzetesen szövegsajátosság: stílusa csak a szövegnek van. Igaza van Sandersnek abban, hogy „nem lehet stílusról beszélni addig, amíg el nem érünk a szövegszinthez".[21] A szöveget alkotó különböző nyelvi elemeknek nincs „stílusa", csak stiláris értékük van. Hogy a stílus és a szöveg egymást feltételező szerves egységet alkot, azt a szöveg fogalmának néhány olyan meghatározása is igazolja, amelyik a stílust mint a szöveg jellegzetes tartozékát tartja számon. Így például Harweg szerint „a stílus a szövegalkotás módozata."[22] Andersson a stílust szövegeket megkülönböztető sajátosságnak tartja.[23] Sokat mond számunkra a két fogalom pragmatikai értelmezése is. Breuer szerint a szövegek kommunikációs tettek, azaz bizonyos visszahatások (reagálások) eredményei, pontosabban a közlőnek meglevő szövegekre való reagálásai. Ennek az értelmezésnek megfelelően a stílust viselkedési normák nyelvi realizációjának tekinti, olyannak, ami megfelel a legcélszerűbb nyelvi viselkedésnek, ami nélkül a szöveg alkotója nem lenne képes más szövegekre reagálni.[24]

A szövegnél és a neki megfelelő stílusnál magasabb szint a szövegfelettiség. A funkcionális stílusok ugyanis konkrét szövegekből elvonatkoztatott, általánosított szövegfeletti kategóriák, és így a nekik megfelelő stilisztikai kategória a közleménytípusok stílusa, amely

[19] L. a 13-as jegyzetet.
[20] Preliminarii la o teorie a limbii. Bukarest, 1967.
[21] Linguistische Stiltheorie. Göttingen, 1973. 79.
[22] Stilistik und Textgrammatik. Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik (LiLi) 1972. 2: 5, 71–81.
[23] Style, Optional Rules and Contextual Conditioning. Szerk. Ringbom et al. Stockholm, 1975. 24.
[24] Einführung in die pragmatische Texttheorie. München, 1974. 38, 144.

a stilisztikai jellemzésnek nevezhető stilisztikai ág kutatási tárgya.[25] Egészen természetes, hogy itt a „stílus"-nak merőben más a jelentése, mint egy-egy konkrét szöveg, egyedi közlemény „stílusá"-nak, hisz a fogalom tartalma egy valamilyen elvont típus. Szövegnyelvészeti szempontból tehát a funkcionális stílusok elvont szövegtípusok. Ilyen értelemben vett szövegtípusokkal, szövegtipológiával több textológus is foglalkozott.

Breuer szövegnyelvészeti munkájában, amely szemiotikai, pragmatikai alapvetésű, eljut egy ilyen szövegtipológiáig.[26] Ehhez átveszi Morris osztályozását is. A tárgyalási, értékelési módok osztályozási szempontjai egyrészt a jelzési módok, másrészt a jelzési célok.

Jelzési módok ↓ / Jelzési célok →	Túlnyomóan informatív fölhasználás	Túlnyomóan értékelő fölhasználás	Túlnyomóan mozgósító, ösztönző fölhasználás	Túlnyomóan rendszeres (szisztematikus) fölhasználás
Túlnyomóan jelölő (megnevező) módozat	tudományos tárgyalási mód	fiktív tárgyalási mód	jogi tárgyalási mód	kozmológiai tárgyalási mód
Túlnyomóan értékelő módozat	mítoszt kifejtő tárgyalási mód	poétikai tárgyalási mód	erkölcsi tárgyalási mód	kritikai tárgyalási mód
Túlnyomóan előíró, konvencionális módozat	technikai (műszaki) tárgyalási mód	politikai tárgyalási mód	vallási tárgyalási mód	propagandisztikus tárgyalási mód
Túlnyomóan formatív módozat	logikai-matematikai tárgyalási mód	retorikai tárgyalási mód	grammatikai gyalási mód	metafizikai tárgyalási mód

Igen jelentős Schmidtnek a beszédtettekre és a modális logikára építő szövegtipológiája is.[27] Szerinte a beszédműtípusok (diszkurzustípusok) az össztársadalmi kommunikációs rendszer részrendszerei. Schmidt a szöveget mint alkotási folyamatot fogja föl, s ehhez egy szövegelőállítási modellt állít fel. Ebből következően a szövegtípusok pragmatikai jellegűek is. Így van mindennapi, tudományos, szépirodalmi stb. szövegtípus. Továbbá vannak olyan típusok, amelyek a kommunikációs cselekvésbeli partnerek közötti viszonyt feltételeznek. Ennek alapján beszélhetünk monológról és dialógusról, a szövegtípus lehet narráció, expozíció, performáció stb., az ide tartozó mondattípusok pedig a következők: kijelentés, kérdés, parancsolás. A megnyilatkozási formák illokuciós ereje szerint elkülöníthető az informálás, önkifejezés, konfliktus, reflexió stb., valamint a kommunikációs tettek illokuciós lehetőségei: megígérés, parancsolás, kívánság stb.

Ezeket a szövegtípusokat azonos pragmatikai, grammatikai és jelentéstani ismérvek jellemzik. Ilyen értelemben mindegyik funkcionális stílus vizsgálatakor mindhárom szövegjelenségnek fontos szerepet kell tulajdonítanunk, vagyis az elemzés során el kell különítenünk a szövegpragmatikát, szöveggrammatikát és szövegszemantikát.

5. A tudományos stílus. — Egyik fontos funkcionális stílus a tudományos stílus. E stílus jellemzését a vázolt szemiotikai keretben végezzük el. Eszerint a tudományos stílus sajátos funkcióit a kommunikáció konkrét társadalmi helyzete határozza meg. Fel-

[25] Szabó Zoltán: A stilisztikai elemzés az újabb szövegelméletek megvilágításában. MNy. 1974. 3.

[26] I. m. (l. a 26. al.).

[27] Texttheorie — Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation. München, 1973. 124—7.

adatunk tehát azoknak a külső tényezőknek a fölvázolása, amelyek a tudományos közléshelyzetet meghatározzák, s ezek után kerülhetünk sort a tudományos stílus nyelvi ismérveinek vizsgálatára. Ilyen alapon konkrét szövegekre alkalmazva — de szerintünk mutatis mutandis szövegtípusok és a nekik megfelelő funkcionális stílusok tanulmányozására is átvihetően — Petőfi az elemzés kontextuális és kotexturális szintjét különíti el.[28] Az elsőbe a külső, a másodikba a belső összefüggések tartoznak. A kontextuális vizsgálat során tehát a tudományos stílus külső, azaz elsősorban pragmatikai meghatározóit vesszük számba, a kotexturális elemzés során pedig a tudományos stílus belső, azaz nyelvi stiláris sajátosságait mutatjuk be.

A tudományos stílus összefügg sok külső tényezővel, amelyek a tudományos stílust meghatározó tényezők is (például a közölt tartalom, a tudományos téma szövegén kívüli vonatkozásai, a kérdéses tudomány jellege, a közlő személye, nyelvi műveltsége, tudományos felkészültsége stb.).

A tipikus közléshelyzetet meghatározó tényezőket Vasziljevtől vesszük át:[29]

I. Az elsődleges külső tényezők: (1) A közlés tartalmának külső vonatkozásai, társadalmi szférája, (2) A sajátos beszédminőségre való irányulás (ami szerintünk a hagyományos és konvencionális stílusformákra való vonatkozást (jelenti).

II. A másodlagos külső tényezők: (1) Az író általános és nyelvi műveltsége, (2) Az író viszonya a közlés tartalmához, (3) Az olvasó általános és nyelvi műveltsége, (4) Az író és olvasó közötti viszony: (a) fordított kapcsolat léte vagy hiánya, (b) személyes kapcsolatok. (5) A közlés anyaga.

A következőkben vázoljuk ezeknek a külső tényezőknek a működését a tudományos közléshelyzetben.

I. (1) A tudomány tudatforma. Éppúgy mint az irodalom közlés, megismerés. Csakhogy az irodalom másként tölti be a közlés funkcióit. Közbeiktatja a fikció, vagyis a képzelet rendezőelvét. A kettő közötti különbséget már a régi görögök észrevették. Platon szerint a költők hazudnak, a tudomány ellenben az igazságra törekszik. A tudomány értelmi, a művészet érzelmi természetű. Ezért a tudomány a logika, a művészet a képek eszközével él.

Valóban, bár mind az irodalom, mind a tudomány anyaga a valóság, s mindkettő megismerési folyamata az érzékiből indul el, nagy különbség mutatkozik a feldolgozás, a megjelenítés, az általánosítás módjában.

Lukács György mutatott rá, hogy mind a művészi, mind a tudományos visszatükröződés a mindennapi gondolkodásból sarjadt ki, s elemezte, hogy a mindennapok és a munka életbevágó követelményeiből miként nőtt ki a valóság tudományos megismerésének a szükséglete, amely nemcsak tényszerűen emelkedik a hétköznapok színvonala fölé, hanem elvileg, módszertanilag, minőségileg is. „Az emberiség fejlődése a primitív fokon olyan visszatükröződési és gondolkodási formákat hoz létre, amelyek ahelyett, hogy a mindennapok ösztönös és naiv megszemélyesítéseit és antropomorfizációs formáit radikálisan legyőznék, magasabb fokon reprodukálják ezeket, és a tudományos gondolkodás fejlődését ezáltal korlátok közé szorítják".[30] A gondolkodás magasabb rendű megszemélyesítő, valamint tudományos formái közötti harc az emberiség fejlődésének hajnalán fejlődik ki először, s ez nem más, mint a dezantromorfizáló tendenciák jelentkezése. A görög fejlődés ily módon megteremti a tudományos gondolkodás alapjait. Minél sikeresebben halad előre a tudomány, visszatükröződési módja a dezantromorfizálásban és en-

[28] Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie. Frankfurt am Main, 1971.

[29] Nyekatorije voproszi jazikovo-sztilisztyicseszkovo analiza praktyicseszkih form naucsnoj recsi. In: Jazik i sztilj naucsnoj lityeraturi. Moszkva, 1977.

[30] Az esztétikum sajátossága. Bp., 1969. 53.

nek fogalmi feldolgozásában, annál áthidalhatatlanabb lesz a szakadék a tudományos és a művészi visszatükröződés között.

Az objektív tudományosság imént vázolt és napjainkban is érvényes jellemvonása tehát nem más, mint a következetesen keresztülvitt „dezantromorfizált" természetszemlélet. A tudományosság kritériumainak a mi civilizációnkra egységesen jellemző rendszere egy olyan szemléletet jelent, amely a tárgy vizsgálatából kikapcsol minden olyan előfeltevést, amelyet nem magából a tárgyból merít, illetve amelyet régebbi hasonló vizsgálatok nem ellenőriztek.

A modern tudományos gondolkodás azonban Lévi—Strauss szerint csak „egy lehetséges gondolkodás, csak az adott civilizáció gyakorlata és előfeltevés-rendszere által determinált, történeti szemléletmód", amely Európában a XIV—XV. századtól kezdve alakult ki (l. Józsa Péter: Lévi—Strauss, strukturalizmus, szemiotika. Bp., 1980. 68).

(2) A tudományos stílust a világos, logikus, pontos, tömör, egyértelmű beszédminőségre való törekvés jellemzi.

II. (1) Az író nagy felkészültséggel rendelkezik.

(2) Ami az írónak a közlés tartalmához való viszonyát illeti, az emocionalitás gyenge foka a jellemző.

(3) Mind az író, mind az olvasó magas fokú műveltséggel rendelkezik.

(4) Az író és olvasó közti fordított kapcsolat szempontjából a tudományos közlés szabály szerint monológ jellegű. A közvetlen reakció a közlés pillanatában hiányzik, csupán időben eltolódva jelentkezik. Az író a tudományos művet úgy alkotja meg, hogy a várt reakciót kiválthassa. Ezért pontosságra, teljességre, részletes magyarázatra, egyértelműségre, következetes felépítésre törekszik.

(5) A közlés anyaga szerint lehet írott vagy beszélt változata.

Ezek a nyelven kívüli tényezők meghatározzák a tudományos stílus nyelvi megszerkesztettségét, amelyről itt elsősorban egy átfogó képet illetőleg módszertani alapvetést adhatunk, hiszen ezek részletes elemzése csak konkrét szövegvizsgálatok nyomán végezhető el.

A sajátos beszédhelyzet megszabja a nyelvi rendszerből való válogatást: a tudományos szövegek alakulását, mondatépítkezését, ezen belül az alanyi és állítmányi rész sajátos szerkezetét, a jelentések alakulását.

Közismert hasonlattal élve, ahogy az élővilágban a funkció szüli a szervezetet, itt is a sajátos kommunikációs cél, a társadalmi funkció alakítja a nyelvhasználatot. „A nyelv nem rendszerében él elsősorban, hanem használatában" — írja Deme László. Ter mészetesen használatában is rendszerként működik, részrendszerként.

A tudományos gondolkodásmódban és nyelvi megszerkesztettségben egyaránt érvényesül a valóság szabatos leképezésének követelménye. Ez azt jelenti, hogy a tudományos nyelvhasználat tükrözi az egyetemes logikai viszonyokat és a valóság vizsgált tartományainak a belső logikáját, viszonyhálózatát. Vagyis a tudomány nyelvét a szabatos, egyértelmű és normatív szóhasználat és mondat- illetve szövegszerkesztés jellemzi: „Nyilvánvalóan a nyelv nemcsak ráció és logikum, de a tudományosság épp csak az így elhatárolt változatához kötődhet, amely következésképp az irodalmi nyelv leginkább normatív alakzatát képviseli."[31]

Mivel a tudományos nyelv a racionális tartalom optimális kifejezője, legfőbb ismérve a pontosságra való törekvés.

Tömörségét elsősorban magas szillogisztikus sűrítettségi foka adja.

A tudományos szövegszerkesztésre a logikai következetesség és a részek közötti összefüggés jellemző.

[31] Zeman László: A tudományos nyelvhasználat. MNy. 1978. 317.

A szövegépítkezés két fő formája a deduktív, illetve induktív logikai építkezés. A matematikai gondolkodásra például az axiomatikus-deduktív struktúra a jellemző, amely a meghatározásokban (definíciókban) és bizonyításokban figyelhető meg.

A tudományos stílus nyelvi megszerkesztettségét összehasonlító módszerrel vizsgálhatjuk. Az összehasonlító munka során a tudományos stílust egybevethetjük a nyelv rendszerével, amelyből a válogatás történt, de sokkal többet ígér, ha a nyelv stílusbeli hierarchiájának azonos szintjén elhelyezkedő másik funkcionális stílussal vetjük egybe. Trubeckoj hívta föl a figyelmet arra, hogy a viszonylag hasonló dolgok közötti oppozíciók figyelemre méltóbbak. Így például sokkal tanulságosabb az egymástól csupán egyetlen jegy (zöngétlenség—zöngésség) révén különböző fonémák oppozíciójának tanulmányozása, mint azoknak, amelyek több jegyben is különböznek.

Ilyen szemléletmód alapján állította fel Solomon Marcus a tudományos és a költői kommunikáció közötti ötvenkét oppozícióját, pl. racionális—emocionális, objektív jelentések—szubjektív jelentések, végtelen szinonímia—a szinonímia hiánya, a homonímia hiánya—mindegyik sor végtelen homonímiája, a metaforák lényegi használata—a metaforák nem lényegi használata, kontextusra koncentráltság—üzenetre koncentráltság stb.[32]

De hasonló szemléletmód alapján állította föl Hart a köznyelv és a tudományos nyelv közötti oppozíciókat: szemléletes—absztrakt, sztereotip—egységesített, intuitív—diszkurzív (kifejező, következtető, okoskodó), diszkontinuus—logikus, ego-, etnocentrikus—objektív, konnotatív—ellenőrzötten denotatív, metaforikus—funkcionális, expresszív—nem emocionális.[33]

Ezek az oppozíciók természetesen nem a tudományos és költői, illetőleg a köznyelvi kommunikáció konkrét formáira vonatkoznak, hanem egy eszményített típusukra.

Valójában a tudományos stílus nem is egységes. Erről azonban a szakemberek véleménye különböző. Az egyik szélsőséges álláspontot Laptyeva képviseli. Szerinte valamennyi tudományos mű stílusa egységes. Pontosabban a különböző tudományos művek a nyelvi megformáltság szempontjából — műszókincset nem számítva — azonosak, tehát stilisztikai szempontból is csak részkülönbségek figyelhetők meg.[34]

Sokkal elfogadhatóbb azonban azoknak a véleménye, akik több-kevesebb változatot (alstílust) különítenek el a tudományos stíluson belül. Kulgav és Senkevics például kettőt különít el:[35] 1. a tudományos technikait; 2. a tudományos humán jellegűt. A legelfogadhatóbb nézet szerint pedig a tudományos stíluson belül több szövegtípust különböztethetünk meg.[36] Ezeket a szövegtípusokat különböző szempontok szerint különíthetjük el:

(1) A címzett felkészültségi szintje szerint lehet: (a) szigorúan tudományos, (b) tudománynépszerűsítő. (2) A szerző egyéni stílussajátosságai szerint. (3) Az információ típusa és a konnotáció jellege szerint. (4) A fogalmazás tömörségének a foka szerint. (5) A terjedelem szerint.

Természetesen mindezek csak elméleti hipotézisek, amelyeket konkrét tudományos szövegek vizsgálatával gazdagítani, esetleg módosítani lehet. A továbbiakban ez egyik sürgető feladatunk.

Kabán Annamária

[32] Solomon Marcus: A nyelvi szépség matematikája. Bp., 1977. 148—54.

[33] Fogalomalkotás az irodalomtudományban. Helikon. 1976. 4.

[34] O nyekatori szintakszicseszkih tendencijah v sztyilje szovremennoj naucsnoj prozi. In: Razvityije szovremennoj ruszkovo jazika. Moszkva, 1966.

[35] I. m. (l. 29. al.).

[36] T. N. Malcsevszkaja: Szpecifika naucsnih teksztov i principii jih klaszifikacii. In: Aszolenosztyi sztyilja naucsnovo izlozsenyija. Moszkva, 1976.

A szólások és közmondások szövegbe szerkesztése

Az idiómák változatosságáról a parömológia szakirodalma részletesen szól, és az eddigi nyelvészeti kutatások is több olyan tulajdonságot villantanak föl, amelyek alapján érthetővé válik, hogy miképpen használható fel változékonyságuk és állandóságuk az irodalmi nyelvben és köznyelvben a szöveg kommunikációs, olykor információs szintjén. (Vö. O. Nagy Gábor: Abriss einer funktionellen Semantik. Bp., 1973. 70—108. Voigt Vilmos: A szólások változatainak szintjei. Nyr. 95 [1971.]: 29—34 stb.)

A beszélő, az író a nyelvi anyagból válogat, és a valóság visszatükrözésére törekszik. Valóságon itt nemcsak a környezetet érthetjük, hanem az értelmi, érzelmi, akarati vonatkozásokat is. A nyelvi eszköztárból a lexémákon és viszonyító elemeken kívül félig kész, vagy kész egységek is az író rendelkezésére állnak; tehát megteheti, hogy alkotó vagy inkább „újraalkotó" módon használja őket gondolkodása, írásos vagy beszédbeli megnyilatkozása folyamatában.

Fontos az alkotó módot hangsúlyoznunk, mert ha ismert szókapcsolat is az, amit szövegbe szerkeszt a használója, mégis egyszeri, új nyelvi létesítmény, amely több szintű egyszerre. Keletkezése szintjén kollektív „termék", amennyiben a nyelv is a társadalom kollektív terméke, és magában hord olyan potenciális lehetőségeket, amelyek révén többféleképpen manifesztálódhat a kommunikáció során. Használati szinten egyéni, mert a nyelvi lehetőségek közül az író, beszélő éppen azt a szókapcsolatot választotta ki; egyéni, mert bizonyos kontextusban használja s egyéni, mert a szövegbe szerkesztés módját is maga választja. Objektíválódhatnak bizonyos szubjektív tényezők, pl. ironizálási szándék is megjeleníthető a választott nyelvi anyag elrendezésében (stilisztikai szint).

A szövegbe szerkesztés a szólások, közmondások alkalmazását jelenti; pontosabban beszerkesztésen azt értjük, hogy a különböző nagyságrendű idiómák egyszerűbb vagy változatosabb módon szövegbe kerülnek, s ennek szerves részévé válnak ugyanúgy, mint a lexémák.

Mivel az idiómák különböző nagyságrendűek (erről l. R. Molnár Emma: A szólások grammatikai tulajdonságai. Nyr. 105 (1981): 339—47), a bekezdésnyi szöveg élete — közlendője, jelentéstartalma — szempontjából is szűkebb vagy tágabb terjedelmű a hatáskörük, attól függően, hogy miképpen kerülnek a szövegbe. Az idiómák beszerkeszthetők mondategységbe, mondategészbe, bekezdésbe (a modattani terminológia a Deme László által használt értelemben; lásd: Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Bp. 1970.); úgy, hogy:

a) Egy mondategységbe kerül az idióma, mint a mondategység része; de lehet önmagában is egy mondategység (mondategész is ! ebben a nagyságrendben).

b) Mondategészbe kerül:

— ennek egyik mondategységébe,

— két vagy több mondategységbe szétbontva a mondategészen belül.

c) A bekezdésen belül több mondategészben jelenik meg az idióma.

Részletesebben:

a) Egy mondategységbe kerülnek a glosszémák és szintagmák. Szövegbe kerülésükről itt nem szólunk bővebben, a grammatikai tulajdonságuk vizsgálatának kapcsán szerepüknek megfelelő nagyságrendben elemeztük őket. (Lásd. R. Molnár Emma i. m. 340—43.) A szövegszerkesztés szempontjából viszont még ide kívánkozik egy megjegyzés: csak részszerepük van a szöveg egészének szempontjából, hisz a mondategységnek is csak részei. Pl.: „A három új katedrára csőd van nyitva, de még eddig nem igen csődülnek, hanem *kéz alatt* jelentkezett egy pár ember, leginkább Kecskemétről"

(Arany J. Levelezése íróbarátaival. Bp., 1884. 1: 17). A szólásglosszéma az idézett mondategész egyik egységének határozója.

A szólásszintagma pedig szerkezetes alany az alábbi idézetben: „Ezt szívesen beismeri az igazgató úr is. Neki is mindig a szájában füstöl az *ördög szénája*" (Móra F.: Ének a búzamezőkről. Bp., 1978. 251).

Ugyancsak egy mondategységbe kerülhetnek az egyszerű szerkezetű szólásmondatok, közmondások. Sokszor ez a mondategység mondategész is a folyamatos szövegben; és kezdő vagy záró mondata egy bekezdésnek. Pl. „*Nem járom többé a bolondját*. Nem engedem, hogy az aranyborjú örökké bőgjön a fülembe, s mindenemet fölegye" (Mikszáth K.: Szent Péter esernyője. Krk. 7. 89); „. . . a' Magyarok dárdáinak eleibe futván, magok magokat belé-pöczkölik bele is nyárſallyák. *Meg adgyuk béllését a poſztónak*" (Dugonics: Etelka Posonyban—Kassán 1788. 97); „Na, mondom, ne félts te engem. *Nem ma keltem ki a tojásból*. Fő az, hogy nem leszek már itthon" (Veres Péter: Pályamunkások. Bp., 1951. 16).

Ezek az önálló mondategészként funkcionáló szólásmondatok bizonyítják, hogy nemcsak mondat formájú, hanem mondat értékű szólások is vannak. A közmondások mondat formája nem vitatható, így önálló mondategészként, mondategységként való előfordulásuk sem meglepő. Pl. „Most lelked vacsorán volna Pilátusnál / *De több az emberség a káposztás húsnál*" (Arany J.: A nagyidai cigányok. Bp., 1884. 235).

b) Ha a mondategész több mondategységből álló konstrukció, benne az egyszerű és összetett szólásmondatok is helyet kaphatnak. Az egyszerű mondatok (egy predikatív mag) vagy főmondatszinten (F), vagy mellékmondatként ($m_1/m_2/m_3$ szinten) kerülhetnek a mondategészbe, ennek részeként; az összetett szólásmondatok pedig saját belső szintjüknek megfelelően vagy szintváltó viszonyban, vagy szinttartó alakulatként. Pl. „Mátyás *nem rohant ajtóstul a házba*, hanem a »dicsértessék« után azzal nyújtott kezet Ferencnek: Szembesülj mán velem, no, hagy nézlek" (Móra F.: Ének a búzamezőkről. Bp., 1978. 82).

A szólás F (főmondat) szinten kerül a mondategészbe, a főmondat fontos részeként. Ugyanilyen az alábbi példa is, csak a második mondategység a szólás: „Hány apa nem küldi a fiát iskolába, / *S eltarisznyáztatja az időt hiába*" (Czuczor Gergely: Tanulj, hogy boldogulj — in: Paprikás versek 1836. 233).

Itt $F—F$, vagyis a második mondategység a szólásmondat. Mellékmondatszinten van az alábbi mondategészben: „Én inkább nem megyek. Hadd tanuljon a koosis. — Én se megyek — csökönyösködött Laci. Láttam, hogy most már csak ravaszsággal lehetett *dülőre vinni* az akaratomat" (Mikszáth K.: Gyerekek. Bp., R. Fr. 42).

F/m_1 lehet a jele, vagyis az m_1-nek (a mellékmondatnak) része a szólás is.

Ha eleve két szintű a szólásmondat, akkor különféle beszerkesztés lehetséges. Pl. „Fáradt ember vagyok én már — No, hát az nem látszik a doktor úron, mert éppen elnéztem, hogy üdejéhöz képest *úgy ugrál, mint a tökbe esött cinöge*. Ugyan hány esztendős?" (Móra F. i. m. 254.)

E mondategész szerkezeti képlete: $F/m_1\ /m_2/m_3$

Mellékmondatként 2. 3. szintre került a szóláshasonlat.

Vagy: „Az-után midőn ſovány-*árnyékjokat* magok után futni ſzemlélték; azoktól némellyek ugy *meg-ijedttenek;* hogy a'-mint hallám: hat aratás után ſe jöhettenek eſzekre" (Dugonics A.: Etelka Posonyban 1788. 1. 199).

$$F/\ m_1/F\ /\widehat{m_1/m_2/m_1}$$

Egy fő- és mellékmondatszint között oszlik meg a szólásmondat. Az „árnyékjokat" elem a mellékmondatba kerül, a „meg-ijedttenek" a főmondat része. (E szólás szótári

alakja: *Nem ijed meg a maga árnyékától* = 'bátor ember' (O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások Bp., 1966. 53/628).

A mondategész határain belül a szólásmondat jelenléte tehát az alábbi szinteken lehetséges különböző variációkban:

$$F;\ F—F;\ F/m_1;\ m_1;\ m_1—m_2;\ m_1/m_2$$

Ezek alapvariációk, de egy szinttel mélyebbre is kerülhet az egész. Ha három vagy négy mondategységből van megszerkesztve a szólás vagy közmondás mint mondategész, akkor a szövegben is különböző szinteken oszlik el, illetve többféleképpen kapcsolódhat bele.

c) Az idiómák bekezdésbe szerkesztését úgy elemezzük, hogy a szövegből 5—10 soros, tartalmilag-logikailag összetartozó részletet vizsgálunk, amely egy vagy több idiómát is magában foglal. Ha a bekezdésnyi szövegrész felől vizsgáljuk beszerkesztettségüket, megállapíthatjuk felépítésük rendjét és helyüket a bekezdésben. Ez lehet centrális és periferiális, de sohasem független az idiómák „eredeti", azaz a szótári nagyságrendjétől, hajlékonyságától, grammatikai és szemantikai tulajdonságától. Mindez alapja a szövegben elfoglalt helyüknek is.

Főleg azoknak a típusoknak a rendezéséről van itt szó, amelyek nem csupán egy mondategységet vagy mondategészet érintenek, mint az előzőekben vizsgált *a)*, *b)* típus, hanem hosszabb részt, mondategészek többszörösét.

Funkciójukat is tekintve így tipizálhatók:

c/a Egy bekezdésnyi szöveg tartalmát summázhatják.

c/b A mondandót megerősítik, elmélyítik azáltal, hogy több idióma fordul elő kisebb egységen belül.

c/c Egy idiómával indítja a gondolatmenetet az író, egy másikkal összegezi.

d/d Egyazon idiómának sporadikus megjelenítése.

c/e Több idióma kerül a bekezdésbe, de csak egyet variál az író.

Részletesebben:

c/a Bizonyos gondolattartalmat közöl az író, és a leglényegesebbet, az új információt idiómával összegezi. Pl. „. . . . ama' Jövevény a' fákja' hordozásának ſzertartáſait olly hamar fel-vehette. Vallyon kitöl tanúlhatta-meg olly izibe? Sok kellene illyetén helyre ember. Megfelelt indenben: de ki is tett ám magáért. *Ember ám az a talpán*" (Dugonics: Etelka 1. 94). Etele tulajdonságait vázolja itt az író, majd hitelesítésül egy általánosan ismert tömör idiómával összegezi az elmondottakat. Ugyanígy: „Verset nem írtam ősz óta — legalábbis semmi egészet; majd ezentúl prózát írok. Képtelen az, mily rossz az én prózám, régóta nem gyakorolván azt . . . Nyelvészeti s aesthetico-literaturai dolgokat boncolgatok. Igy barátom: *kinek lova nincs járjon gyalog*" (Arany J. Levelezése íróbarátaival Bp., 1884. 1. 420).

A gondolatsor záradéka a közmondás. Közösségi hagyományon alapuló tartalma alkalmassá teszi arra, hogy minden további fejtegetés nélkül lezárja a témát.

c/b Az idiómák halmozása stilisztikailag egyenértékű az alaki erősítéssel: egy információt közöl, s azt többféleképpen. Pl.:

„Végtére azt is mondta Öſe felöllök: hogy jók lennének a' ſzolgálatra . . . Reájok lehetne bizni (mint a' nyáj-ſzamarakra) az Egygyetmáſokat.

— Éppen bizony (így mondék), *ebre a'hájat; kecskére a' kertet; farkasra az aklot.* De ebben bizony nem kopik fogok a' sült makkot porczogató kajla Sörtvélyeſeknek." (Dugonics A. i. m. 1: 196.)

A kor divatja volt (Dugonics koráé), hogy a tanító szándék a közmondások halmozásában hitelesült, és szinte sugalmazta, hogy a mondottak igazságát kétségbe sem lehet

vonni. Oktató szándékú versben is találunk ilyen példát: „*Ujjából tudományt egy ember se szopott, / Hová mit sem tettek, kincset ne keress ott,* / Régen eshetett az s egyszer bolondjába, / *Hogy sült galamb repült az éhes szájába*" (Czuczor G. i. m. 230). A második mondategység az *Ahol nincs, ott ne keress* közmondás, megújított formában.

Az egyszerű felsorolás nem tartozik a változatosabb, értékesebb szövegszerkesztési módok közé.

c/c Igényesebb szerkesztési forma, ha az író egy idiómával indítja a gondolatsort, és egy másikkal összegzi: mintegy keretet ad a bekezdésnek, a kifejtett gondolatnak. Pl. „Állapotomat illetőleg *vonom* a sorstól ez idő szerint nyakamba tett *igát*, már harmadik éve. Azóta meglehetős bizonytalanságok örvényein lebegünk keresztül. Majd ezzel, majd azzal ijesztgettek; idomítottak, dressiroztak abrichtoltak. De még most *sem vagyok* egészen *hámba való*" (Arany J. Levelezése 1: 257).

Ez a konstrukció természetesebb, a köznyelvi használat számára sem idegen, figyelemre méltó a szerkezete is, meg a szólás mögött rejlő kép is — stilisztikai hatása ebből adódik.

c/d Az idiómák sporadikus használatán azt értjük, hogy az egyébként szorosan grammatikai, jelentéstani kötöttségben levő szókapcsolatok több mondategészben spóraszerűen szétszóródva, részenként jelennek meg; s egységességüket ismert alakjuk és jelentéstartalmuk garantálja. Pl.:

„*Bort* ivott ember kend, bátyám! Az *beszél* kendből most is.

— Ha *beszél* is, ha nem is, az én dolgom az. Annyit pedig mondhatok, hogy ha *beszél* is, nem *beszél* több, mint egy icce.

— Jójó. Elhiszem, hogy csak egy *beszél*, de hogy legalább három meg hallgat." (Mikszáth K.: A beszélő és a hallgató iccék. Elbeszélések II. Krk. 27. 172—3.)

(A szólás szótári alakja, jelentése: *A bor beszél belőle* = 'nem józanon beszél, tehát ne vegyük komolyan, amit mond' (O. Nagy Gábor i. m. 96. 984).

A novella címe is utal a szólásra, a többi részben pedig a konkrét és átvitt jelentés együttese teremti meg a tréfás, játékos stílushatást. Az idézett szöveg minden mondategészében megjelenik legalább egyszer a szólás valamelyik lexémája, s ezzel összefüggést, tartalmi kapcsolatot teremt a bekezdés mondategészei között, egységbe fogja az idézett részletet. Hasonló szerkesztésű az alábbi Mikszáth idézet is:

„Nagyon rosszul van a gazda?

— Alighanem közel jár már ő kelme *Földvárhoz*.

— Miféle *Földvárhoz?* — kiáltám az öreg fülébe.

— Ahová mindnyájan eljutunk, én is, más is, még talán a tekintetes doktor úr is *deszkát árulni*." (Mikszáth K.: Világít este a szentjánosbogár R. Fr. 64.)

Az *Elment Földvárra deszkát árulni* = 'meghalt' (O. N. G. 141/104.) szólás felbontva, a rövid szövegrészlet mondategészeiben ismétlődő elemeivel jelenik meg. A halált nem is említik, az idézett részből az is kitűnik, hogy a párbeszéd szereplői közül az egyik nem ismeri a szólást, ez ad ürügyet a felbontásra, a magyarázatra, míg végül — ha nem is esik szó nyíltan a halálról — meg lehet érteni a szövegkörnyezetből.

c/e Az egy bekezdésbe szerkesztett különböző idiómák a szöveg jelentős stiláris motívumai, s csak akkor jelennek meg, ha az író olyan nyelvi réteget használ, amelyre jellemző az idiómák halmozása. Ilyen például a levélforma. Mikes Kelemen Leveleskönyvében csak részben használ interpunkciót, azt sem mindig az általunk indokoltnak tartott helyen; így a szöveg tagolását nem kapjuk készen, sőt a szokatlan helyen alkalmazott írásjel inkább nehezíti a megértést. Nincsenek bekezdések, folyamatosan követik egymást a sorok, de van belső szerkezet, vannak tartalmi relációk, s ezek tagolják a szöveget. Pl.:

„Az én vétkem, az én vétkem, és az én nagy vétkem, hogy már egy néhány levelére nem feleltem kédnek, az utolsó leveliből látom kédnek hogy kéd *jó prophétáné*, de úgy tettzik hogy nem kellene csufolni a keserüségben lévőket, mondván, *hogy más kézre kerül amadár*, ha énnekem is annyi volna a ládámban, mint másnak. Talán a madár is meg maradot volna, de rend szerént *a szegény fogja még a madarat, és a gazdag eszi meg*, elég ahogy akéd jövendölése bé fog telni, és ha hatvanhoz közelitünk is *de abárány hust csak szerettyük*. már a csak nem bizonyos, mások előtt, de én nálam a bizonyos, mivel atitkot meg kelletet tudnom, hogy susi most minden orán bercsényiné lészen." (Mikes K. Törökországi levelek. Bp., 19. 79—80).

Az író a „madár" motívummal összefüggő idiómákat szerkeszt a szövegbe, ezt tartalmilag centrálissá teszi, ezzel egységesíti a témát. Két ilyen közmondás is belekerül: „*Nem azé a madár, aki meglátja, hanem azé, aki megfogja.* (O. Nagy Gábor i. m. 457 / 136); *Szegény fog madarat, gazdag eszi meg* (i. m. 621/409).

Egyik szólás vagy közmondás sem a szótárban rögzített változatban kerül a szövegbe, hanem szerkezete a bekezdéshez igazodik. Az idiómák ilyen koncentrált előfordulása nem gyakori, Mikes Kelemen is a keserűségét palástoló önirónián tompítja vele, „megszelíditi" a tartalmat. A gondolatközlés módja, a stílushatás miatt érdemes ezt szóvá tennünk.

A Móra idézet is hasonló szerkezetű:

„Ferenc nagyon helyes ember, az isten is jókedvében teremtette, nem jár mindig helytelenségeken az esze, de a menyecske *nyughatatlankodik* mindig, *mint vizen a bugyborék*. Hiszen szokás-mondás, hogy *tűz az asszony ideig, huszonnégy esztendeig*, de bizony Etel már jól meghaladta ezt az időt. Ő, szüle, meg is mondaná Etelnek, hogy nem való már ő hozzá az a nagy vér, de tudja, hogy akkor *olyan* lesz, *mint a sárkány*, mert Etel is olyan ám, hogy *angyal ül a szemöldökén, ördög a szeme alatt*. Hanem Mátyás mint ember megmondhatná Ferencnek mint embernek, hogy *malmon meg új asszonyon mindig van igazítanivaló*, s idejében kell megregulázni mind a kettőt" (Móra, Ének a . . . 197).

Szólások és közmondások vegyesen előfordulnak a szövegben olyan módon beszerkesztve, hogy tovább viszik a gondolatot, a beszéd folyamát éppúgy, mintha nélkülük, idiómák nélkül szerkesztődne a modanivaló. Alkalmasak tehát folyamatosan is információközlésre és — beszerkesztve — logikai összefüggések kifejezésére. Az effajta szerkesztési mód természetesebb és értékesebb is a szinonim szólások halmozásánál (lásd: *c/b)*.

A szövegbe szerkesztés módozatai írói igényességről, stílusvilágról, egy-egy író nyelvének hajlékonyságáról, írói-nyelvi fantáziájáról is tanúskodnak.

Összegezve: az idiómák szövegbe szerkesztésének a lehetőségei korlátozottak. Meghatározónak tekintjük kötöttségüket, nagyságrendjüket, grammatikai szerkezetüket. A szólásglosszéma és szólásszintagma nem lépi túl a mondategység határait, a mondat formájú és értékű szólások és közmondások azonban a bekezdésnyi szövegrészig többféleképpen variálódhatnak. Maradhatnak a mondategységben, érinthetik a mondategész több mondategységét, de lehetnek a bekezdésnyi szöveg tartalmi-formai kapcsolóelemei is. Ez utóbbi azonban már túlmutat a szólások és közmondások beszerkesztésének vizsgálatán, és általánosabb szövegkonstrukció-vizsgálatra tereli a figyelmet, amit itt nem tekintettünk feladatunknak.

Rozgonyiné Molnár Emma

Szó- és szólásmagyarázatok

Kínál. A TESz.-ban bizonytalan eredetűnek mondott *kínál* igénk etimológiájával kapcsolatban az idők folyamán igen romantikus elképzelések láttak napvilágot. A hozzászólásokban (vö. Mészöly: MNy. 48: 49) a hangtani összecsengés: *kiált* ~ *kínál* ~ *kíván* megtévesztő ténye dominál, nem pedig az elsődlegesen fontos jelentés. Mert miből is áll a kínálás? Valaminek, ételnek, italnak, árunak vagy például ülőhelynek a felajánlásával, ami mindig a közelebb helyezés mozdulatával jár. A török nyelvjárásokból ismerünk egy *kina-* 'nahe ansetzen' igét (Radl. alt. tel. 2: 726; Räsänen ojrot EtWrt. 264.), amit Judachin kirgiz szótára (490) is többek között 'plotno prikladivat' jelentésben hoz. A 'nahe anzetzen' → 'anbieten' jelentésfejlődés már a magyarban mehetett végbe; egy fajta jelentésszűkülésről van szó. Az átvett *kina-* igető az *-l* gyakorító képzővel illeszkedett be zárt szótagú igei alakrendszerünkbe. Megtörtént, hogy a népnyelvben a nyelvérzék az *-l* végződést denominális képzőnek fogta föl, és elvont belőle egy *kina* noment: *kinatál* 'másodszor körülhordozott tál' jelentésben (vö. Nyr. 9: 526; 33: 137).

Tárház, társzekér. A *tár*-ral összetett szavak előtagja a TESz. szerint vándorszó: *tavar* > *tár*. A szó a török nyelvekből terjedt el, de közvetlen forrása bizonytalan. — Már jóval a TESz. 3. kötetének megjelenése előtt (1968) Karl Menges az Ural-Alt. Bibl. 15. kötetében (166) utal a szláv *tavar* 'possessio' és a magyar *tar* 'storage for goods' jelentéstani összefüggésére. Menges annak idején még nem ismerhette Clauson 1972-ben megjelent török etimológiai szótárát, és nem vehette tudomásul, hogy a *tavar* elsődleges jelentése 'livestock' (442). Az ősidők nomád társadalmában a tovább terelhető lábasjószág volt a legfőbb érték. Az ipar és kereskedelem föllendülésével létrejött a törökségben az *ed tavar* 'inanimate and animate property' szókapcsolat. A továbbiakban az történt, hogy a *tavar* 'nyáj' lassanként magába szívta az *ed* elfekvő vagyon jelentéstartalmát is olyan mértékben, hogy a mai török nyelvjárások nagy részében a *tavar* jelentése: 'die Ware, der Besitz' (Radl. 3: 966). Ez a jelentésszűkülés odáig fokozódott a kereskedelemben, hogy jelenthet pl. 'selymet, brokátot, arany és ezüst ékszert, és egyéb értéktárgyat is. A szamojédba 'Zeug, Stoff' jelentésben került át a szó (vö. Joki: MSFOu. 103: 319). Egészen hasonló jelentésfejlődést tükröz a latin *pecu* 'vagyon szarvasmarhában' → *pecunia* 'pénz' (vö. Gombocz: Jelentéstan 59). — A magyarba átkerült *tavar* > *tár* hangtani fejlődés a *savur-* > *szór*, *evir-* > *őr(öl)* jövevényszavaink esete, ami a közvetlen török átvétel mellett szól. *Tárház* szavunk pontos jelentése az elmondottak alapján: 'értékeket őrző ház,' a *társzekéré* 'értékeket szállító kocsi'. Az Ormánysági Szótár ismer egy *tárkosár* kifejezést is: 'fejen hordott kosár, amiben eleséget vittek az asszonyok a mezőn dolgozóknak'. Az első ízben 1113-ból adatolt *tárnok* 'a királyi ingóság őrzője, a pénzügyek kezelője' jelentésű szavunk világosan tanúsítja, hogy *tár* szavunknak egykor önálló élete volt, de mára a peremszókészlet területére szorult. — A nyelvújítás alkotta: *könyvtár*, *képtár*, *pénztár*, *ruhatár* stb. összetett szavak bár utótagként, de szerencsés ötlettel fejezik ki az 'elfekvő vagyon' jelentéstartalmat.

K. Palló Margit

(Surjánfalva) ~ Sürgyefalu ~ Şurdeşti. Nemrég a Nyr.-ben (104: 110—1) Reuter Camillo hasonló címmel közölt egy helynévmagyarázatot. Mivel egy 1491-ben kelt oklevél ezt a települést a „possessiones wolachales"-ek között említi az eddigi magyar szakirodalom is azt tartotta, hogy a falu elnevezése román eredetű, és a telepítő vajda nevével van kapcsolatban (l. Maksai: A középkori Szatmár megye. Bp. 1940. 105—6). Reuter a Maksai által román alapításúnak tartott helységek sorából Surjánfalvát, Oroszfalvát és Györkefalvát kiveszi, mert „*Surján, Orosz* és *Györke* aligha foghatók fel gyakori román személyneveknek" (i. m. 110).

Orosz- és Györkefalváról annyit, hogy ezek a párhuzamos, illetve a kettős helynévadás esetei közé tartoznak, román nevük ugyanis *Ruşeni* 'Orosz(falva)' (vö. 1828: *Ross)*, illetve *Cetăţele* 'Váracska' (vö. 1776: *Csetetzel)* (l. Coriolan Suciu: Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania. I., II. Bucureşti, 1967., 1968). Mivel a románok Szatmárban, ott ahol többségben voltak is, sokszor magyarokkal és ruténekkel keverten éltek (vö. Maksai i. m. 106), a magyar elnevezés a lakosság esetleges magyar részétől, a környezettől, például a telepítő Nagybánya várostól is származhat. *Oroszfalu ~ Ruşeni* neve pedig a lakosság (részbeni) rutén voltára szintén vallhat.

Magam bővebben most a *Surjánfalva ~ Sürgyefalu ~ Şurdeşti* név eredetével foglalkozom. Reuter a helynév első, *Surján ~ Sürgye* elemével azonosítható, esetleg vélelmezhető román nevet nem talált, ezért azt egy *surján ~ sürgye* 'fiatal hajtás, bozót, fiatal erdő; fekete gyűrű; Acer tataricum L.' (l. még Reuter: MNyj. 1969: 105—10; TESz.) magyar tájszóval hozza összefüggésbe. Ilyen jelentésű növénynév személynevesülése azonban — még ha egy-két (részben) hasonló névadásra van is példánk — nem valószínű. Ezenkívül más nehézségek szintén vannak. Reuter hivatkozik Makkai Lászlónak arra a megállapítására, miszerint az erősen magyar jellegű tájak román falvai jóval kisebb hullámzást mutatnak, közülük sokkal kevesebb tűnik el vagy változtat nevet (vö. Magyarok és románok. I. Szerk. Deér József és Gáldi László. Bp. 1944. 397). *Surjánfalva ~ Sürgyefalu* esetében „mégis névváltozás (?) figyelhető meg" (Reuter: Nyr. 104: 111). Magyarázatként Reuter több, ugyancsak erős fenntartással fogadható, lehetőséget említ. „Az illető falutelepítő személy váltakozva használta egyrészt a *Surján ~ Sürgye* nevet, vagy másrészt családján belül (pl. testvérek) viseltek hasonló jelentésű köznévcsoportból választott nevet, s talán telepítő-, tulajdonosváltozást fed a névmódosulás." (uo.)

Kniezsa István helynevünket az olyan egyidejű magyar—román helynévadások közt említi, amelyek a XV. században felbukkanó helységek neveiben Hunyad, Krassó-Szörény, Arad, Bihar és Szatmár megye hegyvidéki területein fordulnak elő (Magyarok és románok. I. 146).

Nézzük meg először a helységnévnek Reuter által gyűjtött adatait (a források idézését l. Nyr. 104: 111): 1411: *Swrgyanfalva;* 1491: *Swryanfalwa;* 1566: *Surgafalwa;* 1592: *Sürgyefalu* [kiadótól átírt alak?]; 1688: *Surgya-falu;* 1720: *Sürge Falu;* 1723: *Lacz-, Sorgye-* et *Nigrefalvam* versus; 1780: *Szurgyefalu ~ Szurgyefalú;* 1786: *Surgyefalu, Surgyeschti, Sfurgessty;* 1804: *Szürgyefalu;* 1808: *Sürgyefalu;* 1848: *Sűrgyefalu;* 1870: *Sürgyefalu;* 1882: ua.; 1907: *Dióshalom, Sürgyefalu;* 1926: *Dióshalom, Surdeşti;* 1933: *Dióshalom, Surdesti.* Látható, hogy a Maksainál előforduló *Surjánfalva* forma — amit Kniezsa és Reuter is átvett — egyedül az 1491-es adatból származhat. Másutt mindenütt *gy* hangra mutató jelölés van. Ezért szerintem az 1491-es feljegyzés nyilván íráshiba, az *y* elől a *g* tévedésből maradt el. Kázmér Miklósnál nem is szerepel ez az adat (A «falu» a magyar helynevekben. Bp. 1970. 285). Ha pedig így van, a *surján* szóból való kiindulás és a hozzá fűzött magyarázat téves.

A román *Şurdeşti* nevet aligha lehet elválasztani a Románia más, nem erdélyi területein is megtalálható több *Surdeşti, Surdeni, Surduleşti, Surda, Surdeasca* stb. helynevektől (vö. Iorgu Iordan: Toponimia românească. Bucuresti, 1963. 320, *Şurdeşti*-t viszont

ő nem említi; Ion Iordan — Petre Găştescu — D. I. Oancea: Indicatorul localităţilor din România. Bucureşti, 1974). Ezek pedig a közszói *surd* 'süket' szóból keletkezett személynevekre vezethetők vissza (l. Constantinescu: Dicţionar onomastic romînesc. Bucureşti, 1963. 379; Iordan: i. h.). A Nyárádszeredához csatolt Süketfalvának is románul a *Surda* nevet adták (l. Suciu i. m.). Az *-eşti* és az *-ani, -eni* igen gyakori helynévképzők. Problémát okoz viszont a *Şurdeşti* szóeleji *s*-e. Ennek többféle magyarázata lehet. A szóközépi *s* hatására a szó elején végbemehetett egy *sz(s)* > *s(ş)* változás. Az *sz—s* > *s—s* fejlődés szórványosan más helynevekben is megtörtént: pl. szláv *sušitsa* (vö. *suh* 'száraz') > román *Şuşiţa* (Iordan i. m. 355). Kalendáriumi személyneveknél és a belőlük alakult helyneveknél a magyarországi latin kiejtés hatására a románban is *sz* helyett többször *s* áll: *Saul* ~ *Şaul, Sinca* ~ *Şinca, Solomon* ~ *Şolomon, Somoneşti* ~ *Şomoneşti* stb. De néhány nem kalendáriumi névben és belőlük származott helynévben is váltakozik az *sz*-szel vagy *s*-sel való ejtés. Például a *Segarcea, Serdan, Siseşti* nevek szókezdő *s(ş)*-sel is hangozhatnak. A *Şuceşti* név meg a *suciu* 'szűcs' szóból alakult (l. Constantinescu i. m. 142, 148, 150, 458). A több *Ruseni* mellett pedig éppen *Şurdeşti* közelében (is) van egy, már említett, *Ruşeni*. A *Surda* (~ *Süketfalva)* helynévnek szintén van *Şurda* lejegyzése (l. Ernst Wagner: Historisch-Statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen. Wien, 1977. 344). S azt se feledjük, úgy látszik, hogy a helynév adatai között szóeleji *sz*-szel hangzókat szintén följegyeztek, a legkorábbiakról pedig a helyesírás alapján nem lehet eldönteni, hogy *sz*-es vagy *s*-es, illetve *u*-s vagy *ü*-s ejtésűek-e.

A helynévben a szóvég viselkedése ugyancsak és kifejezetten román eredetre vall. A *Surgyan*-nak, *Suryan (o: Surgyan)*-nak írt alakok a román *Şurdean (Surdean)*-nak felelhetnek meg. Az *-ean* a személynevekből származó helyneveknek egyik képzője, amely így szintén használatos, noha általános formája a többes számú *-ani, -eni* (l. pl. Iordan i. m. 403—5). Az *-ani, -eni* az *-eşti*-vel azonos funkciójú, és főleg a moldvai nyelvjárás sajátja. Az *-(e)an* igen gyakori, valahová való tartozásra utaló személynévképző is (l. Constantinescu i. m. LVII—VIII). Ugyancsak általános személynévképző az *-ea*, amely többször helynevek végén is megtalálható: *Cornea* < *corn* l. 'som', 2. 'szarv'; *Homocea* < m. *Homok;* 3. *Negrea* < *Negru* szn.; *Pocea* < m. *Pócs(falva); Rugea* < *rug* 'szeder, vadrózsa'; *Totea, Toteşti* < *Tăut(u), Totu* szn. < m. *Tót* (Iordan i. m., l. a helynévmutatót).

A (szóvégi) *ea* ejtése a románban ingadozik. A nyelvjárásokban és a köznyelvben igen gyakori, hogy a román *ea, ia* diftongus első tagja teljesen beleolvad a megelőző mássalhangzóba, és azt palatalizálja. Így a *tea, dea, nea, lea* stb. hangsorokból *tya, gya, nya, lya* keletkezik. Ez a jelenség különben komoly fonológiai problémákat vetett föl, az *ea*-t, *ia*-t Emil Petrovici csak „úgynevezett diftongus"nak tartotta, s inkább egy általános kemény/lágy mássalhangzó-korrelációval számolt (l. I. OK. 9: 1—11, és a többnyire vitázó hozzászólások uo. 12—25; Tamás: FilKözl. 1: 95—111). Ebből a problémából számunkra most annyi érdekes, hogy a *Surdean* és a *Surdea dea*-ja a román kiejtés alapján a magyarban (is) teljesen szabályosan hangzik *gya*-nak.

Ugyanakkor a szóvégi *ea* diftongus a román nyelv észak-erdélyi, máramarosi, moldvai és bánáti nyelvjárásában többnyire (az *a*-hoz közel álló) nyílt *e*-vé válik. Ez a tájnyelvi jelenség igen régi, egyes dialektusokban megelőzi az első írott szövegeket (Alexandru Rosetti: Limba romîna in secolole al XIII-lea — al XVI-lea. Bucureşti, 1956. 91; I. Coteanu: Elemente de dialectologie a limbii romîne. Bucureşti, 1961. 84, 100; Teofil Teaha: Graiul din Valea Crişului Negru. Bucureşti, 1961. 54). Az említett nyelvjárásokban tehát a *-dea*-t rendszerint *gye*-nek ejtik, mivel a nyílt *e*-nek is van palatalizáló hatása. A helynév korai és később kizárólagossá váló szóvégi *e*-s alakjai ezt a román kiejtést tükrözik. A magyar *Sürgye* forma *ü*-je pedig szerintem majd a szóvégi *e* hatására hangrendi illeszkedéssel jöhetett létre. A szóvégi *ea* diftongus *a*-s és *e*-s ejtésre mutató alakjai pél-

dául a Hunyad megyei *Bacea* ~ *Bácsfalva* adataiban is váltakoznak: 1468: *Bachafalva*, 1505: *Bachfalva* ... 1750: *Bacsa*, ... 1850: *Bacse* ... 1854: *Bácsfalva*, *Bacea* (Suciu i. m.).

Figyelembe kell tehát venni, hogy a román köznyelvi, nyelvjárási tények megmagyarázzák a cikkben tárgyalt helynév többféle változatának a jelentkezését. Ezenkívül arra szintén gondolnunk kell, hogy a Szatmár megyei helynevek lejegyzését korábban többnyire magyarok végezték, s ezt a saját nyelvük fonetikája szerint tették. Később pedig a helynevekben tudatos, mesterséges alakítással román részről ugyancsak számolnunk kell. Így aztán érthető, hogy falunevünk az idők folyamán némileg különböző alakokban, lejegyzésekben szerepel. A *Sürgyefalu* ~ *Şurdeşti* települést tehát Maksaihoz hasonlóan román alapításúnak tartom. Az 1491-es oklevél megjegyzése ugyancsak erre vall, valamint az a településtörténeti tény is, hogy a helység a XIV. század végén (l. Maksai i. m. 208) hegyvidéki területen és más román telepek szomszédságában jött létre. A falu nevét pedig párhuzamos helynévadással a román *Surd (?Şurd)* személynévből származtatom.

A. Molnár Ferenc

A tolcsvai Constantin család nevének változásai. Lázár István író utal arra „Tokaj szőlővesszein . . ." című többrészes cikkében, hogy a hegyaljai borkereskedők részben görögök voltak. Példaként a Tolcsva községben megtelepedett Constantin családot említi (Kortárs 1972. 1263). Tokaji iratokban a XVIII. század folyamán számtalanszor felbukkan Constantin Pál görög kereskedő neve *(Konstantin, Koustaudin* alakban is). Mikor e sorok írója 1958-ban Tolcsván felkereste néhai Constantin Tamást, ám a következőket tudta meg családja történetéről: Nem volt rokonuk Constantin Pál, Tolcsvára kerülő ősei a Bihar megyei Diószeg községbeli görög kereskedőtársulatnak voltak a tagjai. A közelmúltban a Budapesten élő Constantin-leszármazottak lehetővé tették számunkra, hogy a családi irathagyatékot ismételten megtekinthessük. Az iratok között megtaláltuk *Constantin* — vagy ahogyan többször írja: *Constantinus* — Miklós feljegyzéseit, levelezését. Constantin Miklósra vonatkozik a miskolci görögkeleti anyakönyvnek egy 1809. július 26-án kelt bejegyzése. Az újgörög nyelvű szöveg Baán István görög katolikus lelkész fordításában a következőképpen hangzik: „Keresztapa a tolcsvai Gyeorgyiosz Konsztantinosz fia, Nikolaosz". A *Konsztantinosz* családnév apanévi eredetű lehet, a család valamelyik őse viselhette keresztnévként. A görögös névalakot a hazai gyakorlatban a *Constantinus* ~ *Constantin* névforma váltotta fel.

A magyarországi görög kereskedőkre jellemző volt a több vezetéknévnek a használata, sok példát tudnánk különböző helyekről idézni, itt egy kecskeméti görögöt említünk: Joan Emanuel vagy Bodor János, vagy Joan Smid (Petri Edit: A kecskeméti görög kereskedők története a XVIII. században. Cumania 1975. 31). Constantin Miklós esetében is tanúi vagyunk a névváltoztatásnak. Feljegyzéseiben 1820-ból egy levélfogalmazvány aláírójaként így szerepel: *Josa Miklós*. 1822-ben a miskolci Pampéry János a következőképpen címezte a levelét: *Herrn Nikolaus v Constantin Josa Tolcsva*. A névváltoztatás okához közelebb visznek bennünket feljegyzéseinek a következő adatai 1816-ból: *Boldogult Josa György Atyám*, valamint *Jozsa Mária Aszsz. Anyám*. Különféle — főleg peres — családi iratok szerint Josa György Constantin Miklós nevelőapja volt. Bár az iratok róla mint tolcsvai kereskedőről beszélnek, szintén görög nemzetiségű, mert találtunk egy 1810-es keltezésű görög nyelvű levelet hozzá címezve. A címzés is görög nyelvű, de a *Josa* nevet latin betűkkel tartalmazza. A levél aláírója *Konsztantinosz Georgiu*, valószínűleg Constantin Miklósék oldalági rokona.

Josa nevű göröggel eddig kutatásainkban nem találkoztunk, maga a névalak megfelel azoknak az ismérveknek, melyek a hazai görög kereskedőkkel közösségben élő macedoromán neveit jellemzik: *-a* végződés, *s* (vagy *cs)* hang a névben (NyelvtudÉrt. 70: 265). A család bihari kapcsolatai azonban felvetik a román hatás kérdését is. A *jos, joasă* 'alacsony' melléknév (Dicţionar romîn-maghiar I. 1964. 690) igen alkalmas ragadványnévvé válásra. Még az sem jelent problémát, hogy a melléknév nőnemű alakja vált a név alapjává. Moldován Gergely figyelmeztet arra, hogy a románban sok a nőnemű artikulussal *(-a)* ellátott családnév, de megjegyzi, hogy e nevek valószínűleg eredetileg női keresztnevek voltak (A magyarországi románok. Bp., 1913. 499—500). Figyelemre méltó adalékaink közül a *Jozsa Mária:* az asszony a férje nevét használja. (Irásmódjára hathatott a hasonló magyar *Józsa* név !) A név viselője igyekezett is keményen a kezében tartani az ügyeket, ez a későbbiekben azonban nem találkozott fia elképzeléseivel, s néhány évtizedes használat után újra a *Constantin* név kerekedett felül.

Constantin Miklós már erőteljesen asszimilálódó alakja a hegyaljai görög kereskedők rétegének. Feljegyzéseiben főleg a magyar nyelvet használja, bár találunk görög, latin és német szövegeket is. Levelezésében akad néhány görög levél. Hat lánya és két fia még-még görög nemzetiségűnek tekinthető. A XX. századra a család már magyar, de nem követte Erdélybe visszatért rokonai példáját, akik *Constantin* nevüket felcserélték az eredetileg nemesi előnévként használt *Fogarasi (Fogarassy)* névvel. A tolcsvai Constantinok erős származási tudata tükröződött névadási szokásaikban századunk folyamán is, mert volt *Leonidasz* nevű tagja, és második-harmadik keresztnévként a *Félix, Traján* és *Cátó* név is szerepelt.

Sasvári László

Temesi Mihály: A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta. Gondolat, Budapest 1980. 409 oldal

1. Pécs messze van Debrecentől, így Temesi Mihály magánkönyvtárában soha nem voltam. De nehezen tudom másképp elképzelni, mint éppen egy egész otthonos könyvtárban, ahol készült ez a munka, ahol a szerző tanáros szigorúsággal és szeretettel körbejáratta sötétkeretes szemüvegét a vékonyabb füzeteken, vastagabb köteteken, az egyformára kötött folyóiratok garmadáin, minden egyes tételről tudva, kinek van igaza, s ki tévedett; ki dolgozott helyes elvek alapján, s kire üti rá a bélyegét ez vagy az a nézetrendszer. S aztán leült, s megírta ezt a könyvet az elmúlt évtizedek magyar nyelvről írott könyveiről-cikkeiről.

A szerző a terjedelem egyötödét mintegy bevezetőül annak szenteli, hogy a magyar nyelv vizsgálatának helyzetét, eljárásait és fő irányait jellemezze, ezt követően az ennél valamivel hosszabb második fejezet a mai magyar nyelv leíró vizsgálatáról, majd a harmadik a széles értelemben vett szociolingvisztikai aspektusról („a mai magyar nyelv belső tagoltságának összevető vizsgálata") szól. Végül mintegy fél-félszáz oldalt olvashatunk a magyar nyelv alkalmazott nyelvészetéről, illetőleg történetének vizsgálatáról. A kötetet egy rövid kipillantás („A magyar nyelvtudományi kutatások feladatairól"), több mint ötven lapnyi petittel szedett jegyzet s névmutató zárja.

Lehetne persze vitatkozni a szerzővel „a nyelvtan tárgyáról és felosztásáról" könyve kapcsán — de nem érdemes. A mű vitathatatlan érdeme ugyanis, hogy szinte mindenről szó van benne, ami az elmúlt évtizedek alatt lényeges történt, s mindenről csak egyszer — ám bírálja e felosztást az, aki ugyanezt más rendben a szerző után tudja csinálni. („S z i n t e minden": nem találtam benne például egyetlen szót sem a VégSz.-ról. Rosszul kerestem? Vagy ez csak nekem „lényeges"?) Egyetlen nagy tartalmi lélegzettel haladunk az általános jellemzéstől az egyes konkrét ágakon át a végső kipillantásig, olvasmányos stílusban, jól tagolt fejezeteken át. Hol Temesi önálló átvezető részeit találjuk — hol szinte parafrázisban egy-egy konkrét szerző gondolatait. Lehet, hogy egyes ágak képviselői, sőt talán mindegyiké is, többé-kevésbé sértve érzik magukat e lapokat olvasván — ám valószínűleg bármely más összefoglalás esetében is hasonló lenne a helyzet; belülről tényleg csak az tudná jól jellemezni a szakágat, aki maga is műveli — de az meg épp nem tudománytörténész, ez meg nem lehet mindenütt egyformán otthon. Bár ez utóbbi is meggondolható: vajon a matematikatörténethez hasonlóan nem alakulhatna-e ki nyelvtudomány-történet is, mint szakma, s akkor annak képviselőjétől valóban mást tudnánk megkövetelni.

2. Hadd hozzak mindjárt példát arra, amiben személy szerint kevésbé tudnék egyetérteni a szerzővel. Ilyen az érzésem-ízlésem szerint túlságosan általános és hosszúra nyúlt bevezetés. Hasonló mű szerzőjétől okvetlenül elvár az ember egy koncepciót, egy általános elvi elképzelést tudományunk harmadszázados fejlődéséről, sőt sokkal határozottabbat, jobban körvonalazottat is, mint amilyen a Temesi Mihályé. Ámde ennek nem

nyolcvan bevezető oldalon — hanem az egész mű megkomponálásában kellene rejtetten tükröződnie. Itt egy ilyen összkép magvát alkotható módszerekről-módszerváltásról explicite ezt olvassuk (az eredetiben ez a mondat dőlten): „Ma már mindenesetre a magyar nyelv tanulmányozásában nyelvészeink többsége különbséget tesz az alkalmazható vizsgálati eljárások és a segítségükkel megvalósuló nyelvészeti irányzatok rendkívül sokféle, gyakran egymással élesen szembenálló változatai között" (14). Ezt a — bár nyelvtanilag egyszerű, ám bővített — mondatot nem értem. Amit meg kiértek belőle, azzal alkalmasint nem egészen értek egyet: *a)* valóban vannak különféle eljárások, ámde *b)* ezeket az eljárásokat nem minden esetben lehet elválasztani a nyelvészeti irányzatoktól, és főleg *c)* vajon nincs-e hallgatólagosan az is benne ebben a mondatban, hogy az egymással gyakran „élesen szembenálló" irányzatok közül egyesek „helyesek", mások meg „tévesek"? Mert ha igen, e z e l l e n már tiltakoznék: az a helyes, pontosabban a természetes, hogy ilyen irányzatok v a n n a k, szembenállók is, meg nem olyan élesen szembenállók is. Hadd utaljak itt egy sajátos hazai nyelvtudományon belüli tényre. A tudományos minősítés adminisztrációjából tudjuk — honnan tudhatnánk ezt másként! —, hogy a hetvenes évek végén Magyarországon pontosan harmincféle tudomány létezett. Ennyi volt ui. a TMB szakbizottságainak a száma: irodalomtudományi és filozófiai, hadtudományi és szerveskémiai, jogi és politikai tudományi. S e harmadfél tucatnyi tudományból egyetlen egy volt, melynek hazai képviselői egymást felváltva olykor idealistának minősítették: nem a hadtudományi és nem a klinikai orvosi, nem a filozófiai — hanem az épp itt tárgyalt harcos tudományéi. (Két kiemelkedő ilyen vita volt: Kiefer Ferenc doktori és Havas Ferenc kandidátusi vitája; mint ismeretes, mind a ketten megkapták a pályázott fokozatot.) Direkt rákérdeztem a fentebb felsorolt békés tudományok TMB-plénumbeli képviselőinél: állításuk szerint ilyen náluk nem fordult, nem is fordulhat elő — ismétlem, mai hazai irányzatokról és szakemberekről szólván. Nos, ez tehát e harmincadik, itt tárgyalt hazai tudomány specifikuma, s talán a szerző által kiemelt mondat azért oly kevéssé érthető, mert a szerző se igen érti, a recenzens se — miért van ez így.

3. Ami az egyes konkrét ágazatokat, az azokat leíró fejezeteket illeti, ott már jobban egyet lehet érteni a szerzővel: belülről, pregnánsan jellemzi a dialektológiai, a nyelvtörténeti kutatásokat, az alkalmazott nyelvészetiek egy részét. (Nem egészen világos ez utóbbi téren számomra, miért kellett egy zárójelbe tett felkiáltó mondattal — és csak a 90. lapon — kizárni például kétnyelvű szótáraink hatalmas sorozatát a vizsgálatból: alkalmazott nyelvtudományunk messze kiemelkedő alkotásai ezek! Vagy: a kötet lezárásakor még nem volt annyira világos, mint ma, hogy a magyar mint idegen nyelv oktatása alkalmazási-elvi kérdések komplexumát veti fel?)

Különben e negyedik fejezet harmadik alfejezete ezt a címet viseli: „Nyelvművelésünk főbb kérdései és a nyelvhelyességi kézikönyv" (270—9). Hadd álljak meg itt egy szóra. Nem azért, hogy e lapok tartalmát ismertessem — hiszen ahogy folyóiratunk olvasói kezükbe veszik Temesi Mihály könyvét, egyik első passzusként nyilván épp ezt nézték meg benne. Hanem, hogy egyelőre csak röviden utaljak egy dologra, ami már régen kikívánkozik belőlem. Temesi ezt írja: „Téves azonban az a megfogalmazás, hogy a »... nyelvszokás, amely a norma alapja — fölötte áll a nyelvi rendszernek, a célszerűségnek ...« — Lőrincze Lajos megfogalmazásából ugyanis az tűnik ki, hogy elképzelhető a nyelvi rendszertől független nyelvszokás is" (274). Hogy mi téves s mi nem, az az Isten dolga — de hogy Temesi Mihállyal nem értek egyet, azt én tudom. A „nyelvi rendszer" éppúgy nem pontosan gömbölyű, mint a Föld sem, mely geoid alakú. „Kilógnak" belőle egyes dolgok, így a *látnék*-féle alakok. Ettől sem jobb, sem rosszabb nem lesz maga az élő rendszer, melybe ugyan én, itt meg Lőrinczétől némileg eltérően, belevennéin a

„nyelvszokás" ilyen-olyan nyúlványait is. Csak ami meghalt, az a hibátlan. Élő rendszer nincs „hiba" nélkül: ilyen „kis hibákból" született meg az élet a Földön; további „hibák" sorozataként végül megjelent az ember is; ezek a ma kis kipúposodásnak észlelt dolgok a múlt megható relikviái és/vagy a jövő csírái. Modern nyelvművelésünk nagy érdeme, hogy egyre pontosabban igyekszik leírni ezt a különös geoid alakot, s ennek alapján igyekszik gyakorlati következtetéseket levonni. Lőrincze Lajos éppen abban a tanulmányában, melyből Temesi Mihály idéz, az ilyen egzakt leírásra ad klasszikus példát a spontán beszélők tömeges vallatásával.

4. A jegyzetekből kideríthető, hogy 1977-ben megjelent munkák még bőven bekerültek, sőt egyes 1978-as impresszumúak is: ez a könyv tehát elég gyorsan jelent meg s a szerző igen friss volt új adatok bekapcsolásában, bár a folyamatos számozású jegyzetrendszer eléggé gúzsba köthette.

A több mint harmadfélszáz szerzőt felsoroló névmutatóba csak azok kerültek bele, akik speciálisan a magyar nyelvvel foglalkoztak az elmúlt évtizedek alatt: ezek természetesen főleg magyarországi magyarok, de szép számmal vannak határainkon túl élők is, vagy éppenséggel nem magyar hungaristák, mint Perrot vagy Sauvageot. (Ez utóbbiak sorából valamely oknál fogva kimaradt Melcsuk neve, jóllehet tevékenységét taglalja a 145. lapon, hivatkozik magyarul megjelent hungarisztikai műveire.) Igen tanulságos az is, ha megnézzük: kik nem kerültek be e névmutatóba a külföldi általános nyelvészek közül — akiket a szövegben mégis, természetes módon, említ Temesi Mihály egy-egy hazai nyelvész, irányzat stb. kapcsán. Íme, távolról sem teljes felsorolásuk, csak mutatóba: Airila, Brøndal, Bühler, Daneš, Hartmann, Osgood, Panini, Paul, Penttilä, Saussure, Steinthal, Vachek, Vigotszkij, Weinreich, Wundt . . . E szikár pannón eléje tartott tükre szerint a magyar nyelvtudomány vigyázó szemét az elmúlt évtizedek alatt — nem, nem csupán egy ragyogó pontra vetette, hanem körbe járatta a világon. Jó a tükör; s gazdag az arc, amit mutat.

A bekerültek közül vessünk egy pillantást csupán az elhunytakra; akik egy része, akár a fenti külföldiek, az időhatárok miatt, nem is egészen tartoznék már ide. Íme (zárójelben az a szám, ahányszor a szövegben hivatkozik rájuk a szerző): Bárczi (33), Gombocz (18), Pais (17), Papp I. (12). Ilyen számokkal a scientometria igyekszik az egyes tudósok „súlyát" mérni; amikor, mint itt, e súlyok szívünkben jól ismertek, megint a tükröt lehet mérni velük: valószínűleg igen sok hazai nyelvész értékrendjének megfelel az itt elkezdett lista. Megint lehetnek egyéni eltérések. Így e sorok írója kevesli Kniezsát (8) és kivált Gáldit (2, a jegyzetekben még többször) — talán, mert az ő felejthetetlen mesterei voltak? Az élőkről itt ne szóljunk, bár számomra igen tanulságosak a róluk elkészített „idézettségi indexek": jellemzik Temesi Mihályt, jelzik a scientometria sajátosságait. A scientometriát nyilván szintén be kell mérni, s mi máson lehetne azt célszerűbben elvégezni, mint egy ilyen jól ismert anyagon?

S a „nagyon élők", a fiatalok? Temesi Mihály itt is példamutató frisseséggel és rugalmassággal járt el: Füredi Mihályon, Radics Katalinon és másokon kívül szerepel nála például Andor József egyetlen kéziratos műve(!) alapján, jól érezte hát azt a szellemi robbanást, mely e fiatal ember körül, kivált külföldi vizeken, végbemegy napjainkban.

Másutt nem volt ilyen szerencsés kezű — vagy másképp szólva: szerencsés és nagyon-élő az a nyelvtudomány, amely két év alatt is (1978 óta) váratlan újdonságokkal tudott előrukkolni. Így épp csak marginálisan szerepel Temesinél Bolla Kálmán — igen, a Magyar Fonetikai Füzetek első száma 1978-ban jelent meg, ha jól látom, nem is szerepel a jegyzetekben, nem is kell szerepelnie; ámde az eltelt röpke szinte hónapok során összesen nyolc füzet látott napvilágot s e percidő alatt eszközfonetikánk egy korszakot lépett

előre. Vagy É. Kiss Katalin első jelentős hazai publikációja is 1978-as impresszumú — s azóta itthon és külföldön bizonyos általános kérdésekről szólván nem lehet az ő Brassaira visszamenő, konkrét magyar kérdésekről szóló elmélete nélkül megnyilatkozni. „Hiányzik" ő a névmutatóból éppen úgy, mint a szegedi Lengyel Zsolt — akinek 1981-ben jelent meg két könyve, most van sajtó alatt további kettő a magyar gyermeknyelvről. (Megjegyzem, valódi hiányt alig látok a szerzők sorában. Hiányolom, mondjuk — talán megint csak én, kevesedmagammal? — Erdődi Józsefet. Vagy: a fiatal Kassai Ilona szerepel a 88. lapon, ám valahogy kimaradt a névmutatóból — persze ez sem egészen véletlen: ő is a fentebb említett, szinte hónapos életkorú Bolla-robbanás tagja.)

5. Ha fegyverek közt hallgatnak a múzsák, akkor megfordítva is igaz: ilyen szélcsendes időben, mely hirtelen-váratlan népünkre köszöntött, nem csupán a tudomány nő, hanem, íme, van erő a tudományról szóló tudomány kisarjadzására is. A könyvek nálunk sokszor nagy késéssel jelennek meg; ez, mint láttuk, igencsak gyorsan látott napvilágot készülte után. De nem véletlen, hogy most, ebben a nyugodt alkotó periódusban látott napvilágot. Jól tükrözi, s mindenképpen elsőként, hogy az elmúlt harmadszázad alatt, hidak, gyárak, városok, virágzó mezőgazdaság mellett e harmincadik magyar tudomány is megalkotta a maga monumentumait.

Papp Ferenc

Guszkova Antonyina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben. Nyelvtudományi Értekezések 106. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 98 oldal

1. A társadalmi kapcsolatteremtés eszközeinek, mindenekelőtt a köszönésnek és a megszólításnak a kutatása — noha elsődlegesen nyelvészeti feladat — messze túlmutat tudományunk határain. Eredményei társadalmi létünkről adnak nagyon fontos információkat, feltéve, hogy képesek vagyunk helyesen értékelni a kutatás feltárta valóságot.

Már-már közhelyszámba megy, hogy milyen sokan teszik szóvá köszönési és megszólítási szokásaink zavarait, visszásságait, tarkaságát, s a nyelv romlását vélik ebben fölfedezni. Magam Éder Zoltán álláspontjához állok közelebb, aki egy előadásában bizakodóan szólt a társadalmi kapcsolatteremtés nyelvi formáiról. A napjainkban észlelhető bizonytalanság forrása — mondta Éder Zoltán — az a nagymértékű társadalmi átalakulás, amely 1945 óta hazánkban lezajlott. Ennek során máris egyszerűsödött köszönési és megszólítási szokásrendszerünk, s a társadalmi átrétegződés folyamatának lelassulásával a köszönésben és megszólításban megnyilvánuló nyelvi viselkedésformák is megszilárdulnak majd, mégpedig a korábbinál lényegesen egyszerűbb és demokratikusabb formában. (Elhangzott a magyar nyelv hete 1981. évi rendezvénysorozatát bevezető tudományos ülésszakon; megjelent: Társadalmi fejlődés és nyelvi magatartás, TIT, Budapest, 1981. 21—31).

2. Rendkívül szövevényes, erős mozgásban levő nyelvi jelenségcsoport vizsgálatát vállalta magára Guszkova Antonyina a társas érintkezés kétségtelenül legfontosabb eszközének, a megszólítás szokásainak, szabályainak kutatásával. Föltehetjük a kérdést: el tud-e igazodni a nem magyar anyanyelvű kutató abban a sokféleségben, melyben oly sok magyar anyanyelvű beszélő is tévelyeg, botladozik? Képes-e érzékelni azokat a, sokszor csak árnyalati különbségeket, amelyeket egyazon megszólítási forma a szituációtól függően hordoz? Ez a tanulmány meggyőzően igazolja, hogy ha a tehetség jó felkészült-

séggel, tudós alapossággal, körültekintéssel, szívóssággal társul, nem számítanak a nyelvi korlátok. Kitűnő munkáról számolhatok be olvasóinknak.

3. A kötet bevezetőjében fogalmazza meg a szerző kutatása célját, elveit, módszereit. Csak helyeselni lehet, hogy tárgyát a diakrón és szinkrón módszerek együttes alkalmazásával közelíti meg, s vallja, hogy a jelen nyelvállapot nem érthető meg, nem világítható át a történeti előzmények alapos ismerete nélkül. A történetiség elvét következetesen érvényesíti tanulmányában: megtaláljuk benne minden fontos jelenség fejlődésrajzát, s ez egyáltalán nem töri meg a szinkrón rendszerről rajzolt képet, nem bontja meg a szinkrón összefüggések láttatását. E szép tanulmány jól példázza a diakrón és szinkrón vizsgálat összeegyeztethetőségét, sőt egymásrautaltságát.

A magyar nyelv e kiválasztott szeletében működő nyelvi norma föltárása a szerző célja, így minden olyan tényezőt számításba kellett vennie, amelyek a normát működtetik, így a lélektani és a szociológiai tényezőket is. A megszólítási forma megválasztásában szerepe van a beszélők nemének, a megszólító és megszólított egymáshoz viszonyított életkorának, társadalmi helyzetének (alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonynak), s nem utolsósorban a szituációnak, amely igen gyakran kényszerítő erővel hat. De a megszólításban tükröződik a beszélő műveltsége, hangulata, érzelmi hangoltsága is. Hivatott kutatóra vall, hogy — bár sokféle szempontot kell érvényesítenie — nem vész el a részletekben; mindig a legfontosabb kérdésekre összpontosítja a figyelmet: a norma kialakulására, működésére, a norma megsértésének gyakoribb eseteire, s ezek okaira.

Forrásanyagának gazdagsága, sokrétűsége hitelesíti megállapításainak megbízhatóságát. Fölhasználta a hazai szakirodalom valamennyi föllelhető példaanyagát, az elmúlt 30—35 év fontosabb szépirodalmi alkotásait, sőt korábbi egyéb írott forrásokat is (pl. Arany és Móricz levelezését). Módszeresen gyűjtötte az adatokat a rádióban és a televízióban elhangzott beszélgetésekből. Hivatalos iratok, kérvények, beadványok egész sorát tanulmányozta. Értékes adatokhoz jutott spontán megfigyelés útján, valamint adatközlők és informátorok szóbeli nyilatkozataiból. Gyümölcsözőnek bizonyult e munkában a kérdőíves gyűjtés alkalmazása. 25 célszerűen megszerkesztett kérdést tett föl adatközlőinek; 240 értékelhető kérdőív anyaga gyűlt össze. Aligha találunk kihagyott lehetőséget. És ami a legfontosabb: a szerző szóra tudta bírni anyagát.

4. A tárgyaló részben először a megszólítási formák közötti szintaktikai különbségeket tisztázza. Ladó János szép alaptanulmánya nyomán (Nyr. 82: 422—30, 83: 23—36) „személyfelhívás"-nak nevezi a tulajdonképpeni, vocativus értékű megszólítást, amely mint tagolatlan mondat nem épül be a mondat struktúrájába; „személyemlítés" a műszava a mondatba szervesen, szintagmatagként beépülő megszólításnak. — Részletesen tárgyalja az udvariassági formák történetét, a megszólításban kitüntetett szerepet játszó személyes névmások jelentésfejlődését, használati értéküket változásait. Összeveti a magyar és számos más nyelv megszólítási szokásainak kialakulását (latin, finn, német, orosz, egyes ázsiai nyelvek stb.). Természetesen nem törekedhetett átfogó kontrasztív vizsgálatra, de nagyon sok tanulságos részletet tár föl. Nagyon érdekesen írja le például hogy a németben az *Er—Sie* megszólítás hogyan devalválódott, megjelenvén az udvarias többes harmadik személyű *Sie*, s a társadalmi megkülönböztetés eszközévé lett egyes szám harmadik személyű *Er—Sie* megszólítás hogyan tükröződik a magyar fordításokban, a fordító milyen eszközt választ a lenézés, megvetés kifejezésére (53—6).

Külön fejezet tárgyalja a tegezés, tegeződés kérdését. Megkülönböztet „lehetséges, nem kötelező" és „kötelező" tegezést, tegeződést. Érdekesen ír a magázásról tegezésre való áttérésnek a magyarban szokásos feltételeiről, szertartásairól. Az oroszban ritkábban térnek át a tegező formára, de ez akkor minden ceremónia nélkül történik, feltétele: a

beszédpartnerek közötti meghittség fokának növekedése. A magyarban általában visszafordíthatatlan a tegezés, tegeződés, csak nagyon kivételesen térhetünk át tegezésből magázásba. — Sok más szerzővel összhangban Guszkova Antonyina is tendenciaszerűnek látja a tegeződés terjedését, kivált a fiatalok körében.

„A 3. személy használata a társas érintkezésben" című fejezetben találjuk a *maga* és az *ön* köznyelvi helyzetének elemzését, az elég periferikusnak látszó *magácska*, valamint a 'maga' értékű *ő* értékelését. Megrajzolja a *tetszik, tessék, szíveskedjék* felhasználásának lehetőségeit. Bizonyára a szakirodalom sugallatára, valamint használatának számos sutasága, buktatója miatt (megítélésem szerint) a kelleténél jobban elmarasztalja az úgynevezett „tetszikezés"-t (60—3).

„A köznévi (fogalmi jegyre utaló) megszólítások néhány kérdése" című fejezetben sok értékes elemzést találunk a vezetéknév, a foglalkozásjelölés, a *néni, bácsi, úr, asszony, hölgy, elvtárs, szaktárs, kartárs, kolléga, mester, főnök* stb. (ezek többesjellel vagy birtokos személyjellel ellátott, esetleg kicsinyítő képzős alakjainak) önálló alkalmazásáról és lehetséges kombinációiról. A cím is jelzi, hogy ebben a típusban nem törekedett a szerző teljességre, csak a legfontosabb esetek szabályait rögzíti. A megrajzolt kép így is rendkívül sokszínű. A társadalmi érintkezés normái talán ebben a csoportban a legbonyolultabbak, és a norma megsértése is itt a leggyakoribb.

5. Meggyőződésem, hogy Guszkova Antonyina könyve nemcsak a nyelvtudomány számára értékes alkotás, hanem haszonnal forgathatják más tudományok művelői (pszichológia, szociológia), sőt a közös dolgaink iránt érdeklődő művelt közönség is.

Önmagával elégedetlenül bocsátja útjára ismertetését a recenzens, mert egy tehetséges, erős társadalmi érzékenységű szerzőre való, értékes, színes tanulmány méltatása (a műfaj adottságaiból következően is) eleve szegényesebb, mint maga a mű. A művet kell elolvasni.

G. Varga Györgyi

B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgblata. Nyelvtudományi Értekezések 108. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981.

Igen értékes tanulmánnyal gyarapodott névtani irodalmunk. B. Gergely Piroska munkája minden további — egyébként feltétlenül szükséges — hasonló vizsgálatokra vállalkozók számára minta lehet. A mű a bevezetésen és az összefoglaláson kívül négy fő fejezetből áll: A kalotaszegi családnevek állománya; A kalotaszegi családnevek névhasználati kérdései; A kalotaszegi családnevek jelentéstani rendszere; A kalotaszegi családnevek nyelvi alkata. Közli a családnevek betűrendes adattárát és a legfontosabb vonatkozó szakirodalmat.

Családneveink szinkrón szempontú vizsgálata igen nehéz feladat elé állítja a kutatót. Hiszen nyilvánvaló, hogy történeti — főleg családtörténeti — kutatások nélkül nem lehet eldönteni, hogy a ma élő családnevet milyen motívumok alapján kapta a nevet viselő család.

Szerzőnk vizsgálatai során — mint ezt a bevezetésben (3) kiemeli — két szempontot helyez előtérbe: a rendszerszerűséget és a funkcionális szempontot. Az első főfejezetben a kalotaszegi családnevek állományát mutatja be négy tájegység (Felszeg, Alszeg, Kapusmente, Nádasmente) szerint csoportosítva. Ugyanígy tagolva vizsgálja a másodikban a családnevek névhasználati kérdéseit. A harmadik fejezet a családnevek jelentéstani rendszerét, a negyedik nyelvi alkatát ábrázolja.

A következőkben a névtani kutatások számára mind elvi, mind gyakorlati vonatkozásban fontos megállapításokat emelek ki a tanulmányból. — A nevek megterheltségi, gyakorisági jellemzőinek vizsgálata nem új, de Gergely Piroska ebben a tekintetben egy új, pozitívan értékelhető, különböző lélekszámú településekről való adatok összehasonlítására felhasználható mutatót vezet be: „az átlaggyakorisági szám a családok számának és a családoktól viselt nevek számának a hányadosa" (5). Ezzel tehát a névállomány statikus oldalát lehet bemutatni. A dinamikus oldal — amit eddig főleg a kereszt- és becenevek tanulmányozásában vettek névkutatóink tekintetbe — a családnevek vonatkozásában is a neveknek a nemzedék szerinti vizsgálatával ragadható meg. Szerzőnk az olyan neveket, amelyeket mind a három nemzedék visel, *törzsökös* rétegbe tartozónak, a csak az idős nemzedéktől viselteket *kihalóban levő*, a középkorú nemzedékben feltűnő neveket pedig az *újonnan meghonosodottak* közé sorolja (6). „A névállomány dinamikus szerkezetét az határozza meg, hogy milyen arányban szerepel benne a törzsökös, illetve a peremréteg" (uo.). Nem kell kiemelnem, hiszen ez egészen nyilvánvaló mindenki számára, hogy a névállomány dinamikus szerkezetének bemutatása milyen fontos a népmozgalom, egy településről vagy településre való vándorlásnak a bemutatása szempontjából.

Igen érdekes és tanulságos a családnevek gyakoriságát a csládok száma szerint bemutató lista (18—21). A 426 név közül feltűnően első helyen áll a *Kovács* (450 család viseli). Érdekes, hogy a tíz leggyakoribb családnév között hat személynévi eredetű: *Vince* (206 család), *Gál* (180 család), *Antal* (111 család), *Bálint* (107 család), *Balázs* (104 család), *Tamás* (92 család). Figyelmet érdemel az is, hogy az egyébként gyakori *Kis* ~ *Kiss* családnév a kalotaszegi állományban csak a 44—45. helyen szerepel (43 család), a *Nagy* viszont a 23—24. helyen (62 család), a csupán egy családtól viselt családnevek száma 147.

Általános vonatkozásban is fontosak azok a megjegyzések, amelyeket szerzőnk Jankó Jánosnak a múlt század végi kalotaszegi anyagához kapcsol (22—3): ez az a probléma, hogy a ragadványneveknek a családnév helyett vagy helyén való használata nem ritka, és ez a kívülállót gyakran félrevezeti. Hogy egy saját falumból, Hosszúpályiból való példát említsek: ha egy idegen úgy hall említeni egy lányt, hogy *Pap Mariska*, nyilván arra gondol, hogy a *Pap* a családneve, a falubeliek azonban tudják, hogy az Kiss Mariska, és csak azért nevezik Pap Mariskának, mert a református pap szolgálója. Mindebből az is következik, hogy az élő névanyag összegyűjtése és hiteles bemutatása csak a helyszín alapos ismeretében, egyáltalán nem könnyű munkával végezhető el.

Ez a probléma át is visz bennünket a tanulmány következő fő fejezetéhez, amelyben a kalotaszegi családnevek névhasználati kérdéseit tárgyalja szerzőnk. Igaza van Gergely Piroskának abban, hogy a népi névhasználatban a családnév funkciója korántsem ugyanolyan, mint az írásbeli használatban. Ebben a fejezetben tehát a kalotaszegi családneveknek a szóbeli névhasználatban való bemutatásával találkozunk elsősorban. Négy funkcionális csoportot különböztet meg a szerző: *a)* Megnövekedett funkcióértékű nevek az önállóan, más névvel nem kapcsolódva is használt nevek. *b)* Teljes funkcióértékű nevek azok, amelyek a szóbeliség népi szintjén is ugyanolyan mértékben használatosak, mint az írásbeliség hivatalosabb névhasználatában. *c)* Csökkent funkcióértékű nevek, amelyek szintén fel-feltűnnek a szóbeli névhasználatban, de csak e neveket viselő családok egy részénél. *d)* Funkcióértéküket vesztett nevek azok, amelyek egyáltalán nem szerepelnek a népi megnevezésrendszerben. — E szerint a beosztás, taglalás szerint vizsgálja tehát az egyes tájegységeken belül a névhasználatot. A kalotaszegi családnévhasználat főbb sajátságait összefoglaló fejezetből kiemelendő, hogy a családnév funkcióértéke szoros összefüggésben van a megterheltséggel. Teljes funkcióértéküket leginkább a kis megterheltségű, főként az egy családtól viselt és a ritka, kisebb mértékben pedig a családtörekedékektől viselt

nevek őrzik meg. Számszerű pontossággal igazolható továbbá, hogy minél nagyobb megterheltségű egy név, annál nagyobb mértékben csökken funkcióértéke a népi névhasználatban. Ezzel kapcsolatban hadd említsek egy példát újra szülőfalumból a Kalotaszegen is első helyen álló *Kovács* családnévvel kapcsolatban: három *Kovács* családot így emlegettek a falumban: *ács Kovács, hentes Kovács, kétszer Kovács;* mindhárom a foglalkozásra utal. Az sem feltétlenül csak a Kalotaszegen jellemző névhasználati sajátság, hogy az asszonyokat férjhezmenetelük után is leánynevükön emlegetik a népi megnevezés szintjén. Ez a szokás a felszabadulás után — a női egyenrangúság demonstrálásaként — mindenfelé igen elterjedt, de a népi nyelvhasználatban sokfelé használatos volt a felszabadulás előtt is.

A családnevek jelentéstani rendszerét három csoportban tárgyalja a szerző: Személynévi alapszavú családnevek; Hely- és településnévi alapszavú családnevek; Köznévi alapszavú családnevek. A bevezetőben utal arra, amint az ismertetés elején én is kiemeltem, hogy a névadás indítékát a név- és családtörténeti múlt felderítése nélkül biztosan ismertnek nem tekinthetjük. (Hadd hivatkozzam itt saját családnevemre és a fentebb említett *pap Mariskára.)* A személynévi alapszavú családneveket három csoportban mutatja be: *a)* régi magyar személynév, *b)* keresztnév, *c)* becézőnév. A hely- és településnévi alapszavú családnevek: *a)* településnév, *b)* helyet megjelölő közszó. Köznévi alapszavú családnevek: *a)* népnév, *b)* mesterséget, foglalkozást jelölő köznév, *c)* tisztséget, méltóságot, társadalmi helyzetet jelölő köznév, *d)* emberi tulajdonságra utaló köznév, *e)* tárgyakat és anyagokat jelölő köznév, *f)* a növényvilág szavai, *g)* az állatvilág szavai. Feltűnhet a kedves olvasónak, hogy a helyet megjelölő közszó nem a köznévi csoportban szerepel. Ez azonban érthető azok számára, akik földrajzi neveink problémáival is foglalkoznak, hiszen rengeteg olyan földrajzi helyet, tárgyat jelölő közszó van, amely egy kisebb-nagyobb közösségben tulajdonnévként is él, s lehet köztük olyan is, amely valódi helységnévből keletkezett, hogy csak egy példát említsek a kalotaszegi anyagból, a *Pataki* családnév utalhat Sárospatakra.

A foglalkozásnévi eredetű családnévtípus egyike a Kalotaszegre legjellemzőbbeknek. Ez — mint szerzőnk kiemeli — arra mutat, hogy e vidék gazdasági tevékenysége már a középkortól kezdve differenciált és élénk volt, különösképpen a kézműves és iparos mesterségek, amint a rájuk utaló törzsökös családnevek gazdagsága tanúsítja. — A tárgyakat és anyagokat jelölő köznév, a növénynév és az állatnév családnévvé válása, a családnévvé válás indítóoka szintén eléggé nehezen — csak családtörténeti vizsgálatok alapján — magyarázható meg. Ezek között is lehet foglalkozásra utalás, de számos egyéb oka is lehet a névadásnak.

A családnevek nyelvi alkatát vizsgáló fejezetben találkozunk a hangtani, alaktani, szókészlettani és nyelvi eredet szerinti problémák kifejtésével. — A hangtani vizsgálat számos olyan jelenségre mutathat rá, amely ma már nem jellemző a kutatásba bevont nyelvjárásra, tehát vagy megőrzött régiséggel van dolgunk, vagy más nyelvjárásterületről beköltözött család hozta magával az illető település nyelvjárásától eltérő sajátságot. Ennek felderítése dialektológiai szempontból mindenképpen fontos. Persze számolnunk kell azzal is, hogy az egyébként kétségtelenül köznévi eredetű családnév kiejtése azért tér el a közszói használat kiejtésétől, mert a hivatalos, írott nyelvi forma befolyásolja a név kiejtését. — A nyelvi eredet szerinti rétegek feltárása a szerző szerint sem a leíró jellegű munka feladata, egy rövid részletet mégis szentel ennek a kérdésnek is, csupán azért, hogy megkísérelje elkülöníteni az egyes nyelvekből, illetőleg nyelvcsoportokból származó családneveket, és megállapítsa arányaikat a mai kalotaszegi családnévrendszer felépítésében. E kérdéssel kapcsolatban csupán egy megjegyzésem van, s ezzel azt emelem ki, amit a szerző is hangsúlyoz: családtörténeti kutatások nélkül nem deríthető fel, hogy egy idegen eredetű, idegen közszóval azonos családnév mint családnév is

idegen eredetű-e, vagy pedig az idegen származású egyén valamely tipikus — esetleg nem is tipikus — szóhasználata alapján adta neki a közösség, s vitte tovább családja is.

A már fent említett betűrendes adattárat megelőzi egy összefoglalás és a családnevek jelentéstani és nyelvi eredet szerinti csoportosítása.

Ez a tanulmány nemcsak jelentős eredményekkel gazdagítja névtani irodalmunkat, hanem példát mutat hasonló vizsgálatok elvégzésére más területeken is.

Papp László

Három MKKE-kiadvány: Nyelvpedagógiai Írások I. (1978.) 450 oldal, **II.** (1979.) 410 oldal és **Siptár Péter: Nyelvészeti kisszótár** (1980.)

1. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (MKKE) Nyelvi Intézete Nyelvpedagógiai Írások című sorozatot indított 1978-ban. 1982. márciusában, amikor ez az ismertetés készült, két kötet volt olvasható, s továbbiak voltak a szerkesztés stádiumában. Az első két kötet főszerkesztője Kovács Ferenc, szerkesztői Fülei-Szántó Endre és Gereben Ágnes. A kiadványok házi sokszorosítással készültek, szóbeli értesüléseink szerint 800 példányban. Az MKKE Nyelvi Intézete részint ingyen küldi a Nyelvpedagógiai Írásokat „arra érdemes helyekre", részint árultatja őket az ELTE Bölcsészkarán található könyvesboltban.

A folyóirat (inkább csak „kiadvány") tartalmához méltatlan külsőben jelenik meg: a sokszorosított gépirat itt-ott sajnos olvashatatlan, s a recenzens példányaiból hiányoznak egyes lapok, pl. az I. kötet 344. és a II. kötet 109—110. lapjai.

Az I. kötet az MKKE fennállásának 30. évfordulója alkalmából rendezett ülésszak előadásait tartalmazza (37 cikk), a II. szintén konferencia-kötet (33 cikk). E 70 írás ismertetése itt megoldhatatlan a helyhiány miatt, ezért csupán néhány, szubjektív alapon kiválasztott cikkről ejtünk egy-két szót.

Az I. kötet négy fejezetre oszlik, ezek közül az első a „Szintek és fokozatok" címet kapta. Kálmánchey Márta és Gellén József a kreativitásra nevelésnek az angoltanításbeli lehetőségeit vázolják fel meggyőző módon (Guilford intellektusmodelljének felhasználása a kreativitás fejlesztésére az angol nyelv tanításában). Fülei-Szántó Endre (Kísérlet a nyelvi órák intenzitásának matematikai mérésére) szerint egy-egy nyelvóra intenzitása leírható úgy, hogy a tanulók egymás közötti és tanárral folytatott minden egyes párbeszédét egy gráffal ábrázoljuk, azaz egy olyan geometriai ábrával, melynek alapján bármely tanulóról „meg tudjuk ... modani, hány pedagógiai interakcióban vett részt, s hány interakciós társa volt", sőt azt is, hogy „kik voltak interakciós társai" (132). Az ilyen gráfelemzéssel ki lehet mutatni, hogy ki a különb nyelvpedagógus? Az, „akinek az óráján több és változatosabb az interakciószerkezet" (140).

A „Grammatika és konfrontáció" című második fejezetben többek között szó esik a kontrasztivitás és a fordítás, a francia névmások és a modattani viszonyok morfológiai tükröződése, valamint a spanyol és magyar rokonsági elnevezések kérdéseiről.

„Tezaurusz és szakszöveg" a harmadik fejezet címe, s az itt található nyolc íráson érződik leginkább az, amit a szerkesztők a Bevezetésben (5) írnak: az MKKE Nyelvi Intézetének „nyelvoktatási és tudományos munkája sajátos középhelyzetet foglal el a tanárképző-filológiai centrumok és a gyakorlatibb célú lektorátusok között". A fiatalon elhúnyt Márkusné Kádár Ágnes egy fontos megjegyzésére hívjuk fel olvasóink figyelmét: „a magyar légiközlekedési nyelvben a legteljesebb zűrzavar uralkodik részint az angol nyelvnek — ami a légiközlekedés hivatalos nemzetközi nyelve — penetrációja miatt, részint azért, mert nyilván ennek következtében, a légiközlekedés magyar nyelve úgyszólván ki sem alakult" (265). Érdemes lehet megvizsgálni ezt a keveréknyelvet!

A „Metodikai körkép" c. fejezetben Soltész Judit ad hírt kilencéves gyerekekkel folytatott kísérletéről, melyben nem az orosz nyelvű beszéd, hanem az orosszal való játék, az orosz nyelv „mint akusztikai jelenség volt a tanfolyam tárgya" (358). A magyar nyelvészeti irodalomban igen ritka, fontos dokumentatív írás Marczisovszkyné Gaál Odette „Lehet-e az embernek két anyanyelve?" c. cikke. A szerző Franciaországban született, erdélyi származású magyar szülei a felszabadulás utáni években hozták Magyarországra. Iskoláit Franciaországban kezdte, de Magyarországon érettségizett, s az ELTE-n magyar—francia szakos oklevelet szerzett. Gyerekkorában hozzá magyarul szóló szüleinek mindig franciául válaszolt. (Amerikában is ritka kivétel az olyan gyerek, aki szülei magyar mondataira magyarul felel.) A tízlapos cikk javát a szerző fonetikai és nyelvtani interferenciáinak taglalása teszi ki. Összefoglalóul Marczisovszkyné azt mondja, hogy csak egy anyanyelve van, a francia, mivel csak azon tud összeadni vagy szorozni, a francia halk rádióadást jól, a magyart rosszul érti, s humorérzéke is csak franciául van. A recenzens nem ismeri a szerzőt, de amerikai magyar kétnyelvűek között végzett terepmunkája alapján nem tartja kizártnak, hogy Marczisovszkyné tud magyarul összeadni és szorozni (csak lassabban mint franciául), s magyarokkal is tud viccelni (csak nem olyan frappánsan, mint franciákkal).

A sorozat II. kötete részben a „Konfrontáció a társadalomtudományban" című 1979-ben rendezett konferencia anyagát, részben pedig egy kerekasztal-beszélgetés („A társadalmi presztízs") anyagát tartalmazza.

A „Nyelvtudomány" elnevezésű rész Máté Jakabnak A nyelvtudomány a tudományok rendszerében c. cikkével kezdődik, melyben a szerző azt vázolja, miként jutott el a nyelvészet az egzaktságnak egy viszonylag magas fokára, s miként vált egy egész sor tudományág „irányító vagy szolgáltató tudományává" (22).

Komoróczy Géza (Holt nyelvészet) a nyelvtudomány történetének talán legelső felismeréseiről, a babiloni grammatikai szövegekről ír. Fülei-Szántó Endre (Az intenzívum kategóriája) javaslatot tesz az intenzívumnak alapvető logikai-szemantikai kategóriaként való felvételére. Az intenzívum „valamilyen homogén minőségnek az eredetinél erőteljesebben, élesebben való megjelenése" (55). Fülei-Szántó szerint minden természetes nyelvben fellelhető a skálára vihetőség: a kvantálás főnévi és igeaspektusi változatai, a logikai partikulák *(is, csak, még, már)* szerepe, a kicsinyítés-nagyítás, becézés stb. mind példa erre a skálára vihetőségre. Kovács Ferenc (A jelzői értékű határozók szerkezeti és jelentéstani problémái) *az asztal az ablaknál* és *az ablaknál levő asztal* típusú szerkezetek helyességét vizsgálja. Ajánlata: ha költő használja az előbbit, írjuk a dolgot a költői szabadság számlájára, de ha újságíró, hírolvasó, szónok, bürokrata stb. használja az ilyen típusú „modern barbarizmust", akkor e szerkesztési mód ellen „határozott fellépés" szükséges.

Siptár Péter az I. kötetben a „lehetetlen" angol szókezdő mássalhangzócsoportokról, a II-ban az angol és a magyar szóvégi mássalhangzó-kapcsolatokról ír. Utóbbi cikkében Siptár a zöngésség szerinti asszimilációról szólván azt írja, hogy magyarok számára a progresszív angol asszimiláció „valóban nem könnyű nyelvtanulási probléma" (119), amit az is mutat, hogy „nem kevés angoltanártól hallhatunk *[dɔks], *[lugd] alakokat *dogs* [dɔgz], *looked* [lukt] helyett" (uo.). E hibák valóban gyakoriak, s ha a hibák számából következtetni lehetne a tanulási probléma nehézségére, Siptárnak igaza lenne. Itt azonban nem arról van szó, hogy a progresszív zögésítés/zöngétlenítés a magyar ajkúaknak nehéz.

Minden magyar ki tudja mondani az *akt, defekt, korrekt, viadukt* szót (s akkor mért ne tudná a [lukt]-ot?), s nincs problémánk a *rajz, ajz, spájz* szóval sem (de mégis van pl. a *boys*-zal, ami [bɔɪz] helyett gyakran *[bɔɪs] a magyarok beszédében). A tömérdek hiba oka inkább az, hogy az angolul tanulók kiejtését erősen befolyásolja a helyesírás: a diák

d-t lát a *looked* szóban, azt hiszi, hogy a *d* betű [d] hangot jelöl, s ekkor asszimilál magyarul, azaz regresszíve. Hogy ez a „nehéz nyelvtanulási probléma" a nyelvpedagógiailag helytelen tanítás/tanulás következménye, s nem a két nyelv eltérő irányú asszimilációjából fakad, azt az is mutatja, hogy a természetes körülmények között (= nem tankönyvből) angolul megtanult magyarok (Amerikában született, angolul némi akcentussal beszélő magyarok) angol beszédében nem fordul elő ilyen asszimilációs hiba.

A Nyelvpedagógiai Írások megjelenése feltétlenül üdvözlendő. Akkor is, ha csupán annyi történt, hogy most már nem két, hanem három olyan „félfolyóiratunk" van, amelyek a nyelvtanítás jobbítását célzó alkalmazott nyelvészeti írásokat közölnek. Ha megszületik majd egy legalább negyedévente jelentkező, nem szégyellnivaló kiállítású alkalmazott nyelvészeti folyóirat hazánkban (s mért is ne születhetne?), akkor elődei kö zött a „jobb sorsra érdemes" Nyelvpedagógiai Írások és említtetnek majd.

2. Siptár Péter Nyelvészeti kisszótára (alcíme: Alapvető terminus technicusok a modern nyelvészetben) az MKKE Nyelvi Intézetében 1980. májusában a Chomsky utáni nyelvtudományról tartott ülésszak nem nyelvész résztvevői számára készült. A mintegy 200 szakkifejezést tartalmazó, 56 lapos szójegyzék összeállításakor Siptár egy angol nyelvészeti terminológiai szótárra, egy amerikai szemantikai tankönyvre, Korompay Klára és D. Mátai Mária „A nyelvészeti műszók lexikona" c. munkájára (mely a „Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba" című, 1976-ban megjelent egyetemi jegyzetben található), valamint É. Kiss Katalin kandidátusi értekezésére támaszkodott.

A szócikkeket Siptár vagy átvette, illetve lefordította forrásaiból, vagy maga írta őket. Az átvett szócikkeket néha kiegészítette és/vagy korrigálta (pl. *magmondat*).

E kiegészítéseket — talán a kisszótár alkalmi jellege miatt is — nem tette meg mindenhol, ahol megtehette volna: például a *kontrasztív nyelvvizsgálat*-ról helyesen állította Korompay és Mátai 1976-ban, hogy „fő alkalmazási területe az idegen nyelvek oktatása", de ma már azt is tudjuk — elsősorban a Jacek Fisiak körül tömörült lengyel nyelvészek munkásságából — hogy létezik elméleti kontrasztív nyelvészet is.

A magyarra fordított szakkifejezések és szócikkek általában jól sikerültek, csak ritkán nehézkesek (pl. *metanyelvészet* 2.). Körülbelül minden ötödik szakkifejezés Siptár meghatározásában olvasható, pl. *argumentum, ágentívusz, beszédaktus, eset* 2., *esetkeret, esetgrammatika, faktitívusz, megnyilatkozás, paradigma* 1., 2., 3., *performatív ige* stb.

E Nyelvészeti kisszótár szerény, de fontos előmunkálata lehet a többek között Hajdú Pétertől (MTud. 1977. 789) is sürgetett magyar nyelvészeti terminológiai szótárnak. Ama szótár készítői Siptár Péternél szerencsésebb helyzetben lesznek annyival, hogy forrásként felhasználhatják már az angol David Crystal „A First Dictionary of Linguistics and Phonetics" című, 1980-ban megjelent kitűnő munkáját is.

Kontra Miklós

V. Busa Margit: Kazinczy Ferenc Bibliográfia. Miskolc, 1981. 331 oldal.

A szerző a „személyi" bibliográfiát bevezetőjében „irodalomtörténeti"-nek nevezi. Ezzel összhangban az Előszót is az irodalomtudományok egyik művelője, Fried István írta. Mégis, amint ezt V. Busa Margit maga is említi, az összeállítás „Kazinczy művei és széles körű baráti kapcsolatai által" a korszak nyelvészeti, művészeti és politikai törekvéseit is feltárja (9. o.). Bennünket természetesen elsősorban a nyelvészeti vonatkozások érdekelnek.

Az adatok megjelenésük éve rendjében vannak felsorakoztatva, 1775-től 1980-ig, öt csoportban: 1. Kazinczynak kötetben megjelent művei és ezek ismertetései, a többször megjelent művek kiadási éveinek feltüntetésével; 2. Kazinczynak folyóiratokban megjelent írásai és ezek ismertetései; kortárs szerzők Kazinczy által sajtó alá rendezett művei, illetőleg különféle, Kazinczytól írt bevezetések és ismertetések; 3. Kazinczy fordításai; 4. Kazinczy tevékenységével és személyével foglalkozó művek, tanulmányok stb. és végül 5. Kazinczy műveinek, fordításainak mások által készített átdolgozásai, társszerzős művek, családi vonatkozású írások.

A szerző teljességre törekedett (vö. 11. o.). Mindazáltal: a korszakot tárgyaló monográfiák, nagyobb tanulmányok közül — nagy számukra való tekintettel — csak azokat vette számba, amelyekben Kazinczy neve fejezetcímként szerepel. Ugyanakkor a periodikumokból különös gondot fordított azoknak a cikkeknek a kikeresésére, amelyeknek a címéből nem derül ki világosan, hogy Kazinczyról szólnak. Ezt munkája külön érdeméül könyvelhetjük el, kivált ha tekintetbe vesszük azoknak a hírlapoknak és folyóiratoknak nagy számát, amelyeknek anyagát a bibliográfia felöleli (ezek jegyzékét, valamint a felhasznált bibliográfiai forrásmunkákat l. a 12—20. o.-on). Ennek, valamint az annotációknak köszönhetően ugyanis számos olyan adatnak birtokába jutunk, amely egyébként elkerülhetné a figyelmünket. De ugyanígy ki kell emelnünk azokat az 1960 óta előkerült leveleket is, amelyek a Levelezés eddig megjelent köteteiben még nem jelentek meg, s amelyeknek sajtó alá rendezésén (a Levelezés 3. pótköteteként) V. Busa Margit folyamatosan dolgozik. A bibliográfia által felölelt anyag egészéről viszont elmondható: lenyűgöz gazdagságával és sokoldalúságával. Ugyanakkor a Kazinczy-kutatás „fejlődési vonala" is kirajzolódik előttünk, de egyszersmind a „fehér foltok"-ra is fény derül. Így nemcsak az forgathatja V. Busa Margit munkáját haszonnal, aki — Kazinczy egész életművét számba vevő — monográfia írására vállalkozik, hanem mindenki, aki — akár a legkisebb mértékben is — hozzá kíván járulni a széphalmi mester portréjának teljesebbé tételéhez.

Y.

Verstani elemzések vitája és a Zrínyi-kutatás
(1981. december 17—18)

1981-ben új lendületet vett a magyar verstan. Megalakult az akadémiai Verstani Munkabizottság, és most már a stilisztikai kutatásoktól szervezetileg függetlenül folyik a versek formai elemzésének megalapozása és a verstani alapfogalmak tisztázása. A három szakmai munkabizottsági ülés után decemberben közös vitaülést rendezett a bizottság az Irodalomtudományi Intézet elméleti osztályával együtt. A vita tárgya Zrínyi Miklósnak „Az idő és hírnév" címen ismert (három részből álló) költeményéhez kapcsolódó metrikai és ritmikai elemzés volt.

Elek István és mások szerint helyesebb itt három külön versről szólnunk. Mind a három hangsúlyon alapuló ütemes vers. *Az idő szárnyon jár* kezdetű I. vers ütemei 6—6—7 szótagos ritmikai egységeket mutató strófákat alkotnak. Ezeken belül megtalálható szinte minden lehetséges ütemosztású változat: 3 + 3, 4 + 2, 2 + 4, ill. 4 + 3, 3 + 4. A 6 szótagos egységekben a 3 + 3 az uralkodó (50%), a 7 szótagosakban a 4 + 3. Ahol ez osztások egyike sem érvényesül, ott ritmushiba van. Az egész I. vers szabályos Balassi-strófákból áll. A *Nem írom pennával* kezdetű II. vers csak 3 + 3 és 4 + 3 osztású egységeket tartalmaz, döccenő nélkül. A *Befed ez a kék ég* kezdetű III. vers 6—6 osztású, csoportrímű 12-es, majdnem azonos a Szigeti veszedelemből ismert Zrínyi-strófával. A félsorok ütemosztása váltakozó, de túlsúlyban vannak itt is a 3 szótagos ütemek. Az elemzett versek formai sajátságai levezethetők az előző századok magyar verseléséből.

Horváth Iván fölvetette a kérdést, hogy ez a három vers így együtt Zrínyi kompozíciója-e. Verselemzésében párhuzamba állítja a vers „szémikus", azaz nyelvi jelentéssel bíró egységeit (1. közlemény, 2. mondat, 3. szintagma, 4. morféma) a „nem szémikus", azaz pusztán verselési értékű egységekkel (1. versszak, 2. verssor, 3. ütem, 4. szótag). — Mindezek előrebocsátása után a szokatlan szórendcserék (pl. „Órám tisztességes csak légyen utolsó") verstani jelentéstani magyarázatára tért ki, a félsorok és negyedsorok kijelölt helyeinek a felcserélhetőségére utalva. Arany inverzióit is ezzel magyarázza (pl. a Buda halálából: „Hadurat nem látja ember soha földi"). Hetzron Róberttel írt közös (még meg nem jelent) tanulmányban vizsgálták a négyrészes mondat hangsúlyviszonyait. A négy különböző erejű hangsúly egymáshoz való viszonya megfelel a verssor hangsúlyviszonyainak. A verssor szegmentálásában mutatkozó eltérő vélemények onnan adódnak, hogy a határok megvonásában más-más („szémikus" vagy „nem szémikus") egységeket vesznek alapul.

Kecskés András a hangzó vers minden fontos akusztikai sajátságának (hangsúly, dallamcsúcs, szünet) figyelembevételével alkotta meg verselési képleteit. Megkülönbözteti az elvonatkoztatás három lehetséges síkját: 1. elvont versmérték (szövegtől független képlet), 2. egyedi sormértékek (a képlet nyelvi megvalósulása), 3. konkrét, hangzó versritmus. Mindezt arra a megállapításra építi, hogy a magyar nyelvben van egy szólamnyomatékos ritmuselv, népköltési alapú nemzeti verselésünk pedig ütemhangsúlyos versrendszer. Az ütemek elhatárolásának élettani

okai is vannak. 5 szótagnál hosszabb ütemeket nem hallhatunk, mert ott már jelentkezik a bioritmus kívánta tagolás. — A tárgyalt Zrínyi-költemény I. és II. részében ugyanannak a mértékformának a változatait találjuk. A sormérték alapvető rendje a 4/2 tagolás. A 3. szótag hangsúlya („az ő ere|jétűl") nem bontja meg ezt a tagolást, hanem szinkópás eltolódásnak fogható fel. Vannak más vitatható tagolású sorok is, ezért elég annyit elfogadni az I. vers mértékrendjéül, hogy ütempárra oszló 6 és 7 szótagos sorokból áll, a Balassi-strófa mintájára. A részletes elemzést megnehezíti a hiteles szerzői szöveg hiánya. A III. vers szövegváltozatai közül Kecskés a „Vitéz hadnagy"-ban megjelentet tartja értékesebbnek.

Kovács András arra mutatott rá, hogy a vers ritmusának összetevői a verstörténet folyamán alakultak ki; a befogadó (versolvasó) ezek közül egynek vagy néhánynak alapján érzi az aktuális vers ritmusát. A spontán versolvasó inkább megérzései szerint ritmizál, a tudatos ritmuselemző szeretné elméletileg is igazolni ritmusélményét. Kovács a jelen esetben igyekezett rekonstruálni azt a módot, ahogyan Zrínyi idejében mondhatták és hallhatták a verset. A ritmusteremtő összetevők egyik fő csoportja a metrum fogalmához kapcsolódik (jellemzője a formajelleg, az állandósítás szándéka, a természetszerűség), másika a szövegszerkezethez (s ide tartozik a mondatszerkezet, a tartalomjelleg, a tudatszerűség). A szövegakusztika szemben áll a metrummal. A vers ritmusában az olyan stilisztikai, retorikai elemeknek is szerepük van, mint a logikai ellentétek, a szillogizmusszerű felépítés, az állítás és tagadás váltakozása, tehát a versmondatoknak a verssorokhoz való viszonya.

Soltész Katalin a metrikai képlet és a rímek szerint elemezte a három verset. Metrikai ütemtagolása szerint csak 3/3, 4/2 és 4/3 szótagú ütempárok vannak mindhárom versben, de az I.-ben öt, a III.-ban egy esetben szót vág át az ütemhatár. Eszerint az I. vers ritmusa elég döcögős, a II—III.-é kifogástalan. Rímelésük is ilyen, az I.-é a leggyengébb. A rím csak egy magánhangzóra terjed ki. Még a *folyás—hatalmas—ellenállás* sorvégek is rímelőnek számítottak Zrínyi idejében. De a *tëntával* ejtés a II. versben három szótagra terjeszti ki a rímet *(pënnával)*. A III. versben pedig hatalmas lelemény a *koporsó—utolsó* rím, ehhez a *holló* tompább asszonáncot alkot, az *alsó* pedig egy árnyalattal világosabbá teszi a sötét *o* hangzását.

A szegedi számítógépes csoport tagjai felvázolták a Balassi-iskola és Zrínyi versformáinak sok ágra visszavezethető előzményeit az egyházi sequentiától, a trubadúrköltészettől és a török verseléstől kezdve a Pléiade-ig, és beszámoltak azokról az összefüggésekről, amelyek Zrínyi elemzett három verse és a korábbi magyar verses irodalom formái közt megállapíthatók. Verstörténeti megközelítésben ezt három önálló versből álló ciklusnak tekintik. A középső vers metruma páratlan, az I.-é igen gyakori, a III.-é is gyakori. A vers grafikus képének (a 9 rövid sornak) nincs 16. századi előzménye; addig a Balassi-versszakot három hosszú sorban írták.

Szepes Erika 3 + 4 tagolásúnak tekintette az olyan 7 szótagos egységet, amelyben a szóhangsúlyok ezt az osztást kívánják, azonban az I. és a III. versben a nagyobb (6, ill. 7 szótagnyi) egységeket (sorokat, félsorokat) nevezte ütemnek, mert ütemhatárnak csak az állandó metszeteket tartja. Szepes Erika valójában nem is a ritmust, hanem a metrumot keresi a versben, akárcsak Soltész Katalin, de nem tesz határozott különbséget a metrum és a ritmus között.

Szerdahelyi István is az állandó, szabályos elemekkel jellemezte a költemény metrikai szerkezetét. Az I. vers eszerint 6 + 6 + 7 szótagos, három ütemre oszló, a II. vers 3 + 3 szótagos, két ütemre oszló, a III. pedig 6 + 6 szótagos, kétütemű sorokból áll. Ha nem így értelmezzük az ütemeket, akkor csak aritmikus ütemek sorozatát tudnánk felfogni, melyek elfedik a költemények ritmikai rendjét. Akkor bármely újságszöveget ütemekre tagolhatunk. Szerdahelyi hangoztatta a nemrég megjelent

verstani könyvükben alkalmazott kritériumot: a versritmus mögött nem húzódhat meg olyan metrum, mely 70%-nál kisebb arányban érvényesül.

Szilágyi Péter a költemény ritmusát 3—3, 4—2, 3—4, 4—3, 2—4, 4—2 szótagos ütempárokban fogja fel, de ahol egyik osztás sem érvényesül, alkalmazza a 6 szótagos nagyütem fogalmát. A metrumstatisztika itt nem alkalmazható tudományos igénnyel, mert az anyag kicsi. A felező 12-es formát már 1523 körül hibátlanul kezeli Apáti Ferenc a Cantilenában, tehát lírai műben (jóval felette a 70%-nak). Verseléstörténettel foglalkozva azt látjuk, hogy a felező 12-esek belső osztása a 16. században még rendezetlen, később egyre határozottabbá válik.

Elekfi László a költemény egészének formai tagolásából indult ki. Elkülönül először is a három önálló rész, ezeken belül pedig a versszöveg mondatai és rímszerkezete alakítják ki a versszakokat és sorokat. A nagyritmikai egységek létrehozásában elsőrendű szerepe van a mondatok terjedelmének és aktuális tagolásának. Az I. rész témája *Az idő*, mely a vers címében is szerepel. Ehhez fűz a költő új meg új mondanivalót hat soron át, sőt a 3. versszakban is erre utal vissza az *ő* névmási alany. Az I. rész első felének a tagmondatai terjedelemben rövidülnek: 6 sor, 2 sor, 1 sor. A második 9 sor a maga egészében hasonló tagolódású. A sorok állandó metszetei érvényesítik a metrumot, a vers ritmusának azonban nem csupán a kisebb és nagyobb hangsúlyok által létesülő ütemek az elemei, hanem a szótagok időértékei is.

A vita során Kövendi Dénes a szótagok időértékének a szerepét vetette fel, mely Arany János verselésében összefügg a szóátvágásos ütemhatárral. Wacha Imre a ritmus különböző szintjeit taglalta: az artikulációs ritmus fölött van logikai ritmus is.

A Zrínyi-filológia ügyében Kovács Sándor Iván tett meglepő bejelentést. Nemrég került elő Négyesy László kéziratos hagyatékából az 1914 után előkészített, de különféle okokból meg nem jelent hiteles Zrínyi-kiadás. Eszerint a szóban forgó epigramma kronológiája is megállapítható. A *Nem írom pennával* kezdetű a Szigeti Veszedelem dedikációjához kapcsolódik. A *Befedez a kék ég* kezdetű (melynek első szava a hiteles szöveg alapján a *befedez* ige, nem pedig a későbbi másolatokban különírt *befed ez* szókapcsolat) 1653-ban íródott, a *Vitéz hadnagy* részeként. Utólagos bevezetőként írta hozzá Zrínyi az idő filozófiai megragadásának verses kísérletét. A háromrészes ciklusba foglalt versek közül tehát a II. keletkezett először, a III. a középső, az I. vers pedig időrendben az utolsó.

A továbbiakban többen azon vitatkoztak, hogy beszélhetünk-e egyik versben 6 szótagos, a másikban 3 szótagos ütemekről azon az alapon, hogy az egyikben változó a 6 szótag belső tagolása, a másikban állandó. Kecskés szerint két alapvető koncepció kezd kialakulni, két szélső kiindulással: 1. az abszolút képlet, 2. az abszolút szöveghangzás. — Elekfi kiemelte Szabédi László észrevételét arról, hogy a vers, a próza és az élőbeszéd három különböző nyelvi megnyilvánulási forma, és hogy a vers sok olyan elemet használ fel az élőbeszédből (ismétlés, pongyolább, lazább fogalmazás, töredékes mondatok), melyek a prózától idegenek.

A hosszúra nyúló vita, melyben szó volt a versek recitálásáról, a nagyobb egységekben való hallásról, a mérés és statisztikázás jelentőségéről, az időkategória fontos szerepéről az ütemtagolásban és az ütemmozaik-elméletről, annak a gondolatnak a jegyében zárult le, hogy a ritmusban van állandóság is, változatosság is; bizonyos keretek közt ugyanaz változtatva — véges számú változatokban ismétlődik.

Elekfi László

A pedagógusjelöltek Kazinczy-versenye 1982-ben

A pedagógusjelöltek 1982. évi beszédversenyének döntőjét április 2—3-án rendezte meg a Művelődési Minisztérium, a KISZ Központi Bizottsága, valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvészeti Tanszékcsoportja — ezen belül a Fonetikai Tanszék — Budapesten az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Ez alkalommal 24 felsőfokú tanintézet képviseletében 46 hallgató (39 leány és 7 fiú) mérte össze tudását.

A leendő pedagógusok 10. Kazinczy-versenyét a vendéglátó intézet nevében Unger Mátyás, az ELTE Bölcsészettudományi Karának dékánhelyettese nyitotta meg. Beszédében méltatta napjaink beszédversenyeinek jelentőségét, és utalt arra, hogy a reformkor lapidáris tömörségű intése: „nyelvében él a nemzet", ma is érvényes. „Akkor ez — mondotta — elsősorban azoknak szólt, akik a korabeli társadalom legfőbb haszonélvezői voltak, de nemzeti kötelezettségeikről megfeledkeztek. A reformkori figyelmeztetés gyökeresen megváltozott társadalmi viszonyaink között is érvényes. A különbség csupán abban mutatkozik, hogy részben más a tennivaló. Ma közoktatásunk, kulturális és tömegtájékoztatási intézményeink kiterjedt hálózata tartja feladatának a nyelvművelést, a nyelvápolást. Mégsem lehetünk nyugodtak és elégedettek. — Növekedett az idegen nyelvek eróziós hatása. A hírközléssel, a tömegméretű nyelvtanulással, a különböző tudományágak szakszóanyagával, idegen szavak, idegen gondolatvilágban gyökerező formák kerültek nyelvünkbe, s az élő beszédet a szürkülés, zeneiségét pedig idegen hangok és hangsúlyok zavarják. — A múlt századi üzenet, Kazinczy, Kölcsey és a magyar reformnemzedék nemzetmentő és nemzetteremtő példája ma elsősorban azt követeli tőlünk, hogy figyelmünket a magyar nyelv ápolására, a szép és kifejező magyar beszéd megmentésére és elterjesztésére fordítsuk. — Ezt a feladatot néhány évtizeddel ezelőtt Kodály Zoltán, a magyar zenei anyanyelv újrafelfedezője és népszerűsítője fogalmazta meg, s ezt a nemes hagyományt — nagylelkű alapítványával, fáradhatatlan buzgalmával — Péchy Blanka színművésznő folytatta, s bontakoztatta ki. — Akik itt vetélkednek, holnap a magyar nyelv legfontosabb őrhelyeire kerülnek. Következő nemzedékeknek adják, adhatják tovább a magyar nyelv szeretetét, s a szép és kifejező magyar beszéd örömét."

A Kazinczy-versenyek gyakorlatának megfelelően a verseny első napján az egyetem aulájában a szabadon választott szövegeket mutatták be a versenyzők. A szemelvényeket a legtöbben Kosztolányi Dezsőtől (4), Péchy Blankától és Sütő Andrástól (3—3) vették. Bárczi Géza, Fischer Sándor, Juhász Ferenc, Kodály Zoltán, Nagy László, Nemes Nagy Ágnes 2—2 szöveg, Ancsel Éva, Babits Mihály, Bálint György, Beke György, Bóka László, Csoóri Sándor, Deme László, Déry Tibor, Gáti József, Illés Endre, Illyés Gyula, Latinovits Zoltán, Lőrincze Lajos, Németh László, Ortutay Gyula, Rényi Alfréd, Sarkadi Imre, Szabó Lőrinc, Szerb Antal, Szilágyi Domokos 1—1 szöveg szerzője volt. Elhangzott még 4 olyan szövegrészlet, amelynek szerzőjét a versenyzők nem nevezték meg. Mivel a verseny kiírásában az a megkötés szerepel, hogy a választott szöveg nem lehet szépirodalmi műből vett részlet, a versenyen az értekező próza műfaja uralkodott. A szemelvények téma szerinti megoszlása a következő volt. Az anyanyelvvel foglalkozott 24, írókról, irodalomról szólt 12, művészekről, művészetről 6 szövegrészlet. Társadalmi kérdéseket fejtegetett 3, a természettudomány gondjairól szólt 1 szemelvény.

A verseny második napján az ELTE BTK tanácstermében a kötelező szöveg felolvasására került sor. Ez Zolnai Béla Nyelv és hangulat című könyvéből vett — gépelt változatában 25 soros — részlet volt.

Zolnai Béla: Nyelv és hangulat (részlet)

A beszéd életteljességét a hangosság, a melódia, a hangsúly adja meg, sőt még annál is több: egész lényünk — a mimika, a gesztus, a mozgás — ott játszik a beszéd színpadán. A lo-

gikus-értelmi elem szinte szerényen meghúzódik a gazdagon hullámzó akusztikus érzelmi és vizuális plasztikus tényezők mellett.

A beszéd élettelijességéről igen jellemző képet rajzolt Bajor Gizi egy interjúban (Az Est, 1936. márc. 11.): „Milyen legyen az igazán szép női beszéd? Hatalmas köteteket kellene írni erről. Most csak röviden próbálom összefoglalni. Elsősorban: minden azon múlik, hogyan hangsúlyozunk. A kiejtés a legfontosabb, a mód, ahogyan beszélünk. Szép Ernőt kell idéznem, aki azt mondta rám: színpadi beszédem tehetsége abban rejlik, hogy nem mondom a szavakat, hanem megfestem. Minden szónak valami hangsúlyt adok, nem sietek, kihasználom az egyes szavakban rejlő lehetőségeket. A beszédhang szekszepilje abban rejlik, hogy el kell találni egy-egy bizonyos szívhangot. Aztán: alkalmazkodni kell a hanggal ahhoz, akivel beszélünk. Másképpen beszélünk egy kúriai bíróval és másképpen egy gyárigazgatóval. De sohasem szabad hadarni, sem elnyújtani a szavakat. Minden szavunk olyan legyen, mint egy szem, ami belenéz a másik lelkébe. Ma már nem szükséges, hogy a nőnek csilingelő legyen a hangja. Az érdesebb, keményebb hangok is érdekesek, ha bánni tud velük a tulajdonosuk. Van egy szigorú szabály: sohasem szabad orrhangon beszélni. És még egy szabály: nem szabad senkit utánozni. A kedvesség, a közvetlenség a női beszéd legszebb alkatrészei, a nyávogás viszont, vagy a szavak elnyelése és a locsogás a szekszepil legnagyobb ellenségei."

Ezt a szöveget minden versenyző félórás fölkészülés után mutatta be.

A versenyt követően a tíz főből álló zsüri értékelte a diákok teljesítményét. A bíráló bizottság díszelnöke: Péchy Blanka a Magyar Népköztársaság érdemes művésze, a Kazinczy-díj alapítója; elnöke: Benkő Loránd akadémikus, egyetemi tanár; tagjai: Bolla Kálmán docens, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője, Földényi László főiskolai tanár, Montágh Imre főiskolai docens, Nagy Attiláné intézeti tanár, Rádli Katalin a KISZ KB munkatársa, Szathmári István egyetemi tanár, Szende Aladár ny. főiskolai tanár és Velcsov Mártonné egyetemi docens.

Ezután Péchy Blanka, a zsüri díszelnöke értékelte a versenyt. A tapasztalatokat összegezve és egyben a következő versengésekhez is segítséget nyújtva elemezte a kötelező szöveg hangsúlyviszonyait. Számos példán mutatta meg, hogyan értették félre a diákok az egyes, bonyolultabb gondolatokat kifejező mondatokat. Fölhívta a versenyzők figyelmét arra, hogy megállni akkor kell, ha a szöveg értelme megkívánja, nem kell feltétlenül szünetet tartani a kötőszó előtt, hiszen a kötőszó nemcsak tagol, hanem kapcsol is. A hangsúlyhibák közül külön kiemelte a nevek helytelen hangsúlyozását (az utónév kiemelését a családi név kiemelése helyett).

Ezt követően Benkő Loránd, a zsüri elnöke értékelte a versenyzők teljesítményét. A verseny színvonalát kielégítőnek tartotta, és örömmel állapította meg, hogy a henye artikulációból származó kiejtési hibák egyre inkább visszaszorulnak. Nem mindig sikerült viszont a hangok időtartamának pontos érzékeltetése. Igaz — mondotta —, hogy a szép beszéd alapfeltétele a tiszta artikulációjú, jól hallható beszéd, de a gondolat átadásához a szöveg egészének megértése és megértetése is szükséges. Fel kell tehát fedezni a mondatok, a szöveg összefüggéseit. Kívánatos, hogy a szövegek tolmácsolásában a felolvasó egyénisége is érvényesüljön, hiszen ez adja a beszéd „egyéni ízét és zamatát".

A legszebben beszélő tíz pedagógusjelöltnek ezután Péchy Blanka átnyújtotta a Kazinczy-érmet és a jutalmat. Az 1982-ben Kazinczy-éremmel jutalmazott hallgatók eredményük sorrendjében a következők: Goretity József (Szeged, József Attila Tudományegyetem), Siposs András (Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem), Horváth Péter (Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem), Somvári Gabriella (Budapest, Tanítóképző Főiskola), Szilágyi Ildikó (Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem), Menyhárt Krisztina (Buda-

pest, Ho Si Minh Tanárképző Főiskola kihelyezett tagozata), Balogh Elza (Szeged, József Attila Tudományegyetem), Szalay Edit (Győr, Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola), Kovács Éva (Szombathely, Tanárképző Főiskola), Bereki Anikó (Szombathely, Tanárképző Főiskola).

A következő pedagógusjelöltek az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a KISZ KB könyvjutalmát kapták: Turi Kis Ágnes (Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola), Sztruhár Erzsébet (Kaposvár, Tanítóképző Főiskola), Balázs Judit (Sárospatak, Tanítóképző Főiskola), Rizné Donkó Ildikó (Sárospatak, Tanítóképző Főiskola), Kopcsó Ildikó (Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola), Bencze Melinda (Eger, Ho Si Minh Tanárképző Főiskola), Varga Mária (Pécs, Janus Pannonius Tanárképző Főiskola), Ozsváth Lászlóné (Jászberény, Tanítóképző Főiskola), Kovács Katalin (Hajdúböszörmény, Óvónőképző Intézet), Molnár Mónika (Eger, Ho Si Minh Tanárképző Főiskola) és Bálint József (Szentendre, Katonai Főiskola).

Molnár Ildikó

Anyanyelv-oktatási napok Nyíregyházán

1982. július 4—6-án ötödik alkalommal rendezte meg a napokat a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a helybeli Bessenyei György Tanárképző Főiskola.

Cservenyák László főigazgató köszöntötte a mintegy 250 általános iskolai és középiskolai tanárt, akik a hatékony továbbképzésnek ezt a három napját várták és vállalták. — Benkő Loránd akadémikus, a Társaság elnöke is a napoknak ezt a jellegét emelte ki megnyitójában, és ismertette azt a — távlatra irányuló — munkát, amelyet a 6-os kutatási főirány keretében egyfelől a Nyelvtudományi Intézet irányításával, másfelől az egyetemközi témabizottságban végeznek a szakemberek, és a folyamatos megújítás jegyében a nevelők munkáját a továbbképzésnek jelen formájával is segítik.

Be is bizonyosodott, hogy ebből a szempontból is igen eredményes volt a háromnapos találkozó.

A rendezők szándéka szerint — változtatva a szinte hagyományosnak számító formán — plenáris előadásokon és utánuk a szekciókban folyó vitákon (ugyancsak egyetemi és főiskolai tanárok elnökletével) mélyrehatóan megbeszélés tárgya volt egy-egy téma elméleti és gyakorlati problematikája.

Az első plenáris előadást Deme László egyetemi tanár tartotta „Tanterveink alapjai és tendenciái" címmel. Ami az alapokat illeti — fejtette ki —, a tantervek és a már használatba vett tankönyvek újdonságai helyes tartalmi és metodikai többlettel szolgálják az időszerű korszerűsítést. A továbbfejlesztés a kezdeményekre épülve, szervesen valósítandó meg úgy, hogy a helyes elvek és az eredményes végrehajtás közti szakadék megszűnjön. Ehhez a pedagógusok céltudatos munkája szükséges, hogy a társadalmi igényeknek megfelelően a tanulókat mind a passzív, mind az aktív nyelvelsajátítás, illetőleg nyelvhasználat fejlett képességével ruházzák föl, és ezáltal a társadalmi tapasztalatok befogadására, rögzítésére, továbbadására, sőt gyarapítására készítsék föl. Evégett kialakítandó bennük a nyelvi tudatosság és a kellő önkontroll. — A tankönyvek írói számos tudományos eredményt hasznosítottak még olyan területeken is, amelyeknek a kimunkálása a kutatás részéről folyamatban van (például a szövegtanban). A kockázat vállalása alól azonban fel kell menteni őket az egységes és szilárd tudományos alapok kimunkálásával. — A tantárgyi ágazatok közül a nyelvtant (a grammatikát) tarthatjuk a vezérszólamnak mint a helyes nyelvhasználatot megalapozó szabályrendszert, amely tárgyszerűségével, korszerűségével és célszerűségével (azaz operatív szabályok dominanciájával)

töltheti be nélkülözhetetlen szerepét. A grammatika funkcionális feladatának teljesítésével szolgálhat a nyelvi cselekvés vezérfonalául.

Az előadást vita követte, amelynek során elhangzott a szövegszemlélet elsődlegességének kívánalma, a nyelvhasználat elvű tanterv újszerű kiformálásának igénye, a nyelvi ismeretek (fogalmak és szabályok) megfogalmazott elsajátításának (tehát a lelkiismeretes tanulásnak) megkövetelése, a józan továbbfejlesztés számbavételének követelménye, a nyelvi szabályok cél érdekű (nem öncélú) oktatásának szükségessége, a történeti szemlélet jegyében a nyelvről alkotott helyes kép kialakításának gondolata, valamint a más szakosok nyelvi képzésének időszerűsége.

A délutáni plenáris ülésen Wacha Imre tudományos főmunkatárs a beszédművelés tartalmi és terminológiai problémáiról szólt. A diszciplína tudományrendszerbeli helyét a tágabb jelentésű és tartalmú nyelvművelésben látja. Tárgya pedig — szembeállítva az „írásműveléssel" — az elhangzó beszéd („beszélés") kutatása. Tudományos konszenzusra javasolta a beszédművelés terminusának azt az értelmezését, amely a következő tevékenységeket fedi: a beszédfolyamatot és alaptényezőit (az artikulációs folyamat egészére kiterjedőleg), a mondat be- és megszerkeszettségéből következő intonációs jelenségeket, a szöveg értelmező és kifejező tolmácsolását, a spontán szövegek elemzését, a beszédszituációk interakciós problémáinak vizsgálatát (miről mit, kinek, milyen körülmények között milyen céllal, milyen műfaji formában mondunk).

A két állandó — általános iskolai, illetőleg középiskolai tanárokat magában foglaló — szekció külön-külön tárgyalta meg a beszédművelésnek főképpen gyakorlati kérdéseit. A szekcióvezetők — Rónai Béla főiskolai tanár és Montágh Imre egy. docens — a felmerült véleményeket, javaslatokat a plénum előtt ismertette. Eszerint a tanárok több és alaposabb útbaigazítást várnak a szakemberektől a beszédművelésnek mind elméleti, mind gyakorlati (módszertani) kérdéseiben. Rendszeres továbbképzés nélkül sem a helyes beszédre nevelésnek, sem a beszédhibás tanulók gondozásának feladataira nem tudnak vállalkozni, pedig ugyancsak megnőtt a beszédhibások száma. Időszerűvé vált a követelmények kidolgozása tantervi szinten. Kellő nevelői beavatkozás nélkül a gyerekek — egymástól tanulva — infantilizmusban rekednek meg. A tanárképzésben kellő súllyal kell megvalósítani a beszéd kiművelésének elsajátítását.

Az első napon, este, kerekasztal-beszélgetés tárgya volt a tanárképző főiskolákon bevezetendő magyar nyelvi tanterv ügye. A megbeszélést Bachát László főiskolai tanár vezette. Szerinte célravezető lenne a főiskolai tanterv közelítése az egyetemihez, a tantervi cél és feladatok pontos meghatározása, több speciális kollégium rendszeresítése a szélesebb körű érdeklődés kielégítése végett (legyen tehát a tanterv keret jellegű); készüljenek megfelelő jegyzetek a felkészüléshez.

A „kerekasztalnál" Bencédy József főiskolai igazgató, Fekete Péter, Szőlősy-Sebestyén András, Szabó Géza főiskolai tanárok, valamint Fábián Pál egy. tanár foglalt helyet. — A téma megvitatása kiderítette, hogy szükségszerűen érvényesülniük kell a helyi viszonyok adta különböző feltételeknek, s ezért nehézségekbe ütközik egy teljesen egységes tanterv és foglalkozásrend megtervezése. Az irányelvek tekintetében — a célok és feladatok dolgában —, valamint a tematika fő vonásaiban közös álláspont alakult ki. Eszerint érvényesüljön a szinkrón és a diakrón nyelvi szemlélet egysége (legyen azonban külön nyelvtörténeti stúdium is), a nyelvművelés (bestédművelés) kapjon fontosságának megfelelő helyet, a gyakorlati (módszertani) képzés színvonalának emelése végett a hallgatók töltsenek több időt az iskolában.

Augusztus 5-én délelőtt Nagy Ferenc tartott előadást „A szövegnyelvészet eredményei" címmel. Ez a viszonylag új tudományágazat nem szünteti meg a grammatika érvényét, a koherenciának ugyanis nyelvtani eszközei is vannak (utalások névmással, határozószóval stb.). Emellett a jelentéstani elemek mint összetartó erő szolgálják az

összefüggést mondaton belül és mondatok felett. Jelentéssíkok és műfaji kötöttségek egyaránt szerepet játszanak a szövegminőségben, hiszen vannak rendelettel szabályozott iratminták és tartalmilag szabadok. Sajátos válfaja a szövegtípusoknak a tanulói dolgozat.

A szekciók megbeszéléseinek eredményeiről a vezetőik — B. Fejes Katalin egyetemi adjunktus, illetőleg Békési Imre főiskolai tanár számoltak be a plénumnak. Eszerint felmerült annak kérdése, hogyan szolgálja a grammatikai ismeretek tanítása a szövegalkotás kívánalmait; a hozzászólók szükségesnek tartották beszélt és írott tanulói szövegek tervszerű vizsgálatát; megállapították, hogy a közlemény szerkezete és stílusa szoros kapcsolatban van a formáló gondolat tisztaságával. Az újszerű szövegelemzés gyakorlatát minden tanárnak el kell sajátítania. — Nagy Ferenc végül hangsúlyozta válaszában, hogy a szövegnek autonóm természete van, ennek megértéséhez nem elegendő a grammatika és a jelentéstan ismerete; a szövegnek ugyanis mondatokon és mondattömbökön túlutaló, új minőségű szabályai vannak.

Délután D. Mátai Mária egy. adjunktus előadása hangzott el: „A nyelvtörténeti ismeretek oktatásának jelentősége" címmel. A történetiség gondolatának integráló jelentőségét hangsúlyozva utalt a különféle ismeretkörökkel tartható kapcsolatokra, lévén a nyelv olyan jelrendszer, amely jelenében magában hordja múltját is. Szó- és szólás-kincsünk megannyi adatot szolgáltat múltunk megismeréséhez, s így a nemzeti tudat és önismeret meggyökereztetéséhez, művelődéstörténeti ismeretek megszerzéséhez, nem is szólva irodalmunk klasszikus műveiben szemünk elé kerülő számtalan régiség kideríthető vallomásáról.

A szekciók vezetői ezúttal Fábián Pál egy. tanár és Sebestyén Árpád egy. tanár volt. Vezetésükkel lezajlott az iskolafokoknak a témával kapcsolatos megbeszélése, amelynek tartalmáról számot adtak a plénumnak. Ne az érettségi előtt kerüljön sor a nyelvtörténeti ismeretek feldolgozására — hangzott el —, a történeti érdeklődés fenntartható és kiegészíthető folyamatos felvilágosítással (pl. az irodalmi archaizmusok elemzésével, a szaktárgyi szakszókészlet történeti kialakulásának adataival stb.). A középiskolai szekcióban élénk vita alakult ki a tankönyvek beválásáról.

Este Nagy Valéria, az Oktatástechnikai Központ munkatársa a magyarnyelv-oktatásban alkalmazható újabb taneszközöket mutatott be: az általános iskola számára készült helyesírási témájú hangszalagot, s egy másik, verstani tárgyút. Hangosított diasorozat is készült Petőfi életéről (hasonlókat a vállalat többi nagy klasszikusainkról is készít).

Július 6-án délelőtt Fülöp Lajos egy. adjunktus tartott előadást „A fakultatív anyanyelvi oktatás lehetőségei" címmel. Tájékoztatásul elmondta, hogy ennek az új oktatási formának a célja a tanulók egyéni édeklődésének megfelelő képzés, amely a gimnáziumban előkészít a felsőbb tanulmányokra vagy valamely gyakorlati pályára. A tanuló eszerint választhat a megadott ismeretkörök között, ezek: a nyelvhasználat-fejlesztő „Közlésmód (kommunikáció)" a művészi pályára felkészítő, „A kultúra jelrendszerei" (szemiotikai tematikájú), a nyelvelméletet kínáló „Nyelvészeti ismeretek" című.

A szekcióvezetők — Mező András főigazgató-helyettes, ill. Graf Rezső felelős szerkesztő — az ülések után jelentették: a részvevők szerint örvendetes az egyéni képzés számára megnyílt lehetőség, de problematikus a választás kötelező volta (hiszen a tanulók közül sokan csak kényszerűségből vezsznek részt a munkában); többen a szakosított osztályok megszűnését sajnálták, és hiányolták a munkát segítő tankönyveket, segédleteket.

A két és fél napi tanácskozás eredményeit Szathmári István egy. tanár, a Magyar Nyelvtudományi Társaság főtitkára foglalta össze. Ideálisnak mondta a legilletékesebb szakemberek és a gyakorló nevelők termékeny, eszmecserékben lefolyt közös munkáját mint a továbbképzésnek példát mutató alkalmát. Különösen hasznosnak bizonyult

ma, a mind szaktudományi, mind nevelési szempontból fokozott követelményeket támasztó időben. — Bevált az aktivitásra nagyobb alkalmat teremtő szekciós munkaforma. — A találkozó fő tanulságait a következőkben látta: 1. Egyetértés alakult ki a jelen tantervek megítélésében (a korszerűsítés kívánalmainak megfelelnek, finomításokkal továbbfejlesztendők); a grammatika helye és jelentősége megszilárdult: a tantervi témarend gerincét alkotó stúdium. 2. Megoldandó az iskolafokok közötti átmenet problémája (az általános iskola nem alapozza meg kellőképpen a középiskolai oktatás eredményességét). 3. A nyelvhasználat-központúság elve megszilárdult; a tantárgyi ágazatok célravezető rendjéről a folyamatban levő vizsgálatok alapján kell majd határozni. 4. Bebizonyosodott az elméleti ismeretek elsajátításának fontossága. 5. Megvalósulóban van a tanári szemléletváltozás az anyanyelvi nevelés jelentőségét és feladatait illetően; egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy minden tantárgy tanárának szüksége van a nyelvi képzettség megszerzésére és az ilyen irányú továbbképzésre (ez utóbbira jó minta az egyetemen kialakult, önképzéses forma). 6. Folyamatos munkával el kell tüntetni a „fehér foltokat", tehát a fejlett gondolkodás és a művelt kifejezés egységét a tudományos diszciplínák kutatóinak közreműködésével meg kell teremteni. 7. Ezzel kapcsolatban a felsőoktatás tanterveinek lehetőséget kell adniuk többféle nyelvészeti stúdiumra és alaposabb gyakorlati képzésre. — Javaslatot tett a tanácskozás anyagának megjelentetésére.

Sz. A.

A szakmunkástanulók magyar nyelvi versenyének 1982. évi döntőjéről

A 212. számú Bornemissza Gergely Ipari Szakmunkásképző Intézetben, Egerben ideális feltételek között került sor április 2-án az 1981—1982. évi versenysorozat döntőjére.

Az évek óta szilárd versenyrendszer az egymást követő döntők összehasonlítására kellő alapot ad. A mindössze öt órás időtartam csak olyan lebonyolítási rendet tesz lehetővé, amelyben az írásbeliség dominál, ezért az összevetés lehetősége erősen függ a feladatlapok összeállításától. Az 1981. évi versenyen motivációs szempontból joggal kifogásolták az ismeretlen szólások értelmezését kívánó első feladatot. Ezúttal a feladatsor indítása szerencsés volt: egy központozás nélkül közölt Babits szöveg mondathatárait kellett meghúzniuk a versenyzőknek. A folytatás azonban kevésbé volt sikeres, három szinonimikai és szólásértelmező feladat következett mégis csak. Különösen a szinonimákra épülőt lehet kifogásolni. Hogy meg lehessen ítélni, közlöm:

„Fogalmazz kifejezőbben, képzeletmozdítóbban! Tedd árnyaltabbá az itt következő szöveget rokon értelmű szavakkal és fordulatokkal! Csak a kiemelt és kigyűjtött szavak helyett kell kifejezőbbet ajánlanod. Több ajánlatod is lehet. A zsüri minden jó megoldást egy-egy ponttal jutalmaz.

Gyenge szellő *fújt*, s a hajó csak *nagyon lassan* közeledhetett. Nemzetiségét *nem tudták* megállapítani, mert zászlót nem láttak rajta. Végül is a fiú *lemászott* a dombról, s fáklyáért *ment*, hogy meggyújthassák a máglyát. Mikor a tűz *meggyújtotta a hasábokat*, izgatottan, felváltva *figyelték* távcsövükön, vajon észreveszik-e a jelzést a hajón. *Időnként* fűnyalábokat *dobtak* a tűzre, hogy minél *nagyobb legyen* a füst."

Rendkívül helytelen azt a szemléletet terjeszteni, hogy a rokon értelmű szavakkal feldíszítjük a szöveget, hogy a stilizálás valami utólagos művelet. A feladat szövege pedig úgy, ahogy volt, megfelelt a közlés céljának. Átjavítva éppen a funkcióját veszítette el. Megmenekülni akaró hajótöröttek „így" nem cifrázzák szavaikat!

A nyelvtani feladatok (5—7.) nem voltak különösebben nehezek. Jól is sikerültek. Mondatrészszerep-vizsgálat, szófajfelismerés, szóelemekre bontás szerepelt bennük. Az utóbbi a szótagolással való összevetést is megkívánta:

„7. Bontsd az alább felsorolt szavakat szótagjaikra, majd tagold őket szóelemeik (tő és toldalékok) szerint is!

Az elemzendő szó	*a)* szótagolva	*b)* szóelemeire bontva
városok	*vá-ro-sok*	*város-ok*
rendőr	.....	.....
rózsás	.....	.....
legélénkebben	.....	.....
asztalon	.....	.....
barátságát	.....	.....
feladatai	.....	.....
fali	.....	.....
pénzért	.....	.....”

Helyesírási és hangtani feladatok zárták a feladatlapot. Ezek sikerültek a leggyengébben. Végeredményben azonban mindössze hárman nem érték el a 60%-os teljesítményt.

A legjobb öt szóbelizett az országos elsőségért. Ezúttal Herke János, egy komlói ipari tanuló megszakította a kereskedelmi és vendéglátó szakiskolások — érthető — győzelmi sorozatát, bár a 2. és a 3. hely az övék maradt.

A változatlan összetételű zsüri az elmúlt években már kapott talpraesettebb válaszokat is, de a szóbeli most is változatos és érdekes beszélgetéssorozat volt, amelyben a nyelvhasználat minősége és tudatossága volt a mérce. A jelentésárnyalatok felismerése és nyelvbotlások kijavítása egyaránt előkerült.

Idézek egy, a beszélgetéseket elindító feladatsort:

„1. *a)* Magyarázza meg — egy-egy példával is — az alábbi melléknevek jelentésének különbségét!

félénk — félős — féltő — féltékeny — félelmes

b) Mutasson rá arra, hogy hány képtelenség van „*a kopasz fejű nyári Mikulás*” humoros megnevezésben!

c) Helyesbítse a következő hibás mondatokat, és világítsa meg a hibák forrását!

Nézz ki, nem-e jött meg a bátyád!
Ez se nem jól van.”

A teljesítményekkel a zsüri végeredményben elégedett volt.

Remélem, hogy a versenyek kisugárzó hatása van a szakmunkástanuló fiatalokn szélesebb tömegeire is. Mert ez a cél! Az anyanyelvi kultúra fejlesztése ebben az iskolatípusban is.

Befejezésül a verseny végeredménye:

1. Herke János (501. sz. Intézet, Komló — tanára: Kellerné Kecskés Kamilla), 2. Tibai Erika (Keresk. és Vendéglátóipari Intézet, Székesfehérvár — tanára: dr. Kardos Ottóné), 3. Molnár Melinda (ugyancsak kereskedelmis, Miskolc — tanára: Dienes István), 4. Horváth Erika (Szombathely), 5. Martin Gabriella (Cegléd).

Hangay Zoltán

Pályázati felhívás

A Magyar Nyelvtudományi Társaság pályázatot hirdet az „Adalékok a magyar, illetőleg magyarországi nyelvtudomány történetéhez" című tárgykörből. A pályázaton bárki részt vehet, aki egyetemet vagy főiskolát végzett, és nem rendelkezik akadémiai tudományos fokozattal; ezenkívül egyetemi és főiskolai hallgatók is pályázhatnak.

A pályaműveket 1984. március 15-ig kell beküldeni a következő címre: Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. 1052.

A dolgozat terjedelme nem haladhatja meg a 100 gépelt lapot (kettes sorközzel). Pályaműként szakdolgozat vagy egyetemi doktori értekezés is benyújtható.

A követelményeknek megfelelő pályaművek a következő díjazásban részesülnek: I. díj: 6000 Ft; II. díj: 4000 Ft; III. díj: 3000 Ft. Ezenkívül az arra érdemes pályaművek 2000—2000 Ft-tal jutalmazhatók. A Magyar Nyelvtudományi Társaság gondoskodni óhajt a legjobb pályaművek megjelentetéséről, valamennyi dolgozat archiválásáról, s folyóiratában, a Magyar Nyelvben közölni fogja a szerzők és a dolgozatcímek teljes listáját.

A jelzett tárgykörön belül bármilyen témájú dolgozat benyújtható, mégis a pályázók figyelmébe ajánljuk a következő témákat: Kalmár György nyelvtudományi munkássága; Kempelen Farkas nyelvtudományi munkássága; Teleki József nyelvbölcseleti munkássága; Árvay József grammatikai munkássága; Vörösmarty Mihály nyelvtudományi munkássága; Táncsics Mihály nyelvészeti munkássága; Kertész Manó grammatikai munkássága; Balogh Péter grammatikai munkássága; Szeremlei Császár Lóránt jelentéstani nézetei; Négyesy László stilisztikai munkássága; Zlinszky Aladár stilisztikai munkássága; Zolnai Gyula nyelvtudományi munkássága; Györke József nyelvtudományi munkássága; Laczkó Géza nyelvtudományi munkássága; Fokos Dávid finnugor nyelvészeti munkássága; Gáldi László romanisztikai munkássága; Gyomlay Gyula latin és magyar nyelvészeti munkássága; Petz Gedeon germanisztikai munkássága; Asbóth Oszkár tudományos pályája; Kalmár László matematikai nyelvészeti munkássága. — Az egyetemi Magyar Nyelvtani Társaság története; A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvének története; német jövevényszókutatásunk története 1900-ig, a „Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes" című munka megjelenéséig; a magyarországi bohemisztika Melich János felléptéig. — A következő folyóiratok története: Magyarosan; Népünk és Nyelvünk; Nép és Nyelv; Szegedi Füzetek; Magyar Népnyelv. A Nyugat nyelvészeti vonatkozású írásai; a Széphalom vagy más hasonló típusú folyóirat nyelvészeti cikkei.

A fenti ajánlások csupán iránymutatásul szolgálnak, s nem kívánják korlátozni a pályázók témaválasztását.

A pályázóknak — kérésükre — a Magyar Nyelvtudományi Társaság tanácsadót ad segítségül. Az ilyen irányú kérelemmel K i s s J e n ő egyetemi docenshez, a Társaság titkárához forduljanak a pályázók (címe: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest, Pf. 107., 1364.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1982. április 27. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

83.10802 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szemle

Temesi Mihály: A magyar nyelvtudomány (Ismerteti: *Papp Ferenc*) 362
Guszkova Antonyina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben (Ismerteti: *G. Varga György*) 365
Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata (Ismerteti: *Papp László*) 367
Nyelvpedagógiai írások és Siptár Péter: Nyelvészeti kisszótár (Ismerteti: *Kontra Miklós*) 370
V. Busa Margit: Kazinczy Ferenc Bibliográfia (Ismerteti: Y) 372

A Nyelvőr hírei

Elekfi László: Verstani elemzések vitája és a Zrínyi-kutatás 374
Molnár Ildikó: A pedagógusjelöltek Kazinczy-versenye 1982-ben 377
Sz. A.: Anyanyelv-oktatási napok Nyíregyházán 379
Hangay Zoltán: A szakmunkástanulók magyar nyelvi versenyének 1982. évi döntőjéről 382
Pályázati felhívás 384

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215–96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215–11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza:* A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos:* Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai" tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László:* Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 Ft
4. *Bárczi Géza:* Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 Ft
5. *Vértes O. András:* A beszédhibákról ..... 1 Ft
6. *Ferenczy Géza:* Arany János, nyelvünk búvára és művelője ..... 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László:* Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre:* A műszaki nyelv művelése ..... 5 Ft
9. *Deme László:* Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc:* O. Nagy Gábor emlékének ..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor:* Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában ..... 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára: 13,— Ft
Évi előfizetés: 52,— Ft

INDEX: 25 550
ISSN 0025—0236

Nyelvészeti kiadványok

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7

Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története.* 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9

Études Finno-Ougriennes. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klinckseck, Paris)

Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8

Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó.* (Übers. von István Tóth.) 1975 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6

Hadrovics László: *Szavak és szólások.* 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3

Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata.* 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7

Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda.* (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2

Jel és Közösség. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3

Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)

Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* 1975. 230 l. 12×18 cm, Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4

Magyar értelmező kéziszótár (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor. Kovalovszky Miklós. 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5

A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2

Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval

Modern Linguistics and Language Teaching International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatikus rendszere.* (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265. l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43

Researches in Altaic Languages Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4

Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten.* Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2

Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte.* Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószövegegel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.

Zsilka János: *A jelentés szerkezete.* A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

A MAGYAR NYELV HETE 1982-BEN

Németh Károly: Megnyitó beszéd

Benkő Loránd: A név és az ember

Tőzsér Ágnes: Szarvas Gábor akadémiai működése dokumentokban

Fodorné Csányi Piroska—Fábián Pál: A magyar kémiai elnevezés és helyesírás

Máté Jakab: A felsőfokú hungarológiai oktatás és tudományos kutatás a Román Szocialista Köztársaságban

Szigethi Gábor Miklós: Az ormánsági nyelvjárás Kodolányi prózájában

Papp Mária: A szépség szomorúsága

Szende Tamás: A hangtani kutatások újabb eredményei és alkalmazási lehetőségeik a közoktatásban

Bencze Lóránt: „A metaforáló állat"

Kemény Gábor: Szöveg és jelentés

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

106. ÉVFOLYAM 1982. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
BÁNRÉTI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, ILLYÉS GYULA, KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSZKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

A MAGYAR NYELV HETE 1982-BEN

Németh Károly: Megnyitó beszéd 386
Benkő Loránd: A név és az ember 391
Tőzsér Ágnes: Szarvas Gábor akadémiai működése dokumentumokban 399
Fodorné Csányi Piroska—Fábián Pál: A magyar kémiai elnevezés és helyesírás 410
Máté Jakab: A felsőfokú hungarológiai oktatás és tudományos kutatás a Román Szocialista Köztársaságban 419

Íróink nyelve

Szigethi Gábor Miklós: Az ormánsági nyelvjárás Kodolányi prózájában 431
Papp Mária: A szépség szomorúsága 439

Nyelv és iskola

Szende Tamás: A hangtani kutatások újabb eredményei és alkalmazási lehetőségeik a közoktatásban 444

A nyelvtudomány műhelyéből

Bencze Lóránt: „A metaforáló állat" 455
Kemény Gábor: Szöveg és jelentés 465

Szó- és szólásmagyarázatok

Kiss Lajos: Régi földrajzi nevek, régi térképek 477
Ördög Ferenc: A puszta helynevekből keletkezett családnevek kérdéséhez 484

Imre Samu
(1917–1990)

MAGYAR NYELVŐR

106. ÉVFOLYAM * 1982. OKTÓBER–DECEMBER * 4. SZÁM

A MAGYAR NYELV HETE 1982-BEN

A TIT magyar nyelvi választmánya április 18-tól 23-ig — immár tizenhatodik alkalommal — rendezte meg a magyar nyelv ünnepi hetét. A központi rendezvényt ezúttal Zala megye vállalta. Megnyitására — ezúttal első ízben — nem a megyeszékhelyen, hanem Lentiben került sor.

Hagyományos módon ez alkalommal is közéleti személyiség, politikus nyitotta meg az ünnepi hetet: Németh Károly, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a KB titkára. A politika és a nyelv összefüggéseiről, a nyelvi nevelés feladatairól és a nyelvhasználat vétségeinek káros voltáról szólt. Ezután Benkő Loránd akadémikus tartott előadást a név és az ember kapcsolatáról, majd Ördög Ferenc kandidátus korreferátuma következett ugyanebből a tárgykörből. Az ünnepélyes megnyitó a Magyar Rádió nyilvános irodalmi műsorával zárult „Írók, költők a nyelvről" címmel.

Az 1982-i rendezvények központi tárgyköre a nevek világa volt. Az előadásoknak mintegy kétharmada névtani kérdésekkel foglalkozott: az irodalmi névadással, a helynevek történelmi és művelődéstörténeti tanulságaival, az utónevek divatjával stb .

Egy hét alatt mintegy hetven nyelvész vállalt előadást az ország minden tájáról: egyetemi oktatók, tudományos kutatók, tanárok. Körülbelül százhetven alkalommal rendeztek előadásokat, rendhagyó nyelvi órákat, játékos vetélkedőket, szépkiejtési versenyeket.

A színes perogramú rendezvényt mintaszerű szervezés tette sikeressé. Nagy ügyszeretettel és felelősséggel vették ki részüket benne a megye párt- és állami vezetői, az iskolák, a művelődési intézmények, a társadalmi szervezetek, az üzemek, a városok és falvak.

Alább Németh Károly és Benkő Loránd előadását közöljük.

Nyelvtudományi Intézet KÖNYVTÁR

I.

Megnyitó beszéd

Tisztelt Barátaim!
Kedves Elvtársak!

Amikor Lőrincze Lajos barátunk felkért a Magyar nyelv hete megnyitó beszédének elmondására, bevallom, szabódtam. Még olyan kérdést is föltettem magamnak: mi keresnivalóm van az elhivatott nyelvészek szónoki emelvényén? Aztán felidéződött bennem az intelem: „Meleg szeretettel függj a hon nyelvén! mert haza, nemzet és nyelv, három egymástól válhatatlan dolog; s ki ez utolsóért nem buzog, a két elsőért áldozatokra kész lenni nehezen fog."

Lényegében a nagy költő, gondolkodó és politikus százötven esztendeje kifejtett szavai meggyőztek. De szerepe volt elhatározásom kialakításában annak is, hogy az országos megnyitó színhelye szűkebb pátriám.

Megtisztelő számomra, hogy kifejezhetem ezen a fórumon a Központi Bizottság megbecsülését, elismerését Önöknek, s mindazoknak, akik szívügyüknek tekintik anyanyelvünk ápolását, és féltve őrködnek tisztaságán. Élve az alkalommal, a Központi Bizottság és személy szerint Kádár János elvtárs nevében valamennyiüket üdvözlöm. Köszönetet mondok házigazdáinknak, hogy otthont adtak ennek a fontos tanácskozásnak.

Úgy érzem, kötelességem, hogy bár nagyon röviden, de néhány szót szóljak mai körülményeinkről, a munkánkat és az életünket is befolyásoló néhány fontosabb tényezőről.

Hogyan illeszkedik a magyar nyelvvel való foglalkozás nagy társadalmi feladatainkhoz, törekvéseinkhez és mindennapi gondjainkhoz?

A nemzet sorsáért érzett felelősség, a nemzet és a nyelv összefüggésében való gondolkodás és munkálkodás Bessenyei Györgytől napjainkig jellemzi a kulturális és politikai élet képviselőinek, a haladás híveinek, a hazáért élő és dolgozó milliónak a magatartását.

Pártunk az elmúlt negyedszázadban leküzdötte a korábbi súlyos hibákat, érvényesíti politikájában a szerzett történelmi jelentőségű tapasztalatokat, népünkkel együtt megteremtette a szocialista nemzeti egységet. A szocialista hazáért érzett felelősség, a közös gondolkodás fűzi szorosan egybe a párttagokat és a párton kívülieket, a hívőket és a nem hívőket a magyarokat és a nemzetiségieket. Ez nagy erő. S záloga annak, hogy céljainkat elérjük.

A Magyar Népköztársaságban munkára, alkotásra ösztönző a légkör. Hazai viszonyaink kiegyensúlyozottak egy olyan nemzetközi helyzetben, amikor a történelmileg kialakult egyensúlyok körül — amelyek kapcsolatosak mai világunk erőviszonyaival, biztonságával — éles küzdelem folyik a béke, a haladás hívei és az emberiség fennmaradását fenyegető, kalandorságra hajló visszahúzó erők között.

Emlékeztetni kívánok arra, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusán nagy feladatoknak gyürkőztünk neki. A lényeg — tömören szólva — az, hogy biztosítsuk népgazdaságunk helytállását az egyre fokozódó világgazdasági versenyben, képessé tegyük arra, hogy rugalmasan tudjon alkalmazkodni a számunkra is kedvezőtlenül alakuló körülményekhez. Ezt az utat járva tudjuk megőrizni vívmányainkat, népünk életszínvonalát, javítani

életkörülményeinket, és megalapozni a későbbi lendületes fejlődést. Ez nemzeti programunk, ennek megvalósítása nemzeti ügy.

A próbatétel nagy. Álljuk. És nem is topogunk egy helyben; ha szerényebb ütemben is, de haladunk előre. Egyetlen fontos társadalmi kérdést sem veszünk le a napirendről. Ezt mutatja a többi között az is, hogy pártunk Központi Bizottsága néhány napja foglalkozott az oktatás fejlesztésével és a lakásviszonyok alakításával, s ezen belül is kiemelten azzal, hogy a fiatal házasok minél előbb otthonhoz juthassanak.

A nehezebb feltételek keményebb és jobb munkát követelnek tőlünk. Nem félünk a munkától, eredményeinkért eddig is megdolgoztunk. Most a tét az, hogy megtartsuk, megvédjük munkánk gyümölcseit. Erre képesek vagyunk, mert a párt és a nép egységes, egy akaraton van, egy nyelven beszél. Jó meggyőződéssel mondhatjuk, hogy az előttünk álló feladatokat most is megoldjuk, a nehezebb feltételeken úrrá leszünk, csak béke legyen. Ezért legfőbb nemzeti kötelességünk a béke ügyének a szolgálata. A békéért is azzal tehetünk a legtöbbet, ha hazai dolgainkat jól végezzük, és erre alapozva növeljük népünk szavának súlyát a nemzetközi életben.

Kedves Elvtársak!
Tisztelt Barátaim!

A nyelv ezernyi szállal kötődik gondolkodásunkhoz, kifejezi és őrzi egyéni emlékeinket, társadalmi emlékezetünket. A nyelv, a nyelvhasználat tükrözi a mindenkori társadalmi viszonyokat. Nyelvünk mai gazdagodása szorosan összefügg a felszabadulásunk óta megtett történelmi úttal.

Engedjék meg, hogy egy kis történelmi visszapillantás keretében, a magam módján emlékezzem nyelvünk fejlődésére.

— Amikor az ország felszabadult, eldőlt az ezer éves per, a magyar nyelvbe is bevonult milliók meggyőződésének kifejeződése: *a föld azé, aki megműveli.* Megszületett *újgazda* szavunk. Mekkora változást hozott a *földosztás*, mennyi reményt jelentett a nehéz sorsú parasztembernek!

— A *munkás-paraszt szövetség*, a *falugyűlés*, a *falujárók* az új élet megkezdésére, a kiszélesedő közéletre, a városi emberek segítségnyújtására emlékeztetnek az *újjáépítés* idejéből.

— Milyen szépen, tömören fejezte ki nyelvünk a nagy történelmi változás lényegét: *Tiéd az ország, magadnak építed!* Ehhez kapcsolódtak olyan szavaink, mint *munkaverseny, széncsata, tervgazdálkodás.*

— Amikor a *termelőszövetkezet, szövetkezeti mozgalom* szót, szókapcsolatot mondjuk, elsősorban már nem arra a lelki tusára gondolunk, amit a magyar parasztember átélt, amikor döntött új életéről, és eljegyezte magát a szövetkezéssel, és nem is arra a hatalmas méretű szervező, felvilágosító tevékenységre, melyet akkor végeztünk. Amikor azt halljuk: *szövetkezeti parasztság, szocialista mezőgazdasági nagyüzem, háztáji gazdaság, csirkegyár*, a magyar mezőgazdaság büszkeségre jogosító eredményeire gondolunk; ugyanakkor már-már feledésbe merülnek a milliók mostoha sorsára emlékeztető olyan szavak, kifejezések, mint a *béres*, a *nincstelen paraszt*, a *summás.*

— Az *olvasómozgalom*, a *szabadidő*, a *pártmunkás*, a *társadalmi munka* azt fejezi ki, hogy erősödnek a közösségek, becsülete van a közért végzett munkának; munka és művelődés összekapcsolódik, felszabadultunk egy emberibb életre is.

— Az *ABC-áruház* a mai nemzedékek mai életét teszi kényelmesebbé, s tükrözi azt a törekvésünket, hogy aki becsülettel megdolgozott a pénzéért, az kívánságának megfelelően tudja elkölteni.

— Új eredményekről, jövőnkért érzett felelősségről vallanak az olyan megnevezések, mint *gyermekváros, házgyár.*

— Csak a történelemkönyvek őrzik a *kalandozást;* a múltban már a szomszédos falvakba való eljutás is *világlátottá* avatta az embert, ma *IBUSZ-úton* milliók járják, kalandozzák be az egész világot.

— Ezernyi gondolat társul olyan kifejezésekhez, mint *békés egymás mellett élés, atomcsend,* a háború réme is, de egyben népünk békevágya, békeharca is.

— Közkeletű szavunkká vált a *testvérország,* a *testvérpárt,* a *KGST.* Biztonságunk szavatolását jelenti a *szocialista szövetséges.* Ezek elterjedésével párhuzamosan eltűnt az *árva nép,* a *társtalan, magányos nemzet,* amelynek ezen a Földön nem, csak az égben voltak *patrónusai.*

Szókincsünk gyarapodása, változása tükrözi tehát népünk anyagi, szellemi gyarapodását. A közös erőfeszítések révén született eredmények, a szocialista vívmányok hozzájárultak nyelvünk gazdagodásához is.

Nyelv és gondolkodás, nyelv és társadalom igen erős összefüggései következtében a nyelv nemcsak az eredményeket tükrözi, hanem fejlődésünk, magatartásunk zavarait is. Sajnos lépten-nyomon találkozunk olyan nyakatekert szavakkal, szókapcsolatokkal, mint *beüzemelés, lealapbéresít,* vagy minduntalan felbukkanó közhelyekkel: *nincs gond, ez van, ezt kell szeretni.* És akkor még nem szóltam a fölösleges idegen szókról, a nyelvi durvaság megannyi megnyilvánulásáról, az élőbeszédben oly gyakori s az írásban sem ritka pongyolaságról. A bürokratikus és tudálékos szóhasználat széles körben visszatetszést szül, és természetes tiltakozást vált ki. Sajnos, mégis akadnak utánzói. És fabatkát sem ér az idegen szavakkal való bűvészkedés, az olyan ismeretterjesztés, amelyről a hallgatóságnak nemegyszer az a megjegyzése: ez az ember csuda okos lehet, mert egyetlen szavát sem értettem.

Ha számba vesszük nyelvünk gyarapodását, gazdagodását, de a fejlődés kóros kinövéseit is, el kell gondolkodnunk, mi e változás mérlege, s mit kell tennünk a fejlődés elősegítése érdekében. Ebben anyanyelvünk féltő szeretete meg az a felelősség vezérel bennünket, amelyet pártunk XII. kongresszusa fogalmazott meg: „Az általános műveltség, a szaktudás színvonalának társadalmi méretű emelése szocialista fejlődésünk jelenlegi szakaszában elsőrendű fontosságú követelmény. Gazdasági előrehaladásunk igen nagy mértékben függ a termelésben dolgozók szakképzettségétől, felkészültségétől. A műveltség megalapozása, a tudásvágy felkeltése, anyanyelvünk ápolása, a kulturális értékek terjesztése, az önművelés ösztönzése nem az oktatás, a művelődés belügye, hanem elválaszthatatlan az egész társadalom fejlődésétől."

Hogy a fejlődés menetét helyesen tudjuk megítélni, körültekintően kell számba vennünk a tényeket. Van magas fokon kiművelt irodalmi nyelvünk; a tudományok élenjáró képviselői világos fogalmazásban taglalják fontos mondanivalójukat, s elsajátították az ismeretterjesztés nem könnyű műfaját is; a párt- és az állami szervek következetes törekvései révén, nyelvészek segítségével kialakult a közéleti nyelv és beszéd szabatos válfaja. Vegyük mindehhez hozzá, hogy hazánkban milliók vesznek részt társadalmi, gazdasági ügyeink tervezésében, vitelében, a közéletben. Pártunk Központi Bizottsága ennek előmozdítása érdekében szükségesnek tartja, hogy legfontosabb dokumentumait nyelvészek is lássák, közreműködjenek azok formába öntésében.

A sokféle terület és teendő közül a közélet nyelvének jobbítását kívánom kiemelni, mert tapasztalataink szerint még meglevő fogyatékosságai zavarhatják, fékezhetik politikai törekvéseink érvényesülését is. Hivatali, mozgalmi nyelvünk mesterkélt szóalkotásaival, szófűzéseivel, mondatszerkesztésével, semmitmondó frázisaival fölülkerekedik a mindennapi beszéden, a köznyelven. Ezekbe az eltérésekbe, ebbe a mesterséges szétválasztásba nem szabad belenyugodnunk, hanem okaikat feltárva megszüntetésükön kell munkálkodnunk. Azt igényeljük a nyelvészektől, a nyelvművelőktől, a kultúra munkásaitól, hogy lépjenek fel határozottan a torzulások ellen, ne hagyják szó nélkül a nyelvrontást, bárki kövesse is el.

A hivatal, a közélet nyelvét a magyar nyelvű hivatali írásbeliség kezdeteitől jellemezte a körmondatok, a hosszú, bonyolult szerkezetekkel megnehezített mondatok használata, a kuriális stílus. Ennek elrettentő példáitól megkímélem Önöket. Inkább a felszabadulás utáni közéletben megjelent változatáról, a sokat bírált és elemzett „színtelen, szagtalan bürokrata tolvajnyelv"-ről szólnék.

Bár nagymértékben visszaszorult mind a politikai, mind a hivatali nyelvből, még távolról sem tűnt el, különösen nem az alsó és középszintű hivatalok, társadalmi szervek életéből. Ha kézbe veszünk egy sokszorosított jelentést, stílszerűen: „anyagot", ha hallgatjuk a televízió, a rádió riportjait, efféle mondatokkal, szavakkal, kifejezésekkel találkozunk: „*Jog illeti meg a bizalmiakat a részvétel biztosítása mellett a kitűzött anyagi ösztönzőből való kizárás döntésénél*" (azaz: A bizalmiaknak joga, hogy részt vegyenek a kitűzött jutalmak megvonásában). A „csatorna ellátottságba bevont lakások" helyett érthetőbb lenne: *csatornázott lakások*. A *nyílászáró szerkezet* pedig becsületes magyar nevén nem más, mint ajtó, ablak. E kis példákból az is kitetszik: a szakma, a hivatal nem tud szabadulni a maga nyelvi görcsétől, de talán nem is akar, mert fetisizált anyagot gyárt, fölfelé jelent, ahol bizonyára léteznek az efféle *elvárások*.

Erre vallanak az olyan minisztériumi, megyei jelentések is, amelyekben szakmai vagy annak látszó szavak tömegével is nagyon keveset vagy prózai dolgot mondanak. Hallgassanak meg egyet: „*E gondjaink közepette a lakásigények egyre fokozódó nagyságrendje* szükségessé tette a *magánerő szélesebb körű* bevonását, amelyet az *OTP-beruházású társasházak* építésének növelésével, valamint a családi házak *telekellátásának biztosításával és struktúrájának folyamatos korszerűsítésével értünk* el. A több szintes lakások *építésének növekvő tendenciája mellett* az egyes tervidőszakokban a *családiház-építés abszolút számban* emelkedett".

Nekem úgy tűnik, akik így írnak vagy beszélnek, azoknak nincs saját mondanivalójuk; sablonokban, előre gyártott nyelvi elemekben gondolkodnak; csak a jelenséget látják, a lényeg elsikkad a szemük elől.

Mi a teendő az efféle jelenségek, hibák elkerülésére? — Kettős. Tanítsuk meg az embereket önállóan gondolkodni, elemezni, dönteni, felelősséget vállalni, hogy ne csak fölfelé figyeljenek, hanem a maguk erejére, munkatársaikra támaszkodjanak. Tanítsuk meg őket, hogy amit el lehet mondani egy lapon, két perc alatt, azt ne írják meg három lapon, ne mondják 10—15 percig. Aki a tényekkel ismerkedik, a lényeget keresi, az a megfelelő szót is megtalálja. Mert a lényeget csak találó szóval lehet kifejezni; csupán szóval, még ha divatos is, hivatalos is, mellébeszélni is lehet. „Miért jó a nép nyelve? — kérdezi Illyés Gyula. — Nem azért, mert helyes vagy szabályos; amiért teremtő erejű." Ez nagy igazság, és már a második teendőnkre is utal.

Tanulmányozni kell a nyelvet, meg kell ismerni jelenében és múltjában, szabályaiban és szellemében, teremtő erejében.

Erre mutat a magyar nyelv hetének idei központi témája, a nevek tanulmányozása. Zala megye tanácsa elsőnek adott példát az országban, egy hatalmas vállalkozás megvalósításával, a földrajzi, helytörténeti nevek tanulmányozására. 1964-ben adta ki a Zala megye földrajzi nevei című művet. Aki először veszi kézbe ezt a súlyra is tekintélyes könyvet, elálmélkodhat rajta, mi van a neveken ennyi tanulmányozni való. Pedig elég egy kis nézelődés, hogy rádöbbenjünk, a nevekben mennyi történelem, művelődéstörténet, településtörténet, a nép életének, munkájának, gondolkodásának mennyi emléke öröklődött századokon át napjainkra. Nekem, e megye szülöttének külön is öröm és ezernyi emlék felidézése a kötetben való tallózás. Olvashatjuk, *Zalaigricen* eredetileg királyi igricek, mulattatók laktak. *Lentiszombathely*, *Magyarszerdahely*, *Tótszerdahely* a régi vásártartás napját őrzi. Szülőfalum, *Páka* nevét a mai Alsóválicka patak korábbi megjelölése adta; s szláv eredeténél fogva tanúsítja, hogy e tájon a magyar és a más ajkú emberek már az ősi időben közösen keresték a boldogulás útját.

Vajon mi vezette a mű anyagának összegyűjtőit, elemzőit fáradságos útjaikon? Pais Dezső, Zalaegerszeg nagy szülötte, díszpolgára írja költői szépségű visszaemlékezésében: „A zalai, közelebbről az Egerszeg környéki táj szemlélete és hangulata növelte bennem a földrajzi nevek iránti érdeklődést. Fokozta a vizsgálatukra, eredetük felderítésére való törekvést. Magányos kószálásaim során sokszor fölkerestem az egerszeghegyi kápolnától délnyugatra elterülő tájékot, a *Csarit* nevű határrészt. Szelíd dombok hajladoztak ott egymás felé, és köztük kis vízerek folydogáltak szanaszét. Ha a természetben el lehetett mondani valamiről, hogy bájos, ez a zug az alkonyat óráiban csakugyan megejtően az volt. A másik kép vagy képsor, amelyet igen gyakran szívtam fel magamba, a Jánka-hegy magaslatáról szemlélhető vidék északnyugati, északi és keleti karéjának látványa. Szinte kényszerítette az embert, hogy a szemét . . . legeltesse rajta. Ilyen benyomásokból egyre határozottabban éreztem, hogy a környező földrajzi nevek nem mesterséges, esetleges jelekként függeszkedtek rá a természeti tárgyakra, hanem régi élet teremtette meg őket, és küldi el bennük hozzánk emlékeit."

Pais Dezső vallomása intelem is számunkra. Azt hallom ki belőle: ember, vigyázz a szép hazai tájra, felelős vagy érte. Nemcsak nyelvünknek, természeti környezetünknek is vannak rongálói. Óvd, ápold, gyarapítsd, miként anyanyelvünket, környezetünket is! Őrizd meg mindkettőt épnek és szépnek, hogy az utánunk jövő nemzedékek is csodálhassák. Ez is hazafias kötelesség.

Kedves Elvtársak!

Kölcsey szavaival kezdtem, azokhoz térek vissza: „. . . azt hinni, hogy gyermekkori nyelvünkkel az élet és tudomány legmagasb és legtitkosb tárgyait is tisztán s erőben előadhatjuk, nevetséges elbízottság." A nyelv mélyebb megismerésére, a nyelv tanulására hív a magyar nyelv hete is. Hiszem, hogy e vonzásból, a vonzalomból marad az ünnep utánra is, anyanyelvünk, magunk és társadalmunk épülésére.

Németh Károly

II.

A név és az ember*

1. Zala megyét a magyar nyelvtudomány, közelebbről a magyar névtan művelői méltán illethetnék „a nevek megyéje" elnevezéssel. Mindenekelőtt azért, mert e táj, illetőleg az itt lakó emberek a magyar nyelvterület egyik legszínesebb, legváltozatosabb, legérdekesebb névanyagával büszkélkedhetnek, a földrajzi nevekre, a személynevekre és a tulajdonnevek egyéb régióira egyaránt értve ezt. De „a nevek megyéje" titulus a nyelvtudományi érdeklődés felől nézve is teljességgel megérdemelt, hiszen aligha van még egy olyan magyar táj, illetőleg népcsoport, amelynek a névanyaga annyi figyelemben részesült volna, annyi jeles könyv, tanulmány tárgya lett volna, mint Zaláé.

A magyar nyelv hetén, Zalában tulajdonnevekről beszélni tehát megtisztelő és hálás feladat, hiszen erre megfelelőbb helyet és alkalmat keresve sem lehetett volna találni. Zalának a nevekkel kapcsolatos nemes hagyományai, a nevek iránt való hajlandósága biztosíték arra, hogy itt értik és érzik a névanyag történelmi és társadalmi jelentőségét, a tájhoz és a néphez, a szülőföld múltjához és jelenéhez kötő erejét.

Bár ez a körülmény feladatomat nagy mértékben könnyíti, illetőleg kellemessé teszi, előadásomnak nem a tulajdonnevek egyes, konkrét problematikájához kötődő jellege, hanem inkább általánosabb témafölvetése okoz számomra némi nehézséget is. Ez elsősorban abban áll, hogy a név és az ember viszonya múlt és jelen vonatkozásában egyaránt rendkívül tág témakör, mely részleteiben is a fontos kérdések hosszú sorát veti föl. Ezek tüzetesebb taglalása a mostani keretekben természetesen nem lehetséges; be kell érnem tehát a téma bizonyos csomópontjainak fölvillantásával. Szólni óhajtok mindenekelőtt a tulajdonnevek ismerethordozó jellegéről, amely a tudományos megismerés számára nagy idők távlatait is képes átfogni, és a társadalom múltjának fontos mozzanataira képes rávilágítani. Némi bepillantást szeretnék nyújtani a tulajdonneveknek a nemzeti hagyományban elfoglalt helyzetébe, múltat és jelent összekötő szerepébe. Beszélni kívánok továbbá tulajdonnévanyagunk mai állapotáról, fejlődési mozzanatairól és mindennapi társadalmi gyakorlatunkban való jelentőségéről. Végezetül egypár nyelvművelő jellegű megjegyzést teszek majd mai és közeljövőbeli névadásunk és névhasználatunk tárgyában.

2. Régóta felismert és az ide irányuló kutatásokkal sokrendbelileg igazolt tény, hogy egy-egy nyelv tulajdonnévanyaga a kérdéses nyelvet használó nép múltjának beszédes bizonysága, sőt a nép történetének, anyagi és szellemi műveltségének olyan régmúlt mozzanatait is segíthet fölfedni, amelyeket a tudományos megismerés más útjain-módjain nem vagy csak részben lehet megközelíteni. A névtannak ez a történeti-művelődéstörténeti vetülete, amellett hogy a nemzetközi tudományosságban is rangot adott e diszciplínának, a hazai kutatásokban, a magyar tulajdonnevek vallatóra fogásával is meghozta a maga értékes eredményeit. Ide irányuló vizsgálatainknak szilárd kiindulási alapot nyújtott az a hatalmas méretű névanyag, amely részben a magyar nyelvemlékekben való fentmaradás, részben a hagyományozódás folytán

* Elhangzott a Magyar Nyelv Hete megnyitóján, Lentiben, 1982. április 18-án.

mintegy évezredet átfogó távlatokban ismeretes előttünk, s amely elsősorban a magyarság korai történetének nagybecsű forrásanyagát szolgáltatja.

Mivel a személynév-divat hullámzása eléggé gyorsan és közvetlenül tükrözteti a nevet viselő emberek mindenkori életkörülményeit és életszemléletét, a magyarság régi s z e m é l y n é v a n y a g á b a n egész sor fontos fogódzóra találunk már az Árpád-kor gazdasági, társadalmi, politikai, művelődési viszonyaira és az e tekintetben minket ért idegen hatásokra vonatkozóan.

Az a tény például, hogy a honfoglalás és a kalandozások korának magyar főemberei túlnyomórészt ótörök eredetű személyneveket viseltek, mint például *Álmos, Gyula, Ajtony, Tétény, Tas, Bulcsú, Termacs* stb., jelzi azt a nagyon erős török politikai és kulturális befolyást, amely elsősorban népünk akkori vezető rétegét érte.

Az a körülmény pedig, hogy még a XII. századi magyar személynévanyagban is jelentékeny kisebbségben voltak az egyházi eredetű nevek a korábbi, pogány kori névadási típusokkal szemben — holott a keresztségben kezdettől fogva minden személy kapott egyházi nevet —, élénken mutatja, hogy elsősorban az alsóbb néprétegekben mily nehezen tört magának utat a kereszténység eszmevilága, illetőleg, hogy a keresztény hitre térés után is még sokáig mily erős gyökerei voltak a korábbi hitvilág elemeinek. Az olyan nevek mellett, mint *Pagány, Hitlen, Nömhisz, Nömhű* 'nem hivő' stb., a XII., de még a XIII. században is bőven találkozunk a pogány vallási hiedelmek névadásbeli lecsapódásaival, a totem, a tabu, a névmágia, a névmisztika köréből. Elég, ha talán csak az úgynevezett óvónevekre utalok, melyeknek az volt a szerepük, hogy a név viselője nemlétezőnek feltüntetésével az embert az ártó, betegséghozó szellemektől megvédjék: *Nömvagy, Nemél, Nömvaló* 'nem létező', *Mavagy, Nevetlen* stb.

Az Árpád-kor végén és az Anjou-korban ilyen személynevek tűnnek föl hazánkban: *Oliver, Roland, Hektor, Echillős, Trisztán, Lancerét* stb. Ezek a Nyugat-Európában divatos lovagregények hőseinek nevei, melyeknek magyar földön való megjelenése bizonysága annak, hogy a világi irodalmi műveltség elemei — nyilvánvalóan közvetlen olvasottság révén is — mily hamar hatoltak el hozzánk.

A korai magyar h e l y n e v e k történeti tanulságai talán még a személyneveknél is fontosabbak. Például a magyar nyelvterületen nagy számban található szláv eredetű víz-, hegy- és helységnevek (*Balaton, Szala, Tapolca, Zagyva; Pilis, Kemenes; Csongrád, Kanizsa, Komárom* stb.) nemcsak a honfoglaláskor itt talált etnikum döntően szláv jellegét bizonyítják, hanem e nevek gócai még a hajdani szláv lakosság elhelyezkedésének területi részleteit is élénk vetítik.

A magyar nyelvterületen összesen több mint kétszázszor előforduló *Nyék, Megyer, Kürt, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér* és *Keszi* helységnév alapján kirajzolható egyrészt a honfoglaló magyarság törzseinek területi elhelyezkedése, másrészt a törzsi keretek felbomlása után a kirajzások jellege. Egyes, nagy kormeghatározó értékű és nagy mennyiségű helységnév-típusok — például a puszta személynevekből lett *Ják, Kaba, Szentes*-féle nevek, az *-i* képzős *Csehi, Püspöki, Pályi*-féle nevek, a *-d* képzős *Füred, Szeged, Somosd*-féle nevek tanúsága szerint nagy pontossággal állnak előttünk a Kárpát-medencének azok a területrészei, ahol a kora-középkorban a lakosság magyar etnikumú, illetőleg magyar nyelvű volt.

A zömmel a XIII. században keletkezett nagyon sok *Szent-* előtagú helységnév — hazai és külföldi szentek nevével —, valamint a felfeszített

Krisztusra utaló sok *Keresztúr* pontosan jelzi annak a Nyugat-Európából érkező kultúrhatásnak az idejét és területi érvényesülését, amely a templomok és rajtuk keresztül a helységek védőszentjeinek tiszteletével kapcsolatosak. Ezek egyik jelentős góca éppen Zala megyére esik. — Az anyagi kultúra érdekes emlékei azok a helységnevek, amelyek a középkori kereskedelmi központokra, vásáros helyekre utalnak: *Szereda, Szombathely, Martonvására* stb.

Az Árpád- és az Anjou-kor személy- és helynévanyagában igen jelentékeny számban fordulnak elő népnevek és foglalkozásnevek, melyek e kor etnikai és foglalkozási — többek között kézműipari — viszonyairól nyújtanak felvilágosítást. A ma is élő ilyenemű nevek sokasága mellett szép számban találunk kizárólag vagy nagyrészt erre a korra utaló nép- és foglalkozásneveket: *Káliz, Úz, Besenyő, Szerecsen, Böszörmény, Szavárd, Orbonász, Polyák, Talján, Vendég* stb., illetőleg *Ardó, Molnos, Csomoszló, Daróc, Lövér, Hőgyész, Dusnok, Kenéz, Igric, Tárnok* stb.

Az ilyen és hasonló, más források híján vagy gyér volta miatt nagy történeti felvilágosító értékű régi nevek mellett persze a későbbi korok magyar névadásának termékei is sok mindent elárulnak saját korukra nézve. Hadd utaljak e tekintetben is csupán két vonatkozásra. Az irodalmi névadásnak sokszor a személyek, helyek jellemzésére is szolgáló elemei különböző korok névdivatját, névízlését, névhangulatát, társadalmi miliőjét állítják elénk. A XIX. századtól kezdve nagy arányokban megindult családnév-magyarosítás termékei is nagy mértékben árulkodnak a társadalom eszmevilágáról, esztétikai felfogásáról, ízléséről vagy éppen ízléstelenségéről.

És nehogy azt higgyük, hogy ma használatos vagy éppen ma születő névanyagunk nem fontos forrás a tudományos megismerés számára, még akkor is, ha a névanyagból leszűrhető következtetések mai életünk más régióiból is kiviláglanak. Mai tulajdonneveink típusai, használati módjai, divatjai, új elemei nagyonis bepillantást engednek társadalmunk mai állapotába és fejlődési tendenciáiba, és gyakran meglehetősen egzaktan állítják elénk azokat. Egypár ide vonatkozó kérdésre később még visszatérek.

3. Bár az imént emlegetett, néhány, igazán csak nagyon szemelgetve válogatott példa — úgy hiszem — képet adhatott arról, milyen nagy értékű tudományos tényanyag rejlik népünk egykori tulajdonneveiben, mennyi rendű és rangú üzenetet közvetítenek ezek elmúlt korokból a mába, nem szabad azt hinni, hogy a régi magyar névanyag csak a tudományos megismerés szempontjából fontos a jelenkor számára. Éppen a tulajdonnevek élettani sajátságai folytán az elmúlt korok névanyaga igen nagy arányokban eljutott a máig, s a hagyományozódás révén ott él mindennapi nyelvhasználatunkban.

Ma ismert, használt helységneveink óriási többsége sokszáz éves múltra, magyar kora-középkori keletkezésre tekint vissza. Ma viselt utóneveink, keresztneveink legnagyobb része is igen régi örökségünk, javarészt a kereszténység felvételének legkorábbi idejéből fakad; sőt egyesek (*Árpád, Zoltán, Géza, Gyula, Zsolt; Emese, Aranka, Gyöngyi* stb.) még korábbi neveknek jórészt felvilágosodás- és reformkori felújításai. Ma birtokolt családneveinkben (vezetékneveinkben) — amennyiben nem névváltoztatás eredményei — közvetlen családi őseink több évszázados névviselése öröklődött reánk, megszakítatlan hagyományként. De a periferikusabb névanyagban is sokszor igen régi idők elnevezési szokásai maradtak fönn; gondoljunk csak például népi csillagneveinkre: *Fiastyúk, Esthajnalcsillag, Göncölszekér* stb.

Aránylag fiatal névkategóriáink is kisebb-nagyobb részben hagyományokra tekintenek vissza. A legrégebbi falusi ragadványnevek jó része például nem régebbi egy-két évszázadnál; de még a mai változó, átalakuló falusi társadalomban is eléggé szívósan tartják magukat. És a népi életszemléletnek, emberismeretnek, humornak mennyi, helyi hagyományokra épülő, azokat megőrző érdekes, ízes emlékét hozzák el a mába! De egészen más területről véve a példát, még hivatalos intézményneveink között is, melyek pedig egyik legfiatalabb névkategóriánkat képezik, szép számmal találhatunk olyanokat, amelyeknek már viszonylag tekintélyes múltjuk van, amelyek sokkal előttünk járó nemzedékek névadásának eredményei: *Magyar Tudományos Akadémia, Magyar Államvasútak, Országház, Egyetemi Nyomda, Nemzeti Színház* stb.

Mindezek a nevek nemzeti hagyományaink részei, összekötnek múltunkkal, népünk történetével, elhalt nemzedékek hosszú sorával, azok gondolat- és érzésvilágával, művelődési előzményeinkkel, a hazai földdel, tájakkal. Nem tekinthetünk tehát rájuk csupán úgy, mint a nyelvi jel rideg, közlési, azonosító eszközeire; sokféle szállal fűznek hozzájuk érzelmi, hangulati momentumok is.

Be kell vallanom, hogy engem, amikor időnként hazalátogatok a rég elhagyott szülőföldre, Erdélybe, mindig különös varázzsal, hangulattal töltenek el az ottani ízes, változatos, történelmi levegőt árasztó nevek, földrajzi nevek és személynevek egyaránt. Bárhová megyek, figyelgetem, mondogatom, ízlelgetem őket, rajtuk keresztül is megtöltődöm emlékekkel, megidézik ifjúságomat; s miután visszatérek, még mindig ott csengenek fülemben, újra elém hoznak tájakat, embereket. Gondolom, többé-kevésbé így lehetnek ezzel mások is, akik érzik a hazai föld megkötő erejét, amely sajátos elnevezéseinek varázsán át is beléjük sugárzik.

A tulajdonneveknek a szűkebb vagy tágabb szülőföld emlékeit a mába közvetítő szerepe, múlt időket megidézni képes ereje, a hazai tájakhoz, emberekhez kötő varázsa, hangulata érzésvilágunknak sajátos, értékes eleme, melyet a gyorsuló időnek, mai rohanó életünknek sem szabad elmosnia. A bennük rögződött hagyományok megismerését és ápolását nemzeti önismeretünk és önbecsülésünk szerves részeként kell tekintenünk.

4. Ma használatos neveinkre — bármennyire lényegesnek tartjuk is e szempontot — természetesen nemcsak úgy tekinthetünk, mint nemzeti műveltségünk, hagyományaink fontos, megbecsülendő elemeire, mint a népünkhöz, a hazai földhöz hangulatilag, érzelmileg is kötő tulajdonainkra, hanem úgy is, mint mindennapi életünk tartozékaira, társas érintkezésünk nélkülözhetetlen megjelölő, kifejező eszközeire. Sokszor talán nem is mérjük föl kellő tudatossággal, hogy közlési gyakorlatunkban mind funkcionális, mind puszta mennyiségi tekintetben is milyen nagy súlya, szerepe van a nyelv tulajdonnévi elemeinek, hogy mennyire meghatározó és eligazító tényezők ezek a környező világ dolgainak a megismerésében, az egyedi jelenségek, a tájak, intézmények, személyek közti tájékozódásban, a hozzájuk fűződő tartalmi és érzelmi viszonyulásban.

A hagyományozódott tulajdonnevek mellett a modern élet, viszonyaink gyors változása szinte nap mint nap szüli az új nevek garmadáját. Azt lehet mondani, hogy jelenkorunkban valóságos névrobbanásnak vagyunk tanúi, oly dinamikus nyelvünk e részlegének alakulása. Azok között a tulajdonnevek

között, amelyek népünk saját, belső fejlődése alapján, gazdasági, társadalmi, műveltségi viszonyaink új jelenségei alapján fejlődnek ki, különösen két névkategória gyors ütemű fölszaporodása figyelemre méltó. Az egyik az intézménynevéké, a másik az ipar és a kereskedelem termékeinek, árainak egyedi neveié, jórészt márkaneveié. A világ folytonos tágulása, nemzetközi kapcsolataink, érintkezéseink szaporodása persze kívülről, más nyelvek felől is szinte zúdítja ránk a nevek özönét, mégpedig mindenfajta, hagyományos és újabb névkategóriákban. Figyeljünk csak arra, hogy a sajtónak, a rádiónak, a televíziónak akárcsak egyetlen napi közlési anyagában a világ mennyi tájának, mennyi idegen nyelvnek a tulajdonnév-anyaga halmozódik föl: helynevek, személynevek, intézménynevek, márkanevek stb. Sokuk rendszeresen ismétlődik, és így ismereteink szerves részévé válik; mások ugyan csak alkalmilag, ad hoc jelleggel tűnnek föl, de a nevek képviselte információ-özönnek azért ezek is tartozékai, nyelvi befogadó képességünk szükségszerű terhelői.

Persze a mai kornak ezt az óriási arányú néváradatát nemcsak mint maradandó vagy múló információk közvetítőjét, mint tudatunkba mintegy „kívülről", a tömegtájékoztatás, a tudomány, a kereskedelem stb. révén behatoló nyelvi anyagot kell tekintenünk, hanem életünk olyan szerves tartozékának, amely az ember közvetlen, részben átvett, alkalmazott, részben kreatív, alkotó nyelvi tevékenységébe vág. E nevek tekintélyes hányadát folytonosan emlegetjük, személyeket, földrajzi objektumokat, intézményeket, termékeket nevezünk meg; sőt alkotunk is vagy legalább magunk választunk is neveket, hiszen például utónevet adunk gyermekeinknek, szólító- vagy ragadványnevet közvetlen környezetünk tagjainak, elnevezzük új városrészeinket, utcáinkat, tereinket, közlekedési hálózatunk egységeit, neveket formálunk sűrűn létesülő új intézményeink számára; az ipar, a kereskedelem szakemberei szinte rákényszerülnek az új terméknevek sorozatban való előállítására stb.

És természetesen nemcsak alkotunk, hanem közvetlenül vagy közvetve viselünk is vagy — ha valamilyen okból nem tetszenek nekünk — éppen elszenvedünk tulajdonneveket. Személyünkben hordozzuk örökölt családnevünket és szüleinktől választott utónevünket, valamint környezetünktől kapott szólító, becéző nevünket; személyesen is kapcsoltak, érdekeltek vagyunk annak az intézménynek a nevében, ahol dolgozunk, annak az utcának, helységnek a nevében, ahol lakunk, azoknak a termékeknek a nevében, amelyeket előállítunk vagy közvetítünk stb. A neveknek tehát igenis szerepük van személyes életünkben is. Ha ma már nem is vallanánk a rómaiak egykori mondását, hogy „nomen est omen", vagyis a név sorsmeghatározó tényező, azt aligha vonhatjuk kétségbe, hogy életünk alakulásában itt-ott van vagy lehet némi szerepe a személyünkhöz kapcsolódó neveknek, különösen azok érzelmi, hangulati velejáróinak szférájában. Erre a való életből és a szépirodalomból nem kevés példát lehetne hozni.

Névhasználati, névalakotási és névviselési tevékenységünk tehát mindennapi életünknek és benne nyelvhasználatunknak nagyon is az előterében áll. Ez a tény mutatja, hogy anyanyelvünknek a névanyag mennyire jelentékeny szerepű tartozéka, s a nyelvi elemek hierarchiájában — ha ilyenről egyáltalán lehet beszélni — éppen nem periferikus jellegű. Ha pedig mai nyelvünk dinamikáját is tekintjük, tulajdonneveink nyelvi fontossága még inkább meghatványozódik, hiszen bízvást lehet azt állítani, hogy nyelvünknek kevés olyan részlege van, amelynek fejlődése, átalakulása manapság olyan nagyarányú és viharos tempójú volna, mint tulajdonneveinkké. És ami ezzel magától értetődő-

en együtt jár: a szakszókincsen kívül nemigen van ma az ember nyelvi tevékenységének még egy olyan területe, amelyen az alkotás, az új elemek létrehozása és elterjesztése nagyobb jelentőségű volna, mint a nevek kategóriájában.

5. Annak, hogy a tulajdonnevek mai nyelvhasználatunknak ilyen nagyságrendű, ennyire fontos, ily mértékben változó és a nyelvi kreativitással ily szorosan érintkező elemei, természetesen megvannak a maga következményei és a maga követelményei a nyelvtudomány, valamint egyik alkalmazott ágazata, a nyelvművelés számára is. Bár nyelvtudományunk az egzakt, tudományos célú és jellegű névtani vizsgálatok terén egyre több szép, értékes eredményt produkál, tulajdonneveink életének, mai fejlődésük törvényszerűségeinek sok részlete még felfedetlen; következésképpen névtani kutatómunkánk további elmélyítését kívánja meg. S noha szépen gyarapodó gyakorlati nyelvművelő tevékenységünk sem nélkülözi a tulajdonnevekkel való foglalkozást, e tekintetben különösen sok a tennivalónk. Az az igazság, hogy a tulajdonnévanyag rohamos gyarapodása és változása, különösképpen pedig az új nevek megalkotásának és alkalmazásának egyre növekvő igénye társadalmunkat a nyelvi műveltség e szférájában eléggé készületlenül érte, következésképpen gyakorlatában a problematikus nyelvi jelenségek egész sora került felszínre. A gyors fejlődésben, változásban levő nyelvnek ezek a gyakran negatív jelenségek ugyan jórészt törvényszerű, elkerülhetetlen velejárói, s nemcsak a magyar glóbuson teremnek meg, hanem világjelenségek, irányításuk, szabályozásuk, pallérozásuk azonban a jövő érdekében nálunk is nélkülözhetetlen.

Nyelvművelő munkánkban mindenekelőtt szükség van az általános névtani műveltség erősítésére. Igen sok nem kívánatos nyelvi jelenség származik abból, hogy a névhasználók, főként pedig a névadók nincsenek teljesen tudatában a tulajdonnév lényegének, társadalmi funkciójának, a közlésben betöltött szerepének, nem ismerik a magyar névadás törvényszerűségeit, egyes típusainak sajátosságait. Hadd említsek e tekintetben csupán egy jelenséget, amely példázza, hogy a névadók sokszor mennyire nincsenek tisztában a tulajdonnévnek — mint minden nyelvi jelnek — a közlésben betöltött igényeivel, azzal tudniillik, hogy a névnek nagy legyen a hírértéke, tehát pontosan és kifejezően jelölő legyen, ugyanakkor kicsi legyen az úgynevezett redundanciája, tehát ne legyen terjengős, fontoskodó, megjegyezhetetlen. Vannak, akik azt hiszik, hogy egy új intézmény nevébe mindent bele kell zsúfolni, amivel a kérdéses intézményben csak foglalkoznak. A fővárosi meg a vidéki telefonkönyvekben százszámra akadhat bárki ilyenekre. S ha csak arra gondolunk, mennyi hely, idő kell ezek kimondására, leírására, hogy mennyi megtakarítható teret foglalnak el ügyiratokban, számlákon, felsorolásokban vagy éppen telefonkönyvekben, rögtön rájöhetünk fölöslegességükre, céltalanságukra. E szüleményeket aztán szükségszerűen követi betűszókká való lerövidítésük; a *Termelőszövetkezetek Értékesítő, Beszerző és Szolgáltató Közös Vállakozásá*-ból vagy a *Fővárosi Bútor Hangszer, Sportszer Kiskereskedelmi Vállalat*-ból — pedig messze nem a legkörmönfontabbak és legterjengősebbek közül vettem a példákat — lesz azután *TSZKER* meg *FŐBUHA*. Ezzel azonban korántsem oldódott meg minden, mert így keletkeznek az információ-értéket alig hordozó, gyakran nehezen kimondható nyelvi szörnyszülöttek, melyek alkotóikra még vissza is üthetnek, hiszen az a sznobizmus, fontoskodás, szószaporítás, amely teljes változataikat létrehozta, lerövidítéseikben nemegyszer inkább nevetségre fakaszt, mintsem egyedít és tájékoztat.

A névadásban is negatívan érezteti hatását a történeti érzék, látásmód egyéni és társadalmi tudatunkban való elhalványodásának jelensége, amely sok más mellett a múltunkhoz, hagyományainkhoz való kötődést a nevek viszonylatában is gyöngíti. A helynévadásban például még mindig tanúi lehetünk helytörténeti érdekességeket, helyi ízeket, kötődéseket, sajátos hangulatokat tartalmazó, őrző nevek elhagyásának, illetőleg sablon-elnevezésekkel való fölcserélésének; s ha már a lépést eltévesztettük, nincs buzgalmunk vagy bátorságunk a jelenség visszafordítására. Bár a családnevek megváltoztatása mindenkinek személyes joga, indokolatlannak tűnik elhagyásuk csak azért, mert érthetetlenek vagy éppen idegenül hangzók; családtörténetünk e jelképeinek, emlékeinek szétszakítása mellett kár értük amiatt is, mert gyakran ízes, változatos névvariációkat veszítünk így el, sajnos legtöbbnyire klisészerű tucatnevek felvétele kedvéért, amely egyszersmind családnévanyagunknak már amúgyis régóta tartó elszürkülését, alaki sajátosságainak és hangulati velejáróinak sablonosodását jelenti. A régi hely- és személynevek efféle jellegű elhagyásában, fölcserélésében a történeti érzék, a hagyománytisztelet hiánya mellett szintén szerepet kapnak ezek társai: a nyelvi-névi általános műveltség alacsony szintje, az akarnokság, sznobizmus stb.

Mindezzel természetesen csupán a fölösleges és céltalan névváltoztatás ellen kívánok szólni, s nem névanyagunk változásának, újításának a szükségszerű folyamatát tagadni vagy ellenezni. Hagyomány és haladás azonban a névadásban és névhasználatban sem áll egymással szemben, s tulajdonneveinknek azt a továbbfejlődési, megújulási folyamatát, amelyet a mai élet gyors változása a hagyományosabb névkategóriákban is, de különösen az újólag kitárulókban magától értetődő szükségességgel idéz elő, nem a régi elnevezések oktalan pusztításával, hanem a felmerülő új igények helyes, tudatos, célszerű kielégítésével kell elérni.

Az újítási folyamatok irányításában véleményem szerint még két további szempontra is feltétlenül ügyelni, figyelni kell. Az egyik az ízlésbeli műveltséggel, a másik az anyanyelviséggel kapcsolatos.

Az ízlés roppant tágkörű fogalom, korok, műveltségi szintek, csoportok, egyének szerint is változó, s ezért a névesztétika nagyon sikamlós terület. Én itt csupán egyetlen nézőpontból óhajtok róla szólni, melynek egyes vonatkozásait már az előzőekben is emlegettem. A névadásban sem lehet esztétikus, következésképpen nem lehet követendő eszmény a szürkeség, az egyhangúság, a sablonos, klisészerű megoldások elburjánzása. Semmiképpen nem nevezhető pozitív jelenségnek például az, hogy a helynévadásban, különösképpen pedig az utcanévadásban már régóta elharapódzott és fokozatosan egyre jobban kiszorít minden másfajta megoldást a személyekről való elnevezés. Nem is szólva arról, hogy a névadás természetével már az is ellenkezik, ha a helynek és a személynek az égvilágon semmi köze nincs egymáshoz, pláne ha a kérdéses személyről a helyi környezet éppen semmit sem tud, e tömegesítésből az utcanevek tipológiai egyhangúsága, valamint az egyes nevek folytonos ismétlése keletkezik, ami szintén szembenáll a tulajdonnévadás egyedítő kívánalmaival; s persze valójában a névadásban szerepeltetett személyek emlékét sem igen tiszteljük az efféle sablonnal. — Hogy magára a személynévadás körére is utaljak: társadalmunkban már a múlt században elterjedt, de még ma is hat az a hamis nézet, hogy nemcsak igazán magyaros, hanem igazán előkelő is az, ha valaki helynévből *-i* képzővel alkotott családnevet visel, hát még ha *y*-os írást is hozzá lehet valahogy szerkeszteni. A gyakori névmagyarosítások folytán aztán ebből is olyan

tömegjelenség lett, amely csupán családnévanyagunk elszürkítését fokozta, és fokozza manapság is. A névdivatnak persze nehéz ellenállni, de mondjuk a személyi utónevek adásában sem föltétlenül kedvező az éppen ható névdivat szertelen követése, mert a névadás természete ellen ható tömegesedésre vezet, s a divatnév igen hamar elkoptatott sablonná válik.

A hagyományos névkategóriákban nyelvünk annyi szép, jó, mert változatos, egyedítő típussal rendelkezik, amelyeknek fölhasználásával a névadási sablonok, klisék, egyhangúságok elkerülhetők, — csak éppen ismerniük és érzékelniük kellene ezeket a gyakorló névadóknak.

Magától értetődő, hogy a változatos névadási formák alkalmazására való ösztönzés semmiképpen nem jelent részemről valamiféle különcködésre, a furcsa, gyakran lehetetlenül ízléstelen nevek hajszolására való buzdítást. Az efféle névadási magatartás legalább olyan névesztétikai veszélyeket, ízlésrontó jelenségeket rejt magában, mint a névadási tömegdivat, tömegszokás mértéktelen követése.

A névadási különcködés gyakori megjelenési formája például az idegen nevek majmolása. Félreértés ne essék, itt sem önmagában az idegen eredet okoz bajt; hogy is okozna, hiszen a mai magyar tulajdonnévanyag a hagyományos névkategóriákban is nem kis mértékben idegen nyelvekből származik. Más problémák vannak itt. Egyrészt az, hogy ma főként a személyi utónevekben, az intézménynevekben és a márkanevekben divatra kelt idegen, főként angol eredetű nevek jó része hangzásban, helyesírásilag nem illeszkedik vagy nem is nagyon illeszthető bele a magyar nyelv alaki rendszerébe; s gyakori tapasztalat, hogy használójuk vagy éppen adójuk is össze-vissza ejtegeti meg írogatja őket. Másrészt nem szerencsés e probléma társadalmi aspektusa sem, mert hamis tömegízlést, előkelősködést, nagyzolást, sznobizmust, státusszimbólum-hajszolást takar. Vannak, akik azt hiszik, hogy — mondjuk — egy szálloda vagy mozi akkor lesz előkelő, a hazaiaktól megcsodált és az ide látogató külföldiektől is elismert, ha valamilyen idegen nevet kap; hogy a gyermeknek társai közül való kitűnését, sikeres életpályájának zálogát minél kacifántosabb, idegen utóneve biztosítja majd; hogy a megtermelt áru akkor lesz itthon és külföldön elismert és jól értékesíthető, ha nem anyanyelven nevezik el.

A névadási változatosság egyébként helyes szempontja fordul itt visszájára, annál is inkább, mert ezek a nálunk egyesek szemében előkelőnek, kiemelőnek, sikeresnek tűnő nevek az idegen nyelvek felől nézve rendszerint a legelkoptatottabb tucatnevek közé tartoznak. Bizonyos mértékben az anyanyelvi érzék hiányáról vagy éppen az anyanyelvi önérzet meggyengüléséről van itt szó, ami a társadalomnak az anyanyelvhez való viszonyulása tekintetében, sőt még azon túlmenően is nem kívánatos, sőt veszélyes jelenséggé válhat.

Talán mondanom sem kell, hogy névhasználati különcködésre, sznobizmusra nemcsak az idegen tulajdonnevek szertelen alkalmazása esetén kerülhet sor. Van erre példa az ellenkező végletben is, mondjuk a személynév-választás romantikus magyarkodásában, a legtöbbször hamisan vélt ősi magyar személynevek alkalmazásában. Sem a névadási változatosságot, sem a hagyományok felelevenítését nem így kell keresni. Kitűnő anyagot nyújthat viszont e szempontok kielégítésére az a sok-sok tucat, szép, változatos, patinás magyar férfi és női keresztnév (utónév) — legtöbbjük egyébként végső soron idegen, latin eredetű —, amely manapság már teljesen a feledés homályába merült, vagy esetleg csak a népi, nyelvjárási használatban lappang. Mint annyi másban, e tekintetben is példát vehetnénk a felvilágosodás korának és a reformkornak a

magyar nyelvújítóitól, akik az új nyelvi szükségletek kielégítésére elsősorban az anyanyelv anyagához fordultak, s a régi nyelvi elemek felújításával meg a népiek közhasználatba hozásával oly remekül gazdálkodtak.

E néhány névhasználati, névhelyességi probléma fölvetése természetesen nem jelenti azt, hogy tulajdonneveink mai használatában csak az itt emlegetett hiányosságok jelentkeznek. Szerencsére fölmerül jelenünk névadásában az anyanyelvi igények mindegyikét kielégítő, sok értékes, hangulatos, esztétikus, színes, változatos nyelvi fejlődmény is. Hogy ilyeneket még a leginkább problematikus kategóriákban is szép számmal találhatunk, arra csupán egy példát. A pedagógusok budapesti székházát a nagyzolók, fontoskodók bizonyára valahogy így nevezték volna el: *Magyar Óvónők, Tanítók és Tanárok Országos Központi Székháza*, vagy esetleg még körmönfontabban; majd betűszóként *MOTTOKSZ*-szá vagy valami hasonlóvá alakulhatott volna. Ezt a sorsot azonban az elnevezés szerencsére elkerülte, s lett belőle egyszerűen csak *Fáklya*. Hát így is lehet, ha az elnevezőknek legalább némi névtani alapfogalmaik vannak, s főként van nyelvi érzékük, fantáziájuk és ízlésük. Ennek általánosabbá tételéért — anyanyelvi műveltségünk nevekhez kapcsolódó részlegének továbbfejlesztéséért — azonban nyelvművelésünknek van még mit tennie.

Mindössze ennyi az, amit ez alkalommal a név és az ember viszonyáról a feladatomul kitűzött téma nagyságához mérten nyilvánvalóan nagyon szűkösen elmondhattam. Egy hét áll még azonban rendelkezésünkre itt Zalában, hogy a tárgykört minden irányban tovább bővíthessük, s nyelvünk névadása ügyének történeti és társadalmi fontosságára a figyelmet ráirányíthassuk.

Benkő Loránd

Szarvas Gábor akadémiai működése dokumentumokban

Százötven éve született Szarvas Gábor nyelvész, akadémikus, és száztíz éve annak, hogy szerkesztésében megindult a Magyar Nyelvőr. Ebből az alkalomból gyűjtöttük össze a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának és Régi Akadémiai Levéltárának anyagában fellelhető dokumentumokat, hogy segítségükkel megpróbáljuk nyomon követni működését az Akadémián. Az eredeti jegyzőkönyvek, jelentések, levelek és egyéb kéziratok minden elemzésnél jobban mutatják törekvéseit a magyar nyelvtudományban, ugyanakkor megrajzolják egy tudós nem tipikus, a korra mégis igen jellemző életútját. Az eseményeket igyekszünk időrendben bemutatni, ettől csak akkor térünk el, ha az éppen soron levő tárgy több év összevonását kívánja. A szó szerint idézett szövegeket az eredeti helyesírással, betűhíven közöljük, az idézetek után következő betű- és számjel a MTA Könyvtárának kézirattári jelzete.

Szarvas Gábor neve az Akadémián 1869. április 13-án hangzott el először. Ekkor hirdették ki a Marczibányi-alapítványból kitűzött legutóbbi pályázat eredményét. A követelményt az 1865. évi nagygyűlésen szabták meg: „Kívántatik a magyar igeidők elmélete a középkori, úgy a XVI. és XVII. század irodalmi — s a mennyiben vannak — népi nyelvemlékei alapján, tekintettel a legújabb kor irálytani fejleményeire." A beérkezési határidőig — 1868. márc. 31-ig — két dolgozat került a Nyelvtudományi Osztály elé, amely ezeket három bíráló gondjaira bízta: Toldy Ferenc, Fábián István és Mátyás Flórián mondta el írásban véleményét a két pályaműről. A bírálatok közül Toldyé és Mátyásé

ma is megtalálható gyűjteményünkben. Az elsőnek beérkezett dolgozatra nem sok szót vesztegettek, annál részletesebben foglalkoztak a másodikkal (akkor még egyik szerző nevét sem ismerték, a pályázat jeligés volt). Mátyás Flórián elemzésének csak bevezetőjét és végét idézzük, a közbülső részben az egyes részletkérdésekről fejti ki véleményét:

„O tempora, o mores ! jeligéjü 'A magyar igeidők elmélete' czimü pályamü szerzője a kérdést bővebben fejtegeti. Elméleten kezdi, codex- valamint ó és ujabb könyvirodalmunkból vett idézetekkel bizonyít, s végül a nyert elvek szerént szabályozza Jókai, Eötvös, és Kazinczy némely műdarabját. Modora részben helyes. Magyar igeidők mivoltát és biztos használatát főleg nyelvemlékeinkből tanulhatjuk. E 270 negyedrét lapnyi pályamü, nagyobb részt ilynemü idézetekből áll: a 600 éves Sirbeszédtől kezdve, Sylvester és Káldi korán által, Józsika, Tompa, Jókai, és Arany koráig. Szerzőnk jó utat választott, eljárása dicséretet érdemel; de müve, jutalomra még sem érdemes. Nem érdemes, mert a kis eredmény, nagy készületével nem áll arányban; mert i r a és i r t igeidők miképi használatát nem képes részletesen és alaposan szabályozni. [...] Ismételjük, hogy a kérdés vég megoldásába nem ereszkedhetünk, s a felhozottakkal csak pályázó úr forrástanulmányai hiányos, — szabályai téves voltát akarók kimutatni. Mi ha ezen igeidőre nézve sikerült, a többit ez uttal mellőzhetjük. Jobb is volna a pályakérdést e mult időalakokra szorítani; mert kezelésök biztos szabályozása oly roppant előtanulmányt kíván, hogy az ezt teljesített pályázónak rövid pihenést méltán engedhetünk. Pályázó úr rögtönzött tanulmányai e czélra elégtelenek. A pályamű e tekintetben hiányos, sőt téves. Jutalmazása és kiadása merész professori hangjánál fogva még jobban megtévesztené e tekintetben amugy is ingatag irodalmunkat." (RAL 147/1869).

Toldy Ferenc véleménye nem volt ilyen egyértelműen elítélő, megjutalmazását és kiadását is ajánlotta, de bizonyos átalakításokat javasolt. Részletünk a bírálat második feléből való:

„Noha tehát bíráló nem helyeselheti feltétlenül szerző minden állítását; s noha — bár elismeri hogy az ómagyar és középmagyar nyelv helyesen és szabatosan határozta meg az időket, s egészben a meghatározáshoz híven használta azokat — e nyelvtani tény elismerése dacára, különösen a történeti múltnak minden elbeszéllő előadásban kötelező alkalmazására nézve szerzővel egyet nem érthet: a teljes méltánylást tőle meg nem vonhatja, s nem késelkedik kimondani, hogy a feladat egészben jelesül van megoldva. Név szerint őszinte magasztalást érdemel azon gondos és éles megkülönböztetése az időviszonyok minden árnyalatainak; azon elfogulatlanság s teljes függetlenség, melyben őt a kérdés eddigi fejtegetői irányában látjuk, s azon komoly igyekezet melylyel feladatához lát; valamint a régi irodalom beható ismerete, melynél fogva nem szorítkozik a már kiadott s kézen forgó emlékekre, hanem kiadatlan, részben ritka sőt egyetlen példányokban fenmaradt emlékekhez is járul. Mindezeknél fogva nem csak megjutalmazandónak, hanem az Akademia által kiadandónak is tartom e derék munkát. Kinyomtatáskor azonban kivánatos, sőt kikötendő is, hogy szerző egyfelül a tiszta tanirálylyal össze nem egyeztethető ... képes kifejezésmódot kerüljön, [...] — másfelül az igazság öntudatával össze nem egyeztethető, s állításai erősítésére merőben felesleges, sőt azt gyengítő szenvedelmes kikeléseket Fogarasi ellen egyszerűen mellőzze" (RAL 1365/1869).

A bírálatok alapján az I. osztály ezt a munkát — amelynek akkor még csak egy jelige: „O tempora ! o mores !" volt a gazdája — 40 arany jutalomra és ki-

adásra javasolta, amint ez a véleményes jelentések összefoglalásaként az 1869. április 13-i nagygyűlésen elhangzott. A nagygyűlési jegyzőkönyv így ír róla: „... három biráló egyező véleménye szerint, nagy szorgalommal van kidolgozva, s bár egyik biráló jutalomra nem tartja érdemesnek, mivel szerinte a szerző sokban nem értette jól a régi irodalmat, nem is az egészet kutatta által, s az abból elvont tanulság ellen is kifogásai vannak; bár egy másik biráló sem helyesli szerzőnek minden állítását, polemicus kifakadásait, s ezeket kihagyatni javasolja: mindazáltal két biráló nagybecsű dolgozatnak itéli e munkát, mert az igeidők fogalmát, helyesen határozván meg, a magyar igeidők valódi jelentését a régi irodalomból — még pedig ennek nem csak közkézen forgó, hanem ritka, sőt néha legritkább emlékeiből is — merített felette számos példával igyekszik kimutatni, melyek irányában az új és ujabb irók eljárása nagy bizonytalanságot tüntet fel; tárgyát soha sem téveszti szem elől, s minden oldalról élesen megvizsgálja; a régi irodalom nyelvében tökéletesen otthonos; előadása világos; és így a feladatot egészben jelesen oldván meg, mind jutalomra, mind kiadásra érdemes. Az osztály ajánlata elfogadtatván, a II-ik számú pályamunka jeligés levele felbontatott, melyből Szarvas Gábor pozsonyi kir. gymn. tanár neve tűnt ki" (K 1364).

A jeligés boríték Szarvas Gábor névjegyével együtt máig megmaradt (RAL 147/1869.), ugyanígy Arany János főtitkár levelének fogalmazványa is, amelyben értesítette a nyertest a határozatról. Az akkoriban szokásos pár soros levelet Arany a következőkkel toldotta meg: „Egyszersmind értesítnem kell a Tek. urat, hogy mielőtt a munka sajtó alá adatnék, szükséges lészen, az Akadémia határozata szerint, az abban előforduló némely polemicus részek hangját mérsékleni, mivégett a pályamunkát, a bírálatokkal együtt, későbben Tekintetes urhoz át fogom küldeni." (RAL 1400 : 281/1869).

1870. október 6-án Szarvas Gábor a következőket írta Aranynak:

„Tekintetes Titkár Úr! Becses felszólítására, hogy ‚A magyar igeidők' című, pályadijt nyert értekezésemet, melyet módosítás végett visszakértem, minélelőbb visszaküldjem, hogy az még ez év folytán kinyomathassék, van szerencsém a következőket válaszolni. Nekem az említett müvet nemcsak módosítani, hanem teljesen átdolgozni szándokom s ehhez már hozzá is fogtam, úgy, hogy a nyomást november hónapban meg lehet kezdeni. Minthogy azonban ez átdolgozás nem csekély fáradsággal van egybekötve s épen azon időmtől foszt meg, melyet mellék keresetre szoktam fordítani, fölkérem a Tek. Titkár urat, kegyeskedjék a Nagytekintetű Akademia elé alázatos kérésemet pártolólag fölterjeszteni, hogy a Nagytek. Akademia tekintetbe véve az ezen átdolgozással járó fáradságot, az arra fordított időt s a másolással járó költekezést, ezen, teljesen átdolgozott s bővített munkát az akademiai nyomtatványokért járó dijazásban részesíteni kegyeskedjék" (RAL 1297/1870).

A levélben foglalt kérelmet 1870. november 14-én tárgyalta a Nyelvtudományi Osztály, és azt javasolta, „hogy az átdolgozott, bővitett s mintegy tizenkét nyomtatott ívre menő pályaműj ivenként legalább 10 forintjával dijaztassék részint a pályadíj csekély volta miatt, részint az átdolgozás és bővítés fáradalmaiért." Ezután a javaslatot az összes ülés jóváhagyta, majd az Igazgató Tanács kiutalta az összeget. A mű nyomtatásban 1872-ben jelent meg, és mint minden akadémiai kiadványból, ebből is tiszteletpéldányokat küldtek bizonyos külföldi akadémiáknak és tudományos intézményeknek. Az I. osztály 1872. február 17-i értekezletének jegyzőkönyve így ír erről: „Az ára két forintra határoztatik; tiszteletpéldányok küldendők az akadémiai ügyrendben elősorolt

akademiák-társulatokon és közintézeteken kívül, az I-ső osztály minden tagjainak, kik febr. 19-től számitandó hat hét alatt ebbeli kéréssel fordulnak az osztálytitkárhoz, továbbá mindazon folyóiratok- és lapoknak, mellyek a ‚Kalevala'-ból is tiszteletpéldányban részesültek" (K 1486).

A pályamunka megjelenésének említésével azonban kissé előreszaladtunk az időben, az eltelt esztendők alatt ugyanis elég sok említésre méltó dolog történt. Szarvas Gábor a Marczibányi-jutalom elnyerése után nem veszítette el a kapcsolatot az Akadémiával. A Nyelvtudományi Közlemények X. kötetében a magyar nyelvben előforduló latinosságokról írt. Hasonló témájú értekezését Szász Károly olvasta fel az I. osztály 1871. március 13-i ülésén, az ügyrendi szabályok értelmében ugyanis vendégelőadó dolgozatát csak már megválasztott akadémiai tag mutathatta be a tudós testületnek.

Akadémiai taggá választása sem sokáig váratott magára. 1871-ben Gyulai Pál, a Nyelvtudományi Osztály titkára ajánlotta levelező tagnak: „Ajánlom I-ső osztálybeli lev. tagnak Szarvas Gábor tanár urat, ki részint a klasszikai irodalom, részint a szorosb értelemben vett magyar nyelvtudomány terén évek óta sikerrel munkálkodik. A lapokban számos czikk jelent meg tőle, melyekben a magyar syntaxis némely nevezetesb kérdéseit fejtegeti. 1870-ben a ‚Magyar Igeidőkről' irt értekezése akadémiai jutalmat nyert. Ajánlom különösen azért, mert a magyar syntaxis szerencsés mivelője s e tér meglehetősen el van hanyagolva mind az akadémiában mind az irodalomban, holott a szabatos és magyar stylusra a nyelvtudomány ez ágának van legtöbb befolyása" (RAL 294/1871).

A tagajánlást többen is aláírták (Ballagi Mór, Tóth Kálmán, Greguss Ágost, Barna Ferdinánd és Szász Károly), de mint Gyulai a lap aljára vetett soraiban megjegyzi: „Ballagi M. Tóth K. Greguss Á. Barna F. Szász K. Gyulai Pál ajánlatát csak az értekezleti ülésben irván alá, ez részökről nem törvényes ajánlatnak, csak egyszerű helyeslő nyilatkozatnak vétetik." Az 1871. május 17-i nagygyűlésen választották meg levelező tagnak az első osztályba „30 szavazattal 3 ellen", amint ez a jegyzőkönyvből kiderül. Székfoglaló értekezését október 23-án olvasta fel, pár nap elteltével megkapta tagsági oklevelét. Szinte ezzel egyidejűleg választotta a Nyelvtudományi Bizottság is tagjává, amikor december 1-én Gyulai Pál erre vonatkozó javaslatát elfogadta.

Ugyanebben az évben, 1871-ben született meg egy új folyóirat gondolata. A Nyelvtudományi Bizottság március 10-i ülésének jegyzőkönyve így idézi Szilády Áron indítványát: „Az I-ső osztály vagy a' Nyelvtud. bizottság a' Nyelvtudományi Közlemények mellett indítson egy kisebb folyóiratot, melly kizárólag a' magyar Nyelvészetnek legyen közlönye, 's mindennemű néphagyományi és tájszólási adalék gyűjtő tára. A' Nyelvtudományi Bizottság magáévá teszi az indítványt, s hónaponként 1 ívet szándékoznék kiadni, úgy hogy a' folyóirat 12 ívet tenne, s arra előfizetést is fogna nyitni, — ha a' kért 500 forintot megkapja az igazgatótanácstól, addig csak előkészítheti a' vállalatot, az által, hogy érleli a gondolatot" (K 1567).

December 1-én a Bizottság ismét foglalkozott az új folyóirat ügyével. Akkorra már nevet is kapott, és mint kiderül, az Igazgató Tanács határozata szerint 1000 forintot szántak rá az 1872. évi költségvetésben. Nézzük tehát a születését megörökítő jegyzőkönyvet (Nyelvtudományi Bizottság ülése: 1871. dec. 1.): „Gyulai Pál felolvasá a' Magyar Nyelvőr czimű leendő folyóirat programját, a' mellyre az igazgató tanácstól bizton lehet 1000 for. segélypénzt várni, a' melly tehát a' jövő év elején kezdhetné meg pályafutását. A programmot

átvizsgálván, némi javaslott változtatások mellett jóvá hagyta a' bizottság. A' változtatások megtételére pedig a' leendő, és még e' bizottsági ülésben megválasztatandó szerkesztővel együtt Gyulai Pál és Hunfalvy Pál l. tagok kéretnek meg. Kérdés lévén, hogy a' Magyar Nyelvőr mint jelenjen meg, vajjon a' leendő szerkesztő azt a' Nyelvtudományi bizottság megbízásából szerkesztesse-e, a' mikor a' bizottság némi ellenőrzést tartana fenn magának, vagy pusztán a' Szerkesztő neve alatt, a' mikor is a' Szerkesztő egészen függetlenül a' bizottságtul járna el? A' tanácskozásban azon vélemény lett határozattá, a' melly azt akarja, hogy a' leendő szerkesztő a' Magyar Nyelvőrt a' Nyelvtudományi bizottság megbízásából szerkessze; mert a' bizottság köteles némi ellenőrzést fentartani magának, valamint köteles úgy most, mint jövőben is, ha kell, a' szerkesztőről gondoskodni. [...] Azután a' Bizottság a' Magyar Nyelvőr szerkesztőjének Szarvas Gábort egyhangulag választja meg" (K 1567).

A Magyar Nyelvőr nem volt akadémiai kiadvány, csupán az Akadémia megbízásából és anyagi támogatásával működő folyóirat, az évente megjelenő Almanachok is így tartották számon. A fenti jegyzőkönyvi részletben említett program a jegyzőkönyv mellé kötve Szarvas Gábor kézírásával maradt ránk, feltehetően saját fogalmazása, mint ahogy ő írta a Nyelvőr legelső számának „Mit akarunk?" című programcikkét is (Nyr. 1:1—4). A kettő szövege nem teljesen azonos, érdemes tehát megismernünk az első változatot, abból is az első részt, mert ez tér el legjobban a nyomtatásban megjelent formától:

„A szép, nemes czélra törekvő, de kissé ingadozó alapra fektetett, s hozzá még rögtönözve létesitett nyelvujitás, a magyarral már hosszú idő olta érintkezésben álló idegen, különösen a latin, német s szláv nyelvek befolyása, egy a követelményeknek teljesen megfelelő tudományos magyar nyelvtannak hiánya, az ellenőrzésnek tartós ideig való szünetelése, mindezek együtt véve oly hatalmas tényezőt képeznek, a melynek nyomasztó hatása alatt nyelvünknek szükségképen szenvednie kellett, szenvednie oly mértékben, hogy ez ellenséges erők működése folytán támadt kinövések már magát a nyelv szervezetét fenyegetik rombolással. S e szenvedő állapotnak jelenségei már oly szembeötlők, hogy további terjedésének meggátlása s orvoslása többszörösen s nyomatékkal ismételt ohajtásban nyert kifejezést. E folyóiratnak czélja tehát a világos tévedésekre, a már teljesen forgalomba hozott vagy terjedni készülő idegenszerűségekre rámutatva a helyesség s tisztaság terjedését elémozdítani; továbbá anyaggyűjtés s a még függőben levő kérdéseknek tüzetes megvitatása által a magyar tudományos nyelvtannak összeállítását megkönnyíteni s részben elékészíteni. E czélunknak elérését leginkább a magyar nyelv életéből merített eszközök segélyével kivánjuk megvalósítani. E végből kutatni fogjuk l.a történeti, 2.a népnyelvet; e mellett 3. kiváló figyelmünk tárgyát fogja képezni az újabb irodalom, különösen pedig a benne található nyelvi tévedések."

Ebből az időből származik (1871. dec. 15-i keltezésű) Szarvas Gábornak Szilády Áronhoz írt levele, amely bizonyítja, hogy a Nyelvőr gondolata Sziládytól való. A levelet egyébként maga a címzett már közölte az Irodalomtörténeti Közlemények 1906. évfolyamában, a szakirodalmat lapozgatva azonban úgy tűnik, lényege még ma sem eléggé ismert, ezért itt is idézzük: „Igen tisztelt ügytárs! Hogy ne volna Kegyed előtt ismeretes az ó világ eggyik klasszi-népének[?] ama szokása, hogy a családapa az ujonszülött gyermeket karjára vevés által ismerte el magáénak? Megtagadhatná-e tehát ez elismerést attól, a ki mindegyikünk tudomása szerént Kegyednek köszöni, ha a napvilágot meglátja?

Legyen tehát igazi édes apja a kisdednek s ölelje őt mindjárt születésekor szerető karjára!" (Ms 4445/166).

Ezzel tehát elindult útjára a kor második nyelvészeti folyóirata, a Magyar Nyelvőr. Havonként egyszer jelent meg, kivéve a nyári kéthónapos akadémiai szünidőt. Szarvas Gábor már az első év végén változtatni akart a megjelenés rendszerén. A Nyelvtudományi Bizottság 1872. október 4-i ülésének jegyzőkönyve szerint javaslatot tett a sűrűbb kiadásra, de próbálkozása anyagi nehézségek miatt meddő maradt: „Szarvas Gábor a' Nyelvőrre nézve azt a' tapasztalást adja elő, hogy nem hasznosnak mutatkozik a' szünidőbeli félbenszakasztás, sőt ellenkezőleg a' Nyelvőrnek sűrűbb megjelenése látszik előnyesnek lenni. Azon óhajtását fejezi ki tehát, hogy, ha lehetne, havonkint kétszer, s a' szünidő elhagyásával, évenkint tehát huszonnégyszer jelenhetne meg a' Nyelvőr, mi azonban a' költséget nevelné" (K 1567).

Jóval később, 1884-ben ismét megkísérelte a folyóiratot kibővíteni, de a költségvetésben az évek óta szokásos összeget, 1500 forintot szavazták meg a Nyelvőr segélyezésére, tehát ez a kísérlet sem járt eredménnyel. Mégis érdemes az 1884. december 13-án kelt előterjesztést végigolvasnunk, mert segítségével bepillantást nyerhetünk a korabeli nyelvi műhely gondjaiba és a szenvedélyes érvelést látva képet alkothatunk arról a lelkesedésről és felelősségérzetről, amely Szarvas Gábor működését mindvégig meghatározta:

„Tisztelt Nyelvtudományi Bizottság! A magyar nyelvészeti dolgozatok és közlemények az utóbbi időben annyira felszaporodtak, hogy a Nyelvőr hasábjai elégtelenekké váltak befogadásukra s a szerkesztő térhiány miatt kénytelen volt a közlemények nagy számát néha hónapok hosszú során át hevertetni, mielőtt napvilágot láthattak volna; oly körülmény, mely a munkakedvet tetemesen csökkenti s a további kutatás folytatására legkevésbbé sem hat buzdítólag.

Ehhez járul, hogy a hosszabb tanulmányon alapuló, nagyobb terjedelmű fejtegetések a tartalom változatosságának rövidsége nélkül csak is megszaggatva, apróbb részekben közölhetők; a mi az okulás, a czélba vett hatás érezhető kárával van egybekötve; mert az olvasó, a mint már ez megtörtént, a néha három évfolyamon végig nyuló tanulmány követésébe belefárad, s minthogy figyelme, érdeklődése a visszaemlékezés folyton növekvő nehézségein hajótörést szenved, inkább abbahagyja, mint hogy elülről kelljen kezdenie az olvasást.

Ezeknél nagyobb fontosságú azonban *a népnyelvhagyományok* kérdése, a melyek napról napra fogynak, ritkulnak; minden évtized egy-egy seregnyit ad át a feledés sötétének. Itt nincs idő a halogatásra, ezeket meg kell mentenünk az enyészettől, megmentenünk, még pedig a lehető legrövidebb idő alatt, s átadnunk az életnek. Mindegyik, de legkivált az utolsó ok hathatósan sürgeti a Nyelvőr évi folyamának megnagyobbítását, minthogy azonban az erre szükséges költség a csekély előfizetési összegből nem fedezhető, az előfizetési ár fölemelése pedig nem mutatkozik czélszerűnek, kérem a t. Bizottságot, kegyeskedjék a t. osztálynak ajánlani, hogy a Nyelvőr füzetenként egy ívvel megbővíttessék s a 12 ív nyomása (ívenként 30 forintjával = 360 forint) s tiszteletdíja fejében (ívenként 12 forintjával = 140 forint) 500 forintnyi összeg a költségvetésbe fölvétessék, vagyis, hogy az évi 1500 forintnyi segély 2000 forintra emeltessék.

Tisztelt Bizottság! Midőn a nagylelkű hazafiak e tudományos intézet alapját megvetették s adományaikkal később is egyre gyámolították, a tudo-

mányok egyéb ágainak művelését is, de első rendben a magyar nyelvtudomány ápolását s a magyar nyelv fejlesztésére irányzott törekvések gyámolítását tüzte ki feladatául. S intézkedése, czélzata bölcs vala, mert míg a tudományok egyéb ágaiban az előbbre haladott külföld hathatósan gyámolít bennünket, a magyar nyelv dolgában egészen a magunk erejére vagyunk utalva; ha magunk nem teszünk, e téren másoktól hiába várunk segítséget. Ennek tudata ösztönzött, a hazai nyelvünk iránti kötelességérzet szavának engedtem, midőn föntebbi kérésemmel a t. Bizottság elé járultam; ennek engedek most is, midőn kérelmemet ismétlem s esedezem, kegyeskedjék azt a t. Bizottság jóakaró pártfogásával gyámolítani" (RAL 966/1884).

A Magyar Nyelvőr az évek folyamán sok vita színtere volt, lapjain hosszú ideig harcolt egymással a nyelvújítást pártolók és ellenzők tábora, demonstrálva a kor talán legégetőbb nyelvészeti kérdését. Csak a legfontosabbakat ragadjuk ki, amikor emlékeztetünk Volf György értekezéseire, amelyekben a nyelvújítás egyes módjait támadta (Nyr. 3—4.) és Szarvas Gábor ötrészes cikksorozatára (A nyelvújítás apologiája, Nyr. 4.), amellyel Toldy Ferencnek és Fogarasi Jánosnak az I. osztály 1875. március 15-i ülésén felolvasott dolgozataira válaszolt. Az ellentétes nézetek összecsapása jó hatással volt a magyar nyelv ügyére, a lap munkatársai tartották kezükben a korabeli nyelvművelést.

A Magyar Nyelvőrnek építő-javító hatásához szolgálhat adalékul egy 1880-ból ránk maradt irat: Fraknói Vilmos helyettes főtitkár Szarvas Gáborhoz írt levelének fogalmazványa: „Igen tisztelt Tekintetes Ur ! Az akademiai iroda tiszti személyzete azon ohajtást fejezte ki előttem, hogy a Nyelvőrt az akademiai kéziratok javításánál való fölhasználás czéljából tanulmányozhassa. Azon kéréssel fordulok tehát Tekintetes uraságodhoz, szíveskedjék rendelkezni, hogy a Nyelvőr 1880 januártól kezdve az akadémiai irodának megküldessék. Igen lekötelezne minket, ha a korábbi évfolyamokat is, melyekből fölös példányok vannak szintén megküldeni szíveskednék" (RAL 253/1880).

A Magyar Nyelvőr célkitűzései között volt a tájnyelv kutatása is. Szarvas Gábor maga is többször részt vett ilyen tanulmányúton éppen a sokat támadott Fogarasi jóvoltából. Fogarasi János 1871. november 19-én levelet intézett a Nyelvtudományi Osztályhoz, és ebben évi 500 forintot ajánlott fel az osztály által meghatározandó célra. A Nyelvtudományi Bizottság tagjai december 15-én tárgyaltak az ajánlatról, de többféle javaslat lévén nem tudtak megegyezni. 1872. január 22-én döntött az osztályülés: fordítsák az összeget a göcseji és ormánsági tájnyelv vizsgálatára. A két megbízott kutató Budenz József és Szarvas Gábor volt. Ők a nyári szünetben el is utaztak, októberben pedig az osztályülésen beszámoltak a bejárt vidék nyelvi sajátságairól.

1872. december 5-én már a következő évre esedékes összeg felhasználásáról tanácskozott a Nyelvtudományi Bizottság: „Az elnöklő Fogarasi nagylelkű ajánlata, t. i. 500 forint az 1873-ki évben is ki fog a' Bizottság illetőleg az Akadémia rendelkezése alá bocsáttatni. A' bizottság tehát már most tanácskozott a' felől, hova mire lenne leghasznosabban az 500 for. fordítandó ? S minthogy az ajánló maga úgy nyilatkozott, hogy szeretné a' tájnyelvek kutatásának folytatását látni, s minthogy a' Csángók magyarsága látszik annak, a' melly leggyorsabban enyészni indúl, tehát a' bizottság az 1873-ki akademiai szünidőben a' Csángók nyelvének kikutatását határozza el, a' melly javaslat az akadémiai osztályüléssel lesz közlendő, hogy annak útján a' nagy ülés elé kerüljön" (K 1567).

Az 1873. évi nagygyűlés úgy határozott, hogy Szarvas Gábor utazzon a csángó vidékre. Sok szempontból érdekes az Arany János fogalmazta levél, amelyben ajánlólevelet kér az utazónak a külügyminisztériumtól: „A Magyar Tudományos Akadémia a folyó évben tartott Nagygyűlése határozatából, Szarvas Gábor akadémiai tagot Romaniába küldi a végett, hogy az ottan megtelepedett ugynevezett csángó magyarok nyelvjárási sajátságait, s azon emlékeit a nyelvnek, melyek ezen, törzsnemzettől oly rég elszakadt nép szavaiban és szólás formáiban még hihetően találhatók, ott a hely színén, s az élő nép ajkáról húzamosabb ideig tanúlmányozza. Ezennel tehát fölkéri az Akadémia általam a Nagyméltóságu közös külügy ministeriumot, hogy miután e küldetésnek épen semmi politikai, vagy missionarius czélja és színezete nincs; miután továbbá az Akadémia küldöttje Szarvas úr is úgy ismeretes mint a ki politikával nem foglalkozik: méltoztassák a n. m. Ministerium Szarvas úr részére egy oly ajánló levelet kiállíttatni, melylyel mind a romániai cs. k. consulságok, mind az ottani hatóságok irányában magát igazolhassa, és jóindulatukat, támogatásukat megnyerhesse. Miután Szarvas G. úr pár nap múlva — az akadémiai szűnidőt felhasználandó — már elútazik, kérném az ajánló levelet az Akadémia főtitkári hivatalához czímezve — hovaelőbb leküldetni" (RAL 614/1873).

1873. július 27-én, indulásának előestéjén Szarvas Gábor a következő levelet küldte Sepsiszentgyörgyről Budenz Józsefnek: „Nagyságos barátom! A czimmel azt akarom jelenteni, hogy voltunk (Baráth barátommal) Kolozsvárott; a hol Szabó Károlytól értesültem, hogy a csángók a hunnopecsenyegek hamisítatlan utódai, a mi végtelen örömemre szolgált, kivált miután megtudtam, hogy még sátorokban — ősi módra — tanyáznak. Tegnap az előpataki fürdőben találkoztam Krizával és családjával; van neki egy takaros lánya s kitünő bora. Holnap indulok Moldova országba; az utazás harmadfél napig fog tartani; a koplalás és ágyban nem fekvés, hiteles biztatások szerint, két hétig. Még megérem, hogy a légydongásos mileji[1] éjszaka tündérálomnak fog tetszeni előttem" (Ms 5450/128).

1873-ban a Nyelvőrben Ügytársainkhoz címmel Szarvas Gábor felhívást intézett mindazokhoz, „akik a magyar nyelv előbbvitelén fáradoznak" egy nyelvtörténeti szótár összeállítására. Ezzel egyidőben megindult a munka, amelynek fontosságát csakhamar az Akadémia is belátta, és az ügyet pártfogásába vette. A nyelvtudományi Osztály 1873. december 1-i ülésén volt szó a Nyelvtudományi Bizottság jelentéséről:

„A bizottság legközelebbi teendőinek során végig tekintvén, egyelőre a legszükségesebb s már tovább alig halasztható végzendőnek tartja a magyar nyelv történeti szótárának elkészítését; szükséges, elhalaszthatatlan egyéb okon kivűl főleg azért, mert nélküle a kutató magyar nyelvtudománynak több irányban s több kérdésre nézve teljességgel nincs mire támaszkodnia s így sikeres működésében akadályozva vagyon; tovább nem halasztható ezen kivűl még azért is, mivel az összegyüjtendő anyag tetemesen nagy mennyiségénél fogva a legbuzgóbb munkálkodás mellett is, csak évek múlva remélhetjük megjelenését. A Nyelvtudományi Bizottság ennél fogva elhatározta, hogy a magyar nyelv történeti szótárának egybe állítására szükséges előmunkálatokat rögtön megindítja s a mennyiben már tényleg megindultak, hathatósan támogatja; a mű kiadását, a szerkesztőség s a gyüjtők díjazását az osztálynak ajánlja s egyszer-

[1] Utalás az előző évi közös útjukon felkeresett zalai Milej községre.

smind megbízza Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Áron nyelvbizottsági tagokat a szerkesztés vezetésével; utasítja őket, hogy az adatok gyűjtését, melyen eddig elő már is ötvenen, részint akadémiai tagok, részint tanárok dolgoznak, továbbra is folytassák s mennél szélesebb körre kiterjeszszék. Ezeknek alapján a Nyelvtudományi Bizottság részint a már kész, részint az 1874-ik év lefolyása alatt készitendő munkálatokra 1400 forintot kér" (K 1487).

A munka állásáról minden év végén jelentést tettek az osztálynak, ezt a szerkesztő bizottság nevében Szarvas fogalmazta meg. Következzék most itt egymás után az 1877—78. évekről szóló, kéziratban maradt két beszámoló. Az elsőt 1877. december 15-én az osztályülésen olvasta fel Szarvas Gábor:

„Az 1877-ik év folyamában a régi irodalom müveinek a készülő szótár számára való földolgozásában egész a XVIII. század utolsó tizedéig jutottunk. E szerint, ha az okirattárakat, Faludit s a muzeumi könyvtár unicumait leszámítjuk, a melyeknek földolgozása költség hiányában a jövő évre maradt, s ha leszámítjuk a XVII. s XVIII. századnak ama számra nem sok, jelentéktelenebb, különösen vallásirodalmi müveit, a melyek tartalmuknál fogva ugy szólván semmi új anyaggal nem gazdagíthatják a már meglevő gyűjteményt, s mint ilyeneket nem is tartjuk méltóknak a földolgozásra: az anyaggyűjtés befejezettnek mondható. A jövő év föladata leszen tehát az említett, még hátralevő müveknek földolgozása s az anyagnak rendezése. E munkálatokkal úgy hisszük, ha sokat számítunk, 1878. augusztus végéig minden bizonnyal készen lehetünk; úgy hogy szeptember hóban már hozzáfoghatunk a szerkesztéshez; s a mennyire ily munkálatnál az előreszámítás lehető, reménljük, hogy, a minek tavali jelentésünkben is kifejezést adtunk, a szerkesztéssel az 1880-ik év folyamában teljesen készen leszünk" (RAL 1161/1877).

A következő jelentés a Nyelvtudományi Osztály 1878. december 21-i ülésén hangzott el:

„A 'Nyelvtörténeti szótár' anyagának feldolgozása már a lefolyt julius hóban bévégeztetvén, azóta a rendezés munkája foly, s ez is oly közel áll már a befejezéshez, hogy a jövő hó folytán megkezdhetjük a szerkesztést. A szerkesztő bizottság a határidőt, a mikorára a munkát bevégezhetni reméli, egész biztossággal ugyan ki nem jelölheti, de egész buzgalommal rajta lesz, hogy a rábízott föladatot a lehető legrövidebb idő alatt teljesítse, s a mennyire hozzávető számításra építeni lehet, hiszi, hogy a szerkesztés munkájával két-három év lefolyta alatt elkészül" (RAL 1415a/1878).

A lap alján olvasható Szarvas Gábor utólag ceruzával odavetett feljegyzése: „A jövő 1879 évre a szerkesztés költségeinek fedezésére ismét kérjük az évenként megszavazott 1000 ftnyi összegnek a költségvetésbe való fölvételét."

Az 1879. év nehéz volt: Szarvast súlyos szembetegség támadta meg, emiatt kénytelen volt a munka egy részét ideiglenesen másokra bízni. A szótár 1879. évi munkálatairól szóló jelentést későbbi szerzőtársa, Simonyi Zsigmond készítette el helyette. Az I. osztály 1879. június 14-i értekezletéről fennmaradt jegyzőkönyvi kivonatból kiderül, hogy a szótári munka érdekében a tanítástól is vissza kellett vonulnia:

„Szarvas Gábor l. t. arra kéri a [Nyelvtudományi] bizottságot, hogy a ‚Magyar nyelv-történeti szótár' ő reá bízott szerkesztésének akadálytalanabb folytatása czéljából a nmgu vallás oktatásügyi miniszteriumnál számára a gymnasiumi tanitástól fölmentést eszközöljön ki. E mellett különösen tekintetbe vétetni kéri, hogy szeme gyengesége miatt a lámpa melletti munka neki meg van tiltva, úgy hogy egyéb hivatalos (gymn. tanári) elfoglaltsága miatt annyi

nappali időt nem fordithat a munkára, a mennyit a szótárnak nem nagyon sokára ohajtott elkészülése okvetetlen megkíván. A bizottság jól tudván, hogy ilyen szótárnak gondos szerkesztése egy embernek egész idejét s erejét megkivánó munka s megfontolván, hogy a szerkesztést másra sem bízhatná, a mit nem is ohajt, mert egészen szabad idővel rendelkező szerkesztőt úgy sem találna, pedig a szótárnak lehető hamar elkészülését igen fontosnak tartja; Szarvas Gábor lev. tag kérését teljesen magáévá tévén, azt az osztályhoz pártolón felterjeszti, még pedig a kérendő felmentés tartamául az egy évi időt veszi föl, remélvén, hogy ez idő alatt a már megkezdett szerkesztés java munkája elvégezhető lesz. Az osztály elfogadván a bizottság határzatát, azon kérelemmel fordul az Akadémiához, hogy méltóztassék a m. kir. vallás és közoktatási minisztériumnál Szarvas Gábor lev. tagnak a gymnasiumi tanitás alól egy évre fölmentést eszközölni, hogy a ‚Magyar nyelvtörténeti szótár' szerkesztésének java munkáját elvégezhesse" (RAL 540/1879).

Hamarosan megérkezett Trefort Ágoston vallás- és közoktatási miniszter aláírásával az engedély, amely, mint látjuk, bemutatja a pénzügyi gondokkal küzdő közoktatás helyzetét: „...nevezett tanárt egyúttal az 1879/80. tanév tartamára teljes szabadságra bocsátom, erről az elnökséget egyidejűleg azon hozzáadással kivántam tudósitani, hogy miután Szarvas Gábor egy a tanulm. alapból fentartott középtanodának rendes tanára, — a távolléte alatt szükséges helyettesének évi 800 frtos díját azonban a tanulm. alap nem fedezheti, de a tárczám sem nyujt arra javadalmat, nem vagyok azon helyzetben, hogy helyettesének díját külön kirendelhessem, hanem kénytelennek érzem magamat ezen díjnak fedezését Szarvas Gábor tanárnak rendes fizetéséből levonásba hozatni, mely irányban az illető tanker. kir. főigazgatóság útján a kellő intézkedést meg is tettem" (RAL 650/1879).

A nyelvtörténeti szótár szerkesztési munkájában már félig vakon vett részt. Felesége, Harrer Paula és régi tanítványa, Simonyi Zsigmond segítségével hallás után dolgozott. (Ennek részleteiről, nehézségeiről, Szarvas rendkívüli akaraterejéről özvegye számolt be az Új Magyar Szemle 1900. évfolyamában.) 1893-ra megjelent a Magyar Nyelvtörténeti Szótár mindhárom kötete, és mint az 1886 óta megjelent legjobb nyelvtudományi munka, rögtön elnyerte az Akadémia nagyjutalmát.

Szarvas Gábort akadémiai rendes taggá négyszer ajánlották. Először és másodszor (1876-ban és 1878-ban) Budenz József javasolta megválasztását, de ezek a tagajánlások csak a Nyelvtudományi Osztályig jutottak el, a nagy gyűlésen már nem is esett róluk szó. Harmadszor, 1883-ban ismét Budenz, valamint Joannovics György volt az ajánló. Mindkettejük indoklása megjelent az Akadémiai Értesítőben (1883. 67—68.), ezeket a nagygyűlésen is előterjesztették, de a választás most sem hozott eredményt. Végre 1884-ben a júniusi nagygyűlésen választották az Akadémia rendes tagjává Hunfalvy Pál ajánlása nyomán. Most mégis Budenz József első, 1876. évi tagajánlásának szövegét idézzük, mert ez, rövidsége ellenére összefoglalja Szarvas addigi működésének jelentőségét: „Rendes tagságra ajánlom Szarvas Gábor l. tagot ki 1871. óta, mint osztályunkbeli levelező tag a belső magyar nyelvtudomány terén kitűnő tevékenységet fejt ki, — s ki különösen mint a Magyar Nyelvőr szerkesztője a magyar nyelvtudomány hasznára kivált a fiatalabb nemzedékben számos munkaerőt ébresztett s czélszerű működésre vezérelt, — úgy hogy főleg őt illeti meg annak érdeme, hogy most nyelvészeti kérdések iránt országszerte oly élénk érdeklődés uralkodik" (RAL 297/1876).

A fenti tagajánlás is említi Szarvas Gábor tevékenységének egyik jelentős területét, a fiatal nemzedék támogatását. Egész életében segítette azokat a pályakezdő nyelvészeket, akikben tehetséget látott. Akkoriban a nyilvános fellépésre jó alkalmat kínáltak a különféle pályázatok. Az Akadémiához külön is lehetett dolgozatokat benyújtani. Ezeket alapos vizsgálat és kedvező bírálat után felolvasták az osztályülésen. Így történt ez Putnoky Miklós gimnáziumi tanár esetében is, aki a bukaresti akadémia egyik kiadványáról írt, és értekezését Szarvas Gábornak adták bírálatra 1887-ben. A bírálat szövegéből részleteket kiragadva talán sikerül bemutatnunk a pedagógus Szarvast is, aki kritikájának minden mondatával a szerző ösztönzésére törekedett:

„Az értekezés nem egy meggyőző jelét adja annak, hogy szerzője meglehetősen tájékozva van a nyelvtudományban, elegendő készültséggel fogott föladata megoldásához, birtokában van a kellő eszközöknek, hogy a mit föladatul tűzött ki magának, szerencsésen meg is oldja. Sajnálattal kell azonban tapasztalnunk, hogy szerzőnk, a mint előbbre halad dolgozatában, mindinkább eltér voltaképi czéljától, attól, a mire előkészített bennünket, hogy megismertesse velünk az új szótár elveit, hogy kifejtse, helyesek-e azok s az egyes czikkekben helyesen vannak-e alkalmazva; hanem, a mi tulajdonkép nem is tartozik tárgya keretébe, hosszas etimologiai fejtegetésekbe mélyed bele, fejtegetésekbe, a melyek tarthatatlanak s homlokukon hordják az erőszakoltság bélyegét s egyszersmind arra vallanak, hogy a biráló maga is beleesett abba a hibába, a melyet az oláh nyelvészeknek szemükre lobbant. [...] Ha mindamellett az értekezés fölolvasását ajánlandónak tartom, arra főkép azon ok ösztönöz, mert remélni lehet, hogy e körülmény a szerzőre buzdítólag fog hatni, hogy munkálkodását tovább is folytassa azon a téren, a melyre ez ismertetésével lépett s a mely nálunk még csak tíz év előtt is majdnem egészen parlagon hevert. Kívánatos volna azonban, hogy dolgozatát a föntjelzett irányban módosítsa, nevezetesen kétes értékű szófejtegetéseit elhagyva főképen az új szótár behatóbb ismertetésével foglalkozzék s egyes, különösen meg nem állható czikkeit vegye bonczoló kés alá" (RAL 884/1887).

Az elmondottak végére kívánkozik egy különös dokumentum: Szarvas Gábor névjegye, amelynek hátoldalán a következő szöveg olvasható: „A szombatosok föltámadása délután 4—5 óra között kezdődik nagyszombat napján a Délibáb u. 16. száma alatt.[2] Budapest, 1894. márc. 21." A szöveg érthetővé válik, ha tudjuk, hogy már 1874-ben működött egy nyelvészekből és írókból álló társaság, amely az irodalmi nyelv javításán fáradozott, és tagjai szombatonként jöttek össze. Maga Szarvas írt erről a „Hibás szók és szólások javítása" című cikkében a Nyelvőr 1875. évi 1. füzetében, majd folyamatosan közölte a tanácskozások eredményét és a következő összejövetel tervét. A szakirodalmi utalások szerint ezek az összejövetelek a Nyelvőr körüli nagy viták idején megszűntek, mégis valószínű, hogy a Szinnyei József hagyatékából előkerült névjegy az új irodalmi nyelv megtisztítására alakult kör újjászületéséről tanúskodik.

Közzéteszi: *Tőzsér Ágnes*

[2] Sz. G. lakásának címe.

A magyar kémiai elnevezés és helyesírás

Erdey-Grúz Tibor születésének 80. évfordulójára

A nemzetközi kémiai nevezéktan

A kémiai elnevezések egységes rendszerének hiánya az utóbbi évtizedekben — a kémiai tudományok gyors fejlődése következtében — az egész világon mind nagyobb zavarokat okozott. Nemcsak a régen ismert vegyületeknek alakult ki több nevük, vagy több vegyületet illettek ugyanazzal a névvel, hanem sok esetben az újonnan felfedezett, illetőleg előállított vegyületeket is többékevésbé önkényesen nevezték el. A zavart csak részben csökkentette az, hogy a szerves vegyületek egy részére már megvolt a múlt század végén kidolgozott genfi nómenklatúra.

A kémiai elnevezések egységesítésére a Tiszta és Alkalmazott Kémia Nemzetközi Uniója (International Union of Pure and Applied Chemistry = = IUPAC) hosszú évek munkájával ajánlásokat dolgozott ki a szerves és a szervetlen kémia egyes területeire. — Az 1921-ben alapított Szervetlen Kémiai Nómenklatúrabizottság szabályzatot jelentetett meg a szervetlen kémia körébe tartozó vegyületek, a szervetlen bórvegyületek, a 100-nál nagyobb rendszámú elemek és az izotóposan módosított összetételű vegyületek elnevezésére. — A szintén 1921-ben létrehozott Szerves Kémiai Nómenklatúrabizottság kidolgozta a szénhidrogének, az alapvető heterociklusos rendszerek, a szenet, hidrogént, oxigént, nitrogént, halogént, ként, szelént és/vagy tellúrt tartalmazó jellemző csoportok, a szteroidok, a karotinoidok, a sztereokémia, az izotóposan módosított vegyületek stb. nevezéktanát.

Az új nemzetközi nómenklatúra kidolgozásában a IUPAC arra törekedett, hogy: *a)* a lehető legkevésbé változzék meg a vegyületeknek korábbi nevezéktan szerinti neve; *b)* a szabályok és a nevek világosak, egyértelműek és lehetőleg egyszerűek legyenek; *c)* a szabályok azonos elvekhez igazodjanak, és a tudomány fejlődésének megfelelően bővíthetők legyenek.

A IUPAC nemzetközi nómenklatúrája szerint megalkotott szisztematikus nevekből egyértelműen lehet következtetni a vegyület összetételére. Azt az elvet azonban, hogy minden vegyületnek csak egy név feleljen meg, nem lehetett kivétel nélkül érvényesíteni. A különböző elvek szerint képzett nevek ugyanis egymástól eltérő — részben lényeges — információt szolgáltathatnak a vegyületről [pl. a *triólom-tetraoxid*, ill. a *diólom(II)-ólom(IV)-oxid* elnevezések különbözőképpen tájékoztatnak a Pb_3O_4 összetételű vegyületről].

Ezért, valamint annak érdekében, hogy a szabályzatot az egyes nemzetek jól alkalmazhassák a saját gyakorlatukra, a IUPAC nemzetközi szabályai egyes vonatkozásokban több alternatívát engednek meg.

Az 1950-es években a IUPAC elkezdte a definíciók és jelölések kidolgozását a kémia különböző területein. Számos ajánlás jelent meg a fizikai kémia, az analitikai kémia, a spektroszkópia stb. területén.

A magyar kémiai nevezéktan

A munkálatok 1960-ban kezdődtek Erdey-Grúz Tibor akadémikus vezetésével, aki nagyon fontosnak tartotta a nemzetközi alapokon nyugvó, egységes magyar kémiai nevezéktan kidolgozását. Mivel számos könyvet írt, és előadásokat tartott nemcsak egyetemi hallgatóknak, hanem ismeretterjesztő célból is, gyakorlatból tudta, mekkora zűrzavar uralkodik a nevezéktan területén. A rendezési munkát elősegítette az is, hogy ebben az időben kezdett Magyarország intenzíven bekapcsolódni a nemzetközi tudományos életbe, így a IUPAC munkájába is.

1960-ban az MTA Kémiai Tudományok Osztálya Nevezéktani Bizottságot hozott létre (elnök: Erdey-Grúz Tibor, titkár: Fodorné Csányi Piroska). A bizottság a magyar nevezéktani munkák elméleti alapjait az alábbiakban fogalmazta meg:

a) A szabályoknak a IUPAC ajánlásain kell alapulniuk oly módon, hogy a IUPAC alternatívái közül azt kell kiválasztani, amelyik a magyar gyakorlatnak legjobban megfelel.

b) A magyar nevezéktan nem fordítás, hanem a IUPAC-ajánlások magyarra való adaptálása.

c) Csak definitív IUPAC-ajánlásokat szabad magyarra adaptálni.

d) Azokra a területekre, amelyekre nincs IUPAC-ajánlás, szabályzatot készíteni nem szabad, mivel ez ellentétbe kerülhet a később kidolgozásra kerülő IUPAC-szabályzattal. Ha valamelyik IUPAC-szabály nem kielégítő, el kell hagyni, de új szabállyal helyettesíteni nem szabad.

e) Minden — az adaptálással kapcsolatos — problémát a IUPAC illetékes bizottságának tudomására kell hozni.

f) Az egységes magyar nevezéktan fontos szerepet játszik a kémia tanításában is, mivel több éven át tanulnak kémiát az általános iskolában is. A nevezéktan kidolgozása során erre is tekintettel kell lenni.

g) A nevezéktani munkálatokkal egy időben ki kell dolgozni a magyar kémiai helyesírás szabályait is. Mivel ezeknek összhangban kell lenniük a magyar helyesírás általános elveivel, szorosan együtt kell működni az MTA Helyesírási Bizottságával. A szabályok megfogalmazásakor a magyar nyelvhelyességre is messzemenően tekintettel kell lenni. (A nyelvi-helyesírási szempontok érvényesítése érdekében vett részt a nevezéktani bizottság munkájában Fábián Pál nyelvész, a Helyesírási Bizottság akkori titkára is.)

Ezek az alapelvek kiállták az idő próbáját. Csak az alternatívák csökkentésére irányuló törekvés nem bizonyult szerencsésnek, mert a későbbiekben előfordult, hogy a IUPAC az újabb területre kidolgozott nevezéktanhoz másik — általunk nem adaptált — alternatívából indult ki.

Az 1960-ig kidolgozott IUPAC-ajánlásokon alapuló első magyar nevezéktan 1962-ben jelent meg (A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai. MTA Kémiai Tudományok Osztályának Közleményei, 17. 1—4. sz. 1962.). Ez a közlemény a szervetlen vegyületek, a szénhidrogének és az alapvető heterociklusos vegyületek nevezéktanát tartalmazta.

A magyar kémiai nevezéktan bővített és átdolgozott változata 1972-ben jelent meg az Akadémiai Kiadónál (A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai. Szerkesztette: Erdey-Grúz Tibor és Fodorné Csányi Piroska). A szervetlen és a koordinációs vegyületek mellett a szénhidrogének, az alapvető heterociklusos rendszerek, az alkoholok, aldehidek, ketonok, éterek, savak

és származékaik, a nitrogént tartalmazó vegyületek, a vitaminok és a karotinoidok nevezéktanát tartalmazza.

Az egységes nevezéktan elterjesztésének megkönnyítésére a szabályokat a szervetlen és a szerves vegyületek helyes nevét tartalmazó gyűjtemény egészíti ki.

Az egyéb IUPAC-ajánlások közül a fizikai kémiai definíciókat és jelöléseket tartalmazó rész is adaptálásra került, kiegészítve ezt az International Union of Pure and Applied Physics (IUPAP) — elsősorban a matematika és a magfizika területére vonatkozó — ajánlásaival. Ez a fejezet fontos szerepet játszott az SI-egységek elterjesztésében a fizikai kémia területén, mert már a magyar mérésügyi rendelet (1976.) előtt az SI-egységeket használta.

A nevezéktani alapelvek (*a*—*g*) lerakásával és A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai c. könyv megjelenésével az MTA Nevezéktani Bizottságának munkája véget ért. A további IUPAC-ajánlások adaptálási munkáit az MTA Kémiai Tudományok Osztályának illetékes munkabizottságaira bízta, és elhatározta, hogy a magyar szabályok a Kémiai Közleményekben fognak időről-időre megjelenni.

A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai c. könyv a tudományban és a könyvkiadásban segítette elő az egységes nevezéktan elterjedését. A gyakorlat azonban megmutatta azt, hogy szükség van egy olyan műre is, amelyik a legfontosabb szabályokat olyan módon és olyan mélységben foglalja össze, amilyenre a kémia tanításában — általános iskolaitól az egyetemi szintig — szükség van. Ezt a célt kívánta szolgálni A kémiai elnevezés és helyesírás alapjai c. könyv. (Szerzői: Fábián Pál, Fodorné Csányi Piroska, Horányi György és Nyitrai József. Akadémiai Kiadó, 1977.) Ez volt az utolsó nevezéktani munka, amelyet Erdey-Grúz Tibor irányított.

A nevezéktani munkálatok Erdey-Grúz Tibor halála után is folytatódtak. Bár szervezőképessége és nemzetközi tekintélye nagyon hiányzott (1969-óta a IUPAC Szervetlen Kémiai Nómenklatúrabizottságának tagja volt), az MTA Kémiai Tudományok Osztálya minden segítséget megadott a további munkához.

Ennek során az elmúlt években 12 nevezéktant és terminológiát dolgoztak ki az illetékes szakemberek, amelyek a Kémiai Közleményekben jelentek meg*.

A magyar nevezéktani munkálatok során az MTA Kémiai Tudományok Osztálya bekapcsolódott a IUPAC nevezéktani ajánlásainak kidolgozásába.

A magyar kémiai helyesírás

Azóta (1832.), hogy a magyar helyesírás gondozásának ügyét a Magyar Tudományos Akadémia magára vállalta, mindig az egységes írásmódnak lehető legszélesebb körű kiterjesztésére törekedett. Ezen az értendő, hogy az egymást

* A szteroidok elnevezésének szabályai, *44*. 543—88 (1975.); Elektrokémiai definíciók és jelölések, *46*. 205—23 (1976.); A szervetlen bórvegyületek elnevezési szabályai, *51*. 405—30 (1979.); Vezérfonal a szervetlen vegyületek elnevezéséhez, *52*. 217—43 (1979.); A 100-nál nagyobb rendszámú elemek szisztematikus elnevezése, *52*. 245—6 (1979.); A kolloid- és felületkémiai definíciók és jelölések, *55*. 397—451 (1981.); Módosított izotóp-összetételű szerves vegyületek elnevezési szabályai, *55*. 433—73 (1981.); A szervetlen kémiában előforduló végződések, *55*. 475—7 (1981.); A karotinoidok elnevezésének szabályai (megjelenés alatt); Módosított izotóp-összetételű szervetlen vegyületek elnevezési szabályai (megjelenés alatt); Sztereokémia (megjelenés alatt); Heterogén katalízis (megjelenés alatt).

követő akadémiai szabályzatok fokozatosan csökkentették a magyar helyesírásnak azt a valamikori jellemző sajátosságát, hogy több írásváltozat is élhetett egymás mellett.

A magyar helyesírásnak ez az egységesülése szükségszerűen következett a társadalom integrálódásából, az iskolaügy, a nyomdaipar, a kiadói tevékenység fejlődéséből, a közönség helyesírási igényeinek megváltozásából. Az egységesülés folyamata 1950 után jelentősen meggyorsult, és ezzel egy időben új igényként jelentkezett — a magyar helyesírás történetében először — a szaknyelvi helyesírások kidolgozásának szükségessége. Minden tudományszak szókincsének van ugyanis egy olyan rétege, amelynek célszerű és az illető tudományszak szempontjából helyes írásmódja a köznyelvi helyesírás szabályrendszere alapján nem oldható meg. Mivel a szakmai nyelvek jelentősége a háború után egyrészt a magyar művelődési forradalom, másrészt a világszerte kibontakozó tudományos-technikai forradalom következtében rendkívül megnőtt, hatványozottan jelentkeztek a szaknyelveknek (már korábban is meglevő) helyesírási problémái.

Jóllehet elvileg nem kétséges, hogy minden tudományterületen szükség van a helyesírás rendezésére, gyakorlatilag egy-egy szakmai helyesírás kidolgozása több tényező szerencsés összejátszása nélkül nem lehetséges. — Határozott és erős igénynek kell jelentkeznie az illető szakterület helyesírási egyenetlenségeinek megszüntetésére. Egy megfelelő tekintéllyel és hatáskörrel rendelkező testületnek (a magyar viszonyok között az Akadémiának) vállania kell a rendezés feladatát. Meg kell találni vagy ki kell nevelni mind a helyesírás általános kérdéseit ismerő szakembereket, mind pedig az adott tudományágban eléggé tájékozott nyelvészeket.

1960-ban, amikor az MTA Kémiai Tudományok Osztálya elhatározta, hogy kidolgoztatja a IUPAC elnevezési szabályainak magyar megfelelőjét, döntés született arról is (mint ezt már említettük), hogy a kémiai nevek (a szakszavak és a vegyületnevek) helyesírását rendezni kell. Nyomós okok kényszerítettek erre!

1960-ig a kémiai nevek magyar helyesírása terén nagy zavar uralkodott. Ugyanazt a nevet több módon is írták, ami az olvasóban még az iránt is kétséget támasztott, hogy a különféleképpen írt szavak, ill. vegyületnevek ugyanazt a fogalmat, ill. vegyületet jelentik-e. Hogy az ilyen állapot tűrhetetlen egy olyan egzakt tudományban, mint a kémia, felesleges bővebben fejtegetni: a kémiai szakszavak következetlen írásából eredő károk nyilvánvalóak. A tarka helyesírás mind a kémia tudományának oktatásában, mind a szakmunkák nyomdai előállításának gyakorlatában tömérdek bosszúságot, sok többletmunkát, rengeteg időveszteséget okozott, és nem kevés pénz felesleges kidobásával járt: elodázhatatlanná vált az egységes magyar kémiai helyesírás kidolgozása.

A kémiai elnevezések helyesírásának szabályai először 1962-ben jelentek meg az MTA Kémiai Tudományok Osztályának Közleményeiben (17. 1—4. sz.), majd ennek bővített változata 1972-ben, A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai c. könyvben. E mintegy 100 ívnyi kiadványban a helyesírási fejezet két ív terjedelmű, tehát az egésznek csak kis százaléka, de ez a körülmény nem terelheti el a figyelmet a helyesírási rész jelentőségéről: ezen a néhány lapon nyugszik az egész nevezéktannak és a kb. 30 000 szót tartalmazó kémiai helyesírási szótár minden szavának írásmódja.

Az 1962-i rendezés óta eltelt idő alatt nem merültek fel olyan szempontok, amelyek miatt a kémiai helyesírás alapjait képező elveken változtatni kellett volna.

A szabályozás során felmerült alapvető kérdéseket röviden az alábbiakban ismertetjük.

Elsőként a magyaros-idegenes írásmód sokat vitatott kérdésével szükséges röviden foglalkozni.

Az 1962-i szabályozás előtt a kémiai helyesírást a szakszavak egy részének magyaros, más részének idegenes írásmódja jellemezte. Ez a kettősség még egy szerzőnél is elkerülhetetlenné tett bizonyos következetlenségeket, a kémiai szakirodalom egészét tekintve pedig összevisszaságot eredményezett. Annál is inkább, mivel az idegenes írásmód hívei több táborra oszlottak: voltak hívei a latinos, a görögös, a németes, az angolos írásmódnak. Ezek az egymással versengő irányzatok — mindegyik a „nemzetközi írásmód" igényével! — egymásnak is, a magyaros írásmódnak is ellentmondó formákat terjesztettek el (*klorid* ~ *chloride* stb.).

Az egységes magyaros írásmód bevezetését a kémia tudományának mai társadalmi helyzete, szókincsének és helyesírásának a magyar szókincs és a magyar helyesírás egészéhez való viszonya tette szükségessé. — A kémiai nómenklatúrának sok szava (elsősorban az elemek neve) már igen régen kilépett a szaktudomány köréből, s közkeletűvé vált. Ezzel a folyamattal természetszerűleg együtt járt az is, hogy idegen (főként latinos—görögös) helyesírásukat kiejtés szerinti magyar formák váltották fel: *chemia* → *kémia*, *oxygen* → *oxigén*, *hydrogen* → *hidrogén* stb. A kémia fejlődése nemcsak azt jelentette, hogy a vegyészet szaknyelve újabb és újabb (igen nagy százalékban idegen) szakszókkal bővült, hanem azzal is járt, hogy ezek a szavak egyre szélesebb körben váltak ismertté a szaktudomány művelőinek körén kívül is. Nagy lökést adott a vegytani szakszavak elterjedésének és magyarosodásának például napjainkban az általános iskolai kémiaoktatás, a hatalmas arányúvá nőtt ismeretterjesztés stb. Az adott körülmények között a kémiai szakszavak írásmódjának egységesítését másként, mint a fonetikus magyar formák általánossá tételével nem lehetett volna megvalósítani. Az idegen helyesírású alakok fenntartása a szaktudomány elszigetelődésére, a magyar szókincs és helyesírás általános fejlődési tendenciáival való szembekerülésre vezetett volna.

A magyar kémikusok körében, illetőleg a magyar köznyelvben szokásos kiejtést magyar betűkkel rögzítő írásmódot annál is inkább be lehetett vezetni, mert egységes latin betűs nemzetközi írásmód, amelyet célszerű lett volna átvennünk, nincs. Az angol, a német, a francia stb. kémiai szaknyelvnek írásmódja a nemzeti helyesírás sajátosságait tükrözi, lényeges különbségek mutatkoznak közöttük. Egyik sem tekinthető tehát nemzetközinek, még a rendkívül elterjedt angol sem. Ilyen „nemzetközietlen" helyzetben helytelen lett volna a magyar kémiai helyesírást akármelyik más nyelv és helyesírás járószalagjára fűzni, vagy a ma már következetesen meg nem valósítható latinos—görögös írásmódot erőltetni.

A kémiai helyesírás rendezése során — a fonetikus írásmód elfogadásához hasonló nagyságrendű — elvi döntést kívánt a vegyületnevek írásmódjának megállapítása.

A vegyületnevek írására három mód kínálkozott.

Az egyik lehetőség a vegyületnevet alkotó minden egyes elemnek külön szóba írása lett volna; pl.: *dinátrium karbonát*, *kálium hidrogén szulfát*, *difenil jodónium klorid*, *metil jodid* stb. — Ennek az (angol mintát követő) írásmódnak a magyar kémiai szakirodalomban semmiféle hagyománya nincs; óriási hátránya, hogy a név szétesik (nem tudni, hol kezdődik és hol végződik). A

különíró megoldást választani azért sem lehetett, mert a vegyületnevek összetett szavak, alkotóelemeiknek különírása az egész magyar írásrendszerrel való szembefordulást jelentette volna.

A másik eljárásnak, azaz a vegyületnevet alkotó elemek teljes egybeírásának a magyar kémiai szakirodalomban hagyománya volt (elsősorban a két alkotóelemből álló vegyületneveknél), pl.: *metiljodid, dinátriumkarbonát, difeniljodóniumklorid, trinátriumbisztioszulfátoargentát* stb. — Ennek a (német mintát követő) írásmódnak az a nagy hátránya, hogy a többszörösen összetett vegyületnevek áttekinthetetlen és nehezen elemezhető szó-tengerikígyókká válnak, mert a szem (s vele együtt az értelem) nem tud sehol megkapaszkodni. Mivel irodalmi és köznyelvünk helyesírásában fontos követelmény az összetett szavak világos tagolhatóságára való törekvés, helytelen lett volna a kémiai szaknyelvben az általános tendenciával szemben álló megoldást választani.

A mozaikszerűen különírt és monolitikusan egybeírt formáknál célszerűbb volt a kötőjeles megoldás választása. Ennek értelmében a vegyületneveket — a szótagszámtól függetlenül — a kémiai összetételnek megfelelően, kötőjelek alkalmazásával tagoljuk. Pl.: *dinátrium-karbonát, kálium-hidrogén-szulfát, difenil-jodónium-klorid, metil-jodid, trinátrium-[bisztioszulfáto-argentát]* stb. — Kötőjelekkel tagoltan még a sokszoros összetételek is áttekinthetők, világosan felfoghatók, mert a kötőjelek jól tájékoztatják a szemen keresztül az értelmet az alkotóelemekről. A kötőjeles tagolás egyértelművé teszi az egybeírás esetén nem mindig egyértelmű vegyületnevet. Pl. a *bisztioszulfátoargentát* írásmód esetén nem lehet tudni, hogy a *bisz-* sokszorozó tag a *tio*-ra, a *tioszulfáto*-ra vagy pedig a *tioszulfátoargentát*-ra vonatkozik-e. Végül (de nem utolsósorban) a kötőjeles megoldás teljes összhangban van a magyar helyesírásnak az összetételek írásában követett ama régi és hasznos szabályával, hogy a hosszú összetett szavakat (amilyenek többségükben a vegyületnevek is) kötőjellel kell tagolni. A kötőjeles írásmód mellett való döntést az elmúlt évek gyakorlata igazolta, s mellette szól az a körülmény is, hogy ezt az írásmódot minden nehézség nélkül lehetett alkalmazni az új IUPAC-szabályokra.

A harmadik nagyobb problémakört a rendezés során a magyar köznyelvi helyesírás szabályainak kémiai szakszókra való alkalmazása jelentette. Ezt a munkát könnyebbé is, nehezebbé is tették a már meglevő helyesírási szabályok: bár nem kellett merőben új szabályok alkotásával bajlódni, a fennálló szabályrendszerhez való alkalmazkodás nem volt mindig problémátlan.

A külön- és egybeírást illetőleg a kémiában sem lehetett (de nem is kellett !) eltérni a köznyelvi helyesírásnak attól a tendenciájától, hogy a két szóból alakult összetételeket kötőjel nélkül egybeírjuk: *franciakulcs* (szerszám), *holdtávolság, tudóstípus* stb.; hasonlóképpen: *szénlánc, izotópelegy, terpéntípus* stb. Ennek az egyszerű szabálynak a végrehajtását azonban nem kis mértékben megnehezítették a kémia nyelvében igen gyakran előforduló idegen prefixumok. Ezeknek egy része megvan köznyelvi szavakban is: *aero-, bio-, elektro-, foto-, radio-* stb. A köznyelvi helyesírás az ilyen prefixumokat, mivel a magyarban önálló jelentésük nincs, nem tekinti összetett szavak előtagjának; azaz a *fotografál, fotográfia, fotokópia, fototechnika* stb. egyszerű szavaknak számítanak. Az átlagos magyar beszélő nyelvi tudatára alapozott szabály azonban bizonyos joggal vitatható lenne a kémia tudományának művelői részéről: ők ezeknek a prefixumoknak a jelentését ismerik. A két felfogás közötti különbség az alapforma írásában még nem számottevő, de a többszörös összetételek írása szempontjából már nem közömbös. Ismeretes az a helyesírási szokásunk, hogy bizo-

nyos szótagszámon túl a többszörös (tehát kettőnél több szóból alakult) összetételeinket az alkotó tagok határán kötőjellel tagoljuk: *árfolyam-ingadozás, repülőgép-szerelő, cseppkőbarlang-bejárat* stb. Ha a *foto-* összetételi előtag, *fotográfia-gyűjtés*-t kell írnunk (kötőjellel, mert a hét szótagos, háromtagú szavakat már kötőjelezni szoktuk); ha viszont a *foto-* nem külön szó, az írásmód *fotográfiagyűjtés* (mert a kéttagú összetételeket, ha viszonylag hosszúak is, egybeírjuk). — A magyar helyesírás egységének megőrzése végett, továbbá azért, mert a kémiai helyesírást a vegyészek körén túl is elterjedten használják, a kémiai helyesírást elfogadó bizottság a szabályzatban egyenként felsorolt, a magyarban is önálló értelmű *centi-, deci-, deka-, hekto-, kilo-, ultra-* szavakon és a *milli-* szóelemen kívül prefixumokat nem tekintette külön szavaknak, s a kémiai nómenklatúra szavainak írásában érvényre juttatta ennek a döntésnek minden következményét. Tehát például: *aerotermodinamika, heteropolikomplex, fotogalvanográfia* stb. (mindezek magyar szempontból csak hosszú, de nem összetett szavak).

A negyedik problémacsoportot az ásvány- és kőzetnevek írásának rendezése jelentette.

Az ásvány- és kőzetnevek eredetük szerint két csoportra oszlanak; egyrészt köznévi, másrészt tulajdonnévi (földrajzi névi és személynévi) eredetűek.

A magyar ásvány- és kőzetnevek közül a köznévi eredetűek legnagyobb része más nyelvekből került a magyarba; sokszor hosszú vándorlás után, több közvetítő nyelven keresztül. Például az *alabástrom* az egyiptomiból a görögön és a latinon át jutott a magyarba, a *gyémánt* útja a görögből a francián és a németen át vezetett nyelvünkig; a *kaolin* forrása kínai szó, amely a franciából terjedt el az európai nyelvekben (mi feltehetően a németből vettük át) stb. A magyarban alkotott ásvány- és kőzetneveink egy része idegen (leginkább német) neveknek a magyarban is többnyire elfogadható fordítása: *kékpát* (vö. német *Blauspat*); *sárgaólomérc* (vö. német *Gelbbleierz*); stb. Vannak azonban idegen előzményt nem követő (gyakran nyelvújítási eredetű) ásvány- és kőzettani elnevezéseink is: *csillám* (a *csillámlik* igéből); *kovand* (a *kova* főnévből); stb.

A vázolt típusú, köznévi eredetű ásvány- és kőzetnevek írásmódja a magyar szakirodalomban nagy változáson ment át az utolsó száz évben. A múlt században még az ásvány- és kőzetneveket — természetesen a már elmagyarosodott (*alabástrom, gyémánt* stb.), az eredeti magyar (*csillám, kovand* stb.) és az idegenből fordított (*sárgaólomérc, kékpát* stb.) nevek kivételével — idegenesen írták. Ha a név latin szóból származott, követte a latin írásmódot, görög eredet esetén pedig valamely latin betűs nyelvbe átírt formát öltött (pl. *calcit, chalkantit, quarz, stilpnosiderit* stb.). Az idegenes írásmódon belül többek között már csak ezért sem alakulhatott ki egységes gyakorlat, sem a magyar, sem a nemzetközi irodalomban.

Az 1930-as években a köznévi eredetű ásvány- és kőzetnevek írásmódja fokozatosan a köznyelvi kiejtésnek megfelelő írásmód (pl. *kalcit, kalkantit, kvarc* stb.) felé tolódott el. E folyamat során természetesen gyakran előfordult, hogy ugyanazon nevek többféle írásmóddal szerepeltek a szakirodalomban. Egyes szerzők megmaradtak az idegenes (elsősorban latinos) formák mellett (pl. *stilpnosiderit* stb.), mások már a magyar kiejtés szerinti alakokra hajlottak (pl. *sztilpnosziderit* stb.), de bőven találhatók kevert írásmódú alakok is.

A sok ingadozást mutató, de már határozottan a magyaros írásmód felé hajló gyakorlatot szentesítette tehát az ásvány- és kőzetnévírási szabályzat

azzal, hogy kimondja: az idegen közszavakból eredő neveket a köznyelvi magyar kiejtés szerint (fonetikusan) kell írni. Ezt kívánta meg a kémiai helyesírással való elengedhetetlen összhang is (pl. *jód; tehát jódargirit;* nem pedig *jodargirit* stb.).

Az idegen tulajdonnevekből (földrajzi és személynevekből) alakított ásvány- és kőzetnevek természetszerűleg mindig is idegen (az átadó nyelv írása szerinti vagy közvetítő nyelvi) írásmóddal kerültek be a magyarba (pl.: *andrewsit, zinnwaldit, tschernichevit* stb., de természetesen kis kezdőbetűvel írva), mivel a fonetikus írásmóddal elveszett volna az elnevezés lényege: a személy vagy a földrajzi hely nevének megörökítése. Az idegenes írásmód töretlen hagyományként élt a szaktudományban, bár a köznyelvi eredetű nevek egyre inkább kiejtés szerinti írásának hatására — a szabályos formákkal egy időben — találkozhatunk tulajdonnévi eredetű neveknek fonetikus írásával is (pl. az *Atacamá-sivatag* nevéből származó helyes *atacamit* forma mellett az *atakamit* írásmóddal).

A magyar szaktudomány hagyományát folytatta tehát az ásvány- és kőzetnévírási szabályzat azzal, hogy kimondta a tulajdonnevekből képzett nevekben az alapszóul szolgáló tulajdonnév eredeti helyesírásának megtartását. Ez a szabály megfelel a nemzetközi írásgyakorlatnak is, melytől elszakadni helytelen lett volna. (A köznévi eredetű nevek írása tekintetében egységes nemzetközi gyakorlatról nem lehet beszélni!)

A nem latin betűs írású tulajdonnévből származó ásvány- és kőzetneveket (helyesírási szabályzatunk 290. pontja értelmében) az eredeti nyelvből közvetlenül írtuk át magyarra (pl. *jeremejevit, elbruszit*). Ennek az eljárásnak helyességét minden más latin betűs írású nyelvnek azonos, csak a saját helyesírási rendszere alapján álló gyakorlata is igazolja; így például a *csernisevit* név *Tschernichewit, chernyschevite, tschernichewite, tschernischewit, tschernichevit* és *tschernichewit* formában átírva szerepel a szakirodalomban.

A két tagból alakult ásvány- és kőzetnevek egy szóba írása (pl. *andezit, labradorit, magaskvarc, amfibolandezit*) természetszerűleg következett a magyar helyesírásnak a kéttagú összetételek egybeírására vonatkozó szabályaiból. A három vagy ennél több tagból alakult ásvány- és kőzetnevekre viszont nem lehetett alkalmazni sem a köznyelvi helyesírásnak a több tagú hosszabb összetételekre érvényes, sem a kémiai helyesírásnak a vegyületnevek tagolására vonatkozó szabályait. Az ásvány- és kőzetneveknél ugyanis sok esetben nehéz az összetevő tagok nyelvi elhatárolása (pl. vita tárgya lehet, hogy az *alumohidrokalcit* a magyarban összetett szó-e, és ha az, két vagy három elemből áll-e) S ha a többbeleműség mellett döntünk, a több tagú (6 szótagnál hosszabb) összetételek tagolására szolgáló kötőjel elhelyezése problémát jelenthet. Ezért volt célszerű a több elemű ásvány- és kőzetnevek esetében a tagolatlan egybeírás mellett határozni, függetlenül az alkotóelemek és a szótagok számától (pl. *báriumföldpát, klórnátrokálit, biotitamfibolandezit*). A nyelvi-helyesírási értelmezés nehézségein kívül szakmai szempontból is helyesebb az egybeírt forma: az *amfibolandezit* ugyanis nem az *amfibol* és az *andezit* olyan egyesülése, mint például a *nátrium-szilikát.* — Megjegyzendő egyébként, hogy a háromtagú, hat szótagnál hosszabb, tehát a köznyelvi helyesírási szokások szerint kötőjelet kívánó ásvány- és kőzetnevek száma nem nagy.

A kémiai helyesírási szabályok jelentőségét mutatja az is, hogy teljes terjedelmében belekerült A kémiai elnevezés és helyesírás alapjai c. könyvbe (Akadémiai Kiadó, 1977.).

Az egységes kémiai írásmód elterjedésének megkönnyítésére a kémiai helyesírási szabályzatot kb. 30 000 szakszót, vegyület-, ásvány- és kőzetnevet tartalmazó helyesírási szótár egészíti ki (A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai, 1972.) A szakszók nemcsak a kémia, hanem a társtudományok (a matematika, a fizika, a műszaki tudományok, a geológia) területének egy részét is felölelték.

Ennek a helyesírási szótárnak a hasznosságát mutatja az a tény is, hogy 1982-ben a Műszaki Könyvkiadónál önálló kiadványként jelent meg egy jelentősen korszerűsített kötetben, Kémiai helyesírási szótár címmel.

Az eddig elkészült szakmai helyesírási szabályokat (állattan, kémia, földrajz, ásványtan) mindig az illető tudományág művelői dolgozták ki, akadémiai testületek vitatták meg és hagyták jóvá őket; de a munkálatokban az MTA Helyesírási Bizottságából nyelvészek is mindig részt vettek. Ilyen módon sikerült — és csak így sikerülhet a jövőben is! — biztosítani a készülő művek szakszerűségét is, meg a magyar helyesírás egészével való nélkülözheteten összhangját is.

In memoriam . . .

Tudománytörténeti beszámolónkból kitűnhetett, hogy a kémiai nevezéktani és helyesírási munkálatok kezdeményezője és szervezője Erdey-Grúz Tibor volt. Elsősorban neki köszönhető a kémiában az országos nyelvhasználati és írásbeli egység útján való gyors előrehaladás, amire még a nemzetközi szakkörök is fölfigyeltek. Joggal tarthatjuk őt ezért korszakunk nagy nyelvművelő egyéniségének.

Minden cselekedete arra vallott, hogy rendkívül világosan látta a nyelv és a társadalom viszonyát, a helyesírás szerepét és lehetőségeit. Mélyen átértette azt, hogy egy közösség, egy nép, egy nemzet nyelve teljes értékű eszköz csak akkor lehet, ha az adott társadalmat életének minden vonatkozásában jól szolgálja, vagyis ha a különböző szaktudományok eredményes művelését is lehetővé teszi. A helyesírást illetőleg pedig a közmegegyezésen alapuló egység volt vezérlő szempontja.

Erdey-Grúz Tibor tehát mint tudós és mint magas akadémiai tisztségek viselője azt a nemes nyelvfejlesztő munkát folytatta a maga szakterületén, amelyet a Magyar Tudós Társaság első tagjai elsőrendű feladatuknak vallottak: alkalmassá tenni a magyar nyelvet a tudományoknak nemzeti nyelven való művelésére. Nem valamiféle második nyelvújításra törekedett azonban a kémiai szaknyelvben — ez elhibázott dolog lett volna —, hanem megértve korunk szavát, képessé kívánta tenni a magyar kémiai nevezéktant a nemzetközi eljárások pontos követésére. Ezt a célt úgy sikerült elérnie, hogy a vegyészetnek az elődöktől kimunkált és már készen kapott terminológiáját sértetlenül megtartotta, sőt annak nemzeti jellegét a magyaros írásmód általánossá tevésével, a szaktudományi és az irodalmi nyelvi helyesírás összehangolásával még erősítette is.

Magyarként kapcsolódni be a világ tudományosságának nagy áramába! — ez volt tudósi és nyelvművelői tevékenységének vezérlő eszméje. Élete utolsó pillanatáig ezért dolgozott, példát adva mindnyájunknak.

Fodorné Csányi Piroska—Fábián Pál

A felsőfokú hungarológiai oktatás és tudományos kutatás a Román Szocialista Köztársaságban*

1. Már csak terjedelmi okokból kifolyólag sem vállalkozhatok a címben szereplő kérdéskör részletezőbb bemutatására, szándékom csupán az, hogy — a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság jellegének és célkitűzéseinek megfelelően — számba vegyem a magyar nyelv-, az irodalom- és a néprajz(tudomány) felsőfokú oktatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdését, párhuzamosan utalva a felsőfokú hungarológiai oktatás szerkezetére és a tanári (pedagógus-) továbbképzésre, valamint a tudományos utánpótlás, a tudományos fokozatok megszerzésének a lehetőségeire. Természetesen — a teljesség legcsekélyebb igénye nélkül — szólnom kell a magyarságtudomány különböző területeinek tudományos kutatóiról, beleértve az akadémiai intézetekben működő kutatókat is, a magyar folyóiratokról, a kiadványokról, egyszóval: azokról az imponálóan gazdag és szép tudományos eredményekről, amelyekkel — az egyetemes magyar szellemi élet tárházát árnyalva és gazdagítva — a romániai magyar kollégáink méltán büszkélkedhetnek, akik nemzetiségi önismeretük kiszélesítésében és elmélyítésében példaképeink lehetnek.

2. Romániában az 1944. augusztus 23-i döntő történelmi fordulat után először 1948 augusztusában hajtották végre az első gyökeres tanügyi reformot, mely voltaképpen az óvodai oktatástól az egyetemi képzéssel bezárólag, minden szintű oktatás és nevelés államosítását, szekularizációját jelentette. Az 1945 tavaszán — a Groza — kormány beiktatása után — létrehozott kolozsvári Bolyai Tudományegyetem, mely önálló magyar felsőfokú oktatási és tudományos intézményként 1959. június 25-ig állt fenn, biztosította a romániai magyarság értelmiségi utánpótlását; azóta ezt a feladatot nagyobb részben a kolozsvári román (Babeş) és a magyar (Bolyai) egyetem egyesítése révén létrejött új felsőfokú oktatási intézmény, a „Babeş—Bolyai Tudományegyetem" igyekszik ellátni. Azért nagyobb részben, mert közben az ötvenes-hatvanasévek fordulóján a Bukaresti Tudományegyetemen is létesült egy magyar tanszék, melynek működése csak 1968 ősze óta vált rendszeressé.

A hat önállóan vagy tagozatként működő romániai magyar színház színművészeinek képzését a marosvásárhelyi Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskola látja el. Az intézménynek a magyar nyelv- és irodalom, a helyes szép magyar beszéd, a romániai magyar néphagyomány felkarolása és ápolása terén végzett áldozatos munkája — alapvető feladatán kívül is — szerves része a Romániában folyó felsőfokú magyar anyanyelvű oktatásnak és képzésnek.

A Gyulafehérvári Római Katolikus és a Kolozsvári Református Teológia is tevékeny részt vállal a magyar nyelvi oktatás egyes területein (szónoki gyakorlat, ékesszólás, stilisztika stb.), és éberen őrködik anyanyelvünk tisztasága fölött.

Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján a román pedagógiai (tanárképző) főiskolák mintájára Marosvásárhelyen is létrehozták a 3 éves magyar tannyelvű Pedagógiai Főiskolát a magyar anyanyelvű általános iskolák pedagógusainak (tanárainak) a képzésére, mely a hetvenes évek közepén — a román pedagógiai főiskolákat is érintő átszervezés következtében — megszűnt.

* Ennek a dolgozatnak a nagyon lerövidített változata előadás formájában elhangzott a budapesti I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, 1981. augusztus 10-én.

Ezek az átszervezések ugyan általános jellegűek, a megfelelő szintű román iskolákra is kiterjednek, ám a hetvenes évek eleje óta egyre erőteljesebbé váló reformintézkedések a nemzetiségi oktatást — így a magyar nyelvűt is — sokkal de sokkal érzékenyebben érintik, mint a megfelelő szintű román oktatási intézményeket.[1]

3. Ha tehát nem számítjuk a már említett marosvásárhelyi Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskolát, valamint a Gyulafehérvári Róm. Kat. és a Kolozsvári Ref. Teológiát, akkor ma Romániában voltaképpen két olyan egyetemi központot találunk, ahol rendszeres és módszeres felsőfokú magyar — a NMFT jellegének megfelelő — szakoktatás folyik: a kolozsvári „Babeş—Bolyai" és a Bukaresti Tudományegyetemen.

A két magyar nyelvészeti és irodalomtudományi tanszék tantervét — beleértve a néprajzot is — a megfelelő román tantervek analógiájára állítják össze. Az egyetemi oktatás profilját — a szakok elnevezését — általában államelnöki rendelet szabályozza, és évről évre modosuló rendelkezésekkel állapítják meg a hallgatók létszámát a különböző karok és tagozatok számára, amit érezhetően befolyásol a pillanatnyilag lemérhető és előrelátható szakemberszükséglet, illetve a végzős hallgatók elhelyezkedési lehetősége. Így az egyetemi oktatók státusa is nagymértékben a hallgatók létszámától függ. Nagyjából a 70-es évek elejéig tartó, elég nagyarányú hallgatói létszámhullámzás után újabban kezd állandósulni, arányosabbá válni a különböző szakok és tagozatok hallgatóinak beiskolázási létszáma: legalábbis a kolozsvári „Babeş—Bolyai" Tudományegyetem Filológiai (Nyelv- és Irodalomtudományi) Karán az egyes szakokra 25—25 hallgatót vesznek fel. Ez természetesen vonatkozik a magyar szakos hallgatókra is, a Bukaresti Tudományegyetemen működő Magyar Tanszék viszont ennél jóval kisebb hallgatói állománnyal dolgozik. Romániában jelenleg kb. 150—160 hallgató részesül felsőfokú hungarológiai szakoktatásban.

A romániai pedagógus-(tanár-) képző egyetemi oktatásban — az ötvenes éveket leszámítva — a kettős szakrendszer van érvényben, vagyis egyazon karon belül a hallgató két szakot vehet fel: így a Filológiai Karon a román, a magyar, illetve a német és egy idegen nyelv, valamint a két idegen nyelv párosítás a leggyakoribb (az anyanyelv — a román, magyar, német — szerepelhet a második helyen is, például: francia—magyar). Az ún. rendhagyó szakpárosítások (például: geológia, ill. földrjaz és egy idegen nyelv) egészen újkeletűek, két-három évesek, de nem kis nehézséggel küzdenek (legjobb tudomásom szerint ez utóbbi párosításban a magyar nyelv egyáltalán nem is szerepel). Noha hivatalosan a két szak közül (A és B szak) egyik sem fő-, ill. mellékszak, gyakorlatilag azonban a tantervekben az első helyen említett szak tantárgyai vannak túlsúlyban, ám ennek ellenére a végzett hallgatók teljes jogú tanárokként kaphatnak kinevezést bármelyik szakra; a végzettek kinevezéséről, ill. elhelyezéséről a Nevelés- és Oktatásügyi Minisztérium gondoskodik, ami bizonyos kötelezettségeket ró az újonnan kinevezettekre.

A romániai felsőfokú hungarológiai oktatás szerkezete nagyjából azonos a megfelelő magyarországi oktatási rendszerrel. Eltérések az utóbbiban az előző-

[1] Lásd az 1978. december 26-i Nevelés- és Oktatásügyi Törvényt és az erre vonatkozó különböző államelnöki rendeleteket, melyek a különböző szintű oktatási formákat szabályozzák.

höz viszonyítva főleg a szakpárosítások nagyobb lehetőségében mutatkoznak, az oktatás időtartamában (Romániában 5-ről leszállították 4 évre a bölcsészképzést), meg abban, hogy Magyarországon a pedagógusképzés némileg differenciáltabb, több tanszék között oszlik meg. Persze, ezeknek az eltéréseknek az előnyeiről és hátrányairól lehetne vitatkozni.

A magyar nyelvészeti és irodalomtudományi alapkollégiumok mellett — mai magyar nyelv (hangtan, alaktan, mondattan, szókincstan, jelentéstan, stilisztika), magyar nyelvtörténet, magyar nyelvjárástan, bevezetés a nyelvtudományba, általános nyelvészet és nyelvtudomány-történet, finn nyelv, a magyar irodalom története, a romániai magyar irodalom története, irodalomelmélet, esztétika, módszertan, folklór és egyetemes irodalomtörténet — elmélet, esztétika, módszertan, folklór és egyetemes irodalomtörténet — a romániai felsőfokú hungarológiai oktatásnak — a sajátos helyzetből adódóan — igen fejlett speciális és fakultatív kollégiumi rendszere alakult ki. A speciális kollégiumokat a diákok a III—IV. éven hallgatják és 5—6 kollégium közül is választhatnak. Ízelítőként egy-két példa a kolozsvári egyetemről, mely kisebb arányokban a bukaresti egyetemen is megfigyelhető: Antal Árpád Petőfiről, Szabó Zoltán a stilisztika nyelvelméleti alapjairól, B. Gergely Piroska a magyar névtudományról, Kozma Dezső a századvégi magyar novelláról tart, ill. tartott speciális kollégiumot. A sort még folytathatnám, a speciális kollégiumok általában az irodalomtörténeti kutatás egyes részproblémáit, a magyar—román kulturális kapcsolatokat, a romániai magyar irodalom történetének jelentősebb vagy vitathatóbb korszakait, egyéniségeit veszik vizsgálat alá, vagy a magyar nyelvészet, ill. néprajztudomány műhelytitkaiba vezetik be a magyar szakos tanárjelöltet (a nyelvjárások és a néprajzi gyűjtések elvi és módszertani kérdései stb.).

Elég nagy a fakultatív kollégiumok száma is. Korántsem a teljesség igényével csupán egy-kettőt említenék: Etnológia (szellemi és tárgyi néprajz): Péntek János; Könyvtártan: Mitruly Miklós, Vámszer Márta; Poétika és irodalomkritika: Rohonyi Zoltán; A sajtó elmélete és gyakorlata: Balogh Dezső, Gyimesi Éva; Irodalomszociológia: Láng Gusztáv; Bevezetés a magyar filológiába: Balogh Dezső; Textológia és szövegnyelvészeti stilisztika: Szabó Zoltán stb. stb.

Röviden szólnom kell a néprajzi oktatás és képzés sajátos helyzetéről is. Egészen 1948-ig — a hagyományoknak megfelelően — a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen is igen magas szintű néprajzi oktatás folyt önálló néprajzi oktatás folyt önálló néprajzi tanszék irányításával (Viski Károly, K. Kovács László, Gunda Béla, majd Nagy Jenő, ifj. Kós Károly), de az 1948-as tanügyi reform következtében az önálló néprajzi tanszék megszűnt, ill. beolvadt a magyar irodalomtörténeti tanszékbe, s így a néprajz a régi magyar irodalom történetének amolyan kiegészítőjévé vált. Persze, ez nem sajátos romániai magyar jelenség, önálló néprajzi oktatás és képzés Romániában a felsőfokú román tanárképzésben sincs, bár mind a bukaresti, mind a kolozsvári Néprajzi Intézet kitűnő kutatói gárdával rendelkezik. A román kollégák is az illetékes tanügyi főhatóságokat állandóan a néprajz egyetemi oktatásának kiterjedtebb rehabilitálására kérik, ám a kérés teljesítése még várat magára. Tehát egyetemi szinten a néprajzi szakképzés meglehetősen szűk keretek között mozog, némileg spontán jellegű is, a lelkes általános- és középiskolai tanárok diákjaik segítségével, egy-egy szakember irányításával végzett munkája igen dicsérendő és méltánylandó, ám a felbecsülhetetlen értékű magyar és román folklóranyag

összegyűjtését és feldolgozását aligha lehet csupán az önkéntes gyűjtőkre és az önzetlen társadalmi összefogásra bízni.

A romániai felsőfokú hungarológiai oktatásnak ebből a vázlatos ismertetéséből is következtethetünk bizonyos — a nemzetiségi létből adódó — sajátosságaira: mint már említettem nem annyira differenciált, mint például a magyarországi, s ez igen gyakran megnehezíti mind az oktatók, mind a diákok munkáját. Különösen a magyar irodalomtörténeti, nyelvészeti és a néprajzi előadásokban az előadónak az amúgy is elég terjedelmes anyagot igen gyakran magyar történelmi magyarázatokkal kell „fűszereznie", mert a diákok tekintélyes hányada nem ismeri megfelelő mértékben a kérdéses korszak magyar történelmét. A hallgatóknak legtöbbször csak mozaikszerű, szétesö képük van a magyar történelemről; az irodalmi mozgalmakban, a fejlődésben nem mindig látják világosan a történelem mozgását. Magyar történelmi ismereteik gyakran csak az általános- és középiskolai egyetemes történelmi órákon szerzett ismeretekre szorítkoznak, amit csak részben enyhít az, hogy Románia történelmét tanulmányozva, valamicskével talán többet kapnak a magyar történelemből, de ez a kép sem áll össze egységes egésszé.

A magyar történelem rendszeres oktatásának a hiánya mind a tanárt, mind a diákot súlyosan érinti. A hatvanas évek közepéig a romániai felsőfokú hungarológiai oktatásban önálló kollégiumként szerepelt Magyarország története, majd 1968-ban ezt a Magyar művelődéstörténet váltotta fel, ill. helyettesítette egészen az 1972—73-as tanévig, midőn egy újabb reformintézkedés következtében a művelődéstörténet is a hungarológiai oktatás mostoha-, nagyon elfelejtett gyermekévé vált.

4. A felsőfokú hungarológiai oktatásban igen fontos szerepe van a tudományos diákkörök tevékenységének is. Irodalmi, nyelvészeti és néprajzi körök működnek. Tekintélyes és szakképzett egyetemi oktatók irányítják e körök munkáját, alkalmat szolgáltatva arra, hogy a diákok bepillantást nyerjenek a tudományos kutatás műhelytitkaiba, hogy megismerkedhessenek az „alkotás kínző gyötrelmeivel".

A tudományos diákkörökön felolvasott dolgozatok igen gyakran szakdolgozatokká (államvizsga dolgozatokká) nőnek át, de nem ritka az az eset sem, midőn a szakdolgozatból doktori (kandidátusi) értekezés lesz.

Az elmélet és gyakorlat szerves egységének az erősítését és tudatosítását, a „termelés folyamatába való beilleszkedést" segítik a pedagógiai és az ún. termelési (szakmai) gyakorlatok. A diákok III—IV. éven rendszeresen órákat hallgatnak és értékelnek, s miközben megismerkednek az iskolákban folyó mindenfajta gyakorlati munkával, ők maguk is órákat tartanak, ezeket a megfelelő diákcsoportban a pedagógiai gyakorlatot vezető egyetemi oktató és a középiskolai gyakorló tanár vezetésével értékelik, majd e két utóbbi minősíti a tanárjelölt munkáját, aminek a leckekönyvben is nyoma marad.

Az 1970-es évek eleje óta bevezetett reformintézkedések a romániai pedagógus-(tanár-)képzésben is kötelezően előírják az ún. termelési (szakmai) gyakorlatokat. A diákokat az egyetemi év szerkezetétől függően vagy a téli, vagy a nyári vizsgaidőszak előtt beosztják különböző kulturális és tudományos intézményekbe: könyvtárakba, szerkesztőségekbe, kiadókba, tudományos kutatóintézetekbe, művelődési házakba stb., ahol a kérdéses intézmény gyakorlati munkájával ismerkedve, maguk is különböző feladatokat látnak el. Ennek az intézkedésnek az eredményességét pillanatnyilag nem tudnám ponto-

san felmérni, de úgy vélem, a diákok számára — jó szervezéssel és esetleges erkölcsi és anyagi ösztönzéssel — hasznos lehet az effajta szakmai gyakorlat, annál is inkább, mivel az említett intézmények munkatársi gárdája elsősorban a Bölcsészettudományi Karon végzett hallgatókból rekrutálódik.

5. Az elmúlt évtizedekben Romániában egy viszonylag jól megszervezett pedagógus továbbképző rendszert építettek ki a különböző egyetemi központokban. Ezek a továbbképző intézetek eleinte önálló intézményekként működtek, majd a reformintézkedések következtében 1979-ben beolvadtak a megfelelő egyetemi tanszékekbe.

A végzett hallgató, miután szakdolgozatát az ún. diplomabizottság előtt megvédte és kinevezését megkapta, helyettes v. ideiglenes tanárként kezdi meg pedagógusi tevékenységét. 3 éven belül véglegesítő vizsgát kell tennie, amit egy 21 napos tanfolyam előz meg, és állásában csak ezután véglegesítik. 5 évvel a véglegesítő vizsga után a rendes vagy véglegesített tanár megszerezheti az ún. II. fokozatot, ami nem kötelező, de megszerzése bizonyos erkölcsi és főleg anyagi előnyökkel jár, és biztosabb lehet abban, hogy az esetleges reformintézkedések állásában őt kevésbé érinthetik, tehát nagyobb lesz a biztonságérzése. Ezt a fajta (fokozati) rendszert is egy 21 napos tanfolyam előzi meg, valamint egyetemi és szakfelügyelői ellenőrzés, majd utána következik a vizsga, aminek az eredményétől függően nyeri el a pedagógus a II. fokozatot.

Az I. fokozat megszerzése sem kötelező, a középiskolai gyakorlatban — a doktori (kandidátusi) cím mellett — ez a legmagasabb fokozat, amit egy általános vagy középiskolai tanár megszerezhet. Erre a pedagógus a II. fokozat megszerzése után csak 5 év elteltével jelentkezhet. Itt tanfolyam nincs, viszont a jelölt meglehetősen alapos egyetemi és szakfelügyelői ellenőrzésen esik át. Egy színvonalas szakértekezést kell írnia, melynek irányítója a kérdéses tanszék megfelelő oktatója, ezt meg kell védenie a minisztériumtól kinevezett bizottság előtt, tudományos szocializmusból szóbeli vizsgát kell tennie, és eredményei alapján kapja meg az I. tanári fokozatot, ami valamivel nagyobb anyagi előnyöket biztosít számára, mint a II. fokozat. Ezenkívül minden pedagógusnak — függetlenül attól, hogy megvan-e vagy nincs a II., vagy az I. fokozata — 5 évenként részt kell vennie egy 21 napos egyetem utáni tovább képzésen, amelyen a szaktudományok, a marxizmus-leninizmus legújabb elméleti és módszertani kérdéseiről, valamint a RKP időszerű politikájáról kap szakszerű tájékoztatást. A továbbképzésnek ezt a változatát is kezdetben szemináriumi összefoglaló, újabban pedig vizsgával végződő minősítés zárja.

6. A második világháború után Romániában a tudományos fokozatok rendszerét az 50-es évek elején szabályozták, ami nagyjából megegyezett a szovjet aspirantúra-rendszerrel (a tudományok kandidátusa, ill. doktora), majd 1965 novemberében ezt egy minisztertanácsi határozattal módosították. A módosítás alapján Romániában jelenleg a következő tudományos fokozatok léteznek: a tudományok doktora (kandidátusa) és a docens doktori cím (a tudományok doktora); az elsőnek a megszerzése tudományos értekezéshez van kötve (maximum 250 gépelt oldal lehet), a másodiknak az odaítélése — a doktori cím megszerzése után — a pályázó egész életműve, tudományos tevékenysége alapján történik. A tudományos cím odaítélését mindkét esetben egy, a minisz-

tériumtól kinevezett Tudományos Bíráló Bizottság dönti el, melyet aztán a Tudományos Minősítő Bizottság jóváhagy, vagy esetleg visszautasít.

Az utóbbi években — legalábbis a pedagógusképzés területén — az ösztöndíjas doktorandusok (aspiránsok) száma erősen megcsappant, mondhatnánk: ez a fajta rendszer megszűnőben van; azelőtt ennek az időtartama 3 év volt (az előírt vizsgák letétele és az értekezés megvédése). Jelenleg a doktorandusnak az eredményes felvételi vizsgától számított 2 éven belül le kell tennie a doktori értekezéséhez kapcsolódó szaktárgyakból az előírt vizsgákat (2—3 vizsgáról van szó), ezeket a minisztériumtól állandó érvénnyel kinevezett tudományos irányító állapítja meg. A romániai magyar nyelv- és irodalomtudomány kinevezett tudományos irányítói: Szabó T. Attila (magyar nyelvtudomány), Szabó Zoltán (általános és magyar stilisztika) és Szigeti József (magyar irodalomtudomány); a nem régen elhunyt Csehi Gyula (általános [és magyar] irodalomelmélet) helye még betöltetlen, a Jancsó Elemér helyét pedig Szigeti foglalta el. Az általános nyelvészeti értekezések irányítója Kolozsvárott Kelemen Béla, aki romanista lévén, főleg a román nyelvű értekezéseket irányítja. A magyar néprajz pillanatnyilag a doktori nomenklatúrában nem szerepel, így a magyar néprajz doktorandusait a bukaresti Pop Mihai vagy a kolozsvári Pop Dumitru irányítja. Viszont a magyar irodalomtörténeti és nyelvészeti értekezések között akadnak néprajzi jellegű vagy határterületeken mozgó témák is, s ezeket Szabó T. Attila vagy Szigeti József irányítja.

A doktorandusnak a vizsgákon kívül, az említett 2 év leforgása alatt, dolgozatából két részletet, ún. referátumot kell benyújtania munkahelyi vitára (az illetékes egyetemi tanszékre), mely — elfogadás esetén — egyben fontos előfeltétele az értekezés védésre bocsátásának. Az elmúlt 5—10 évben magyar nyelv- és irodalomtudományból, valamint magyar néprajzból hozzávetőleg 20—25-en szereztek tudományos fokozatot.

Persze, mindez viszonylagos, de ha figyelembe vesszük azt az egyáltalán nem elhanyagolható örvendetes tényt, hogy ezek között igen szép számban vannak általános- és középiskolai tanárok, akik távol az egyetemi központoktól — eldugott falvakban, sokszor mostoha körülmények között élve és dolgozva — vállalják ezt a nem kis nehézségekkel járó fáradságos munkát, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy mindez az igényes felsőfokú hungarológiai oktatás eredménye, a végzett hallgatók olyan örökséggel távoznak az egyetemről, amelyből inspirálódva és erőt merítve önálló kutatásra is képesek. S mindez — közvetve vagy közvetlenül, a tanár egyéniségétől függően — befolyásolhatja és befolyásolja az általános és középiskolai anyanyelvi oktatás színvonalát is.

Úgy vélem, a romániai magyar anyanyelvi oktatás minden szinten jó kezekben van, kollégáink felelősségük teljes tudatában — a biztosított intézményes kereteket kihasználva — odaadóan dolgoznak a romániai magyar nemzeti kisebbség erőinek gyarapításáért, a nemzetiségi önismeret kiszélesítéséért és elmélyítéséért.

7. A Romániában folyó felsőfokú hungarológiai oktatás bemutatása kapcsán egészen elnagyoltan szólnom kell a magyar könyvkiadásról, az egyetemi tanszékeken és tudományos intézetekben folyó kutatómunkáról, a különböző folyóiratokról, általában a közlési lehetőségekről, és nem utolsó sorban az imponálóan gazdag tudományos termésről. Témánk szempontjából elsősorban és főleg a bukaresti nemzetiségi kiadót, a Kriterion kell említenem (igazgatója

a nálunk is nagyon jólismert Domokos Géza, a Román Írószövetség egyik alelnöke), valamint a kolozsvári Dacia kiadót, mely szintén foglalkozik magyar szépirodalmi és tudományos művek kiadásával. A többi román kiadó is alkalmanként magyar nyelven, főleg a természettudományi és műszaki munkák mellett, társadalomtudományi műveket is ad ki.

A szépirodalmi alkotásokat mellőzve, ízlítőként egy-két sorozatot, a romániai hungarológiai kutatások eredményeit és igényességét tükröző kiadványt, művet említenék, melyek a romániai magyar könyvkiadás irányítóinak bölcs kiadói koncepcióját dicsérik. A kétszázadik cím felé közeledő Téka-sorozat kötetei, vagy a Fehér- és Művelődéstörténeti tanulmányok című sorozatban megjelent művek (önéletírások, visszaemlékezések, önálló tanulmányok stb.) az egyetemes és a magyar művelődéstörténet tájain való barangolásnak az eredményeit tükrözik, évszázados hagyományokat támasztva fel. Ezek között megkülönböztetett helyet foglalnak el: Benkő Samu, Csetri Elek, Dankanits Ádám, Egyedk Ákos, Imreh István, Jakó Zsigmond, Nagy Géza, Szigeti József, Tonk Sándor kötetei, vagy megemlíthetjük Beke György, Kovács József, Mikó Imre, Hajós József, Rohonyi Zoltán, Veress Dániel és sok más romániai magyar kutató szinte a végtelenségig sorolható munkáit.

A honismereti, önkeresési munkák közül utalhatok Beke György, Fodor Sándor, Mikó Imre, Farkas Árpád, a fáradhatatlan Balogh Edgár, Sütő András és mások írásaira.

A romániai magyar színházkultúra hagyományait és nagyjait elevenítik fel Enyedi Sándor, Jordáky Lajos, Szentimrei Jenő, Jancsó Elemér, Vita Zsigmond, Kocziány László és mások írásai.

A magyar nyelvű filozófiai irodalom művelői közül említsük meg Gáll Ernőt gazdag munkásságával, Rácz Győzőt, Sztranyicki Gábort, a fiatalon elhunyt tehetséges Bretter Györgyöt, Balázs Sándort, Kallós Miklóst, Tóth Sándort vagy Roth Endrét.

A romániai magyar történetírás (gazdaságtörténet, társadalomtörténet) igencsak kiváló szellemi erőkkel rendelkezik. Hadd utaljunk közülük néhányra: Jakó Zsigmond, Csetri Elek, Benkő Samu, Imreh István, Egyed Ákos, Kovács József, Bodor András, Ferenczi István és Géza, Magyari András, Pataki József, Károlyi Dénes, vagy a bukarestiek közül: Bányai László, Demény Lajos, Vekov Károly és mások.

1945 után a romániai magyar művészettörténet — egy jóideig tartó megtorpanás után — a 60-as évek második fele óta új, friss erőkkel jelentkezett. Az idősebb nemzedékből való Debreczeni László mellett utalhatok Bágyuj Lajos, Kovács András, Stahrmüller Géza vagy Kónya Ádám tevékenységére, de külön említést érdemel Benkőné Nagy Margit Reneszánsz és barokk Erdélyben (1970.) és Várak, kastélyok, udvarházak (1973.) című munkája; ezenkívül — különösen a 70-es években — napvilágot látott több művészettörténeti kismonográfia is Banner Zoltán (Nagy Albertről és Mattis-Teutsch Jánosról), Gazda József (Gyárfás Jenőről és Nagy Imréről), Borghida István (Krizsán Jánosról és Leon Alexről), E. Szabó Ilona (Szolnay Sándorról), Murádin Jenő (Gy. Szabó Béláról) és mások tollából.

A szociológiai és a nemzetiségi kérdés kutatásának szakértői közül említsük meg Venczel Józsefet, Mikó Imrét, Jancsó Bélát, Balázs Ferencet, Turnowszky Sándort, Jordáky Lajost, Nagy Istvánt, vagy az élők közül Balogh Edgárt, Gáll Ernőt, Demeter Jánost, Imreh Istvánt, Csetri Eleket, Kallós Miklóst.

Terjedelmi okokból eddig szinte csak neveket soroltam fel, ám a nevek mögött vaskos kötetek és magvas tanulmányok igen hosszú sora húzódik meg.[2] Bízunk abban, hogy egyszer majd sor kerül az idestova hét évtizedes romániai magyar művelődési élet történetének tudományos igényű, monografikus feldolgozására is; úgy vélem, erre a nehéz és felelősségteljes feladatra megvannak a romániai magyarság megfelelő szellemi erői.

A kolozsvári nyelvészcsoport tevékenysége az 1948-as tanügyi reform után elsősorban a nyelvjárástanra, a nyelvtörténetre, majd a mai magyar nyelvre és a magyar—román nyelvi kölcsönhatás vizsgálatára terjedt ki; a hatvanas évek eleje óta egyre nagyobb teret hódít a kutatómunkában a stilisztika, a műelemzés, de kibontakozóban vannak a határtudományi kutatások is. A romániai magyar nyelvjárások atlaszának a munkálatai, melyet Szabó T. Attila indított el, a kolozsvári Nyelvtudományi Intézetben folynak; ezt a hatalmas munkát ma egyedül Murádin László végzi. A kolozsvári magyar tanszéken, más jellegű nyelvjáráskutatói tevékenység mellett, főleg tájnyelvi atlaszok szerkesztésén dolgoznak; így a moldvai csángó-magyar nyelvjárás atlaszának anyagát Szabó T. Attila, Gálffy Mózes és Márton Gyula gyűjtötte össze, és e két utóbbi szerkesztette; a marosszéki részt Balogh Dezső és Teiszler Pál, a bánsági anyagot Vöő István, az aranyosszéki gyűjtést Murádin László, a szamosháti anyagot Teiszler Pál állította össze. 1962-ben megkezdődött a Romániai Magyar Tájszótár anyagának a gyűjtése is, s közben elkészült Gálffy Mózes és Márton Gyula gondozásában a három kötetes csángó nyelvatlasz. A részlettanulmányokat mellőzve, melyek főként a kolozsvári magyar nyelvű akadémiai folyóiratban, a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben láttak napvilágot, meg kell említenem a nemrég elhunyt kolozsvári professzornak, Márton Gyulának a kitűnő monográfiáit (A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai 1972.; Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban, 1974.; A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai, 1977., melynek társszerzői Péntek János és Vöő István) és a Kriterion Kiadó vezetőségét dicsérendő, szólnom kell az ún. romániai szürke sorozatról, melyben az utóbbi évek terjedelmesebb nyelvészeti tanulmányai, monográfiái látnak napvilágot. Csak felsorolásszerűen: Vámszer Márta: A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere, 1972.; Teiszler Pál: A Nagykároly környéki nyelvjárás magánhangzó rendszere, 1973.; Lakó Elemér: A kalotaszegi nyelvjárás magánhangzó rendszere, 1974.; P. Dombi Erzsébet: Öt érzék ezer muzsikája (a szinesztézia a Nyugat lírájában), 1974.; B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere, 1977.; Dobos B. Magda: A nominális szerkesztésmód a magyar impresszionista irodalomban, 1979.; Murvai Olga: Szöveg és jelentés, 1980.; J. Lőrinczi Réka: A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai, 1980. Stb. stb.

A nyelvtörténeti munkák közül megemlíteném a tragikus sorsú Szabédi László nagy port felvert könyvét, A magyar nyelv őstörténetét (1974.), vagy Farczády Eleknek és Szabó T. Attilának az ötödik magyar nyelvemléket elemző művét, a Marosvásárhelyi Sorokat és Marosvásárhelyi Glosszákat (1957., 1973.). A nyelvtudomány más területeiről: Bartha János—Horváth Tibor—J. Nagy Mária—Szabó Zoltán: Kis magyar stilisztika (1968.); Szabó Zoltán: Kis magyar

[2] Részletesebben lásd Illyés Elemér: Erdély változása, Mítosz és valóság című könyvének (München, 1976.) megfelelő fejezeteit, valamint a Hungarológiai Értesítő megjelenő számainak a Szemle rovatát és bibliográfiai mellékletét.

stílustörténet (1970.); Uő.: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai (1977.); J. Nagy Mária: A szó művészete (1975.); Nagy Kálmán: Kis magyar nyelvtankönyv... (1970.); Balogh Dezső—Gálffy Mózes—J. Nagy Mária: A mai magyar nyelv kézikönyve (1971.); Gálffy Mózes: Nyelvi forma—nyelvi érték (1972.); Szilágyi N. Sándor: Világunk, a nyelv (1978.); Péntek János: A kalotaszegi hímzés leírása és szókincse (1979.); Teiszler Pál (szerk.): Nyelvészeti tanulmányok (1980.) stb. stb.

Külön kell szólnom szellemi örökségünk egyik legérdemesebb és fáradhatatlan feltárójának, a 75 éves kolozsvári professzornak, Szabó T. Attilának a több mint félévszázados, szerfölött gazdag és szerteágazó tudományos tevékenységéről, aki nem csupán nyelvi és történeti múltunk kiváló búvára, hanem mai szellemi életünknek is tevékeny alakítója. Immár polcainkon sorjáznak válogatott tanulmányainak eddig megjelent vaskos kötetei, és e helyről is azt kívánjuk, hogy múltunk és szellemi örökségünk legmonumentálisabb vállalkozását, a millió adatra terjedő Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár hátralévő köteteit is jó egészségben tehesse könyvespolcára a romániai és az egyetemes magyar művelődéstörténet legnagyobb örömére és hasznára. Úgy vélem, Szabó T. Attila személyében az egyetemes magyar nyelvtudomány egyik legkiválóbb művelőjét tisztelhetjük és köszönthetjük 75. születésnapján.

Fontos szótárszerkesztési munkák folynak a kolozsvári Nyelvtudományi Intézetben Kelemen Béla vezetésével. 1964-ben jelent meg a kétkötetes nagy Román—magyar szótár, a magyar—román rész szerkesztése is befejeződött már, a közeljövőben jelenik meg. Létszükségletet elégítenek ki a műszaki szótárak is. 1973-ban jelent meg egy román—magyar—német műszaki, valamint egy román—magyar erdészeti és faipari szótár, de van már 5 nyelvű műszaki szótár is, a megfelelő magyar címszavakkal.

Az irodalomtörténeti és irodalomtudományi termés tekintetében is szinte csak ötletszerű felsorolásra vállalkozhatom. A fontosabbak közülük: Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság Iratai (1955.), A felvilágosodástól a romantikáig (1966.), A magyar irodalom a felvilágosodás korában (1967.), Irodalomtörténet és időszerűség (Irodalomtörténeti tanulmányok 1929—1970) (1972.); Szigeti József: A régi magyar irodalom története (1971.), A mű és kora (1970.); Veress Dániel: A rodostói csillagnéző című Mikes-monográfia (1972.); Hopp Lajos: Mikes és világa (1973.); Fábián Ernő: Apáczai Csere János (1975.); Szendrei Júlia: „Mely széles a poétai mező...” címen Csokonai lírájával foglalkozik. Jancsó Béla: Irodalom és közélet (1973.); Dávid Gyula: Tolnai Lajos Marosvásárhelyen (1974.); Dávid Gyula—Mikó Imre: Petőfi Erdélyben (1973.); Kozma Dezső: Egy erdélyi novellista. Petelei István (1969.), Petőfi öröksége (1978.); Vita Zsigmond: Jókai Erdélyben (1975.) Antal Árpád—Faragó—József Szabó T. Attila: Kriza János. Három tanulmány (1971.); Antal Árpád: Szentiványi Mihály (1958.), A magyar irodalom a reformkorban és 1848—49-ben (1979.) stb.

A romániai magyar irodalom köréből: Kántor Lajos—Láng Gusztáv: A romániai magyar irodalom 1945—1970 (1971., 1973.); Sőni Pál: A romániai magyar irodalom története (1969.), Avantgarde sugárzás (1973.), Nagy István (1977.); Kántor Lajos: Utazás a gyökerek körül (1970.), K. Jakab Antal: A névmás éjszakája (1972.); Marosi Péter: Salamon Ernő (1969.); Varró János: Kós Károly, a szépíró (1973.); Izsák József: Asztalos István (1967.), Tamási Áron (1969.); Vita Zsigmond: Áprily Lajos (1973.); Tóth Sándor: Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről (1971.); Cs. Gyimesi Éva: Találkozás

az egyszerivel (1978.) stb. Csehi Gyula és Dávid Gyula gondozásában egy irodalomkritikai antológia jelent meg 1972-ben Romániai magyar kritika 1919—1944 címen, Csehi Gyula: Klió és Kalliopé (1965.), valamint a Modern Kalliopé, vagy regény és valóság (1969) című munkáiban a huszadik század irodalmának elvi és módszertani kérdéseit, fordulóit vizsgálja. Balogh Edgár vezetésével folynak, sőt már be is fejeződtek a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon munkálatai is, mely az egész romániai magyar irodalmi, művészeti és tudományos élet eredményeit méri fel. Bízunk abban, hogy a közeljövőben Balogh Edgár felbecsülhetetlen vállalkozásának az eredménye is könyvespolcainkra kerül.

A romániai magyar néprajzoktatás felemás jellegére már utaltam, ám ennek ellenére a magyar néphagyományok kutatása ma valódi reneszánszát éli Romániában; jelentős gyűjtemények, tanulmányok, monográfiák láttak napvilágot az utóbbi három évtizedben, melyek elkalauzolnak a legtágabban értelmezett etnográfia mindegyik területére. Szervezettebb magyar néprajzi kutatások folynak a Kolozsvári Etnográfiai és Folklór Intézetben (a Babeş—Bolyai Tudományegyetem Filológiai Karához tartozik), a kolozsvári Zeneművészeti Főiskolán, az egyetemi magyar tanszéken és az 1967 óta Marosvásárűelyen is működő Népköltészeti Kutató Intézetben. De a társadalmi összefogás, az ún. diákgyűjtők is nemegyszer melepő eredményekkel gazdagították a romániai magyar néphagyomány ismeretét. A hivatásos kutatók tevékenységéről, csakúgy, mint az önkéntesekéről, csupán foszlányokban számolhatok be; a termés imponálóan szép, változatos és gazdag.

Mutatóban hadd álljon itt egy-kettő. Faragó József: Felszállott a páva — hagyománygyűjtemény (1951.), Moldvai csángó népdalok és népballadák — Jagamas Jánossal közösen (1954.), Aranyhajú testvérek — népmesegyűjtemény (1964.), Jávorfa muzsika — népballadás kötet (1965.), Romániai magyar népdalok — Jagamassal közösen (1974.), Gyönyörű Bán Kata — régi magyar népballadák (1973.), A balladák földjén — tanulmánygyűjtemény (1978.), és az a több száz tanulmány és egy-két tucatnyi kötet, ami a keze alól került ki.

Kós Károly Népélet és néphagyomány (1972.) címen adta ki szaktanulmányait, A vargyasi festett bútor című monográfiájában (1972.) az erdővidéki bútorfestés hagyományait dolgozta fel; Szentimrei Judittal és Nagy Jenővel Kászoni székely népművészet (1972.) címen egy sajátos néprajzi táj művészetét tárta fel. Szilágysági magyar népművészet címen (1974.) szintén hárman adtak közre egy kötetet, és a legutóbb megjelent Tájak, falvak, hagyományok című vaskos kötetén kívül (1976.) számos tanulmány szerzője és a Népismereti dolgozatok című sorozat egyik szerkesztője (a másik Faragó).

Nagy Jenő nemcsak nyelvészettel foglalkozik, hanem a néprajztudománynak is aktív művelője. Számos nyelvészeti (főleg nyelvjárástani) és néprajzi tanulmányán — a már említetteken — kívül utalhatok a néprajzi kiadványai közül a Torockói magyar népi öltözet (1958.), vagy A kalotaszegi magyar népi öltözet (1958.) címűekre. Részt vesz az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szerkesztésében is. Említsük meg Nagy Olga és Vöő Gabriella munkásságát is, közülük a Lüdérc sógort (népmesegyűjtemény, 1969., Nagy Olga), vagy A mesemondó Jakab Istvánt, mely kettőjük gyűjteménye (1974.), a Hősök, csalókák, ördögök című tudományos esszét a népmeséről (Nagy Olga, 1974.) és a sort még folytathatnók.

De ide kívánkozik Olosz Katalin és Almási István gyűjteményes kötete, a Magyargyerőmonostori népköltészet (1969.) című kiadvány is, mely Kalotaszeg szellemi javait tárja az olvasó elé; Szabó T. Attila gondozásában a Haja,

haja virágom című, virágénekeket tartalmazó kötet (1970.), vagy Kallós Zoltán Balladák könyve (1971.), Szabó T. Attila szakavatott bevezető tanulmányával, Faragó József gondozásában Kriza János: Vadrózsák című balladagyűjteménye (1976.). Megemlíthetem Horváth István művelődéstörténeti falurajzát, a Magyarózdi toronyalját (1971.), a különböző megyei művelődési házak néprajzi és művelődéstörténeti kiadványait, az ún. diákgyűjtők munkáit (Balla Tamás gimn. tanuló magyardécsei népmesegyűjteménye: Fehér virág és Fehér virágszál 1970., vagy Albert Ernő sepsiszentgyörgyi tanár háromszéki balladagyűjteménye, a Háromszéki balladák 1973., diákjai közreműködésével látott napvilágot).

Utalnom kell Jagamas János neves romániai magyar népzenekutató munkásságára, aki a Fekete-Körös völgye, Kalotaszeg, Mezőség, a Nagy-Szamos és a Felső-Maros-mente, Udvarhely, Csík, Gyergyó, a gyimesi, moldvai és a hétfalusi csángók földjét barangolta be.

Nem jelentéktelen az a fordítói tevékenység sem, amelyet Faragó József indított el a 60-as évek elején. Mutatóban csak egyet-kettőt: Legszebb román népballadák (1961., Faragó gondozásában és bevezetőjével), Aranyhajú testvérek (népmesék, Faragó gondozásában 1962.), vagy V. András János és Domokos János szerkesztésében a Román népballadák és népdalok (1961.). Az eddig megjelent fordítások között a legjelentősebb Kiss Jenő és Faragó József háromkötetes munkája: a Bárányka (válogatott balladák, 1962.), Novákékról szól az ének (román hősi balladák, 1969.) és a Bartókot is megihletett kolindagyűjtemény, a Szarvasokká vált fiúk (1971.). Román tolmácsolásban is jelent meg egy-két magyar folklóranyag, de számban ez messze elmarad az előbbitől (a magyar fordításoktól). Ezek közül a legkiemelkedőbb Grămescu Haralambie Balade populare maghiare din R. P. R. (Magyar Népballadák a Román Népköztársaságban) című könyve (1960.), és az ugyancsak Grămescu szerkesztésében megjelent Intrecerea florilor (Virágok vetélkedése) című antológia, mely romániai magyar, német, szerb, ukrán és bolgár balladákat mutat be a román olvasónak. A magyar—román népzenei kapcsolatok neves kutatói közül említsük meg Szenik Ilona, Almási István és Faragó József nevét, akiknek olyan elődjük van, mint Domokos Pál Péter.[3]

Nem érinthettem a romániai magyar művelődés mindegyik területét, de úgy vélem: ez a vázlatos áttekintés is érzékelteti az eredményeket, azt, hogy a romániai magyar szellemi élet jó kezekben van. Az itt említett és terjedelmi okokból szóba sem került nevek viselői írásaikkal, cikkeikkel jelen vannak a romániai magyar folyóiratokban, heti- és napilapokban és más időszaki kiadványokban. A Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményeken kívül,[4] mely jellegét és profilját tekintve a hungarológiai kutatások, a magyar—román kulturális kapcsolatok kutatásának eredményeit hivatott közvetíteni, más folyóiratok, hetilapok és időszaki kiadványok is közölnek terjedelmes, a romá-

[3] Ezeknek az adatoknak is jó részét Illyés Elemérnek a nagyon tárgyilagosan és elfogultságtól mentesen megírt Erdély változása (München, 1976.) című könyvéből vettem át; a könyv értékelő ismertetését lásd a Hungarológiai Értesítő 1979/1. számában, Pomogáts Béla tollából.

[4] Az elmúlt két évtized (1957—1977) válogatott bibliográfiáját lásd a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1976/2. számában, valamint az említett folyóiratok évi összegező bibliográfiai mellékletében. Ezeket kiegészítendő lásd még a Művelődés című havi szemle mellékletét, a Könyvtárt (Bukarest), valamint Kelemen Bélának a NYIrK-ről szóló értékelő összefoglalását a Korunk 1978/10-es számában.

niai magyar művelődés legkülönbözőbb területeit érintő cikkeket és tanulmányokat. Így az egyetemi folyóirat, a Studia Universitatis Babeş—Bolyai (szakonkénti füzetekben jelenik meg, a filológiai füzetében elég kevés magyar anyag van), az Igaz Szó, az Utunk, A Hét, a Művelődés, a Korunk, a Tanügyi Újság, az Új Élet stb. és a különböző napilapok, melyek csak kisebb, tudományos népszerűsítő és publicisztikai jellegű írásokat jelentethetnek meg terjedelmi okokból. A kolozsvári Korunk, bár nem kizárólag nyelv- és irodalom — vagy néprajztudományi folyóirat, de kitűnő szerkesztői gárdája (főszerkesztője Gáll Ernő), igen gondosan kidolgozott tudományos stratégia birtokában időről időre bejárja a romániai magyar művelődés minden területét (beleértve a természettudományi és a műszaki gondolkodást is), és eredményeit számba véve, ablakot nyit a nagyvilág felé. A különböző súlypontú számai (szociológiai, közgazdasági, honismereti, filozófiai, művészet- és művelődéstörténeti, történettudományi, természettudományi, vagy nyelv- és irodalomtudományi, néprajzi stb. stb.) a legrangosabb szakfolyóirat szintjén tájékoztatják az olvasókat a romániai magyar és az egyetemes szellemi élet eredményeiről és útkereséseiről. A hagyományossá vált Korunk-délelőttök, melyek egy-egy jelentősebb romániai magyar alkotás megjelenését jelzik, és az ezeken elhangzó szakavatott méltatások, a legigényesebb értekezések színvonalán mozognak; az egyre örvendetesebb módon szaporodó évkönyvek (Korunk, Utunk, A hét) pedig színezik és árnyalják ezt a gazdag és változatosságában is egynemű szellemiséget, melynek körképét egészen elnagyoltan próbáltam felvázolni.

8. Ami a távlatokat illeti, azokról a következőket mondhatom: az említett Nevelés- és Oktatásügyi törvény, valamint az 1980 februárjában megtartott Nevelés- és Oktatásügyi Kongresszus 1990-ig terjedő hatálylyal meghatározta az iskolafejlesztési programot, mely az anyanyelvi oktatást is biztosítja. A nehézségek, az olykor-olykor megnyilvánuló bizalmatlanságok akadályozhatják, fékezhetik az anyanyelvi oktatás és a hungarológiai kutatások lendületét, megtorpanást idézhetnek elő a művelődési élet egyes területein, ám mozgalmas és válságoktól szabdalt világunkban a kis és nagy népek, a nemzetek és nemzetiségek — ezek a bennünket összekötő hidak — csak a becsületes szótértés, az egymás iránti kölcsönös tisztelet és bizalom jegyében fejlődhetnek harmonikusan. Bízunk abban, hogy a meglévő hibák és nehézségek ellenére — legközelebbi kongresszusunkon is — a romániai magyar művelődési élet legalább ilyen biztatóan szép eredményeiről számolhatunk be, mint most. A sajnálatosan vázlatos körkép is azt tanúsítja, szellemi erőkben nem lesz hiány.

Máté Jakab

Az ormánsági nyelvjárás Kodolányi prózájában

1. A Süllyedő világ következő sorai így rögzítik Kodolányi első benyomásait az ormánsági nyelvjárásról: „...gyönyörködöm találó kifejezéseikben, különös szavaikban, eddig sohasem sejtett nyelvük szépségében. Olyan lágy, olyan zenei és édes ez a nyelv, hogy még az apám tiszta, szabatos magyarságát is szegényesnek érzem mellette."[1] S ugyanitt vall arról, hogy már húszéves korában az foglalkoztatta, „Nem lehetne-e az ormánsági nyelv felhasználásával új színt adni a magyar irodalmi stílusnak."[2] S a Sötétségben, valamint az ezt követő többi ormánsági — főként vajszlói — tárgyú művek sorában valóban fontos stilisztikai, esztétikai szerep jut a dialektusnak. Mégis felmerül a kérdés: a fent idézett ifjúkori program megvalósult-e?

A téma — nyelvjárás és irodalom találkozása — már szinte az első Kodolányi-írások megjelenésével egyidejűleg hangot kapott a Magyar Nyelvőrben,[3] mégis ötven évvel később, a Tüskés-monográfia megjelenése alkalmából tartott vitaülésen a szerző Kodolányi nyelvének vizsgálatát a szakirodalom egyik első számú adósságaként említhette meg.[4]

E művek stilisztikailag legszembeötlőbb vonása alighanem az, hogy élesen elválnak bennük a különböző nyelvi szintek. Az író az „irodalmi nyelvet" használja, szereplői pedig a társadalmi vagy táji hovatartozásuknak megfelelő nyelvi formációt, s ezek közül kétségtelenül legjelentősebb az ormánsági dialektus. Kodolányi szemmel láthatóan nem a nyelvjárásias beszéd illúziójának felkeltésére törekszik, hanem annak minél tökéletesebb reprodukciójára. Ez a tény könnyen megmagyarázható a műveit ihlető indulatokkal s a művek szándékolt hatásával. Számtalan idézettel bizonyíthatnánk, hogy az irodalom társadalmi hatékonyságát a valóságosnál jóval nagyobbnak, közvetlenebbnek tudta, vagy legalábbis akarta: ehhez viszont az esztétikai-lélektani hitelességnél többre volt szüksége. Tüskés Tibornak az a megállapítása, hogy „Az életények és a művek között itt szorosabb a kapocs, mint másoknál"[5], nem csupán autobiográfiai értelemben érvényes. Saját bevallása szerint is egynémely figurájában „sokan magukra ismerhettek, s bármilyen fájdalmas legyen is ez a körülmény...mégis meg kell lennie. Mert...mindig az írónak van igaza, aki nem formálhat meg légüres térben lebegő ködalakokat, hanem azok közül a vér- és

[1] Kodolányi János: Süllyedő világ. Bp., Magvető, 1965. 151. oldal.
[2] Idézi Dr. Domokosné Dóka Etelka: Kodolányi János Doktori értekezés. Pécs, 1940. 84. oldal.
[3] Balassa József: A nép nyelve az irodalomban. Nyr. 1925. 148—49.
[4] Kodolányi János emlékezete. Pécs, 1975., 26. oldal. Különnyomat a Baranyai Művelődés 1975/3—4. számából.
[5] Tüskés Tibor: Kodolányi János. Bp., Magvető, 1974., 5.

húsemberek közül választja ki hőseit, akik ebben a szomorú és mocskos életben körültáncolják."[6] Ez a valóság(túl)közeliség teszi alkotáslélektani szempontból érthetővé s esztétikailag indokolttá azt, hogy Kodolányi nem elégedhetett meg a nyelvjárásiasság puszta jelzésével.

2. Ahhoz, hogy tökéletesen visszaadhassa az ormánsági emberek beszédét, neki is tökéletesen kellett ismernie ezt a dialektust. Ismeri is — már a róla szóló első disszertáció szerzője, Domokosné Dóka Etelka is abszolút hallását dicséri[7] —, de mégiscsak idegen nyelvként. Ez lehet egyik magyarázata a művek szigorú „kétnyelvűségének", vagyis annak, hogy — szemben, mondjuk, Tamásival — a narratív részekbe a nyelvjárási beszéd színeiből, ízeiből nála szinte semmi sem szüremlik át. Ha akad is néhol az írói szövegben egy-két tájszó, ezek többnyire valódi, a köznyelvben ismeretlen fogalmat jelölő tájszók, mint pl. *bikla, kebél, vetettkapca, kusztora, pógár* (ez utóbbi esetben sem csak hangtani változatról van szó, ugyanis az ormánsági dialektusban ‚birtokos paraszt'-ot jelentett,[8] tehát semmiképp sem helyettesíthető a köznyelvi ‚polgár'-ral), máskor dőlt betűs szedés emeli ki, különíti el az írói szövegtől az alkalmazott tájszót (pl.: *bumbékot* — Szép Zsuzska, 98. l.[9]. S ha ehhez még hozzáveszünk néhány hangulatfestő szót (pl. *cseveteIők, tapicskoltak*), nagyjából végére is értünk a felsorolásnak.

Persze, a tájnyelvi beszéd hangzásának tökéletes visszaadása a köznyelvre szabott helyesírás eszközeivel lehetetlen, hiszen az irodalmi szövegben a köznyelvi hangok nyelvjárási módosulása csak akkor jelölhető, ha már egy másik fonématartományba léptek át. Így az ormánsági dialektusból jelölhető pl. az *ö*-zés, az *l* kiesésének különböző változatai, a hiátusos alakok, palatalizációs és depalatalizációs jelenségek, a magán- és mássalhangzórövidülés, az intervokális helyzetű mássalhangzók nyúlása, a *j* hang affrikációja stb. A labiális hosszú *ā*-nak és a hosszú nyílt *ē*-nek betűkettőzéssel való jelölése is konvencinálisnak mondható, a szöveg olvasásában általában nem jelent zavaró tényezőt (pl. *haagatni, kee* = kell stb.). Semmiképp sincs mód viszont a nazoorális színezetű magánhangzók jelzésére; a középső nyelvállású magánhangzók helyén jelentkező diftongusoknak két teljes értékű hangként való jelölése pedig nehézkes, ezért ez nem is következetes, többnyire csak egytagú szavakban fordul elő ez a megoldás. Vagyis, mint láttuk, a tökéletes reprodukciónak is csak az illúziója teremthető meg.

Nyilván fárasztó is lehetett a nyelvjárási élőbeszéd írásos rögzítése, s ebből adódik, hogy első pillantásra is jónéhány következetlenséggel találkozhatunk. Ezek elsősorban a köznyelvben is lejátszódó asszimilációs, összeolvadásos jelenségek jelölésében (ill. nem jelölésében) tapasztalhatók. Ilyen ellentétes megoldásokra gondolok, mint pl. *megmaradtak — elatták; segélj — éjön* (éljen); *menjön — mennyön* stb. A köznyelvi jelölésmód mellett az szól, hogy a fonetikus írás semmilyen újabb információval nem szolgál a kiejtésre vonatkozóan, s ezért sokan olcsó fogásnak is tekintik, ellene viszont az hozható fel érvként, hogy az íráskép hangulata elütő lesz a dialektusos szöveg egészéhez viszonyítva,

[6] Kodolányi János: Visszapillantó tükör. Bp., Magvető, 1968., 232.
[7] Domokosné Dóka Etelka i. m. 5.
[8] Kiss Géza—Keresztes Kálmán: Ormánysági szótár. Bp., Akadémiai, 1952., 441.
[9] A példák az alábbi kiadásokból valók: Szép Zsuzska. Kisregények. Bp., Magvető, 1975. (a továbbiakban: Sz. Zs.) Pünkösdi dáridó. Elbeszélések. Magvető, 1973. (a továbbiakban: P. d.).

különösen akkor, ha a szóalakban már fel van tüntetve egy vagy több kiejtésbeli módosulás (a fenti szavak közül pl. ilyen a *menjön)*. Mindkét eljárásra bőven találni példát Kodolányi prózájában, úgy tűnik azonban, hogy inkább a köznyelvi helyesíráshoz való hűség felé hajlik. A *t* végű igék felszólító módjában jelentkező hosszú *ccs* hangot például mindig *ts* betűkapcsolattal jelöli, akkor is, ha az illető szót a köznyelvitől eltérő hangalakban rögzíti (pl. *merevétse, pusztétsuk, tőts)*.

A változatok másik csoportjában már nem pusztán az íráskép különbözőségéről van szó, hanem a kiejtéséről is. Ezek egy részének oka magában a nyelvjárásban élő variánsoknak a léte. Az ebbe a kategóriába tartozó jelenségek nagyobb része az *l* hang kiesésével és nyújtó hatásával kapcsolatos. Ugyanis az „*l* hang kiesésével keletkezett hangcsoport értékű hosszú egyeshangzók jelentkezése az Ormánságban még azonos típuson belül sem fordul elő teljes következetességgel."[10] Nyilván ez a magyarázata az ilyen kettősségeknek: *sunnyogol — tudó* (= tudol = tudsz).

A középső nyelvállású magánhangzók helyén jelentkező kettőshangzók kérdését már említettük: általában is elmondható, hogy mértékkel alkalmazza az *aó, eé* féle átírást, olyankor pedig különösen kerüli, ha már pl. maga az *é* hang is a köznyelvitől való hangtani eltérést jelent, így az *-ít* képző *-ét* változatában.[11]

A zöngésség szerinti részleges hasonulás jelölésével jobbára nem terheli az olvasót: *dógoztam, sirasd* stb. Jelöli viszont a *v* hangnak a köznyelvi kiejtésben ismeretlen zöngétlenedését: *kilencfenötbe*, ugyanígy a *d-n W nn* asszimilációt: *virgónnak, alunni*, de: *tudni, pörlekedni.*

Előfordul, hogy egy egész mondatban csupán a legmarkánsabb dialektizmust tünteti fel, de ez is elegendő ahhoz, hogy a nyelvjárásias beszéd hangulatát felkeltse: „. . . mikor adtál utoljára a *loajidnak?*" (Sz. Zs. 107.)

Észrevehetően nagyobb következetességgel ragaszkodik Kodolányi az ormánsági nyelvjárás morfológiai jellegzetességeihez. Szereplői beszédében gyakran feltűnnek a sajátos rövidüléses alakok *(tom, tok, há* stb.), az *ütte, tevött*-féle múlt idejű, a *láti, essze*-típusú tárgyas ragozású igealakok. A kijelentő mód, jelen idő többes szám első személyének tárgyas ragozásában az egykori „aggyok" helyett már mindenütt „aggyunk" szerepel.[12] Az *öttün, vögyün* típusú múlt idejű, ill. felszólító módú igealakok[13] azonban már nem találhatók meg a Kodolányi-szereplők nyelvében. A nyelvjárást nem ismerők számára ez lett volna a legfurcsább alaktani jelenség, a hiány oka azonban valószínűleg inkább az, hogy Vajszlón az író már aligha találkozott efféle igealakokkal.

A névszói személyragok és határozóragok is többnyire a hiteles alakban fordulnak elő, a változatok (főként a *-hoz, -ról, -től, -ből* ragok esetében) jobbára a dialektusra jellemző variánsok. A -nál rag az Ormánságban nem illeszkedik, csak mély hangrendű változata van.[14] Általában Kodolányinál is érvényesül ez

[10] Temesi Mihály: Az ormánsági nyelvjárás hangcsoport értékű magánhangzóiról. A Pécsi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei, 1969. 10.

[11] Vö.: *taneet;* Tomanóczy Jolán: Hirics ormánsági község nyelvjárásának hangtana. Specimina Dissertationum Facultatis Philosophicae Regiae Hungaricae Elisabethinae Quinqueecclesiensis, Pécs, 1940. 31.

[12] Vö.: Kiss Géza: Ormányság. Bp., Sylvester Rt. kiadás, 1937., 250.; Tomanóczy i. m. 37.

[13] Vö.: Kiss Géza i. m. 249.; Orm. Szótár, Bevezetés, XXV.

[14] Vö.: Tomanóczy i. m. 12.; Kiss Géza i. m. 250; Orm. Szótár, Bevezetés, XXV.

a nyelvjárási sajátosság (pl. *kőmüvesökná, a zistenná)*, bár előfordul illeszkedett formában is, de a kevésbé markáns és egyedi nyelvjárásiasságot, az *l* kiesését továbbra is jelöli: *embörné.*

A dialektusra jellemző képzők közül többször találkozhatunk a különböző gyakorító képzőkkel, és a köznyelvi *-ás, -és* helyén jelentkező *-at, -et* deverbális nomen-képzővel is (pl. *vetőzetkor)*, valamint az egyalakú *-él (-ul, -ül)* képzővel *(gyógyél)*. Példa akad a *-csa, -cse* diminutívumra is *(tejcse)*,[15] de az előzőekhez képest elég kevés.

A szereplők által használt szókincs zöme természetesen csak a hangtani módosulások miatt különbözik a köznyelvi változattól, vagy olyan hangátvetéses, protézishangot tartalmazó, a palato-veláris hangrendet a köznyelvivel szemben helyreállító, vagy éppen elhasonulásos alaki tájszó, melynek megértése, felismerése nem jelent nehézséget: *boncom, buborka, viher, vecseráru* stb. Nem kell nagyítóval vadászni a jelentésbeli vagy valódi tájszókra sem, de megítélésem szerint a szöveg olvashatóságát, világosságát ezek sem zavarják. Bárczi Géza ugyan a nyelvjárás irodalmi felhasználásáról írt útmutató tanulmányában negatív példaként említi Kodolányit, de nem a paraszttárgyú művekre, hanem az író történelmi regényeire hivatkozik.[16] Legtöbbször a szövegkörnyezet teszi nyilvánvalóvá a szó jelentését: „Csak úgy *púzta* a vért" (P. d. 17); „*megvötte* a heptika" (P. d. 19). A hangulatfestő szavak még kevésbé szorulnak mankóra: „Mit *sunnyogol* te utánam?" (P. d. 58). Máskor a tájszó különkülön felismerhető elemeiből deríthető ki a szemantikai végeredmény, mint pl. a *fönél, fölél* 'meg-, felgyógyul' szóban. Előfordul az is, hogy az író magyarázza meg egy szó jelentését: »Olyan ez a zsivány gazembör téntanyaló — mondogatta — mint a *pöjü*«. Pöjünek a pelét, ezt a jó fogú, ügyes, diórágó állatot nevezik" (Sz. Zs. 303). A Szép Zsuzska következő dialógusrészletéből pedig már előre kiderül a szónak — legalábbis alkalmi — jelentése: „Ejha, van ám ett *ibolya*, ni! — Igön szép *bumbékok*" (Sz. Zs. 55).

Lássunk néhány példát a mondattan körébe sorolható grammatikai jelenségek közül is! Ilyen pl. az *aki* névmási kötőszó használata *ami, amely* helyett. „Az a sok szép karperec, *akit* vett . . ." — (P. d. 67.) Egyeztetett alak a köznyelvi inkongruencia helyén: „a magik mamájuk" (P. d. 360), s néhány sajátos igevonzat: „beszélöd a fák*at* meg az állatok*at*" (Sz. Zs. 69); „Nem tok én *abba* sömmit" (Sz. Zs. 388). De hozhattunk volna példákat a Kiss Géza által említett szintaktikai jelenségek[17] mindegyikére is (kihagyásos szerkesztés, hiányos mondatok, kötőszóelhagyás, kötőszóhalmozás, egyenes idézetek a szövegben, múltbeli események jelen idejű igealakokkal való megelevenítő elmondása stb.).

3. A fentiekből talán kiderül az is, hogy — bár Kodolányi szereplői a valóságos ormánsági dialektust beszélik — a nyelvjárási beszéd újrateremtésének oka nem valami nyelvészkedő tudálékoskodás, hanem a nyelvi hitelességhez mint a szociológiai hitelesség egyik összetevőjéhez való ragaszkodás; s bár történelmi és mitikus regényei bizonyítják, milyen gazdag fantáziájú író, e művek szándékolt hatásához az is szükséges volt, hogy alakjait az olvasó ne az író képzeletéből született figuráknak tartsa, hanem valóságos emberek hű,

[15] A képzőkre vonatkozóan vö.: Kiss G.: uo.

[16] Bárczi Géza: Nyelvjárás és irodalmi stílus; in: A magyar nyelv múltja és jelene. Bp., Gondolat, 1980., 395.

[17] Ormánysági Szótár, Bevezetés, XXVII—XXXVI.

legfeljebb az „eredetinél is hasonlóbb" irodalmi képmásának. (Egyébként a névadás is igazolja, mennyire fontosnak tartotta Kodolányi, hogy a „minták" magukra ismerjenek: alakjait sokszor eredeti nevükön szerepelteti, de ha változtat is, a név hangzása, jellege, szerkezete változatlan marad.) Vagyis a valósághűségnek olyan fokára és módjára törekszik, mely a kísérleti regény módszerének következetes alkalmazását jelenti; arra azonban mindig ügyel, hogy a dialógusokba foglalt információ az olvasó számára se váljon érthetetlenné.

A realista prózában a szereplők beszéde általában a jellemzés fontos eszköze, Kodolányinál pedig egy árnyalattal még inkább kitüntetett a szerepe. Jelzik ezt már a szereplők beszédére tett írói reflexiók is. Szükségszerű is, hogy így legyen, hiszen — bár a Kodolányi-művek cselekménydúsnak tűnnek, a szereplők lelki infernója többnyire nem fizikai cselekvéseken keresztül tárul fel.

Előfordul, hogy már a nyelvi hovatartozás puszta ténye is jellemez. Így pl. a Kántor József megdicsőülésében a családot nyelvjárásias, Heldmannt pedig „választékos" beszéde egyaránt minősíti, s egyúttal kölcsönös kontrasztul szolgálnak egymás nyelvhasználatához.

Láttuk, a narrációból hiányoznak a nyelvjárási elemek. Hiányoznak azonban — ahogy ezt Herczeg Gyula már kimutatta — a szabad függő beszédes részletekből is.[18] Herczeg megállapításai nem szorulnak kiegészítésre, legfeljebb azt tehetjük hozzá, hogy itt valóban a kivételek is a szabályt erősítik. Figyeljük meg a következő két részletet a Kántor József megdicsőüléséből: „Mári néni, amikor a földügylet hírét meghallotta, majdnem összeesett. *Hát az a bolond embör! Hogy má mit nem tesz! S ki tudhati, mék hal meg előbb*, hátha ő [Mári néni] marad tovább életben, s ki visel akkor gondot rá, miből él, menjen el koldulni? *Hej, hej én édös jó atyám!*" (Sz. Zs. 232). Ha azonban jobban szemügyre vesszük ezt a részletet, kiderül, hogy eleinte csak a tipográfiai megoldás miatt látszik szabad függő beszédnek. A nyelvjárásias részletek ugyanis tulajdonképpen egyenes idézetek, s ahol a harmadik személy elsőt helyettesít, egy pillanatnyi bizonytalankodás után mondat közben is átvált a köznyelvre *(. . . hátha ő . . .)*.

Hasonló a helyzet másik példánknál is: „De Kistót Samu helyesebbnek tartotta így, hiszen rá is hivatkozni szokott Kántorné, hogy milyen gazdag, *csak ugy szóri a pénzt, azt se tudhati, mije van, osztán mégse akari ápolni őket, szegény beteg öregöket . . .*" (Sz. Zs. 300). Itt is azt látjuk, hogy citátumunk nyelvjárási morfémákat tartalmazó részének elején nem volt szükség személyváltásra, tehát tulajdonképpen kapcsolt egyenes beszédként indul, s csak később válik egyértelműen szabad függő beszéddé. Mindenesetre, még itt is inkább csak jelzett a nyelvjárásiasság, tagmondatonként egy-két morfémára korlátozódik.

Úgy tűnik, hogy mikor mélyebben akarja megvilágítani szereplői pszichikumát, vagy pozitív érzelmeket akar velük szemben támasztani az olvasóban, azt szinte sosem bízza a dialektusos beszédre. A Szép Zsuzska egyik vezérmotívuma a látomás „az ég felhőin eljövő Krisztusról". Amikor Punak Zsuzska képmutatását akarja érzékeltetni az író, a bibliai szöveg emelkedettségét a nyelvjárásba való átírás és a pongyola élőbeszéd fordulatai devalválják: „Nézzétök a mezők liliomát, aszondi a Krisztus, azok nem szünnek-fonnak . . . Ti is, aszondi a Varga Jóska, olyan ékösek lehettök . . . ruhátok fényleni fog,

[18] Herczeg Gyula: A magyar próza stílusformái, Tankönyvkiadó, 1979. 141—61.

mint a haó, aszondi, orcátok meg, mint a nap, s látitok eljönni az Urat az ég felhőjében" (Sz. Zs. 68). Két lappal odébb viszont ugyanez az evangéliumi részlet Szép Zsuzskának a tiszta szerelemről szőtt vágyait kísérve kenetes, hazug szóhalmazból látomássá válik: „Nézzétek a mezők liliomát — csengett a fülébe. — Az utolsó napon ruhátok fényleni fog mint a hó, arcotok, mint a nap . . . Látjátok eljönni az Urat az ég felhőjében . . ."

S elképzelte Lőrincz Lajost, nagy, fehér felhők között amint érte jön, s körös-körül láng- és füsttenger a világ" (Sz. Zs. 70). Ahhoz tehát, hogy a bibliai idézet pozitív emberi érzelmeket illusztrálhasson, nyelvileg is meg kellett tisztulnia; vagyis a dialektus és a köznyelv szembenállása itt morális kontraszt hordozója.

4. Persze, az 1920-as években Vajszlón már régóta nem érintetlenek a nyelvjárást létrehívó és megtartó körülmények. A község központi helyzeténél fogva nyilván még inkább nyitott a modern élet hatásai előtt, mint a környező apróbb falvak, s ennek minden bizonnyal nyelvi következményei is voltak. A Kiss Géza által gyűjtött anyag az Ormánság kisebb községeiből való, mégis arra panaszkodik, hogy „. . . egy emberöltővel előbb én is sokkal gazdagabb kilátásokkal tudtam volna elvégezni ezt a munkát, s anyagom nem csekély részét nekem már majdnem a föld alól kellett előkaparnom".[19] A dialektus szókincsében, grammatikai rendszerében bekövetkezett változásokat az irodalmi mű nem érzékeltetheti, azt viszont igen, hogy a paraszti élet földrajzi és szociológiai zártságának bomlásával nagy számban hatoltak be lexikai elemek a városi életből, valamint a középosztály nyelvéből. S ennek a hatásnak a módos parasztság — Kodolányi hősei elsősorban innen verbuválódnak — még fokozottabban ki volt téve. A Börtön első soraiban éppen ezzel a kevert nyelvűséggel érzékelteti Varga János színlelt alázatosságba, udvariaskodásba bújtatott gőgjét: „—Tessék, uraim . . . tessék az én kis viskómba fáradni! . . . Ne *zsenérozzák* magukat! Juli! Asszon! Hon vattok, rossebb az ejen vendéglátót" (Sz. Zs. 101). Különösen azáltal válik itt szembeötlővé a két nyelvi szint keveredése, hogy először éppen egy szalonnyelvi szó szerepel nyelvjárási hangalakban.

Legtöbbször azonban más funkciója is van az idegen szónak mint hogy jelenlétével tüntessen: alkalmazása gyakran a komikumnak, a gúnynak eszköze. Különösen a Börtön Varga Jánosának ábrázolásában jutnak fontos szerephez az elferdített, pontatlan hangalakban/s itt már nemcsak arról van szó, hogy az idegen szó is elszenvedi a dialektusra jellemző hangváltozásokat, hanem a szóalak teljes félreértéséről: „. . . le fogom vonni a *konzisztenciákat*" — Sz. Zs. 134) vagy helytelenül használt középosztálybeli, értelmiségi kölcsönszavak. Ez utóbbira legjobb példa Varga János kedvenc kifejezése, az *abszolut*. Ezek a kifejezések, amellett, hogy használójukat nevetségessé teszik, már a stílus szintjén megsemmisítik az „urak" iránt táplált megvetésének morális értékét.

Azonban az idegen szó és nyelvjárási közege nem mindig kontrasztjelenségként állnak szemben egymással. Előfordul az is, hogy a szöveg eredendő durvaságát erősíti fel. Mikor Juli alábbi mondatában a XX. századi „műveltségszó" a nyelvjárási szavakkal frazeológiai egységgé összeforrva jelenik meg, a lelki ürességnek olyan fokáról árulkodik, hogy egyetlen obszcén szó nélkül

[19] Kiss Géza i. m. 247.

is már-már trágárnak hat: „. . . a nyavalya rángatna valcert rajtik!" (Sz. Zs. 125.)

Bár szerepe az előzőéhez jobbára hasonló, a biblikus frazeológia vegyítése a dialektussal elvileg és gyakorlatilag más problémákat vet fel, hiszen a vallással való kapcsolat nem új jelensége a paraszti életnek, s a Biblia nyelve is a magyar nyelvjárásokkal egy gyökerű, tehát kontrasztképzésre az idegen szavaknál kevésbé látszik alkalmasnak. Hogy a stílusellentét mégis létrejön, annak titka abban van, hogy mint mindenki számára könnyen felismerhető nyelvi klisék jelzik az őszinteség hiányát. Néhány kivételt nem tekintve mindig vénasszonyoknál jelentkezik, farizeuskodásukat teszi stilisztikailag is láthatóvá. A komikus színezet forrása itt — a fentiekből következően — nem a szóhangulat, hanem eltérő hangulati tartalmú szövegrészek egymás mellé montírozása: „Hát! Ni az én uram se akari! Megmondtam neki szépön hogy igy meg ugy, én má az Urnak élök, az Ur szentye akarok lenni, hogy má . . . Igaz, le vénmarházott, fejemhön ütte a fejőkét, de hát, tod, Mári ezér szenvedni kee . . . Végezetül eltétetett az igazság koronája. Én biza kiszökök akár éjjel, ha ugy lesz . . ." (Sz. Zs. 69).

5. Kodolányi ormánsági tárgyú írásai családi konfliktusokra épülnek, melyeknek során a nemzedéki ellentétek játsszák a legjelentősebb szerepet. Így kézenfekvő lenne, hogy kihasználja azt a lehetőséget, melyet Bárczi Géza említ idézett tanulmányában: „Máskor az író a nemzedékek közti különbséget érezteti meg az idősebbek nyelvjárásiasabb, a fiatalok köznyelvibb beszédével."[20]

Kodolányinál is előfordul egy-egy átmeneti típus, azonban nem nemzedéki, hanem a társadalmi ranglétrán elfoglalt közbülső helyzet kifejezője: a parasztság és az „úri" osztály között levő iparos és kereskedő réteg egy-egy képviselőjénél fordul elő, hogy a túlnyomó részt köznyelvi beszédben elszórtan néhány nyelvjárásiasságra bukkanunk, mint pl. Zsigerits borbélynál a Kántor József megdicsőülésében: „. . . én csak azt mondom, hogy elmegy az az ember. El az. *Mer* az az izé nem vérhas, kérem, hanem fekélyek a hasában. A szesztől. Persze. Csak *aszondom* én, kérem, hogy jó lesz, ha végrendeletet ír, mert ez az *ü* föltámadása csak amolyan tessék-lássék. Rámegy az arra, akármilyen jól eresztették is el ide a *fődre*" (Sz. Zs. 275).

Természetesen a nemzedéki ellentéteknek is tükröződniük kell valamilyen módon a szereplők nyelvhasználatában, de ez nem a nyelvjárási morfémák számának a különbségében mutatkozik meg, hanem egy-egy kitüntetett nyelvi elem — általában egy szó — egymással szembeállított nyelvjárási, ill. köznyelvi változatában. Korábban idéztem egy részletet a Szép Zsuzskából, melyben Lajos, a fiatalabb az *ibolya* szót használja, Szép Zsuzska pedig a *bumbékok*-at. Ugyanebben a kisregényben az írói szövegből értesülünk arról, hogy a legényt „kellemetlenül érintette a régi formátlan és csúf „rigya" szó (Sz. Zs. 56). A Börtönben Dezsőnek apjához intézett szemrehányása attól válik kegyetlenül gúnyossá, hogy ugyanazt a szót a köznyelvi után nyelvjárási alakban is megismétli: „De a lova, a *loaja*, az Istene az istállóban . . ." (Sz. Zs. 213). Dezső és apja között iskolázottságukban is különbség van: a fiú elvégzett néhány gimnáziumi osztályt. Azonban ez sem valami kevert nyelvtípusban nyilvánul meg, hanem abban, hogy Dezső már kétnyelvű. Megszokott környezetében a dialektust használja, az erdőtanácsossal viszont köznyelven beszél. A feltö-

[20] Bárczi Géza i. m. 395.

rekvő középparasztságra váró emberi és társadalmi zsákutcát jelképezi az a szomorú tudathasadás, mely Dezső átöltözését kíséri: hétköznapi ruháját levetve megpróbál egyéniséget is cserélni. Álmaiban a felemelkedés nyelvének, hagyományainak: gyökereinek megtagadásával egyenlő.

6. Láttuk, ha idegen nyelvi-stilisztikai elem keveredik a nyelvjárási szövegbe, az szinte mindig a komikumnak, a gúnynak eszköze. Mégis előfordul, hogy ilyenkor az ábrázolás humorossá, együttérzővé szelidül. Mindenekelőtt a Höndő János szerelme c. elbeszélésre gondolok. Befejezésül vizsgáljuk meg kissé részletesebben ezt az írást nyelvi szempontból. Bodnár György írja a következőket: „Máshol a stílusbravúr visz életet az írásba: Höndő János szerelme meglehetősen szokványos történet . . ., de a fő alak beszédében keveredő őszinte líra és tudákosság cselekmény nélkül is elénk tudja vetíteni a megírásra érdemes, csendes tragédiát."[21]

Ami ezt az írást stilisztikai szempontból egyedivé teszi, az az, hogy Höndő János beszédében most nem egy másik nyelvváltozat keveredik a dialektussal, hanem az írott nyelvi stílus. Ezúttal azonban ez utóbbi képezi az alapszövetet, a tájnyelv pedig már csak ősrétegként van jelen.

A stílus alaprétege a főhős tragikomikus figurájának megfelelően hol csak a fogalmazás választékosságában mutatkozik meg (pl. „. . . hányszor talált ott a késő éjszaka a könyv mellett . . ."; „. . . azt a hűvös atmoszférát nem érezheti, csak akkor, ha majd a tükörbe nézve látja azt az őszülő hajat és a ráncokat a szeme körül . . ."), hol pedig a szűkebb értelemben vett irodalmi stílus közhelyszerű, paródiaszámba menő fordulatainak a felhasználásában. Ezeket külön is igyekszik valamilyen stíluskontraszttal azonnal ellenpontozni: „—Gyakorta találkoztunk a kertek alján, úgy szép estéken, amikor a nyári szellők hordták a búzaszagot meg a hársvirág illatát, és hát . . . *izé:* bizony elmerengtünk úgy egymás vállán órákig." Itt az „irodalmi" stílus összhangját a pongyola élőbeszéd egy fordulata zavarta meg, néhány sorral lejjebb pedig a triviális valóság tolakodik be kontrasztképpen:

„—Azért követtem el mindent, hogy művelődjek, és a házasság rózsaláncai ne váljanak terhére majdan . . . De hát . . .

A cigányok pengetni kezdték a húrokat, erősen esteledett, s odakint a hazatérő jószág kolompja kongott.

— Jönnek a marhák — pillantott fel élénken Höndő . . ."

Mint látjuk, a hazatérő jószágról már az írói szövegből értesülünk, a narráció mégis fenntartja a lírai hangulatot. Tehát tulajdonképpen nem is a tényközlés, hanem annak tömör, tőmondatos formája az, ami szembenáll a korábbi cikornyás szöveggel, jelezve, hogy Höndő János egy pillanatra kiesett szerepéből.

De nem csupán, és nem is elsősorban ilyen világosan egymás mellé állított kontrasztjelenségekkel jellemzi hősét Kodolányi. A keserű, magányos parasztember beszédében a legkülönbözőbb nyelvi-stilisztikai rétegekhez tartozó kifejezések, szavak, szóalakok tűnnek fel: a régies, ünnepélyes, s ennélfogva könyvízű *gyakorta, majdan,* a művelt nyelvhasználatot (jelzőjével együtt inkább annak írott változatát) idéző idegen szó (hűvös *atmoszféra)* mellett találkozunk a pongyola köznyelvre s az ormánsági dialektusra egyaránt jellemző iktelen

[21] Bodnár György: Kodolányi János elbeszélései. A Fellázadt gépek utószava. Bp., Magvető, 1961., 542.

ragozású ikes igékkel *(rendelkezek, elszomorodok)* s néhány nyelvjárási hangalakban előforduló szóval is *(mer, mink, körösztülhúzta)*. A dialektizmusok megjelenése Höndő János beszédében általában a figyelem lankadásának jele, mint pl. a következő részletben levő határozóragok esetében: „Mariska szeretett engem a tudományom nélkül is. Pusztán a szivem*ért*. A becsületmér. Az egyenességem*ér*". Látjuk, az első rag még köznyelvi alakú, a következők azonban már nyelvjárási formában vannak. Máskor ugyanez a jelenség szintaktikai síkon ismétlődik meg: „Ahogy megállok úgy néha a sublát előtt, amelyen ott a Mariska képe, igen-igen homályos már, kopott, de én nem tudom, igen tisztel ifjú író úr, mintha még most is ott volna a szája körül az a kis mosolygás, *akit* a fotográfus kért . . ."

A fenti idézetben levő, a novellában többször is előforduló megszólítás („igen tisztelt ifjú író úr") maga is megérdelmi a stílusbravúr minősítést. Amint elindítja vele Höndő János a társalgást, az olvasót rögtön egy levélkezdő formulára emlékezteti, melynek komikumát a szituáción kívül az *i*-s alliteráció is fokozza, ugyanakkor kínos pontossága a parasztember körülményességét, komótosságát is érzékelteti.

Azonban, ha az előzőekben felsorolt jelenségekre figyelve végigolvassuk az elbeszélést, azt vesszük észre, hogy az író eléggé mértéktartóan alkalmazza a hőse különcségére utaló stíluselemeket, s ez nem csupán számukra, hanem minőségükre nézve is igaz. Ezzel éri el, hogy a főszereplő figurája nem harsány kacagást, hanem csupán együttérző mosolyt vált ki az olvasóból, s így aknázhat ki még egy stíluskontrasztot. Höndő János végső morális rangját ugyanis a nyelvjárásban beszélők kárörvendő csapatával való összehasonlítás adja meg: ebből a közönségességet, földhözragadt gonoszságot árasztó károgásból válik véglegesen egyértelművé, hogy e különc figura beszéde több szimpla stílusparódiánál: mosolyfakasztó botlásaival együtt is valódi lelki és szellemi értékeket takar.

7. Láttuk tehát, hogy bármennyire magasztalja is Kodolányi az ormánsági nyelvjárás gazdagságát, kifejező erejét, írói gyakorlata azt mutatja, hogy esztétikai feladatok megvalósítására csak korlátozott mértékben tartja alkalmasnak.

A húsz évesen maga elé tűzött program megvalósítatlan maradt. Azzal ugyanis, hogy a dialektus csak a szereplők beszédében jelentkezik, s az elbeszélő részekben semmi nyomát nem találjuk, a nyelvjárást minden értékével együtt meghagyta eredeti tulajdonosai birtokában. Amiként családja ellen lázadva másutt is csak széthulló családokat talált, apja „tiszta, szabatos magyarságától" sem tudott szabadulni.

Szigethi Gábor Miklós

A szépség szomorúsága

Vonások Krúdy Gyula arcképéhez Az ecetfák pirulása kapcsán

Ha Szindbád alakjának tűnékenysége, megfoghatatlansága ellenére éltető közegének megsértése nélkül próbálunk minden hozzá vonzódó elemet a novella belső világából leválasztani, a Peer Gynt-i csalódást éljük meg: „Hű mennyi burok van itt, töménteln ! | De hát a magját meg sohasem lelem ?" Leválnak a

sorspéldázat, életút-összefoglalás értékű hagymaszimbólum rétegei, és a lehántás eredményeként nem tartunk kezünkben semmit. A Szindbád-történetek végigolvasása után feltéve magunknak a legspontánabb kérdést: Kicsoda Szindbád?, válaszképpen felsoroljuk szerepeit, tárgyi inkarnációit, jelmezeit, és az „Itt járt Szindbád, a hajós" nosztalgiájával megszentelt színtereket. Ha egyetlen novella ismeretében kellene meghatároznunk mibenlétét, ismét őt jelentő helyszínekről, díszletekről, kellékekről beszélnénk, és megnevezésére nem lenne fogalom.

A Szindbád-novellák titkának megfejtésében segítségünkre lehet az alkotói módszert illetően a következő kiragadott idézet: „Parfőm- és könnyes, sós íze van a csóknak, amelyet valamely idegen hercegnő először nyújt át a férfiúnak, akivel a közbeeső állomáson való találkozást hosszú levelekben megbeszélték. Aztán továbbutaztak a postakocsival vagy a hajóval, egyik északra, másik dél felé, és a Vörös ökörben nem maradt más, mint egy elhagyott hajtű, amelyet később egy álmatlan utas megtalált, és a hajtűt forgatva szerette volna kitalálni a történetet a hajtű tulajdonosáról" (Vörös ökör). A megfogalmazás két irányban is felhasználható, egyrészt hogy Szindbád nincs, és nincsenek semmiféle történetei sem, ahogy az idegen hercegnő és a titokzatos szerelmi história sem létezik, másrészt az olyan tárgyakból való kiindulás, melyek jellegtelenek és bárkihez tartozhatók, szerepeket és gesztusokat kívánnak az ábrázolhatóság érdekében.

Amikor Szindbád alakjának rendkívüli törékenységét érzékeljük, lényegét ragadjuk meg: az egymásra rakódó egynemű maszk-rétegek közteseit kitöltő s magként is funkcionáló h a n g u l a t s z e r k e z e t e t. Igen leegyszerűsítve és ismét idézve a Peer Gynt-i sémát, így hasonlíthatjuk össze a két alak rétegződését: Peer szerepeit valóságos történések, cselekedetek hitelesítik, vállalt maszkjai között az átmeneti, szerepváltó stádiumokban változás, fejlődés játszódik le, a hagymahéjak e törvényszerű folyamat különböző, megdermedt lélekstációit jelentik. Peer epikus hős, Szindbád a lírai gondolkodású, valóságviszonyú, szubjektív szemléletű alkotó hőse. E lírai attitűdmodell tartalmai ismétlődőek, a mag felé közeledve a hangsúlyosság a rendező elv, hisz Szindbád léte fejlődés nélküli, még nem fogalmi, csak hangulati állapot.

A Szindbád-novellák egyértelműen a líra műnemébe tartoznak, polifonikus hangszerelésűek. Nem önvallomások és önkifejezések olyan értelemben, mint a lírai vers, ezt a Szindbád-maszk szükségessége bizonyítja. Krúdy a l a k s z e r ű l í r á t teremt. Mintegy lélekburkokat fejt le magáról, ezek az „üvegálarcok" adják a ki nem mondás lehetőségét. A menekülő tudat rejtőzködéséből, újra és újra megkísérelt bebábozódásaiból születik meg a pillangó: a hangulat.

A kompozíció, a Krúdy általi elmesélés hogyanja nem más, mint a hangulat megkomponálása és illékonyságának szerkezethez kötése.

Az elemzendő novella hátterében nincs konkrét, pontosan leírható élményi valóság, történet, illetve, ha teljesen lecsupaszítjuk a már megformált anyagot, s függetlenítjük a kész műtől, önmagában jelentéstelen, érdektelen eseménytörmeléket kapunk: Fánny háromszori ellátogatása a szülői házba, vallomása Szindbádnak gyermekkoráról, apró életképek az Arany lúdhoz címzett vendéglő udvarán. A szereplők csak a novella belső világában telítődnek jelentéssel, hisz arcnélküliek, személytelenek, egyediségüktől megfosztott attitűdök, maszkok. Talán csak az önálló vizuális és hangulati értékeket hordozó miliő idéződik fel bennünk a szövegkörnyezettől függetlenül is.

Krúdy számára az anyag művészi elrendezése a legfontosabb. Ez a művelet egy soha meg nem íródó, de lelkiségében, érzelmi pompájában szüntelenül újrateremtődő lírai vers lendületét, intenzitását tékozolja széjjel, a szenvedély pillanatban égése helyett egy „kamaradráma" lírai alakmaszkjain lobbannak a költő vallomáslángjának visszfényei. A testetlen szerepformák köré—színpad (éjjeli mulatóhely, kolostor, budai kiskocsma, kastély, elhagyott sétány, reneszánsz korabeli ház, messzi nyárfasor, sikátor . . .), díszlet- (bolthajtás, kanyargó csigalépcső, régi hercegi címer, négylovas hintó, lefüggönyözött batár . . .) és kellékrendszer (antik, pirosló aranyból való amulett, tánccipő, fénylő koporsó, széles gallér-palást, korona, régi szelencék, ódon francia könyv . . .) épül, és színre lép a statisztéria (magzatgyilkos nők, szentéletű, idős lorettek, vak zenész, hervadt népénekesnő, jámbor, középkori vésnök, sánta varrónő, öreg hercegi pár, tubákszínű öreguracska . . .). E dekoratív elemek sejtelmes egymásra vonatkozása, ellentéteikben is azonos lényegűsége, titkos és bensőséges kapcsolata kelti életre az alaksémákat.

A novella leginkább egy szőtteshez hasonlítható: egyes szálai felbonthatók, de a minták bonyolult összeszövöttsége miatt az egész hozzáférhetetlen az elemzés számára, mert nem valóságos, láthatatlan — s így felfejthetetlen — szálak tartják össze. A hasonlítottra fordítva: vizsgálhatók az alakmegjelenés szintjei, a felépülés mikéntje, a hangulat felkeltésének módja, megnevezhetők a ritmizáló elemek, s a hangulatiság részben fogalmi nyelvre tehető át.

Szindbád csak egy m a g a t a r t á s, egy g e s z t u s: ezek jelenlétének formái. Megkülönböztetjük az alanyiság, ill. a tárgyiság szintjét, csupán nyelvi-stilisztikai szinten feltételezve az elbeszélői viszonyt a lírai attitűdhöz, hiszen az elbeszélő nem módosíthat, változtathat a magatartáson.

A tárgyiság a leírás szintje, az alanyiság a megnyilatkozásé. Az elbeszélés tárgya: Szindbád ifjúkorának a leírása. Jelképi tartalmának foglalatáról képzet alakul ki, a hozzá tartozó tárgy, az „antik, pirosló aranyból való amulett" részben őt magát is jelenti: a szív nemességét, égő, hivalkodó aranyát, szerelemszimbólumot. Szindbád alakjának egésze nem fogalmazható meg egyetlen jelképpé magasítva. A közvetetten őt illető tárgy, kellék, a tánccipő is tartalmára utal, nem szólva az abbé-szerepről, mely behelyettesíthető vele a teljes azonosulás feltételezése nélkül. Ezen a szinten nyilvánul meg Szindbádnak másképpen, cselekményszerűen meg nem jelenített magatartása, a nők lélektani reakcióinak mély ismerete: „Meglehetősen ismerte a női könnyeket, sóhajtásokat, kancsalításokat, de volt érzéke az őszinte gyűlölet és harag iránt, amely elhagyott nők szívében lakik. Ámbátor bölcs ember létére sohasem hitte el, hogy van olyan hölgy a világon, aki éjjel, álmatlanul, sőt szenvedélyesen őróla ábrándozik. Ah, mindig másra gondolnak a nők, midőn egyedül vannak!" Kibomlik az az életattitűd, mely a legteljesebb, legtartalmasabb megnevezése a szindbádi magatartásnak: a z á b r á n d o k b a n a z é l e t ú j r a a l k o t á s a („. . . ábrándozott, magában kivont, összeadott, terveket koholt, csapdákat eszelt, regényes variációkat állított szobalányok vagy grófnék elragadására"). A fogalmivá változtatás legmagasabb foka ez. Párhuzamot lehet vonni Krúdy és lírai hőse között: Szindbád életalkotó magatartása és a költő lírai világteremtése, szubjektivitásának meghódított birodalma között, ahogy Nagy László mondta később: „Virág, nem is voltál, nem nyíltál, vérem a tanú, | én alkottalak téged, az én művem ez a tavasz" (Művem a tavasz).

Szindbád a megnyilvánulás szintjén: s z ó — reflektáló, ill. reflexióból furcsa dialógusba bomló szó — és m o z d u l a t. Reflexiói általánosítások,

egy sokat tapasztalt férfi bölcsességei: „Ah, mindig másra gondolnak a nők, midőn egyedül vannak"; „Szegényke, elégedetlen vagy, boldogtalan vagy, szomorú vagy?"; „Nincs annak semmi különösebb oka, hogy a férfiak eltávoznak"; „Óh, csak addig lehettek büszkék, míg férfiak járnak körülöttetek"; „Nem tudok élni." A dialógus különössége a két lírai maszk dialogizált szólamában, egyenrangúságában, párhuzamosságában, az egyetlen tudaton belül zajló lírai monológ belső folyamatosságában van.

Reflexióin, szavain kívül elsősorban mozdulataiban nyilatkozik meg Szindbád: „Szindbád ekkor alaposan *szemügyre vette* a házat"; „És halála után egy őszi napon *visszatért* a házba, a csöndes Víziárosba" (ez a metamorfózis, mely nem változtatja meg a meghatározott attitűdöt, szinte észrevétlen!); „Nem sokáig kellett *várakoznia*"; „Szindbád, a halott arra a helyre *ült*, ahol egykor az öreg francia úr üldögélhetett"; „Egy szél hajtotta levél hátán a közelébe *lopódzott*, és halkan a fülébe kezdett *susogni*"; „— *felelt* nagyon gyöngéden Szindbád"; „Szindbád alattomosan *nevetett*"; „— *morgott* a szellem".

Szindbád alakjának építése azon a ponton vált át tárgyi szintről alanyira, ahol az elbeszélés a jelenidejűség élményét nyitja meg szemléletünk számára: „Fánny a rozsdás vasrácsú emeletre mutatott . . ." A maszkformálás mikéntjének megragadható fázisváltásához jutottunk. A leírás szintjén teremtődött meg Szindbád alakjának fokozott hangulati sejtelmessége, sugárzása, telítettsége. Alanyként önállósulva csak az elbeszélőtől függetlenedik időben, nem merítheti önmagából az életet.

Fánny alakösszetevőinek és megjelenéssíkjainak jelzése: tárgyi szinten Szindbád kizárólagosan nőre irányuló attitűdjének tárgyaként és reakcióinak kiváltójaként a legelvonatkoztatottabb asszonyi szimbólum alakját ölti magára: „feketehajú Mária egy szentororoszországi kolostorban". Alanyi szinten szava belső monológok formájában fejeződik ki, reflexiói párbeszéddé oldódnak. Szó- és mozdulatbeli megnyilvánulásai szorosan összefonódnak: „Ott születtem, Szindbád, ezelőtt harminchat esztendővel"; „Midőn először boldogtalan voltam — sok esztendővel ezelőtt —, az ösztönöm idevezetett a régi házba"; „Fánny *jött*"; „Nagyon szomorú vagyok, mert mindenki elhagyott, mert egyedül vagyok — *sóhajtott* magában az asszony"; „Hisz éppen ez sérti büszkeségemet"; „Hagyjon békét, Szindbád, az ostobaságaival — *szólt* az asszony, *elhessegetve* magától az árnyékot"; „Furcsa — *sóhajtott* az aranymívesné —, a férfiak szépsége nem olyan mulandó, mint a mienké, asszonyoké"; „*Megigazította* a kalapját".

Az aranymívesné alanyiságában gazdagabb és aktívabb, mint Szindbád, tárgyiságának képi megvalósulását viszont Szindbád teremti meg. Szindbádnak nincsenek monológjai, csak idézőjeles, kiemelt feltárulkozásai, ha lehetne belső monológja, akkor nem novellák íródnának Krúdy által, hanem versek, hiszen akkor gondolatilag megragadható lenne a valóság.

A lírai prózában a ritmus rendező, komponáló, hangoló elve érvényesül. Nyelvi-stilisztikai szinten a szó, ill. a szókapcsolat a ritmizáló funkcióval bíró legkisebb jelentéses elem. Lírai ritmus figyelhető meg az alakok attitűdépítésének, a tárgyi és a képi világ szerveződésének szintjén is: a novella „dallamvonala" is visszatérő jellegű.

A novella kezdetén életbölcsesség, aforisztikusság köntösében mutatkozik az egykori szindbádi attitűd, amely visszautal a jelen pillanatig sorjázó és egymásra rétegződve jelentésessé fokozódó lírai m a s z k s o r o z a t r a, melynek folytonosságában új magatartás nem alakulhat ki, hiszen Szindbád jelenlétének h e l y s z í n s o r o z a t a sem változik, csak árnyalódik.

A hangulatot, a hiányzó mag pótlását, a tárgyi világ képi látványosságainak ismétlődése szüli. Az alakok lesznek a miliő benyomássugallatainak gyűjtőpontjaivá. A színpad, díszlet- és kellékrendszer darabjai mind-mind üzenő töredékek, amelyek megkövült, beléjük ivódott szépségeket rejtenek, az enyészet, a múlandóság poézise lengi be őket.

Az alakmaszkok szemfényvesztése: magukhoz vonzzák a helyszínek és a dekoráció regényes variációit, és tartalmatlanságuknál fogva e képi-tárgyi megvalósulások katalizátorai lesznek. A hangulat a novellában minden pillanatban születő, állandóan teremtődő, változó intenzitású, mivel nem lírai versként, pillanatnyiságra koncentráltan keletkezik, hanem helyszínekre osztódik el, így sűrűsödési és ritkulási hullámai erőteret hoznak létre. Három — születőből formálódó — látvány- és hangélmény árasztja el a mű szövetét visszatéréseivel: *Madonna-kép*, *Mária-ének*, *hegedűhang*.

A Madonna-kép a szindbádi életattitűdnek, az ábrándozás életalkotásának képpé rendeződése: „az aranymívesné alakja, széles gallér-palástban, koronával a fején, mint a feketehajú *Mária* egy szentoroszországi kolostorban"; „. . . a *Szűz* ily alakban mutatkozhatott a jámbor középkori vésnök tekintete előtt". A Mária-ének a hajdani szerelem térkulisszá mögül szűrődik ki, elsuhanó érintések muzsikájaként: „a toronyzene alatt . . . hátúlról megszorít hatta a Fánny karját, miközben régi magyar Mária-ének hangzott a toronyból". A hegedűhangban az aranymívesnének az öreg franciától ellesett életreceptje szólal meg: „oly halkan kell élni, mintha a világ zajgásából sohase hallanék egyebet, mint egy kis hegedű hangját egy csöndes emeletről . . .".

A „történet" ismételt lejátszása — valamely meg nem fogalmazható lényeg újra-megkísértése — során a felsejlő képek mint titok- és tartalomhordozók bukkanak fel: „. . . régi arannyal hímzett ruhájában, Stuart Máriaként megpillantotta"; „. . . a szeretők . . . az orgonazúgásban üdén és ifjan, piros frakkban vagy a zenész fehér mellényében lengenek".

Az alaklétűség teljes kifoszthatósága ellenére megmaradnak az emberi létezés, megnyilatkozás stilizálható tartományai, vagyis minden, ami a szereplőkről leválasztható, és nélkülük, illetve velük tovább él a világban: elhullajtott jelmezek, az életjáték kellékei, testükről-lelkükről leváló mosolyok, sóhajtások, könnyek. Ebből az ember nélküli tárgyi világból a halál üzen, érzékelhetővé válik a s z é p s é g s z o m o r ú s á g a.

A novellában elénk varázsolt valóság állapotát, hangulati tartalmát a *piros gyász* formulája jelezheti a legáltalánosabban. Már a kezdősorok is a pirosló arany és a fekete szín egymásra vonatkozását, ill. szembenállását exponálják. Mindkét hívó szín tárgyakat, ugyanolyan hatású árnyalatokat, önmagának más és más tárgyakhoz kötődését fűzi fel az ismétlődések fonalára.

A cím állapotmegnevezésének (Az ecetfák pirulása) szinonimája a piros fejű kakas merengése, a halott szeretők piros frakkos feltámadása, Fánny piros ablakú ábrándkastélya, ikon-Mária bíborpalástja, a vörösborral írt szerelmi vallomás. Az asszociációs holdudvar újrafogalmazásai: ecetfák életalkonyi elvérzése, asszonyok ősze, ecetfák várakozása, asszonyok őszre ítéltsége, megadása, halál előtti díszbe bomlása. A piros fejű kakas vigyázása egy Csipkerózsa-álomba bűvölt világban a szindbádi attitűd metaforája: lírai meditáció a fogalomtalanság szubjektív terében „életről, halálról, nőkről és egyéb szomorúságokról".

Papp Mária

A hangtani kutatások újabb eredményei és alkalmazási lehetőségeik a közoktatásban

A XX. századi nyelvtudomány történetének első átütő erejű és jelentős hatású elmélete, Saussure-é — mint ismeretes — élesen különválasztotta a nyelv vizsgálatának két lehetséges aspektusát: a nyelv rendszerének, illetőleg a nyelvhasználatnak mint a nyelvi jel adott mivolta módjának az elemzését. Ez az elkülönítés jól követhetően érvényesült a hangtanban is, és a szemléletnek megfelelően, valamint a módszertani szükségletekből adódóan is, két fő kutatási területet teremtett a hangtanban. Határvonalaik meghúzásának történeti folyamatában a 'hangtan' nevű diszciplínán belül különvált a fonetika és a fonológia.

Jóllehet egyik sem tekinthette magát önállónak abban az értelemben, hogy tárgyválasztásában és következtetéseiben függetlenedhetett volna a másiktól, mindegyik saját eszköztárral dolgozott, és dolgozik ma is. Legalábbis addig a pontig, amelyen túl a beszédkutatás új horizontot nyit a jövőnek a közlés folyamatszabályozási stratégiájának vizsgálatával, amelyben a két terület — több mint fél évszázad után — ismét szükségszerűen egybeolvad. A közelmúlt eredményeinek áttekintésében azonban mindenképpen meg kell maradnunk a ma már szilárdnak tekinthető megállapításoknál, és ez azt jelenti, hogy fölmérésükben a fonetikát és a fonológiát célravezető lesz külön-külön szemügyre venni.

I. A fonológia kialakulása a fonéma fogalmának tisztázása körül bontakozott ki. Nélkülözhetetlenül szükségessé vált ugyanis, hogy a nyelvész tudja, mi az az absztrakt összetevő, amellyel a beszédesemény összemosódó folyamatának elemi pontjain mint állandó tényezővel ismét és ismét találkozik, amely mindig ugyanaz, bármely eltérő változatában valósul is meg, röviden: hogyan írható le a nyelvi jelnek az a típusa, amelyet a közlés tényeit tekintve nem oszthatunk tovább önállóan megjelenő további egységekre.

Erre a kérdésre az 1928 és 1932 között Hágában, Prágában és Amszterdamban tartott nyelvészkongresszusok adták meg a lényegi választ, a fonéma fogalmának — persze csak egyfajta — meghatározásával. A meghatározás idő teltével bővült és módosult: voltak, akik az osztálylogika eljárásainak felhasználásával finomítottak rajta (mint Twaddell és lényegében Bloomfield), és voltak, akik egyes nyelvek fonémaállományának leírásakor találtak rá olyan ismérveire, amelyek elméletileg elengedhetetlennek bizonyultak (így mindenekelőtt Trubetzkoy és később Pike). És noha még tisztázatlan maradt, mi egész pontosan egy ejtett és elhangzó elemi beszédesemény (a beszédhang) és az alapul szolgáló elvont entitás (a fonéma) viszonya egymáshoz, egy fontos kérdés már eldőlt. Nevezetesen az, hogy a fonéma fogalmára a nyelvésznek ugyan-

úgy szüksége van, mint a grammatikai kategóriákra vagy a szótári szó fogalmára, ha a nyelvnek a közlési folyamatokban való működését meg akarja érteni.

Igaz, a nyelvész igényeiből nem következnek közvetlenül az anyanyelvoktatás — vagyis ami gyakorlatilag egyet jelent ezzel, az anyanyelvét tudatosan használó egyén — igényei. Ám az anyanyelv elsajátításának és oktatásának funkcionális szempontjai amellett szólnak, hogy az iskolai munkában sem lehet lemondani a fonéma fogalmának megtanításáról. Az indok kettős. Egyrészt mindaddig, amíg a helyesírásban érvényesülnek etimológiai elvek is — és a magyar helyesírásban igen bőven érvényesülnek —, a szótövek és szóelemek helyes azonosításának érdekében tisztában kell lennie a diáknak, miben és mitől különbözik két elem. Ehhez máris a fonéma mibenlétének ismeretére van szüksége. Másfelől, és ez talán a lényegesebb érv, ha vannak a nyelvben olyan nyelvtani kategóriák, illetőleg funkciók, amelyek egyetlen fonémához kötődnek (l. például a felszólító mód, a többes szám vagy a múlt idő esetét), és továbbá ezek a kategóriák és funkciók egy adott fonémának eltérő beszédhang-megvalósításaiban jelennek meg a folyamatos közlésben vagy akár írásban, akkor a tanár nem boldogulhat a fonéma fogalmának megértetése nélkül. Ha mégis, akkor azonban ezt nem a lényegre való rálátás és ráláttatás teszi. Ez a fajta földhözragadtan gyakorlatias érvelés természetszerűleg nem az egyetlen lehetséges alátámasztása annak, amit rögtön javasolni fogok, de talán elég hatásos ahhoz, hogy — az ott előadott további érvekre is hivatkozva — csatlakozzam Papp Ferenc 1973-ban előadott javaslatához. Az anyanyelvoktatás kezdő szakaszában tanítani kellene a fonéma — talán az oktatásban jobban használható megjelöléssel: 'hangelem' — és a beszédhang fogalmát.

(Tekintettel az ezzel kapcsolatos heves ellenzésre, amely nemcsak hogy várható, hanem — hangtanhoz meglehetősen értő szakemberek egy 1979. évi megbeszélésén — nagy hangerővel fel is harsant, helyénvalónak látszik a következő megjegyzés. Az ellenvetés, ami elhangzott és ami várható, abból indul ki, hogy az absztrakciós készség a felnőttek körében is alacsonyabb fokú annál, hogysem elvárható lenne a beszédhang ↔ fonéma elkülönítésének megtétele. Ez a benyomás azonban érzékcsalódáson alapszik. A szám, egész pontosan a pozitív egész számok fogalmának Peano-féle elmélete, amely halmazelméleti alapon magyarázza meg, hogyan alakul ki például a *három* vagy bármely más természetes pozitív egész szám fogalma, arra mutat, hogy az ember agya lenyűgözően bonyolult műveletet végez el saját számsor-fogalmának megteremtésekor. Magát a folyamatot — más elvont entitások elsajátításával kapcsolatosan — a lélektan, leginkább pedig Piaget és munkatársai a gyermek fogalmi fejlődésének elemzésével elég részletesen leírták. Legjobb tudomásom szerint pedig ma minden olyan kisgyerektől, akit fölvesznek az általános iskola első osztályába, elvárják, hogy legyen számfogalma, és olyan egyszerű műveleteket, mint összehasonlítás, a hatnál nem nagyobb természetes egész számok körében nagyobb nehézség nélkül el tudjon végezni.)

A fonológia fejlődése — noha számottevő részletek maradtak még hosszú időre tisztázatlanok — nem állt meg a fonéma fogalmának megteremtésénél, hanem két irányban is továbbhaladt.

Az egyik kutatási irány a fonéma és a fonémarendszer leírásának kérdései felé fordult. Valamely adott nyelv egy bizonyos fonémájának leírását célszerű-

nek tűnt aszerint elvégezni, hogy abban milyen lényeges ejtési, hangzási, illetőleg észlelési tények vannak együtt, amelyek föltétlenül szükségesek, hogy a beszédesemény egy elemi szakaszát e fonéma megjelenítőjének tekintsük. A metódust a matematikából, közelebbről a valószínűségszámításból vették. A bináris döntések elvének kölcsönvétele a fonológiában megteremtette azt a leírási módot, amelyet a leggyakrabban a 'jakobsoni binarizmus' néven tartunk számon. A lényege ennek az, hogy meg kell keresni mindenekelőtt azokat a fent említett tulajdonságokat, amelyeket az illető nyelv a maga fonémarendszerének, illetőleg fonémaállományának a létrehozásához felhasznál. Ezt követően a kutatónak az a dolga, hogy megállapítsa, egy adott fonémát a tulajdonságok halmazának hány és melyik eleme jellemzi. Ha mármost listára vesszük a felhasznált tulajdonságokat, amelyeket 'jegyeknek' nevezünk el, akkor az adott fonémát a jegyek nevei elé tett +, illetőleg — jelekkel ellátva, azt ilyen jegyek nyalábjaiként meghatározásszerűen ábrázolhatjuk. Így minden fonéma egy kényelmes matematikai objektumban, úgynevezett mátrixban írható le. Ha megfelelő rendben egymás mellé helyezzük az adott nyelv fonémáit, akkor a + és a — jelek közötti azonosságaik és különbségeik leolvasásával megállapíthatjuk, melyek esnek egymáshoz rendszertanilag közelebb, s melyek vannak távolibb rokonságban. (A magyarra ezt az ábrázolási módot először Szépe György végezte el 1969-ben, utána — más összetevőkkel és némileg eltérő formában — más kutatók is.) Amikor most azt javaslom, hogy nyelvtanoktatásunk használja fel a fonémarendszer leírásának ezt a formáját, akkor nemcsak arra hivatkozom, hogy ez egyszerűbbnek és áttekinthetőbbnek tetszik, mint az a változat, hogy az ejtés helye és módja szerint minden egyes elemet külön kell meghatároztatnunk a diákkal (ami körülményesebbnek látszik), hanem arra is, hogy egy ilyen mátrixos elrendezés megkönnyíti az igazodás eseteinek a jobb megértését és megértetését is. (Tapasztalatok hiányában arra vonatkozólag sajnos semmit nem tudok mondani, hogy itt csak a középfokú oktatás jöhet-e számításba, vagy ez az egyszerű, kétdimenziós séma valamilyen oldott, játékos formában már az általános iskola felsőbb osztályaiban is alkalmazásra találhatna.)

A transzformációs generatív grammatika keretében, de annak egyéb részterületeihez viszonyítva később kialakult generatív fonológia a binarizmus elvét sajátos irányban vitte tovább. Sajátos módon, elfogadva a disztinktív jegyeket olyan alapvető entitásoknak, amelyek nyalábjaiból sorozatok építhetők ki a nyelv „alsóbb szintjein", a sorozatokat, és bennük a megkülönböztető jegyeket — szerintem hibásan — közvetlenül a morfémák szintjéhez kapcsolta. Ennélfogva a nyelvi rendszer felépítéséből a fonémák észrevétlenül eltűntek. Mindez a generatív fonológia elvét kiteljesítő jelentős művek, Chomsky és Halle, illetőleg Postal reprezentatív munkáinak 1968-as megjelenésével alakult így. Lassú, de igen alapos munka vette ekkor kezdetét, amelynek az eredménye számos, gyakorlatias megfontoláson és főleg az anyanyelv elsajátításának törvényszerűségein alapuló olyan érv felsorakoztatása volt, amelyek a fonéma önálló lételméleti státusának megítélése mellett szóltak. E szűk, mégis fontos részterületeken a védelmi hadművelet a hetvenes évek elején indult meg, s mindmáig tart. Hadd említsem meg, hogy a generatív fonológia — legalábbis legkoraibb szakaszának — bírálatában a legsúlyosabb kritikai megjegyzések (így Derwingé, N. V. Smithé és másoké) arra vonatkoztak, hogy az ott leírt szabályok iszonyatosan bonyolultak, s minden az ellen szól, hogy a nyelvet használó egyén elméje valóban ezek szerint a szabályok szerint

működjék. Mindazonáltal nem az a benyomásom, hogy a generatív fonológiából az anyanyelvi oktatás semmit ne tudna felhasználni. Konkrét javaslat helyett azonban a kérdést szeretném a generatív fonológia leghivatottabb magyar mesterének, Szépe Györgynek a hatáskörébe utalni.

A fonológia tárgyválasztása nem merült ki a „fonemikában", a fonéma kutatásában. Itt két fontos részterületet kell megemlíteni. Egyfelől az úgynevezett frázisok szintjének a fonológiáját, másrészt pedig a szövegfonológia területét. Természetesen annak a kutatása irányzatoktól függetlenül folyt, hogy az egy elemnél nagyobb, egységes és összefüggő ejtési szakaszokra milyen saját jellemzők vannak használatban, és például a mondatmodalitásokat elkülönítő hanglejtésalakzatokat a fonológia megjelenése előtt is pontosan ismerték. De az ilyen, szegmentumok fölötti, azaz szupraszegmentális tényezők feldolgozásához ugyanúgy szükségessé váltak a fonológiában az elemi egységekre már kidolgozott absztrakt rendszerkeretek, ahogy a beszédhang ↔ fonéma elkülönítésében szükség volt rájuk. Noha mindmáig kevés számú olyan elméleti leírás van, amely az úgynevezett szupraszegmentális tényezők rendszerezésével, fogalmi analízisével, egyszóval fonológiájával foglalkozna, néhány dolgot egészen biztosan tudunk. Ilyenek: ezeknek az összetevőknek a körében is léteznek a fonéma szintjének megfelelő entitások, például a hanglejtéstényezők között ilyenek az 'intonémák', amelyek bizonyos nyelvekben szójelentéseket, másutt — mint a magyarban — mondatmodalitásokat különböztetnek meg; az intonémák grammatikai és általában kommunikatív szerkezetekhez kapcsolódnak, és ezek alakításában fejtik ki működésüket; az imént említett funkciójuk jól elkülöníthető és elkülönítendő „a nyelvrendszeren kívüli" közléstartalmak közvetítésében játszott szerepüktől (például érzelmi állapotok jelzésétől), amely utóbbiak nem szüntetik meg a nyelvi feladatokat ellátó alakzatok működését a közlésben, hanem kiegészítik azt; nagyjából mégiscsak meg tudjuk mondani, mik ezek a tényezők: hanglejtésformák, hangerő-tényezők, időzítési minták, szünet és junktúra. Az itt mondottakból nagyon kézenfekvő javaslat adódik. Lehetséges és ésszerű volna a szupraszegmentális tényezők rendszerét is azon az elven megismertetni a diákokkal, amely a beszédhang ↔ fonéma elkülönítésnek is alapjául szolgált, vagyis mint absztrakt rendszert eléjük tárni.

Ami a szövegfonológiát illeti, meglehetősen a kezdetek kezdetén vagyunk, és a témakör kibontakoztatása talán nem is várható addig, amíg a szövegnyelvészet [= textlingvisztika] eredményei és kérdésfeltevései nem hatják át jobban a hangtani kutatásokat. Érdekes és örvendetes megjegyezni azonban, hogy Magyarországon több kutató is élenjáró gondolatmenetekkel állt elő, sőt kísérlet történt az itt szóba jövő tényezők, mint tagolási módok, 'szupraszupraszegmentális tényezők' módszeres áttekintésére (Wacha Imre révén). Ezen a téren azonban még nem látom érettnek a helyzetet arra, hogy oktatási anyagként kezeljünk kísérletileg és/vagy teoretikus elemzésben igazolt megállapításokat. Amit ezzel kapcsolatosan ajánlani lehet, hogy a nyelvtanórákon ne maradjon említés nélkül a tanultakon kívüli tényezők megléte.

Az újabb fonológiai fejlemények eddigi sorravételével korántsem merítettük ki az új megállapítások vagy különösképpen a kísérleti gondolatmenetek

teljes állományát. Az elmaradtak közül egyetlenegyet azonban feltétlenül meg kell említeni, akkor is, ha ma nincs alkalmas állapotban arra, hogy része legyen az iskolai anyanyelvi oktatásnak.

Arról van szó, hogy a hangtan a maga rendszertani kérdéseit mind a fonetikában, mind pedig a fonológiában állóképszerűen kezelte. Voltak jelentős figyelmeztetések, amelyek e szemlélet megváltoztatására ihlethették volna a hangtan munkásait. Egy dinamikus aspektusú beszédkutatás megjelenése mégis a hetvenes évek legelejéig váratott magára, és eléggé bizonytalan lépésekkel indult meg. A szemléletmódosulás lényege a következő. Egy bizonyos határon túl nincs értelme tovább azt vizsgálni, hogy egy bizonyos beszédjelenség milyen fiziológiai-akusztikai-észlelési sajátságokat mutat. Minél többet vizsgálunk meg egyetlen típusból, annál nagyobb zavarba kerülünk az adatok szórásképeire tekintve, leginkább amiatt, hogy igen széles felületű átfedések vannak egymáshoz nem is közel eső elemi típusok megvalósulásai, illetve az ezekből nyert adathalmazok között. Nem fogjuk jobban ismerni a beszédet attól, ha ezeket az átfedéseket mégoly nagy számú és mégoly pontosan elemzett mérésekkel még részletesebben tárjuk föl. Sokkal inkább arra van szükség, hogy belelássunk, milyen tényezők és milyen körülmények között vezetnek eltérő típusok ejtésbeli egybeeséséhez, illetőleg — tágítva a kérdést — milyen függvényekben írható le az ejtési tényezők alakulása, ha a beszéd folyamatát tekintjük, két egymást követő elemnél hosszabb szakaszon. Úgy tudom, Merlingen 1973-ban írt tanulmánya előtt nem volt olyan megnyilatkozás, amely konkrét formában ajánlotta volna a nyelv működtetésének folyamatszabályozási vizsgálatát. Azóta azonban már más cikkek is fölvetették annak a lehetőségét, hogy — például a hangjellemzők egymást követő egységek ejtésében mutatkozó változásait követve — a beszédet fonetikailag újszerűen írjuk le. Szerintem ezeknek a törekvéseknek a kiteljesedése szintézisbe tudja majd hozni a fonetikát és a fonológiát, és egy ilyen fontos távlatnak a megjelenése akkor is említésre méltó, ha az anyanyelvi oktatásban ennek közvetlen lecsapódására nincsen esély.

II. Ami a hangtan másik ágának, a fonetikának az új eredményeit és azoknak a közoktatásban való hasznosítását illeti, a vázlatos felmérés elé fontos megjegyzést kell tennünk. Bizonyos új eljárások megjelenése, modernebb berendezések és műszerek alkalmazása, majd az ezek nyomán nyert nagyobb adathalmaz és az adatok nagyobb pontossága önmagában semmiképpen nem jelent új eredményt. Új eredmény csak ott van, ahol az eljárásmódok megreformálása, a pontosabb és tömeges adatok értékelése a vizsgált jelenséggel kapcsolatosan új értelmezéshez vezeti el a kutatót, és új válaszok megfogalmazását, vagy éppen új kérdések feltevését teszi lehetővé számára. Az ostoba szemlélő számára a legpontosabb és a legérdekesebb adatsorok is némák maradnak. Másfelől azonban arról van szó, hogy éppen a fonetikai kutatásokban — a kutatás kísérletező ösvényein — olyan kutatási anyagok is létrejönnek, amelyek — habár kevéssel járulnak hozzá egy-egy probléma megoldásának előreviteléhez — szemléletességük folytán kitűnően alkalmasak rá, hogy a diákok előtt érzékletessé, könnyen megragadhatóvá tegyenek szemük-fülük elől rejtve maradó folyamatokat. Természetesen arra is van bőven példa, hogy a tudományos újdonságérték és a gyakorlati felhasználhatóság egybeesik.

(Az újdonságok felmérésének rövid szakaszai nem a tudományszak megszokott és logikus felosztását követik, hanem az e szemle létrejöttét indokló praktikus szempontokat.)

1. A beszédképzés élettani mozzanatainak a feltárása ugyan valamelyest háttérbe szorult az elmúlt három évtizedben, lényegében párhuzamosan azzal, hogy az elektroakusztika páratlan mértékű fejlődése ellenállhatatlanul vonzáskörébe kényszerítette a kutatók nagy részét, mégis fontos — és a magyar beszéd vizsgálata szempontjából fontos — új eredményekről számolhatunk be. Az eszközfonetika legrégibb tárgykörében például, amely a szájüreg beszédszerveinek rezonátorképző és akadályképző szerepét van hivatva vizsgálni, a palatográfiában, a lingvográfiában és a labiográfiában olyan anyagok készültek el, amelyek — megfelelő módszertani és műszaki újítások nyomán — jó pontosságú és teljes képet adnak a magyar magán- és mássalhangzók ejtéséről. Ami az egyes leírásokat illeti, itt meg kell jegyeznünk, hogy valamennyi közül Bolla Kálmáné látszik a legalkalmasabbnak arra, hogy a közoktatásban a tankönyvszerzők támaszkodjanak rá. Javaslatom az, hogy az iskolai nyelvtanok vegyenek át mutatóba ezek közül néhány ábrát annak illusztrálása végett, hogy a beszédszervek hogyan hozzák létre egy-egy beszédhang ejtésekor a megfelelő alakzatot, és hogyan különbözik két alakzat eltérő beszédhangok ejtésekor.

A beszédkutatás terén az utolsó két évtized más vonatkozásban is hozott hasznavehető fejleményeket. Csakhamar kiderült ugyanis, hogy a beszédképzés folyamatait nem elégséges állóképekben, mint fontosabb ejtési szakaszoknak rögzített alakzatait, különböző fotókon vagy rajzolt sémákon bemutatni. A folyamatok ábrázolásához egyre bővülő körben használják fel a mozgóképet. (Ennek során alakult ki a mozgóképes palato- és labiográfia.) A magyar beszédre vonatkozólag először Lotz János készített filmet, amely az egyes magyar hangtípusok ejtését, illetőleg rövidebb mondatok képzésfolyamatait mutatja hangosított normál- és röntgenfilmen. E képsorokon a beszédképző szervek mozgása azért is jól megfigyelhető, mert a szerző frekvenciatorzítástól mentes lassításban közli a folyamatot, a hang alakulásával időbeli összhangban. Ez a látványos film azonban nem az egyetlen a maga műfajában. Később többen is vállalkoztak hasonló létrehozására, és a TANÉRT 1981-ben közreadta a maga oktatófilmjét a magyar beszédhangok ejtéséről. Ez az utóbbi nem tartalmaz ugyan röntgenfelvételeket, de a beszédlégzéstől az egyes hangok helyes ejtéséig bemutatja a képzés jellemzőit, sőt rövid példákkal szolgál az artikulációs bázis helytelen beállítódásából adódó hibás ejtésre is. Külföldi kutatóhelyeken — nagyobb műszaki apparátussal — részletesebb és színesebb mozgóképfelvételek is készültek. Van olyan japán felvétel, amely a száloptika igénybevételével a hangszalagok mozgását ábrázolja, bemutatva azok eltérő lehetséges állásait és a jellegzetes rezgésformákat.

Azt gondolom, hogy az anyanyelvi oktatás bármelyik szintjén bemutatható lenne a TANÉRT filmje, amely a maga 14 perces időtartamával nem terhelné többletsúllyal a tananyagot, hanem inkább tanulságosan színesítené a magyarórát.

Ugyancsak a technikai fejlődésnek köszönhető, hogy a fonetika is birtokába vette az elektrofiziológia módszerét. Itt arról van szó, hogy az egyes beszéd-

képző szervekről elektródákkal akcióáramot lehet elvezetni. Ha rögzítjük a hangot, másfelől folyamatosan regisztráljuk az egy vagy több beszédszerv izomnyalábjaiból elvezetett impulzusok értékváltozásait, akkor választ kaphatunk arra, hogy halad előre a beszéd képzése. Ez a vizsgálati eljárás csak látszólag vezet tautologikus eredményekre. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy bizonyos beszédszervek mozgása egyszerre késik, és egyszerre előbbre van, mint az aktuális beszédhang ejtésekor mozgó, illetőleg ingerelt beszédszerv megfelelő izomnyalábja.

Az első következtetés teljesen magától értődő: a beszédképző szervek folyamatosan működnek, mégpedig úgy, hogy vannak közöttük durvább programozásúak és vannak, amelyek finomabb szabályozás alapján változtatják tevékenységüket; egyesek közülük tehát egyszerre több ejtési egység számára is azonos algoritmus, azaz eljárási lépés szerint működnek, míg mások nem mutatnak ilyen viszonylagos állandóságot. Érdekesebb és fontosabb ennél, hogy az említett eljárással sikerült egy olyan ejtési jellemzőt tetten érni, amelyet eladdig csak feltételeztünk. (Megjegyzendő, hogy maga a feltételezés is bizonytalan volt, mert az igazodás esetein alapult, márpedig bizonyos nyelvekben ez előremutató, másokban azonban túlnyomórészt „hátra ható".) Maga a konzekvencia az, hogy működésük közben a beszédszervek előretartóan vannak programozva, vagyis az ejtés adott időpillanatában sokkal inkább annak az alakzatnak az értékei felé mutatnak torzulásokat, amely a következő közlési elemhez szükséges, és csak kisebb mértékben viszik tovább az előző elemnek megfelelő konfiguráció nyomait. Örömmel közölhetem, hogy Kemény és Subosits idevágó kísérleti eredményei a magyar nyelvre nagyban megerősítették azt a sejtést, amely a közlés információelméleti értelmezéséből nagy valószínűséggel várható volt.

A dolognak a közoktatás szempontjából látszólag semmiféle jelentősége nincs. A beszédre vonatkozó tankönyvi közlésekben azonban — úgy látom — minél előbb helyet kell kapnia a közlés folyamat jellegéről való említésnek is, és annak jelzésszerű dokumentációja mint szemléletes és egy diák számára minden bizonnyal 'egzaktnak' tűnő adalék lehetne az elektromiográfiás vizsgálati eredmény.

2. Az elmúlt évtizedekben, egész pontosan 1946, az első hangszínképelemző berendezés megépítése óta, minden kétséget kizáróan az elektroakusztika fejlődése adta a legtöbbet a fonetikának. Mint közismert, ennek a metódusnak a lelke az, hogy látható formában rögzíti az elhangzottak teljes frekvenciamenetét a hangösszetevők maximálisan 85—16 000 Hz tartományán belül az idő függvényében (de a mindmáig alkalmazott berendezéseken egyszerre legfeljebb két és fél másodpercnyi szakaszon). Ha tehát egy hangszalagra rögzített beszédesemény megfelelő részét lerajzoltatjuk a készülékkel, akkor például egy *s* hangot kb. egy centiméteres szakaszon látunk úgy, hogy a kép — a megfelelő frekvenciatartomány megválasztása esetén — megmutatja, milyen frekvenciaértékű összetevők sávjai teszik a hangot azzá, aminek halljuk. Mélyebb férfihang ábráján még a hangszalagok rezgéseit is látjuk, ami jól jellemzi a szonográf rendkívüli felbontóképességét.

A hangtanban ennek a készüléknek a megjelenése valami olyasmit jelentett, mint a bakteriológiában a mikroszkópé. Ugyanis lehetségessé vált nem csupán az egyes beszédhangok egységes képének az elemzése, hanem az ejtésbeli hangátmeneteké is, illetőleg — ami a magyar fonetikában különösen fontos

volt — bizonyos mássalhangzók összetevőinek az (újra)vizsgálata is. A magyar beszédhangok hangszínképes elemzése alapján — úgy tűnik — pontot lehet tenni egy nagy vita végére. Módszeresen le lehetett ugyanis mérni, hogyan alakul az affrikáták egyes összetevő szakaszainak az időtartama, a néma vagy zörejt alig tartalmazó és a felpattanási zörejt mutató fázisé. Itt a pontosságnak rendkívüli szerep jutott, és valóban talán a szonográfnak köszönhető, hogy az affrikáták rendszerbeli elhelyezése nyelvésznek ma már nem okoz gondot és nem ébreszt többé kételyt. Nem kisebb jelentősége van másfelől annak a ténynek, hogy nemcsak a mássalhangzókat, hanem a magánhangzótípusokat is jól lehetett akusztikai ismérvekkel leírni.

De nem ez volt az igazi nyereség. A szonogramokon egyebek mellett jól láthatóvá (és mérhetővé) váltak a hangátmenetek akusztikai szakaszai. Ezeknek a vizsgálatából pedig olyan törvényszerűségek derültek ki, amelyek új megvilágításba helyezték az ejtésfolyamat jellegére vonatkozó ismereteinket. Pontosan osztályozható ugyanis, hogy milyen hangkapcsolódási minták milyen szabályszerűségek szerint alakulnak, és ebből következtetések adódtak a beszédképzés magasabb szervezési szintjeinek a törvényszerűségeire.

E következtetések mindegyikét mindmáig még nem vonták le, de amit tudunk, az nagyon fontos lesz a beszéd mechanizmusának új típusú elméleti leírásához. Hiba volna megjegyzés nélkül hagyni azt a tényt, hogy a hangszínkép vizuális ábrázolása egy hangnak, és a megfelelés szükségképpen viszonylagos a kettő között. Vannak tudósok — így például Tarnóczy professzor —, akik felhívják a figyelmet a hangszínképes ábrázolás elkerülhetetlen torzítására. Ennél jobb megjelenítési forma mindazonáltal ma nincs.

A hangszínképelemzés mellett egyéb metódusok is megjelentek, teret nyertek a fonetikában. Az oszcillográfok mai változataival minden korábbinál pontosabban lehet időtartamot mérni, és az elhatárolás is valamelyest könnyebbé vált (habár a gép annak elméleti nehézségeit persze nem szüntethette meg). Van már olyan készülék, amely a hangmagasság folyamatos leírását az elhangzó beszéddel egyidejűleg végezni tudja, és egy másik, amely az intenzitásviszonyokat jegyzi hasonló elv szerint, ugyanilyen sebességgel, tetszőleges felbontásban.

A regisztrátumok azonban még nem tudományos eredmények, mint mondtam, noha a gyakorlatias részeredmények sem lebecsülendők. Ilyenekből a magyar beszédre vonatkozólag is bőven jutott. Az egyes magyar beszédhangok akusztikai ismérvek szerinti leírásán kívül ezek közé tartoznak az ejtési egységek időtartamviszonyaira vonatkozó, értékelt mérési eredmények, amelyek a magyar nyelv mai történeti szakaszának bizonyos hangrendszerbeli változásainak lehetséges kezdőpontjaira, illetőleg irányaira mutattak rá. Ide tartoznak továbbá olyan vizsgálatok, amelyek pontos(abb)an meghatározták az egyes mondat szintű dallamformák hangmenetének alakulását, és az itt mutatkozó szórásképek fő csoportjai, valamint a közvetített kommunikatív (tehát nem szoros értelemben vett jelentéstani) tartalmak funkcionális összefüggését, és így tovább.

Azonban itt két olyan elméleti vonatkozás van, amelyeknek a jelentősége messze fölülmúlja ezeket. Egyik esetben sem egészen friss felfedezésről van szó, de egyik esetben sem lezárt és végleges, minden részletre kiterjedően, véglegesen tisztázott megállapításokról.

Az e század második felének legelején kialakult műszaki adottságok — beszédjelenségekkel foglalkozó fizikusok kezében — lehetővé tették a beszéd-

produkció összefoglaló elméletének a megteremtését. A svéd Gunnar Fant — 1960-ban megjelent művében — abból indult ki, hogy ha a beszédszerveket az akusztikai hagyományoknak megfelelően úgy tekintjük, mint egy aerodinamikai rezgésrendszert, amelyben hangforrás és szűrők vannak, és továbbá pontosan meg tudjuk határozni, milyen értékeket vesznek föl a hangesemények a közlés egyes szakaszain (frekvencia, intenzitás, időtartam), akkor a rezonátorok alakváltozásaihoz hozzá tudjuk kapcsolni az akusztikai értékváltozásokat, és meg tudjuk mondani, hogy példának okáért a szájüreg milyen alakzata mellett milyen akusztikai végeredmény várható, és bizonyos akusztikai képnek milyen rezonátoralakzat felel meg. Ez „a beszédprodukció akusztikai elmélete". A Fant-elv mindenképpen érvényesnek látszik, és nem a beszédre vonatkozó, hasonló összefüggéseket az akusztika már régóta evidenciaként tart számon. Két dolog azonban erősen zavarja a tiszta képet. Az egyik az, hogy azonos akusztikai eredmények eltérő rezonátoralakzatok mellett is létrejöhetnek (több beszédszervi rezonátor együttműködése más kombinációban is adhatja ugyanazt a végproduktumot). A másik pedig, hogy nem adódnak egyértelmű eredmények, amikor ellenőrző méréseket végzünk. (Magánhangzóknál a második formáns alakulása például klasszikusan összefügg a nyelvemelkedés fokával; ámde néha a második formáns mint a magánhangzók meghatározó fontosságú akusztikai összetevője változatlan, noha a nyelvállásnak közben szükségszerűen meg kellett változnia.) Az ok mindkét esetben ugyanaz: a beszédképző szervek rendkívüli rugalmassága, és képessége arra, hogy minden alapfunkciót más, helyettesítő megoldással pótolni tudjon.

A tankönyvírás és az oktatási programok összeállítása szempontjából talán még nagyobb jelentőségű az a szintén lassan konkrét formákat és pontos megfogalmazásokat találó fölismerés, hogy a beszédben számontartott szupraszegmentális funkciók, mint amilyen a (szó)hangsúly, a fonológiailag releváns hangmenettípusok, időzítési minták nem kötődnek fizikailag egyneműnek meghatározható tényezőkhöz. Ez azt jelenti, hogy a hangsúlyos szótagban a hangsúlyt nem kizárólag a zöngés szakasz intenzitásának viszonylagosan kiemelkedő értéke adja, egyes magánhangzók „hosszúságának" nemcsak a megfelelő ejtési szakasz viszonylagos időtartam-növekedése az oka, és a kijelentő mondat ereszkedő hanglejtésének az „ereszkedése" sem egyedül az alapfrekvencia rezgésszámának a csökkenésével magyarázható. Minden említett tényező valamennyi egyéb fizikai jellemző együttes megváltozásának köszönhető, így például a hangsúly létrejöttében az alapfrekvencia bizonyos mértékű emelkedése és kisebb részben az időtartam megnövekedése stb. is szerepet játszik. (A részletek — főként az egyes tényezők szerepének arányait tekintve — még nincsenek teljesen tisztázva, de a tételt általános formában már igazoltnak vehetjük.)

A javaslat ezúttal teljesen kézenfekvő. Jó volna, ha a nyelvtanoktatásban a beszédprodukciót olyan módon tárgyalnák, hogy a beszédképzés és az akusztikai vonatkozások együtt legyenek említve. (Itt mindazonáltal két praktikus nehézséget is látok: a Fant-elmélet idegen nyelvű és bonyolult matematikai apparátussal készült leírásának áttekintését, illetőleg a tananyagban való elhelyezést. Az elsőn segíthet az, hogy Vértes O. András a „Fejezetek a magyar leíró hangtanból" c. akadémiai kiadványban a dolog lényegét jól összefoglalta magyarul. A másodikra talán azt lehet mondani, hogy a gimnáziumi magyar nyelvtan szerzője átcsempészhetné a témát fizikus kollégájának a tankönyvébe, s csak utalást tenne a sajátjában a gimnáziumi

fizika tankönyv rezgéstani fejezetére.) Ezzel párhuzamosan pedig azt ajánlom, hogy tűnjön el a mai nyelvtanokból az a hiba, hogy a hangsúlyt, a hanglejtést és az időtartamot egyetlen, mindegyiket egy különálló fizikai paraméterhez kötjük.

Az elektroakusztika fejlődésének köszönhető új eredmények ismertetésének lezárása előtt elkerülhetetlenül érinteni kell még egy olyan tárgykört, amely minden magyar nyelvtanban említést kap, ha csak röviden is. Ez az úgynevezett alapfrekvencia (gégehang) létrejöttének, illetőleg képzésének a mechanizmusa. A gége viselkedése, a hangszalagok rezgésének élettani folyamata közvetlenül nem vizsgálható önmagában (vagyis a garati, az orr- és szájüregi rezonátoroktól különválasztva), hiszen ehhez olyan kísérleti személyre volna szükségünk, aki — lefejezés után — rendeltetésszerűen tudná a gégéjét működtetni. (Ezt a hiányt egykor megpróbálták kimetszett borjúgége átfúvásával pótolni, de tudomásom szerint a helyettesítésnek ez a módja nem bizonyult eléggé hatékonynak.) A vizsgálatok szükségképpen közvetett módja számos vonatkozásban kétségben hagyta a kutatókat, akik tehát elektroakusztikai eszközeik olyan használatára voltak ráutalva, hogy a már a rezonátorterekben módosított, akusztikailag már átrendezett rezgésképből kellett visszakövetkeztetniük az alaphang eredeti formájára, s ennek nyomán a hangszalagok rezgésmechanizmusának pontos lefolyására. Stetson motoros elmélete 1928-ból, illetőleg a főként van den Berg nevével fémjelzett hangképzési teória 1958-ból sok kérdést nyitva hagyott, elsősorban azt, hogy a hangszalagok aktív izomtevékenységgel is hozzájárulnak-e az alaphang kialakulásához. Nos, ezen a téren a Tarnóczy Tamás által mintegy három évtizede folytatott vizsgálatok arra mutatnak, hogy a hangszalagok — a finomszabályozás szintjén — igen is aktívak, s hogy például a hangszalagok a hang képzése közben nemcsak nyitózáró mozgást végeznek, hanem sajátos hullámzó mozgást is. A dologgal kapcsolatosan ugyanazt kell mondanom, mint a legutóbbi javaslatban: ha a hangforrás működésére vonatkozó ismereteink bővülése szükségessé tesz a tananyagban módosítást, úgy ezt meg lehet tenni. (Viszont érdemes volna ezt is vagy az embertannal foglalkozó, vagy ismét a fizikát előadó tankönyvekbe áthelyezni. Továbbá: a kérdéssel foglalkozó tankönyv szerzője akkor jár el a legszerencsésebben, ha e passzus megírásához közvetlenül akusztikus segítségét veszi igénybe; a szakcikkek ugyanis nem könnyen emészthetők.)

3. Az elmúlt másfél-két évtizedben a fonetikába is betört a számítástechnika. Alkalmazása elsődlegesen a méréseredmények gyűjtésében és értékelésében kapott helyet. Ez még nem indokolná, hogy itt megemlítsük, ám legújabban a kör bővült. Fizikai akusztikával foglalkozó szakemberek ugyanis olyan berendezést szerkesztettek, amely képes rá, hogy rezgésgenerátorokkal létrehozva a beszédhang jellemző akusztikai összetevőit, olyan komplex hangokat szólaltasson meg, amelyek a megtévesztésig hasonlítanak a természetes beszéd során keletkező egységekhez. Ha a szintetizátort megfelelően vezéreljük, akkor a természetes beszédnek megfelelő akusztikai folyamatot tudunk létrehozni. A természetes beszéd megszokott tempója miatt a vezérlés csak számítógéppel lehetséges.

Az eljárásnak a jelentősége sokkal nagyobb, mint első látásra hihetnénk. Ahhoz tudniillik, hogy a természetes beszédet hangzásban jól megközelítő

végeredményt kapjunk, a programnak igen pontosnak kell lennie. Ilyen program megszerkesztése pedig csak akkor képzelhető el, ha a kiinduló adatok, vagyis azok, amelyeket elemzéseink során gyűjtöttünk, hibátlanok és elég részletes képet adnak a természetes beszédprodukcióról. Minthogy pedig a beszédszintézis mintegy ellenőrzi az elemzésben szerzett ismereteket, a metódust „szintézissel történő analízisnek (analysis-by-synthesis)" is nevezték el. Magyarországon Fónagy Iván és a Nyelvtudományi Intézet munkatársai, Olaszy Gábor és Bolla Kálmán foglalkoztak mesterséges beszéd előállításával, emellett a Posta Kísérleti Intézetében dolgozó Takács György eredményei ismertek. Amennyire meg tudom ítélni, közülük Olaszy Gábor jutott legmeszszebbre. Amennyiben tehát ajánlhatom, hogy a közoktatás nyelvtani tananyag-illusztrációit egészítse ki a mesterséges beszéddel mint szemléltető eszközzel, az Olaszy által készített mintaszalag felhasználását javaslom.

4. Annak a felfedezésnek a nyomán, hogy az emberi hallás specifikus, ami sajátos értékeket biztosít egyes akusztikai összetevőknek, és ami azt jelenti, hogy a beszéd akusztikai szerkezetének és összetevőinek megismerésében nem elégedhetünk meg a fizikai, „objektív" adatokkal, a fonetikában — egy túlbecsülhetetlen ismeretelméleti probléma módszertani lecsapódásaként — kialakult a beszédhallás kutatása. Metodikája egyszerű: a kísérletek céljaira kiszemelt beszédhangok vagy hanglejtésminták stb. akusztikai elemeit „megkeverik", azaz megváltoztatják, törölnek közülük, illetve két eltérő hangjelenség adatait kombinálják, s az így létrejött akusztikai jelenségeket lehallgattatják kísérleti személyekkel. Attól függően, hogy mely fonológiailag releváns típussal azonosítják a hallgatók a mintát, meg lehet állapítani, hogy mely összetevők meghatározók a kérdéses egységben, s melyek azok, amelyek kevésbé lényegesek. A minták létrehozását ma már nagyrészben beszédszintetizátorral végzik.

A beszédészlelés területéről éppen ezt a metodikát tartom átmenthetőnek az anyanyelvi oktatás gyakorlatába. Úgy gondolom, hogy megfelelően megválasztott mesterséges hangminták tesztelése, majd az eredmények közös értékelése hozzásegíthetné a tanulókat az ismeretszerzés aktív változatának gyakorlásához.

*

E rövid szemle végén — összegzés gyanánt vagy helyett — hadd tegyek néhány zárómegjegyzést.

Az a benyomásom, hogy a hangtani kutatások újabb eredményei több vonatkozásban is segíthetik az anyanyelvi oktatás állandóan szükséges korszerűsítésének folyamatát. Egyrészt megnövelték az igénybe vehető tananyagbázist (beszédfilm, mintaszalagok, egyéb segédanyagok). Másfelől módszertani újításokkal és — a magyar nyelvre vonatkozólag elsősorban a fonológia területén — új, gyakorlatias ismeretanyaggal szolgálnak. Harmadsorban pedig arra tanítanak, hogy óvatosan kezeljük a 'helyes—helytelen' minősítést a nyelvhasználat tényeit illetően, s ahol csak lehet, a 'megszokott—új', de legalábbis a 'normatív—új' minősítéspárokat használjuk. A tudomány „objektív" eredményei ugyanis nem azt a célt szolgálják, hogy gátolják a fejlődést, jelen esetben a nyelvhasználat eszköztárának a bővülését.

Szende Tamás

„A metaforáló állat"

B e v e z e t é s. A filozófia és a tudományok történetében — minden korban és minden helyen — van egy olyan állandó törekvés, amelynek az a célja, hogy tanulmányozza és felmutassa, mi *az ember*, milyen az emberi természet (MEGA. I. 3. 113. — Lukács 154). A különböző tudományok és elméletek széles köre egymásnak ellentmond ebben a kérdésben is. Mégis úgy vélem, hogy állításaikban találtam valami feltűnő azonosságot, és ez fontos lépést jelenthet a mai interdiszciplináris próbálkozásokban, amelyek a rég óhajtott szintézist igyekeznek megalkotni. Olyan szintézist, amely a rendkívül nagy mértékben szakosodott tudományok igen nagy mennyiségű és különböző eredményeit ki tudja engesztelni egymással.

Mind a fenti kérdés, mind pedig a megoldáson fáradozó erőfeszítések olyan idősek, akár az ember. Az egésznek a velejét meglepően egyszerűen föltárja az Udana-gyűjtemény következő története a vakokról és az elefántról.

V a l ó s á g é s i g a z s á g

Itt Savatthiban . . . élt egyszer egy király. Egyik emberéhez így szólt: Eredj, kedvesem, és Savatthi minden vakon születettjét gyűjtsed egybe. — Igen, uram. — Ez az ember . . . a király parancsát teljesítette, és Savatthi minden vakon születettjét egy helyre gyűjtötte, aztán a királyhoz ment, és azt mondta: Uram, Savatthi minden vakon születettje egy helyre gyűlt. — Azt mondom neked, mutass a vakon születetteknek elefántot. — Igen, uram. — Az ember a király parancsát teljesítette, és a vakon születetteknek elefántot mutatott. — Ilyen az elefánt, vakon születettek. — Az egyiknek az elefánt fejét mutatta meg, — ilyen az elefánt, vakon születettek. A másiknak fülét mutatta meg, — ilyen az elefánt, vakon születettek. Megmutatta agyarát, — ilyen az elefánt, vakon születettek. Megmutatta ormányát, — ilyen az elefánt, vakon születettek. Megmutatta törzsét, — ilyen az elefánt, vakon születettek. Megmutatta lábát, — ilyen az elefánt, vakon születettek. Megmutatta farkát, — ilyen az elefánt, vakon születettek. Megmutatta farokszőrét, — ilyen az elefánt, vakon születettek. Mikor a vakon születetteknek az elefántot megmutatta, a királyhoz ment, és így szólt: A vakon születetteknek az elefántot megmutattam, most tedd, amit jónak látsz. A király odament a vakon születettekhez, és azt kérdezte: Megmutatták nektek az elefántot? Mihez hasonlít az elefánt? — Az a vakon született, akinek az elefánt fejét mutatták meg, azt válaszolta, hogy az elefánt olyan, mint a fazék. Az a vakon született, akinek az elefánt fülét mutatták meg, azt válaszolta, hogy az elefánt olyan, mint a cséphadaró. Az a vakon született, akinek az elefánt agyarát mutatták meg, azt válaszolta, hogy az elefánt olyan, mint az eke. Az a vakon

született, akinek az elefánt ormányát mutatták meg, azt válaszolta, hogy az elefánt olyan, mint a kötél. Az a vakon született, akinek az elefánt törzsét mutatták meg, azt válaszolta, hogy az elefánt olyan, mint a hordó. Az a vakon született, akinek az elefánt farkát mutatták meg, azt válaszolta, hogy az elefánt olyan, mint a mozsártörő. Az a vakon született, akinek az elefánt farokszőrét mutatták meg, azt válaszolta, hogy az elefánt olyan, mint a seprű.

Ilyen az elefánt, nem, az elefánt nem ilyen. Nem ilyen az elefánt, az elefánt ilyen. És akkor ököllel egymásnak estek. A király pedig . . . jót mulatott rajtuk. (Hamvas Béla ford.)

Bármennyire sértő is esetleg, a történet ráillik az egymást folyton cáfoló tudósokra, és amint a későbbiekből nyilvánvaló, a művészet és a mítoszok a maguk módján, többé-kevésbé közelebb állnak a királyhoz, aki az elefántot elefántnak, — az embert embernek mint egésznek látja.

A tudományos felfedezések és találmányok ugyanis önmagukban kizárólag a tudományban jelentenek fejlődést és haladást, és valódi és véres harc, vagyis háború a következményük, a kiteljesedésük, ha nem veszik tekintetbe, hogy a világ egésze nem csupán tudomány. A királyi látásmód hallatlan éberséget és szerénységet követel meg a tudóstól, és egyáltalán bárkitől, hogy mindig emlékezetben tartsák: elsősorban *emberek*, és csak másodsorban tudósok, vagy netán tábornokok, vagy más efféle „töredékek". Amikor a tudós a maga szakterületén kitapogat egy „fazekat", mint embernek fel kell tételeznie, hogy az ember számára az csak a „fej", azaz egy része az „elefántvilágnak", s ehhez emberség, hűség és becsületesség kell. Talán ez a vágy és válság és kettősség fogalmazódik meg József Attilánál: „az igazat mondd, ne csak a valódit" (Thomas Mann üdvözlése). A „fazék-", a „kötél"- stb. jellegű részletekből áll a természettudományok „valósága", de ezekben nem található meg az „igazság".

Ma a humán és társadalomtudományok azok, amelyek — durván szólva — felölelik az emberi lények világát a maga egészében. Nem egyszerűen a fizikai világ részeiként, amint a természettudományos kutatásban megjelennek, hanem sajátos jellegükkel, számtalan vonatkoztatottságukkal a társadalmi lét szintjén is, és az előre-ki-nem-számíthatósággal együtt.

Az ember a hétköznapi életben sokkal inkább „animal emotionale", sőt „animal metaphysicale" — abban az értelemben, ahogy Vercors is használja Tropi-komédia című regényében —, semmint „animal rationale". Ezért is jeleztük már fentebb is, hogy a múltban a mítoszok és a művészetek voltak képesek természetüknél fogva holisztikus képet adni az emberről. A művészi és mitikus közlés pedig elsősorban a metaforán nyugszik, annak szűkebb és tágabb jelentésében.

A metaforálás egyetemes és általános jellege. Mielőtt még a metafora természetének vizsgálatára rátérnék, néhány tetszőleges példán szeretném bemutatni, hogy a metaforaalkotás minden nyelv, minden kor és hely, minden kultúra sajátja, az ember életét és gondolkodását állandóan át- meg átjáró, irányító tényező.

A japán írásban az asszony 女 és a gyermek 子 jele együttesen 好 szeretetet és jóságot jelöl (Walsh 33), két egymás felé nyújtott kéz barátságot (uo. 57), a verés és a gyerek jele pedig együttesen tanulást: 学 (uo. 154).

Amikor az elektrotechnikus „wattos harapnivalót" kér a büfében, amikor „olajra lépünk", haragunkban „marhának" címezzük egymást stb., metaforákkal élünk.

ÁLLAMI BIZTOSÍTÓ

GÉPJÁRMŰ KÁRBEJELENTŐ LAP

Kárszám:

Figyelem! A kárbejelentőt lehetőleg közösen töltsék ki, és törekedjenek az adatok pontos megadására. Csak a tényeket rögzítsék. Ha több jármű ütközött össze, akkor a harmadik és további járművekről külön kárbejelentőt kell kitölteni, kinek-kinek a vele közvetlenül ütközővel. Kitöltés után ellenőrizzék egymás adatait, majd írják alá a kárbejelentést. A kárt szenvedett érdeke, hogy ezt a lapot a kárt okozó által kitöltve és aláírva megkapja, mert kárát enélkül rendezni nem tudják.

1. Baleset ideje 197 év hó nap óra perc
helye (város, út, utca, km-kő)

2. Tanúk neve, címe
Az utas neve
aláhúzandó!

3. Rendőri intézkedés történt-e* Igen ☐ Nem ☐
rendőrkapitányság részéről

4. Melyik vállalat végzett helyszínelést?

5. Harmadik résztvevő neve, rendszáma

„A" GÉPJÁRMŰ (saját)

Jellege

7. **Tulajdonos** (üzembentartó) neve
telefon
címe

8. **Gépjármű** rendszáma *
gyártmánya és típusa színe
alvázszáma* telj. LE
forg. eng. száma* kelte

9. **CASCO**
száma önrész Ft
díjfizetés helye ideje

10. Vezető neve
foglalkozása telefon
címe
jogosítvány száma* kategória
érvényes 19 -től 197 -ig
munkahelye
Milyen minőségben vezette? családtag ☐
tulajdonos ☐ egyéb ☐

11. → Gépjárművére mutató nyíllal jelölje meg az ütközés helyét, irányát!

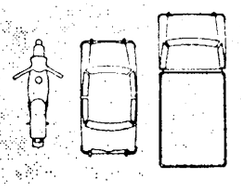

12. Keletkezett kár összege Ft

6. Jelölje meg az Önre vonatkozó baleseti helyzetet!

01	Előtte haladtam–azonos sávban	01
02	Mögötte haladtam–azonos sávban	02
03	Külön sávban haladtam	03
04	Szembe jött velem	04
05	Előztem balról	05
06	Előztem jobbról	06
07	Álló járművet kerültem	07
08	Jobbra kanyarodtam	08
09	Balra kanyarodtam	09
10	Zöld jelzésben haladtam	10
11	Sárga jelzésben haladtam	11
12	Piros jelzésben haladtam	12
13	Sávot változtattam	13
14	Megfordultam	14
15	Tolattam	15
16	Parkolásból indultam	16
17	Parkoláshoz beálltam	17
18	Parkoltam	18
19	Álltam (úttesten)	19
20	Irányjelzést alkalmaztam	20
21	Irányjelzést nem alkalmaztam	21
22	Elsőbbséget nem adtam	22
23	Hangjelzést adtam	23
24	Fékeztem	24
25	Gyorsítottam	25

Írja be, hány kockát jelölt meg!

„B" GÉPJÁRMŰ (idegen)

Jellege

7. **Tulajdonos** (üzembentartó) neve
telefon
címe

8. **Gépjármű** rendszáma *
gyártmánya és típusa színe
alvázszáma telj. LE
forg. eng. száma* kelte

9. **CASCO**
száma önrész Ft
díjfizetés helye ideje

10. Vezető neve
foglalkozása telefon
címe
jogosítvány száma kategória
érvényes 19 -től 197 -ig
munkahelye
Milyen minőségben vezette? családtag ☐
tulajdonos ☐ egyéb ☐

11. → Gépjárművére mutató nyíllal jelölje meg az ütközés helyét, irányát!

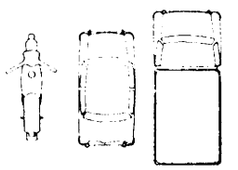

12. Keletkezett kár összege Ft

13. NYILATKOZATOK (Nem kívánt törlendő, megfelelő bekarikázandó!)

A balesetért a felelősséget elismerem és kérem, hogy kötelező felelősségbiztosításom alapján „B" gépjármű kárát rendezzék.

A balesetért a felelősséget nem ismerem el és kérem, hogy káromat „B" gépjármű felelősségbiztosítása alapján rendezzék.

A balesetért mindketten felelősek vagyunk.

Nem tudom eldönteni, hogy a balesetért kit terhel a felelősség.

Kérem a saját gépjárművemben keletkezett kárt CASCO-biztosításom alapján rendezni.

Büntetőjogi felelősségem tudatában kijelentem, hogy fenti adatokat a valóságnak megfelelően töltöttem ki

„A" gépjármű tulajdonosa „A" gépjármű vezetője

13. NYILATKOZATOK (Nem kívánt törlendő, megfelelő bekarikázandó!)

A balesetért a felelősséget elismerem és kérem, hogy kötelező felelősségbiztosításom alapján „A" gépjármű kárát rendezzék.

A balesetért a felelősséget nem ismerem el és kérem, hogy káromat „A" gépjármű felelősségbiztosítása alapján rendezzék.

A balesetért mindketten felelősek vagyunk.

Nem tudom eldönteni, hogy a balesetért kit terhel a felelősség.

Kérem a saját gépjárművemben keletkezett kárt CASCO-biztosításom alapján rendezni.

Büntetőjogi felelősségem tudatában kijelentem, hogy fenti adatokat a valóságnak megfelelően töltöttem ki

„B" gépjármű tulajdonosa „B" gépjármű vezetője

A két gépjármű vezetőjének (tulajdonosának) aláírása után semmilyen további bejegyzést vagy változtatást végrehajtani nem szabad! * Költségnösök ellenőrizzék

52512/2 sz. — Gépjármű kár. elelentő lap 9-5...7 Pécsi Szikra nyomda

Ezt az oldalt a bejelentő tölti ki!

14. Időjárás:	derült	☐	borús	☐	szeles	☐
	ködös	☐	havas	☐	(ólmos) esős	☐
Útfelület	száraz	☐	gödrös	☐	vizes	☐
	jeges	☐	sáros	☐	sima	☐
Útburkolat	aszfalt	☐	beton	☐	makadám	☐
	keramit	☐	kockakő	☐	földút	☐

15. Helyszínrajz: Kérjük ábrázolja az utcát, utat (név, hst., km-kő, közeli városok), a két gépjármű helyzetét a baleset után, a keréknyomokat, valamint a közlekedési jelzéseket (lámpa, tábla).

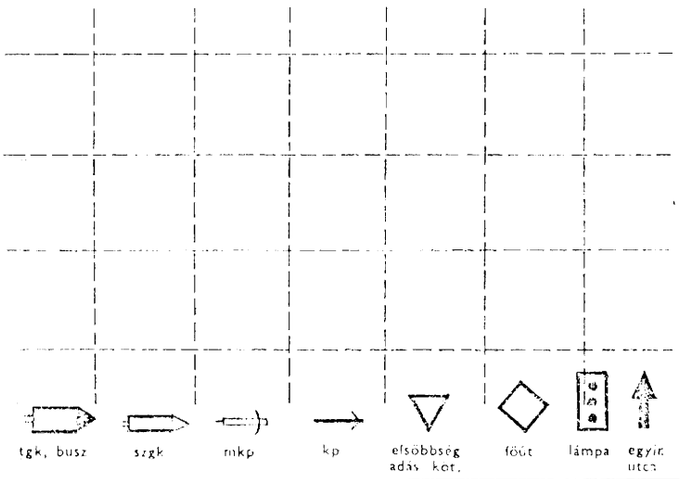

17. Rajzolja be gépjárműve sérülését! A rendszámot is tüntesse fel!

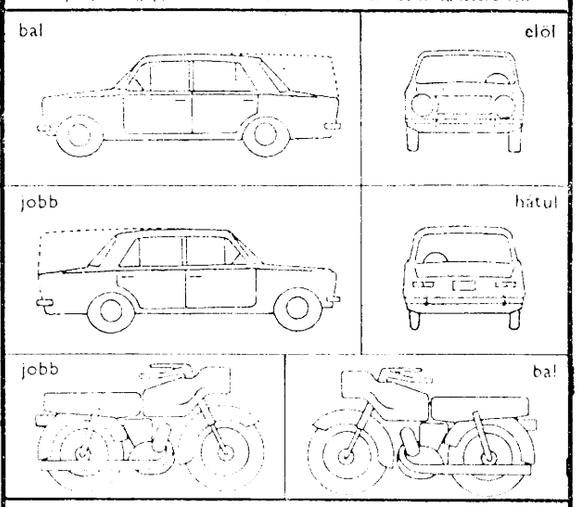

Az ábrán nem jelölhető sérülések leírása:

Hol tekinthető meg a gépjármű a (helyszíni) szemle során?

16. Hogy tortent a baleset? (egyéb közölnivalók)

Figyelem! A baleset sérültjeit és az utasokat is itt kell feltüntetni!

18. A balesetben résztvevők (gépkocsivezető, utas, gyalogos stb.) Neve, lakcíme, munkahelye	Élet-kora év	Gyalogos	A gépkocsiban levő: melyik helyen ült? A	Gépkocsi	B	biztonsági övet viselt: igen	nem	A sérült: elsőbbségi kötelt	korbatba kötelt
		☐	☐		☐	☐	☐	☐	☐
		☐	☐	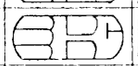	☐	☐	☐	☐	☐
		☐	☐		☐	☐	☐	☐	☐
		☐	☐		☐	☐	☐	☐	☐

19. Egyéb, nem a gépjárműben keletkezett kár (oszlop, korlát, jelzőtábla, sorompó stb.)	Rongálódás jellege	Rongálódás előtti értéke Ft	A tárgy tulajdonosának neve, címe	Milyen biztosítással rendelkezik?

20. BIZTOSÍTÓ TÖLTI KI!	CASCO magán	Alulírott kijelentem, hogy a baleseti leírást és a károk, sérülések részletezését a valóságnak megfelelően adtam meg.		Bejelentő aláírása
	CASCO közületi			
Átvette:	Felelősségi magán	Előzmények:		Kijelölt kárszakértő:
	Felelősségi közületi			
	Nemzetközi			
Kelt, 197	Verseny			

5 évig irattárban meg kell őrizni! *A megfelelő választ alá kell húzni!*

Nyilvántartási szám

ÜZEMI BALESETI JEGYZŐKÖNYV

Szakma 1 2 Megye 3 4

A GAZDÁLKODÓ SZERVEZET (ÜZEM, TELEP) MEGNEVEZÉSE, CÍME:

Postai irányítószáma Törzsszám 5 9 Szakágazat 10 13 Szektor 14 15 Felügyelet 16 17

A SÉRÜLT neve, születési helye:

Anyja neve:

Állandó lakóhelye:

Postai irányítószáma Személyi száma 18 19 24 25 28

A SÉRÜLT ÁLLAPOTA A TÁRGYHÓ VÉGÉN: 29
1. Meggyógyult
2. Keresőképtelen
3. Meghalt

A BALESET IDŐPONTJA: (24 órás időszámítás szerint) év 30 hó 31 32 nap 33 34 óra 35 36
1 9 8

A BALESET SORÁN MEGSÉRÜLT SZEMÉLYEK SZÁMA: 37

A MUNKAIDŐ HÁNYADIK ÓRÁJÁBAN TÖRTÉNT A BALESET: 38

A BALESET NAPJA: 39
1. Hétfő 4. Csütörtök 7. Vasárnap
2. Kedd 5. Péntek
3. Szerda 6. Szombat

A SÉRÜLT JELENLEGI MUNKAKÖRE, BEOSZTÁSA: 40–43

A BALESET HELYSZÍNE: 44–46

A BALESETET KIVÁLTÓ KÖRNYEZET, ANYAG, STB.:

A BALESETET OKOZÓ BERENDEZÉS, GÉP (SZERSZÁM), ESZKÖZ: 50–54

A BALESET FAJTÁJA: 55–57

A SÉRÜLÉS TERMÉSZETE, A SÉRÜLT TESTRÉSZ: 58–60

A 40–60 KÓDSZÁMOKAT NEM KELL KITÖLTENI!

A BALESET JELLEGE: 61
1. Munkával összefüggésben üzemen belül
2. Munkával összefüggésben üzemen kívül
3. Munkába menet
4. Munkából jövet
5. Egyes társadalombiztosítási szolgáltatások igénybevétele során
6. Nem munkával összefüggésben üzemen belül
7. Nem munkával összefüggésben üzemen kívül
8. Engedély nélkül végzett munka

62
1. Gyalogos közlekedés közben
2. Járművel történő közlekedés közben
3. Nem közlekedés közben

A BALESET OKA:

11. Környezeti hatás, anyag
12. Berendezés, gép (szerszám), eszköz
13. Védőburkolat
14. Védőberendezés
15. Jelzőberendezés
16. Egyéni védőeszköz

21. Környezetkialakítási hiba
22. Káros környezeti hatás
23. Emberek támadása
24. Állatok támadása
25. Elemi csapás

31. Előírási hiba
32. Tervezési hiba
33. Szervezési hiba
34. Ellenőrzés elmulasztása
35. Karbantartás elmulasztása
36. Felügyelet hiánya

41. A sérült szakképzetlensége
42. A sérült gyakorlatlansága
43. A sérült egészségi alkalmatlansága
44. A sérült figyelmezetlensége
45. A sérült előírás-ellenes munkavégzése
46. A sérült ittassága

51. Más személy szakképzetlensége
52. Más személy gyakorlatlansága
53. Más személy figyelmezetlensége
54. Más személy előírás-ellenes munkavégzése
55. Más személy ittassága

Elsődleges: 65 66

Másodlagos: 67 68

VOLT-E HASONLÓ BALESET EZEN A MUNKAHELYEN AZ ELŐZŐ FÉLÉVBEN: 63
1. Egyszer
2. Többször
3. Nem volt

KI NYÚJTOTT ELSŐSEGÉLYT: 64
1. Nem nyújtottak
2. Saját magát látta el
3. Laikus segélynyújtó
4. Képzett segélynyújtó
5. Orvos
6. Mentő

VÉDŐ- ÉS JELZŐBERENDEZÉSEK ALKALMASSÁGA:
1. Alkalmas, a sérült rendeltetésszerűen használta
2. Alkalmas, a sérült nem rendeltetésszerűen használta
3. Alkalmas, a sérült nem használta
4. Alkalmatlan, a sérült rendeltetésszerűen használta
5. Alkalmatlan, a sérült nem rendeltetésszerűen használta
6. Alkalmatlan, a sérült nem használta
7. Szükséges, de nem volt
8. Nem szükséges

Védőburkolat: 69

Védőberendezés: 70

Jelzőberendezés: 71

Egyéni védőeszköz: 72

E JEGYZŐKÖNYV KITÖLTÉSÉVEL KAPCSOLATBAN A SZOT MUNKAVÉDELMI TUDOMÁNYOS KUTATÓINTÉZET A FELVILÁGOSÍTÁST.

SKV 714-60 raktári szám 80-4005-C Ára: 60 fillér

(Folytatás a hátlapon)

1. ábra

A BALESET RÉSZLETES, PONTOS LEÍRÁSA:

(Ha szükséges külön lapon kell folytatni!)

A SÉRÜLT ALKALMASSÁGA:

1. Igen
2. Nem
3. Nem szükséges

73

a munkakör ellátásához szükséges szakmai képesítéssel rendelkezik

74

az előírt munkavédelmi oktatásban részesült

A SÉRÜLTET MILYEN MINŐSÉGBEN FOGLALKOZTATTÁK:

1. Szakmunkás
2. Betanított munkás
3. Segédmunkás
4. Műszaki foglalkozású
5. Más, nem fizikai foglalkozású
6. Nyugdíjas
7. Szakmunkástanuló
8. Tanuló, hallgató
9. Egyéb

75

MILYEN MUNKAVÉDELMI ELŐÍRÁST SZEGTEK MEG:

A SÉRÜLT TEVÉKENYSÉGE:

1. Munkavégzés kézzel
2. Kézi anyagmozgatás
3. Gépi anyagmozgatás
4. Gépkezelés-, kiszolgálás
5. Javítás, karbantartás
6. Járművezetés
7. Irodai, szellemi tevékenység
8. Munkahelyen, nem munkavégzés közben
9. Egyéb

76

HASONLÓ BALESETEK MEGELŐZÉSÉHEZ SZÜKSÉGES INTÉZKEDÉSEK, A VÉGREHAJTÁS HATÁRIDEJE, FELELŐSE:

MIÓTA DOLGOZIK A SÉRÜLT:

1. Egy napja
2. 2– 30 napja
3. 31– 90 napja
4. 91–180 napja
5. 181–365 napja
6. Egy évnél régebben

77

a jelenlegi munkakörében

78

a jelenlegi munkahelyén

A TÁPPÉNZES NAPOK SZÁMA A TÁRGYHÓNAPBAN:

79 80

MEGJEGYZÉS:

(Ha szükséges külön lapon kell folytatni!)

. . . . . .

A munkaidő hányadik órájában történt a baleset: . . . . . .

A baleset során megsérült személyek száma: . . . . . .

A JEGYZŐKÖNYVET KÉSZÍTETTÉK:

a gazdálkodó szervezet részéről . . . . . .

a munkavédelmi (társadalmi) felügyelő . . . . . .

A jegyzőkönyben foglaltakat a sérülttel ismertették / nem ismertették

A jegyzőkönyvben foglaltakat tudomásul vette:

. . . . . .

a sérült közvetlen munkahelyi vezetőjének neve és aláírása

P.H.

Kelt: . . . . . .

. . . . . .
a munkavédelmi vezető neve és aláírása

. . . . . .
a munkavédelmi (társadalmi) felügyelő neve és aláírása

. . . . . .
a gazdálkodó szervezet (üzem, telep) vezetőjének neve és aláírása

Egyszer tévedésből, könyvtárban, az amerikai energiaügyi minisztériumnak szóló jelentést kaptam kézbe az erőműveket összehangoló irányítóközpont munkájáról, amelynek egyik helyiségében három vezérlőpult áll: egy a vezetőnek, egy a diszpécsernek, egy harmadik pedig üres. Ha a második meghibásodik, az utasítás úgy szól: „A diszpécser „fogja a kávéscsészéjét, és átmegy a harmadikhoz." Megkérdeztem egy magyar mérnököt, hogy ez mit jelent, mire ő azt válaszolta: „Körülbelül négy gépelt oldalon össze tudom foglalni."

Bernstein híres előadásaiban lépten-nyomon zenei metaforákról beszél (Bernstein 119, 124 stb.).

Feynman szintén híres „Mai fizika" sorozatában a kilincskerékkel világítja meg a termodinamika jelenségeit, nem is szólva az ún. Maxwell-démon jelenségről, illetve metaforáról (Feynman 88., ill. 93).

Hajós geometriájában Euler tételének igazolása (poliéder csúcsainak, éleinek, lapjainak száma) csupán egy hosszabb metafora: „Képzeljük, hogy poliéderünk egy égitest, élei kiemelkedő gátak, amelyek az égitest felületét medencékre osztják fel, csúcsaiban pedig őrtornyok vannak . . ." stb. (Hajós 195).

A második világháború kitörése előtt a londoni német követ megkérdezte az angol miniszterelnököt, hogyan válaszolna Anglia Lengyelország lerohanására. „Őfelsége kormánya komolyan venné" — felelték neki, mire — állítólag — megnyugtató választ küldött Berlinbe, pedig a „komolyan veszi" az angol diplomáciai nyelvben hadüzenetet jelent.

Akárhogy is történt, nyilvánvaló, hogy nem csupán családok és buszjáratok háborúja és békéje függ metaforák használatától és értelmezésétől.

A metafora természete. Először összefoglalóan vizsgáljuk a nyelvi metafora természetét. Következtetéseink azonban megfelelő módosításokkal általánosíthatók és kiterjeszthetők a zenére és a képzőművészetekre is (vö. Bernstein 15, 173 stb.; Lesznai 25—26).

Az 1960-as években alakult ki egy olyan felfogás, amely azt hangsúlyozza, hogy az irodalmi műalkotás alapelve a nyelvi egységek horizontális ismétlése. A horizontálisan ismétlődő egységek az olvasóban vertikális oszcillációt váltanak ki, s ez a forrása az esztétikus kommunikáció létrejöttének (Bencze 1973a. 90, 1973b. 7. Hankiss 39—40).

A metafora esetében az oszcilláció, az érzelem és értelem vibrálása egyetlen egységbe sűrítve keletkezik, egyetlen szóban, szószerkezetben, mondatban vagy nagyobb közlésegységben (vö. Encyclopedia . . . 490). Látszólag mellőzve a metafora óriási irodalmát (Shibles 1971), és elkerülni próbálván a szemantika csapdáját (Bernstein 20), hadd posztuláljam Arisztotelész meghatározását: „a metafora idegen névnek az átvitele" (Poétika 1457b). Ez az átvitel kelti az oszcillációt az emberben.

Minden emberi megnyilatkozás, s mindenekelőtt a művészi, potenciának tekinthető, amelyet egy másik ember aktualizál, azaz értelmez. Következésképpen, amit az ember kijelent, kimutat, mindig polivalens. A körülmények (ki, mit, kinek, hol, mikor, miért stb.) azok, amelyek többé vagy kevésbé meghatározottá teszik. Ez a legkézenfekvőbb a metafora esetében, főként ha szembeállítjuk a tudományos nyelvvel, amelyik pontosságra törekszik, s így rendkívül keveset közöl egy szóval, hogy egzaktttá válhasson, és teljesen kizárhassa a két- vagy többértelműséget. A metafora sokat mond egyszerre, de nem szorosan meghatározottat, nem kifejtve, nem egyértelműen. Valójában az absztrakt

nyelv a mesterséges, a másodlagos. A metaforák ugyanis nem egyszerűen a nyelv díszítésére szolgálnak, hanem a tömörség, a holisztikus gondolkodás elérésére, a nyelvi jelek számának csökkentésére (vö. Balázs 12). A metafora a világ koncentrált (*καθόλου*) mimészisze (Lausberg 42, 559—60). Triviális példával élve: a *Rex vinorum et vinum regum* felirat a tokaji boron elméletileg tudományosan is kifejthető lenne, de az eljárás megtöltene egy nagyobbfajta könyvtárat. Az egzaktságra törekvés szélsőséges példái a jogi nyelv, a szabadalmi leírások, baleseti és egyéb jegyzőkönyvek. Rendkívül bonyolultak, nehézkesek (l. 1—2. ábra).

A metafora jelenségében valamiféle határozatlansági elv működik. Pontosan ismerjük a két „nevet", mégsem tudjuk őket adekvátan összekapcsolni. Ezért a műelemzés sem közeledhet a matematikához vagy a természettudományokhoz olyan módon, hogy egy az egyben azonosságokat és egyenlőségeket állítana fel. Az elemzés meghagyja a bizonytalanságot, és egyáltalán az olvasás, műélvezet, megértés is csupán azt rögzíti le, hogy ez milyen területen belül lehetséges, milyen alternatívák adódhatnak. Megadja a határértékeket (Bencze 1973b. 6). A mű, a közlés csak akkor világos, „érthető", akkor közöl, akkor nyújt élvezetet, ha vannak ilyen határok, és azokat ki is tudjuk tűzni. Ezeken a határértékeken belül azután bármilyen úton megtörténhet bennünk az oszcilláció egyik „névtől" a másikig és vissza, esetleg többször is, és nem ugyanazon az útvonalon. A bizonytalanság feszültsége tehát bizonyos határokon belül marad meg. (Nem így Fónagy 1978. 98.)

A Plautus által is idézett közmondásban, ti. *Homo homini lupus* („Lupus est homo homini..." Asinaria, 495), az útvonal lehet például „vad", „ellenséges", „gyilkos" stb., de nyilván nem lehet „szelíd", „barátságos", „rajongó" stb. Tehát a hasonlóságnak és különbözőségnek világosnak kell maradnia ilyen módon. Különben talán úgy hangzana a közmondás: *Homo homini deus*, amint azt Erasmus idézi: *Homo homini aut deus, aut lupus* (1. 3. ábra). (Benham's 591b).

Terminusok és fogalmak. A humán és társadalomtudományok terminusai is megőriznek valamiféle poliszémiát. Jelenleg iszonyú és kilátástalan küzdelem folyik az egész világon az egységes terminológia kialakítá-

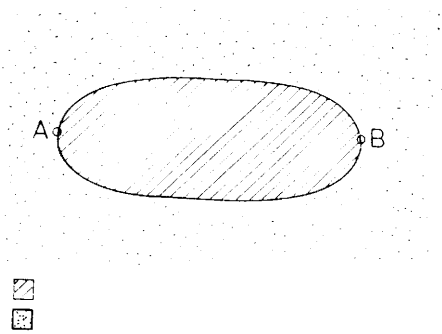

3. ábra

A és *B* = a két „név": *homo, lupus*
——— = a beszélő és a hallgató körülményei által megszabott értelmezési határ
////// = a meg nem határozott, de lehetséges utak, csatornák területe: *vad, ellenséges* stb.
▦ = a számba nem jöhető viszonyok területe: *szelíd, barátságos* stb.

sáért ezen a területen (INTERCONCEPT, COCTA stb.), hiszen enélkül nem lehet sem feldolgozni, sem gyorsan továbbítani a szinte betegesen felgyülemlett információmennyiséget.

Pedig csak bizonyos határokat rögzíthetünk le, amelyeken belül a terminus használata igazolt, és egzaktnak tekinthető. Ezen belül meg kell tartanunk egyfajta bizonytalanságot. Ezért, és az ember változó világának folyamatos tükrözéséért vezet be minden gondolkodó új terminológiát, vagy változtat az előző terminus jelentésén.

„Csak azt állapíthatjuk meg, hogy egyrészt a tudományos szóhasználat — mindig csak viszonylag elérhető — egyértelműsége életbevágó kérdés a tudományok hatásának és fennmaradásának szempontjából, és hogy másrészt az a kísérlet, amely a nyelv sokértelműségének teljes kiküszöbölését tűzné ki célul, az általában vett nyelvi közlésről, a nyelvről mint nyelvről való lemondásba torkollna" (Lukács 200).

Ha azt akarjuk elérni a humán és a társadalomtudományokban, hogy pontosan olyan egzakt terminológiai rendszerünk legyen, mint a matematikáé vagy a természettudományoké, erőfeszítéseink laputai tudományossággá fajulnak, semmint a való élet felmérésévé. Terminusaink teljességgel használhatatlanok lesznek e tudományok további fejlődésében. Itt maga a racionalitás követeli meg, hogy korlátozott helyet hagyjunk az irracionalitásnak, hasonlóan, de nem pontosan azon a módon, ahogy a művészetek és mítoszok tették. Különben a racionalista „tudományosság" torkollik haszontalan és káros irracionalizmusba, mint a fanatikus regényhősök esetében, akik addig nem nyugszanak, míg teljes igazságot nem szolgáltatnak maguknak, végül igazságtalanság árán. Az írók valóságos emberekről mintázzák őket, akik hajlandók újabb bűntettekre is a jogtalanság orvoslásában, mint azok a terroristák, akik gyermekeket gyilkolnak meg valóban jogos felháborodásuk melléktermékeként.

Következésképpen nem küszöbölhetjük ki a metaforikus terminusok használatát, sőt csak a metaforikus terminusok képesek adekvátan jellemezni a társadalmi jelenségeket.

Filozófiai elméletek a neuroanatómia megvilágításában. Az 1950—1970-es években dolgozta ki Paul D. MacLean az emberi agy szerkezetének és fejlődésének magyarázatára sokat vitatott triunista modelljét. Eszerint „kénytelenek vagyunk magunkat és a világot három teljesen különböző mentalitás szemével nézni, mivel az emberi agy három egymással összekötött biológiai komputerből áll, amelyeket neuroanatómiailag és funkcionálisan is meg lehet különböztetni egymástól, és amelyek a három szeparált fejlődési lépcsőt jelentik, mégpedig a reptilia-komplexumot, a limbikus rendszert és a neocortexet" (MacLean 1977. 309 stb.). A trichotómia nyilván nem alaptalan, mégis mesterségesnek tűnik azért, mert maga is felvesz egy negyedik egységet az ún. neurális alvázat (középagy, híd, nyúltvelő és gerincvelő).

A filozófia történetében sok hipotézist találunk, amely emlékeztet a fenti modellre. (l. még Sagan 60—61). Csak néhány tetszőleges példát hadd soroljak fel itt.

Platón a Phaidroszban kocsihoz hasonlítja az emberi lelket, amelyet két ló kétfelé húz, s a kocsihajtó próbálja irányítani őket. A kép egy-egy részlete megfelel az emberi viselkedés és törekvés különböző módjainak, illetve azok hátterének (Összes művei 689. L. még Bres 95, 309—19).

A Politeiában másik hármas felosztást találunk: értelem (*λογιστικόν*), harag (*θυμοειδές*) vágy (*ἐπιθυμητικόν*). (550b.)

A Nikomakhoszi etikában Arisztotelész érzékelésről (*αἰσθησις*), törekvésről (*ὄρεξις*) és gondolkodásról (*νοῦς*) beszél (1139a).

Számunkra fontosabb, hogy Arisztotelésznél a magasabb rendű tartal, mazza az alacsonyabbat, vagyis az emberben háromféle lélek lakozik: vegetatív-növényi (*τὸ θρεπτικόν*), érző, állati (*τὸ αἰσθητικόν*), értelmes, tudati (*νοῦς*). (Peri Pszükhész 429a stb.)

Augustinus a platóni nézetet folytatja különböző változatokban. A személyiség egy, de három részből tevődik össze: „spiritus, anima et corpus" (De anima et ejus origine IV. 2. n2. PL. 44.525. De fide et symbolo. X. n23. PL. 40. 193—4), „mens, notitia, amor" (De Trinitate IX. 4. n4. PL. 42. 963), „memoria, intelligentia, voluntas" (uo. X. 11. n17, n18 stb.); dinamikusabb megfogalmazásban: „vivens, sentiens, intelligens" (uo. XV. 4. n6.), „esse, vivere, intelligere" (uo. X. 10. n13.), „esse, nosse, velle" (Confessionum libri tredecim XIII. 11. n12. PL. 32. 849.; hasonlóan: De civitate Dei XI. 26. PL. 41. 339—40).

Augustinus felfogása széles körben elterjedt és hatott több módosítással Hartleyen és Wundton át a mai pszichológiáig, különböző terminusokkal felújítva, mint például a „képességek", „készségek", „jellemvonások" stb. Maga Freud is három részre osztotta a pszükhét: id, ego és superego (vö. Handbuch der Philosophie 37—40 stb.).

Feuerbach elidegenedés-elmélete jól illik a fentebb idézettekbe. Nem más valójában, mint az augustinusi elmélet megfordítása: az istenkép az ember kivetítése: „. . . . elidegeníti magától az ember a saját mivoltát, minthogy Isten önmagában az ő elidegenített valója . . . A vallásos szisztolében az ember a maga tulajdon lényegét taszítja ki magából, eltaszítja, elveti saját magát; vallásos diasztolében az eltaszított lényeget ismét szívébe fogadja" (Feuerbach 36. A szerző ford.).

Hangsúlyozni szeretném, hogy nem egyszerűen a fenti elméletek összekeveréséről van szó. Ez értelmetlenség volna, hiszen a felosztások alapjai különbözők. Ami közös ezekben a különböző modellekben, az a kérdés dialektikus megközelítése. Az embert egyszerre egynek és többnek tekintik. A részeket nem lehet összekeverni, sem egyre redukálni. Az ember megbonthatatlan egység, személy, és felelős tetteiért; ugyanakkor több, világosan megkülönböztethető alapösszetevőből áll. Ezek szét nem választhatók, és össze nem keverhetők.

Nyomatékosan meg kell ismételni, hogy nem a mitikus hármas szám a lényeges, hanem az ember oszthatatlanságának és benne a részek összekeverhetetlenségének a dialektikája. Ezért a teljes emberi nemcsak a rationale, a neocortex, hanem az animal is, a limbikus rendszer, a reptiliakomplexum és a neurális alváz. A legújabb kutatások azt igazolják, hogy „a neocortex mindegyik része kommunikál az agy más részeinek széles körével", s a neuroanatómia még távol van attól, hogy feltérképezze a részek interakciójának természetét (Eccles 236).

A metaforában rejlő oszcillálás, úgy tűnik, megfelel az agy különböző részei közt létrejövő kapcsolatoknak. A metafora alkotása és befogadása az egész agy összes funkcióját igénybe veszi, az egész ember reakciójának tekinthető. A metaforikus gondolkodásban az ismeretelmélet Arisztotelészig visszanyúló egyik alapelve így módosul: Nihil est in intellectu quod *simul* non sit in corpore et sensibus (vö. Thomas A. 339), azaz semmi sincs az értelemben, ami ne lenne egyidejűleg a testben és az érzékekben.

Tudomány és metafora. A metaforikus nyelv a hétköznapi életben az embernek és gondolatainak holisztikus nézetét adja, mégha nem is tudományosan pontos. Nem is szólva arról a tényről, hogy a szokatlan asszociációk és váratlan kapcsolatok felfedezése vitte előre a természettudományokat is, amint ezt jól példázza Newton almájának története. Az újabb tudományokban — mint az elektronika, számítástechnika — gombamódra szaporodnak a metaforikus szakkifejezések, főként amerikai hatásra: software, hardware, pop-corn noise, staircase sign stb. A régebbi tudományos nyelv is hemzseg a metaforáktól, a metanyelv is („mélyszerkezet" stb.), csak már észre sem vesszük. (L. még Fónagy 1963., és fentebb Feynman és Hajós példáit). Mindez ellentmond Wittgenstein és az analitikusok elméletének (l. Bencze 1981. 197).

A tudományos nyelv hasonlítható a perspektivizmus felfedezéséhez a festészetben. Mindkettő az európai kultúra és civilizáció nagy vívmányaihoz tartozik, mégis elszegényíthetik a művészetet, illetve az életet, mivel a tárgyaknak csak a fizikai nézetére vannak tekintettel, azt hangsúlyozzák. Ezért azután a neocortex egyre inkább helyettesíthető lesz kompúterekkel, mint ahogy az emberi test egyes szervei gépekkel, csupán maga az ember nem.

A természettudományokban a tökéletes egzaktság, „objektivitás" tudatos művelése, az erre való törekvés különösen jellemző a 19—20. századi Európára. „Legfőbb célom lett ennek a világnak gondolattal történő megragadása, kihagyva mindent, ami szubjektív . . ." mondta Einstein (Snow 276).

A „rationale"-t tehát a természettudományok túlhangsúlyozták, és ez zavart okozott, hiszen ez az ember és az állat közötti megkülönböztető jegynek tekinthető. Így állandóan kísértette őket a veszély, hogy elhanyagolják az „animal"-t az emberben mind az utópista elméletekben, mind a gyakorlatban. A nukleáris energia felfedezése például a „rationale"-nak, a neocortex működésének az eredménye elsősorban. Ugyanakkor a nukleáris fegyverek olyan iszonyú méretű felhalmozása, hogy képesek lennének elpusztítani több földet is, mintha létezne egyáltalán több Föld — nem éppen racionális. Ez a tény az agy azon részének a túlzott működésére utal, amely az agresszió központja, és amelyet „a krokodiloktól örököltünk" (Sagan 60—1).

Az emberi kommunikációban, a művészi kifejezésben és mindenekelőtt a nyelvben a metafora az, amely az egész embert tükrözi az agy minden részének működésével, ahogy fentebb vázoltuk. Ez az az eszköz, amelynek segítségével megközelíthető, befolyásolható a nem racionális, a pusztító ember is. Ez pedig ma már nem csupán az egyes ember szemszögéből életbe vágó, hanem az egész emberiség sorsában is. És itt ismét jelentkezik egy zavaró pont: a beszéd is az ember megkülönböztető jegye a maga sajátos bázisával a neocortexben. Mégsem a neocortex az, amelyik beszél, még a matematikában sem, hanem *az ember*. Vagyis az úgynevezett adekvát nyelve a természettudományoknak, amely teljes egzaktságra törekszik, végül is nagyon szegény, sőt inadekvát az egész ember oldaláról nézve.

Mítoszok és művészetek szemben a természettudományokkal. Már rámutattunk arra a különbségre, amely a természettudományok „valósága" és a mítoszok és művészetek „igazsága" között fennáll. Az alapvető különbség közelebbről az, hogy az utóbbiak esetében valami nem önmagában az, ami, hanem ránk vonatkoztatva az, ami. Ez elképzelhetetlen a tudományokban, mégha arra gondolunk is, hogy a határozatlansági elmélet szerint megfigyelésünk befolyásolja a fizikai jelenségeket. A metaforá-

ban a dolgok lényege a viszonyban van, és a viszony megváltoztatja természetüket, — ahhoz képest, ahogy előzőleg álltak előttünk. Ha például anyámtól levelet kapok, az „természettudományosan" csak papír és betű, nekem viszont egyáltalán nem az, hanem rám vonatkoztatottsága miatt anyám levele. Amikor a postás átnyújtja, és megállapítom, hogy kitől jön, lényeges változás történik a levéllel, jóllehet ez műszerekkel nem mérhető.

„A papírnehezéknek használt sakkfigurában semmiféle szimbolikus nincsen. Ha a sakkjátékban alkalmazom, ugyanaz a figura szimbólummá válik, és a konvencionális rendszeren belül jelzi a tábla állását. Ha szobornak tekintem a sakkbábút, ismét másfajta szimbólumnak értelmezem" (Perkins—Leondar 7. A szerző ford.).

Ugyanezt a látásmódot a költők is tudatosan alkalmazzák, mintegy az emberiség közmeggyőződése nyomán:

Csak bot és vászon,
de nem bot és vászon,
hanem zászló. (Kosztolányi: Zászló)

Maguk a természettudósok is felismerték ezt a különbséget a valóság és igazság között. Heisenberg így idézi Bohrt: „Nem különös, hogy megváltozik ez a várkastély, mihelyst elképzeljük, hogy Hamlet itt élt? Mint természettudósok azt hisszük, hogy a vár csak kövekből áll, és megcsodáljuk azt a módot, ahogy az építész összerakta őket. A kövek, a patinás zöld tető, a templomi fafaragások alkotják az egész várat. Egyik sem változik attól a ténytől, hogy Hamlet itt élt, és mégis *teljesen megváltozik.* A falak és a bástyák hirtelen más nyelven szólnak. A várudvar egy *egész világgá* válik, a sötét sarok az emberi lélek sötétségére emlékeztet, halljuk Hamletet: „Lenni vagy nem lenni." Pedig mindaz, amit valóban tudunk Hamletről, csak annyi, hogy neve megjelenik egy XIII. századi krónikában. Senki sem tudja bizonyítani, hogy valóban itt élt. De mindenki ismeri a kérdést, amelyet Shakespeare a szájába ad, az általa föltárt emberi mélységet. Így hát neki is helyet kellett kapnia a földön, itt Kronbergben" (Heisenberg 77—8).

Heisenberg, Bohr és sok más természettudós elég szerény és bölcs volt ahhoz, hogy ne gondolkodjék természettudományosan a fizikán s a többi természettudományon kívül, s ne essék prédájául egyfajta primitív racionalizmusnak, mint egy csomó XIX—XX. századi tudós, akiknek magatartása veszélyes és ártalmas volt. A koncentrációs táborok, majd Hirosima és Nagaszaki, a koreai és a vietnámi háborúk néhány tábornoknak és tudósnak kizárólag tapasztalatszerzés céljául szolgáltak. Kétségtelen, hogy a tudományok számos területén léptek előre anélkül, hogy a leghalványabb sejtésük lett volna közben akár egyetlen gyermekét vesztett anya érzéseiről.

Metafora és társadalom. Összeütközéshez vezet az is, amikor különböző kultúrák találkoznak. Egy magyar néprajzos azt fejtegette egyszer, hogy milyen kacér volt a magyar parasztasszony. Bizonyítékát a mélyen kivágott parasztblúzokra alapozta. Érveivel nem kis derültséget keltett, és némi bosszankodást is falun nevelkedett hallgatóiban, akik még jól emlékeztek gyermekkorukra; arra, hogyan dolgoztak az asszonyok egész nap a földeken, velük a csecsemők is, akiket könnyen és higiénikusan tudtak szoptatni a sajátos blúzkivágás következtében. Valószínűleg Budapesten a belvárosban nőtt fel a tudós, ahol is a jelrendszerben a mélyen kivágott blúznak más volt a szerepe.

Nem csupán két kultúra találkozásának kérdése ez, hanem két gondolkodásmódé is, amely lehet szinkrón és diakrón.

A hatvanas években tucatnyi matematikus dolgozott egy magyar számítógép-központban, matematikus igazgató vezetésével. Az igazgató sohasem utasításokat, előírásokat közölt beosztottaival, hanem elmondott egy történetet, metaforát, mielőtt az új feladatot elkezdték. Mégis mindenki kiválóan végrehajtotta a kitűzött munkát, és még éjjel is bent maradtak dolgozni, ha jónak és szükségesnek vélték. Egy alkalommal az igazgató hosszabb időre külföldre távozott. Helyettese, nagyon jó jogász és pontos ember, vette át az irányítást. Szabályokat készített, mindent pontosan előírt mindenkinek, ellenőrizte, hogy reggel 8-ra megérkeztek-e a dolgozók, s délután 5 óra előtt nem mennek-e el. A szabályokat, előírásokat pontosan betartották, a munka mégis akadozni kezdett, s mire az igazgató visszaérkezett, a központ már föl is bomlott. Ez az eset sem egyszerűen a demokratikus és tekintélyuralmi vezetés ellentétének kérdése.

A történet rávilágít arra, hogy a korábbi kultúrák életében a mítoszok szerepét újra kell értelmeznünk és értékelnünk. Természettudományos szemmel a mítoszok természetesen naívak; de legalább olyan naívak vagyunk mi is, ha természettudományos szemmel közelítjük meg őket. Ez a szemlélet az igazgatóhelyetteséhez hasonló, — holt tárgyakként kezeli az embereket, nem élő, társadalmi viszonylatokban mozgó emberi lényekként. Másrészt úgy tesz, mint az anekdota hőse, akit megkérdeztek, miért nem sír a prédikáción, amikor a gyülekezet minden tagja könnyezik. Azt felelte: „Nem tartozom a gyülekezethez." Bergsontól idézve a fenti anekdotát, Jakobson megmagyarázza, miért háborította föl Husz Jánost és sok más reformátort a gúnyliturgia, trágár tréfák és jelenetek a középkori székesegyházakban, templomokban. A középkori néző számára nem volt az blaszfémia, hanem „e világ hiúságainak szembeállítása a szent történelem fenséges eseményeivel" (Jacobson 245). A korai reformátorok, Wyclif, Husz, egy új korszak előfutárai voltak. „Nem tartoztak a gyülekezethez", azaz a középkorhoz, hanem az új kor „tanult emberei", akik már nem értették a „profán tömeget".

„Az egész élet tehát a beszéd kérdéséhez tér vissza, ahhoz a médiumhoz, amely által egymással kommunikálunk; az egész élet az egymással való viszonylataink kérdéséhez tér vissza" (Henry James, id. Richards 1936/1950. 113).

K ö v e t k e z t e t é s. Ne keressünk tehát „valóságot" a mítoszokban és művészetekben, hanem csak „igazságot", s ne várjunk „igazságot" a természettudományoktól, hanem csak „valóságot".

A metaforikus megnyilatkozás és gondolkodás vizsgálatának sok olyan jelenséget kellene felölelnie, mint például az analógia a filozófiában, intuíció és asszociációk a pszichológiában, mindenfajta szimbólum és kép a különféle művészetekben, a szokások, ruházat stb. a szociológiában és néprajzban, mítoszok a vallástörténetben.

Úgy tűnik, hogy az ember viszonylatok kötege és terméke, és csak a viszonylatokban létezik. Ezek természetét dinamika és állandó interakciók jellemzik, s ezért számunkra csak dialektikusan közelíthetők meg. „A cselekvések, a viszonylatok . . . mindig komplexusok korrelációi, ahol is az elemek csak mint a komplexus alkotórészei juthatnak valódi hatékonysághoz. Nem szorul magyarázatra, hogy az ember, már mint biológiai lény is, komplexus" (Lukács 139—140). Nyomon követhető ez az emberi agy felépítésében, működésében,

egyed- és törzsfejlődésében, minden kapcsolódásában a világhoz és benne a másik emberhez, vagyis gondolkodásában, beszédében, viselkedésében, művészetében és tudományában.

Ezért „a legeslegnagyobb dolog, ha valaki a metafora mestere. Ugyanis egyedül ez az, amit mástól nem lehet megszerezni, ez a született tehetség jele" (Poétika 1459a). Egyáltalán az ember jele a metaforákkal élés, és minden ember ezzel a képességgel születik.

Bencze Lóránt

Irodalom

Aristotelis Opera ex rec. Immanuelis Bekkeri ed. Acad. Regia Borussica. Ed. altera quam curavit Olof Gigon. 1—4. Berlin, 1961.

Augustinus, Aurelius: Opera Omnia. Migne. P. L. Lut. Paris., 1865. Vol. 32—47.

Benham's Book of Quotations. London, 1952.

Balázs János: Jel és jelölési érték. Ált. Nyelv. Tan. IV. Budapest, 1966.

Bencze L.: An Analysis of Romans XIII. New Test. Stud. 20. 1973a.

Bencze L.: Pazmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. Budapest, 1973b.

Bencze L.: A nyelvi norma és a metafora kérdéséhez. Magyar Nyelv 1981/2.

Berstein, L.: A megválaszolatlan kérdés. Hat előadás a Harvard Egyetemen. Budapest, 1979.

Bres, Y.: La psychologie de Platon. Paris, 1968.

Ecclés, J. C.: The Human Mystery. Berlin, 1979.

Encyclopedia of Poetry and Poetics. Ed. A. Preminger. Princeton, 1965.

Feuerbach, L.: Das Wesen des Christenthums. Leipzig, 1841.

Feynman, R. P.: Mai fizika. 4. Feynman, R. P. — Leighton, R. B.—Sands, M.: Statisztikus mechanika. Termodinamika. Hullámtan. Szimmetriák a fizika törvényeiben. Ford. Bozóki Gy., B. Gombosi É., Király P. Budapest, 1969.

Fónagy I.: A metafora a fonetikai műnyelvben. Budapest, 1963. NytudÉrt. 37.

Fónagy, I.: Nyelvek a nyelvben. ÁltNyTan. XII. Budapest, 1978.

Hajós Gy.: Bevezetés a geometriába. 2. kiad. Budapest, 1962.

Handbuch der Philosophie. Hrsg. v. A. Baeumler u. M. Schröter. III. München, 1931.

Hankiss E.: A népdaltól az abszurd drámáig. Budapest, 1969.

Heisenberg, W.: A rész és az egész. Beszélgetések az atomfizikáról. (Physics and beyond. Encounters and Conversations. Ford. Falvay Mihály. 2. kiad. Budapest, 1978.

Jacobson, R.: Medieval Mock Mystery, — in Studia Phil. et Litt. in hon. L. Spitzer. Ed. A. G. Hatcher—K. L. Selig. Bern, 1958.

Lausberg, H.: Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft. München, 1960.

Lesznai, A.: A tervezés művészete. Előadások. Budapest, 1976.

Lukács, Gy.: A társadalmi lét ontológiájáról. Ford. Eörsi I. II. köt. Budapest, 1976.

Maclean, P. D.: On the evolution of three mentalities. New Dimensions in Psychiatry: A World View. Vol. 2. New York, 1977.

Mega. Karl Marx—Friedrich Engels: Gesammelte Ausgabe. Berlin, 1975—1981.

Platon: Összes művei. I. köt. Budapest, 1943.

Platon: Politeia. — Der Staat. Bearb. v. D. Kurz. Griech. Text v F. Chambry. Deutsche Übers. v. Fr. Schleiermacher. Darmstadt, 1971.

Plautus: T. Macci Plauti Comoediae. Tom. 1. Fasc. IV. Lipsiae, 1871.

Perkins, D.—Leondar, B. ed.: The Arts and Cognition. Baltimore—London, 1977.

Richards, I. A.: Philosophy of Rhetoric. London, 1936. New York, 1950 (2. ed.).

Sagan, C.: The Dragons of Eden. New York, 1977.

Shibles, A. A.: Metaphor. An Annotated Bibliography and History. Whitewater, 1971.

Snow, D. P.: Variety of Men. New York, 1967.

Thomas A.: S. Thomae Aquinatis opera omnia. 1. In quattuor libros sententiarum. Stuttgart, 1980.

Walsh, L.: Read Japanese Today. Tokyo, 1969.

Szöveg és jelentés

(Ceruzajegyzetek egy újszerű könyv* margójára)

1. A könyv szerzője, Murvai Olga 1972 késő nyarán, a szegedi nyelvészkongresszuson tartott előadásával (A szabad függő beszéd terminológiai kérdéséről. In: Jelentéstan és stilisztika. Bp., 1974. 389—91) mutatkozott be a hazai tudományos közvélemény előtt. A jelenleg a bukaresti egyetemen dolgozó fiatal nyelvész később sem lett hűtlen ehhez a témához: erről írta doktori disszertációját, melynek számos részletét önálló tanulmányként is közzétette (A szabad függő beszéd kialakulásának vitás kérdéseiről. NyIrK. 1974: 91—7; Szövegszerkezet és stílusforma Kaffka Margit novelláiban. In: Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Bukarest, 1976. 89—139; A szabad függő beszéd stílushatásának kérdéséhez. — Babits Mihály Halálfiai című regénye alapján. Nyr. 1976: 289—96; A szabad függő beszéd mint kommunikációelméleti modell. NyIrK. 1978: 31—40; A szabad függő beszéd mint komplex szemantikai jel. NyIrK. 1978: 203—8; A szöveg kontextuális kapcsolatai. A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata. MNy. 1979: 170—6; A műalkotás belső felépítettségének szemiotikai vizsgálatához. NyIrK. 1980: 31—42), s most — némi átdolgozás után — könyv alakban is kiadta, Szöveg és jelentés címmel.

A rövid előszó tanúsága szerint kettős célt tűzött maga elé ebben a kötetben Murvai Olga: egyrészt a szabad függő beszéd (a továbbiakban rövidítsük mi is SzFB-vel, ahogy ő teszi) szövegnyelvészeti és kommunikációelméleti elemzését, másrészt az SzFB stílustörténeti és szövegépítési funkcióinak bemutatását a magyar impresszionista prózában (különösen Babits, Kaffka Margit, Kosztolányi és Krúdy műveiben). Amiből persze az is következik, hogy a Szöveg és jelentés cím egy kissé túl általános; a könyv tartalmát az alcím (A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata) jelzi pontosabban.

A munka a már említett Előszó (5—7) után hat nagyobb fejezetre oszlik: I. Bevezetés az SzFB vizsgálatához (9—13); II. Az SzFB kutatásának története (14—48); III. Az SzFB vizsgálatának módszerei (49—93); IV. Az SzFB kommunikációelméleti modellje (94—120); V. A szöveg és a műalkotás szerkezetének kapcsolatai (121—63); VI. A szöveg kontextuális kapcsolatai. Szövegtipológiai összefoglalás (164—74). A kötetet rövidítésjegyzék (175), bibliográfia (176—83), valamint román (184—8) és angol nyelvű (189—95) rezümé zárja.

2. Az alábbiakban vázlatosan ismertetem az egyes fejezetek tartalmát, jelezve egyúttal azokat a pontokat, amelyek továbbgondolkodásra ösztönöztek, ill. amelyeket vitathatónak érzek.

Az első két fejezet az SzFB fogalmával és kialakulásának történetével foglalkozik. Murvai Olga először is dönt az elnevezés kérdésében, mégpedig az *SzFB* javára (a szakirodalomban jó néhány egyéb megnevezés is használatos, pl. *átképzeléses előadásmód, megelevenítő függő beszéd* stb.). Pontos definíciót sem itt, sem a későbbiekben nem ad, beéri annak megállapításával, hogy az SzFB az egyenes beszéd (oratio recta) és a függő beszéd (oratio obliqua) hangtani, szótani és mondattani ötvöződéséből alakult ki (12). Nem is annyira a szó szoros értelmében vett meghatározást hiányolom, mint inkább azoknak a formai jegyeknek, formális kritériumoknak a rendszerezett felsorolását, amelyek segítségével az SzFB-ben levő szövegrészlet többé-kevésbé egzaktan elhatárolható a másfajta (auktoriális, narrátori stb.) előadásmódtól. Gondolok itt a kötőszók, névmások, igeidők

* Murvai Olga: Szöveg és jelentés. A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata. Bukarest, 1980. Kriterion Könyvkiadó. 194 oldal.

stb. használatában rejlő közvetett információkra. Ilyen fogódzók híján nem mindegyik szövegpéldáról tudnám megmondani, miért, mely formai jegyek alapján minősült SzFB-nek. Némelyik példát, többek között a 141. oldalon levő Kosztolányi-idézetet önmagában véve inkább írói vagy narrátori beszédnek vélném, mintsem SzFB-nek: „A keleti regék tündérvilága elevenült meg előtte. Sárga, piros, zöld, lila cikázott, színek, melyek összekeveredtek mozgásokkal, hangokkal, szavakkal, új, ismeretlen érzésekkel, régi, ismert ábrándokkal. A színpad káprázató volt" (Pacsirta). Tovább nehezíti az SzFB elhatárolását, hogy e közlésforma, amint ezt a szerző — Charles Bally nyomán — igen helyesen le is szögezi, csak a tágabb szövegösszefüggésben ismerhető fel és azonosítható megnyugtatóan (vö. 52).

Az SzFB lényegi sajátosságát a Szöveg és jelentés szerzője abban látja, hogy az író, ill. a mesélő közlési síkja részlegesen átfedi a szereplő közlési síkját (42), s ezáltal mintegy az élőbeszéd hanghordozását menti át az írott nyelvbe. Az SzFB nagyszerű lehetőségeket nyújt a „belső beszéd"-nek, a ki nem mondott gondolatoknak a bemutatására is, következésképp fontos eszköze lehet a lélekábrázolásnak, a jellemzésnek. Egy múlt századi német szerző, Th. Kalepky úgy látja, hogy az író a saját gondolatait, értékítéleteit tulajdonítja ilyenkor a szereplőnek, azaz — ha álruhába öltözve is — valójában ő maga beszél („verschleierte Rede"; 44). Szerintem épp fordítva áll ez a dolog: az SzFB-ben nem az író beszél a szereplőn keresztül, hanem a szereplő az írón keresztül (ha tetszik: a narrátoron keresztül). Az író „belecsempészi" a saját szövegébe hőseinek beszéd- és gondolkodásmódját, állásfoglalásait, egész lélektani és jellembeli habitusát. Az elbeszélő ilyenkor egy kissé háttérbe húzódik: a szereplő nézőpontja érvényesül a narrátoréval szemben, még a kifejezetten elbeszélő, kommentáló jellegű szövegegységekben is. Kétségtelenül része — vagy inkább velejárója — ez az elbeszéléstechnikai súlypontáthelyezés annak a sokat emlegetett lemondásnak az elbeszélői mindentudásról és mindenhatóságról, amely az „újabb" prózát oly markánsan megkülönbözteti a „régebbi"-től. A modernebb (szívesebben mondanám úgy, hogy a későbbi típusú, a korban hozzánk közelebb álló) elbeszélői magatartás alighanem Dosztojevszkijjel veszi kezdetét; érdemes lett volna tehát legalább utalni Bahtyin elméletére a „polifonikus" regényről (vö. M. M. Bahtyin: A szó esztétikája. Bp., 1976. 31 skk.). Ide vág „a feladó deperszonalizálódása" is, amit Kaffka Margit kapcsán említ a szerző (30). Kár, hogy többnyire megelégszik az olykor nem is szembesített véleményeknek puszta felsorolásával (pl. az SzFB eredetéről: 40—8), s nem boncolja tovább a felvetett kérdéseket. Se a fent jelzett irányban nem, se másfelé. Az viszont tény, hogy legalább az írott, ill. beszélt nyelvi eredeztetés vitájában állást foglal, az utóbbi mellett (helyesen).

3. A harmadik nagy fejezet szövegtani megközelítésben tárgyalja az SzFB problematikáját. Abból az előfeltevésből indul ki, hogy az SzFB: szöveg (ennek bizonyos terminológiai következményei is vannak, amire még vissza kell térnünk). Ezután a szövegnek minősített SzFB összeforrottságát és elhatárolhatóságát vizsgálja (hogyan épül „befelé", ill. hogyan kapcsolódik „kifelé"). Az összeforrottságnak a tényezői közül megemlíti a *lineáris* és a *szemantikai kohéziót*. Az SzFB-nek a másfajta közlésmódokhoz való kapcsolódását tanulmányozva — Mistrík nyomán — *sima* és *meredek* indítást különböztet meg: sima az indítás, ha igével, kötőszóval, névmással vagy határozott névelővel kezdődik az SzFB, meredek, ha (jelzős) főnévvel, melléknévvel, határozószóval, indulatszóval, módosítószóval. Fontos megállapítása ennek a résznek, hogy az SzFB jelentéstani szempontból *komplex szemantikai jelnek* tekinthető (85 skk.). A benne egymásra vetülő, kereszteződő közlési síkoknak *n* számú közös tartalmi elemük van (ezért is fedhetik át egymást), de mindegyik közlési síkban kell lennie legalább egy olyan elemnek is, amely épp arra és csak arra a síkra jellemző (máskülönben nem tud-

nánk kikövetkeztetni, hogy az adott helyen épp kicsoda „beszél"). Elgondolásának helyességéről egy Kosztolányi-regényrészlet finom elemzésével győzi meg az olvasót Murvai Olga (88—90). A szemantikai rész összefoglalásából két gondolatot emelnék ki: 1. az SzFB jelentésstruktúráját az egymással érintkező közlési síkok, narratív perspektívák egyedi megkülönböztető jegyeinek kapcsolata határozza meg; 2. a fenti kapcsolat hozza létre a szöveg k o h é z i ó j á t (93).

3.1. Felvetődnek azonban néminemű kételyek is ennek az egészében véve igen színvonalas fejezetnek az olvastán. Az egyik nehézség inkább csak terminológiai (bár könnyen lehet, hogy nem csupán az). Arra gondolok, hogy a szerző elvileg szövegnek minősíti és többnyire *szöveg*-nek is nevezi az SzFB-t. Kérdés, hogy mennyiben indokolt ez az újítás, csakugyan szöveg-e az SzFB, vagy nem több relatíve önálló szövegdarabnál? Ráadásul nem is mindig következetes a könyv szóhasználata: *szöveg, szövegdarab, szövegrészlet* stb. gyakorlatilag egymás szinonimáiként fordulnak elő benne. Az efféle terminológiai következetlenség sokszor csak tünete a tartalmi tisztázatlanságnak. Arról nem is beszélve, mennyire megnehezíti az olvasó dolgát. Az olvasóét, aki pl. az 54. lapon tudomásul vette, hogy az SzFB-t a továbbiakban szövegnek kell tekintenie, és már a szemközti oldalon ebbe a meghatározásba ütközik: „. . . a[z] SzFB mint *szöveg* olyan *közlési egység*, amelyben . . ." (a folytatás ebből a szempontból nem lényeges; a kiemelések itt és a továbbiakban mindig éntőlem származnak K. G.). Tehát van a *közlés* mint legmagasabb szintű egység, afféle „szuperszöveg", és ezen belül vannak *közlésegységek, szövegek*, amelyek a közlésben egymásra, ill. egymásba épülnek. Eszerint azok az egy-két szavas SzFB-k is s z ö v e g e k, amelyeket két oldallal korábban idézett Murvai Olga *(mi tagadás; Na lám!;* stb.)?

A terminológia szokatlansága helyenként azzal a nemkívánatos következménnyel jár, hogy az olvasó valóságos rejtvényfejtő tevékenységre kényszerül. E fogalomtisztázó munka nélkül a könyv állításai nem is mindig érthetők pontosan: „Ez a metszéspont . . . a *szöveg* [értsd: az SzFB-ben álló szövegrészlet] első szava . . . írjuk be ezt a *szövegrészletet* [értsd: egy Kaffka-novellának, azaz a teljes szövegnek egyik részletét, amely SzFB-ben álló részletet, azaz „szöveg"-et tartalmaz] két egymást metsző körbe" stb. (64). Tehát itt, ha jól értem, nem a *szövegrészlet* része a *szöveg*-nek, hanem a *szöveg* a *szövegrészlet*-nek (s ez utóbbi valaminek, amit hagyományosan *szöveg*-nek szoktunk nevezni, de aminek itt gyakorlatilag nincs neve, talán a 62—3. lapon említett *szövegegész* vonatkozik rá). A szokásos és a könyvben használt nómenklatúra viszonyát a következő táblázattal szemléltethetjük:

Fogalom	Elnevezés	
	A stilisztikai hagyományban	Murvai Olgánál
az irodalmi mű teljes szövege	*szöveg* v. *mű*	*szövegegész* (?)
amit idézünk belőle	*szövegrészlet*	ua.
ami az idézett részben SzFB-ben van	*SzFB*	*szöveg*

A szokatlan szóhasználatot idővel csak megszokná, tudomásul venné az olvasó. Csakhogy Murvai Olga a saját terminológiájával is majdnem úgy bánik, mint a hagyományossal: nem ragaszkodik hozzá következetesen, hanem váltogatja a régivel. Így például a 66. oldalon egyetlen bekezdésen belül is kétféle értelemben használja a *szöveg* kifejezést: előbb 'SzFB-ben álló szövegrészlet' jelentésben, utána 'szövegegész' értelemben, végül újra az 'SzFB' fogalmának nyelvi jeleként. Idézem: „A *szöveg* összeforrottságát formálisan is kifejezhetjük. A felmérést azoknak a demarkatív elemeknek a számbavételé-

vel kezdjük, amelyek határjelzők ... a *szövegben*, ... A *szöveg* sima indításának mutatója az új közlést bevezető ige" stb. A táblázatok (67) felső sorában is 'SzFB-ben levő szövegszegmentum'-ot jelent a *szöveg*. Nem csökkenti, hanem még növeli is a zavart, hogy a következő fejezetben egy másik műszó, a *szövegdarab* is felbukkan ebben az értelemben: „A[z] SzFB a műalkotás felépítésében *szövegdarabként* vesz részt" (107). Vagyis az SzFB egyszerre szöveg is meg szövegdarab is (azaz darabja, kisebb összetevője egy szövegnek). Sőt a *szövegdarab* terminus technicusnak — mint látni fogjuk — lesz még egy zárójeles *szöveg(darab)* változata is, a 167. laptól kezdve.

Nem csoda tehát, hogy a könyv második felében mind gyakoribbá válnak az effajta mondatok: „Ilyen alapon a[z] SzFB viszonylag önálló, kontextussíkon megragadható *szöveg* (vagy *szövegdarab)* ... szerkesztéstanilag viszont *szövegtípus*, amely szerepet játszik a műalkotás *szövegének* belső tagolásában. Az ... SzFB beilleszthető ... a műalkotás (a teljes *szöveg)* szerkezeti síkjába" (122). Még a legutolsó fejezetben is (amely pedig a legeredetibb és a legjobb a könyvben) zavarba ejt a következetlen műszó-használat. „A *szöveg* kontextuális kapcsolatai" — ezt olvashatjuk főcímként a fejezet fölött (164). A gyakorlott olvasó már tudja, hogy ezt így kell érteni: 'az SzFB összefüggése a teljes művészi szöveg többi részével, a struktúra egészével'. Ugyanígy „lefordítja" a maga számára az első alfejezet címét is: „A *szöveg* és a szemantikai kontextus" (uo.) = 'az SzFB és a teljes mű, illetve ennek jelentésstruktúrája, amelybe az SzFB beleépül'. Három oldallal később, a második alfejezet élén viszont ez a cím ötlik szemébe: „A[z] *SzFB* és a *szöveg* jelentéstani struktúrájának összefüggései" (167). Vagyis itt meg a teljes művet jelenti a *szöveg*, úgy, mint a hagyományos stilisztikában: az alfejezet az SzFB-nek a műegészbe való beépülését tárgyalja.

Ha az egyes fejezeteket egybevetjük tanulmány-előzményükkel, kiderül, hogy maga a szerző is viaskodott ezekkel a terminológiai nehézségekkel: a kritikus pontokon ugyanis eltérő megoldásokat is látunk. Pl. a könyv 67. lapján, a táblázat felső sorában ez olvasható: „A *szöveg* [értsd: 'SzFB-ben álló szövegrészlet'] élén". Ugyanez a Kaffka-tanulmányban (Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról 89—139) még *szövegszerkezet* volt (112). Egy másik tanulmány *szövegszerkezet* kifejezése (NyIrK. 1978: 39) helyén viszont a Szöveg és jelentés-ben *szövegdarab*-ot találunk (107). A zárójeles *szöveg(darab)*-ból (NyIrK. 1980: 42) pedig egyszerűen *szöveg* lett a könyvben (154). Azért feltűnik itt is ez az önmagában véve is ellentmondásos, kétértelmű *szöveg(darab)* forma, mégpedig a 167. oldalon, nem is egyszer. De még ugyanezen a lapon — a táblázatban — ki is maradnak belőle a zárójelek: a *szövegdarab* mint elemi jel van szembeállítva a magasabb szintű, műalkotás szintű komplex jellel. Szerintem mindenütt így kellett volna használni e szakkifejezést (a fenti, talán egy kissé túl hosszúra is nyúlt terminológiai eszmefuttatás után, azt hiszem, nem is kell megindokolnom, miért). S egyáltalán: tisztázni kellett volna a *szöveg*, *szövegegész*, *szövegszerkezet*, *szövegtípus*, *szövegrészlet*, *szövegdarab* (zárójellel és anélkül) pontos jelentését, egymáshoz való viszonyát, és mindezek alapján k ö v e t k e z e t e s e n alkalmazni őket. Pl. úgy, hogy a műalkotás, a teljes mű a *szöveg*, ennek részlete, az SzFB-ben álló szövegrész pedig a *szövegdarab* vagy *szövegrészlet*. Sajnálatos, hogy sem a lektorálás, sem a kiadói szerkesztés során nem került sor erre az egységesítésre.

3.2. Még egy megjegyzés a III. fejezethez (bár ez is vonatkozik a kötet egészére is): mintha kicsit túl szigorúan bánna Murvai Olga a „mondatgrammatikával" (így nevezi a szövegelmélet előtti nyelvtanírást, ide értve — ha jól sejtem — a teljes nyelvtani hagyományt az óind grammatikusoktól Noam Chomskyig). Az SzFB jelentéstani megközelítéséről például az a véleménye, hogy az „mondatgrammatikán belül nem oldható meg" (52—3). Valamivel később: „A fenti kérdésekre [a szöveg és mondatai közti viszonyról, ill. a szöveget alkotó mondatok egymás közti viszonyáról van szó] a mondatgrammatika nem tud kielégítő választ adni" (55). Tegyük hozzá: nem is tekinti feladatának, hogy efféle

kérdésekre válaszoljon, hiszen ő éppen attól „mondatgrammatika", hogy a mondatot tartja a nyelvtanilag megragadható, leírható legnagyobb nyelvi egységnek. Másképpen: nem arról van itt szó, hogy a „mondatgrammatika" nem tud választ adni ezekre a kérdésekre, hanem arról, hogy az ő elméleti keretében fel sem tehetők ezek a kérdések, mert egyszerűen nincs értelmük. Éppen azért volt szükségszerű a szöveggrammatika kifejlődése, hogy ilyen típusú kérdéseket is feltehessünk (és idővel majd választ is kapjunk rájuk). Bár épp mostanában kezdik újra vitatni a szöveggrammatikának magát a puszta létezését is. Nem valami régi vágású „mondatgrammatikus", hanem a Murvai Olga könyvében is többször idézett Teun A. van Dijk, a szövegnyelvtan és a generatív poétika világhírű szakembere az, aki „Szöveg és kontextus" című könyvében (Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. London—New York, 1977., új kiadásban 1980.) már nem számol külön szöveggrammatikával, ill. a hangsúlyt erről a szövegszemantikára és a szövegpragmatikára helyezi át (vö. Szabó Zoltán ismertetését: Korunk 1981: 803—4). E sorok írója is úgy találja, hogy egyelőre inkább szövegelmélet(ek) van(nak), mintsem kidolgozott, rendszeres szövegnyelvtan. A figyelemre méltó részletmegfigyelések ma még nem alkotnak — nem is alkothatnak — zárt, koherens rendszert. Ennélfogva a mondatgrammatika—szöveggrammatika ellentétnek ilyen éles felvetése a másik „féllel" szemben sem jogosult. És ha nincs (még nincs) koherens szöveggrammatika, felépíthető-e rá — az el nem készült alapra — egy szövegstilisztikának, szövegelméleti stilisztikának a büszke épülete? Szónoki a kérdés. És a kutatásoknak ebben a stádiumában méltányos-e elmarasztalni a „mondatstilisztikát" mint elégtelent? Ez az! — Még valami ehhez a témához: ismernünk kell, jól kell ismernünk, amit meg akarunk haladni. Murvai Olga itt-ott kissé járatlannak mutatkozik a magyar leíró nyelvtani („mondatgrammatikai") terminológiában. A *tagmondat* kifejezést többször is 'szöveg, ill. szövegrészlet egyes mondata' értelemben használja (pl. 55), „nominálisan szerkesztett mellékmondatokat" lát ott, ahol se mellékmondat, se nominális szerkesztés nincs (56). (Ha netán a megszokottól eltérő jelentést tulajdonít a fenti szakkifejezéseknek, akkor ezt külön is jeleznie kellett volna, a félreértés megelőzésére.)

4. Találóan jegyzi meg a 95. lapon Murvai Olga, hogy az SzFB bármelyik más közlésformánál jobban számít az olvasó aktív közreműködésére. Következésképpen nemcsak indokolt, hanem egyenesen kívánatos is, hogy k o m m u n i k á c i ó e l m é l e t i szempontból is tanulmányozzák. E termékenynek ígérkező vizsgálati szempont „bevetésére" a IV. fejezetben kerül sor.

Az 1. pontban felvázolt általános kommunikációelméleti modell szerint az SzFB — illetve tágabban értve maga az irodalmi mű is — k ö z l é s i f o l y a m a tként modellálható. E folyamatnak öt fő tényezője van: az író, a narrátor, a szereplő, az üzenet és az olvasó. A 2.1. pont az író—narrátor—üzenet kapcsolatot elemzi; a következő alfejezet a szereplő komponensét is bevonja a vizsgálatba; végül pedig az olvasóval, az SzFB befogadójával és értelmezőjével egészül ki a modell.

A közlési folyamat tényezőit bonyolult kapcsolatrendszer fűzi egymáshoz: az SzFB működését ennek a kapcsolatrendszernek a gondos feltérképezésével tárja elénk a szerző. Megbízható elemzést kapunk a narrátori szöveg igazságértékéről, valamint a „semleges" és a „pártos" elbeszélői magatartásról. Túlzottnak érzem viszont az író és a mesélő síkjának olyan fokú párhuzamosítását, mint amilyennel a 105. oldalon találkozunk: „A narrátor magatartása, látásmódja ... mindenképpen fedi az író látásmódját, az író magatartását". Ha e két nézőpont ennyire egybeesnék, nem is igen beszélhetnénk külön szerzői, ill. mesélői perspektíváról. Valójában a narrátor látásmódja csak részlegesen fedi az íróét — például a Doktor Faustus történetét elbeszélő Serenus Zeitblom tanár úré a Thomas Mannét —, s e kettősségből stiláris és/vagy gondolati irónia fakadhat.

Ehhez a fejezethez kapcsolódik, kissé szervetlenül, az SzFB idősíkjáról szóló fejtegetés (108—20). Eleve pontosabb lett volna az SzFB idősík j a i ról írni a címben, hiszen épp azt mutatja be itt — egyébként igen leleményesen — a könyv szerzője, hogy az SzFB-ben több idősík vetül egymásra. Az igeidők közlési funkcióit vizsgálva mindenekelőtt különbséget kell tennünk — Harald Weinrich nyomán — a narratív és a kommentatív idő között. Ezeknek az indoeurópai nyelvekben grammatikailag is szabályosan elkülönülő igeidők felelnek meg (1. a mintegy hatvan lappal e l ő b b, a III. fejezet 1.1. pontjában közölt táblázatot). A narrációt, kommentárt és leírást ötvöző SzFB egyidejűleg több narratív hangot és időperspektívát „idéz", s ezáltal egyfajta s z i m u l t á n ábrázolást tesz lehetővé (111). A narrátor szövege olykor valóságos d i a l ó g u snak tekinthető (112; itt is kézenfekvő lett volna a bahtyini—dosztojevszkiji polifonikus regénymodellre való hivatkozás). Az SzFB ideje, az ún. szövegidő természetszerűleg soha nem lehet azonos a cselekvés idejével, aminthogy a narráció sem azonos az eseménnyel magával: az események a k r o n o l ó g i a i időben zajlanak, míg a narráció, ill. az olvasás ideje mindig a k r o n o l o g i k u s (120). E szimultaneitásból fakad a vizsgált közlésmód legfőbb stilisztikai haszna: a sűrítés, tömörítés.

4.1. Ennek az önmagában véve igen jól sikerült „kommunikációelméleti" fejezetnek a végére érve azonban kikívánkozik az olvasóból egy elvi-elméleti jellegű aggály, amely persze nem is annyira Murvai Olgának szól, mint inkább azoknak az elméleti előfeltevéseknek, amelyeket e rész megírásakor keretként elfogadott.

Az információelméletre és a hattényezős-hatfunkciós Jakobson-modellre visszavezethető „kommunikatív poétikák"-nak és „befogadásesztétikák"-nak, tehát mindazoknak az elméleteknek, amelyek az irodalmi műalkotást a szerző és az olvasó közti kommunikációs folyamatként modellálják, van egy közös, súlyosan problematikus mozzanatuk. A nem-irodalmi kommunikációban, amelynek sémájára a fenti modellek a szépirodalmi mű befogadását ráhúzzák, a két pólus (feladó és címzett, kódoló és dekódoló stb.) csakugyan egyenrangú, amit többek között az is mutat, hogy a két résztvevő rendre szerepet cserél. A „szépirodalmi kommunikáció"-ban — ha van ilyen egyáltalán — ez korántsincs így. Ennélfogva azzal a következtetéssel sem tudok egyetérteni, hogy „minden reális szerzőben és minden reális olvasóban ... jelen van a szerző és az olvasó is" (108), azaz — egy kicsit élesebbre fogalmazva — a szerző is olvasó, az olvasó is szerző. Egy időben nekem is nagyon tetszettek az efféle paradoxonok, de most úgy látom, hogy annyira azért nem szellemesek, mint amennyire félrevezetők. Az eltúlzott részigazság alighanem rosszabb a tévedésnél. (Ez is paradoxon !)

A kommunikáció mozzanatának túlhangsúlyozása végeredményben oda vezet, hogy a műalkotás mint objektum feloldódik a befogadás aktusában, sőt azonosul vele: „bármi, ami a befogadáson kívül van, automatikusan a művön kívül esik" (inkább: kívülesik a művön; 107). E vitatható állítást, amelyet egyébként a lengyel Edward Balcerzantól vesz át (vö. Helikon 1974: 362), lényegében bizonyítás nélkül, úgyszólván magától értetődő tényként közli velünk Murvai Olga. Pedig Balcerzan — mint gondolatmenetének egészéből kiderül — nagyon is szélsőséges képviselője „a befogadás poétikájának". Szerinte a műalkotás csak a befogadás folyamatában létezik: amit az olvasó nem észlel belőle, az nincs is. Messzire vezetne ennek a tételnek a tüzetes megvitatása, egészen a nyelvi műalkotás létezési módjának, ontológiai státusának a problematikájáig (vö. Wellek—Warren: Az irodalom elmélete. Bp., 1972. 207—30), amelybe most természetesen nem bocsátkozhatunk bele. Érjük be mindössze egyetlen ellenérvnek a felvillantásával: ismeretesek Török Gábornak és másoknak a megállapításai a műalkotás intenzív totalitásának e l v i k i m e r í t h e t e t l e n s é g é ről (József Attila-kommentárok. Bp., 1976. 7—18). Mindig vannak olyan tényezők, ill. kapcsolatok, vonatkozások a szépirodalmi szövegben, amelyek rejtve maradnak az aktuális befogadó előtt (de még a misztikus „eszményi olvasó"

előtt is !). George Steiner írja egyik esszéjében, hogy „Egyetlen leltár sem képes kimeríteni a szemantikai kölcsönhatásokat, még egy »egyszerű« lírai versben sem" (idézi Török Gábor: Nyr. 1974: 306). Hát még egy Finnegans Wake típusú műben ! — tehetnénk hozzá. Ezért az irodalmi műalkotás percepciója hitelesen csak mint aszimptotikus (a teljes megismeréshez szakadatlanul közeledő, de azt soha el nem érő) folyamat ábrázolható. Épp ez az „örök maradék" — vagyis az, aminek a kedvéért újból és újból kézbe vesszük — esne kívül a művön ? Más szóval: csak az van benne a szövegben, amit én ki tudok olvasni belőle ? Ez már nemcsak túlzás, hanem elvileg is helytelen.

5. Az utolsó előtti nagy fejezetben, az ötödikben azt tanulmányozza a szerző, hogyan épül bele az SzFB a műalkotásba, hogyan válik kompozicionális jelentőségű tényezővé. Tehát itt az SzFB-t mint strukturális alapelvet veszi górcső alá.

Igen értékes eredménye a vizsgálatnak már maga az a megállapítás is, hogy „a lírába hajló impresszionista prózában a[z] SzFB — mint alkalmas közlésforma — kompozicionális szintre emelkedik" (145). Ezáltal külső formai, elbeszéléstechnikai eszközből a belső forma elemévé lép elő, sőt alkalomadtán struktúraképző funkcióra is szert tehet. Minden bizonnyal összefügg ez a fokozott szerepvállalás az epikai műnemnek a századvégen kezdődő általános lirizálódásával (vö. Egri Péter: A költészet valósága. Líra és lirizálódás. Bp., 1975.). Az összefüggés mértékének, jellegének tisztázása természetesen további kutatásokat igényel. Murvai Olga könyve mindenesetre megtette az első lépést ebben az irányban, amikor a „lírába hajló" próza jellegzetességeként említi az SzFB-nek effajta felértékelődését.

A fejezet középső része az SzFB és a képalkotás viszonyával foglalkozik. Nemcsak arról van itt szó, milyen nyelvi képeket (hasonlatot, metaforát, megszemélyesítést, metonímiát, szinekdochét) tartalmaznak az SzFB-ben levő szövegszegmentumok, bár ezt is sok és jó érzékkel kiválasztott példa szemlélteti, hanem arról is, hogy az SzFB a képalkotás egyik lehetséges epikai módozatának minősül (155). E gondolatot érdemes lett volna bővebben is kifejteni, tisztázva egyúttal a hagyományos stilisztikai értelemben vett kép (hasonlat, metafora stb.) és az SzFB mint kép (a belső vizualitás kivetülése) viszonyát is. Ugyanitt nagyon érdekes és további vizsgálódásra ösztönző megfigyeléseket tesz Murvai Olga az epikus időnek, az SzFB idősíkjának és a szóképek időszerkezetének az összefüggéséről is. Többek között kiderül, hogy az SzFB idősíkja különösen kedvez a képi megfogalmazásnak. „A képnek ugyanis önálló időstruktúrája van, amely nem helyezhető be az epikai időbe. A[z] SzFB tágítható időintervalluma viszont alkalmas a kép időfeletti idejének a befogadására" (154). Saját kutatásaim alapján csak megerősíteni tudom a fentieket: a nyelvi képeknek Krúdy Gyula műveiben is megvan a maguk belső, „időtlen" ideje; a múlt → jelen váltások révén a cselekmény ideje a képanyagnak asszociatíve felidéződő „belső idejébe", időtlen tartamába hajlik át; a kép sokszor szinte „kiszigetelődik" a cselekményből, autonóm idővilága van stb. (vö.: Nyr. 1976: 417—9; It. 1981: 443—9).

A 3. pont a Mukařovskýtól még 1940-ben leírt j e l e n t é s h a l m o z ó d á s jelenségét vizsgálja három műben: egy Krúdy- és egy Kaffka-novellában, valamint Kosztolányinak Pacsirta című kisregényében. Az irodalmi mű jelentéshalmozódása azon alapul, hogy a jelentésegységeket az olvasás meghatározta sorrendben fogjuk fel, minden új elemet az előzőek ismeretében értelmezünk (időbeli aspektus), de végül tudatunkban egyidejűleg van jelen az összes üzenethordozó jelentésegység (térbeli aspektus).

Számomra természetesen a Krúdy-elemzés, az 1915-ből való Érzelgős utazás elemzése volt a legérdekesebb. A novella cselekménye két síkon zajlik: a tényleges cselekmény függő beszédben van elbeszélve, míg az elképzelt cselekményt SzFB-ben adja elő Krúdy. Ami igazán különlegessé teszi ezt a kétszintűséget, a reális és a kvázi-szint váltogatását, az a két közlésmódnak az aránya: az SzFB ugyanis több mint háromnegyed részét, ponto-

san 75,6%-át teszi ki a szövegnek. (Összehasonlításul: a Pacsirtának mindössze 5,32%-a van SzFB-ben.) E két adatból figyelemre méltó műfajelméleti (novella — regény) és stílustörténeti (tízes évek közepe — húszas évek közepe) következtetéseket is levonhatunk, de elsősorban a két író egyéni nyelvhasználati módjának (idiolektusának) különbségére világítanak rá.

5.1. Itt, az V. fejezet ismertetését befejezve szeretnék hangot adni kételyeimnek az impresszionista stílus, a költői nyelvi impresszionizmus fogalmával kapcsolatban. Ezt már a II. fejezet 1. pontjának (Az SzFB mint a magyar elbeszéléstechnika fejlődésének egy mozzanata) a tárgyalásakor is megtehettem volna, de a problémakör fontossága miatt, meg azért is, mert végeredményben a könyv egészét érinti, végül is úgy döntöttem, hogy csak cikkem vége felé, a leginkább stílustörténeti érdekű fejezet, az V. kapcsán foglalkozom vele.

Alapjában véve mindössze két kérdést tartok szükségesnek felvetni: *a)* Valóban impresszionista stílusú-e a könyvben tárgyalt négy író? *b)* Minősíthetjük-e impresszionista stílussajátságnak az SzFB-t?

Ami az első kérdést illeti, már az előszó sem hagy semmi kétséget afelől, hogy Murvai Olga mind a négyüket impresszionistának tartja: „A magyar impresszionista prózát négy nagy író képviseli, Babits Mihály, Kaffka Margit, Kosztolányi Dezső és Krúdy Gyula" (6).

Kaffka Margitra és Babitsra nézve el tudom fogadni ezt a besorolást, bár az utóbbira már csak bizonyos megszorításokkal. Nem mindegyik művében bizonyul ugyanis tipikus impresszionistának Babits! Murvai Olga példái csaknem kivétel nélkül a Halálfiaiból valók; a többi munkája is ilyen Babitsnak stilárisan? Hasznos lett volna jobban figyelembe venni a kitűnő Soltész-könyvet az író stílusbeli fejlődésére vonatkozóan (J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. Bp., 1965.).

Krúdyról nekem elég régóta az a véleményem (meglehet: külön- vagy ellenvéleményem), hogy stílusát nem lehet kielégítően leírni, jellemezni az „impresszionista stílus" kategóriájával. Krúdy egész egyszerűen nem fér bele az impresszionizmus skatulyájába, írásművészetét legalább ugyanilyen joggal minősíthetnénk realistának, romantikusnak, szecessziósnak, szimbolistának vagy akár szürrealistának is. Mivel e felfogásomat Krúdy-könyvemben és másutt is több ízben kifejtettem (legutóbb It. 1981: 449—57), ezúttal nem bocsátkozom részletekbe.

Végül Kosztolányi — szerintem — nem is igazi impresszionista, legalábbis a háború utáni érett prózája alapján nem az. Maga Murvai Olga is sokszor utal azokra a mozzanatokra, amelyek Kosztolányit élesen megkülönböztetik a másik három írótól, sőt valósággal szembeállítják velük: epikusi magatartása objektív (132, 138), szerkesztésmódja klaszszikus vonalvezetésű (161), SzFB-t alig használ (36, 131) stb. Vajon mindezek ellenére miért sorolja mégis az impresszionisták közé Kosztolányit a Szöveg és jelentés szerzője? Erre a könyvből nem kapunk egyértelmű választ. Térjünk hát át a második kérdésre: impresszionista stílusjegy-e az SzFB vagy sem?

Bár az előszóban még jelzi Murvai Olga, hogy az SzFB „nem kizárólagosan impresszionista jellegzetesség" (6), már ez a megfogalmazás is azt sugallja, hogy az SzFB főleg, elsősorban azért mégiscsak az impresszionista stílusra jellemző (noha persze akad néhány nem impresszionista szerző is, akinél olykor előfordul). Később aztán a két jelenség — az SzFB és az impresszionisztikus kifejezésmód — gyakorlatilag teljesen összefonódik: a könyv alapján az SzFB akarva-akaratlanul mint impresszionista stílussajátság rögzül az olvasó emlékezetében.

Emellett azért sem mehetünk el szó nélkül, mert az eddigi szakirodalom — itt főleg Herczeg Gyulának a munkásságára gondolok — inkább a realizmushoz próbálta kötni az SzFB-t (vö. Herczeg: A modern magyar próza stílusformái. Bp., 1975. 13—

53: Realizmus és SzFB). Érdekes, hogy egy helyütt maga Murvai Olga is hivatkozik, ha pontosabb helymegjelölés nélkül is, Herczegnek erre a munkájára, ill. ennek arra a megállapítására, hogy az SzFB a naturalista, realista prózában válik általános használatúvá (48). Csakugyan tagadhatatlan, hogy egy Mikszáth—Móricz—Móra—Németh László „vonulatot" legalább annyira jellemez az SzFB-nek gyakori alkalmazása, mint a Kaffka Margit, Babits és esetleg Krúdy nevével fémjelezhető „impresszionista" irányt.

Murvai Olga ezzel szemben határozottan az impresszionizmushoz társítja az SzFB fogalmát. Visszájáról ugyan, de erre vall az az állítása is — a 36. lapon —, hogy az impresszionista, szubjektív, lirizáló előadásmód háttérbe szorulásával („új tárgyiasság" stb.) az SzFB is ritkább lesz. Idézem: „A személytelen Ént előtérbe állító SzFB tovább már nem bizonyult alkalmas előadásmódnak, már Kosztolányinál is ritkán fordul elő, Karinthy Frigyes, Németh László, Illyés Gyula pedig már csaknem mellőzi (Herczeg 1975, . . .)". Ami Németh Lászlót illeti, a szerző itt meglehetősen ellentmondásba kerül a tényekkel. Többek között éppen a hivatkozott műből (Herczeg Gyula prózastílus-monográfiájából) tudjuk, hogy „Móricz mellett Németh László az SzFB-nek egyik leggyakoribb alkalmazója irodalmunkban" (i. m. 29). Még olyan tipikusan beszélt nyelvi sajátságokat is beleszőtt a narrátor szövegébe, mint a témaismétlő, témanyomósító *az* névmás: „Az Állatkert, *az* akkor nyílt meg, amikor kis gimnazista volt" (Irgalom. Bp., 1972. 52).

Ezek után, úgy gondolom, illenék megosztani e cikk olvasóival a saját véleményemet is. Nem szívesen okoznék csalódást óvatosságommal, mégsem kívánok állást foglalni a tekintetben, melyik izmusnak a jellegzetessége az SzFB. Szerintem ugyanis stílustörténetileg legfeljebb annyi állítható bizonyossággal, hogy az SzFB kialakulása és széles körű elterjedése összefügg az oldottabbá válás, az élőbeszédhez való közeledés tendenciájával, amely nagyjából Mikszáth óta érvényesül prózaírásunkban. Ez a törekvés ritkítja meg a kívülről való elemzést, a szerzői vagy narrátori kommentárt. A művészi próza a szereplőket „belülről", a pszichikumon, a tudati tevékenységen keresztül igyekszik ábrázolni, s evégett a lírától vesz át kifejezőeszközöket: bizonyos fokig hasonul a lírához, lirizálódik.

Nem lehet és nem is érdemes viszont kimondani, hogy az SzFB ennek vagy annak a stílusirányzatnak, írói módszernek a szükségszerű velejárója. Az SzFB: elbeszéléstechnikai eszköz, az írói előadásmód egyik lehetséges válfaja, amely nem köthető hozzá mechanikusan egyik fő stiláris „vonulathoz" sem. Sem a realizmushoz, sem az impresszionizmushoz, sem máshoz. Általános jellemzője újabb prózánknak (körülbelül a XX. század elejétől), így természetesen impresszionista stílusú prózaíróink műveiben is sűrűn föllelhető.

6. A zárófejezetben arról olvashatunk, hogyan illeszkedik be az SzFB a művészi szöveg makrokontextusába. A szerző négy alapvető kapcsolattípust különböztet meg:

a) Metonimikus kapcsolat (jelölt → JELÖLT): az alacsonyabb osztályú jel (a szövegdarab) mint jelölt teljes egészében benne van a műalkotás (a magasabb szintű komplex jel) JELÖLTjében. Pl. egy személyleírás — egyúttal jellemzés — előadása SzFB-ben (168—9).

b) Szinekdochés összefüggés (jelölő → JELÖLŐ): az elemi jelnek csak bizonyos tényezői vesznek részt a magasabb jelentéskomplexumban. Az alacsonyabb osztályú jelölők közül csak a szemantikai reprezentációval rendelkező tényezők tarthatók számon a magasabb osztályú JELÖLŐben is. Rész—egész, konkrét—elvont típusú szemantikai összefüggések tartoznak ide. Pl. egy Babits-mondat konkrét jelölői a szöveg makroszintjén absztrakt JELÖLŐként funkcionálnak (a példát l. a könyv 170. lapján).

c) Metaforikus szövegösszefüggés (jelölt → JELÖLŐ): a szövegdarab jelöltje, vagyis az elemi jel jelentése alkotja a magasabb jelentéskomplexum JELÖLŐjét. A kiemelt szövegdarab (az SzFB) tartalmazta metafora kódként érvényes a teljes struk-

túra jelentésének kiolvasására. Az SzFB metaforikus jelentése szövegszinten átvitt értelmű JELÖLŐvé válik. (A példa — szintén a Halálfiai-ból — a 171. oldalon olvasható.)

d) Asszociációs (impresszionista) szövegösszefüggés (jelölt → JELÖLT → → JELÖLŐ): az elemi jelentéseket ebben a kontextustípusban egy ún. ASSZOCIÁCIÓS JELÖLT kapcsolja egybe. Másképpen: a szövegdarab (az SzFB) többé-kevésbé önálló jelentései képzettársítás útján, mintegy szabad asszociációval, az ASSZOCIÁCIÓS JELÖLTön keresztül kapcsolódnak be a műalkotás szintű komplex jel jelentésszerkezetébe (174; a példa Kosztolányi Aranysárkány-ából, az előző lapon).

7. A tartalom ismertetésének végére érve nem marad egyéb hátra, mint hogy röviden felvázoljam azt az összképet, amely bennem ennek a fontos könyvnek a figyelmes áttanulmányozása nyomán kialakult.

Nem az első könyve ez Murvai Olgának: két szöveggyűjteményt szerkesztett és látott el utószóval, jegyzetekkel (Stilisztikai tanulmányok. Bukarest, 1976.; Irodalomszemiotikai tanulmányok. Uo., 1979.). Mégis tipikus pályakezdő mű ez a Szöveg és jelentés (s azon belül is tipikus disszertáció-megjelentetés, ennek a műfajnak minden szokásos erényével és hiányosságával).

Elismerésre méltó mindenekelőtt a szerző elméleti igényessége, az, hogy a tisztázás, a rendteremtés szándékával egészen az alapfogalmakig nyúl vissza (nemcsak terminológiailag, hanem tartalmilag is). Jól ismeri a kutatási előzményeket: az imponálóan gazdag irodalomjegyzékből (164 tétel tizenegy nyelven, közte olaszul, szlovákul, csehül, spanyolul és lengyelül) a már említett Bahtyin-könyvön kívül legfeljebb Herczeg Gyula alapvető régi tanulmányát hiányolhatjuk Krúdy mondatszerkezeteiről (Nyr. 1951: 324—32, 420—5).

7.1. Mindazonáltal nem hallgathatom el néhány, filológiai természetű kifogásomat a szakirodalmi hivatkozásokkal kapcsolatban.

A rövidített hivatkozás (szerző neve, évszám) mellől többnyire hiányzik a pontos lapszám, pedig ez nagymértékben megkönnyítené a könyv használóinak további munkáját. Például a 60. lapon a *Jakobson 1969* megjelölés egy több száz oldalas könyvre (Jakobson magyar nyelvű tanulmánykötetének első kiadására) utal. Jobban segítené az olvasó eligazodását, ha azt is feltüntetné a szerző, hol, mely oldalakon ír Jakobson a jelzett műben a szöveg struktúráját „biztosító" ekvivalenciákról. Valahogy így: Jakobson 1969, 211—57, ill. pontosabban: 224, 241, 244. (Talán hasznosabb lett volna a könnyebben elérhető, bővebb tartalmú második kiadásra hivatkozni; abban: 229—75, ill.: 242, 259, 262.)

Ha a szerzői név után álló évszám pusztán az illető mű azonosítására való, akkor csak azokban az esetekben kellett volna kitenni, amikor ugyanannak a szerzőnek több munkája is szerepel a források között. (Persze erre a célra éppígy megtette volna bármilyen más megkülönböztetés is, pl. sorszám vagy betűjel.)

Ha viszont az évszámoknak a tudománytörténeti „betájolás" a rendeltetésük, akkor a hivatkozásoknak körülbelül az egynegyedében kettős évszámmegadást kellett volna alkalmazni (mindazoknál a műveknél, amelyeknek nem az eredetijére, hanem valamelyik későbbi kiadására, tanulmánykötetbeli újraközlésére, fordítására vonatkozik a hivatkozás). A jelenlegi megoldás sok esetben nem megnyugtató, mert, ha akaratlanul is, megtéveszti a témában kevésbé jártas olvasót. Az még hagyján, hogy az előbb említett Jakobson-mű nem 1969-es keletű (az 1969 az első magyar kiadás éve), hanem 1960-as (a két évvel azelőtti előadás ebben az esztendőben jelent meg nyomtatásban a Style in Language kötetben), hiszen itt a különbség nem annyira nagy. Némelykor azonban súlyos évtizedekre is rúghat ez az eltérés. Fussunk végig a leginkább kirívó példákon!

Z. S. Harris fontos tanulmányát, a Discourse Analysis-t az 1970-ben megjelent Papers in Structural and Transformational Linguistics című tanulmánykötetből idézi

Murvai Olga, következésképp *Harris 1970*-nek rövidíti; csakhogy Harrisnek ez a munkája 1952-ben jelent meg először, a Language-ben (28: 1—30). Majdnem húsz év nem kis idő egy rohamléptekkel haladó tudományágban!

Félreértést okozhat a *Spitzer 1961* hivatkozás is: Spitzer stílustanulmányainak ugyanis a második kiadása (pontosabban: változatlan utánnyomása) jött ki 61-ben. Az eredeti Stilstudien 33 évvel azelőtt, 1928-ban hagyta el a sajtót. S a szóban forgó tanulmány természetesen még ennél az időpontnál is korábbi valamivel: 1918 és 26 közötti (vö. a tanulmánykötet előszavát).

Az *Ingarden 1977* megjelölés nem valamilyen posztumusz művet jelent, mint hihetnők (Ingarden ugyanis még 1970-ben elhunyt), hanem az először 1931-ben megjelent Das literarische Kunstwerk-nek — a negyedik, változatlan kiadás alapján készült — magyar fordítását. Ez csakugyan 77-ben látott napvilágot. A különbség itt megközelíti a fél évszázadot!

Vannak ennél nagyobb eltérések is a hivatkozásban feltüntetett és a tényleges keletkezési időpont között: a *Croce 1971*-nek rövidített esztétikai breviárium első, olasz nyelvű kiadása egy híján hatvan évvel korábban jelent meg, mint az a román fordítás, amelyre a szerző hivatkozik. A 36. oldalon levő Lukács György-idézet az 1910-ben a Galilei Körben tartott nevezetes előadásnak (Az utak elváltak. A Nyolcak és az új magyar képzőművészet) a befejező mondata. Az előadás szövege még ugyanebben az évben megjelent a Nyugatban (190—3), 1913-ban az Esztétikai kultúra című tanulmánykötetben, majd 1970-ben a Válogatott Művek III. köteteként kiadott Magyar irodalom — magyar kultúra című gyűjteményben. Murvai Olga ez utóbbi forrásból idézi a művet (egyébként kissé pontatlanul, ugyanis a kérdéses részlet az általa használt kiadásban a 67. lapon található, nem pedig a 64.-en, mint írja), tehát a *Lukács 1970* megjelölés egy valójában kereken hatvan évvel azelőtti keletkezésű szöveget takar.

Az ilyen típusú, nem elsődleges forrásból való idézésnél két évszámot kellett volna feltüntetni: az eredetiét és mellé — törtvonallal elválasztva — a szerzőtől használt kiadását, pl.: Harris 1952/1970; Spitzer 1928/1961; Ingarden 1931/1977; Croce 1912/1971; Lukács 1910/1970 stb.

7.2. Ha már a filológiai apparátusnál tartunk, hadd javítsam ki az irodalomjegyzék néhány kisebb pontatlanságát: Chabrol 1973 nem Sémiologique [?] narrative . . ., hanem *Sémiotique* narrative . . .; Greimas 1966 viszont nem Sémiotique structurale, hanem *Sémantique* structurale; Harsányi 1970 nem Stíluselemzések. A prózai művek stílusa, hanem *Stíluselemzés (Prózai művek stílusa) II. kötet;* végül K. Szoboszlai 1974: A szemléletességek eszköze Németh László nyelvében; helyesen: *K. Szoboszlay 1972: A szemléletesség eszközei* . . .

Akad egynéhány (nem túl sok) elírás, ill. sajtóhiba is. Ezek közül csak az értelemzavarókat iktatom ide: a 101. lapon a 4. ábra jobb alsó sarkában ± elfogadás helyett + elfogadás értendő (vö. a tanulmány-előzménnyel: NyIrK. 1978: 35); a 113. oldalon alulról a 7. sorban a P^u helyesen: P_n (l. a képletet a következő lapon); a 168. lap tetején γ = jelölő → JELÖLŐ helyett γ = *jelölt* → JELÖLŐ olvasandó (vö. 171); végül a 101. oldal utolsó bekezdésének elején az oratio recta természetesen elírás a helyes oratio *obliqua* helyett; sajnálatos, hogy ugyanez a hiba még egyszer, a 136. lapon is előfordul: függő beszéd (oratio recta); helyesen: . . . *obliqua*.

7.3. Befejezésül még egy technikai jellegű megjegyzés: kár, hogy a szerző nem alkalmazott dőlt betűs kiemelést az apró betűs szépirodalmi idézetekben; ez megkönnyítette volna az eligazodást a — nemritkán elég szövevényes — Kaffka- és Babits-mondatokban, ill. már jó előre jelezte volna, mire figyeljünk bennük elsősorban.

8. A Murvai Olga könyvéről adható értékelésünket az alábbiakban összegezhetjük: a Szöveg és jelentés megbízhatóan foglalja össze a hetvenes évek közepe előtti magyar és

idegen nyelvű szakirodalmat, és vannak új, saját kutatási eredményei is (főleg az utolsó két fejezetben). És ami a legfontosabb: magyar nyelven ez az első következetesen szövegelméleti indíttatású stilisztikai kismonográfia. Ezért foglalkoztunk vele ilyen szokatlanul nagy terjedelemben, de kifogásainkat is ezért nem rejthettük véka alá. Nem közömbös ugyanis, merrefelé halad tovább a fiatal, tehetséges és máris igen tájékozott szerző, s általában az a lelkes, jól képzett gárda, amely — Szabó Zoltán professzor irányításával — mind újabb és újabb fehér foltjait térképezi fel a magyar történeti poétikának, stílustörténetnek. Reméljük, hogy ez és a hozzá hasonló jeles művek nálunk, Magyarországon is megpezsdítik a stilisztikai kutatások néha bizony langyosnak tűnő állóvizét. Persze ehhez az is kellene, hogy minél több példány jusson el ebből a könyvből (és a többi ilyenből) hozzánk, hogy könnyebben hozzáférhessen minden érdeklődő (nemcsak a szakkutatók, hanem tanárok, kritikusok, esztéták, sőt az irodalomértő nagyközönség is !).

Azt hiszem, Murvai Olga ezzel a könyvvel még nem mondta ki az utolsó szót az SzFB témájáról. Erre céloz az előszónak ez a mondata is: „A jelenség további tanulmányozását a magam részéről nem tekintem egyszer s mindenkorra lezártnak" (6—7). Újabb munkáit mindenesetre érdeklődéssel és bizalommal várjuk: a Szöveg és jelentés a biztosíték rá, hogy azokat is érdemes lesz figyelmesen végigolvasni.

Kemény Gábor

Régi földrajzi nevek, régi térképek*

1. A domborzatábrázoláson és az egyezményes jelek alkalmazásából összeálló síkrajzon kívül a térképek tartalmának lényeges tartozéka a névrajz, amely magában foglalja a települések, vizek, területek, domborzati elemek stb. neveit. Igaz, van névrajz nélküli térkép is; ilyen az oktatási célokra használatos vaktérkép és a tájékozódási futók versenytérképe. Ezek azonban különleges rendeltetésű térképek.

A régi térképek névrajza, de még az újabb térképeké is, becses anyagot szolgáltat különböző tudományágak számára. Különösen a történészek, a geográfusok és a nyelvészek láthatják hasznát. A továbbiakban arról kívánok beszámolni, milyen segítséget kaphat a különböző korok térképeitől az a nyelvész, aki a Kárpát-medence földrajzi neveinek az eredetét, etimológiáját kutatja.

Elöljáróban fel kell vázolnom nagy vonásokban a Kárpát-medence földrajzi neveinek történelmi rétegződését. A földrajzi nevek legrégibb és legszívósabb rétegét a nagy folyók nevei alkotják. A hódítók és az új telepesek rendszerint átveszik a vidék régi lakosaitól használt folyóneveket. Így kaptuk mi, magyarok is készen a Kárpát-medence legfontosabb folyóneveit *(Duna, Tisza, Dráva, Száva, Rába, Zala, Szamos, Körös, Maros, Temes, Olt* stb.), amelyek már az ókor görög és latin forrásaiban is előfordulnak. A népvándorlás korában főleg germánok *(Morva, Vág, Nyitra)* és szlávok *(Balaton, Cuha, Gerence, Tapolca, Jósva, Kraszna, Beszterce* stb.) gyarapították a Kárpát-medence vízneveit. Jelentős a számuk a magyar névadáson alapuló víznéveknek is: *Fertő, Sió, Sár-víz, Sajó, Hejő, Berettyó, Eger, Gyöngyös, Aranyos, Nyárád* stb.

Településtörténeti kérdésekben a vízinevek vallomásának nagy a súlya. Vegyes nemzetiségű lakosság esetében azt a népet számíthatjuk korábbi településnek, amelynek nyelvéből az illető terület víznevei megfejthetők.

A folyóneveknél kevésbé szívósak az emberi települések nevei. Például azt követően, hogy az V. században a római légiók kiürítették Pannóniát, az egykor virágzó provinciára rázúdult a népvándorlás vihara, városai elpusztultak, s nevük is feledésbe merült. Számos római kori város helyén új város épült új névvel: *Arrabona* helyén *Győr, Scarbantia* helyén *Sopron, Savaria* helyén *Szombathely, Sopianae* helyén *Pécs, Aquincum* helyén *Óbuda* stb. *Aquincum* neve csak azóta van ismét közhasználatban, hogy a XVIII. század végén Schönvisner István régész ásatásokat végzett a romváros területén.

A szláv törzseknek a Kárpát-medencében való megtelepedését nem tudjuk pontos időponthoz kötni, de annyi bizonyos, hogy 565—570 körül, a Duna-völgyi avar birodalom megszervezésekor már itt éltek. Nem kevés helységnév származik tőlük: *(Balaton)kenese, (Nagy)kanizsa, (Nagy)kapornak, Visegrád, Nógrád, Csongrád, (Sajó)galgóc* stb.

* Térképekkel szemléltetett előadás a budapesti TIT Természettudományi Stúdió Térképbarátok Körében 1982. március 17-én

895—6-tal kezdődően a honfoglaló magyarság nyomán tömegesen jelennek meg a magyar helységnevek. A régi magyar helységnevek jellegzetesebb típusai a következők: Törzsnévből alakult helységnevek: *(Kápolnás)nyék, (Békás)megyer, (Hejő)kürt, (Balassa)gyarmat, (Salgó)tarján, (Pilisboros)jenő, (Hajmás)kér, (Buda)keszi* stb. Puszta személynévből alakult helységnevek: *Taksony, Veszprém, Pozsony, Sopron, Szolnok, Győr, Jutas, Buda(pest), (Nagy)tétény, Örkény, Szabolcs, (Török)koppány, Miskolc, Tas, Solt, (Rákos)csaba, Békés, Arad, Gyula, Üllő* stb. Személynévből *-i* képzővel alakult helységnevek: *Tamási, (Hernád)petri, Páli, (Szamos)sályi, (Kántor)jánosi, Úri, Gergelyi(ugornya), Marcali, Lőrinci, Mihályi* stb. Népnévből alakult helységnevek: *Besnyő, Varsány, Oroszi, (Káptalan)tóti, Káloz, Nemti, (Hajdú)böszörmény, (Bodrog)olaszi, Csehi, (Bán)horváti* stb. Foglalkozásnévből alakult helységnevek: *Ács(teszér), (Vég)ardó, (Bereg)daróc, (Nagy)esztergár, (Gyöngyös)halász, Hodász, Hőgyész, (Nagy)kovácsi, Lovászi, (Kun)peszér, Solymár, Szakácsi, (Abaúj)szántó, (Nagy)szekeres, (Nagy)szőlős, Szűcsi, Takácsi, Tárnok, (Zala)udvarnok* stb. A templom védőszentjének nevéből alakult helységnevek: *(Balaton)keresztúr, Szentbalázs, Szentdénes, Szentdomonkos, Szentendre, (Bükk)szenterzsébet, Szentgál, Szentgotthárd, (Balaton)szentgyörgy, Szentistván, Szentkatalin, (Pilis)szentkereszt, (Bakony)szentkirály, Szentlászló, (Pilis)szentlélek, Szentlőrinc, Szentpéterúr, Szentsimon, Szenttamás* stb. A hetivásár napjának nevéből alakult helységnevek: *Hetvehely, Kéthely, (Csík)szereda, (Dráva)szerdahely, Csütörtökhely, Péntekhely, Szombathely* stb. Utótaggal *(-falva, -háza, -telke, -szállása, -soka* stb.) alakult helységnevek: *(Nyír)mártonfalva, Adorjánháza, Győrtelek, Balotaszállás, Raposka (< Repesoka)* stb.

A helységneveknél is múlandóbbak a határrésznevek, dűlőnevek, amelyeket általában csupán egy falu lakossága használ. A tagosítások mindig azzal járnak, hogy igen sok régi dűlőnév idejét múlja, elavul. A továbbiakban azonban látni fogjuk, hogy némely határrésznév olykor meglepően hosszú életűnek bizonyul.

2. Ismertetnem kell még, ha csak távirati stílusban is, azokat a régi térképeket, amelyek a Kárpát-medencét (vagy azt is) ábrázolják. A hatalmas anyagból természetesen csupán itt-ott szemelgethetek ki valamit. Az ókorból Ptolemaioszra kell szorítkoznom. Klaudiosz Ptolemaiosz görög geográfus, csillagász és matematikus az i. sz. II. században működött az egyiptomi Alexandriában, ahol az ókor leghíresebb könyvtára volt. 141 körül Ptolemaiosz nyolckötetes munkát írt „Bevezetés a földrajzba" címmel. E munkájában mintegy 8000 földrajzi helymeghatározást adott földrajzi szélesség és hosszúság szerint. Kezdő hosszúsági vonala a Kanári-szigeteken haladt át. Térképet is rajzolt, de az elveszett. A IV—V. században a földrajzi helymeghatározások alapján rekonstruálták az elveszett ptolemaioszi térképet, mégpedig egy összefoglaló lapon és huszonhat részletlapon. Az ábrázolt terület a Kanári-szigetektől és Izlandtól Kelet-Ázsiáig terjed úgy, hogy Kína és Afrika délen egy nagy ismeretlen földdel függ össze. Ptolemaiosz térképein a Kárpát-medence két római provinciájából, Pannóniából és Dáciából 105 hely szerepel (a Kárpátok, a nagy folyók, a római városok). A ptolemaioszi térképeknek igen nagy hatásuk volt az arab földrajzra és a reneszánsz térképészetére egyaránt. A XV. században a térképek görög névanyagát latinra fordították. A térképek népszerűségét mutatja, hogy 1600-ig 42 kiadást értek meg. Megvoltak Mátyás király könyvtárában is.

Ugorjunk most az időben Ptolemaiosztól előre csaknem 1400 évet. Magyarország legrégibb ismert térképét Bakócz Tamás esztergomi érsek titkára, Lazarus secretarius (Lázár deák) készítette azt követően, hogy 1514 májusában Jakob Ziegler bajor geográfussal nagyszabású terepfelmérési munkába kezdett. Lázár életéről azon kívül, hogy

tanult papi ember volt, alig tudunk valamit. Feltevés sok van, bizonyosság kevés. Térképét Georg Tannstetter bécsi professzor, matematikus és csillagász kiegészítette és sajtó alá rendezte. 1528-ban jelent meg Ingolstadtban, fametszet útján sokszorosítva. (Fennmaradt példányát az OSZK Apponyi-gyűjteménye őrzi.) Lázárnak 1 : 1 200 000-es méretarányú térképe nemzetközi viszonylatban is kiváló alkotás, s művelődéstörténetünk méltán büszke rá. Néhány részletéről később lesz szó.

Mellőzve a Lázár deák térképét követő országtérképeket, amelyek többnyire haditérképül szolgáltak a török elleni harcokban, Luigi Ferdinando Marsigli osztrák szolgálatban álló olasz hadmérnök térképészeti teljesítményére kell felfigyelnünk: 1726-ban a Duna Bécs és Vidin közötti szakaszának első pontos térképét adta közre 18 rézmetszetben, 1 : 103 061-es méretarányban.

A XVIII. század első felében működött a tudományos térképészet első magyar művelője, Mikoviny Sámuel. Különösen kiemelkednek megyetérképei, amelyekből Bél Mátyás tett közzé tizenegyet a Notitia Hungariae c. monumentális országleírásában.

Nem térve ki most sem Lipszky János országtérképére, sem mások térképműveire, vessünk egy pillantást az ország katonai felméréseire. Az első katonai felmérés a mai Magyarország területén 1782-től 1785-ig, a második 1829-től 1866-ig, a harmadik 1872-től 1884-ig tartott. Az első és a második katonai felmérés 1 : 28 800-as méretarányú felvételi lapokat, a harmadik pedig 1 : 25 000-es méretarányú felvételi lapokat eredményezett. A harmadik katonai felvétel 25 000-es lapjai alapján szerkesztették meg azokat a 75 000-es, 200 000-es és 750 000-es térképeket, amelyeket még ma is használunk. Minthogy a terepfelvételi és a térképszerkesztési munkát jórészt osztrák és cseh térképészek végezték, ezeknek a régi bécsi térképeknek a névrajza magyar szempontból nem mindig megbízható. Ajánlatos összevetnünk olyan közlésekkel, amelyek pontosságához nem férhet kétség. Az pedig, ami a harmadik katonai felvétel óta a magyar térképészetben történt, már a jelenbe vezet át bennünket, s történeti jellegű vizsgálódásainkba nem fér bele.

3. Tudnunk kell, hogy szakszerű, tudományos névszármaztatásnak csak az számítható, amely a vizsgált névnek nem a mai, hanem a legrégibb alakjából indul ki. Ezért van az, hogy a vérbeli névkutató szenvedélyesen vadászik a földrajzi nevek lehető legrégibb előfordulásaira, s ennek érdekében sokféle forrásanyagon dolgozza át magát. Miután előbb dióhéjba szorítva összefoglaltam a Kárpát-medence helyneveinek történeti rétegződését és a Kárpát-medence régi térképeit, rátérek annak vizsgálatára, mekkora nyelvtörténeti forrásértékük van a térképeknek. Mindjárt meg kell mondanom, hogy a térképek nem az egyetlen s nem is a legfontosabb forrását jelentik a földrajzi nevek korai adatolásának. Az oklevelek, dézsmajegyzékek, urbáriumok, útleírások, emlékiratok, történelmi és földrajzi művek, majd a lexikonok, szótárak stb. többnyire jóval gazdagabb tárházát jelentik a régi földrajzi neveknek, mint a kis méretarányú régi térképek.

Ennek ellenére nem ritkán éppen a régi térképeken találjuk meg egy-egy földrajzi név korai, az addig ismertnél esetleg évszázadokkal is régibb adatát. A székelyföldi *Hargitá*-t például néhány éve még csupán a XVIII. század végéről tudtam dokumentálni. Egyszer aztán tüzetesebben szemügyre vettem Wolfgang Laziusnak az Ortelius-féle atlaszban 1570-ben közzétett Magyarország-térképét, s a jobb felső sarokban rábukkantam a hegynévre: *Hargyta mons*. Minthogy Lazius kartográfiai anyaga lényegében Lázár deák térképéről származik, elővettem Lázár deák térképének első, 1528. évi kiadását. S valóban, a jobb felső sarokban már ott is ott van a *Mons Hargita*. A *Hargitá*-t tehát — Lázár deák jóvoltából — már a XVI. század elejéről is dokumentálni lehet. Ugyancsak ott van az 1528. évi térképen az ausztriai *Ebenfurt*. A FNESz.-ben csupán 1816-ból tudtam *Ebenfurth*-ot adatolni. De Lázár deák térképének a későbbi kiadásai is tartogathatnak

számunkra meglepetéseket. Az 1553. évi kiadáson, amelyet a velencei Vavassore gondozott, a térkép alsó szélének közepén a *Fiume* helységnevet olvashatjuk. Ennek korai voltát megmutatja az, hogy 1978-ban a *Fiume* városnevet még csupán 1742 óta tudtam adatolni. A délkelet-erdélyi *Barcaság*-nak erre a *-ság* képzős alakjára sem ismertem 1780-nál korábbi adatot. Matthes Zündt 1567. évi térképén azonban rátaláltam a *Barczafag*-ra, ezáltal e tájnév adatolhatóságának kezdetét 213 évvel tolhattam hátra a múltba.

Jelentős könnyebbség a névkutató számára az olyan térkép, amelyet készítője névmutatóval, indexszel látott el. Magyarország első országos helynévmutatója 1689-ben jelent meg az első magyar atlasznak, Hevenesi Gábor „Parvus Atlas Hungariae" című térképművének bevezetésében. Mintegy 2600 helységnevet foglal magában. Magának a térképnek az alapos megvizsgálását még a névmutatós térképműveknél sem mellőzhetjük. Hevenesi atlaszának 22. térképén ott találjuk *Nírboldek*-et, ami az eddig ismert legkorábbi adat arra, hogy a *Béltek* helységnév a Nyírségre utaló *Nyír-* előtaggal egészült ki. Az indexben azonban hiába keressük *Nírboldek*-et, mert kimaradt belőle.

A mindmáig legbővebb és leghasználhatóbb országos névmutatót Lipszky Jánosnak köszönhetjük, aki az 1804—6-ban tizenkét lapon közzétett térképművéhez (méretaránya 1 : 469 472) 1808-ban külön kötetben csatolta a térképen feltüntetett valamennyi földrajzi névnek a jegyzékét. Számos földrajzi nevünk legkorábbi adata Lipszky művéből származik. Így pl. a Zempléni-hegységben levő *Szurok-hegy* (645 m) első előfordulása is. Görög Demeternek 1802 és 1811 között kiadott, 60 megyei térképet tartalmazó Magyar átlásához Márton József állított össze repertóriumot 1812-ben. Napjainkban is szó van országos helynévmutató szerkesztéséről, mégpedig az említetteknél részletesebb, 1 : 150 000-es méretarányú térképek névanyagából. E térképeket a Magyarország földrajzinév-tárának 1978-tól 1981-ig megjelent 19 megyei füzete tartalmazza. A füzetek helynévanyaga mintegy 62 000-re tehető.

Olykor a hálás utókor foglalja jegyzékbe valamely jelentős térkép vagy térképcsoport névanyagát. Így állította betűrendbe Hrenkó Pál—Halmai Róbert és Mélykúti Mihály közreműködésével — öt Lázár-térkép teljes névanyagát, összesen 1567 helynevet területi csoportosításban. (Megjelent: A magyar térképészet kezdetei. Szerkesztette Stegena Lajos. Bp., 1976. 22—70.) Hrenkó összeállításához kapcsolódik Molnár Józsefnek „A régi magyarországi térképek nyelvtörténeti jelentősége" c. dolgozata (MNy. 74 : 175—180), valamint Hajdú Mihálynak és Molnár Józsefnek „Az első magyar térkép helynevei" c. kiadványa (Bp., 1978. NévtDolg. 7. sz.). Itt említem meg, hogy Lázár deák és követői térképeinek névanyagát nyelvjárástörténeti szempontból vizsgálta Török Gábor (MNy. 63: 14—21).

1981-ben a Hadtörténelmi Intézet Térképtárában átnéztem az 1782—5. évi első katonai felmérés térképszelvényeinek a fényképmásolatait. Abban reménykedtem ugyanis, hogy a kései adatolású földrajzi nevekre, különösen egyes hegynevekre, határrésznevekre korábbi adatokhoz fogok jutni. E várakozásomban csalódnom kellett. Az első katonai felmérés névrajza eléggé szegényes, nevek szempontjából az egyes szelvények meglehetősen üresek. (A magyar katonai térképeknek később sem lett erősségük a névrajz gazdagsága. Még manapság is gyérebb szokott lenni a katonai térkép névrajza, mint a hasonló méretarányú turistatérképé.) Teljesen hiába azért mégsem dolgoztam. Egyebek között az egyik 1784. évi szelvényen rábukkantam a Lesenceistvándtól nyugatra emelkedő *Kő orrá*-ra (400 m) „Waldung *Kűora*" alakban.

4. A földrajzi nevek jelentős csoportját alkotják a természeti nevek *(Bükk, Csóványos, Hegyes-tető, Kő-hegy, Rákos-patak, Séd* stb.). Rajtuk kívül vannak ún. műveltségi nevek *(Andráshida, Csehbánya, Kerekegyháza, Kovácsvágás, Nagyút, Pallag, Répáshuta* stb.) és eseménynevek *(Bajtemetés, Foltán-kereszt, Gellért-hegy, Halesz, Simon halála,*

Villongó stb.). A természeti nevet mint nyelvi jelet annak a földrajzi objektumnak a természete motiválja, amelyre vonatkozik. A „név és táj" elve értelmében a kutatónak lehetőleg a helyszínen kell meggyőződnie arról, milyen sajátossága alapján kapta nevét ez vagy az a földrajzi objektum. Így jártam el én magam is 1977-ben, amikor felkerestem a Bakony legmagasabb pontját, a 704 m magas *Kőris-hegy*-et, és saját szememmel győződtem meg arról, hogy a hegy csúcsán ma is szép számmal található kőrisfa. A hegy tehát kétségtelenül növénytakarójáról, a kőrisfákról kapta nevét.

Az efféle terepbejárásra azonban nincs mindig módunk és lehetőségünk. Ilyenkor a térképhez kell folyamodnunk. Gyakran kaphatunk tőle sokat érő felvilágosítást. Ha például a szigetközi *Dunaszeg*, a Besztercebánya és Zólyom közötti *Garamszeg* s a Szolnoktól dél-délnyugatra levő *Tószeg* földrajzi helyzetét a Duna 1931. évi vízisporttérképén, a Neusohl und Altsohl, illetőleg a Szolnok feliratú 75 000-es térképlapon jól megnézzük, terepbejárás nélkül is megfejthetjük, miért kapták e helységek a nevüket: Dunaszeg a Mosoni-Duna régi, lefűződött folyásának kanyarulatánál, szegénél, szögleténél települt, Garamszeg a Garam bal partján, a folyó kanyarulatánál fekszik, Tószeg pedig a Tisza árterében kialakult lápos tó sarkánál épült.

A felső-bodrogközi *Királyhelmec* szláv eredetű *Helmec* (tkp. 'halmocska') néveleme is megvilágosodik számunkra, ha felfedezzük a Mándok és Csap feliratú 75 000-es térképen a helységtől nyugatra emelkedő *Kis-Király-hegyes*-t (226 m) és *Nagy-Király-hegyes*-t (261 m). Ez volt a névadás indítéka. Hasonlóképpen egy halomról, mégpedig egy csúcsos halomról kaphatta nevét a Mosonmagyaróvártól észak-északnyugatra fekvő *Hegyeshalom*, s egy ilyen halmot találunk is az Ung. Altenburg feliratú 75 000-es térképen a község keleti részén.

De nemcsak domborzati idomról, hanem vízfolyásról is megtudhatjuk térkép alapján, milyen szerepet játszott a névadásban. A székelyföldi Baróti-hegységben fekvő *Előpatak* helységet arról a patakról nevezték el, amely a településen keresztülfolyik. Ha a Brassó (Kronstadt) feliratú 1 : 200 000-es térképen nyomon követjük a névadó *Előpatak*-ot, azt állapíthatjuk meg, hogy a patak a község alatt *Ára* néven folytatja útját, s Árapataknál jobb felől az Oltba ömlik. Előpatak tehát nem más, mint az Ára kezdeti, felső szakasza, földrajzi szakszóval: az Ára fő forráspataka, forrásága, eredőága. S éppen ez: 'forráspatak, forráság, eredőág' volt a jelentése annak az 1417-ből adatolt *előpatak* földrajzi köznévnek, amelyből az *Előpatak* víznév létrejött. A székelyföldi *Előpatak* helységnév tehát a következő fejlődési sornak az eredménye: *előpatak* 'forráspatak, forráság, eredőág' → *Előpatak* víznév → *Előpatak* helységnév.

Olykor nem topográfiai térkép, hanem különleges természettudományi térkép segíthet bennünket a névmagyarázatban. Itt van például a Tapolca környéki Nemesvitához tartozó *Törekpuszta*, amely *Turek* [= *Türek*] alakban 1262 óta adatolható. Nem lehetetlen, hogy a régi *Türek* helynév az ómagyar *Türk* (tkp. 'török') személynévből alakult. De ha megkeressük a Tapolcai-medencét (ahol Törekpuszta fekszik) Magyarország geomorfológiai térképén (1980.), más megoldásra is gondolhatunk. E térkép szerint ui. a Tapolcai-medence talaja tőzeg, tőzegsár. Feltehető, hogy a magyar *törek* 'törmelék' főnévvel egykor az elhalt lápi növényeknek a korhadt maradványait, a tőzeget is jelölték, s a *Törekpuszta* helynév előtagjában a 'tőzeg' értelemben használt *törek* rejlik. Ez esetben nem birtoklástörténeti vonatkozású műveltségi névvel, hanem a tájnak az embertől független sajátosságán alapuló természeti névvel van dolgunk.

5. Jóformán teljesen a térképre, mégpedig valamely részletes modern térképre vagyunk szorulva olyankor, amikor egy régi oklevélben, határleírásban vagy másutt előforduló földrajzi nevet akarunk lokalizálni, helyhez kötni. S nem ritkán tapasztalhatjuk azt, hogy egy sok évszázados régiségű helynév még ma is él, legfeljebb más földrajz

objektumot jelöl, mint valamikor. Az idővel elpusztult település neve határrész neveként őrződhet meg.

Néhány példa. Egy 1067 körül keletkezett és 1267. évi átírásban fennmaradt oklevél említ egy *Zondonek* (= Szandanék) nevű helyet valahol a Hortobágy környékén. Nos, a térképek segítségével pontosan megállapíthatjuk, hol is van ez a hely, amelynek nevét több mint kilencszáz éve oklevélbe foglalták. 1779-ben készítette Reindl Ferenc azt a kéziratos térképet, amely az akkor Szabolcs megyéhez tartozó Szentmargita (ma a Hajdú-Bihar megyei Újszentmargita) határában *Szandalik fok*, *Szandalik halom*, *Szandalik itató* nevű helyeket tüntet fel. (Levéltáraink igen sok kéziratos térképet őriznek. Ezek felhasználását nyomtatott kiadványok és sokszorosított jegyzékek könnyítik meg.) Abból a térképből pedig, amely Magyarország földrajzinév-tára II. kötetének 1981-ben kiadott Hajdú-Bihar megyei füzetéhez van csatolva, megtudhatjuk, hogy Újszentmargita belterületétől kelet-délkeletre egy lakott hely ma is a *Szandalik* nevet viseli. Ez a *Szandalik* nem más, mint a kora Árpád-kori *Szandanék*. Ugyanennek az 1067 körüli oklevélnek *Chegen* neve a Hajdúböszörménytől észak-északkeletre levő *Cégény-rét* nevében, *Zekeres* neve pedig a Szabolcs-Szatmár megyei Dombrád belterületétől dél-délnyugatra fekvő *Ekeres-dűlő* nevében él tovább. Talán hangsúlyoznom sem kell, hogy egy-egy ilyen ősi helynév, amely velünk együtt átvészelt ezer évet a Kárpát-medencében, megérdemli, hogy nemzeti kincsként becsüljük és óvjuk.

1272 és 1290 között, IV. László uralkodása idején keletkezett az az oklevél, amelyben először bukkan fel Vasszécseny környékén *Császt* helység neve. A századok során a falu elnéptelenedett, elpusztásodott. Neve azonban ma is fellelhető Szombathely és Kőszeg környékének 1979. évi turistatérképén Vasszécsenytől kelet-délkeletre *Császtbánya* alakban. Olyan határrészt jelöl, ahol homokot és kavicsot szoktak bányászni.

Egy 1295. évi, a mai Zebegény fölötti földekről szóló oklevélben olvashatjuk a következő szövegrészletet: „ad quandam publicam viam, *Hotlounoguta* uocatam" [= a *Hatlónagyutá*-nak hívott országútra]. Ennek nyomát őrzi az 1927. évi „Börzsönyi hegység" turistatérképen is ábrázolt *Hat-ló-patak*, amely Török-mező felől a Dunába fut le Nagymaros és Kismaros között.

1315-ben a Diósgyőrtől északnyugatra fekvő Csanyik (ma: Csanyikvölgy) határleírása említ egy *Begas tow* (= Békás-tó) nevű állóvizet. Ezt a hegyi tavacskát az 1933. évi „Bükk hegység" turistatérkép (második kiadás) is ábrázolja *Béka-tó*-ként Lillafüredtől észak-északnyugatra.

Egy 1486. évi oklevélben az Egertől kelet-északkeletre fekvő Noszvaj környékén előfordul egy *Pypys* nevű hegy. (A palóc nyelvjárásokban ma is használatos *pipis* és *pipiske* jelentése 'búbos pacsírta'.) A Bükk hegység 1933. évi, előbb már bemutatott turistatérképén egy 266 m magas domb neveként ott találjuk a *Pipis-hegy*-et Noszvajtól délre.

I. Rákóczi György erdélyi fejedelem sárospataki birtokának 1632. évi gazdasági irataiban egy *Mondolas* (= Mandulás) nevű majorsági szőlőről olvashatunk. E szőlő majorsági volta azt jelentette, hogy a földesúr saját kezelésében állott, s jobbágyoknak kellett robotban megművelniük. S elővéve Sárospatak 1978. évi térképét a városközponttól nyugatra ott találjuk a *Mandulás* szőlős- és gyümölcsöskertet. Az 1632 óta kimutatható név arról tanúskodik, hogy e helyen már 350 évvel ezelőtt díszlett a mandulafa. I. Rákóczi György feleségéről, Lorántffy Zsuzsannáról ismeretes, hogy kitűnő gazda és kertész volt. A Mandulásnak is ő viselhette gondját.

6. A térkép lehetővé teszi számunkra, hogy az egyes földrajzi neveket ne elszigetelten, önmagukban vizsgáljuk, hanem tekintettel legyünk a környék többi földrajzi nevére, a névkörnyezetre is. Olykor ui. éppen a névkörnyezet az, amely megóvhat bennünket a tévedéstől, s helyes irányba terelheti a névfejtést.

A Magas-Tátra térképeit, köztük az első magyarországi hegységi turistatérképet: Kolbenheyer Károly 1877. évi 1 : 100 000-es térképét, a harmadik katonai felmérésen alapuló 1880. évi 75 000-es régi bécsi fekete térképet, valamint az előbbit turista célokra alkalmazó, 1881. évi 40 000-es Hohe Tatra térképet tanulmányozva szabályszerűséget állapíthatunk meg a Magas-Tátra csúcsainak az elnevezésében. A csúcsok ugyanis többnyire arról a helységről kapták nevüket, amely az illető csúcs alatt fekszik, s amely felé a csúcs közelében eredő patak lefut. A Magas-Tátra főgerincén kívül a legmagasabb csúcsokat hordozó mellékgerinceket is tekintetbe véve haladjunk a térképen keletről nyugat felé. Hunfalva fölött találjuk a *Hunfalvi-csúcs*-ot, Késmárk fölött a *Késmárki-csúcs*-ot, Kakaslomnic felett a *Lomnici-csúcs*-ot, Felka felett a *Felkai-csúcs*-ot, Gerlachfalva felett a *Gerlachfalvi-csúcs*-ot, Batizfalva felett a *Batizfalvi-csúcs*-ot, Menguszfalva felett a *Menguszfalvi-csúcs*-ot, Csorba felett a *Csorbai-csúcs*-ot.

A Magas-Tátra csúcsainak a névadási rendszerére támaszkodva máshol is kiindulhatunk egy-egy hegynév magyarázatakor a hegy alatti helység nevéből. A Brassói-hegységben levő *Keresztény-havas* (1802 m) nevét bátran származtathatjuk a hegytől északnyugatra fekvő Keresztényfalva nevéből. S ha tudjuk azt, hogy a Keleti-Vértesben levő, 480 m magas *Körtvélyes*-től északra van az a Körtvélyespuszta, amelyet már 1404-ben említ egy oklevél, biztosak lehetünk abban, hogy a hegyre a településnek a neve vonódott át.

A szlovákiai Lévától kelet-délkeletre egy községet *Bori*-nak hívnak. Első látásra e helységnevet magabiztosan származtathatjuk az ómagyar *Bor* személynévből, amely úgy válhatott helységnévvé, hogy birtoklást kifejező *-i* képző járult hozzá. Így keletkezett a Pöstyéntől délnyugatra fekvő *Vágbori* utótagja. Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk a „Léva és Salló" feliratú 75 000-es térképen Bori környékét, fontos megfigyeléseket tehetünk. A falu a Szeténél jobb felől az Ipolyba ömlő *Búr-patak* völgyében, a *Búr-völgy*-ben fekszik, s a patak forrásvidékén *Kálnaborfő* és *Tegzesborfő* települt. Aligha kételkedhetünk abban, hogy e nevek *bor* ~ *búr* eleme etimológiailag azonos. Elsődlegesen a patakra vonatkozott. Köznévi előzménye a magyar régi és nyelvjárási *bór* ~ *búr* 'erdeifenyő'. (A névadáshoz l. *Eger.*) *Bori* község a patak melletti fekvése alapján kapta nevét.

7. A mondottakból bizonyára kiviláglik, mennyiféle hasznos információt szerezhet a névkutató nyelvész a térképek alapján. Én magam gyermekkorom óta vagyok szoros barátságban a térképekkel, amelyek már sok éve nemcsak útitársaim, hanem mindennapos munkaeszközeim is. Gyakran és szívesen terítem ki őket íróasztalomon. Vallom én is, amit Karinthy Ferenc ekként fejezett ki „A térkép dicsérete" (Túl az Óperencián. Bp., 1981. 247—8) című írásában: „nekem a térkép a tökéletes realizmus. Minden rajta van, ami lényeges, és semmi, ami lényegtelen, esetleges. Feltétele a legteljesebb pontosság, szabatosság, félreérthetetlennek és félremagyarázhatatlannak kell lennie: a műfaj nem tűri meg a homályt, zavart, gőgös irracionalizmust. A legelegánsabban szűkszavú közlés, bőven hagy a képzeletnek, erősen számít a fantáziára. Arányos, gazdaságos, kis helyre sokat sűrít, s noha szenvtelen és megvesztegethetetlenül tárgyilagos, szárazsága csupán formai, az élet lüktet tündöklő színeiben, a táj és benne az emberi mű. A legszilárdabb, kikezhetetlen igazság, s mivel a változót, múlandót rögzíti, nem fog rajta az idő. Azt szeretném — elérhetetlen cél —, hogy amit írok, olyan legyen, mint a térkép."

Kiss Lajos

A puszta helynevekből keletkezett családnevek kérdéséhez

Folyóiratunk 1981. évi 4. számában (Nyr. 105: 482) Reuter Camillo a *Sikota* hely- és családnév eredetének magyarázatakor fölvetette annak lehetőségét is, hogy e név mint családnév puszta helynévből alakult. Vélekedését nemcsak a régiségből előkerült nem kis számú adattal támogatta, hanem a ma Pécsett élő két zalai származású család nevével *(Tófej, Páhok)* is. Reuter az effajta személynévadást archaikusnak nevezi, majd azt is megjegyzi, hogy ez a típus a székely névanyagban is megtalálható.

Fehértói Katalin ennek a névtípusnak a megjelenését azzal magyarázza, hogy mivel a „*de* + h e l y n é v »le volt foglalva« a nemesi birtok jelölésére, a jobbágyok származásának, lakóhelyének jelölésére tehát a puszta helynév maradt, latinos formában *dictus*-szal (esetleg + *de*-vel), később *dictus* nélkül, magyaros alakban pedig pusztán, *-i* képző nélkül" (MNy. 69: 201). Kálmán Béla pedig korábban azt írta ezekről a nevekről, hogy „egyike-másika talán nem is volt élő név, hanem csak a latinos használat következtében keletkezett a két fajta jelölésmód keveredésével *(Joannes Chery* × *Joannes de Cher* kontaminációjából: *Joannes Cher)*" (MNyj. 7: 35). Majd alább megjegyzi: „nagy részük egymás mellett fordul elő képzős és képzőtlen alakban, mint *Bács* ~ *Bácsi*, *Bogdán* ~ *Bogdáni*" (i. h.). Benkő Loránd is számbavette ezt a névalakulási módot „A régi magyar személynévadás" c. (Bp., 1949.) művében, ahol azt írja, hogy az így keletkezett n e m e s i nevek „a birtoknak és a birtokosnak gondolkodásában való tökéletes azonosításán alapszik" (17).

Az effajta nevekre a szakirodalomban először legjobb tudomásom szerint nem Melich hívta fel a figyelmet a Családneveinkről című (MNy. 39: 273) tanulmányában, ahogyan azt Szabó István írja a „Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből" c. (Bp., 1954. 13—4) művében, hanem Pais Dezső a *Milej* névvel kapcsolatban: „Hogy valaki családja lakóhelyének vagy birtokának puszta nevét kapta személynévül, nem ritka eset a hajdankorban, ámbár fordítottja, hogy a birtokra ruházták rá tulajdonosa nevét, közönségesebb volt" (MNy. 9: 177). Szabó István idézett művében e nevek keletkezését úgy magyarázta, hogy lekopott róluk az *-i* képző. Bálint Sándor „Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei"-ben (Bp., 1963.) lényegében véve csak annyit állapít meg róluk, mint Pais: „Ragozatlan, illetőleg képzővel el nem látott helynévnek családnévként való használata a régi nyelvben nem volt szokatlan, mint ahogy személynevek is könnyen váltak helynévvé" (16). Mező András szerint meg „a nemesi nevek írásában immár több évszázada követett mód analógiája játszhat szerepet a jobbágynevek efféle írásában, vagyis ezek a formák nem is beszélt nyelvi névalakokat tükröznek" (Mező András: Várdai-birtokok jobbágynevei a XV. században. Kisvárda, 1970. 29). Ugyanő egy másik, de ugyancsak 1970-ben megjelent tanulmányában — Szabó István egyik mondatát félreértve — egy újabb lehetőség fölvetésével gyarapította az e típusú nevekről való magyarázatokat „A minősítés nehézségeivel kapcsolatban Szabó István mutatott rá: a szökött jobbágyok sok esetben oly módon rejtőzködtek el a kutató szem elől, hogy elhagyják helységnévi eredetű nevük végéről az *-i* képzőt, s így nevük más jelentéstani csoportba került át *(Ácsi → Ács, Jobbágyi → Jobbágy)*" (Nagykálló személynevei a XVI. és a XVIII. században. In: A nagykállói járás múltja és jelene. Nagykálló, 1970. 89).

A közelmúltban elkészült XVIII. századi zalai személynévtáram közel 200 ezer adatából — amely 11 népességösszeírás (conscriptio animarum) névanyagát öleli fel — a puszta helységnévből keletkezett családnevek mindegyike kiejtése pillanatában utal a névviselő, illetőleg annak ős eredeti lakóhelyére. (Az alábbi 65 adat a „Conscriptio Animarum Districtus Keszthelyensis 1746" címet viselő kötetből való, amelyben 12946 személy szerepel név szerint.) Sümeg: Margaretha *Tikos*, Elisabetha *Hodos*, Dna *Osko* mater Domini Bolla, Helena *Zombor*, Franciscus *Csákány*, Catharina *Oszko*, Dorothea *Komló;*

Sümegrendek: Catharina *Kőrmöcz;* Zalagyömörő: Adamus *Szalabér;* Szegvár: Eva *Babolcs,* Josephus *Komár;* Galsa: Anna *Komár,* Adamus *Kop*[p]*án,* Joannes *Komár;* Sárasd: Elisabetha *Csernye;* Hosztót: Juditha *Eger;* Zalameggyes: *Joannes Kiliman;* Ukk: Elisabetha *Komár;* Sümegcsehi (akkor Püspökcsehi): Eva *Déss,* Franciscus *Oszkó,* Juditha *Lovass,* Juditha *Gárdon;* Nagygörbő: Catharina *Hottó,* Juditha *Hottó,* Elisabetha *Hottó,* Anna *Hottó,* Andreas *Hottó,* Franciscus *Hottó,* Benedictus *Hottó;* Kisgörbő: Sara *Hottó,* Juditha *Oszkó;* Óhíd: Franciscus *Hatvan;* Mihályfa: Vidua D. Emerici Parraghi Dna Marianna *Eszterház,* Joannes *Oszkó,* Michaël *Ola;* Zalaszentgrót: Joannes *Lovas,* Elisabetha *Visonta,* és ugyanitt Gregorius *Visontay,* Elisabetha *Bolhás;* Csáford: Catharina *Győr;* Keszthely: Susanna *Torda,* Franciscus *Nádra,* Susanna *Gyöngyös,* Catharina *Szerende,* Joannes *Mosdós,* Juditha *Sárfö,* Anna *Szala* (hn. Somogy megyében); Zalaszántó: Joannes *Bosok,* Juditha *Merse;* Vindornyalak: Elisabetha *Sár;* Balatonederics: Catharina *Szenyér;* Zalaistvánd: Catharina *Bosok;* Felsőpáhok: Elisabetha *Bosog,* Eva *Csákán,* Franciscus *Som;* Egregy: Barbara *Mecsek;* Hévízszentandrás: Catharina *Csákány.* (A helyégneveket a mai alakjukban közöltem. Egyik-másik családnév más módon is alakulhatott, de erre most nem térek ki.)

Hogy a szóbeliségben régen is éltek (vö. Kniezsa István: A magyar és szlovák családnevek rendszere. Bp., 1965. 13), ma is élnek, azt nemcsak Fehértói Katalin *dictus* + helységnév-féle adatai, valamint az általam idézett adatok bizonyítják, hanem az élő ragadványnevek is: *Porszombat, Söpte, Lasztonya* Jancsi, *Rédics* Jóska, *Rédics* Mariska (l. tőlem: Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Bp., 1973. 191—2); *Paccs* János „Patacsról jöttek" (Lőrincze: MNyj. 1: 93); *Pëszëre* Szabó János „Peszerén volt juhász" (Pákozdi Endre: MNyj. 7: 96); Pál János *báksá* (Tóth Katalin: MNyj. 12: 104); *Zala* Hajdu János „Valószínűleg Zalából került a faluba" (Papp József: MNyj. 16: 95). Mizser Lajos azt írja, hogy a „summásság lejárta után sokan annak a helységnek a nevét kapták ragadványnévként, amelyikben szolgáltak. *Csirmankao* (Móré) < Csirmankótanya (Pest m.), *Kalas* (Kéméndi) (Pest m.), *Piskǫǫ* (Erdős) < Piskó (Baranya m.), *Rádǫǫ* (Lukács) < Rádó (Zala m.), *Rozsnyǫǫ* (Lukács) < Rozsnyó, Gömör m." (MNyj. 18: 126). Gergely Piroska is idéz egy-két ide vonható adatot *(Léta, Láló* stb.), de ragadványnévanyagában kevés a népmozgalomra utaló név (A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere. Bukarest, 1977. 97). *Lickó* Lajos (Agg Gábor: Ragadványnevek 22 Zala menti faluból. Bp., 1978. 31); *Hatrongyosbíró* „a Hatrongyos telepen lakik", *Daru* Borsy „a Darukertben lakott" (Blanyár Valéria: Nagykálló mai ragadványnevei. Bp., 1976. 27); *Balaton* Jancsi, *Balaton* Bözsi, *Balaton* Rózsi (Molnár Mária: Magyarlak mai ragadványnevei. Bp., 1977. 24); *Bala* Pista „A szomszédos Balla községből költöztek ebbe a faluba. Először *Balai* Pistának hívták, később lekopott az *-i*", *Temető* Irén „A temető mellett, a halottasházban lakik" (Szekeres Ilona: Szajol mai ragadványnevei. Bp., 1978. 13—4); *Besenye, Boconád* (Pintér Mária: Mezőkövesd régebbi ragadványnevei. Bp., 1978. 16); *Ötfös* János, *Ötfös* Giza, *Ötfös* Juliska, *Ötfös* Magda, „Őseik a közeli Ötvösből (ma Ötvöskónyi) települtek be" (Bertók István: Vése mai ragadványnevei. Bp., 1980. 21); *Pellasz* Jancsi „az apja az I. világháborúban Pellaszon (Torontál vármegye) volt katona" (Villányi Péter: Galgamácsa mai család- és ragadványnevei. Bp., 1981. 31). Szülőfalumban, a Tolna megyei Gyulajon a Somogy megyei Batéból odakerült menyecskét ma is *Baté*-nak nevezik. 1962-ben a nagykanizsai Landler Jenő gimnáziumban két leánytanuló szülőfaluja nevét kapta iskolai ragadványnévként: *Libickozma, Pötréte.*

Ezeknek a puszta helységnevekből keletkezett ragadványneveknek a zöme önmagában áll, ami nemcsak azt jelzi, hogy egyedül is el tudják látni az azonosítást, hanem azt is, hogy szinte mindegyik valamiféle érzelmi többletet is hordoz, amit részint a helységnév hangalakja, részint pedig a név viselője — vagy e kettő együtt — válthatott ki a névadó közösségből. Aligha kell hosszasan taglalnom, hogy érzelmileg-hangulatilag lényeges

különbség van a *Boconád*, a *Baté*, a *Lasztonya*, a *Libickozma* stb.-féle nevek és az ezekből alakult ragadványnév + keresztnév névegyüttes között. Arról nem is szólva, ha a fenti neveket megtoldjuk az *-i* képzővel, önmagukban állva is rögtön elvesztik még a kívülálló előtt is expresszivitásukat (Boconádi, Batéi stb.).

E mai ragadványnevek fényénél talán világosabban látszik, hogy mind a XVIII. századi, mind a mai göcseji és hetési családnevek *(Bak, Billege, Csécs, Csihar, Kerka, Pacsa, Komár, Rajk, Szulimán* stb., l. tőlem i. m. 491—509), mind pedig a XIV—XVII. századiak — a *de* praepositio nélküli *dictus*-os és *dictus* nélküliek — nem az *-i* lekopásával keletkeztek, miként azt többen föltették, hanem a költözködés után a jobbágy volt lakóhelye puszta nevét kapta megkülönböztető névül, illetőleg családnévül. Hogy számuk és arányuk sem a régmúltban, sem a közelmúltban nem volt túlságosan nagy, továbbá hogy a jelen felé haladva számuk és arányuk egyre fogy, annak okát expresszív voltukban kereshetjük, illetőleg abban, hogy idők folyamán a szóbeliségben, majd az írásbeliségben beleolvadtak az *-i* képzős nevekbe. Ezt a föltevést erősítik meg Kálmán Bélának cikkem elején idézett *Bács* ~ *Bácsi*-féle adatai (vö. még tőle MNy. 71: 454—5), továbbá egy XIX. századi névváltoztatásra vonatkozó kérelem is, amikor „Cs[ík] Mihály pozsonyi lakos nevét 1867. aug. 13. *Csíky*-re változtatta" (Kempelen Béla: Magyar nemes családok. Bp., 1911—1913. 3: 125), föltehetően az *y*-os nevek divatjának hatására. Mai ragadványneveink egy része nem a tulajdonság megnevezésével *(Hosszi* Pistika, *Kis* Kovács stb.), hanem valamilyen szóképpel (metaforával: *Törpe* Pista, *Fújjmag* Roza; metonímiával: *Rózsafüzér* Rozi 'vakbuzgó', *Tükrös* Juli 'piperkőc' stb.) keletkezett (vö. tőlem i. m. 172, 180, 183). Ez utóbbi csoporthoz tartozónak látom a puszta helységnévből keletkezett családnevek jelentős részét is, mert hisz voltaképpen ugyanolyan helyi, térbeli érintkezés van a helységnévvel jelölt személy és volt lakóhelye között, mint amilyen a „Tisztelt Ház" második tagja és a vele jelölt testület (személyek) között (vö. Szathmári István; A magyar stilisztika útja. Bp., 1961. 482). Természetesen az efféle családnevek/ragadványnevek keletkezésekor egy és ugyanaz volt a névadás legalapvetőbb indítéka, mint az *-i* képzős helységnévi eredetűeknél: az elköltözés, azonban a névadó közösség merőben más nyelvi eszközzel élt, a metonímiával. Expresszivitásuk nyilvánvalóan összefügg nyelvi eszközükkel is. Hogy a korábbi századokban az általam és mások által idézett nevek mennyire voltak expresszívek, mennyire nem, azt persze ma már nehéz vagy éppenséggel lehetetlen megállapítani, az azonban kétségtelen, hogy az ily módon keletkezett mai ragadványnevek jelentős részéhez gúnyos, bántó hangulat is társul. Éreztem én ezt már a göcseji és hetési ragadványnevek gyűjtésekor is, egy lapalji jegyzetben utaltam is erre (vö. tőlem i. m. 191—2), de magyarázatukat akkor nem kíséreltem meg.

Ha e cikkben röviden kifejtett, de a körülményekhez képest talán elég bőven adatolt felismerés megállja a helyét, akkor a német Deutungskreutzung műszónak többékevésbé megfelelő magyar *tulajdonnévi homonimia* bővebben értelmezendő: bele kell foglalnunk a különböző indítékú, azonos alakú családnevek/ragadványnevek mellé az azonos indítékú, eltérő nyelvi eszközű családneveket/ragadványneveket is.

Mindazonáltal én sem tartom kizártnak, hogy egyes puszta helynevet viselő nemes családok családneve nem hozható összefüggésbe azzal, hogy a latinos formában *(de* + puszta helységnév) leírt családnév nem *-i* képzővel, hanem anélkül kodifikálódott, különösen ha a családnév és a predikátum megegyezett: *ábrányi Ábrány, Bak, Balaton, Baranya, bozokházi Bozok, Csér, Gicz, Huszt, Kalocsa, Karczag, Küküllő* stb. (Kempelen i. m. passim). Ettől a kézenfekvőnek látszó magyarázattól (vö. Benkő Lóránd i. h.; Kniezsa István: A magyar és szlovák családnevek rendszere. Bp., 1965. 13; Kálmán Béla: MNy. 71: 454; Borsa Iván: NÉ. 5: 42) aligha lenne szerencsés megfosztani magunkat. Az sem lehetetlen, hogy a fenti neveket viselő köznemesek ezt az írásmódot előkelőbbnek érezték, mint az *-i* képzőset.

Ördög Ferenc

Békési Imre: Szövegszerkezeti alapvizsgálatok (Magyar újsághíranyag alapján). Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó, 245 oldal

Hogy az egy viszonylag rövid idő alatt elterjedt, divatossá lett szövegnyelvészet hogyan és milyen mértékben hatotta át a maga eredeti területén, a szöveggrammatikában a magyar nyelvtudományt, arról jól tájékoztat Békési Imre könyve. Munkája jól végiggondolt és alapos vizsgálatokat összegező, a maga nemében első magyar szöveggrammatikai monográfia, amely szorosan összefügg a közvetlen előzményekkel, mindenekelőtt Deme László irányt jelző kötetével (Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata, 1971.), a grammatikán belüli és az azon kívüli, rokontudományokbeli (pl. elbeszéléselméleti, stilisztikai) szövegnyelvészeti kutatásokkal (pl. Bánréti Zoltán, Kiefer Ferenc, Kanyó Zoltán), valamint távolabbról a korszerűsített mondattani vizsgálatokkal (Berrár Jolán, Dezső László, Károly Sándor, Rácz Endre). És — mint látni fogjuk — jól jelzi a nehézségeket, a tennivalókat és a vitás kérdéseket.

Ahogy a címe is mutatja, könyvének tárgya a szövegszerkezet, pontosabban nem a szöveg és sokféle sajátossága, hanem ezek közül csak az egyik: a szerkezet. Magán a szerkezeten a szerző „a nyelvhasználat során az összes lehetséges variációjában megvalósuló konstrukciót" érti (205). És külön, sajátos jelentése van a címben szereplő „alapvizsgálat" műszónak is. Ezzel arra akar utalni, hogy egy olyan bonyolult jelenségnek, mint a szövegnek a vizsgálatát az „alaplépések"-kel kell kezdeni, de ezt sem akárhol, hanem a viszonylag egyszerű szövegfajták kísérleti és empirikus leírásában kell megtenni. Tévedés lenne persze azt hinni, hogy a konkrét és kísérleti vizsgálatokra való törekvés Békésinél az elméletek elvetését jelenti. Nem lehet ez már csak azért sem így, mert sem könyvében, sem korábbi jól ismert tanulmányaiban nem zárkózik el az absztrakcióktól, és mindenütt nagy gondja, hogy minél több idevágó elméletet ismerjen meg (ez mint pozitív törekvés jelenlegi elméleti alapjainak némi egyoldalúságát is megszüntetheti).

Az alapvizsgálatnak nemcsak a kísérleti és empirikus leírás a lényege, hanem az is, hogy a vizsgálat anyaga is a lehető legegyszerűbb. Ez nem más, mint a — szerző műszóhasználata szerinti — bekezdésnyi szövegmű, amelynek az alapvizsgálat szempontjából két sajátosságát emeli ki: „rövid terjedelme ellenére is befejezett, egész közlés" (52), és „nincs beszerkesztve magasabb egységbe . . . egyszerre bekezdés és szövegegész" (16). A bekezdésnyi szövegegész sokféle tartalmi és tipológiai lehetősége közül Békési szintén a legegyszerűbb esetet, az újsághírt választotta, mert — mint állítja — „az újságíró szubjektivitása, logikájának sajátossága itt csak korlátozott lehetőséget kap" (51), a nyelvhasználati formák végtelen lehetőségei nagymértékben le vannak szűkítve (206). A feldolgozott újsághíranyag mennyiségileg elég nagy (4800 bekezdésnyi újsághír), tartalmi lehetőségeiben is eléggé változatos (pl. rendőrségi, baleseti, bírósági, közéleti hírek), mindenféleképpen elégséges és alkalmas is a vizsgálati feladatok végrehajtásához.

A bekezdésnyi szövegszerkezet nem egynemű kategória, nemcsak egyféle viszonyhálózatot foglal magában. E sokféleségből a szerzőnek ki kellett emelnie azt, ami az alapvizsgálat szempontjának leginkább megfelel. Ez szerinte a tartalmi-logikai kapcsolás, ami — ahogy véli — nem azonos a grammatikában és a különböző rendszerű logikákban

számon tartott sokféle viszonnyal. Épp ezért e tartalmi-logikai kapcsolás leírása sem igazi logikai elemzés. Nem logikai kategóriákat kutat a szövegben, hanem annak a kimutatására törekszik, hogy „miként, miért és mennyire adekvát a szövegműben objektivizálódott visszatükrözés logikája az esemény idő- és oki-okozati rendjével" (206), azaz egybeveti a bekezdés logikai felépítését a valóságos esemény „logikájával" (55). Ez gyakorlatilag azt jelenti — és ez a szerző egyik legfontosabb vizsgálati hipotézise —, hogy a bekezdést alkotó mondatok (mondategészek) egymás közötti viszonyait elemzi; elsősorban a bekezdés „lineáris kifejtése során elfoglalt sorrendi helyüket" veszi tekintetbe (55).

A bekezdés szerkezeti, konstrukciós formáját a bekezdést alkotó mondatok közötti viszonyok feltárása alapján írja le. Alapelve ugyanis az, hogy a bekezdés megszerkesztettsége mondatainak beszerkesztettségétől függ, de lényeges tényező maguknak a mondatoknak a belső megszerkesztettsége is. Az elsőt mondatszintű, a másodikat elemszintű vizsgálatnak tekinti. És statisztikai, gyakorisági vizsgálattal állapítja meg, hogy melyek a túlsúlyban levő, jellegzetesebb szövegkonstrukciós formák. Produktív kísérletnek tekinthetjük azt az eljárását is, hogy megváltoztatja a bekezdés mondatainak sorrendjét, és így bizonyítja, hogy ezzel megváltozik a szerkezet tagolódása.

Vizsgálatainak eredményeit bekezdéshosszúsági csoportonként közli, tehát a tényleges tárgyalásrend egyik végpontját a kétmondatos, a másikat pedig az ötmondatos újsághírek alkotják (és mindezt megelőzi a négymondatos bekezdés kísérleti vizsgálata). Az eredmények közlésének központi része a konstrukciós formák számbavétele, annak kimutatása, hogy a bekezdések hány belső tömbre tagolódnak, és hogy közöttük milyen természetű (pl. ellentétes, magyarázó, következtető) a kapcsolás. Eszerint a bekezdés kisebb szerkezeti egységekre tagolódik, tehát belső, mondatszint feletti alegységek mutathatók ki. Különben Békési magát a konstrukcionális szinteződést mellérendelő jellegűnek tartja szemben a vizsgálatainak körébe nem tartozó alárendelő grammatikaival.

Egy külön fejezetben a konstrukciós formák számbavételének eredményeit realizációjukként összegezi. Itt egyik lényeges megállapítása az, hogy „a konstrukció megjelenési formáit a benne kapcsolt tagok belső felépítése határozza meg" (191). Statisztikai kimutatásaiból az is kiderül, hogy a kapcsolatos viszony a leggyakoribb. Figyelemre méltóak az ellentétes kapcsolásra vonatkozó megjegyzései: kevésbé jelentős a bekezdésen belüli egységek között, de nagyon jelentős a bekezdések között és legalacsonyabb szinten, a mondaton belül (199). Tanulságos az a megfigyelése is, hogy a bekezdéseken belüli kapcsolások közül az egyik a konstrukciót általában jellemzi, a másiknak, illetőleg a többinek viszont a bekezdések egyedítésében van fontosabb szerepe. Mintegy a következtetések következtetéseként fogalmazta azt a tézisét, hogy tulajdonképpen a hárommondatos konstrukciónak van tiszta képlet értékű formája, az ennél nagyobb, vagyis ennél több mondatból álló bekezdések ennek realizációi. Az ennél kisebb, a kétmondatos szerkezet viszont még nem igazi konstrukció.

Kutatásainak ezek az eredményei könyvének jelentőségét és egyben hasznosíthatóságát is igazolják. Ezeken túlmenően azonban más érdemét is ki kell emelnünk. A bevezetőben bevallott egyik célja az, hogy munkájával „a szövegszintaxis kidolgozásához szeretne hozzájárulni" (10), és arra is számít, hogy a szövegszerkezeti vizsgálat eredményei kedvezően hatnak a mondattanra, főleg a jogosan igényelt mondatszerkezettan kialakulására. Hogy ebből nem keveset már megvalósított, nem is kell külön bizonyítanunk. Hasznosításának van azonban egy másik területe is: a stilisztika. Arra gondolunk ugyanis, hogy vizsgálatainak egyik-másik eredménye (pl. az, hogy a bekezdés mondatainak felcseréléséből fakadó variációk egy része stiláris értékű különbségeket rejt magában) gazdagíthatja a stilisztikai kutatásokat. Van továbbá valami, aminek jelentősége nem másutt, nem más szakterületen, hanem saját munkásságában mutatkozik meg. Az tudniillik, hogy jó alapot teremtett a kérdés továbbfejlesztéséhez.

De mert ez különböző elvi kérdéseket is felvet, részletesebben is szólnunk kell róla. Ez a jó alap ugyanis inkább csak produktív „kiindulópontot" jelent, kevésbé a járható utat, minthogy az alapozás még további alapvizsgálatként is a ma már kifejlett szöveglogika eredményeinek, köztük Crothersnek épp a bekezdést tárgyaló munkájának (Paragraph Structure Inference, 1979.) a hasznosítását jelenti. És megfontolandónak tűnik az a nem egészen spontán módon felvetődő kérdés, hogy vajon a Békésinél kulcsértékű „tartalmi-logikai" kapcsolás a szövegkohéziónak nem egy gyengébb, felszíni fokát képviseli, azt, ami elnevezése ellenére is csak puszta grammatikai kapcsolás szemben az ennek alapjául szolgáló mélyebb tartalmi, szemantikai összefüggésekkel.[1] Az ilyen és az ehhez hasonló kérdések azt is jelzik, hogy sok nehézséggel kell megbírkóznia annak, aki szövegnyelvészettel foglalkozik. Ez viszont egyben Békésinek úttörő munkájáért kijáró elismerés is.

Szabó Zoltán

Baróti Dezső: Árnyékban éles fény. Irodalmi tanulmányok. Budapest, 1980. Gondolat, 554 lap

1. Legújabb kötetében ugyanúgy, mint korábbi munkáiban, Baróti Dezső nyelvi, stilisztikai kérdésekkel is behatóan foglalkozik. Számára fontos és produktív módszeres alapelv az, hogy a végül is egy egységet alkotó tartalmi és formai elemeket a maguk összefüggésrendszerében megragadva kell tanulmányozni, hogy az irodalomtörténésznek a stílus vizsgálatáig is el kell jutnia. Mindez nála nem mutatványszám, nem divatos program, hanem egészen természetes, magától értetődő elv és eljárás, amiben — ahogy soraiból kiderül — semmi rendkívülit nem lát. A rendkívüli nyilván az lenne, ha ezt elmulasztaná. Érthető, hogy könyvének számottevő stilisztikai jelentősége van. Megéri tehát, hogy a stílusra vonatkozó észrevételeit, nézeteit összegezzük, hogy kötetét ebből a szempontból is ismertessük, értékeljük.

2. A kötet tanulmányainak egy része másodközlés, de a szerző ezek közül többet is módosított, megújított, más része viszont először e kötetben jelenik meg. A tanulmányokat három nagyobb fejezet fogja össze: Érzelem és okosság, Költészet és szerelem, Motívumok és kapcsolatok. Az első tárgya a felvilágosodás irodalma (főbb témái: az érzelem és okosság harmóniája a XVIII. századi prózaíróknál, a felvilágosodás stílusa, a rokokó, a szentimentalizmus és a libertinizmus). A második fejezet négy tanulmánya Csokonai, Vörösmarty, Petőfi és Ady szerelmi költészetének néhány érdekes részletével, darabjával foglalkozik. A harmadik fő vizsgálati tárgya a motivikus kapcsolatok Adynál (a vizek motívumköre) és Radnótinál (a sötétségen áttörő fény motívuma, amely a kötet címe is lett). Ide tartozik még két tanulmány. Az egyik tárgya Rimbaud és a magyar költészet, a másiké az irodalom képszerű, látványos (kiállítási, múzeumi) megjelenítésének változatos, sokfelé elágazó problémaköre.

Stilisztikai szempontból az első fejezet a legjelentősebb. A legtöbb stilisztikai észrevételt itt olvashatjuk. Ezek jó része stílustörténeti jellegű, és a felvilágosodás stílusirányzataira, mindenekelőtt a sokat vitatott „felvilágosodás stílusá"-ra vonatkozik (amit mint idevágó fő kérdést külön is taglalni fogunk). A második fejezetben egy-egy vers elemzésének, a harmadikban pedig a motívumvizsgálatnak vannak stilisztikai összefüggései.

[1] Újabban a szöveg alkotóelemeit összetartó erőnek két változatát különítik el: a grammatikai jellegű kohéziót és a tartalommal összefüggő, szemantikai jellegű koherenciát (Beaugrande—Dressler: Introduction to Text Linguistics. London—New York, 1981.).

3. E két utóbbiból tájékoztató példaként egyetlenegy részletet emelek ki. Nagyon érdekes és tanulságos az, ahogyan a szerző Petőfi Minek nevezzelek? című versének utolsó előtti sorát („Édes szépi ifjú hitvesem") elemzi. Nem ért egyet Horváth János értelmezésével. Eszerint ez az egyszerű, nem metaforikus kifejezés a megtalált válasz, a megnyugvás, amellyel a „megnevezés nagyszerű erőfeszítései" befejeződnek (316—7).

Barótinak az ezt cáfoló érvei között találunk (1) szemléletbelieket (az ifjú házas Petőfi nem megállapodik, nem megpihen a hitvesi szerelemben, hanem a „szenvedély forrását találta meg benne" — 317; nem a biedermeier „szelíd világa", hanem a romantikus *amour-passion*, a szenvedélyes szerelem és ennek sokoldalúsága, bonyolultsága nyilatkozik meg benne — 321) és (2) kontextuális jellegűeket, a versszerkezettel összefüggőket (érzelmi telítettsége kisebb, mint az előtte levő soroké; utána ismét következik az ismétlődő kérdés; többek között éppen az ismétlődő kérdés miatt a versszerkezet nyitott: „a feltett kérdésre adott válaszok lezárhatatlanok", a szenvedélyt ébresztő nő „lényege a tudat racionális világánál nem definiálható" — 318). Egyszóval az „édes szép ifjú hitvesem" csak egy a több megnevezési kísérlet közül, nem állítható az értelmezés középpontjába (317).

A szerző érvei újak és meggyőzőnek látszanak. Van azonban valami, ami miatt — nyilván egy más szempont alapján — a vitatott sort mégis kiemelhetjük és a többitől elkülöníthetjük (így ennek elismerése nem cáfolata Baróti értelmezésének). Az „édes szép ifjú hitvesem" ugyanis nyelvi funkciója szerint nem egy a megnevezési, minősítési kísérletek közül, hanem inkább megszólítás, és mint ilyen egyedüli a versben. Sajátos funkcióját, helyzetét az is bizonyítja, hogy mindegyik szakasz utolsó előtti és utolsó sorát, a kérdést gondolatjel választja el, ami itt hiányzik, így ez is jelzi sajátos, megkülönböztető szerepét, még inkább azt, hogy ezzel a megnevezések „tárgyát" összekapcsolja az utoljára ismétlődő kérdéssel: mintha a kérdés és a kérdéssel összefüggő, a hitves lényegének megragadására törekvő elmélkedés részesévé akarná tenni.

4. A kötet első fejezetében a felvilágosodás irodalmának vizsgálatát nagymértékben áthatja a szerzőnek az a minket is nagyon érdeklő törekvése, hogy bizonyítsa: (1) a felvilágosodás nemcsak eszmék foglalata, hanem stílusegység is, (2) a felvilágosodásnak új, saját stílusa van. Erről a fejezet mindegyik tanulmányában szó esik. Teljes kifejtését a „Módszer és stílus a felvilágosodás irodalmában" című tanulmányban olvashatjuk.

Itt a kérdés taglalását arra a jól ismert helyzetre való utalással kezdi, hogy a szakemberek többsége általában csak filozófiatörténeti vagy legalábbis eszmetörténeti jelenséget lát a felvilágosodásban, pedig egységes korjelenségnek kell tekintenünk, olyannak, amelybe a szerzőtől idézett Chaunu (La civilization de l'Europe des Lumières 1971.) szerint az emberi lét és cselekvés megnyilatkozásai is beletartoznak. Ilyen s ehhez hasonló nézetek és saját érvelései alapján Baróti arra a következtetésre jut, hogy „a felvilágosodásban nemcsak a rációt, hanem egy sajátos érzelemvilágot, ízlést, stílust és az emberi praxis sokféle megnyilatkozását magába foglaló sajátos *corpust*, az európai civilizáció egyik nagy áramlatát lássuk" (43—4). E felfogás alapján a szerző úgy véli, hogy a felvilágosodás irodalmának a fogalmát szintén ki lehet szélesíteni és sajátos stílusát feltételezni, sőt leírhatónak tekinteni.

Érdekesek és tanulságosak érvelései. Ezek lényegében háromfélék: (1) fejlődéstörténeti analógiákra való hivatkozás (a felvilágosodás annyira átfogó és egyetemes, mint amilyen a reneszánsz, barokk, romantika), (2) fejlődéstörténeti szükségszerűség („az irodalom sajátos kifejezőeszközeivel tükrözi vissza . . . a társadalom mélyében bekövetkezett változásokat" — 48) és (3) a belső, szakmai logika szempontjai („stílusirányzatról akkor beszélhetünk, ha a módszer [„a mű alapjául szolgáló életanyag feldolgozására igénybe vett eljárások összesége" — 50, pl. típusalkotás, lélekrajz, kompozíció] alkotóelemeinek többsége egy adott korszak reprezentatívnak tekinthető alkotásaiban az egyéb

irányzatoktól jól elválasztható sajátos együttesben jelenik meg" — 50—1). Ilyen és ezekhez hasonló érvek alapján jut arra a következtetésre, hogy lennie kell „egy külön alkotó módszerű és stílusú felvilágosult irodalmi és művészi áramlat"nak, melynek leírása nem tartozhat a reménytelen feladatok közé (48). Ennek elnevezésére jó műszónak tűnik a francia minta alapján általa alkotott „lümierizmus" (49).

Az elvi fejtegetések, érvelések mellett Baróti megpróbálkozik az így felfogott áramlat irodalmi stílusának rövid, de számunkra sokat mondó jellemzésével. Ennek alapján a felvilágosodás stílusának főbb sajátosságait így összegezhetjük:

(1) „a szókincs felvilágosult telítettsége" (90), azaz az új eszméket (új jelentéskörök új fogalmait, például az emberséget, szabadságot, közboldogságot, közjót) megnevező új szók alkotása, megléte, új metaforák teremtése (pl. Batsányinál A franciaországi változásokra vagy A látó szó- és képanyaga);

(2) „az újonnan felfedezett valóságra utaló" szavaknak nyolc-tíz „szemből" álló láncolatai, halmozásai, amelyek segítségével egy empirista igénynek megfelelően „egyetlen tekintettel, egyetlen intellektuális művelettel, mintegy globálisan" lehet „egybefogni a világ jelenségeinek sokféleségét és bonyolultságát" (91);

(3) „a szókincs különböző rétegeinek egymásba játszásá"-ból fakadó látszólagos káosz (91—92), valamint „a gondolatok sokféleségének vibrálásszerű ide-oda sugárzásá"-ból adódó „szép rendetlenség" (95);

(4) mindez azonban jól megfér a bemutatás rendjével, hisz nagymértékben hat a „józan és világos írás- és beszédideál" (92);

(5) ehhez hasonló meghatározó ereje van az érzelem és „okosság" harmóniájának (233);

(6) a rétori, nagy gondolatritmusú körmondatok kerülése, ezeknek áttekinthetőbb rövidebb, aprózottabb lüktetésű mondatszerkezetekkel való helyettesítése (92);

(7) „gyorsan pergő, szaggatott, rendszerint rövid mondatokon alapuló s kérdésekkel, felkiáltásokkal élénkített" közlésforma (a szerző szerint: style coupé), például Bessenyeinél A holmi több részlete (92—3);

(8) „nem annyira absztrakt és racionalista, mint sokan hiszik", van benne színesség, frisseség és elevenség; eleven például azért, mert stíluseszménye „nem tűri meg a késleltető elkalandozásokat" (94).

A felvilágosodás feltételezett stílusának ez a jellemzése mint következetes próbálkozás Baróti könyvének egyik nagy érdeme. És becsülendő ide kapcsolódó óvatossága is: „a magunk részéről egyelőre csak ennek az új és sokat ígérő munkahipotézisnek a kereteit próbáltuk megrajzolni" (97). Mégis van valami ami vitára késztet. Kérdésesnek, vitathatónak látjuk ugyanis az így felfogott és jellemzett stílus önállóságát, új és sajátos jellegét. Felsorolt sajátosságaiban nem nehéz felismerni a magyar felvilágosodás irodalmára eddig jellemzőnek tartott stílusirányzatok jellegzetességeit, azt, hogy például (1) a színesség, elevenség, valamint a rövidebb és aprózottabb lüktetésű mondatszerkezetek a rokokóé, (2) a ráció, az okosság, a józan és világos írás- és beszédideál, valamint a rend szépsége a klasszicizmusé, (3) az érzelmesség, továbbá a halmozások, részletezések, szóláncolatok a szentimentalizmusé, illetőleg a szaggatottság, a sokféleség egybefogása, a látszólagos káosz, a szép rendetlenség a preromantikáé.

Persze ez így önmagában nem lehetne Baróti felfogásának a cáfolata, hisz köztudomású, hogy egy-egy stiláris sajátosság vagy kifejezőeszköz több irányzaté is lehet. Meggondolandó azonban az, hogy a szerzőtől felsorolt sajátosságok „gazdái" a szakirodalomban eddig számon tartott felvilágosodás korabeli irányzatok, tehát ugyanazon periódus stílusai. Mindez számunkra azt jelenti, vagy legalábbis azt a látszatot kelti, hogy a „felvilágosodás stílusa" nem más, mint e stílusok bizonyos sajátosságainak a foglalata, amelyet a szerző más nagy művészeti korszakok stílusegységének általa keresett és

mindenféleképpen kényszerítő erejű analógiájára alakított ki. Feltevésünket megerősíteni látszik egy idevágó megjegyzése: „a felvilágosodás írói . . . egyetlen esztétikai rendszer mellett sem kötelezték el magukat, hanem a módszer és a stílus sokféleségével kísérleteztek. (45) E sokféleség forrása a felvilágosodás stílusainak sokfélesége (rokokó, klaszszicizmus, szentimentalizmus, preromantika) lehetett, függetlenül attól, hogy régebbi, továbbélő vagy pedig újonnan alakult irányzatok. S mint már mondtuk, ezek bizonyos sajátosságaiból Baróti próbálkozása nyomán összeáll a felvilágosodás feltételezett stílusa, amelyet — ha a felsorolt stílusjegyek belső rendjéből fakadó megkülönböztető értékű „struktúra" jellegét is igazolni lehet — tulajdonképpen el is lehetne fogadni annak, aminek a szerző szánta.

Kérdés azonban, hogy érdemes-e, hogy valóban szükségünk van-e egy ilyen konstrukcióra. Mert miért ne lehetne a felvilágosodás korabeli művészetet, irodalmat úgy felfogni, mint amire több stílus jellemző? Végül is a stílustörténet erre szintén szolgáltathat analógiát. S most nemcsak arra gondolok, hogy voltak még periódusok sajátos stílus (egység) nélkül (ilyen volna például a századforduló a szecesszióval, impresszionizmussal, szimbolizmussal), hanem arra is, és főleg arra, hogy a magyar szépírói stílus történetében milyen sok a nem „világos" eset, a nem „tökéletes" fedés (például a kuruc költészetnek nincs megfelelő stílusegysége, a két világháború közötti korszak jelentős tendenciája, a tárgyias-intellektuális stílus nem azonosítható egy megfelelő irodalmi irányzattal).

Ezzel viszont elértünk a stílustörténet egészét és lényegét áthatő „problémásság" jelzéséhez: alapkategóriái nem világosak, távolról sem egyértelműek, nagyon sok tisztázatlan kérdés vár még megoldásra. Ebből is következik, hogy az eltérő vélemények jogosultságának elismerése kevés tudományban szükséges annyira, mint itt. Mindaz tehát, amit fentebb vitattunk, nézőpont kérdése. Baróti törekvései mindenképpen produktívak. Úttörő próbálkozásai nyomán ma sokkal többet tudunk a felvilágosodás stílustendenciáiról, mint a közelmúltban.

Szabó Zoltán

Kántor Lajos: Líra és novella — A sólyom-elmélettől a Tamási-modellig. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981. 159 oldal

A századvégen az újító, korszerűsítő stílustörekvések hatására kezdődött el a próza lírizálódása. A Nyugat íróinál, majd az avantgard stílusaiban ez megerősödött, és később az avantgard határain is túlnőve sokáig, a jelenig is kitartóan hatott. Ennek az érdekes tendenciának egyik, egyben a legfontosabb részlege a novellabeli líraiság a témája Kántor könyvének. Elméleti megalapozása, tüzetes vizsgálatai és elemzései miatt joggal tekinthetjük könyvét a kérdéses jelenség első monografikus feldolgozásának.

Témaválasztását a szerző az első fejezetben szubjektív és objektív érvekkel okolja meg (A téma belső fejlődése. Szubjektív bevezetés — A próza szabadságharca? Objektív bevezetés). Egyik korábbi munkájának (Vallomásos Móricz Zsigmond — Epika és líra határvidékén. Bukarest, 1968.) az alcíme is jelzi ilyen irányú érdeklődését. De érvnek és oknak számít az is, hogy az elmúlt másfél évtizedben a szakirodalomban meglehetősen előtérbe kerültek a próza kérdései: felkapottak lettek a narrációelméletek, divatos vizsgálat lett a korábban elhanyagolt prózaelemzés.

A novella lírizálódását Kántor a műnemi, műfaji keveredés eseteként fogja fel, és ezért vizsgálatait széles műfajelméleti alapra helyezi. A vizsgálatok eredményeinek kifejtése során figyelemmel van idetartozó fontos fejlődési mozzanatokra és folyamatokra, illetőleg az ezekkel ellentétes tendenciákra, mint amilyen például a líra megújulása, a líra

jogaiba való visszahelyeztetése, a „visszaköltőítés", a „vers ellenforradalma", a „próza szabadságharca", a vers és a próza határainak ledöntése, a századvégi novellák anekdotázó előadásmódjának elvetése stb.

Könyvének a bevezetőt követő két fejezetében idevágó műfaji kérdéseket tisztáz azzal a szándékkal, hogy a vizsgált jelenség leírása, bemutatása számára egy vagy több lehetséges modellt találjon.

Az első nagy kérdéskör: a líraiság természetrajza. A szóba jöhető elméleteket, felfogásokat a vizsgálat sajátos szempontja szerint és a mindenféleképpen szükséges kritikai hozzáállással veszi számba, és ezek alapján produktív következtetésként fogalmazza meg, hogy a műnemek, műfajok nem élesen válnak el egymástól, vagy hogy az egykori normatív poétika elvei elvetendők. Különben is a műnemek, műfajok keveredése meglehetősen régi folyamat. Éppen ezért azt hangsúlyozza, hogy a vegyülést nem kivételnek, hanem szabálynak kell tekinteni. De ha mindez így van, akkor a lírának, líraiságnak sem túl szűk, sem túl tág értelmezése nem vezethet hasznosítható eredményre. Az áthidaló megoldás Kántor szerint a fogalom következő értelmezése lehet: líraiságon nem „magát az irodalmi alkotást, annak szubjektív feltételeit értjük, hanem a kifejezés szubjektivizálódásának különböző formáit" (44).

A második nagy kérdéskör: a novella elmélete. A novellaelméletek tarkasága a különböző korok novellatípusainak sokféleségével magyarázható. Ezek közül mint viszonylag tágat és eléggé konkrétat és „főképpen a közösségi (társadalmi) és esztétikai meghatározók szerencsés aránya miatt" (59) a Lukács Györgyét idézi, és ennek nyomán Ungvárival ért egyet abban, hogy „a nagy változások korának műformáját" lehet látni a novellában (66). Ez vezeti el aztán Kántort a téma szempontjából sokat mondó kérdésnek a feltevéséhez, hogy a novella alakulásában „vajon nem kellene a változások korának változó formájáról beszélnünk?" (66), hisz „nem egy kutató utal a modern novellák nyitott formára való törekvésére" (66). Ennek oka kétségkívül a — szerzőtől a megelőző fejezetben tárgyalt — szubjektivizálódás, a líraiság előretörése.

Így jut el a szerző a novella líraivá válásának a tárgyalásához. A novellán belüli líraiságnak két fajtáját, formáját különíti el: a balladisztikus novellát és a lírai novellát. Mindkettőt két külön részben (a könyv harmadik és negyedik fejezetében) tárgyalja.

A balladisztikus novella elkülönítése, leírása a népballada és a novella rokonítható-ságának elvéből fakad. Ennek igazolásában Kántor többek között Benedek Marcell véleményére hivatkozik, aki szerint „a balladának prózai testvére a novella" (69). És hasznosítja a (nép)ballada meghatározásaiból levonható tanulságokat is, főleg azt, hogy többségük „az epika, dráma és líra találkozását emeli ki e műformában" (71). Lényegesnek tartja természetesen azt is, hogy közlésmódjának alapja nem az epikai objektivitás, hanem a lírai szubjektivitás. Mindebből egészen jogosultan arra következtet, hogy „a népballada és a novella között nemcsak külső, véletlenszerű egyezések találhatók, hanem *funkcionális megfelelések* is" (77), és hogy a ma modernnek érzett ballada hat a XX. századi prózaírókra (79). Ennek eredményeként szerinte a balladisztikus novella többféle típusa alakult ki, amelyeket két nagy csoportra oszt: prózai balladákra és balladai történetekre.

E lényeges elméleti fejtegetések után Kántor bemutatja a magyar balladisztikus novellát, amely szerinte a naturalisták novellisztikájában megjelenő „balladai hang"-gal kezdődött el. Jelképes kezdetének Bródy 1897-es novelláját, a Tuza Istvánnét tekinti. Idesorolja Petelei, Ady több novelláját (Adytól pl. a Szelezsán Rákhel kísértetét), Móricz Zsigmondtól a Barbárokat. És hangsúlyozza, hogy a prózában írt balladák legtöbbjét az erdélyi íróknál találjuk: Tamási Áronnál, Nyírő Józsefnél, részben Kacsó Sándornál, később Sütő Andrásnál, Szabó Gyulánál. A prózai ballada modelljeként külön alfejezetben Tamási Szép Domokos Annáját elemzi. A balladai történetéét pedig ugyancsak egy Tamási-novellát, az Erdélyi csillagok elemzésével példázza.

A legtöbb lírai elem a lírai novellában van. Az ennek megvilágítására mondott példák között szerepel Adytól a Buddha temploma vár, A Tilala-tó titka. Néha — állítja a szerző — ugyanazon téma versbeli kifejtéséhez viszonyítva „líraiságában is meghaladhatja a novella a verset" (112). A novellákban megnyilatkozó líraiságnak sokféle jegye lehet. Ezek közül, illetőleg ezek helyett Kántor a döntően jellemzőt, a meghatározó értékűt próbálja kiemelni, kimutatni, azt, amely a lírai novellák osztályozási szempontjául is szolgálhat. Ennek keresésében jut el Paul Heysének a novellák lényegére, a „fordulópontra" vonatkozó elméletéig, amelyet Boccació Sólyom-pecsenye című novellájának alapján „sólyom-elmélet"-nek neveznek. Ezzel állítja szembe Kántor a maga anti-sólyomelméletét, amely szerint a kérdéses novella lényege nem a „fordulat" (újdonság, változtatás), hanem egy valamilyen motívum, amelynek „elsősorban érzelmi, hangulati töltése, jelentése van", és amely lehetővé teszi a szubjektivitás megnyilatkozását, az idő lírai kezelését (feloldását a pillanatban), a lírai képalkotást (119). Egyszóval a lírai novellát mint motívum-meghatározottságot fogja fel és az ezzel összefüggő elméletét Tamási-modellnek nevezi. Tamási gyakori, jellegzetes motívumai között szerepel (a novellái címében is feltűnő) madár és tűz. Az utolsó alfejezetben felfogásának továbbgondolásaként Tamási mellett más írók (Ady, Krúdy, Móricz, Gelléri) novelláiból kimutatható motívumok elemzésének lehetőségére hívja fel a figyelmet.

Érdekes lett volna, ha a motívumhoz társítható jelentéskör-azonosságokat is idevonja, és ezzel a motívumok körét kitágítja. Ehhez hasonló kérdésként vetődik fel az elemzésekben mellőzött embléma produktivitása is. Persze mindezt csak további szóba jöhető lehetőségként említjük. Mindenféleképpeb elfogadható elmélete jól meg van alapozva, a helyességét igazoló konkrétumok és érvek elégségesek.

Az említettek mellett Kántor könyvének nagy érdeme az is, hogy vizsgálódási szempontjai változatosak, sokoldalúak. Ezt bizonyítja az is, hogy nyelvi és stilisztikai jelenségekre, sajátosságokra is figyelemmel van. Ezek jó része mint a kifejezés szubjektivizálódásának a formái kerülnek szóba, például: a lírai képalkotás, a zeneiség (a szavak akusztikai hatása, rímszintagma, prózaritmus, az asszociációk ritmusa), a hézagos előadásmód, rövidség és tömörség, a lírai hullámzást, áradást meg nem akasztó mellérendelő szerkezetek kedvelése, továbbá a sokféle ismétlés. Épp e sokoldalúság miatt is állíthatjuk, hogy Kántor könyve a további vizsgálatok számára jó alap és hasznos forrás.

Szabó Zoltán

Lengyel Zsolt: A gyermeknyelv. Bp. 1981. Gondolat, 341 oldal

A magyar gyermeknyelvkutatás nagy múltra tekint vissza. Ponori Thewrewk, Simonyi, Balassa, majd Cser János, Dezső László, Kenyeres Elemér, S. Meggyesi Klára Sugárné Kádár Júlia, Vértes József, Viktor Gabriella és mások munkái szolgáltattak meggyőző adalékokat a magyar gyermek ontogenetikus fejlődésének néhány kérdéséhez. A hatvanas évek közepétől kezdve Chomsky generatív és kreatív elvekre épített nyelvelmélete új alapokra helyezte a külföldi — és részben — a hazai vizsgálatokat. Hívei fontosnak tartják, hogy a gyermek szellemi és lelki fejlődésével párhuzamosan kövessük nyomon a beszéd mechanizmusának kialakulását, mert a kompetencia kiépülését ekkor még működő modellként figyelhetjük meg, a felnőttek esetében azonban már csak a nyelvtudást mint *eredményt* lehet vizsgálni.

A generatív elmélet azt is lehetővé teszi, hogy kiderítsük: hogyan használja fel a beszélő nyelvi tudását, hogyan tudja megkülönböztetni a grammatikailag helyes és hely-

telen mondatokat. A vizsgálatokat azonban az nehezíti, hogy a gyermeknyelv állandóan változik, fejlődik, másrészt az is akadályozza az általános következtetések levonását, hogy az anatómiai, fiziológiai, agysebészeti, neurológiai, genetikai stb. kutatásokat még nem sikerült összehangolni és a részeredményeket összegezni. Pedig csak így kaphatnánk választ a beszédkészség kialakulását elősegítő szervek neurológiai és fiziológiai folyamatairól. Második lépésként ezeknek az „alapismereteknek" a történeti-összehasonlító vizsgálatát kellene elvégezni.

Lengyel Zsolt könyvében a kutató megszállottságával és felelősségérzetével veti fel ezeket a kérdéseket. A szerző a gyermeknyelvi vizsgálatokban kialakult hagyományos utat követi akkor, amikor néhány gyermek nyelvi fejlődésének tárgyalása és az összegyűjtött tényanyag elemzése során ismerteti a nyelvtudomány és a pszicholingvisztika állásfoglalásait. Elsősorban az új jelenségek rögzítésére helyezi a fő hangsúlyt, de a fejlődésrajzba szervesen illeszti be az eddig megjelent gyermeknyelvi szakirodalomról szóló áttekintését is. (Ezzel ellentétes az a vizsgálati mód, amely a fejlődő nyelvi rendszert egy adott szakaszban mutatja be.)

A könyv az alábbi fejezetekre oszlik: Bevezetés. [9—14] — I. fejezet: Mit is sajátít el a gyerek? (Néhány megjegyzés a nyelv természetéről. — A nyelvi fejlődés vizsgálata. — Születés előtt — születés után.) [15—104] — II. fejezet: Már a bölcsőben — az első két életév. (A beszédfejlődés kezdete: a gőgicséléstől a hangokig. — Az „igazi" beszéd kezdete: az első mondatok, szavak.) [105—206] — III. fejezet: Két év után) A 2—3 éves gyermek nyelve. — Ragok, képzők, jelek használata kétéves kor után. — Mondd, hogy *pápá*. / [207—308] — IV. fejezet: Elméletek, magyarázatok, törvényszerűségek. / [309—332] — Bibliográfia. [334—341]

A szerző Chomsky generatív nyelvelmélete és a legújabb kutatások alapján tárgyalja a magyar gyermek nyelvi fejlődését. Közben érdekes párhuzamokra világít rá. A nyelvi képességek velünkszületettségéről tanúskodik az a megállapítás, hogy a gyerekek a beszéd kialakulása és elsajátítása terén anyanyelvüktől függetlenül azonos szakaszokon mennek keresztül. Először a nagyobb egységeket sajátítják el (a beszéd észlelése, bizonyos hangok képzése, intonáció), és egyéves kor táján eljutnak a fonémarendszerig. Bebizonyosodott, hogy azonos magán- és mássalhangzókat *(a, i, u; b, l, m, p, r, n, j)* sajátítanak el elsőként. Később ez az univerzális jelleg megszűnik, s az egyes nemzeti nyelvek elsajátítását sajátos törvényszerűségek kezdik irányítani, a környezet és a gyermeket körülvevő emberek (szülők) beszédének hatására.

Lengyel felveti az „ősnyelv"-elméletet és az ún. „magzatnyelvet", amelyet H. M. Truby amerikai nyelvész kísérletével próbál igazolni. Truby szerint a magzatvízben elhelyezkedő embrió elraktározza a terhes nő beszédének fizikai jellemzőit: a hangmagasságot, a rezgésszámot, az intenzitást, az intonációt. Ez azt jelenti, hogy a születést követő beszédtevékenység neurofiziológiai előkészítése már a magzati fejlődés idején kialakul. Ez nyilván azzal függ össze, hogy az embrió és a csecsemő agyi működésében, beszédszerveinek fejlődésében évezredek óta azonos fiziológiai és neurológiai folyamatok játszódnak le.

A továbbiakban a szerző részletesen elemzi a gyermeknyelv egyes fejlődési szakaszait.

A születést követő első három hónapban a csecsemő sírása „differenciálódik", azaz már „információt" hordoz. A hangadások feltételes reflexszé válása is a második jelzőrendszer kialakulásának irányába mutat.

5—8 hónapos korban a hangadás szempontjából gyökeres változás áll be: eljön a gügyögés és gagyogás időszaka. Érdekes, hogy ekkor több olyan hangot (pl. *l, r)* tudnak ejteni, amelyet később egy ideig nem produkálnak. A szakemberek egy része ezt azzal magyarázza, hogy nincs összefüggés a gügyögés és az artikulált beszéd között, mások szerint az első szakaszban meglehetősen sok olyan szótag vagy szótagszerű elem fordul

elő, amelyek később szinte változatlan formában épülnek be az egyes szavak hangalakjába.

9 hónapos és másféléves korban megjelennek az anyanyelv első szavai, amelyek az első lépést jelentik a fonémarendszer elsajátításában. A szómondatok korában a gyermek nemcsak szavakat és nyelvi elemeket sajátít el, hanem megtanulja azt is, hogy a beszéd ismereteket közvetít, s a közös játéktevékenység ennek egyik eszköze. Sajnálatos, hogy rendkívül kevés munka foglalkozik az anya—gyermek kommunikációval, holott lényegében az anya tanítja meg gyermekét beszélni.

A 2—3 éves gyermek nyelvét általában 6—8 szóból álló, többnyire kielégítően megszerkesztett mondatok jellemzik. Megjelennek a kéttagú mondatok, majd az a kompetencia, amely a grammatikai morfémák között szelektál: a könnyebbeket és a gyakrabban használatosabbakat sajátítja el először a gyermek (igekötők; *-t; -ba, -be; -é; -m; -ban, -ben* stb.).

Lengyel Zsolt a rendelkezésére álló angol és orosz nyelvű szakirodalom alapján írja le a 2—3 éves gyermek nyelvének mondattani fejlődését. Ő maga is sajnálattal jegyzi meg, hogy magyar vizsgálati eredmények híján e „kitekintéssel" kárpótolja az olvasót.

Az itt ismertetett könyv mind terjedelmét, mind a tárgyalt kérdések és az azokra adott válaszok mennyiségét tekintve jelentős munka. A tanároknak, óvónőknek és szülőknek szánt „kézikönyv" valóban hasznos segítséget nyújthat az anyanyelvi nevelésben.

A szerzőnek nehéz volt felülemelkednie a manapság oly divatos „tudományos" stíluson, amelyet többnyire csak a szakzsargonba beavatott „vájtfülűek" értenek meg. Általában igényes és közérthető tudományos-ismeretterjesztő stílusban ír, partnerként kezelve az olvasót. Felmerül azonban a kérdés: a nem értelmiségi szülők (nagy többségben vannak!) hogyan tudnak eligazodni a helyenként idegen szakkifejezésekkel megtüzdelt oldalakon?

A könyv felépítésén érezni lehet, hogy a szerző tanár. Ez mindenképpen előnyös akkor, amikor olvasóival állandó és megbízható kapcsolatot alakít ki; amikor nem „ex katedra" szól hozzájuk, hanem bevonja őket a bonyolult kutatások folyamatába, bevezeti a kísérletezések műhelytitkaiba. A tanári magyarázatokhoz hasonlóan mondandóját azonban koncentrikusan építi fel, azaz helyenként vissza-visszatér egyes kérdések tárgyalására, a megfigyelések összegzésére. (Ez különösen az Elméletek, magyarázatok, törvényszerűségek c. IV. fejezetben tűnik ki.) Az ismétléseket jobb szerkesztéssel el kellett volna kerülnie.

Mindvégig azt a megmásíthatatlan érzést kelti az olvasóban, hogy szakmáját, könyvének témáját kitűnően ismeri, s gondolkodásunk és nyelvünk rejtett összefüggéseiről kívánja gazdagítani ismereteinket. Óvakodik a meggondolatlan állításoktól és hipotézisektől; nem titkolja el azt sem, hogy a szakirodalom több kérdésben még nem nyújt megfelelő biztos támaszt.

Hajlamosak vagyunk arra, hogy olyan dolgokat is számon kérjünk a szerzőtől, amelyek nem tartoznak szorosan értekezése tárgyához. A számonkérést elkerülendő, megjegyezzük, hogy Lengyel Zsolt jól koncentrált vizsgálatának tárgyára, s így — a szelektálás következtében — az elmélyülni vágyó olvasó kíváncsiságát nem minden kérdésben elégítette ki. Az idegen nyelvek és az anyanyelv tanulásának összefüggései mindössze egyetlen „érintőleges" bekezdést kaptak (323). Tapasztalataink szerint az utóbbi évtizedek technikai fejlődése (a rádió és a televízió általános elterjedése stb.) meggyorsította a gyermekek beszédének fejlődését. Érdemes lenne összehasonlítani a régi adatokat a legújabbakkal. A ma gyermeke sokkal korábban tudja megnevezni az alapszíneket, mint szülei 20—25 évvel ezelőtt. A beszéd fejlődésének egyik fontos mutatója a szókincs. Lengyel Zsolt a gyermek szókincséről nem ad számszerű adatot, s nyilván azért, mert a számok megtévesztenék az olvasót. A szókincs számlálásának általános elvei még nem

tisztázottak a gyermeknyelv szakirodalmában. Más adatokat kapunk akkor, ha a főnév határozóragos alakjait egy vagy több szónak minősítjük. Az aktív és a passzív szókincs elkülönítése is nagy nehézséget okoz. Arról nem is beszélve, hogy a gyermek egyes szavak analógiájára potenciálisan képes újabb szavakat alkotni.

A hazai fejlődéslélektan még adós a gyermek beszédét irányító folyamatok lélektani leírásával és feldolgozásával. Egyre sürgetőbbé válik a magyar gyerekek ontogenetikus nyelvi fejlődésének összevetése más nemzetiségűek nyelvi fejlődésével. Ez azonban csak úgy történhet meg, ha a hazai szakirodalom kiteljesedik és a részeredményekből megbízható, teljes kép áll össze. Ezzel párhuzamosan meg kell találni a nemzetközi terminológia magyar megfelelőit is.

A bibliográfiában 116 angol és orosz nyelvű munka mellett csak 21 magyar nyelvű szerepel (egy része ennek is fordítás). A magyar kutatóknak tehát lesz tennivalójuk. Reméljük, hogy egyre többször örvendeztetnek meg bennünket olyan munkával, mint ez a könyv.

Salga Attila

Penavin Olga: A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórogyon). Újvidék, 1981. Fórum Könyvkiadó, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 224 oldal

Pénovátz Antalnak Újvidéken, 1975-ben megjelent, A pacséri földművelés és állattartás című művét ismertetve Gunda Béla nemrégiben fejezte ki reményét, hogy „. . . a Hungarológiai Intézet a jövőben is kiadványai sorába iktat hasonló tárgykörű, a nyelvtudományt, a néprajzot, sőt a gazdaságtörténetet is szolgáló munkákat" (Nyr. 103 [1979.]: 108). Még abban az évben olvashattuk Nyíri Antal alapos értékelését Penavin Olga Szlavóniai (kórógyi) szótáráról (Nyr. 103 [1979.]: 478). Ő is hangsúlyozza az ismertetett mű néprajzi, művelődéstörténeti, társadalomtörténeti értékét, tehát a nyelvészeti vonatkozásokon túlmutató egyetemes jelentőségét. „. . . talán az utolsó nyelvjárási szótár ez erről a nyelvterületről, bár még bizonyosan volna ezután is mit gyűjteni, kutatni és publikálni e faluk életéből és nyelvéből" — írja.

Penavin Olga igen hamar meglepett bennünket egy újabb publikációval. Mióta szlavóniai kutatásait végzi, felváltva közöl nyelvészeti és néprajzi vonatkozású műveket (nyelvatlaszok; Jugoszláviai magyar népmesék, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971.; Szlavóniai hétköznapok, Újvidék, Fórum, 1973.). 60 magnetofontekercsen őrzött hatalmas anyaga nyelvészeti és néprajzi értékeket egyaránt tartalmaz.

Legújabb műve a szótárral együtt született. A nagycsaládra vonatkozó saját gyűjtését összevetette a szakirodalommal. Különös jelentőséget tulajdonított a szerb, illetve horvát községekben élő nagycsaládokat érintő híradásoknak, „. . . hisz a vizsgálandó községek — Kórógy, Szentlászló, Haraszti, Rétfalu — magyar nyelvi szigetek horvát, szerb nyelvű községek között, már évszázadok óta élik együtt a közös életet . . ." (5). Szándéka az egyezések, eltérések, hatások vizsgálata, egy összehasonlító szemlélet érvényesítése, hiszen adatai alapján meggyőződött egy Duna-völgyinek nevezett néprajzi-kulturális szövetség létéről.

Éppen ezért könyvében a kórógyi anyag előtt tisztázza a zadruga (nagycsalád mibenlétét, bemutatja délszláv és magyar modelljeit, keletkezésük gazdasági meghatározóit, több évszázados történelmi változásaikat. E rövid áttekintés után kerül sor a szerző saját helyszíni kutatásainak rendszerezésére.

Forrásanyaga változatos. Leghangsúlyosabb szerepe az élő személyek visszaemlékezésének, „. . . a múlt század 50-es esztendeiig visszamenő emléktöredékek"-nek van

(206), de felhasználja a táj krónikásainak írásait s a XIX. század 20-as éveivel kezdődő presbiteri jegyzőkönyvek feljegyzéseit is. Ezt nagyon fontosnak tarthatjuk, hiszen az egyensúlyt nemegyszer az emlékezők szubjektívebb megnyilatkozásának s a jegyzőkönyvek nyersebb életanyagának együttese biztosítja.

Az alkotói módszernek öt vonását szeretném kiemelni. Mint említettem, ahol erre lehetőség van, figyel az egymás mellett élő népek kölcsönhatására. Például a ház szerkezetének változását nemcsak a XVIII—XIX. század gazdasági körülményeinek, hanem a szomszédos horvát községek hatásának is tulajdonítja, s ezért természetesnek tartja, hogy a házépítés terminológiája is szláv eredetű vagy szláv közvetítésű. — De nemcsak a térbeli, hanem az időbeli mozgást is érzékelteti. Ahol tud föllelni történelmi adatokat, ott a jelenségek, tárgyak változását, a módosulás történelmi-társadalmi meghatározóit, időpontját is felvázolja. — Más vonatkozásokban is igyekszik az összefüggések láttatására: pl. a ház alakját, anyagát, az udvar berendezését a tájjal, a tájban élőkkel, a család a szervezetével, a gazdasági élettel való korrelációban szemléli. — A tárgyakat többnyire funkciójukkal együtt, működésben mutatja, sőt a velük kapcsolatos szokásokat, „törvényeket" is jelzi, az életet mozgásában festi. A bútorok tárgyszerű bemutatásakor tudjuk meg pl., hogy: „A kemence környéke a nők tartózkodási helye. Itt szoktak ülni a fonóasszonyok is télen, itt fonnak a sötétben beszélgetve" (87). Vagy: „Az asztalhoz csak férfiak ülhettek" (87). — S végül: a néprajzi leírásoknak, elbeszéléseknek igen sok tájnyelvi anyag beszövésével teremt atmoszférát.

Korszerű módszerének és igen gazdag anyagának köszönhető, hogy a nagycsaládok életét szinte teljességében látjuk. A szervezet jellemzőitől a gazdálkodáson, környezeten, a családi életen, a hétköznapok és ünnepek tartalmán át a nagycsalád „megválakozásá"-ig, felbomlásáig előttünk áll ez a XX. század elejéig tartó együttélési forma. Mint a szerző írja: „. . . ezek a magyar szigetek a mocsárvilágban sokáig megőrizték a másutt már múltnak számító jelenségeket . . ." (206). A néprajztudomány különösen hálás lehet a sok ősi elemet őrző halotti, temetkezési szokások, babonák, népi gyógymódok gazdag gyűjteményéért. A múlt századi falu erkölcsi arculatáról is sok jellemzőt tudunk meg az idézett presbiteri jegyzőkönyvekből.

Penavin Olga szótárának ismertetői hangsúlyozzák a szótárnak nemcsak grammatikai hasznosságát az összefüggő nyelvjárási szövegek miatt, hanem a terjedelmes néprajzi utalásoknak, magyarázatoknak köszönhető néprajzi értékeit is (Nyíri Antal i. m., Sebestyén Árpád, MNyj. XXIII: 169). E helyen viszont a néprajzkönyv nyelvi értékeiről kell számot adnunk.

A néprajzi szövegben külön nyelvi örömöt szereznek a változatos szócsokrok. Hadd említsek meg néhányat a leggazdagabbakból: földrajzi nevek *(Kórógyfok, Fekete vőgy, Varga vőgyi, Nagy rév tisztája, Két fok torka, Körömcse)*, cserjék *(veres gyürü, csőrő)*, gyümölcsök *(fosószilva, lómonyu, nanó, váladó, koráni sziva)*, növények *(bobojó, lóbab, nanó bab, varadics, tátogató, sárfüz, ötkörmü gaz, sulyfiv, Szent Ilona fiv, fülbecseppentő)*, halak *(compó, harcsafi)*, ételek *(hallév, siró babcsa, bobojó lévcse, péraszuszogó, pérapöcs)*. De idézhetnénk a házrészek, szoba-, konyhaberendezések elnevezését, a kút részeit, a szerszámok, edények nevét, a népviselet darabjainak, sőt a tüzelésre használt hulladékoknak a nevét is. A névhasználat szokásának bemutatása alkalmat ad a családnevek, a gyakori utónevek felsorolására, leírja a becézés módjait, a ragadványnevekből is kapunk egy csokrot.

Különösen értékes fejezet a Rokonság és megszólítás című. Itt Bodrogi Tibor sémája szerint (Műveltség és Hagyomány, III. Tankönyvkiadó, Bp., 1961.) táblázatok rendszerezik a teljes rokonság viszonylatait, megszólításait. Érdekes látni, hogy az érzelmi fok változása is kifejeződik a megszólításban: „A papnak, tanítónak *kegyelme* járt, más faluból való, városi urat *kigyelmé*-nek, *nagyságos ur*-nak szólítottak. (Engem is az első időkben

kigyelmé-vel tiszteltek meg, hosszabb időnek kellett eltelnie, hogy az idősebbek *kegyelmé*-vel szólítsanak meg.)" (180).

Előfordulnak jellemző szintagmák (pl. a lent *kimártották a\fagyra)*, párhuzamokra épített, ritmikus mondatok, közmondásszerű szentenciák is. *(Annyi volt a sziva, mind a ganyafosa, termött, mint a kas; Úgy észik, mindha a más szájával enne; Minél jobban kérdözöd, annál jobban használjon!; A vő és a korpa utolsó portéka; Több a baj, mint a vaj* (70, 103, 168, 178). Olvashatjuk adatközlői összefüggő szövegeit is, idéz regölőket, népdalokat, sírfeliratot.

Érdemes volna hát külön vizsgálatra a mű csak a nyelvi anyag szempontjából is. E vizsgálat azonban csak részben hozhatna eredményeket. A Szlavóniai szótár említett ismertetésében Nyíri Antal megjegyzi, hogy a hangtani lejegyzések — nyomdatechnikai okoknál fogva is — nem elég finomak. Új művében pedig a szerző egyenesen „köznyelvesíti" a tájszavakat, hiszen csak az előadás színezésére szánta őket. A könyv pl. *származált kápisztá*-ról beszél, a szótárban a *szárma* címszó alatt *szárma* alakot találunk. Vagy a könyv kötény jelentésű *takarító*-ja a szótárban: *takáritto*^{u} (idősebbek) ~*takárito*^{u} (fiatalok).

A két művet tehát együtt kellene kezünkben tartanunk, hogy nyelvészeti következtetésekre juthassunk. Különösen sajnáljuk a hitelesség hiányát az összefüggő szövegekben, hiszen ezek a szótárhoz képest új anyagot is hoznak. Ugyancsak a nyelvészeti felhasználhatóság kedvéért érdemes volna a forrásokat pontosabban megjelölni. De a laikus olvasónak is többször hiányérzete támad, hiszen a tájszavak zárójeles magyarázata következetlen, s a körülírásból sem lehet mindig megérteni jelentésüket. Hasznos lett volna tehát a könyv végén egy szójegyzéket közölni.

A befejezés beszél a hirtelen társadalmi változásról, a nagycsalád — s vele kapcsolatban a több százados gazdasági, szellemi műveltség — átalakulásáról, illetve megszűnéséről. Mondható, hogy Penavin Olga az utolsó pillanatokban végezte el fölbecsülhetetlen értékű munkáját. A setségnek azonban van néhány negatív következménye. Mivel a könyv csak 1000 példányban jelenhetett meg, kívánnunk kell, hogy mielőbb újra napvilágot lásson. Ezért talán hasznos megemlíteni néhány hiányosságot a fentebb vázolt nyelvi problémán kívül is. Az egyik a szerkesztés kérdése. Külön-külön az egyes fejezetek egységesek, teljességre törekvők. Együtt, könyvként azonban néha tanulmányfűzérnek hatnak a sok átfedés, ismétlés miatt. Csak egy példát belőlük: az asztallal kapcsolatos kultikus jellemzőkről három helyen is olvashatjuk ugyanazt, a bútoroknál, az étkezésnél s a karácsonyi ünneplésnél. A sietség jele egy-két ellentmondás is. Pl. az egyik helyen azt tudjuk meg, hogy a padok karját szépen kicifrázták, kifaragták (87), a székeket a gazda vagy valamelyik faragó ember készítette, s faragtak még tékát is (88), máshol pedig, hogy sehol nem volt faragott bútor (108). Nagyon megnövelné a könyv néprajzi és nyelvészeti értékét, ha egy újabb kiadás lehetőséget adna rajzok közlésére is. Változatos fényképanyag egészíti ki a művet, de a fényképek nem pótolhatják a tárgyak közeli rajzát. Esetleg a — különben bőséges — irodalmat, főleg a könyvben közölt idézetekre utalást is lehetne még pontosítani.

Természetesen az említett kívánnivalók ellenére is olyan művel ajándékozta meg a tudományt és a művelt olvasóközönséget Penavin Olga, melyet ma már senki sem tudna elkészíteni, s mely egészében igaz gyönyörűséget okoz. Egyszerű, világos, minden tudományos nagyképűségtől mentes stílusa szívközelbe hozza a nagycsaládok életét. Ott érezzük e stílus mögött azt a tudóst, aki természetes kapcsolatot tud teremteni tudományának tárgyával és forrásával, a néppel, együtt tud élni vele, s ezért tudja ennyi őszinte megnyilatkozásra bírni.

Achs Károlyné

A Nyelvőr postája

„Ha fölébresszük Pistát . . .” (Szembesítés a Halotti Beszéddel.) Még magukat műveltnek tartó emberektől is nemegyszer hallunk ilyen mondatokat: „Ha *elosszuk* a pénzt, egynek-egynek kevés jut”; „Ha *fölébresszük* Pistát, megharagszik”; „Ha az előadást holnapra *halasszák*, nagyobb közönségre számíthatnak”. Vagyis helytelenül ragozzák az *szt* végű igéket *(eloszt, fölébreszt, halaszt* stb.), amikor ezekhez a kijelentő módban *j*-s kezdetű személyragot kellene tenni: *elosztjuk, fölébresztjük, halasztják*. Ezeket az igealakokat csak a felszólító módban mondhatjuk *t* nélkül és hosszú *sz*-szel: *osszuk el!, ébresszük föl!, halasszák* (holnapra)!

Érdekes, hogy az *szt* végű igéket helytelenül ragozó embertársaink nagy része a többi *t* végű igét (pl. *bont, fűt, kerget, lát, mutat)* jól használja, tehát általában nem beszél „suk-sük nyelven”, sőt műveletlennek minősíti azokat, akik így beszélnek: „Ha *felbontsuk* a csomagot, *meglássuk*, mit küldtek benne.” (Helyesen: „Ha *felbontjuk* a csomagot, *megátjuk*, mit küldtek benne.”) Persze, a kijelentő módban nemcsak a „csuk-csük” és a „suk-sük”, hanem a „szuk-szük” is nagy hiba, amikor *t* végű igét ragozunk.

De miért is olyan súlyos hiba a *t* végű igéknél felszólító alakot használni a kijelentő helyett, amikor pedig a nem *t* végű igék ragozásában többnyire egyformák a kijelentő módbeli és a felszólító módbeli *j*-s szóalakok? (Pl. kijelentő: *óvja, kérjük;* felszólító: *óvja!, kérjük!)* Azért ítéljük hibásnak a *bontjuk—bontsuk, látjuk—lássuk, osztjuk—osszuk* stb. különbségének egybemosását, mert az ilyen igealakok megkülönböztetése sok évszázados hagyomány a művelt magyar nyelvhasználatban.

A *t* végű igéknél a felszólító mód jele — az *szt, st* végű igék kivételével — nem *-j*, hanem tulajdonképpen *-s*, tehát alakját tekintve ez nem azonos a személyragok *j* elemével: *bontsa!, fűtsük!, tanítsátok!* (ebben a típusban változatlan a tővégi *t); kergessük!, lássátok!, mutassák!* (ebben a típusban a tővégi *t* is *s*-re változik). A kijelentő mód megfelelő igealakjait természetesen *j*-s személyraggal használjuk: *bontja, fűtjük, tanítjátok; kergetjük, látjátok, mutatják.*

Az *szt* végű igéknek *(ébreszt, halaszt, oszt* stb.) és az egyetlen *st* végű *fest* igének a végéről a felszólító módban kiesik a *t;* a *-j* módjel pedig ugyanolyan hasonulással járul hozzájuk, mint a közönséges *sz* vagy *s* végűekhez: *ébressze, halassza, ossza, fesse* (ahogy pl. a *halászik* és a *vés* ige megfelelő alakjai: *halássza, vésse).* Persze a kijelentő módban az *szt, st* végű igék megtartják *t* elemüket: *osztja, osztjuk, osztjátok, osztják, halasztja, ébresztjük, festjük.*[1]

[1] A rendhagyó ragozású tárgyas *tesz, vesz, hisz, visz, eszik, iszik* igénél — ellentétben a *halászik, szaglász(ik)* típusú igékkel — a felszólító mód jele nem *-j*, hanem *-gy*, s így ezeknél is mindig különbözik a kijelentő meg a felszólító szóalak: *tesszük—tegyük, isszák—igyák* stb. (A *lesz* igének — minthogy tárgyatlan ige — nincs tárgyas ragozása.) P. E.

Már az Árpád-kor nyelvemlékeiben is megfigyelhetjük a *t* végű igék kijelentő és felszólító alakjainak határozott elkülönülését. Legrégibb összefüggő szövegű magyar nyelvemlékünkben, az 1100-as évek végéről fennmaradt Halotti Beszéd és Könyörgésben kijelentő értelemben két helyütt is *latiatuc* van írva, azaz mai helyesírással: *látjátuk;* nem pedig *lassatuc,* azaz mai helyesírással: *lássátuk.* (Az utolsó szótag *u* hangja azóta *o*-ra változott: *látjátok.)* Ellenben a *keát* — a mai *kiált* — igének ugyanott ilyen felszólító alakját találjuk: *keassatuc;* azaz mai helyesírással: *keássátuk* ('kiáltsátok'). A kijelentő mód megfelelő alakja az Árpád-korban kb. így hangzott: *keátjátuk* ('kiáltjátok').

A Halotti Beszédben a *t* végű igéknek összesen kilenc olyan szóalakját számoltam meg, amelyben ma a kijelentő módban *j*-t, a felszólító módban viszont *s*-et írunk; közülük öt a kijelentő, négy a felszólító, s e két módban az alakjuk már akkor is határozottan elkülönült egymástól. A tárgyas igeragozásban ez a különbözés nemcsak a többes szám második személyű alakjaira érvényes, ahonnan az iménti példákat idéztem, hanem az egyes szám harmadik személyű alakjaira is. Ilyen kijelentő igealakok a Halotti Beszédben a következők: *mige zokoztia* (mai helyesírással: *migészokosztja* 'megszakasztja'), *mulchotia* (mai helyesírással: *múlhotja* 'elmúlhatja, elkerülheti'); és ilyen felszólítók: *bulscassa, bulsassa* (mai helyesírással: *bulcsássa* 'bocsássa'), *zoboducha* (mai helyesírással: *szoboduhha* 'szabadítsa').

Végül van a Halotti Beszédben egy *-jük* személyragos, többes szám első személyű kijelentő módú igealak is: *tumetivc* (mai helyesírással: *tümetjük* 'temetjük'); amint látjuk, ezt sem írták a felszólító módúval azonos alakban, vagyis *tumessvc, tumessuc* (mai helyesírással: *tümessük* 'temessük') formában.

Ha nyolcszáz évvel ezelőtt a Halotti Beszéd írója — személy szerint máig sem ismert lejegyzője — már ilyen jól „tudta a nyelvtant", akkor mi, mai magyarok sem lehetünk igénytelenebbek a *t* végű igék helyes használatában.

Pásztor Emil

Kelemen József

1910. február 12—1982. november 9.

Hosszú szenvedés után elhunyt a hazai magyar nyelvtudomány kimagasló művelője, a Magyar Nyelv Értelmező Szótárának egyik szerzője, a Nyelvtudományi Intézet szótári osztályának volt vezetője, a magyar gyakorisági szótár megtervezője. Nem vehetjük már közvetlenül igénybe hatalmas tudását, a nyelvelmélet, a szókincstan, a grammatika és a magyar nyelvtörténet adatainak lexikonnal felérő élő tárházát. A sokféle betegség felőrölte szívósan ellenálló életerejét, az utolsó hónapok sorvadása fokozatosan halványította, végül teljesen kioltotta ragyogó elméjének szikráit.

Gondolatai azonban tovább élnek és csíráznak azokban, akiket tanított, irányított, akikkel együtt dolgozott, töprengett, vagy akikkel vitatkozott. Barátai, segítőtársai és vitapartnerei egyaránt sokat tanulhattak tőle.

A *vita* szóról eszünkbe juthat az ő szava: viaskodás. És ez nemcsak egyszerűen vitatkozást jelentett a számára, hanem szenvedélyes, olykor gyötrelmes küszködést. Mert viaskodás, harc volt az élete. Viaskodott a nyelv jelenségeivel, amelyek nehezen akartak beférni a korabeli szűk nyelvtani kategóriákba. Küszködött az összegyűjtött nyelvi adatok óriási tömegével, és megpróbálta őket úgy rendezni, hogy napfényre kerüljenek eddig rejtett finom törvényszerűségek. Harcolt a maradiság, az iskolásság merev korlátokat szabó nézetei ellen anélkül, hogy tüzes forradalmár lett volna vagy sértette volna a hagyománytiszteletet. Kész volt engedményekre is egy-egy fontosabb cél érdekében. Küzdött mindazért, amit igaznak és igazságosnak tartott: anyanyelvünk mélyebb megismeréséért, munkatársainak szociális és anyagi megbecsüléséért.

Kelemen József Somogy megyében született, felsőbb tanulmányait Szegeden folytatta. Nyelvészeti ismereteit Erdélyi Lajos, Csefkó Gyula, Horger Antal tanítványaként alapozta meg. Tanárként is elsősorban a magyar nyelvvel, nyelvtannal foglalkozott. A Nyelvtudományi Intézet értelmező szótári osztályának megalakulásakor hozzáfogott a nagyszótári gyűjtés értékesebb irodalmi anyagának kijelöléséhez, hogy ezzel gazdagítsa az akkor még csak tervezett értelmező szótár idézetanyagát. A főiskolai tanárságot abbahagyva is tanított: idősebb és fiatalabb munkatársakat irányított, 1951 után értelmező brigád élén, beszélgetésekben és előadásokban felvilágosított, magyarázott.

De nem csupán szóban adta át tudását, megfigyeléseit, a nyelv vizsgálatának új kutatásra ösztönző szempontjait, bár igaz, hogy talán többet adott a tudománynak élőszóban, mint megjelent művekben. Jó néhány kisebb, de jelentős írás és egy nagy monográfia tanúskodik sokoldalú érdeklődéséről. Első könyvismertetései, tanulmányai azt mutatják, hogy kezdetben inkább a nyelvjáráskutatás módszere, a fonológia, a rokon értelmű és a játékos szavak érdekelték, a hangtan, a néprajz és a nyelvészet határterületei. Majd részt vett egy líceumi magyar nyelvkönyv írásában (mely azóta, sajnos, alig hozzáférhető), és ott érvényesítette először nyelvtani szemléletének eredeti szempontjait. E szempontokat azután nagyobb szabású szótári vállalkozásokban teljesítette ki. Az Értelmező Szótár hét kötetének nyelvtani vonatkozásai és nyelvtani címszavai (az ún.

formaszók) magukon viselik az ő elgondolásait, sőt nagyobbrészt az ő saját kidolgozásában épültek bele a szótár egészébe. A jelzők osztályozásáról vallott felfogásának nyoma van akadémiai nyelvtanunkban is, a készülő gyakorisági szótár koncepciója és kivitelezési terve pedig úgyszólván teljes egészében tőle származik. Nagygyűléseken, kongresszusokon, tanácskozásokon nemegyszer felszólalt grammatikai (elsősorban szófajtani) kérdésekben, később a nyelvi adatgyűjtés és adattárolás, adatfeldolgozás gépesített lehetőségeinek ügyében. Közben kitért egy-egy etimológiára, névmagyarázatra, szótártörténeti érdekesség felkutatására, de annak a reálisan alig megválaszolható — pedig a nagyközönség körében sokszor feltett — kérdésnek a fejtegetésére is, hogy hány szó van a magyar nyelvben. Részt vett lektorként Mikes Kelemen műveinek kritikai kiadásában, annak filológiai ellenőrzésében, foglalkozott a Jókai-kódex sajátságaival és Madách verselésének jambusaival, továbbá a magyar írógép-billentyűzet szabványosításával. E kitérések miatt csak későn tudta megjelentetni a magyar mondatszókról írt nagyszabású könyvét, mely szótártani és mondattani munkásságának mintegy a kereszteződéséből jött létre. Másik nagy monográfiáját, a jelzős szerkezetekről szólót, mely a mondatszóknál is jelentősebbnek ígérkezett, nem tudta befejezni a vállalt egyéb kötelezettségek és nagyon is korán jött betegsége miatt. És sajnos, csupán néhány gépírásos példányban van meg a szótárírás főbb kérdéseiről szóló előtanulmánya, mely alapja volt az Értelmező Szótár szerkesztőségi megbeszéléseinek, de sokat forgatták más szótárak szerkesztői is.

Mennyit tanultunk tőle, akik a szótárírásban közvetlen munkatársai voltunk! Nem győzte eleget hangoztatni a dialektikus elvet: a nyelvet és minden elemét mozgásában kell szemléltetni. A nyelv írott adataira nézve nem szabad emlékezetünkre hagyatnunk, mindennek utána kell nézni. Minél több adatot kell összegyűjteni, csak azután foghatunk a teljes kép összeállításához. A nyelv jelenségei közt sok átmeneti, kevert típusú jelenséggel kell számolnunk.

Mindezeket az elveket elsősorban maga igyekezett követni. Hatalmas koncepciók, elgondolások felvázolása mellett — melyek közé tartozott az akadémiai nagyszótár terve is — nem sajnálta az időt a részletkutatásokra, a kidolgozás apró munkálataira sem. A nyelvet teljességében törekedett megfogni. Az írásos adatok, cédulák mellé sorakoztak az élő beszédre, a fonetikai megvalósulásra vonatkozó, prozódiai megfigyelései.

Valami alapvető ellentmondásosságot hordozott magában. Ha visszaemlékszünk arra, hány embert segített ügyes-bajos személyi dolgaiban, tájékoztatott kollegiális készséggel szakmai kérdésekben, milyen gondosan gazdálkodott a közösség pénzével (leghuzamosabb ideig mint a Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárosa), hányszor tanúsított okos józanságot feszült politikai helyzetekben, azt kell mondanunk: az emberség mintaképe volt. Ha ránéztünk az íróasztalára, melyen hónapról hónapra dagadt a könyvek halma, ha arra gondolunk, hogy minden gondossága ellenére — vagy talán éppen azért — nem bírta a vállalt határidőket mindig megtartani, sajnálhatjuk, hogy nem tudott számolni erejének és idejének véges voltával, tervei jóval felülmúlták egy ember teljesítőképességét. De ha arról sem feledkezünk meg, hogy az összevisszaságnak látszó könyv- és irathalmazban mindig nagyon hamar megtalálta az éppen szükséges dokumentumot, hogy a magyar nyelv korábbi szakaszaiból éppúgy tudott idézni adatokat, mint a lexikográfia és a lexikológia külföldi irodalmából, vagy hogy a pályakezdő nyelvészek gondolatmagvaiban mindjárt felismerte a továbbfejlesztésre érdemes csírákat, hogy küzdő, viaskodó természete mellett nagyon ügyelt a tapintatosságra, a lehetséges sértések és sértődések elkerülésére, azt kell megállapítanunk: nagy tehetséggel és jósággal megáldott, nem mindennapi ember volt.

Most számot kell vetnünk azzal is, hogyan gazdálkodjunk tovább Kelemen József szellemi örökségével. Egyik fő tervének, a magyar gyakorisági szótárnak a megvalósulása folyamatban van; igaz, hogy a gazdasági lehetőségek az eredeti elgondolásnak csak egy

csonka változatát engedik megjelentetni. Be kell fejezni és ki kell adni a jelzős szerkezetekről szóló nagy disszertációját. És fel kellene kutatni összegyűjtött cédulakötegei közül azokat, amelyek rendezett állapotban alkalmasak egy-egy téma kidolgozására. Kiváló szelleme így eleven erőként hat a magyar nyelvtudományban továbbra is, és ezzel elviselhetőbbé válik az a veszteség, amit eltávozásával okozott.

Elekfi László

Pályázati felhívás

A Magyar Nyelvtudományi Társaság pályázatot hirdet az „Adalékok a magyar, illetőleg magyarországi nyelvtudomány történetéhez" című tárgykörből. A pályázaton bárki részt vehet, aki egyetemet vagy főiskolát végzett, és nem rendelkezik akadémiai tudományos fokozattal; ezenkívül egyetemi és főiskolai hallgatók is pályázhatnak.

A pályaműveket 1984. március 15-ig kell beküldeni a következő címre: Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. 1052.

A dolgozat terjedelme nem haladhatja meg a 100 gépelt lapot (kettes sorközzel). Pályaműként szakdolgozat vagy egyetemi doktori értekezés is benyújtható.

A követelményeknek megfelelő pályaművek a következő díjazásban részesülnek: I. díj: 6000 Ft; II. díj: 4000 Ft; III. díj: 3000 Ft. Ezenkívül az arra érdemes pályaművek 2000—2000 Ft-tal jutalmazhatók. A Magyar Nyelvtudományi Társaság gondoskodni óhajt a legjobb pályaművek megjelentetéséről, valamennyi dolgozat archiválásáról, s folyóiratában, a Magyar Nyelvben közölni fogja a szerzők és a dolgozatcímek teljes listáját.

A jelzett tárgykörön belül bármilyen témájú dolgozat benyújtható, mégis a pályázók figyelmébe ajánljuk a következő témákat: Kalmár György nyelvtudományi munkássága; Kempelen Farkas nyelvtudományi munkássága; Teleki József nyelvbölcseleti munkássága; Árvay József grammatikai munkássága; Vörösmarty Mihály nyelvtudományi munkássága; Táncsics Mihály nyelvészeti munkássága; Kertész Manó grammatikai munkássága; Balogh Péter grammatikai munkássága; Szeremlei Császár Lóránt jelentéstani nézetei; Négyesy László stilisztikai munkássága; Zlinszky Aladár stilisztikai munkássága; Zolnai Gyula nyelvtudományi munkássága; Györke József nyelvtudományi munkássága; Laczkó Géza nyelvtudományi munkássága; Fokos Dávid finnugor nyelvészeti munkássága; Gáldi László romanisztikai munkássága; Gyomlay Gyula latin és magyar nyelvészeti munkássága; Petz Gedeon germanisztikai munkássága; Asbóth Oszkár tudományos pályája; Kalmár László matematikai nyelvészeti munkássága. — Az egyetemi Magyar Nyelvtani Társaság története; A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvének története; német jövevényszókutatásunk története 1900-ig, a „Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes" című munka megjelenéséig; a magyarországi bohemisztika Melich János felléptéig. — A következő folyóiratok története: Magyarosan; Népünk és Nyelvünk; Nép és Nyelv; Szegedi Füzetek; Magyar Népnyelv. A Nyugat nyelvészeti vonatkozású írásai; a Széphalom vagy más hasonló típusú folyóirat nyelvészeti cikkei.

A fenti ajánlások csupán iránymutatásul szolgálnak, s nem kívánják korlátozni a pályázók témaválasztását.

A pályázóknak — kérésükre — a Magyar Nyelvtudományi Társaság tanácsadót ad segítségül. Az ilyen irányú kérelemmel K i s s J e n ő egyetemi docenshez, a Társaság titkárához forduljanak a pályázók.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1982. április 27. — Terjedelem: 10,50 + 0,70 (A/5) ív melléklet

83.11019 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szemle

Békési Imre: Szövegszerkezeti alapvizsgálatok (Ismerteti: *Szabó Zoltán*) 487
Baróti Dezső: Árnyékban éles fény (Ismerteti: *Szabó Zoltán*) 489
Kántor Lajos: Líra és novella (Ismerteti: *Szabó Zoltán*) 492
Lengyel Zsolt: Gyermeknyelv (Ismerteti: *Salga Attila*) 494
Penavin Olga: A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Ismerteti: *Achs Károlyné*) 497

A Nyelvőr postája

Pásztor Emil: „Ha fölébresszük Pistát . . ." 500

A Nyelvőr hírei

Elekfi László: Kelemen József 502

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza:* A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos:* Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai" tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László:* Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 Ft
4. *Bárczi Géza:* Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 Ft
5. *Vértes O. András:* A beszédhibákról ..... 1 Ft
6. *Ferenczy Géza:* Arany János, nyelvünk búvára és művelője ..... 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László:* Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre:* A műszaki nyelv művelése ..... 5 Ft
9. *Deme László:* Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc:* O. Nagy Gábor emlékének ..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor:* Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában ..... 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára: 13:— Ft
Évi előfizetés: 52,— Ft

INDEX: 25 550
ISSN 0025—0236

Nyelvészeti kiadványok

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7

Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története.* 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9

Études Finno-Ougriennes. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksеck, Paris)

Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8

Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó.* (Übers. von István Tóth.) 1975 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6

Hadrovics László: *Szavak és szólások.* 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3

Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata.* 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7

Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda.* (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2

Jel és Közösség. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3

Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)

Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* 1975. 230 l. 12×18 cm, Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4

Magyar értelmező kéziszótár (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor. Kovalovszky Miklós. 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5

A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2

Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval

Modern Linguisties and Language Teaching International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatikus rendszere.* (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265. l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43

Researches in Altaic Languages Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4

Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten.* Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2

Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte.* Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.

Zsilka János: *A jelentés szerkezete.* A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8